

«Очі померлих від голоду не закриваються,
треба, щоб хтось закрив, але не було кому»

(Дмитро Лихоліт, 1923 року народження, Київщина)

«Мені здається, що голод – це та сама війна,
де страждають невинні люди, а винні так
і не визнають своєї провини»

(Лідія Бурдейна, 1920 року народження, Одещина)

«А голод був у селі. Українське село рішили знищити.
А знищити село – це знищити і Україну, українську мову.
Це був геноцид проти українського сільського населення»

(Михайло Гуйван, 1926 року народження, Вінниччина)

Національна академія наук України
Інститут історії України

«Я ВИЙШОВ ІЗ СМЕРТІ...»

**Голодомор 1932–1933 рр.
на Півдні України
у пам'яті дітей:**

СВІДЧЕННЯ

Книга 1

Київ 2024
ТОВ «Юрка Любченка»

1933

УДК 94:341.485(=161.2)](477-13)"1932/1933"
Я11

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України Національної академії наук України,
протокол № 7 від 26 жовтня 2023 р.

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Лілія БІЛОУСОВА, Геннадій БОРЯК

Редактори
Леся ЯВОРСЬКА, Світлана БЛАЩУК

Науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК, Надія ЛІСУНОВА

У назву книги
винесено слова зі свідчення Миколи Головацького,
1930 року народження

Видруковано коштом
Фонду Катедр Українознавства (США)

За сприяння
Історичного факультету Університету Базеля
і програми «Ukrainian Research in Switzerland» (URIS)
ГО «Інтелектуальний Форум» (Одеса)

ISBN 978-617-8295-26-4

© Лілія Білоусова, Геннадій Боряк, упорядкування, 2024
© В'ячеслав Кушнір, Наталія Петрова, упорядкування
(Миколаївський район), 2024
© Вадим Хмарський, Едуард Петровський,
Лілія Білоусова, Геннадій Боряк, Тетяна Боряк,
вступні статті, 2024
© Лілія Білоусова, Геннадій Боряк, Олена Боряк,
показчики, 2024
© Інститут історії України НАН України, 2024

ЗМІСТ

ВСТУПНІ СТАТТІ

Публікації спогадів жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Півдні України в історіографічному й археографічному вимірі (Едуард Петровський, Вадим Хмарський)	IX
«Ви все одно помрете...»: советська соціальна інженерія та людський вимір Голодомору (Тетяна Боряк)	XIX
Спогади про Голодомор 1932–1933 рр.: усна історія Одещини як історичне джерело і колективна пам'ять українського народу (Лілія Білоусова)	XLI
Додаток 1. Публікації усних свідчень про Голодомор, що побачили світ у 2005–2013 рр. за участі Державного архіву Одеської області, районних та міських архівних установ	LXXI
Додаток 2. Матеріали до реєстру справ державних архівів Одеської області, що містять усні свідчення та інші відомості про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні	LXXIII
Додаток 3. Список використаних архівних фондів	LXXVII
Усна історія Голодомору: археографічні засади опрацювання текстів (Лілія Білоусова, Геннадій Боряк)	LXXIX

СВІДЧЕННЯ

м. Одеса	3
м. Білгород-Дністровський	154
м. Ізмаїл	155
м. Іллічівськ (з 2016 р. – Чорноморськ)	157
м. Котовськ (з 2016 р. – Подільськ)	163
Ананьївський район (з 2020 р. – Подільський район)	166
Арцизький район (з 2020 р. – Болградський район)	235
Балтський район (з 2020 р. – Подільський район)	239
Березівський район	302
Білгород-Дністровський район	371
Біляївський район (з 2020 р. – Одеський район)	376
Болградський район	461
Великомихайлівський район (з 2020 р. – Роздільнянський і Березівський райони)	468
Іванівський район (з 2020 р. – Березівський район)	517
Ізмаїльський район	530
Кілійський район (з 2020 р. – Ізмаїльський район)	534

Кодимський район (з 2020 р. – Подільський район)	550
Комінтернівський район (з 2016 р. – Лиманський район; з 2020 р. – Одеський район).....	759
Котовський район (з 2016 р. – Подільський район)	765
Любашівський район (з 2020 р. – Подільський район)	797
Миколаївський район (з 2020 р. – Березівський район)	865
Овідіопольський район (з 2020 р. – Одеський район)	1151
Роздільнянський район	1253
Савранський район (з 2020 р. – Подільський район)	1272
Саратський район (з 2020 р. – Білгород-Дністровський район)	1296
Тарутинський район (з 2020 р. – Болградський район)	1301
Татарбунарський район (з 2020 р. – Білгород-Дністровський район)	1306
Фрунзівський район (з 2016 р. – Захарівський район; з 2020 р. – Роздільнянський район)	1314
Ширяївський район (з 2020 р. – Березівський, Роздільнянський і Подільський райони)	1325

ДОВІДКОВИЙ АППАРАТ

Предметно-тематичний покажчик (<i>Геннадій Боряк, Олена Боряк</i>)	1361

Іменні покажчики (*Лілія Білоусова*)

Алфавітний покажчик респондентів	1498
Мартиролог: жертви Голодомору і репресій, згадані у текстах свідчень	1548
Алфавітний перелік інтерв'юєрів	1569
Зведений покажчик імен	1587

Географічні покажчики (*Лілія Білоусова*)

Перелік місць записування свідчень	1693
Анотований покажчик географічних назв за адміністративно-територіальним поділом	1701
Україна	1701
Інші країни, республіки, регіони	1833
Гідроніми	1843
Зведений географічний покажчик	1844

Список скорочень (абревіатур)	1874

A decorative floral pattern in a light gray tone is positioned on the left side of the page. It features stylized leaves and flowers, with some elements resembling maple leaves and others resembling roses. The pattern is vertical and extends from the top to the bottom of the page.

ВСТУПНІ СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЇ СПОГАДІВ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ Й АРХЕОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

Голодомор 1932–1933 років, поза сумнівом, належить до найбільш трагічних подій історії. Ця історична минувшина живе у пам'яті очевидців, жагучим болем відгукується у їхніх душах, а також у серцях нинішніх поколінь українців. Мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найродючіших чорноземів досі вражає кожну мислячу людину. Згубність такого явища важко усвідомити. Страшна доля населення України у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду.

90-ті роковини національної трагедії в Україні, імовірно, ушановуються світом по-особливому, як мінімум, – з чітким усвідомленням незмінних злочинних намірів кремлівського режиму, адже нинішня війна, розв'язана Російською Федерацією, знову, як і тоді, демонструє інфернальну антиукраїнську спрямованість його політики. Станом на листопад 2023 року 33 країни світу, Європарламент і ПАРЕ офіційно визнали Голодомор геноцидом українського народу. Це насамперед встановлення правди, історичної й правової справедливості на світовому рівні, засудження факту того, що російський комуністичний тоталітарний режим вже не вперше цілеспрямовано здійснив найбільший злочин – геноцид української нації.

Дослідження комплексу проблем, пов'язаних із політикою і практикою радянського тоталітаризму, причинами, масштабами і наслідками Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, протягом усіх десятиліть радянської і пострадянської історії мало різний ступінь інтенсивності. Понад пів століття за радянської влади ця тема вважалась «закритою». За будь-яку спробу торкнутись проблеми голодомору вчених звинувачували у наклепах на радянську історію, таврували українськими «буржуазними націоналістами» тощо. Історична наука, виконуючи завдання державної ідеології, спотворювала правду про тогочасну реальність, а дослідники не мали змоги об'єктивно відтворити її на основі джерел. Більша частина джерельної бази була суворо засекречена, інша свідомо не залучалась до наукового обігу, аби не наражатися на небезпеку з боку партійних і державних органів або й просто не вносити плутанину в усталену концепцію побудови соціалізму в СРСР.

Наприкінці 1987 р. тогочасне партійно-державне керівництво України офіційно визнало, що в 1932–1933 рр. були серйозні продовольчі труднощі, а в деяких місцевостях – голод. Після цього почали з'являтися перші дослідження, присвячені цій проблематиці. 26 січня 1990 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних документів»¹. Уперше партійне керівництво республіки дало політичну оцінку трагедії 1932–1933 рр., розкрило її справжні причини, вказало на безпосередніх

¹ Постанова ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 1990. С. 3–4.

винуватців. Лише на початку 1990-х років, з поступовим відкриттям доступу до раніше заборонених архівних матеріалів, з'ясувалося, що значне коло питань, пов'язаних з розвитком країни наприкінці 1920-х – у 1930-х роках, потребують ґрунтового дослідження і переосмислення. Суттєво підвищилася також увага до вивчення проблеми Голодомору на Півдні України. Голодомор 1932–1933 років став окремим предметом дослідження і з кожним роком інтерес до цієї мало вивченої проблеми зростає. Науковці й архівісти одеських науково-освітніх установ розпочали пошуки й оприлюднення різноманітних за характером джерел.

З-поміж багатьох документальних свідчень різного типу про голодомор спогади очевидців є надзвичайно вагомим джерелом. На прикладі життєвого досвіду кожної конкретної людини, яка стала свідком тих подій, можна не лише показати масштаби людської трагедії, а й верифікувати та розширити офіційну документальну базу досліджень. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. в Україні – це потужна джерельна база для всебічного дослідження трагічної сторінки історії українського народу. Зусиллями істориків та краєзнавців зібрано великий джерельний масив спогадів, який піддано систематизації, аналізу і введенню до наукового обігу. З огляду на те, що після 1991 року свідків тих жаклих років ставало дедалі менше, збирання свідчень про голодомор набуло загальнодержавного значення і підтримки. На думку дослідниці Тетяни Боряк, 2011 рік виявився рубіжним: тоді наймолодшим безпосереднім свідкам виповнювалося по 85–90 років, що значно перевищувало середню тривалість життя в Україні. Базовий масив археографічних публікацій (як документальних джерел, так і усноісторичних) фактично завершений, хоча документальні та візуальні джерела, безумовно, будуть і надалі виявлятися і публікуватися. Проте подальше збирання і публікація усноісторичних свідчень виглядають украй проблематично, адже покоління безпосередніх свідків Голодомору здебільшого вже відійшло у засвіті¹.

Спогади, як документи особового походження, відображають передусім індивідуальний погляд оповідача на певні історичні події. Вони містять інформацію про такі події та моменти історичних процесів, якої немає і здебільшого не може бути в інших видах джерел. З одного боку, дослідження подібного документального матеріалу доповнює або ілюструє інформацію офіційних джерел, з іншого, свідчення очевидців можуть спростовувати або суттєво інвертувати традиційні версії історичних подій. Залучення до історичних студій спогадів очевидців наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини того часу, мотивів тих чи тих дій сучасників. Водночас постійна робота над удосконаленням джерелознавчої критики, підвищенням інформаційного потенціалу цього виду джерел, розробка спеціальних археографічних досліджень є вкрай важливим і перспективним завданням історичної науки. Констатуємо, що за останні три десятиліття вже досягнуто значних напрацювань, а тому розуміння і сприйняття цих джерел має відмінності в середовищі наукової спільноти 1990-х і 2020-х років.

Один з перших дослідників політичних репресій у СРСР, автор ґрунтовної праці «Жнива скорботи» Роберт Конквест, охарактеризував спогади селян про

¹ Боряк Т. Публікації усноісторичних джерел з проблеми голодомору в Україні (1932–1933): археографічний вимір // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2022. Випуск 54. С. 188.

трагедію 1932–1933 рр. так: «Найціннішим у цих спогадах – особливо, якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру... Тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані»¹. Розглядаючи джерелознавчі аспекти Голодомору, відомий учений Джеймс Е. Мейс підкреслив, що свідчення очевидців тих подій становлять «найголовніше, найцінніше джерело», з якого науковці зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної, а й духовної шкоди, завданої українському народові². Українська дослідниця В. К. Борисенко, публікуючи усні свідчення очевидців про Голодомор, здійснює їх джерелознавчий аналіз, доводячи, що вони відкривають досі незнайомі сюжети й версії³. За зауваженням одного з провідних сучасних українських джерелознавців Ю. Мицика, свідчення і спогади очевидців – учасників і спостерігачів тих жахливих подій є невичерпними джерелами інформації про голодомор і мають «виняткову цінність для правдивої реконструкції історичних процесів, особливо ж недалекого минулого»⁴. Крім того, саме ця категорія джерел уперше відкрила світові правду про трагедію українського народу. Такими були перші спроби збирати, систематизувати й оцінювати усноісторичні свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. Більшість з них мали чітко виражену емоційну складову і водночас з позицій сучасної історичної науки відчували обмеженість у методологічних підходах та нестачу арсеналу методичних прийомів для аналізу. Об'єктивно це було також зумовлено лише початком накопичення таких джерел і неможливістю їх систематизувати й роботи на рівні джерельних масивів. Були відсутні археографічні засади публікації такого виду історичного джерела. Одна з новітніх праць про Голодомор, що стала справжнім бестселером в англomовному світі – «Червоний голод» Енн Еплбom (2018) – саме на основі величезного масиву усноісторичних свідчень розгортає масштабну й переконливу картину **свідомого та навмисного вбивства** мільйонів українських селян⁵.

Уперше в незалежній Україні такі свідчення (понад 100 коротких оповідань жителів 45 сіл) були опубліковані ще 1991 року в невеликій книзі О. Міщенко «Безкровна війна»⁶. Найбільший масив свідчень очевидців зібрано в унікальному виданні, що стало знаковим «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» Л. Коваленко і В. Маняка (1991)⁷. Автори розпочали подвижницьку роботу над збиранням свідчень усередині 1980-х років, зустрічалися з сотнями людей, які пам'ятали про

¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ, 1993. С. 12.

² Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. 1993. № 4. С. 152, 154.

³ Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ, 2007; Борисенко В. Усна історія голодомору // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ, 2008. С. 88–103.

⁴ Передмова // Народна трагедія: Док. і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: Навч. посіб. / Редкол.: В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ, 1993. С. 10.

⁵ Еплбom Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Переклад з англ.: Дарія Маттінглі та Оксана Кисіль. Київ: Наш формат. 2018.

⁶ Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. Київ, 1991.

⁷ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Упор. Л. Коваленко, В. Маняк. Київ, 1991.

трагедію Голодомору, записували їхні спогади, готували до друку. Зібравши шість тисяч усних свідчень, було опубліковано лише тисячу з них, з присвятою «Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932–1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл, хуторів, які зникли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття»¹. Публікацію спогадів здійснено за географічною ознакою за семи областями відповідно до адміністративно-територіального поділу УСРР тих часів: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська області. За підрахунками А. Бахтіна, в 30 матеріалах ідеться про голодне лихоліття на території сучасної Одещини². Форма подачі їх різна: літературний запис, розшифровка аудіозапису, зведені відомості за інформацією кількох респондентів. Свідчення доповнюються подеколи списками жертв голодомору з окремих сіл. Загалом видання склало за змістом, фактажем і цінністю фундаментальним комплексом усних джерел з історії голодомору. Ці свідчення склали початковий банк даних про трагедію, а видання стало взірцем для подальшої роботи в цьому напрямі. Зрозумівши цінність і важливість джерела усної історії, записуванням свідчень людей, що пережили голодомор, зайнялося чимало людей.

До цієї важливої дослідницької роботи долучилася сільська інтелігенція. Голова Асоціації дослідників українського голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Одеській області М. В. Григорук і його дружина Л. С. Григорук досліджували цю тему у своєму Савранському районі. Вони брали участь у роботі міжнародного симпозиуму «Голодомор 1932–1933 рр.», який проходив у Києві 5–7 вересня 1990 року³. Вже в першій половині 1990-х років проблематика Голодомору 1932–1933 років стала постійною на шпальтах газет районів Одещини. Різні автори друкували сотні спогадів свідків голодомору, які у подальшому аналізувалися науковцями і вводилися у науковий обіг. Значна кількість публікацій вийшла друком 1993 року, коли виповнилися 60-ті роковини голодомору⁴. Згодом 70-ті, 75-ті, 80-ті роковини Великого Голоду щоразу ставали потужними імпульсами для появи нових студій та археографічних публікацій, зокрема усноісторичних джерел.

¹ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Упор. Л. Коваленко, В. Маняк. Київ, 1991.

² Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. С. 8.

³ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. Одеса, 2007. С. 16.

⁴ Див.: Бобровська І. Чудо нас врятувало: [с. Софіївка, Миколаївський р-н] // Миколаївський вісник. 1993. 15 жовтня; Бурдейна Ф. Спомини скорботи: До 60-річчя голодомору 1932–1933 рр.: Спогади свідків // Вісті Кодимщини. 1993. 21 серпня; Вишневецька О. Вмирали на роботі: [Овідіопольський р-н] // Наддністрянська правда. 1993. 16 квітня; Задорожня Н. Страшно про це згадувати // Миколаївський вісник. 1993. 26 листопада; Кулик І. Ці жахливі спогади // Миколаївський вісник. 1993. 10 грудня; Надутік П. Це потрібно живим: До 60-річчя голодомору. Спогади очевидців // Вісті Кодимщини. 1993. 26 червня; Наконечний Б. І як ми вижили?... [Березівський р-н] // Степовий маяк. 1993. 25 червня; Олександров О. Кризь призму років... [Савранський р-н] // Сільські новини. 1993. 17 березня; Поспішенко П. Спогад з дитинства: [сmt. Овідіополь] // Чорноморські новини. 1993. 24 липня; Шевчук А. Ці роки ніколи не забуду // Миколаївський вісник. 1993. 22 жовтня та ін.

До збирання і публікації свідчень очевидців долучилася і громадськість Одеси¹. Так, збирати спогади про голодомор почали і в окремих школах міста, поступово залучаючи до цієї справи все більшу кількість учнів і вчителів. Зокрема відзначилися учні середньої школи № 52².

Окремі питання історії голодомору в Україні і на Одещині з'являлися в програмах конференцій всеукраїнського і обласного рівня, так влітку 1993 року в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулася науково-практична конференція «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.»³. У багатьох виступах підкреслювалася значимість джерел усної історії для дослідження комплексу проблем, пов'язаних з голодомором і необхідність активізації роботи зі збирання таких свідчень. Цих питань торкалися і наступного 1994 року на Міжнародній науково-теоретичній конференції, присвяченій 200-річчю Одеси⁴. Використовуючи свідчення очевидців як один із різновидів джерел про голодомор, почали з'являтися перші узагальнюючі праці про трагедію на Одещині, а також публікації істориків і краєзнавців з окремих складових проблеми⁵. Однак далі газетних публікацій або матеріалів конференцій справа у той час не пішла. Імовірно занадто сильним був емоційний контекст досліджень і ще недостатня кількість накопиченого фактичного матеріалу. Водночас тривала активна робота з виявлення документів у Державному архіві Одеської області. Варто відзначити зусилля Н. Кесової й Г. Малинової, які доклали чимало зусиль аби виявити матеріали, що відображали суть сталінської партійно-державної голодоморної антинародної політики⁶.

Загалом у першій половині 1990-х років з-поміж наукової громадськості почало поширюватись розуміння голоду як складного комплексного суспільного явища. На думку В. Васильєва, українські історики припинили розглядати голод у межах вульгаризованих марксистських уявлень про сталінські деформації «вірного ленінського курсу»⁷. Вчені активно вивчали архівні матеріали, що дало

¹ Друца М. Гіркий спогад // Чорноморські новини. 1993. 11 вересня; Корчинский Н. Так было // Вечерняя Одесса. 1993. 11 сентября.

² Галас А. Школьники собирают горькие свидетельства эпохи // Слово. 1993. 1–8 октября.

³ Михайленко А. Злочин проти народу // Одеські вісті. 1993. 30 червня; Поліщук О. Не забудьте люди: 3 наук.-практ. конф. // Чорноморські новини. 1993. 3 липня; 60-я годовщина // Юг. 1993. 22 июня; Вшановують пам'ять жертв голодомору // Український голос. 1993. 9 серпня; Пам'яті жертв голодомору присвячується // Чорноморські новини. 1993. 29 червня.

⁴ Див.: Фроюк Н. М. Голодомор 1932–1933 років та його соціально-економічні наслідки в Одесі та на Одещині // Одесі – 200: Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції, 6–8 вересня 1994 р. Одеса, 1994. Ч. 1. С. 32–35.

⁵ Барладяну-Бирладник В. Демографічні наслідки штучних голодоморів в Україні // Чорноморські новини. 1993. 21 серпня; Ключенко Д. Голод 1932–1933 років на Україні і його трагічні наслідки // Чорноморські новини. 1993. 30 березня; Фроюк Н. Приречені на смерть: 60-річчя голодомору на Україні // Чорноморські новини. 1993. 26 червня.

⁶ Кесова Н. С. Материалы фондов Государственного архива Одесской области как источник для изучения процесса раскулачивания и голода тридцатых годов // Тезисы докл. 2-й обл. ист.-краевед. науч.-практ. конф. Одесса, 1991. С. 96–97; Кесова Н. Спецсообщение, год 1933-й: По материалам Гос. архива Одесской области // Слово. 1995. 10–17 сентября. С. 3; Малинова Г. Геноцид і його організатори: Свідчення документів // Чорноморські новини. 1993. 11 вересня; Малинова Г. Голод, которого не было // Краеведческий вестник. 1993. № 2.

⁷ Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 рр. в Україні: новітні інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 27. Київ, 2004. С. 278.

можливість докладно простежувати зміни у політичній ситуації в СРСР і в Україні, вирізнити особливості поширення голоду в кожному з регіонів. Поступово утверджувалась думка щодо спеціально організованого, штучного характеру голоду. Важливу роль у цьому відіграло формування банку даних свідчень очевидців голодомору, до якого долучилося і одеське наукове співтовариство.

З середини 1990-х років виокремилися певні напрями пошукової й аналітичної роботи. Бібліотеки міста й області здійснювали систематизацію бібліографії, присвяченої різним аспектам і проблемам голодомору. Одним із вагомих результатів такої роботи стало видання у 2001 і 2008 роках двох томів бібліографічного покажчика видань про голодомор в Україні, здійснене працівниками Одеської національної наукової бібліотеки¹. Їхня презентація, в якій взяли участь представники влади й церкви, очевидці трагедії та науковці, стала значною подією: заслужене визнання держави; здобули нагороди і, зокрема, перемогу в конкурсі «Бібліографічний покажчик року» (2002); наукова громадськість, вітчизняні й зарубіжні фахівці високо оцінили посібники, які стали потужною бібліографічною базою для подальших досліджень з проблематики голодомору. Перший том покажчика охопив 6384 назви публікацій за 1932–2000 роки, до другого увійшло 6025 назв публікацій за 2001–2006 роки. Третій том (2014) побачив світ лише в електронному форматі. Він містить 6535 бібліографічних позицій за 2007–2011 рр.². В листопаді 2022 р. вже в розпал повномасштабної війни Росії проти України відбулася презентація четвертого випуску бібліографічного покажчика, де зібрано 3812 позицій публікацій за 2012–2016 роки³. Кілька сотень публікацій з чотирьох томів покажчика безпосередньо стосуються Одеської області. Крім публікацій офіційних документів і архівних матеріалів, назв книжок і статей, літературних творів тощо, вагоме місце зайняли спогади і свідчення очевидців голодомору.

Спільними зусиллями одеських та київських істориків і бібліографів усі опубліковані на сьогодні томи довідника оприлюднено у вільному доступі на веб-порталі Інституту історії України НАН України⁴. Упродовж останнього десятиліття тематика Голодомору продовжувала залишатися у фокусі уваги науковців, хоча поки не знайшла бібліографічного оформлення.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. 664 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 2 / Ред кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України. Одеса: Вид-во Студія «Негоціант», 2008. 576 с.

² Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Ред. І. С. Шелестович. ОННБ ім. М. Горького; Інститут історії України НАН України. Вип. 3. Одеса, 2014. 685 с. URL: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/sc546867.pdf

³ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А. В. Іванченко; Ред. кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), І. О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І. С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса: Бондаренко М. О., 2022. 560 с.

⁴ Див.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Матеріали до бібліографії. URL: <http://resource.history.org.ua/project/00000006>

Значний внесок у дослідження проблем голодомору на регіональному рівні зробила, зокрема, О. Шнабель-Тихомирова¹. Зібрані й оприлюднені завдяки цій дослідниці матеріали з усної історії дають можливість висвітлювати досі мало-відомі сюжети, пов'язані з голодомором в Україні 1932–1933 рр., а також слугують неспростовним доказом найбільшого в історії людства злочину – виморювання мільйонів людей мученицькою смертю.

До збирання спогадів очевидців голодомору на Одещині долучилися також представники церкви. 2003 року вийшла друком книжка ігумені Серафіми «Піст від диявола», в якій крім загальної інформації про голодомори, документальних матеріалів, світлин, вміщено спогади, зібрані Синоїдальною комісією Української Православної Церкви з увічнення пам'яті жертв голодомору². У виданні подано церковно-історичну та духовно-етичну оцінку злочину більшовицького тоталітарного режиму.

Відзначення в Україні 70 роковин із часів Голодомору 1932–1933 рр. Сприяло новий сплеск зацікавленості цією проблематикою, активізувало збирання й публікацію спогадів. Протягом 2003 року в багатьох районах Одеської області було зібрано й видано, здебільшого у місцевих районних газетах, низку таких джерел. Потрібно відзначити Балтський, Біляївський, Іванівський, Кодимський, Комінтернівський, Любашівський, Миколаївський, Фрунзівський, Ширяївський райони³.

Тема голодомору стала однією з пріоритетних у науковій роботі Державного архіву Одеської області. Під керівництвом Л. Г. Білоусової було виявлено сотні документів, у т. ч. в закритих раніше фондах, які дають можливість простежити історію голодомору на теренах Одещини. Чимало таких джерел опубліковано у виданні архіву 2005 року і у значно доповненому новими документами, розділами й науковими розробками виданні 2007 року⁴. Виявлені й оприлюднені документи висвітлюють механізм реалізації політики радянського режиму на Одещині у 1932–1933 роках, дають можливість відтворити перебіг хлібозаготівель і їх трагічні наслідки для українського суспільства. Значну частину видання займають свідчення людей, які постраждали від голодоморів, зібрані протягом 2004–2007 рр. Керівниками архівних установ районів і міст області, які перебували в зоні Голодомору 1932–1933 років. У передмові до книжки Л. Г. Білоусова відзначила: «Це

¹ Шнабель-Тихомирова О. Я. Трагедія голоду на Великомихайлівщині: Спогади. Ч. 1. Одеса, 1998; Шнабель-Тихомирова О. Я. Через усі кола пекла. Книга-пам'ять. Одеса, 2000.

² Серафіма (Ігуменя). Піст від диявола. Київ, 2003.

³ Богачук Л. Таке не забувається: [Балтський р-н] // Народна трибуна. 2003. 22 листопада; Бурова Т. Жорстока весна 33-го: [Іванівський р-н] // Степові зорі. 2003. 5 листопада; Демиденко П. Слова правди – як пам'ять: [Ширяївський р-н] // Новини Фрунзівщини. – 2003. 22 листопада; Левицька І. Спогади про голодомор мешканців Фрунзівського району // Краєведческий вестник. 2003. № 1. С. 15–16; Мазуренко Н. Зернина навіл: [смт. Комінтернівське] // Думська площа. 2003. 14 березня; Петровська А. Залишилися живі Божою молитвою: [Фрунзівський р-н] // Новини Фрунзівщини. 2003. 10 грудня; Попуденко С. Голод очима мешканців села Кричунове: [Любашівський р-н] // Краєведческий вестник. 2003. № 1. С. 16–18 та ін.

⁴ Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Кол. авт. та упоряд. Одеса, 2005; Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. Одеса, 2007.

була важка робота, адже повернутися у ті страшні часи для багатьох учасників трагедії виявилось занадто важким психологічним випробуванням, і люди часто відмовлялися від розповідей і описань. Але зібрати деякі факти все ж вдалося, і ми маємо безцінні матеріали для дослідників з цієї теми»¹. Активну участь у роботі над збиранням матеріалів розділу брали журналісти, представники громадських організацій, учні закладів загальної середньої освіти, а також студенти Південно-українського педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського під керівництвом С. М. Гізера та студенти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова під керівництвом О. О. Синявської. Остання, очевидно під впливом проведеної роботи, написала власну наукову розвідку².

Особливо активізувалася робота з виявлення документів про Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині наприкінці 2006 року. На виконання звернення Президента України щодо створення Реєстру фондів меморіального характеру, в яких відображена інформація про причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 рр. в Україні, а також за відповідним наказом Державного комітету архівів України, Державним архівом Одеської області розпочато підготовку такого реєстру архівних фондів. Водночас, з 2006 року спостерігається системне і значно масштабніше, порівняно з попередніми роками, збирання спогадів про Голодомор, частина з яких вже опублікована в низці видань. За задумом редколегії вони, разом з іншою неопублікованою частиною свідчень, внесено до цього видання.

В Державному архіві Одеської області було виявлено та складено списки на понад 32 тисячі документів із майже 400 фондів, які висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років на Одещині³. З-поміж документів із грифом «цілком таємно» – доповідні записки та рапорти контролюючих органів про надзвичайне становище на селі у зв'язку з організацією хлібозаготівель, посівних кампаній, збирання урожаю, річні звіти про різні напрями діяльності хлібозаготівельних контор тощо. Водночас документи підтверджують, що влада всіляко намагалася уникнути терміна голод, говорила лише про «продовольчі труднощі», бідкування населення «від нещороду» тощо.

Якісно новим напрямом у вивченні голодомору на Одещині стало видання збірок матеріалів чи монографій, присвячених історії Голодомору в конкретному районі. Ця робота не охопила усіх районів, однак низка видань вже вийшли друком. З-поміж них, зокрема, такі: «Голодомор: говорять свідки трагедії» (Кодимський район)⁴, «Правда про голодомор на Одещині: Березівський район»⁵, «Пам'яті невинно убієнних. 1932–1933 рр. (Комінтернівський район)»⁶, «Голодомор 1932–

¹ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. Одеса, 2007. С. 16.

² Синявська О. О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області) // Записки історичного факультету. 2009. Вип. 20. С. 283–300. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/8407>

³ Білоусова Л. Г. Джерельна база та її інтерпретація // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина І. Одеса, 2008. С. 12.

⁴ Голодомор: говорять свідки трагедії. Кодима, 2007.

⁵ Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район / Упор. І. І. Ніточко // Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXI. Одеса, 2008.

⁶ Пам'яті невинно убієнних. 1932–1933. Одеса, 2008.

1933 років. Свідчення очевидців м. Котовськ. Одеська область»¹, «У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області)»², «Голодний хліб. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій. Овідіопольський район»³, «Голодомор 1932–1933 років у Ширяївському районі: Книга пам'яті жертв геноциду»⁴, «Голодомор на Біляївщині 1932–1933: дослідження, спогади, документи»⁵, «Голодомор: Говорять свідки трагедії»⁶ та інші.

Автори видання «У скорботних 1932–1933 роках» у вступі зазначили, що «тих, хто пережив і пам'ятає голодомор у Миколаївському районі станом на 2008 рік достатньо багато – 930 осіб. Однак переважна більшість – це люди 1924–1926 років народження. Їхні свідчення – це пережите власне життя, спостереження того, що відбувалося навколо них, це враження від спогадів батьків і близьких родичів. Тоді вони були дітьми і запам'ятали події, які сприймали візуально, або чули від своїх батьків коментарі про дії насамперед місцевої влади. Звісно, їхні розповіді неповні. Вони не могли знати, скільки померло за два роки, але вони знали, що люди гинули від голоду у великій кількості. Багатьох, тоді ще дитячого віку, разом із батьками виселяли з жител, у них забирали майно, навіть у найбідніших відбирали будь-які запаси зерна; збереглись спогади про дії грабіжницьких банд»⁷. У тому ж таки вступі зазначено, що матеріали «подано у автентичному варіанті, тією українською мовою, якою люди послуговуються у повсякденному житті»⁸. До позитивів видання варто віднести розділи «Жахи голодомору» і «Культурно-побутові деформації в роки голодомору», в яких у якості аргументів-доказів використані матеріали зі спогадів. У наступні роки одна з авторів видання, викладач ОНУ імені І. І. Мечникова Н. О. Петрова досліджувала низку аспектів проблематики Голодомору 1932–1933 рр. та інформаційного потенціалу усної історичної джерел про нього⁹.

У книзі «Голодний хліб» голодомори на території Овідіопольського району розглянуто в контексті історії репресій. Третій із п'яти розділів присвячений

¹ Голодомор 1932–1933 років. Свідчення очевидців м. Котовськ. Одеська область. Одеса, 2008. Кн. 1.

² Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області). Одеса, 2008.

³ Голодний хліб. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій. Овідіопольський район / Автори-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса, 2008.

⁴ Голодомор 1932–1933 років у Ширяївському районі: Книга пам'яті жертв геноциду / [ред. кол.: Л. І. Жаданова та ін.; упоряд. Т. В. Манжос]. Одеса: Астропринт, 2008. 160 с.

⁵ Голодомор на Біляївщині 1932–1933: дослідження, спогади, документи / Автори: Андріященко М. А., Гой С. Л., Зубрицька С. П., Михайленко Г. В., Довженко І. О. Одеса: Астропринт, 2008. 152 с.

⁶ Голодомор: Говорять свідки трагедії / упоряд. Палашевська Н. В. Кодима: Кодимська районна друкарня, 2007. 138 с.

⁷ Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області). Одеса, 2008. С. 3.

⁸ Там само. С. 4.

⁹ Петрова Н. Деформація традиційної системи харчування українців в роки Голодомору // Італійська їжа в історії та культурі: збірка наукових статей з нагоди року італійської їжі у світі. Одеса, 2018. С. 119–135; Петрова Н. О. Повсякдення українців у 1932–1933 рр.: до питання про деформацію традиційної культури (за матеріалами спогадів свідків Голодомору на Одещині) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький університет, 2014. Вип. 702–703. С. 69–76; Петрова Н. Спогади свідків голодомору на Одещині як джерело дослідження злочину тоталітарної системи проти української культури // Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 344–347.

публікації спогадів очевидців про трагічні події минулого. Загалом розділ містить оповіді 110 осіб, більшість з яких жили в ті часи на Одещині, Хмельниччині, Вінниччині. У вступній статті до розділу автори-укладачі зазначили: «Особлива цінність цих свідчень в тому, що в них відображаються такі подробиці історичного процесу, яких не може бути в інших видах джерел, в тому числі в офіційних архівних документах. Саме спогади зберігають живий подих епохи, її голос, інтонації, емоції та пристрасті, містять нюанси особистих стосунків, елементи сімейного побуту і власних переживань розповідача»¹. Свідчення записувалися переважно вчителями й учнями Овідіопольського району з використанням типової анкети, розробленої київськими науковцями. Попри недостатню чіткість і послідовність структури анкети, вона надзвичайно допомогла опитати значну кількість свідків і занотувати їхні розповіді.

Необхідно зауважити, що до 2000 року усні свідчення збирали студенти багатьох вищих навчальних закладів України, громадські діячі, члени різних товариств, краєзнавці, працівники історико-краєзнавчих музеїв за довільною формою опитування. У більшості випадків ці свідчення літературно обробляли автори запису або ж редактори, не зберігаючи мову інформанта, лексику, що позначилося на ступені документальності зібраного матеріалу. Дослідниця В. К. Борисенко стверджувала: «Це не означає, що цей масив розповідей не може братися до уваги. Однак документи усної історії мають неодмінно спиратися на наукову програму, вироблену методику опитування. Лише тоді зібраний матеріал набуває чинності документального джерела»². У 2001 році на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка вперше розроблено наукову програму з вивчення усної історії Голодомору 1932–1933 років, яка передбачала системну працю зі збирання матеріалу. Поступово цей досвід було поширено на усі регіони України. Розроблена методика фіксації усних свідчень лягла в основу інструментарію, за яким опрацьовувалися матеріали для багатотомної Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні (2008; 2018).

Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ, Вадим ХМАРСЬКИЙ

¹ Голодний хліб. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій. С. 178.

² Борисенко В. Усна історія голодомору // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ, 2008. С. 92. Питання щодо «чинності документального джерела» є вкрай дискусійним, але прийнятним, якщо сприймати це твердження метафорично.

«ВИ ВСЕ ОДНО ПОМРЕТЕ...»: СОВЕТСЬКА СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ТА ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР ГОЛОДОМОРУ

«Завдяки комуні ми й вижили...»
(Віра Боровик, 1932 року народження)

«У колхозі [...] видавали через вікно їсточки»
(Марія Мовчан, 1928 року народження)

На перший погляд, дане видання стоїть в одному ряду із сотнями інших подібних публікацій: у ньому зібрані типові (наскільки доречним є даний термін у контексті травматичного досвіду виживання під час Голодомору) оповіді про харчування, поховання, обшуки, смертність у родині тощо. Водночас ця збірка усноісторичних джерел є особливою.

Передусім це своєрідний завершальний акорд у серії публікацій, здійснених у ході реалізації масштабного загальнонаціонального проекту з підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Збірка представляє записи 2007–2008 рр., і лише півтора десятиліття по тому, саме в розпал російсько-української війни, ці незаперечні докази тодішнього геноциду дійшли до читача – вже у модернізованому форматі, поза згаданою серією. Фактично збірка підводить ризик під усноісторичними проектами Голодомору, адже покоління безпосередніх свідків трагедії вже відійшло в засвіти. Цей часовий розрив дає змогу проаналізувати презентовані джерела з висоти сьогодення, після оприлюднення в інформаційному просторі десятків тисяч подібних свідчень та безпрецедентно великого масиву досліджень про голод.

Нарешті видання супроводжується потужним довідковим матеріалом, що сягає ледь не третини його обсягу і допомагає відтворити цілісну картину голоду очима його свідків; опанувати понятійний апарат, що ним послуговувалися очевидці, та зануритися у світ селянського життя і побуту міжвоєнної доби; цілеспрямовано досліджувати різні аспекти проблеми Великого Голоду.

Ці свідчення збиралися тоді, коли кілька поколінь *дорослих свідків Голодомору* вже відійшли. Підійшла остання черга. Залишилася остання категорія свідків. Абсолютна більшість записів походить від *дітей Голодомору*, – це дитячі рефлексії та спогади з відповідним представленням картини апокаліпсису очима НЕдорослих. У них відсутній чіткий і логічний наратив, – його могла б надати доросла людина, яка пережила жахіття трагедії у свідомому віці. Натомість наявні певні надзвичайно рельєфно виписані епізоди, – зазвичай, ті, що справили на дитячу психіку непересічне враження і супроводжували людину все її життя. Ідеться також і про *звужений простір* Голодомору. Це спогади дитини про події родинного кола та у кращому випадку – найближчих сусідів чи родичів (школярі могли спостерігати життя у навчальному закладі та дорогою до нього) – часто події за межами двору та/або села були для дітей недосяжними з огляду на власний досвід. Як лаконічно окреслив потенціал своєї пам'яті чоловік, якому

під час голоду було 9–10 років (1924 р.н.): «Я тоді дальше своєї хати не був» (с. 1013)¹. Отже, маємо справу з локалізованим в межах одного села (а часто – навіть родини) голодуванням.

Так відбувається обмеження нашого знання про голод з точки зору подій, що складали мозаїку виживання під час лихоліття. Часто уже відсутні дані про стратегії дій та способи виживання (хіба що батьки оповідали про це); про події в селі, настрої; соціальне, економічне, культурне і політичне життя села до і під час голоду; про рівень смертності у селі (ідеться уже про родинний рівень, хіба що оповідач може ще вказати на померлих сусідів); акції спротиву та взаємної допомоги. Одна респондентка так оцінила запізнілість записування усної історії: «Багато страшних історій запам'ятали мої старші сестри, але їх вже немає серед нас» (с. 25).

Тим не менше, *дитячі спогади* вражають деталями описів подій (хоча й досить фрагментарними – прямопропорційно віковій дитини на той час), що закарбувалися у пам'яті – смерть рідних, обшуки, кольори, смаки та запахи. Як багато дітей голоду (не)можуть виносити запах акації, яку вони вживали задля виживання (с. 802, 840, 850, 853, 961, 1287); не можуть їсти кропиви і зелений суп (с. 160, 266, 802, 893); пам'ятають смак і запах буряків (с. 120, 615), лободи і крапиви (с. 529); «узвару» з соломи (с. 164); «глухої кропиви та моху» (с. 580); «перетертого вареного жолуддя» (с. 1287); «трупний запах» (с. 167), у поєднанні зі стогонами помираючих (с. 1300). Дівчатка проносять крізь життя спогади про одяг, який було відібрано активістами («мама сховала чорний з квітами платок у каглу, – і там найшли і забрали» (с. 964); «материне намисто», вартість у одну корову, «забрали» (с. 795)) чи обміняно на продукти («А яку тернову хустку виміняла я за 8 буряків!» (с. 139); «в мене забрали навіть платтячко» (с. 848); «і в мене той платок забрали, а я манюня була» (с. 935); «серги ... за півкіла рису» (с. 1027); «... пальтішко в мене було – зняла та жінка, забрала пальтішко» (с. 1187)).

Відібране при обшуках хатнє начиння теж залишилось у пам'яті: «особливо запам'яталось гарне вирізьблене ліжко, яке моєму татові подарував за роботу пан Цибульський» (с. 839); «мама виміняла вовняний килим на вузлик кукурудзяного насіння і два цукрових буряки» (с. 752) або «чудовий килим, ... витвір мистецтва», на який потім часто ходили «милуватись» – пуд кукурудзи (с. 849); «батьків брат приніс коври, такі красиві були, квітками, розами [...] вони зі стінки зняли та забрали» (с. 912); «За килим давали баночку круп, за оздоблене бісером пальто – дві баночки» (с. 844).

Закарбувались у пам'яті і кольори: одягу («побачила розкопану могилу, у якій лежав хлопець у голубій сорочці, увесь у комах» (с. 67); «Пам'ятаю цвинтар, молодого чоловіка в червоному світері, який копає собі могилу» (с. 616); «жінка в синьому халаті хотіла мене з'їсти, але мене врятував брат» (с. 987)) або очей помираючого: «Закинули на підводу [«напівмертвого чоловіка»], щоб потім не повертатися, і поїхали. Я і досі пам'ятаю, як його сіро-голубі очі вже ледве живим поглядом обвели нас» (с. 729).

¹ Тут і далі в круглих дужках посилання на сторінки свідчень, вміщених у даному виданні (див. розділ «Свідчення»).

Дослідження геноцидів засвідчують витворення їх жертвами власної *терміно-системи*, оскільки існуючі слова нездатні передати жах пережитого. Голодомор не став винятком. Очевидці, намагаючись максимально наближено до подій описати НЕочевидцям голоду свій досвід, перенесли термін «здохати» («його брат із трьома дітьми здохли» С. 692), який раніше вживався на означення смерті винятково худоби, на людей часів Голодомору (с. 864, 874, 949), або порівняння помирання з мухами: «мруть, як мухи» (с. 849, 946, 1045, 1326). За місяці страшного голоду виробився і цілий словник «їдла»¹, формуючи сталий набір лексем на означення однакових подій часів голодомору у різних регіонах України. Вражає уніфікованість означення юшки у різних регіонах, яку варили у колгоспах: «баланда» (понад 80 згадок) (с. 926; детальніше: с. 1421–1422). А на означення стану людей влучно вживали термін «пастись» (с. 18; детальніше: с. 795, 809–810, 837, 839, 940, 1121, 1304, 1331), – а як ще назвати людей, які повзали по землі і їли траву?

Як свідчення браку слів, якими можна описати голодову катастрофу, зустрічається і розмежування двох «розкуркулень» – доголодового періоду і під час голоду: «Це їх не розкуркулювали як куркулів, а за те, що не здалися у колхоз, за те, що вони не хтіли йти в колгосп, от значить їх оце, прийшла бригада і позабирала всьо, забрали, щоб пішли в колхоз» (с. 994). Тобто, очевидець надає пояснення двом «розкуркуленням»: першому, викликаному безпосередньо колективізацією, і другому – це, власне, обшуки і реквізиція під час Голодомору. Селяни не знали, як назвати такі небачені раніше на селі дії, і тому вживали термін, знайомий їм із преси і довколишньої дійсності.

Теорія усної історії ламала списи довкола проблеми *співвідношення офіційної та індивідуальної пам'ятей та їхній вплив на наратив очевидців подій*. У цьому ракурсі нам видається надзвичайно важливим таке спостереження: очевидці Голодомору не порівнюють його зі своїм голодуванням під час Другої світової війни, – вони радше ставлять на одну дошку *голод і війну* та переважно роблять висновок про те, що голодування гірше: «Навесні 1933 року ми з мамою залишилися удвох, всі останні [дві сестрички-двійнята та брат] померли. Потім була війна, бомбардування, евакуація, але мама говорила, що немає в житті нічого страшнішого, коли голодні діти дивляться на тебе, а ти нічим їм не можеш допомогти» (с. 69); «Я пережив голодомор та війну. Мені здається, що голодомор набагато важче пережити, ніж війну» (с. 341; також с. 346); «Если кто-нибудь спросит, что страшнее, война или голод, то конечно же я отвечу: «Голод – это очень страшно и ужасно»» (с. 532); «Стільки смертей я не бачила навіть у війну» (с. 839); «війна за п'ять років стільки людей не викосила, як голодовка за півроку від Різдва до жнив» (с. 1306).

Символічно, ідеться про сприйняття очевидцями тягlosti репресивного досвіду советської влади у вигляді голоду як інструменту досягнення своїх цілей. Вибір таких об'єктів для порівняння засвідчує, до речі, перемогу індивідуальної пам'яті над офіційною, – адже незважаючи на намагання советської пропаганди

¹ Див.: Їдло 33-го. Словник голодомору / Зібрав і упорядкував О. Різників. Одеса: Вид-во «Юри-дична література», 2003. 81 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009256>; порівн.: розділ «Їжа, їдло: продукти перероблення, сурогатні найдки, напої» Предметно-тематичного покажчика даного видання (с. 1398–1436).

«притлумлювати» негативні сторінки минулого СРСР, люди все одно обирали за точки опертя схожі, на їхню думку, досвіди життя. У цьому контексті можна згадати і про промовистість вживання різних по факту пізніших назв на означення *репресивних органів*, які брали участь у конфіскації продовольства: НКВС, КДБ, енкаведисти, чекісти (с. 25, 106, 108, 389, 413, 500, 628, 729, 764, 950, 986, 1076, 1087, 1106, 1110, 1122, 1233, 1267) тощо – актори другої половини 1930-х рр. і вже зовсім близьких до нас часів органічно вписались у репресії початку 1930-х у народний пам'яті. Активістів 30-х називають також «ястребками» чи «стрибками», послуговуючися термінологією часів Другої світової війни (ідеться про винищувальні загони для боротьби з національно-визвольним рухом) (с. 539–540, 544).

Це також засвідчує тяглість сприйняття селянами советської влади як репресивної – як протягом 1930-х рр., так і в пізніші часи, – спостерігаємо певну дифузію термінів на означення різних подієвих та/або часових явищ в межах однієї епохи тоталітаризму. І справді, якщо батька «розстріляли як куркуля», а опісля родину «загнали у сарай та вибрали все з хати» (с. 24), то чим нацистська окупація відрізнялася від советської, з точки зору нищення уявних ти реальних опонентів влади?

Ще одним підтвердженням перемоги індивідуальної пам'яті над офіційною можна вважати часте вживання голоду за точку порівняння з катастрофами; оцінюючи свій сучасний стан, респонденти часто кажуть, що живуть гарно, порівняно з голодуванням (с. 189) («після голодомору – це «рай»» (с. 164, 1346; див. також: с. 78, 271, 372, 478, 549, 576, 921, 948, 1094, 1335, 1339)). Глибока укоріненість в індивідуальній пам'яті і призвела до органічного вписування до колективної пам'яті.

Такий феномен живучості індивідуальної пам'яті пояснюється тим, що якщо йдеться про *пригадування травматичних* подій, то вплив на індивідуальну пам'ять такого чинника, як офіційна пам'ять, порівняно з пригадуванням подій нетравматичного щоденного життя, зменшується. Адже, скажімо, якщо людина була свідком повільного вмирання від голоду своєї родини; якщо саме цього року свідок бачив трупи людей на вулицях, якщо він/вона вдавалися до надзвичайних заходів для виживання, то навряд чи офіційний наратив міг витіснити з пам'яті ці події і змусити його «неправильно пригадати». Так, людина могла помилитись у датуванні подій (а це загалом притаманно селянському способу життя та реаліям того часу), у прізвищах активістів, їхній кількості. Проте навряд чи вона зможе забути, як її батьки, брати і сестри в муках помирили від голоду й що саме було конфісковано владою під час обшуків, внаслідок чого родина була приречена на голодне сконання: «Я була малою дитиною, всього осягнути і запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути» (с. 804); або: «[...] ужас, который мы пережили, запомнился так, что и в 92 года я рассказываю о событиях тех лет так, как-будто они были вчера» (с. 190); «разве такое забудешь, когда на твоих руках умерла сестричка Галочка?» (с. 235); «Гостра дитяча пам'ять закарбувала все, що бачила, що чула, і зараз я, мов у дзеркало, дивлюсь у своє голодне дитинство» (с. 518).

За мотивацію згадано ще заперечення голодоморів представниками влади («Особливо соромно чути від депутатів Верховної Ради – комуністів» (с. 507–508; див. також: с. 984, 1337)); поважний вік («Проживши 90 років і йдучи з життя, вважаю за гріх не нагадати сьогодішньому поколінню ці жахи сталінського голодомору» (с. 510)); мовчання за советів («Все життя я працювала і ніколи й ніде не чула ані слова про той страшний голод, який посиротив тисячі людей» (с. 491; див. також 391)).

Однак виглядає, що саме побачене довкола, що разуче виходило за рамки права, моралі і людяності, спричинило пам'ятання голоду протягом усього життя. Наведемо перелік того, що самі респонденти згадують як закарбоване в пам'яті на все життя за допомогою слів «пам'ятаю», «запам'ятала»: «Я назавжди запам'ятала, що мої подружки у сусідній хаті померли разом з мамою. [...] Ще я запам'ятала, як люди йшли по вулиці і падали та вмирали від голоду»; «У дитячу пам'ять врізалось, як худа конячина, ледве тримаючись на ногах, гризла деревину»; «Я мало пам'ятаю той час, але один епізод пам'ятаю» – про те, що сусід розповів про канібалізм у селі; «Я добре пам'ятаю, як ходила група людей і забирали все з хати і погребка»; «І несуть перед собою в руках головки своїх дітей, яких вони [сусіди] з'їли. Ця картина стоїть у мене перед очима і зараз»; «Завжди пам'ятаю, чому в мене немає братів і сестер»; «[...] групи людей у нашій хаті з ключками в руках пам'ятаю. [...] Добре пам'ятаю пухлих мертвих людей під мурами»; «Перед моїми очима ще й досі стоїть та підвода з бочкою [з розчленованою дитиною]. А кажуть, що такого не було. Що то тільки голод, а не Голодомор»; «що їсти хотілося і що я плакала з голоду – це запам'ятала» (с. 20, 29, 53, 130, 159, 162, 365–366, 368, 491); «В пам'яті збереглася та картина, як ми сиділи в хаті, а прийшли забирати все» (1929 р. н.!) (с. 599); «Пам'ятаю, як вели людоджерку [...] вона з'їла мою сестру» (с. 606); «Пам'ятаю, як боляче було ходити, пухли ноги, вони були схожі на колоди» (с. 759); «Найбільше вкарбувалося в пам'ять те, що весь час ходила за мамою та просила їсти, а їсти не було що» (с. 760); «Я пам'ятаю, як помирала моя молодша сестра, – їй було 10 років. І помирала вона повільно, пухнучи від голоду» (с. 773); «Мені вже 84, а й досі перед очима та гола жінка і мерзлі трупи [...]» (с. 830); «Я була ще маленькою [1928 р.н.] і пам'ятаю мало. Але одне запало в душу. Коли ми спали на печі, вночі прийшли люди, зайшли в хату і залізними палками проривали землю, шукали їжу, яку ми могли заховати» (с. 836); «І хоч я зараз зовсім сліпа, у мене перед очима, як живі, картини 1933 року. Попереднього я не пам'ятаю, а от весна 1933 р. асоціюється у моїй пам'яті з цвітом акації» (с. 840); «Мені було лише чотири роки, але добре пам'ятаю окремі епізоди того страшного часу. Пам'ятаю, як плакав батько, коли померла його мати, моя бабуся, від того, що не було що їсти» (с. 863); «За братіка я добре запам'ятала, що з татом пішли в садік, а він лежить мертвий і ручку простягнув. Це я ніколи не забуду» (с. 953); «Ну як я забуду тих «перевіряльників», прийде в хату, каже: «Ти ще не здохла?»» (с. 1312) «; «На моїх очах померли в 1933 році два брата і три сестрички» (с. 1277); «Аякже не помню, я сама їжаки їла» (с. 1139).

Звернімо увагу на такий аспект, як намагання пояснити причину голоду. В усній історії часто зустрічається згадка про потоплення пшениці в Дніпрі чи Чорному морі (с. 508, 622, 766, 795, 892). Нам не вдалося виявити подібні дані в джерелах офіційного походження і верифікувати такі факти. Чим же є такі

свідчення? Метафоричними картинами чи реальними фактами, поголосом чи насправді почутим від когось, хто міг таке бачити на власні очі? В будь-якому разі, очевидно тут не йдеться про хибну пам'ять, – просто люди прагнули усвідомити неймовірне і дати собі відповідь на запитання, чому довелося пройти крізь таке? І вочевидь, дивлячись на потяги, що вивозили зерно, або спостерігаючи, як засипають у комори хліб, з одного боку, і будучи свідками обшуків і помирання членів родини від голоду, з іншого, очевидці пробували бодай у якийсь спосіб пояснити штучний характер голоду. Наратив про навмисне псування або нищення зерна або городини засвідчує концепт «умислу», який люди відчували, а відтак навіть підсвідомо вишукували факти на його обґрунтування. Не маючи доступу до правдивих джерел, вони формулювали очевидне – висипати зерно у воду, щоб не дати його селянам.

Іноді респонденти наводили ланцюг своїх роздумів, що привели їх до думки про штучний характер голоду: «Голодомор в Україні було створено штучно, щоб загинуло багато людей» (с. 21); «не дозволяли їсти навіть те, що було вирощене на власному городі. Коли бачили або знаходили, то все забирали» (с. 226); «не знаю, кому це було потрібно» (с. 237); «Прямо стучали по всім домам и даже по огородам, по чердакам лазили, не спрятали ли люди где-то зерно, ячмень, кукурузу. Это я очень хорошо помню. Кто это мог давать такие указания: не спрятали ли где-то что?» (с. 534); «Повні амбари зерна були, то де ж неврожай, а чи то держали його на сімена, чи то не знаю, то сильно багато було, щоб його на семена держати. Мені кажеться, і тоді казали, що то іскусственний голодомор» (с. 867); «вони спеціально зробили, щоб ми виздыхали, я так думаю» (с. 1033); «Тепер я собі думаю: для чого і для кого вони все це відбирали?» (с.1318).

Аналіз респондентами причин голодування і смертей іноді парадоксально збігається з висновками професійних істориків: «Люди почали помирати після того, як у них забрали всі запаси зерна, овочів та продуктів» (с. 25); «З жовтня 1932 року почали помирати люди від того, що в них відібрали все, їм не було що саджати та їсти» (с. 82); «Хотіли, щоб Україна вмерла» (с. 1027); «нас спеціально хотіли виморити голодом, бо якщо й не знайшли свого часу якусь жменю зерна у людини і вона пізніше варила його, то комсомольці ходили по хатах і виривали з горщиків те вариво» (с. 809); «Вони голодували, а там на складах, під охороною, цілими пудами гнив хліб...» (с. 818).

А ось як пояснювалися причини початку голоду: «Та коли колгосп не виконав план хлібоздачі, по селу почали ходити місцеві активісти і забирали зерно, буряки, сухофрукти і навіть одяг. Батьки, що змогли, закопали в землю. Та все було знайдено активістами. Почався голод» (с. 825); «Голод починався у 1932 р. і захватив повністю 33-й. Голод був не тому, що не було врожаю, а тому що в 1933 р. з Москви прийшов указ, не пам'ятаю скільки, ну багато треба було здати хліба державі» (с. 828). «Голод спеціально було сделано, зробили так, щоб український народ вимер, всьо робилося назло. НКВДісти, міліція вся, получали сільодку, масло слівочне, консерви, крупи, получали всьо, а люди пухли» (с. 950). «Було звише, на pewno, дано указаніє, бо тут на месті все забирали, все, значить, спеціально, щоб люди голодували, щоб вмирали. Все забирали з дому, геть. Ну буквально бригада

йде, приходе, все з дому забирає, все. Спеціально це, конешно, було» (с. 993); «спроба покорити український народ» (с. 522); «Їхньою метою було: чим більше нас не стане, то для них краще» (с. 1316); «Я вважаю, що винна у смерті тисяч дорослих і дітей тодішня влада, адже урожай був зібраний добрий, а влада придумала штучний голод, щоб знищити український народ» (с. 1277); «Сталін вважав, що люди в українських селах не здають хліб, бо мріють відірватися від Москви і вийти із Радянського Союзу» (с. 176). Чи не найлаконічніше було осмислено досвід виживання під час Голодомору та головне – його причину – у такий спосіб: «Була така цель: унічтожить!» (с. 1192).

Сталін часто присутній серед винуватців Голодомору: «Сталін вважав, що люди в українських селах не здають хліб, оскільки мріють відірватися від Москви і вийти із Радянського Союзу» (с. 176); «Винен у всьому цьому Сталін і Комуністична партія, вони винні, вони зробили так, щоб люди, які були проти Сталіна, померли» (с. 685); «Росія тоді все забирала. В Росії не було голоду. ... Росія винувата в голоді, не я ж дала приказ. Тільки дали з Москви, видно, приказ. А казали, Сталін це робив» (с. 1003); «Тільки одін Сталін. Більше нікого. Він командував местной властью, він командував всіма. І розпоряження давав» (с. 1089); «Винний Сталін. Тільки він, бо він заставляв, хотів українців винищити, голодом зморити» (с. 1091). При цьому спостерігаємо і намагання поєднати побачене і пережите під час голоду та насаджування культу «великого переможця» у війні – своєрідну боротьбу наративів: «Відомо, що це пішло від Сталіна, хоч він виграв війну, але багато людей загнав у гріб» (с. 643).

Вражає одне свідчення, що максимально наблизилось до розуміння жорсткої централізованої вертикалі та злочинності вибудованої більшовиками системи: «Люди, що ходили й забирали все, вони не винні, вони виповняли наказ зверху. Вони інакше не могли. Треба ж було якось вижити. Ніхто не мав права не виконати наказ «вождя всех времён и народов»» (с. 454).

Спостерігаємо багато рефлексій щодо того, як очевидці намагаються пояснити для себе одночасність наявності доброго врожаю (і офіційного советського наративу про неврожай як причину голодування) та Великого голоду. Варто навести такі запропоновані ними спростування «природності» голоду: «Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок, та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати все до нитки. Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача? І спалахнув в Україні великий голод, а за ним прийшла смерть» (с. 851). Подібно: «З чого же він почався. Есть такі, твердят, що не вродив урожай, якось це писали у «Чорноморських новинах», я давно виписую цю газету. Ось часом я замічаю, що відстоюють цю думку. Це, видно, хотять оправдати, що комуністи не винуваті про цей голод, що був неврожай тоді у 1932-му. Неправда це, врожай був хороший, врожай був, бо я ще ходив, та ми з ще одним товарищем ходили стригти колоски пшениці, жито. [...] Це було завдання здати хліб. Опредільоне количество. Легко було взяти, вони надавали план. Виконали першу заповідь цю. Виконали.

Ага, значить, ще є. Другий раз не виконали, а не виконали – значить, порозкрадали. Давай будемо ходити, відбирати» (с. 917–918). І ще: «Урожай був, просто забрали усьо» (с. 1039); «Як зібрали з полів зерно, прийшло розпорядження з Москви: вивезти в хлібозаготівлю хліб. Вивезли. Залишилися тільки зернові для посіву. Потім прийшла рейдова бригада і забрала весь хліб. Пізніше люди з рейдової бригади (чоловік п'ять) ходили по дворах і забирали все, що знаходили» (с. 1193). Стає зрозумілим, що факт обшуків і вилучення продуктів активістами, що їх вони спостерігали дітьми, пояснив для них подальше голодування, бо спричинив вилучення того самого нібито «поганого» врожаю, якого, як переконувала радянська пропаганда, взагалі не було.

Саме в оцінці причин голоду наявні нашарування інформаційного поля, коли незрозуміло, наскільки самостійною є сформована оцінка: «Українське село рішили знищити. А знищити село – це знищити і Україну, українську мову. Це був геноцид проти українського сільського населення» (с. 35); рахівник «бачила, як звозили та завантажували у вагони все зерно, котре увозили в невідомому напрямку, через що люди у селах та містах голодували» (с. 67); «Влада зробила голодомор, щоб люди помирали» (с. 608); «В селах виживали лише ті, що допомагали радянській владі винищувати український народ. [...] Деякі вважають, що голодомор був для Сталіна засобом подолання українського націоналізму. Голод стався внаслідок насильницького запровадження комуністичної програми в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі. Сталін наказав відноситися до голоду як до неіснуючого явища. До загибелі мільйонів селян призвело холоднокривне рішення Сталіна вилучити в українських селян всі запаси, а потім обкутати тих, що голодують, завісою мовчання, заборонити яку-небудь допомогу» (с. 586); «У загибелі багатьох людей я вважаю винним сталінський режим» (с. 622); «Голод 1932–1933 років був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямовано застосованого владою терору голодом. Хліб в Україні був, але його забрали» (с. 1320); «Отак і зробили, приїхали до нас забрали всьо зерно, даже то зерно, що стояло в стакані на вікні, даже й те забрали. Нічого не було, хата порожня була, та всьо» (с. 1097).

Іноді респонденти усвідомлюють і визнають «сучасність» їхніх рефлексій: «Але зараз я розумію, що це була вина влади, яка продавала хліб за кордон» (с. 72); «Не зрозуміли, чому, крім зернових забирали з льохів картоплю й буряки. Коли я подорослішав, то зрозумів, що голодомор 1932–1933 років був геноцидом проти нашого народу за його непокору планам більшовицької колективізації» (с. 1338).

Трапляється й опис подій у руслі радянської пропаганди – загалом продемонстровано весь спектр, запропонований кремлівськими ідеологами. Найчастіша причина – неврожай/поганий урожай (с. 419, 437–439, 497, 601). До речі, цікаво було б проаналізувати ширший масив свідчень і встановити, з яких саме регіонів походять респонденти, які стверджували, що причиною голоду став неврожай. Але це окрема тема. Показово: оповідаючи про неврожай, свідки здебільшого не описують детально, що саме сталося з врожаєм (посуха, дощі, інші причини). Розлогіші описи несприятливих для врожаю погодних умов є поодинокими («Сильна

була засуха, повисихали криниці, не було навіть води, на полях був неврожай» (с. 445)). Згадка про засуху у відповідях на запитання, яке уже містить слово «засуха», нам не видається інформативною, бо виглядає як підхоплення респондентом уже запропонованого варіанту відповіді (на відміну від відповіді «забирала урожай влада», – адже у цьому випадку зазвичай подається детальний опис складу бригад, процедури обшуку, номенклатури вилученого та наслідків позбавлення їжі у вигляді голодування і смертності).

Звичайно, фактор посухи міг грати більшу роль на півдні України, порівняно з північними регіонами. Однак домінуючий советський наратив про неврожай міг комфортно розміститись у пам'яті, оскільки пропонував зрозуміле селянам пояснення – голод через поганий врожай (усіх реалій колективізації, планів, відсотків виконання діти уже не знали, та й дорослі селяни-очевидці не володіли даною інформацією, – тому голодування з початку колективізації могли сприймати як наслідок саме природних причин), співіснуючи з пам'яттю про обшуки, після яких *голодовка* перетворилася на *голод* («Да, була голодовка. Та ще зробили голод» (с. 1097) – цінне спостереження респондентки 1910 року народження, яка на момент голодомору була уже дорослою).

Згадувалось про необроблені поля як причину голоду (с. 462) та водночас згноїння врожаю на полі (с. 1378); постає питання: так поля не засіяли і не зібрали в результаті цього врожай, чи згноїли весь врожай, який все-таки був, незважаючи на «засуху» і «неврожай»? Як видно, у нефактографічній частині свідчення – де не йдеться про обшуки, опис голодування у селі, персональні чи родинні стратегії виживання, смерть членів родини чи сусідів, – а в оціночному судженні спостерігається варіативність відповідей, зокрема із взаємовиключними наративами.

Неодноразово згадуються й погані «чиновники» («начальство»), які сиділи «зверху» та завдавали шкоди державі (с. 54, 167, 1080, 1132).

Одне свідчення є зразком намагання втиснути власний досвід піонерки і пропагандистський наратив поганих «куркулів» (вони «ховали зерно в ями», били у школі дітей «бідних селян», доносили на людей, – старшого брата респондентки заарештували за заявою «кулака» з сільради) та хороших «комсомольців та комуністів» (які «організовували сніданки», привезли їжу респондентці, віддавали «бідним» сховане «кулаками» зерно) у прокрустове ложе констатації факту смерті від голоду людей, відсутності «випадків, щоб люди валялися на вулиці», смерті батьків, втечу з села шести братів та власного опухання під час голодування (с. 96–97). Лаконічніше формулювання стосувалося «кулаків, багатів», які «відбирали у людей все вирощене в полі, городі» (с. 139)¹. Інший підхід таврував саме «куркулів» як тих, які ховали зерно (с. 714, 757, 1211). Тут можливі кілька пояснень. Укладачі видання схилиються до трактування терміна «куркулі» (та похідні «багаті») як представників влади, наголошуючи таким чином «на факті збагачення тих, хто відбирав у людей майно, що було звичайною практикою в часи Голодомору» (с. 693). Такий підхід свідчить про намагання респондентів втиснути в наявну на той час терміносистему означення брутальних дій активістів та представників влади

¹ До речі, тут бачимо перенесення у відповідь запитання з питальника про вилучене в «полі, городі»; див. також с. 704, 1051.

під час обшуків. З іншого боку, можливе сприйняття селянами пропагандистського наративу про «поганих» куркулів, яких треба «розкуркулити» і забрати у них хліб на потреби «бідних». Тому «куркулі» згадуються як такі, що парадоксально перебували на протилежних полюсах: вони і ховали хліб, і одночасно вилучали його.

Цікаве пояснення причин голоду намаганням Сталіна «відкупитися» хлібом, який нібито «вивозили, щоб не допустити війни» (с. 660) – це явний вплив советської пропаганди про «миролюбний» СРСР, який намагався завадити «розпалювачам» війни. Є і алогічне пояснення голоду ворожими планами представників «влади» викликати незадоволення «совецкой властью» (с. 886; див. також с. 1138).

Шизофренічним роздвоєнням виглядає мішанина *пам'яті* та *пропаганди*: «Нічого не відбирали, був сильний неврожай. [...] В 1932–1933 роках забирали все» (с. 422–433; див. також 724, 725, 1205, 1223). Є і випадки заперечення Голодомору та його штучного характеру (с. 487–488). Або в одному свідченні поєднано відсутність голоду в родині, недорід і «великі» податки: «Сім'я не голодувала, бо батько був польоводом. До таких не приходили і нічого не забирали. Причина голоду – недорід, а вимагали великі податки. Відбирали свої ж сільські люди [...]» (с. 612). Ще одне свідчення містить нагромадження різнопланових фактів та ідеологем – закопування і гноїння хліба «багачами»; «шкідництво»; слабкість України; висилання батька на «Північ», де він помер; життя «сім'ї ворога народу» у ненависті оточення (с. 661); «Голод пам'ятаю добре. Причиною голоду була державна політика. Вирощуване в полі, городі відбирали, але зовсім бідним сім'ям скотину залишали. ... Тим, хто пішов до колгоспу, їжу давали. В колгосп йшли добровільно, нікого не примушували» (с. 986).

Маємо одне свідчення про обговорення причин голоду у його розпал: «Я пам'ятаю, які велися розмови про причини голоду. Їх було дві: поганий врожай 1932 року, а в 1933 році врожаю майже зовсім не було; друга причина – майже тотальна заготівля зернових культур для народів Росії (нам говорили, що там голод)» (с. 1310–1311). Іноді трапляється пряме роздратування через питання про вину (чи не страх тут оприявнюється?): «Хто винен? Не знаю, хто винен. Не знаю, що і хто кому винен. Знаю, що було таке страхіття і все» (с. 688; див. також с. 687). Часто незнання причини голоду пояснюють віком на час голоду: «Хто був винен у тому, що був голод, не пам'ятаю, бо була мала» (с. 607; див. також с. 728, 993, 1003). Чому раптом вік стає підставою для обґрунтування свого незнання: це страх? небажання занурюватися у травматичну подію? вплив советської пропаганди?

Загалом можна констатувати часті випадки *нерозуміння респондентами причин голоду*. На це вказують певні ознаки: очевидці не завжди розуміють тогочасну термінологію («Репресіруваних, я чула, отправляли. А що це таке репресірувані?» (с. 1029)); або ж кажуть про Голодомор як про подію, у розповіді, про яку «вірять» або «не вірять» (с. 1034, 1040, 1043, 1059, 1063), а не знають; або шукають виправдання владі (і знаходять у формулі «неврожай» як причина голоду): «Як це власть могла з нами так поступити? Не розумію» (с. 1071). Феномен нерозуміння можна пояснити по-різному. Це може бути і травматичність голоду, що блокує глибокі рефлексії; і наслідки соціальної інженерії, коли записані пропагандою «на підкор-

ку» «природні» причини голоду задовольняли очевидця, бо не зачіпали «велич» Сталіна («Сталін про це не знав. Бо він зробив дуже багато хорошого для народу» (с. 167; див. також с. 266, 277, 419); або ж тут спрацьовує комбінація кількох чинників. Незрозуміло, якого компоненту більше: впливу пропаганди, чи вмілої реакції влади з каналізації гніву (мало місце показове покарання низки активістів уже після голоду), чи реакції людини, яка призначила винним тих, кого бачила, хто був в полі зору – свої, сільська влада або сільські активісти (с. 178, 210, 277, 280, 454, 583, 583, 588, 607, 612 та ін.). Зрозуміло лише, що низка свідків так і не вибудували причинно-наслідковий ланцюг дій (а головне – логіки і мотивації) влади, передусім союзної – знову-таки, далекої й абстрактної для українського селянина. Влада як причина голоду – це перший крок на шляху усвідомлення вини *системи*, а не *природи*, однак ще далеко до усвідомлення суспільством механізмів організації голоду як геноциду з конкретною метою знищення української ідентичності російським режимом.

Припускаємо, що одним із чинників, що стояв на заваді осмислення, була *емоційність* свідчень про голод; вона ж стала одним із чинників, який заважав сприйняттю наративу про Голодомор, поширюваному українською діаспорою про Голодомор¹. Неймовірно, але така емоційність і «фантастичність» голоду, з точки зору пересічної людини постсовєтського світу, була перешкодою для довіри навіть власним бабусям, які намагались поділитися уже в Україні своїх досвідом виживання під час голоду: «Дітям я розповідала про голодомор. Діти вірять тому, що було, а онуки – ні» (с. 598; див. також с. 891, 893, 903, 1040, 1059, 1063).

Відповідно, мусимо також констатувати *недоосмисленість* голоду українським суспільством, як і вищезгаданими очевидцями (станом на момент запису свідчень – друга половина 2000-х рр.): наратив про Голодомор залишився певною абстрактною (хоч і родинною) історією і не поєднався з розумінням про Голодомор як лише одного з етапів нищення держави і українців Росією з використанням голоду як зброї. Припускаємо, що певна недоосмисленість залишалась і до початку повномасштабного вторгнення, і лише після цього наратив про Голодомор у контексті геноцидної війни Росії проти України почав активно циркулювати не лише в українському інформаційному просторі, а й міжнародному – як тло судових розслідувань злочину геноциду проти України.

У ширшому контексті можемо говорити про існування двох рівнів пригадування. По-перше, це опис самої травматичної події, яку навряд чи можна забути – це помирання членів родини; «голод, холод, розруха» (с. 21); плач маленьких братів і сестер; забутий смак хліба та набута пам'ять про нові смаки (черепашок, макухи, квіток акації, конини тощо); голі трупи, яких везли возами без усякої поваги до померлих і традицій («роздягнена і брудна. ... босі брудні сині ноги» (с. 983); «голими ховали, у рваному, розв'язані, розпатлані» (с. 992)) та ховали у братських могилах. Мусимо тут констатувати і вочевидь певне *блокування пам'яттю* подій – наприклад, респондентка 1912 року народження (тобто, на

¹ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору: монографія // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наук. думка, 2003. С. 164.

момент голоду мала уже 20 років) і проживала у Врадіївському районі на Кіровоградщині, сказала: «нічого не пам'ятаю ні про голодомор, ні про своїх батьків» (с. 830).

І є другий рівень пригадування, що вміщує уже пізніші нашарування пост-Голодоморних часів і присутність дискурсу про голод в інформаційному просторі. Про такий рівень свідчать нові терміни («Голодомор» замість «голодовка», «геноцид» (с. 151)), «накладання» пам'яті про повоєнний голод на пригадування Голодомору, оцінювання рівня смертності у 10 мільйонів (с. 28, 44). Химерною грою пам'яті є вплетення у спогад Л. Берії як одного з винуватців, поряд зі Сталіним, «голодовки, щоб винищити український народ» (с. 1146). Хоча Берія під час Голодомору був першим секретарем ЦК КП(б) Грузії і не мав ніякого відношення до України і прийняття рішень на союзному рівні, таке пригадування його як «поплічника» вождя є досить органічним, будучи складовою світоглядної рамки сприйняття очевидцем компанії з «розвінчання культу» Сталіна, коли Берію також було звинувачено у Великому терорі.

Крім нашарувань інформаційного поля, у випадку з пригадуванням Голодомору маємо справу з певним накладанням повоєнного голоду на наратив про голод 1930-х рр. Наведемо такий приклад *накладання двох голодів*: коли за віком дитина під час Голодомору, описуючи Голодомор, робить вчинки, які могли бути зроблені дорослою людиною чи принаймні підлітком: дитина 1928 р. н. віднесла стакан пшениці дядьку, який натомість дав стакан борошна, з якого респондентка зварила кашу (с. 543). Однак інші факти з життя очевидиці, як і десятки тисяч інших свідчень, підтверджують голодування; крім того, чи не найголовнішим висновком тут є пам'ять про голодування 1933 року, навіть якщо подія з повоєнного голоду була інтегрована в оповідь про голод 1933 року. Голод 1946–1947 рр. нашаровується на події Голодомору і коли йдеться про поїздки на Західну Україну за продуктами (с. 160, 248, 264, 287, 509, 576, 577, 578, 628), що, без сумніву, мало місце вже після війни. Втім, зайвий раз підкреслимо: можна переплутати, коли батько їздив за продуктами на «Западну», але не можна переплутати, скільки рідних братів і сестер померло з голоду, і коли померли батьки.

Іноді в наратив уплітаються події Другої світової війни («Дуже охороняли поля румуни, з конячкою і нагайкою» (с. 651) або «офіцери приходили до кожної хати і питали, чи є зерно; хто казав, що нема, – виводили з хати і розстрілювали всіх, від малого до старого» (с. 770)), але знову-таки, масовість свідчень про голод спонукає сприймати таку оповідь як достовірну, маючи приклад примхливих ігор пам'яті при пригадуванні травматичних подій. Єдина згадка трапилася про «якусь гуманітарну допомогу» з «Америки» (с. 130). Ймовірно, йдеться саме про голод 1920-х, бо у випадку родинної допомоги скоріше за все було би більше деталей; або могло йтися про допомогу німцям, які поділилися з сусідами. Один респондент вказує на «розруху після революції, громадянська війну», що нібито спричинили Голодомор (с. 477).

При цьому надзвичайно важливим є той факт, що при залученні до наративу повоєнного голоду часто фіксується чітке розмежування обох голодів саме через різну інтенсивність і природну (не)обумовленість (с. 1268). За точку відліку взято вилучення продовольства і природні умови (або війну) відповідно: «Забирала уро-

жай влада в 1932–1933-ix, засуха в 1946–1947 роках» (с. 424; див. також: с. 178, 643, 694, 712, 746, 748, 1106), а також наявність у селі птахів і собак: «Голод 1946–1947 років був, але не такий сильний, – ще ворони літали і собаки по вулицях бігали, а в 1933 році – ні ворон, ні собак, ні кішок не видно було, – всіх з’їли» (с. 34).

Зауважимо, що наявність у спогадах сучасних наративів та термінів зовсім не означає хиби пригадування, а лише вказує на пізніше нашарування, в той час як ядро свідчення про голодування, виживання та помирання вказує якраз на події, що мали місце в житті респондента саме тоді, під час Голодомору.

Часто йдеться про чітку *артикуляцію травматичності голоду на фізіологічному рівні*: «Тяжкий був час, навіть спогади викликають біль та страх» (с. 32); «[...] пробачте все це не легко розповісти» (с. 54); «не хочу» або не можу далі/більше згадувати (с. 33, 39, 581); «також багато страшних історій не хочу згадувати, так як вони сняться вночі»; «серце кров’ю обливається від страшної пам’яті»; «піднімається тиск та виступають сльози»; «Більше про Голодомор розмовляти не можу. Я стара людина, дуже погано себе почуваю» (с. 32, 33, 56, 100, 101, 124, 1295); сльози або плач при згадуванні (с. 73, 558, 1203, 1281, 1334); «Часто просипаюся в холодному поту: сниться, що немає хліба...» (с. 272; див. також 579); «До цих пір, як бачу хліб на землі, очі наповнюються слізьми: якби цей шматок в 33-му – можливо б і не помер мій молодший братик та ще тисячі таких, як він!» (с. 815); «заходиться серце, коли згадуєш ті роки, і відразу хочеться їсти» (с. 849). Іншим рівнем травматичності є обрання для доньки мамою, яка пережила Голодомор, професії «хіміка-технолога консервації, щоб по розподілу була при їжі» (с. 136).

Голодомор, поряд з іншими советськими еугеністичними практиками (репресії, депортації, розкулачення; а також Друга світова війна) призвів до *розриву і міжпоколіннєвого зв’язку, і родинної пам’яті*. Одним з символів ставали речі та дорогоцінності: «в мене, як пам’ять, збереглася хустинка від матері, якій вже більше 100 років» (с. 797). Однак такі історії є винятком, адже родинні реліквії, навіть простий одяг, були виміняні або конфісковані під час голоду. Частіше було так: «Мати хотіла залишити нам з сестрами хоч по одному платку, але ми сильно їсти хотіли, і вона все, що було, виміняла на їжу, тільки б дітей врятувати» (с. 59).

Не так часто, як виглядає, зустрічались і родинні перекази обох батьків про голод (С. 677), – мабуть, частіше все-таки траплявся розрив, як у такій родині: «Нічого не пам’ятаю, тому що була ще малою. А з розповіді матері також нічого не дізналася, тому що вона померла, коли мені було 13 років. Тільки з розповіді свекрухи дізналася, що було у неї дві сестри старших, але в голод померли» (с. 700). На додачу до смерті носіїв пам’яті про Голодомор, страх і травма також спричиняли мовчання: «Дуже страшно. Не хочу навіть згадувати. [...] Не хочу це згадувати, не питаєте більше про це» (с. 1173); «Онукам я про голодомор не розказувала, ми про це не говоримо» (с. 1070); «Не [відповідь на питання, чи знає сучасна молодь села про голод і чи розповідає респондент про нього]. Я его не хочу говорити» (с. 1193).

Іноді («на щастя» для істориків) свідоме мовчання перетворювалося на оприлюднений наратив: «Довгі роки я взагалі нічого не розповідала про пережитий голодомор» (с. 1271); «Я не можу це тримати в собі, я бачила, але мовчала. Тепер я розповім про Голодомор» (с. 1353).

Такий розрив між поколіннями в межах однієї родини можна екстраполювати і на інший рівень – цілої України. Розірваність ланцюга родинної пам'яті, – поглиблена, нагадаємо, наростаючими репресіями та катастрофою Другої світової війни, – була прихована заселенням переселенців з інших областей та регіонів СРСР, замітаючи сліди фізичного винищення мільйонів українців голодом та лишаючи духовну пустку замість міжпоколіннєвої передачі досвіду і традицій. Маємо таку влучну ілюстрацію наведеної тези: у 1960-х рр. респондентка вирішила «побачити хату тітки Маланки, та про неї ніхто не знав. Взагалі виявилось, що корінних мешканців у селі не залишилося – вимерли. Там живуть переселенці» (с. 845).

А найстрашніше, коли батьки помирали і діти опинялися в дитбудинках («Мого батька судили за те, що він вкрав в колгоспі коня. [...] померла мама, брат і 2 сестри. Нас, дітей, що залишилися, забрали в ясла для сиріт» (с. С. 720; див. детальніше: с. 1477). Там вони ставали «глиною», з якою влада ліпила советських громадян, переконаних, що їхні батьки померли з природних причин, а держава їх врятувала. Маємо таку формулу: «Давали сиротам загинувших людей їсти, забирали в патронат» (с. 604), і в результаті дівчина, в чийй родині «померли всі [четверо] хлопці і наша бабуся», залишившись одна, кинувши школу через постійний пошук їжі, «дуже вдячна державі, що піклувалася про майбутніх вчителів» – оскільки її послали на курси вчителів, де «варили їсти, давали 600 грам чорного хліба, навіть гроші давали на потреби» (с. 1311). Це фактично *формула соціальної інженерії* (названа пізніше *Стокгольмським синдромом*) часів Голодомору: тебе виховували голодом, і якщо ти не витримав виховних заходів і помер, твоїх дітей рятують і продовжують конструювати їхню ментальність у потрібному напрямі. Вони, спостерігаючи смерть рідних, почали заперечувати штучний характер голоду і переносили причину на природу, виводячи з-під удару «непогрішиму» владу. Режим також ставив батьків перед нелюдським вибором: спробувати врятувати дітей, віддавши їх до дитячого будинку (і ймовірно більше їх ніколи не побачити), або ж намагатися врятуватись всім разом (або померати всім разом): «Щоб ми з братом не померли, нас мати віддала в дитбудинок в м. Балту, згодом перевезли в м. Ананьїв» (с. 728). І часто таких дітей не шукали через смерть батьків (с. 1292), або не могли знайти родичі (с. 1282) через, як складається враження, умисне за-тирання слідів: «в моїх сусідів померли батьки, а дітей віддали в ясла, аж до війни вони там були, а потім їх розіслали в різні місця» (с. 1281).

Або ж батьки мусили обирати дитину, яку годували за рахунок інших, оцінюючи її шанси на виживання як високі: мати не годували молодшу дитину та себе, щоб вижила старша (с. 123).

Інший приклад ефективності *соціальної інженерії голодом*: «Сусід наш, дядько Семен, прізвище не пам'ятаю, в колгосп працювати не хотів іти. В нього нишпорили на подвір'ї й в клуні у пошуках хліба. [...] хлопчик по осені та й помер. [...] дядько Семен на слідуючий день пішов робити до колгоспу, щоб хоча врятувати тих дітей, що zostалися» (с. 780).

Соціальна інженерія на основі використання базового людського інстинкту в потребі харчування засвідчила свою ефективність: *витворювались віддані системі советські громадяни*, які освячували право влади на насильство, не бачачи інших

підходів протягом багатьох десятиліть: «Мама казали, що по селі ходили представники влади і забирали все: продукти, речі... Приховати щось було неможливо. В нашому селі насильство не застосовувалось» (с. 729). Тобто, за логікою респондентки, **влада мала право «забирати», але це не є «насильство»...**

Інші красномовні приклади *стокгольмського синдрому*: «На теперішній час кажуть, що це все було зроблено спеціально Сталіним. Я, наприклад, вихована в душі Сталіним, тому я на нього поганого слова не скажу, навпаки? ми його вважали за батька та вірили в нього. Він не міг цього зробити. [...] У висновок хочу сказати, що я вдячна радянській владі, яка мене виростила, виховала та вивчила» (с. 23). При цьому батько очевидиці помер від голоду; вона особисто з вікна бачила вервечку підвод з трупами, яких без трупів везли на цвинтар; оцінює рівень смертності у дві-людини на день (називаючи їх «бідними») тощо. Або небажання повірити у злочинний характер хоча б самого Сталіна, якщо не системи – як це намагався представити процес «розвінчання культу особи» (насправді – виведення з-під удару системи шляхом віддання на заклання однієї особи): «Коли Сталін помер, всі так плакали, всі червоно-чорні траурні пов'язки пошили. Не знали, як ми без вождя жити далі будемо. І Хрущову потім не хтіли вірити щодо Сталіна» (с. 51). Або й гірше, жертви голоду перекладали всю провину на місцевих виконавців: «Свої люди самі створили голодомор. Забирали все до грама» (с. 280; див. також: 1000); «Жаль тільки, що в засобах масової інформації дуже часто звинувачують тільки Москву, а не згадують про корисні цілі місцевих «горекомуністів», які діяли на свій лад, наживались на горі бідних людей» (с. 1311); «Хто створив той голод? Хто наказав забирати лишки? А ті комісари забирали до крихти!» (с. 1312). Таке перенесення провини є логічним, адже богоподібний «вождь» був десь далеко у Кремлі («хіба Сталін знав, що у нас тут в селі робиться?» (с. 1056)), а виконавці були в селі, і саме вони конфісковували продукти.

Успіхи соціальної інженерії голодом унаочнилися, по-перше, у зламі системи цінностей і моральних чинників, яка століттями регулювала життя селян в Україні. Одні впадали у страх перед владою (с. 42, 312), яка може репресувати будь-коли за будь-яку провину (очевидці проносили крізь все своє життя страх голоду), передаючи його своїм нащадкам, втрачаючи свою суб'єктність як особистості, вільної у виборі роботи, живучи у сльозах, в умовах непосильної праці (у однієї респондентки після голоду був «Донбас» – зауважимо, не війна, – де вона працювала на шахті: «І знову холод, голод і непосильна робота. Наплакалась, намучилась, так і життя пройшло» (с. 1074)), у злобі (с. 175) та у стані нездатності до опору. Або так описує очевидець своє життя після Голодомору: «Але поїли [переживши голод, наїлися], а легше не було, було страшно і голодно» (с. 444).

Чи не найстрашнішим наслідком соціальної інженерії стала моральна деградація села – коли доносили і шпигували родичі і сусіди: «І що найбільше вражало – ворогами виявлялися свої: родичі, друзі. Вони першими вказували, де саме заховані останній тлумачок зерна, жменька висівок» (с. 178); двоюрідний брат розпитав малу дівчину, де зберігається зерно, і потім забрав його «до останньої зернини» (с. 496). Уже навіть саме випробовування людини голодом «ламало її мо-

рально» (с. 193), **«людина була, як звір. Вона була голодна і ні на кого не зважала»** (с. 652).

По ту сторону барикад опинялася «влада» – абстрактна і неперсоніфікована у міру віддалення від села (переважною відповіддю на запитання, хто винен, є повтор терміна «влада» з питальника (с. 398, 400; 408, 410; 414, 416; 419, 421; 429, 431; 353, 354), без подальшого уточнення: влада місцева? Районного чи обласного рівня? Влада українська? Кремль і Сталін?). Так, влада, але – майже містична й недосяжна, яка отримала право на душі і тіло безправних і безпаспортних селян. Візуально для селян на вершині «харчової» і соціальної піраміди опинялися члени бригад (часто теж тимчасово – дехто також не пережив голод, дехто виживав завдяки такій діяльності (с. 267)), які забирали продукти у односельчан, та сільська адміністрація. «Свої» обернулися на «ворогів» (с. 210; див. також: с. 1032, 1041, 1092, 1145, 1277, 1285, 1308, 1475). Руйнувалися родини як первісні осередки суспільства: матері кидали дітей (с. 201); родичі не ділилися їжею (с. 617); віддавали дітей у дитбудинки (с. 136, 215–216); діти розбрідалися світом у пошуках їжі (с. 215).

Зворотнім боком розпаду системи цінностей, яка трималася на вікахми перевірених цінностях, звичаєвому праві і християнських заповідях, була людяність, яка рятувала життя у голодовому вирі: допомога односельчан (с. 35, 314, 510, 513, 659, 730, 784, 799, 818, 822, 826, 863, 899, 1000, 1004, 1289) чи незнайомців (с. 188, 575, 617, 844); допомога родичів чи старших членів родини (с. 179, 287, 985, 1029, 1092, 1093, 1186, 1267, 1292, 1345, 1345, 1355).

Тут не можемо оминути питання співвіднесення офіційної документації того періоду та усної історії. Нам вдалося виявити свідчення, що підтверджує гіпотезу С. Кульчицького про телеграму за підписом генерального секретаря ЦК ВКП(б) Іосіфа Сталіна від 1 січня 1933 р. про добровільне здавання колгоспами, колгоспниками і одноосібниками приховуваного хліба як сигнал до повальних обшуків, після яких селяни залишилися не тільки без зернових запасів (які частково вилучалися і раніше, в кінці 1932 р.), але й без продуктів (у випадку, коли в селянина зерна не знаходили, застосовували механізм натуральних штрафів і вилучали інше – на практиці будь-яке – продовольство)¹.

Маємо такий опис наслідків телеграми Сталіна, запропонований очевидицею голоду 1921 року народження (яка навряд чи знала про новорічне вітання генсека). Наратив фактично повторює реконструкцію С. Кульчицького: «Один день дуже мені запам'ятовся. Це було десь на початку 1933 р. Я з мамою та сестрами були вдома. До нас прийшли якісь чотири чоловіка і спитали, чи є в нас щось поїсти, а моя мама відповіла, що в них вже немає навіть хліба. Тоді вони почали кричати і сказали, якщо ви зараз нам нічого не дасте, то ми заберемо все, що є» (с. 822). Подібно, корелюється з документальними джерелами потреба годувати членів колгоспу весною на посівних роботах за згадкою у свідченнях про організацію годування членів колгоспу супом і хлібом весною 1933 р. (с. 374).

Зустрічаємо згадки про *голодування тих, хто був членом колгоспу*, але також не отримував їжі; ще й обшуки мали місце (с. 14, 586, 911). Це свідчить про

¹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 як геноцид. Труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. С. 300–303.

застосування принципу колективної відповідальності, поширеного на всіх селян, незалежно від їхнього статусу як члена колгоспу чи ні, і це підтверджує новорічна телеграма Сталіна, в якій відсутнє розмежування за принципом членства; розмежування є за фактом добровільного здавання зерна державі чи відмови у цьому.

Обшуки означали *позбавлення приватності простору* як селянських домівок – чого варті руйнування сакральних для селян печі, дитячої колиски, – так і особистих речей (з інших свідчень маємо згадки про обшуки навіть волосся) – навіть підкладка пальто дитини не залишилася без уваги активіста (с. 197), і «мама наділа три юбки, а вони і те забрали, залишили одну юбочину» (с. 1065); «мати заховала відро крупи в колиску до мертвого [братика, який помер від голоду], а вони знайшли і відібрали» (с. 1072).

Вражає уніфікованість згадок про часові рамки голодування – весна 1933 року: «Ну які ягоди, це ж була весна»; «А пізніше весною збирали акацію»; «Ранньою весною 1933 року» [почали люди помирати] (с. 14, 52, 69, 114, 192, 232) та ін. (с. 253, 290, 314, 355, 439, 503, 514, 565, 579, 582, 584, 589, 604, 642, 702, 745, 760, 791, 807, 1018). Йдеться також переважно про 1933 рік загалом (с. 122, 214, 215, 299, 333, 650, 991, 1043, 1056, 1060, 1062, 1140, 1145) або про зиму 1932–1933 рр. (с. 194, 290, 439, 589, 624, 667, 742, 761, 915, 1077, 1111, 1200, 1234, 1247 та ін.).

Порівняно з іншими подібними збірками усноісторичних джерел, вражають частотність згадок про споживання в їжу трупа померлого немовля, або убивства наймолодшої дитини з метою прогодування старших (як таких, які мали більше шансів на виживання порівняно з немовлям чи маленькою дитиною) (с. 46, 75, 132, 177, 238, 266, 472, 561, 586, 640, 661, 692, 772, 795, 798, 804, 805, 816, 829, 852, 965, 968, 1052, 1255, 1257, 1261, 1294, 1323, 1344).

Поодинокими є згадки про роль церкви у вшануванні пам'яті жертв та підтримування пам'яті про них: «Батюшка в церкві поминає вмерших під час голоду, таке розповідає, що ми всі плачемо» (с. 644). У питальнику є питання про належність церкви у селі до патріархату. Буває, респондент не впевнений у її належності; іноді просто відповідає ствердно, що поминають.

Показовим є свідчення очевидця, який у 1932–1933 р. жив у с. Грязці Воронезької області РРФСР – його спогади різко відрізняються від опису українських реалій. Так, він згадує про «велику засуху. Вітри здували посіви»; сурогатне харчування («траву, щавель», «гнилу картоплю»); єдину (!) в селі померлу з голоду жінку (с. 1330–1331).

★ ★ ★

Хоча свідчення було записано в Одеській області (і географічний принцип місця запису було взято за основу групування усноісторичних джерел), по суті, він охоплює різні регіони України, відповідно до місць проживання респондентів під час голоду, вчергове засвідчуючи уніфікацію досвіду, з певними регіональними особливостями (десь не все повально вимітали; десь наклався чинник поганого врожаю певної культури, десь мінялися стратегії виживання відповідно до наближеності чи віддаленості регіону до/від кордону, залізниці, міст чи промислових

об'єктів). Як і в сотнях інших опублікованих збірок зі свідченнями жертв очевидців голоду, тут ядром наративу є оповідь про обшуки та конфіскацію продовольства, після якого почалося екстремальне голодування, пошук стратегії виживання і вимирання членів їхніх родин і односельців. Подеколи наявність кількох інтерв'ю, записаних в одному населеному пункті, дає змогу співставити спогади про певні знакові для села події чи події.

Розрив міжпоколінневих зв'язків через смерть від голоду батьків та інших членів родини частково компенсувався «впусканням» онуків у простір пам'яті про голод шляхом розповіді про нього або навіть прямим записуванням онуками родинного наративу про досвід виживання під час голоду (с. 21, 44, 94, 155, 161).

Часто респонденти згадують, що їхні рідні, переважно чоловічої статі, які вижили під час голоду, загинули згодом у вирі Другої світової війни (с. 158, 617–618, 788, 1137, 1186, 1203, 1297, 1340). Тому не перестає вражати кількість респондентів, які пережили голод чи знали про нього з розповіді рідних і змогли про нього розказати уже в незалежній Україні – адже мільйони носіїв пам'яті про голод не повернулися з фронтів.

Зібрані оповіді також є виразом комуністичній ідеології і советській владі. Людина була позбавлена суб'єктності творця власної долі, перетворившись на кріпосного без права виїхати за межі села, чиє призначення звелось до поставок продовольства на потреби мілітаризації. Хоча в певні періоди становище селян покращувалося (навіть паспорти почали отримувати!), однак соціальна інженерія з використанням голоду не могла пройти безслідно. Очевидці, які порівнювали себе з собаками (с. 189, 762, 1337) чи свинями (с. 506); з «твариною», яка «лазила» і намагалася знайти їжу (с. 843) чи вовком (с. 885); які порівнювали померлих з «дохлими тваринами» (с. 801), «сміттям» (с. 1356), «скотом» (с. 1356); яких обзивали активісти – «Хай подихають, як цуценята!» (с. 516); у яких забирали дітей, як сиріт, у патронати, не забезпечуючи там малечу та не відпускаючи з колгоспного поля батьків провідати дітей (с. 194); з однією сукнею, яку після прання не було й чим замінити і не було в чому вийти на роботу (с. 1056); виживши тоді, коли живі заздрили померлим («щасливий той, що помер» (с. 1137)), – ці люди мали пройти шлях до відновлення власної гідності.

Свідчення про голод є виразом советському тоталітаризму, в чийй системі координат цінність людського життя після смерті була вищою за життя ще живих – за кожен труп в одному селі давали пригорщу борошна або іншу платню (с. 202, 210); а голодуючим, які вже не мали сил працювати, борошно та платню не давали (навіщо?). Де відсутність тіла означало відсутність факту – і тому зносилися поховання жертв Голодомору (с. 203, 833), а членам родини відмовляли у праві не те що на гідне вшанування пам'яті рідних, але й у місці поховання, хоча б й у братській могилі, як візуалізації того самого міжпоколіннього зв'язку.

Годування у колгоспі, за відсутності заробітної плати, нагадує годування у концтаборі одиниці живої сили, яка мала виконати денну норму для отримання пайка. Однак ситуація в Україні під час голоду була набагато гіршою, – за оповідями свідків, навіть у советському таборі було більше шансів на виживання. Вдумаймося у спогад: **заслання у 1933 році в район Архангельська допомогло пере-**

жити голод (с. 457). Або така історія: «Міліція арештувала маму, був суд, і маму вислали на 5 років на будівництво Білмор-каналу. [...] В 1933 році батько взяв мене і Сашка, і ми поїхали до мами. Там батько мене залишив, і я з мамою була в тюрмі ще 2 роки» (с. 727–728). Навіть із заслання отримували посилки з сухарями і крупами, завдяки яким вижили (с. 746–747). Батько, який весною 1933 р. Повернувся із заслання (з 1930 р.) у Воркуту, привіз сухарів і зміг врятувати одну з двох менших сестричок респондентки (с. 781). В одній родині репресовані батьки змогли пережити Голодомор: батько повернувся у 1935 р., а мати уже після Другої світової війни (с. 834). Коли депортовані у Горьковську область в Росії батьки з дітьми повернулися в рідне село, «ні дядька, ні членів його родини не застали в живих» (с. 854); на початку 1930-х були заслані у Вологодську область, звідки повернулися в Україну у 1954 р. (с. 1264). «Розкуркулени» повернулися у рідне село «Полянецьке у 1941 році. Приїхали і жахнулися: скільки наших односельців забрав голод!» (с. 1274). Один респондент визнає, що «з нашої сім'ї ніхто не вмер, так як були всі вислані [у Казахстан у 1932 р.], а повернулись лише перед війною» (с. 1275; див. також 1348).

А чим описане нижче відрізняється від життя в умовах певного спецпоселення: «Вирватись звідти було неможливо, бо не давали документів. [...] працювати було нестерпно: зранку рано встаєш і доїш корів, і аж пізньої ночі за ними наглядаєш. І так кожен день. Отже вирішила піти заміж за свого односельця, який жив в Донбасі після армії. Але не по кохання, а так, аби пошвидше звідси піти. [...] заплатили за 7 років тяжкої праці з 1929 по 1936 роки тільки 50 кг ячменю» (с. 337). 50 кілограмів навіть не пшениці за 7 років каторжної праці – 7 кілограмів на рік, трохи більше півкілограма на місяць – колгоспна худоба з'їдала більше, ніж колгоспник. Чи не є це виразом советській більшовицько-комуністичній ідеології, колективізації, мілітаризації та Сталіну? Ще одним свідченням ставлення влади до селян є кинута фраза, що «на полі підбивати грамоти не треба», через що жінка не навчалась і залишилась «безграмотна» (с. 478). А 200 грам хліба як винагорода за шарування норми у 0,4 гектари? (с. 566). Хоча навіть ці двісті грам виглядають розкішшю порівняно з ложкою борошна, яку отримували за день роботи в іншому колгоспі – «так за три дні мої батьки заробляли на маленьку хлібину» (с. 804), а хвороба означала припинення отримання пайку у колгоспі (с. 587), так само як і опухання від голоду («батьки працювали за дві кружки кукурудзяної юшки, невдовзі обоє померли» (с. 136)) – і отже, за відсутності допомоги від рідних – смерть. А «справжнє свято» – це коли мати «за неділю назбирувала недоїдків [зі столової] у фартух і приносила додому» (с. 1039). Або виживання завдяки тому, що крали їжу, призначену колгоспним свиням, – «свиням і молоко давали. І кашу варили, і пряжили ячмінь і пшеницю й жито» (с. 1055; див. також с. 985, 1051), – чи коням: т зв «фондовим коням», призначеним для армії, «щодня давали фураж, овес, жито, ячмінь» (с. 1292).

А два дні добиратися до поля «накарачках», бо «така була знесилена»? (с. 569). «Эх, хорошо в Стране Советской жить! / Эх, хорошо Страной любимой быть»¹ – мабуть, так виражалася трьома роками раніше любов у вигляді «нагайки по спині»,

¹ Пісня 1936 року, слова Владіміра Шмідтгофа, музика Ісаака Дунаєвського.

якою можна було отримати за збір навіть не зерна (коли биття «нагайкою» чи «батоном» у переказі респондентів, як виглядає, сприймалося як норма (с. 1345)), а мерзлої картоплі (с. 815), за спробу залишити корову вдома «ударили батоном і корову забрали» (с. 1203) чи за повернення «раніше додому з поля ... били нагайками і гонили назад в поле» (с. 1291). Або ж так країна любила підлітка 14-ти років, що дозволяла їй ґарувати на колгоспному полі «нарівні з чоловіками» (с. 824), які працювали, як «чорні воли» (с. 1263) («мене, по суті ще дитину [1920 року народження], теж змусили працювати за 400 грамів хліба на день. Працювали з 4-ї години ранку до 10-ї вечора» (с. 1334); «3 11 років пішов працювати в колгосп» (с. 1336); «Коли підросла, у років 11–12 пішла в колгосп доїти корів» (с. 1342); «Я десятирічною дитиною пішов працювати в колгосп» (с. 1286)).

А заклик з цієї ж пісні «будь готов всегда и во всем, будь готов ты и ночью и днем» за часів Голодомору в Україні означав допомогу шестирічній дитини у похованні його матері: «маленькими дитячими рученятами вигребли яку могли яму» – бо «дорослих не було. Всі були в колгоспі на роботі» (с. 803); або, для порятунку решти родини (мати, брата і себе – бо батько, дві сестри і два брати померли протягом одного тижня), означав готовність піти в десять років у місто і найнятися «працювати прибиральницею» (с. 1330); або рішучість їхати без дозвільних документів з шахти на Донбасі додому провідати «тяжко хвору» матір і бути заарештованою: «не встигла переступити поріг рідної домівки, мене забрала міліція в тюрму на 2,5 роки» (с. 1070).

Витворилася система, в якій життя вартувало жменю колосків чи буряка, за які посадовці та озвірілі з голоду люди вбивали: «могли вбити за один буряк, і ніхто не відповідав» (с. 612); «брата вбили за те, що він пішов рвати черешню, бо дуже хотів їсти» (с. 618). Система, яка за відмову людини ставати матрицею, в яку «заливали» нову советську людину з відповідними установками, – в даному випадку як слухняного і роботячого члена колективного господарства, віруючого у партію, позбавленого моральних запобіжників та української ідентичності, – депортувала або убивала. Свідки згадують: за відмову вступати до колгоспу «мою вагітну маму було тяжко побито й після цього вона пішла в могилу» (с. 731); а за опір активісти побили батька і матір, і «кудись забрали [батька], і з того часу ми його більше не бачили» (с. 823). Система, яка спочатку відібрала можливість працювати на землі, а потім, втілюючи плани з соціальної інженерії, не приймала на роботу до колгоспу – єдине місце, де селяни (за винятком тих, хто утримувалися державою за допомогою пайків) могли (за умови, якщо вистачить сил дійти на роботу і працювати – адже помирили і у полі, і дорогою на роботу через виснаження (с. 1236, 1245, 1291, 1292), – і виконати норму (с. 1269) отримати їжу, маніфестуючи так гасло «хто не працює – той не їсть».

Советська соціальна інженерія досягла мети, – очевидці голоду усвідомили: «хто не працював, тому нічого не давали» (с. 843); «хто не працював в колгоспі, зовсім нічого не отримували» (с. 847), підкріплюючи засвоєний урок безперспективності опору організацією годування «всіх працюючих» у колгоспі, де «щодня давали гарячу страву» (с. 856) – «люди вже з голоду (ті, які не хотіли вступати в колгоспи) йшли працювати за мисочку каші на поле» (с. 1355), – та депортаціями

(за неспроможність виробити «мінімум трудоднів» маму «вислали до Сибіру на п'ять років» (с. 917)). Більше того, держава економила ще й на заробітній платні: «за роботу тоді нічого не платили, а робили за їжу, так і вижили» (с. 1341), а за літо тяжкої праці в полі мати респондентки отримала лише 7 кг зерна (с. 1173). Так колишні господарі перетворились на безправних і безпаспортних кріпаків.

Влада керувалася збоченою логікою «класової» (яке насправді було просто прикриттям досягнення беззастережного контролю над суспільством для досягнення геополітичних цілей) чистоти: якщо батьки загинули від голоду, то дитина могла опинитися в патронаті (якщо вона не дитина «куркуля»); якщо ж мати, намагаючись врятувати дітей, зірвала колоски, то такі діти не цікавили владу після арешту їхньої матері (с. 221). В основі ідеологічного концепту нацизму лежало поняття «раса»; советського тоталітаризму – «клас», причому поняття «класового ворога» не мало чітких кордонів. «Раса» визначена певними чіткими параметрами раз і назавжди, створюючи зону безпеки довкола справжніх «арійців». Натомість «класовий ворог» був поняттям інклюзивним; ознаки визначалися владою відповідно до сьогоденних цілей (поляки; багаті селяни та середняки; сільські вчителі, священники, німці, селяни-одноосібники) і могли бути пристосовані до будь-яких умов та вимог, які виставляв Кремль, вирішуючи свої геополітичні завдання.

Чи не є вироком советської системи смертність: у сусідській родині «в голод померли всі діти [шість] і батько, а мати зійшла з розуму» (с. 562); «у батькового брата Панаса було 10 дітей, 9 померло» (с. 800); «З 12 дітей біля матері залишилося двоє» (с. 851); «за один місяць моя родина втратила вісім чоловік» (с. 1348). Або: «Від голоду в сім'ї померли: сестра Ганя, брати Іван та Трохим, мама Уляна, батько Михайло», а сама респондента опинилася в інтернаті (с. 268). Скільки таких сирот у дитинстві опинилося у державних закладах, без родинного тепла, без могил своїх рідних, з пам'яттю про убитих голодом сестер і братів! Тим не менше, частина з них уже на схилі років, в умовах свободи слова і присутності тематики Голодомору в інформаційному просторі, продовжує транслювати офіційний наратив про невинуватість Сталіна та шкідницьку діяльність «куркулів». Витворилася система, де замість бавити молодшу дитину, яка мала за обов'язок згодом доглядати батьків, її могли з'їсти, рятуючи старших дітей від голоду.

Так суміш російського імперіалізму, вдало маскованого під советський інтернаціоналізм; геополітичної ситуації (налаштування Кремля на підготовку до світової війни); страху Сталіна перед українськими селянами (він був свідомий небезпечного потенціалу їхнього опору, вперше побаченого ним у 1919 році та упокоєного, як здавалося, під час першого голоду 1921–1923 рр.); засадничих основ комуністичного режиму з його зневагою до селянства, яке «чіпляється» за свої традиції і цим заважає «прогресивним» пролетарям встановити комунізм у всьому світі; успіхи українізації (які навіть змусили припинити її і на Кубані одночасно з розворотом в Україні в кінці 1932 р.); потреба задекларувати перед партійцями і світом перемогу першої п'ятирічки, – призвела до небаченого експерименту соціальної інженерії (наслідки якого ми відчуваємо в Україні і досі): «Село, яке берегло давні традиції, перетворилося на пустку, люди дичавили, їх гнітив страх, добрі звичаї заступила жорстокість та ненависть» (с. 808). Страх голоду закарбу-

вався у пам'яті покоління очевидців («Лише б голоду не було!» (с. 804), «Я й тепер найбільше в світі боюся голоду. Не війни, не грози, не якогось іншого страхіття, а саме голоду» (с. 810); «Мені 100 років, а до цих пір боюся залишитись без хліба» (с. 813; див. також 1319)) і тим *полегшував подальше конструювання «совєтської людини»*: «раба голоду» (с. 852), який задля виживання був змушений йти з обшуками («назначали у бригади, як не хочеш з голоду здихати, то йдеш» (с. 873)) та був готовий, за словами свідка, «мене викинути за цю баланду» (с. 885)). Конструювалася людина аморфна, згідлива, безпринципна, атомізована («так ховали, щоб ніхто не бачив, тільки сім'я. Це посовітуються між собою та й сховають. Бо боялись друг друга» (с. 949); «Ніхто нікому в ті часи не довіряв, – усі боялися доносів» (с. 155)), без родинної пам'яті і часто без могил близьких (адже крім братських могил в селі, які до того ж руйнувалися («з жалем і сльозами на очах згадую батька і сумую, що не можу побачити навіть його могилу, так як її згорнули, як і всі остальні» (с. 833; див. також 992))), часто не знали про долю і місця поховань арештованих і висланих, чекаючи їх часом все життя). Одна з ключових рис сконструйованої людини – почуття вдячності владі за те, що живий, постійне відчуття страху перед владою і голодом, – уже бачили під час Голодомору, як вона карала голодом: «А як ти будеш боронитися? Вони ж мали право» (с. 1020). Упорядники нарахували понад 40 позицій «на означення реалій, яких боялися свідки під час Великого Голоду», підсумовуючи, що вони «боялися жити» (с. 1362).

За межами нашого огляду залишилась низка проблем і наративів – про опір (див. детальніше: с. 1457–1458), заперечення Голодомору, діяльність активістів (с. 1369–1374), харчування (с. 1397–1434), почуття провини та ін. Зацікавленим читачам стануть у пригоді покажчики, що допоможуть розширити досліджувану проблематику Голодомору.

Ми переконані, що зібрані у виданні свідчення дають змогу переосмислити геноцид 1932–1933 рр., заподіяний Кремлем, аби утримати Україну в зоні впливу, – особливо сьогодні, під час російсько-української війни, коли правонаступниця Сове́тської імперії, – Російська, – вчиняє черговий злочин геноциду проти українців з тією самою метою: утримати контроль над Україною, використовуючи, зокрема, і голод як зброю. Знову. Тільки тоді вдалося здійснити геноцид у тиші: «А про це говорити і споминати не можна було. Тихенько вижили – і добре...» (с. 391). Тепер же знання про голод як зброю, застосовану проти українців, України та українства у 1932–1933 рр., як і в 1921–1923 та 1946–1947 роках мають стати осмисленим чинником та стовпом української національної ідеї та ідентичності.

Тетяна БОРЯК

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.: УСНА ІСТОРІЯ ОДЕЩИНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО І КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Інтродукція

Ця книга присвячена дітям 1930-х – тим, хто мученицьки загинув під час Голодомору 1932–1933 рр., і тим, хто вижив попри все й дав життя наступним поколінням українців. Наші персонажі – люди поважного віку, для яких першими усвідомленими сюжетами життя стали голод і несамолюбна боротьба за це життя. Діти 1930-х не усвідомлювали повною мірою, що таке *советська влада і диктатура пролетаріату*. Але вони добре запам'ятали, як відбирали їжу і домівку, як катували батьків, як змушували їсти траву і вбити улюбленого собаку – щоб вижити. Пам'ятали смерть своїх батьків, братів і сестер, сусідів, поховання без пошани померлих, а часто й напівживих конаючих односельчан. Пам'ятали і невимовний страх від очікування того, що хтось поряд, навіть рідна мати, у стані божевілля може тебе вбити і з'їсти... У їхньому темному дитинстві променями сонця стали почуття глибокої подяки до тих батьків, що відмовлялися від їжі заради дітей і ціною власного життя рятували нащадків.

Щоб прочитати цю книгу, треба зібратися з духом. У ній представлені свідчення понад двох тисяч двохсот *респондентів*. Хто ці люди? Здебільшого це мешканці міста Одеси і 26-ти районів Одеської області, які в переважній більшості у 1930-х рр. були із селянських родин і мешкали на півдні та в інших регіонах України. Спогади дуже різні за обсягом і змістом – від однієї фрази до детальної оповіді.

В Одеській області від початку 1990-х рр. було зібрано понад п'ять тисяч споминів, хоча опитано значно більше людей, – на жаль, багато хто не мав душевних сил і бажання повертатися до свого болісного минулого. Природно, що це були люди похилого віку, більшість з яких у період Великого Голоду була дітьми. Деякі з них добре пам'ятали Голодомор 1932–1933 рр., навіть у віці трьох років – адже в екстремальних умовах виживання діти швидко ставали дорослими. Ще одна категорія свідків – це ті, що народилися під час Великого Голоду або невдовзі після нього, і могли передати історію своєї сім'ї (односельців) через розповіді батьків і родичів. Але були й такі, для яких випробування на життя і смерть у 1932–1933 рр. не стали несподіваними, адже вони вже пережили перший радянський голодомор 1921–1923 рр. або народилися у ті роки: найстарший респондент – 1898 р. народження. Найтрагічніше те, що цій категорії свідків, як і решті респондентів, довелося голодувати ще двічі – під час радянсько-німецької війни і окупації (1941–1944) та у повоєнні роки, коли Голодомор знову повернувся до них у 1946–1947 рр. Ці люди не знали, що таке щасливе дитинство. Сама назва книги волає про скалічене дитинство, і нам, сучасникам, доторкнутися до сповіді покоління 1930-х дуже важко. Вкотре. Особливо в наш час, коли українців знову намагається знищити сусідня країна-агресор.

Важко сказати, чи є насправді хоч одна українська родина, яка не постраждала б від голодоморів 1920-х – 1940-х років. Систематичне винищення українського селянства було послідовним і масштабним. І, незважаючи на те, що послідовне дослідження цієї трагедії триває понад три десятиліття, ми все ще не можемо стверджувати, що всі імена жертв та їхніх катів встановлені. Тисячі документів в архівах все ще чекають на дослідників, і рано чи пізно вони будуть вивчені. Чого не можна сказати про усну історію, адже свідки обмежені у часі свого буття. Саме тому грандіозна робота усього українського суспільства із збирання меморій, виявлення архівних документів з історії Великого Голоду в Україні, підготовка у 2006–2008 рр. Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. – усе це має величезне значення.

За роки Незалежності України багато зроблено і державою, і пересічними громадянами для відновлення пам'яті про жертви Голодоморів 1920-х – 1940-х рр.. Урядові і президентські укази 1991, 1995, 2004, 2006, 2007, 2008 рр. лише спонукали істориків, краєзнавців і просто ентузіастів продовжувати роботу, яка активно почалася ще в радянській Україні у період «перестройки», але фактично про злодіяння 1932–1933 рр. українці волали на весь світ від самого початку цих «акцій». Не ті українці, які з 1920 р. опинились в радянській Україні за залізною завісою, відірвані від цивілізованого світу. Адже їх мільйонами висилали в табори, вбивали, «перевиховували», ламали дух. Могутній репресивний апарат СРСР послідовно і жорстко видаляв із радянського суспільства незгодних з офіційною лінією комуністичної партії. Залишалися лише такі, хто за умов диктатури пролетаріату змушений був або схилити голову, або ж вчинити спротив на власний розсуд – не вступити в колгосп, послати скаргу до вищих органів влади або ж взагалі піти з життя шляхом самогубства, що, власне, не було рідкісним явищем на той час. А правду доносили світові ще у ті часи українці, які відразу зрозуміли суть влади «советів» й покинули рідну землю після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Саме тому варто зазирнути у період, коли радянська влада вперше не тільки спричинила масовий голод, а й використала його як спосіб упокорення українського народу, придушення спротиву та винищення його майбутнього – дітей.

Репетиція Великого Голоду

Про голод 1921–1923 рр. на Одещині було відомо набагато більше і в Україні, і за кордоном, ніж про події 1930-х в умовах майже повної ізоляції народу СРСР від світу. У 1920-х рр. діяли партійні і радянські установи, що вели облік населення і його стану під час голоду, займалися забезпеченням продовольства, соціальними і правовими питаннями і взагалі досліджували цю тему. Одеська губернська комісія допомоги голодуючим (рос. «Губпомгол»), Одеська губернська Комісія боротьби із наслідками голоду (рос. «Губпоследгол»)¹, губстатбюро, органи влади, зокрема, судові установи, органи охорони здоров'я і медичні заклади, іноземні організації – АРА, Джойнт, Комісія допомоги Нансена та інші накопичили чимало

¹ Регіональні відділення Всеросійського комітету допомоги голодуючим (рос. «Помгол») та Центральна комісія при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду 1921 р. (рос. «Последгол») – організації, через які більшовицькі дячі розраховували отримати допомогу західноєвропейських країн і США.

документації про голод 1921–1923 рр.¹. Також у 1922 р., коли Одеська губернія офіційно була оголошена голодуючою, в Одесі при «Губпоследголе» була створена спеціальна *Наукова комісія з вивчення матеріалів про голод 1921–1922 рр. і боротьбу з ним* (використовувалася і назва: *Наукова комісія з розробки матеріалів про голод 1921–1922 рр. при «Губпоследголе»*).

До її складу увійшли головний лікар Одеської психіатричної лікарні Л. Айхенвальд, доктор медичних наук, психіатр проф. Л. А. Мірельзон, завідувач відділу інфекційної лікарні і спеціаліст з дитячих інфекційних хвороб А. Скроцький, лікар Левантін, директор Одеської міської публічної бібліотеки О. Де-Рібас, Белевич, статистик Сутулов та інші. Комісія визначила низку питань для дослідження: вплив голоду на загальну захворюваність населення (загальну, гострими інфекційними хворобами та хворобами голоду – цингою, опуханням, туберкульозом, гастроентеритом, голодним виснаженням); харчові сурогати під час голоду – їх аналіз і вплив на токсичні і шлункові захворювання; випадки людожерства (вбивства і поїдання трупів); злочинність голодних років – типові та виняткові злочини, що виникли під впливом афекту голоду (напади на продовольчі маршрути, голодні самосуди, крадіжки на базарах, вбивства та ін.); самогубства від голоду; побутова складова епохи голоду.

У червні 1923 р. члени комісії підготували до публікації такі дослідження: історик і педагог проф. А. Готалов-Готліб – «Голод та соціальне виховання»²; головний лікар Одеської психіатричної лікарні Л. Айхенвальд – «Сурогати харчування» та «До казуїстики людожерства»; С. Зак – «Голод та сільське господарство»; лікар Левантін – «Голод, захворюваність і смертність»; доктор медичних наук, психіатр проф. Л. Мірельзон – «До питання самогубства голодуючих»³; патолог проф. С. Винокуров – «Матеріали до питання про клінічні прояви голоду в дитячому віці»; Я. Гроссман – «Голод і промисловість»; Е. Френкель – «Голод і злочинність»; С. Гільгур – «Діяльність «ПОМГОЛА» і «Последгола»; Сутулов – «Статистичні таблиці та діаграми»; уповноважений «Губпоследгола» по обстеженню голодних районів Миколаївського, Херсонського і Дніпровського повітів І. Поліянчук – «Про голодний побут»; завідувач відділу інфекційної лікарні і спеціаліст з дитячих інфекційних хвороб А. Скроцький «Про вплив інфекційних хвороб на протікання інфекційних хвороб». До цих суто наукових проблем пізніше додалися й такі, що мали показати «підкування» влади про населення, а саме: «Роль профспілок у справі боротьби з голодом» (Дембо), «Про природно історичні умови голоду 1921–1922 рр. в Одеській губернії» (агроном, викладач Одеського сільськогосподарського інституту А. Бичіхін), «Про агрономічну допомогу населенню» (Балашев). Незважаючи на цей партійно-політичний акцент і відверте

¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. Р-702 (Одеська губерньська комісія для боротьби з наслідками голоду), оп. 1, спр. 60, арк. 24–26.

² У док. – проф. Готалов; на тему голоду відома також робота проф. Готалова-Готліба «Народное образование в 6. Одесской губернии под влиянием голода и разрухи 1921–22 годов».

³ Грудев Гера. Психиатрическая эпопея // Мигдаль (Врачи одесского профиля). №№ 165–166. 1920. Июнь. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/165/53649/> (автор дає відомості про публікацію: Мирельзон, Лев Арьевич. К вопросу о самоубийстве у голодающих // Современная медицина. 1924).

намагання авторів перенести відповідальність більшовицької влади за трагедію на суто природні умови, більшість досліджень Наукової комісії містили цінний фактичний матеріал – статистичні дані, огляди і конкретні приклади. Це мало велике значення як для вивчення впливу голоду на людину і суспільство в цілому, так і для розуміння масштабів цього явища – власне, репетиції Великого Голоду¹.

Так, у 1923 р. у Харкові професор М. Гуревич опублікував показові дані щодо кількості хліба на душу населення до Першої світової війни і у період голоду 1921–1923 рр. За його обчисленням, на Півдні України на душу населення припадало 72 пуди хліба, з яких 37 вивозилося за кордон, а 35 залишалося для внутрішнього споживання. А вже у перші роки радянської влади ці цифри катастрофічно понизилися: восени 1921 р. чистий збір хліба по всій Україні дав усього лише 6 пудів. І з того ж 1921 р. почався період страшного голоду, коли дійсність перевищила найгірші очікування. Наприклад, у квітні 1922 р. смертність від виснаження у Миколаєві сягнула 28% від усіх причин смерті. Ситуація погіршувалася в усьому Причорноморському регіоні. А коли були використані всі зернові запаси і з'їдені всі домашні тварини, собаки, кішки, бур'ян і глина – дійшло й до людоджерства. На виставці 1922 р. Миколаївська губернська комісія допомоги голодуючим (рос. «Губпоследгол») оприлюднила моторошний експонат – банку із заспиртованим людським м'ясом. Такі банки, як і пиріжки зі страшною начинкою, продавалися на місцевих базарах.

Повсюди діяли злочинці і канібали – поодинокі та групами. Люди втрачали розум. Лікар Моргуліс, стикнувшись із випадком у селі Горохівка Вознесенської волості, коли 36-річна мати 5-ти дітей підмовила двох старших вбити і з'їсти трьох молодших, аналізував поведінку канібалів до і після злочину. Цей та численні інші випадки були зафіксовані у матеріалах Одеської губернської комісії, зокрема, у нотатках (рукописі) обстеження голодних районів Херсонської губернії уповноваженого «Губпоследгола» І. Поліянчука «Про голодне Чорномор'я» та у статті Л. Айхенвальда «До казуїстики людоджерства»². Останній зазначав, що «голод 1921–1922 рр., який залишив далеко позаду себе всі голодування з часів Бориса Годунова, мав пандемічний характер – голодувала майже третина населення Росії. В Одеській губернії до 1 травня 1922 р. налічувалося близько 1/2 мільйона голодуючих, тобто майже 1/3 населення губернії». В. Коган та Б. Фавр так визначили катастрофічний стан голодуючих, коли люди почали проявляти крайній ступінь дикості: «там, де з'їдені солом'яні дахи, собаки, кішки, шкіри, хомути, чоботи і навіть столи, відзначаються випадки людоджерства та поїдання трупів».

Лікарі пояснювали фізіологію голодуючої людини та вплив голоду на мозок і центральну нервову систему. Під впливом хронічного голодування сіра речовина (нервові клітини) мозку втрачає до 30% своєї ваги, а біла речовина (нервові волокна) значно менше; мозок страждає при голодуванні більше за інші органи – він руйнується. Психічна сфера голодуючих перебуває під впливом тяжкої депресії та афектів, що сприяють розладу координації психічних елементів. Складні комплекси, що становлять психічну особистість, розриваються. Однак, на початку голоду

¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-702, оп. 1, спр. 60, арк. 1–1 зв.

² Там само, спр. 102а, арк. 1–23.

сприйнятливість до вражень загострюється, і лише потім настає вказане вище пригнічення та індиферентизм. Увага повністю поглинається внутрішніми відчуттями. Воля стає інактивною, зникають вищі почуття чи рухи. З-поміж канібалів було чимало душевнохворих, переважно інтелектуально нерозвинених осіб, які під впливом голоду втрачали людську подобу. Однак, здебільшого людожери не є психічно хворими. Під впливом голоду люди просто не в змозі боротися з інстинктами, оскільки стримуючі центри у них працюють мляво, почуття – в стані анестезії, і тоді легко прокидається атавізм, аморальність, коли «людина» сприймається як «конина», коли таїнство смерті втрачає своє містичне значення, а почуття гидливості втрачається остаточно. Найбільший відсоток людожерів давали жінки, представниці слабкої статі, які мали втілювати милосердя, а найбільший відсоток жертв становили саме беззахисні діти.

Активну позицію у справі оприлюднення трагічної ситуації в Україні займав представник уряду УНР в Женеві з 1921 р. професор Олександр Шульгин – колишній член Центральної Ради (1917), генеральний секретар міжнародних справ, посол УНР в Болгарському царстві (1918), член делегації УНР на мирній конференції в Парижі (1919–1920). На еміграції професор О. Шульгин викладав в Українському вільному університеті в Празі, очолював Українську Асоціацію для Ліги націй та Головну Еміграційну Раду – федерацію організацій українських емігрантів, які знаходилися у Бельгії, Болгарії, Франції, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Туреччині та Югославії.

У 1930 р. Шульгин подавав у Лігу Націй заклик Головної Еміграційної Ради реагувати на злочинну політику радянської влади на селі, що не припинялася від 1921 р., а лише набула нечуваних масштабів – примусову колективізацію, грабіжництво селянських господарств, доведення головних виробників продуктів до смертельного голодування. У червні 1930 р., в Парижі, Головна Рада Української еміграції закликала Лігу Націй: «Не купуйте хліба, вкраденого на Україні! Припиніте торгівлю з совітами»¹. Намагаючись пояснити суть грабіжницької політики Москви в Україні і загальний стан терору в СРСР, Генеральний секретар Ради Ілля Косенко наголошував, що торгівля з «совітами» означає підтримку окупаційної російської влади в Україні, підступної московської пропаганди і політичних замахів, скерованих проти усієї світової цивілізації. «Наша отчизна прагне до свободи, миру, поступу. І було б нелюдським давати підтримку, яка б вона не була, гнобителів, режимів, який веде на смерть увесь наш народ»².

25 вересня 1933 р. О. Шульгин звернувся до Голови Ради Ліги Націй Йогана Людвіга Мовінкеля, норвезького політичного діяча, підняти на найвищому рівні вкрай болюче питання голоду в Україні. Він акцентував увагу на те, що в самому центрі Європи мільйони людей «мруть од голоду, і що саме існування великої нації є під загрозою. Уряд УНР закликав світову організацію «підняти свій голос, щоби врятувати наш народ»³. Шульгин інформував, що в Женеву приїхало багато представників українських організацій, щоб засвідчити солідарність страждаючим

¹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду У.Н.Р. на чужині. Париж: Меч, 1934. С. 211.

² Там само. С. 207.

³ Там само.

селянам України. В Женеві об'єднали свої зусилля делегати українських комітетів допомоги голодуючим зі Львова, Чернівців, Праги, Брюсселя, а також товариство емігрантів «Європейське Об'єднання». Чимале враження на Мовінкеля справили зустрічі з делегаткою Української Парляментарної Репрезентації – амбасадоркою від Польського сейму Міленою Рудницькою, яка непохитно захищала в Лізі Націй українські петиції у справі голоду в Радянській Україні. 27 вересня О. Шульгин надіслав листа Голові 14 Асамблеї Ліги Націй п. Вотеру, в якому зазначав, що українці жорстко страждають від голоду і що «нашій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли у світ шукати хліба»¹.

18 жовтня 1933 р. у Українське пресове бюро в Парижі оприлюднило «Виступ уряду УНР у справі голоду на Україні комісією в Лондоні». У ньому повідомлялося, що дорадчий комітет Збіжової Комісії, створеної Лондонською економічною конференцією, встановив норми вивозу збіжжя з різних країн, однак норма вивозу хліба і продуктів рабської праці з СРСР залишилася відкритим питання. За дорученням уряду УНР О. Шульгин звернувся до комітету: «... ми просимо вас во ім'я гуманності заперечувати проти будь якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним»². Уряд УНР підготував низку петицій і виступів перед Лігою Націй щодо міжнародної допомоги голодній Україні. Мовінкель виніс це питання на розгляд Ради Ліги Націй. Однак, за рішенням 76-ї сесії в Женеві (16 вересня 1933 р.) 14 країн-учасниць передали українське питання Міжнародному Червоному Хресту (МХЧ). Оскільки на запит МХЧ Москва цинічно заперечила факт голоду в УРСР і на Північному Кавказі, міжнародної допомоги голодуючим не було надано і катастрофа на українських теренах продовжувалася у нечуваних масштабах.

Українська емігрантська література не стояла осторонь, рефлексуючи на страхотливий період історії радянської України художніми творами та публіцистикою. Поет-неокласик уродженець Вінниччини Юрій Клен, він же Освальд-Еккард Буркгард, етнічний німець, ледве уникнув смерті в Україні, врятувавшись у 1931 р. еміграцією на батьківщину свого батька. Але до кінця свого життя залишався саме українським поетом, писав українською мовою і відчував біль свого народу. На катування українських селян голодом і репресіями, на систематичне їх винищення у 1932–1933 рр. Юрій Клен відізвався з Німеччини у 1936 р. такими віршами³:

Обрій розжеврений міддю палає,
Люду обдертого зграї,
З лютим одчаєм в очах.
З дітьми, з майном на плечах
Обій червоний ковтає

¹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду У.Н.Р. на чужині. Париж: Меч, 1934. С. 209.

² Там само. С. 206–212.

³ Барченко М. Українська поезія на еміграції. Реферат, виголошений на Харбінському радіо // Звідомлення про працю Української національної колонії в Маньчжу-ді-Го. 1937, Харбін: Друкарня «Рекорд». С. 64–70. (Вірш Ю. Клена на с. 69–70).

Юрби обдертого люду,
 Гори нещастя і бруду
 В латаних торбах-мішках,
 В сірих клунках
 Злидні й недолю несуть
 В безвість лягла їхня путь.
 Десь придоріжний рівчак
 Або байрак
 Дасть їм спочинок...
 Буде їм вітер співать
 Ритми прадавніх мандрівок,
 Долю немов колисать.

.....
 Хоч би надбати песиноного падла
 Мріє біляве хлопча п'яти літ,
 А як помре оцей дід,
 Буде він нам на обід.
 Сонце скажене нагадло
 Б'ється об захід, о схід
 В неба прозорого лід,
 Наче ним бавиться вітер свавільний.
 Мати якась божевільна
 Сина гойдає,
 Тихо співає:
 «В бозі, десь при дорозі,
 Вмерло у мене аж п'ятеро...»
 Слава тобі, о диктаторе!

1937 року цю поезію опублікував у Харбіні член Української національної кольонії в Маньчжу-ді-Го М. Барченко. У далекій Маньчжурії (під протекторатом Японії) українська громада пильно спостерігала за подіями в Україні та через місцеві газети і радіо висвітлювала різні аспекти життя радянських українців. Порушували теми рабського стану селян, руйнування сімейних відносин, заборону церкви, методи радянської пропаганди, репресії проти тих, хто не поділяв комуністичної ідеології.

У 1946 р. видатний представник української діаспори в Німеччині Іван Багряний згадував багатостраждальну тему Голодомору у памфлеті «Чому я не хочу вертатися на “родину”». Уродженець м. Охтирка на Сумщині, який у 1932–1940 рр. сам пройшов крізь пекло ув'язнень і заслань, писав: «Український народ в цій страшній трагедії був доведений до людоджерства... Наші матері і сестри є з одного найшляхетнішого слов'янського племені, з України, і вони такі ж шляхетні й предобрі, як матері й дівчата Італії або Франції, або Англії. Але... до того ступеня трагізму вони були доведені більшовизмом...».

У 1953 р. польський та американський правник Рафал Лемкін вшанував 20-ту річницю Великого Голоду зверненням до тритисячної аудиторії у Нью-Йорку під

красномовною назвою – «Радянський геноцид в Україні». Саме він уперше в історії дав визначення злочинам сталінського комуністичного режиму проти українців як геноциду та проаналізував це явище у контексті міжнародного права. Термін, створений і введений Лемкіним у науковий обіг ще 1944 р., походить від грецького γένος – «рід, родина, плем'я, народ» та латинського *caedo* – «вбивати, бити». Лемкін визначив чотири складові українського геноциду: нищення української інтелігенції – мозку нації; ліквідація Церкви (Української Автокефальної Православної та Української греко-католицької) – «душі України»; Голодомор українського селянства – зберігача української культури мови, традицій; радикальна зміна складу населення шляхом заселення України іноетнічними елементами.

Українська діаспора непорушно дотримувалася традиції щорічного відзначення за кордоном роковин Великого Голоду та дослідження цієї теми, а після здобуття Україною незалежності у 1991 р. зусилля українців усього світу поєдналися.

Україна незалежна і тема Голодомору

В Україні процес визнання на державному рівні Голодомору геноцидом українського народу розпочався у вересні 1993 р. з виступу Президента України Леоніда Кравчука на міжнародній науковій конференції, присвяченій 60-м роковинам Голодомору. Президент назвав трагедію 1932–1933 рр. спланованою акцією і геноцидом проти власного народу «за директивою з іншого центру». Того ж 1993 р. процес набув міжнародного значення, коли *Естонія і Австралія* стали першими країнами світу, що офіційно визнали Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу¹.

Заклик до міжнародної спільноти долучитися до цього процесу прозвучав 24 листопада 2002 р. у Зверненні Президента України Л. Кучми до народу в День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій. Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. № 258-IV «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні» засудила політику геноциду керівників тоталітарного радянського режиму, «направлену проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу». Наголошувалося на важливості створення у країні меморіальних місць, зокрема, головного меморіалу у Києві, та за кордоном, а також організації Міжнародного музею Голодомору під егідою ООН. Розпорядження Президента України Л. Кучми № 393 від 6 грудня 2002 р. «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні» уповноважило Міністерство закордонних справ провадити активну діяльність з міжнародного визнання Голодомору як геноциду українського народу та злочину проти людства. У черговому Зверненні до українського народу 14 травня 2003 р. президент зазначив, що «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні». 2003 р. Голодомор визнали геноцидом Канада і Угорщина, у 2004 р. – Ватикан.

Наступний Президент України Віктор Ющенко приділяв цьому питанню величезну увагу. Його Укази від 11 липня 2005 р. № 1087 «Про додаткові заходи щодо

¹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. Київ, 1995. С. 10.

увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», від 4 листопада 2005 р. № 1544 «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», від 12 жовтня 2006 р. № 868 «Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» значно активізували зусилля українського суспільства, зокрема, істориків, з виявлення архівних джерел, збирання свідчень та оприлюднення правди про Голодомор 1932–1933 рр.

31 травня 2006 р. створено Український інститут національної пам'яті (УІНП) – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України. У 2006–2010 роках Інститут очолював відомий вчений, політичний та громадський діяч Ігор Юхновський – фізик-теоретик, академік НАН України, народний депутат України, один з авторів досліджень з історії Голодомору. Він твердо підтримував проєкт закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», закликаючи депутатів Верховної Ради: «Очистимося від того страшного тягарю минулого, знімемо гріх покаяттям і мир нам усім».¹

Політико-правова оцінка голодоморів знайшла відображення в ініційованому В. Ющенком і прийнятому Верховною Радою України Законі «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (28 листопада 2006 р.): стаття 1 кваліфікувала Голодомор як акт геноциду українського народу, а публічне його заперечення статтею 2 визнавалося протиправним, наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу. За закон проголосували 233 народні депутати із 435-ти, що відобразило складні внутрішньополітичні процеси в українському суспільстві, зокрема, болісне і поступове звільнення від радянських наративів. Не голосувала фракція комуністів, а з Партії регіонів закон підтримали лише два народні депутати (Ганна Герман і Тарас Чорновіл).

Після прийняття Закону в країні розгорнулася робота з дослідження теми Голодомору, відновлення історичної правди. Згідно з Указом Президента України від 28 березня 2007 р. № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» та Планом заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1026-р, почалася підготовка *Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.* Цей масштабний проєкт складався із зведеного тому, окремого тому по м. Київ та обласних томів 17-ти областей, що були охоплені голодомором (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська). Національна Книга пам'яті створювалася всією країною упродовж 2007–2008 рр. під керівництвом Українського інституту національної пам'яті, за участі обласних державних адміністрацій, Держкомархіву, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України, Національної академії наук України, інших зацікавлених органів влади та громадських організацій.

¹ З виступу І. Р. Юхновського на 36-му ранковому засіданні Верховної Ради України 28 листопада 2006 р. Стенограма. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl5/2session/STENOGR/28110602_36.htm

2007 р. УІНП розробив Методичні рекомендації до підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору, згідно з якими обласна Книга Пам'яті мала складатися з трьох серій: «Мартиролог Голодомору»; «Джерела до вивчення Голодомору»; «Свідчення очевидців». Вимогами УІНП було створити до 20 лютого 2008 р. обласні редакційні колегії та науково-редакційні (робочі) групи у складі представників органів влади та місцевого самоврядування, архівних установ, провідних науковців та представників громадських організацій, що здійснюють дослідження проблематики. Фінансування обласних томів покладалося на місцеву владу.

У кожній області (місті, районі, селі) на рівні державних адміністрацій створювалися координаційні групи, які об'єднували зусилля різних державних установ, зокрема, освітян, соціальних працівників, а також громадських організацій і ентузіастів для виконання поставленого урядом завдання: встановити імена, чисельність і обставини загибелі українських громадян під час Голодомору, причини і наслідки цього злочину. В Одеській області до складу Редакційної колегії увійшли голова Одеської облдержадміністрації М. Сердюк (голова редколегії), його перший заступник М. Скорик (співголова), заступник директора Державного архіву Одеської області. Л. Білоусова (керівник робочої групи), декан історичного факультет Одеського національного університету імені І. І. Мечникова В. Кушнір, директор держархіву І. Ніточко, директор Одеської національної наукової бібліотеки О. Ботушанська, начальник управління освіти і науки ОДА Д. Демченко, начальник управління охорони здоров'я і медицини ОДА В. Лапай, начальник головного управління статистики ОДА Т. Стоянова. Робоча група при редакційній колегії була затверджена у складі 9 членів: співробітники Державного архіву Одеської області Л. Білоусова (керівник), О. Мартиненко, Г. Паніван, М. Батуріна, А. Бух; журналіст О. Зінковський, викладач Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Е. Петровський, головний спеціаліст управління освіти і науки ОДА Т. Черепян (секретар), директор видавництва «Прес-Кур'єр» Й. Бурчо.

26 лютого 2008 р. УІНП провів у Києві робочу нараду-семінар за участі заступників голів обласних адміністрацій, відповідальних за підготовку обласних томів Національної книги пам'яті та керівників робочих (науково-редакційних) груп. У своїй доповіді Ігор Юхновський наголошував, що опитування людей, усна історія в даному проєкті мають величезну цінність і є ключовим джерелом для двох серій. Згідно з методичними рекомендаціями інституту, базовим структурним рівнем Книги Пам'яті є рівень сільської (селищної/міської) ради. Для проведення опитування мешканців пропонувалася анкета із 20 питань, відповіді на які давали матеріал для укладання списків та біографічних даних різних категорій персоналій – свідків (респондентів), жертв Голодомору; тих, хто допомагав вижити односельцям; виконавців політики Голодомору та ін. Серію третю «Свідчення очевидців» передбачалося укладати із свідчень про Голодомор «вже записаних чи тих, що будуть зібрані на території області» за методикою, розробленою В. Борисенко у 2002 р.

Робота організовувалася відповідно до Указів Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні»

і № 1144/2007 Про оголошення в Україні 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору» та Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 р. № 1026-р, Планів заходів Одеської обласної державної адміністрації. Діяльність архівних установ області по виконанню вищезазначених нормативних актів здійснювалася на підставі «Плану заходів Одеської обласної державної адміністрації у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» під керівництвом і контролем Державного архіву Одеської області (директор І. Ніточко).

У кожному районі і місті *архівні відділи райдержадміністрацій та міських рад* забезпечували приймання зібраних матеріалів про Голодомори від органів освіти, соціальних, громадських організацій, приватних осіб та інших установ, що були задіяні у проекті. Далі ці матеріали систематизувалися, упорядковувалися, обліковувалися і оформлялися в окремі колекції (фонди). Паралельно на місцях здійснювалася величезна робота з підготовки до передачі цих колекцій до *Державного архіву Одеської області*, уповноваженого узагальнити матеріали та підготувати до публікації обласний том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: Одеська область».

До 1 березня 2008 р. Держархів прийняв описані *спогади свідків* (оригінали у кількості 3245 свідчень) та тексти спогадів в електронному форматі на компакт дисках; фотографії свідків голодомору (респондентів), пам'ятників; карти місць поховань та списки померлих під час Голодоморів 1932–1933 рр. в електронному вигляді. Упродовж 2008-го і наступних років започатковано новий архівний фонд Держархіву. Матеріали формувалися у тематичні комплекси і подавалися у формі звітів районних і міських державних адміністрацій щодо виконання комплексу заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору, що знайшло відображення і у назві колекції. 2009 р. Держархівом проведено перше описування фонду № 8236 «Колекції «Голодомори в Одеській області 1932–1933, 1946–1947 років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження. Звіти районних і міських державних адміністрацій щодо виконання комплексу заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні»: систематизовано 2800 документів, сформовано 244 справи. Фонд поповнювався різноманітними документами, зокрема, новими свідченнями, фотографіями Всеукраїнських меморіальних акцій «Засвіти свічку пам'яті», учнівськими рефератами, текстами лекцій, публікаціями у засобах масової інформації, художніми творами (малюнками) та іншими матеріалами за тематикою Голодоморів. У процесі впорядкування, у 2013 р. укладено три описи колекції за адміністративно-територіальним принципом (по районах і містах Одеської області) у складі 625 одиниць зберігання¹.

Свідчення в колекції Держархіву представлені в кількох варіантах: 1) спогади очевидців, написані власноруч – оригінали у паперовому варіанті (таких незначна кількість, оскільки очевидці на той час вже були доволі літніми людьми і могли здебільшого тільки розповідати); 2) спогади очевидців і їхніх дітей, записані ін-

¹ Держархів Одеської обл., ф. 8236. «Колекції «Голодомори в Одеській області 1932–1933, 1946–1947 рр. років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження. Звіти районних і міських державних адміністрацій щодо виконання комплексу заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». 1937–2011 рр. 625 од. зб. Оп. 1, 68 од. зб.; оп. 2, 391 од. зб.; оп. 3, 34 справи (166 од. зб на електронних носіях).

терв'юерами (членами груп, створених при райдержадміністраціях і міськрадах відповідно до Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» (вчителі, учні, соціальні працівники, активісти громадських організацій, архівісти, студенти, викладачі вищих навчальних закладів). Це також оригінали у паперовому варіанті, достовірність відомостей підтверджувалась печаткою голови райдержадміністрації або міськради; 3) анкети, розроблені Українським інститутом національної пам'яті, що заповнювалися тими самими членами груп, – оригінали у паперовому варіанті, достовірність відомостей яких підтверджувалась так само, як вказано вище; 4) електронні варіанти зазначених текстів, які створювалися на місцях за рекомендаціями Державного архіву області для підготовки публікації і згодом передавалися до установи на різних носіях.

Водночас удосконалювалися і поповнювалися аналогічні колекції в районних і міських архівах. Таким чином, об'єднана колекція Держархіву вмістила значний обсяг матеріалів з районів і міст області, в той же час в деяких архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад існують і поповнюються дотепер власні колекції матеріалів про Голодомор¹.

Варто відзначити масштаб роботи, яку здійснювали заклади освіти, зокрема, школи. Саме вчителі і учні налагоджували прямий зв'язок із постраждалими від Голодомору – адже це були їхні дідусі і бабусі, прабабусі. Тож майже у кожній сім'ї опитували літніх людей 1911–1933 рр. народження, які погоджувалися повернутися у болісні спомини свого дитинства. Особливо помітною була ця робота у тих частинах Одеської області, які найбільше постраждали у роки Голодоморів – це передусім Ананьївський, Кодимський і Любашівський райони, де зібрано найбільшу кількість спогадів.

Вражаюча діяльність щодо збереження народної пам'яті була організована освітянами в *Ананьївському районі*. У кожному населеному пункті, у кожній школі, особливо у старших класах, були сформовані групи вчителів і учнів, які опитували мешканців поважного віку, починаючи із власних родин. Такий підхід мав не тільки прагматичне, а й величезне виховне значення. Через трагедію кожної сім'ї відкривалася моторошна сторінка історії совєтської України 1930-х. Для учнів і вчителів уроки історії перетворювалися із сторінок у підручнику в усвідомлену реальність, оскільки проходили крізь душу і серце. Адже перед ними були люди, які чудом вижили і дали життя наступним поколінням. Зібрані освітянами спогади, укладені численні списки свідків², жертв Голодомору 1932–1933 рр.³ та карти із зазначенням місць поховань⁴ і меморіальних місць (пам'ят-

¹ Нині в архівних відділах (та їх секторах) райдержадміністрацій і міських рад Одеської області зберігаються колекції свідчень, фотодокументів та ін. матеріалів про Голодомор (див. Додаток 2).

² Держархів Одеської обл., ф. 8236, оп. 2, спр. 78, 79, 80 (списки свідків Голодомору в Ананьївському районі та їх анкетні дані: села Друга дільниця м. Ананьєва, Романівка, Новодачне, Точилове, Гандрабури, Четверта дільниця, м. Ананьїв).

³ Там само, ф. 8236, оп. 2, спр. 77 (списки померлих від голоду в селах Ананьївського р-ну: Кохівка, III дільниця м. Ананьїв, Шимкове, Гандрабури, Бірки, Байтали).

⁴ Там само, ф. 8236, оп. 2, спр. 82 (карти з нанесенням місць поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Ананьївському районі (села I дільниця м. Ананьєва, Селіванівка, Долинське, Точилове, Шелехове, Мар'янівка, Бірки, Долинське, Шимкове, Гандрабури, Жеребкове, Байтали, Долинське, III дільниця, Четверта дільниця, м. Ананьїв, м. Ананьїв, Ананьївський район).

ників) стали основою районної архівної колекції «Голодомор 1932–1933 рр. в Ананьївському районі», яка надійшла на зберігання до Архівного відділу Ананьївської райдержадміністрації. До неї додавалися матеріали про різноманітні меморіальні заходи – тематичні уроки, виховні години, реквієми, реферати, усні журнали, радіолінійки, літературні твори, стінні газети, акції «Запали свічку пам'яті» та інші, через які оживала пам'ять поколінь.

У багатьох родинах молодше покоління почуло про страшні події 1932–1933-го вперше, і це були болісні реакції – від почуття надприродності і неможливості смерті від голоду у радянській країні («цього просто не могло бути!») до усвідомлення причин і наслідків тоталітарної політики СРСР в Україні на прикладі власної сімейної історії. У формуванні архівних колекцій брали участь колективи загальноосвітніх шкіл міста Ананьєва і навчальних закладів сіл. Навіть перерахування цих колективів та найбільш активних учасників дає уявлення про масштаби ініціативи знизу:

НВК «ЗОШ І–ІІ ст. д. н. з. № 3» м. Ананьїв (учні 8 кл. Сергій СИНІЦЯ, Ганна МУРАВЛЬОВА; учні 9 кл. Тетяна КОЛЬЧАКІВСЬКА, Олександр ОСАДЧИЙ; учениця 3 кл. Ліна КОТЮГА; учениця 6 кл. Валентина ШЕВЧЕНКО);

НВК «ЗОШ І–ІІ ст. д. н. з.» № 5 м. Ананьїв (бібліотекар Іван МУНТЯН);

ЗОШ І–ІІ ст. № 6 м. Ананьїв (вчителі Т. БРОВКО, О. МАЗУР, В. ПОЛОЗ);

ЗОШ І–ІІ ступенів № 7 м. Ананьїв (вчитель історії);

НВК «ЗОШ І–ІІІ ст. – ліцей» м. Ананьїв (вчителі: Наталія РОСЕЦЬКА, В. НАСТАСЕНКО, Т. ТІЛІЮК, класний керівник 10-А кл. Н. КОВАЛИШЕНА; учениця 10-А кл. Альона КОВАЛИШЕНА, учениця 7-А кл. Ольга ШАВЛОВСЬКА);

НВК «ЗОШ І–ІІІ ст. – гімназія» № 1 м. Ананьїв;

ЗОШ І–ІІІ ст. с. Байтали (вчитель Євген КЛИМЕНКО);

ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 с. Гандрабури (вчителі – класні керівники: 7 кл. – Олена РОТАРЕНКО, 10 кл. – Галина ГОСПОДАР; 8-Б кл. – Оксана БАБІЙ; вчителька української мови Людмила ШУМСЬКА; учні: 7 кл. – Аліна ДОМБРАВА, Олександр АРНАУТ; 9 кл. – Олеся БАРБІНЯГРА, Олександр ЗІГМУНД, Юлія УЛЕР; 10 кл. – Олена КІРВАС; 11-Б кл. – Вадим ВОВК, Олександр ДЕОРДІЦА, Марина КРЕСЮН, Ольга СЕКІРАШ, Ольга ТІЛІЮК; учні 5, 6, 7, 8-А, 8-Б, 9, 10, 11-А, 11-Б класів; бібліотекар Т. ГОДОРОЖА);

НВК «ЗОШ І–ІІІ – ДНЗ» № 2 с. Гандрабури;

ЗОШ І ст. № 3 с. Долинське (вчитель початкових класів Т. ЛЕЛІС);

ЗОШ І–ІІ ст. № 4 с. Долинське (Надія БАКУМА, вчителька Олена ЧЕРНЯВЦУК);

ЗОШ І–ІІ ст. № 5 с. Долинське;

ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 с. Жеребкове (вчителі: Ірина АНДРІЄВСЬКА, Ольга КОСТЕНКО, Ольга ЛИСОЧЕНКО, Світлана РОНЧКОВСЬКА, Людмила ЮРЧЕНКО; учні Іван ЗАВАЛЕВСЬКИЙ, Богдан РОНЧКОВСЬКИЙ);

ЗОШ І–ІІІ ст. № 2 с. Жеребкове;

НВК «ЗОШ І–ІІІ ступенів-дитячий садок» с. Коханівка;

ЗОШ І–ІІ ст. с. Кохівка (вчителі О. ВІДЕНКО, М. САГАЛА, С. СИЛЕНКО);

ЗОШ І–ІІІ ст. с. Новогеоргіївка (вчитель Я. МАЙСТРЕНКО; учениці 11 класу Ірина ТРАНДАСІР, Анжела ГОНЧАРУК);

ЗОШ І–ІІ ст. с. Новоолександрівка (вчителі А. ПОНІКАР, О. РЕШЕТНЮК);

ЗОШ І–ІІ ст. с. Новоселівка (вчителька української мови та літератури В. ШЕВЧЕНКО, вчителька історії В. ШОВПАН, класний керівник 7 кл. В. МОРОЗ);

ЗОШ І–ІІІ ст. с. Романівка (учениця О. ПЕНТЯК, учениця 8 кл. В. ПОЛІЩУК);

ЗОШ І–ІІІ ст. с. Точилове;

ЗОШ І–ІІ ст. с. Шелехове: пошуковий загін «Дзвони пам'яті»; вчителі Олена ПРИЙМАК, Алла ДУДНІЧЕНКО, Наталя ДМИТРУК; Ольга КРИНИЦЬКА; Вікторія КУШНІР, Надія ПОСЄРЄНІНА; учні 6 кл. Ірина ШАРАЦЬКА, Наталя ШЕВЧЕНКО);

ЗОШ І–ІІ ст. с. Шимкове.

Аналогічна робота проводилася в Одеській області повсюдно, широким загальом¹. У даному виданні імена 872-х інтерв'юєрів міста Одеси і всіх районів, зазначені під текстами свідчень, винесені окремим алфавітним списком у розділі «Іменні покажчики». Результати їх подвижницької діяльності з плином часу набувають ще більшої цінності.

Станом на початок 2008 р. було сформовано перший варіант збірки мемуарів з передмовою, яку написали к. і. н. Е. Петровський і д. і. н. В. Хмарський (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). Опублікувати книгу планувалося наступного року, оскільки протягом 2008 р. усі зусилля були спрямовані на підготовку великого за обсягом Мартирологу «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Одеська область». Для укладання веденого списку жертв Голодомору передусім опрацьовувалися дані книг РАЦС; значною мірою для встановлення імен загиблих використовувалися спогади. В результаті одеський том складався із Мартирологу та огляду джерел. Оскільки у 2005 і 2007 рр. архів опублікував значну частину архівних документів та спогадів очевидців голодоморів, питання видання серії «Свідчення» було відкладено на невизначений час².

Одеський том, як і весь проєкт Національної книги пам'яті, був представлений на державному рівні у Києві 18 листопада 2008 р. у Будинку профспілок на Майдані Незалежності відповідно до президентського Указу № 856/2008 від 25 вересня 2008 р. «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» у присутності двох президентів України – В. А. Ющенка (2005–2010) і Л. М. Кравчука (1991–1994), представників українського суспільства та міжнародних гостей. Презентація супроводжувалася виставкою архівних документів, яка наочно показувала масштаби трагедії української нації.

Національна Книга Пам'яті стала центральним об'єктом Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», утвореного у Києві за наказом Кабінету Міністрів України 8 липня 2008 р. і відкритого у серпні 2009 р. Архівні документи, фотографії і публікації з історії Голодоморів в Одеській області широко популя-

¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина І. Ред. колегія (співголови – М. Д. Сердюк і М. Л. Скорик), автори-упорядники Л. І. Білоусова (керівник), М. Г. Батуріна, А. Є. Бух, О. В. Мартиненко, Г. М. Паніван. Одеса: Астропринт, 2008. 1008 с. (Відомості про учасників проєкту на с. 990–997).

² Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Авт.-упор. Л. Г. Білоусова, О. М. Барановська, Т. Є. Волкова, Г. Л. Малінова, Г. М. Паніван, В. В. Харковенко. Одеса, 2005. 152 с. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Авт.: Л. Білоусова, Д. Бадера, П. Бондарчук, В. Васильєв та ін.; Кол. упор.; Наук. ред. Л. Г. Білоусова. Одеса, 2007. 460 с. Нігочко І. І. Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район. Одеса: Астропринт, 2008. 220 с.

ризувалися по всій Україні, зокрема, держархів розмістив на своєму вебсайті вебпорталу облдержадміністрації спеціальний розділ з архівними документами та базами даних.

Однак, з 2010 р., за президентства Віктора Януковича (2010–2014), тема Голодомору набула дещо іншого звучання: 27 квітня 2010 р. проросійський Президент України на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи в Страсбурзі публічно заявив, що «голод був не тільки в Україні. А якщо смерть людей в інших регіонах СРСР не є геноцидом, то й Голодомор несправедливо вважати геноцидом». Така позиція викликала обурення українського суспільства. Однак на рівні державних органів політика сприяння дослідженням змінилася на політику мовчання. Розділ про Голодомор було видалено з сайту облдержадміністрації, а вшануванням пам'яті жертв Голодомору обмежувалося традиційними офіційними листопадowymi акціями. Незважаючи на таку політику, на місцях все ж здійснювалася дослідницька робота і збирання матеріалів. Від 2008 р. свідчення продовжували надходити від районних і міських архівів до обласного, загалом кількість спогадів досягла п'яти тисяч.

2014 р. став роком Помаранчевої революції і початку російської війни проти України. Після обрання Президентом України Петра Порошенка тема Голодомору залунала з новою силою і в такому контексті: історична відповідальність за Голодомор 1932–1933 рр. лежить на Росії як правонаступниці СРСР, і той злочин не має терміну давності. 29 жовтня 2014 р. було видано президентський Указ № 830/2014 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів». На заходах 24 листопада П. Порошенко чітко висловив свою позицію: «Росія знову, як і сто років тому, розгорнула агресію проти України, щоб повернути її в імперію. У Кремлі знову ненавидять і бояться вільної європейської України. Але вони вже не зможуть повернути колесо історії в зворотному напрямку»¹.

Актуальність публікації Держархівом Одеської області свідчень про Голодомор обговорювалася від 2013 р. у зв'язку з черговими роковинами – 80-річчям Великого Голоду. На засіданнях науково-методичної ради Державного архіву Одеської області архівісти, задіяні у практичній роботі над матеріалами з історії Голодомору (голова НМР Л. Білоусова, працівники відділу інформації) та запрошені до співпраці одеські історики – доктор історичних В. Хмарський, кандидати історичних наук Е. Петровський, Л. Ковальчук, О. Синявська, В. Левченко, Г. Левченко – зазначали необхідність значної редакторської роботи, критичного ставлення до мемуарних джерел і ретельної перевірки спогадів на достовірність. Звіряння частини тексту з матеріалами колекції здійснювала О. Синявська. Однак, упродовж 2016–2017 рр. робота практично не завершилася через відсутність фінансування і обмеженість робочого часу як працівників архіву, так і науковців. У 2018 р. Держархів розглядав питання доопрацювання тексту і публікації у співпраці з Інститутом історії України Національної академії наук України.

Від 2019 р. Президент України Володимир Зеленський послідовно проводить політику активізації процесу міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр.

¹ Цитата з виступу П. Порошенка 24.11.2014 на Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-poroshenko-holodomor-rosia/29618753.html>

як геноциду українського народу: «Крок за кроком Україна забезпечить повне визнання світом історичної правди про Голодомор». Світ переконався у агресивній антиукраїнській політиці Росії після повномасштабного вторгнення російської армії на територію України 24 лютого 2022 р. Під гаслами «денацифікації» і «демілітаризації» здійснюється план знищення української нації, розроблений імперськими шовіністами майже століття тому. Від початку війни Голодомор визнали геноцидом такі країни: у 2022 р. – Бразилія, Ірландія, Молдова, Румунія, Німеччина, Європейський Союз (15 грудня); у 2023 р. – Болгарія, Бельгія, Словенія, Велика Британія, Ісландія, Франція, Люксембург, Хорватія, Словаччина, Нідерланди (Палата представників), Італія (Сенат).

Спогади і книги РАЦС

Свідчення респондентів містять чимало відомостей про жертви Голодомору, зокрема, про загиблих від голоду членів родин, сусідів, односельців. Це надзвичайно важлива інформація з огляду на те, що головні державні документи – актові записи про смерть – злочинно знищені владою у 1930-х. В Одеській області тільки місто Одеса і 7 районів області з 17-ти (станом на 2008 р., до реформи 2020 р.), що були вражені Голодомором, мали можливість підтвердити «голодні смерті» на підставі офіційних джерел – книг запису актів громадянського стану (ЗАГС, нині РАЦС)¹. І якщо із наявних джерел по Одесі і Біляївському (у 1932–1933 рр. – частина території у складі Одеського Приміського р-ну) маємо відносно цілісний і повний комплекс, то актові записи про смерть по Балтському, Іванівському, Кодимському, Комінтернівському, Овідіопольському і Роздільнянському районах збереглися вкрай фрагментарно. Загалом переважна більшість книг ЗАГС знищена самою владою, а тому вцілілі офіційні джерела не відображають реальні людські втрати під час Голодомору 1932–1933 рр. Отже, спогади свідків жакливної трагедії, вчиненої тоталітарною державою, набувають особливого значення і цінності. З глибин пам'яті поколінь виринули віддані забуттю у советський період сотні тисяч імен... Але ці імена ніколи не забували у сім'ях. І коли суспільство незалежної України подало чіткий запит встановити і згадати якщо не усіх жертв Голодомору, то бодай тих, імена яких можна віднайти, свідчення людей, яким пощастило вижити, стали неоціненним історичним джерелом. З плином часу приходить усвідомлення величезного обсягу виконаної у 2006–2008 рр. роботи і водночас того, що необхідно було робити ще більше, адже на теперішній час свідків Голодомору 1932–1933 рр. залишилось одиниці.

Проблеми демографії Голодомору останніми роками спричиняють серйозні дискусії, що виходять далеко за межі академічного дискурсу. Полишаючи демостатистичні параметри Великого Голоду та їх оцінки спеціалістам-демографам², зу-

¹ Всі записи про смерть за 1932–1933 рр. по Одеській області, що збереглися, опубліковані у виданні: Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина 1 / Кол. упор.; Редкол. М. Д. Сердюк (співголова), М. Л. Скорик (співгол.) та ін.; роб. група при редкол.: Л. Г. Білоусова (голова робочої групи), М. Г. Батуріна, Й. О. Бурчо, А. Є. Бух, О. Ф. Зінковський, О. В. Мартиненко, Г. М. Паніван, Е. П. Петровський, Т. І. Черепян. Одеса, 2008. 1008 с.

² Див. спеціальний розділ офіційного вебсайту Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України «Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр.» (<https://idss.org.ua/holodomor>).

пинимося лише на деяких аспектах джерелознавчої характеристики фрагментарно збережених дотепер книг ЗАГС в Одеській області. Природно, що під час голоду найвразливішими категоріями населення були діти і люди похилого віку. Що ми знаємо про втрати наймолодших громадян України? Через відсутність повного комплексу книг за ці роки та з огляду на значну кількість незареєстрованих смертей (свідки неодноразово згадували про масові поховання у братських могилах, на городі, в садах і лісах, про зниклих безвісти, вбитих канібалами тощо) відтворювана картина, зрозуміло, буде неповною. Відомо, що з 6 лютого 1933 р. сільрадам було офіційно заборонено реєструвати смерть від голоду (на це уповноважувалися органи ОДПУ). 13 квітня 1934 р. Одеський облвиконком розіслав міськрадам та районним виконкомом області, а також партійним комітетам та інспекторам управління народногосподарського обліку директивне розпорядження щодо обліку населення. У директиві зазначалося, що облік знаходиться в «чужих руках – класово ворожих, прямо зацікавлених у заплутуванні обліку населення та у викривленні стану речей, у злодійському перебільшенні смертності та зменшенні народжуваності»¹. Облвиконкомом «запропоновано» перевірити органи ЗАГС та вилучити книги про смерть за 1933 рік у всіх без винятку сільських радах, а за 1932 рік – за особливим списком, та передати їх на зберігання до спецчастин «в таємному порядку при райвиконкоммах». Більшість книг ЗАГС в Одеській області зникли. Так само, як і в інших областях УСРР, де поширювалися подібні директиви.

Із 17 районів Одеської області лише місто Одеса і 7 районів мають такі офіційні джерела про смерть їх мешканців, як книги реєстрації актів громадянського стану (ЗАГС). По *Одесі* у 1932–1933 рр. було зареєстровано 27372 акти про смерть². Вибірковий аналіз даних показує, що близько 7,5 тис. померлих становили діти, тобто, 27%. Також наявні 1889 записів про смерть (з них 704 дітей – 37,2%) по населеним пунктам передмістя – *Одеського приміського району*³, але інформація за цей період неповна. Доволі часто зустрічаються такі причини смерті, як загальне виснаження, безбілковий набряк, недоїдання, «дитяча хвороба», конвульсії, туберкульоз. Деякі діагнози шокують: в актовому записі 2-річної Надії Олексіївни Гавриленко (с. Гнилякове), яка пішла з життя 23 серпня 1933 року, зазначено аж п'ять найважчих хвороб – кір, коклюш, запалення легень, менінгіт і понос. Її 6-річний брат Микола помер через два тижні, у графі причина смерті записано «кір, коклюш, запалення легень, вітряна віспа, ентероколіт, гангрена»⁴. Голод був настільки лютим у цьому селі, що люди віддавали перевагу самогубству. Того ж серпня повісився Олекса Логинович Бондар, сторож 48 років. А 11 листопада 1933 року з петлі зняли подружжя молодих вчителів – 34-річного завідуючого школою Олексія Григоровича Лятаровського та його 37-річну дружину Ганну Минівну⁵.

¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-2009 (Виконком Спартаківської районної ради), оп. 1, спр. 4, арк. 93–94. Публікація тексту директиви (факсиміле, транслітерація, переклад англ. мовою): Boriak Hennadii. Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine / Introduction by Mark von Hagen. Cambridge, MA, 2009. P. 30–35. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>

² Там само, ф. 8085, ф. 8220.

³ Станом на 2008 р. це територія м. Одеси, Біляївського і Овідіопольського районів Одеської обл.

⁴ Держархів Одеської обл., ф. Р-8220, оп. 1, спр. 63, а/з №№ 56, 72.

⁵ Там само, а/з №№ 72, 81, 82.

У районах, на селі, смертність загалом була дещо вищою, ніж у місті, якщо виходити з наявних неповних джерел.

Балтський район: у книгах РАЦС тільки за 1932 рік (2 книги, неповні відомості) зареєстровано смерть 451 особи за у 2-х населених пунктах, з них 177 дітей (39,3%) з діагнозами: мертвонароджений, виснаження, атрофія, вроджена слабкість, рахіт, пронос (кривавий), токсична диспепсія, гнійний коліт, гострий шлунково-кишковий катар, запалення легень, менінгіт, дизентерія, параліч серця, «вбитий бандитами». За свідченнями очевидців встановлено ще 957 імен по 30 селах, але близько третини прізвищ без зазначення віку, тому 98 дітей у цьому реєстрі не дають об'єктивної картини смертності за цим видом джерел.

Біляївський район: книги РАЦС найкраще збереглися по Біляївському (Червоно-Повстанському) району у межах 1932–1933 рр. (частина території була у складі Одеського приміського р-ну). Актові записи дають відносно повну картину за березень 1932 р. – грудень 1933 р. по 37 населеним пунктам: померло 1622 особи, з них 714 дітей (44,0%). У липні-серпні 1932 р. дитяча смертність перевищувала 50%.¹

Іванівський район: книги РАЦС за 1932 р. не збереглися; за 1933 рік наявна всього 1 книга по 14 населених пунктах з реєстрацією 339 померлих осіб²; за свідченнями очевидців встановлено 37 імен; всього 376 осіб, з них діти – 136 (36,2%)³.

Кодимський район: книги РАЦС за 1932–1933 рр. містять імена 971 померлих осіб; реєстрація смертей неповна лише по 7 населених пунктах, інші актові записи не збереглися; за свідченнями очевидців встановлено ще 193 імен; всього – 1164, з них дітей – 371 (32,7%). Проте фактичний відсоток смертності був набагато вищий, адже Кодимський район був чи не найбільше враженим голодом на Одещині. Про це свідчить офіційна статистика по окремих селах. Так, у селі Лабушне у 1932–1933 рр. померло 108 осіб, з них дітей – 61 (переважно немовлята та у віці до 2-х рр.), що становило 56,5% від загальної кількості померлих. Зазначені причини дитячої смерті – сухоти і голод, «кривавий пронос», недоїдання, уроджена слабкість, «мертвонароджений», недоношеність, гарячка, застуда, запалення легень (нирок, мозкової оболонки), дифтерія, коклюш, тиф, пухлини. У деяких селах, наприклад, у с. Лисогірка (Французька), причина смерті дітей взагалі не зазначалася. А з кінця лютого у книгах РАЦС з'являється абсолютно сюрреалістична для дитячої смертності причина – «звичайна смерть» (!!!). Саме таке формулювання знаходимо в актових записах 6-місячного Івана Володимировича Григор'єва, 1-річного Василя Митрофановича Мокана, 2-річних Михайла Кириловича Чабана, Володимира Єфремовича Токана, Дементія Печерського – дітей колгоспників, маленьких українців, яким не судилося вирости і народити своїх дітей. У цинічній термінології радянської системи обліку населення дитяча смертність стала абсолютно звичайним явищем, як і взагалі смерть людини, ціна життя якої у роки Голодомору подекуди вимірювалася одним куснем макухи або ковтком трав'яної юшки⁴.

¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-8220.

² Там само, ф. Р-8220, ф. Р-8222, ф. Р-8221.

³ Там само, ф. Р-8222.

⁴ Там само, ф. Р-8223, оп. 1, спр. 41 (с. Лабушне Кодимського р-ну Одеської обл.), а/з про смерть №№ 19, 5, 10, 14, 17.

Попри заборону влади реєструвати причину смерті саме від голоду, в с. Шершенці ми знаходимо у книгах ЗАГС красномовні факти: у 1932–1933 рр. померло 66 мешканців села, з них 29 (43,9%) дітей, з діагнозом «виснаження» – 14 осіб (21,2%)¹. І це без урахування таких причин смерті, як гострий шлунковий розлад (захворювання шлунку), пронос, дизентерія та інші хвороби, що були прямим наслідком тривалого голодування.

Комінтернівський район: книги РАЦС за 1932–1933 рр. збереглися лише по 11 населених пунктах, де зареєстровано 142 померлі особи²; за свідченнями очевидців встановлено 29 осіб; всього 171, із них 58 дітей (34%); причина смерті дітей – дистрофія, уроджена слабкість, «мертвонароджена», «нежиттєздатна», пронос, запалення легень.

*Овідіопольський район*³: наявні книги РАЦС за 1932–1933 рр. лише по 9 населених пунктах, за 1933 р. – збереглися частково; зареєстровано 242 акти про смерть⁴; за свідченнями встановлено ще 3 особи; всього 424 особи, з них 167 дітей (39,9%). Типові причини смерті дітей: «несвоєчасне народження», від голоду, безбілкові опухи, виснаження, розлад органів травлення, гостре запалення шлунку, уроджена слабкість, епілепсія, запалення легень, запалення мозку (черепа), конвульсії, «дитяча хвороба». Статистика окремо по населених пунктах, укладена на підставі цілісного комплексу офіційної документації органів ЗАГС, свідчить про тенденцію до зростання відсотка дитячої смертності у маленьких селах (хуторах). Так, в Овідіополі у 1932 р. офіційно зареєстровано 202 померлих, з них 58 дітей (28,7%), акти за 1933 р. не збереглися. У 1932–1933 рр. у с. Роксолани померло 69 осіб, з них дітей – 31 (44,9%); у с. Санжійка (Санжійські хутори) померло 17, з них 8 дітей (47%), у с. Татарка – 48 мешканців, з них 25 дітей (52,1%), у с. Сухий Лиман – 28 осіб, з них 6 дітей (21,4%).

Роздільнянський район: книги РАЦС за 1932–1933 рр. збереглися по 18 населених пунктах, де зареєстровано 112 померлих; дані неповні (ф. Р-8220); за свідченнями встановлено 2 імені, за іншими документами – 2; всього 116, з них 58 дітей (50%) з діагнозами: кривавий пронос, епілепсія, запалення мозку, дифтерит, скарлатина, запалення легень, туберкульоз.

У решті районів імена жертв Голодомору 1932–1933 рр. встановлювалися *винятково на підставі свідчень очевидців*. Загалом станом на 2008 рік за актовими записами у книгах ЗАГС було встановлено 32 343 померлих осіб по 136 населених пунктах у 7 районах Одеської області та у м. Одесі. За свідченнями встановлено 5 697 жертв Голодомору по 335 населених пунктах області. Разом же маємо дані на 37 961 особу, що померли у 471 населеному пункті. Як бачимо, свідчення очевидців у 10 районах Одеської області залишаються єдиним, а тому безцінним джерелом даних про жертви Голодомору 1932–1933 рр.

¹ Там само, спр. 41 (с. Шершенці Кодимського р-ну Одеської обл.).

² Там само, ф. Р-8220.

³ У 1932–1933 рр. Овідіопольський район був у складі Одеського приміського району.

⁴ Там само, ф. Р-8229; ф. Р-8220.

Спогади і управлінська документація

Офіційні управлінські документи зазвичай наповнені фактами і не враховують людські емоції у всій повноті. Інша справа – усна історія. За нею – справжня людина, її доля, болі і радощі. Навіть найкоротша розповідь людини про своє життя зачіпає струни душі. А співставлення і порівняння цих джерел може дати ту саму об'єктивну картину подій, до якої завжди прагнуть наблизитися дослідники.

Типовими картинками споминів респондентів про своє травматичне дитинство були епізоди, пов'язані зі смертю: передусім згасання від голоду членів родини – батьків, братів і сестер, бабусь і дідусів; велика кількість померлих у рідному селі; смерть людей не тільки у своїх помешканнях, а й на вулицях, при дорогах, у публічних місцях; самогубства; поховання без обрядів, пошани і хрестів, у «братських» могилах, часто без одягу; поховання ще живих людей. У пам'яті закарбувалися стан і вигляд вмираючих – виснажених від голоду, з великим головами і животами, тоненькими кінцівками, опухами і язвами, з яких сочилася рідина. Особливо страшними епізодами у пам'яті залишилися розповіді дорослих про вбивства дітей канібалами (часто сусідами, знайомим односельцями), людожерство, та застереження батьків не виходити з хати, ховатися (тікати) від незнайомців.

Болісними враженнями віддзеркалилися у пам'яті дітей способи виживання і добування їжі. Це пошуки їстівних трав, мерзлої картоплі, цвіту, кори дерев; збирання вночі під страхом смерті «заборонених» колосків на колгоспному полі; непосильна праця в колгоспі навіть малих дітей за порцію сурогатного супу (баланди); від'їзди батьків з дому на заробітки чи для обміну речей на продукти. І зовсім страшне – полювання на ховрашків і пташок практично голими руками, жорстка необхідність і вправність їх убити заради свого життя. Одна із бабусь зі сльозами на очах згадувала, як вони, діти, змушені були дбати про себе самі у пошуках їжі. Для цього в полі знаходили нірки ховрашків, заливали їх водою, а коли звірятко виходило на поверхню, треба було встигнути нанести йому смертельний удар по голові палицею. Горобців же ловили, приманивши насінням і накривши відром – так і виживали завдяки довірливим пташкам. Згадували, як довелося їсти й своїх улюбленців – котів і собак.

Ці свідчення усної історії прямо корелюються із управлінськими документами – рапортами, звітами, доповідними записками партійних і радянських установ. Голодомор на Одещині знайшов досить докладне відображення в офіційних таємних місячних рапортах партійних чиновників усіх рівнів. Наведемо кілька прикладів такої документації по Балтському і Ананьївському районах Одеської області, які у 1932–1933 рр. були у складі Автономної Молдавської СРР – одному з найродючіших і найкращих для землеробства регіонів України.

Балтський район. Секретар Балтського районного партійного комітету Капцевич детально інформував Молдавський обком КП(б)У про безпрецедентні демографічні зміни в селах і в самому місті Балта упродовж 1933 р. через «продовольчі труднощі». Упродовж січня – березня 1933 р. в селах Балтського району померло 2 058 осіб (1 364 чол. і 694 жін.), з них від недоїдання і виснаження – 660, від старечої дряхлості – 553, від занепаду серцевої діяльності – 123, від тифу і іншої

зарази – 193, від інфекційних захворювань – 528. Вікові характеристики смертності були такими: у віці до 10 рр. померло 474 осіб (305 чол. і 169 жін.), від 10 до 18 років – 89 (57 чол. і 32 жін.), від 18 до 50 років – 477 (327 чол. і 150 жін.), від 50-ти років і старше – 1 009 (665 чол. і 344 жін.)¹. Капцевич зазначав, що «дані про смертність від виснаження недоїдання уповноваженими РПК і секретарями партійних осередків значно применшені, оскільки людей старше 50-ти років, що померли фактично від недоїдання та виснаження, реєстрували у книгах ЗАГС за іншою причиною смерті – «старість». Вже у квітні смертність від голоду різко збільшилася: цього місяця вмерло 50% від такої кількості за перший квартал. Смертність у місті Балта також була охарактеризована як «досить значна»: усього померлих із 1 січня до 30 квітня 1933 р. налічувалося 409 осіб, із них від голодування – 213, і велику кількість становило прийшло населення з навколишніх уражених голодом сіл. Негайної продовольчої допомоги потребували ті, хто опинилися на межі життя і смерті через тривале голодування – 7 245 колгоспників та 5 369 їхніх дітей, 3 200 одноосібників та 2 729 їхніх дітей, а всього 10 445 дорослих і 8 098 дітей.

31 травня 1933 р. секретар райпарткому описав стан з продовольством в районі як «катастрофічний» з тенденцією до швидкого погіршення: «продовольча скрута в Балтському районі останнім часом не тільки не пом'якшена, а навпаки, порівняно з останньою декадою квітня, і навіть з 1-ю декадою травня різко погіршується. Якщо за весь квітень місяць ми мали всього смертей 931, то остання декада квітня дала нам 292 смертності. З 29 по 14 травня мали вже 910 смертних випадків по всіх сільрадах району. І за останні 10 днів травня, з 14 по 25, смертність набуває катастрофічного характеру, померло за ці 10 днів за даними 19-ти сільрад 563 особи, причому відомостей ще не отримано щодо цілої низки сіл, які у продскруті посідають одне з перших місць у районі, наприклад, Саражинка, Перейма, Лісничівка та інші. Якщо у квітні місяці ми мали в районі хоча б 2–3 села, які могли обходитися своїми внутрішніми продовольчими ресурсами (Гербіне, Ляхове), то зараз немає жодного села, яке не потребувало б негайної значної проддопомоги. Останнім часом у районі випадки людоежерства набувають загрозливих розмірів...»².

У районі, на ґрунті голодування, були виявлені чотири випадки людоежерства за період з 1 січня по 1 травня 1933 р. У селі *Кринички* сім'я Чернієнків (мати, дочка і 11-річний син) упродовж двох тижнів квітня вбила трьох дівчат з метою використання їх у їжу – сестер Брацлавську Мілю (7 років) і Брацлавську Євдокію (11 років) та Слісар Дарію (16 років). В цьому селі тільки з 1 по 19 квітня померло від голодування 24 селян, ще 47 людей перебували у критичному стані з набряками³. У селі *Перейма* сім'я з 2-х осіб вбила одну дівчинку. У м. *Балта* одна сім'я відібрала життя у своєї доньки, а незабаром у місті трапився другий випадок – вбивство штиком і з'їдання 16-річної Олександри Трохимівни Юрової батьком і братом. Слідство виявило обставини злочину: вбивця 55-річний Трохим Юров був сам опухлий від голоду, продуктової допомоги не отримував, і незадовго до

¹ Держархів Одеської обл., ф. П-869, оп. 2, спр. 44, арк. 62–64.

² Там само, арк. 65–67.

³ Там само, арк. 127–128.

події поховав померлих від недоїдання дружину і молодшу дочку. Після чого намовив старшого сина Івана разом убити Олександр¹.

У травні випадки канібалізму зафіксовані у селах *Коритне* – 2 злочина, *Березівка* – 1, *Пасат* – 1, *Піщана* – 2 (вбивство подружньою парою 22-х і 23-х років 40-річної жінки, ім'я якої так і не було встановлене; 35-річна біднячка Євсевія Зелена, виключена з колгоспу «як ледар», вбила двох своїх дітей 4-х і 6-ти років), *Шляхове* – 2 (28-річна мати 3-х дітей вбила чужого безпритульного 10-річного хлопчика, а потім свою 4-річну дочку Шпетюк Марію Семенівну, та з'їла їх разом із старшими дітьми) і *Ухожани* – 1 (Заболотна Марія зарізала свою 4-річну дочку). Крім того, у с. *Саражинка* люди чудом врятували малу дитину, яку стара жінка заманила у свою хату, щоб зарізати².

У червні три випадки вбивств з метою споживання людського м'яса зафіксовані у селах *Перейми*, *Немирівське* і *Борсуки*³. У с. *Перейми* 14 червня одноосібниця-середнячка Ірина Сіренко, 56 років, родина якої складалася з чотирьох душ, вбила свою дитину, але на допиті говорила, що не робила цього, а їла м'ясо померлого. У с. *Немирівському* жертвою батьків став хлопчик – один з трьох дітей Лобушняк. А в с. *Борсуки* одноосібниця Федосія Тисячна зарізала 5-річну дитину колгоспника Подоляна спільно з Тетяною Чорною, яка завела дитину з вулиці для цієї мети. Під час допиту селянки зізналися, що злочин скоєно ними від голоду.

Черговий рапорт Капцевича секретареві Молдавського обкому КП(б)У від 27 червня містив інформацію про наступні 5 зловісних випадків за період з 21 по 25 червня⁴. В с. *Ухожани* 66-річний батько зарубав свого 22-річного сина Миколу Сафроновича Височанського. У с. *Перейми* біднячка Зіна Пігульська, 35 років, вбила 43-річного Єфима Бойка, «міцного середняка, одноосібника». У с. *Крижовлин* у хаті 32-річної біднячки-активістки, колгоспниці Ганни Могили виявили порізаний труп її чоловіка, про смерть якого дружина не заявляла у сільраду; син Могили на той час служив у Червоній Армії. В с. *Чернече* 32-річний одноосібник-середняк Василь Іванович Білоус зарубав свою дружину Ганну, 32-х років, і сам помер. У с. *Олександрівка* «декласований елемент» Захаренко вбила 6-річну дочку міліціонера Куріцина.

30 червня надійшли відомості про нові чотири випадки вбивств з метою використання людського м'яса в їжу⁵. У *Балті* 36-річна Надія Драгобецька була арештована органами ДПУ на місці злочину під час розтину трупа невідомої жінки 25-ти років. Померла в ув'язненні вже наступного дня. Обшук її приватного будинку і виявлення там людських кісток свідчили про те, що ця жінка систематично займалася вбивством не тільки для їжі, але й для продажу. Її подільником підозрювався «культурник» артілі «Хімнаждак» Григорій Булгаков, який регулярно отримував продовольчі пайки. У с. *Саражинка*, яке вважалося найбільш враженим «продовольчими ускладненнями», голова сільради розкрив вбивство 4-річної Ганни Глусь її власною матір'ю – від дівчинки залишилися в печі лише

¹ Держархів Одеської обл., ф. П-869, оп. 2, спр. 44, арк. 123–124.

² Там само, арк. 114–116.

³ Там само, арк. 95.

⁴ Там само, арк. 55–56.

⁵ Там само, арк. 72–73.

обгорілі залишки щелепи і черепа, м'ясо ж своєї дитини мати їла упродовж чотирьох днів. У с. *Ляхове* 28 червня пропала 6-річна донька місцевої мешканки Швець – «вранці на вулиці «знайдено голову цієї дитини, а труп очевидно використаний для їжі»¹; у цій справі було запідозрено і затримано одноосібницю-середнячку Дарину Чорну, яка своєї вини не визнавала. В с. *Переліти* сільрада розкрила вбивство 45-річної мешканки села Катерини Євдокимівни Думік, яку вбили рідний брат зі своєю дружиною і дочкою. З жертви зрізали м'ясо, а кістки викинули у річку.

Загалом у Балтському районі тільки за перше півріччя 1933 р. було офіційно зареєстровано 24 випадки вбивства і канібалізму. Жертвами злочинів стали 28 осіб, з них 19 малолітніх дітей (10 позбавлені життя власними батьками), імена двох осіб встановити не вдалося. 20 тяжких злочинів було скоєно саме у сім'ях, де жертви загинули від рук найближчих родичів.

Ананьївський район. Аналогічні матеріали збереглися по Ананьївському району, що містять чимало імен жертв Голодомору, які не згадані у споминах свідків. Відсутність книг ЗАГС ще більше підвищує цінність наявних груп джерел для дослідження історії цього періоду загалом та для складання мартирологу зокрема. Секретні інформації секретаря *Ананьївського* райпарткому Десятника до Молдавського обкому КП(б)У «Про факти голоду в Ананьївському районі» відобразили жахливі картини життя селян упродовж першого кварталу 1933 р. 24 березня 1933 р. повідомлялося, що за відомостями райвиконкому в Ананьївському районі значилося голодуючих 1 675 сімей з 6 000 їдоками, з яких 1 500 дітей потребували негайної допомоги. Померло від голоду за період з 1 січня 1933 р. – 299 осіб. Факти голодних смертей, головним чином, припадали на села: Точилове – 42, Гандрабури – 78, Валегоцулове Перше – 43, Валегоцулове, м-ко – 88, Байтали – 37, Ананьїв (Четверта дільниця) – 21. Однак, ці дані уточнювалися вже 4 квітня: «Кількість померлих по району за березень, за неповними даними, 360 осіб». З 15 березня по 1 квітня в с. Точилове померло від голоду 17 чоловік, з них дітей – 7, стариків – 3; у Гандрабурах – 25 осіб, з них стариків – 7, одноосібників – 4, дітей – 2. В Ананьєві за березень місяць померла 31 особа, тобто, щоденно по 3–4 смертних випадків від голоду. У квітні 1933 р. зафіксовано факти смертей від голоду та набряків колгоспників-ударників, які мали велику кількість трудовнів: «У селі Селиванівка голодують колгоспники Пташнюк Григорій, Медведенко Пелагея, Корець та ін., які мають 250 і навіть 510 трудовнів. У селі Гандрабури помер від голоду колгоспник Моспан Дорофій, який має понад 500 трудовнів. Жодних реальних заходів допомоги цим голодуючим з боку керівництва цих сіл не вжито»².

В умовах тотального голодування дитяча тема набувала особливої гостроти. Зазначалося, що почастишали факти підкидання дітей (тільки за березень місяць підкинуто 132 дитини). Ананьївське дитмістечко не могло прийняти усіх сиріт, адже щодня туди прибувало по 7–8 дітей, спостерігалася велика скупченість (по 3 на одному ліжку), епідемія кору і висока смертність. Організовані в колгоспах

¹ Там само.

² Там само, ф. П-55, оп.1, спр.1154, арк. 58.

10 так званих «оздоровчих комбінатів» для дітей працювали лише на папері, так як забезпечення відповідними продовольчими нормами не виконувалося. Красномовною ілюстрацією жорстокої реальності є рішення таємного засідання райпарткому від 11 квітня 1933 р. – «погодитися зі скороченням у раціоні харчувальних пунктів видачі хліба на одну дитину зі 150 до 100 грамів»¹. Партійний керівник інформував не тільки про статистичні дані смертей від виснаження, а й те, яким чином люди намагалися вижити: «У колгоспі «Червоний колос» 3 колгоспника накинулися у підвалі на отруєні миш'яком котушки хліба, з'їли їх і отруїлися – Іван Негруца 1910 року народження помер, інших врятували. Аналогічний факт стався у с. Новогеоргіївка. Зареєстровано факти забою кішок і собак для харчування: Кіндратівка – 5 фактів, Ананьїв 1-а дільниця – 3, Ананьїв 3-я дільниця – 2, Точилове – 6, з них один факт вживання в їжу кішки членом партії Тимуш Олександром (с. Точилове, жінка, член колгоспу ім. Вороновича, має 187 трудових, вдова з 6-ма дітьми). У селі Кіндратівка в колгоспі ім. Ворошилова впав хворий на сап кінь, якого з'їли (колгоспник Гончарук Федір). В Ананьєві Другому бідняк-одноосібник Цибульський систематично крав із салотопки трупи і їв. По всьому району систематичні крадіжки курей, рогатої худоби та коней; тільки за березень місяць зареєстровано 8 вкрадених коней і 6 голів рогатої худоби».

Десятник підсумував, що в Ананьївському районі становище з продовольчими труднощами погіршується щотижня, а мізерна продовольча допомога і внутрішні ресурси жодною мірою не забезпечують поліпшення стану в районі. Як бачимо, партійне керівництво добре знало, що відбувалося у кожному селі, і тримало цю страшну правду під грифом «цілком таємно». Відповідальність влади перекладалася з району на сільські партячейки, обласне керівництво винуватило районне, а з Москви надходили погрози розправ за «зрив хлібозаготівель» і заклики до боротьби з контрреволюційними елементами.

Кричущі приклади знущань і приниження людської гідності з боку представників місцевої влади знаходимо чи не в кожному спогаді. Їх боялися, бо саме вони, місцеві активісти, сусіди і родичі, відбирали у них не тільки майно, а й життя. До того ж, їх на селі ніхто не контролював. За деякими винятками, саме їм вдавалося виживати під час Великого Голоду за рахунок обібраних ними селян. Сільські керівники, як правило, проявляли до односельчан повну відсутність емпатії і особливу жорстокість стосовно дітей. До чого це призводило, свідчить показовий архівний документ – кримінальний вирок Одеського обласного суду від 21 квітня 1933 р. у справі злочинів представників влади у Гарбузинському районі Одеської області по відношенню до населення при проведенні компанії хлібозаготівлі. Випадок беззаконня і свавілля влади, який шокував навіть звичні до злочинів вищі інстанції, був кваліфікований судом як «шкідництво гнізда куркульсько-найманського елементу», «антипартійні методи роботи», «порушення соціалістичної законності». Описання подій дає нам картину повсякденного нелюдського життя селянської родини в умовах більшовицької диктатури та його трагічного фіналу. Отже, історія Никифора Баландіна у селі Лиса Гора, нині Миколаївської області.

¹ Держархів Одеської обл., ф. П-55, оп.1, спр. 1153, арк. 69, 70.

Лиса гора: шабаш партійців

Село Лиса Гора мало 3000 господарств, з яких 400 одноосібних, а решта були об'єднані у 7 колгоспів, таким чином, колективізовано 88%. У 1932 р. керівництво села не зуміло своєчасно забезпечити виконання плану хлібозаготівель, і на підсилення місцевої влади прислали нового партійця. 26 грудня 1932 р. до Лисої Гори прибув на посаду голови сільради І. Л. Нетовканий. З перших днів новий начальник вдався до силових методів впливу на селян. Побой бідняків і середняків, незаконні масові штрафи, конфіскація майна і розбазарювання його, безпідставне розвалювання хат (зняття дахів, провалювання стель), незаконне виселення стали у селі звичним явищем. Крім цього, Нетовканий утворив при сільраді приміщення для арештованих, де тримались разом чоловіки, жінки та діти. На допит він викликав по одному і здійснював фізичний вплив до тих, хто відмовлявся здавати хліб. Таким чином був побитий бідняк Карпенко та інші. Активними «помічниками» голови сільради були місцеві мешканці Чекайло, І. Демченко, Навельштайн. Ось як описуються їх методи впливу на селян у судовій справі:

«Заарештованим не дозволялося сходити в яму, а тримали біля самих дверей. Коли це було засуджено районним керівництвом, то підсудні замість погребу улаштували холодну хату для арештованих. Мали місце факти знущання підсудним Невельштейном під час допитів. Так, гр[омадянин] П. Панюк він під час допиту викручував руки за спину і в заплутаному стані тримав деякий час, а коли це не дало жодних наслідків, вклав її голову між своїми ногами, заголив саму Панюк та відповідним місцем притулив до гарячої груби. Шарпав за груди гр[омадянку] Столяренко тощо»¹.

Нетовканий та його поплічники практикували масові виселення без відповідних постанов вищих організацій (райвиконкому та обласної контрольної комісії). Бідняки і середняки викликались до сільради, де їм пропонувалося негайно здати хліб, а при відмові їх саджали на сані і вивозили за декілька кілометрів за село в лютий мороз, вночі. Таким чином було виселено Бабіч Марію, Манзюка та інших. Майно селян відбиралося без опису, частково продавалося, а частково розбазарювалось, лише після цього іноді оформлялося президією сільради.

На численні скарги селян райвиконком «запропонував» Нетовканому повернути незаконно забране та розбазарене майно, але захищений партійним квитком голова сільради продовжив тероризувати людей неправомірними штрафами. Наприклад, за невідвідування зборів оштрафував 30 громадян, по 5 карбованців кожного, на користь тих осіб, які ходили на збори. Також штрафувалися бідняки, середняки, колгоспники, у яких розкопували двір, шукаючи хліб, не зважаючи на те, знайшли хліб, чи ні. А якщо грошей заплатити штраф не було, то віддібране майно продавали з аукціону, а гроші йшли на користь шукачів хліба – членів бригади.

Особливими методами цієї фактично злочинної групи стали так звані «демонстрації». Виявивши закопаний селянами хліб у бочці, активісти утворили обоз з десятка підвід, посадили в бочку Куницьку, навколо діжки – інших біднячок, середнячок, двох сиріт неповнолітніх, самого малолітнього Миколу Шульгу, напів-

¹ Там само, ф. Р-710, оп. 2, спр.1, арк. 36–38.

одягненого, і в мороз возили по базару і селу. З промовами виступав Нетовканий, обзиваваючи «винних» «гадами», «сволочами» та іншими подібними словами.

Активіст Іван Демченко використовував конфіскації майна на власну користь – не оприбутковував і не складав описи, штафував тих, хто не мав боргів, ганяючись за одержанням 10% зі стягнутих сум. Найбільш цінні речі, він перерахував собі і своїм людям: «на торгах брали участь поставлені ним особи, як наприклад, пожежники, а торгові листи і акти фальшувалися. Таким чином, як це встановлено матеріалами справи, так і допитом цілої низки свідків, недохват знятого майна досягає понад 10000 крб. Особливо це відноситься до продуктів харчування та хатніх речей, борошна, сала, масла, картоплі, а з худоби – свиней, корів, килимів тощо»¹.

В обстановці тотального свавілля і безкарності представників влади у Лисій Горі, цькування Баландіна здійснювалося послідовно і наступним чином: маючи одноосібне господарство, він повинен був здати по контракції 13 центнерів хліба, але з цієї кількості здав тільки 5 центнерів 92 кг. 25 листопада 1932 р. Баландіна викликали до бригади 2-ї сотні, де він був затриманий та направлений до сільради. Після «обробки» його та дружини він добровільно викрив яму з 6 центнерами і 24 кг хліба і був звільнений з-під арешту Невельштайном. Таким чином, за ним залишилось недовиконаними лише 85 кг хліба. Не зважаючи на це, до нього прийшла бригада на чолі з Чекайлом, яка відібрала все майно та всі продукти харчування, як то буряки, квасолу, цибулю, кваснину, висівки та 4 пуди борошна. Також він отримав штраф за неявку на збори в розмірі 5 крб. Через деякий час Баландін знову був заарештований, і від нього вимагали додаткової здачі хліба, не врахувавши те, що він контракцію виконав повністю, навіть з перебільшенням.

Арешт жодних результатів не дав, і Баландін був звільнений. Однак, до нього знову з'явилась бригада Чекайла, яка зруйнувала верх хати і «наробила в хаті погром». Це справило на нього таке гнітюче враження, що він намагався косою зарізати свою дружину, але вона була врятована сусідами. Не маючи продуктів харчування, Баландін продав останнє з речей і придбав буряків та моркви. Через деякий час з'явилась до нього бригада Чекайла з вимогою сплатити 5 крб штрафу, а після того, як Баландін пообіцяв принести гроші сам, у нього відібрали всі куплені продукти.

Після чого, в ніч на 19 лютого 1933 року, Никифор Баландін зарізав свою дружину і трьох дітей, а потім покінчив життя самогубством, залишивши дві записки. Перша такого змісту: «Жінка ходила до Чекайло, щоб хоч дав, что есть, повернув нашу дрібнесеньку картошку, але він вніманія не обращает, дети воют як собаки, я перенесті не мог. Я сам сделал такой проступок, потому что кричат дети кушать, а нечего дать им есть, в чем і расписываюсь. Н. Баландін», а друга: «До свидания все родичи, через Чекайлу і Кіріла Лошака погубил свою семью, нехай їм легче буде. Н. Баландін»².

Справа про самогубство Никифора Баландіна детально розслідувалася. Підсудні Нетовканий, Чекайло, Демченко і Невельштайн отримали за «непартійні методи» впливу на селян вироків від 3 до 10 років ув'язнення. Так радянські судді

¹ Держархів Одеської обл., ф. 710, оп. 2, спр.1, арк. 36–38.

² Там само.

виміряли ціну життя п'яти людей, троє з яких – діти. Більшість злочинців з партійними квитками залишилися непокараними за доведення своїх односельчан до самогубства і вбивства, оскільки творити зло їм дозволяла система. У свідченнях очевидців у дитячій пам'яті відобразилося безліч подібних картин злочинів активістів і терору, що відбувався у кожному селі і місті України.

Епілог

Використання їжі як зброї у будь-якій війні, зокрема, ідеологічній, стало невід'ємним методом боротьби московської влади за території, які вона завжди розглядала винятково як «свої колонії». У тоталітарний радянський період на території України це сталося тричі, коли саме голодом намагалися змусити непокірних українців підкоритися. Великий Голод 1932–1933 рр. став апогеєм злочинів більшовизму.

У тій битві були мільйонні жертви, але були і кати, і залякані мовчазні громадяни СРСР, з яких одиниці наважувалися протестувати. Після тих трагедій і донині російське суспільство – нащадки мовчазної більшості – не усвідомило трагедії, не засудило злочини радянської влади, а тому не оновилося, не стало на шлях демократії. І знову пішло по замкненому колу під імперськими колоніальними гаслами. У розв'язаній проти українського народу повномасштабній війні, від самого її початку 24 лютого 2022 р., фізичне знищення населення шляхом позбавлення права на їжу стало одним з ключових методів ведення воєнних дій. Взяті в облогу українські міста потерпали не тільки від ракет, танків і артилерійських атак, – люди опинилися на межі виживання й через відсутність постачання продовольства. Вперше після Другої світової війни голод на українській землі знову став реальністю. Під час бойових дій російська армія перш за все руйнує військові об'єкти, джерела енергії та запаси продовольства і води. По всій Україні палають елеватори, знищується хліб – найцінніше багатство людства, а найкращі південноукраїнські чорноземні поля тотально заміновані. З окупованих областей Росія краде і вивозить українське зерно. Ще одна складова російської колоніальної війни – обмеження зернового експорту України, 90% якого здійснювалося саме через чорноморські порти. З 18 морських портів України п'ять кримських (Севастопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Ялтинський і Керченський) окуповані з 2014 р., а з 13 портів континентальної України під окупацією опинилося чотири (Бердянський, Маріупольський, Скадовський, Херсонський). У Чорному морі баражують міни, а порти Одеський, Чорноморський, Південний, Миколаївський, Білгород-Дністровський, Ізмаїльський, Ренійський, Усть-Дунайський (м. Вилкове) піддаються руйнівним ракетним атакам. Але Україна є *світовим* виробником і експортером хліба. За даними Forbes Ukraine, у 2021 р. країна посідала 6-е місце серед найбільших експортерів пшениці (20 млн т, або 10% світового експорту); 2-е місце – за експортом ячменю (5,6 млн т, або 15% світового експорту); 3-є місце – за експортом кукурудзи (24,7 млн т, або 12% світового експорту)¹. Від українського зерна залежать багато країн передусім

¹ Світ занурений у масштабну продовольчу кризу. Ціни на продукти харчування тримаються на рекордно високому рівні. Якби не війна в Україні, цього можна було б уникнути. 2022 р.

Азійсько-Тихоокеанського регіону і Африки. Деякі з них, зокрема, Джибуті, Еритрея, Ліван, Лівія, Мавританія, Пакистан, Сомалі та Туніс, отримували з України до 40% пшениці. Війна суттєво порушила світовий баланс на пшеничному ринку. Україна продовжує експортувати зерно у значно менших обсягах, перебудовуючи усталені маршрути у винятково небезпечних кризових умовах, використовуючи всі доступні можливості. Водночас Росія нарощує експорт, зокрема, й шести мільйонів тон зерна, викраденого з окупованих територій України. Знову і знову згадуються слова Олександра Шульгіна у Лізі Націй 18 червня 1933 р.: **«Не купуйте хліба, викраденого на Україні! Припиніте торгівлю з совітами! ... Цей хліб по праву належить тим, хто його сів!»**

У 2018 р. Рада Безпеки ООН схвалила резолюцію, яка засудила використання голоду як засобу ведення війни. У 2019 р. внесено зміни до Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду (МКС), які розширили перелік справ, що можуть бути порушені за цим фактом. У 2023 р. юристи-правозахисники у співпраці з Прокуратурою України готують дос'є воєнних злочинів для подання до МКС зі звинуваченням Росії у навмисному спричиненні голоду під час війни проти України. У світі є 195 країн-держав. Станом на червень 2023 р. Голодомор 1932–1933 рр. визнали геноцидом українського народу 32 країни. 17 країн прийняли таке рішення від початку російської війни проти України. Своєрідним підсумковим акордом вшанування пам'яті жертв Голодомору у 90-ті роковини трагедії стало визнання 12 жовтня 2023 р. Голодомору геноцидом українського народу Парламентською Асамблеєю Ради Європи, яка закликала всі парламенти держав-членів Ради Європи наслідувати цей приклад¹.

Трагічна доля дітей Голодомору втілена у багатьох творах мистецтва. Найвідомішим символом скорботи по дітях є бронзова скульптура «Гірка пам'ять дитинства» меморіального комплексу Національного музею Голодомору-геноциду у Києві, більш відома в народі як «Дівчинка з колосками». Творці цієї скульптури Петро Дроздовський (автор ідеї) і Микола Обезюк вклали чимало смислів у свій мистецький задум. В руках у дівчинки – п'ять колосків, що нагадують про так званий «закон про 5 колосків» – сумнозвісну своєю нелюдністю постанову ЦК КПРС «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. За цією постановою голодуючим селянам під страхом 10 років ув'язнення, а навіть і смерті, суворо заборонялося збирати на полі залишки врожаю... Дівчинка стоїть на «Жорнах долі» – традиційному селянському знарядді праці, на якому мололи зерно на борошно, і які комуністи, як правило, розбивали під час вилучення майна. Ця мистецька композиція вагою понад 100 кг завжди особливо хвилює, адже вона присвячена понад 3,5 мільйонам дітей – жертвам Голодомору-геноциду, а також тим, хто не зазнав щасливого початку свого життя у тоталітарній держа-

22 липня. URL: <https://forbes.ua/inside/v-rosii-govoryat-shcho-defitsit-ukrainskogo-zerna-ne-vpline-na-golod-u-bidnikh-krainakh-kse-poyasnyue-chomu-tse-cherгова-brekhnaya-26072022-7368>

¹ До МКС готують звернення зі звинуваченням Путіна у використанні голоду як зброї // Українська правда. 2023. 12 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/24/7421233/>; ПАРЄ закликає визнати Путіна нелегітимним і оголосила Росію диктатурою // Українська правда. 2023. 13 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/13/7423974/>

ві. У 2018 р. «Дівчинка з колосками» стала також частиною Меморіалу жертвам Голодомору в Торонто.

Ця книга – сповідь покоління дітей 1930-х – є нагадуванням про те, що зло може повторитися, якщо диктатурі не дати відсіч. Ми згадуємо і поминаємо тих, хто загинув у вирі боротьби тоталітарної влади із власним народом, і низько вклоняємося тим, хто вижив попри все і передав нам пам'ять поколінь. Трагічну правду дуже важко сприймати. Жахи Голодомору 1932–1933 рр. – це не те, про що б хотілося читати щодня. Але без цієї правди, без усвідомлення причин і наслідків глобального злочину, без засудження винних суспільство не може рухатися у майбутнє, а зло може повторитися. Тому треба нагадувати і треба пам'ятати.

Слово подяки

У підготовці свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. до публікації брали участь фахівці архівних установ, освітяни, члени громадських організацій. Висловлюємо глибоку подяку тим, хто на певному етапі роботи вносив свій безцінний вклад.

Масштабну роботу зі збирання свідчень у місті Одесі у 2007–2008 рр. здійснювали співробітники Одеської міської ради, зокрема, відділу внутрішньої політики під керівництвом Наталії ЧАЙЧУК.

Особлива подяка – архівістам, зберігачам безцінних джерел. Щиро дякуємо начальникам архівних відділів районних державних адміністрацій і міських рад Одеської області, які з 2007 р. формували документальні колекції і передавали їх до Державного архіву Одеської області та продовжують зберігати в районах і містах. Це Ірина ГАЛУЩЕНКО, Інна СУРОВА (Ананьївський район); Ніна БУГРИК, Лілія НЕБОГА, Тетяна ГЮМЮШЛЮ (Арцизький район); Тетяна МАЗУРАК, Вікторія ВОЛОШИНА (Балтський район); Тетяна ПАТРАМАНСЬКА, Валентина ЛОСКУТНИКОВА, Лілія МОРЯК, Тетяна МОСІЙЧУК (Березівський район); Наталія КОСТЕНКО, Віталій ФОРОСТЯНИЙ, Олена МАВРОВА (Білгород-Дністровський район); Наталія ВІННИЧЕНКО, Євген СИНТЮК (Біляївський район); Олена БАГЛАНОВА, Лариса ІОНОВА, Родіка ДМИТРИЄВА (Болградський район); Наталія ТОФЕЛЬ, Алла ТАРАЩАНСЬКА, Олеся БОЛДУР (Великомихайлівський район); Олександра ЛУКАШОВА, Надія ДМИТРЕНКО, Галина ТРАНДАФІЛ, Тетяна ЮСЬКІВ (Іванівський район); Надія РАЩЕНКО, Юлія ГИРНИК, Оксана ЛЕПСЬКА (Ізмаїльський район); Євген ПАТЛАТЮК, Олег БУЖИЛОВ (Кілійський район); Валентина БУРМІСТР, Володимир СІЛЬНИЦЬКИЙ, Оксана ЄВТУШЕНКО (Кодимський район); Тетяна МОРЯК, Олеся СТЕЦЮК (Комінтернівський район); Ольга ВОЙТЕНКО, Алла ДЕНИСЮК (Котовський район); Надія МАРЕМУХА, Віолета МООР, Наталія ШЕВЧЕНКО (Красноокнянський район); Світлана БУРДИК, Оксана ПАНЧЕНКО, Євдокія БАЙДАШ (Любашівський район); Валентина ЗУБАЧЕВСЬКА, Лілія ГОЛОБОРОДЬКО, Євдокія ПРОНІНА, Сусанна ЧУМАК (Миколаївський район); Людмила КЛЮЧНИК, Людмила ОРЛОВА, Тетяна БАХТІЙ (Овідіопольський район); Валентина БЕЗВЕРХНЯ, Тетяна МАТВЕЄВА (Ренійський район); Валентина ПОЛЮГА, Лариса МІЛЕВСЬКА, Майя ЛАПІНА (Роздільнянський район); Тетяна САЛЮК, Наталія КУРАЧИХІНА (Савранський район); Юрій ТАРАСЮК, Олександр СЕРЕДА (Саратський район);

Домінікія ГОЛУБЕЙ, Зоя ГОЛУБЕЙ, Ірина БЕРНАЗ (Тарутинський район); Зіновія КОРОБКОВА, Тетяна ЛИСА, Ольга ГУЛЬПА (Татарбунарський район); Ірина ТКАЧЕНКО, Олена БОЛДУР, Ірина КОВАЛЕНКО (Фрунзівський район); Тетяна МАНЖОС, Олег МАНЖОС, Світлана КОСС (Ширяївський район).

Матеріали про Голодомор 1946–1947 рр. на території Ізмаїльської області та свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. від мешканців міста Ізмаїл досліджувала директор *Комунальної установи «Ізмаїльський архів»* Алла ГАЛКІНА.

Для збереження колективної пам'яті про Голодомор доклали чимало зусиль начальники архівних відділів міських рад: Анатолій РОМАНЕНКО, Тетяна ХОРОЛЕЦ (м. Білгород-Дністровський); Валентина ДОРОШЕНКО, Алла ЗОСИЧ, Ольга МАЛЮЧЕНКО, Тетяна СУВОРОВА (м. Ізмаїл); Галина БАЙДАН, Олена КОЗАЧОК, Олена КОВАЛЬОВА (м. Іллічівськ, з 2016 р. Чорноморськ); Інна КОСТРИЦЬКА (Самборська), Валентина АВРАМЧУК (м. Котовськ, з 2016 р. Подільськ); Зоя ЗУБКОВА, Людмила ЦЕЛЬНИК (м. Теплодар); Валентина ТЕТЕНКО (м. Південний, до жовтня 2023 р. – Южне).

Науково-технічне опрацювання великих масивів електронних і паперових документів, що надходили з районів і міст області, здійснювали у 2007–2008 рр. працівники *Державного архіву Одеської області* – члени робочої групи (керівник Лілія БІЛОУСОВА): Олена МАРТИНЕНКО, Марина ЗАРИЦЬКА (БАТУРІНА), Анна БУХ, Анна ПАНІВАН. Колекцію (ф. 8236) впорядкували і описали Валентина ОНОПРИЄНКО і Варвара КАПИДЖИОГЛУ. Загальне керівництво здійснював директор держархіву Іван НІТОЧКО. На етапі підготовки книги до публікації довідкові дані уточнювали Валентина ДЕРЕЧІНА і Людмила БУБЛИКОВА.

Науково-консультативну та методичну допомогу на науково-методичних радах Держархіву у 2007–2017 рр. надавали колеги: від *Одеського національного університету імені І. І. Мечникова* – Вадим ХМАРСЬКИЙ, В'ячеслав КУШНІР, Олена СИНЯВСЬКА, Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ, Галина ЛЕВЧЕНКО, Лідія КОВАЛЬЧУК; від *Одеського національного морського університету* – Валерій ЛЕВЧЕНКО. Бібліографічні консультації надала Лариса БУР'ЯН (*Одеська національна наукова бібліотека*).

Щира подяка – колегам з історичного факультету Університету Базеля (Швейцарія) Фрітьофу Беньяміну ШЕНКУ і Борису БЕЛГЕ за співпрацю у рамках програми URIS (Українські дослідження у Швейцарії) і підтримку під час мого стажування у 2022–2023 рр. (стипендія факультету гуманітарних і соціальних наук «Faculty Fund for Ukrainian Researchers at Risk»).

У книзі використані матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. з фондів, зібраних і переданих на зберігання до Держархіву керівником *громадської організації «Чорноморське козацьке з'єднання»* Володимиром ПУКЛІЧЕМ. Він активно працював із молоддю і чимало зробив для популяризації патріотичного виховання і збереження пам'яті про трагічні сторінки історії України – організовував конкурси дитячих творів, меморіальні заходи, спортивні змагання, сформував цінні документальні колекції і підтримував постійний зв'язок з Державним архівом Одеської області.

Ця книга є нашим щирим внеском у спільну скарбницю пам'яті народу України.

Лілія БІЛОУСОВА

Додаток 1

**Публікації усних свідчень про Голодомор,
що побачили світ у 2005–2013 рр.
за участі Державного архіву Одеської області,
районних та міських архівних установ**

Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. в контексті історії репресій). Овідіопольський район / автори-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Наук.-докум. вид. Одеса: СМІЛ, 2008. 400 с., 80 с. іл.

Голодомор 1932–1933 рр. у Ширяївському районі: Книга пам'яті жертв геноциду. Одеса: Астропринт, 2008. 160 с. : 12 с. іл.

Голодомор 1932–1933 рр. Свідчення очевидців м. Котовськ Одеська область. Одеса: КП Одеська міська друкарня, 2008. 46 с.

Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / Авт.-упор. Л. Г. Білоусова, О. М. Барановська, Т. Є. Волкова, Г. Л. Малінова, Г. М. Паніван, В. В. Харковенко. Одеса, 2005. 152 с. (Праці ДАОО. Т. XIII).

Голодомор: говорять свідки трагедії. Пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. на Кодимщині присвячується... Кодима: Кодимська районна друкарня, 2007. 138 с.

Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Авт.: Л. Білоусова, Д. Бадера, П. Бондарчук, В. Васильєв та ін.; Кол. упор.; Наук. ред. Л. Г. Білоусова. Одеса, 2007. 460 с. (Праці ДАОО. Т. XVIII).

Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 рр. Миколаївський район Одеської області. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2008. 298 с.; іл.

Ніточко І. І. Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район. Одеса: Астропринт, 2008. 220 с.

Пам'яті невинно убієнних...1932–1933. Комінтернівський район. Одеса: ВМВ, 2007. 43 с.

Вінніченко Н. Б. Голодне лихоліття в Україні. Степові зорі. 2008. 5 липня [Біляївський район].

Вінніченко Н. Б. Голодомор 1932–1933 рр. – трагедія століття // Степові зорі. 2008. 12 липня [Біляївський район].

Вінніченко Н. Б. Очевидці, повідайте правду. Степові зорі. 2008. 5 лютого [Біляївський район; рубрика «Голодомор 1932–1933 рр. – трагедія століття»].

Галущенко І. О. Сторінки жахливої правди // Вісті Ананьївщини. 2008. 26 листопада [Ананьївський район].

Голубей З.М. Пам'яті жертв Голодомору в Україні // Знамя труда. № 54. 2008. 7 липня; № 58. 2008. 23 липня; № 61. 2008. 1 серпня; № 77. 2008. 26 вересня [публікації свідків Голодомору в Україні в Тарутинському районі].

Іонова Л. Е. Никому не желаю испытать такого горя, что мы испытали // Дружба. № 43. 2008. 11 червня; № 48. 2008. 28 червня; № 54. 2008. 19 серпня [Болградський район; рубрика «Голодомор в пам'яті очевидцев» – спогади свідків голоду 1932–1933 рр.].

Лиса Т. В. Розповідають очевидці. До дня пам'яті жертв Голодомору. Татарбунарський вісник. №№ 87–88. 2013. 8 листопада – 13 листопада [Татарбунарський район].

Манжос Т. В. Це не вигадки, це – правда // Промінь. 2008. 24 листопада. [Ширяївський район].

Манжос Т. В. Пам'ять живе // Промінь. 2008. 6 лютого [Ширяївський район].

Манжос Т. В. Правда про Голодомор // Промінь. 2008. 24 листопада [Ширяївський район].

Моор В. В. Той страшний 33-й... // Красноокнянський вісник. 2008. 18 липня [Красноокнянський район].

Панченко О. П. Архіви – наша колективна пам'ять // Чорноморські новини. № 8. 2008. 24 січня [Любашівський район].

Ращенко Н. В. Створюється районна Книга пам'яті постраждалих від Голодомору // Придунайские вести. 2008. 13 березня [Ізмаїльський район].

Салюк Т. Д. До Дня пам'яті жертв голодоморів. Сільські новини. № 92. 2012. 23 листопада [Савранський район].

Самборська І. В. Не забуваємо страшного лихоліття // Котовские известия. 2007. 6 декабря.

Сібова Л. Л. Про Голодомор 1946–1947 рр. в Арцизькому районі // Дело. № 18. 2008. 3 травня.

Сібова Л. Л. Чтобы помнили // Арцизские вести. № 59. 2008. 26 липня.

Сільницький В. В. 1932–1933 роки. Україна пам'ятає. Хроніка Голодомору // Вісті Кодимщини. № 27. 2008. 5 липня; № 29. 2008. 19 липня; № 29. 2008. 19 липня; № 30. 2008. 26 липня [Кодимський район].

**Матеріали до реєстру справ державних архівів Одеської області,
що містять усні свідчення та інші відомості
про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні***

Державний архів Одеської області

Ф. 8236, Колекція «Голодомор в Одеській області 1932–1933, 1946–1947 років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження. Звіти районних і міських державних адміністрацій щодо виконання комплексу заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». 1937–2011 рр. 625 од. зб. [Опис 1, 68 од. зб.; опис 2, 391 од. зб.; опис 3, 34 справи (166 од. зб., з них 163 компакт-диски і 3 відеокасети, що містять 2580 одиниць обліку – 2509 фотокадрів, 30 відеослайдів, 38 відеофільмів)].

Свідчення, інші матеріали на паперових та електронних носіях за районами до адміністративної реформи 2020 р.:

Ананьївський район	оп. 1, спр. 1, 2 (98 арк.); оп. 2, спр. 75–90; оп. 3, спр. 8 (10 CD), 31 (CD)
Арцизький район	оп. 1, спр. 3, 4 (77 арк.); оп. 2, спр. 91–101; оп. 3, спр. 9 (22 CD), 31 (CD)
Балтський район	оп. 1, спр. 6, 7 (131 арк.); оп. 2, спр. 102–115; оп. 3, спр. 10 (8 CD)
Березівський район	оп. 1, спр. 7, 8 (179 арк.); оп. 2, спр. 116–129; оп. 3, спр. 11 (5 CD), 31 (CD)
Білгород-Дністровський район	оп. 1, спр. 9, 10 (39 арк.); оп. 2, спр. 130–141; оп. 3, спр. 12 (5 CD)
Біляївський район	оп. 1, спр. 11, 12 (110 арк.); оп. 2, спр. 142– 160; оп. 3, спр. 13 (3 CD), 31 (CD)
Болградський район	оп. 1, спр. 13, 14 (94 арк.); оп. 2, спр. 161–170; оп. 3, спр. 14 (2 CD)
Великомихайлівський район	оп. 1, спр. 15, 16 (50 арк.); оп. 2, спр. 171–186; оп. 3, спр. 15 (8 CD), 31 (CD)
Іванівський район	оп. 1, спр. 17 (124 арк.); оп. 2, спр. 187–195; оп. 3, спр. 16 (1 CD), 31 (CD)
Ізмаїльський район	оп. 1, спр. 18, 19 (201 арк.); оп. 2, спр. 196– 210; оп. 3, спр. 17 (20 CD)
Кілійський район	оп. 1, спр. 20, 21 (164 арк.); оп. 2, спр. 211– 221; оп. 3, спр. 18 (9 CD)
Кодимський район	оп. 1, спр. 22, 23 (71 арк.); оп. 2, спр. 222–239; оп. 3, спр. 19 (3 CD)

* Дані наведено з наявних електронних джерел інформації про фонди районних і міських архівів станом на 2023 рік.

Комінтернівський район	оп. 1, спр. 24 (7 компакт-дисків, 122 арк.), 25, 26 (80 арк.); оп. 2, спр. 240–249 ; оп. 3, спр. 20 (3 CD, 1 відеокасети), 31 (CD)
Котовський район	оп. 1, спр. 27, 28 (154 арк.); оп. 2, спр. 250–258; оп. 3, спр. 21 (6 CD), 31 (CD)
Красноокянський район	оп. 1, спр. 29, 30 (45 арк.); оп. 2, спр. 259–269; оп. 3, спр. 31
Любашівський район	оп. 1, спр. 31, 32 (240 арк.); оп. 2, спр. 270–282; оп. 3, спр. 22 (9 CD), 31 (CD)
Миколаївський район	оп. 1, спр. 33, 34 (54 арк.); оп. 2, спр. 283–291; оп. 3, спр. 31 (CD)
Овідіопольський район	оп. 1, спр. 35, 36 (37 арк.); оп. 2, спр. 292–302; оп. 3, спр. 23 (4 CD)
Одеська область	оп. 1, спр. 37 (169 арк.)
Ренійський район	оп. 1, спр. 38, 39 (43 арк.); оп. 2, спр. 303–308; оп. 3, спр. 31 (CD)
Роздільнянський район	оп. 1, спр. 40, 41 (122 арк.); оп. 2, спр. 309–318; оп. 3, спр. 31 (CD)
Савранський район	оп. 1, спр. 42, 43 (106 арк.); оп. 2, спр. 319–338; оп. 3, спр. 31 (CD)
Саратський район	оп. 1, спр. 44, 45 (89 арк.); оп. 2, спр. 339–341; оп. 3, спр. 27 (2 CD)
Тарутинський район	оп. 1, спр. 46, 47 (86 арк.); оп. 2, спр. 342–346; оп. 3, спр. 28 (9 CD)
Татарбунарський район	оп. 1, спр. 48, 49 (53 арк.); оп. 2, спр. 347–356; оп. 3, спр. 31 (CD)
Фрунзівський район	оп. 1, спр. 50–52 (51 арк.); оп. 2, спр. 357–371; оп. 3, спр. 29 (3 CD)
Ширяївський район	оп. 1, спр. 53, 54 (52 арк.); оп. 2, спр. 372–391; оп. 3, спр. 30 (4 CD)
Білгород-Дністровський, місто	оп. 1, спр. 55, 56, 57, 58 (16 арк.); оп. 2, спр. 19–27; оп. 3, спр. 2 (4 CD), 31 (CD)
Ізмаїл, місто	оп. 1, спр. 59, 60 (142 арк.); оп. 2, спр. 28–42; оп. 3, спр. 3 (20 CD), 31 (CD)
Іллічівськ, місто	оп. 1, спр. 61, 62 (154 арк.); оп. 2, спр. 43–52; оп. 3, спр. 4 (2 CD), 31 (CD)
Котовськ, місто	оп. 1, спр. 63 (142 арк.); оп. 2, спр. 53–61; оп. 3, спр. 5 (4 CD)
Одеса, місто	оп. 1, спр. 64 (52 арк.); оп. 2, спр. 10–18; оп. 3, спр. 1 (2 CD), 31 (CD)
Теплодар, місто	оп. 1, спр. 65, 66 (120 арк.); оп. 2, спр. 62–67; оп. 3, спр. 6 (5 CD), 31 (CD)
Южне, місто	оп. 1, спр. 67, 68 (50 арк.); оп. 2, спр. 68–74; оп. 3, спр. 7 (2 CD), 31 (CD)

**Архівний відділ
Березівської районної державної адміністрації**

Ф. 120, Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. у Миколаївському районі. 2007 р. 259 од. зб. (24.03.2007)

Ф. 118, Фотоколекція «Пам'ятники, братські могили». 1950–1961, 2007 рр. 48 фото (13.12.2006)

**Архівний відділ
Білгород-Дністровської районної державної адміністрації**

Ф. 180, Голодомори 1932–1933 рр. 1946–1947 рр. в Україні: Саратовський район. 2007–2008 рр. 25 од. зб. (11.11.2008)

**Архівний відділ
Болградської районної державної адміністрації**

Ф. 159, Колекція документів та матеріалів про голод 1932–1933, 1946–1947 років на території Болградського району Одеської області. 2008 р. 192 од. зб. (10.12.2008)

**Архівний відділ
Ізмаїльської міської ради**

Ф. 312, Документи та матеріали про Голодомор 1932–1933, 1946–1947 років. Місто Ізмаїл. 2007–2009 рр. 94 од. зб. (28.09.2008)

**Архівний відділ
Ізмаїльської районної державної адміністрації**

Ф. 196, Голодомори 1932–1933, 1946–1947 років. Ізмаїльський район. 2007–2008 рр. 48 справ (14.10.2009)

Ф. 190, Колекція документів та матеріалів про Голодомор 1932–1933, 1946–1947 років на території Ренійського району. 2007–2008 рр. 89 од. зб. 41 фото (24.03.2008)

**Архівний відділ
Чорноморської міської ради**

Колекція документів «Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Матеріали та спогади мешканців м. Іллічівськ»

**Архівний відділ
Подільської районної державної адміністрації**

Ф. 93, Колекція документів «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Котовський район». 2007–2008 рр. 54 од. зб. (25.02.2008)

Колекція документів і матеріалів «Голодомор 1932–1933 рр. в Савранському районі». Оп. 1: 1989–2008 рр. – 465 док.; Оп. 2: 1917–1960, 2007–2008 рр. – 74 фото

**Архівний відділ
Роздільнянської районної державної адміністрації**

Ф. 110, Колекція матеріалів про події Голодомору 1932–1933 рр. у Роздільнянському районі. 85 од. зб. (08.09.2008)

Колекція по Голодомору в Україні, 1932–1933 роки. Фрунзівський район. 2007–2008 рр. 253 од. зб. і 45 фото (25.03.2009)

Список використаних архівних фондів

Державний архів Одеської області

Ф. Р-87, Одеська губернська комісія по наданню допомоги голодуючим Виконкому Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (рос. «Одкуппомгол»). 1920–1922 рр., 26 од. зб.

Ф. Р-702, Одеська губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду Виконкому Одеської губернської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (рос. «Последгол»). 1922–1923 рр., 103 од. зб.

Ф. Р-710, Одеська обласна контрольна комісія робітничо-селянської інспекції (облККРСІ). 1932–1934 рр., 771 од. зб.

Ф. Р-2009, Виконком Спартаківської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Спартаківський райвиконком). 1933–1934 рр., 18 од. зб.

Ф. Р-8085, Відділ реєстрації актів цивільного стану міста Одеси Управління юстиції в Одеській області. 1919–1945 рр., 2747 од. зб. (наявні 143 справи актових записів про смерть у м. Одеса за 1932–1933 рр.: 54 справи за 04.01.1932 – 28.12.1932, 89 справ за 01.01.1933 – 31.12.1933)

Ф. Р-8218, Відділ реєстрації актів цивільного стану Балтського районного управління юстиції; 1917–1945 рр., 716 од. зб. (наявні 2 справи актових записів про смерть за 20.01.1932 – 17.09.1932 по м. Балта і с. Піщана Балтського району Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки (станом на 2008 р. – Балтського р-ну, від 2020 р. – Подільського р-ну Одеської обл.)

Ф. Р-8220, Відділ реєстрації актів цивільного стану Біляївського районного управління юстиції. 1920–1945 рр., 300 од. зб. (наявні 14 справ актових записів про смерть в Одеському приміському районі за 1932–1933 рр. і Біляївському (Червоно-Повстанському, з лютого 1932 р. – Одеському) районі: 6 справ за 01.03.1932 – 30.12.1932 і 8 справ за 01.01.1933 – 26.12.1933 (станом на 2008 р. – територія Біляївського і Овідіопольського районів та міста Одеси; від 2020 р. – територія Одеського району і міста Одеси).

Ф. Р-8221, Відділ реєстрації актів цивільного стану Великомихайлівського районного управління юстиції. 1922 – 1945, 2018 рр., 187 од. зб. (наявна 1 справа актових записів про смерть за 04.01.1933 – 11.08.1933 у с. Сталіне Катаржинської сільради Цебриківського району (з 1961 р. – Червонознам'янка, з 2016 р. – с. Знам'янка Іванівського р-ну, від 2020 р. – Березівського р-ну Одеської обл.)

Ф. Р-8222, Відділ реєстрації актів цивільного стану Іванівського районного управління юстиції. 1920–1945 рр., 149 од. зб. (наявна 1 справа актових записів про смерть у Благоївському районі за 12.03.1933 – 01.04.1933: населені пункти: Благоєве; Куяльник; с. Свердлове (у 2008 р. – Іванівського району, з 2020 р. – Березів-

ського і Одеського районів); Баранове, Білка, Рацулове (Малинівка), Сухомлинове, Конопляне, Курсакове, Прохорове, Шерове, Євгенівка (Уварове), Ново-Миколаївка, Янівка (у 2008 р. – Іванівського, від 2020 р. – Березівського району)

Ф. Р-8223, Відділ реєстрації актів цивільного стану Кодимського районного управління юстиції. 1925–1945 рр., 135 од. зб. (наявні 4 справи актових записів про смерть за 1932–1933 рр. по селам Грабове, Круті, Лабушне, Французьке, Писарівка, Стримба, Шершенці Кодимського району Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки: 2 справи за 02.02.1932 – 20.12.1932, 2 справи за 10.11.1933–31.12.1933 (станом на 2008 р. – Кодимського району Одеської області, з 2020 р. – Подільського району)

Ф. Р-8229, Відділ реєстрації актів цивільного стану Овідіопольського районного управління юстиції. 1920–1945 рр., 94 од. зб. (наявні 2 справи актових записів про смерть по Одеському приміському району за 01.01.1932 – 30.12.1932 у населених пунктах: Барабой, Овідіополь, Іллічівка, Олександрівка, Роксолани, Кароліно-Бугаз, Санжійка (станом на 2008 р. – Овідіопольського району, з 2020 р. – Одеського району)

Ф. 8236, Колекція «Голодомор в Одеській області 1932–1933 років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження. Звіти районних і міських державних адміністрацій щодо виконання комплексу заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». 1937–2011 рр. Опис 1. 68 справ

Ф. П-55, Ананьївський райком Компартії України, 1920–1991 рр. 5509 од. зб.

Ф. П-869, Балтський райком Компартії України. 1922–1938, 1944–1991 рр. 8364 од. зб.

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕКСТІВ

«Це достовірно я вам розкажую»
(Ніна Козловська, 1931 року народження)

Півтора роки тому було вирішено зробити спробу завершити масштабний проєкт, витоки якого сягають середини нульових років. В умовах повномасштабної війни він створив для упорядників своєрідний ескапічний світ, цілком суголосний нинішнім реаліям життя. Тоді перед нами постало доволі непросте завдання – дати раду величезному масиву різнорідних текстів.

Ми усвідомили, що до нас кожне з понад 2200 свідчень уже було продуктом, щонайменше, трьох, скажімо умовно, редакцій. Першою можемо вважати автентичну «редакцію» автора, який викладає свої спогади особисто або переказує їх інтерв'юєру. Друга редакція належить інтерв'юерам (а ними, як уже зазначалося, було широке коло осіб, разом з учнями 5-х класів, підлітками-старшокласниками, студентами початкових курсів, соціальними працівниками, шкільними вчителями, університетськими викладачами, професійними архівістами та ін.). Як відомо, освітній і професійний рівень інтерв'юера здатний істотно вплинути на текст, що ним створюється. Третьою стала редакція колег, які готували тексти до друку у 2007–2008 рр. При цьому, звісно, і ними вносилися певні корективи, як мінімум – у пунктуацію та можливо – у стилістику текстів.

Розрізнити ці редакційні нашарування та відтворити стилістику первісної, автентичної редакції оповідача – завдання просто неможливе. З огляду на це, а також за відсутності спеціально розроблених засад роботи з подібними текстами, ми виходили передусім із національної археографічної традиції, що склалася в Україні упродовж останніх трьох десятиліть, а також із власного багаторічного едиційного досвіду й академічної інтуїції. Зрозуміло, спиралися й на унормовані засади роботи з іншими категоріями текстів – документами, епістолярієм тощо¹.

Тому від самого початку базовою засадою в нашій роботі стала *мінімізація втручання в тексти* на етапі четвертої – вже нашої – редакції. Ми намагалися дбайливо передати особливості мови респондентів і їх мовлення, *оповіди як процесу свідчення*, зберегти емоційну стилістику (там, де вона простежувалася). Тому ми не завжди суворо дотримувалися пунктуаційних вимог, а лише наближалися до них (хоча тексти, з якими ми працювали, є абсолютно сучасними і як такі підлягають редагуванню в частині розділових знаків). Якщо наявна пунктуація зберігала емоційність оповіди або просто живу мову респондента, вона залишалася без

¹ Див.: Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради. Київ, 1990; Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції: Проєкт. Київ, 1995; Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX–XX ст.: Методичні рекомендації. Київ, 2000; Себта Т. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XX ст. Київ, 2008.

змін, навіть якщо це суперечить нормам правопису. Погоджуємося, суперечлива теза, але подеколи упорядники свідомо її застосовували.

Те саме стосується суржика та численних русизмів у мові свідків: усі ці особливості зберігалися в текстах (наприклад, *колхоз, кулачка, деревня, розкулачка, Прасковія, забитого скота, хлопець у голубій сорочці* тощо).

Російськомовні тексти упорядниками не перекладалися. Певну проблему спричинили переклади, зроблені самими інтерв'юерами – очевидно, для «покращення» результатів роботи перед тим, як вони звітували перед керівництвом. У поодиноких випадках, на жаль, це можна було простежити за неоковирними перекладами окремих слів, спродукованими Гугл-перекладачем. Утім виокремити усі такі переклади не видається можливим, тож вони залишені у складі корпусу свідчень фактично в незмінному вигляді.

Незрозумілі або непрочитані слова в текстах (можливо, помилково або некоректно зафіксовані записувачами), якщо не видавалося можливим їх розшифрувати, опущені; пропуски позначені трьома крапками в квадратних дужках [...].

У свідченнях анкетного формату, якщо відповідь на запитання записувача не була надана, наступний після запитання порожній рядок позначений трикрапкою у квадратних дужках [...].

Щодо видового розмаїття свідчень, то, як уже зазначалося вище, вони представлені у виданні в кількох форматах. Абсолютна більшість являє собою спогади, викладені, на перший погляд, довільно і записані інтерв'юером. Утім більшість із них структуровані: за наративом проглядається питальник, яким послуговувалися записувачі. Загалом це є найбільш інформативна група.

Анкетний формат дещо формалізує оповідь, і це не завжди йде на користь її якості. Подеколи певні питання сформульовані не зовсім коректно і не передбачають однозначної відповіді (наприклад, Голодомор 1932–1933 рр. і голод 1946–1947 рр. об'єднувалися одним запитанням: чи пам'ятає їх респондент? Цілком очікуваною є позитивна відповідь, але одразу – на два запитання). Зазвичай застосовується широка анкета, що містить до 50 і більше запитань; рідко – редукована версія анкети, де кількість запитань не перевищує 14–16 позицій (див. с. 1157–1158, 1158–1159 та ін.).

Трапляються інтерв'ю, записані надзвичайно професійно. У них анкета виконує роль лише орієнтира для записувача, а діалог будується вільно залежно від відповідей і налаштованості респондента; інтерв'юер майстерно поглиблює оповідь, тонко відчувуючи співбесідника, відтак виступає своєрідним «співавтором» змістовних й інформаційно насичених інтерв'ю (див., наприклад, тексти, записані Наталею Петровою, с. 872–875, 878–881, 884–886, 1137–1139 та ін.).

Три наративи представлені у форматі автобіографій; усі, припускаємо, записані інтерв'юерами (с. 1162–1163, 1170–1171, 1243–1243).

Іншим базовим критерієм для відбору текстів стала, власне, змістовна складова. Поодинокі свідчення були зняті через її відсутність, вони виявилися інформаційно «порожніми». Крім того, з усього масиву текстів, з яким ми прискіпливо працювали, на різних етапах роботи нами було вилучено з видання лише кілька десятків оповідей, – це, на думку упорядників, явні репліки, «списані» з оригіналу

(передусім це стосується записів, зроблених учнями і студентами). Решта ж оповідей були нами залишені в корпусі для публікації.

Оглядаючи на цьому завершальному етапі роботи масив свідчень, ми відчуваємо, що свідки, кожен по-своєму, як могли, згадували і оповідали про свій індивідуальний досвід *проживання голоду і виживання* в нелюдських умовах. Але в сукупності їхні свідчення з парадоксальною впертістю і послідовністю відтворюють *один і той самий, постійно повторюваний набір структур* – широку номенклатуру рослин (сотні назв), тваринної їжі (десятки знайомих усім назв тварин, птахів, риби, плазунів, комах), сурогатних наїдків і напоїв, що вживалися в їжу і допомогли вижити; картини побутових реалій при добуванні їжі, покаранні за неминучі крадіжки або похованні мертвих тощо; набір інструментів і переліки засобів обшуків, реквізицій і «розкуркулення», переліки вилученого майна, хатнього начиння, реманенту, одягу та багато іншого. Цей сукупний «інтер'єр» реалій того-часного світу зітканий з мозаїчних елементів – *безкінечно повторюваних* з тексту до тексту структур. Повторюваність цих відомостей у нараціях, авторами яких є свідки з різних регіонів тодішньої УСРР, люди різного віку, різних соціальних прошарків, статусу, професії, з різним життєвим досвідом – це найбільш переконлива, стократно підтверджена ознака високої достовірності усних свідчень.

Тож для публікації було відібрано 2234 тексти. Це свідчення, зібрані здебільшого упродовж 2006–2008 рр. від мешканців міст і районів Одеської області: м. Одеса (307 спогадів), м. Білгород-Дністровський (1), м. Ізмаїл (2), м. Іллічівськ (7); райони – Ананіївський (96 свідчень), Арцизький (5), Балтський (208), Березівський (245), Великомихайлівський (118), Іванівський (15), Ізмаїльський (5), Кілійський (9), Кодимський (462), Комінтернівський (8), Котовський (75), Любашівський (157), Миколаївський (243), Овідіопольський (61), Роздільнянський (42), Савранський (52), Саратський (8), Тарутинський (4), Татарбунарський (9), Фрунзівський (21), Ширяївський (74). Низка свідчень була зібрана ентузіастами ще від початку 1990-х років.

Абсолютна більшість респондентів не міняли місце проживання, отже, під час Голодомору мешкали у тих самих місцях, де вони були опитані. Водночас бл. 10% респондентів проживали за межами Одеської області у сучасних її кордонах, включно з територією Молдавської автономії у складі УСРР (бл. 100 свідчень¹), Вінницької області (понад 80 свідчень), теренами Київщини (понад 20 свідчень), Чернігівщини і Дніпропетровщини (бл. 20-ти оповідей кожна), Полтавщини і Харківщини (понад 10 свідчень кожна), Сумщини і Черкащини (бл. 10 свідчень кожна). Поодинокими оповідями представлені Житомирщина, Луганщина, Донеччина. Це значно розширює географію представленого у виданні й без того обширного регіону Півдня України.

Корпус спогадів, уміщених у даному виданні, публікується вперше. Утім, частина з них проходила апробацію у вигляді публікацій у місцевих засобах масової інформації або виходила друком у форматі брошур чи книжок у містах і районах Одеської області, здебільшого у 2007–2008 рр. у рамках відзначення

¹ Точні цифри розподілу текстів за регіонами проживання свідків під час Голодомору представити неможливо, оскільки цей параметр зафіксований не в усіх свідченнях.

75-х роковин Голодомору¹. Таким чином, з одного боку, органами місцевої влади і самоврядування виконувалися укази Президента України, розпорядження уряду і методичні рекомендації Українського інституту національної пам'яті щодо заходів до 75-х роковин Голодомору. З іншого боку, була велика ініціатива «знизу» і шире бажання громадських організацій, активістів і дослідників тематики Голодомору зафіксувати локальні історичні події, активно використовувати накопичені матеріали в освітньому процесі, музейних експозиціях, під час різних громадських заходів, зокрема, щорічного вшанування роковин Голодомору.

Найвагоміші публікації з усної історії були підготовлені на матеріалах опитування свідків у Миколаївському і Овідіопольському районах, де працювали вмотивовані дослідницькі групи студентів і викладачів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (керівники В'ячеслав Кушнір і Наталія Петрова) та члени товариства «Меморіал», науковці Одеського академічного центру регіональної філії Міжнародної академії наук (керівник Лідія Ковальчук). Низку спогадів опублікував Державний архів Одеської області (у 2005 і 2007 рр.), також працівники районних і міських архівних установ активно займалися оприлюдненням матеріалів про Великий Голод у ЗМІ (див. *Публікації усних свідчень про Голодомор, що побачили світ у 2005–2013 рр. за участі Державного архіву Одеської області, районних та міських архівних установ, с. LXXI–LXXII*).

Републікація у даному виданні частини матеріалів, що вже були уведені до наукового обігу, продиктована прагненням укладачів максимально повно представити корпус усної історії Голодомору на Півдні України і представити результат копіткої роботи багатьох учасників національного проекту, що розпочався у 2007 р., як нині довершеному працю.

Послідовність розміщення текстів у джерельній частині видання обумовлена структурою колекції Державного архіву Одеської області (ф. 8236). Тож свідчення подані за адміністративною ознакою – містами і районами, у яких вони були записані (станом на 2007–2008 рр.). Назви районів подаються у двох варіантах – на час записування спогадів (1991–2008) та після перейменувань у 2016 р. (декомунізація топонімів) і адміністративно-територіальної реформи 2020 р., коли замість 26 районів в Одеській області було утворено сім. Тож усі зміни відповідно до адміністративної реформи (2015–2020) обумовлені на початку кожного блоку, що стосується конкретного району (див., наприклад, с. 166, 302 та ін.).

Після назви району зазначається місце зберігання свідчень (Державний архів Одеської області, фонд 8236, опис 1 та номер відповідної справи). Всередині району свідчення розміщені здебільшого за алфавітом населених пунктів, де вони записувалися (див. *Перелік місць записування свідчень, с. 1596–1604*), а всередині останніх блоків – за алфавітом прізвищ. У поодиноких випадках допускалися відхилення від алфавіту, особливо коли на останньому етапі роботи з готовим макетом упорядники вимушені були проводити певні уточнення, що позначалися на послідовності представлення текстів у розділі.

¹ Частина текстів публікувалася раніше: на с. 1286–1288 подаються свідчення Г. В. Григоріної, М. С. Мараховської, І. Д. Кравця (колишній Савранський район), вперше оприлюднені 2003 р. у районній газеті «Сільські новини».

У структурі самих свідчень виокремлюються наступні блоки:

Прізвище, ім'я та по батькові респондента. Відсутність одного з елементів цього блоку позначається трикрапкою в квадратних дужках [...].

Рік народження респондента. У переважній більшості випадків зазначений.

Місце проживання під час Голодомору. Здебільшого зазначене. Упорядники намагалися подати тогочасну назву населеного пункту та його адміністративну належність на рівні області (*Мешкала в с. Настасіївка Одеської області; Мешкала в с. Чутівка Харківської області; Мешкав в м. Ананьїв Автономної Молдавської СРР*). Подеколи задля уточнення місцезнаходження подавалася не обласна, а регіональна приналежність у форматі *на Миколаївщині, на Київщині, на Черкащині, на Сумщині, на Полтавщині* та ін. Певна частина свідчень з різних причин первісно не мали географічної ознаки, тож ці свідчення подаються без означення населеного пункту в межах певного району.

Текст свідчення. Поділ оповіді на речення здебільшого залишився без змін, тобто у редакції 2007–2008 рр. Абзаци виокремлено відповідно до змісту. В окремих випадках допускалися мінімальні скорочення повторюваних та неінформативних фрагментів; вони позначалися трикрапкою в квадратних дужках [...].

Подеколи упорядники вводили в текст редакційну позначку [*Нотатки записувача*] (с. 789, 790 та ін.), якщо це було необхідно для розуміння походження свідчення.

Відомості про записувачів. Зазначені майже повсюдно. Лише незначна частина оповідей не містить прізвища записувача (записувачів).

Фотографії респондентів супроводжують лише незначну частину свідчень. Їхня відсутність пояснюється здебільшого відмовою свідків фотографуватися.

Певна частина маловідомих (застарілих або діалектних) понять / подій або наведених фактів роз'яснюється у коротких *коментарях*, що подаються посторінково під рядком.

Таким же чином коментуються згадувані респондентами рослини, більшість з яких для сучасних читачів є або маловідомими, або такими, про які вони чули, але мають про них дуже непевне уявлення.

У примітках зазначена локалізація «проблемних» географічних назв, якщо нині їх непросто віднайти без спеціальної літератури та картографічних джерел.

Термінологічні роз'яснення подавалися і стосовно певних реалій, що їх респонденти помилково «поміщали» в іншу хронологічну нішу, наприклад, коли реалії голоду 1946–1947 рр. асоціювалися з Голодомором 1932–1933 рр.

Довідковий апарат, яким споряджена публікація усних свідчень, фактично є самостійним енциклопедичним виданням всередині книжки. Він складається з низки покажчиків, про які йшлося у попередній статті.

Передусім це анотований *Предметно-тематичний покажчик*. Спеціальні засади його опрацювання уміщені перед довідником (див. с. 1693–1700). До тексту укладено *Зведений покажчик імен*, а також три дотичні довідники, що акцентують увагу читача на окремих важливих групах персоналій: *Алфавітний покажчик респондентів; Мартиролог: жертви Голодомору і репресій, згадані у текстах свідчень; Алфавітний перелік інтерв'юєрів*.

Підрозділ «*Географічні покажчики*» охоплює три довідники: *Перелік місць записування свідчень; Анотований покажчик географічних назв за адміністративно-територіальним поділом та Зведений географічний покажчик.*

Перелік місць записування свідчень дає уявлення про географію охоплення опитуванням – 17 районів та п'ять міст Одеської області. Він містить систематизовані за адміністративно-територіальним поділом на період збирання свідчень назви районів і населених пунктів із зазначенням сучасних назв, що з'явилися від 2016 р. в процесі декомунізації топонімічних назв. У виданні представлені 316 населених пунктів з 1174-х, що нині існують в Одеській області. Це міста Одеса, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Іллічівськ (з 2016 р. Чорноморськ), Котовськ (з 2016 р. Подільськ), Ананьївський район (з 2020 р. Подільський) – 25 населених пунктів, Арцизький район (з 2020 р. Болградський) – 2, Балтський район (з 2020 р. Подільський) – 12, Березівський район – 29, Білгород-Дністровський район – 3, Біляївський район (з 2020 р. Одеський) – 17, Болградський район – 4, Великомихайлівський район (з 2020 р. – Роздільнянський і Березівський райони) – 44, Іванівський район (з 2020 р. Березівський) – 7, Ізмаїльський район – 4, Кілійський район (з 2020 р. Ізмаїльський) – 5, Кодимський район (з 2020 р. Подільський) – 19, Комінтернівський район (з 2016 р. Лиманський, з 2020 р. Одеський) – 4, Котовський район (з 2016 р. Подільський) – 22, Любашівський район (з 2020 р. Подільський) – 21, Миколаївський район (з 2020 р. Березівський) – 15, Овідіопольський район (з 2020 р. Одеський) – 17, Роздільнянський район – 12, Савранський район (з 2020 р. Подільський) – 8, Саратський район (з 2020 р. Білгород-Дністровський) – 1, Тарутинський район (з 2020 р. Болградський) – 2, Татарбунарський район (з 2020 р. – Білгород-Дністровський район) – 3, Фрунзівський район (з 2020 р. Роздільнянський) – 8, Ширяївський район (з 2020 р. – Березівський, Роздільнянський і Подільський райони) – 30.

Анотований покажчик географічних назв за адміністративно-територіальним поділом містить перелік назв географічних об'єктів, що зустрічаються в книзі. Це фізико-географічні, геологічні об'єкти, економіко-географічні об'єкти, об'єкти державного й адміністративно-територіального значення та об'єкти, пов'язані з різними видами транспорту. Найменування та їх аббревіатури і скорочення відповідають загальноприйнятим назвам, зафіксованим у спеціальних довідкових виданнях. Розташування рубрик – адміністративно-територіальне, відповідно до країн та областей. Кожна рубрика в розгорнутому вигляді містить наступні відомості про географічний об'єкт із тексту видання:

- назва населеного пункту (району, області, регіону), із зазначенням у дужках інших назв та перейменувань;
- його адміністративний статус (місто, село, хутір, селище, селище міського типу, ін.);
- назва області (сучасна), на території якої географічний об'єкт розміщений;
- назва країни: представлені Україна (21 область), Республіка Молдова, Польща, Російська Федерація, також епізодично у тексті згадуються Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Литва, В'єтнам, Монголія, Румунія, Данія, США, Німеччина, Франція, Туреччина;

– пояснення (в дужках): відомості про адміністративно-територіальне підпорядкування населеного пункту на період Голодомору 1932–1933 рр. або від адміністративно-територіальної реформи 1923 р., зміни у адміністративно-територіальному підпорядкуванні та назвах населених пунктів, районів, областей упродовж 1923–2023 рр., із зазначенням кінцевої адміністративно-територіальної реформи 2020 р. У випадку неможливості встановити повний перелік відомостей, зазначаються дані від 2007 р. (періоду збирання свідчень) до теперішнього часу. На області, які представлені у виданні найбільш широко, подані відповідні більш детальні відомості з урахуванням численних адміністративно-територіальних реформ ХХ ст. в СРСР. Враховуючи значну кількість згадуваних свідками місць заслання українських селян у Росії, укладені доволі інформативні довідки про області і регіони РФ, у яких розташовувалися об'єкти системи ГУЛАГ (із зазначенням назв виправно-трудових таборів);

– посилання на сторінки видання.

Найбільше географічних назв відносяться до Одеської області як до основного регіону записування спогадів. Саме тому їх систематизація здійснена відповідно до адміністративно-територіального поділу на час збирання свідчень, але з урахуванням адміністративно-територіальної реформи 2020 р., процесів децентралізації та декомунізації. Відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», прийнятого Верховною Радою України 9 квітня 2015 р., низка районів і населених пунктів Одеської області змінила назви на нові або ж на історичні топоніми. Так відбувся важливий акт зречення комуністичних символів та імен більшовицьких лідерів, які безпосередньо творили злочини.

Зведений географічний покажчик узагальнює всі географічні назви в алфавітному порядку. Для однойменних назв зазначаються відповідні області (області і райони). Подвійні назви зазначені на обидві відповідні літери.

До відповідного розділу Предметно-тематичного покажчика вміщено кольорову вклейку (бл. сотні ілюстрацій), що представляє розмаїття їдла доби Голодомору, а саме – його рослинного сегменту. Це сурогати їжі – квіти, плоди, стебла, стовбури, коріння, листя, гілля, кора рослин і дерев; мох, кісточки, насіння тощо – усе те, що можна було порубати, порізати, подерти, перетерти, подрібнити, вичавити, зварити, спекти, підсмажити, підсолити, додати в баланду чи бевку, змішавши з крихтами крупи або борошна, і з'їсти, аби тільки вижити. Сподіваємося, візуалізація цих структур допоможе читачеві глибше зануритися у світ тогочасного повсякдення. Усі ілюстрації взято з відкритих джерел, тож посилання на відповідні мережеві ресурси не подаються.

Завершує видання *Список скорочень (аббревіатур)*, що зустрічаються у тексті.

Тексти свідчень на останньому етапі роботи (2022–2023) підготовлені до друку упорядниками – Лілією БІЛОУСОВОЮ та Геннадієм БОРЯКОМ.

Окремі частини видання (дві вступні статті, а також вклейка «*Бог створив лободу...*»). *Рослини, що рятували життя*) супроводжуються епіграфами, запозиченими з текстів свідчень.

Авторами вступних статей виступили:

Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ, Вадим ХМАРСЬКИЙ (*Публікації спогадів жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Півдні України в історіографічному й археографіч-*

ому вимірі); Тетяна БОРЯК (*«Ви все одно помрете...»: Соціальна інженерія та людський вимір Голодомору*);

Лілія БІЛОУСОВА (*Спогади про Голодомор 1932–1933 рр.: усна історія Одещини як історичне джерело та колективна пам'ять українського народу*);

Лілія БІЛОУСОВА та Геннадій БОРЯК (вступ від упорядників *Усна історія Голодомору: археографічні засади опрацювання текстів*).

Посторінкові коментарі до текстів підготували Лілія БІЛОУСОВА та Геннадій БОРЯК.

Предметно-тематичний покажчик опрацювали Геннадій БОРЯК та Олена БОРЯК.

Корпус іменних (*Алфавітний покажчик респондентів; Мартиролог: жертви Голодомору і репресій, згадані у текстах свідчень; Алфавітний перелік інтерв'юєрів; Зведений покажчик імен*) та географічних (*Перелік місць записування свідчень; Анований покажчик географічних назв за адміністративно-територіальним поділом; Зведений географічний покажчик*) покажчиків підготувала Лілія БІЛОУСОВА.

Насамкінець упорядники висловлюють уклінну вдячність усім живим авторам свідчень, а також блаженній пам'яті тим респондентам, що вже відійшли в засвіти, але встигли залишити нам свої болючі спогади про той страшний, темний і жорстокий світ. Світ, у якому їм довелося провести своє дитинство.

До вже висловленої вище вдячності усім попередникам, які працювали з цими текстами до нас і уможливили нинішню публікацію, складаємо окрему подяку колегам, що долучилися до проекту на останньому етапі роботи, зокрема Роману ПОДКУРУ за високопрофесійні коментарі і консультації, що були використані нами при складанні підрядкових приміток, Надії ЛІСУНОВІЙ за повсякденну допомогу, Світлані БЛАЩУК за науково-допоміжні роботи із впорядкування та опрацювання текстів, професійне бібліографічне редагування вступних статей, макетування та дизайн видання, Лесі ЯВОРСЬКІЙ за редакційний супровід проекту на останньому етапі.

До підтримки видання люб'язно долучився Фонд Катедр Українознавства (США) – добродійна громадська організація, що надає сприяння українознавчим студіям на американському континенті та в Україні. Саме завдяки ФКУ започаткований 2007 р. науковий проект вдалося через півтора десятиліття завершити і представити широкому загалові.

Зрозуміло, у цій книзі читач може знайти певні недоліки, недогляди й помилки. Ми свідомі певних недопрацювань, зокрема й у потекстовому бібліографічному супроводі публікованих наративів, адже певна їх частина, як зазначалося вище, вже була оприлюднена в окремих виданнях та місцевій пресі. Нам не вдалося провести повну ідентифікацію усіх опублікованих текстів і подати відповідні бібліографічні посилання при кожному свідченні, тож залишимо цю роботу майбутнім дослідникам та суворим критикам і рецензентам.

Утім ми зробили все, що змогли за тих умов, у яких жили і працювали упродовж останніх двох років, не маючи можливості «живої» комунікації і вимушено спілкуючись дистанційно.

Лілія БІЛОУСОВА, Геннадій БОРЯК

A decorative border on the left side of the page, featuring a repeating pattern of stylized flowers and leaves in light blue and pink colors.

СВІДЧЕННЯ

м. ОДЕСА

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 10–15; оп. 3, спр. 1, 31)

АЛБУЛ Надія Микитівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Єлизаветівка Одеської області

Мені тоді було 10 років. Я добре пам'ятаю ті страшні часи. Навколо помирало так багато народу. В ці роки було розкуркулення, в людей забирали все зерно, подушки, ковдри, худобу, усе що мало цінність. Все брали в колгосп. В країні був страшний голод. Їли все, що потрапляло під руки, все, що можна було варити їсти: траву, стеблини кукурудзи, соняшника. Коли з'являлась лобода* та інші трави, якщо все це було їстівне, то й це їли. Одним словом, голод. Гинули діти, старі люди, ходили в інші села, просили, але ніхто нічого не давав. Пригадую літо 1933 року, коли батько нам приніс з нового врожаю по великому шматку хліба. Ось такі страшні спогади.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. В. Грібанов

АЛІЄВА Варвара Василівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Чернігівській області

У сім'ї було троє дітей. Пам'ятаю голод, втратила матір і батько. Мене доглядав старший брат. Їли траву та різні рослини. У селі всі були опухлі від голоду. Кожен виживав на останньому диханні. Люди вимінювали речі на їжу, щоб якось вижити.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

АНДРЕЄВА Євгенія Костянтинівна

1911 р. н.

Я проживала в Одесі змалку. Народилася у жовтні 1911 року. З 1927 по 1932 роки життя було дуже важке. Всю нашу родину переслали жити в бараки. Харчувалися ми з ділянки землі, яку в нас потім відібрали. Працювала у майстернях залізниці, зиму ледве пережила. Продавали все своє майно за шматок хліба. Весною харчувалися зеленню, робили млинці з лободи, змішаної з макухою. Потім на роботі почали видавати 100 грамів хліба. Так і вижили.

Записала соціальний працівник

Л. І. Кисель

** Рід квіткових рослин родини лободові. Їстівна й лікарська рослина, у їжу вживаються листя і стебла.*

АНУФРІЄВА Ганна Василівна

1912 р. н.

Мешкала в с. Старі Шомполи Одеської області

У сім'ї було дванадцятьоро дітей. Діти ніколи не знали голоду, завжди були нагодовані, чистенько вдягнені, охайні. Сім'я була заможною, ніколи не знала нестатків. Мої тато та мати працювали у колгоспі. Тож мали немаленькі статки.

Під час голодомору бабусю та дідуса вигнали із колгоспу. І не лише вигнали, а й забрали все майно, що вони мали. Вигнали з власної оселі за межі колгоспу, позабирали все, що могли. Дідусь із бабусею намагались приховати якомога більше їжі, але відбирали все. Я намагалась приховати маленький мішечок із висівками. Заховала його до кишені, але і його забрали. Родина залишилась без харчів майже на вулиці, бо жити не було де. Це був жахливий час.

Ночували у полі, у степу. Згодом повернулися до домівки, але там було все розгромлено, розбито. Нічого не залишилось, ні з їжі, ні з цінних речей. Але бабусі пощастило знайти її прикраси. Вона продала їх на базарі і купила пшеничної крупи. Наварили каші, це було щастя для всіх. Не всі діти вижили. Померло аж вісім дітей. Зазвичай їли рогіз* із часником**, оладки із споришу***, з жовтої і білої акації, печериці, листя вишні, відходи з проса.

Записала донька

АСТРАХОВИЧ Антоніна Василівна

1921 р. н.

Мешкала в Одеській області

Коли мені виповнився рік, померла мати, через рік після смерті матері помер батько. Нас виховував батьків брат, у якого було своїх троє дітей. Він нам допомагав, як міг. Два моїх брати померли, так як не було чого їсти та в селі роботи не було. В 1932 році ми переїхали у село Шевченко Березівського району і життя стало трохи легше. Там я взнала, що таке суп. Таке ніколи неможливо позабути.

Записала соціальний працівник О. В. Губарь

АТАМАНЮК Ольга Петрівна

1924 р. н.

Проживаю в м. Одеса, 5-й Чапаївський провулок, 33. Народилася 1924 року. Був випадок, матір знайшла мішок свинячої шкіри, що була облита хлоркою. Кілька діб вимочували, вишкрябували і їли. Їли мертвих тварин. Був сильний голод.

Записала соціальний працівник А. В. Мирза

* Рогіз, рогоза, також комиш або очерет – харчова, кормова, лікарська рослина родини рогозових; молоді пагони варили або їли сирими, кореневища пекли, сушили і перемелювали на борошно.

** Часник дикий, лісовий, також черемша, левурда тощо; див. прим. на с. 566.

*** Спориш (також гірчак) – кормова, лікарська рослина з родини гречкових.

БАБІЧ Наталія Василівна*1919 р. н.**Мешкала в с. Бондарі на Сумщині*

Літо було дуже жарке, засуха. У 1933 році в період колективізації забрали усе накоплене зерно та тварину. Батьки вдень працювали в колгоспі, а вночі стирали, варили їсти з зібраних дітьми зерен та трави. Також приносили баланду, яку давали за відпрацьований день, батьки її не їли, а приносили дітям.

У сім'ї було двоє дітей. Годувала сім'ю корова, всю зібрану траву віддавали їй, а коли народилась теличка, то її забрали у колгосп. Діти ловили птахів, та мати варила з них їсти, додавала трави, щоб прокормити дітей.

*Записала начальник організаційного відділу Одеської міської ради
Г. В. Миколайчук*

БАГАЧЕНКО Ілля Іванович*1929 р. н.**Мешкав у с. Іванівка Любашівського району Одеської області*

У бабусі була корова, яку потім вкрали. Люди, щоб вижити, їли шкірку від картоплі, акацію, кропиву* і інші трави. Був випадок, коли кінь впав з голоду, а люди накинулися на нього, щоб отримати шматок м'яса. Бабуся теж стояла в черзі і їй вдалося отримати шматочок м'яса, з якого вона наварила суп і нагодувала нас. Якись люди ходили по будинках і перевіряли, хто ховав продовольство.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
В. В. Грібанов*

БАЗЕТОВ Михайло Сабіржанович*Р. н. невідомий**Мешкав у м. Одеса*

У сім'ї було 5 чоловік. Мати була хвора, батько працював на заводі «Січневого повстання» дворником і сторожем. Було дуже страшно, коли приходили якісь люди та забирали у людей усе, що ті мали. Жили завдяки тому, що збирали різну траву, а мати пекла млинчики з акації, варила юшку з різних трав. Продавали усі речі, що знаходили чи мали дома. Вижили всі, але дуже тяжко.

*Записала соціальний працівник
Л. І. Поточенко*

* Кропива (також: жалива, жалиця) – багаторічна рослина, повсюдно росте як бур'ян, натомисть є унікальною лікарською і харчовою культурою: за вмістом вітамінів і мікроелементів не поступається ягодам і фруктам, за вмістом білка перевершує багато бобових культур, а значний вміст клітковини при споживанні в їжу створює відчуття насичення. Здавна використовувалася для приготування супів, каш, салатів, відварів, настоїв тощо, заготовлялася в сушеному, квашеному, маринованому вигляді.

БАРЖАН Раїса Вікторівна

1928 р. н.

Мешкала в с. Реймарівка Автономної Молдавської СРР

Моїх батьків розкуркулили і відправили до Сибіру в 1932 році. У нас забрали все, викинувши з власного будинку. У Сибіру отця від нас відлучили. Мама працювала на лісорозробках. Ми були напівроздягненими, босими, голодними. Жили в єдиному бараку, куди вивантажили з поїзда декілька сімей, в холоді без всяких засобів існування. Отець [з]біг з заслання і через знайомих посадив нас на потяг і ми доїхали до Чубовки, звідки ми полями брели пішки додому. Дісталися до старенької бабусі, вона нас пригріла, а матір тут же заарештували, і вона два роки поневірялася по в'язницях невідомо за що. Нас бабуся врятувала з голоду завдяки кінському щавлю, лободі.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
Д. Б. Фетеля*

БАРОЛІС Віра Іванівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Новодофинівка (Дофинівка-Нова) Одеської області

На початку 1932 року помер батько, мати залишилася з 5-ма дітьми. Їсти було нічого, усі дуже голодували, їли все: траву, висівки, очистки з картоплі. Дуже тяжкий був час, забути його неможливо.

*Записала соціальний працівник
Л. І. Гросул*

БАУМАН Ельвіра Петрівна

1928 р. н.

Мешкала в м. Одеса

Нас було дві сестри, братик та мати. Мати працювала різноробочою на заводі та у столовій. Завдяки тому, що вона працювала у столовій, їй вдавалося брати відходи капусти та шкірку від картоплі. Мати готувала нам капусту, а сама їла шкірку картоплі. Може ще щось було, але я не пам'ятаю.

*Записала працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
С. Д. Ганібал*

БЕЗСОНОВА Лідія Митрофанівна

1925 р. н.

У 1932 році мені було 7 років. Тато ніде не працював, мати також не робила, старший брат вчився у школі. Тато в пошуках роботи поїхав у Харків. Мати влаштувалася в лікарню, приносила хліб, що залишався від померлих. Дядя робив шо-

фером, поїхав в село, де дізнався, що його родичка зарубала сина і годувала ним інших чотирьох дітей. Діти потім виходили на вулицю і розказували: «Ми з'їли Івасика». Мати арештували, а дітей забрали в дитячий будинок.

У 1933 році батько повернувся і працював у Болграді, стало легше жити. Тато отримував пайок у 100 грамів тюльки, і нам варили суп з неї. Живіт був великий, ноги опухали, руки були худі, довгі, шия довга. Голодували страшно, не знали смаку хліба. Буханка хліба коштувала 100 карбованців.

*Записала соціальний працівник
Є. К. Шатенко*

БЕРЕЗЕНКО Ігор Миколайович

1918 р. н.

Мешкав в с. Шаманівка Одеської області

Наша сім'я, на щастя, не дуже постраждала від Голодомору 1932–1933 років. Батько, як того вимагало місцеве начальство, відразу ж вступив до колгоспу, віддавши туди всю худобу, коней і сільськогосподарський реманент. На початку 30-х років багато березанців стали колгоспниками, але згодом більшість з них відчула, що нова форма господарювання не виправдовує їхніх сподівань, тож вони, забравши своє майно з колгоспу, стали господарювати самостійно.

Саме в цих селян, які не були колгоспниками, того страшного 1932 року почали забирати все їстівне, прирікаючи їх на голодну смерть. Я пам'ятаю, як навесні 1933 року садили колгоспний сад (там, де зараз знаходиться житловий масив Садовий). За роботу нічого не платили, але давали щось трохи поїсти. І ось садити дерева прийшла сила-силенна матерів з дітьми, що опухли від голоду, з надією отримати бодай якусь миску кулешу. Багатьох довелося відправити додому, адже вони ледве трималися на ногах. Як гірко плакали ті жінки, яких не взяли на роботу! Вони ж, бідні, не мали навіть крихти хліба, щоб нагодувати своїх дітей. Жажливішого нічого я в світі не бачив.

А ще в моїй пам'яті назавжди залишилася сім'я Кучерів, які жили на сусідній вулиці. Дівчатка з цієї родини товаришували з моїми сестрами. На початку червня 1933 року вони нарвали трохи зелених колосків, змололи їх, спекли хліба (хоч і не можна було той глевкий корж назвати хлібом) і досхочу наїлися. Через деякий час всі вони померли...

*Записала племінниця
Л. І. Грамотіна*

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Михайло Олександрович

1927 р. н.

Мешкав в с. Потоки Київської області

У нашій родині було четверо дітей. Всі жили у великому (понад дві тисячі дворів) селі Потоки під Києвом. Сюди приїздив Тарас Шевченко і навіть намалював картину «Потоцька криниця»*. Надто заможними ми не були, проте мали все своє, не бідували. Для нас, як і для всіх людей, чорні часи почалися з рейдами радянських активістів, котрі ходили по дворах, відбирали худобу і начисто вимітали все, що знаходили їстівного.

Нашим харчем стала лобода, кропива, щириця**, клей зі стовбурів дерев. Якось натрапили на яму, де колись зберігалася картопля. Вигрібали гнилі залишки, вони теж йшли до столу. Однак такий «раціон» не рятував. Дворічний Василько був украй виснажений, опухлий. За якимись ящиками на горищі мама натрапила на глечик з висівками, припасеними колись для курей. Це було справжнім щастям. Кидала в казан посічений снопок лободи, жменьку висівок – і то був наш «суп».

Тим часом активісти не вгамовувалися. Отримавши «сигнал», що хтось приховує овочі чи зерно, поспішали до тієї оселі і брали з неї так званих заручників. Незалежно від того, правдою то було, чи ні, господарі дворів уже ніколи в село не повернулися. Нашого батька теж мали забрати, але про це вчасно попередив кум, і тато встиг утекти.

Через кілька місяців отримали від нього листа з Криму, з Феодосії. Батько просив маму надіслати метрики дітей. Він уже працював на залізниці і міг отримувати по 150 грамів хліба на кожну дитину. Хоч був той хліб з кукурудзяних та ячмінних висівок, батько сушив з нього сухарі й складав посилочку. Повідомив про неї листом. Мама читати не вміла і попросила зробити це листоношу. Коли прийшла посылка, на пошті вже чекали активісти. Відкрили ящикок, забрали сухарі, не лишивши нам ані крихти. Пізньої осені батько знову озвався до нас листом. Наказував, щоб ми всі їхали до нього в Крим. У матері була сіра кобилка, з якою працювала в колгоспі. Не без труднощів вдалося ту тяглову силу продати. Зголосилися тікати з села ще кілька родин. Разом сіли на залізничний товарняк, яким за звичай перевозили худобу, і вирушили у неблизьку путь. Чого лиш не було дорогою: вмирали, народжували, хворіли... Нарешті станція Джанкой, де нас зустрів тато. Зразу ж купив усім по булочці. Вперше ми їли справжній хліб, смак якого давно забули.

Невдовзі тата не стало. Мама прилаштувалася на роботу, і так-сяк ми пережили лихий час. Відтоді минуло багато років, але й сьогодні серце переповнюється тугою.

Записав син
В. М. Березовський

* Імовірно, респондент має на увазі відому акварель Тараса Шевченка «Комора в Потоках» (1845).

** Щириця, щир – трав'яниста однорічна рослина з родини амарантових; має харчові й лікарські властивості; у їжу вживають листя, стебла, насіння.

БІЛОКУР Тетяна Григорівна*1925 р. н.**Мешкала в с. Федорівка на Полтавщині*

Я народилася 1925 року у с. Федорівка Чутовського району Полтавської області. Жити було дуже тяжко, не було що їсти. Виживали за рахунок рослин. Їли гнилу картоплю, шукали по полях колосся, капустані качани. Легше було вижити тим, хто мав корову, козу, таким чином можна було вижити.

*Записала соціальний працівник**Г. І. Чердинцева***БОГДАНОВА Олена Іванівна***1927 р. н.**Мешкала в с. Кремидівка Одеської області*

Сім'я складалась із 4-х чоловік, молодшому брату було вісім років. Ми сильно голодували і опухнули з голоду; щоб зберегти нам життя, отець ухвалив рішення переїхати в село.

В селі нам допомогли побудувати невелику землянку, спали на землі. Їсти не було чого, ми з мамою ходили збирали кропиву і лободу, варили баланду для того, щоб вижити, їли сирий буряк та кульбабу. Наші сусіди, у яких була велика родина, втрачали дітей, які пухли від голоду.

Люди йшли в пошуках їжі, падали і помирали з голоду. Час був дуже тяжкий.

*Записала соціальний працівник**Н. Д. Нарийчук***БОГОСОВА Віра Іванівна***1923 р. н.*

Роки голодомору пам'ятаю добре, так як мені було 10 років. Ми з братами і сестрами дуже хотіли їсти, нам старшим прийшлося рано працювати. Наймалися на роботу, котра була важкою для нас дітей, ходили продавати рибу, яку ловили в лимані. Дуже страшний час ми пережили.

*Записала соціальний працівник**Н. А. Трохіна***БОНДАРЕНКО Алевтина Олексіївна***1934 р. н.*

Дуже голодували, ходили по полях збирали зерно. Якись люди ходили по будинках і перевіряли, хто ховав продовольство. Чули, що у сусідньому селі був випадок, коли мати з'їла свого немовляти. Діти з'їли труп свого батька, щоб не

померти з голоду. Ті сім'ї, де не було дорослих працездатних людей, дуже страждали, багато не вижило.

Записала соціальний працівник
В. А. Колесниченко

БОРОВСЬКА Марія Степанівна

1922 р. н.

Мешкала у с. Люстдорф (Ольгине) Одеської області (з 1944 р. – с. Чорноморка)

Пам'ятаю голод 1932–1933 років, а також 1946–1947 років. Причина його засуха, а той врожай, який було зібрано, забрала влада, партія. Свій хліб ми ховали в городі. Якби не чуйні люди, які мали можливість допомагати, давали крихти їжі, бо самі не дуже її мали. Виживав той, хто більше заховав зерна та був здоровіший на час голоду. Окрім схованого, їли все, що можна було з'їсти, – кропиву, лободу, макуху, лісові ягоди, гриби. Ловили голубів, диких качок. Продукти можна було виміняти на добрі речі або одяг. Але винна в цій трагедії, звичайно, влада.

Записала
О. М. Білостоцька

БОРОДІНА Антоніна Федорівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Мар'янівка Одеської області

Під час голодомору мені було сім років, я пам'ятаю цей страшний час. У нашій родині було п'ятеро дітей. Батько помер від голоду, ми залишились з матір'ю. Ходили в поле рвали траву і корінці, з них мати варила їжу. Три мої брати померли від голоду. Жахливо згадувати той час.

Записала соціальний робітник
А. П. Дмитрієва

БРАЧКОВСЬКА Яніна Петрівна

1927 р. н.

Мешкала в м. Одеса

Ми жили утрьох: я, батько і мати. Мені було п'ять років. Батько працював на залізничній дорозі, обслуговував залізничні вагони. У нас була корова, ми її випасали на кладовищі, батьку давали пайки, на свято м'ясну консерву, горох.

Ми жили на квартирі, збирали відходи зі столової, яка була рядом, кормили корову, тому що вона була наша годувальниця.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
В. В. Грібанов

БУЛАТ Анастасія Андріївна*1918 р. н.**Мешкала в Одеській області*

З дітей я була п'ятою. Четверо моїх братів і сестер (два брати і дві сестри) померли з голоду. Харчувалися половиною, яку відсівали біля скорт, коли з'являлися квіти акації, їли їх. А також траву (назву не пам'ятаю), з якої мама готувала «борщі». Як я вижила, не знаю, ходила з опухлими ногами і величезним животом. Так виглядали всі мої близькі і односельці.

Зерно у нас забрали все до зернятка, не залишили і жмені, пояснюючи, що забирають на посівну наступного року. Люди забували, як пахне і який на смак хліб, особливо голодували багатодітні сім'ї.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. К. Ємяшев

БУЛАХ Марія Трифонівна*Р. н. невідомий**Мешкала в с. Салинці Брацлавського району Вінницької області*

Хочу розповісти, як я пережила голодомор. В сім'ї було п'ятеро дітей. Під час голоду батько поїхав в Мурманськ, щоб звідти допомагати. Ми жили з мамою, батько прислав з Мурманська борошно, робили латурку (борошно та вода, як кисіль), також їли траву, гнилу картоплю, колоски.

Усі пережили голод. У нашому селі траплялось і таке, що батьки їли дітей. Був страшний час.

Записала соціальний працівник

К. Ю. Мирзоян

БУРЛАКА Тетяна Аксентіївна*1923 р. н.**Мешкала в с. Мар'янівка Одеської області*

Пам'ятаю, що люди дуже пухли від голоду, їли залишки картоплі та буряка. Дуже чекали початку весни 1932–1933 років, щоб посадити город у надії на збирання доброго врожаю. Коли збирали врожай, то за кожним слідували члени сільської ради, щоб нічого не вкрали, тому що можна було сісти за ґрати. Страшна це була година.

Записала соціальний працівник

Л. І. Гросул

БУРМАКА Ганна Тимофіївна

1929 р. н.

Мешкала в с. Бурилове Одеської області

Сім'я наша була велика: 8 дітей, батько з матір'ю, бабуса. Жилося нам важко, але сім'ю батько міг прокормити, бо в нас була своя земля, на якій вирощували жито та різні овочі.

1932–1933 роки – найважчі роки моєї сім'ї. Я була малою і, на жаль, не все пам'ятаю, але розповім те, що найбільше запам'яталося. У ці роки організовували колгоспи, і людей силою «заганяли» в колгоспи. Люди не хотіли йти у колгоспи, бо не знали, що це воно таке. І не хотіли землю та худобу свою віддавати. Але все це забрали силою. Навіть забирали те, що виросло на городі: буряки, картоплю, моркву, цибулю. Ходила бригада попід хати і забирала все, що було в хаті їстівного. Люди ховали якусь жменю зерна, а вони шукали, шпичками шурхали поміж штандари, шукаючи схованки. У садку, на городі, палицями штрикали землю, шукали, чи не закопали якісь буряки чи картоплю.

Наша сім'я почала голодувати, батько поїхав на Донбас шукати роботи, щоб потім забрати нас. Мама була з нами, дітьми, у Бурилові. Пам'ятаю, прийшли до хати, схопили рядно, тягнуть з кроваті, мама не віддає, а я злякалася, бо була дуже мала, та верещу. Скільки там мені у 1933 році було, мабуть, 4 роки, а залишилося у пам'яті.

Люди бідні котів, собак їли, коли акація цвіла, то той цвіт їли, щоб не померти з голоду. Через деякий час батько знайшов роботу і забрав нас на Донбас. Так ми і врятувались від голоду і залишилися живими: я, Ганна Тимофіївна, мої рідні сестри Явдоня, Зоя, Палазя.

Записала

Н. А. Луц

БУРСЕНКО Іван Григорович

1923 р. н.

Мешкав у с. Соколівка Київської області

– Чи пам'ятаєте Ви голод 1932–1933 років?

– Голод я звичайно пам'ятаю, пам'ятаю перед голодні роки, майже з 30-го року не хватало їсти, попід хати ходили.

– Як ви думаєте, що було причиною голоду?

– Держава і місцеві органи. Вони виконували вказівки. Начальство району не жаліло нікого, жорстокість була страшна. У 1932 році людей підкормлювали, раз у день, як йти на роботу. Давали миску юшки. Коли приходили й старі люди, то декому давали їсти, а декому казали: «Хай підсихають». А ще ходили по хатах і шукали хліб залізними палицями, шукали і в сіні, і в хліву і забирали все, не лише хліб, а все що можна було їсти, і все майно, що було в хаті, щоб нічого було продати або обміняти. Кажуть, що врожай був середній, але його весь забирали, мабуть їм держава торгувала, не знаю, але в нас врожаю не було.

- Чи доносили сусіди на людей, що приховували продукти?
- Звичайно, таке було.
- Чи мали якісь документи люди, що забирали продукти?
- А це ж свої сільські люди були, з району було не багато, чи один, чи скільки, а в основному були свої, сільські. Я не називаю фамілії, бо їхні діти ще живі.
- Чи була зброя в тих, що забирали у Вас хліб?
- Ні не було, це ж свої люди, не було в них ніякої зброї. Тільки палиці залізні, щоб штуркати. Знали, в кого можна було під грубою щось знайти. Тоді хати були, в яких підлоги не було, така змащена глиною долівка, одного разу прийшли до нас і довго залізними палицями шуркали, думали, що там яма є. А другий раз я був сам вдома, батьки поїхали [...], де батько вчителював, я з дідом і бабою залишився, то вони штуркали у стіну бо хтось доказав, що є двійна стіна і там засипаний хліб. Де він міг узятися, той хліб?
- Що таке закон про п'ять колосків? Ви чули про нього?
- Так, я знаю, навіть ходили ми до школи, то у читанці намальовані були військові на конях і піонери, що дивилися, щоб не крали хліб з поля. Коли діти збирали на полі колоски, їх заганяли у ставки і били батогами по ногах.
- В який час ходили збирати у людей зерно?
- Та вдень ходили.
- А як часто?
- Частенько, постійно. В тиждень разів два обов'язково. Це ж село, швидко йде телефон бабський, то вже всі виглядають, кажуть: «О, ідуть.» Заходять, питаються: «Хліб є?» Кажемо: «Немає...». А вони: «Немає, провіримо», – і починають шукати по хаті.
- А коли почали помирати люди від голоду?
- Ще в 1932 році діти помирали, я знаю. У нас в кінці села така сім'я вимерла. Образів повна хата. Ще в нас був куточок, десь хат 56 приблизно, Сахалін називався, ну десь в десяти хатах вимерли люди повністю, а може і більше сімей, тоді сім'ї були великі, хто помер, фіксували у сільраді, одразу все вели, а потім прийшов указ з району не реєструвати, і вже не записували, і так і не знають, скільки вмерло, прикидають, що, мабуть третя частина села, а тоді десь три тисячі з гаком було людей. От вам приблизно тисячі людей і не стало. По селу підвода їздила, мертвих скидали на ту підводу, а на цвинтарі була глибока яма викопана, туди звозили. Був випадок, що люди отямилися і прямо виходили з цієї ями. А в кого хто живий залишався, то сам своїх ховав. Пам'ятаю, сім'я Гончарук вимерла, потім Вихованці, Синиця іще багато, не знаю всіх прізвищ.
- А хто не голодував у селі? Були такі?
- Мені, здається, таких не було, хіба що юстинградські*, в одних буряки були в ямі поховані, в других ще щось, так і виживали.
- А що ви їли?
- У батька ноги пухли, і я питав у доктора. Він каже, що не хватає білків. Так в нас котів всіх виїли. Собак не знаю, а котів їли.

* Мешканці єврейського містечка Юстинград на Київщині, знищеного під час німецької окупації у липні 1941 р.; нині – територія с. Соколівка у Васильківському районі Київської області.

– А їли якісь рослини, ягоди?

– Ну які ягоди, це ж була весна. Було терли полову, терли з багаторічних трав полову. А весною, коли копали вже городи, мерзла бараболя, то це вже була делікатесом. В селі ставок був здоровий. Я знаю люди жаб їли, варили їх і цим спасалися.

– Чи можна було щось купити в місті?

– Та не знаю, навряд чи, я знаю, що міняли...

– Чи був голод в містах?

– Говорять, що в Києві, наприклад, по дорогах валялися, але думаю, там легше було, бо в них карточки були. А нам виїхати з села не можна було, але дехто тікав по фальшивих довідках.

– А церква була в селі?

– Церква була, тільки в ній ніхто не молився. Десь до 1930–1931 року ще молилися, а після туди завезли зерно, а тоді якісь вказівки були, усе розібрали і більше не згадували. Пам'ятаю Федора Антоновича, якому дали 10 років, він вечеряв з селянами і каже: «Чи знає Сталін, як ми живемо?». Так затягали і дали 10 років. Багато було такого. Доносили.

Записали учні 10 класу

Ілля Антонюк, Катерина Маковей

БУТЕНКО Віктор Миколайович

Р. н. невідомий

Мешкав в Одеській області

Я тоді був маленький. Пам'ятаю, що всі надлишки їжі, що залишалися після збирання врожаю, забирали якісь люди та вивозили. Було дуже голодно. Людину могли посадити, якщо дізнавались, що та щось сховала, а потім це знаходили. Щоб вижити, батьки вимінювали усі речі, що мали бодай якусь цінність, на продукти. Дуже страшно та важко вижити в той час.

Записала соціальний працівник

Л. К. Мазур

ВАЗОНОВА Олександра Миколаївна

1917 р. н.

Мешкала в с. Дмитрівське Одеської області

Народилась я в рік революції, і в часи голоду мені було вже 15 років. Робила з батьками з дитинства на полі. Потім кликали до колгоспу всіх селян. Їм може легше було вижити. Я не знаю, чи давали щось колгоспникам, мій брат був у колгоспі, але він голодував, як усі, йому нічого не давали. Щось трохи почали давати, як голод закінчився і багато людей у селі помирали.

Не знаю, чи отримували колгоспники у той час якісь продукти, здається, голодували усі, так як нічого не давали. Тому й багато людей в селі помирало.

Відбирали у людей усе – і одєжу чоловічу і жіночу, і муку, хліб, і навіть корову в нас забрали.

Пам'ятаю, що людей судили за п'ять колосків, зібраних на полі, але імен їхніх я не знаю. Бригадири були дуже жорстокі, їх боялися, а колоски дозволяли взяти тільки після того, як з поля все зберуть.

*Записав учень
В. Козаченко*

ВАСИЛЕНКО Ганна Борисівна

1938 р. н.

Мешкала в с. Василівка Одеської області

Моя мати Барабанова Ксенія Григорівна, 1908 р. н. мешкала у с. Василівка та була з багатодітної родини, в якій було 10 дітей.

Дід Григорій мав 3 хутори, стадо корів, овець, коней, поля, виноградники, інвентар.

У 1932 році забрали все, навіть батьківський будинок, з якого зробили будинок культури у с. Василівка.

Старші діти – Ксенія, Віра, Настя, Марія і брат Федір були змушені поїхати до міста Одеси на заробітки.

Мати працювала на будівництві та отримувала продовольчі картки. Завдяки допомозі цих карток вдалося виховати та прокормити трьох молодших дітей, але третє все ж померло.

Сім'я була дуже працьовита і дружна, але все напрацьоване забрали до колгоспу, а родину змусили жити у хліві для тварини. Невдовзі мій дід Григорій та бабуся Софія померли. Молодших дітей підіймали старші.

*Записала начальник відділу Одеської міської ради
Л. В. Музиченко*

ВАСИЛЬКЕВИЧ Клавдія Михайлівна

1925 р. н.

Проживаю в м. Одеса, провулок Северний, 33-б.

На час голодомору мені було 7 років. Мої батьки померли від голоду, а я жила у брата. Було дуже важко. У нас та деяких інших людей не було одягу та їжі. Ми збирали гнилу картоплю, мерзлу репу, траву та інші рослини. Багато хто з людей ходили у поле і збирали по зернятку, боялися щоб не піймали, тому що могли посадити на 5 років, чи взагалі вбити. Чули, що в деяких селах люди їли один одного, чи взагалі померлих. Було дуже страшно та тяжко.

*Записала соціальний працівник
Л. Д. Лозинська*

ВАСИЛЬЧЕНКО Іван Андрійович

1919 р. н.

Мешкав у м. Первомайськ Одеської області

1. *Місце запису:* м. Первомайськ Миколаївської області (раніше були три селища: Голта, Богопіль і Орлик). У 1919 році ці три селища стали називатися Первомайськом. Назвав його більшовик Петровський.

2. *Дата запису:* 25 лютого 2008 року.

3. *Ким записано:* Підлісною Катериною Іванівною.

4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках?*

– А то як не пам'ятати, коли моя сім'я так постраждала!

5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забиравла урожай влада?*

– Забиравла влада. Говорили, що треба здати для держави. Це мала зробити кожна область і район.

6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

– Був тоді хороший урожай, вродило добре. Раділи, що є на продаж і на годівлю самим, ще й тварину буде чим прогодувати.

7. *Хто відбирав?*

– Червоноармійці, більшовики.

8. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

– Були (свариться, проклинає). Сам жив тоді краще (свариться).

9. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на збирання продуктів?*

– Заходили у двір. Викликали хазяїна хати. Якщо відмовлявся вийти, його силою витягували надвір. Заставляли відкрити сарай, погріб. І там вже дивилися. Мама й батько плакали, просили оставити хоча б на перші дні поїсти.

10. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

– Тоді батько попитався захищати своє добро. Його відшпурнули. Потім почали бити. Одні били, другі грузили мішки з зерном, крупами, картоплею і другою городиною. Мама причитала так, наче у хаті був покійник. Ми, малі, теж почали ревіти. А як підводи виїхали з двору, на батька страшно було глянути (плаче).

11. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– Ну, так. Гвинтівки (Задумався. Не хоче говорити. Нервує).

12. *Як люди боронилися?*

– Ніяк. Ми боялися їх. Малі діти ховались, на них не дуже тоді звертали увагу. У них же зброя! А поспробуй хоч замахнись на тих.

13. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Можна. Але багато хто не встигав.

14. *Чого?*

– Бо дивилися сусіди. А хто доносив, тому була винагорода. Буханка хліба або кілограм картоплі. Того й слідили.

15. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Штиркали подушки, перину. Бо як проштрикнеш, то посиплеться чи зерно, чи ще щось. А хіба я знаю, як їх звали! Щоб їм (свариться). Я був тоді малий, боявся їх.

16. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– [...]

17. Де можна було заховати продукти харчування?

– Мама ховали собі у пазуху, у чоботи. У туалеті знаходила схованку. Ми мовчали (плаче).

18. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Спочатку задобрювали в колгоспи. А потім заганяли. Не знаю, чи давали щось з їжі.

19. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Забирали худобу, одяг хороший, теплий. Одяг забирали і на наших очах спалювали. У мами були рушники. Робили зло. Брали рушники і витирали ними брудні руки, обув, навіть колеса у підводі. Це робили спеціально, щоб позлити хазяйку.

20. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Чув про цей закон. Від нього стільки людей вбито.

21. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки горюдини?

– Тоді ж все оберігалось охороною, більшовиками. Хай краще згниє.

22. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Червона влада охороняла. Хто ж іще!

23. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Люди не знали, що це таке. А тому й боялися тих колгоспів. Хто добровільно йшов, того менше чіпляли. А хто не хтів, дома підпалювали.

24. Чи змушували людей йти до колгоспу і як?

– [...]

25. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– У нас було троє коней і дві корови. Кози, вівці – то таке. Пам'ятаю, мама корови забрала у хату. А вони такі розумні були, мовчали, не мукали. Тяжко...

26. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Ходили? Вночі. Спеціально. Щоб люди були розгублені. Щоб не знали, за що хапатись: за дітей, за чоловіка чи за зерно (свариться).

27. Скільки разів ходили до хати?

– Могли на день прийти разів 12. І казали, що хтось бачив щось. Це спеціально перевіряли, чи злякались. Якщо лякались – значить було ще щось заховано. І знов перевертали догори дном. Шукали (свариться).

28. Коли почали люди помирати з голоду?

– З осені на зиму. Осінь і зима. Дуже тяжко... Саме страшне, що українське зерно вивозилось за границю, а наші люди помирали з голоду.

29. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Їх збирали. Вони йшли жебракувати, вони йшли у найми до багатих. В Кіровській області* був дитячий будинок, куди звозили дітей. Паркан був високий, що заглянути не можна було. Туди звозили дітей, які жебракували. Закривали їх. Там страшно було проходити, бо діти там помирали з голоду. А хто хотів пере-

* Сучасне м. Кропивницький у 1939–2016 рр. мало назву Кіровоград; а перед тим, у 1934–1939 рр., – Кіров.

кинути туди кусень хліба (плаче), їх відганяли і навіть розстрілювали (плаче). Там загинула наша сусідка тітка Марфута. Не знаю, як прізвище.

30. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не голодували ті, хто доносив. Сама влада не голодувала, їх родичі. Таких було мало на селі. А ті, хто йшли на велику дорогу до міста, їх знов забирали і завозили в село або вивозили у поле, в чисте поле на сніг, мороз. Так і нас вивезли.

31. *Хто зумів вижити?*

– Той, хто зумів добратися до Донбасу, до міста. Дуже багато помирало мужчин.

32. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Помагали, але дуже мало. Та й кому потрібні були чужі лишні роти, коли самим не було що їсти.

33. *Які засоби вживали до виживання?*

– Які хоч! Навіть із чобіт їли підметки (плаче). Та хіба це можна говорити без сліз. Навіть їли дітей. Я прийшов до однієї хати, щоб щось попросити, а мені дід говорить: «Тікай». «Чого?». «Бо з'їдять». «А чого ж вас не їдять?». «Бо я старий! Тікай, кажу». От так.

34. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Майже ні. Давали жменьку насіння і казали, щоб ішли. Виштовхували з двору.

35. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Їли все, що росло. І залишки на кущах, деревах.

36. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Навіть вовчі ягоди. Які там вовчі? Все йшло. Не розбирали, що можна, а що ні. Йшло усе: кора, коріння. Коли настала весна, і ті, хто зумів пережити зиму, люди виповзали і просто, як тварина, повзали і зубами їли те, що виткнулося із землі: лободу, спориш, щирицю. Люди паслися (плаче і проклинає).

37. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Їли і ловили все, що бігало: котів, собак, жучків, равликів, викопували черв'яків і їли.

38. *Живими?*

– Так.

39. *Чи можна було щось купити у місті чи вимінити?*

– Можна. У кого було щось з коштовностей. За одну обручку чи кульчики давали муки чи насіння, чи якоїсь крупи. На більше не тягло.

40. *Чи був голод у містах?*

– Голод у містах був, але не такий, як у селах. Там легше було (задумався). Набагато легше. Можна було піти в найми до тих же більшовиків. Згодні були, щоб їм не платили, аби тільки кормили. Батьки відправляли своїх дітей у город, щоб вижити.

41. *Скільки людей померло у селі?*

– Не знаю. Та в кожному дворі було горе. Чи багатий, чи бідний. А хто ж це знав тоді, а тепер тим більше. Не знаю.

42. *Чи відомі випадки людодства у вашому селі?*

– Відомі. Була у нас одна баба Ліля. Так всі знали, що вона поїла трьох дітей. Але всі боялись навіть з нею зустрічатись очами. Її боялись. Залишився один хлопчик. Вона його вигодовувала.

43. *А де вона потім ділась?*

– Не знаю. Десь виїхала.

44. *А хлопчик?*

– Про нього не знаю. Мабуть, забрала з собою.

45. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Не знаю. Деяких взагалі не ховали. Знаходили деяких після весни. Заметені снігом були.

46. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

– Це вже я геть не знаю що сказати. Не знаю.

47. *Чи відомі у Вашому селі місця поховання людей від голоду?*

– Ну тут, де старе кладовище. Там же і твій дід похований. В загальній могилі. Так казали люди.

48. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*

– Та як поминають? Рідня, може й поминає. Зараз може й будуть поминати, а тоді... Та хто? Ой!..(задумався).

49. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*

– Тепер поминають. А за часів радянської влади. Ти що? Коли тоді церкви розрушували. Ні, звичайно.

50. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*

– Церкви у нас є тепер.

51. *А ви ходите туди?*

– Ні!

52. *Чого?*

– Ну... Не ходжу і все.

53. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*

– А тут, де два мости сходяться, стоїть же хрест. То кому? Кажуть, що то пам'ятник жертвам голодомору.

54. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*

– А от тобі й говорю, що молодих не інтересує це. Вони ніколи цього не поймають.

55. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*

– Радянську владу. А кого ж.

56. *Прізвище, ім'я по батькові оповідача. Рік народження. Васильченко Іван Андрійович, 1919 р. н., 23 лютого (фото нема).*

57. *Чи ви знаєте, що таке Торгсін?*

– А хто його знає? Це ж там, де була скупка коштовностей? Так?

Записала вчителька
Катерина Іванівна Підлісна

ВЕЛИЧКО Тетяна Олександрівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Новоселівка Одеської області

Мені було 8 років. Я добре пам'ятаю ті страшні роки. Навколо помирало так багато народу. В ці роки було розкуркулення, в людей забирали все зерно, подушки, ковдри, худобу. Все брали в колгосп. В країні був страшний голод. Їли все, що потрапляло під руки, – їли лободу, акацію, буряк, будь-яку траву. Аби щось було у роті. Багато дітей не витримувало. Моя мама ходила і збирала в соломі зернята, принесе в долоні і розділить на всіх. Це виходило по два зернята. Покладемо їх до рота та жуємо. Коли жито виросло в городі, стали наливатися зерна, то ми стали його ламати та тримати над вогнем, аби вусики обгоріли, а інше з'їдали. Хоча вони навіть не допікли. Страшно подумати, як ми пережили ці роки. Ходили босі й голі.

Записав соціальний працівник

ВИЛЕГЖАНІНА Римма Іванівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Петриківці Вінницької області

Жили ми в сільській хатині. Нас було четверо. Батьки, спасаючись від голоду, залишали нас. Ми були опухлі від голоду та холоду. Братик помер. Якось дядько (брат батька) дізнався про те, що з нами трапилось. Ми поховали братика, та він забрав мене до себе. Я назавжди запам'ятала, що мої подружки у сусідній хаті померли разом з мамою. А ще один сусід зарізав двох моїх подружок та з'їв їх, а коли не стало знов нічого їсти, то вбив свою дружину і теж з'їв. Ще я запам'ятала, як люди йшли по вулиці і падали та вмирили від голоду.

Записав соціальний працівник

Є. Н. Мишкевич

ВІРАЖЕВИЧ Віра Іванівна

1924 р. н.

У мене під час голодомору померло дуже багато рідних. Мій батько хворів на тиф. В той час з сіл приїжджало багато людей. Всі дорослі та діти були дуже худі з опухлими животами.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. В. Грібанов

ВОЛИК Марія Михайлівна*1927 р.н.*

Моя бабуса, Волик Марія Михайлівна, 1927 року народження, котра мешкала у с. Березняки Полтавської області, згадувала, що «до 1932 року усі жили в достатку, батько не хотів вступати в колгосп. За те й влаштували нам розправу. Забрали все – жито, картоплю, буряк, квасолу. Приїздили бригади і гострими палицями тикали всюди, шукали, де ми сховали зерно».

Мама намагалася хоча б щось сховати, щоб нас нагодувати. Але забирали все, незважаючи на те, що мати і ми плакали та вмовляли не забирати в нас останнє. Навесні від голоду померли молодший брат і дідусь.

Мати опухла, але її влаштували охороняти овес. На полі ходити вона не могла, лише голосила, а я бігала та відганяла горобців. Так ми і пережили голод, страшніше за який нічого в житті не було.

*Записала онука
Алла Павлущенко*

ВОЛКОВА Валентина Іванівна*Р. н. невідомий*

Голодомор в Україні було створено штучно, щоб загинуло багато людей. Але люди боролися з цим, виживаючи у тих важких умовах, які були створені. Люди у нашому селі їли усе, що можна було їсти. Були випадки, коли люди помирали, а інші з'їдали їх. Через це померлих ховали вночі, щоб ніхто не бачив, тому що інші мешканці могли відкопати тіло та з'їсти.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

ВОЛКОВА Євгенія Йосипівна*1928 р. н.**Мешкала в с. Троїцьке Одеської області*

Я згадую, як річка Буг вийшла з берегів і все навколо затопила, і наша хатинка впливла. Нас врятували сусіди, із всього майна в нас лишився тільки чайник, так як мати дала мені його в руки, так сусіди з чайником мене й врятували. Два дні ми спали під огорожею біля церкви. Батюшка нас пожалів і поселив у сторожці. Їли все, що потрапляло під руки. Мати та сестра бралися за любую роботу, щоб тільки вижити.

*Записала соціальний працівник
О. В. Губарь*

ВОЛКОВСЬКА Ганна Мартим'янівна

Р. н. невідомий

Мешкала на Житомищині

Не пам'ятаю, щоб люди вмирили, але точно голодували, їли картоплю мерзлу та гнилу, різну траву та усі рослини, що могли знайти. Було дуже важко вижити. Я тоді жила в Житомирській області. У сім'ї нас було 5 дітей, ніхто не помер, батьки працювали в колгоспі.

Записала соціальний працівник

Л. В. Михайлова

ВОЛОШИНА Матрона Павлівна

1922 р.н.

Мешкала у Вінницькій області

Мені було вже 10 років. У нас була велика родина. Під час голодомору ми жили у Вінницькій області коло лісу. Батько у тому лісі сховав корову і в нас її не забрали. Лише завдяки тій корові ми й вижили. Ходили у ліс, збирали якісь ягоди і бур'ян. Я була трохи старша і пам'ятаю, як мої молодші братики й сестрички плакали і просили їсти. Ось і усе, що я запам'ятала: голод, холод, розруха.

Записала соціальний працівник

Г. І. Чердинцева

ВОРІНКА М. І.

Р. н. невідомий

Пам'ятаю, що голодували, міняли речі на хліб. Ходили бандити по будинках і відбирали худобу, зерно та іншу їжу, яку знаходили у будинках. Влітку збирали гриби, траву та інші рослини, мені на той час було 14 років. Якось батьки зуміли заховати коня, вівцю, завдяки цьому пили молоко та їли сир. Ось так і вижили.

Записала соціальний працівник

Л. І. Поточенко

ГАЙ Ганна Тимофіївна

1922 р. н.

Мешкала в с. Корольча Чернігівської області

Про голод, який відбувся у 1932–1933 роках пам'ятаю добре. Ми жили у селі, мама та троє дітей.

В нас батько помер, залишилась мати та троє дітей.

Наша хатка була над дорогою, яка вела до лісу, там був цвинтар. Мені найбільш запам'яталось в той час, як я сиділа біля вікна і бачила, як везуть дуже багато мертвих, без якої труни везли покійника на цвинтар по дорозі біля нашого будинку.

ку. На теперішній час кажуть, що це все було зроблено спеціально Сталіним. Я, наприклад, вихована в душі Сталіним, тому я на нього поганого слова не скажу, навпаки, ми його вважали за батька та вірили в нього. Він не міг цього зробити.

Їжу в нас ніхто не відбирав, ми жили непогано, в нас була навіть корова, яка приносила молоко.

Люди після збору врожаю збирали колоски та картоплю на полі та їх ніхто не карав.

В нас зерно не забирали, а навпаки надавали зерно, яке збиралось.

У нашому селі сусіди допомагали один одному продуктами харчування.

Про закон «про п'ять колосків» не чула.

Люди вмирили з голоду, але випадків, щоб люди валялися на вулиці, не було. Їх ховали або родичі, або навіть допомагала сільська рада. Це не одна людина в тиждень, а дві три в день померлі людини. Деяких ховали в труні, а взагалі так один на одного, у всякому разі був порядок.

Я не знаю, скільки осіб померло у нашому селі, але були бідні люди, які вмирили кожний день. Багато близьких мені людей померло в той час.

В нашому селі також були сім'ї, які і не голодували зовсім. Ми, наприклад, вижили, троє дітей та наша мати.

Були сім'ї, де були батько, мати та три чотири сини дорослі; ці сім'ї дуже добре жили.

Я розповідала про це своїм дітям та дітям у школі.

По правді кажучи, в цей час дуже байдужа молодь, їм нічого не треба.

Я проробила у школі сорок два роки вчителем української мови та літератури. Мій брат і моя сестра також вчителі. Я дуже люблю школу та дітей.

У висновок хочу сказати, що я вдячна радянській владі, яка мене виростила, виховала та вивчила.

*Записав провідний спеціаліст
Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради
Ю. П. Станєв*

ГАЙДАЙ Віра Іванівна

1918 р. н.

Мешкала в с. Семенівка на Черкащині

Було мені 14 років. По дорозі в школу бачила, як везли померлих людей з голоду. Вчилася в 7-му класі, часом ходила в школу голодна, люди пухнули з голоду. Вижила завдяки братові, він працював начальником у військкоматі, отримував продовольчі набори і ділився з родичами. Батько виїхав на будівництво ДніпроГЕСу, іноді привозив рибу. Але сім'я все одно голодувала. Дідусь, який жив в іншому селі, помер з голоду.

*Записала соціальний працівник
Г. Е. Ваулина*

ГАРБУЗ Іван Якович

1929 р. н.

Мешкав у с. Жовтень Одеської області

Мій чоловік, Гарбуз Іван Якович, народився у с. Жовтень. У 1935 році він та його сестра Гарбуз Таїсія Яківна залишилися сиротами.

Їх батько для того, щоби прокормити дітей, збирав після збору урожаю на полі колоски, у 1933 році за це він був арештований.

Після арешту мати сама спробувала годувати дітей, та все саме краще віддавала їм. У 1935 році вона померла, дітей взяли на виховання родичі, які по черзі по одному місяцю годували дітей, більше тримати не мали можливості, в зв'язку з тим, що треба було годувати і своїх дітей.

Записано зі слів дружини Анни Петрівни Гарбуз

ГЛАЗКОВА Ганна Федотівна

1919 р. н.

Мешкала в с. Ракулове Автономної Молдавської СРР

Народилася 22 червня 1919 року. Натерпілися лиха і голоду, батьки, як могли, старалися, щоб двоє дітей нагодувати. Біля нас були добрі люди, які допомагали в той тяжкий час, так нам вдалося пережити ті страшні роки.

Записала соціальний працівник

А. Г. Кримська

ГНАТЮК Марія Михайлівна

Р. н. невідомий

Проживаю в м. Одеса, вул. Богдана Хмельницького, буд. 42, кв. 22.

Мого батька розстріляли як куркуля, нас залишилося четверо дітей. Пам'ятаю, як після розстрілу батька нас загнали у сарай та вибрали все з хати. З голоду шукали гнилу картоплю, збирали лободу, колосся. Охоронник мене спіймав, забрав сумку та висипав звідти зібрані колоски. Бив ногами мене, п'ятирічну дівчину, я плакала, але все одно йшла збирати колосся, з яких мама варила кашу. Потім ми переїхали у місто, мама влаштувалася на завод. Але своє дитинство я згадую, як у кошмарі.

Записала соціальний працівник

Н. С. Авдєєва

ГНЕЗДЕЄВА Марія Іванівна*1926 р.н.**Мешкала в с. Боровиця на Житомищині*

Під час голоду я була дитиною, але чітко пам'ятаю обірваних, безсилим людей. Родичі батька померли від голоду і практично ніхто не вижив з його великої родини. Люди ходили збирати колосся, їли лободу, пекли з неї пиріжки.

У сусідів померли чоловік і жінка, лишилося 6 дітей, які вмирали один за одним, не було кому їх ховати, так і лежали у хаті живі й мертві поряд. Багато страшних історій запам'ятали мої старші сестри, але їх вже немає серед нас.

Одного разу я бачила, як впала стара худа коняка і люди її, ще живу, рвали, різали її на шматки, їли, скрізь текла коняча кров...

В період голоду, люди втрачали глузд, траплялися випадки канібалізму, коли жінки їли своїх дітей.

*Записала соціальний працівник
Варганик*

ГОДОВЕНКО Тамара Григорівна*Р. н. невідомий**Мешкала в м. Одесі*

У сім'ї було 4 чоловіка, жили голодно. Переживали голодовку з родичами, які приїхали з Росії. НКВС забирала у всіх селян продукти. Вони могли приїхати у будь-який час та почати шукати, де і що заховане. Люди почали помирати після того, як у них забрали всі запаси зерна, овочів та продуктів. Уся наша родина вижила у цих важких умовах.

*Записала соціальний працівник
Г. Е. Ваулина*

ГОЛОВЧЕНКО (ПАНЧЕНКО) Олександра Яківна*1926 р. н.**Мешкала в с. Сольварка Березівського району Одеської області*

1. Місце запису: м. Одеса. Місце проживання в 1933 році – с. Сольварка (в 1960-х роках зникло повністю), біля села Михайло-Олександрівка Березівського району Одеської області. В селі було 30 хат.

2. Дата запису: 16 березня 2008 року.

3. Записала: Сербул Катерина Сергіївна, учениця 6-В класу ОНВК – гімназії № 7.

4. Чи пам'ятаєте ви, що був голод у 1932–1933 роках і 1946–1947 роках?

– Так.

5. Які на Вашу думку могли бути причини голоду?

– Зерно було забрано до районного центру.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?

– Вирощеного на городі ніхто не забирав.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
– Не пам'ятаю.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Не пам'ятаю.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Так, людей висилали у Сибір за приховування зерна. Наприклад, дядько Іван Михайлович Гетьманський був арештований і висланий до Сибіру у 1932 році, бо в нього знайшли і забрали зерно. А через місяць були заарештовані його жінка і чотири дочки.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Так, зброю мали, мали металеві стержні, якими протикали землю в пошуках ям з зерном.
11. Як люди боронилися?
– [...]
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Зерно, золото приховати не можна було, а усе інше – можливо. У них в сім'ї залишилась корова, за допомогою якої вони й вижили.
13. Хто і як шукав ?
– [...]
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Декілька чоловіків приїжджали на підводі з іншого села або районного центру.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– [...]
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Так, їжу давали тим, хто нуждався – суп, куліш.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі?
– Забирали зерно будь-яке, гроші, золото, коштовності.
18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?
– Про закон «п'ять колосків» чула. Коли ловили в полі за збиранням колосків, арештовували та висилали.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Не дозволяли.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Назначали людей.
21. Чи люди хотіли добровільно йти у колгосп?
– [...]
22. Чи змушували людей йти у колгосп?
– [...]
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– [...]
24. В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?
– Не пам'ятаю.

25. *Скільки разів приходили до хати?*
– Могли приходити по декілька разів.
26. *Коли почали люди помирати з голоду?*
– Взимку та навесні 1933 року.
27. *Що було з малими сиротами, чи опікувалася ними держава?*
– Не пам'ятаю.
28. *Хто не голодував у селі і чому?*
– Не пам'ятаю.
29. *Хто зумів вижити?*
– В кого була корова, кури, вівці.
30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду?*
– Різні допомагали.
31. *Які засоби вживали до виживання?*
– [...]
32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Мали допомогу.
33. *Що споживали з рослин, ягід, коріння?*
– Споживали все, що можна було.
34. *З яких дерев, рослин, вживали листя, кору в їжу?*
– Бур'ян, бабки*, пасльону**, кропиву.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Різних.
36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
– [...]
37. *Чи був голод у містах?*
– Не пам'ятаю.
38. *Скільки людей померло у селі?*
– Померли деякі люди, скільки не пам'ятаю, але в сусідній хаті попухли, померли мати та троє дітей.
39. *Чи відомі випадки людодїства у вашому селі?*
– Людодїства не було.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– На кладовищі. Рідня або сусіди.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– [...]
42. *Чи відомі у вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Село зникло, кладовище теж.
43. *Чи поминають їх?*
– Ні.
45. *Чи є у вашому селі церква?*

* Популярна назва «бабки» застосовувалася до різних рослин, зокрема до бриндушів, також до подорожника (див. прим. на с. 83).

** Паслін чорний – однорічна рослина родини пасльонових з овальними чорними ягодами. Вживалася в їжу, незважаючи на токсичні речовини в усіх її частинах; особливо отруйними вважаються недозрілі зелені плоди.

– Не було церкви в селі.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Ні.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років?

– Ні.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Не можу відповісти.

50. Головченко Олександра Яківна, дівоче прізвище – Панченко. 26.04.1926, батько – Панченко Яків, мати – Гетьманська Сеня.

51. Чи знаєте ви що таке Торгсін?

– Не пам'ятаю.

*Записала учениця гімназії
Сербул Катерина Сергіївна*

ГОЛОВЧЕНКО Петро Тимофійович

1922 р. н.

Мешкав в Одеській області

Під час голодомору 1932–1933 років серед інших постраждала родина мого прапрадіда Петра Головченка, який жив на Одещині. Про нього я маю бажання розповісти.

Дуже заможна жила сім'я Петра до 1929 року: було три коня, декілька десятків вуликів. Починаючи від 1914 року і до 1924 року, під час бойових дій п'ять коней було конфісковано владою для війни. Але працювали тільки самостійно сім'єю, яка була немала. П'ятеро синів та дві доньки.

Від 1929 до 1932 року влада забрала усе майно в колгосп. Сім'ю вигнали з рідної хати, де зробили правління колгоспу, а рідний двір став колгоспним двором.

Тяжко пережив Петро цей удар, але збудував землянку, де всі і поселилися.

Та прийшов 1933 рік. Усе зерно з колгоспу було вивезено до районного центру, і його охороняли військові.

По всіх домівках забрали все до зернятка. Голодувало все село. У діда Петра було сховано на чорний день дещо: срібний посуд, монети, намисто. З початку зими він ходив до Одеси і розпродавав чи обмінював цінності на зерно, макух, картоплю. Але весною 1933 року закінчилося все, і нічого було їсти. Тяжка зима і постійні переходи знесли діда Петра, не витримав він, занеміг і до літа не довжив.

Не дожили і двоє його наймолодших дітей.

І мою родину, моїх предків не обійшла стороною трагедія 1932–1933 років, яка зменшила населення на 10 мільйонів душ, більше, ніж війна.

*Записала учениця гімназії
Сербул Катерина Сергіївна*

ГОЛОМБІЄВСЬКИЙ Євгеній Анатолійович*1927 р. н.*

У ті роки мені було 5 років. Постійно хотілося їсти. Батьки міняли речі на харчі. А скоринка чорного, як земля, хліба на день була за велику радість.

У дитячу пам'ять врізалось, як худа конячина, ледве тримаючись на ногах гризла деревину.

*Записав син***ГОЛОПЕРОВА Лідія Павлівна***1923 р. н.*

1. Місце запису: м. Одеса Люстдорфська дорога, буд. 29 а, кв. 20.
2. Дата запису: 21 червня 2008 р.
3. Ким записано: Думою Ганною Миколаївною
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?
– Відносно.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?
– [...]
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– [...]
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусідів про приховання зерна?
– [...]
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?
– [...]
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– [...]
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Батько був шахтарем, привозив хліб і молоко.
11. Як люди боронились?
– [...]
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– [...]
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Люди в різній формі.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– [...]
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– [...]
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– [...]

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– [...]

18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– За п'ять колосків сажали в тюрму.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– [...]

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– [...]

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Не хотіли.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Заставляли, тому йшли в колгосп працювати.

23. Де переховували худобу, щоб не збирали в колгоспи?

– [...]

24. В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?

– [...]

25. Скільки разів приходили до хати?

– [...]

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– Смутно пам'ятаю.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– [...]

28. Хто не голодував у селі і чому?

– [...]

29. Хто зумів вижити?

– [...]

30. Які засоби вживали до виживання?

– Їли все, кішок і собак.

31. Чи мали якусь допомогу від родичів?

– [...]

32. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– [...]

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Їли лободу, кінський щавель*.

34. З яких дерев, рослин вживалися листя, кору в їжу?

– Кору дуба і все, що знаходили.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– [...]

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

– Міняли все, що можна було, на їжу.

37. Чи був голод у містах?

* Щавель кінський – багаторічна трав'яниста рослина родини гречкових; має лікарські властивості.

- У місті було краще.
 - 38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
 - Не знаю.
 - 39. Чи відомі випадки людоїдства у Вашому селі?
 - [...]
 - 40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
 - Заривали, як могли.
 - 41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
 - [...]
 - 42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
 - [...]
 - 43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
 - [...]
 - 44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
 - [...]
 - 45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
 - [...]
 - 46. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи не розповідали?
 - [...]
 - 47. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
 - Уряд.
 - 48. Дозвольте зробити з Вас фото.
 - [...]
 - 49. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача. Рік народження.
- Голоперова Лідія Павлівна. 14.07.1923 р.
- 50. Чи Ви знаєте, що таке Торгсін ?
 - [...]

Записала
Н. М. Дума

ГОЛУБ Володимир Лук'янович

Р. н. невідомий

Під кінець колективізації, що припала на 1933 рік, норми хлібоздачі особливо стали відчутними. Врожаю людям вистачило б, але забирали все, не лишилось нічого. Всіх, хто був багатішим та мав плуг, борону, їх відправляли у Сибір, на Північ. Щодо розкуркулення, то це робили свої ж люди на селі. Пам'ятаю, зайшли до однієї жіночки і не залишили навіть вузлик з їжею, що був схований у колісці з дитиною.

В колгоспі страшна була праця: працювали і вдень, і вночі. За роботу давали хліба черствого з відходів та баланду з макухи, її батьки не їли, а несли дітям.

У той час були великі податки, навіть порося не мав права ніхто зарізати без відома колгоспу, тому продавали молоко, збирали ягоди, фрукти, продавали та сплачували свій борг державі. Врятувала нашу сім'ю корова. Пам'ятаю, що рвали та варили рогіз, а він варений страшний, тягнеться як резина, братик мій взявся варити його, взяв ложку та тягне, а він падає, сил вже не вистачило.

Збирали на їжу і зелень, і бур'янець, а особисто “калачі”*, рятувались спичками від очерету, їли і картоплю гнилу та вонючу, цукрові буряки, збирали якесь зерно, товкли у ступах і кидали жменьку у воду, аби тільки навар був. Не залишилось у дворах ні котів, ні собак.

Врятував нас від голоду батько, цілий місяць був у Херсоні, думали що його вже немає, а він повернувся і привіз величезну хлібину та [...] борошна. Вижили.

У той рік у селі панував тиф, пам'ятаю, що мато і тато з тифом у лікарні, дід, баба і брати мої хворі, а я ледве піднявся та пішов на вулицю, висмикнув кулик сіна, попарив та нагодував корову.

Записала соціальний працівник
Г. І. Моторна

ГРИГОРЧАК Параска Григорівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Новоіванівка Автономної Молдавської СРР

Проживаю в м. Одеса, вул. Заболотного, буд. 20, кв. 86.

Я народилась у с. Новоіванівці Балтського району Одеської області. В населення вилучали збіжжя, картоплю, квасолу. Всюди перевіряли залізними щупами. В кого щось знаходили – били, вішали й убивали. Від голоду нас врятувала бабуса. Терла лушпайки від пшона й пекла млинці, з щавлю та лободи варили суп. Виживали хто як міг.

Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова

ГРИГОРЧЕНКО Прасковія Григорівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Новоіванівка Автономної Молдавської СРР

Було дуже тяжко. У моїй родині померли від голоду дідусь та брат. Нас врятувала бабуса. Вона терла шелеху від пшона і пекла коржики. Ми збирали щавель, лободу та варили юшку. Тяжкий був час, навіть спогади викликають біль та страх.

Записала соціальний працівник
Л. Л. Фомина

* Калачі, калачики – одно-, дво- або багаторічна трав'яниста рослина родини мальвових. Має лікарські властивості. Листя містить аскорбінову кислоту, каротин тощо. Вживали в їжу, зокрема, «істівні зернятка» (див. текст на с. 511).

ГРИЩЕНКО Єлизавета Іванівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Маяки Одеської області

В голодні 1930-ті роки була дитиною, пережила труднощі, родина не мала можливості виїхати у місто. Голодували та перебивались, як могли, з матір'ю ходили по полям і шукали траву, колосся пшениці. Вижили завдяки Господу, з тих пір залишилася звичка економити на всьому, ні одна крихітка хліба зі столу не викидається. Я не хочу згадувати ті страшні роки, щоб такого ніколи не було.

*Записала соціальний працівник**А. Г. Кримська***ГРОМОВЕНКО (КРАЄВСЬКА) Зінаїда Петрівна**

1922 р. н.

Мешкала в с. Гедвилове Одеської області

Моя прабабуся Громовенко Зінаїда Петрівна (дівооче прізвище – Краєвська) народилася у 1922 році в с. Гедвилове Кривоозерського району Миколаївської області. Її батько – Петро, мати – Наталія. В сім'ї було шестеро дітей: Зіна, Таня, Соня, найменший – грудний хлопчик Борис (імена інших дітей невідомі). Настали важкі часи: батька Петра забрали за те, що на городі знайшли кукурудзу, від нього прийшло декілька листів, в яких він заспокоював дружину, про себе нічого не писав. Пізніше, зі слів невідомого чоловіка, який заходив до родичів і побачив портрет Петра на стіні, стало відомо, що вони разом працювали на важких роботах «по коліна у воді, десь у Росії», більше про нього нічого невідомо. У ті страшні часи сім'я дуже бідувала, їсти не було нічого. Спочатку мати вимінювала висівки, а потім вимінювати не було на що. Їли траву, варили борщ з кокішу*. Найважче було пережити зиму. Діти пухли від голоду і тільки просили їсти, а потім почали вмирати одне за одним. Померла матір Наталія, залишилось ще декілька дітей, у грудного Бориса вижити шансів не було. Померлих забиравала підвода, і ховали їх в одну могилу. В живих залишилося тільки двоє: моя прабабка Зіна та її сестра Тетяна.

У сім'ї дядька Йосипа, рідного брата батька Петра, після голоду вижило теж двоє: донька Катерина та син Євтух (було сім дітей). Катерина була найстаршою, тому забрала під своє крило Зіну, Тетяну, Євтуха. Вона була для них і сестрою, і матір'ю. На жаль, брат Євтух загинув на війні у 1943 році. Три сестри прожили довге життя, підтримуючи одна одну. Але ті страшні події вони пам'ятали до самої своєї смерті.

*Спогади записав учень 5 класу**Р. Олійник*

* Кокіш (кокиш), какіш (какиш), салат або латук компасний (дикий) – трав'яниста дворічна рослина родини айстрових з гіркуватим молочним соком всередині стебла; здавна відома харчовими і лікарськими властивостями. Подеколи паралельно вживалася назва «сусай», «гіркий сусай», «молочай», що «росте, як зелена цибуля» (порівн. текст на с. 785, 888).

ГУЙВАН Михайло Васильович

1926 р. н.

Мешкав у с. Заболотне Вінницької області

1. *Місце запису:* Бесіда записана у м. Котовську Одеської області.

2. *Дата запису:* 15 березня 2008 року.

3. *Ким записано:* Варшкевич Оленою Гарріівною.

4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?*

– Народився я 20 серпня 1926 року. У 1932 році в нас був голод впереміжку з канібальством, а у 1946–1947 роках я був в армії і тільки чув: писали з дому про це, але все перечеркнуте було. Голод 1946–1947 років був, але не такий сильний, – ще ворони літали і собаки по вулицях бігали, а в 1933 році – ні ворон, ні собак, ні кішок не видно було, – всіх з'їли.

5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*

У 1928 році комуністична партія Радянського Союзу вирішила провести індустріалізацію всієї країни, але була потрібна робоча сила, яку треба кормити! Значить, треба створити колгоспи. Вирішили зробити колективізацію за 5 років, від 1928 до 1933 року. Тобто загнати всіх селян у колгоспи, щоб мати доступ до кормів, щоб кормити робочий клас. Спочатку зробили в Росії голод у 1928–1930 роках за рахунок цієї колективізації, але там було не таке заможне селянство, як на Україні, й тоді вони поступово почали колективізацію робити в Україні. Відразу зробити і в Росії, й у нас не змогли. І ті російські села не змогли дати, вони прийнялись за Україну – «Куркулів треба, мов, знищити, а хто супротивиться – загнати в Сибір. Забрати землі». Але малувато. Куркулі прячуть зерно, значить, треба зерно вилучити. Організовували батальйони. Вони були озброєні піками, пістонами й іншим; пугали народ всім цим. Цими піками вони проштовхували землю, шукали зерно, а в хатах з усіх мішечків забирали зерно, все геть до останнього зернятка, голими людей залишали. Потом ще – в селах люди були без паспортів, із села людей нікуди не випускали. Всі шляхи були блоковані, щоб ніхто з села не виходив, нехай ніхто не спасеться.

6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

– Комуністична банда. Почав уряд воювати з голодним народом.

7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда за приховання зерна?*

– Та не пам'ятаю я таких випадків! Сільська рада – державна установа, в ній були ці депутати – виконавці (10–15 десь), заможні селяни, яких не чіпали. Давали їм завдання, їх підкормлювали, а вони знали – де, хто, що ховає. Вони були всі комуністами, вони виконували указівки партії – місцеві жителі. Дехто ще живі, їм по 90 років. Тоді були комсомольцями.

8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?*

– Сільські люди знали, що вони в сільраді, – ніхто і не просив їх показувати документи. Піка – ось його документ! В тої піки, послухай, була прикльопана коробочка – конусна така, якщо він землю пробив, а там десь було заховане зерно, воно попадало у цю коробочку.

Ось що я ще скажу. В городі-герої Одесі проживав один із робітників нашого села, він був фінансовим ревизором у поїздах. Він приїжджав до села. З ним домовлялися, щоб він вийшов на станції і забрав тайно когось із собою. І ті люди ходили по помойкам, по базарам (тоді в Одесі не дуже поважали камбалу, – вони збирали голови, хвости – все, що можна було підбирали). Фамілія того чоловіка – Чупринко. Хай архіви піднімуть – він працював – ото білети перевіряв – ревизором на залізничній дорозі Одеській. В того Чупринки була дочка Неля, 1926 р. н., вона, мабуть, ще проживає в Одесі. Він допомагав людям отак.

Так що в Одесі голоду не було. Одесити голоду не знали. Але Одеса – це не вся Україна, це ж був промисловий город. А наші люди збирали там об'їдки. А голод був у селі. Українське село рішили знищити. А знищити село – це знищити і Україну, українську мову. Це був геноцид проти українського сільського населення.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– А як же! Хто живий остався, того туди забирали – в тюрми, хтозна куди, щоб вони там повмирали.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Ця екзекуція розпочалася в 1930 році. Мого рідного дядька забрали в 1930 році спочатку в Архангельськ, потім на Соловки. Його забрали як багатого чоловіка. Він був холостяк. Займався промисловим таким виробництвом. У нього була машина «Зінгер» і він шив грубу одягу – пальта, заготовки на кожані сапоги. А ще він співав у церковному хорі. Значить він був «враг народа».

11. Як люди боронилися?

– Люди були без допомоги, абсолютно! Ніякого опору! Ти що?!

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Неможливо! Ніхто не міг нічого приховати. Якщо приховав би – то потрібні були б жорна. Так ці комуняки розбивали жорна, і в мого діда теж. А ще вони ніччю підслуховували, – а ці жорна гурчать, якщо мелють. Отож порозбивали всі. Люди почали бити те зерно в снарядах (не в гільзах) – отож недавно закінчилася Перша мирова війна. Висипали зі снарядів вибухові речовини і отримували такі собі ступки, а ця банда прислуховувалася ніччю – адже вони дзенькали! Ось така була екзекуція!

Люди, які могли ходити, збирались у компанії і ходили в Молдавію пішки. Мою маму всю ограбили – забрали кожухи, валянки, рядна, подушки, – але це ж справжнє було багатства у селі в ті часи – увезли в ту сільраду і влаштували аукціон (а гроші були тільки у тих, хто в сільраді) і за копійки (маминого кожуха за 4 рублі продали), все собі забрали. І кінці в воду.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Їх звали в народі «антихристи», «грабіжники».

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Були сільрадівці, їх підтримувала районна міліція з пістолетом на боку, і з ними проводили ці грабежі. Заходили вдвох, а інші окружали хату (чоловіка 3–4 на дворі). Люди прятались на горищах, – там була солома і через неї люди могли втекти, так ті охороняли.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Шукали крізь: у дитячих колисках теж, але ніхто нічого заховати від тої банди не міг.

Голод породжувався поступово. У 1933 році у нас було своє поле, у нас були поля в різних місцях, десятини були розкидані. Одне було біля села засіяне пшеницею. Чую – трактор їде вулицею, «Фурзон»* – американський трактор – а ми, пацанва, за тим трактором побігли. Він виїхав на кінець села до нашого поля, а пшениця вже колосилася, і трактор почав поле орати. Брат Альоша побіг до матері, вона прибігла, і ми з нею лягли в борозду, а був міліціонер. Трактор зупинився, а ми не хочемо давати трактору їхати. Міліціонер почав стріляти біля нас. Так нам прийшлося встати і побігти. Вони навмисне переорювали ту молочну пшеницю тому, що мати не хотіла вступати в колгосп, а в неї було три сина на руках. І потім всю ту советську пору писали в газетах проти моєї мами, що вона була ворог колективізму. А вона до самої своєї смерті в колгосп не вступала. До нас довго ще приходили – хотіли відрізати у нас огорог, а ми були вже повнолітні.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Тим, хто пішов до колгоспу, видавали зерно, а не їжу. В кінці робочого року він йшов у той колгосп получати зарплату. Кому давали послід (негодна пшениця) – 25–30 кілограмів, то він заробив за рік і по 5 копійок за трудовень – це виходило по 5–6 рублів за рік. Але йому не погрожували, що огорог відріжуть. Залишали огорог. А в тих, хто не йшов у колгосп, огороги забирали, тільки стежку залишали до хати.

17. Забирали лише продукти харчування, чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– [...]

18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– А як же! Конечно! Але це трішки пізніше. Піймав цю людину, ага, 5 колосків у тебе – значить 5 лет тюрягі. В 1946–1947 роках був теж цей закон.

18. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Та ні! Бог упасі! Були зроблені грабарки – коняки запряжені у граблі такі здорові і везли у полі взад-вперед. Підіймали ці граблі, – колоски на них назби-
ралися. Їздив об'їзчик на коняці, слівдив.

19. Хто охороняв поля колгоспні комори?

– Оці об'їзчики. Пшеницю зберігали в коморах, а ті комори були муровані, з цегли. Був сторож во дворі. Обзор мав цілу ніч, щоб ніхто не заліз.

20. Чи люди хотіли добровільно йти у колгоспи? Чи змушували людей йти в колгоспи?

– Був прийнятий такий негласний закон: якщо живеш в селі, то ти колгосп-
ник. Але повинно було написати заяву, і на зборах сільради приймали в колгосп.

21. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Та яке там переховували? Де ти її переховаєш? Під ніж, різали самі.

22. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Цілодобово. Вночі.

23. Скільки разів приходили до хати?

* Фордзон (Fordson)

– Приходили, коли їм заманеться. В любий момент могли прийти до тебе і заглянути кругом.

24. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– Конкретно встановити неможливо, але ж люди помирали не тільки від голоду. Мій дід поїхав, щоб десь знайти їсти на коняці, а через декілька днів ця коняка його привезла додому. Та коняка була сліпа (ще з першої мирової війни в обозі була). І коли їхали на базар, то її ніхто не міг обігнати – знала всі дороги. Вона була сліпа, але приїхала додому з мертвим дідом. Тією конякою ніхто не міг керувати, крім діда, та ще й сліпа – тому і не забрали. Це було в 1933 році.

25. *Що було з малими сиротами? Чи ними опікувалася держава?*

– Взагалі-то так. У нас в селі в одній куркульській хаті організували притулок. Там було вісім дітей, і не тільки з нашого села. Називали його «сирітська хата». Це були діти дітсадівського віку, старші трьох років.

26. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не голодували ті сільрадівці, хто вступав в партію, – давали йому якусь посаду. Їх було мало. Та всі вони грабували людей. Так вони трошки і виживали.

27. *Хто зумів вижити?*

– Випадково і я вижив, і мама вижила. Мама була моложава, 1894 р. н. Вона то в Молдавію ходила. Вони пішки ходили: компаніями збиралися, клали в торби ладанки, носили і міняли. В хустинку зав'язували, на два стакани крупи міняли.

28. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Була в нас одна бабка одинока, її чоловік був свинарем. Село наше було волосне, а у волосному селі командує старшина (не староста). А у нього в підпорядкуванні було декілька сіл – Іванина (його прізвище), а в нього був свинар, який командував скотним двором. І його як «врага народу» забрали на Соловки. Бабка ходила весь час до нас. Де щось вона випросить – до нас приносила, і ми варили щось разом.

29. *Які засоби вживали до виживання?*

– Засоби такі, що ходили в ліс, збирали жолуді під снігом; стригли кору з дерев: з осики, з берези, варили різні відвари; соняшникову вату пробували їсти – бо чимось кишку треба було набити.

30. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Ні. Ці родичі друг друга не признавалися, бо когось об'являть ворогом народу – щоб інших не позабирали.

31. *Чи споживали [їжу] з рослин, ягід, коріння?*

– Так.

32. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Так.

33. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Ніяких тварин не було. А в лісі – то як ти його піймаєш. А домашніх котів, собак навіть ворони позжирали.

34. *Чи можна було щось купити в місті чи виміняти?*

– Тоді грошей не було. Курка знесе 10 яєць – то їх не можна їсти, щоб купити на них керосину.

35. *Чи був голод у містах?*

– У містах голоду не було. Навіть в районних центрах. Бо там були державні установи. У нас був Перенчук – головний бандит.

36. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

– Таких відомостей в мене нема. Ніхто не скаже, бо це все було, як кажуть, під грифом «Совершенно секретно». В ніяких газетах ви цього не знайдете.

37. *Чи відомі випадки людодіства в вашому селі?*

– В нашому селі я щось не чув, може й був, скритий. Бо я був малий пацан, і мені боялися розказати – і тому я не чув. Але мертвятину, я чув, що їли. Знаю, що продавали на базарі холодець і знаходили з людської руки нігті.

38. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Хоронили на кладовищі.

39. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

– Та ні! То була не плата, а людський, Богом установлений обов'язок.

40. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*

– Тільки на цвинтарі, других місць не було.

41. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*

– В нашому селі був установлений хрест на пам'ять загиблим від голоду. Його поставили при румунській окупації, а комуняки його звалили і викинули.

42. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*

– По-перше, у нас церкву підірвали комуняки. У нас була велика церква, похожа на ту, що на Соборній площі. Понасовували динаміту, гахнули, а вона стоїть. Більше засунули. Гахнули так, що в усьому селі вікна повипадали. Їй було років 45 – молода, а підписали, що вона розвалилася. Побудували там клуб, сільраду. Зараз будують церкву якусь, я чув.

43. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*

– Відносилась вона до Московського патріархату, а зараз не знаю.

44. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*

– В нашому селі є така інтересна площа, така стела загиблим у Великій Вітчизняній війні односельчанам. Що там робиться зараз, я не знаю.

45. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*

– Я розповідав, але вони не хочуть слухати.

46. *Кого Ви вважаєте винним в загибелі багатьох людей?*

– Винна ВКП(б) – партія більшовиків.

47. *ПІБ оповідача, дата народження:* Гуйван Михайло Васильович, народився 20 серпня 1926 року.

48. *Чи Ви знаєте, що таке Торгсін?*

– Торгівля іноземними речами, торгівля сертифікатами. Це престижний магазин, куди ходять багаті люди. Вони були розповсюджені, особливо в моряків. Вони приходили і по цим числам 10, 20, 50 могли там отоварюватися. Вічно там

нічого не було тим, хто робив за гроші. Я знаю, але ніколи там не був і ними не користувався.

*Записала
Олена Гарріївна Варшкевич*

ГУЛЬЧЕНКО Тетяна Олексіївна

1932 р. н.

Мешкала в с. Малахово Одеської області

Під час Голодомору загинули у нашій родині такі: двоюрідні прапрадід і прапрабабка Вадима Гульченка, мого онука – Левуцький Семен, Левуцька Євдокія Петрівна.

Також Дробот Степан та його дружина Дробот Марія. Їхні два сини – Петро та Костянтин. Гнатюк Майя Іванівна (рік народження – 1932, рік смерті – 1933).

У селищі Малахово, де жили, до Голодомору було 360 сімей, після залишилось 42 родини. Люди їли котів та собак, варили та їли бур'ян. На даний момент селище Малахово перейменовано в селище Олександродар, Миколаївська область.

*Записав учень
Вадим Гульченко*

ГУМЕННА М. П.

Р. н. невідомий

Сама я з багатодітної сім'ї, їсти було нічого, було важко, але ніхто не помер. Під час Голодомору вижили лише ті люди, які змогли пристосуватися харчуватися травами, які росли навколо. У ті часи загинуло дуже багато мешканців села. Пробачте, але я більше не можу згадувати ті страшні часи.

*Записала соціальний працівник
Л. В. Михайлова*

ГУРИН Олександра Василівна

1915 р. н.

Проживаю у м. Одеса, пров. Нежданової, 3. Народилася 1915 року. У ті часи багато людей помирало, сусіди пухли від голоду, батько хворів від туберкульозу, держава нічим не допомагала. Школи працювали, ми, йдучи до школи, обходили померлих від голоду людей, які лежали на дорозі. Майже усі їли одну траву, кропиву та інші рослини. Дуже страшно було. Не дай Боже, щоб таке знов повторилось.

*Записала соціальний працівник
А. В. Мирза*

ГУРОВИЧ Ніна Ізраїлівна

Р. н. невідомий

Пам'ятаю голодний час, було важко, виживали як могли. Під час голодомору усе одно ходили по домівках невідомі люди та вилучали усі продукти, що могли знайти, обшукували навіть ті домівки, де люди вже помирали від голоду. У той час дуже страшним був закон «Про п'ять колосків», згідно якому за 100–200 грамів зерна можна було посадити людину до в'язниці на 5–10 років. Ось такі страшні часи нам довелося пережити.

Записала соціальний працівник

Л. В. Михайлова

ДВЕРНИЦЬКА Ганна Костянтинівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Вінницькій області

Проживаю у м. Одесі, вул. Академіка Філатова, буд. 55, кв. 95.

Сім'я в нас була велика, четверо дітей, батьки, дід та баба, але в живих після голодомору залишилось тільки троє. Під час голодомору вмерло півсела, відбувалися жакливі речі. Наша сусідка, поки не було дома чоловіка, з'їла своїх трьох дітей від голоду. Люди пухли від голоду, сходили з розуму, їли трупи людей, котів, собак. Я тоді була мала, але добре пам'ятаю, як батьки принесли картопляні лушпайки та посадили їх в огороді. Мати пекла оладки з лободи. Був дуже страшний час.

Записала соціальний працівник

Є. С. Складова

ДЕЛЬПІНО Лідія Костянтинівна

1924 р. н.

У мами було 9 дітей. Було голодно, врятувало те, що бабуса жила в селі Сербка Комінтернівського району.

Був великий неврожай, засуха. Картопля не вродила. Коштовності, які були в сім'ї, мати вимінювала на кукурудзу, мололи на борошно. Пекли пиріжки. Завдяки всьому цьому ми й вижили.

У бабусі в селі була корова, поросята. Худоба вся здохла, бо нічим було годувати.

Вночі не можна було виходити на вулицю. Люди щезали. В наших родичів з'їли хлопчика 6 років.

Записала соціальний працівник

Т. Д. Аркуша

ДЕРНЕВСЬКА Матрона Іванівна

1918 р. н.

Мешкала в с. Войкове Київської області

У цьому селі пройшло все моє дитинство. У нас була велика сім'я – 6 дітей. Коли почався голод у 1932 році, після того, як у мене померли дві сестри, я пішки сама відправилася в м. Київ.

Коли я дійшла до міста, то там мене забрали в монастир. У цьому ж 1932 році відправили до якогось села поряд з містом (назви не пам'ятаю), для того, щоб я там допомагала людям працювати в полі. Коли ми всі разом туди приїхали, то побачили, що в кожному будинку лежать мертві люди. Священник, який нас привіз, відразу ж сказав, що треба повертатися назад.

І знову ми повертаємося в м. Київ.

Згадую, що всюди на вулиці лежали мертві, люди просто йшли по вулиці і падали.

З їжі у нас взагалі нічого не було. Десь на якійсь площі, потрібно було стати в чергу і давали кожному по шматочку хліба. Черга була велика, а міліціонер коли в свисток свистів, то всі розбігалися і ховалися, а потім знову ставали в чергу. Я тоді отримала шматочок хліба.

Поряд з монастирем жила дуже багата жінка, вона пускала мене до себе на двір, де я з лужка рвала траву і їла її.

Випадків людодійства я не бачила, у нас такого не було.

З монастиря мене відправили спочатку до школи вчитися, а потім в технікум. Коли я пішла в технікум, то вже все налагодилося, з'явилася їжа.

Записала заступник начальника відділу

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

І. П. Самарцева

ДИКА Лідія Яківна

1920 р. н.

В сім'ї було 5 осіб. В Одесі люди голод переносили тяжко. Видавали 100 грам хліба на тиждень, мати ховала його у кліть, але ми знали, де хліб, знімали петлі, забирали хліб і знову закручували петлі на місце. Продавали коштовності і купляли темне борошно (висівки). Їли макуху, картопляні лушпайки, мама варила суп з лободи.

В основному в Одесі міняли все, що заманеться, адже це було портове місто. Втім, все одно було багато голодних, траплялися випадки, що взагалі не було що їсти, пухли ноги.

Записала соціальний працівник

Є. К. Шатенко

ДИМИТРИУ Тамара Олександрівна

1926 р. н.

Моя мати померла в 1930 році. Ми залишились з маленьким братом. Дуже голодували. Тітка працювала в санаторії і приносила нам обмивки від їжі. Сусіди євреї нам дуже допомогли пережити цей страшний голод.

*Записала соціальний працівник
Н. А. Даниленко*

ДІБРОВА Олександра Петрівна

1925 р. н.

Народилася в місті Одеса. Під час голодомору разом з батьками жила у Нововознесенську. Літо 1932 року було врожайним, але збирати врожай не дозволяли та збирати колосся з землі. Я згадую, що підняла декілька колосків, діти стали кричати на мене, що я попаду в тюрму, я їх кинула на землю. Цей тяжкий час я згадую до цих пір...

*Записала соціальний працівник
Л. М. Дьяконова*

ДМИТРИЄВ Костянтин Семенович

1924 р. н.

Мешкав в с. Степанівка Одеської області

У батьків було троє синів. Батьки працювали на трудодні, за які нічого не давали, була велика нестача продуктів – не купити, не достати. Жінки с дітьми ходили в поле, знаходили нори мишей та ховрашків, розривали нори та забирали їх запаси зерна. Сіяну пшеницю косили, необмолочену складали в копиці і якщо хтось намагався підійти і взяти колоски, їх виганяли, а деяких заарештовували.

Померло дуже багато людей, особливо мерли діти та старі. Так продовжувалось до березня 1934 року.

*Записала соціальний працівник
Л. П. Зуйченко*

ДОВБІУЗ Любов Пантелєївна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Анатоліївка Одеської області

Мені було 11 років, в сім'ї 7 чоловік. Дуже голодували, опухали з голоду. На возі вивозили гори мертвих людей. Варили борщ з лободи, ходили на річку і ловили тюльку, викопували торішню картоплю. Продавали і міняли все, що можна, аж до рамок від фотографій. Вижили всі.

*Записала соціальний працівник
Л. В. Михайлова*

ДОВГА Ніна Олександрівна*1940 р. н.**Мешкала у с. Таужне Одеської області*

Сіріє... Сонце жовтогарячого кольору сідає на обрії. Бабуся Ніна каже, що це на вітряну погоду. У хаті тепло, затишно і смачно пахне, – бабуся пече пиріжки. Я сиджу за столом біля вікна; дивлюся, як сідає сонце і дмухаю у борошно, воно піднімається білою хмаркою догори і спускається на підлогу. Бабуся робить зауваження, каже, що не можна гратися з борошном. Я всміхаюся і збираю борошно з підлоги. З ліжка озивається дідусь Мар'ян, йому 77 років: «Е-ех, що він знає!.. Життя не бачив, голий не ходив, голодний не сидів.» Бабуся сідає на стілець, пильно дивиться на мене своїми добрими очима і тихим лагідним голосом почала розповідь...

Родина її була із сирітського роду, та ще й прізвище мала Сирота. Прапрадід Федот Сирота був офіцером Білої армії, прапрабабуся Ксенія вчителькою. Жили вони в селі Тужна*, нині Гайворонського району Кіровоградської області. В 1925 році прапрадідусь помер від поранень, які отримав ще під час війни, а за ним, затуживши по чоловікові, померла і прапрабабуся. Залишилося троє малих дітей: хлопчик та двоє дівчаток (прадідусь Арсеній, прабабуся Поліна, прабабуся Олександра). Родичів у них в селі не було, і діти могли загинути без допомоги дорослих. У селі був організований колгосп, і дітей залишили при колгоспі. Про них дбали, годували і відправили до школи. Але у 1933 році настали тяжкі часи. У село прийшов голод. Начебто і врожай не гірший, ніж торік, а пшеницю треба було здати, а потім і корову. Люди дуже бідували в селі, але віддавали все, щоб допомогти тим, де був «неврожай» та голод. Їли навіть кору з дерев, як зайці. Багато людей померло в селі. Прадід Арсеній і його сестри вижили лише завдячуючи односельцям і колгоспу, в якому їх годували.

Тяжка доля випала й бабусі Ніні, яка народилась у 1940 році. Вона пережила голод у післявоєнні роки. У родині було дев'ятеро дітей, але вижило лише троє. Три роки не було врожаю. Дуже голодували, їли траву та корінці, продавали та вимінювали цінні речі на хоч який-небудь харч. У селі вмирали щодня від голоду люди. Тоді прадід Арсеній погрузив на візок деякі речі, дітей, сестер та дружину, запряг у візок стару корову та перевіз таким чином родину на Одещину, врятувавши її від голодної смерті, бо на Одещині люди жили краще: не так бідували і не було такого голоду.

У кімнаті вся родина: сивий дідусь Мар'ян, добра бабуся Ніна, любі тато й матуся і я – малий Мар'ян. А на столі запашні, ще гарячі пиріжки.

*Записав онук
Мар'ян Довгий*

* Таужне

ДОРОФЕЄВА Любов Василівна

1925 р. н.

В мене батько був військовим, отримував пайок від військкомату. Наша родина не голодувала, бо жили в передмісті і в нас був город. У кінці городу була маленька річка. Пам'ятаю, що була велика засуха. Ми викопали велику яму, там збиралась вода, якою ми поливали город. Але пам'ятаю, що навколо багато людей голодували, я сама носила сусідам якісь крихти. Сусідка вмирала, я намагалася її годувати, але вона вже не могла їсти і померла. Все, що в нас росло на городі, було вирвано голодуючими. Дещо ми самі роздавали, дещо голодуючі самі розшукували на городах і з'їдали.

А в 1933 році взагалі не було дощу. Люди дуже бідували.

Записала соціальний працівник

М. П. Школьник

ДОРОШКО Марія Миколаївна

1925 р. н.

Мешкала в м. Старокостянтинів Вінницької області

Кожне літо я приїжджаю до прабабусі Дорошко Марії Миколаївни, 1925 р.н, яка проживає за адресою: Хмельницька область, м. Старокостянтинів, вул Попова, 9/58, кв. 35. Мимоволі дивлюся на неї. Волосся довге та біле, як сніг, сірі очі, що дивляться у саму душу і все розуміють. Кожна зморщечка на її обличчі заховала в собі якийсь переживання, важку тривогу, чорний біль, смуток. Адже вона стільки пережила: війни, колективізація. Але найстрашнішим став чорний 1933 рік, коли кожна третя людина вмирала від голоду.

Розповідала мені бабуся багато про голодомор. В господарстві своєму мали корівчину, яку потім відібрали, коли організовували колгосп. Мали і хліб, бо батько і мама були людьми працюючими. Результат їхньої праці – гарний врожай. Але не довго потішалися. У 1931 році, коли все колгоспне зерно було вивезене, почали забирати хліб у людей. Прийшли й до нас. Забрали те зерно, яке було у коморі, а те, що було так ретельно [заховане], ще не шукали.

Наближався 1932 рік, а в хаті ні молока, ні хліба. Активісти не лишали в спокої людей навіть в страшні голодні роки. Часто, як правило вночі, викликали на допит мешканців села. Одного разу прибіг посильний і до нас. Мама закутала маленьку мою сестричку, одягла мене, і ми пішли.

Ніч, холод, а ми йдемо. Прийшли, зайшли до хати. Сидить чотири чи п'ять чоловік. Почали маму питати, де батько, де заховали хліб. Я плачу, сестричка плаче. Наша родина пережила це страхіття.

Вже в листопаді 1933 року багато учнів йшло до школи пухлими, а 1 січня 1934 року хлібні картки було відмінено. Хліб стали продавати, як комерційний, а попереду була голодна весна 1934 року. Згадуючи цю страшну трагедію, бабуся часто витирала сльози своєю старенькою зморщеною рукою. Найстрашніша смерть – голодна.

Далі бабуся розповідала, як на їхньому кладовищі була вирита величезна яма, до якої підводами привозили померлих. Складали всіх до купи: дітей, чоловіків, ледь присипаючи землею.

*Записала онука
Юлія Бурега*

ДОЦЕНКО Ганна Павлівна

Р. н. невідомий

Проживаю в м. Одеса, пров. Дорстрою, буд. 3, кв. 71.

Голод розпочався з 1930-х років, коли почалася колективізація. Тоді у нас забрали все. Я пам'ятаю, як прийшла делегація, жінки були вдягнуті у червоні хустки, а у чоловіків на руках були червоні пов'язки, і почали все відбирати. Поки вони в нашій хаті все вигрібали та грузили на підводи, мати кинула пів мішка кукурудзи на піч та наказала нам лягти зверху, сказала що дітей вони не посміють тронуть. Але коли вони все з хати, з горища винесли, вони підійшли до нас і викинули нас, як кошенят, з печі та забрали ті сховані півмішка кукурудзи. Їли ми те, що росло в городі. Батько разом матір'ю пішли працювати в колгосп. В 1932 році знову все повторилося, в колгоспі на трудовні нічого не давали, батько ходив на підробітки, він у нас був майстер на всі руки. Працював чоботарем за мисочку картоплі. Ми рвали кінський щавель, а мати варила з нього супи та борщі. Хліба тоді ми зовсім не їли. Батько почав пухнути з голоду. Мати просила його поїхати кудись на заробітки, але він відповідав: «Я буду вмирати, нехай і діти зі мною вмирають». Тоді мати залишила нас самих та поїхала на підробітки. Поїхала на Кавказ влаштувалася на роботу та стала нам висилати посилки з їжею. Ми потроху почали відходити. Потім мати перевезла нас до Бєслану. Ми там прожили 5 чи 6 років, потім повернулися на батьківщину.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

ДЯДЕЧКО Євгенія Миколаївна

1926 р. н.

Мешкала в с. Липняжка Одеської області

У 1933 році жили впроголодь, їли траву, кору з дерев, заправлену висівками, постійно хотілось їсти.

Люди почали вмирати з голоду після того, як у них відібрали всі запаси зерна, овочів, продуктів. Дітьми-сиротами ніхто не цікавився, вони були надані самі собі, і держава про них не піклувалася. В ці роки дуже багато помирало, померлих хоронили на кладовищі або в сараях, в яслах виривали ями і хоронили там.

*Записала соціальний працівник
Т. В. Чекаменева*

ЄВСТИГНЄВА Тетяна Олександрівна

1924 р. н.

У 1933 році мені було 9 років, жили ми з батьками та бабусею. Батько працював будівельником, а мати інженером на новому агаровому заводі. Там видавали продовольчі картки, але цього для всієї родини було дуже замало. Тому мама продавала нові речі і все, що могла, навіть свої прикраси.

Продукти, куплені за гроші від продажу, ділили на 7 днів. А потім знову вишукували можливість додаткового придбання продуктів.

ЄВТУШЕНКО Єфросинія Андріївна

1921 р. н.

Мешкала в с. Малі Будки на Сумщині

Від бабусі я дізналася про страшний голодомор в Україні. Померло тоді близько 10 мільйонів людей. У селян відібрали весь врожай, хоч врожай той рік був добрий. Спочатку люди їли те, що залишилося після продзагонів НКВС, потім, те що росло в городі та лісі, пізніше те, що натащали миші та інші звірята в нори та дупла.

З приходом зими та лютого холоду люди божеволіли від голоду. Їли котів, собак, пацюків, насіння, вирубували велетенськими брилами кригу в річці та ставках, клали її у хаті в ночви, і чекали, як тане крига, сподіваючись що маленька рибинка чи рак, чи якийсь равлик потрапив у льодовий полон, – буде чим поживитись.

А іноді відбувалися страшні криваві «банкети». Жінка яка жила по сусідству, вбила молодшу дитину, щоб врятувати від голоду старших дітей.

Люди вмирали щодня. Голодні, обезсилені, вони падали мертвими на вулицях, помирали в хатах цілими родинами. Іноді не було кому поховати мертвих. Тоді їх збирали на вози і вивозили за село та ховали всіх в одній могилі. Ставили один хрест.

Записала учениця 5 класу

М. Явтушенко

ЄЛИСЕЄВА Марія Адамівна

1925 р. н.

Сім'я у нас була з 3 чоловік, батько працював лікарем. Грошей, щоб поїсти, не хватало. Весною збирали трави, кінський щавель, кропиву, ловили рибу, яку міняли на хліб. В сім'ї було свято, коли на столі з'являвся шматочок макухи. Хліба в ті голодні роки ми не бачили. Тому я дуже розумію ціну хлібу.

Записала соціальний працівник

О. О. Бурячок

ЖЕМЧУЖНИКОВА Ганна Павлівна*1926 р. н.**Мешкала в с. Слюсареве Одеської області*

Дитинство припало на важкі часи. В сім'ї було четверо дітей, стара бабка й тато з мамою. Щоб прогодувати сім'ю, батьки змушені були вступити в колгосп, бо інакше вижити було важко.

Пам'ятаю, як пішла в перший клас. Це був 1932 рік. Почався на селі страшний голод. Той рік не був дуже врожайним, але й надто засушливим його назвати не можна. Не досить добре вродила кукурудза, але вона була, і батьки казали, що зиму протягнемо, до нового врожаю вистачить. По селу ходили люди та «розкулачували» тих, у яких, на їх погляд, було занадто багато їжі. Але це було спочатку. Потім забирали харчі в усіх: в одного мішечок борошна, в іншого – качани кукурудзи, заховані під хатою, а у тих, хто не мав уже ніякої крупи, забирали останні квашені огірки, гнилі бурячки, висівки. Люди почали закопувати їжу на городі, ховати в підвалах. Лише вночі відкопували та варили щось їстівне. Нас тоді рятувала акація, точніше її квіти. Ідучи до школи, ми збирали ці біленькі квіточки, щоб по дорозі додому спекти їх та з'їсти. До цих пір пам'ятаю той смак печених квітів, який допомагав нам утамувати голод.

А страшніше за все згадувати про те, як під тиском голоду люди втрачали людські риси, як поступово перетворювались на нелюдів. Пригадую, як селом пронеслася страшна звістка: сусідка, поховавши померлого від голоду чоловіка, зарубала власного сина шести років, щоб нагодувати дочку. Але її забрала, здається, міліція, а дівчинка так і померла.

Під час нелюдського голоду 1932–1933 років померло багато людей. Це наші родичі, близькі, знайомі. Єдине, що ми сьогодні можемо для них зробити, – це пам'ятати, пам'ятати для них, для себе, для наступних поколінь.

*Записала**Н. А. Луц***ЖИВОТКО Василь Іванович***1925 р. н.**Мешкав в с. Іванівка Одеської області*

Сам я із родини убогої, нас було 4 дітей, я самий наймолодший. Батьки нас рятували, як могли і чим могли, коли вони пішли в колгосп робити. Їм давали по 50–100 грамів зерна. З того зерна варили юшку та їли, завдяки чому і вижили.

*Записала соціальний працівник**К. С. Циколенко*

ЖМУРКО Марія Юхтимівна

1918 р. н.

Мешкала в с. Мар'янівка Вінницької області

Сім'я, в якій я виросла, складалася із семи душ. Діда розкуркулили й вислали до Сибіру за те, що побудував хату, посадив сад і не хотів йти до колгоспу. Нову хату розвалили. Так ми про нього більше нічого не чули.

Пам'ятаю, що багато людей в селі дуже голодували, їсти не було чого. Врожай був поганий. Зерно відбирали люди, які ходили із двора в двір. Усе вивезли, люди пухли від голоду. Дуже хотілось їсти, постійно думали про їжу. А її нема. Доводилося їсти різну траву. Її варили або перемелювали та жарили млинці. Дуже важко було пережити зиму. Шукали на полях мерзлу картоплю, яку потім намагалися приготувати. Більшість картоплі була гнилою і дуже смердючою. Добре, що поруч був ліс, то можна було назбирати якихось грибів та ягід. Масово гинула й худоба, бо не було кормів. Дохлих колгоспних коней закопували за селом. А вночі люди розкопували, щоб принести додому хоч шматок тієї дохлятини. Вижити було важко, багато людей помирало. З нашої сім'ї залишилися живими тільки я та сестра. Мама та двоє моїх братів померли від голоду. На все життя запам'ятався мені смак борщу з води та трави, який варила нам мати. І тому все життя ціную кожну крихту хліба і цьому навчала своїх дітей та онуків.

*Записала**Н. А. Луц***ЖУК Ірина Іванівна***Р. н. невідомий**Мешкала в с. Байтали Автономної Молдавської СРР*

Під час голодомору у 1932–1933 років у селі Байтали Ананьївського району Одеської області жила моя бабуса Жук Ірина Іванівна зі своїми дітьми: донькою та сином.

Бабуса розповідала, що життя це було дуже тяжким для її сім'ї та для всього села. Радянська влада відбирала все, що тільки можливо. Люди голодали, багато людей померло у їх селі. Доходило до того, що люди гинули на вулицях, деякі засинали і потім не відкривали очей. Діти плакали, просили їсти, пухли від голоду. Всю худобу відібрали, весь урожай вивезли, ходили по хатах та перевіряли, щоб люди нічого не заховали від влади, а якщо знаходили щось заховане – жорстоко каралися.

Але бабуса зуміла сховати корову, яку вона відвела у ліс та весь час турбувалась, щоб її не знайшли. Завдяки цій корові її сім'я змогла вижити. Вони ходили до корови вночі, щоб ніхто не бачив їх, годували її, брали молоко, яке там же й випивали, тому що боялися нести його до дому.

Люди збирали кропиву та різні трави, варили з них супи. Для того, щоб спекти хліб, збирали все (останки круп, які розтиралися, крихти, з країв бочок вишкрібали борошно), що могли знайти, щоб вийшло багато.

Цей час був дуже важким для України, багато людей померло, а ті, хто вижив, згадують той час як страшний сон і сподіваються, що цей жах ніколи не повториться.

*Записала онука
Світлана Петрівна Бабченко*

ЗАПОРОЖЧЕНКО Надія Трофимівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Миколаївка Одеської області

У сімейному господарстві моєї родини була одна корова та кобила. Після довгої боротьби з колективізацією батько відвів тварин до колгоспу, тому що йому погрожували та залякували. У 1932 році почались проблеми з їжею, вже не було хлібу, їли залишки картоплі та буряка. Жили з надією на новий врожай. Усе цінне, що було у хаті, вимінювали на макуху. У нашій родині було дві собаки, котрих вкрали та з'їли. Бабуся померла від голоду, коли йшла до моєї мами з надією, що та її нагодує. Також померли рідні тітка та дядько.

Навесні 1933 року від голоду померла моя подруга. Її мати тайком порізала тіло, відварила та скормила молодшим дітям. Пізніше й вони повмирали від голоду.

Померло майже половина селища. У тюрмі помер і мій батько.

*Записала соціальний працівник
Л. Л. Фомина*

ЗАПОРОЖЧЕНКО Надія Тимофіївна

1921 р. н.

Мешкала в с. Миколаївка Одеської області

Проживаю у м. Одеса, вул. Дніпропетровська дор., буд. 76, кв. 154. Народилася в 1921 році у селищі Миколаївка Одеської області. Навесні 1932 року почалися труднощі із харчуванням, не було хлібу, їли залишки картоплі й буряку. Жили з надією на новий врожай. Восени зібрали добрий врожай, але за розпорядженням партійних органів він був відправлений ленінградському пролетаріатові. На трудовні зерно вже не видавали. За п'ять кілометрів від села ми ходили на елеватор, через дірки у паркані витягували кочережки та наповнювали ними кармани пальто. Вимерла половина села.

*Записала соціальний працівник
Л. І. Кутіцина*

ЗАХАР'ЄВ Василь Платонович

1920 р. н.

Жив у Вознесенському провулку міста Одеси, біля вокзалу, бачив як телегами возили тіла померлих від голоду на цвинтар. Люди ходили по полях, шукали колосся, мишачі нори, ловили ховрашків.

*Записала соціальний працівник
І. А. Петренко*

ЗІНГЕР Ріва Йосипівна

1919 р. н.

Мешкала на ст. Крижопіль Вінницької області

Проживаю в м. Одеса, вул. Заболотного, буд. 2, кв. 23.

Народилась 1919 року. Під час голодомору проживала на ст. Крижопіль Вінницької області разом з сім'єю. Станція була бідна, ніякого господарства. Для того, аби вижити, довелося продати свій будинок, грошей надовго не вистачило.

Мої батьки померли від голоду. Брат поїхав на заробітки в Одесу, потім мене з сестрою забрав до себе. Тут ми і врослишали.

*Записала соціальний працівник
Л. К. Мазур*

У сім'ї було 5 чоловік. Було тяжко, прийшлося продати домівку, щоб якось прожити, а самі почали знімати квартиру. Цих грошей так і не вистачило, тому що ми годували ще й інших бідних.

Люди були опухлі від голоду, помирали на вулицях. Два хлопчика залишились без батьків, вони ходили й просили поїсти. Батьки померли від голоду, брат поїхав до Одеси на заробітки, а потім мене з сестрою забрали тітка з дядьком до Одеси.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

ЗІНЕВИЧ Олег Григорович

1932 р. н.

Мешкав у м. Київ

– Розкажіть, чи був голод у Києві? Може ви знаєте від батьків, від сусідів?

– Я тоді тільки народився, але моя покійна мати, Зіневич Валентина Григорівна, розказувала, що ми вижили тільки завдяки тому, що мій покійний батько, Зіневич Григорій Михайлович, працював на залізниці провідником. В нього були рейси, два рази на тиждень, до Кам'янець-Подільська, тоді це була прикордонна закрита зона, туди відправляли військових, і тому ті поїзди не дуже перевіряли.

Люди, що жили в Кам'янець-Подільську, вирощували кукурудзу, а продати її не могли, бо з міста нікого нікуди не випускали. Мій тато купляв там кукурудзяну муку, привозив, мати мамалигу варила, а мені, немовляті, в марлю завертала і пережовувала. Ось я і смоктав то як соску. Це жвачкою тоді називалося.

Мати моя дуже добра жінка була, всім сусідам роздавала, бо в них також діти були, а сама від голоду падала. Батько сварився, казав, що всіх не нагодуєш, а він ризикує життям, коли ту муку возить, щоб сім'ю нагодувати, але і сам людям давав, коли таке горе бачив, і жінку свою розумів, тільки не хтів втратити.

Материн рідний брат, дядя Саша, жив в Немішаєво, в Макарівському районі, що під Києвом, так він від голоду пухнути почав, перша жінка вагітною померла. Пішов на поле, назбирав зерна з землі, бо сам на коморах працював і врожай збирав, знав, що на полі щось залишилось. Тим самим думав, що встигне жінку врятувати, так бригадир то зерно ногою з долоні вибив, а дядька набив. Прийшов він у себе біля мертвої дружини. І поховати сам не міг. Так моя мама йому на воді з тієї кукурудзяної муки щось запарювала, та з ложки годувала. Вона, поки батько в рейсі був, зі мною, маленьким, на підводі до нього їздила, казала постам, які на дорозі стояли, що до батьківської хати їде.

В нас підводу не забирали, бо у матері покійний старший брат Тодор героєм громадянської війни був, і мати, щоб без перешкод проїхати і її не обшукували, документи брата і свої показувала. Мати часто казала, що добре, що малеча, тобто я, не розуміє смерті і не запам'ятав все, що бачив тими дорогами, якими вона зі мною виїздила. Згадує тільки, що смачнішої їжі, чим та мамалига, тоді і не було, так їй здавалося.

З сусідами тоді повезло, ніхто не зрадив, не сказав, що батько цю муку возить, а ось на вулиці поруч, так один на одного листи писали, що в погребі кормові буряки горою ховають і на кагати їх не здали. Різне було, і в репресії ми не вірили, і всіх, кого заарештовували, ворогами народу вважали. Коли Сталін помер, всі так плакали, всі червоно-чорні траурні пов'язки пошили. Не знали, як ми без вождя жити далі будемо. І Хрущову потім не хтіли вірити щодо Сталіна.

*Записала
вчитель історії
Наталія Олегівна Єфімова*

ЗНОЯНОВА Марія Андріївна

1926 р. н.

Мешкала в с. Чаплі Вінницької області

У голодомор мені було 6 років. У бабусі була корова, яку потім вкрали. Люди, щоб вижити, їли шкірку від картоплі, акацію, кропиву і інші трави. Бабуся запро-

сила нашого сусіда на обід тому, що він був дуже виснажений. Поїли суп з лободи, а коли сусід пішов додому, то по дорозі впав від втрати свідомості.

*Записала заступник директора територіального центру
Київського району Одеської міської ради
А. А. Ляхова*

ЗОЛОТАРЬОВА Наталія Миронівна

1912 р. н.

Мешкала в с. Петровське Одеської області

Я жила з чоловіком в селі Петровське, було у нас четверо дітей. Чоловік пішов міняти речі на хліб, а до нас в гості приїхала свекруха і привезла в подарунок 5 вареників з картоплею. Ми їх з дітьми обсмажили на вологій сковорідці і з'їли. Свекруха в цей час залишки муки з обробної дошки обчищала і муку з ножа їла. Все життя я себе лаяла, що не поділила з нею свої вареники навпіл.

Голодували, але вижили всі мої діти і свекруха.

*Записала начальник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
Наталія Олександрівна Чайчук*

ЗОРЯ Лідія Карпівна

1919 р. н.

Мешкала в с. Кардашинка на Сумщині

Пам'ятаю про голод добре. Якщо в когось і були якісь запаси, то ходили по хатам і забирали, витрушували, загірбали все – нічого людям не залишали. Якщо, навіть, хтось десь і зумів щось закопати в землю, то все одно знаходили – ходили з такими «щупами» і штрикали кругом... Мабуть комуністи. Бригади такі були.

Приховували. Десь хтось в печі сіль сховає, так печі розламували. Навіть з горщиків все забирали.

У воді росла рогоза, її збирали і їли. А на великих пісчаних кучугурах росли «козельці», їх теж їли. А самий перший корм збирали у березні. На річці, ще під льодом ріс очерет – «спичак». А пізніше весною збирали акацію. Оце людей і спасало від голоду.

Хатами вимирали.

*Записали спеціалісти загального відділу
Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради
Н. М. Коваленко, Н. Д. Галайчук*

ЗУБКОВА Марія Іллівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Троїцьке Одеської області

Голод був страшним. З хлібом було дуже скрутно, тому що був неврожай. А що зібрали, більшу частину відібрали. Варили суп і борщі, де основою були лобода і листя кульбаби. Їли траву, гниль.

Пухли с голоду. Багато односельчан помирали, особливо мерли діти та старі.

Записала соціальний працівник

Н. А. Даниленко

ІВАНИЦЬКА Марія Василівна

1924 р. н.

Проживаю в м. Одеса, вул. Четверта, 22. Народилася 1924 року. Згадую, як дітьми збирали різні травки та ягоди, завдяки якій і виживали. Мати готувала юшку, робила млинці з акації. Багато людей помирало від голоду. Бували випадки, коли люди вбивали один одного, щоб з'їсти, чи просто їли померлих. Дуже боялися, що хтось вб'є та з'їсть мене чи когось з моїх родичів. Ось так з Божою допомогою ми і виживали у ці страшні часи.

Записала соціальний працівник

А. В. Мирза

ІВАНЮК Олександр Олександрович

1926 р. н.

Мешкав у с. Неділкове Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору мені було 6 років. Я мало пам'ятаю той час, але один епізод пам'ятаю. До нас прийшов сусід, він був дуже наляканий і розповів батькам, що він зайшов до сусіда й спитав, де його жінка, так як давно її не бачив. Той відповів що з'їв її та дітей, і його зараз з'їсть. Ось такий випадок був у нас на селі.

Записала соціальний працівник

В. А. Колесниченко

ІОЛТУХОВСЬКИЙ Микола Олександрович

1923 р. н.

Мої батьки працювали на Канатному заводі. Батько працював на важкій роботі у дротяному цеху, а мати на більш легкій роботі. Хліб наша сім'я получала по карткам, він був дуже поганої якості, мокрий, тяжкий і не пропечений, там було дуже мало борошна, а більше макухи, обрубів та інших добавок.

Я ходив в «ЗРК» – це закрите підприємство, де отримували по карткам хліб на дітей по 200 грамів, мати 300 грамів, батько 400 грамів. В один із днів прийшли отоварити карточки, я побачив об'яву про те, що дітям хліба не дають.

Моя мати від недоїдання опухла, і попала в лікарню, старалась все краще, що було в сім'ї із їжі, віддавати дітям і батькові, але з радістю в лікарні їй стало краще і все обійшлося добре.

*Записала соціальний працівник
Н. І. Рейзвих.*

ІСАЙКО Петро [...]

Р. н. невідомий

Мешкав у с. Маяки Одеської області

Я, який познав той трагічний голодомор, хочу сучасним людям трішки розповісти істину, чому так трапилось.

Основою з основ голодомору стала не тільки засуха 1932 року, і не тільки на Україні й Поволжі, а також розкуркулювання, яке чорною хмарою прокотилося по всій тодішній радянській державі.

Причиною голодомору стали не тільки природна засуха, а більшістю те, що на той час більшість чиновників усіх рангів і посад були з буржуазного і заможного класу. Вони були грамотні, як хамелеони перелицювалися в комуністичну окраску, вони не могли змиритися з комуністичною ідеологією, і, як тільки, могли шкодили молодій радянській комуністичній державі. Все це і стало трагедією українського голодомору для людей України, і це істина-істин, другої істини бути не може, хто б що не базикав. Потомки померлих своїх предків від голоду повинні знати істину смерті своїх предків, чому і що, і хто винен в голодній смерті їхніх предків, як бачимо, що кожен час має свою істину. Людоньки, доки будуть існувати хамелеони, доки буде і лихо, що ми бачимо й зараз.

На моїй батьківщині в Україні, в Одеській губернії біля річки Дністра стоїть моє рідне стареньке село Маяки. За селом недалеко від річки ще збереглися сліди могил із того трагічного голодомору, що прокотився темною хмарою не тільки по Україні, а по всій радянській державі у 1932–1933 рр., що забрали сотні тисяч українських людських життів. Померлі люди від голоду були працюючі гарні господарі на своїй землі, важкої праці не боялися, працювали, раділи життю, мріяли про майбутнє. Начебто ніякого лиха не передбачалось, але в той же час лихо тихо підкрадалося.

Багато можу вам, людоньки, розповісти істин про той трагічний голодомор, що я пережив. Нас із сім'ї в шість душ живих лишилось двоє – я і мій брат. Ми з братом все життя молимося солдатам прикордонникам Степану і Гриші і начальнику застави Лагуті, вони спасли нам життя. Вічна їм подяка, пробачте все це не легко розповісти.

*Записала соціальний працівник
В. А. Колесниченко*

КАЛИНОВСЬКА Надія Василівна*1922 р. н.*

У віці 10-ти років мені довелося пережити голод 1932–1933 років, сім'я складалась з 4-х чоловік. Час був дуже тяжкий, хліба ми майже не їли, видавали по 20 грамів на всю сім'ю, приходилось збирати відходи від картоплі, варити цю гниль і їсти.

У наших сусідів було четверо дітей, від голоду вони пухли і син самий молодший помер. Тіла померлих вивозили вранці, викидали в загальну яму і закривали землею.

*Записала соціальний працівник**Н. Д. Нарийчук***КАЛІНЧУК Галина Григорівна***1923 р. н.*

У родині було 5 дітей. Їсти було нічого. Багато людей помирало від голоду. Їли мертвих тварин. Мати готувала суп з кропиви. У нас була корова, яка давала молоко, та кінь, якого забрали до колгоспу. Ось так й пережили цей голодомор.

*Записала соціальний працівник**А. В. Мирза***КАЛЬНА Алла Володимирівна***1921 р. н.**Мешкала в м. Бірзула Автономної Молдавської СРР*

Мені було 11 років у 1932 році. У цей рік був сильний неврожай, ми з мамою ходили на поле та вишукували норки мишок, збирали зерно, яке мили та їли. У цей рік було багато мишок.

Люди пухли від голоду, хліб видавали за картками, якого не доставало прокормити сім'ю з чотирьох чоловік.

Батько працював у пекарні та один раз на тиждень приносив тоненький хлібний коржик, який ми ділили на 7 днів по маленькому шматочку.

До нас прибудився хлопчик, ми його приютили, у нього вмерли від голоду батьки, він жив у хліву та вдень ходив до лікарні і збирав викинуті кістки, з яких висмоктував рідину. Навесні ми його влаштували до дитячого будинку, моя мати там працювала лаборантом.

Ми жили на квартирі, перед від'їздом дитячого будинку з міста, хлопчик сам вишив салфетку та приніс її нам у подарунок.

*Записала секретар районної ради ветеранів**Л. А. Руденко*

КАЛЮТА Адольф Васильович

1925 р. н.

Мешкав у с. Біляївка Одеської області

Хоча я був дитиною, але чітко пам'ятаю, що сім'я голодувала. Єдиним рятуванням була риба, яку будь коли приносив батько. До цих пір пам'ятаю, як кожний ранок підвода їздила по вулицям та збирала покійників, їх складали, як дрова, та звозили у братську могилу. Також багато страшних історій не хочу згадувати, так як вони сняться вночі.

Записала соціальний працівник

Н. П. Чернишова

КАМАРНІЦЬКА Марія [...]

1926 р. н.

У 1933 році мені було 7 років. За переказами матері, ми їли лободу, акацію, макуху, молоті лушпайки від соняшникового насіння, дикий щавель. Варили кашу з кукурудзяного борошна. Мололи лушпайки від картоплі, варили з неї кисіль. Намагалися вижити.

Записала соціальний працівник

Сунерсон

КАПЦОВА Марія Андріївна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Володимирівка Одеської області

У сім'ї було 6 дітей. Був випадок, коли кінь впав з голоду, а люди накинулися на нього, щоб отримати шматок м'яса. Мати теж стояла в черзі і їй вдалося отримати шматочок м'яса, з якого вона зварила суп і нагодувала нас. Коли переїхали в місто, жили в одній кімнаті, а з нами ще 18 чоловік. Батько влаштувався на город, завдяки цьому і вижили.

Записали соціальні працівники

В. Н. Колесникова, Л. К. Мазур

КАРМАЗІНА Прасковія Никифирівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Біляївка Одеської області

Під час голодомору батько захворів та помер. З матір'ю нас залишилось четверо, нам було дуже тяжко, їсти було нічого, мати нам варила суп з лободи. Ми були завжди голодні, пухли від голоду та холоду. Неможливо описати жах тих років.

Записала соціальний працівник

М. Ф. Цибульська

КАРПАЧОВА Надія Зиновіївна*1921 р. н.**Мешкала в с. М'якохид Вінницької області*

У 1929 році нас розкулачили. Забрали усе, що було, та вигнали на вулицю. У 1930-му мати посадили за спекуляцію. Ми жили у батькової сестри. Було дуже тяжко. Люди їли собак, котів, траву, жолуді, одним словом, усе, що можна було їсти. Як ми вижили, один Бог знає.

*Записав соціальний
працівник
Є. Н. Мишкевич*

КАРПУК Віра Андріївна*1931 р. н.**Мешкала в м. Одесі*

Я народилась в родині, де було троє дітей. В роки голодомору 1932–1933 років наша родина ходила опухла, вижити не легко, їли зіпсовану картоплю, шкіру з неї, листя з лободи, кропиву та інші їстівні рослини.

Жили ми бідно, тому у мене, мого братика та сестрички не було своєї власної одежі, носили одну на двох-троєх. Якщо в холодний час одні виходили на вулицю, то інші змушені були сидіти вдома, тому я не могла вчитися.

Малюнок членів дитячого об'єднання «Козачата»
(школа в с. Конопляному у Березівському районі Одеської області) Ірини Комолової, Катерини Кваші, Миколи Козака;
керівник – педагог-організатор Світлана Козак (2007)

*Записав працівник управління внутрішньої політики
Одеської міської ради
Д. Б. Фетеля*

КІМЕРІН Дарина Мефодіївна

1916 р. н.

Мешкала в Автономній Молдавській СРР

Була я тоді студенткою заочного відділення Балтського педтехнікуму Одеської області, пригадую, як помирали люди родинами від голоду. Не було кому їх хоронити. Йшла я з подругами до технікуму і бачила, як сидить чоловік із хлопчиком. Коли підійшла поближче, побачила, що вони мертві. Побачивши це, дівчата злякались. І в технікумах студенти помирали прямо під час лекцій. Викладач викликає студента, а той лежить на парті, поклавши голову на руки. Ну, викладач подумав, що він заснув, попросив сусіда його розбудити, але він спав вже мертвим сном. Галас, виносять його з класу. І таких випадків було багато. Не раз бачили на вулиці мертвих людей, а також в будівлях, всі померли. Бачили, як вивозили відібране в селян зерно, так звана продрозкладка, відбирали все зерно, залишаючи дітей, старих, жінок без зерна та їжі. Їли траву, жолуді, з кропиви, лободи, щиру випікали такі млинчики. Рятувались люди від голоду, хто як міг. Зате керівництво сповіщало, скільки тонн зерна вивезли в місто для робітників заводів і фабрик. Чоловіка сестри діда за наклепом посадили на 5 років тільки за те, що в нього в кармані знайшли грудку зерна, яку він ніс додому для дітей і дружини, щоб зварити якийсь суп і нагодувати голодних дітей. І після того чоловіка тітки ніхто не бачив. Куди він подівся?

Ось і продрозкладка наче щоб робочих врятувати від голоду, а в селі бідні люди гинули, пухли від голоду і помирали цілими родинами.

Господи, дай, щоб більше подібного нещастя ніхто не бачив і не переживав втрати рідних і близьких.

*Записала донька
Тамара Федорівна Курачок*

КЛИМАКОВА Євдокія Матвіївна

1920 р. н.

Батько та мати померли. Нас залишилось 5 дітей. Їли макуху, шкарлупу насіння, лушпайки з картоплі не викидали, а виварювали та їли. Хліба майже не бачили. Нам допомагали різні люди. Без батьків було дуже важко.

*Записала соціальний працівник
Г. І. Моторна*

КЛИМЧЕНКО (ЯРЕМЕНКО) Марія Афанасіївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Чутівка Харківської області

Я тоді ще мала була. Але дещо пам'ятаю. У нас все було, хліб був, зерно було. Могли найти, що поїсти. Але потім їздили по хатам і все, що находили заби-

рали, у кого зерно було, хоч піввідра, все одно забирали. У нас 10–15 кг зерна було, повністю все унесли. Солдати їздили по селу, шукали з палками. Бувало люди закопають зерно, а його найдуть, підуть на город, палками потикають та найдуть, у кого погано заховане. У кого найдуть, то вже все. Все, що находили, увозили в місто, бо там теж голодували. Харчі забирали в селян, мабуть думали, що ми в селі собі щось найдемо. Але трохи зерна залишилось, бо дід добре закопав, в такому місці сховав, щоб ніхто не найшов. Ще у матері багато одежі було, різних платків гарних, так вона міняла їх на зерно, на картоплю. Мати хотіла залишити нам з сестрами хоч по одному платку, але ми сильно їсти хотіли, і вона все, що було, виміняла на їжу, тільки б дітей врятувати. У кого що було в селі, всі продавали, щоб дістати щось поїсти. Люди ходили пухлі, а під кінець голоду зовсім худі, як позасихали, їли все, що могли найти, і бур'яни їли, і качани від рослин, а потім шлунки боліли. У нас в родині всі вижили, тільки один дід помер, моя мати щось спекла, а він так їсти хотів, що зразу багато гарячого тіста з'їв і помер. У сусідів наших також ніхто не помер, у кого корівка була, у кого ще якесь хазяйство, та ті й виживали. Але в ті роки багато людей загинуло. А ніхто їх не хоронив, бо всі слабкі від голоду були, та ото викопують яму невелику, та туди й покидають душ 15. Дуже тяжко тоді було, але ми якось вижили.

*Записала учениця
Яна Едуардівна Ашаніна*

КОБИЛЬНИК Віра Никифорівна

1924 р. н.

Проживаю в м. Одеса, вул. 8 березня, буд. 89. Народилася 1924 року. Мені було 9 років, запам'яталася засуха, школи не працювали та й люди теж, тому що було нічого обробляти. Голод був дуже страшний. Навіть були випадки, коли люди їли інших людей. Ми вижили тільки завдяки траві, їли будь-яку, аби не була гіркою, та іншим рослинам.

*Записала соціальний працівник
А. В. Мирза*

КОВТУН Віра Григорівна

Р. н. невідомий

Пам'ятаю все дуже смутно, було холодно, голодно, хтось відвозив мішки із зерном для біженців, а діти плакали. Матері допомагали сусіди, давали хліб. Так ми вижили у ці важкі часи.

*Записала заступник директора територіального центру Київського району
А. А. Ляхова*

КОВТУН Пелагея Степанівна

1918 р. н.

Народилася у 1918 році. Пережила голод у 1932–1933 роках. Вижили завдяки корові, збирали і варили траву, їли силос, згадувати той час страшно.

Записала соціальний працівник

А. А. Муравйова

КОГАН Софія Неізмівна

1916 р. н.

Мешкала в м. Ладизин Вінницької області

У сім'ї було 5 чоловік, хвора мати, батько працював на заводі двірником і сторожем. Мати пекла млинчики з акації. Продавали усі речі, які тільки могли знайти. Взимку ми з батьками йшли на поле, яке було розташовано поблизу міста, де не встигли убрати картоплю, та киркою довбли мерзлу землю і витягували картоплю. Наприкінці 1933 року з'явився комерційний хліб, люди подовгу стояли у черзі. Страшні були часи, погане те, що увесь цей кошмар було утворено не природою, а іншими людьми, тими, що були у влади.

Записала соціальний працівник

Г. І. Моторна

КОЛОМИЙЧЕНКО Юлія Акимівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Гетьманівка Одеської області

Я дуже добре пам'ятаю голодомор 1932–1933 років і 1946–1947 років, хоча я була не дуже дорослою. Причина голодомору, я вважаю, це великі податки і забра- ний врожай. Відбирали врожай загони спеціальні. Ті, хто приїздив за врожаєм, мали такі бумажки, вони їх називали мандатами. До людей, які не віддавали врожай, застосовували покарання (їх виселяли, били або вивозили з села зовсім, ми не знаємо куди). Продукти приховати не можна було, їх все одно знаходили люди, які приходили для обшуку хати. Іноді сусіди видавали своїх сусідів, за це вони мали продукти.

Після збору врожаю не дозволялось збирати колоски, які залишалися в полі, за це теж карали. Змушували записуватися до колгоспів, але люди не хотіли це робити, бо хотіли працювати на своїх ділянках. Коли почався голод, люди не діли- лися продуктами, бо їх просто у них не було. Голод був всюди – і в місті, і в селі, але в місті можна було купити продукти в спеціальних магазинах, якщо були гроші.

У нас в селі Гетьманівка дуже багато померло людей. Скільки, я не знаю, бо була дитиною. Часто людей нікому було ховати.

Ми завжди пам'ятаємо тих, хто помер, і розповідаємо про це дітям.

Записала онука

Л. В. Козак

КОМИРКО Ганна Андріївна*1927 р. н.**Мешкала на Поділлі*

У батьків було четверо дітей, разом зі мною (мені було на той час 5 років). Батьки працювали у колгоспі, отримували по 300 грамів гнилої кукурудзи на один трудовдень. Батько з матір'ю отримували по 8 карбованців в місяць, прожити на такі кошти було дуже тяжко. Діти, ходили і збирали травку і варили суп, таким чином виживали.

Люди у сілі пухли від голоду.

Записала соціальний працівник

Н. М. Лещенко

КОРБЕЙ Поліна Паньківна*Р. н. невідомий**Мешкала в Автономній Молдавській СРР*

Проживаю в м. Одеса, Тираспольське шосе, 19.

Добре пам'ятаю той жахливий період життя. Голодували, їли картопляні лушпайки, лободу, робили калачики, млинці з тієї трави. Ми з'їли весь бур'ян, що був на городі. У селі траплялися випадки, коли матері їли своїх дітей. Мого дядька Ткаченка Івана заарештували за горстку збіжжя, де він потім подівся, – ніхто не знає.

Багато людей померло у той час на селі, на сільському цвинтарі навіть є братські могили померлих від голоду.

Записала соціальний працівник

Н. С. Авдєєва

КОРЕЦЬКА Ірина Болеславівна*1923 р. н.*

Проживаю в м. Одеса, вул. Ак. Воробйова, буд. 34, кв. 28. Народилася 1923 року. Сама відчула голод, пам'ятаю, як забирали хліб, худобу. Всі ховали хліб, хто вдало, хто ні. Тих, хто ховали невдало, сильно били чи садили за ґрати на 5 років. Мало хто повертався з тюрми, тому що, там постійно було холодно та сиро, і люди починали хворіти. Всіх позабирали, я лишилася одна з хворою бабусею.

Записала соціальний працівник

А. В. Мирза

КОРОЙ Семен Афанасійович

1925 р. н.

Мешкав у с. Фрунзівка Одеської області

Пам'ятаю 30-ті роки, був маленьким хлопчиком. Була засуха, не було що їсти, їли траву – качіш, мати пекла коржики з лободи, щиру. В батька були воли, він сам відвів їх у колгосп, щоб його не забрали у Сибір, як інших людей, які не хотіли віддавати свою худобу. За ними вночі приїхали, погрузили всіх дітей і жінок і чоловіків на підводи, і більше про них ніхто нічого не чув.

Через наше село проходило багато людей, вони були голодні, пухкі від голоду, часто падали під тинами, на городах і вмирили. Про випадки людоїдства у нас в селі не чув. Влада не допомагала, відбирали останнє зерно, люди боялися говорити про те, що робилося, казали: «Мовчи, рот, бо ззаду год».

Я розповідав своїм дітям та онукам про голод у 1932 роках. Зараз багато розповідають по телебаченню, діти у школі вивчають.

*Записала
Н. А. Луц*

КОСТІЧКО Зінаїда Федорівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Глибоке в Бессарабії

У 1932 році мені було 9 років. Ми жили біля моря, і поки був живий тато, у нас була риба, краби і мідії*. Але потім тато пішов на маленькому човні в морі в шторми, потонув. А мама була з багатодітної сім'ї, вона писала всім своїм братам і сестрам листа з проханням прислати сухарів, і що ми голодуємо. Посилок не було, а пізніше, перед війною ми дізналися, що всі вони посилали посилки, але нам їх ніхто не видавав.

*Записала начальник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
Наталія Олександрівна Чайчук*

КОСТОВА Зінаїда Федорівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Софіївка на Полтавщині

Хочу розповісти, як я пережила голодомор. В сім'ї було п'ятеро дітей. Старші брати поїхали в місто, щоб нам допомогти, прислали посилки, їх затримували, і коли віддавали, продукти були зіпсовані.

Їли зелень, собак, котів, яйця ворон. Батько помер після голоду, дуже пухли ноги. Був дуже страшний час.

*Записала соціальний працівник
Л. Ф. Кобзар*

* Див. прим. на с. 1284.

КОСТЮК Карп Якович*Р. н. невідомий*

Народився у селищі Дяківці Вінницької області у багатодітній сім'ї. П'ятеро дітей під час голоду 1932–1933 років померли. Для того, аби вижити, їли все: лободу, акацію, траву, варили борщ з кропиви і пекли хліб з “тирси”. Здоров'я тих, хто вижив, було дуже слабким.

*Записала соціальний працівник**Ю. К. Брасковець***КОЦЮБА Ганна Павлівна***1921 р. н.*

Мій дідусь, Чернат Андрій Никифорович, мав велику родину і велике господарство. Під час колективізації у колгосп він не вступав, але збіжжя і худобу в нього забрали. У роки голодомору 1932–1933 років наша сім'я вижила лише завдяки закопаним сундукам зі збіжжям у саду, а овочі (морква, буряк) закопали у гній, і їх не знайшли. Наша родина вижила, а ще ми ділилися їжею з сусідами.

*Записала соціальний працівник**Т. А. Головина***КОЧЕРЖИНСЬКИЙ Ісай Миколайович***1920 р. н.**Мешкав у с. Вітольдів Брід Одеської області*

Батько Кочержинський Микола Олексійович в 60 років помер, а мати Кочержинська Ксенія Терентіївна вся опухла. В 1933 році її відправили в м. Одеса до брата Арсенія (1906 р. н.), який жив на вул. Гоголя і отримував пайки в Центральному робітничому кооперативі. Таким чином врятували матір. Вона в свою чергу збирала якісь крупи (пшоно, муку) і передавала нам в село. Так вижили ми з братом Арсенієм. Готували баланду.

В селі від голоду померло багато родин: Кочержинських – 3 сім'ї, Буговських – 3 сім'ї, Михальчук – 3 сім'ї, та ще десь близько 60–70 чоловік.

Комітети незаможників з пов'язкою на руці, 5–6 чоловік з підводами, забирали все до крупинки, зерно, крупу. Рилися в печі, сараї, димоході.

Люди закопували в землю, ховали в сараях, але находили собі погибель – на 8 років відправляли за ґрати.

7 серпня 1932 року вийшов закон, люди голодували, були всі опухлі. Йшли на поле лягали на землю і витрушували в свій рот зерно. Кого ловили, то відправляли за ґрати на 25 років.

Від зими 1932–1933 років і до червня 1933 року 50% населення в селі було опухле, вимирали сім'ї – 60 чоловік, сироти нікому не потрібні, лише в 1934 році колгоспи почали рятувати дітей.

Їли щавель, коріння, груші, яблука. Людоїдства не було в селі, а людей, які помирали, хоронили по 3–4 чоловіка в ямі.

*Записав заступник начальника відділу Одеської міської ради
О. Л. Дзюба*

КОШУБА Раїса Дмитрівна

1930 р. н.

Мешкала в м. Охтирка на Сумщині

Дуже погано жили, їсти було нічого, мати пекла нам коржі з трав. Добувала десь лушпиння із картоплі та варила юшку. Якось приїхала до нас з міста тьотя та привезла хліба, я вкрала кусок і сховалась під ліжко та їла там. Мати переживала за мене, щоб мені не було погано і я не вмерла, так як в нашій родині хліба ніколи не було. Це я запам'ятала на все життя.

*Записала соціальний працівник
М. Ф. Цибульська*

КРЕСТЬЯНІНОВА Віра Олексіївна

1930 р. н.

Мешкала в с. Нова-Миколаївка Одеської області

Народилася у 1930 році. Жили в селі та мали живність. Під час колективізації все забрали, і батьки виїхали в Одесу. Мати пішла робити на Агаровий завод в нічні зміни, за шкідливу працю їй давали ячмінні та кукурудзяні галети. Вона рятувала нас, віддаючи все нам, а сама не знаю чим годувалася. Ми їли листя акації, з лободи варили похльобку, завдяки чому вижили. Мати розповідала нам завжди про голод зі слезами на очах.

КРИВОШЕЄНКО Олена Семенівна

1925 р. н.

Народилася в 1925 році в Одесі. У дитинстві весь час хотілося їсти. Батьки працювали на «ЗОРІ», там давали безоплатні обіди. Батьки їх не з'їдали, натомість приносили нам. Від голоду батько захворів туберкульозом, ліг у лікарню. Жити стало важче. Їли макуху, жолуді, в родині ніхто не помер.

*Записала соціальний працівник
Є. С. Скларова*

КРИВОШЕЄНКО Павло Володимирович*1920 р. н.**Мешкав у с. Боровиця Київської області*

Мені було 12 років. У родині було 8 дітей. Ми мали своє господарство, але у 1933 році зовсім не було врожаю. Наше село дуже постраждало.

*Записала соціальний робітник**Л. Л. Фомина***КРИВЧЕНКО Ольга Олександрівна***1926 р. н.**Мешкала в Одеській області*

За хлібом було дуже скрутно, тому що був неврожай. А що зібрали, більшу частину відібрали.

З листочків кульбаби та лободи варили суп або борщ. Пекли пиріжки – хліб з великою кількістю макухи, соломи, гороху і варили юшку – затирку. Замішували небагато муки житньої, робили галушки і кидали в киплячу воду.

Часто приходили в наше село люди виснажені і голодні зі східних областей України, просили їжу за будь-яку роботу.

*Записала соціальний працівник**Н. І. Рейзвих***КРУССЕР Марія Василівна***Р. н. невідомий**Мешкала в с. Благоеве Одеської області*

Мій батько під час голодомору був головою колгоспу, але незважаючи на це, до нас прийшли та забрали всі запаси зерна, картоплі та інших продуктів. Виживали тільки завдяки тому, що їли траву. Знайти їжу було неможливо, через те, що тільки хтось з НКВС дізнався про твою їжу, то одразу вважала, що ти її сховав чи вкрав, і за це тебе могли посадити на 5 років, відповідно до діючого у той час закону «Про п'ять колосків».

*Записав соціальний працівник**Є. Н. Мишкевич***КУЗНЕЦЬ Євгенія Кирилівна***1922 р. н.**Мешкала в с. Шпичинці Київської області*

Під час голодомору мені було 10 років. Цей період я добре пам'ятаю і з жахом згадую, як голодувала наша сім'я, мати і троє дітей.

Батька забрало НКВС, тому що він не хотів йти в колгосп. Їсти не було чого. З горища змітали гречану полову, мололи на млині і мама пекла коржі, варили юшку с лободи, різної трави, ходили опухлі.

Пам'ятаю такий випадок, коли у мене була ангіна і мама сумочку гречки поклала мені під голову, під подушку, думала зберегти від цих мародерів, котрі забирали останнє. Було ще таке, ходили з штиками в огороді і перевіряли, що сховано в землі.

*Записала соціальний працівник
Л. Ф. Горяєва*

КУЗЬМІЇВА Марія Яківна

1925 р. н.

Мешкала в м. Одесі

Нас було три сестри та мати. Мати працювала різноробочою у столовій. Коли директор дізнався про те, що у неї три дитини, то дозволив брати відходи капусти та шкірку від картоплі. Мати готувала нам капусту, а сама їла шкірку картоплі. Може ще щось було, але я не пам'ятаю.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

КУЛАКОВА Надія Пилипівна

1923 р. н.

Проживаю в м. Одеса, 2-а вулиця Станційна, буд. 19.

Коли почався голод на селі, мені було лише 10 років, але я добре пам'ятаю, як моя мати варила суп з кінського щавлю та мерзлої картоплі. Ми з братом ходили на поле, збирали колосся, але нас ганяли охоронці. Було дуже важко жити, батькам ніде було працювати, ми навіть бралися ловити горобців, смажили їх на вогню, а потім варили з них суп. Він був дуже гіркий, але ми їли, бо нічого іншого не було. Потім тато влаштувався на роботу, йому давали пайку, так ми й виживали. Не дай Боже, аби коли ще це повторилося.

*Записав соціальний працівник
Л. І. Гусаченко*

КУЛІНИЧ Ганна Василівна

1915 р. н.

Мешкала в м. Ізюм Харківської області

Проживаю в м. Одеса, вул. Добровольського, буд. 111, кв. 49.

Я народилась у 1915 році в м. Ізюм, Харківської області. В 1932 році навчалася у медичному технікумі м. Ізюма. Довелося кинути медицину і працювати по заго-

тівлі зерна рахівником. Бачила, як звозили та завантажували у вагони все зерно, котре увозили в невідомому напрямку, через що люди у селах та містах голодували.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

КУПРІЙ Надія Романівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Дербчин Вінницької області

Мені було 9 років, коли моя родина голодувала. В кожній родині гинули люди, їх навіть не було сил хоронити. Ми з батьком шукали камінь для жорен і зайшли на кладовище за каменем. Я відійшла від нього вбік і побачила розкопану могилу, у якій лежав хлопець у голубій сорочці, увесь у комахах. Я запам'ятала це на все життя.

*Записала соціальний працівник
В. А. Колесниченко*

КУЧЕРЕНКО Наталя Павлівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Червоний Кут Одеської області

У родині, крім батьків, було 11 дітей, це був дуже страшний голодний час. Люди ходили, як тіні, і падали на ходу. Підводами вивозили трупи за село і там же їх ховали. Наша родина вижила, але про цей час згадувати дуже тяжко.

*Записала соціальний працівник
В. М. Чумікова*

ЛЕБЕДЄВА Олександра Олексіївна

1917 р. н.

Мені було 15 років, коли почався цей страшний час. Ми, щоб хоч щось поїсти, ходили збирали різні трави, з яких мати готувала суп. У колгоспі давали макуху, яку мати декілька раз відварювала, а потім її можна було їсти. Люди були опухлі від голоду, помирали на вулицях. Їли мертвих тварин. Ходили слухи, що у сусідньому селі мати вбила свою дитину, щоб нагодувати інших дітей та самій поїсти. Дуже тяжко було пережити цей страшний час, але з Божою допомогою ми вижили.

*Записала працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
С. Д. Ганібал*

ЛІХІДЧЕНКО Софія Андріївна

1925 р. н.

Мешкала у с. Володимирівка Одеської області

Народилася у 1925 році у селищі Володимирівка. Я була наймолодша у сім'ї, крім мене ще було три старших сестри і брат. Вижили ми завдяки кукурудзі, яку вдалося сховати, адже все господарство забрали, не було ані їжі, ані одягу. Навіть у школу не було що вдіти і взути.

*Записала соціальний працівник
А. А. Муравйова*

ЛІТВІНЕНКО Марія Андріївна

1901 р. н.

Мешкала с. Іванівка на Черкащині

В 1931 році, коли почали організовуватися колгоспи, я худобу, зібраний врожай (жито, пшениця), деякий скарб господарський передала колгоспу. В 1932 році, коли почався голод, все, що було посаджено на власній садибі, забирався представниками партгруп. А що було розсипане і хотіли зібрати хоч жменьку для дітей, представники влади топтали ногами.

Записала онука

ЛОЖИЧЕВСЬКА Віра Семенівна

1924 р. н.

Мешкала в м. Першомайське Одеської області

В сім'ї було п'ятеро чоловік і ще один єврейський маленький хлопчик, батьки якого померли. Жили впроголодь, їли траву, кору з дерев, заправлену висівками, постійно хотілось їсти. Батько був головою колгоспу, зібраний врожай у голодний рік він не здав державі, а роздав голодним вмираючим людям, за це був заарештований.

*Записала соціальний працівник
І. С. Сорока*

ЛУЗІНА Єлизавета Захарівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Романівка Автономної Молдавської СРР

У 1933 році мені було 11 років, у сім'ї їжі зовсім не було, від голоду у нас пухли ноги, на Дону померли мої брати, які поїхали туди на заробіток.

Нас закріпили за сільським магазином, де видавали по карткам продукти. Ми вижили, але з великим трудом.

*Записала секретар районної ради ветеранів
Л. А. Руденко*

ЛУЧИЧ Євген Васильович*1926 р. н.*

Проживаю в м. Одеса, вул. Дорожна, буд. 30. Народився 1926 року. Родина була велика. Ми усі дуже голодували. Я у вільний від школи час ходив по вулицях та збирав усе, що можна з'їсти. По домівках ходили представники влади та забирали усі продукти, які тільки могли знайти. Людей, що намагалися засіяти хоча б маленький клапчик землі, дуже жорстко били, навіть могли вбити. Неможливо згадувати.

*Записала соціальний працівник**В. Н. Колесникова***ЛУЧИЧ Світлана Ігорівна***1928 р. н.**Мешкала в с. Кам'янка Одеської області*

У мене був брат Владилен (скорочено від Володимир Ілліч Ленін). Він був старший і йому було 4,5 роки. Ще були дві молодші сестрички двійнята – Віра і Надя. Дівчатка весь час плакали і просили їсти. А брат шукав їжу сам. Заліз в сарай до сусіда, обжерся макухи і отримав заворот кишок.

Навесні 1933 року ми з мамою залишилися удвох, всі останні померли.

Потім була війна, бомбардування, евакуація, але мама говорила, що немає в житті нічого страшнішого, коли голодні діти дивляться на тебе, а ти нічим їм не можеш допомогти.

*Записала начальник управління внутрішньої політики Одеської міської ради**Наталія Олександрівна Чайчук***ЛИХОЛІТ Дмитро Іванович***1923 р. н.**Мешкав у с. Хоцьки Київської області*

[...] Раз пішов я до свого товариша, а в них якраз шастала бригада активістів, один з них знайшов у печі горщик із пшоняною кашею, він витяг його з печі, розбив на долівці і почав розтирати кашу своїм чоботом. А діти (було їх п'ятеро) попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобота. За нашим городом було кладовище, від сільради видавали тим, хто копав великі ями для померлих, по кілу хліба, і ось ці люди викопували ями, привозили мертвих цілими підводами. Я запам'ятав одну дівчинку, років 9–10. У неї були білі кіски й сині-сині очі. Очі померлих від голоду не закриваються, треба, щоб хтось закрив, але не було кому. Я ще пам'ятаю, як під тинами сиділи мертві люди з простягнутими руками: просили – та й задубіли.

МАГДЕНКОВИ Ніна та Ольга Павлівни

Р. н. невідомий

Мешкали в м. Одеса

Сім'я складалася з 7 чоловік. Вдень батько працював на заводі, а вночі вантажником в порту. Нам було важко, голодно, але ділилися їжею з людьми, що приходили з сіл – там дуже голодували. У місті давали хліб за картками, пам'ятаємо, як отець свою порцію їжі віддавав іншим людям. Всі одесити ділилися між собою, незалежно від расової приналежності і релігійних переконань. Вижила вся сім'я.

Записав соціальний працівник

Н. С. Авдєєва

МАЗУРЕЦЬ Филимон Семенович

1924 р. н.

Мешкав у с. Стара Синява Вінницької області

Пам'ятаю все, як сьогодні. Недорід від Бога, а голод від людей, влади. Забирали все до зернятка, до ниточки. Забирала врожай влада, восени 1932 року був недовиконаний план хлібозаготівлі.

Як забирали? Трясли... Просто все забирали. Ходило кілька активістів: «Брати! Брати! Всього під мітлу!».

Ой біда була! Скільки закопали людей! Скільки вигнали з хат! Таке робилося, що страшно згадувати. Дядька, тітку розкуркулили, заслали, ходили активісти – «трясуни» з гострими залізними палицями та наганами. Люди кричали, плакали, проклинали, ховали все, що було. У хаті зразу знайшли яму з буряками. А восени 1933 року батько закопав бараболю на березі, і нічого їй не завадило.

Бригаду називали «червона мітла», «трясуни», «ударники». Рвали двері. Тарабанили в шибки. Відчиняли скрині, викидали рядна. Побачили пшеницю, забрали мішок. Приходило до хати 5–7 чоловік – то страх. Це були активісти – бригада. Це були сільські ледарі і п'яниці. Всі від них ховалися.

Мама заховала м'ясо в кімнаті, замастила глиною і присипала соломною. Дехто навіть у лісі закопував зерно. Пшеницю ховали в скринях, буряки в ямах на городі, у погребах. У 1933 році вже не було, що ховати.

В колгоспі давали голодний пайок, забирали все: худобу, птицю, вулики, столи, подушки, посуд. Все забирали, що було їстівного, і худобу забирали.

Ми, діти, ходили в поле збирали колоски. Це вважалося розкраданням соціалістичної власності і було небезпечним – давали виправно-трудові табори строком на 5–10 років. «Не збирайте колоски, бо підете в Соловки», – казали в народі. Ніхто не мав права збирати колоски, городини. Сторожі пильнували поля, ловили порушників, приводили їх до сільради, де заводили судові справи.

Люди не хотіли йти в колгоспи, їх заганяли насильно, забирали хліб, – хай все село вимирає.

Було таке прислів'я: «Ти хоч плач, хоч ридай, а заяву в СОЗ подай». Погрозами домагалися заяв про вступ до колгоспу, все це здійснювалось насильно, щоб загрозою позбавити всього і навіть виселити з землі.

До нашої хати ходили до тих пір, поки все не забрали.

В 1933 році – не було що їсти. Багато людей почали помирати від голоду. Багато вимерло, сім'ями помирали. Ті, хто пішов у колгоспи, виживали, їли баланду. Вижили активісти. Багато людей померло. Виживали ті, у кого були родичі в місті. А ми вижили, бо в нас була корова. Ми їли конюшину, варили вишневе листя та вижимки. Моя мама жаліла людей, давала родичам картоплю, а батько сварився, тому що своїм дітям не було що їсти. Траву рвали, варили, липове листя сушили, пекла мама лип'янки.

Нам допомагала тітка, ділилася молочком від корови. Варили кору дерев, вишневе листя, квіти акації, липове листя. Їли воронят, горобенят, слимаків, черепашок, щурів, котів, собак.

У містах голоду не було, пройти в місто було дуже важко, скрізь стояли кордони. Але іноді вдавалося. В селі нашому померло 811 чол., у тому числі 200 дітей.

Страшне було: люди їли людей. Були люди, що їли своїх дітей, заманювали людей, дітей до себе, різали і варили. Найчастіше варили холодець і продавали на базарі. Бригади ховали померлих на цвинтарі, при дорозі ховали, у спільних ямах.

В цьому горі винна комуністична партія, Москва, Сталін.

Записали

Лідія Іванівна Кугут, Світлана Федорівна Ракушняк

[...] Ми жили коло кладовища, тому бачили, як багато людей звозили туди, як матері в ряднах носили дітей. Чому був голодомор? Восени 1932 року був недовиконаний план хлібозаготівлі. Ходила бригада з 5–7 чоловік із гострими залізними палицями. Ми мали 60 соток городу, мали воза, гарбу, які батько здав у колгосп найпершим. Двоє дітей – я і Микола, 1922 р.н., – то ми й вижили. В сусідській сім'ї було багато дітей. Пам'ятаю, Явдошка була з 1923 р., то Марійка посадила її на хустину з квасолею. А хтось із бригади помітив. Я їх знаю – Камінний, Приступа, який сам себе називав: «Я – світло села». Їх боялися. Йде бригада – то страх, усі від них ховалися і страшилися. Весною 1933 року дуже довго йшли дощі, люди не мали що посадити і що їсти, нас спасала ступа і жорна, руки-ноги і воронята з гнізд. Весна була затяжною. Росла лобода, з неї мати щось пекла.

У 1933 році навчання не було: не було що їсти. Багато було спухлих. Ноги – як валяночки, такі спухлі. Наші жорна побили, але батько скрутив їх дротом і далі мололи. До нас навіть люди йшли молоти, кожен давав за це пригорщу муки чи зерна. Потім хтось доказав владі. Коли вже почали пекти коржі, багато людей помирало тяж. Щоб було знаття, що треба давати дітям спочатку небагато... Я з мамою раз йшли виміняти хустку і бачили, як дикий кабан вирив яму, в якій неглибоко була закопана людина, гриз ногу. В 1933 році заклали могилками все кладовисько, аж до дороги.

Це зараз можна про це говорити, а тоді ні-ні.

Записала онука

МАКСИМОВА Марія Григорівна

Р. н. невідомий

У сім'ї було четверо дітей, батьки працювали в колгоспі. Було голодно, щоб вижити, їли шкірку від картоплі, акацію, кропиву і інші трави. Навесні їли різну траву, а взимку відкопували морожену картоплю. У селі були випадки, коли дорослі їли дітей.

*Записала соціальний працівник
Н. С. Авдєєва*

МАКУХА Микола Степанович

1928 р. н.

Мешкав у містечку Ігрені Дніпропетровської області*

Окрім мене, в сім'ї була ще старша сестра (1926 р. н.). Батько працював, але той мізерний пайок, що він отримував, був недостатній для життя. Хліб на пайок він зовсім не отримував. Я не представляв, що таке хліб. Мама брала нас за руки і ми ходили по лугах, шукали кінський щавель, інші бур'яни. Їх було мало. Адже всі за рахунок їх виживали. У мами були опухлі ноги. Тільки завдяки бур'янам ми вижили, зривали яблучка, що трохи зав'язалися, інші фрукти і все це їли, від чого хворіли на дизентерію і вмирали.

*Записав працівник управління внутрішньої політики
Одеської міської ради
В. В. Грібанов*

МАЛАМАН Софія Петрівна

1924 р. н.

Мешкала у с. Баннівка під Болградом у Бессарабії

Голодомор пережити було дуже тяжко. Я була мала, але пам'ятаю як приходили до нас люди зі зброєю та відбирали хліб та продукти. Мама намагалася сховати залишки продуктів, але все було марно. Людей, які сперечалися з червоноармійцями, катували та забирали ніхто не знає куди.

Землі, які треба було засіяти, перетворилися на розсадник бур'янів. Врожай був невеликий, колгоспники вживали в їжу те, що знаходили: жмихи, траву, лушпайки від картоплі (буряк та картопля – це була царська їжа).

Селяни кидали колгоспи та розбігалися по тих містах, де можна було знайти що попоїсти. Крім голоду лютували хвороби (наприклад, тиф). Відбувалося щось страхотливе. Хто був винен? Не можу сказати, бо була дуже малою. Але зараз я розумію, що це була вина влади, яка продавала хліб за кордон.

** Також Огринь, Стара Ігрені – містечко, селище, передмістя Дніпропетровська; нині – у складі міста Дніпро.*

Я все життя пам'ятаю це відчуття голоду і людей, які так і не змогли вдосталь наїстися хлібом.

Записала онука
І. М. Шувалова

МАЛАХОВА Світлана Дмитрівна

1926 р. н.

Нас було 6 чоловік. Якось батько зібрав усі речі та пішов обмінювати їх на харчі, пізніше його знайшли вбитим на полі. Мати залишилась з чотирма дітьми. Ми усі були опухлі від голоду. Старша сестра помирала від голоду, і для того щоб її спасти, мати вночі йшла на свій власний город і викопувала картоплю, яка була як горох, варила юшку та давала сестрі, а нам не давала. Мати спочатку продала за продукти половину дому, а потім і останню половину. Ми жили у землянці. Потім мати нас забрала, і ми поїхали до Одеси. У деревні люди їли собак та котів. Багато людей померло.

Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич

МАЛИНОВА Лідія Федорівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Крижовлин Автономної Молдавської СРР

Дитинство було дуже голодним, багато родичів померло від голоду. Хліба зовсім не бачили. Було нічого вдягнути. Згадую і плачу.

Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич

МАЛИХІНА Любов Олексіївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Бердичі Донецької області

У 1932–1933 роках під час голоду проживала в с. Бердичі, мені було 7 років. Ті роки були тяжкими для всіх. В нас в родині було шестеро, батько був залізничником. Пригадую, як він приносив невеликий пайок хлібу, а мати по невеличкому шматочку ділила їх на всіх нас, бабуса ділила якусь юшку.

Дитинство в нас було важким та голодним. Однак всі односельчани вижили, страждали і голодували всі в ті роки. Була засуха і неврожай в ті роки.

Записала соціальний працівник
Г. Е. Ваулина

МАЛІНОВСЬКИЙ Леонід Костянтинівич

1927 р. н.

Наша сім'я налічувала четверо душ дітей. Мати працювала вчителем в школі. Їсти було зовсім нічого, їли тварин і траву, мама готувала аладушки з лободи, варила трав'яні юшки. Наша сім'я вижила завдяки пайкам, які видавали мамі як вчительці.

Все населення було опухлим з голоду. Було дуже багато мертвих, яких і поховати до ладу не могли, не було сил.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
Д. Б. Фетеля*

МАМОНТОВА Клавдія Михайлівна

1914 р. н.

Дитинство моє пройшло у революцію та у роки громадянської війни, а молодість у роки голодомору. Допомогло мені у боротьбі з голодом те, що ми жили неподалеку від лиману. В наш раціон входили риба та мідії. Працювали по найму, я з ранку ходила на лиман ловити рибу для усієї родини. Дякую, що зараз згадали за нас, що ми колись голодували.

*Записала соціальний робітник
Н. А. Трохіна*

МАСЛОВА Поліна Миколаївна

1918 р. н.

Мешкала в с. Яськи Одеської області

Я пережила голодомор, який мав місце в 1921–1923 роках у селі Яски Біляївського району. Мені на той час було 5 років, але я все добре пам'ятаю. Коли мені минав 11 рік, мене віддали у місто працювати прачкою. Тому про голод 1932–1933 і 1946–1947 років знаю тільки від своїх рідних.

Причиною голодомору був неврожай. Була така страшенна засуха, що навіть річка майже висохла. Державі треба були запаси зерна, тому у людей відбирали те, що вони самі виростили. Мама казала, що це були комсомольці.

В селі люди допомагали один одному, та я не пам'ятаю, щоб влада назначала винагороди за донесення. Приходили молоді люди, обшукували хату і забирали все.

Покарання були розповсюдженими, але в основному це були побиття.

Я не пам'ятаю чи була зброя в тих, хто приходив одбирати хліб.

Боронилися люди, в основному, поодинокі, бо сил не мали збиратися разом. Мати на горищі переховувала їжу для дітей. Коли до нас прийшли забирати продукти, то мати опиралася (вибила в них з під ніг драбину). Та й вони пішли. Продукти харчування ховали у трубах, на горищі і, просто закопували.

Продукти шукали, але можна було і дещо сховати так, щоб не знайшли. Моя мати, щоб прогодувати 8-х дітей, у половик на горищі ховала чечевицю і зерно.

Продукти шукали комсомольці. Приходило десь по 3–5 чоловік. Забирали тільки продукти харчування. Худобу не забирали, бо вона помирала, її не було чим кормити.

Ні звичайним людям, ні тим, хто працював у колгоспі, не давали їжу. Та в колгосп людей змушували йти.

Закон про «п'ять колосків» я знаю. Людей, в яких знаходили вкрадені з поля 5 колосків і більше, відправляли у тюрму. Та в нашому селі таких випадків не було.

Збирати у полі колоски та залишки городини не дозволяли. Люди все одно збирали, бо треба було дітей кормити.

Поля охороняли люди, яких спеціально наймали з інших міст, і частину – з місцевих.

Люди добровільно в колгосп не хотіли йти. Кожна людина хотіла працювати на себе і свою сім'ю. Не хотіли йти, бо не знали для чого і боялися.

Люди в селі допомагали один одному. Тяжкі часи були, а люди були добріші.

В основному, помирали немовлята і найменші діти. У селі всі голодували. А їсти приходилось борщ з кропиви, макуху, мамалигу, змішували сухофрукти з кукурудзяною мукою. Батько ловив рибу та раків на річці Турунчук. Так і виживали.

В селі були випадки людодства. Важко про це казати. Через 2 дома од нас померло немовля і мати зварила його, щоб прогодувати інших дітей. Вбивств не було, їли, якщо хтось сам помирав. Та це були поодинокі випадки.

В Ясках були дві православні церкви. В одній справляли службу молдовани, а в іншій українці. Потім була зруйнована молдавська церква. Померлих під час голоду згадували і згадують у церкві.

Я намагаюсь молодим більше розказати за голод для того, щоб вони цінували то, що в них є. Поважайте своїх батьків і учителів! У вас є все, щоб жити добре. Допомагайте один одному. Любіть людей. Більше вам мудрості.

*Записала
Діана Купець*

МАТВЕЄВА Надія Василівна

1921 р. н.

Я народилася 1921 року у селищі Петрівка. Родина в нас була велика, восьмеро дітей. Я була старша і мені доводилося ходити далеко за висівками, адже давали один кирпичик хліба на всю сім'ю.

*Записала соціальний працівник
Є. В. Варешкіна*

МАТВІЙЧИК Микола Іванович*1920 р. н.**Мешкав в Одеській області*

В радгоспі в Одеській області на сім'ю одержували 500 грамів хліба, мене влаштували в ясла, там були діти ясельного віку і до 5-го класу. Я на той час перейшов в 3-й клас. В тих яслах половина дітей були пухлі. Варили баланду, забілену молоком, давали 100 грамів хліба вівсяного, несіяного і невіяного, що мав вигляд їжачка. Пам'ятаю хлопчика Микольцю, який від набряків не міг ходити, все сидів на траві, гойдався і співав: «Маню, Маню, хліба дай». Його сестра працювала в їдальні посудомийкою і часом йому кусень хліба приносила.

Ще запам'ятав такий епізод. Я ішов ранком в ясла, попереду мене жінка вела хлопчика. Жінка з великим животом, набряклыми ногами тримала за ручку хлопця років чотирьох, в коротенькій сорочці, босе, ніжки налиті водою. І де те дитя ставало, на стежці лишалася мокра підківка. Воно ледве переставляло ті ніжки, не дійшло до ясел, впало на колінця, посиніло... Як стояла, так і сіла мати біля дороги з мертвою дитиною на руках. Не говорила, не плакала, сиділа мовчки без надії, якби скам'яніла. Ніхто нікого не хоронив. Час від часу проїздила фура, збирала висухлі останки і відвозила.

Директор радгоспу всіляко старався допомагати голодуючим, відкрив їдальню, профспілка активно включилася, і багато людей спаслися від смерті. За те його і бухгалтера в 1937 році розстріляли.

Були випадки канібалізму. Сусід, щоб вижити, ходив у місто, міняв речі на хліб, зерно. На ярмарку студенець баба продавала. Не міг відступити, щоб не з'їсти того студня. За щось виміняв і став їсти, їв доти, доки на дні не побачив дитячий пальчик з нігтем. Вдома плакав, примовляючи, що з'їв дитину.

*Записав вихователь
М. Матус*

МЕЖЕРІЦЬКА Любов Федорівна*Р. н. невідомий**Мешкала в м. Одесі*

Жила в місті Одесі. Пам'ятаю, що моя тітка, що проживає в с. Адамівка в Одеській області, з метою врятувати своїх двох дітей, приїхала до Одеси. Вони були опухлі з голоду. Тітка, йдучи через «Привоз», вирішила відпочити і посадила дітей на прилавок, але знепритомніла. Прокинувшись, зрозуміла що у неї вкрали обидві її дитини, яких вона намагалася знайти впродовж всього життя, але так і не знайшла.

*Заступник директора територіального центру Київського району
А. А. Ляхова*

МИХИЛЯ Валентина Володимирівна

1929 р. н.

Мешкала в м. Майкоп Черкеської (Адігейської) автономної області РРФСР

У роки голодомору було дуже тяжко. Я пам'ятаю, як в літній час і ранньої весни ходили у поле збирати картоплю, сушили, товкли у ступі, а потім варили кисіль. А в літній час збирали жолуді, щавель, з них робили коржики. Діти були слабкі, помирали на ходу. Дуже боляче і страшно про таке згадувати.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. К. Ємяшев

МІРЧЕНКО Іван Антонович

1922 р. н.

Мешкав на х. Чигирин Одеської області

У 1932–1933 році я з отцем, матір'ю й шістьма братами і сестрами проживав на хуторі Чигирин Березовського району Одеської області. Хутір невеликий – 25–30 будинків. Події, які відбувалися, пам'ятаю по сьогоднішній день, не дивлячись на похилий вік.

У 1932 році навесні на хутір приїхав представник влади з метою відібрати у місцевих жителів зерно. Йому допомагали активісти (жителі хутора), охочі вислужитися перед районним начальством. Вони під'їжджали на возах до будинку, не пред'являючи документи на те, щоб забрати продукти, обшукували будинок, горіще, заглядали в печі і виносили з будинку все до останньої крихти. Якщо у людей в господарстві була худоба, вони відбирали і її. Обшук проводився дуже ретельно, тому заховати яку-небудь частину продуктів було неможливо. Багатьом людям, по своїй довірливості і простоті, не приходило навіть в голову ховати продукти.

Після того, як у людей відібрали зерно, на хуторі почався голод. Склади із зерном і поля охоронялися, тому не було ніякої можливості збирати хоч би відходи урожаю. Люди боялися, відповідно до закону «про п'ять колосків», вони могли бути засуджені до п'яти років позбавлення волі. Жителям хутора доводилося здобувати собі їжу на луках, харчуючись кінським щавлем, травою, акацією.

Люди допомагали один одному, ділилися продуктами. Одного разу, коли члени моєї сім'ї заслабли від голоду, що не могли ходити, то єдиним, хто міг пересуватися, був я. В наш будинок прийшов місцевий коваль. Я узяв його за руку і повів в сусіднє село Рауховку, до інженера, який знав батька мого. Інженера в будинку ми не застали, але була його дружина, яка дала мені макуху. Щасливий, я приніс її додому і нагодував всю сім'ю. Таким чином, чужі люди врятували мою сім'ю від голодної смерті.

Також згадую трупи людей, що лежали упродовж дороги. Люди, намагаючись врятуватися з голоду, збирали свої речі та йшли в місто, але дійти до міста у них вже не було сил, вони вмирали прямо на дорозі. Місцеві жителі ховали їх на сільському кладовищі.

На хуторі говорили, що в сусідньому селі жінка, страждаючи від голоду, з'їла своїх дітей, але цей випадок не є достовірним.

У 1933 році отець переїхав до Одеси. Тут він влаштувався на роботу будівельником, отримував продовольчі картки. Незабаром він забрав сім'ю в місто, де голод був не таким страшним, ніж в селі.

*Записали спеціалісти Приморської райадміністрації Одеської міської ради
О. Н. Бурячек, Л. В. Князева*

МОЛЧАНОВА Євдокія Григорівна

1921 р. н.

Мешкала на Київщині

Нас було: батько, мати, 4 дівчинки та 2 хлопчика. Батько був робітник, але захворів. Його забрали в лікарню та зробили операцію. Доки він був у лікарні, у нас усе забрали. Коли батько прийшов з лікарні, був сплошний голод. Він прожив ще один тиждень та помер. Мати з сестрою їздили до Білої Церкви, щоб обміняти речі на їжу. Застудились обидві, мати померла, а сестра жива, але дуже тяжко рухалась. Батька поховали разом із братами у одній могилі, без труни, а мати разом з сестрами.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

МУКОСІЙ Іван Єгорович

1927 р. н.

Мешкав у с. Бурівка Чернігівської області

Я народився в 1927 році в у багатодітній сім'ї, де було 7 дітей. Батько працював у колгоспі і великого статку не було. Коли почався голод, ми ще не усвідомлювали, що нас чекає у майбутньому. Особливий жах наводили спеціалізовані бригади активістів, які щоденно вилучали запаси, які були у людей. Особливо мені запам'яталася жінка у червоній косинці, яка очолювала ці бригади, і уповноважений міліціонер. Коли вони заходили на подвір'я, всі злякано дивилися на них, а вони впевнено робили свою справу, металевими щупами шукали у землі, виводили худобу, ловили птицю.

Не гребували ми нічим. Ловили ховрахів, мишей, вужів. Розкопували мишачі нори у пошуках бодай жменьки зерна.

Страшно було виходити із двору. Було дивись, іде по дорозі людина і раптом падає, мов скошена, у бур'ян і так залишається лежати. Не було сили навіть поховати померлих. Їх, як непотріб, щоденно підводою звозили на старе кладовище і вкидали у яму.

Було дуже скрутно, і ті, хто вижив, не забудуть цього періоду. І навіть зараз, коли всього вдосталь, люди, які пережили голод, цінують кожну крихту хліба.

*Записала учениця 9 класу
Анжеліка Муженко*

МЯСНІКОВА Марія Федорівна*1924 р. н.**Мешкала в м. Одеса*

1. *Місце запису:* м. Одеса, вул. Б. Хмельницького, буд. 44, кв. 1
2. *Дата запису:* 24 червня 2008 р.
3. *Ким записано:* Оніковський Дмитро Сергійович, учень 11 класу
4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?*
– Так, пам'ятаю.
5. *Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?*
– Засуха, частину врожаю забирали влада.
6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*
– Представники влади.
7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусідів про приховання зерна?*
– Не знаю.
8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?*
– Не знаю.
9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*
– Не застосовувалась сила, зброя. Забирали нахабно.
10. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*
– [...]
11. *Як люди боронились?*
– [...]
12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*
– Можна.
13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*
– [...]
14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*
– Чоловік 3–4. Представники влади.
15. *Де можна було заховати продукти харчування?*
– Заривали в землю.
16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*
– Давали.
17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*
– Скот, продукти, зерно забирали в колгосп.
18. *Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*
– Не знаю.
19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*
– Дозволяли.
20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
– Охороняли.
21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

- Хотіли.
- 22. Чи змушували людей іти до колгоспів і як?
 - Проводили пояснювальну роботу і люди йшли в колгосп.
- 23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
 - Не ховали.
- 24. В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?
 - В любий час.
- 25. Скільки разів приходили до хати?
 - Один раз.
- 26. Коли почали люди помирати з голоду?
 - Дуже рідко вмирали, в основному через хвороби.
- 27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
 - Так, забирали до дитячого будинку.
- 28. Хто не голодував у селі і чому?
 - Не голодували ті, хто працював.
- 29. Хто зумів вижити?
 - Той, хто вмів працювати.
- 30. Які засоби вживали до виживання?
 - [...]
- 31. Чи мали якусь допомогу від родичів?
 - Мали.
- 32. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
 - Допомагали.
- 33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
 - Із рослин все. Лободу, щавель, картоплю.
- 34. З яких дерев, рослин вживалися листя, кору в їжу?
 - [...]
- 35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
 - [...]
- 36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
 - Можна. Купували ті, хто мав гроші.
- 37. Чи був голод у містах?
 - Ми жили в селі. Не знаю.
- 38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
 - Таких даних нема.
- 39. Чи відомі випадки людодїдства у Вашому селі?
 - Ні.
- 40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
 - Родичі, селїчани. На кладовищі.
- 41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
 - Ні. В селах за похорони гроші не брали.
- 42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
 - Не знаю.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Поминають.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Так.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Є. Московського патріархату.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– [...]
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи не розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Не знаю. Розповідаю.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– [...]
49. Дозвольте зробити з Вас фото.
50. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача. Рік народження.
Мяснікова Марія Федорівна, 1924 р. н.
51. Чи ви знаєте, що таке Торгсін?
– Ні.

Записав
Дмитро Сергійович Оніковський

НАЗАРЕНКО Катерина Василівна

р. н. невідомий

Мешкала в с. Дніровка Дніпропетровської області

У батьків було семеро дітей, я була найменша, під час голодомору батьки померли.

Збирали різну траву, варили – юшку, пили, а траву жували. Ні хліб, ні інші продукти не видавали, люди пухли і помидали від голоду.

Ходили в ліс і зрізали кору з дерева, зараз вже не пам'ятаю з якого, здавали її, і за це нам давали крупу.

Дуже важкий був час, дуже тяжко згадувати.

Записала соціальний працівник
Т. В. Лебедева

НАЗАРЕНКО Марія Йосипівна

1924 р. н.

Нас у сім'ї було п'ятеро чоловік, жили на Ленпоселку, їсти не було чого. Їли мерзлу картоплю, макуху смоктали, як цукерки. Сусідка зарізала козу, а нам віддала кров з шерстю, і ми це їли.

Я була найменша, мені було 8 років, як ми вижили – знає один Бог.

*Записала соціальний працівник
І. С. Сорока*

НАСТИЧУК Катерина Мифодіївна

1926 р. н.

Був дуже складний час. Я була дошкільного віку, тому спогадів лишилось мало. Пам'ятаю, хотілося хліба, але його було дуже мало. Згадую великі черги, де ми стояли за хлібом, а біля нас бігали собаки. Жаль брав себе, маму, людей. Ми збирали навіть усі крихти, згадую суп з травою, тому що круп також не було. Їли лободу, кульбаби.

*Записала соціальний працівник
Л. А. Решетник*

НАУМЕНКО Валентина Кирилівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Володимирівка Одеської області

Коли настали ті страшні дні, мені було 8 років. Родина наша була з простих селян. Я пригадую, як в дім заходили двоє-троє представників сільради і господарювали в ньому будь-який час доби, могли приходити по декілька разів, документів на обшук в них не було, вони були озброєні, постійно погрожували вбити. Люди, як могли, намагались врятувати накопичене ними майно, господарство, продукти. Але вони забирали все: всі продукти, навіть насіння, всю худобу, птицю, всі речі, посуд, навіть хату забирали.

Людям не було куди йти, вони були змушені йти до комуни, там надавали житло й їжу. Люди, як могли, намагались сховати їжу, навіть в перегної, але даремно, ці люди все знаходили. Люди після жнив намагались вийти на поле в пошуках колосків, їх ловили та відсиляли до Сибіру.

Я пригадую, як моя старша сестра Марія, а їй тоді вже було 13 років, пішла вночі шукати гнилу картоплю, її впіймав татів кум, але не відпустив її, а віддав до рук начальства, вони її по-звірськи били і тримали в закритому приміщенні, погрожуючи відіслати дитину до Сибіру зі всіма іншими людьми, кого було впіймано так само на полі. Але батько ходив до нього і просив, вмоляв, відпрацьовував як міг, аби сестру відпустили, і тільки після деякого часу влада її відпустила побиту та худу.

З жовтня 1932 року почали помирати люди від того, що в них відібрали все, їм не було що саджати та їсти. В селі проживали десь близько 300 людей, загинуло від голоду коло 100 осіб, серед них багато дітей. Люди помирали цілими родинами.

Не голодували в той час лише ті, хто працював в сільраді. Наше село не вимерло повністю тому, що навколо нього ліс, і люди в лісі ховали і коней, і їжу в перегної. Але працівники сільради ходили лісом з вилами та знаходили все. Але

ліс годував нас ягодами та грибами. Дубову кожуру перетирали дрібно й їли, їли й всілякі трави, лукові квіти бриндиши*, лободу, сусай**.

В цій трагедії винна влада.

Записала учениця
Тетяна Ткаченко

НЕВАРА Евдокія Олексіївна

1920 р. н.

Мешкала в м. Одесі

Мої батьки жили в м. Одеса, сім'я була багатодітна, батько вирішив переїхати разом з сім'єю в село, там було легше прокормити сім'ю. Батькові, як багатодітній родині, виділили земельну ділянку, і він якось зводив кінці з кінцями.

У 1933 році врожай зібрали дуже гарний, нас на той час було п'ять дітей, і всі ми разом з батьками збирали врожай. Нас зобов'язали здати спочатку три четверті врожаю, а потім забрали все.

Їли ми взимку картоплю, батько небагато сховав у лісі, а весною, як з'явилась трава, ми брали сіль, рвали траву і присоливши, їли. Літом їли ягоди, які збирали в лісі.

Вжило зі всієї родини мати і двоє дітей, у тому числі і я.

Записав працівник управління внутрішньої політики
Одеської міської ради
Ю. Г. Демедюк

НЕПОМНЯЩА Марія Іллівна

1924 р. н.

Я народилася 1924 року у с. Кабичева*** Марківського району Луганської області. Батько з 1934 року працював у м. Харкові на заводі. Йому давали хлібні картки, а ми з мамою нічого не мали. Ми з сусідськими дітьми збирали щавель, лопух, калачики. Були й радісні дні, коли вдавалося спіймати їжака або горобця. Так і виживали, а восени поїхали до батька. Ніколи не зможу забути ті роки, ніколи.

Записала соціальний працівник
А. М. Лапко

* Бриндиши, бриндуші, брандуші – народна назва багаторічної рослини родини півникових; ботанічна назва: шафран сітчастий, крокус. Має лікарські і харчові властивості. Бриндуші називали також бабками (див. прим. на с. 27; текст на с. 324). Водночас бабками називали й інші рослини, зокрема подорожник (див. текст і прим. на с. 869).

** Те саме, що какіш (див. прим. до с. 33).

*** Нині – с. Кабичівка у Марківській селищній громаді Старобільського району Луганської області.

НИЗОВА Таїсія Олександрівна

1927 р. н.

Я запам'ятала, що хліб був по карточкам. Дитяча пам'ять зберегла спогади з розповіді батьків та сусідів про голод, який був у деревнях та селах. До наших сусідів приїхали родичі із села, чоловік був такий слабкий та голодний, що кожний хотів його нагодувати, він все їв і ніяк не міг зупинитися, але не витримав та помер. Ця страшна історія назавжди залишилася в моїй пам'яті.

Записала соціальний працівник

А. Г. Кримська

НОВИЦЬКА Ольга Ізотівна

1927 р. н.

Я народилася в с. Перельоти Балтського р-ну Одеської області*. У 1931 році моя сім'я була розкуркулена. Після розкуркулення батька заарештували. В хаті лишився один мішок пшениці, коли прийшла міліція, мати сіла на мішок, але її за волосся скинули зі словами: «Не годуватимеш своєї куркульської дитини». Наше майно і хазяйство було конфісковано, а нас з матір'ю вислали в Сибір.

Записала соціальний працівник

Н. І. Рейзвих

НОВОГРЕБЕЛЕЦЬ Ольга Кирилівна

1926 р. н.

У мами було дев'ять душ дітей. Вона рано померла. Після смерті матері я жила то у бабусі, то у мачухи, яку через деякий час після смерті мами привів в будинок отець. Наша сім'я була бідною і сильно голодувала. Багато моїх братів і сестер померли від голоду. Я настільки була замучена голодом, що багато подробиць не можу пригадати.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. В. Грібанов

ОДНОСУМОВА Ніна Сергіївна

1916 р. н.

Мешкала в с. Дружелюбівка Одеської області

Бабуся с жалобою пам'ятає той час, коли помер В.І.Ленін та головою держави став Йосип Сталін. Сталін прагнув досягти надзвичайних результатів у промисло-

* Адміністративне підпорядкування зазначене на час записування інтерв'ю. У 1924–1940 рр. територія Балтського району входила до складу Молдавської Автономної РСР (початково до 5 грудня 1936 р. – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, далі – Автономна Молдавська СРР).

вому житті країн за короткий термін. Його прагнення здійснились, але якою ціною! Титанічні зусилля робочого люду пояснювалися вірою в обіцянки на краще майбутнє. Люди згідні були обмежувати себе навіть у найнеобхіднішому, аби це світле майбутнє наблизити.

На той час майже кожен мав велику родину, батьки якої прагнули дати дітям все можливе. Але становище з кожним днем погіршувалось. Кожна друга родина ставала все біднішою. Їли все, що було під руками: морожену картоплю, шкарлупи з-під картоплі, лободу, коріння рослин...

Але наша влада, незважаючи на все, продовжувала оббирати селян. Люди в селах почали гинути від голоду. За крадіжку трьох колосків погрожували розстрілом. Родина бабусі зменшилась з 15 чоловік до 5.

За цей час загинули мільйони людей, а бабуся з жахом пригадувала той час, витираючи сльози з обличчя.

Та я з надією звертаюсь до Бога, щоб він не дав повернути ті страшні часи для країни.

*Записала онука
Лідія Горчева*

ОЛЕКСЕНКО Марія Іванівна

Р. н. невідомий

У сім'ї було 5 чоловік. Дуже голодували, всі були опухлі з голоду. Навесні їли різну траву, а взимку відкопували морожену картоплю. Велику частину часу жили завдяки тому, що наша хатина була крита залізом, яке батько продав і на отримані гроші в Ставрополі купив білі сухарі, які батьки ділили між нами. У колгоспі варили «заколоту», яку роздавали голодним мешканцям села. Якись люди ходили по будинках і перевіряли, хто ховав продовольство. Було дуже важко. Вижили всі.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

ОМЕЛЬЧЕНКО Ганна Павлівна

1923 р. н.

Мешкала на Черкащині

Україна – це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки... Читаючи ці прекрасні рядки з твору українського письменника Степана Васильченка, неможливо навіть уявити собі, що саме на цій благодословенній землі селяни-хлібороби будуть пухнути від нестачі їжі, божеволіти й помирати з голоду.

На превеликий жаль, це не фантастика, а реальність, жахлива реальність ХХ століття: Голодомор 1932–1933 років, зумисне підготовлений сталінським режимом.

Сьогодні можна почути про те, що не варто стільки говорити про той Голодомор, а краще про нинішніх людей дбати, а те давнє, мовляв, не треба згадувати.

Яке блюзнірство! Треба, ще й як треба! Адже десятиліттями величезна трагедія українського народу замовчувалася, слово правди вважалося злочином. Тому варто вислухати людей, котрі хоч щось пам'ятають про ті страшні часи, про ту людоморську війну проти цілого народу, щоб ніколи й ніде не повторилося таке знову. Живих свідків трагедії залишилося одиниці. Тож занотуймо кожне їхнє слово, щоб знати, якою ціною заганяла комуністична влада у «світле колгоспне майбутнє» українських селян. Ось що розповіла моя сусідка.

Колективізація в нашому селі запроваджувалася жорстоко і свавільно. Тим, хто вагався, створювалися такі умови, що хоч-не-хоч, а будеш колективізуватися.

Мій батько, Артеменко Павло Максимович, був більшовиком, брав участь у революційних подіях, відбував заслання в Сибіру. Після встановлення радянської влади вчителював. Усе господарське начиння віддав колгоспу.

Після жнив 1932 року почалася державна заготівля хліба. Діяли групи «активістів», яких у народі називали «червоною мітлою». Невмолимо вимітали все дощенту.

За доносом голови колгоспу арештували батька. На щастя, через півроку його випустили.

Голод допікав дедалі більше. Виснажені голодом, спочатку мерли діти і літні люди. Ніхто за ними вже не плакав, не тужив. Хоронили без домовин. Смерть косила село... На нашій вулиці не стало більше сорока чоловік. Все змовкло, стали пустками хати...

Почалося людоїдство. Мама часто застерігала, щоб була обережною. Якось ішла я безлюдною вулицею. Навпроти – дядько Петро Жила. Худий, аж чорний, зарослий, зсутулений, страшний. Особливо вразили його очі, налиті якимось хижим, звірячим блиском. Сказав, щоб я зайшла, забрала якусь книжку. Я погодилася. Повертаючись назад, підійшла до його хати, відчиняю двері – у сінях із сокирою стоїть дядько Петро... Бігла навімання, а позаду гнався Петро Жила...

Вранці страшна новина: Жила зарубав свою п'ятирічну донечку Маню... Його забрали. Він реготав, розмахував руками, щось доводив. Від голоду збожеволів.

Голодуючі йшли на базар з надією щось роздобути. Втративши останні сили, падали, простягаючи до перехожих руки, просили їсти, стогнали і в муках голоду вмирили. Конаючих підбирали, абияк скидали на вози й везли кудись у ями. А на другий день на їхньому місці були вже інші. І так щодня...

Невідомо скільки померло людей від голоду, бо ніхто не записував і не рахував. Тільки в моєму класі з тридцяти учнів залишилося дванадцятєро. Решта вимерли.

Сумно й боляче слухати таку розповідь. З часом було підраховано, що в 1932–1933 роках помирало від голоду в середньому по 25 тисяч чоловік на день, тисячу – за одну годину, сімнадцять – за одну хвилину. В цілому ж, за різними даними, Голодомор забрав від семи до 10 мільйонів людських життів.

Нині, коли відкрилася світові правда у всій своїй жахливій повноті, терор сталінізму сприймається як злочин проти всього людства. Адже Голодомор – це не лише українська трагедія, тим більше, що й гинули представники інших народів, які жили тоді в Україні. Це така ж планетарна трагедія, як світові війни, єврейський голокост, Хіросіма і Чорнобиль.

Сьогоднішнє покоління українців має знати свою історію, пам'ятати її трагічні уроки. Ми не маємо права це забувати в честь пам'яті безневинно убієнних. І це ще більше потрібно нам живим, бо без знання минулого немає майбутнього.

Ще на початку XX століття великий українець Іван Франко говорив: «І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не згинув, то він сильний». Будьмо сильними своєю національною свідомістю та своїми знаннями правдивої історії нашої, щоби не піддатися новим оманам.

ОРЕФАНОВ Федір Миколайович

1917 р. н.

Мешкав у селищі Нова Прага Дніпропетровської області

Умови життя були нестерпними – голод, холод, виснажлива праця за шматочок хліба. У період голодомору батьку йшов 15-й рік і жакливі події тієї пори міцно вкарбувалися в його пам'ять. Неподалік від центру селища Нова Прага в закутку біля вулиці Паризької Комуни тулилося кілька старих будиночків. Там жили в добрім сусідстві українські та єврейські сім'ї. Та згодом сім'я шевця Мозкового збудувала по вулиці Паризької Комуни свою хату. Тим часом Мозковий помер і в побудовану хату перебралася його дружина з неповнолітнім сином Аркадієм. Тут і застав їх голод 1933 року. Голодували й заможні родини, а вже про Мозкових, що й казати...

Одного разу колишня сусідка – єврейська дівчина, похвалилася Мозковій: «Хочу добратися до брата в Знам'янку, може, чимось, допоможе, та боюся йти одна». А Мозкова: «І я збираюсь в Знам'янку, прихось, переночуємо і вдосвіта разом підемо». ...Вночі ударами по голові Мозкова вбила дівчину, порубала тіло на шматки, посолила в макітрі і з'їла. Та нагледіла з часом, що недалеко через річечку на городі господар висадив декілька буряків на висадки. Вночі Мозкова повитягувала ті буряки і забрала додому. Раптом господар виявив пропажу, прошкуючи по слідах та по збитій росі, він прийшов до хати Мозкової. Але вона заперлася і не відчиняла. Тоді той чоловік вибив вікно, заліз і став шукати свої висадки. Витягає з-під полу макітру, а там шматки м'яса і один з дівочою груддю... Скоро Мозкову забрали в міліцію, та й слід по ній пропав. Ще чув, що на Курганах (частина села) жінка поїла своїх діточок, а на Губівці знаходили трупи з вирізаними шматками м'якоті.

Спостерігав, як одного разу чоловік прямував попід косогором. Ледве переставляв ноги. Та згодом присів відпочити, а потім і приліг. Так і лежав він дві доби скоцюрблений, захопнувши, аж поки інший чоловік не перекотив його у промитий дощовими водами рівчачок та так-сяк пригорнув землею.

Ще й досі, копаючи на кладовищі яму для покійника, часом на глибині 30–40 см від поверхні надибуємо кістяки людей. То в голодомор близькі померлих якось доправляли їх до кладовища та прикопували в землю від голодних собак.

Наша сім'я теж гірко голодувала, в мене вже були поналивалися ноги. Та за 4 кілометри від Нової Праги було утворено підсобне господарство нашої райспоживспілки, очолив його Яків Семенович Рижий – людина світлої душі і світлої пам'яті. Багатьох людей він врятував від наглої смерті. Туди тягнулися люди на

різні сільськогосподарські роботи заради харчу: щодня миски затірки чи супу та шматок хліба, а іноді шматок кукурудзяної макухи (ще й досі смак пам'ятаю – біла та солодка). Я теж влаштувався там – з дорослим чоловіком випасали гурт телят. По толоці знаходили багато дрібних грибочків, смажили їх на жерстянці, підсолювали і їли.

Записала онука

ОСІТРОВА Євдокія Іванівна

1899 р. н.

Мешкала в с. Мала Помічна Одеської області

Немає, напевно, в нашій країні сімей, яких не торкнулося б всенародне лихо, страх і смерті років голодомору. Так, я втратила батьків у ці страшні роки.

З бур'яну, щиріці та осоту робили хлібці, які пекли вуглях та їли. Не всі виживали після них, багатьох валило від нудоти та млості. Були випадки людоджерства – божеволіли люди з голоду, проте сама особисто тих людей не знала: чула від інших. Сама була як напівсонна і байдужа до оточуючого світу.

Біль по смерті близьких прийшов потім, багато пізніше, коли поступово оговталася.

ОСТРОЖИГАЛЛО Регіна Вітольдівна

1924 р. н.

Ми з мамою жили в Ростовській області, тато загинув у Громадянську війну, стало нам тяжко у місті жити і ми переїхали в «хлібну Україну», як тоді говорили.

Жили ми у районному центрі. Мама робила на підприємстві, я пам'ятаю, як у магазині не можна було нічого купити. Почали видавати хліб по картках, а потім дійшло до того, що мама посилала мене рвати лободу, яку вона мила, різала й змішувала з зерном, яке ми із зусиллями подрібнювали молотком.

Мамі дедалі ставало гірше й гірше, з'явилися темні плями на ногах, потім ноги опухли, стали жовтого кольору, мама лежала на лавці, я її поїла водичкою, бо їжі не було зовсім. Так мама і померла, а мене забрала тітка в Росію.

Записала соціальний працівник

Т. П. Армаш

ПАВЛЕНКО Людмила Карпівна

1922 р. н.

Мешкала в Одеській області

Поруч зі мною жили: Гречанюк Ганна, яка померла від голоду у віці 30 років у 1933 році; Гречанюк Федір, який помер у 1933 році у віці 35 років. Свідectва про смерть не мали тому, що людей помирало багато і їх часто не реєстрували.

Моя бабуся та Гречанюки жили поруч, мали власні сім'ї та виховували дітей, а також всіма силами рятували їх від голоду майже ціною свого життя. Бабуся згадувати про часи голодомору не любила, вона тільки плакала, коли її щось запитували про ті часи. Вона розповідала, як у 1933-му насильно відбирали хліб. А ті, хто давали відсіч, ув'язнювалися років на 10. Страждаючи від голоду, люди їли все: від рослин на городі до собак та кішок і навіть щурів. Всупереч забороні селяни пробиралися до міст у надії обміняти речі на їжу. Багато хто з них не повернувся. Що сталося з ними, за словами бабусі, не знає ніхто.

Про закон «Про п'ять колосків» не чула. Було строго заборонено збирати в полі колоски, залишки городини, але ж в ніч, поки нікого не було, ходили у поле і брали десь 2–3, не більше колосків. Поля охороняли люди влади. Люди помирили майже кожного дня, і їх хоронили в городах.

Зараз, коли бабусі вже нема, часто, згадуючи її, шкодую, що була неухажною до бабусиних задавнених болів. Картаюся тепер за те, чого тоді не дізналася те, що назавжди закарбувалося в пам'яті не лише мого роду, а й тисяч, мільйонів людей – цілої нації.

Записала правнучка

ПАВОНІ Ольга Іванівна

1927 р. н.

Голодний період 1932–1933 років ми пережили в місті. У нас в родині було 6 чоловік. В сім'ї я була молодшою. Для того, щоб вижити і не вмерти з голоду, батько їздив в Західну Україну за продуктами, обмінювали речі на декілька кілограмів вівсу чи ячменя. Дома готувала мама баланду з кропивою і ділили по маленьким порціям, щоб не померти з голоду. Так ми пережили голод.

Записала соціальний працівник

Н. І. Рейзвих

ПАЛАМАРЧУК Іван Васильович

1930 р. н.

Мешкав у с. Чорна Вінницької області

Народився у 1930 році в селі Чорна Хмельницької області*. Нас було 5 дітей у батьків. Під час колективізації забрали у колгосп, все що було у господарстві – курей, корів, сіно. Батькам довелося робити у колгоспі, так як діти голодували. В родині померло 3 дітей, а ми залишилися живі, бігали в поле ловили хом'ячків, їли листя з дерев. В той час в селі не залишилося ні собак, ні котів. Вночі страшно було виходити на вулицю, так як самотніх людей ловили та їли.

Записала соціальний працівник

* Респондент зазначає адміністративне підпорядкування села на час записування інтерв'ю.

ПАСМОР Катерина Микитівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Малижне Харківської області

Голодомор був дуже страшним періодом для людей, але багатьох подробиць про ті часи я пригадати не можу, оскільки на той час була дитиною. Ми з родиною жили в невеликому селі, коло нашої хати був город, який ми самостійно обробляли. Садили саме необхідне для харчування, в основному це була картопля, буряк та огірки, але ті люди, які город не обробляли, не мали нічого. Продукти харчування ми зберігали в погребі (викопана в землі яма), але іноді з нього дещо знижало (крадіжки скоювали вночі, щоб ніхто не бачив). Люди жили в дуже скрутних умовах, їжі вдосталь не було (насилно її не відбирали, але і не забезпечували постачання), тому всі виживали, як могли. Близькі люди та сусіди ділилися харчами між собою, щоб вижити. Їли в основному одну картоплю. У нас було трохи муки, з якої мати пекла млинці.

У селі було поле, яке засаджували злаковими культурами (пшениця, ячмінь), але поля ніким не охоронялися. Після жнив у полі залишалися непідібрані комбайном колоски, які дозволялось збирати мешканцям села, але зривати колоски без дозволу заборонялося.

На відміну від інших сіл, в нашому померлих від голоду не було, дітей-сиріт теж, випадків людодіства не визначалось. Закон «Про п'ять колосків» я чула, але, що конкретно в ньому зазначається, я не знаю.

*Записала спеціаліст
Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради
І. І. Водозазська*

ПАСТУХ Анна Никифорівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Роздол Одеської області

Бабуся була дівчинкою-підлітком у ті роки, які згадувати не любила і навіть, здається, боялася.

Не пам'ятала бабусю, де могила рідних, що загинули з голоду, бо, казала, хрестів не ставили. Не встигали – така купа мерців була. Вивозили, щоб не було зарази.

*Записала учениця 8 класу
С. Константинова*

ПАТРИКАН Іван Іванович*1925 р. н.**Мешкав у с. Гольма Автономної Молдавської СРР*

Ми з батьками проживали у селі Гольма, рік був не врожайним, але в нас були кури. Курей всіх порізали, але дітей кормити було нічим, ловили рибу та сушили, збирали траву та готували їсти.

*Записала секретар районної ради ветеранів
Л. А. Руденко*

ПАХАТУР Валентина Павлівна*Р. н. невідомий**Мешкала на Одещині*

Було дуже голодно. Багато людей померло від голоду. Коли помирала якась тварина, байдуже яка, люди її з'їдали. Ходили по полях збирали зерно. Потім, завдяки родичам, поїхали до Грузії, і проживши там 20 років, повернулися до Одеси.

*Записала соціальний працівник
Л. К. Мазур*

[...] Пелагея Юхимівна*Р. н. невідомий**Мешкала в с. Єланець Одеської області*

Ми працювали в колгоспі. Зранку й до вечора були на полі, вирощували пшеницю, збирали її, відправляли в місто. Та 1933 рік був ще й тим тяжкий, що був неврожайним. Хліба не було. Діти та дорослі в селі дуже бідували. Вони пухли від голоду і помирали просто на вулиці. А у дорослих не було навіть сил хоронити померлих, бо самі дуже потерпали від голоду.

Щоб якось вижити, люди ходили за село, шукали лободу, щавель, зерна дикорослих трав, все перетирали та смажили млинці, які називалися матаржениками. Ходити на поле і підбирати зерна пшениці після того, як її зібрали, суворо заборонялося. За це карали – садили до в'язниці. А ще в мене, в господарстві, була корова. Її дуже берегли, бо саме завдяки їй вдалося якось вижити і зберегти життя трьом дітям – моїй матері та її сестрі і брату. Вони тоді були зовсім маленькими і не розуміли, чому матуся їх нічим не годує.

Голод, голодомор – це страшне явище, яке було спровоковано на Україні. Вимерло дуже багато талановитих, працюючих, здібних українських людей, а також – багато маленьких, ні в чому не винних дітей.

Слід про це знати всім людям та докладати усіх зусиль, щоб ніколи не повторювалося таке лихо на нашій рідній землі.

*Записала
В. П. Рубцова*

ПЕТРЕНКО Микола Петрович

1916 р. н.

Мешкав в с. Василівка Одеської області

Голодомор – то страшна трагедія. Навіть не знаю, як ми його пережили. Нас було двоє братів, батька не було, мати про нього нічого не казала. Було важко тоді вижити.

Заможніші селяни були якими комуністами, вони і виконували всі накази по відбиранню в народі всього, що тільки можна було відібрати. Вони були в сільраді. Але вони здавали навіть близьких своїх родичів.

Ці негідники знали, де в кого що можна сховати і пряміком до тих місць і йшли, забирали все що находили.

Їли все, що росло, якщо щось залишалось. Сусіди пухли від голоду, самі ми мучились.

*Записав учень
О. Березанський*

ПЕТРЕНКО Петро Степанович

1927 р. н.

Мешкав в Одеській області

Багато людей нашої країни тримають в пам'яті жахливі спогади про роки голодомору. Із розповідей мого батька у мене склалося враження, що голодомор – страшний період в історії України та житті українського народу.

Мій батько, Петренко Петро Степанович, 1927 р.н., в роки голодомору 1932–1933 років жив в Ширяївському районі Одеської області на хуторі, якого давно немає. Він був ще малою дитиною шести років, але на все життя запам'ятав, як його мама, а моя бабуся збирали на городі кропиви, подорожник ще якусь траву-лебеду та з цього варили суп. Замість м'яса в такий суп клали горобців, яких діти ловили під стріхою. Щоб прогодувати родину, коли не було хліба, а його майже ніколи не було, на полі збирали колоски. Владою не дозволялось збирати колоски, за це жорстоко карали.

Ще я запам'ятала, як розповідав тато про сусідських дітей, які знайшли велику грудку солі. Дуже зраділи своїй знахідці, розчинили її у воді та випили. Вночі трое з них померли.

Мої рідні пережили страшні роки, але на все життя підірвали здоров'я, часто хворіли.

Дуже сподіваюсь, що такі лихі події ніколи не повторяться, не торкнуться нас та наших діток.

*Записала донька
О. П. Петренко*

ПИСЛАР Ганна Іванівна*1922 р. н.**Мешкала в с. Біляївка Одеської області*

Проживаю в м. Одеса, вул. Добровольського, буд. 120, кв. 16. Народилася в 1922 році у селищі Біляївка Одеської області. Родина наша була з 8 осіб. Відчували сильний голод, їли макуху, лушпайки від насіння, картопляні лушпайки. Батько працював на станції «Дністер», а мати допомагала в роботі, аби вижити. Хліба майже не бачили, тому не можу пригадати його смаку. Згадую ці роки з болем у душі та сльозами в очах.

*Записала соціальний працівник**В. Н. Колесникова***ПИШНЮК Варвара [...]***Р. н. невідомий**Мешкала в с. Дубинове Одеської області*

У 1932 році комуністи розкулачували людей і прийшли до мене та мого чоловіка Дем'яна. Забрали все, але пшеницю не знайшли. Тоді розлючені комуністи забрали Дем'яна і били його, але він не сказав, де заховав зерно. І тоді Дем'яна повісили в центрі села, щоб інші боялися. Залишилися я одна з дітьми. Марусі було 11 років, а Вані – 9. Два мішки схованої пшениці ділила з сусідами, їх хватило тільки до зими. А потім ходили в Савранський ліс, копали там коріння, збирали трави, а весною на річці Буг ловили мідій, молюсків і жаб, з чого і варили їжу, добавляючи трави. Діти пухли від голоду, а я вже сама шукала їжу. Мої рідні вижили в ці страшні часи. Мені і зараз дуже боляче згадувати все це.

*Записала онука***ПІДЛУБНА Раїса Іванівна***1924 р. н.**Мешкала в с. Попівка Одеської області*

В період голодомору мені було 10 років. Я добре пам'ятаю цей страшний час. Жителів нашого села рятував лиман, який протікав поряд з селом. Мій отець і дідусь ловили рибу, – риба була основною їжею, завдяки якій вижили. Дітей посилали в поле рвати траву, з якої варили борщ. Пам'ятаю, як з мамою ходили в поле шукати «мишоловки», так називали нірки мишей, які розкопували і забирали з них зерна. Удома мама терла зерна, з отриманої муки варили суп.

Багато людей в селі опухло з голоду. Померлих просто присипали землею або закопували в одній ямі.

*Записала соціальний працівник**В. Н. Колесникова*

ПКАНОВСЬКА Зінаїда Аврамівна

Р. н. невідомий

Пам'ятаю, був дуже голодний час, важко виживали. У нашому селі, майже як і в усіх селах у той час, їли усе що траплялося, різні трави, тварин, а траплялись випадки, коли їли людей, чи батьки з'їдали своїх дітей, щоб вижити.

*Записала заступник директора
територіального центру Київського району
А. А. Ляхова*

ПОБЕРЕЖЕЦЬ Марія Ульянівна

1918 р. н.

Мешкала в с. Ульянівка Дніпропетровської області

Героїчна і водночас трагічна історія українського народу. Давні джерела зберегли грізні свідчення про голодні лихоліття українського народу.

Причиною голоду вважають його штучний характер, тобто, свідомо організований тодішнім політичним керівництвом. Існує думка, що голод був наперед спланований задля фізичного винищення саме українських селян. Він для українців був тим же, чим нацистський геноцид для євреїв або різанина 1915 року для вірмен. Найстрашніше те, що його можна було уникнути. Сталінська жорстокість приречла мільйони людей на смерть від штучно створеного голоду.

Бабуся згадувала закон про «три колоски», що передбачав смертну кару за крадіжку зерна з колгоспного поля – «соціалістичну власність». Будь-який дорослий і навіть дитина, спіймані хоч би з жменю зерна біля державної комори або колгоспного поля, могли бути страчені. Іноді подібні «злочини проти держави» каралися 10-ма роками таборів. Надзвичайна комісія перевела Україну на блокадне положення. У поїздах і на станціях бригади працівників ГПУ перевіряли багаж пасажирів і відбирали продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі, щоб привезти голодуючим сім'ям. Деякі села заносились на «чорну дошку». У цих селах селяни позбавлялися права на виїзд, часто вимирали все населення.

Ходила така комісія, «макогонщики», і все в людей забирали, грабували. Навіть зерно з динь, кавунів у вузликках забирали. Це була страшна весна 1933 року. Люди паслися на траві, як худоба, їли листя з липи і очерет жали на ставках та варили «капусту», так рятувалися. Але не всім пощастило вижити. Вчені наводять жахливі цифри. Понад 10 мільйонів українців було знищено жорстокою системою сталінського геноциду.

Ми повинні схилити голови і запалити свічки пам'яті, вшановуючи своїх земляків, які безневинно знищені катом.

Записала онука

ПОГОРЕЛОВ Іван Якович*1921 р. н.**Мешкав у с. Ведведівка Київської області*

Батько та молодший брат померли від голоду, мачуха покинула нас та поїхала. Нас влаштували в інтернат, який знаходився в тому ж селі. Всім інтернатом ходили в ліс, збирали все, що можна було їсти. У полі збирали залишки кукурудзи і пшениці. От так ми і вижили.

*Записала соціальний працівник**В. М. Чумікова***ПОДБЕРЕЗНА Віра Михайлівна***1927 р. н.**Мешкала в с. Комінтернове* (до 1933 р. – Антонове-Кодинцеве) Одеської області*

Під час голодомору мені було 5 років, я смутно пам'ятаю той час. Зі старшими братами ходили по полям збирали колосся, зерна шукали у землі, так щоб ніхто не бачив, усі боялися попасти за ґрати. Їли, хто що міг. Це був дуже тяжкий час.

*Записала соціальний працівник**Л. І. Гросул***ПОКОРНА Марія Яківна***1927 р. н.**Мешкала в с. Роздільна Одеської області*

У 1933 році мені було 6 років, літо було голодне, у село приїхало багато селян з Мордовії, які не мали їжі та продовольчих карток. Ми отримували хліб по карткам, і там завжди був поход, який селяни віддавали приїжджим. Потім у село привезли 30 дітей з Альмавіру**, усіх сільчан зібрали на площі і кожний селянин взяв одну дитину до себе додому. Ми взяли Катю Колтуненко, їй було 7 років. Вона годувалася разом з нами на наші картки. Потім її знайшли два рідних брати, але вони були безпритульними, їх батьки померли. Коли дівчина окріпла, брати її забрали від нас.

У нас у сім'ї померла старша сестра 23 років. Ми їли любов траву, варили з неї супи.

*Записала секретар районної ради ветеранів**Л. А. Руденко*

* У 1935–2016 рр. – Комінтернове, нині – селище міського типу Доброслав в Одеському районі і області.

** Ідеться про Армавір, місто на Кубані.

ПОЛОВЕНКО Іван Пантелеймонович

1914 р. н.

Мешкав у с. Монаші у Бессарабії

Мій дід Половенко Іван Пантелеймонович, 1914 р. н. розповідав мені наступне. Він мешкав у селі Монаші, мав своє господарство, в якому було багато землі, корів, коней. В їх сім'ї було 6 чоловік, з яких 4 дітей.

У 1932 році мій дід втратив ногу, бабуса померла, мій батько залишився за старшого [...].

Всю худобу й інвентар [за радянської влади] забрали в колгосп, а мій батько з братами ловили польових мишей, варили їх і їли. З села пропали усі кішки і собаки, дуже голодували.

Записала онука

Наталя Іванівна Козира

ПОНОМАРЕНКО Віра Федорівна

1923 р. н.

Про голод, який відбувався у 1932–1933 роках пам'ятаю добре. Я народилася у багатодітній сім'ї, в мене було ще шість братів. Батько та мати померли, ми були сирітками.

У нас була бідна сім'я, у нас нічого не відбирали, а навпаки комсомольці та комуністи допомагали продуктами, які відбирали у кулаків. Усе відібране у кулаків комсомольцями та комуністами зберігалося на спеціальному складі, з якого відібрані харчі віддавали бідним.

Комсомольці та комуністи організували у школі гарячі сніданки для бідних селян. Кулаки знущалися над нами, а саме, перевернули тарілку зі сніданком мого брата, за що мій брат налупцював кулака.

Кулаки ховали зерно в ями, а комсомольці з комуністами знаходили ці ями та роздавали зерно бідним. Я і сама була піонеркою.

Знаю про Закон «про п'ять колосків», в нашому селі посадили до в'язниці мало, лише декількох осіб, а саме, дружину одного з моїх братів. Але люди після збору врожаю вільно збирали колоски та картоплю на полі, і їх за це ніхто не переслідував.

Навпаки, дозволяли збирати колоски та картоплю на полях. Зимом збирали мерзлу картоплю та робили з неї оладії. Ніхто це не присікав.

Поля не охороняли, іноді (раз на два дні) приїжджав кінний. Після збору урожаю ніхто взагалі нічого не охороняв. В нас зерно не забирали, а навпаки надавали зерно, яке забирали у кулаків.

Люди вмирили з голоду, але випадків, щоб люди валялися на вулиці, не було. Помагали комуністи та комсомольці дітям.

В нас батько та матір вмерли, шість братів роз'їхалися хто куди. Зі мною залишився старший брат Іван та брат Петро. Інші брати розійшлися хто куди, роз'їхалися на роботу в інші села.

Старший брат пішов у сільраду, а йому один з кулаків говорить: «Чому ти не платиш податок?». Брат йому відповідає, що в нього «ще двоє сиріт, і ми голодуємо». На це кулак обізвав мого брата, а мій брат вдарив його, за що, за заявою кулака, міліція з районного міста заарештувала мого старшого брата Івана. А ми з братом Петром залишились вдвох, у нас було трішки соломи, трішки дрібної мерзлої картоплі, ми жили в куркульській хаті, яку комуністи відібрали у кулаків та віддали нам, ми не топили, не було дров, було дуже холодно, на вулиці був сильний мороз та багато снігу.

У нас не було їжі, і ми з братом почали пухнути з голоду. Десь через тиждень після арешту брата до нас приїхали дуже цивільно вдягнені комуністи. Вони привезли харчів та домовилися з сусідами, щоб ті нас викормили з чайної ложечки, нас з братом відвезли до сусідів, які почали нас підкормлювати.

Через деякий час ті ж самі дуже цивільно вдягнені комуністи приїхали на автомобілі, відвезли нас з братом до Кіровограду у дитячий будинок. Після чого нас розподілили до інтернату у колгосп, і я разом з братом попала до інтернату у наше село. Усі брати після голоду залишилися живими та загинули під час Великої вітчизняної війни.

У нашому селі сусіди допомагали друг другу продуктами харчування. Кулаки били мене із-за цибухи*.

У нас було дві вишні, яблуня та груша, але була засуха та врожай був поганим.

Я не знаю, скільки осіб померло у нашому селі, але були бідні люди, які вмирали. Померлих хоронили на цвинтарі.

Записав начальник юридичного відділу

Приморської приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

І. О. Махортов

ПОНОМАРЕНКО Любов Петрівна

1925 р. н.

Я народилася 1925 року в Іванівському районі Одеської області. У 1927 році мої батьки переїхали в Одесу. Нас у родині було четверо дітей. Батько був рядовим робітником. Мати не працювала, оскільки хворіла. У 1933 році мені було 7 років. То були тяжкі роки. Батько заробляв мало, не вистачало навіть на їжу. Доводилося все продавати, щоб якимось чином вижити. Пам'ятаю, як ходила комісія по дворах, забирали зерно, кур, корів. У нас теж все забрали, лишили ні з чим. Харчувалися лободою, а одного разу батько десь узяв шматок макухи, приніс додому, дав нам усім по маленькому шматочку, у моєї уяві вона була наче цукерка. Так ми тоді жили, навіть не знаю, як вижили.

Записала соціальний працівник

А. С. Дацько

* Цибух – стрілки, квітконосні пагони на городній або дикій цибулі.

ПОПЕРНОГЛО Анастасія Савелівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Гандрабури Автономної Молдавської СРР

То були не роки, а просто жах якийсь. Люди гинули, пухли й гинули, але кому-ністи не голодували, вони одержували пайки, вселялися в міцні хати, заповідали командні висоти. Скільки закопали людей! Скільки вигнали з хат! Таке робилося, що страшно згадувати. Ховали все, що було

Назначали спеціальних сторожів («карнач», кінний вершник, що охороняв поля). Приходили коли як, в основному приходили у день, приходили дуже часто.

Багаті не голодували, бо були представниками державної влади. Вижили ті, котрі були розумні, хитрі або багаті.

Односельчани звісно ділилися, адже люди були щедрі. Їли буряк, жолуді, липу, ну майже все, що можна було дістати. Їли коней (які помирали у колгоспі), подорожували до Росії, щоб вижити. Винною в цьому горі вважаю радянську владу.

*Записав учень
А. Шляга*

ПОПОВИЧ Іван Трохимович

1916 р. н.

Проживаю в м. Одеса, вул. Ак. Воробйова, буд. 2 б, кв. 7. Народився 1916 року. Я особисто відчув голод. Пам'ятаю, як нікому не дозволяли сіяти зерно. Також я пам'ятаю запухлу від голоду матір. Їли траву, мати намагалася варити юшку з трави такою, щоб вона була ситною. Було дуже важко та страшно, але ми вижили. Мабуть, вижили завдяки великому бажанню жити.

*Записала соціальний працівник
А. В. Мирза*

ПУСТОВОЙТ Варвара Олександрівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Кубанка Одеської області

Наша родина мала невелике господарство, землю, але радянська влада їх розкуркулила, забрала все. Щоб не дати дітям померти з голоду, батьки вирішили поїхати у місто. Із розповідей односельчан, сусіди із села вбивали і варили своїх дітей, щоб поїсти. Деякі не витримували, втрачали розум, закінчували життя самогубством. Це мені запам'яталося на все життя.

*Записала соціальний працівник
А. Г. Кримська*

ПУШКАРЬОВА Лідія Іванівна*1930 р. н.**Мешкала в с. Сироватка на Сумщині*

Я голоду не пам'ятаю. Але мої мама і бабуса розповідали, що в ті роки в нашій сім'ї померло два моїх старших брата. Голод прийшов в кожную сім'ю. В селі, де ми проживали, не можна було побачити кішку або собаку – всіх з'їли. Ловили і їли птахів, ходили в ліс, де розривали мурашники і з'їдали «білі яйця» мурашок, з трави їли кінський щавель і кропиву. Але і це не допомагало, люди ходили опухлими, а якщо хто вмирав, то труп викидали в лісі, злегка присипавши землею і листям. Ховати не було сил.

*Записав працівник управління внутрішньої політики
Одеської міської ради
Д. Б. Фетеля*

ПЯТНИЧЕНКО Акуліна Леонтіївна*1913 р. н.**Мешкала в м. Одеса*

Під час голодомору я працювала на заводі робочою. Нас, робочих, відправили у Красносілку для прополки буряка. Було дуже тяжко робити, так як ми всі були голодні. Поруч було поле з пшеницею, але нас туди і близько не підпускали, щоб не рвали колосся. Збирали різну траву, їли листя буряка. Я дуже гарно пам'ятаю час голодомору і не хочу, щоб це знову вернулося.

*Записала соціальний працівник
Л. М. Дьяконова*

РАБОШАПКА Ніна Андріївна*1927 р. н.**Мешкала в с. Полезне Одеської області*

У нашій родині було 6 дітей, я була дуже маленька, але згадую, що ми постійно просили у мами їсти, але вона нас відправляла шукати самим собі їжу. Ми ходили вздовж пролісок та канав, щось рвали та їли. Пам'ятаю, що люди у нашому селі їли, що заманеться, різних тварин, яких ловили у степу, будь-яку мертвечину.

*Записала соціальний працівник
Н. П. Чернишова*

РАЙТЕНКО Клавдія Никифирівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Ясенове Друге Одеської області

У родині було 4 чоловіка – мати, батько, дідусь та я. У господарстві була земля та кобила, але у нас все забрали. Дідусь помер від голоду. Батько поїхав до Одеси на заробітки. Коли влаштувався та знайшов квартиру, забрав мене та мати до себе.

Записала соціальний робітник

Г. Е. Ваулина

РИБАК Любов Тимофіївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Новокарбівка Одеської області

Я пам'ятаю голодомор 1932–1933 років. Мені у ті роки було 7–8 років. У нашій родині було 3 дитини. Ми з братом ходили по вулицям, збирали залишки від яблук та потім ділили з братиком і сестричкою та їли. Я пишу, та й у мене у цю годину серце кров'ю обливається від страшної пам'яті.

Записала

Л. Т. Рибак

РИБАК Микола Петрович

1924 р. н.

Мешкав у с. Криве Озеро Одеської області

Пам'ятаю голодовку, мені було 8–9 років. В нашій родині було четверо дітей, ми дуже бідували. Весь час хотілось їсти, а їсти не було, їли один раз на день кашу чи суп. Батько працював в охороні, матуся дивилася за нами. Це я буду пам'ятати все життя.

Записав

М. П. Рибак

РИХЛЕЦЬКИЙ Ілля Лукич

1923 р. н.

Мешкав у с. Новопавлівка Одеської області

1930 року в нас помер тато. В родині залишилось шестеро дітей. Коли почався голод, мені було 10 років. Я пригадую, як в нас від голоду опухли ноги. Ми всі були опухлими. Мама збирала лободу, кінський щавель, а весною, коли з'явилися бруньки на деревах, то їли і бруньки. Пригадую, як мій восьмирічний брат пішов вночі на поле дуже далеко від міста, щоб зібрати колоски пшениці. Його впіймали на полі і хотіли ув'язнити. Через те, що йому було всього 8 років, відпустили, хоча

всяке могло бути. Мамі нашій прийшлося дуже важко із навіть трьома дітьми. Невдовзі після голоду 1932–1933 років вона померла.

*Записала учениця
В. Литвинова*

РОЖЕН Катерина Агеївна

1919 р. н.

Мешкала в с. Синиха Харківської області

Була біда, бо був неврожай, а те, що було, забирала влада, комуністи. Підганяли повозками і забирали, ніяких документів не надавали.

Тих, хто опирався, звісно, саджали, висилали, куди, невідомо (вони не поверталися). Ніяк не боронилися, бо боялися. Ховали ту долю їжі, яка збереглася, де могли: у землі частіш за все. Комуністи забирали все, що тільки могли. Забирали лише те, що було дома, адже те тільки посіяли.

З весни почали умирати люди. Держава не опікувалися, і щоб вижити – крали у людей або просили. Багато людей померло, їх не рахували. На жаль, до нашого часу те кладовище, де ховали, уже не дожило.

*Записав учень
Андрій Рєпка*

РОКАТЕНКО Клавдія Никифирівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Ясенове Одеської області

Проживаю в м. Одеса, вул. Заболотного, буд. 6, кв. 3.

Під час голоду у 1932–1933 роках мешкала в селі Ясенове Любашівського району Одеської області. Від голоду помер дідусь. Тато поїхав в Одесу на заробітки. У 1933 році покликав нас до себе. Ми всі ледве вижили, завдяки тому, що батько працював в Одесі. Згадуючи все це зараз, піднімається тиск та виступають сльози.

*Записала соціальний працівник
Л. К. Мазур*

РОМАНЕНКО Клавдія Семенівна

1929 р. н.

Мешкала в м. Шахтарськ на Донеччині

1. Місце запису: м. Одеса, вул. І. Рабіна, буд. 41, кв. 63, тел. 761-12-18
2. Дата запису: 21 червня 2008 р.
3. Ким записано: Думою Ганною Миколаївною, ученицею 8-Б класу
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?
– Так.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– [...]

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– [...]

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусідів про приховання зерна?

– [...]

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на збирання продуктів?

– [...]

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– [...]

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– [...]

11. Як люди боронились?

– Батько був шахтарем, привозив хліб і молоко. Інші молились, ікон не було: спалили.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– [...]

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Приходили у військовій формі, забирали останній хліб.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– [...]

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– [...]

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– [...]

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– [...]

18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Чула.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– [...]

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– [...]

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Батько працював на шахті, а заставляли працювати на підприємстві.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– [...]

23. Де переховували худобу, щоб не збирали в колгосп?

– [...]

24. В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?

– [...]

25. Скільки разів приходили до хати?
– [...]
26. Коли почали люди помирати з голоду?
– Шахтарські люди вмирали, не хватало їжі.
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
– [...]
28. Хто не голодував у селі і чому?
– Шахтарям давали хліб.
29. Хто зумів вижити?
– [...]
30. Які засоби вживали до виживання?
– [...]
31. Чи мали якусь допомогу від родичів?
– [...]
32. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
– [...]
33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
– Борщ з кропиви, лободи.
34. З яких дерев, рослин вживалися листя, кору в їжу?
– Не пам'ятаю, кору дубову.
35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
– Не знаю, не пам'ятаю. Здається, що не було.
36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
– Матерії не було, не міняли.
37. Чи був голод у містах?
– Шахтарське селище не дуже відчувало, так як отримували хліб, ходили на охоту.
38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
– [...]
39. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?
– Не було.
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– На кладовищі.
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– [...]
42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– [...]
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– [...]
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– [...]
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– [...]

46. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, Ви не розповідали?

– [...]

47. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– [...]

48. Дозвольте зробити з Вас фото.

49. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача. Рік народження.

Романенко Клавдія Семенівна. 29.11.1929 р.

50. Чи Ви знаєте, що таке Торгсін?

– [...]

Записала
Ганна Миколаївна Дума

РОМАНЕНКО Лідія Григорівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Макарове Одеської області

У 1932–1933 роках під час голоду проживала в с. Макарове, Ширяївський р-н Одеської області, мені було 6 років. Ті роки були важкими для всіх. У нас в родині було шестеро, батько був в колгоспі. Пригадую, як він приносив свій пайок хліба, мати ділила його на всіх по маленькому шматочку, бабуся робила якусь болтушку. Дитинство в нас було безрадісним та голодним. Однак всі вижили. Були засуха і неврожай в ті роки, та це не знімає провини з тих негідників при владі, яка затіяли ту катастрофу.

Записала учениця
С. Ратушнік

РУБЧАК Євген Дмитрович

Р. н. невідомий

Мешкав у м. Одесі

Проживав в м. Одесі з батьками і братом, голодували. Вжити було дуже важко. Але завдяки тому, що батько працював на заводі, де йому давали якусь їжу, наша родина вижила. У місті було багато людей, що приїздили з усіх кутків України, з надією, що у місті краще.

Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова

РУДЕНКО Клавдія Степанівна*1922 р. н.**Мешкала в м. Кривий Ріг Дніпропетровської області*

Під час голодомору мені було 10 років. Жили ми у Кривому Розі. У ті неврожайні роки життя було бідне. Мати десь заховала трохи кукурудзи, завдяки чому ми й вижили. Їли траву, ходили по смітниках у пошуках будь-якої їжі. Було дуже холодно й голодно у ті голодні роки. Так ми й жили.

*Записала соціальний працівник***РУСС Ганна Петрівна***1918 р. н.**Мешкала в с. Новопристань Одеської області*

Народилася в багатодітній сім'ї селян. За віком була самою молодшою, всього дітей було 8 чоловік. Сім'я вважалася бідною. Коли мені виповнилося 7 років, моя мати, на прохання сестри (тітки Ганни), що проживала в м. Одесі, і у зв'язку з біднотою, віддала мене на виховання тітці. Так я стала одеситкою.

Період 1932–1933 років пам'ятаю дуже добре, оскільки мені вже було 14 років. Навчаючись в школі, я на кожні канікули їздила до батьків, братів і сестер в село. Пам'ятаю, що у той час в селі був голод, їли лободу, буряк, коли вже нічого було їсти. Помер тато в 1932 році.

У місті я голоду не відчувала, – тітка допомагала працівникам їдальні, яка знаходилася в їх будинку, і ті завжди розплачувалися продуктами харчування, їжею. Ніхто до нас додому за вилученням продуктів не приходив. Від знайомих, однокласників, що проживають в місті, нічого подібного не чула. Навпаки, оскільки сім'я вважалася малозабезпеченою, мені в школі безкоштовно одного разу подарували черевики і піонерську форму. Було кінцеве утруднення, але вижили – отримували пайок, хліб ділили по частинах. Тітці довелося золоту медаль покійного сина продати, на виручені гроші купувала продукти.

Коли приїжджала в село, то чула, що у інших сімей, заможніших, забирали все, нас не чіпали, тому як вважали бідною сім'єю, а діяли ті люди по вказівці адміністрації. Вилученням продуктів займалися представники влади.

З нами по сусідству в селі жила багатодітна сім'я, у яких був наділ землі. Селяни трудилися біля неї від зорі до зорі, не лінувалися, нікого не експлуатували, всією сім'єю обробляли землю. Так в той період у них представники влади відібрали все, порахували їх кулаками. Чоловіка, голову сім'ї, разом з іншими односельцями (всього 35) забрали з села на Соловки. Всього на той час в селі проживало десь 150 чоловік. Забирали тільки чоловіків. Тих, хто ділився продуктами, допомагав іншим вижити, теж забирали. Зерно, продукти прагнули ховати в землю, щоб не знайшли. Тих людей, які збирали на полі зерно після збору урожаю, судили, відправляли на Соловки.

У селах рятувалися тим, що їли лободу, буряк. Влітку – фрукти, які не вилучали, оскільки їх потрібно було самому рвати. Вижили ті, хто зумів заховати продукти харчування. Померлих людей ховали на сільському кладовищі.

*Записав провідний фахівець
Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради*

РУССА Олена Матвіївна

1924 р. н.

Проживаю у м. Одеса, вул. Отамана Головатого, буд. 102, кв. 1. Народилася 1924 року. Я пережила голодомор. Мені тоді було 8 років, зовсім нічого було їсти. Основною їжею була мамалига, гриби та різні трави. Я маю думку, що голодомор було створено навмисно. Пам'ятаю, як приходили люди з НКВС та обшукували будинок, навіть тоді, коли було явним, що у цьому домі нічого їсти. Також пам'ятаю, що багато людей були опухлі від голоду.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

РЯБОКІНЬ Катерина Михайлівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Тинівка на Черкащині

У світі сталося багато трагедій. Страшних трагедій. Так, були різні війни, катастрофи, які забирали життя людей.

Коли люди гинуть від стихійного лиха, аварії літака чи потягу, виверження вулкану, – це одне. Коли люди гинуть від голоду, – це зовсім інше. Особливо голоду штучного, навмисно створеного владою.

Ви добре знаєте, що Україна була багата на родючу землю. Хіба можна уявити, що народ-хлібороб помирає на чорноземах від голоду?

Ще нашу країну називали «житницею Європи».

На мою думку, причинами такого страшного голоду був небагатий врожай в ті часи, а ті крихи, що вродила земля, відбирала влада. Вирощений на своєму полі врожай відбирали, як правило, незнайомці, це були приїжджі, у військовій формі люди. Селяни намагалися приховати трохи зерна, щоб прогодувати малих дітей, свою сім'ю. Але були такі, що заради нагороди доносили на своїх сусідів-селян.

Представники радянської влади, – тобто більшовики, які відбирали у селян харчі, – мали на це мандати. Відбувалися показні покарання – всіх селян зганяли біля клубу і наказували дивитися на тих селян, яких били за приховування зерна або інших продуктів. Але найбільше всього селяни боялися арешту. Люди розуміли, що повернутися додому було вже неможливим. У ті часи відбувався якийсь жах, матері розуміли, що з голоду на їхніх очах гинуть діти, намагалися приховати хоч трохи харчів, але це було зробити неможливо.

Кожен день приходили люди у військовому і обшукували амбари, погріби і сараї. Після чергового донесення сусідів приходили та знову переривали усі хати, звичайно, їх цікавили тільки харчі. Наше покоління чуло про «5 колосків». У ті часи за знайдені або приховані 5 колосків чекала жорстка кара або смерть: до цих подій кожен мав власне господарство, але з приходом в Україну радянської влади утворювалися колгоспи. У селян забирали землю, худобу. Господарі не хотіли позбутися свого майна, тому це робила влада примусово. Не голодували у селі тільки ті, хто відбирав у селян останнє, вони мали харчів достатньо. Але український народ сильний народ, люди цього краю терплячі, найвитриваліші.

Сьогодні неймовірно повірити в те, що вони їли. Ми зривали кору з дерев, варили її, їли усякі коріння і трави.

Неподалік від села знаходився маленький лісок. Мій чоловік також пережив голод, ходив до лісу потайки, намагаючись спіймати якусь пташку чи тварину. Вночі ходив на ставок, щоб спіймати хоч маленьку рибку та зварити якусь юшку. Ці страшні події торкнулися тільки сільських мешканців та минували міських. Мешканці міст не підозрювали, що неподалік в селах від голоду слабіли та вмирили люди. Селяни не мали можливості виїхати до міста, щоб придбати або обміняти щось на харчі, тому що в них не було документів. Від голоду у селі Тинівка в ці роки померла майже половина села. На краю села була вирита величезна яма, куди скидали померлих. Люди вмирили так часто, що поховати кожного померлого не було фізичної можливості. Уже в наші часи на цьому місці було поставлено хрест і меморіальну дошку на честь померлих у ті страшні роки.

На долю наших пращурів випало тяжке випробування. Це великий жак. Коли матері бачать, як на руках гинуть діти від голоду, то здатні на усе, щоб врятувати власних дітей.

Ми та наступні покоління повинні пам'ятати про жертви голодомору 1930-х років.

Ця трагедія ніколи не повинна повторитися. Наша молодь – гарантія того, що країна не зазнає такого лиха. Наша пам'ять нікому не дозволить це зробити.

Це наша історія, наша біль...

Записала донька

САВЕНКО Павлина Артемівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Вінницькій області

Батько помер, залишилася мати і троє дітей. Міняли речі на продукти харчування, старші ходили збирати гриби, ягоди. Пекли також коржики з тирси і макухи, їли різну траву. По селу ходили слухи про канібалізм, про те як хтось з'їв своїх дітей.

Люди дуже страждали у той час, дуже тяжко було вижити, але у нашому селі багато хто вижив.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

САХОНЕНКО Дарія Андріївна

1931 р. н.

Мешкала в м. Чернігів

1933 року я була в інтернаті м. Чернігова. Мама померла, мені було один рік та шість місяців, батька вислали, тому я потрапила до дитячого будинку. В дитячому будинку годували дуже погано, – шматочок хліба на цілий день. Варили болтушку. В зимовий період було дуже тяжко – пухли та помирали з голоду.

А весною вже виходили у поля, до можна було віднайти картоплю, з якої варили «кисіль», але спочатку потрібно було її висушити і потовкти у ступі. Влітку пекли якісь коржики з назбираного щавелю та жолудів.

Старші діти з вихователем ходили в поле і дивились, де кріт залишив слід, розкопували і знаходили хоча б горсточку зерна – це була велика радість. З нього варили суп. Восени збирали у лісі дикі яблука та груші. Варили компот, а з м'якоті ліпили коржики. Якщо вдавалось – били птаха.

Діти були слабкі, помирали на ходу. Тут же їх підбирали та увозили. Спогади без сліз не обходяться. Дуже боляче і страшно про таке згадувати, як на ходу прощаючись, кричали. На наших очах кидали на віз, як цуценят, а ми все кричали-кричали «Прощайте!» Як можна таке забути? Ніколи. Мені 83 роки і дотепер з жахом пригадую дитячий будинок і дітей, яких немає, голод, який ми пережили.

*Записала соціальний працівник**Л. Л. Фомина***СВЕРДЛІК Ірина Сергіївна***

1914 р. н.

Мешкала в с. Байтали Одеської області

У 1932–1933 роках сім'я проживала в с. Байтали Одеської області. Люди, що відбирали у селян всі продукти, зерно були з НКВС. Документи ніхто не показував, ніхто не представлявся.

Могли приїхати раптово у будь-який час дня і ночі на підводах, перевіряли де і що заховане, тикаючи скрізь залізними лозинами. Заховати частину зерна, продуктів можна було, тільки закопавши в землю. Згідно закону про «п'ять колосків» за 100–200 гр. зерна, які можна було отримати із зібраних після урожаю колосків, люди могли отримати 5–10 років позбавлення волі. Поля і колгоспні комори охороняли чекісти і місцеві активісти, які не давали місцевим жителям збирати колоски, залишені після збору урожаю.

Люди почали вмирати з голоду після того, як у них відібрали всі запаси зерна, овочі, продуктів. Дітьми-сиротами ніхто не цікавився, вони були надані самі собі, і держава про них не піклувалася. У селі не голодували тільки ті, хто був пов'язаний з чекістами і мали доступ до зерна.

* Записано зі слів сина Свердліка Андрія Прокофійовича 1932 р. н.

У 1932–1933 роках вижили ті люди, які змогли пристосуватися, харчуватися травами, які росли навколо: кропива, щавель, лобода і коріння рослин, які росли в лісі поряд з селом.

Батько працював на дослідній станції «Жеребка» і отримував пайок, завдяки якому сім'я змогла вижити.

За 1932–1933 роки в селі померло 60–70 відсотків жителів. Померлих ніде не ховали, просто завертали в полотно і закопували, люди були знесилені з голоду.

*Записала фахівець опікунської ради
Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради
А. О. Герасимова*

СВЕРДЛІЧЕНКО Наталія Микитівна

1911 р. н.

Мешкала в с. Широке Одеській області

У 1932–1933 році я разом з чоловіком проживала в с. Широке Одеської області.

Урожай, що вирощується на полі, а так само в приватному домоволодінні, вилучався невідомими раніше людьми, які не мали при собі ніяких документів, ніколи не представлялися. Також ці люди в денний час доби заходили в будинок і проводили вилучення всіх продуктів, які були в наявності. Заховати частину продукції неможливо було у зв'язку з тим, що обшук проводився дуже ретельно.

Під час голодомору отець працював головою колгоспу в цьому ж селі і з дією закону «про п'ять колосків» стикався безпосередньо. Відходи урожаю, які залишалися на полях, батько, як голова колгоспу, дозволяв збирати односельцям, за що, згідно положень закону «про п'ять колосків», був засуджений до п'яти років позбавлення волі.

Не дивлячись на взаємовиручку односельців в ті роки, все-таки було декілька випадків, коли люди вмирали з голоду. В основному це була чоловіча частина населення. Діти, які залишалися після смерті своїх батьків, не були залишені без уваги, оскільки опіку над ними брали родичі. Людей, які вмирали з голоду, ховали односельці на сільському кладовищі.

*Записав заступник начальника юридичного відділу
Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради
І. В. Сільницький*

СВІТЛА Олімпіада Василівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Закревське Одеської області

Наша сім'я вижила, оскільки було багато робочих рук: орали, сіяли, збирали гриби, ягоди. Все йшло в хід, навіть висівки. А сім'ї, де не було дорослих працездатних людей, помирали. Багато людей виміняло усі речі, що мали, на їжу, та по закінченню голодомору залишалися без усього.

Записала соціальний працівник

Л. В. Михайлова

СВЯЗІНСЬКА Ольга Пилипівна

Р. н. невідомий

Мешкала в м. Одеса

Пам'ятаю голодний час. Мама міняла речі на базарі на продукти. Пам'ятаю, що коли у школі дізнавалися про те, що ті з малозабезпеченої родини, одноразово дарували взуття та піонерську форму. У заможних мешканців забирали усе, що знаходили. Вилучення проводили по розпорядженню адміністрації. Ось так, годуючись травами та фруктами, які з'являлися улітку, ми і вижили.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

СВЯЗІНСЬКИЙ Дмитро Миколайович

Р. н. невідомий

Мешкав у м. Одесі

Дуже важко було. У людей відбирали усе могли знайти. Після того як усе забрали, на хуторі почався страшний голод. Також були випадки, коли трупи людей лежали уздовж дороги. Сільські жителі ховали людей на сільському кладовищі. На хуторі говорили, що у сусідньому селі мати з'їла свою дитину, щоб не померти від голоду. З голоду померла моя мати, мене здали в дитячий будинок. Втратив всю сім'ю.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

СЕМЕНОВ Володимир Олександрович

Р. н. невідомий

Пам'ятаю, що дуже голодували. У селах маленьким дітям давали 200 грамів манної крупи на місяць. Були випадки, коли люди заходили у хатину, а там усі мертві. Усі ненавиділи людей, які забирали усі продукти, але ніхто не мав сил

з цим боротися. Дуже важкі часи були. Саме страшне, що цей голод не був природним, а його ініціювали такі люди, як і ми.

Записала соціальний працівник

Л. І. Поточенко

СЕМІСАЖЕНКО Клавдія Іванівна

1928 р. н.

Мешкала в с. Троїцьке Одеської області

Ми дуже погано жили, голодували, їли що прийдеться, варили супи з різних трав, трохи підтримували сусіди, давали нам молока, у кого була корова. Мати вмерла, і ми залишилися повними сиротами. Дякуємо сусідам, які допомогли нам, так ми і вижили.

Записала соціальний робітник

СЕРЖНЮК Надія Ферсанівна

1925 р.н.

Мешкала у с. Бокове Любашівського р-ну Одеської області

В 1932–1933 роках був сильний напад голоду. Це було дуже давно, і на той час були різні причини голоду: це був і неврожай, і засуха була, і забирала врожай влада. У людей вирощене забирала влада.

В селі не було винагород за донесення на сусіда, де він ховає зерно. Ті, що забирали зерно, здається, не мали документів, я цього не пам'ятаю. До людей інколи застосовували покарання. Ті, що відбирали хліб, мали зброю. Люди кричали, умовляли, щоб не забирали в них останню їжу. Приховати якусь частину продуктів було неможливо. Люди від влади обшукували все. Ходили десь по чоловік троє. Це були войовничі люди. Можна було заховати трохи продуктів в одязі, але й там знаходили. Тим хто йшов до колгоспу давали їжу, але дуже мало. Забирали також худобу.

Люди не хотіли добровільно йти до колгоспів, але їх заставляли, примушували робити це.

Худобу ховати було ніде, все забирали. Ходили зранку, бувало що й увечорі. Приходили багато разів, але точно не пам'ятаю. Люди почали вмирати десь на другому тижні. Держава не піклувалася за малих дітей. Не голодували багаті люди на селі. Це ті, хто продавали свою худобу, що нажили собі багатства та їжі. Прості сільські жителі покупали худобу, щоб було чого поїсти. Зуміли вижити чесні і сміливі люди з великою силою волі. В той час люди не допомагали один одному вижити в голоді, кожен думав сам про себе. Щоб вижити, їли траву та інше. Деяку допомогу отримували від родичів, які менше голодували.

З рослин їли траву, з берези дуже корисний сік, ловили диких качок. Можна було вимінати худобу за гроші. В місті був голод, але не такий сильний, як у селі.

В селі померло дуже багато людей. Осталися лічені люди. Чи були випадки людодійства? Щось було, але не пам'ятаю.

Померлих хоронили у полі, а деяких просто палили. За поховання нікому не платили, люди робили все самі, тим кому треба. Про місця захоронення людей від голоду в селі не знаю.

Померлих від голоду поминають на проводи, бо вони віддали життя ради нас. Не всі згадують і поминають померлих від голоду в церкві. В нашому селі церкви немає, але в Любашівському районі є. Небагато встановлено хрестів та пам'ятників померлим від голоду. Я, звісно, розповідаю своїм близьким про голод 1932–1933 років, бо це велика пам'ять. Вважаю винною у загибелі багатьох людей тогочасну владу.

*Записала учениця 7 класу
Вікторія Григоращенко*

СЄЛЄДЦОВА Валентина Анатоліївна

1926 р. н.

Мешкала в Одеській області

У період голодомору в 1932–1933 роках проживала в Одеській області. Батько працював трактористом, мати на польових роботах, весна була теплою, проходили дощі, було багато квітів, сіяли, садили городи, ми допомагали батькам. Все наче добре, але після збору врожаю в нас не залишилось хлібу. Батьку стали видавати пайок, а нам з мамою не давали. Ось і ми взимку, діти з мамою, збирали на полях все, що можна було варити і їсти – траву, стеблини кукурудзи, соняшника, весною, коли з'являлась лобода та інші трави, якщо все це було їстівне. В полі шукали мишині склади, розривали і збирали все, що миші заготували собі. В ставку ловили жабенят і варили з якоюсь травою. Ми весь час просили хлібу. Молодші діти вже лежали, вже не ходили. Батько приносив свій пайок і ділив між нами, а сам – не знаю, чим годувався, орав день і ніч, готував землю для посівної. Але хлібу як не було так і не було. Голод, гинули діти, старі люди, ходили в інші села, просили, але ніхто нічого не давав. Пригадую літо 1933 року, коли батько нам приніс з нового врожаю по великому шматку хліба. Ось такі страшні спомини.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

СИВАК Ганна Федорівна

1927 р. н.

Проживаю в м. Одесі, вул. Крушельницької, буд. 1. Народилася 1927 року. Люди у той час дуже бідували. Якщо вдавалося здобути жменю зерна, то його ділили на декілька чоловік, які отриману частину ділили на декілька днів. Люди були опухлі від голоду. Також пам'ятаю, що мати пекла коржі з лободи, їли квітки акації, калачики, кропиву. Багато людей вмирало прямо на вулицях. Нехай ніколи не повторюється така страшна трагедія, в жодній країні.

*Записала соціальний працівник
Н. С. Авдєєва*

СИВАЦЬКА Анна Тихонівна

1928 р. н.

Мешкала в с. Долинське (Валегоцулове) Автономної Молдавської СРР

1. Місце запису: [...]

2. Дата запису: 09.03.2008 р.

3. Ким записано: учителем української мови та літератури Прокопчук Т. В. та учнями 5–А класу Самойлюк В., Аверкіною А.

4. Питання: *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?*

– В 1933 році мені було п'ять років, але я добре пам'ятаю, що був голод і не було що їсти, бо все, що можна було з'їсти, відбирали.

А у 1946–1947 роках був неврожай через посуху, але назвати їх голодомором я не можу.

5. *Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*

– Усі продукти та зерно забирала влада, і в тому числі посівний матеріал.

6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

– Той, хто був при владі.

7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

– Рідко, але було, і донощиків ставили старостами та посіпаками, які жили добре і ні в чому не нуждалися.

8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?*

– Так, показували бумагу з сільради.

9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

– Хто не хотів віддавати майно або вступати до колгоспу – висилали до Сибіру, їх називали кулаками. А якщо хтось що-небудь взяв із колгоспної власності – позбавлений волі до 10 років з конфіскацією майна.

10. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– Зброї я не бачила.

11. *Як люди боронилися?*

– Просили не відбирати зерно, щоб врятувати дітей від голодної смерті.

12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Так, приховували на горищі, в стрісі, закопували в землю і навіть прив'язували до мішка з зерном камінець та кидали в криницю.

13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Уповноважені з сільради кругом нишпорили, все перевертали та шукали.

14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*

– Два чоловіки уповноважених з сільради.

15. *Де можна було заховати продукти харчування?*

– Кругом, навіть в кімнаті під ліжком викопували яму і присипали.

16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

– Вивозили обід на поле.

17. Забирали лише продукти харчування чи інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– З худоби забирали коней та корів, а одяг не брали.

18. Що таке закон «Про п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?

– Тоді я була ще малою і про такий закон не чула.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Ні, не дозволяли, за це суворо карали.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Сторожі, яким платили трудовнями.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Мусили йти, бо роботи в селі іншої не було, а в колгоспі писали трудовні і давали по 100 грамів зерна на трудовень.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Змушували, бо хто не хотів, то висилали аж у Амурську область.

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Ніде, деяку люди з'їли, а решта згинула від голоду.

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– В будь-який час.

25. Скільки разів приходили до хати?

– Декілька.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– Ранньою весною 1933 року.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалося держава?

– Держава не опікувалося, допомагали люди чим могли.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Ті, хто були при владі.

29. Хто зумів вижити?

– Хто працював в колгоспі.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Так, мій дід навіть врятував і вигодував сироту Горпину, бо жаль було дитини, яка залишилася одна на цьому світі.

31. Які засоби вживали до виживання?

– Збирали ягоди, трави, листя, гриби, садили картоплю, буряки і варили суп, аби не бути голодним.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Звичайно, родичі старалися допомагати.

33. Що споживали в їжу з рослин, з ягід, з коріння?

– Петрушку, квасок*, кукурудзу, лободу, лісові ягоди, гриби.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Їли листя з вишні, з кінського кваску, кульбаби, а кору дерев не вживали.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Зайців та воронів.

* Квасок, квасець – щавель.

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
 – За одяг можна було виміняти буханку хліба.
37. Чи був голод у містах?
 – Не знаю, бо із села нікуди не їздила.
38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
 – Точних цифр я навести не можу, але півсела вимерло точно. А ще недалеко біля нашого села був хутірець, який складався з десяти хат, то лише вижило три сім'ї.
39. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
 – Про такі випадки в нашому селі нічого не відомо.
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
 – Хоронили на цвинтарі в одну спільну яму, чоловік з колгоспу на підводі збирав померлих по селу.
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
 – Так, йому записували трудовні.
42. Чи відомі в вашому селі місця поховання людей від голоду?
 – Так, на цвинтарі.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
 – Поминають рідні на Проводи, ті родичі, які ще живі.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
 – Зараз поминають, а за часів радянської влади навіть і не згадували про таких померлих.
45. Чи є в вашому селі церква. До якого патріархату вона відноситься?
 – Церква є і вважається Російською православною церквою.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлих від голоду?
 – Зараз я там не проживаю, тому не знаю, а раніше то точно не було.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
 – Молодь знає, бо вивчає історію, слухає телебачення. А я розповідаю онукам та правнукам те, що пам'ятаю про голодомор 1932–1933 років.
48. Кого Ви вважаєте винним в загибелі багатьох людей?
 – Сталінський режим та його владу.
49. Фото оповідача додається.
50. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача. Рік народження.
 Сивацька Анна Тихонівна 1928 р. н.
51. Чи ви знаєте, що таке Торгсін?
 – Ні, я не знаю. Мені це слово не відоме.

Записав учитель української мови та літератури

Т. В. Прокопчук

СИТНІК Федір Іванович

1918 р. н.

Мешкав на Дніпропетровщині

Родина Ситніків у місті Марганець Донецької області потерпала від голодомору і втратила годувальника родини – Івана Ситніка у 1933 році.

*Записав учень
Олександр Ситнік*

СІДОРИЧ Сергій Васильович

1924 р. н.

Було дуже тяжко. Люди їли собак, котів, траву, жолуді, одним словом усе, що можна було їсти.

У місті був не сильний голод, так як усі робітники та мешканці отримували продукти за картками. Як ми вижили, один Бог знає.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

СІМЕС Любов Нахумівна

1919 р. н.

Мешкала в с. Йосипівка Одеської області

В роки страшного того дикого голоду мені було 13 років, тому добре знаю, бо бачила на власні очі ті страхіття, як жилося в лихоліття.

*Записала учениця
Л. Захаревич*

СКВОРЧИНСЬКА Леонора Григорівна

1926 р. н.

Мешкала в м. Гнівань Вінницької області

Я маю мало що розповісти про події 1932–1933 років, мені тоді було 6 років. Батьки робили все, щоб нагодувати двох дітей. У матері збереглося придане – срібні столові прилади, які вона обмінювала в Торгсині на харчі.

Але добре пам'ятаю деякі епізоди з тої пори: ледь рухалися по вулицях худі, змарніли люди і благали що-небудь поїсти. Мати іноді виносила їм грудочки кукурудзяної каші – мамалиги.

Моя бабуся, материна мати, жила одна у містечку Корнин Житомирської області, бо не хотіла бути обузою дітям. Померла з голоду і захоронена в загальній могилі, навіть не знаємо де.

А мені мати наказувала нікуди не відходити від хати, гратися у дворі, бо вже були випадки, коли крали дітей. Ходили чутки про людожерство.

А мій чоловік, на жаль вже покійний, Бугрим С.С., 1920 року народження, був трохи старший за мене, проживав у той час у Козятинському районі Вінницької області. Він розповідав, що люди, які могли, їздили за хлібом аж у Ленінград, бо там хліб був і голоду не було.

Записала онука

СКРИПНИК Надія Миколаївна

1930 р. н.

Мешкала в м. Великий Токмак Дніпропетровської області

У сім'ї було п'ятеро дітей, під час голоду померли дві сестри 1920 року і 1928 року народження.

Був дуже тяжкий час.

Записала соціальний працівник

Л. А. Зимінова

СЛІПЧЕНКО Ольга Федорівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Анциполівка Вінницької області

Проживаю у м. Одесі, вул. Успенська, буд. 44, кв. 24.

У нас в родині було 8 душ дітей, а батьки прийняли ще двох. Батько та мати працювали в колгоспі і за свою роботу отримували трішки борошна, чашку крупи, іноді давали квасолі. Мати варила похльобку з трави, лободи, кінського щавлю. Особливо важко було навесні, тоді їли все підряд: гнилу соломі з поля, гнилу картоплю, яку ми, діти самі збирали. Сім'я в нас була дружна, мабуть тому ми і вижили. Багато родичів тоді в нас померло, в селі вимерло багато людей, особливо мерли діти та старі.

Записала соціальний працівник

А. В. Мирза

СМІРНОВ Сергій Петрович

1927 р. н.

Мешкав у с. Бурилівка Одеської області

Роки голодомору запам'ятав на все життя. В родині було 8 чоловік, мати та старші діти збирали траву, жолуді у лісі, варили юшку із всього, що було. Хвала Богу, всі мої родичі вижили в скрутних умовах. Я згадую ці роки з біллію та сльозами на очах.

Записала соціальний працівник

М. М. Требунська

СМОКВИНА Євдокія Яківна*1916 р. н.**Мешкала в с. Піщаний Брід Одеської області*

Пам'ятаю голод і в 1932–1933 роках, і в 1946–1947 роках, але то не такий тяжкий, як в 1932–1933 роках. Причини не знаю, чи то більш винуваті місцеві керівники, чи держава допомагала хліб забирати.

Місцеві активісти, які сиділи тоді по бригадах, казали: «Підіть додому і викопайте пшеницю, ту, що ви закопали у штандарах, і привезіть». Вони діяли брехнею, погрозами та умовляннями, не мали чи не показували ніяких документів, просто йшли до хати і все забирали, навіть якщо люди і не підлягали розкуркулюванню.

Застосовували всі методи, і арештовували, і висилали, але до нашої сім'ї лише допити та погрози. Ніяк люди не могли боронитися, не було чим, та й то ж була влада, а за нею сила. Нічого не можна було заховати, знали вони всі місця, та й де можна щось сховати в сільській хаті. Бірюк Сергій приходив і шукав скрізь – і в коморі, і в сараї, і на городі. Приходили і по одному, і по 3–4 чоловіки.

Я не знаю, чи давали щось колгоспникам, мій брат був у колгоспі, але він голодував, як усі, йому нічого не давали. Щось трохи почали давати, як голод закінчився і багато людей у селі повмирали.

Брали все підряд – і сорочку чоловічу чи жіночу, як знаходили, і кусок хліба, чи муку або дерть, і худобу. У нашої сім'ї в колгосп забрали корову.

Чула, що судили тих, хто збирав на полі по 5 колосків, але чи було це в нашому селі, – не знаю. Колоски дозволяли збирати лише тоді, як усе-усе вже зберуть на полі, але були такі клятві бригадири, що їх люди дуже боялися.

Були такі, що одразу вступали до колгоспу, в основному дуже бідні, а тих, хто мав якесь господарство, примушували, пригрожували, залякували і їм ніде було діватися, боялися та й ішли. Приходили і вдень, і вночі. Багато разів приходили, круглий рік ходили.

Цілий рік люди вмирали, але чомусь найбільше весною. По-моєму, сиротам іноді допомагали, давали кукурудзу мелену, висівки, якусь крупу. Більше самі люди допомагали, хто більше мав.

Не голодували трохи багатші, ті, хто був хитріший та спритніший, зміг якось щось приховати, і ті, хто ходив по хатах та сам збирав хліб. Були випадки допомоги, бо всім було дуже важко. Особливо значно легше було тим, у кого лишилась корова.

Багато людей виїхали у міста, особливо на Донбас. Їли все, що росте, легше було влітку та восени, їли лободу, кропиву, цвіт білої акації, молоді пагони молодчаю, калачики, ще якісь корінці, лакрицю*, збирали в річках черепах, ящірок. Деякі люди їли котів та собак. Обдирали кору з вишень, абрикос та слив, їли якусь рослину, яка називалася сусай. Виливали з нірок сусликів та ховрахів, ловили диких птахів. Тварин їли, а про людей я не знаю.

* Багаторічна трав'яниста рослина родини бобових (інша назва – солодець, солодка); корінь здавна використовується як підсолоджувач; лікарська рослина.

Звичайно, більшість родичів намагалися допомагати один одному. Я тоді працювала на станції Помошна*, коли мала гроші, купувала чорний хліб, привозила і своїм, і чужим людям. Ми отримували пайок, його можна було купити у тих, хто не хотів брати, вони могли його продати. Звичайно, допомагали не всі, хто міг би це робити.

Купити чи виміняти щось було можна, коли було за що. В Одесі можна було виміняти за хустку чи за домоткані доріжки баночку зерна, борошна чи пригоршню квасолі. У містах теж було нелегко, але такого голоду, як у селі, не було. Звичайно, винна влада, а місцеве керівництво покірно виконувало накази вищого керівництва.

*Записав
Станіслав Сергійович Гріхов*

СОКОЛЕНКО Явдоха Дмитрівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Остапівка Одеської області

Проживаю у м. Одеса, вул. Затонського, буд. 24/1, кв. 79. Народилася у 1921 році в селищі Остапівка Миколаївської області**. У 1931 році почалася колективізація. По селах почали забирати зерно у заможних селян. Коли батькові зробили операцію, він не зміг працювати та помер від голоду. Мати їздила вимінювати речі на їжу, застудилася і теж померла. Я жила у родині брата, була нянькою в його дітей. У школі працювала помічницею кухарки, так з Божою допомогою й вижила.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

СОКУР Тетяна Тимофіївна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

Проживала в Одеській області Були дуже важкі часи. Їли усе, що могли знайти, – траву, шкірку картоплі, лободу. У селі було таке, що діти їли батьків та навпаки. А ще було таке, що людину спеціально вбивали, щоб з'їсти. Було дуже тяжко виживати у ці страшні та голодні часи. Не можна допустити, щоб таке повторювалось.

*Записала соціальний працівник
Н. С. Авдєєва*

* Помічна, нині місто у Новоукраїнському районі Кіровоградської області.

** Адміністративне підпорядкування вказано респондентом на час записування інтерв'ю.

СОЛОВІЙОВА Марія Петрівна

1924 р. н.

Проживаю в м. Одесі, вул. Головна, буд. 17. Народилася 1924 року.

Пам'ятаю, коли я була у бабусі в селі, то мені доводилося бачити, як ховають людей, що померли від голоду. Ховали їх без трун, прямо так і клали у землю. Відносно їжі, то пам'ятаю, що їсти було нічого. Усі їли, лушпайки з картоплі, шкарлупу від насіння, макуху виварювали, а хліба майже не було. У нашому селі ходили слухи, що якась жінка з'їла свою дитину. Дуже тяжко згадували про ті важкі часи.

Записала соціальний працівник

Н. С. Авдєєва

СОТНІКОВА Марія Кирилівна

1924 р. н.

Мешкала в Одеській області

Проживаю в м. Одесі, вул. Друга, буд. 22 а.

Дуже добре пам'ятаю це лихо, яке ми пережили. Мені було 8 років, в школу в той рік мене не пустили. Я допомагала матері на полі збирати буряки, потім ми їх варили та їли. Оце й була наша їжа. Я до сих пір пам'ятаю цей смак. Пам'ятаю, як мати говорила, що тітка наша померла від голоду.

Записала соціальний працівник

Л. І. Гусаченко

СОШИНА Євдокія Іванівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

Проживаю в м. Одеса, вул. Маршала Малиновського, буд. 71, кв. 109.

Я народилася в Одеській області, під час голодомору проживала в селі у бабусі, так як мати працювала в Одесі. Моя бабуся ходила по полям та збирала колоски, траву. Потім це все сушили та розтирали в борошно, з нього пекли млинці. Також бабуся пекла млинці з картопляних лушпайок. Збирали листя фруктових дерев та заварювали чай. З шовковиці варили кисіль.

Люди мерли на ходу: ходили по дорозі, падали та помирали, потім довго лежали мертві в ярах, так як збирати тіла померлих не було сил.

Записала соціальний працівник

Т. П. Казимирова

СТАДНИК Надія Павлівна*1924 р. н.**Мешкала в с. Федорівка Одеської області*

Батьки цілими днями працювали. Отримували по 2 кружки кукурудзяної юшки. Батьки померли від голоду, у мене був опухлий живіт. Чужі люди взяли мене до себе. Хліба майже не бачили. В кожній родині гинули люди, їх навіть не було сил хоронити. Були випадки, коли батьки вбивали дитину, щоб нагодувати інших свої дітей.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради**В. К. Ємяшев***СТАДНИК Олександр Феофанович***1924 р. н.**Мешкав у м. Одеса*

Коли почався голодомор, мені було 6 років. Окрім мене у родині було ще дві дівчинки (мої сестри). Нас годувала мати. Вона обмінювала якісь речі на склянку проса чи муки, щоб було що поїсти. Дуже тяжко пережили зиму.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради**В. В. Грібанов***СТАРКОВА (РАДЧЕНКО) Надія Михайлівна***1924 р. н.**Мешкала в с. Грабів Чернігівської області*

Батьки, та ми (діти), займались сільським господарством на своїй землі. У 1930 р. почалась колективізація. У нас та інших мешканців села, забрали не тільки землю, але й робочий скот, корів, сільськогосподарський інвентар. У 1932 році почалась засуха. Люди готували їжу з залишків овочів, більшу частину з кропиви, лободи та інших трав. У мого батька були опухлі ноги, я непритомніла від голоду. Було дуже тяжко, але усі мої родичі вижили.

*Записала соціальний працівник**Л. Л. Фомина***СТАЩУК Марія Кузьмівна***1919 р. н.**Мешкала в с. Соколове Одеської області*

Я була другою дитиною в сім'ї та навчалася в 4 класі Ганнівської школи. Склад сім'ї – 7 чоловік (тато, мати, 3 сестри, 2 брати). Батьки і старша сестра працювали в СОЗЕ* в селі. СОЗ перейменували в колгосп ім. Сталіна. Я няньчила

* СОЗ – спільна обробка землі, одна з форм колективізації.

сестру, ходила збирати колоски. Ми вважалися бідняками. Коня тато відвів в СОЗ, через деякий час його з багатьма іншими кіньми розстріляли за селом, а нам сказали, що вони були хворими, тому їх зарізали куркулі. У той рік добре уродився буряк, він нас врятував від голодної смерті. Ми його їли сирий і в різних видах. Організовували бригаду з бідняків, які входила в кожен двір і довгими металевими жердинами шукали хліб у дворі. Це називалося «викачування хліба», біля воріт стояла бідарка*. У нас забрали не тільки отриманий на трудовень пай мами і сестри (по 200 грам на один трудовень), а і той, який ми, діти, лазячи по скошеному полю, збирали по колоску після косарки. Зі скривавленими ногами ходили по стерні, мама стояла і сильно плакала, ні одного зернятка не залишили. Мене з братом мама посилала до скирти соломи. Ми з іншими дітьми розгрібали сніг і соломому, по зернятку збирали пшеницю – за день від сили назбирали один стакан. Якось добра душа підкинула нам мішок пшениці під сарай, мама від радості плакала, а інший мішок тато з мамою витягнули з колодязя. Цим зерном і буряком ми харчувалися, були дуже худі, дуже хотілося їсти.

Одного разу вночі я почула розмову тата з мамою. Батько пропонував відвезти мене з братом на станцію і посадити на потяг: «Хай їдуть, їх десь та знімуть з поїзда і відправлять до дитбудинку». Мама довго плакала: «Ні, я помру – і вони біля мене». Я сховалася з головою під рядном і тихо плакала.

У нас був великий чорний пес. Собака розумний, ласкавий, хороший сторож, ми всі його дуже любили, ми просили батька відпустити його. Батько сказав, що він нападе на когось, а ми відповідатимемо. Ми сунемо йому коржик з буряка, він плаче. Хто бачив, як собака вмирає з голоду на ланцюзі? Таке не забувається.

Почали вмирати люди, і нічим СОЗ не допомагав їм. Після нового 1933 року ми, йдучи в школу, обходили лежачих на дорозі мертвих чоловіків і жінок. Під вікном школи лежала мертва жінка, ходили, волочучи ноги, вмирали на дорогах заметені снігом.

Найстрашніше було весною 1933 року, пішли колгоспники колгоспу ім. Сталіна на роботу. Той, хто міг ходити, хто відпрацював день, увечері отримував від комірника 200 грам кукурудзяної муки. Мама, тато і сестра почали працювати, а увечері після роботи стояли в черзі (деякі люди сиділи, лежали прямо на землі). Увечері після заходу сонця приносили по 200 грам кукурудзяної муки. Мама почала варити у великому казані рідку юшку, і ми всі почали їсти. Увечері такі товсті, а вранці потрібно було продирати руками очі, щоб побачити світло. Якщо натиснути пальцем, то утворювалася глибока яма. Важко було ходити, але ми ходили на колгоспне поле, де минулого року була посаджена картопля, і шукали мерзлу картоплю і готували з неї їжу. Коли зазеленіла трава, ми рвали кропиву, пустирник, різне коріння, мама варила борщ.

Якось мама впала. Ми підняли крик, прибігли дві сусідки і принесли кухоль сироватки, залили мамі в рот, і вона насилу ожила.

У школі нам давали юшку. Одного разу мені потрапило сім галушок в миску. Я їх вийняла, загорнула в ганчірочку і принесла мамі. Вона, плачучи, дві галушки з'їла, а останні дала моїй сестричці і братикові.

* Віз на двох колесах, двоколка; також: біда, бідка, чортонхайка, тарадайка.

У школі хтось бачив, як я галушки вийняла з миски, і сказали вчительці. Вона почала за мною стежити. Потім зі мною говорила, що через пару місяців дозріє урожай, а сама плаче і не може говорити.

У той 1933 рік була дощова весна і шалено росла зелень, люди їли її. Не було селянам чим засівати городи. Почалася сапка. Виділили кожному по 3 га кукурудзи, соняшнику треба було три рази сапати. Там люди вмирали. Якось мама прийшла плачучи і почала говорити, що померла молода людина, яка могла б прогодувати дві такі сім'ї, як наша. Він вранці попросив комірника дати йому 200 грам кукурудзяної муки, щоб поїсти і піти сапати. Комірник не дав йому цей пайок, а сказав, що дасть увечері.

Щодня їздили і підбирали мертвих на вулицях, в дворах, біля річки, в полі, в хатах. Люди ходили як сонні, ледве перебираючи ногами. Коли закінчилася пшениця, зривали колоски і їли ці молочні пухирці.

На нас дітей сильне враження справив випадок в селі Каменці. Жінка з'їла свою дитину і з'їхала з глузду, ходила по селу і звала дочку, а у людей питала, чи не бачили вони її.

Паспортів не давали, ніхто не міг нікуди виїхати. Я в 1936 році з довідкою поїхала до Одеси вчитися. Після закінчення семирічки вже в м. Одесі мені дали паспорт на три місяці, а потім на рік.

*Записала соціальний працівник
Л. В. Михайлова*

СТОМІКОСТО-ГОРДІЄНКО Ніна Яківна

1929 р. н.

Говорять, що в Одесі не було голоду. Це неправда. Ми жили біля робочої їдальні, де їх годували якимсь супчиком. Я була маленькою дитиною, йшла під віконце і протягувала залізну миску, щоб мені дали трішки. Постійно хотілося їсти. Мені жалісливі люди відливали від свого пайка, і я випивала цю юшку, яка здавалася медом. А одного разу пам'ятаю, мені сусід дав маленький шматочок хліба, посипаний цукром. Це було солодше нинішнього шоколаду. Я з'їла. І потім щодня підходила під ці двері і стукала кулачком. Сусід відкривав двері, я нічого не просила, стояла опустивши голову. Але він розумів, навіщо я прийшла, і давав мені такий же шматочок хліба. Так у нас зав'язався безмовний зв'язок. Пізніше я дізналася, він був працівником райкому.

А ще мама розповідала про одну сусідку, у якої були дві дочки. Старша і маленька – грудна. Грудну нічим було годувати. Не було молока в грудях і не було інших продуктів. Вона вирішила зберегти хоч би одну дочку – старшу, яка вже їла все, за рахунок молодшої. Тобто, віддавала свою мізерну їжу, що залишалася в будинку старшій, врятовуючи її життя. Мати і маленька дівчинка не вижили.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
В. К. Ємяшев*

СУШКО Анастасія Володимирівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Абрамівка на Полтавщині

Пережила сильний голод, їли кору дерев (товкли в ступі). У селі був випадок, коли мати з'їла своє немовля. Діти з'їли труп свого батька, щоб вижити. Я та мій рідний брат залишились живі, а інші померли. Дуже тяжко та страшно було у той час, страшно від того, що тебе могли вбити та з'їсти.

*Записала заступник директора територіального центру
Київського району Одеської міської ради*

А. А. Ляхова

ТАРАСЕНКО Микола Дмитрович

1922 р. н.

Мешкав у с. Лозуватка Дніпропетровської області

Про голод пам'ятаю, було дуже важко, їли траву, тільки, щоб не померти.

Коли мої батьки почали пухнути з голоду, мене навіть хотіли відправити до родичів. Мені тоді було 10 років. Але я вижив, і мої батьки теж вижили.

Більше про Голодомор розмовляти не можу. Я стара людина, дуже погано себе почуваю.

*Записав головний спеціаліст Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради*

Н. Н. Колмогорова

ТЕСЛЯР Ганна Іванівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Біляївка Одеської області

Сім'я складалась з восьми осіб. Була одна корова. Пекли коржі з лободи, шкарлупу насіння, їли квітки акації, макуху, лушпайки з картоплі. Хліба не бачили. Люди пухли від голоду, багато вмирало.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

ТИМОФЕЄВА Надія Спиридонівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Анатоліївка Одеської області

Проживаю в м. Одесі, вул. Дніпропетровська дорога, буд. 12, кв. 55. Народилася в 1926 році в селищі Анатоліївка Одеської області. В сім'ї було 9 осіб, ми страждали від голоду. Дорослі ходили в поле, де шукали картоплю та буряк, що лишилися в землі. Мати намагалася покласти нас спати вдень, аби ми не просили

їсти. Батько і два мої брати пухли від голоду, по всьому селі не лишилося кішок, собак, горобців, голубів – усе з’їли. Так ми й пережили зиму. Врятувала нас наша корова, мати так її й називала: «наша рятівниця».

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

ТИМОШЕНКО Анатолій Онисимович

1926 р. н.

Мешкав у с. Ганно-Покровка Одеської області

Доцю, єдине, що мені запам’яталось з тих років, це те, що цілий рік люди вми-
рали, але чомусь найбільше весною. По-моєму, сиротам іноді допомагали, давали
кукурудзу мелену, висівки, якусь крупу. Більше самі люди допомагали, хто більше
мав.

Були такі люди, що одразу вступали до колгоспу, в основному дуже бідні,
а тих, хто мав якесь господарство, примушували, пригрожували, залякували, і їм
ніде було діватися, боялися та й ішли.

Приходили, і вдень, і вночі. Багато разів приходили, круглий рік ходили.
Відбирали все, злодії.

*Записав учень
О. Альбещенко*

ТИМЧЕНКО Федір Іванович*

1921 р. н.

Мешкав на Київщині

Восени 1932 року мені виповнилося 11 років. Як страшний сон, згадую той
фатальний вересень. Одного погожого ранку до батьківської хати зайшло троє
кремезних комсомольців. Я добре їх знав, бо жили вони по сусідству. Почався
ретельний обшук. Активісти нищпорили всюди: на горищі, в коморі, під піччю.
Забрали все: зерно, крупи, навіть жменьку бобів з горщика. Як голосила тоді моя
мама, бажаючи залишити хоча б що-небудь!

Осінь ми сьак-так пережили. Пекли буряки й картоплю. Коли вони закінчи-
лися, їли різну зелень: кріп, траву, листя з дерев. Тато працював в Яготині на цук-
ровому заводі і приносив трохи харчів. Майже все їстівне батьки віддавали мені
та моїй молодшій сестричці Марійці. А взимку стало зовсім сутужно, бо всі запаси
скінчилися. Пам’ятаю, встаєш вранці й думаєш: що б поїсти? Кожної ночі снилися
якісь гарячі запашні страви. Коли вранці я просинався, то дуже шкодував, що то
був лише сон...

* Свідчення було опубліковане на сайті Київської обласної державної адміністрації; після 2010 р.
увесь розділ з документами і свідченнями про Голодомор на Київщині (зокрема, www.kyiv-obl.gov.ua/Docs/berezan_svid.doc) було знищено. Порівн. прим. на с. 149).

Під кінець зими батько дуже ослаб і вже не міг пішки ходити в Яготин на роботу. В березні 1933 року він помер. Його поховали в невеликому ящику, який сьак-так збили з дощок сусіди. Мати померла через 10 днів. Її вже й труни не робили: поклали в могилу загорнуту в ряднину. Я навіть не знаю, де могили моїх батьків. І досі моя ненька в мене перед очима: стоїть, опухла від голоду, і з тугою дивиться на мене й Марійку.

Ми з сестричкою залишилися самі в нетопленій хаті і так збайдужіли до всього від голоду, що смерті вже не боялися. Днями лежали на холодній печі й лише інколи виходили надвір та їли бруньки з дерев. Потім нас забрали в колгоспний притулок для сиріт. Як тільки ми туди прийшли, нам дали по мисці затірки (зварені на воді висівки). Я відразу почав їсти. Як це було смачно! Я був безмежно щасливий! А от Марійка їла мляво, в неї не було навіть сили, щоб піднести до рота ложку. Я вхопив її миску і просто випив звідти страву. Марійка якось так жалісливо подивилася на мене і впала зі стільця на підлогу. Через кілька хвилин сестричка померла.

Я залишився в притулку. Там жило 10 дітей-сиріт, батьки яких померли від голоду. Ми працювали в колгоспі й одержували за роботу харчі. Так я й вижив, але ті страшні події запам'ятав на все життя.

Записав онук

ТОПИЛІВНА Катерина Василівна

1919 р. н.

Мешкала у Вінницькій області

У нас силою у 1933 році забирали хліб. Тих, хто чинив спротив, позбавляли волі на 10 років. Потерпаючи з голоду, їли померлу скотину і від цього м'яса всі хворіли, селяни намагалися піти до міста – виміняти на хліб речі. Багато хто з них не повернувся, що сталося з ними не знає ніхто.

З нашої родини в 1932–1933 роках вимерло півродини.

Записав онук

ТУЛГАРА Марія Олександрівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Лутава Чернігівської області

Під час голодомору мені було 7 років. Люди помирали майже у кожній хаті. Діти та дорослі були опухлі від голоду. Варили кашу з лободою і для запаху, зовсім трошки, клали пшоно. Хліба зовсім не бачили. Було нічого вдягнути.

*Записала соціальний працівник
Л. Л. Фомина*

ФАРИК Ганна Федорівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Шимкове Автономної Молдавської СРР

У 1929 році нас розкулачили. Забрали усе, що було, та вигнали на вулицю. Було дуже тяжко. Люди вмирали від голоду, падаючи просто на вулиці. Якщо батько приносив невеликий пайок хліба, мати по невеличкому шматочку ділила його на всіх нас. Життя було невимовно важким та голодним. Однак всі вижили, страждаючи і голодуючи від засухи і неврожаю.

*Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради
Ю. Г. Демидюк*

ФЕДОРОВА Ганна Петрівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Тимоновичі Чернігівської області

Голодомор пам'ятаю.

Говорять, що відбирали у людей все, але це не так. Нас у мами було 8 дітей, всі дівчатка. Були два коні, жили багато. У 1931 році, пам'ятаю, мама шинкувала капусту, що росла в городі, але цього року її не було зовсім, одні зелені листи. І вона засолила в бочку, але дуже, дуже мало вийшло. У той рік батько виїхав до Дніпропетровська на заробітки, він був швець. Працював там і передавав нам гроші і продукти. У нас були 2 коні, 3 корови – поступово їх зарізали, коли зовсім не було чого їсти. Потім мама виїхала до батька, а чотирьох дівчаток, одних залишила в селі. Ми ходили в школу, там давали суп і маленькі шматочки хліба.

Продукти не ховали. У багатих забирали надлишки зерна.

Поля охороняли самі колгоспники. 1932 року батько приїхав зі всіма членами сім'ї, мамою й іншими сестрами додому. Вони привезли з Дніпропетровська 2 мішки буряка. Він був настільки солодким і смачним, що нам щодня давали по шматочку. У 1933 році почалася колективізація, записували в колгосп. Ми пішли в колгосп всією сім'єю. Працювали і там давали по шматочку хліба і паяння всім, хто пішов в колгосп.

Ходили, забирали зерно до кулаків, але тільки вдень. Забирали у заможних кулаків, якщо вони ховали і не давали, то шукали і забирали.

Ми жили не бідно, середньо. До нас ніхто не приїжджав і нічого не забирав, оскільки сім'я вважалася багатодітною. Забирали вночі злодії і голодні люди, курей забирали.

Не голодували ті, у кого було зерно. Пам'ятаю на Паску ми пішли до рідного дядька в сусіднє село, він жив заможнo. Хотіли попросити хліби, але він нам не відкрив і не впустив.

Бідні люди ділилися один з одним. Їли тоді будь-яку траву: конюшина, подорожник, ягоди і ще люпин. Люпин садили для добрива полів. Його насипали в мішки, укріплювали на палицю і кидали в річку Снов, там він плавав і вимокав, а потім його варили і їли.

Померло багато людей. Людоїдство було. З'їдали маленьких дітей і жінок. Я пам'ятаю, мені було 10 років, я пішла на млин в «Наш гай» через міст, а там багато дерев, як парк. Там люди нападали на людей. І за мною бігла жінка з серпом, хотіла убити, але я швидко бігала і втекла. Жінка з серпом залишилася в пам'яті.

*Записала спеціаліст Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради
Л. І. Лупол*

ФЕДОТЧЕНКО Віра Мусіївна

1930 р. н.

Мешкала в с. Андренки на Полтавщині

До 1932 року мій батько мав будинок в Полтаві, разом з дядьком, братом моєї мами, жив він в Диканьському районі нині Полтавської області у дідуся, а дідусь мав своє натуральне господарство. У 1932 році, коли почалася колективізація сільського господарства, отцеві запропонували вступити в колгосп, але він відмовився, сам він був дуже такий великий раціоналізатор (музикант, танцюрист, коваль, кравець, агроном і механік), все робив сам, тому дідусь тримав його біля себе, щоб він у всьому допомагав. Із за того, що він не захотів вступати в колгосп, у нього почали забирати все. Людей, які забирали у населення все, називали «буксири».

У батька була сім'я – мама і двоє дітей. Мені було 2 роки, а братові 10–11 років.

Коли приїжджали «буксири», вони забирали все, буквально все, у них були великі металеві палиці, якими вони робили проколи в землі, щоб подивитися, чи нічого не закопано. У дідуся був дуже великий красивий сад, було багато споруд, які почали розбирати.

Були комора, дерев'яні зроблені без цвяхів, сараї, млин, все це забрали і відвезли в колгосп. Забрали картоплю, буряк, морквину.

На горищі у нас була сушка і сухарі, мама просила: «Залиште для дітей хоч би сухарі», – на що «буксири» сказали: «Ви все одно помрете, навіщо Вам залишати сухарі, і забрали сухарі. Все це відбувалося на очах батька, який лежав в ліжку. У батька була сестра, яка принесла яйце, він очистив це яйце, потім подивився на мене, і віддав його.

У Полтаві дядько пустив у наш будинок квартиранта, який був далеким родичем дядька. Цей квартирант продав все і виїхав до Америки, тому у нас нічого не залишилося.

Під час голодомору першим помер дідусь, потім помер батько, його брати. Останнім помер третій брат, у якого була дуже велика сім'я – чоловік 10. Його вигнали з будинку, забрали все, вивезли в поле і наказали нікому і нічого не давати, всі вони померли. Нас з будинку не вигнали, залишилися мама, бабуса і нас двоє.

Нас врятувала собака, вона толочила доріжку, під якою мама викопала ямку і закопала туди зерно. Коли забрали собаку, бабуса і мама, потім відкопали це

зерно, вони його товкли в ступі і робили з нього муку і листя. З листя виходили млинчики.

Нас підтримали мама і бабуса. Ми повернулися до Полтави. Я стала інженером, а брат мій льотчиком. У мене був дядько Серьожа, який жив в Полтаві і працював головним бухгалтером в селекційному інституті, коли почалася колективізація, він мамі говорив, що ти пригадаєш мої слова, що це була організована злочинність. Дядько надалі був розстріляний як «ворог народу».

Мама в ці роки захворіла тифом, вона лежала під коморою, а в цей час ходили люди з Харкова, з інших міст, шукали де б хоч поїсти можна було. А у нас ще нічого не забрали, і був хліб, було все, бабуса запросила дівчину, погодувала, і вона залишилася у нас на один день, потім ще і ще, допомагала бабусі.

Деся вона дістала чвертку горілки, влила прямо в рот мамі і говорить «Хай краще помрете, чим мучиться», а мама вже через декілька днів почала видужувати. Я не знаю, де ця дівчина, вона напевно пішла, коли у нас почали все забирати. Ось такий був випадок. Мама пережила теж багато, і тиф, і всіх поховала.

*Записали члени робочої групи Приморської районної державної адміністрації
Одеської міської ради по збору спогадів очевидців голодомору 1932–1933 років*

Є. І. Петрова, Л. М. Гаврилюк, В. В. Кухар

ФЕКТИСОВА Надія Григорівна

1927 р. н.

Ми мешкали вчотирьох – я, батько, мати і брат. Мені було 5 років, брату 7 років. Батько працював на залізничній дорозі, яка обслуговувала завод «Краян»*. У нас була коза, ми її випасали на кладовищі біля заводу, батькові давали пайки, на свято консерви – горох з м'ясом. Ми жили на квартирі, збирали відходи в столовій заводу, яка була рядом, годували козу, тому що вона була нашою годувальницею.

Записала секретар районної ради ветеранів

Л. А. Руденко

ФЕНЕНКО Петро Павлович

1928 р. н.

Мешкав у с. Котівка Харківської області

Сім'я була велика 7 дітей, батько і мати. Та ось прийшов 1932 рік, почали організовувати колгоспи. Забрали землю, худобу, заставили силою вступити до колгоспу. Батько не хотів йти в колгосп, його побили, а нас, малих дітей і матусю, вигнали з хати. І ми лишилися на вулиці. Батько змушений був вступити в колгосп. У колгоспі батькові давали тридцять грамів хліба на день. Донести весь хліб додому він не міг, бо був голодний сам. У сім'ї почався голод. Звичайно,

* Завод важкого кранобудування, виник на базі залізничних майстерень (1863) неподалік від першого в Одесі паровозного депо; 1931 р. тут був збудований перший паровий рельсовий кран. 2007 р. визнаний банкрутом, остаточно припинив існування 2016 р.

намагалися вижити і їли лободу, листя фруктових дерев, калачики. На жаль, на таких харчах довго протриматися не могли. Почали вмирати сестри та брати. За 1932–1933 роки померло п'ятеро моїх братів і сестер.

Я добре пам'ятаю, як ходила група людей і забирали все з хати і погребів. Одного разу витягнули з погребу кваснину (огірки, помідори) і повиливали все на землю. Ми зібрали все те, що валялося на землі. Наїлися, а потім довго хворіли. Певно, найважче було нам, дітям, бо дуже хотілося їсти, і ми не могли перенести голод.

Страшним було і те, що матері не могли перенести муки дітей і інколи робили таке, що сьогодні можна назвати великим злочином. Були випадки, що матері ховали ще живих дітей, бо в них не було сили дивитися на їхні муки. Так, наша сусідка закопала живими четверо дітей. Вона залишилася живою і все життя оплакувала свій гріх. І хоч пройшло багато років, але я пам'ятаю ті голодні роки.

*Записала
Н. А. Луц*

ФОНГЕЛЬГАН Володимир Аврамович

1918 р. н.

У 1933 році мені було 15 років, жил я разом з батьками. Мати працювала на агаровому заводі кладовщицею, батько – будівельником. Батьки отримували продовольчі картки, але продуктів було дуже замало, приходилося продавати ювелірні прикраси, за виручені гроші мати покупала продукти. Так і вижили.

*Записала соціальний працівник
В. А. Колесниченко*

ХАВКІНА Діана Фраймівна

Р. н. невідомий

Проживаю в м. Одесі, вул. Канатна, буд. 132, кв. 10.

У мене під час голодомору померло дуже багато рідних. Мій батько хворів на тиф. В той час з сіл приїздило багато людей. Всі дорослі та діти були дуже худі з опухлими животами. В Одеській області знаходилось німецьке поселення «Лівенталь»* (точно назву не пам'ятаю), туди відправляли виснажених дітей-сиріт та заселяли їх в дитячі приюти. Пам'ятаю, з Америки також надсилали якусь гуманітарну допомогу.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

* Ідеться про с. Лібенталь, нині – у Маяківській сільській громаді Одеського району і області.

ХАУСТОВА Валентина Костянтинівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Олександрівка Одеської області

Нашу родину розкулачили, батько не витримав цього та помер. Під час голодомору мені було 12 років, щоб якось вижити, я почала працювати в совхозі. Їсти було нічого, збирали різну траву, варили з неї суп. Ходити було важко, так як пухли ноги. Дай Бог, щоб це ніколи не повторювалося.

*Записала соціальний працівник**Л. М. Дьяконова***ХЛЕВНЮК Любова Олексіївна**

1927 р. н.

Мешкала в с. Павлівка Одеської області

В нашій родині було 7 дітей. У 1932 році був сильний неврожай, на полях нічого не залишилось, взимку ми з батьками йшли до поля, де не встигли убрати картоплю та киркою довбали мерзлу землю і витягували картоплю. Потім чистили її від землі та грязі, розкладали по корзинах та сушили, коли картопля висихала, мама терла її та виготовляла крохмаль. З крохмалю мама пекла нам крохмальний коржик.

Батько працював ковалем у лісництві, у нас була одна корова, її не відібрали, тому що було 7 дітей, а у людей забрали всю тварину для виконання держзапасу.

Мама працювала у тракторній бригаді поваром, та те, що залишалося від обіду, – бурду, вона несла додому та ми її їли, мама варила нам суп з лободи та кінського щавелю, по весні ми збирали ягоди, ось так і вижили.

*Записала начальник відділу Одеської міської ради**Л. В. Музиченко***ХЛІБНІКОВА Марія Марківна**

1912 р. н.

Мешкала в с. Новоіванівка Одеської області

З жахом згадую голод 1933 року, коли з дітьми ходила в пошуках трави, з котрої варили суп. Збирали кісточки від винограду, мололи їх у борошно, додавали варений дикий щавель й пекли пиріжки. Ловили ховрашків, готували з них котлети, тим і рятували дітей від смерті. Опухали ноги. Не всім пощастило вижити, але ті, хто врятувався від голоду, цього не забудуть ніколи.

*Записала соціальний працівник**А. А. Стоянова*

ХМЕРЕВА Ганна Костянтинівна

Р. н. невідомий

Мешкала в м. Одесі

Було дуже важко, сильно голодували, усі речі, які були вдома, вимінювали на їжу, але на таку маленьку кількість, що ледве вистачало на нашу родину. Я не розумію, як люди могли наживатися на чужому горі, міняючи їжу на речі, які приносили їм бідні та опухлі від голоду люди.

Записала соціальний працівник

Л. К. Мазур

ХМІЛЬНИК Любов Олексіївна

1928 р. н.

Мешкала в Одеській області

Неврожаю не було. Просто весь хліб забирала влада для насіння наступного року, оскільки урожай цього року був неприбраний, залишився в полі. Картопля замерзнула і ми з отцем ходили в поле, він киркою довбав мерзлу землю, ми вигрібали мерзлушку, з якою мама робила коржики і збирали, вигрібаючи з під снігу, колоски. За рахунок цього ми вижили. Всього це явно не вистачало. Люди вимирали сім'ями. Їх вивозили і загірбали в неглибокі ями. Сил копати і ховати не було.

Це були страшні часи, мама міняла золоті колечка, сережки на будь-які продукти, аби вижити.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. К. Ємяшев

ЦВЕТКОВА Ніна Іванівна

Р. н. невідомий

Мешкала в м. Одесі

Проживаю в м. Одесі, вул. Генерала Цветаєва, буд. 1, кв. 51.

Під час голодомору ми мешкали в Одесі. Батьки працювали на заводі, але їсти все одно було нічого. Через те, що був голод, ми всією родиною вирішили переїхати до Росії, в село. Там ми їли гриби, ягоди. Пізніше, коли ми повернулися до Одеси, нам розповідали страшні історії, як хтось їв людей, чи мати вбила свого немовля, тільки щоб нагодувати інших дітей. Були дуже страшні часи. Найгірше те, що цей голод був викликаний не природними явищами, а іншими людьми, які вирішили колективізувати народ.

Записала соціальний працівник

Л. Д. Лозинська

ЦЕБЕВСЬКА Лідія Федорівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

В сім'ї було семеро дітей. Мати пекла коржики, варила якийсь суп, якщо так його можна було назвати, поїла настоем з трав. Їжа була дуже різною: трава, різне насіння. У селі бувало, що люди їли домашніх тварин. Двоє дітей померло з голоду. Я сама дивом вижила.

*Записала заступник директора територіального центру
Київського району Одеської міської ради*

А. А. Ляхова

ЦИПКОЛЕНКО Дмитро Іванович

1920 р. н.

Мешкав у м. Одеса

1. Які на Вашу думку могли бути причини голоду?
– Не було врожаю.
2. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Не можна було.
3. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Не дозволяли збирати колоски.
4. Хто не голодував у селі і чому?
– Всі голодували.
5. Хто зумів вижити?
– Сильніший.
6. Чи допомагали люди одне одному у виживанні, чи ділилися продуктами?
– Так.
7. Які засоби вживали до виживання?
– Харчувались зі свого городу.
8. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
– Все, що було в городі.
9. Скільки людей померло у селі?
– Не пам'ятаю, дуже багато.

*Записав спеціаліст
Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради
І. М. Орлова*

ЧАБАН (АНАНЬЄВА) Марія Леонтіївна

1928 р. н.

Мешкала в с. Мардарівка Одеської області

1. *Місце запису:* станція Перехрестово Фрунзівського району Одеської області
2. *Дата запису:* 22 червня 2008 р.
3. *Ким записано:* Куксою Лідією Трохимівною, невісткою
4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках або у 1946–1947 роках?*
– У 1932 році у грудні моя родина (мама, сестра і я) приїхали з Росії, бо там було тяжче жити, а ще й помер у нас батько від хвороби, до с. Мардарівка, де поблизу була комуна «Софіївка». Я не пам'ятаю, щоб в окрузі люди голодували. Тут проживали приїжджі люди. Жили вони у двох будинках, побудованих в 1929–30 рр. У людей свого господарства не було. В комуні кормили три рази. Відбирати у людей не було чого. Керував комунною присланий з Одеси Зловтов, а потім голова комуни Затулівітер Леонтій Васильович.
5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?*
– [...]
6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*
– Свого господарства комунари не мали, працювали спільно, кормили всі сім'ї, де хоч один член сім'ї працював.
7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусідів про приховання зерна?*
– [...]
8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на збирання продуктів?*
– [...]
9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*
– [...]
10. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*
– [...]
11. *Як люди боронились?*
– [...]
12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*
– Не можна було, бо їх не мали.
13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*
– [...]
14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*
– [...]
15. *Де можна було заховати продукти харчування?*
– [...]
16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*
– Кормили всіх, були дитячі садки, організовували школи.
17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*
– [...]

18. *Що таке закон «Про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*
– Закон був відомий, але у нас нікого не судили, бо все, що збирали, віддавали до комуни. А в інших, розповідали, що було покарання.
19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*
– [...]
20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
– Працівники комуни, сторожі
21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*
– Йшли добровільно, щоб мати харчі, і приймали всіх.
22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
– [...]
23. *Де переховували худобу, щоб не збирали в колгосп?*
– [...]
24. *В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?*
– [...]
25. *Скільки разів приходили до хати?*
– [...]
26. *Коли почали люди помирати з голоду?*
– [...]
27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
– У комуні було 20 сиріт, звідки вони – не знаю, але за ними був догляд.
28. *Хто не голодував у селі і чому?*
– Члени комуни не голодували.
29. *Хто зумів вижити?*
– Ті, хто працював в комуні.
30. *Які засоби вживали до виживання?*
– [...]
31. *Чи мали якусь допомогу від родичів?*
– [...]
32. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
– [...]
33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
– [...]
34. *З яких дерев, рослин вживалися листя, кору в їжу?*
– [...]
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– [...]
36. *Чи можна було щось купити у місті, чи вимінити?*
– Міняти було нічого
37. *Чи був голод у містах?*
– Не знаю.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Даних немає.
39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*

- Не було.
- 40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
- [...]
- 41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- [...]
- 42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- [...]
- 43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Не поминають.
- 44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- Церква побудована лише 10 років тому.
- 45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- До церкви не ходжу, бо вік не дозволяє.
- 46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- [...]
- 47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи не розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- [...]
- 48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- [...]
- 49. Дозвольте зробити з Вас фото.
- 50. Прізвище, ім'я, по-батькові оповідача. Рік народження.
Чабан (Ананьєва) Марія Леонтіївна, 19.12.1928 р.
- 51. Чи ви знаєте, що таке Торгсін?
- Чула від людей, але не знаю. Якесь торгівля.

Записала
Лідія Трохимівна Кукса

ЧАНОВСЬКА Лідія Олександрівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Петрівка Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору мені було 7 років. Мої батьки працювали за дві кружки кукурудзяної юшки, невдовзі обоє померли, а я опухла від голоду. Чужі люди взяли мене та привезли до м. Одеси, до рідної тітки, кинули мене у неї під двірню, а самі пішли. Тітка відвела мене до лікарні, де я довго лікувалась, та потім віддала мене до дитячого будинку, де я і виросла.

Записала соціальний працівник
Г. І. Моторна

ЧЕРНІЄНКО Валентина Никанорівна

1917 р. н.

Мешкала в с. Компаніївка Одеської області

У 1932–1933 роках проживала в с. Компанєєвка Устинівського району Миколаївській області. У ці роки був голодний час.

Люди потім говорили, що причиною голоду стала комуністична влада. Тоді всі сподівалися на Бога. Ми всі залежимо від Бога.

Вмирили багато. Батьки тоді піклувалися про мене. Тому пам'ятаю мало. Мої батьки працювали педагогами в школі. Школа була велика.

Мама піклувалася про мою освіту і направила мене вчитися на хіміка-технолога консервації, щоб по розподілу була при їжі.

Пам'ятаю, що на Паску питала маму, де ж святковий стіл, паска, але вона говорила – немає. Після голоду мене направили в сусіднє село Рудниця поїсти суніцю, щоб вижити. Багато людей не їли суніцю і померли в наступні роки. Збирали трави в лісі для супів, сунічні кущі для чаю.

Мама дала мені окрему грядку на городі для обробки. Пам'ятаю, багато було морквини, буряка. Садила суніцю. Пам'ятаю себе постійно з морквиною.

Всі мешканці працювали на себе, вирощували в городі, були одноосібниками. У селі сім'ї розкуркулювали, тому сусіди приносили свої речі і продукти, щоб заховати у нас. Родичі і сусіди дуже допомагали один одному, приходили і питали, чи є у нас їжа, якщо у них варили цього дня. Не те, що зараз, всі роз'єднані.

Комори з урожаєм охороняли війська.

Люди вмирили тихо, сутичок з військовими не було. Ховали на кладовищі, я теж з мамою ходила.

Записав завідувач сектору

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

В. А. Безеда

ЧЕШЕ Лідія Євгеніївна

1927 р. н.

Мешкала в м. Краснодар

У 1932 році я у вільний час ходила по вулицям та збирала, що знайду, що можливо їсти. Батько лежав хворий, мама ходила на базар і підбирала, хто що викине.

Мама робила з ганчірок ляльки, продавала по 1.50 кар. чи міняла на картоплю, приходила додому, різала на часті та сушила на чавунній плиті, так як дров не було.

Наприкінці 1933 року з'явився комерційний хліб, люди подовгу стояли у черзі. Ми продавали речі з дому та покупали хліб, але потім все починалося знову. З дому продали усі речі, але вижили.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

В. К. Ємяшев

ЧИНЕННА Лідія Михайлівна

1912 р. н.

Мешкала в с. Анатоліївка Одеської області*

Неврожай був у цих роках. 1941 року теж був страшний голодомор. Врожай був, але збирати було нікому, чоловіки пішли на фронт, а жінки були слабкі та скотинки ніякої не залишилось, обробляти землю та вирощувати врожай було нікому, люди пухли з голоду та вмирали.

Сільська рада в основному все забирала у людей. Ніхто нічого не показував, відбирали місцеві. У мене було 4 дітей, і всі хотіли їсти. Зерно прятали в темні бутілки та в скирти, а вони ходили і все обшукували. Проколювали скирти пиками та все знаходили, де б не заховали. Коли я була вагітна і підходили роди, ми сховали зерно під матрацами, де я лежала, а вони перенесли мене на лежак та все забрали. Також, коли працювала в колгоспі, прятала під косою жменю зерна, приходила додому, молола та варила затірку, бо дітей треба було кормити. Вдень ми ходили на поле та збирали залишки зерна, але нас доганяли та все відбирали. Поля охороняла місцева влада.

У ці роки дуже багато помирало. За малими сиротами ніхто не дивився, не було ні садків, нічого.

Ніхто нічим не ділився, нічим було ділитися. Рвали траву, варили і їли. Якось нарвала травички та у сусідки попросила розсолу, щоб якийсь суп зварити. Їли все підряд: і котів, і собак. Коли тварин в селі не залишилось, ходили у сусіднє село, там було їх багато.

Померлих хоронили на кладовищі або в сараях, в яслах викидали ями і ховали там. Гробів не було, тому викидали дошки з заборів або сараїв та колотили щось з них та ховали.

*Записав завідувач сектору**Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради**Н. Є. Прокопець***ЧИСТЯКОВА Ольга Іванівна**

1918 р. н.

Мешкала у м. Одеса

Я була підлітком, тому добре пам'ятаю голодомор 1932–1933 років, а також 1947 року. Наша сім'я жила в місті, тому було набагато легше, ніж у селі. У місті були картки, були магазини, де можна було обміняти антикваріат на їжу. Я добре пам'ятаю, як біженці з сіл наповнювали вулиці міста і вмирали на вулицях.

Але в місті було інше лихо: картки на їжу викрадали, і тоді уся сім'я могла померти. Я гадаю, що у всьому можна звинувачувати керуючих країною. Люди працювали дуже багато, і в селі, і в місті.

Це не повинно більше ніколи трапитись, люди не повинні вмирати з голоду.

*Записала онука**Н. А. Чистякова*

* Нині – с. Анатолівка у Миколаївському районі Миколаївської області.

ЧУКАНЬ Мотря Панасівна

1918 р. н.

Мешкала в с. Дашківці Вінницької області

Голод я запам'ятала добре, бо мала вже 15 років. Висохла на скелет. У сім'ї всі попухли. Але я ще й ходила на норму, полола буряки. Щоб не я, то всі померли б... Приносила бурячків, що напрориваю, варила їх, їли гичку. Свині такого їдла не їли б зараз. А то гречану полову мололи на жорнах і парили окропом, бурякове насіння мололи, бур'ян, що принесу. Вдома всі лежали попухлі. Людям було ще гірше. Було, що вся сім'я вмирала, рід зникав. Як бачу: йде жінка, на дорозі впала та більше не встала. Везуть на цвинтар, а не знаємо, кого. Підвода раз за разом торохтіла... А яку тернову хустку виміняла я за 8 буряків! Люди поїли котів, собак. Їли з річки черепашок, прямо коло річки смажили і там же їли, щоб дорогою ніхто не забрав.

В Іванківцях був такий Бурлачук. Чули, що з'їв свою дитину. Ще був людодд Варлам Заграйчук. Він заманював людей до себе, різав і варив. Нічого їм не було за те. Хто тоді дивився за цим? У війну ще й старостою був. Але здох собачою смертю...

Тепер не знаємо, де ті братські могили, все зрівнювали з землею.

Записав правнук

ЧУМАК Марія Пилипівна

1924 р. н.

Мешкала в Одеській області

Не було урожаю. Кулаки, багачі відбирали у людей все вирощене в полі, городі. Не можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів. Заховані продукти шукали десятники.

Поля охороняли сторожі, збирати колоски не дозволяли. Всі в селі голодували. Їли їжу з трави, буряки, шкарлупи з картоплі, кабаки, варили мамалигу, малай* з кабаку, кабак пекла та кашу кабакову, макуху їли.

Записав головний спеціаліст

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

В. О. Лисак

ЧУМАСЕНКО Любов Никифирівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Прохорівка Одеської області

Сім'я у нас була велика – батько, мама і семеро дітей. Я не можу сказати, що був зовсім неврожай, він був гірший, чим в попередні роки, але був. Справа в тому, що його не змогли зібрати через відсутність робочих рук. Працьовитих людей

* Малай (рум. *mălai*, молд. *мэлай*) – молдавський пиріг або корж, випікався з кукурудзяної крупи.

відправили до Сибіру, у тому числі і мого отця, якого ми більше не бачили. Мама, залишившись одна з маленькими дітьми, не мала чим нас годувати, тому що зерно, навіть заховане в печі, підмели до зернятка. Мама нас годувала лободою, кінським щавлем. Та все ж самий молодший братик і сестричка померли.

Рити ями було нікому, ховали в підвалах.

Люди ходили пухкі, голодні принижені.

Записав працівник управління внутрішньої політики Одеської міської ради

Д. Б. Фетеля

ШАБАТІН Віктор Петрович

1926 р. н.

Мешкав у с. Мар'янівка Одеської області

Восени 1932 року нас обікрали, забрали коня та корову, стало зрозумілим, що вижити взимку неможливо. Батько і його брати вирішили поїхати на Донбас з тим, щоб потім після працевлаштування викликати родини. З трудом батько родині, що залишалася, залишив мішок буряка і півмішка сої, більше інших продуктів у хаті не було.

Весною кінь гриз землю, впав, мужики намагались підняти його, марно. Плакала жінка, яка доїла корову та надоїла молоко з кров'ю. Ми з братом ловили ховрахів, бувало й успішно. Ми їх обсмажували й їли. Хотіли на землі так само шукати щось для їди.

В день від'їзду на Донбас дорослі зайняті оформленням проїзних документів, а діти – я (6 років), мій брат (9 років), двоюрідний брат (9 років) і сестра (6 років) знаходились біля речей. Під'їхав віз, зупинився біля нас, візничий вийняв продукти (хліб, сало) і став їх їсти, ми, як зачаровані, дивились на це. Мій двоюрідний брат (9 років) підійшов ближче до воза. Візничий мовчки взяв канчук, вскочив і вдарив Якова, збив його з ніг, продовжував наносити удари один за іншим. Мій брат Леонід побіг шукати батьків, коли привів їх, Яків вже був неживий, і невідомо куди поділася сестра Варя. Більше я нічого не пам'ятаю. Поки мати була жива, в нас не допускались спомини про голод 1932–1933 років.

Записала соціальний працівник

Г. Е. Ваулина

ШАВЛОВСЬКА Альвіна Василівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Котовка Дніпропетровської області

Мати була маленькою дівчинкою у ті роки, які згадувати їй було боляче і страшно. В них була велика родина. П'ятеро дітей, всі дівчатка, моя мати була середньою, самою меншою була Ліда, якій в 1932 році виповнився 1 рік.

В ті страшні роки голодомору вся родина голодувала, її батько Шавловський Василь Васильович для того, щоб нагодувати дітей зібрав на скошеному полі

невелику жменьку колосків. Мати розповідала, що в той же вечір, як він приніс їх додому, за батьком прийшли. Мати не пам'ятає всього, але розповіла, що батька засудили на 10 років, і всю родину вислали до Казахстану. Мати пам'ятає, що везли їх у товарних вагонах, маленьких дітей, які потерпали з голоду, охороняли озброєні солдати. Мати розповіла, що в Казахстані їх годувала казахська родина, чужі люди приносили їжу, яку щодня ділили між усіма дітьми, завдяки цьому усі залишилися живі.

Ці страшні роки голодомору в Україні наша родина залишила в пам'яті на все життя.

*Записав син
Олександр Григорович Мацюк*

ШАЛАЙДА Олена Степанівна

1927 р. н.

Мешкала в м. Одесі

Коли почався весь цей жах, мені було 5 років. Дитинство було дуже голодним, багато родичів померло від голоду. Щоб щось поїсти, збирали все, що можна їсти, – кропиву, калачики, акацію. Коржі пекли з лободи. Оскільки ми жили у місті, нам було не так тяжко, як людям з сусідніх селищ. Багато хто приходив до міста з різних кутків країни з надією, що тут набагато краще.

*Записала працівник управління внутрішньої політики
Одеської міської ради
С. Д. Ганібал*

ШАРГІНА Марія Іванівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Біляївка Одеської області

Проживаю в м. Одесі, вул. Марсельська, буд. 28, кв. 6. Народилася 1920 року у селі Біляївка Одеської області.

Їсти було нема чого. Нас було 7 дітей, 2 померли від голоду, нашу сім'ю спіткало велике лихо – виселили з хати, відібрали всі залишки зерна, що їх зберігали вдома. Сім'я поселилася на окраїні. Ходили по полях, збирали мерзлі залишки буряку, зерна. Родичі з міста ділилися своїм пайком, чим і врятували нам життя.

*Записала соціальний працівник
В. П. Торган*

ШАРГОРОДСЬКА Зінаїда Мефодіївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Миколаївка Автономної Молдавської СРР

1. Місце запису: м. Одеса.
2. Дата запису: 15 березня 2008 року.
3. Записала: Дьяк Ганна, учениця 10-М класу, ОНВК – гімназії № 7.
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 роках?
– Так.
5. Які на Вашу думку могли бути причини голоду?
– Забирала урожай влада.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?
– Влада.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
– Ні.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?
– [...]
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Ні.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Ні.
11. Як люди боронилися?
– Нічого ніхто не міг зробити, але хто мав змогу щось приховати, той і виживав.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– [...]
13. Хто і як шукав?
– Місцеві представники влади.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Три-чотири особи.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– В землі.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Давали.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі?
– Забирали ще й худобу.
18. Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?
– Взяв п'ять колосків – сидів п'ять років.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Ні.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Місцеві.
21. Чи люди хотіли добровільно йти у колгосп?
– Деякі так, а деякі насильно.

22. Чи змушували людей йти у колгосп?
– Хто не йшов, тих переслідували.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– В лісі.
24. В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?
– Дуже рано або пізно вночі.
25. Скільки разів приходили до хати?
– [...]
26. Коли почали люди помирати з голоду?
– Навесні.
27. Що були з малими сиротами, чи опікувалася ними держава?
– Опікуваласьь.
28. Хто не голодував у селі і чому?
– Хто працював на тракторі.
29. Хто зумів вижити?
– Хто допомагав один одному, хто мав роботу.
30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду?
– Так.
31. Які засоби вживали до виживання?
– Їли навіть траву.
32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
– Мали.
33. Що споживали з рослин, ягід, коріння?
– Все, що можна було.
34. З яких дерев, рослин, вживали листя, кору в їжу?
– [...]
35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
– [...]
36. Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?
– Можна було виміняти.
37. Чи був голод у містах?
– Так.
38. Скільки людей померло у селі?
– Близько 50.
39. Чи відомі випадки людодїдства у вашому селі?
– Так.
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– На кладовищі.
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Ні, давали щось поїсти.
42. Чи відомі у вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Так.
43. Чи поминають їх?
– Так.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду у церкві?
– Тепер поминають.

45. Чи є у вашому селі церква?

– Ні.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Так.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років?

– Немає молоді. Розповідаю своїм родичам.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Владу.

49. Дозвольте зробити з Вас фото?

50. Шаргородська Зінаїда Мефодіївна, 1925 р. н.

51. Чи знаєте ви що таке Торгсін?

– Валютний магазин.

Записала учениця

Ганна Дьяк

ШВЕЦЬ Костянтин Петрович

1924 р. н.

Мешкав у с. Струнькове Одеської області

Голодомор був створений навмисно. Вирощене в полі, городі овочі відбирали представники влади. Якусь частину зерна можна було приховати, якщо знаходили, то відбирали.

Представники влади охороняли поля, колгоспні комори. У полі не дозволяли збирати колоски, залишки городини. Всі голодували.

До нас ніхто не приходив, тому що батько працював на залізниці, земельної ділянки не було. Хто працював на залізниці – давали пайки кукурудзи.

В їжу споживали рослини, ягоди, коріння.

Записав головний спеціаліст

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

В. О. Лисак

ШВЕЦЬ Ольга Тимофіївна

1925 р. н.

Проживаю в м. Одесі, вул. Литовська, буд. 29.

У 1933 році мені було всього вісім рочків, але цей страшний час запам'ятався на все життя. В нас була велика родина. Під час голодомору померло дві мої сестрички. Інші вижили завдяки лише нашій матусі, – вона працювала у полі та брала нас усіх з собою. Ми шукали в полі земляні купки, що їх нарили гризуни, а в них знаходили зернятка, збіжжя вівса. Вдома ми просіювали землю, вибирали зерно, перетирали його, а мама варила з нього суп. З товченої трави ми робили млинці. Мама їздила у місто, вимінювала деякі речі на їжу. Так, завдяки маминій

турботі з нашої родини померло лише дві дівчини. Старші діти, які працювали в полі, отримували по стакану насіння, це було великим щастям.

Страшно згадувати ті часи, коли люди вмирали як мухи, їх ховали загорнутими у простирадла. Дай Боже, щоб ніколи більше не повторилася та страшна трагедія.

*Записала соціальний працівник
В. Н. Колесникова*

ШЕВЧЕНКО Лідія Семенівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Петрівка Одеської області

Про цей час я пам'ятаю дуже мало, так як була дуже маленька, але згадую, що мені постійно хотілося їсти. Батьки уходили на весь день в пошуках їжі. Збирали в полі залишки картоплі. Старші брати у лісі збирали гриби, ягоди, ловили птиць. От так наша родина пережила голодомор.

*Записала соціальний працівник
В. М. Чумікова*

ШЕВЧИК Марія Олександрівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

Проживаю в м. Одесі, вул. Гайдара, буд. 7, кв. 56.

У 1922 році мій батько поїхав працювати в Одесу, а у селі залишалися його брати – Олексій та Андрій. Коли почалися проблеми з харчуванням, він вирішив допомогти своїм братам. Батько працював на залізниці, у нього був безкоштовний проїзд. Ми поїхали до Ленінграду, там накупили різних круп та поверталися додому. Коли прибули до станції Вапнярка та хотіли вийти з вагону, нас оточили міліціонери та не дозволили нікуди йти. Нас завели у приміщення вокзалу та показали у вікно, там, на привокзальному майдані лежали люди. Хтось іще був живий, стогнав, кричав, а хтось лежав вже мертвий. Нас відправили назад додому зустрічним потягом.

Навесні 1933 року, ті хто пережив зиму, голодні, хворі потяглися до лісу, назби-
рали грибів та стали їх їсти, від чого вмирали. Через рік батько таки поїхав у село, де йому розповіли, що його брати померли. У страшних муках помер дядько Андрій, – коли він лежав пухлий від голоду, хтось поклав йому у долоню кусочок каші. Він стиснув кулак і каша вилізла крізь пальці, дядько намагався піднести руку до рота, але рука впала на груди і він помер, навіть не спробував тієї каші.

В селі не залишалось ані корів, ані коней, навіть собак та кішок не було – усіх поїли.

*Записав соціальний працівник
Є. Н. Мишкевич*

ШЕЛЕСТНА Ольга Федорівна

1922 р. н.

Мешкала в селищі Копись, Білоруська РСР

В нас батько помер, залишилась мати та троє дітей. Ми жили непогано. В нас була навіть корова, яка давала молоко. У нашому селі сусіди допомагали один одному продуктами харчування.

Люди вмирили з голоду, але випадків, щоб люди валялися на вулиці, не було. Я не знаю, скільки осіб померло у нашому селі, але були бідні люди, які вмирили кожний день. Їх ховали родичі або навіть допомагала сільська рада.

Записала соціальний працівник

В. А. Колесниченко

ШЕПЛОВА Н. І.*

Р. н. невідомий

У 1932–1933 роках моєму батькові ледь виповнилося 6 років, але він усе життя пам'ятав про голод та холод. Із розповідей моєї покійної бабці Мотрі Макарівни, яка ціною свого здоров'я та приданого (бо була із заможної родини), заплатила за збережені життя п'ятох дітей та чоловіка. А ось прадідів та прабабусь вберегти не вдалося – їх життя згасли, як свічки. Голод – страшний час. Люди ходили, мов тіні, в очах німий біль, руки і ноги попухли від голоду. Крім голодних очей дітей – тяжка виснажлива праця з ранку до пізнього вечора на колгоспному полі. За жменьку зерна тюрма, а зерно відправляли ешелонами. Мій прадід помер на пасіці, хоч мед був поруч, але страх, що заберуть до Сибіру, був мабуть страшніше самої смерті. Він там і помер серед бджіл та вуликів. Сама бабця не раз була на крок від смерті, але сила життя, страх за життя дітей підводили вже зовсім немічне тіло.

Варили лободу, кріп та різні трави, які були придатні до їжі. Мій дядько Гриша ходив з дідом Андрієм уночі збирати мерзлу картоплю, яка залишилась на полі. Жили в хаті без стріхи, бо солому віддали на корм корівчині, яка чудом вижила разом з усіма.

Люди падали як мухи, їх ховали без трун, бо не було сили їх зробити. Були випадки, коли люди їли дохлих тварин, котів, собак і навіть людей. Виснажені, немічні, але сильні духом і вірою в Господа люди долали голодомор, ростили дітей і, як могли, берегли душу. Але вимирання все продовжувалося, і район Харківки у рідному місті Миргород весь вимер.

Кожен повинен пам'ятати історію, бо в кожного в далеких і страшних тридцятих померли родичі... Хай небо дарує їм царство, а найкращим пам'ятником їм хай буде наша пам'ять та визнання голодомору геноцидом народу України.

* Свідчення надане вчителькою Н. І. Шепіловою 2008 р.; записане за розповідями покійної бабусі – Мотрі Макарівни Мартиненко, яка під час Голодомору мешкала у м. Миргород на Полтавщині (на той час перебувало у складі Харківської області).

ШКРАБ Давид Абрамович*1921 р. н.**Мешкав у с. Соболівка Вінницької області*

Голод був. І час, коли голодували, пам'ятаю. Я тоді маленький був, звичайно. Історію пам'ятаю: зібрав я рубель двадцять і купив 100 гр. хліба. Поніс додому через площу, а коли переходив її, а вона велика, як наше Куликове поле, підбігла жінка, закричала, що це її хліб, вихопила і відразу засунула в рот і з'їла. А я тоді сильно плакав. Після цього за хлібом не ходив. А в серпні 1933 року, коли зовсім важко стало, мене відправили до міста, там трохи легше було. Правда, коли в місто приїхав, у мене ноги у стопи були по товщині, як у стегон – опухли.

Причин голоду не знаю, тоді я дитина була, а після цього не думав про це, – я в армії був, потім воював.

Мій тато працював вантажником, підсобником на цукровому заводі, свого господарства не було, тому забирати у нас нічого було, – і так убогість.

Про закон «п'ять колосків» щось чув, а ось точно знаю, що за кіло винесеного із заводу хліба або цукру давали 7 років таборів. І за прогул. У нас одна людина на роботу не вийшла один день, не змогла, так його засудили і на три місяці відправили до Уфи в Башкирії.

Чув, що вмирали з голоду, але у нас в селі була дуже велика дружна єврейська община – 365 чоловік, голодували сильно, але ніхто не помер. Допомогали один одному. Одна жінка ходила старцювала, подаяння збирала – знала, у кого щось є і можуть дати, і у кого були діти – тим допомагала. А мене потім, в липні або серпні 1933 року, в місто перевезли. І нам з-за кордону євреї допомагали – пам'ятаю, прислали 5 доларів, ми поїхали в Гайсин, там був магазин «Торксин», ми на ці гроші купили 2 пуди муки.

Я в цей час варив квіти акації. У мене був алюмінієвий кухоль, збирав квіти і в ньому варив.

У нас в общині ні смертей з голоду, ні людодства не було, тому що допомагали один одному. Але коли я вже жив в місті, приїхала дівчинка з нашого села і розповідала, що мама з'їла свого хворого сина. Але це з чуток. І на базарі, розповідали, купили м'ясо, а в ньому людські нігті. Але чи точно це правда – не знаю.

*Записав головний спеціаліст**Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради**В. М. Король***ШУТАЙЛО Євгенія Семенівна***1922 р. н.**Мешкала в Одеській області*

Сім'я наша була велика: батьки та семеро дітей. Якось вночі прийшли та забрали батька, куди та чому до цих пір не відомо. Мати залишилась з 7 дітьми. В 1933 році ми дуже голодували, діти пухли від голоду. Двоє хлопців молодших

ми з мамою поховали, а ми залишилися живими завдяки тому, що наступила весна і з'явилися різні трави: кропива, лобода, щавель. Ціну хліба вмію цінити з дитинства і бережу його.

Записала
Є. С. Шугайло

ШУМСЬКА Дарія Климентіївна

1927 р. н.

Мешкала в с. Осташки Вінницької області

Мені тоді було лише 5 років, але пам'ятаю усі страхиття голодомору, а точніше – геноциду проти українського народу. Народилася я в сім'ї заможних селян. У сім'ї було четверо дітей. Дитяча пам'ять закарбувала увесь жах 1932–1933 років. Пригадую, як осіннього дощового дня комсомольці вилучали у селян худобу, усе знаряддя праці, зерно та харч, – казали «все це заради світлого майбутнього». Задаюсь питанням, невже можна побудувати наддержаву, «братерство і рівність» на крові своїх батьків, на сплюндрованій історії нашої України. Чи може такий народ називатися «народом»? Ці та інші питання поставали у головах селян, які звикли працювати на своїй землі, з своїми дітьми.

Наше село складалось з окремих кутків. Власне, наш куток постраждав найменше, бо коли вилучали все хатнє, зароблене важкою працею, за дверима, в клуні, стояли жорна, на яких перемелювали просо худобі. Стояли на самому видному місці, тому-то, напевне, були не поміченими зі сторони «будівничих нової влади». Наша сім'я, родичі, сусіди на цих жорнах мололи все, що бачили: жолуді, сухі листя та траву, коріння різних рослин – все, що можна було знайти в околиці, бо ні собак, ні кішок, ні лісових звірів в околиці вже не було. Поїли все. Щодночі в клуні рятувався люд, а батько всю ніч лежав на землі, слухаючи, чи не ідуть поліцаї, бо як заберуть – голодна страшна смерть. А щоранку вмерлих та напівживих звозили до величезної ями, в центрі села (в 1950-х роках на цьому місці збудували сільський клуб. Що це – насмішка долі чи влади?) засипали землею, яка «ходором ходила», бо деякі люди були ще живі. Однієї ночі мама Каті Драч вилізла звідти білою, як молоко.

Пам'ятаю, що комуністи зібране зерно зберігали в церкві, як ми, діти, дивились на дзвіницю церкви, знали, що там є все, що може всіх врятувати. Але не наважувались навіть підійти до неї, бо розстріляють або вивезуть до Сибіру. Боялись цього, як і голодної смерті.

Голод став результатом цілеспрямованої політики комуністичного режиму.

Записала учениця
Анна Неделева

ЩЕРБИНА Віра Іванівна*1931 р. н.*

У 1933 році я була маленька і не пам'ятаю, що відбувалося, але моя бабуся, котра мене ростила, розказувала, що моя мати голодувала, слабшала і від цього померла. Мені було тоді лише 2 роки. Батько пішов на фронт, дійшов до Берліна і там загинув за два дні до закінчення війни. Я вважаю себе жертвою Голодомору.

*Записала соціальний працівник**В. І. Шевченко***ЩЕРБИНА Катерина Іванівна****1918 р. н.**Мешкала у Вінницькій області*

Уявити важко, як подібне могли витримати люди, і все це, не розтягнене в часі, а протягом одного людського життя. Перша світова, громадянська, Друга світова війни, розруха, колективізація, розкуркулення: три голодомори – 1921–1922 років, 1932–1933 років і 1946–1947 років. Все це супроводжувалося страшними репресіями.

Про жахливі дні 1931–1932 років нам нагадують лише страшні дані на пожовклих папірцях і спогади вже зовсім стареньких очевидців. Їх залишилось мало, та їхні слова – це історія, яку не варто забувати. Насильницька колективізація призвела до різкого падіння урожайності й відбила в селянина любов до землі, перетворила його в покійного виконавця розпоряджень влади. Справжній господар був знищений, бездоглядна худоба гинула, земля заростала бур'яном, а врожаї з року в рік падали.

Колективізація викликала масовий опір в українському селі. В 1930 р. на Поділлі відбувалися повстання селян проти колективізації в усіх без винятку районах. Всі повстання були придушені збройною силою. Доведені до відчаю суцільною колективізацією і розкуркулюванням, люди не зупинилися й перед убивствами. До «терористів» застосовувалася найвища міра покарання – розстріл.

Намагаючись зламати опір колективізації, обидва уряди – центральний і республіканський, вирішили виморити годувальників країни голодом. «Червоні мітли» – посланці партії, неблаганно вимітали селянські засіки. В жнива 1932 року держава позабирала хліб, вирощений не тільки на ланах колгоспів і радгоспів, але й на землі одноосібників та присадибних ділянках колгоспників. Під цинічним лозунгом «вилучення хлібних надлишків» ексекційні бригади трусили садибу за садибою, чинили безсудну розправу: розкуркулювали, кидали до в'язниці, виганяли із хати, били, штрафували. Десятки районів, сільрад, колгоспів, які не здали хліб, було занесено на «чорну дошку», тобто люди не мали змоги купити ані одягу,

* Свідчення було свого часу опубліковане на сайті Бершадської районної державної адміністрації (<http://rda.bershad.ua/forum/index.php?topic=17.0>); втім після 2010 р. розділ про Голодомор на Бершадщині 1932–1933 рр. було знято з сайту. Подібне знищення електронних ресурсів, присвячених трагедії, мало місце повсюдно, – розділи про Голодомор директивно видалялися з сайтів усіх обласних і районних держадміністрацій, міських рад. Порівн. прим. на с. 125.

ані взуття, ані будь-якого краму. Планів хлібоздачі дотримувалися навіть тоді, коли з'явилися перші повідомлення про опухання від голоду. На сільських вулицях падали виснажені люди, але «червона мітла» продовжувала мести. Для українського селянина 1932 рік став гіркою школою того, як здобувати харчі шляхом обміну, крадіжок, школою того, як вживати замість хліба – полу, листя, замість картоплі – гниль, жом, брагу, замість м'яса – падло, замість цукру – мелясу*, замість їжі – покидьки, та ще й радіти, коли було чим хоч трохи приспати голод.

Люди почали вмирати з голоду. У багатьох опухали ноги, набрякали, чорніли обличчя. Діти не мали змоги відвідувати уроки; як шпаки, вони накидалися на посіви гороху, визбирували боби. На смітниках шукали чогось їстівного не знаходили і йшли у мандри, з яких не поверталися. Архіви засвідчують, що в українському селі у першій половині 1932 року існували не просто продовольчі труднощі, а лютував справжній голод. Приречені хлібороби з надією чекали врожаю. Та сталінське керівництво позбавило їх тієї надії. Голови колгоспів на поспішали із розрахунками. Як тільки колгоспники переконалися, що їх обдурили і хліба вони не одержать, почався масовий вихід з колгоспів. Хліб видавався не на вироблені трудодні, а на їдців. У с. Красносілці, наприклад, П. Кйозенюк на вироблені 500 трудоднів мав би одержати 35 пудів. Комісія примусила його «добровільно» здати 12 пудів, потім додала ще стільки ж, визначивши термін 12 годин. Колгоспник не встиг цього зробити, і за те, що «не розраховувався з державою», у нього конфіскували все зерно, яке тільки знайшли в коморі.

В багатьох селах затримували колгоспниць із вкраденим на току зерном, після чого конфісковували все майно. Пограбованою до останньої нитки, відгородженою від усього світу багнетами Україною у той час уже від села до села владно крокував цар-голод. Люди, знесилені злиднями і знущаннями, ходили мовчазні, наче німі. В багатьох опухали ноги, набрякало обличчя, в дітей роздулися животи, повсихали ручки, ніжки ставали тонкі, як пачки. Слабкі втрачали розум, психічну рівновагу. Люди вмирали від недоїдання і хвороб. Трупи лежали під тинами, на вулицях. Люди тепер їли все підряд: викопували коріння, на ліщині і березі зривали бруньки, сушили і товкли в ступі, перемішували із подрібненими жолудями і пекли коржі. У ставках і річках ловили жаб, рибу, на луках – слимаків, черв'яків, навіть вужів і гадюк. Подільське село не обминув найгідкіший витвір голодомору – канібалізм. Його жертвами в першу чергу були діти. Їх, довірливих, дорослі заманювали до себе, а потім вбивали. Траплялися випадки, коли людоджерями ставали батьки. Хвилюючі розмови про людоджерів, різунів поширилися тоді майже по всіх українських селах і містах. Тривожні шепоти батьків передавалися дітям. Їх не тільки увечері, але й вдень не пускали з хати, постійно слідували за ними. Та вберегти було нелегко. Діти зникали без сліду. Представники влади розцінювали канібалізм, як наслідки «куркульської провокації», давали йому політичну оцінку. Адже для них це гинули нащадки «петлюрівців», «куркулів», «бандитів». Дійсно, проти українського народу в 1932–1933 роках скоєний злочин, за допомогою якого в могилу зведено мільйони ні в чому не повинних

* Меляса, маляса, маляс, міляс, омеляс тощо – кормова патока, відходи виробництва цукру, густа брунато рідина, що залишається після переробки цукрових буряків та тростини; використовується як корм для худоби.

людей. Це був геноцид. В ті страхітливі 1932–1933 роки легше було перерахувати тих, хто лишився живим, ніж мертвих...

Щоб ніколи не повторився голодомор, пам'ятаємо про пережите, шануймо рідну землю. Щороку ми запалюємо поминальні свічки, завмираємо на одну хвилину і вшановуємо пам'ять замордованих голодомором.

Записала онука

ЯКИМЕЦЬ Дарина Микитівна

1921 р. н.

Пам'ятаю 1933 рік дуже добре. Тоді заганяли в колгосп. Забирали все у людей, розкуркулювали.

Мій батько Перепелиця Микита Григорович і мати Катерина Яківна (дівоча Кучай) прожили все життя в с. Вершаці Чигиринського р-ну Черкаської області. До 1932 року у них було сім загальних дітей. Батько був грамотним і працював скарбником у церкві. За достатком вважався середняком, будучи одруженим мав 7 дітей. Володів 5 га землі на 9 чоловік сім'ї. Під час розкуркулювання, оскільки він був грамотний, його примушували переписувати те, що забирали у людей. Він відмовився і його самого розкуркулювали і повинні були вивезти до Сибіру по вказівці сільради. Допоміг йому місцевий лікар – який сказав, що він не доїде за станом здоров'я до Сибіру. Порадилися з матір'ю, тоді батько виїхав тайком вночі до Дніпропетровська. Через тижнів два знайшли матір на річці, щоб перевірити де батько, її допитували і посадили в холодну. А вона після прання білизни на річці була в мокрому одязі, простигнула й захворіла туберкульозом.

Коли вислали до Сибіру «куркулів» і трохи заспокоїлося в селі, батько повернувся і через короткий час вмирає мати від туберкульозу, а згодом двохрічна Мотя. Коли розкуркулювали, забрали все їстівне, що заготовили своєю працею на зиму – муку, крупу, буряк, квашену капусту, кавуни, сало, все чисто навіть ступу.

Мати пішла до сестри, коли ще жива була, й у фартуху принесла один кілограм пшона і з рук забрали. По дорозі з пасовища забрали корову і пару коней з сараю. Дуже мали потребу ялини, жолуді, лобода, кропива, бур'ян. Знаходила на колгоспному полі посаджену кукурудзу і їла. У школу ходили по черзі, одяг зимовий один на двох-трьох.

Довго батько не йшов в колгосп, коли не було чого їсти пішов таки в 1937 році. Діти вимушені були роз'їхатися з 1937 року, хто куди, де були родичі. До Дніпропетровська три брати, а до Одеси дві сестри (я зокрема). Найменший Стюпа, пухкий з голоду, залишився в селі з батьком і мачухою, що замінила йому матір.

Цей голодомор спеціально зроблений, був використаний Сталіним, щоб задусити український народ. Активістів місцевих, малосімейних, бідних направляли і вони забирали все чисто і їм же воно діставалося. Малосольні кавуни, вирощені й заготовлені в бочці на зиму, тут же в хаті на очах у дітей з'їли, оскільки з бочкою не хотіли возитися.

Записала соціальний працівник Л. В. Михайлова

ЯКОБЕНЧУК Євдокія Євдокимівна

1917 р. н.

Мешкала в с. Семенівка Одеської області

У людей не забирали продукти, але нічого не давали. Пригадую, що у сусідів по прізвищу Сушків забирали, але хто не знаю. Приходила рознарядка комуністам, партійним працівникам, і ті виконували розпорядження. Куркулів розкуркулювали.

Допомогу отримували ті, хто працював у начальства, на МТС, їм давали паяння. У кожній сім'ї хтось працював, тому хоч один пайок в сім'ї був. Дорослі гинули, але дітей рятували. Дітей безпритульних було багато, і керівники винні, що їм не допомагали.

Важко було в ці роки, особливо по весні. Помер багато хто в селі. У нашій сім'ї бабуса і дядько. Сусіди допомагали. Бабуса ділилася своїм пайком. Допомогали сім'ї з шістьма дітьми без чоловіка. У них не було корови. Нам надавали допомогу двоюрідні брати. У нас була велика дружна сім'я. Мій вітчим допомагав багатьом. Ми, тоді діти і внуки, дружили. Тепер такого немає.

Зібраний урожай охороняли військові. Щоб порожні поля охороняли, – не пам'ятаю. Про Закон «про п'ять колосків» почула вже набагато пізніше.

У окрузі не залишилося трави живильної. Люди всі їли. Вибирали хороше листя, на зразок щавлю, для супу, борщу, додавали трохи картоплі. Листя вишні парили, варили як чай.

Дядько поїхав в Первомайськ і там помер. Ми його там і поховали. Де люди вмирили, там і ховали, везти не могли. Сім'ї ховали своїх членів самих без трупів там, де померли.

Сім'ї були великі по 8–10 чоловік, загинуло з голоду по 2–3 людини в кожній сім'ї. Але так, щоб вся сім'я вимерла, – не було.

Записав завідувач сектору

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

В. А. Безеда

ЯКОВЕНКО Парасковія Тимофіївна

1920 р. н.

На той мешкала в с. Майорське Одеської області

На той час мені було 12 років. В родині було чотири особи. Голодомор був створений навмисно. Не голодували ті, хто збирав продукти. Їли ботвіну, квіти акації.

У селі померло багато. Хоронили на кладовищі колгоспу. Гробів не було, тому колотили щось із дошок та ховали.

Записав головний спеціаліст

Приморської районної державної адміністрації Одеської міської ради

І. В. Фелік

ЯКОВЦОВА Ганна Іванівна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

Проживаю в м. Одесі, вул. Академія Філатова, буд. 21, кв. 27.

У 1932–1933 роках, я проживала у великій родині в Кіровоградській області. Бабуся розповідала про голодомор, про те, як її сестра разом із двома дітьми кинулася у колодязь, аби уникнути страшної смерті від голоду. У нашому селі було кілька таких випадків.

Записала соціальний працівник

Т. П. Казимирова

ЯРОВА Лариса Филагріївна

1927 р. н.

Мешкала в Автономній Молдавській СРР

В сім'ї було два чоловіка, в той час батько вчився в м. Одесі, я була дуже маленька, пам'ятаю мало. Постійно хотілось їсти, сестра плакала, кусала подушку, просила їсти. Було дуже голодно, їли траву, обрізки з овочів, завдяки мамі ми вижили.

Записала соціальний працівник

І. С. Сорока

м. БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 19, 20, 2; оп. 3, спр. 2, 31)

БУРЯК Марія Михайлівна

1923 р. н.

Мешкала у м. Бровари Київської області

В 1933 г. мне было 10 лет, проживали мы тогда в п. Бровары под Киевом. Помню, что из украинских сел вывозили продукты, зерно, картофель, мясо, увозили скот, а в селах вокруг нашего города люди очень голодали. Засуха была страшная летом, конечно, неурожай, а тут и конфискации, это все и привело к голоду, да еще разразилась эпидемия тифа. Люди ели все, что могли жевать: листья деревьев, корни растений, крапиву, лебеду. А кошки и собаки стали редкостью. Правда, о людоедстве не слышала, у нас до этого не дошло. А вот люди, которые работали в поле, падали изможденные. После работы их всех по очереди проверяли, обыскивали, чтобы никто не унес даже горсточку пшеницы.

М. ІЗМАЇЛ

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 28–32, 35; оп. 3, спр. 4, 31)

СКРИПКА Володимир Іванович

Р. н. невідомий

Вперше про страшні часи голодомору я почув у дитинстві від моєї бабусі Феодосії Леонтіївни. Напівшепотом вона розказувала мені, шестирічній дитині, як комуністична влада у 1932–1933 роках забирала у сільського населення хліб, як людей разом з маленькими дітьми, роздягнутими й босими, виганяли з хат на сніг, щоб вони зізнались, де сховано зерно. Особливо вражали мою дитячу уяву її розповіді про те, як безумні від голоду люди вбивали і їли дітей. У моєму селищі Біловоди, що на Сумщині, від голоду в ті роки померло багато людей.

У моєї бабусі у родині, яка до початку 1930-х років налічувала одинадцять чоловік, тоді вмерли її батько і брат, у юнацькому віці померли два її сини – молодші брати мого батька. Решті колись великої родини вдалося вижити тільки завдяки тому, що змогли сховати у колодязях пічки мішок зерна. Раз на тиждень, по суботах, починали прибирати хату з підмазкою, під час якої зі стінки печі витягували кирпич і доставали з «укриття» декілька горстей зерна, із яких випікали лепьошки – тижневий раціон для всієї родини. Робилось це в умовах великої конспірації, потай від сусідів і навіть від родичів. Хтось з молодших дітей чергував біля калитки, щоб попередити про наближення до нашого двору сторонніх людей. Ніхто нікому в ті часи не довіряв, – усі боялись доносів.

Мій дід, Аврам Іванович Андрусенко, батько моєї матері, мешкаючи у сусідньому селі Ярмолинці сховав декілька мішків зерна, закопав їх у клуні. Хтось доніс, і зерно вилучили, а діда засудили на п'ять років таборів, і відправили на північ, на будівництво каналів, звідки мало хто повертався. Забирали його міцним 45-річним чоловіком, а повернувся він додому слабким, глухим стариком. З великої родини (у нього було 12 дітей) у живих він застав чотирьох.

СТЕПАНЕНКО Тихон Миколайович

Р. н. невідомий

Доволі часто батьки згадували голод 1946–1947 років, коли люди помирали сім'ями. У перші післявоєнні роки трапився неврожай. У Бессарабії у цей час в селах тільки почали організовуватися колгоспи, йшло усупільнювання господарств. Хлібозаготівлі забирали все, до останнього зернятка. Як і в 1932–1933 роках, уповноважені ходили по сільських хатах, викликали селян у сільради і умовляли, щоб ті запаси, які були оставлені або приховані для родини, теж були здані у засіки Батьківщини. Наша родина дивом вижила. Але страх голоду переслідував усіх, хто його пережив, усе життя.

Якось батько сказав, що це був не єдиний голод. Він знає і про інший, який викосив пів України і Кубані у 1930-ті роки, але про нього у румунській Бессарабії мало хто знав. Батько знав. Про голодомор 1932–1933 років йому розповів біженець з радянської України. А було це так. Якось пізно увечері у хату хтось постукав. Батько вийшов і побачив перед собою виснаженого чоловіка у рваному одязі, що тримався за стовп. Ледве чутно чоловік попросив чого-небудь поїсти. Батько покликав його у дім, запропонував помитися. Видно було, що чоловік довгий час був в дорозі, обезсилів та оголодав, – він ледь тримався на ногах. Коли нічний гість поїв і перепочив, розповів батькові наступне.

Він з України, де люди пухнуть з голоду, вмирають. З'їли у селах вже всю живність, навіть собак і кішок, дійшло до людоджерства. За його словами, він вийшов з пекла. Нікому не дозволяли кидати свої домівки і села у пошуках хліба насущного. Спеціальні загони перекрили всі шляхи. Тому поки в нього були сили, вирішив пробиратися не в Росію, – туди шлях був закритий, а в Румунію. Йому вдалося непомітно перейти кордон. Свій шлях на захід він долав очима, обходячи населені пункти, ночував під відкритим небом, їв що попадалося. І ось тепер голод поборов страх бути спійманим румунськими властями і відправленим на батьківщину, і він вийшов до людей. Почувши цю сповідь, батько влаштував чоловіка на ніч. А через добу проводив його у дальню дорогу, давши продукти і пораду, як безпечніше пройти вглиб Румунії. Саме від цього чоловіка батько дізнався про голод в Україні.

м. ІЛІЧІВСЬК (з 2016 р. – ЧОРНОМОРСЬК)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 43, 45; оп. 3, спр. 3, 31)

ГОМОЛИЦЬКИЙ Євстафій Іванович

(номер 16.04.1933)

Листи до онучки Галини Пилипівни Гомолицької, 10–11 березня 1933 р.

10 марта

Милая моя пташечка Галиночка. Получил твоё давножданное письмецо и об-
лился слезами. Да как же ты хорошо пишешь, моё ты ненаглядное сокровище, моя
любимая внучечка. Обнимаю тебя и целую твои ручки. Я бы, моё солнышко и
каждый день писал бы письма, да вот именно адреса не было. И как я рад, что
получил от тебя письмо. Это для меня такой праздник! И какая ты теперь стала
умненькая, рассудительная. И как я хотел бы хоть одним глазком взглянуть на
тебя и милую мамочку и Коленьку. Да и мне теперь очень плохо. Я не на службе,
и мне никакой помощи не дают. Тётя Надя немного помогает, но это только капля
в море. Недавно чуть не умер от боли желудка. Наелся перепечек из кукурузных
стеблей, крупно потолчённых, и у меня сделался страшный запор, так, что я
криком кричал, да нечем было помочь. К счастью каким-то чудом пришёл мой
бывший сослужитель и поставил мне клистир, а то было бы то, что со Степаном
Ивановичем, отцом дяди Васи. Меня сейчас хотят отправить в Лозовую обратно,
так как нечем платить за квартиру и вовсе не на что жить. Летом была зелень,
помидоры и вообще были продукты, а теперь ничего нет. Хлеба уже два месяца
как не ел. Ожидаю только разрешение от тёти Нади, но по маминому письму
выходит, что и там очень плохо живётся. Тётя Надя пишет, что уже 6 р. стоит
1 фунт хлеба, а здесь и за деньги никак нельзя купить. За 20 верст отсюда на ст.
Дебальцево хлеба 1 ф стоит 35 рублей.

Если меня не примут в Лозовую, то мне здесь придется умереть с голоду.
Я совсем [...] Я [...] только буряками по 2 руб. и капустой 6 руб. мисочка. На 3 раз
половина буряка на борщ, а половина на тёрку.

Вот и вся моя еда, но скоро не на что будет и купить. За квартиру платить
нечем [...] Днепропетровск [...] я от него не получил [...] на плечи моей хозяйки [...] Верина. Он мне ни разу не писал. На [...] семь моих писем. Может быть теперь
квартиру его вода не заливает, а наша квартира возле реки и нам грозит навод-
нение. [...] распоряжение, чтобы все прибрежные уходили из квартир, но мороз
еще продолжается и мы пока еще сидим, а выгонят, придется поневоле ехать в
Лозовую, потому что некуда податься, а через два месяца может быть опять назад
вернуться; весной и летом можно и здесь прожить хоть зеленью. Когда помидоры
были, то и мне мало горя было, а теперь и цыбули нет, нечем поджиться. Цы-
булю прежде мне и так давали, а теперь и за деньги не купишь. Десять маленьких
цыбулин едва можно купить за рубль, а буряк 2 рубля небольшой. Утром пью
пустое кофе.

Купил цикории за 2 руб. 10 коп. и поделился с бабкой наполовину. Я рад, что ты себе нашла хоть какой-нибудь приют. И хоть плохо, но все же как-нибудь живешь, а маме с Колею до весенних работ совсем не на что жить, так как и мне.

Ты ещё маленькая, и уже узнала много горя и пишешь как большая. В нынешнем году и Ларочке окончится семь лет. Уже будет помощницей для тётки Люси. Дядя Жорж должен окончить свои курсы на рабфаке и может быть получит лучшее место и содержание. Очень жаль, что про тётю Веру и Тамару никаких сведений нет. Где этот Липецк, я и до сих пор не знаю, и в самом ли Липецке они живут, или где-нибудь в окрестностях этого города.

Целую тебя, моё сокровище, обнимаю, благословляю.
Твой дедушка.

11 марта

Милая Моя дорогая Лёлочка!

Получил ваше долгожданное письмо, извелся долгим ожиданием, но ничего хорошего не услышал. И сам ничего веселого не могу написать. Уже все отказали от помощи вследствие страшно тяжелого времени и сильной дороговизны съестных продуктов. Хлеба на базаре совсем нет. Картофеля, муки, фасоли и круп тоже, так как не выполнена хлебозаготовка. И как я дожил до сего времени, – не знаю. Я теперь уже доживаю последние дни. Так что [...] гонит поносом даже по ночам и бабки кричат: «зачем белье запачкал». Ярмемский, который вызвал меня обещал мне дать только 20 р., а остальное пишет выпрашивайте, где [...] пансионеров таких как вы, каждому нужно дать, а теперь и самому круто приходится. Ехать в Лозовую мне необходимо хоть на три месяца, а тут скоро разлив и наводнение грозят. Мы живем возле самой речки. Дороги испортятся, и никто не повезет, и вещи трудно запаковать и сдать в багаж и некому помочь. У меня теперь страшно отчаянное положение, и нет никакой надежды на улучшение. Местный сослужитель мне никак не может помочь, потому что его все время гоняют на различные работы откидать снег.

Целую тебя, милая голубка, и Коленьку обними и поцелуй от меня, Марусю и Надю.

Всех своих [...] люблю.

ЗАПОЛЬСЬКА Валентина [...]

Р. н. невідомий

Дідусь із бабусею жили в с. Заводівка Березівського р-ну, що на Одещині. Мали двох синів. В 1932 році постійно нишпорили активісти, шукали хліб. Якось донесли, що дід сховав торбу з горохом у смітнику. Знайшли й дуже били діда гумовими палицями. Через два місяці він помер. Бабуся жили витягала, щоб підняти дітей. Та все одно втратила синів: мій батько загинув на фронті, а дядько помер від голоду в 1947 р.

Була в бабусі з дідусем сусідка Попик Даша, яка сама ростила шестеро дітей. В 1933 році в неї дивом збереглася олія в баночці, засипана пшоном. Прийшли

й забрали все. Діти сильно плакали, та ніхто не зважав. Даша була сильною жінкою. Зціпивши зуби, наступного дня пішла на річку ловити друшляком рибу. А в цей час двоє її дітей вчаділи від газу. Вона й не сплакнула, повезла дітей на цвинтар саночками. Сказала тільки: «Відмучились»... Через кілька днів старший хлопчик пішов теж ловити рибу, наївся там сирої й помер...

ЛАТЮК Надія Павлівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Дашів Вінницької області

Я уродженка с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької області, зараз мешкаю в смт Олександрівка. Наше село було велике, заможне, співуче. Люди мали великі сім'ї, були трудолюбиві, багато в селі було інтелігенції, яку майже знищили в 1920–30 роки. Мені було 10 років, коли почали збирати вирощений нами хліб. Люди не могли заплатити великі податки, і за несплату забирали все: крупу, муку, ячмінь, худобу – і не тільки це. В мого дядька забрали теплі і добротні речі, а потім я побачила, як жінка члена комітету незаможників (ми їх називали ще «комнезами») носила ці речі. Цікаво, що всі «комнезами» пізніше вже виїхали в місто, так і не навчившись хазяйнувати на землі.

Біда не ходить одна. В 1930 році вночі арештували мого батька, а вдень прийшли, забрали корову і все, що порахували цінним. Ми почали бідувати. Мати пішла в найми бавити дітей. Почався 1932 рік і в людей забрали всі податки. Одна вдовиця вкрала трохи зерна на току для своїх 5 голодних дітей, її засудили, дали 5 років. Діти залишились одні. Люди, щоб якось вижити, почали продавати євреям, в яких були гроші, все, що могли. В нас не було, що продати, то я почала розбирати стару клуню і робити в'язанки трісочок і теж носила в містечко євреям. А то ходила гасити свічки до них по суботах, то мені перепадало пару копійок. На зиму ми мали тільки 7 відер дуже мілкої картоплі, а коли вона закінчилась, мати ходила під єврейські хати і чекала, коли виллють помий, щоб набрати трохи картопляних лушпайок.

На весну вже нічого не було. Ще почалась епідемія тифу і я, мама, старша сестра злягли. Нас спас, виходив мій хресний батько, який працював фельдшером. Тільки піднялись від тифу, – потрібно було виходити на колгоспні поля, де за трудовень нам давали 200 г хліба. А ще там, на полі, нас могли покормити кулешем, навіть два рази. Одне горнятко кулешу ми з'їдали, друге несли додому, добавляли води, цвіт від акації, щоб було трохи більше. Але зачастили дощі, і ми приходили з поля мокрі, з пустими руками. [...]

Що ми тільки не їли: листя вишні, бурячиння, коріння дягелю*, скайки. В селі не було ніякої живності. Все поїли. Одного разу біжу я з ножем, щоб накопати коріння дягелю, і бачу, як з вулички виходить міліцейський конвой, який супроводжує чоловіка і жінку, що жили неподалеку від нас. І несуть перед собою в руках головки своїх дітей, яких вони з'їли. Ця картина стоїть у мене перед очима і зараз.

* Див. прим. на с. 327.

Страшний був час. Багатолюдне село вимерло. Люди падали і вмирили прямо на вулиці. Підвода зі сільської ради проїжджала, збирала мертві тіла по хатах, де вмирили цілі сім'ї, підбирала їх по дорозі і везла їх на цвинтар, де прямо там скидали в рів, який вже був переповнений.

Я багато що пережила в житті, але нічого страшнішого за голод я не знаю.

МАЗУРЕНКО Олена [...]

Р. н. невідомий

Пам'ятаю: ранньої весни в 1970-х роках приїхала з Вінниччини до нас моя матуся. Я зварила зелений борщ на сироватці з молодого кропивою, лободою. Сили їсти, з маминих очей річкою потекли сльози:

– Вибач, донечко, в голодовку дитиною так наїлася, що все життя пам'ятаю. Та дякуючи траві й корівці наш рід вижив. Ми пили сироватку, а сир і масло батько міняв у Західній Україні на крупу й борошно. В голодні роки наш рід Левковичів не втратив нікого, ще й багатьом сім'ям допоміг вижити: Скульським, Чернецьким, Яроцьким, Ізбінським, Кашелям, Святчикам, Данилюкам. Батьків рід на Кіровоградщині жив заможнo. Вирощували жито й пшеницю. Закупили сільськогосподарський реманент і сіялку, жниварку, молотарку. За мізерний відсоток давали односельцям у користування. У дідуся Тодося й бабусі Фросини було четверо дітей. Всі працювали на свою сім'ю. Не розгинаючи спини. Чужих людей не наймали.

Якась зла рука кинула в молотарку глечик. Дідусь хотів вихопити його, та йому відрізало руку, як і не було. Бабуся, щоб годувати діток і лікувати чоловіка, за безцінь продавала техніку. Та кістлява рука голоду вже тягнулась до родини. Дідусю ставало дедалі гірше. Він весь опух. А скоро й помер. Бабуся зберегла відрізану руку й поклала її в труну. Прощання з батьком мій татусь пам'ятав усе життя. Бабуся врятувала від голоду діточок, а любимого чоловіка врятувати не зуміла. Вона прожила 102 роки. Заміж не виходила. Берегла, як уміла, свою родину.

Якось прибилася в село Ситківці, що на Вінничині, молода жінка з трьома дітьми: хлопчиками десяти, шести й трьох років. Їм дали хату по сусідству з маминими батьками.

1933 рік. Голодна смерть чекала на людей. Покійна бабуся розказувала, що страшно було дивитися на голодних дітей: сині, худі, з великими животами. Жаль було їм Улитиних дітей, тож часто й давала їм сироватки, а то й молока. Якось увечері шестирічний хлопчик постукав у двері й попросився переночувати. Сказав, що вони тільки що з'їли молодшого братика, а мама пообіцяла, що з'їдять і його. Тому він боїться йти додому. Дідусь пішов до хати Улити, кликав її, але ніхто не відповів.

Вранці прибіг старший брат і силоміць поволік малого додому. Улита уникала спілкування, з хати ніхто не виходив. Дідусь заявив у міліцію. Скоро в печі знайшли обгорілі черепи й кісточки ручок. Улиту вели по вулиці з табличкою на грудах «Вона з'їла своїх дітей». Старший син ішов поруч, а Улита несла на тарілці

обгорілі голівки своїх дітей. Більше в Ситківцях їх ніхто не бачив. В хаті Улити ніхто не жив, аж поки вона не розвалилася. Щоліта буйно квітнуть на тому місці мальви й чорнобривці, наче спокутують Улитин гріх. Моторошно ходити там по цей день.

ШАТАЛОВА Ганна Лаврентіївна

1923 р. н.

Мешкала в с. Анастасіївка Одеської області

В годы голодомора я проживала в с. Анастасьевка Ново-Бутского р-на. Наша хата в селе была почти крайняя, потому нетрудно было посчитать, сколько уносили умерших на кладбище за селом. Вначале можно было видеть, что хоронили в гробу покойников, а дальше саваном для умерших служило обыкновенное домотканое рядно. Гробокопателей не было. Могилу рыть в промёрзлой земле приходилось же голодным обессиленным членам семьи, которые были на очереди через день лечь в ту же могилу.

Однажды я была очевидцем такой жуткой картины: через село на кладбище тянули замёрзший труп, голова, лицо и руки были покрыты мешком, а ноги привязаны к упряжи худой лошади-клячи, которую, еле-еле передвигаясь, вёл за уздцы какой-то сторбленный, горем убитый мужичок и никого вокруг, никаких оплакивающих родственников. Возможно, вся семья уже вымерла и труп некому было хоронить, некому было копать могилу. Говорили, что на кладбище труп просто накрыли снегом до весны, пока размёрзнется земля. Нетрудно догадаться, что было с ним через неделю, потому как в лесу водились волки и лисицы. Для них, очевидно, человеческий голодомор был праздничным пиром.

ШВЕЦЬ Наталя [...]

Р. н. невідомий

Бабуся Оксана часто розповідала нам про страшний 1933 рік і плакала. У неї було троє дітей, моїй мамі – кілька місяців. Дідусь працював конюхом. Він крадькома доїв кобилу й приносив додому трохи молока дітям. Якось до їхньої хати зайшов чоловік просити хліба, побачив на миснику склянку з молоком. Схопив її й випив молоко. А через п'ять хвилин упав мертвим на городі. Згодом бабусю Оксану за сім колосків, які знайшли в її торбині, відправили на Урал рубати ліс. В 1944 р. вона повернулась додому, в с. Володимирівку на Миколаївщині. Мама розповідала: вони так чекали маму, уявляли її казковою феєю. А побачили сіру виснажену жінку, що весь час хворіла й кашляла. Так вона й померла з болем у серці. Мені бабуся казала: «Сповідаясь тобі, дитино, як священнику». І розказувала, розказувала про своє життя. А я розповідаю, щоб такого більше не повторилося.

ШТЕЛЬМАХ (КИРИЧЕНКО) Валентина Сергіївна

1937 р. н.

Спокійно несе по Херсонщині свої води річка Удай, зручно вмістившись між берегами, порослими густим очеретом. На піщаних обмілинах веселками грають перламутрові створки річкових мідій. Серед цієї краси відбувались трагічні події в 1932 році, про які розказувала моя покійна матуся Кириченко Явдоха Федорівна. Жила моя сім'я в с. Білоусове Великоолександрівського району. У мами було троє дітей: хлопчик чотирьох років та близнятка Вітя і Валя восьми місяців.

Бідний урожай зібрали в 1932 році, а тут ще рейди уповноважених, бригади вигребли все їстівне, посівне зерно, забрали в колгосп худобу й реманент. Мама згадувала, як опухали ноги, руки, тріскалася шкіра й текла рідина, довго не заживали рани. Настав час, коли опух і помер з голоду первісток. Понесли батьки своє дитя на кладовище. Мама згадувала, що в неї затьмарювалась свідомість, не було сил навіть плакати. Поки батьки були на кладовищі, померли з голоду близнята. Мама розповідала, що покотом на долівці лежала вся сім'я Кириченків. Від смерті врятували оті річкові мідії, які з великим трудом добував батько з Удаю. Заправляли біле вариво ширицею і лободою, а потім мучив різкий біль у шлунку.

Батька з матір'ю мобілізували на Харківщину проводити колективізацію, де народилася я. Завжди пам'ятаю, чому в мене немає братів і сестер. Був геноцид нашого народу, і цю правду не викреслити з генетичної пам'яті українців.

м. КОТОВСЬК (з 2016 р.– ПОДІЛЬСЬК)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 54; оп. 3, спр. 5, 31)

ЗВАНЧУК Євдокія Наумівна

Р. н. невідомий

Наша сім'я голоду не зазнала. Але страшно було спостерігати за сусідами, родичами, односельцями. Вони пухли від голоду. Тіла були набряклі, ніби прозорі. Щодня по селі їздила підвода, на яку збирали померлих людей, відвозили на кладовище. Ховали їх в загальних могилах, бо сил на поховання кожного не вистачало. У сім'ях голодуючих було дуже мало харчів: лобода, насіння конопель, бур'янів, гнила картопля. На горі у селі ріс буряк, який не встигли зібрати і він померз. Люди потай ходили на гору і, ховаючи у пазуху, несли мерзляки до хати.

Страшно було спостерігати, коли люди у формі ходили по подвір'ї з довгою шпичкою, проштрикували все – чи не заховано де зерно. Той час був дуже жахливий.

Записала вчитель

В. В. Мазур,

2008 р.

ІВАНЕС Анісія Федорівна

Р. н. невідомий

Мешкала у с. Олександрівка Автономної Молдавської СРР

У моїх батьків було вісім дітей. Найстаршому було 18 років. Батьки і старші діти працювали в колгоспі. 1932 р. був врожайним. В зерносховищі було зерно. Складалось враження, що людей навмисне морили голодом. Батьки мої працювали зранку до ночі, щоб нас прогодувати. В колгоспі годували юшкою працюючих, перепадало і нам. Але основною їжею була лобода, коноплі, бурячиння. Варили юшку, пекли млинці. Так і вижили в ті страшні роки.

Згадуються страшні картини масових смертей в селі. По сусідству з нашою родиною жила сім'я, в якій було сім маленьких дітей. Вони помирали одне за одним. Мати брала в подолок мертву дитину і вранці виносила ховати на цвинтар. Для нас це було дуже страшно, адже така доля могла чекати і на нас. Життя людини нічого не коштувало. За качан кукурудзи, піднятий жінкою з дороги, вона отримала 8 років тюрми, а троє її дітей залишилися напризволяще.

Записав учень

І. Божок,

2008 р.

ЛЕНГУЛ Тетяна Луківна

1919 р. н.

Мешкала у с. Коси Автономної Молдавської СРР

Я з дитинства почала працювати разом з батьками на землі. Батько мій працював у колгоспі на конях їздовим. Урожай в 1932 р. був непоганий. Батько думав, що заб'ємо міхи зерном на цілу зиму, ще й посіяти будемо мати чим. Але почалося щось жахливе. Прийшли люди у формі і почали забирати у всіх зерно, худобу. У нас теж вивели годувальницю-корову, забрали всі наші запаси під мітлу. Почалося страшне життя. Люди пухли від голоду, мерли як мухи. За день помирало до 20 чоловік. Щоб вижити, я з батьком ходила в ліс за грибами та жолудями. Було за щастя принести в хату пригорщу жолудів чи каштанів. Мати зразу ж їх дробила та парила в казані. Ходили в поле, щоб назбирати хоча б жменю кукурудзи чи пшениці. Бувало, батько принесе гнилий буряк чи картоплю – ото було справжнє свято. Взимку було ще важче. Вулиці були вкриті безліччю трупів. Ходили чутки, що люди вже їдять одне одного. Батько зі стріхи знімав соломку, я її парила і ми пили цей узвар. Його смак ніколи не забуду.

Померла мама. Ми з батьком поклали її худе тіло на санки і повезли за село. Батько мовчки пригортав тіло землею, я плакала, а він – ні. Батько говорив, що треба протриматись до весни, а там буде краще. Але до весни він не дожив. Мене врятували мишачі кучугури на полі. Я їх розгортала і забирала зерно. Його було мало, 10–20 зерен, я його розжовувала і заїдала снігом. Весною стало оте обіцяне батьком «краще». Дуже добре зійшов кріп та бузина, піднялася кропива, на полі сходилла де-не-де пшеничка. Її паростки були дуже солодкі на смак. Люди ловили жаб та вужів. За щастя було з'їсти живу рибину.

Жити було в ті роки важко. Дуже багато людей вмерло від голоду, більше половини села. Тепер кажуть, що жити важко, а для мене після голодомору – це «рай».

*Записала вчителька**Л. М. Карук,**2007 р.***СЕРЕДИНСЬКА Антоніна Миколаївна**

1933 р. н.

На той час мешкала у с. Любомирка Автономної Молдавської СРР

Про голодомор знаю від своїх батьків та бабусі. Жили скромно. З родини працював один батько на маслозаводі. Коли почався голод, бабуса з тіткою виїхали до Москви працювати. Батьки чекали малюка. Голод був у розпалі: люди від нього пухли, з'їдали все – кішок, собак. Були сім'ї, де з'їдали навіть своїх дітей. Село було напівпорожнє, вимирали цілими сім'ями. В селі залишилось дуже мало коней, якими звозили мертвих на кладовище. Ховали їх один на одного без гробів. Просто пригортали землею без почестей, без церкви. Вижило тоді небагато. Я з батька-

ми вижила, дякуючи бабусі, яка передавала нам крупу, хліб та інші продовольчі товари. Про голодомор в Україні мало хто знав.

Мені зараз 74 роки. Я багато чула про ті страшні події від своїх предків. Коли на дорогах лежали опухлі люди, просили милостиню, одяг на них рухався від вошей. Я ціную крихту хліба і дуже боляче сприймаю, коли молодь кидає його під ноги. Очевидно, що є сім'ї, де батьки недостатньо розповідають дітям про його ціну.

*Записав учень
І. Кожухар*

АНАНЬІВСЬКИЙ РАЙОН

(з 2020 р.– ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 75, 76, 80, 84; оп. 3, спр. 8, 31)

м. АНАНЬІВ

БАБІЙ Ганна Олександрівна

1926 р. н.

1933 року була велика голодовка. Мені було 7 років, але я все пам'ятаю. Ми жили з мамою, нас було четверо: я, сестра і два брати. Люди умирали сім'ями. Гинули, як мухи, хоронили так: копали велику яму, кидали купами. Всі шукали їсти. До нас залізли в погріб, де яка картопля і буряк, все забрали, що було. Люди ходили ледве живі, пухлі, а потім падали і вмирали. У нас хата була під соломою. Прорвали в стрісі дірку, залізли на горище, забрали пальто, білизну, все, що там лежало, підпалили нашу хату. Ми встигли звідти повибігати, нам один дядько допоміг. Це бабуся Маня мені розказала. Я його прізвища не знаю. Ми були голі, голодні, але ще не пухлі. Треба було зібратися з силами, щоб зрозуміти, як жити далі. Ми й зібралися. Були худі, руки і ноги як нитки. Мати одягнула нас у полотняні плаття й [...] здорові, так як чоботи. Потім повела нас до рідного дядька. Ми залишилися там. Нам давали їсти дуже потрошку і часто, щоб ми не повмирали, а братів не доглянули. Вони переїли і вмерли, а ми з сестрою живі zostалися.

1933 р. пам'ятаю ще з розповіді бабусі. Люди пухли з голоду так, що роздиралася шкіра на ногах і текла рідина. Їсти не було чого, особливо взимку, і померлих вивозили на цвинтар і там покидали, тому що не було кому копати ями. А ті, що ще мали чуть-чуть сили, повертаючись з цвинтаря, вмирали по дорозі додому. Бабуся розказувала, що було ще з осені два чи три відра картоплі. Її закопали на городі, але прийшли з сільської ради, перерили весь город і знайшли та забрали. Іще було в горщику трошки квасолі, і теж знайшли та забрали. Після оранки городів люди ходили по них і збирали мерзлу гнилу картоплю, терли її в макітрі, пекли млинці. Їли качани з кукурудзи: мололи їх на жорнах і їли, від чого забивалися шлунки, і люди помирали. Їли люди падаль коней, корів. Одна наша сусідка пішла в місце, де скидали мертвих корів, принесла коров'ячу голову і наварила холодцю. Восени збирали жолуді і теж сушили, мололи і їли. Весною їли кропиву, лободу, збирали різні отруйні гриби, варили, після чого вмирали. В річці, хто ще мав силу, ловили жабурниці.

Весь врожай вигортали. Все, що вродило, весь хліб – все начисто вивезли і не залишили нічого. Грошей за працю ніхто не давав, тож залишилися люди зовсім без нічого. Людоїдства в нашому селі нібито не було, а що їли жаб, котів і собак – це було. Хоч мені було вже 7 років, але ходить я не могла, ноги були пухлі. Одного дня я навколішки повзла під шовковицю і з боку стежки наштовхнулася на мертву бабцю, що недавно заходила до нас в двір. Це мене дуже налякало, так, що потім

ввижалося після цього ще багато років. Минуло вже 75 років від тої трагедії, а мені й досі чується трупний сморід, що йшов по вітру з кладовища, від напівзасипаних могил, що через рік позападали, і ми повз них боялися ходити.

Винним у загибелі вважаю тих людей, що сиділи зверху. Але мені здається, що сам Сталін про це не знав. Бо він зробив дуже багато хорошого для народу.

Записав учитель В. А. Полоз

БАБІЙ Іван Мефодійович

1919 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1932–1933 років та з боєм згадую. Урожай в ті роки був непоганий, але активісти ходили з хати в хату і забирали врожай. Забирати приходила бригада з 5–6 чоловік, до складу якої входили представники з району, сільради, контори і так звана «сільська біднота» (ті, що самі в житті нічого не робили і скаржились на життя). Вони зривали підлогу й розвалювали печі, перевіряючи, чи не заховано там що-небудь, перекопували двір, садок і город, щоб знайти бодай закопану одну зернину від врожаю. Становище було дедалі страшніше.

То були страшні часи. У нас забрали все, що тільки можна: корову, коня, сіялку, овець, всі знаряддя праці, а головне – зерно. Батько, звичайно, був незадоволений такою політикою, висловлював це місцевій владі. Потім забрали і його. За що конкретно – не пам'ятаю. До нас прийшла бригада, яка забрала залишки зерна, одяг, овочі (кабаки). Мама просила залишити хоч гарбузи (вони були мерзлі, бо лежали надворі, а вже було холодно), бо в неї ж багато дітей і двоє літніх людей. Але один з активістів сказав, що тим уже «не заїсися». Потім мама встигла мене і молодшу сестру обмотати хусткою, ще якимсь одягом і відправила нас до школи і у садок. Інший одяг заховала в грубу, але вони й там його знайшли.

Всі, хто де міг, там зерно і ховали: хто в землю закопував посеред городу (але тоді треба було ховати у маленьких чугунцях, щоб не поїла різна гадость). Хто відносив у ліс і лишав у дуплах і кущах, але були і такі, хто у стінах робив дірки і там ховав глечики з зерном. Але ж багато так і не утаїли і тому надовго цього зерна не вистачало. Забрати «державне майно у куркулів» – це було «марне завдання» цих активістів. Вони ходили по селу із залізними піками із загостреним кінцем, тикаючи у стріхи хат, шукаючи сховане селянами зерно. Вони у кожному селянинові бачили куркуля, тому й забирали все у всіх.

Мама товкла в ступі голі кукурудзяні качани та з сіна полову сіяла, перемішуючи з тертим буряком, пекла «оладки». Навесні ми ходили в ліс по дикий щавель і шишки з дерев та всякі трави, приносили в дім і споживали. Приловчились ловити їжаків та горобців, обробляли і їли все... Бідніші сім'ї виживали ще гірше, поїдаючи собак, котів, лободу та минулорічну картоплю з поля. А хто ходив на роботу в колгосп, то давали приварок – баланду без хліба. В селі померлих людей від голоду ховали на кладовищі.

З боєм згадую та розповідаю дітям, онукам про ті страшні голодні роки 1932 – 1933 років.

Записав учитель В. А. Полоз

БІМЕРСЬКА Юлія Михайлівна

1927 р. н.

– Які, на Вашу думку, причини голоду: неврожай, податки чи забирав урожай влада?

– Урожай забирали.

– Хто це робив?

– Приходила бригада по 10 душ і все забирала: зерно, муку і крупу.

– Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів?

– Не можна було: дід заховав у лісі, і там знайшли зерно. Ховали в погребі і пічках, але вони і там находили, валили все підряд.

– Чи дозволяли збирати в полі колоски, залишки городини?

– Не дозволяли, йшли самі збирали, але за це наказували.

– Що споживали в їжу з рослин?

– Їли траву, буряк, кропиву, пекли клецики, збирали жолуді.

– Чи допомагали люди виживати одне одному від голоду?

– Не допомагали, бо кожен був у скруті, ховалися, щоб ніхто не бачив, що їли.

– Чи відомі вам випадки людоїдства у вашому селі?

– Знайома моєї мами з'їла свою дитину.

– Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?

– Мама ходила у місто і міняла щось із речей на крупу.

– Хто і як шукав заховані продукти?

– Збирала бригада із односельчан, гострими палицями вони штурхали на підвір'ї, у сараї, на городі, простукували стіни і печі, бригадиром у них була Сагайдак Настя.

– В який час ходили забирати у людей зерно?

– Приходили майже щодня, могли прийти вночі і перевертати все догори дном, поки не знайдуть хоч жменю зерна чи крупи.

– Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Хоронили на кладовищі у невеликих ямах своїх рідних, а якщо не було кому, то бригада звозила на кладовище і там хоронили безрідних.

БУДІГАЙ Іван Васильович

1927 р. н.

В 1933-му році я був малий, було мені 6 років, то ходив такий пухлий від голоду, здавалось, що лусну. Був колгоспний садочок, але не ходили, бо не було чим годувати. В Гандрабурах було 12 чи 14 колгоспів. Мій батько працював у колгоспі Ворошилова. Але все зароблене забирали. Їли цвіт акації влітку, а зимою зовсім нічого було їсти. Ми ховали пшеницю, але приходили і залізними шпичками перевіряли скрізь і забирали останнє.

В 1947 році було теж важко, але я був в армії, і точно не пам'ятаю, як було в селі.

ГАМАРЦ Надія Григорівна*1916 р. н.*

В 1932 році мені виповнилося вже 16. Під час страшного лиха я втратила майже всю родину. Щоб вижити, рвала щавель і носила на базар продавати. Продавала полуниці, які в ліску збирала. А ще я навчилась плести кошики, їх також продавала. Вдавалося купити кукурудзяної крупи – на кашу. Батько мій сховав у стіні, замурував зерно. Мамка у задній стінці, якраз над моїм ліжком пробила цвяхом дірку. З неї сипалися зернини. Набравши трохи зерна, дірку замащували глиною. Вночі розмелювали муку на ручних жорнах і ночами у підвалі пекли млинці, якби якимось нас нагодувати. А щоб перебити хлібний запах, палили гуму... Коли ми залишились без батьків, нас віддали до якихось чужих людей, там нас годували юшкою з лободи. А тоді віддали менших до ясел колгоспних, а старших – до колгоспу. Я стала працювати у колгоспі. Там давали 400 г хліба та додому нести вже не було кому.

У 1932–1933 рр. ніякої посухи не було. Була навесні сильна повінь. Аж лелеки звивали гнізда на воді, і люди їздили на човнах збирати їхні яйця. Врожай був нормальний, а голод спричинила колективізація і масове відбирання хліба у людей. Багато людей їздили тоді в інші міста та села по хліб на заробітки, міняли одяг на хліб. Хто як міг, так і виживав. Найважчим періодом року були зима й весна, коли навіть природа не давала нічого їстівного й було дуже холодно. Частина селян, розуміючи, що загине від голоду, почала втікати до міста. Тоді заборонялось казати що-небудь проти Сталіна, «батька народу». За це могли вбити або посадити в тюрму.

Їли клей на дереві, цвіт акації, гнилу картоплю, яка залишалася в кагатах. Підлітки їли яйця птахів, жучків, дрібних тваринок, а коли наливалось зерно, то ховалися у збіжжі і випивали молочко з колосків.

У 1947 р. ще одне лихо. Голодовка. Сталін заборонив збирати колоски. Якщо збирали діти після 8 років, то батьків судили. Ми збирали колоски з ранку до вечора й могли назбирати тільки жменю зерна, нічого було молоти в жорнах. Збирали суріпку, щоб набити олії. Ні олії, ні хліба не було. Була макуха, була картопля. З раннього ранку до пізньої ночі працювали в колгоспі. На трудовень писали лише по 0,01 копійок. Тож на 67 рік життя мені нарахували 19 років стажу і пенсія була 8 карбованців.

Не знаю, які страшніші дні в моєму житті!

Записав учитель В. А. Полоз

ГАНУЛ Любов Миколаївна*1932 р. н.*

Непогано жили люди. Хто жив заможніше, а хто бідніше, але в цілому люди жили. Працювали в колгоспах, на землі, вирощували хліб, худобу, птицю. Було більш-менш добре.

Але політика Сталіна була спрямована на знищення українського народу, кого розстріляти, а кого вивезти в Сибір. Заставити працювати, щоб там помирили

від голоду і холоду. Масово це робили. Приїздили й забирали від людей все, що їстівне, і це було все спрямовано на те, щоб людей заставити помирати. В нас було трохи зерна, картоплі, борошна. Влада говорила, щоб віддали все добровільно, а інакше примусимо. Заходили в сараї і вантажили все, що було, на підводи. Де яка банка молока, де який шматок сала був, – все забирали. Люди йшли забирати своє, а у відповідь отримували удари батогами. А якщо це повторювалось, – відправляли у Сибір. Діти збирали мерзлу картоплю і колоски у полі. Люди не були схожі на людей, вони гинули мільйонами.

ГУРТІК Варвара Захарівна

1913 р. н.

Я добре пам'ятаю 1932–1933 роки. Жителі села викопували яму, туди ставили ящик із зерном, кукурудзи, мололи на жорнах муку і варили кашу. Хто приходив із сусідів молоти, то брали вимір з відра.

Дуже багато вимирало сім'ями. З сіл виїжджали на хутір, там давали землю і можна було якось прожити. У Смоквина Василя з Марією хата була довга. Вони замурували у стіну зерно, але ходили перевіряючі бригади, знайшли і забрали. Народженим дітям давали буряк, терли, варили і ставили в рот, щоб не плакали. Люди з'їдали хворих коней, варили і їли. А коней перевіряючі бригади спеціально убивали. У Домніки з другої дільниці було двоє діточок, але згодом вони зникли, люди казали, що їх з'їли. Батьки відвозили своїх дітей на вокзали, у міста, кидали біля великих підприємств у надії, що міліція їх здасть у дитячі притулки, і таким чином вони врятовуються від голодної смерті. Ось таке було життя в нашому селі під час голодомору.

*Записала
учениця 6 класу Валентина Шевченко*

ДРОМАШКО Сергій Феодосійович

1932 р. н.

Голодомору 1932–1933 років я, зрозуміло, не пам'ятаю. Але покійна моя мама не раз зі сльозами на очах розповідала мені про побачене і пережите. Нас було багато дітей в сім'ї. В 1933-му помер мій брат, Дромашко Григорій Феодосійович, якому було на той час 14 років. У нас в господарстві було 2 вівці, і діти потроху пили молоко, тому що багато не можна було. Їли бур'яни, соломку, мололи сіно, з муки пекли млинці. Крім цього, їли зелені хвости від цибулі, але від них сильно пухли люди і помирали. Ходили активісти, все видивлялися і якщо щось знаходили, – забирали. Вживали на природних харчах. Рвали щавель, лободу, викопували коріння і їли. Дві сестри, Марія і Ганна, пережили голод, але цей голодний час дався їм взнаки. Вони захворіли на туберкульоз і в 1939 р. померли. А троє нас – дві сестри і я – залишилися живими.

Пам'ятаю мамині слова, яка казала: «Скільки будеш жити, синок, вклоняйся низько природі: лісам, болотам, лукам, річкам. Природа нас врятувала».

ІЩЕНКО Надія Гаврилівна

1929 р. н.

В 1932 р. мені виповнилося лише 3 роки, то я пам'ятаю не дуже багато. Весь час хотілося їсти. Мати йшла на роботу, залишаючи мене вдома з бабусею. Жили без батька, бо він поїхав на Донбас за гарними заробітками та так звідти і не повернувся. Мама отримувала в колгоспі на пайок хліб, ми його на всіх і ділили.

Картопля в цей рік вродила малесенька-малесенька, тож взимку її чистили, варили, а шкаралупи сушили, перемелювали на муку, з якої потім пекли коржики, які називали маторжаниками. Збирали насіння конопель, перемелювали і видушували «молочко» з нього. Навесні розтанув сніг, почала пробиватися трава. Шукали бульби підсніжників, які тоді здавалися найсолодшими ласощами. Влітку їли стебла молодого осоту. Залишки картоплі посадили: чистили і садили шкурки з вічками.

Не пам'ятаю, щоб діти гралися на вулиці, чи голосно сміялися, бігали. Сил бігати не залишилося, то було не до сміху.

КАПРІОР Віра Яківна

1928 р. н.

Ми разом із старшим братом Стадником Дмитром Яковичем ходили рвати лободу, збирали листя, квітки акації, щавель дикий. Мама з цієї лободи, листя робила млинці. Пам'ятаю, як мама розповідала, що ми з братом ходили збирати колоски, але активісти збирати не дозволяли, хоч ці колоски й згнивали на полі. Їсти не було чого, товкли полову, пекли млинці. Чула від старших, що все вивозили, все вигрібали, але до нас ніхто не приходив. Пам'ять про ті страшні роки залишилась в моєму серці.

КАРПЕНКО Микола Спиридонович

1924 р. н.

– Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?

– Так, авжеж пам'ятаю: ті страшні часи назавжди закарбувалися в пам'яті, хоча було тоді мені всього лише 8 років.

– Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– В нашій сім'ї було четверо дітей, я був найстаршим і добре пам'ятаю, як представники влади грабували, забирали по хатах все, що було і вивозили в невідомому напрямку, тому впевнений, що неврожай тут ні до чого. У мого діда Костянтина знайшли дві ями: одну з житом, а другу – з кукурудзою. Забрали все до зернини.

– Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Які там документи! Чи мали вони бідних селян за людей?!

- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Моєму дідові Костянтинові за те, що переховував зерно, дали два роки ув'язнення.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Батько мій, Спиридон, щодня вивозив кіньми конфіскований хліб на станцію Жеребкове. Крадькома насипав зерно в холоші штанів і приносив додому, щоб ми не вмерли з голоду.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- На той час сім'ї були великими, кожен намагався врятувати своїх дітей, виживали, як могли...
- Які засоби вживали до виживання?
- Пам'ятаю, що їли раз на день куліш (вода, трохи круп). Наїстися ним було неможливо, животи ставали великими, твердими, ніби барабани, а голод все одно мучив.
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Так, люди, що пухли, помирили від голоду, намагалися врятувати себе споживанням різної трави, в нашій сім'ї мати готувала лободяники – млинці з лободи з додаванням жменьки кукурудзяної крупы.
- Чи можна було щось купити в місті чи виміняти?
- Так, але все, що можна було продати, вже давно продали, обміняли на борошно, крупы, і так в кожній сім'ї.
- Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?
- Ні, не чув. Але собак їли, в ті страшні роки собак не було на селі: всіх поїли.
- Скільки людей померло у селі?
- Хто його знає... Добре пам'ятаю наших сусідів, померла вся сім'я. Але імен померлих не згадаю, дитяча пам'ять їх не зберегла.
- Де і хто ховав померлих від голоду?
- Ховали небіжчиків на цвинтарі, в неглибокій ямі: так, щоб тільки землею прикрити. Хрестів ніхто не ставив. З часом ці могили зрівнялися з землею, і знайти їх тепер неможливо.

Записала учениця 8 класу з м. Ананьєва

Олена Верецагіна,

14 березня 2008 р.

КОСЮГА Анатолій Васильович

1953 р. н.

Про голод 1932–1933 рр. знаю зі слів своєї матері, Косюги Марфи Никифирівни. Мати моя була 1909 р. н., на час настання голоду їй вже було 23 роки. В той час вона ще була незаміжня і служила (доглядала за дітьми, варила їжу, робила всю хатню роботу) у сім'ї селян середнього достатку. Служила недовго, бо наставляли часи суцільної колективізації, селян примусово заганяли в колгосп, а хто опирався, то відбирали все, а то і висилали, як тоді говорили, на Соловки. Поряд з цією

сім'єю жила сім'я Гуцула Микити, який входив до сільської бригади по заготівлі зерна. Він добре знав, що моя мати служить у його сусідів. По закінченню строку служби господар розрахувався з моєю матір'ю за працю насінням соняшнику, десь з невеличкий мішечок, та подарував їй швейну машинку (мабуть здогадувався, що його чекає).

Мати віднесла все це до своєї сестри, бо своєї хати не мала, так як залишилась з 8-ми років сиротою. Її сестра, Мотрона, на той час вже була заміжня за близьким родичем Гуцула Микити, Степаном, і мала 3-х малолітніх діточок. Так ось Микита не зважив на те, що Степан йому родич, привів бригаду і вичистили все, в тому числі і той клумак з соняшниковим насінням, що належав моїй матері, хоча і сестра, і моя мати просили його пожаліти сироту та дітей.

Мати говорила, що мабуть помирали би від голоду, якщо б не материна подруга, яка за кілька років до цих страшних років виїхала на Донбас служити в начальника шахти. Вона через нього зробила виклик для моєї матері і мати теж змогла виїхати і працювала домашньою робітницею у сім'ї головного інженера шахти. А керівників заводів та шахт забезпечували пайками, вони деякі крупини не хотіли вживати в їжу, тому дозволяли моїй матері посилками висилати своїй рідні. Таким чином моя мати врятувалась від голоду і врятувала, як змогла, свою рідню. А швейну машинку відвезли в місто Ананьїв до знайомих і таким чином зберегли, бо в місті таких обшуків, як у селах, не робили.

А щодо Микити Гуцула, то він навіть свого тестя не пожалів, відібрав коней, повозку та весь реманент і в той же вечір Микиту через вікно застрелили, коли він вечеряв. Старі люди казали, що це зробив жінчин брат, помстившись за батька. На II дільниці в цей же час убили такого ж «вичистильника» на прізвище Григорашенко. Тодішня влада поховала обох в міському парку, спорудивши пам'ятник. До цих пір вони там лежать, як докір тим страшним рокам.

Багато людей пухли від голоду та вмирали в ті роки. Ховали їх окремо на кладовищі, без трун, просто закопували, як худобу, хрестів не ставили, бо ще до цього деякі люди зрізали на паливо ті хрести, що були.

КОТЕНКО Опанас Трохимович

1924 р. н.

Голодомор був у 1933 та в 1947 роках, але той, що був в 1933-му – найстрашніший. У той час загинуло дуже багато людей.

У нас була велика сім'я. Крім мене ще було дев'ятеро братів. Серед ночі їх вигнали з хати надвір, забрали весь одяг, весь хліб, все до зернини та всі продукти. Одежу забрали, щоб не можна було її виміняти на їжу. Потім один за одним помирали брати, залишився лише я, найменший у сім'ї. Батька вислали на Донбас, а мати, щоб якось прогодуватись, ходила в долину рвати щир, потім різала його та смажила на захованому жиріві. Іноді мати йшла шарувати на поле, за що давали ввечері 200 г макухи. Якщо ж хтось з людей потайки намагався ще щось з поля принести, то таких зразу ж заарештовували або навіть страчували на місці. Але моїй матері одного разу вдалося таки принести з поля декілька качанчиків

кукурудзи, і це, можливо, нас врятувало. Пізніше батько забрав нас до себе, стало жити трохи легше.

Дуже багато людей загинуло у ті часи. Люди пухли з голоду, помирали на очах. Ті, хто ще трохи мали сили, зносили трупи на кладовище і так-сяк закопували. Бували випадки, що хоронили ще живих, але зовсім безсилим людей. То не дай Боже нам таке пережити знову!

*Записав
учень 9 класу Олександр Осадчий*

КРАСНОВЕЦЬКА Олександра Іванівна

1923 р. н.

Я ще не була дорослою, але той страшний 1933 рік пам'ятаю дуже добре. Голодомор був штучний, тому що цей рік по врожаю був непоганий. Були призначені люди, так звані «бригадири», які забирали в людей останнє зерно. Вони говорили, що це все забирають для держави, для армії, для організації колгоспів, а насправді частину відправляли до держави, а частину ділили між собою. Забирали вони в людей не тільки продукти харчування, а й речі повсякденного вжитку: подушки, посуд, покривала.

В нашій сім'ї було 7 чоловік. Одного разу зовсім не було, що їсти. Мама виміняла останні подушки на базарі на 2 кг круп, які були з мишаками і половиною. Коли це невдовзі до хати заходить «бригада». Обшукуючи хату, вони знаходять ці крупи на печі і забирають. Старенький дід, який жив у сім'ї, почав благати їх, щоб не забирали останнє, тому що діти пухнуть від голоду. Один з «бригадирів» штовхнув діда. Він упав на скриню і переламав хребет. Через тиждень дід помер. Зерно вони все-таки забрали. А ми їли лободу, печений буряк. Крім діда, всі вижили завдяки матері. Вона закопала на городі трохи квасолі та жита. В цей страшний рік померло дуже багато людей. Пам'ять про них повинна назавжди залишитись у наших серцях.

МАКСИМЕНКО Ніна Іванівна

1926 р. н.

Жили ми дуже голодно. Поруч із нами жила велика сім'я Гудимів. Вони були заможні: мали олійню, млин, коней, землю та виноградник. Жили вони і працювали завжди дружно, з самого досвіту і до пізнього вечора. Тільки в саму гарячу пору, влітку, на допомогу наймали двоє-трьох чоловіків.

Пам'ятаю, що їх дідусь був дуже добрий до нас, малечі, завжди жалів нас і намагався чимось пригостити. Та одного дня ми почули дитячий плач, крик дітей. Всю сім'ю: і старших, і малих, – посадили на підводи і кудись повезли. Дорослі потім казали, що їх «розкуркулили», будинок і все господарство забрали до колгоспу. Пізніше, через декілька років, дехто з них повернувся, але перед самою Вітчизняною війною їх знову заарештували і вивезли. Назад повернулися тільки бабуса та одна з невісток, Олена, з дітьми. Бабуса невдовзі померла. А невістка

прожила, мабуть, до років 90. Була вона дуже озлоблена на всіх, особливо на радянську владу.

МІЛЕГА Олександра Логинівна

Р. н. невідомий

В 1933 р. я була мала, то погано пам'ятаю, а ось голод 1947 р. пам'ятаю дуже добре. Я була вже доросла. Ходили в ліс, і там, де були мочарі, росла трава, «пшінка» ми її називали*, то її й збирали. Народу в лісі – як мух. Ця трава мала товстий стовбур, а на ньому така квасолька, ми її збирали і робили кльоцки. Батька не було вдома, на фронті ще знаходився. Було дуже важко. У мене ще дві менші сестри, то ходили, як билиночки. Два місяці як провчилася у шостому класі, а потім забирали до ФЗУ, то мою подругу забрали у Маріуполь, а мене мама вмовила не забирати, то залишили. Але забрали працювати на Полтавську трасу. То я пішла, бо була старша і потрібно було годувати менших.

В 1951 році пішла в педучилище, а трудової з колгоспу не мала, то й втратила 8 років стажу. А тепер – кому жалітися, де ті архіви?!

МОРОЗ Ганна Василівна

1921 р. н.

Мені 96 років, і я з острахом згадую той страшний час – 1933 рік... Дуже важкі та голодні часи довелося пережити тоді людям. Жила баба Марія (моя мама) з трьома дочками та сином, чоловік загинув ще у 1916 році. П'ять разів вступала до колгоспу та виходила з нього. Сім підвід зерна, овочів, бобів забрали представники радянської влади. Корову, коня й плуга теж. Вдалося жінці сховати горщик з квасолею під піччю та й ту знайшли і забрали. [...] В мишоловках знаходили зерна мушійки**, кукурудзи, проса. Приносили додому, пересівали, потім несли на жорна молоти. Доводилося мішати ту муку (мушійку, просо, кукурудзу) і варити баланду. Все ділили на малесенькі порції, щоб хоч як-небудь перезимувати. Ходила з жінками аж у Врадіївський район (нині Миколаївської області) за мерзлим буряком та картоплею, які не встигли зібрати з поля. Бувало так, що і блудили, збивалися з дороги, від вовків втікали. Дуже важкою була боротьба за життя. Навесні, коли зазеленіла травичка, рвали кульбабу, щавель, обламували з дерев бруньки.

В селі вимирали люди цілими сім'ями. У школах було організоване безкоштовне харчування, учням видавали баланду, затірку. Старші діти несли свій пайок додому, ділили все по крихтах.

* Пшінка весняна, також: жовтець; отруйна (в період цвітіння) рослина; медоносна, кормова, харчова, лікарська культура. Кореневі шишки, подібні до фасолі, вживаються в їжу до або після цвітіння.

** Мушійка, мушійник, мишій (також: щетинник, бриця) – мишій сизий, однорічна рослина родини злакових. Колоски цього бур'яну оточені щетинками, що нагадує шерсть мишей. Використовується в народній медицині; кілька видів є кормовими і харчовими культурами.

МУНТЯН Віра Арсентіївна

1936 р. н.

Голодомору 1932–1933 років я не пам'ятаю, але добре пам'ятаю, що мені розповідала мати Ляховська Соломія Василівна. Тоді у селян уродила городина і садовина. У нашому колгоспі також був урожай. Але активістам села дали завдання разом з уповноваженими з району забирати у людей хліб і вивозити його. Крім зерна, брали худобу, одяг, дерево. Тому зима у селі була не тільки голодною, а й холодною. Рятуював очерет, що ріс по берегах річки Тілігул. Навесні 1933 року мати похоронила трьох своїх синів: Ляховського Петра (4 роки), Ляховського Івана (6 років), Ляховського Василя (2 роки). Сама після того втратила розум і вже аж в 1934 р. прийшла до тями.

Пам'ятаю, ще розповідала мені сусідка Фузя Олександра Опанасівна (нині покійна), як вона поміняла на дві склянки пшона свій шерстяний костюм та хустину аж під Березівкою Одеської області, а це приблизно 75–80 км. Додому йшла боса, ноги були такі пухлі, аж шкіра облізла.

Красти в 1933 році не ходили, боялись – карали за це. Земляка нашого Цурка-на Степана зловили та засудили за один кілограм колосків, зібраних на колгоспному полі. Додому він так і не повернувся. Люті, голодні люди, не знали, де шукати порятунку. Деякі божеволіли від голоду. Жителька нашого села Чабан Текля Петрівна розповідала, що в 1928–1929 роках почали розкуркулювати сім'ї. У них забрали все: корову, двоє коней. Того ж року відібрали і хату. Їхня сім'я жила по сусідах. Пізніше з'ясувалося, що сім'я Чабанів не є куркулями, бо не мала ні млина, ні косарки, і тому їм хату повернули – якраз у той час, коли розпочався голод.

ПАВЛОВСЬКА Євгенія Лук'янівна

Р. н. невідомий

Влада проводила хлібозаготівельну політику, встановлюючи колгоспникам високі норми здачі хліба державі. Сталін вважав, що люди в українських селах не здають хліб, оскільки мріють відірватися від Москви і вийти із Радянського Союзу. Тому було наказано вивезти з сіл усе зерно, навіть те, що призначалося для посіву. Крім зерна спеціальні загони відібрали у селян овочі, м'ясо, сало та іншу продукцію, прирікаючи людей на голодну смерть. Люди, не маючи чого поїсти, пекли хліб з висівок, з домішками трави, варили юшку з бур'яну, їли бруньки з дерев. У селі зникали коні, вівці, корови, кури і качки, не було видно ні собак, ні кішок, ловили і їли ворон та горобців. Доходило навіть до людоїдства. Одного разу група людей, що ховала померлих, знесилилась, викопала яму занадто маленьку й закидала трупи. Рука чоловіка, що був похований зверху, виглядала з могили. Наше село обезлюдніло. Живі не мали сил ховати мертвих. Важкі то часи були, тяжкі випробування.

Записала
учениця 9 класу Тетяна Кольчаківська

ПОГРЕБНЮК Єлизавета Василівна*1917 р. н.*

Дуже важкими були і 1932-й, і 1933-й роки. Голодно було. Батьки і сусіди щось пошепки переказували один одному. Одного разу почула і я, хоча від нас, малих, такі страхіття намагались приховувати. Розказувала сусідка, як заарештовували жінку. Вона дивилася поперед себе та вже нічого не бачила. В хаті двоє малих дітей. На плиті казан, в казані м'ясо. Виявляється, мати по черзі вбила молодших дітей, які вже зовсім ослабли, щоб прогодувати старших. Її заарештували, а дітей забрали десь, і чи живі вони, невідомо. Люди помирали від голоду, але були й такі, що накладали на себе руки з розпачу. Страшний то був час. Потрібно про нього пам'ятати, щоб ніколи не повернувся він.

ПРУЩАК Тетяна Іванівна*1923 р. н.*

Я під час голоду жила: то на Рипах, то на тій стороні – Валінау. Коли люди мучилися від голоду, мені було вже 10 років. У сім'ї я була найменшою, тому і вижила. Треба було вчитися, а сил не було. У земську початкову школу бігали тільки за пайком. Нам тоді давали по 30 грамів хліба і юшку, як латурку. Звідти легше додому йшлося, бо у великому рукаві несла братам той кусочок хліба, а юшку хлєптала я. Сім'я наша була бідна. Дітей було семеро. Вижило лише троє. Дома було тільки 7 курок і коза. Козу ніхто не забирав – ми її ховали. Та коза піддержувала нас, малих. Ми тільки пантрували, щоб козенята не висмоктали молоко, або хтось не видоїв.

Чи забирали продукти? А не було що забирати. Прийдуть на подвір'я 2–3 дядьки, мати їх знала, покаже каструлю пусту – тай підуть геть. У таку хату-хижку під соломою, вкопану, і не заходили. Мабуть знали, і не озброєним оком було видно – злидні. Тільки ми були трошки хитренькі. У хаті підлоги не було, а в куточку викопана яма, прикладена рубероїдом, а потім нагорнута земля і пристелена лахміттям, на якому спав дід. А в тій ямі сховані були буряки, горох у балії, трошки борошна. Варили юшку з кльоцками вночі, щоб до світанку з'їсти. Але вистачило не надовго, бо багато нас було. Ходили просили до хрещених, у них була корова. Шукали по садках. Влітку добре було: то пташині яйця, то гриби, якісь ягідки, та й сама матінка-природа годувала. Взимку трохи пухли, голодували. На очах вмирали. А хоронили то на кладовищі, а то там до річки звозили. Їли всяку живність, котів, собак, мишей, рибу ловили, бобрів виловили, а от людей – не було такого. А от дядько листа прислав із Запоріжжя – то там були випадки людодїства.

Чому був голодомор? Хто його знає. Земля-матінка родила і врожай збирали, а от людям не давали. Страшний той час був. Люди ховаючись їли, крали в багатих, боялися щоб ніхто не доніс владі. Але ще пам'ятаю, щоб не забрали останній продукт, можна було щось віддати із гарної одежі з хутром, або хромові чоботи, якісь цінності, прикраси. Хто мав – той віддавав. А бабуся наша останній крепешиний платок виміняла на сіль.

Мама з батьком пішли в колгосп – їх записали. Пішли, щоб вижити. У кожній хаті була смертність. Голод давав знати і бідним і багатим. А смерть не питала, кого забирати. Отак як епідемія якась косила людей. Було таке, що і їсти в деяких було що, а діти їхні також помирали. Мабуть, в повітрі якась хвороба носилась. Були тоді і бідні, і багатші. Були хитрі, які вміли жити. Та це в усі часи так. Поминали мертвих у святий вечір – то курвікою [?], то коржем. А скоро знов голод, вже у 1947-му році. Але розуміли – то післявоєнний.

Знаєте, не хочу більше говорити про це. Що було, то було. Треба думати, щоб тепер не голодували люди. Богу дякувати за хлібчик сьогодні. Хай наші депутати роблять так, щоб тепер не було голодних дітей і стариків, бо це страшно...

*Записав
учитель В. А. Полоз*

РОЗМАРІЦА Сергій Захарович

1917 р. н.

1932 року не вродило нічого. У мого батька, наприклад, картопелька була мізерна – розміром з квасолю. А ще коли почали забирати в селян зерно, то стало взагалі сутужно. І що найбільше вражало – ворогами виявлялися свої: родичі, друзі. Вони першими вказували, де саме заховані останній тлумачок зерна, жменька висівок. Проте в кожному селі була група людей, які завжди вміли побороти злидні. Справжні господарі тримали якесь господарство і мали можливість вижити. З гіркотою згадую, як люди збирали будякове насіння, товкли його і їли. Від такої страви забивався шлунок і люди також помирали.

*Записала
учениця 8 класу Ганна Муравльова*

ТАРАСОВА Олександра Юхимівна

1924 р. н.

Під час голодомору 1932–1933 років я була малою. Голодна смерть ходила по селу. Мертві лежали в кожній хаті. Нікому було їх ховати. Їх стягали на воза, зачіплювали гаками сільські активісти і вивозили за село. Активісти ходили по дворах, забирали зерно, а тих, хто не віддавав, били залізними палками. Мама мені розповідала, що в якомусь селі навесні 1933 року почалося трупоїдство і людодїдство. Батьки вбивали своїх дітей, брати – сестер, щоб хоч трохи прожити. Мама виміняла на продукти ікону і речі, в хаті вже нічого не було. Коли прийшла весна, ми з братом Миколою ходили та скубали все, що почало зеленіти. Рвали кропиву, лободу, бур'яни, варили кашу. Тим, хто ходив весною на роботу в колгосп, давали по 200 г муки або крупи. До цього добавляли листя, макуху і пекли маторжаники. У ці страшні роки загинуло багато невинних людей, дітей. Вони назавжди залишилися у моїй пам'яті. І не дай Боже, щоб це страхіття колись повторилося!

ЧАБАН Ніна Юхимівна*1918 р. н.*

Коли почався голодомор, мені було 14 років. Я дуже важко це перенесла. Мені доводилось самостійно працювати, щоб прогодувати своїх менших брата і сестер. З нами жила ще бабуса. Вона сиділа з меншими дітьми, бо батьки працювали. Бабусі давали шматок хліба, але вона віддавала його нам і казала, що вже стара і може швидко померти, а нам ще треба жити. Батьки намагалися щодня принести щось поїсти. А у 1933 році ми почали продавати все з хати, щоб якось вижити. У нас було трохи зерна і батьки його ховали. Але його знайшли і все забрали.

Якось мене викрали чужі люди і хотіли з'їсти, але я втекла. Потім я побачила, як люди брали зерно і закопували його в яму. Я прийшла додому і розповіла усе батькам. Вони вирішили піти й забрати зерно. Однієї ночі батько з матір'ю принесли два мішка зерна і закопали біля хати. Через кілька днів прийшли активісти і почали нас обшукувати. Вони побачили, як стирчав шматок мішка, розкопали і витягли те зерно. Після чого почали всіх нас сильно бити. Бабуса сказала, що це вона вкрала зерно, її сильно штовхнули, вона впала й зламала ногу. Зерно забрали, а бабуса через кілька днів померла.

ЧУМАЙ Галина Федорівна*Р. н. невідомий*

У 1933 році був страшний голод. Я була ще мала, але пам'ятаю, що хліба не пекли зовсім, бо не було з чого. Єдине спасіння – були кукурудзяні лепьошки. У кого була корівка, то тим було трохи легше. А ще були такі люди (їх називали куркулями і середняками), то їм було також важко, бо з них знущались і теж все забирали. А наша сім'я була бідна. По сусідстві жила т. Мотя, а в неї було 3 хлопці і 2 дівчинки. То їхнього батька і діда вбили на подвір'ї перед очима дітей. То їм після цього було дуже важко, так вона, бідна, мучилась з цими діточками. Вдень йшли в степ і там ходили, бродили, щоб не відчувати тяжкого голоду, а на ніч повертались. Дуже мучив голод. То на ніч робили мишоловки, і то була пайка, було що їсти.

Було дуже важко, пам'ятаю, як наші сільські люди, комсомольці ходили і розкуркулювали. Була одна бригада, то в неї була ватажком кульгава на ногу Ніна Дорошенко. Вона була дуже злюча і забирала в людей останнє. А потім ввечері сідали в когось у хаті і гуляли. А щоб не віддавати все до крихти, то люди розсипали квасолу, горох, в кого що було на подвір'ї, і так дещо спасали. Їли кропиву, бадилину, то це збирали і робили млинці. А ще є така трава – какіш називається. Зелена, з молочком, то її збирали і смоктали, щоб придушити почуття голоду. Багато померло людей. З моїх померли: дід Гаврило, дід Микита від недоїдання. Страшні були роки, як згадаю – одразу сльози на очах.

с. БАЙТАЛИ

ТОДОРЕНКО Єлизавета Яківна

1919 р. н.

Пам'ятаю, як сусідка, Ганзієнко Тамара Кирилівна, на подвір'ї поховала від голоду дві сестрички і покійного чоловіка. За один тиждень у сім'ї Косовщуків помер батько, Косовщук Яків Тимофійович, його мати Пелагея, брат Сандуленко Сидір. Всіх поховано на кладовищі. В сім'ї Ререскула Віталія Івановича брат по мамі зарівав свою дружину, м'ясо засолив і їв. В сім'ї Загіченків залишалася тільки одна Фросина в живих, а шість чоловік померли.

У Сандуленка Андрія помер дід Панас, мати Тетяна і дві доньки, яким було по 18 років, Мавра та Павлина. Дівчата померли в червні місяці, коли достигали вишні.

Як виживали? Біля Косовщука була закопана здохла коняка, сусіди розкопали і з'їли її. В селі люди їли кропиву, лободу, щир, калачики та інші бур'яни. Збирали колоски, мерзлий буряк, картоплю на полях. Їздили у Врадіївку Миколаївської області і вимінювали одяг на їжу.

Померлих ховали на сільських кладовищах. Сандуленко Гнат копав ями і за це отримував винагороду (1 кілограм хліба за одну викопану яму).

с. БІРКИ

ГОРОДЕНКО Ніна Іванівна

1926 р. н.

В 1932 році мені виповнилося 6 років. Але нічого не забула. Бачила, як ввозили на цвинтар мертвих і скидали в спільну могилу. Бачила мертвих дітей на вулиці. Батько помер ще 1928 року. У мами залишилося троє дітей, я була найменшою. Партійно-комсомольські продзагони все знайшли, що могли, забирали продукти харчування, одяг і все майно, яке було в хаті. Недалеко від нас стояв колгоспний хлів, туди ввозили все зібране. Я сама бачила кагати пшениці та кукурудзи. Ми з'їли все, що у нас було, навіть кішку і собаку. В сусідньому селі був хлів, куди звезли коней, які також здихали з голоду. Люди сходилися туди ділити дохлятину собі на їжу. Ділили навіть шкіру з тварин. Коли наша мати приносила шкіру, вона її обшкрябувала і різала на кусочки, а потім варила.

Добре пам'ятаю, як до нас прийшла батькова сестра, яка жила в селі за три кілометри. Так вона розповідала, що залишилася без дітей. Ті пішли шукати їжу і не повернулися. Через декілька днів їй повідомили, що вони лежать мертві за селом. Вона їх знайшла і так обох і поховала на цвинтарі. Вона говорила, що вже й людське м'ясо їла.

Пам'ятаю, що померло багато людей, вмирали сім'ями.

МАЦАК Ганна Федорівна*1925 р. н.*

Коли мені виповнилося 5 років, померла моя мати і ми залишилися з батьком і бабусею. Через три роки померла і бабуса. Батько весь час був на полі. Я залишалася за старшу, виконувала всю хатню роботу. На моїх руках залишилася шестирічна сестричка Оленка і чотирирічний брат Федір. У 1932 році хто сам відводив коня чи корову в колгосп, здавав зерно – той залишався жити в своїй хаті. А тих людей, хто не хотів здавати, виганяли з хати, забирали все майно. Ці люди мусили йти жити до рідних, близьких людей, навіть і до сусідів. В хатах жили по дві, три родини. Люди, не маючи де жити і не маючи що їсти, вмирали цілими сім'ями. Коли приходили до хати, то забирали не тільки худобу і зерно, а навіть, і майно: одяг, взуття, посуд. Люди були до того безсилі, що не могли навіть ховати померлих. Згадую такий випадок, коли люди не могли скинути померлого з підводи, його зсунули з неї і засипали землею. Голова так і залишилася не засипаною, а на ранок її з'їли собаки.

Люди не мали що їсти, тому їли все, що можна було. Їли бур'яни. На селі не можна було знайти лободи і какішу. Було великим щастям знайти ці рослини на вулиці. Рвали цвіт акації, варили його, віджимали і пекли на сковорідці «мандрики». Лазили в гнізда, забирали пташенят, варили і їли їх. В голодовку помер мій менший брат Федір, якому було шість років, не зуміла його вберегти. Згадую, як вмираючи, він писклявим голосом просив: «Їсти, хочу їсти». Батько сам викопав яму на цвинтарі, завіз Федька на тачці і там поховав. За ці страшні роки померло дуже багато людей, вмирали дорослі і малі. Батьки що мали, те й давали дітям їсти, щоб тільки не померли з голоду. Пам'ятаю, в мого батька від голоду почали пухнути ноги, шкіра тріскалася і сочилася. Ми, малі діти, часто бігали втишку на поле, хоч трішки кілька колосків зірвати і принести додому. Охоронці ловили нас, били. Багато горя витерпіли люди в той час. І зараз, коли згадую, не можу не плакати. Сьогодні є що їсти, є що одягти. Бережіть це. Не дай, Боже, пережити вам це лихо!

ПАНАСЮК Лідія Марківна*1922 р. н.*

Мені було тоді 11 років. Я лежала тоді на ліжку худа, а живіт був пухлий. Матуся варила цвіт акації і давала мені і сестрі пити. У нас забрали останню крихту хліба. Мати пекла хліб із трави, трохи круп, і такі налисники ділила по шматочку. Весною збирали щавель, траву і їли. В сусідів здохла корова, і її з'їли. Мої батьки говорили, що цей голодомор зробив Сталін. Від голоду вмерла сестра Стародуб Олена і брат Стародуб Микола.

с. ВЕЛИКА БОЯРКА

АГАПОВА Ганна Василівна

Р. н. невідомий

Мого батька, Приступу Василя Федоровича, після розкуркулення нашої сім'ї у 1931 р. забрали до в'язниці, звідки він повернувся влітку 1934 р. З господарства забрали пару коней, пару волів і корову. На руках матері залишилися четверо малих дітей. На щастя, під час голодомору всі члени сім'ї вижили.

Прагнучи врятувати життя дітям, батьки самі вмирали з голоду. В сім'ї Кутковських також померли батьки – Марія та Степан, вижило троє дітей. Їх виходила рідна тітка Наталя, сестра Степана, яка заради дітей розвелася з чоловіком. В сім'ї Кушніра Йосипа вижило 5 дітей, а сам він з дружиною та їх син Іван померли. Померли з голоду Кушнір Василь та Параска, їх дочка Надя. Вижили їх сини Олексій та Іван, донька Саня, котра їздила до Одеси, продавала килими. За виручені гроші купувала харчі для себе та братів. В сім'ї Шевченків померли всі дорослі: дідусь Гаврило, бабуса Марія, Василь та Євгенія, в яких залишилися троє синів – Макар, Григорій та Іван. Хлопчики проживали на фермі, спали в яслах. Їх підгодовували мешканці села. Померлих вивозили на кладовище тачкою і ховали по 5 чоловік без трупів.

КУШНІР Марія Дмитрівна

Р. н. невідомий

Страшні то були роки – 1932–1933 роки. В сім'ї було нас четверо. Коли пішла по селу чутка, що представники влади відбирають у людей хліб, почали всі ховати продукти харчування. Ховали скрізь – в піч, під ліжку, закопували на городі, та все марно: знайшли все й тата побили. Дуже бідкалися наші батьки, як нас, малих, нагодувати. Ми це розуміли, тому ніколи не просили їсти. Їли усе – траву, листя, ягоду, а як настала зима, стало ще гірше. Ми ловили мишей і щурів, їли навіть дохлятину. В селі панував розпач. Мертві люди лежали просто серед дороги. Тіла живих були понівечені: одні розпухали з голоду, в інших кістки мало не проривали шкіру. Ніде не бігали ні собака, ні кішка. А як раділи ми, коли настала весна і з'явилась трава, гриби, фрукти, ягоди.

Пройшли ці роки, всі ми вижили. Та в нашій пам'яті назавжди залишиться той час, коли кожен думав лише про те, як хочеться їсти. Й досі вночі сняться страшні картини 1933 року.

УТОЧКІНА Євдокія Миколаївна

1918 р. н.

Голодомору 1933 року передувало так зване «розкуркулювання» – відбір майна у заможних селян. У ньому активну участь брали місцеві комсомольці та зли-

дарі – п'яниці та лінивці. Членів заможних сімей виселяли зі своїх домівок, відбирали все їхнє майно. Забирали все: килими, подушки, посуд, меблі, навіть одяг, який іноді знімали навіть з людей. Одна жінка після розкуркулення її сім'ї восени босоніж добиралася до міста Ананьїва до своїх родичів. Мій батько, щоб вберегти сім'ю від розкуркулення, погодився добровільно передати у власність громади молотарку і коней, а також став першим головою колгоспу. Але навіть це не врятувало його сім'ю від голоду 1933 року. У нього, як і в інших мешканців села, відібрали все зерно.

Люди, щоб якось вижити, ховали той мізер зерна, що залишився, де прийдеться. Деякі закопували зерно в землю в горнятках. Та навіть цей останній хліб у них відбирали. По селу ходили «шукачі» і шпичками протикали землю, шукаючи зерно. Наша сім'я взяла до своєї господи на проживання розкуркулену родину Федота Стародуба. У нашій родині Настасюків було п'ятеро дітей, стільки ж в родині Стародубів. Таким чином, в одній господі проживало 14 осіб. Під час голодомору ми, діти, збирала зерно з «мишоловок» (зерно, яке запасали миші на зиму). Їли все, що тільки можливо: макуху, бурячиння, кропиву, свиріпу*, товкли цвіт з акації й пекли млинці. Дорослі старалися нагодувати дітей, а самі не їли майже нічого. Люди ходили по селу опухлі від голоду в пошуках чогось їстівного. Одного разу, роздобувши трохи ячменю, мати зварила куліш. Наївшись його, помер Стародуб Федот. А одна сім'я навіть з'їла вовка, який забрів до села.

с. ДОЛИНСЬКЕ

ГАВРИЛОВА Феодосія Іванівна

1918 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Пам'ятаю! Як не пам'ятати, намучились ми.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Врожай був, але оті собаки все забрали.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Приходили якісь чужі, батько казав, що жиди, але вони забрали не все, лишили дві курки (ми випросили). А потім прийшли свої: Чабан з підручними, забрали все, що найшли.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Не знаю.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
- Ніхто нікому нічого не показував. Шукали, забирали, все підряд.

* Свиріпа, свиріпиця, також суріпиця, суріпа, суріпка; ріпак – рід трав'яних рослин родини капустяних. Має харчові і лікарські властивості.

- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Говорять люди, що були такі знущання, моєї сім'ї це не торкнулося, батько віддавав їм те, що вони хотіли, але трішки й заховав.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?
- Зброї ми не бачили, були у них залізні прутки, які сунули куди треба й не треба.
- Як люди боронилися?
- Ніяк.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Батько закопав далеко від хати, в долині, там неподалік текла вода, ніхто не здогадався там шукати.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Шпичками ковирили і на подвір'ї, в хаті, на городі. Були чужі, були свої (Чабан). Свої противніші.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- По двоє.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Закопати далі від хати.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Ніхто нікому нічого не давав, помирали підряд.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?
- Забирали все, мама ткала гарні пілки, їх забрали разом зі скринею.
- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- Не знаю.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Не мали права: вмирай, а нічого не чіпай!
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Активісти.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Мусили. Батька розкуркулили, забрали все: худобу, інвентар...
- Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
- Як казала, заставляли.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- У нас забрали все.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Коли хотіли, тоді й ходили.
- Скільки разів приходили до хати?
- Я пам'ятаю два рази, а може й більше.
- Коли почали помирати з голоду?
- Зимом 1932 р. вже почали помирати.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Помирали вони.
- Хто не голодував у селі і чому?

- Активісти. Мабуть те, що забирали в людей, самі зжирали.
- *Хто зумів вижити?*
- Наша сім'я вижила, було багато дітей, вмерла тільки одна сестра. Влітку пішла в поле, наїлась зелених маківок й отруїлась. Мати ткала пілки, батько возив їх в Москву, міняв на сухарі, кукурудзяну крупу, ховали і виживали.
- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Не допомагали, кожен піклувався про себе, за своїх.
- *Які засоби вживали до виживання?*
- Їли все, що можна, траву...
- *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
- Навряд.
- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- Я ходила коло месниці, рвала лободу, варила її, робила ліпахи й на блясі смажила, і ми всі їли, люба трава йшла в їжу.
- *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
- Не знаю.
- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- Мій брат Василь лазив по деревах, збирав яйця птахів, це ми смакували.
- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
- Можна, я ж казала, що батько їздив та міняв пілки на продукти.
- *Чи був голод у містах?*
- Я не знаю.
- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
- Я звідки знаю?
- *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
- Мене чуть не з'їли. Жиди там жили. То й кликав мене один до себе, а сам був з ножем. Я втекла.
- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Спеціальні люди, збирали трупи, їм за певну кількість давали, я так чула, 1 кг макуха. Діда Тимора, він жив у цій хаті, де зараз живе ви, живого кинули у рипу, щоб получить той 1 кг макуха. Казали: «Все рівно помреш!»
- *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
- Кукурудзяну муку, макухи давали їм.
- *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
- Так, коло нашого кладовища рипа. Кидали в ту рипу й присипали землею, потім знову присипали. Братська могила.
- *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
- Як є кому, то поминають.
- *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
- Не знаю.
- *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
- Є церква. Православна.

- Чи встановлені на селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- Я нікуди не ходжу. Кажуть онуки, що поклали хрести.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Ну, раз ви ходите, питаєте, значить розповідала я, а згадувати те страхиття не хочеться.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Та цей Сталін винуватий.
- Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?
- Ні.

*Записала
Надія Олександрівна Бакума
28 березня 2008 р.*

МАРИНАТ Пелагея Григорівна
1929 р. н.

У 1932-му мені виповнилося 3 роки. Я пам'ятаю, як ми маленькими сиділи на печі. Прийшли люди і почали витрушувати все із хати. Тонкими і довгими залізними шпичками штрикали все у хаті і на подвір'ї. Забирали все, що знаходили: пшеницю, кукурудзу, картоплю, квасолу. Залишали тільки варену картоплю в казані та тісто в кориті.

Коли мама працювала, я відвідувала дитячий садок. Там нас годували в основному грибами. Ці гриби ми збирали разом з вихователем самостійно. Ще добре запам'яталася наша кухарка, яка готувала нам в садочку їсти. Вона, по можливості, приносила нам у пелені фрукти та овочі. Вони були маленькі, напівгнилі, але всі їх жадібно їли. Вона намагалася нагодувати тих, хто був слабкішим, хто найбільше голодував.

с. ГАНДРАБУРИ

БАРБІНЯГРА Марія Василівна
1923 р. н.

В те грозные годы мои родители и сестра очень тяжело перенесли голод. Военные бригады во главе с Арионом Гощина и Арсением Волочаном отобрали всё зерно. По счастливой случайности в доме осталось полмешка кукурузы, поскольку он стоял возле печки. Мы с сестрой сидели на нём и он остался незамеченным.

Съедали всё, что росло вокруг дома: листья щавеля, семена различных растений, отходы от картошки. В лесу собирали каштаны и кушали. Жители нашего села умирали от голода прямо на дороге, – из таких помню Барбул Ольгу и Возияна Николая. Недовольных новой политикой жителей забирал чёрный воронок, который увозил безвозвратно. Так были увезены Драган Исаак, Возиян Павел, Дра-

ган Максим. Мой отец, Паюл Василий Иванович, стараясь спасти семью от голода, вырыл яму во дворе, туда были положены зёрна пшеницы и кукурузы. Но кто-то нас предал нас, и запасы были изъяты.

*Записала
учениця 11 класу Марина Кресюн*

БАРБІНЯГРА Іван Васильович

Р. н. невідомий

Була пізня осінь. В домі не було ні крихти хліба, так як сім'я була велика (6 чоловік), треба було втриматись «на плаву». Найстарші виходили в поле збирати померзлу картоплю. На полях було дуже багато людей, та треба було знайти хоч декілька картоплин для себе і для своєї сім'ї. Іноді ми повертались додому з порожніми руками. Ми знали, що їжі нема, але нам дуже хотілося їсти. Коли знаходили на дорозі декілька зерен, приносили їх додому і молотили з них крупу. Цю крупу ми кидали у каструлю та варили з великою кількістю води. Їжею в наш час це важко назвати, але ми все ж таки їли цю юшку для того, щоб вижити у цьому кошмарі. Коли прийшла весна, ми почали збирати квіти акації та листя вишні. Споживали все це у сирому вигляді. А влітку збирали листя лободи. Ми їх мили і відварювали. В той же час, якщо було борошно або якась крупа, кидали трішки в каструлю з листям лободи. Нам було дуже важко, але ми вижили.

*Записала
учениця 9 класу Олеся Барбінягра*

БЕЛІБОВА Ганна Іванівна

1944 р. н.

По рассказам её матери, Ткач-Белибовой Надежды Фёдоровны (1921 г. р.) в их семье было 6 детей. Выжили все, потому что дедушка Фёдор (по матери) прятал пшеницу в погребе, на улице зарыл в ямах. А у дедушки Семёна (по отцу) было в семье 12 детей, тогда они жили в с. Липецкое Котовского района. Во время голода 7 детей умерли.

У соседки, Кресюн Антонины Степановны (1938 г. р.) от голода умер отец Степан в 1932 г. и брат Семён. Их похоронили возле церковного кладбища. Братья Артём и Кирилл долгое время прятались в погребе, где хранили хлеб, а когда вышли на свет, еле держались на ногах от бессилия, слабости, голода. Их тела понесли на лестнице, вырыли неглубокую яму, положили в яму один на другого и так и захоронили. Сестра Нина умерла от голода в 1933 г. Артём, Кирилл и Нина похоронены на уже запечатанном кладбище возле Падаленчука Алексея.

У соседа Лозанна Евгения Парфётьевича (1919 г. р.) умерли во время голода отец, мать, 4 брата. Во время голода за то, что спрятали в карманы колоски пшеницы, были выселены соседи: Чокан Наталья, Мавра, Катерина Бурля, семья Поповых, Степан и Тамара, которые вернулись больными туберкулезом.

*Записала
В. П. Домброва*

ВОЛОШИН Тимофій Аврамович

1917 р. н.

В 1932-м году впервые молотили зерно в селе машиной. Зарплату за работу не получали, а работали за тарелку похлёбки, которая содержала в себе одну крупу и была очень редкой. Варили также обычный лопух. Народ прятал от военных бригад продукты и зерно в вырытых ямах вокруг дома, на огороде, в лесу. Кто умудрялся после сбора урожая собирать колосья, их ловили и арестовывали. За то, что прятали зерно, были арестованы и увезены Курка Алексей и мой отец – Аврам Терентьевич.

Более состоятельные семьи считались кулаками, они были репрессированы и увезены за Урал. Ткач Тихон Илларионович, 1891 г. р., Алексей Курка и его жена, Досана – были из нашего села. Об их дальнейшей судьбе никто ничего не знал. От голода умерла целая семья Курка – Максим, Феодосия, Мефодий, Фёкла, Агафья, Василий. Из всей семьи осталась одна – Анна Максимовна, 1914 г. р. Её спасло только то, что она ушла из села на заработки в с. Долинское. В свои 18 лет мазала дома глиной, которую сама месила своими ногами и руками. Работала с утра до ночи за тарелку похлёбки или лепёшки.

*Записав
учень 11 класу Вадим Вовк*

ГОСПОДАРЬ Иван Семенович

1927 р. н.

С ужасом в глазах вспоминаю весну 1933-го. В доме ничего съестного не было. Моя мать, Господарь Мария Филипповна, и соседка, Додул Софья Яковлевна, собрав кое-какие вещи в котомку, отправились в поисках места, где эти вещи можно было бы обменять на продукты питания. Их согласился подвести до Ширяева один хороший человек, еврей, житель Ананьева, который ехал в Одессу. Из Ширяево они отправились пешком по сёлам. В поле женщины увидели мужчин, скирдовавших сено. Один из них сказал им, что ему по пути с ними. Вечером, когда они ехали на телеге в село, мужчина рассказал женщинам о том, что в лесу, через который они проезжали, собралась группа людей, которая грабят таких, как они. Им удалось проехать беспрепятственно, так как этот мужчина выдал их за своих родственников. В этом селе они благополучно совершили обмен, а на следующий день добрый человек вывез несчастных женщин в Ширяево. Когда они пришли домой, то я, маленький, уже опух с голоду, но мать успела вовремя. Сегодня со слезами на глазах вспоминаю те дни. Я бесконечно благодарен доброте человека, который принял участие в моем спасении. К сожалению, будучи 6-летним мальчиком, не запомнил даже имени того мужчины, но в моей душе сохранилась память о нём.

*Записала
учениця 10 класу Олена Кірвас*

ЖУК Єфросинія Андріївна*1912 р. н.*

Моя девичья фамилия – Братанчук. Вышла замуж в 1932 г. А тут началось большое горе – голод. Много мы тогда в то время пережили, всё на бумаге не описать, но немного я вам расскажу. Сильно голодали и за еду были готовы на всё. Было и такое у нас в селе, что женщина по имени Барбинягра Килия со своей семьёй съели своего родного ребёнка, и эту женщину осудили на 3 года тюрьмы. Помню: вот мы ходили по полям и собирали сорняки и варили, ведь и они в то время были дефицитом. А когда на поле расцветали стебельки пшеницы, ячменя, то мы их крали и кушали со стебельками зелёными.

Жизнь была очень тяжелой, ходили сами наши и проверяли людей по домам, у кого что было, отбирали, кололи железными палками кругом. Жила одна семья, было у них четверо сыновей, а кушать-то хотелось. И вот отец нашёл дохлую лошадь, взял, отрезал мясо той лошади и принёс домой детей накормить, варил он то мясо, но один из сыновей не захотел его есть. Утром, когда он проснулся, вся семья была мертва, только он один остался жив. Мясо было отравлено. К сожалению, уже не помню фамилии и имён из той семьи.

Сейчас нам хорошо живётся. Собак кормим хлебом, а ведь в то время мы были хуже собак. Хочу сказать как женщина довольно в возрасте, берегите хлеб и мир на земле. Я в 1932 г. родила одного сына, в 1939-м – второго. А сейчас осталась одна...

*Записав
учень 7 класу А. Цопа*

КИРИЛОВ Іван Дем'янович*1922 р. н.*

Во время голода жили Моисеев Фома и жена его Татьяна, и было у них три сына: старший Василий, средний Пантелеймон, а третий Андрей (грудной). Не имея что кушать, отец семейства пошёл искать еду для семьи, но так и не вернулся. Осталась одна мать, ей было очень тяжело, еды не было, и тогда от голода все ослабели. Не имея молока, мать кормила младшего сына варёным кабачком. Она делала из марли трубочку, клала вовнутрь толчёный кабачок, и так младший сосал, как из бутылки, и выжил. Старшие, Василий (ему было 12 лет) и Пантелеймон (3 года) ослабели, сильно распухли и умерли один за другим через день. Мать их от слабости не могла ни идти, ни плакать. Она думала, что тоже умрет. Но Бог дал ей силы, и она подняла младшего на ноги.

ЛУПУЛЕНКО Олександра Григорівна*1915 р.*

Я была младшей из трёх дочерей, которые воспитывались Елизаветой Мазу-рян, моей матерью. Отец наш Григорий погиб во время первой мировой войны, увидав меня один единственный раз. В страшном голодном 1933 г. мне едва испол-

нилось 18 лет и, чтобы облегчить труд матери, я приняла предложение молодого Михаила Лупуленко и вышла за него замуж. Наш так называемый праздничный стол содержал несколько кусочков хлеба из кукурузной муки, борщ, капустняк и одну бутылку самогонки из свеклы, которую принесли братья моей матери.

Благодаря трудолюбию и находчивости мамы, я и сёстры выжили, однако ужас, который мы пережили, запомнился так, что и в 92 года я рассказываю о событиях тех лет так, как-будто они были вчера. Все крестьяне в селе знали, что голод был создан искусственно. Урожай тех лет в наших краях был хорошим, но вся пшеница была отобрана. По селу ходила «бригада», которая отбирала у людей все запасы продовольствия, зерна, не щадили ни детей, ни стариков. Семья Будиша Ивана закопала свою пшеницу в лесу (Журовка). Бригада нашла это зерно и его хозяина судили, отправили неизвестно куда. Больше о нём никто не слышал и никто его не видел.

Тем односельчанам, которые добровольно вступили в колхоз, сдав все имущество, после рабочего дня давали по 300 г кукурузной муки. Тяжело работая, мама спасла нас всех от голода. Приходилось есть варёный овёс, кукурузу, просо, зерно с шелухой, разные съедобные травы, цветы акации, ягоды. Из имеющейся крупы (которую только де-юре считалось, что было 300 г, а де-факто, конечно, меньше) варили похлёбку, куда добавляли побольше воды и соли. Труд колхозников на полях был адским. Мужчины всю пшеницу косили вручную, женщины собирали её в снопы, вся остальная работа также делалась вручную, но никто не имел права взять своим голодным детям ни единого колоска, ни даже зернышка. Знали, что за каждый колосок судят.

От избытка соли и жидкости люди опухали и умирали. Так погибла вся семья Гинкула Андрея, в которой воспитывалось три мальчика. Все похоронены на кладбище в сторону Липецкого. Также от голода вымерла вся семья Белибова Федора Никитовича. Умерли он, его жена Наталья и дочь Мария. Всех хоронили без священника в одной могиле. Люди были такие слабые, что не могли даже копать могилы для каждого. Председателем сельского совета в те годы был Волочан Василий. Он агитировал людей за вступление в колхоз. В 1933 г. прямо в здании сельского совета на собрании колхозников он был убит выстрелом через окно неизвестным. Пуля попала прямо в висок, от чего он скончался мгновенно. Василий похоронен во дворе нынешнего детского сада, бывшего здания сельского совета.

*Записав
учень 7 класу Олександр Арнаут*

МОСПАН (КОРНЄЄВА) Марія Яківна

1929 р. н.

Сім'я у нас була велика – п'ять дітей. Старша сестра, Ірина, брати Теодор і Антон, ходили в поле збирати колоски, мати була вдома, бо мені було 4 роки і молодший брат Григорій був зовсім немовлям. Батько робив на полі у колгоспі, де на трудовень видавали по 300 г зерна, але цього було дуже мало. Батько та мати віддавали усе дітям. Я і старші за мене брати і сестра їли дуже несмачну страву, яку

мати мала змогу приготувати, проте все ж ми вижили, а брат Григорій (той, що молодший за мене) помер, бо йому було потрібно давати молоко. Але корову і овець відібрали в колгосп, а іншого нічого не було. Я також пухла від голоду, але мати, щоб мене врятувати, поїхала в інше село та обміняла деякі речі на їжу. Таким чином вона врятувала мене і старших дітей від цього страшного голоду. Ще хочу додати до цього, що батько у 1932 р. закопав весною картоплю в яму, бо вродила, і коли почався голод він, зробив дірку в цій ямі та потрошки витягував тієї картоплі. Картопля була трухлюю у вигляді борошна, й мати пекла коржики і ними годувала нас.

МОСПАН Олександра Захарівна

1920 р. н.

В Гандрабурах жила семья Титуренко Григория и Дарии, в семье было 11 детей. Старшему было 17, а младшему всего лишь 3 месяца. Эта семья не жила богато, но на хлеб себе зарабатывала. Когда по Гандрабурам пошли слухи, что ходят бригады и забирают хлеб у людей для голодающих рабочих в городах, то Григорий решил выкопать в коморе яму и туда спрятать зерно. Он так и сделал, и в один прекрасный день пришло 9 человек, так званая «бригада», и забрала всё зерно. Нашли они тот погреб, всё подмели до последнего зёрнышка. Даже то, что находили в кувшинах – фасоль, мак – и то забирали. Для семьи настали чёрные дни. Семья начала голодать. Собирали листья лебеды, цветки акации и делали коржи. Члены семьи всё чаще не могли вставать с постели.

И как-то бригада снова пришла в эту семью. Во главе этой бригады был коммунист Арсений Волочан, чья могила находится на той стороне, возле детского садика. Также в этой бригаде была очень «знаменитая» Малания Никул, которая отбирала последнее зерно у людей. Приехали они тремя подводами. На первой подводе танцевала Малания Никул и другие члены бригады. На подводе второй бригады было несколько мешков с зерном, а на третьей подводе играл духовой оркестр. Хозяева, увидев их, заперли дверь, но они сломали двери и ворвались в дом. Начали рыскать, обыскивать всё. Не нашли ничего. На столе лежало пару коржей и несколько варёных картофелин. Хозяйка дома убрала всё со стола и спрятала в колыбель маленького ребёнка. Кто-то из бригады увидел и забрал последние картофелины. Как только подводы уехали со двора, хозяйка Дария упала и умерла. Через две недели умер старший сын Роман. Через месяц умер хозяин Григорий, а хозяйством и домом начала управлять их дочь, Александра, ей было 11 лет. Александра дожила до 70-х годов. Из-за тяжёлого труда в детские годы она так и не выросла, её рост был один метр.

РОБУЛ Олександра Дмитрівна

1933 р. н.

О голодоморе сама ничего не помню, я только родилась в тот год. Мне рассказывал отец, Робул Дмитрій Афанасьевич. Во время голода 1932–1933 гг. в на-

шей семье было 6 детей. Было очень тяжело прокормить семью, несмотря на то, что хлеба в стране было много. В то время по селу ходили военные бригады и забирали у людей все съестные припасы. Члены этих бригад имели при себе трости со специальными крючьями, при помощи которых проверяли наличие зерна в доме.

Для того чтобы сохранить кусочек хлеба детям, мать набирала зерно в бутылки и прятала в камышовую крышу. Когда заканчивалась еда в доме, мы доставали бутылки с зерном, разбивали их, молотили зерно, варили и ели. Осенью мать, не зная куда спрятать мешок с зерном, нашла ему место в овраге возле реки и там его закопала. Весной, когда снег сошел, раскопали его. Пшеница к этому времени в мешке была проросшей, но, не имея другого выхода, мы так и применяли её в пищу. В семье от голода умерли сестра и бабушка.

*Записала
учениця 11 класу Ольга Тілілюк*

РЯБА (ШОЛПАН) Клавдія Афанасіївна

1937 р. н.

1932-й год в Гандрабурах был урожайным, еды было достаточно, но власти организовывали спецбригады, которые насильно отбирали у людей всё съедобное. Они обыскивали дома, чердаки, погреб, заглядывали даже под детские кровати. В доме после них оставался полный беспорядок. Ещё очень грубо относились к хозяевам, иногда даже жестоко избивали. Из села вывозили полные повозки с продуктами. У людей же ничего не оставалось. Забирали всё от крупного рогатого скота и до последней фасолинки. От голода умирали взрослые и дети. Голод не щадил никого.

Весна 1933-го. Люди очень слабые после голодной зимы, многих похоронили. И вот первые почки на деревьях, трава, а хлеба не было совсем. Моя прабабушка, Наталия Жук, и её подруга, Елена, играли на улице. Под забором проростал чеснок. Девочки с жадностью стали рвать и есть его. Елена оказалась слишком голодной и зелень отравила её желудок, ей стало плохо. Она умерла на руках у своей мамы. Таких историй миллионы, каждая живая душа страдала.

*Записала
учениця 7 класу Аліна Домбрава*

с. ДЕНИСІВКА

СЛАБЛЮК Зіновія Данилівна

1924 р. н.

У нас була дуже велика сім'я: батько, мати і дванадцять душ дітей. Сім'я була зведена, тому така велика. Я була по віковій різниці 11-ю дитиною. На час Голодомору мені було 8 років, але дещо я пам'ятаю. Батько тяжко працював, але зарплатню не платили, а нараховували трудовні. Мати була вдома. Пам'ятаю, що того 1933 року був поганий врожай. Майже нічого не вродило.

Мати як могла, так нас і годувала. Один качан кукурудзи дерла на крупу і варила цілий день нам великий казан кулешу. Старші брати Ілько та Панас поїхали до Одеси працювати і допомагали нам. Їм там видавали продпайок. Сестра Ганна працювала на фермі і, коли була змога, якось все-таки приносила трохи молока. А хліба ми півроку не бачили. Кожен день просили в мами їсти. Вона і плакала, і навіть була нас за це. Батько приходив пізно і ми старались навіть не розмовляти, щоб він на нас не сварився. Менша сестра Палажка їла глину на печі. Навесні Ілько привіз трохи грошей, і мама купила козу. Яка це була радість! Ми по черзі, через день, могли пити молоко. А коли з'явився перший щавель, то це було святом. Ми його збирали і зразу їли. Звичайно, було важко, але ми всі вижили і ніхто не помер.

*Записав
учитель історії Романівської школи*

с. ДОЛИНСЬКЕ

БОНДАРЕНКО Ніна Павлівна

1926 р. н.

У 1932–1933 рр. подвірний обшук проводили комуністи на чолі з Парфоновим Кирилом. «Активіст» знайшов кукурудзу в одязі, баночку зерна під акацією і сім'ю позбавили всього їстівного, а на плач дітей не звертали уваги. По сусідству, на горі, жили троє братів. Поїли один одного, останній помер з голоду.

Смерть втратила навіть свою трагічність, і вже не була ні незмірною бідой, ні незмірним нещастям. Люди сприймали смерть як позбавлення від надлюдських мук. Голод убивав людину фізично, він ламав її морально. Знесилені голодом люди не могли ні страждати, ні плакати, ні за батьками, ні за дітьми, ні за родичами. Смерть стояла весь час поряд, а людина хотіла тільки одного – їсти. Все інше було байдуже, навіть власна смерть. На старості літ К. Парфонов говорив: «Я скоро не вмуру, бо мене свята земля не прийме». Голодовку – помру – не забуду.

ДОМБРОВАН Агафія Олександрівна

Р. н. невідомий

Під час голодомору мені було 22 роки. Я була незаміжня і жила з батьками. Я була найстаршою. Крім мене в сім'ї було ще 8 дітей. Я наймалася на роботу, щоб якось допомогти батькам прогодувати братів та сестер. За день я заробляла жменьку зерна, але цього було мало, щоб прогодувати велику сім'ю. Сестри збирали в лісі лікарські рослини. Мати з них робила відвари і кидала туди трішечки зерна або муки. Таким чином ми харчувалися і вижили.

*Записали
учні Долинської школи № 3*

ЖОСАН Ольга Іванівна

1922 р. н.

Тяжко згадувати ті дні. Як зараз пам'ятаю, важко було, все забрали до останнього зерняти. Згадую своїх братів і сестер. Ноги тонюсінкі, складені калачиком, великий живіт і лиш зуби стирчать. І в голові тільки одна думка: їсти, їсти, їсти...

Мати казала: «Головне – діждатися весни, а тоді стане легше». Так, зійшла лобода, мати почала її варити, так і прожили. Пам'ятаю, прийшов до нас чоловік дуже голодний, а батьки дали йому поїсти квасолі, але це не допомогло: він помер просто на лаві. Похоронили його в загальній ямі, в якій хоронили всіх, що померли в цей день. А коли мій батько зайшов до кухні, то побачив мертвою свою маму. Бабусю ми поховали по обряду. Отакі то були часи!

КІР'ЯКОВА Анастасія Іванівна

Р. н. невідомий

Зима 1932–1933 років була трагічною для нашої сім'ї. Чоловік мій Петро взимку шукав кукурудзу на полі, хоча б зернину, щоб вижила сім'я. А зима була сніжна. Від голоду, холоду він осліп, а потім вмер. Я залишилася одна з дітьми. Навесні нас погнали на колгоспне поле працювати, а діточок на цілу неділю залишили в яслах. Не витримала до кінця неділі, прийшла провідати. Синочок просить: «Мамуню, забери додому, я буду петрушечку їсти, травичку». Не забрала, тому що працювати потрібно. А серце відчувало недобре... Ранком побігла, думаю, заберу дитину, а він уже мертвий. Розгребла лопатою Петрову могилу, розгорнула рядно, поклала його туди до батька...

КОЖУХАР Андрій Григорович

1924 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 роках.?
- Пам'ятаю добре. Мені на той час було 11–12 років.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Урожай був, але його забирала влада.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Ті, хто йшли у колгоспи, і комуністи. Послав їх жид Лексир.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Не знаю
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?
- Ніяких документів не було. Прийшли і забрали корову, коня, 4 овець, все зерно.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Не пам'ятаю.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?
- Так.

- Як люди боронилися?
- Ніяк.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Батько трохи зерна приховав і кожен день діставав по жменьці.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- За допомогою залізних прутів перевіряли, чи не заховали у землю зерно.

Забирали все, що було у хаті.

- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Приходили по 2– 3 чоловіки. Не пам'ятаю.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Закопати біля хати або в лісі, чагарниках.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Не знаю.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?

- Забирали крім продуктів і худобу, і кожух.
- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- Забороняли збирати в полі колоски, а кого ловили, то судили.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Не дозволяли.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Не знаю.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Ні.
- Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
- Все у них відбирали і вони були змушені йти в колгосп.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Не можна було заховати.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- До нас приходили вночі.
- Скільки разів приходили до хати?
- Не пам'ятаю точну цифру.
- Коли почали помирати з голоду?
- Не знаю.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Діти ходили по селі і просили їсти, або їх годували близькі родичі, якщо мали чим.

- Хто не голодував у селі і чому?
- Ті, хто був у колгоспі або був при владі.
- Хто зумів вижити?
- Хто був колгоспником або зумів приховати продукти.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

- Кожен рятував і годував тільки своїх.

- *Які засоби вживали для порятунку?*
- Батько пішов працювати у колгосп в Ширяївському районі і приносив додому трошки зерна.
- *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
- Ні.
- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- Так.
- *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
- Листя лободи. Пекли з нього коржики.
- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- Ми не вживали нічого.
- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
- Не знаю.
- *Чи був голод у містах?*
- Не знаю.
- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
- Не знаю.
- *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
- Воронови з'їли своїх двох дітей.
- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Хоронили на кладовищі або закопували біля хати.
- *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
- Був один чоловік, який їздив на коні, шукав померлих і закопував їх. Йому за кожного похованого давали фунт зерна.
- *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
- В основному хоронили на старому кладовищі на Красній.
- *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
- Так.
- *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
- Так.
- *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
- Так. Не знаю.
- *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
- Не знаю.
- *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*
- Так.
- *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
- Комуністів.
- *Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?*
- Точно не пам'ятаю, але це щось міняли.

Записала
Алла Анатоліївна Нігрескул

КОЖУХАР Олександра Андріївна

1920 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?
- Як же не пам'ятати, дуже пам'ятаю, ніколи не забуду. Мені тоді було 13 років. Ох, лиха натерпілись!..
- Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?
- Забирали все, ходили по хатах заглядали до казанів, навіть дітям у рот. Шпи-гали землю залізними прутами, які вони називали [...], нічого не залишали.
- Хто це робив?
- Ходила комісія з місцевих активістів. А очолював її Кожухар Іпатій Іванович.
- Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Ні, кругом заглядали, нишпорили. Нам пощастило, ми восени викопали під піччю яму, в якій сховали два мішка зерна. Комуністи всю хату перевернули, всі стіни протикали, але нічого не знайшли.
- Чи давали їжу тим, хто працював у колгоспі?
- Так, на роботу їхали на підводах, а навколо люди дуже страшні: шкіра і кістки, їли – все підряд, в полі був великий казан, в якому нам варили баланду.
- Чи відомі випадки людодідства?
- Таких випадків було дуже багато. В Ніроневці в одній сім'ї було четверо дітей – троє хлопців і одна дівчинка. Батьки хлопців з'їли, а менша дівчинка зуміла втекти.
- Де і хто ховав померлих від голоду?
- Збирали на підводі і відвозили до кладовища, отримуючи за це якусь плату.

Записав

Олександр Павлович Сініка,

4 квітня 2008 р.

КОНУП Ганна Федорівна

1917 р. н.

Згадувати той рік і ті дні дуже важко. Вмирали діти, старі люди щодня. У людей забирали все до останнього зерна. Пам'ятаю, мама трохи зерна засипала під підкладку пальто молодшого брата і зашила. Але так все обшукували, що навіть і там знайшли.

Я на той час в свої 16 років працювала в дитячому садку, а там видавали паї, за рахунок цього вижили мої племінники і рідні. Було і таке, що коли вмирала дитини, її з'їдали. Їли макуху, лободу. Моя мати і старша сестра, в неї були вже свої діти, брали з дому найкращі пілки, килимки, платки і їздили в Одесу, міняли на їжу.

Записав

Олександр Павлович Сініка

ЛЕВЧЕНКО Марія Іванівна

Р. н. невідомий

У 1932–1933 роках урожай хліба був дуже добрий, але у людей забрали хліб активісти. Організовували бригаду і ходили в кожний дім, а повозка їхала позаду. І де тільки люди не ховали хліб! Замащували в печі, закопували під призьбою біля будинку, копали ями на городах і там загортали і бур'янами накривали, але вороги кругом знаходили. Вони ходили з залізними шпичками і скрізь довбали, шукали. Де був захований хліб, земля була перекопана і вони швидко знаходили своїми шпичками. Вантажили на повозки і везли у штаб. Люди плакали і просили, але вони не лишали їм нічого. А тіла померлих вантажили на повозки, як тих собак, кидали всіх в одну яму, навіть тих, що були ще живі.

СНІСАРЕНКО Любов Мифодіївна

1925 р. н.

Голод був дуже страшний, люди втрачали розум. Було багато випадків канібалізму. Комуністи-активісти, які проводили обшуки, вночі збиралися в сільраді – пили, їли, гуляли. А на день знову нищпорили по селу, зривали підлоги, залізали в погребі і колодязі, шукали на горищах. При цьому забирали не лише зерно, а й картоплю, квасолі – всі їстівні запаси. Забирали знайдені мішки продовольства навіть у тих сім'ях, де діти і дорослі вже пухли з голоду.

В центрі села люди на ряднинах стягували тіла до доріг. Там їх підбирали, звозили підводами на кладовище. На кладовищі були дві великі ями, в які скидали тіла. Батько мій працював в колгоспі, повернувшись увечері додому каже: «Дуньо, дай ложку, їсти хочу». А дружина відповідає: «Що, ти ложкою воду пити будеш?»

Сім'я добрим словом згадувала Миколу ІІ. До комуністів відносилися, як до великого лиха.

СТАТКЕВИЧ Всеволод Борисович

Р. н. невідомий

Згадую розповіді покійного батька, секретаря сільради на третій ділянці. Хлібозаготівельну комісію очолював голова сільради Цуркан Максим. До її складу входили: Григоренко Т. В., Тодорашко І. Г. і менший брат Тодорашка. Цуркан Максим говорив: «Я як їду – трава гнеться, так мене всі бояться!» Члени комісії забирали все їстівне, прирікаючи людей на смерть. Одного разу під час лютих морозів двох грудних дітей, знявши з печі, викинули через вікно на сніг. Діти замерзли. Поставленим у безвихідь людям Цуркан Максим кричав: «Не здохнете – будете тішляк* пити!».

* Імовірно, слово походить від нім. *die Schlake* – відходи, шлаки.

СТЕНГАЧ Іван Пилипович

Р. н. невідомий

Моя дружина, Стенгач Матрона Дмитрівна, жила в багатодітній сім'ї, де було четверо дітей. Мати померла від хвороби. У 1932–1933 рр. їм жилося дуже важко. Батько старався нагодувати дітей чим міг, але голод не покидав їхньої хати. Діти вже почали пухнути з голоду. Через дорогу від них жила бездітна сім'я, чоловік працював комірником у колгоспі. Він запропонував віддати двох дівчаток йому назавжди, а він за це дасть їм хліба та круп. Батько погодився, адже він таким чином врятував від голодної смерті чотирьох дівчат і себе. Так і прожили все життя рідні сестри у різних сім'ях, дякуючи прийомним батькам за спасіння.

ТОМЧЕНКО Пелагея Іванівна

1927 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 роках ?
- Трохи пам'ятаю, але багато розповідала мама.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Його забирала влада.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Ті, хто нічого не мав.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Не знаю.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?
- Ніяких документів не було. Приходили і забирали все що було. Але був один, який спеціально ставав на яму з зерном і посилав шукати в інше місце.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Хто не корився, висилали в тайгу.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?
- Так.
- Як люди боронилися?
- Ніяк.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Закопували зерно в землю, а один дядько закопав далеко від хати у рипі і кожен день ішов вночі та й брав трошки.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Приходили бригади по кілька чоловік. Забирали все, що було у хаті. Залізними шпичками штрикали все у хаті і на підвір'ї.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Приходили по 2– 3 чоловіки. Не пам'ятаю.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Закопати біля хати або в рипі, лісі.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Давали пайок. Моя мама ходила у колгосп сапати, і їй за це давали продукти.
– *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?*

– Забирали все: і худобу, і зерно, і одяг. Потім цей одяг на Руснаках продавали.
У нас забрали підводи, які батько сам зробив, хліб, посуд.

– *Що таке «Закон про н'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*

– Чула і дуже боялася, щоб мене не забрали, як інших.

– *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

– Не дозволяли.

– *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

– Були спеціальні люди.

– *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

– Ні.

– *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Все у них відбирали і вони були змушені йти в колгосп.

– *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Не можна було заховати.

– *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Вдень.

– *Скільки разів приходили до хати?*

– Багато разів.

– *Коли почали помирати з голоду?*

– Цього я не знаю.

– *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Сироти або ходили просити, або родичі їх підгодовували.

– *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не голодували ті, що були при владі, та когоспники.

– *Хто зумів вижити?*

– Виживали або колгоспники, або такі, що змогли продукти якось приховати.

– *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Я пам'ятаю діда Гараська. Я йшла до нього під паркан і чекала, коли він мене побачить. Він годував мене ягодами, овочами.

– *Які засоби вживали до виживання?*

– Не знаю.

– *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Ні.

– *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Сусай, калачики, лободу.

– *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Листя лободи. Пекли з нього коржики.

– *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Ми не вживали нічого.

– *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*

– Не знаю.

- Чи був голод у містах?
- Не знаю.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Не знаю.
- Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
- Воронови з'їли своїх двох дітей.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- Хоронили на кладовищі або закопували біля хати. Моя мама свою 2-річну дочку поховала в одній могилі з Пояном, бо не було кому копати яму.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- Не знаю.
- Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- В основному хоронили на старому кладовищі на Красній.
- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Так.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- Так.
- Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- Так. Не знаю.
- Чи встановлені на селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- Не знаю.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Так.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Комуністів.
- Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?
- Не знаю.

Записала
Алла Анатоліївна Нігрескул,
23 березня 2008 р.

УСЕНКО Меланія Іванівна

Р. н. невідомий

Боюся я заводити розмову про таке. Добре пам'ятаю ті голодні роки. Голодомор повністю зруйнував нашу сім'ю. Коли вже зовсім не було що їсти, мати Оксана, не витримавши цих мук, пішла з дому. Нас залишилося троє діток з батьком Романом. До весни він не дожив. Пам'ятаю його опухле, вистраждане тіло, яке забрали якісь чужі люди. Нас врятувала весна і колгоспні вівці. Ми, знесилені, змушені були їх пасти, а за це отримували трішки кукурудзяної муки.

ЮТІШ Павло Григорович

1915 р. н.

У 1932 р. розпочалася колективізація. Батько цілий рік відмовлявся вступати до колгоспу. Але під тиском обставин змушений був стати колгоспником. Коли розпочалася хлібозаготівля, батько заховав зерно, але побачивши жорстокі розправи, відкопав і здав владі. Місцеві комуністи, роблячи обшук у селі, заглядали навіть в коробку від сірників, шпигали землю залізним прутком. Сім'я була великою, в одній хаті жило сім чоловік. Я працював їздовим в колгоспі.

В 1932–1933 рр. я разом з Петром Гоцуленком збирав тіла людей, які померли від голоду. Ходили по хатах, з допомогою перевесла (мотузка, сплетена з трави) стягували тіла на підводу. Вимирали цілі сім'ї. Вдвох з Петром викопували яму, в яку скидали тіла. Розрахунок за роботу був таким: за одне тіло – пригорща муки. Були випадки, коли збирали напівживих людей. Одного разу знайшли ще живу жінку. Петро закричав: «Що ж мені, за тобою ще раз приїздити? Все одно помреш». І повезли немічну, напівживу односельчанку до спільної могили.

Взимку вночі я з батьком ходив в поле шукати зерно в схованках польових мишей. Знайдене зерно сушили в печі, мололи в жорнах і варили.

с. ЖЕРЕБКОВЕ

БОЙКО Любов Іванівна

1922 р. н.

Я народилася в с. Майнове (тепер с. Новогеоргіївка) у 1922 р. Батько Мигуш Іван Олександрович, мати Мигуш Ганна Яківна. В сім'ї було п'ять душ дітей. Мали свою хату, були коні, корови. Прийшли активісти, нас вигнали з хати і продавали на вулиці наше майно. Говорили, що ми куркулі. А які ми були куркулі, коли все робили самі, батько був добрий господар. Такого саду, як він насадив, не було ні в кого. Цей сад і тепер пам'ятають у селі. Ми жили у сараї, де раніше були корови. Мати з батьком, як могли, рятували нас від голодної смерті. Їли лободу, макуху, висівки. З нашої сім'ї ніхто не вмер. А сусіди повмирали, дорослі і діти. У мене була подружка, Кондратова Єфросинія Олександрівна. Так вона померла від голоду.

КАЛІНОВА Ніна Георгіївна

1923 р. н.

Мої батьки, Калінов Юрій Федорович (1896 р. н.) та мати, Калінова Ольга Апатівна (1900 р. н.). В сім'ї було троє дітей: Ніна, Женья і Галя. Мали власне господарство: 3 га землі, корову, коня і віз. Потім все це забрали до колгоспу.

У 1932 р. помер батько. Він хворів туберкульозом. Сім'я залишалася без годувальника. Мати важко працювала в колгоспі. Я ходила до школи, де вчителькою

була Коханська Марія Іванівна. У школі ми з однією дівчинкою, Скобленко Галею, були самі бідні. Вчителька заходила до класу на урок і просила нас вийти в коридор. Там, на підвіконні, вона залишала для нас по шматочку хліба. Ми його з'їдали, витирали губи, щоб ніхто не побачив у класі навіть крихти. А коли йшли зі школи через парк, то збирали весною у свої торбинки равликів. Вони виповзали на сонечко. Їх приносили додому, варили і їли.

У 1933 р. від голоду померла найменша сестричка Галя. Її, як і батька, поховали на кладовищі. Тепер там знаходиться будівля сільської ради. Це кладовище знесли після війни. Ще ми ходили до будівлі свиноферми, там була закопана картопля. Щоб ніхто не бачив, діти випорпували гнилу картоплю, несли додому, варили, зціджували крохмаль. Також від голоду подихали свині, корови. Їх звозили в кінець села. І ми ходили вирізати кусочки м'яса, щоб принести додому. Але це треба було встигнути, бо бажаючих було багато. Весною ходили в ліс, копали дику моркву* і їли.

А ще пам'ятаю таке. На дослідній станції була їдальня для наукових працівників. Куховарила там баба Олена. Я після школи ходила мити туди підлогу, а по дорозі через парк збирала фіалки, щоб поставити їх у стаканах на столах. За це куховарка давала мені відпарені вишкребки каші чи мамалиги, які часто були пригорівшими. Тоді вдома це було за свято. Ще мати готувала лободяники. Сікла лободу, мішала з висівками і смажила. Все це було весною. А взимку не знаю, як і вижили. Тому, що їздили частенько на підводі активісти, кожен з них мав штик. Вони колупали стіни, грубу, забирали навіть жменю крупи. Якось до нас приїхала тітка з с. Ясенове Любашівського району, привезла трохи крупи. А тут активісти якраз у двір. Так тітка пересипала крупу у панчошу, обв'язала кругом шиї, а голову хусткою покрила, щоб не знайшли.

КАЛІНОВА Ніна Георгіївна

1923 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Пам'ятаю.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Недорід, посуха, неврожай.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Комбригади зі шпичками, якими протикали груби, печі, підлогу, землю. [...]
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
- Без документів, темний народ.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Забирали з макітри, кувшину в мішок. Бігла сім'я, плакала. Не били.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

* Дика морква, також морква звичайна – дворічна трав'яниста рослина; лікарська культура. Її підвидом є морква звичайна городня, або морква посівна.

- Зброї не бачили, тільки штики.
- Як люди боронилися?
- Все подвір'я плаче, а що далі робилося, не знаю.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Можна. Ховали на шиї, в панчохи, на поясі, в землі, дуплі.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Не назву, бо ще живі їх діти.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Зазвичай 3–4 чоловіки.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Не можна.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Варили куліш з крупи біля конюшні («Кандьор Іванович»*) або баланду.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?
- Ні.
- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- За крадені колоски судили.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Ні.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Сторожі (достойні люди).
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Ні. Примусово. Відмовився – висилка.
- Чи змушували людей іти до колгоспів і як?
- Не пам'ятаю.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- За переховану худобу штрафували та був примус на роботи.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Вдень та бувало вночі.
- Скільки разів приходили до хати?
- 1–2 рази.
- Коли почали помирати з голоду?
- Пам'ятаю з 1932 р.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Держава опікувалась. Відправляли в Ананьївський притулок.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Голодували всі.
- Хто зумів вижити?
- Ті, що їли підножний харч.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Боже спаси!

* Кандьор – рідка пшоняна або гречана каша.

- Які засоби вживали до виживання?
- Варили із чого можна було.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Не знаю.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Лободу, кропиву.
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Листя з вишні, акації.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Равликів, дохлих тварин.
- Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
- Грошей нема. Займи. Податки.
- Чи був голод у містах?
- Не знаю.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Багато.
- Чи відомі випадки людодїдства у Вашому селі?
- Канібалїзм.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- На підводі везли, хоронили на території нинішньої школи.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- Не знаю.
- Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- Школа, цвинтар.
- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Могил нема.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- Не знаю.
- Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- Є.
- Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- Нема.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932– 1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Так.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- В політиці не розуміла в ті роки.
- Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?
- Не знаю.

Записав
Віктор Васильович Калінов

КОВАЛЬЧУК Марія Федорівна

1928 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Дуже слабо, але пам'ятаю.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Мабуть, все разом.
- Якищо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Приходили активісти з довгими щупами, ними штрикали у дворі, на городі, у стіни, в підлогу у хаті.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Не знаю.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?
- Мала була, не знаю про це.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилку, арешти?
- Ні.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?
- Зброї не бачила, тільки щупи.
- Як люди боронилися?
- Ніяк, плакали і молили Бога, щоб не знайшли нічого.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Трішки можна, закопували.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Активісти виливали навіть зварене у казанку.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Не пам'ятаю.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Ховали так, щоб не знайшли, але знаходили.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Не пам'ятаю.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
- Забирали все, що було у хаті, все витрушували, корови забирали.
- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- Судили, забирали у тюрму за один колосок.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Ні.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Активісти.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Ні, не хотіли.
- Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
- Силою заставляли.

- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Переховували, а де – не знаю.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Ввечері.
- Скільки разів приходили до хати?
- Багато разів. Не один.
- Коли почали помирати з голоду?
- Уже мати розказувала, що у 1932 році.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Не знаю.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Багато людей.
- Хто зумів вижити?
- Ті, хто добре ховав.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Ні.
- Які засоби вживали до виживання?
- Все їли.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Не знаю.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Лободу, жолуді.
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Пекли хліб з жолудевої муки, з шкаралуп проса пекли коржі, їли траву німи-цю*, але діти отруювались нею.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Про тварин не пам'ятаю.
- Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
- Ні.
- Чи був голод у містах?
- Не знаю.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Які відомості не знаю, але, кажуть, багато.
- Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
- Ні.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- На цвинтарі ховали.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- Не знаю.
- Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- На цвинтарі.

* Німиця – отруйна однорічна рослина родини пасльонових; інші назви – блекота чорна, зубовик, собачий мак, дурзілля, бодяк та ін.; викликає психічні розлади. Лікарська рослина.

- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Не поминають. Тільки рідні мабуть.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- Не знаю.
- Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- Є церква.
- Чи встановлені на селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- Ні.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932– 1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Так.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Час такий був. Активісти винуваті.
- Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?
- Ні.

Записала
Зоряна Бекмахмадівна Ковальчук,
1 березня 2008 р.

ОЛІЙНИК Григорій Степанович
1926 р. н.

Я народився в с. Жеребкове. Життя в той час було нестерпне, люди вмирали, як мухи. Наша сім'я нічим не відрізнялася від інших, нас щодня мучив голод, їли траву, макуху, жолуді – все те, що було в природі. Люди йшли з усіх сіл до нашого села: із Точилова, Заплаз, Балти, Перельотів, щоб хоч трохи знайти харчів, які знаходилися на залізничній станції у вигляді кагатів кукурудзи. Але біля цих куп стояли дружинники, які відгнали людей. Заробити хліб було нелегко. Щоб заробити 400 г хліба, треба було вивезти підводу мертвих людей. Мої батьки йшли з базару і бачили, як жінка покинула зовсім малу дитину. Мої батьки, не дивлячись на голод, забрали до себе цю дитину. Згадую ще такий випадок. Я йшов по воду, а біля криниці стояв військовий кухар, який запитав мене: «Хочеш їсти, хлопче?». Я, звісно, відповів: «Так». Солдат дав повне відро супу, і я на радощах побіг додому і нагодував усю сім'ю. Отже, життя було нестерпним, але люди не були озлоблені. Голодні люди сідали на вантажні потяги і їхали на Донбас, бо там була хоч якась робота. Але це не дуже допомагало, бо по всій Україні був повальний голод і вмирали тисячі людей. На вулицях лежали трупи дітей, жінок, чоловіків. Комсомольці та комуністи ходили по хатах і забирали все їстівне. Це була так звана «залізна мітла». Могли приїхати вночі і забрати все: корову, козу, курей. У нас забрали навіть варену курку з казана. Люди залишали свої домівки і від'їжджали, в будинках залишалися коти і собаки, які вили, скарчили від голоду і суму за господарями.

ЧЕРНЕГА Марія Василівна

1924 р. н.

- Чи пам'ятаєте ви, що був голод в 1932–1933 рр.?
- В серпні 1932 р.
- Які на вашу думку могли бути причини голоду?
- Врожай з поля, запаси, худобу, – все, що було, забирали і віддавали до держави.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, арешти?
- Через кожні два тижні селом ходили партійці по людських помешканнях і забирали все, що бачили, весь урожай зерна, гороху, буряків, пшона.
- Чи можна було приховати якусь частину зерна, овочів, продуктів?
- Часто люди намагались ховати їжу, але влада все знаходила.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Їжу ховали в коморах, печач.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- В селі на дослідній станції для робітників готували їжу і часто підкормлювали сільських дітей.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу?
- Забирали не тільки їжу, а й одяг, речі людей.
- Що таке «Закон про 5 колосків»? Чи чули ви про нього?
- Влітку 1932 р. прийнято «Закон про 5 колосків», і жити стало ще важче.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- На полях не дозволяли збирати зерно, овочі.
- Чи люди хотіли іти добровільно в колгоспи?
- Люди не хотіли йти до колгоспів.
- Коли почали люди помирати від голоду?
- Перші жертви почали з'являтися восени.
- Хто не голодував у селі і чому?
- В основному не голодували сім'ї заможних селян.
- Хто зумів вижити?
- Майже всі жителі с. Жеребкове вижили в період голодомору. Помирали в основному приїжджі.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду?
- Так, допомагали, ділились хлібом, зерном.
- Які засоби вживали до виживання?
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Так, люди підтримували один одного.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння? З яких дерев, рослин вживали листя, кору?
- Восени і взимку 1932 р. людям доводилось їсти все, що було: насіння рослин, мишей, котів, собак. Їли непридатну до вживання худобу, яка померла. Від голоду в них розпухали ноги, руки, обличчя. Навесні, коли почала зеленіти трава, то почали вискубувати траву, їли листя, обривали кору з дерев. Все робили, щоб вижити. Хворіли на водянку. Люди втрачали розум перед голодною смертю. Часто гинули від холоду, бо не було чим розпалити в своїй домівці. Навіть якщо і було чим,

то не було сили принести дров чи щось інше. Голод у 1932 р. штучний, бо зерно і врожай забирали в людей силою. У селі масових випадків смерті від голоду не було, в основному гинули люди з сусідніх сіл, які приходили до села з надією вижити.

- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Я цього не пам'ятаю.
- Чи відомі випадки людодіства в селі?
- Випадків людодіства не пам'ятаю.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- Відомостей про кількість померлих немає, ніхто не реєстрував точну кількість. Селом їздила підвода і збирали померлих людей, за кожен труп їздовий отримував платню. Пам'ятників чи хрестів жертвам голодомору немає. В центрі села була вирита яма, до якої звозили померлих.
- Чи згадують померлих від голоду в церкві?
- За часів радянської влади про голодомор не згадували, почали говорити лише в наш час. В церкві влаштовують молебні за жертвами голодомору.
- Чи є у вашому селі церква?
- Є, вона носить ім'я Іоана Богослова.
- Чи встановлені в селі пам'ятники чи хрести померлим від голоду?
- Ні, немає.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932– 1933 рр.?
- Сучасна молодь знає про голодомор з телевізорів, зі школи. Я розповідаю своїй онучці Лозован Ніні, яка навчається в 8 класі.
- Кого ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Я вважаю, що винною була тогочасна політика.
- Чи ви знаєте, що таке Торгсин?
- Ні.

*Записала
Ніна Лозован,
2 березня 2008 р.*

ШАПОВАЛЕНКО Тетяна Аксентіївна
1923 р. н.

Хоча була малою, але пам'ятаю той страшний голодний рік. «Залізна мітла», як їх назвав народ, забирала у людей все. У нас по сусідству жила комсомолка, яка знала, що матір наша заховала два відра кукурудзи у припічок і замастила цей припічок глиною. Вона сказала про це комуністам, ті прийшли і забрали всю кукурудзу і навіть п'ять штук яєць, які мати залишила для хворої дитини. Дуже було образливо, буквально до сліз, що останні продукти вигрібали. Свої! Не вороги! Залишали людей вмирати від голоду.

хутір КОЗАЧИЙ ЯР

ЧЕРНЕГА Ніна Степанівна

1924 р. н.

Пам'ятаю, як у 1933 році до хати зайшли троє людей з ціпками. Почали шукати по хаті їжу. Забирали все: зерно, хліб, крупи. Діти сиділи на печі і плакали. Мати просила, щоб вони залишили що-небудь хоч дітям. Але вони не звертали уваги. Ціпками довбали скрізь: і підлогу, і стіни. Під порогом знайшли глечик з квасолею і забрали теж. В хаті не залишилося ні крихти хліба.

с. КОМІНТЕРНОВЕ***СЛІСАРЕНКО Олександра Володимирівна**

1918 р. н.

В 1930-х роках наша сім'я жила в селі Комінтерновому, що біля Новоолександрівки. У мене було троє братів: Федір, Семен, Василь, і дві сестри: Євдокія і Варвара. Коли розпочався голодомор, мені було 12 років. До того жили ми небідно, у нас майже все було – корівчина гарна, ми дуже любили пити свіже молоко, коли мати її доїла. Але одного дня до нас прийшли люди, одягнені у військову форму, і все забрали. Із теплої гарної одягу вибирали краще щось собі, а гірше скидали на віз. Забирали хліб до крихтини, забирали все, що в нас було. Потім вигнали з будинку і сказали, щоб ми добровільно показали, де решта продуктів схована. Ми нічого не ховали, але вони були впевнені, що це не так. Почали порпатися в садочку в пошуках схованок, але нічого не знайшли. Дома продуктів харчування майже не було.

Батька у нас не було, і доводилось виховувати нас, дітей, одній матері. Ми, щоб вижити, пекли кравці, мандрики з кропиви, чистили шкіру телят і варили, носили в'язками какіш і з нього [...] козелики** варили, квашу робили з терену. Вижили завдяки двом старшим братам, Федору і Василю, які працювали на той час у місті. Один раз на місяць вони доставляли матері муку, крупу та олію. Мати ділила ці продукти і кожен день варила одну гарячу страву. В господарстві залишилась корівчина, дуже худі і страшні, бо через неврожай не було чим її годувати.

* Ідентифікувати не вдалося.

** Козелики, козельці (повна назва: козельці українські; білоруською: казлабарод українські) – дворічна трав'яниста рослина з родини айстрових; українську назву пояснюють гострою формою листя, подібною до різьок молодих козенят; летючки в нерозкритому суцвітті нагадують борідку цапа. На зламі стебла або листка виділяється молочний сік, через що рослину також називали молочаєм. В їжу вживають листки, стебла; особливо поживне відварене коріння. Про використання козеликів у їжу згадується в «Енеїді» І. Котляревського. Див. також прим. на с. 486. Порівн. опис рослини на с. 870.

Але ложка молока була в хаті. Фактів людодїдства не пам'ятаю, але дуже добре пам'ятаю, що завжди хотїлося їсти.

Наші двоюрідні брати і сестри вмирали від голоду. Помираючи, просили крихту хліба. Я пам'ятаю, коли у нас закінчилась зовсім їжа, ми пішли з сестричкою і братиком до своєї сестри Варвари (на той час вона жила з військовим, і в неї все було). Вона нам дала глечик з квасолею і помідорами. Йшовши додому, ми ховалися, щоб у нас інші голодні люди цього не відібрали. Після голоду ми всі вижили і продовжували життя. Почалася організація колгоспів. Життя поступово почало налагоджуватись

Записала учениця О. Пентяк

с. КОХАНІВКА

СКОРІЩЕНКО Петро Олександрович

1925 р. н.

Пам'ятаю, що ходили бригади зі спеціальними «шпичками», якими перевірялися наявність зерна, муки та інших продуктів. Батько заховав у кукурудзиння мішок муки, вони ж знайшли його і відібрали. Люди закопували зерно у ями, зверху сіяли зерно, щоб воно проросло і щоб легко було знайти цю схованку. Їли лободу, рятувалися лісовими суницями.

ТАРАН Катерина Григорівна

1926 р. н.

Жили в лісі, батько був лісником. Життя було краще, ніж у інших. На Великдень мати зварила мамалигу. Діти дивувалися: «Хто ж їсть мамалигу на Пасху?» А мати відповіла: «Їжте, діти, мамалигу і дякуйте Богові, бо он на селі люди людей їдять». Їли ягоди, траву.

ШМИГОЛЬ Дар'я Павлівна

Р. н. невідомий

Жили бідно, не було що їсти. Збирали пусті кукурудзяні качани, перемелювали на муку і пекли «пляцики». Одного разу брат пішов збирати качани в поле, а об'їзник відібрав їх, і брат дуже плакав. Батьки з двома синами тікали від голоду в Крим. Я і менша сестра залишилися біля старшої заміжньої. В Криму батькам жилося краще, а тут, на батьківщині, як могли так і жили. Їли траву, акацію, щир, лободу. Наївшись одного разу багато квіток акації, я дуже захворіла. Приїхала мати з Криму і забрала нас із сестрою. Життя налагодилося.

с. КОХІВКА

КОЧЕРЖИНА Любов Іванівна

1921 р. н.

Мені було 8 років, коли почався голод. До цього голоду ми жили добре. Все в нас було: і зерно, і корівка. Але одного дня прийшли «активісти» і все забрали. Ми почали голодувати. Я пам'ятаю, як мертвих людей везли возом на кладовище. На віз кидали і живих, щоб не їздити по декілька разів. Вони говорили, що коли віз буде їхати назад, то ці живі будуть уже мертвими, бо вони ледве дихали. Були у нас сусіди, велика сім'я. Одному хлопчикові було 3 роки. Я сиділа на дереві і бачила, як мати його щось варила, а він ішов до неї і в нього тягнулась кишка. Він плакав і просив у мами кабака. Всі думали що він не виживе, а малий вижив. Багато померло людей, але я пам'ятаю лише Шевченко Марфу.

ПЕТРУСЕНКО Олександра Лаврентіївна

1925 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?
- Мені було 7 років, коли розпочався голод, і я добре пам'ятаю.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, чи забирала урожай влада?
- Урожай був хороший, але влада все забирала.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, – хто це робив?
- У людей все відбирали люди села, активісти.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Таких випадків у селі не зустрічалося.
- Ті, що відбирали, мали якісь документи?
- Ніяких документів вони не показували, а забирали все, що знаходили.
- Чи застосовували до людей покарання, висилання, арешти?
- Людей висилали, а жінку за колосок, який вона підняла, відправили у в'язницю.
- Чи можна було приховати якусь горстину зерна, продуктів, овочів?
- Люди не могли нічого приховати, бо активісти все знаходили. Вони рилися і на горищі, і в казанках. Хто це робив, я не пам'ятаю.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- В колгоспі давали по ополонику латури, або кулешу.
- Забирали лише продукти чи й інші речі – одяг, рушники, худобу?
- Активісти забирали все. Деякі жінки пам'ятають, що свій одяг бачили на жінках активістів.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Люди мусили йти, бо боялися.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

- Ходили білим днем і все забирали.
- *Коли почали помирати з голоду?*
- З голоду почали помирати в 1933 р. Тоді помер і мій брат, Верба Степан, 1923 р. н.
- *Що було з малими, сиротами, чи ними опікувалася держава ?*
- Дітей забирали в притулки.
- *Хто не голодував в селі?*
- В селі не голодували активісти.
- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Люди не ділилися, бо кожен хотів вижити.
- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- Мама варила кропиву, лободу, і ми їли. Їли ще акацію, калачики, молочай*.
- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- В колгоспі здихали коні, і ми їли конину, щоб не вмерти.
- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
- Людей померло багато. Цілі сім'ї помирали. Одна сім'я наїлася будяків і на ранок всі померли.
- *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
- Ні, людодійства не було.
- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Возили возом, тачкою родичі на кладовище і там хоронили. На кладовищі є багато таких могил, але я не пам'ятаю, де вони.
- *Чи поминають їх?*
- Ми поминаємо всіх померлих від голоду. Учні і вчителі школи насипали могилу жертвам голодомору, ми ставимо панахиди і поминаємо.
- *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам?*
- Молодь села знає про голодомор із наших розповідей. Я розповідаю про це страшне лихо своїм дітям і онукам і хочу, щоб цього ніколи ніхто не пережив.
- *Кого ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
- Винними була влада і люди з села, які ходили і все забирали.

Записала
Ю. Ворнікова,
березень 2008 р.

* Молочай – рід рослин родини молочайних, нараховує багато видів; зазвичай – одно- та багаторічна трава; на півдні України поширений молочай польовий. Молочний сік усіх видів є токсичним. Здавна застосовується в народній медицині. Інші назви: сусай, козелики, козлобородник, какіш, молочайник; порівн. прим. на с. 33, 83, 211.

с. МАЛА БОЯРКА

КРИКУН Марія Михайлівна

1928 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. Весь урожай забирала влада. Ті, що відбирали продукти, документів не показували. Батька мого вислали на північ. Ті, що відбирали хліб, мали при собі гвинтівки, пістолети. Люди не боронилися, все терпіли.

Ми нічого не ховали, бо не було що ховати. Пам'ятаю, що ходили по 4 душі, всі чужі люди. Все забирали, що було. Колоски у полі не давали збирати. Люди за трудодні йшли в колгосп. Худобу ховали в лісі, щоб не забрали в колгосп. Зерно, продукти забирали у людей вдень. Якщо за один раз забирали все, то більше не приходили.

Почали з голоду померати в 1933 р. Діти-сироти залишалися самі, помирали з голоду. Зуміли вижити ті, хто мав що їсти. Люди ділилися продуктами, допомагали одне одному. Їли бур'ян, гнилу картоплю, мерзлий буряк, кропиву, котики, какіш, шулячі яйця. Продавали люди дрова, купляли мамалигу, ячмінку. Чула, що в Коханівці в 1933 р. мати з'їла дитину. Знаю, що є одна могила в Нікітовці, де поховані люди, які померли від голоду. Я розповідала своїм онукам, дітям про голод 1932–1933 рр.

Винним у загибелі людей вважаю владу.

с. НОВОГЕОРГІЇВКА

ЦИБА Олена Василівна

1926 р. н.

Батько Олени Василівни, Циба Василь Гаврилович і мати Циба Ірина Іванівна жили дуже бідно. У родині було сім маленьких дітей, які потребували їжі. Батько і мати намагались нагодувати їх. Василь Гаврилович ходив по дрова, по сіно, а Ірина Іванівна вишкрібала свої останні запаси зерна, варила мамалигу і годувала дітей. Але коли всі запаси було вичерпано, то їли щурів, лободу, листя, гнилу картоплю, мушійники. Одягати було нічого, ходили голі і босі, пухли з голоду. Одного дня, коли Олена Василівна дуже сильно захотіла їсти, вона взяла казанок і почала вишкрібати залишки. В цей час до хати увійшов «Кіт» (людина, яка забирала у людей зерно) і вибив казанок з рук маленької дівчинки. У людей забирали все, витрушували кожен глечик, кожную пляшку, переривали в хаті все догори дном.

У 1933 р. помер батько Олени Василівни. Старших братів Колю і Бориса, забрали до дитячого будинку. Брат Іван ходив до сусіднього села Михайлівки пасти худобу. Олена Василівна говорила, що по сьогоднішній день вона не знає, де зна-

ходяться її брати та сестри. Розповідаючи, літня жінка часто повторювала: «Не дай Боже, бачити таке нашим дітям!»

Записала учениця 11 класу
Л. Кец

с. НОВОДАЧНЕ

ЖОСАН Марія Герасимівна

Р. н. невідомий

Нас в сім'ї було семеро душ: тато, мати, найстарша сестра Мотря (у 1932 р. їй було 17 років), я, Гаврило (вижив в часи голодомору, але загинув на фронті), Ганка та найменший братик Петя (йому було лише 3 роки). Наша сім'я жила в селі Новодачному. В 1932 році до нас прийшли люди і все відібрали. Забрали від нас тата. Спочатку його відвезли в сільраду, а потім відпустили. Сказали, щоб їхав додому переодягнутися та попрощатися. Він прийшов до нас і сказав, що втече до своєї сестри (вона жила десь за містом Котовськ). Тато переховувався 3 роки. Час від часу він до нас приходив, приносив трохи грошей та їжі. В 1935 році прийшов до нас тато на декілька днів. А тут хтось у двері постукав. Ми вийшли: офіцер. Ми всі полякались. Думали, тата заберуть, а той каже: «Молодець, Бакуле! Добре, що ти втік, інакше тебе вже не було б».

Ще у нас була корова Красавка, але її забрали. Через кілька годин вона прибігла додому. В перші місяці голодомору доводилось важко: ми рвали буряки, перекручували на м'ясорубці, додавали трохи муки і жарили на сковорідці. Нас врятувала наша Красавка. Вона давала нам молоко і могли ми зробити сиру. А вночі і вдосвіта ми ходили збирати колоски пшениці чи ячменю, качани кукурдзи. Ми їх молотили і робили маторжаники. Так і жили.

Під час голодомору в нашій сім'ї ніхто не помер, дякувати Богу.

с. НОВООЛЕКСАНДРІВКА

АЦАБРИКА Мотрона Іванівна

1911 р. н.

Голодомор 1932–1933 років... Коли почали ходити по селі активісти і забирати в людей їжу, настав голод. Люди почали пухнути з голоду. В кожній сім'ї хтось помирав. Люди від голоду божеволіли. Навіть деякі ловили котів, собак і їх їли. Одного разу, пам'ятаю, приїхали возом якісь люди. Вони ставали коло кожної хати і виносили мертвих, складали їх на віз. Один чоловік був ще ледве живий, але його також завезли на цвинтар. Вранці люди побачили, що руки були на поверхні землі.

ВУЖЕЛОВСЬКА Марія Пилипівна*1919 р. н.*

Коли почався голодомор, мені виповнилося 13 років, і я чудово пам'ятаю цей жахливий період мого дитинства. 1932 рік був урожайним. Всі люди поробили запаси на зиму. Прямо в хатах викопували ями і ховали туди збіжжя. Для нас було великим дивом, коли представники радянської влади прийшли до нашої хати, щоб забрати все: зерно, овочі, крупи, хліб. Люди ховали все, де тільки могли: під підлогою, на горищі, під порогами, навіть за іконами. Але активісти приходили з ціпками і нищили кругом. І майже не було такого випадку, щоб пішли вони з хати ні з чим. І ні вмовляння дорослих, ні сльози дітей не зупиняли їх. В цей період люди їли, що попадалось під руку, лиш би вижити. Найважче було пережити зиму, тому що навесні люди варили каші, пекли млинці з лободи. І навіть з соломи пекли коржики. Ой, як нелегко було вижити.

Моя матір виміняла на продукти все з хати. Наприклад, одного разу мати виміняла дві подушки на горщик макухи. Були такі люди, які крали зерно чи добували іншим шляхом. Вони ховали вкрадене посеред поля чи степу. Злі люди доносили, а активісти розкопували й забирали. Ще й людей карали за те. В ті часи картоплю ховали на зиму в ями. Якимось чином представники радянської влади залишили її. Картопля за зиму висохла, перетворилася на крохмаль. Люди їли гнилу картоплю, а отриманий крохмаль розмочували, ставили в горщику в піч. Яка смачна шліхта виходила! Я та мої молодші сестрички так смакували нею!

Так як мати майже все виміняла з хати, то спали ми на землі, закутувались в солому, як поросята. Вкриватися теж не було чим. Тато з мамою спали на збитому з дощок ліжку. В той важкий період люди навіть свої земельні ділянки міняли на їжу. Хліба в хаті майже ніколи не було. І я, плачучи, питала в мами: «А коли у нас буде хліб?» Мама відповідала: «Буде такий період, коли хліба буде достатньо всім».

Під час голодомору померло дуже багато людей. Але ще більше їх померло, коли з'явилась їжа. Як тільки дозріло жито, мама молотила зерно, сушила його й варила з нього кашу. Ми питали у мами: «Чому ти даєш нам мало каші? Тобі що, шкода?» А мати відповідала: «Ні, діти мої, мені не шкода, але ви можете вмерти від завороту кишок. Ви більше чекали на їжу. І таки дочекалися. Радійте, хліба вистачить на всіх».

РАДЧЕНКО Любов Василівна*1922 р. н.*

В ті страшні роки помер батько з голоду. Залишилася мати з трьома дітьми. Діти вставали вранці і починали просити їсти. Але в хаті зовсім нічого не було. Мати ходила на долину, рвала лободу, варила і годувала дітей. Ще часто, пам'ятаю, пекла з лободи млинці.

с. НОВОСЕЛІВКА

КОЖУХАР Василь Володимирович

1926 р.

Мешкав у с. Тишківка Одеської області

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Пам'ятаю голод 1932–1933 рр., хоч і був малим.
- Які на вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Урожай забирала влада, обкладали людей податками.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Сільські активісти, молоді хлопці, приїжджали до кожної хати і, якщо так можна сказати, то грабували.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- Не чув, не знаю.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
- Які там документи. Люди не питали, чи вони у них є. Хіба було до того?
- Чи застосовувалися до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Було все. Хто жив багатше, з того й вимагали більше.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
- Зброї не мали, а мали при собі залізні шпички, якими шукали кругом: у сіні, в землі і т. д.
- Як люди боронилися?
- Люди не могли боронитися, тому що вони заходили до хат, як хазяї, і ніхто не мав права сказати нічого проти.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Не можна.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Шукали, як хотіли і де хотіли: і в лежанці, і в печі, і де хто побачив щось підозріле, – там і шукали.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Приходили по двоє, по троє, а то і більше. Сільські активісти, молодь, мабуть комсомольці, партійні.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Ніде.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Давали їсти похльобку з перебитого насіння соняшника. Їсти давали по роботі: як робив краще, то давали густішу похльобку, а як погано – рідшу.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?
- Забирали все, що попадало на очі.

- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?
- Ні.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки горюдини?
- Під час жнив збирали в колгоспі колоски. Назбираєш сумку – здаєш у колгосп, а потім сумку собі. Залишків як таких і не було, тому що обов'язково треба було здати в колгосп, то після цього уже і не залишалось майже нічого.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Ті, що приймали зібраний урожай, його ж і охороняли.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Не дуже охоче йшли до колгоспу. Але їх гнав туди голод. Там давали хоч раз у день якусь похльобку.
- Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
- Змушували обставини. Були випадки, коли селяни не хотіли йти працювати у колгосп, їх виганяли з будинків і робили там комори або склади.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Її не можна було ніде заховати, вона ж не голка.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Вдень.
- Скільки разів приходили до хати?
- Обходили один раз, а потім, як обійдуть все село, – починали спочатку.
- Коли почали помирати з голоду?
- Конкретно не пам'ятаю.
- Що було з малими, сиротами, чи ними опікувалася держава?
- У нашому селі були ясла, де жили діти-сироти. У мене на очах від голоду померли батьки. Нас, чотирьох братів і сестер, забрали до цих же ясел. Там нас один раз у день годували. Таким чином ми всі залишились живими.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Не голодували активісти, які відбирали у людей, але згодом і у них почали відбирати.
- Хто зумів вижити?
- Вижили ті, що були хоч якоюсь мірою при владі.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Може були б і раді поділитися, та не мали чим.
- Які засоби вживали до виживання?
- Як інші – не знаю, а я вижив завдячуючи ясельній похльобці.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Ні.
- Чи споживали їжу з рослин, ягід, коріння?
- Лободу, какіш. А дерев плодівих тоді не дуже було, бо на них були податки. Так, де може попаде в посадці чи в лісі.
- З яких рослин, дерев вживали листя, кору в їжу?
- Не знаю.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

- Собак, котів, все, що можна було спіймати.
- Чи можна було щось купити в місті, чи виміняти?
- Виміняти можна було, якби було на що.
- Чи був голод у містах?
- З розповідей знаю, що був.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Померло багато. Я точних відомостей не знаю.
- Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
- Не знаю.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- Була організована бригада, яка їздила по селу, збирала мертвих і кидали їх в одну яму на кладовищі.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- Не знаю.
- Чи відомі у вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- На сільському кладовищі.
- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Так.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- У нашому селі церкви немає. А раніше не пам'ятаю.
- Чи встановлені на селі хрести пам'ятники померлим від голоду?
- Так, на кладовищі.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Так.
- Кого ви вважаєте винним у гибелі багатьох людей?
- Владу
- Чи знаєте Ви, що таке Торгсин?
- Ні.

Записала
Валентина Вікторівна Приймак,
12 квітня 2008 р.

МАТВІЄНКО Ольга Олексіївна

1928 р. н.

В сім'ї нас було дев'ять дітей. Тяжко наша сім'я пережила голодомор, їли зернятка з цвіту і з них же пекли маторжаники, збирали та варили гнилу картоплю. Дуже рідко мати купувала борошно, але нічого не їла, все залишала нам. Батька свого я зовсім не знаю. В школу старші мене брати та сестри ходили в «шахтарських галошах». Одяг мати шила нам з мішків, дівчатам – спідниці, а хлопчикам – штанці.

Від голоду померло двоє дітей, викопували маленьку яму таку, щоб лише земля прикрила тіло померлого. Ховали в той час покійних кожен біля своєї хати. А згодом нас вигнали з хати і зробили стайню для колгоспних коней, а ми переїхали в сусіднє село Пасицели.

ШВЕЦЬ Ганна Василівна

1926 р. н.

Мешкала на Полтавщині

Моя мати, Ободовська Євдокія Іванівна, рано залишилась вдовою з трьома дітьми. Батько помер у 1932 р., коли на зборах сказали, що треба віддати землю у колгосп – у нього не витримало серце. Троє малих дітей, ніякого захисту.

В 1933 р. урожай був, але все забиралося в колгосп. Спеціальні бригади склалися із присланих з міста, і зі своїх, які лютували чи не найбільше, ніж чужі. Бригада ходила з хати в хату і забирала все до зернинки. У них були спеціальні шпички, якими кололи піч, плиту, підлогу, перевіряючи, чи нема де зерна.

Мати, щоб з дітьми не вмерти з голоду, ходила вночі під скирти соломи і віяла зерно, а потім, знову ж вночі, ходила до сусіда, щоб на жорна перемолоти. Щоб принести води, треба було йти в степ. По дорозі мати підбрала кілька колосків.

За цей «злочин» вона відсиділа в Полтавській в'язниці 3 роки і повернулась додому інвалідом. За нас, дітей, всі ці роки ніхто навіть не згадав. Ми ходили попід хати по наймах, пололи городи, няньчили дітей, пасли овець.

Важкою була доля і в мого чоловіка, Тимофія. Батька його, Андрія Семеновича, розкуркулили і вислали до Воркути. Сім'ю виселили з села до Березівського району, в село Вейсове, де на поселенні жили німці. Голод і холод. Нестатки. У свекрухи, батькової бабусі, були золоті монети, але вона їх нікому не давала. Чоловік мій, якому в той час було 7 років, украв у неї ці монети. Брав одну монетку, ніс до магазину, і йому давали цілу буханку хліба. А потім віддав ці монети матері, і вона поїхала до Воркути і викупила чоловіка.

Часи були дуже важкі. Їли лободу, кропиву. Чоловік мій пас сільські кози, то ухитрявся здоїти козу, щоб попити молока. Свекруха моя, як могла, рятувала дітей, проте самий менший хлопчик, Петя, помер.

Все життя наші батьки і ми шанували кожну крихту хліба, пам'ятаючи про ті страшні часи.

КУШНІРЕНКО Ніна Федорівна

1921 р. н.

Мешкала в с. Осиповка Одеської області

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Пам'ятаю.

– Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Неврожай.

– Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Приходили зі штиками, протикали грубу, підлогу, стіни.

– Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?

– Не знаю.

– Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?

– Не показували нічого.

– Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Ні.

– Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?

– Штики бачила.

– Як люди боронилися?

– Плакали і все.

– Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Закопували.

– Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Не знаю.

– Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Чоловік п'ять.

– Де можна було заховати продукти харчування?

– Скрізь.

– Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Давали пайок. Одну літру рідкої баланди.

– Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Ні.

– Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– У тюрму забирали.

– Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Не дозволяли.

– Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Сторожа.

– Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Не хотіли.

– Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Змушували.

– Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Не пам'ятаю.

– В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– І зранку, і вночі.

– Скільки разів приходили до хати?

- По декілька раз.
- Коли почали помирати з голоду?
- У 1932–1933 рр.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Не знаю. Забирали кудись.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Ми дуже голодували.
- Хто зумів вижити?
- Хто їв все, що побачить.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Ні.
- Які засоби вживали до виживання?
- Їли все, що можна.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Ні.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Лободу, бруньки, цвіт з акації.
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Гнилу картоплю, кору дуба.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Мишей, стару шкіру з корови.
- Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
- Ні. Не було грошей.
- Чи був голод у містах?
- Не знаю.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Людей багато вмерло.
- Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
- Ні.
- Де і хто ховав померлих від голоду?
- На цвинтарі.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
- Не знаю.
- Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- На цвинтарі.
- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Мабуть, ні.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- Не знаю.
- Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- Церква є.
- Чи встановлені на селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

- Не знаю.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Так.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Не грамотна, не знаю.
- Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?
- Не знаю.

Записала учениця 8 класу
Тетяна Гуменюк,
15 березня 2008 р.

с. ПАСИЦЕЛИ

ДОРОШЕНКО Павлина Григорівна

Р. н. невідомий

Моя покійна мама завжди, коли сідала за стіл, особливо святковий, плакала і казала, що ніколи і не надіялася, що буде тримати в руках шматочок білого хліба. На щастя, я записала її розповідь на касетну плівку і слухаю її з дітьми та онуками зі сльозами на очах.

Родина в матері була великою – семеро братів та дві сестри. Працювали всі до сьомого поту на землі, через те й визнали їх куркулями, забрали все і вигнали з хати. Батька розстріляли, двох старших братів вислали до Сибіру (один з них помер через два роки, а другому вдалось втекти). Мати з меншими дітьми залишалася на дорозі. Добрі люди, ризикуючи життям, приютили їх. Їсти не було що. Люди пухли від голоду. Знесилені, зголоднілі, лежали на дорогах, під тинами. Мати взимку йшла в поле, шукала мишоловки, тими зернятами і харчувалися. Відшукували трухляві балки на покрівлі і з тієї трухи пекли коржі, а вже як розвеснилося, – рятували кропива та лобода.

А бригади ризикали по селі, сподіваючись, щоб ще щось у людей вилучити. У невістки було гарне довге волосся, яке вона зав'язувала у вузол, – розв'язали волосся, шукаючи там схованку. Це лише маленька частка того довгого голодного шляху, що було пережито. Мати завжди казала: «Війна – велике горе, але голод – страшніше за війну!».

КОРОТНЯН Михайло Пилипович

Р. н. невідомий

Голодомор – це дуже страшне явище, навіть страшніше за війну. Люди не мали що їсти, з голоду пухли, помирали. По селу ходила спеціальна бригада активіс-

тів, які забирали у людей всі продукти: торбинку квасолі, ячменю, чи якийсь кабачок, – все забирали. Мама розказувала, що до немовлят в пелюшки примотували потроху зерна в торбинці, або декілька картоплин, знаходили і там та забирали. Багато людей померло в ті страшні роки. Спіткало горе й нашу сім'ю. Мого батька вночі забрала бригада активістів. Його звинувачували в тому, що він за одну ніч вирізав ножицями гектар пшениці. Звинувачення було безглузде, адже здоровий чоловік за ніч косою не викосить гектара, а це ножицями. Але батька ми більше не бачили.

Десь поїхати з цього страхіття не можна було, адже нам, селянам, паспортів не давали. Дуже важко було взимку, не було зовсім що їсти. Варили кору дерев і їли. Мати розповідала, що на горищі знайшли стару, поїдену міллю телячу шкіру, різали по шматочку, варили і їли, а юшку ту пили.

с. РОМАНІВКА

БАЙБУЗЕНКО Ганна Павлівна

1923 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Так, в 1932–1933 роках.
- Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Сталінська влада хотіла знищити український народ, тому штучно зробила голодомор.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Ми – п'ятеро дітей і мати – дуже плакали, і нам залишили корову. Ми мали можливість пити трохи молока і їсти ложки дві латури. Люди збирали на полі мерзлі буряки, картоплю.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Не голодували ті люди, родичі яких виїжджали на заробітки в місто.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Ні, не допомагали.
- Які засоби вживали до виживання?
- Люди дуже голодували, гризли м'ясо мертвих тварин, з лободи та макухи пекли коржики, збирали гриби.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Споживали лободу, гриби, мерзлі овочі?
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Беріз.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Голодні люди гризли м'ясо мертвих тварин. Відомостей про померлих під час голодомору немає.

– Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– Церкви у нашому селі немає.

Записала учениця 11 класу

Тайса Вихватенко,

21 березня 2008 р.

с. СЕЛІВАНІВКА

МЕДВЕДЕНКО Надія Гордіївна

1927 р. н.

Коли розпочався голод, мені було всього шість років, але ті страшні події я пам'ятаю. Наша сім'я складалася з п'яти чоловік: батько, мати і два моїх брати. У нас було невелике господарство: корова і невеликий город. Корову забрали до колгоспу. Врожай у той рік був добрий. Але коли розпочали заготівлю, то забрали все. Батько для того, щоб трохи щось залишити для сім'ї, закопав два мішки жита у коров'ячому гною. Але коли прийшли ці нелюди, побачили свіжорозгорнуте, то зразу ж розкопали і забрали. Сім'я ледь вижила. Коли навесні заколосилось жито, ми з братами ходили, зривали колоски і їли. Одного разу нас запримітили. Ми злякалися і заховали руки за спину. Нас примусили показати те, що знаходилося в руках. А коли перевіряльники побачили, то все забрали і почали бити нас по руках. Били сильно і довго. Під час голодовки не дозволяли їсти навіть те, що було вирощене на власному городі. Коли бачили або знаходили, то все забирали.

Записали учениці 9 класу

Наталія Заболотна і Анастасія Кастрицька

МИГУШ Наталя Микитівна

1925 р. н.

Про голодомор пам'ятаю зі слів матері. До цих страшних подій наша сім'я жила непогано. Мали корову, завдяки чому і харчувалися. Але корову згодом забрали, а потім все вирощене. Одного разу мати пішла на поле, щоб зібрати трохи колосків після комбайна. Її спіймали і посадили на 12 років.

Влітку їли будь-яких тварин, з'їли всю траву. Люди по селу ледь ходили. Були дуже опухлими. Часто люди, йдучи по вулиці, падали мертвими. Ті із селян, які ще могли щось робити, викопували край кладовища могили, в які потім зносили трупи. В одній ямі могло бути по декілька десятків трупів. Вижили ми тільки завдяки полю, на якому ріс цукровий буряк.

Записали учениці 9 класу

Наталія Заболотна і Анастасія Кастрицька

ФОМЕНКО Лідія Василівна

1930 р. н.

Мешкала у м. Ананьїв Автономної Молдавської СРР

Про голодовку знаю зі слів матері та старшої сестри. Сім'я дуже бідувала. Їли калачики, варили какіш. Мати робила в колгоспі. Коли вона йшла на роботу, то залишала нас, чотирьох малих дітей, на бабусю. Та, хоч і була нерідна (просто жила поруч), однак ставилася до нас дуже добре. Пригадую один випадок. Якось мати, йдучи на роботу, залишила нам стакан пшона. Молодший брат знайшов його, дістав і все з'їв, а ми залишилися голодні. Якщо була якась їжа, то мати, насамперед, давала нам, а сама більше ходила голодною. Батько мій був головою колгоспу. Частину зерна він залишив на посів. У нього почали вимагати віддати його. Батько відмовився. А так як він був членом партії, то його викликали і поставили умову: «Або зерно, або віддай партбілет». Він віддав партбілет, але забрали і те, й інше. Згодом від голоду помер дідусь. Потім – батько. Мати залишилася одна з шістьма малими дітьми. Завдяки тому, що матері вдавалося дещо принести з колгоспу, ми вижили.

*Записали учениці 9 класу**Наталія Заболотна і Анастасія Кастрицька***с. ТОЧИЛОВЕ****ГРЕК Параска Григорівна**

1914 р. н.

В 1932–1933 годах, помню, был голод. Причина – неурожай, и хлеб забирали. Хлеб забирали бригады из местных людей. Документов у них не было, искали хлеб железными прутьями. Оружия у них не было. Люди друг на друга не доносили. Люди прятали хлеб в лесу, на огородах закапывали. Я не помню, кто это был. Многие пошли в колхоз и получали пайки. Про закон «пять колосьев» мы не знали, а собирать колоски в поле боялись. Поля, колхозные склады охраняли наши люди. Многие шли в колхоз добровольно. Очень мало было таких, которые не хотели стать колхозниками.

Бригада ходила забирать у людей зерно только днем. До хаты, сколько помню, ходили не более двух раз. Люди в нашем селе делились продуктами и многие выжили. Ели кукурузные стебли, початки, кору дуба, лободу, гнилую свеклу и тыквы. Случаев людоедства и поедания собак и кошек у нас не было. Сколько людей умерло в селе, – не знаем. Кто умирал, – хоронили на кладбищах. Тем, кто хоронил, давали паек. Поминают их сейчас на проводах и в церкви. На кладбище стоит крест умершим от голода. Про голод знают все.

ШЕПТИЛИС Ганна Петрівна

1922 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Да, помню голод.
- Якi на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай; влада?
- Урожай был, – небогатый, а был. Ходили бригады и все забирали.
- Якiщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Ходили люди из нашего села (бригада) с железными прутьями.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
- Не знаю.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
- У этих людей может быть и были документы, но они их не представляли. Нагло заходили в хату и забирали всё, что находили.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
- Были такие случаи, но кого, – не помню.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
- Не имели.
- Як люди боронилися?
- Люди не защищались.
- Чи можна було, приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Наш папа спрятал зерно и спас всю семью.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Не помню.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- Человек 7–8. Были мужчины и женщины, папа говорил, что все были односельчане. Иногда приезжали из города.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Копали ямы на огороде, в лесу. Ночью ходил папа и приносил. Мама варила похлёбку.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Не было еще колхоза у нас. Еду давали только тем, кто хоронил умерших.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі: одяг, рушники, худобу тощо?
- У нас в семье только продукты.
- Що таке «Закон про н'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- Про закон мы не знали, только сейчас от молодых людей узнали, что был «Закон пяти колосьев». Было очень строго, кого заставляли в поле, судили, били.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Не разрешали.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Люди из нашего села, которые получали пайки.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

- Многие в 40-е годы шли добровольно.
- Чи змушували людей іти до колгоспів і як?
- Тех, хто не хотів йти в колхоз, заставляли силою, все у них забирали: корову, лошадей, инвентарь.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Не могли спрятать нигде. Забирали.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Обычно ходили днем.
- Скільки разів приходили до хати?
- Я помню, что у нас были раза 3–4 и просили нас, детей, выдавать где припрятан хлеб, обещали 20 коп.
- Коли почали люди помирати з голоду?
- Очень много умерли летом 1933 г. Я так помню.
- Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
- Никто ни о ком не заботился, детей оставляли на произвол судьбы или забирали позднее родственники.
- Хто не голодував у селі і чому?
- Голодали все, но по-разному. Те, у кого находили и забирали весь хлеб, умирали.
- Хто зумів вижити?
- Кто смог спрятать хлеб и [те, у кого] не находили.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Каждый думал о себе. Помощи не было.
- Які засоби вживали до виживання?
- Ели траву, качаны кукурузы, все что угодно. Не помню случаев людоедства.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Нет.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Топинамбур.
- З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
- Кору дуба, лободу, листья разных деревьев.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Не знаю.
- Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
- Ничего нигде не покупали.
- Чи був голод у містах?
- Не знаю.
- Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
- Не знаю.
- Чи відомі випадки людодїдства у Вашому селі?
- У нас в селе нет.
- Де і хто хоронив померлих від голоду?
- Хоронили на кладбище. Был назначен человек, который собирал умерших.
- Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

- Давали паёк.
- Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
- Да на втором и третьем кладбищах.
- Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
- Поминают на Проводах.
- Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
- В церкві поминают, проводят службу.
- Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
- Церковь Московского патриархата.
- Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
- Да, установлены кресты.
- Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
- Знает из рассказов старожил.
- Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
- Правительство Сталина.
- Чи ви знаєте, що таке Торгсин?
- Нет.

Записав
Сергій Андрійович Кіріяк,
9 квітня 2008 р.

с. ШЕЛЕХОВЕ

ТЕРНАВСЬКА Надія Дмитрівна

1929 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
- Про голод 1932–1933 рр. пам'ятаю з розповідей своїх батьків та односельчан.
- Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
- Зі слів моїх батьків, весь урожай відбирала влада.
- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
- Ще робили комсомольці та інші активісти – ледарі, які не хотіли працювати.
- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?
- За донесення про приховування зерна видавали продукти.
- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
- Ніяких документів вони не мали. Просто приходили і вчиняли обшук. А потім забирали все знайдене.
- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

- Тих, хто чинив спротив, били, арештовували та засуджували на вислання.
- Чи мали зброю ті, що ходили відбирали хліб у людей?
- Ніякої зброї вони не мали.
- Як люди боронилися?
- А як вони могли боронитися? Просили не забирати всього, ховали зерно та інші продукти.
- Чи можна було приховувати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
- Приховати зерно і овочі заборонялося. Та люди все одно ховали, бо знали, що заберуть все.
- Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
- Для пошуку продуктів організовували бригаду й ходили в кожний дім, а підвода їхала позаду, на яку вантажили відібране.
- Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
- До хати приходило по 2–3 чоловіки. Їх називали активістами. Вони ходили з залізними ціпками і скрізь довбали. Де захований хліб, земля була зрушена і вони швидко знаходили його своїми шпичками.
- Де можна було заховати продукти харчування?
- Де тільки люди не ховали хліб! Замашували в печі, закопували під призьбою, копали ями в городах і там загортали, потім бур'янами накривали.
- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Тим, хто вступав до колгоспу, видавали пайок, але дуже мізерний.
- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
- Забирали лише продукти харчування.
- Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
- Так, за те, що збирали зерно в полі, саджали до в'язниці.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- На полі не можна було брати нічого, навіть якщо воно пропадало.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Поля і комори охороняли по черзі наймані сторожі.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Ніхто не хотів йти в колгоспи, бо треба було віддати худобу і сільськогосподарську техніку.
- Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
- Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, обкладали такими великими податками, що він не міг виплатити і змушений був все одно вступити.
- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Боячись наслідків, худобу (волів та коней) здали до колгоспу, а корів не відбирали.
- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
- Приходили вдень.
- Скільки разів приходили до хати?
- Приходили один раз, але забирали все.
- Коли почали помирати з голоду?

- Помирати почали навесні 1933 р. За зиму з'їли все, що тільки можна було.
- *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
- Сиротами держава не опікувалася. Одних брали до себе родичі. А тих, в котрих не було рідні, збирали в одній хаті. Там вони й жили разом.
- *Хто не голодував у селі і чому?*
- Голодували всі. Я не знаю, щоб хтось мав вдосталь їжі.
- *Хто зумів вижити?*
- Зуміли вижити ті, хто був фізично міцніший, зміг приховати частину зерна.
- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Так, допомагали. Ділилися з тими, в кого було багато дітей.
- *Які засоби вживали до виживання?*
- Щоб вижити, люди продавали або вимінювали на харчі будь-які речі, все, що було: килими, ковдри, шалі, одяг, навіть ікони.
- *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
- Звичайно. Особливо від тих, котрі не мали дітей. Вони навіть забирали дітей до себе.
- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- Їли все. Навесні викопували і їли польову картоплю, товкли свиріпу і пекли млинці. Замість круп вживали насіння мушійки.
- *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
- Їли цвіт акації, листя лободи, кропиви, які додавали до кулешу, або пекли з них млинці.
- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- Стріляли і їли голубів та будь-яких інших птахів. Їли трупи домашньої худоби, що здохла з голоду. Відомий випадок, коли члени однієї сім'ї притягли з лісу мертвого вовка і з'їли його.
- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
- В місті можна було купити чи виміняти продукти, та вони коштували дуже дорого. Мати майже все виміняла з хати. Вкриватись не було чим, спали в соломі, як ті поросята.
- *Чи був голод у містах?*
- Мабуть був.
- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
- Я не знаю, чи хтось і рахував. Та багато померло.
- *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
- Я про такі випадки не чула.
- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Самі односельчани й ховали. По селі їздила підвода, на яку вантажили мертвих. Вивозили на кладовище і там закопували навіть по 3–4 чоловіки в одній ямі, як собак.
- *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
- Ніяких коштів ні за що не платили.
- *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*

- Відомі. Померлих ховали на місцевому кладовищі.
- *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
- Звичайно: як рідні, так і всі жителі села.
- *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
- Тепер і в церкві поминають померлих від голоду, і скрізь про це говорять. А раніше покладеш тихенько свічку за своїх, – ото й усе.
- *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
- Так, у нашому селі нещодавно збудували церкву. Християнська православна.
- *Чи встановлені на селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
- Встановлено на кладовищі в с. Шелехове, в місці масового поховання.
- *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*
- Я розповідала про ті часи і дітям, і онукам. Але вони не можуть цього досягнути, бо живуть в достатку.
- *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
- Винною вважаю владу, адже робилося це з чийогось наказу.
- *Чи Ви знаєте, що таке Торгсин?*
- Не знаю.

*Записала
Олена Василівна Козак,
4 березня 2008 р.*

с. ШИМКОВЕ

КЛЕНДЮХОВА Марія Терентіївна

Р. н. невідомий

Наша сім'я складалася з 4-х чоловік: батько, мати та я з братом. Життя було важке. В селі були буксирні. Це чоловік десять, які ходили з хати в хату і шукали хліб. У них були залізні щупи по метрів зо два завдовжки. Вони ними пробивали підлогу, печі, стіни, скопували подвір'я, городи. Пригадую, як мати заховала в подушку трішки зерна пшениці. Буксирні і там знайшли, забрали. Ми з братом ходили до школи, там годували два рази: вранці та після уроків. Нам готували капусту з крупами. Коли я приходила зі школи, брала сумочку, яку мама зшила з рядна і йшла в поле збирати зерно, ягоди.

Збирала зерно по зернинці, і сім'я мала на вечерю. Зібране зерно мати вижарювала праскою. Шкаралупи відпадали і мама варила те зерно. А також на горі в кагатах була картопля. Вона перестояла і зробилася як крохмаль. З цього порошку мама випікала млинці. Я пригадую, як у нас за городом здох кінь. Наші сусіди, сім'я Дуньки Назарихи ходили їсти того коня, бо всі вони спухли від голоду.

А другий сусід із сім'єю їли кашку з акації. У них була корова. Молоко Григорій залишав дітям, а сам помер на канаві.

*Записали
учні Шимківської школи,
2007 р.*

ЛЮЛЬКА Іван Григорович

1923 р. н.

Під час голодовки померли мої брати, Люлька Петро, 1926 р. н. і Микола, 1928 р.н., похоронені вони на кладовищі села. Також помер дід, Люлька Роман. Ми були сиротами, і дід нас доглядав. Але через те, що не було що їсти і, дивлячись на нас, голодних, пухлих, дід не витримав, помер.

Всі мої родичі поховані на кладовищі села.

АРЦИЗЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – БОЛГРАДСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 91, 95; оп. 3, спр. 9)

м. АРЦИЗ

ПАВЛОВА (КУРГАН) Марія Павлівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Калюжинці Чернігівській області

Голод 1932–1933 годов помню хорошо, разве такое забудешь, когда на твоих руках умерла сестричка Галочка?... Было это в июне 1933 г. Мама пешком пошла в с. Переволочну на реку Удай хоть рыбку какую поймать, а чем поймать? Руками. Пока она ловила рыбу, сестричка Галочка всё время просила кушать, она лежала возле меня, да так и умерла, не дождалась рыбки. Похоронили без гроба. Завернули в рядно, мама, бабушка и я, и отнесли на кладбище, отец не мог ходить, – опухли ноги. В общей могиле Галя была девятой в этот день. Могилы копали всем селом, кто ещё передвигался. Гробы делать было некому, так и хоронили. А люди падали от голода, прямо на улице умирали, под хатой, под деревом в поле. Летом ещё как-то можно было выжить, собирали корни растений, конский щавель, мальчишки лазали на акации и срывали соцветие (мы называли её «кашка»). Ели целыми днями, а насытиться не могли.

Умерло много родственников. Дядя Григорий, меньший брат отца, пошёл к яме, где куркули спрятали картошку, она уже сгнила, но никому не давали её. Дядя Григорий так возле ямы и умер, не смог разрыть, не хватало сил. Два двоюродных брата отца Андрей и Василий умерли от голода. Василий напился воды из речки и умер прямо на берегу. Мамина сестра Мария Борисовна жила в соседнем селе Сокиринцы. Умерла в сенях своей хаты с сыночком Ваней на руках, никто не знает, сколько она там пролежала. Мы похоронить её не смогли, опухли ноги, хоронили чужие.

*Записала А. Д. Скліфасовська,
вересень 2007 р.*

ШУРУБУРА Іван Григорович

1926 р. н.

Мешкав у м. Борзна Чернігівської області

Я народився у 1926 році. Пам'ятаю один випадок. Був суд. Судили одного чоловіка за те, що він з'їв своїх дітей. Коли у нього спитали, чому він так вчинив, той сказав: «Яке вам діло? Я їх породив – я їх і з'їв». Горкуша Марія Омелянівна, моя мати, розповідала ось що. У сім'ї її батька було дев'ятеро дітей. Батьки мали

велике господарство: землю, коней, корів, луки для пасовищ біля річки, їх називали куркулями, хоча вони людей не наймали. Вони все робили самі. Все це у них відібрали.

Одного разу я побачив таке. У нашому місті був невеличкий базар, біля річки. Люди могли там щось продати чи обміняти на їжу. Один дорослий чоловік вкрав щось молочне (бринзу чи сир) і забіг у річку. В нього почали жбурляти каміння, палиці. Але він не виліз з річки, поки все не з'їв.

У мого сина жінка була з Рязанської області, село Троїцьке, її батьки пригадували, що їм теж було важко, але голоду не було, зерно не відбирали. А неподалік від Троїцького було село Українка. Там жили тільки українці і ходили в українському одязі. У селі працював цегляний завод. Будинки в селі були зроблені теж із цегли. Добре вони жили – були дуже роботящі. У них все відібрали. Село признали як кулацьке, а людей переселили. На їх місце привезли російських бідняків.

ШУРУБУРА Наталя Іванівна

1927 р. н.

Мешкала в м. Борзна Чернігівської області

Я народилася в Борзні Чернігівської області. Нас у сім'ї було двоє дітей: я – 1927 р. н. і молодший брат – 1929 р. н. Батько, Бендюк Іван Тимофійович, працював в ощадкасі, а мати Марія Іванівна – домогосподарка. У 1934 році батька вбила блискавка, а мати вдруге вийшла заміж. Потім народилося ще троє моїх сестер. Після закінчення школи поступила до медичного технікуму. У 1951 р. разом з чоловіком Шурубурою Іваном Григоровичем переїхала жити до Арциза.

У голодні 1932–1933 роки залишилися живі завдяки дідусеві Бендюку Тимофію Івановичу. Він встиг заховати на городі два мішки жита. Дідусь дізнався, що будуть забирати зерно і вночі викопав яму на городі, щоб сховати зерно. Встиг віднести два мішки, коли прийшли люди та почали гукати господаря. Дідусь залишився сидіти на городі у ямі. Бабуся спочатку не відчиняла двері. Чоловіки спитали: «Де господар»? «Пішов до сина», – відповіла бабуся. «Відчиняй двері, це свої», – попросили вони. Бабуся довго не відчиняла, але потім вимушена була відкрити. Чоловіки пішли до комори і забрали все зерно, що залишилося. Ще до цього забрали у дідуса і корову, і коней.

Разом з мамою ми ходили до дідуса з бабусею, і вони давали нам потрошечки зерна або якихось коржиків. Одного разу ми з мамою поверталися від бабусі, яка напекла для нас коржиків. Попід дорогою лежали люди, вони вже не могли ходити. Я запам'ятала одну жінку. Вона тримала малечу на руках і просила хліба. Мати віддала їй шматочок коржика. Що було з нею далі я не знаю. Скрізь, де ми йшли, лежали мертві люди. Живим не вистачало сили, щоб їх поховати. Тому їх трішечки відтягували з дороги, щоб не заважали.

Мати нам готувала затірку. Це така їжа, що готувалася з відсіяного борошна, розведеного у воді, а потім це виливали в окріп. Утворювалася така собі кашиця, яку ми їли. Різали листя буряка, щавлю і варили борщ з борошном.

Мати мене з братом не відпускала на двір одних. Боялася, що нас можуть вкрасти і з'їсти. Навіть, коли ходила до колодязя по воду, брала із собою. А ми ж – діти, і так хотілося погратися на вулиці.

с. ПРЯМОБАЛКА

КРОТЬ Марія Трохимівна

1916 р. н.

Я народилася у 1916 році. В 1933 році голод спустошував всі села. Люди, йдучи по дорозі падали по 50 душ вдень. Ховали їх не в трунах. Замотуючи в ганчір'я, кидали в святую землю. Багато людей – трудівників, які приносили користь державі, полягли у той голодний рік. Отака була в людей доля! На другий рік дочекалися хліба. Врожаї були добрі та й на цей раз людям не прийшлося поласувати запашним шматочком хліба. Комісія по 10–15 людей ходила по будинках, забираючи в людей все, не залишивши ані крихти. Лишили людей голодними, голими і босими.

В 14 років я захворіла на тиф. Люди з температурою під 40° їсти не хотіли, тому вважаю, що тільки тяжка хвороба врятувала мене від голодної смерті. Під час голоду люди їли все, що залишала для них матінка земля – лободу, кропиву, в лісі збирали жолуді, а на полях знаходили гнилу картоплинку та й робили млинці (це було восени).

Другий рік земля вродила, люди могли їсти досхочу, але й від цього багато людей вмирало. Лікарі радили їсти потрошечки, щоб вижити. Згодом все налагоджувалося. У селі було до 8 тисяч народу, але за роки голоду багато людей повимирало.

У моїй родині було ще 3 брати, двоє з вищою освітою. Старший працював у Києві інженером, середній – в Умані вчителем української мови, молодший – завідуючий поштою. Мати також була хвора тифом. А мій батько, Кроть Трохим Іванович, помер від голоду.

З того голодомору минуло багато років. Мені майже 92 роки, а й досі пам'ятаю ті жахливі часи й не знаю, кому це було потрібно.

Записано у 2008 р.

ЛАЗАРЕВА (ПАНЧЕНКО) Валентина Миколаївна

1926 р. н.

Мешкала в с. Софіївка Чернігівської області

Я народилась 1926 року в с. Софіївка Носівського району Чернігівської області. Мати померла восени 1932 року, їй було 25 років. Померли також двоє молодших братів: одному було 2 роки, меншому 6 місяців. Залишилися у сім'ї тільки я та батько. Батько оженився другий раз. Мачуха не хотіла годувати мене, бо були

свої діти. Вижила я завдяки бабусі по маминій лінії, яка мене підгодовувала. Пам'ятаю, як люди мертві лежали по дорогах. Навіть їли людей. Бабуся розповідала, як одна жінка з нашого села вбила своє немовля і його м'ясом годувала інших дітей, щоб врятувати їх від голодної смерті. Потім ця жінка збожеволіла. Багато мертвих людей я бачила в лісі, куди мене мачуха посилала за дровами. Там вони шукали гриби, ягоди, їли кору з дерев. Навесні 1933 року ми, діти, ходили на поле збирати колоски, які в нас відбирали чоловіки на конях. Вдома батько їх називав «активістами».

БАЛТСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 102–104, 107; оп. 3, спр. 10)

с. БІЛИНЕ

ОСІЄВСЬКА Марія Василівна

1923 р. н.

Народилася 1923 року. В період голодомору жила в селі Пасицели. В 33-му їй було 10 років. Голодомор був сильний. Комуністи ходили з штиками і шукали пшеницю, жито [...]. Мама насипала в гладущики фасолі, а вони знайшли і забрали. Мама була середнячка. Батько служив в армії в Ананьєві. Впав з коня, і в нього гнів позвончик, і він помер. Дали мамі хлопця, щоб помагав. Була сівалка, коні, коли хлопець помагав – видав, де зерно, прийшли і забрали все. Мама за платки, килими виміняла десь корову, привела її до дому. Мама працювала в колгоспі, коли йшла на поле, брала й мене з собою. Сама шарує, а я пасу корову, щоб не вкрали. Пасла корову попід кладовищем, аж чую: жінка плаче. Звали жінку Хима Герман. Її кинули живу у яму. Так вона в тій ямі і померла. Їсти не було що, варили чапалигу (траву)*.

Були великі чани, і в них варили чапалигу, мама лила в чапалигу молоко. Так і вижили. На другій частині була жінка і мала сина, він спух і думали, що помер. Вроді вмер, а на другий день прийшли хоронити, а він встав тай каже: «Я їсти хочу!». Коли хоронили, замотували в рядна і кидали в яму. Їли люди берестюк**, з виноградного листя, з лободи мама пекла коржики, і з молоком ми їли.

Була сім'я Ткачів. В сім'ї було багато дітей, серед них була дочечка Галинка, і люди побачили, що не стало Галинки, коли почали шукати, знайшли в горщику порубану. Батька і мати засудили і дали по 10 років тюрми. З села вислали на Соловки. Баба там і померла, а дід вернувся і жив коло сина.

Записала вчителька Білинської школи

О. Б. Калмацуй

СИДОРОВА Віра Прокопівна

1924 р. н.

В роки голодомору (1932–1933) в сім'ї проживали: батько – Гасюк Прокофій Макарович; мати – Гасюк Прасковія Іванівна; брат – Гасюк Василь Прокопович; я – Сидорова Віра Прокопівна (їх дочка); невістка Олена (жінка брата, який був моряком і загинув). У 1933 р. у Олени народилася дочка Тамара.

* Також: чаполоч пахуча, чапула, чапол, зубрівка – багаторічна трав'яниста рослина з родини злакових; має виразну протизапальну, спазмолітичну, антисептичну дію.

** Верхній шар березової кори (берести); див. прим. на с. 621.

Їжу не відбирали у нас, бо нічого було забирати. Голод був, але були корови, свині, були засіяні посіви у людей, які жили неподалік від с. Білине, в с. Пашковка. Нам допомагала сім'я, яка проживала в с. Пашковка (Трубін Микола та Трубін Акуліна). Давали зелені колоски з жита, трошки муки з ячменю, шкарлупи з картоплі, з цього ми варили кашу, мілку картоплю зберігали на насіння, щоб посадити на слідуючий рік. Мій батько працював на залізничній колії, йому раз на день давали баланду, яку він сам з'їдав, і 400 г хліба, який батько приносив додому, щоб нас годувати.

В селі була бойня, на яку в бочках привозили шлунки з корів та телят. Мій батько з групою людей розбили одну бочку і розділили між собою, кожному дісталось по чотири шлунки, за що їх чуть не віддали до суду. З цих шлунків та кукурудзяної муки робили затірку. У Трубіних була корова, то інколи нам давали перепущене молоко, з нього та з кукурудзяної муки варили бевку (ріденьку кашу)*. Кукурудза була і в нас на городі, яку ми зірвали, заховали та нею користувалися.

Були люди, в яких зовсім нічого не було їсти, тому вони робили лепьошки з лободи, їли мерзлу картоплю. У роки голодомору у моїх батька та брата Василя опухли руки.

Записала вчителька Білинської школи

Н. І. Дятел

СТЕПАНОВА Єфросинія Михайлівна

1926 р. н.

У нас була велика сім'я, п'ятеро дітей. Ми мали корову, коней і батьків примушували вступити до колгоспу, але вони відмовлялися. Тоді нас розкуркулили: забрали корову, коні і зерно, одягу, посуд. У старшої сестри був новий плащ, то вони його теж забрали і на торгах все продавали. Мати мене послала викупити його.

Гук, Невзоров і ще один комуніст-активіст їздили підводою по селі, все забирали. Шукали шпичками зерно в погрібах, в грубках, на садибі і навіть з горщиків забирали квасолі, боби, навод. Неодноразово приходили до нас вночі, щоб забрати батьків і вислати на Соловки, але батьки весь час ховались, а ми спали в соломі посеред кімнати. Мама з сестрою працювали в заготзерні і інколи по кілька зерен приносили нам. Ми ті зерна ставили на плиту, жарили і їли. Крім того, їли все, що росло: кропиву, лободу, цвіт акації. З цих рослин пекли лепьошки і варили похльобку. З'їсти макуха – то було велике свято. Я тоді думала, що ніколи його не наїмся. Взимку мама ходила до куч сміття, яке вивозили із заготзерна, і цілий день шукала там зерно. Коли приносила щось знайдене, то ми могли повечеряти. Отак ми і вижили.

Так, голод був, люди помирали. Я не пам'ятаю тих місць, де їх було поховано.

Записала вчителька Білинської школи

О. П. Мудрицька

* Бевка, бовка – пійло з кукурудзяного борошна (також з ячменю, гороху або квасолі), розведеного на воді; бовтанка.

ЧЕРНОВ Михайло Матвійович

1925 р. н.

Мешкав у с. Ново-Котовськ Автономної Молдавської СРР

Народився я в 1925 р. в с. Ново-Котовськ в Молдовії. Це недалеко від Слобо-
дзеї. В нас в сім'ї було 7 чоловік. 2 братів померли з голоду. Прийшли і забрали все,
що було, витрусили все, щупали скрізь: і на ліжках, в печі, дітей зганяли з ліжок
і під ними щупали. Їли ми в основному бур'ян, мама міняла одягу на якесь зерно.

Масових захоронень не пам'ятаю, хоронили на кладовищі, всіх в різні ями.

Хоч і народився я в Молдовії, але випадків канібалізму я не чув.

Записала вчителька Білинської школи

Л. В. Прокоп'єва

ЧЕРНОВА Пелагея Максимівна

1929 р. н.

Мешкала в с. Пасицели

Я народилася в 1929 р. в селі Пасицели. На той час, коли почався голодомор,
мені було п'ять років. Пам'ятаю його, але дуже погано. Нас в сім'ї було четверо ді-
тей. Від голоду померла баба і одна сестра. Я також була спухла, але мене
виходили. І ми їли весь бур'ян, який знаходили: кропиву, щавель. Із нього пекли
млинчики. А потім, коли настали колоски із жита, мама їх розтирала і варила
бовтанку. Хоронили людей на кладовищі, всіх в різні ями. Але коли померла баба,
викопали яму, а привезли хоронити, там уже сусідку похоронили, мушили
підготувати яму.

Про випадки канібалізму я не чула.

Записала вчителька Білинської школи

Л. В. Прокоп'єва

с. ГОЛЬМА

ЛЮШНЬОВСКИЙ Володимир Йосипович

Р. н. невідомий

У нас в сім'ї було семеро дітей. 5 синів воювали, двоє померли в голодомор
1932–1933 рр. Наш тато мав коні, 8 десятин землі. В колективізацію забрали все
в колгосп. А в 1933 році забрали все зерно до зернини, шукали піками скрізь: по
городі, по подвір'ї. Діти кричали, хапали за руки їх і відкидали геть, та все одно
забирали все.

Їли все підряд. Нам, дітям, мама давала буряк і потроху макухи. Як розвесни-
лось, то їли траву, квітки акації, хто з осені купив якусь жменю зерна в землю

[кинути], не діждалися, – з’їли ще недостиглі колоски. Люди падали, як мухи. На кладовищі є місце окремо, де поховані люди у 1932–1933 роки.

с. КАРМЕЛЮКІВКА

ЄРОШКІНА Лукія Максимівна

1917 р. н.

Під час лихих років голодомору було 16 років. Пам’ятаю, що в селі в ті часи від голоду померло дуже багато людей, але нагадати кожного на прізвище та ім’я вже не можу. У 1932–1933 рр. голод був не природний, а насильний. Від людей в селі вимагали віддати все зерно, яке у них було, не залишаючи зовсім нічого. Люди намагалися сховати частину зерна для того, щоб мати змогу прокормитись, але члени спеціальних комісій (з села та міста Балта) збирали все, шукаючи і в хаті, і на подвір’ї, і в сіні. За допомогою спеціально заточених залізних прутів-щупів вони протикали усе: сіно, подушки і т. ін.

Село в ті часи було поділено комісією на частини по 10 хатів. Від кожної «десятихатки» вимагалось здати певну кількість зерна (кількість не пам’ятає), яке вони мали відвезти на спеціально побудований комунарами склад. Тато здав на склад 1700 пудів зерна, бо він був заможним селянином, мав свою молотарку, коні, поле. Та все одно цього було мало, бо вимагали ще. Зерно до нас шукати приходили декілька разів, бо хтось сказав про те, що здали не все, віддавши тільки насіння. А в неділю тих чоловіків, у кого були коні та підводи, збирали біля складу та наказували їм відвозити під конвоем зерно на залізничну станцію в с. Слободка або в Балту. Цей процес називали «червоним обозом». В ті часи шуткували:

Спасибі Сталіну-вождю
За те, що хліба не печу.
Треба ще партію просити,
Щоб і куліша не варити...

Люди голодували, а поруч, на складі було повно зерна. Від голоду люди в селі помирали цілими сім’ями, а ті, що вижили, були знесилені так, що інколи навіть не могли поховати мертвих. Дуже запам’яталося, як дві невістки несли на палицях тіло своєї свекрухи на цвинтар, щоб поховати, бо не було гроба. А дівчина Ксенія Драбинка (12 років) була настільки знесилена від голоду, що порубала топором свою померлу матір і частинами занесла на цвинтар для того, щоб поховати. Бувало і таке, що для одного покійника вириють яму родичі, а поки підуть за тілом додому, а там вже закопали іншого. Були в с. Фернатія (Кармелюківка) і випадки канібалізму, коли старший брат вбив і з’їв свою малолітню сестричку, а потім переходив в очереті від покарання.

Для того, щоб вижити, люди їли усе підряд, навіть бур’яни. Збирали лісовий часник у лісі, стругали мох із дубів, сушили, жорнували та пекли коржики. Сім’я

наша вижила під час голодомору майже вся, крім брата Михайла, який пішов одного дня (в червні 1933 р.) на станцію Борщі та не повернувся. Але були чутки про те, що його вбили і з'їли.

Сім'я вижила ще й тому, що у себе в хаті тримали кролів (щоб не покрали). Кролі порили у стінах та в підлозі глибокі нори, але вкрасти їх не міг ніхто. Маючи запас мілкої картоплі та кролятину, сім'я могла пережити голод. Старша сестра Маня жила оремо від сім'ї в селі Любомирка Котовського р-ну, працювала в місцевій комуні. Саме тому, отримуючи пай (круп, зерно і т. ін.), не голодувала та ще й допомагала батькам і сестрам. Згадую, як пішки ходила в село Любомирку і на плечах звідти приносила у мішку ячмінь та інші продукти. В період голодомору по селах Кармелюківка, Євтодія і Зелений Гай померло від голоду декілька сотень людей. До того ж ті часи супроводжувалися масовими репресіями.

ШАПОВАЛ Надія Тимофіївна

1923 р. н.

Не минув голод і нашу сім'ю, в 1932 р. померла моя молодша сестричка Нечипорук Євдокія Тимофіївна, якій було 3 роки. Сестричка просила їсти, дали їй мерзлого буряка, вона його не змогла їсти і на ранок померла. Ми їли все: мерзлу картоплю, буряк, кропиву, різні гриби.

с. КОЗАЦЬКЕ

ВОЙЦЕХІВСЬКА Варвара Варфоломіївна*

1930 р. н.

Наприкінці зими 1933 р. голод на Україні набув велетенських розмірів. Люди в селах їли мишей, щурів, горобців, траву, кору дерев. Батько розповідав, якось зайшов у наше село хлопець 14–15 років, дуже слабкий. Ноги попухли, під шкірою одні кістки стирчать. Впав біля управи, кинули хлопця на віз та й повезли на цвинтар, а в хлопця очі відкриті і плачуть. Його швидко в яму перекинули и давай закопувати. У хлопця вистачило сили руками землю з обличчя відкинути тричі, а далі... Так живцем і закопали, і це були непоодинокі випадки. Від голоду померли: Філімончук Мирон, Шестопа Іван, Філімончук Ксенія, Синчук Купріян, Бабій Василь, Філімончук Пелагея.

Я не пам'ятаю, але розповідають, що були випадки канібалізму.

* З розповіді батьків.

ГОНЧАРУК Степан Кузьмич

1926 р. н.

Моторошний парадокс: вмирали на всеплодючих землях, на безмежних полях і ланах, всіяних житом і пшеницею. На дбайливо доглянутих городах з рясним врожаєм. Чому вмирали? Бо в людей забрали все, що вони мали. Все до останнього колоска, до останньої зернини. Це було не стихійне лихо, а зумисно підготовлений голодомор 1932–1933 рр. Сталін, говорячи про підсумки першої п'ятирічки, заявив: «Ми безперечно, досягли того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується з року в рік. У цьому можуть сумніватися хіба що тільки запеклі вороги». А після такої заяви ніхто не міг висловити іншу точку зору. А насправді все забрала влада в селян, всі фонди: продовольчий, фуражний, насінневий.

Це був розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селян, українців. Масове голодування почалося ще у грудні 1931 р., тривало до вересня 1933-го. 22 місяця народ страждав, мучився, вмирав.

Жителі с. Козацького, які померли від голоду у 1932–1933 р.: Тернавський Ісидор Севастьянович, Нешпельська Любов Ананіївна, Танасійчук Афанасій, Михайленко Василь, Устянська Горпина з чоловіком та чотирма дітьми.

ДАВИДЕНКО Віра Іванівна

1928 р. н.

В Україну було відправлено з Москви та Ленінграда так званих десятитисячників, кримінальних злочинців і морально негідних елементів. Як дикі тварини бродили вони в пошуках хліба і пробивали, ламали підлоги, печі, стіни. Перекопували городи, сади, витягували їжу з печі, забирали останній кусень із рук вмираючої дитини. За кілька місяців із села вивезли всі запаси зерна. На дорогах села лежали трупи. Йшла людина, впала і вмерла. Мертвих було дуже багато, що живі в кращому разі закопували своїх покійників без труни, прямо на городі чи коло хати. По селі їздили підводи та збирали не тільки трупи, а ще й живих людей, відвозили до ями і кидали разом із мертвими.

Мій брат Щербина Олексій Федорович 1925 р.н. йшов додому і, виснажений від голоду, по дорозі помер. Деякі батьки травили своїх дітей, тоді випивали отруту самі, не витримуючи голоду. Так, за спогадами моєї матері, жінка помила своїх дітей, натопила хату, закрила ляду і до ранку всі померли, вчаділи. Пам'ятаю деякі прізвища людей, які померли від голоду 1932–1933 рр. Це Синчук Олексій Захарович, Бойко Юхрей Іванович, Волошин Іван Семенович, Гончарук Микита Афанасійович, Волощук Федір Ларофейович, Танасійчук Катерина, Бабій Василь, Козак Микола Якович, Синчук Купріян, Філімончук Пелагея, Устянська Марія, Устянський Григорій, Філімончук Ксенія Павлівна та багато інших. Я не пам'ятаю, але розповідали батьки, що були випадки канібалізму.

Записано дітьми

КЛОЧАН Тетяна Пилипівна*1922 р. н.*

Я не дуже пам'ятаю ті події, але дещо можу розповісти. Керівництво того часу вивезло і згноїло усі запаси зерна. Навіть представники сільської влади ходили по селі і все трусили, висипали усе з горщиків, лазили по горшках, клунях, де яку зернинку знаходили – і ту забирали. Усі люди були голодні, їли котів, людей, жито і вмирили, адже на пустий шлунок жито їсти не можна. Хоронили людей без труни, у живих не вистачало сили, щоб їх закопати.

Важко було людям жити в ті страшні часи. Багато жителів села загинули від голоду. Ось деякі прізвища: Синчук Іван Кирилович, Тарнавська Любов Дем'янівна, Синчук Ніна, Синчук Олексій, Бойко Юхрей.

МОЙСЯК Олена Семенівна*1927 р. н.*

Кожна родина відчуває біль до сьогодення і знає шану хлібові. Харчувалися і листям з дерев, і бур'янами. Їли лободу, горобців ловили, ходили випорпувати померзлу, гнилу картоплю на колгоспному, вже зраному полі. Не слід нагадувати ті часи, коли і в теперішній час люди гинуть голодною смертю.

Згадую прізвища односельців, які померли у 1932–1933 рр.: Попов Андрій Михайлович, Шестопал Іван Якович, Слободянюк Авксентій.

М'ЯСКІВСЬКА Олена Дем'янівна*1927 р. н.*

Пригадуючи події 1932–1933 рр., ті жахливі часи, сльози навертаються на очі. Моя родина була багатодітною, старший брат вчителював в с. Коритне і забрав мене на виховання, щоб полегшити піклування батькам. Було погане харчування, тому що була велика конфіскація усіх продуктів, які були заготовлені на зиму: крупи, соління, солоний сир. Їли жолуддя (пекли в печі), батьки вимінювали все, що бачили на крихи зерна, аби зварити куліш.

Була сім'я, про яку йшли чутки, що вони займалися канібалізмом. Я зайшла до сусідки, а вона пере дитячу вишивану сорочку, такого віку, що в родині не було. Вивозили померлих людей, яких скидали в одну яму. Були численні випадки, що забирали на підводі і тих, які ще дихали, але були вже виснажені, і щоб не приїжджати за ними наступного дня.

Пам'ятаю людей, які вмерли від голоду у 1933 році. Це Попов Михайло Олександрович, Попова Галина Михайлівна, Неспельський Ананій Філіппович, Березовський Петро Архипович, Бойко Михайло Володимирович, Переярок Федір Павлович, Філімончук Дем'ян, Слободянюк Авксентій, Філімончук Марія, Джугостранський Володимир, Устянська Олена, Слободянюк Варфоломій та багато прізвищ та імен вже не пам'ятаю.

ОКІШЕВА Олена Никифирівна

1926 р. н.

Пригадую, що батько служив у попа, який трохи допомагав, давав невеличкі пайки. Батько працював на якійсь машині, і йому відрізало ногу, але вижив і прожив більше 80 років. Родина голодувала, але не пухла від голоду, як інші люди. Аби вижити, їли котів, коней, щурів, жолуддя, коріння рослин. Були родини, які ходили до інших поселень, викрадали дітей, яких їли.

Ось прізвища людей, які померли голодною смертю в 1933 р.: Рябчук Євтиній Терентійович, Волощук Ольга Варлампіївна, Бойко Григорій Терентійович, Танасійчук Михайло, Синчук Євгенія.

ТАРНАВСЬКА Ксенія Миколаївна

1924 р. н.

В той рік було дуже важко жити, усі виживали, як могли. Не мали що вдягнути, взути, одним словом, бідували. Майже півсела вмерло від голоду. Пам'ятаю декілька жакливих випадків того часу. На моїй вулиці жили чоловік і жінка. Жінка була дуже зморена голодом, а чоловік взяв і закопав її ще живу, щоб не мучилась. Були випадки і людодства. Пам'ятаю ще один випадок: їхав чоловік із Чернечого і віз пашню. А де зараз збудований новий магазин, була хата. З неї вийшов чоловік і вбив того, що їхав, та й усе забрав. Я після цього тривалий час боялася іти тією дорогою, охоплював страх.

Хоронили, як могли, за покійними не плакали, плакали за живими.

Під час голодомору 1932–1933 рр. померли від голоду: Філімончук Мирон Дем'янович, Джугостранський Михайло, Волощук Федір, Синчук Купріян, Філімончук Дем'ян.

ТАРНАВСЬКИЙ Іван Якович

1927 р. н.

Я був тоді ще маленький, 3 роки мені було, але дещо пам'ятаю. В 1931 р. організували колгоспи. Коло крамниці була кузня, туди звозили зерно. А біля нашої хати організували конюшню, зводили усіх коней. В 1932 р. все це розікрали. Пам'ятаю один випадок. Тато тримає мене на руках, я сплю, він мене погукає, я і прокидаюся. Спав я не від того, що хотів спати, а від того, що був зморений голодом. Організували дитячі ясла. У кого діти залишалися вдома без нагляду, то їх туди забирали. Мої батьки ходили на поле працювати, а мене залишали вдома з дідусем, в ясла не брали. Кіньми возили у поле людям щось їсти. І одного разу підвода потрапила у колію і куліш з підводи розіллявся на землю. Я побачив, побіг і з землі все, що міг згорнути, зібрав і з'їв. Прийшов до дому та й кажу дідусеві, що я мовляв, уже наївся.

Іноді тато з поля мені у бутилі щось приносив поїсти. А загалом їли лободу, ловили мишей, горобців. Отак і виживали, хто як міг.

Від голодної смерті загинули наші односельці: Попов Михайло, Тернавський Сидір, Синчук Євгенія, Устьянська Таїсія.

с. ПАСАТ

ПИРІЖОК Софія Дмитрівна

1928 р. н.

Мешкала в с. Пасат Автономної Молдавської СРР

В період голодомору жила в с. Пасат Балтського району. Дуже добре пам'ятаю те, як до хати прийшли чужі люди, навіть віником змели останню кукурудзу із запічка. Всі люди пухли з голоду. Їли ягоди, бур'яни, кропиву, собак, котів. Запам'яталось, як батьки примушували збирати білу лободу і різати на маленькі кусочки. Потім мама варила з цього суп. Бачила, як часто возами везли померлих, опухлих від голоду людей за село. Там їх скидали у велику яму і засипали землею.

с. ПАСИЦЕЛИ І*

ДІДУР Ксенія Трохимівна

1921 р. н.

Діло було перед провідьми (поминальний день) в Пасицелах І. Біля нас жила вагітна жінка Федора з двома дітьми, яким було 3 і 5 років. Жінка була десь на 6 місяці, коли раптово помер її чоловік. Звичайно, з голоду. От помер він, а та жінка ще жива була. А приїхали ті люди, які трупи збирали, та й забрали і чоловіка, і її. Тих людей, що померлих збирали, у нас в селі називали «індуси»**. Вони були більш заможні, мали коней, худобу, майно, хліб. А мали того, що не здали нічого в колгосп. Отож забрали ті «індуси» і чоловіка мертвого, і його жінку, ще живу. Вона дуже плакала. Та вони кинули в яму їх обох. Яму ще не загортали. А я прийшла перед провідьми на кладовище до могилок подивитись. Чую: хтось кричить, голосить на все кладовище. Впізнала я голос тієї жінки Федори. Хотіла підійти до ями й допомогти їй вибратись, та тут знову приїхали ті «індуси», привезли інших померлих. Я заховалася подалі за хрестами. Федора стала просити тих людей, щоб виїняли її звідти, бо в неї двоє діток вдома маленьких. Драпалася вверх, хотіла вилізти, а її забили лопатами і швидко закопали, коли вона ще дихала. В ямі було душ 18.

* Село Пасицели мало дві частини – власне Пасицели (Пасицели Перші) і Пасицели Малі (Пасицели Другі, або друга частина); села були об'єднані 1967 р., утім традиція розрізнення двох частин поселення збереглася і досі.

** Від слова «індивідуальник» – сленгове, зневажливе слово; використовувалося як лайка на означення селян, які відмовилися вступати до колгоспу і займалися індивідуальним господарюванням.

Біля нас жила сім'я, в них були діти. Одна дівчинка ходила гратися до сусідської дівчинки. Прийшла якось погратись і бачить, що сусіди вбили свою дитину, рубають її на шматки. Вибігла та дівчинка і побігла до сільради. Та й судили тих людей. За вбивство 8-річної Лізи їх заслали на висилку. Раніше по селах жили родини, в яких було багато дітей.

В роки голодовки всі дуже бідували. Їли листя вишень, крохмаль гнилої картоплі, все, що прийдеться. І чомусь дуже вмирили у великій кількості чоловіки. Майже в кожній родині. Може, тому, що старались дітям і жінці віддати більше, що можна було їсти.

Нас у сім'ї було 12 дітей, я була сама остання. Вмерло в ці роки 4 хлопці, брати мої Павлушко, Теклюнько, Миколка і Ганько. Одного з братиків дуже побили вдома, коли прийшли забирати зерно. А ми заховали кукурудзу на печі: качан в качан склали, а зверху пілку постелили. Самі на неї вляглися і хвору бабусю Ньюсю туди ж положили, їй було 63 роки. Бабусю з печі скинули і забрали все дочиста.

Ми якось виживали, бо сестри чоловік їздив на Західну Україну і привозив звідтіля крупи. Там не було такого голоду. Сестра ділилась з нами. А хто в колгосп ходив, то юшку давали.

с. ПАСИЦЕЛИ II*

ЗАКРЕВСЬКА Ганна Григорівна

1927 р. н.

На момент голодомору виповнилося 5 років. Мало що пам'ятаю з життя родини того часу, більше знаю із розповідей, спогадів інших людей. Але пам'ятаю, що на той час батьки працювали у колгоспі, де їм варили на обід куліш. І тато та мати недоїдали свої порції, а решту приносили додому та ділили порівну між всіма дітьми. Я ходила у п'ятирічному віці до дитячого садка. Там нас годували, як могли, але пам'ятаю, що давали дітям скоринки хліба, які я не з'їдала, ховала у кишеню або за спину, тікала додому (а хата знаходилася недалеко від дитсадка) і приносила краєць хліба щоразу матері.

КУЛІБАБА Василь Якович

1926 р. н.

Коли був голодомор, мені було 6 років. Я мало що пам'ятаю. Проте добре пам'ятаю, як на горищі було багато кукурудзи. Прийшли чужі люди, які цю кукурудзу забрали. Мати встигла клуночок із зерном сховати мені під подушку, але те зерно вони знайшли і забрали. Пам'ятаю, як мати варила лободу, і ми їли.

* Див. прим. на с. 256.

ЛАЗАНЮК Ганна Василівна*1926 р. н.*

Літо було холодне і дощове. Хліб люди зжали серпами і змолотили. Голоду не мало бути. Та приїхали уповноважені з району, забрали від людей усе. Перевіряли кожен куточок двору і будівель, шукали, чи ніхто не сховав бодай глечик зерна. Люди залишилися без харчів. Збирали усе: бур'ян, лободу, щир, листя клена, жолуді, зернята з винограду. Все сушили, варили, мололи і їли. Це було страшно, бо їсти не було чого. Почався страшний голод. Мертвих збирали на підводи, звозили в одну яму і закопували. Було так, що людина ще дихала, а її скидали в могилу. А ще було страшно те, що вбивали дітей, навіть батьки, і їли їх. Пам'ятаю Ткач (здається ім'я Феодосій) з дружиною вбили троє дітей маленьких і з'їли, а троє дорослих дітей працювали в колгоспі і там їх годували, тому вони залишилися живі. Їх батьків судили за цей злочин. Голод – це страшно. Не дай Бог нікому пережити цей страх.

МЕЛЬНИК Марія Григорівна*1925 р. н.*

Коли розпочався голод, мені було вісім років. Були спеціальні бригади, які забирали зерно у людей. Ходили групами по 4–5 чоловік і шпичками шукали де заховане зерно. Зерно було заховане у грубі, прийшла бригада, знайшла і забрала все до зернини. Забрали пару коней і бика. Хотіли ще забрати корову, але залишили, бо було семеро дітей і хазяї. Їсти не було що. Рвали кропиву і лободу, варили і пекли плацики, збирали жолуді. З мамою ходила на поле, ножицями зрізала молоді колоски, ще молочні, дома над лампою смалили, потім розтирали, товкли і варили кашу. Ходила до дитячого садочка. В садочку давали їсти один раз на день. Пам'ятаю, коли йшла додому з садочка, то двоє сусідських хлопчиків лежало під плотом і питають, чи є там ще щось їсти, а я відповіла, що нема, й горщики помили, так їх вранці знайшли мертвими під плотом.

Була чергова підвода, яка їхала і збирала мертвих під плотами і вивозили на цвинтар. Ніхто нікого не ховав. У сусідів померли від голоду мама і двоє дітей, а батько зостався. Сусідка діждалася нового урожаю, напекла хліба, наїлася і померла. Була ще бригада, яка вночі забирала людей: під'їжджали чорним вороном вночі і забирали чоловіків, і ніхто не знає куди. Пам'ятаю, що так забрали сусіда Олійника Євгена. В нього залишилося п'ятеро дітей.

ЦОБЕНКО Іван Федотович*1918 р. н.*

Під час голодомору мені було 15 років. Я добре пам'ятаю цей страшний час. Урожай у ці роки був дуже добрий, але людям нічого не дісталось. Бригади особливого призначення вимітали із комор все до останньої зернини. До складу таких бригад входили і жителі нашого села, і представники району. Жителі села йшли

тому, що в цей час їх добре годували тими продуктами, які вилучали в односельців. Замордовані голодом люди іноді самі висловлювали бажання забирати продукти харчування у сусідів. Спеціальними шпичками проштовхували подвір'я, щоб знайти зерно, яке ще не встигли забрати у людей.

У наших сусідів забрали мішок зерна, який господар розстелив на печі, прикрив рядном і посадив на нього дітей. Люди їли все: траву, кішок, собак, горобців; пекли млинці з цвіту акацій; їли мерзлу картоплю з колгоспних кагат. Дуже страшно було впасти. Сили підвестись вже не було. Трупі лежали скрізь: під плотами, на городах, на вулицях. Були випадки людоджерства. В сім'ї Теклі і Демида Щербаченків було дві дочки. Старшу, 15-річну дівчину, батьки намірилися вбити і з'їсти. Дівчинка втекла вночі через ліс до дядька в село Отрада.

Робітники сільради організували бригаду людей, які копали загальну могилу, в якій ховали всіх померлих. Звозили трупи до могил дві сестри Баштанар Олександра і Марія. Іноді люди були ще живі і просили їсти, але їх все одно кидали до ями, адже їсти не було що дати.

с. ПІЩАНА

БОГАЧУК Олександра Сидорівна

1921 р. н.

Чула, що траплялися випадки людоджерства. Батько помер з голоду. У ряднину загорнули і похоронили на цвинтарі. Я вижила тільки дякуючи євреям, до яких пішла няньчити дітей, а вони давали за це їсти.

БОГАЧУК Григорій Іполитович

1924 р. н.

Людоджерство в селі було. Хоронили в ряднині на кладовищі. Їли буряки, бур'яни, все, що тільки можна було їсти.

ГАЙДУЧЕНКО Федір Микитович

1928 р. н.

Людоджерство в селі було. Вивозили і хоронили, хто як міг. Ми вижили через те, що їли корінці з бур'янів, а особливо з очерету. Мама варила нам кропиву, гнилу картоплю. Міняли на їжу дорогі речі (коври, одяг). В селі були бригади людей, які ходили і все забирали до зернинки.

ГОЛОВАТЮК Євдокія Федорівна*1933 р. н.*

В Піщані в той час дві чи три були бригади активістів, ходили селом і забирали у людей все, що знаходили. Лазили по горищах, погрібах, шпичками перевіряли, чи немає чогось закопано. У нас забрали все, було трохи зерна кукурузи, картошки сушені, нам не залишили нічого. Батько з мамою працювали в колгоспі ім. Кірова. Батько працював на фермі, мама в полі. Настали страшні голодні дні, люди вимирали, їх вивозили на кладовище і там залишали на декілька днів, бо не було кому копати яму, і хоронили їх в одну яму, були випадки, що хоронили ще живих. Мама мені розповідала, що в селі була сім'я, яка з'їла своїх дітей. Ми дуже бідували, їли бур'яни та цвіт акації. Батько приносив із ферми м'ясо із здохлих телят, на фермі часто здихали, мама варила із бур'янами такий суп, і це нам допомогло вижити.

Це страхіття я не можу забути і досі, яке ми пережили.

КОЛІСНИК Євгенія Данилівна*1926 р. н.*

Так, пам'ятаю. Чужа жінка, що прийшла в село виміняти харчі, попросилась переночувати. Вночі чоловік із жінкою зарізали її. Рано прийшли із сільради і у великій хаті побачили мертву жінку без голови. Стіни в хаті всі були в крові. Я з сестричкою сиділа біля вікна і бачила, як вулицею йшла жінка і несла голову вбитої, а чоловік у мисці ніс печінки, легені. Через усе село їх супроводжував натовп людей. За такий злочин вони понесли покарання – 5 років тюрми. Хто помирав, хоронили в ярах, на городі, бо люди були дуже слабкі, щоб донести до кладовища. Рідко кого хоронили на кладовищі. У моїх батьків було четверо дітей. Ми всі вижили, бо мали вівці. Мати забілювала бур'ян молоком. Ми їли кропиву, молоду лободу, вона була така солодка.

А батько був в Монголії в Улан-Уде на заробітках. Тоді вербували у Монголію на роботу.

КРАВЧЕНКО Микола Харитонович*1927 р. н.*

Жили ми великою сім'єю: четверо дітей, тато і мама. Батьки працювали в колгоспі «Більшовик». У 1932 р. батьки обробили свій город і зібрали восени п'ять мішків кукурузи, декілька мішків буряка і картошки. Все це впорядкували, на буряки викопали яму в кінці города, а кукурудзу і картоплю поклали в комору. Батько зробив дерев'яні жорна, щоб кукурузу молоти на крупи і варити дітям куліш. Невдовзі почалась заготовка зерна для держави, так тоді казали. Прийшла бригада молодих людей зі шпичками і почали шукати зерно, перешарпали все в хаті, і забирали все, що попадало під руку. Забрали всю кукурудзу і картоплю, жорна розбили на четверо і пішли.

Залишилися ми без нічого, голодні і холодні. Але мама перед тим засипала кілька горщиків і глечиків зерном, батько збив обручами жорна, і ми знов дерли крупи і варили куліш. Незабаром знов прийшла та бригада і почала все підряд забирати: і зерно, фасолю, горох, – що тільки було в глечиках та горщиках. Мама побачила, що все забирають і ніякі прохання не допомагають, під руку їй попався рукав, в якому було десь 3 кіло кукурузи і кинула нам на піч, де ми сиділи, але вони вилзли на піч і в нас видерли те зерно, мама думала, що плач дітей їх надоумить і вони залишать, але цього не сталося.

В селі почався страшний голод, люди пухли, вмирали, їх вивозили на кладовище, і закопували в одній довгій ямі.

Батько зимою відкрив ту яму з буряками, мама їх пекла в печі, і так ми протримались до весни живими. Весною батько бачить, що не виживемо, і їде до свого брата в Хабаровськ, нас залишає дома. Наступили самі страшні дні, їсти не було що, брат мій старший опух, і невдовзі помер. Мати бідкалась та плакала, не знала, що робити, як могла нас годувала, рвала бур'ян, лобідку та кропиву, парила кип'ятком, потім розминала і робила такі коржики і пекла їх на сковорідці, а щоб вони не пригорали, сковорідку змащувала машинним маслом, що дав їй кум. Так ми бідували до такого часу, поки не одержали посилку від батька. Яка то була радість: в ній були крупи, вермишель та кульок муки. Коли мама пекла з бур'яну коржики, то добавляла трошки муки, то це для нас був делікатес. Таким чином ми змогли вижити той страшний голод, завдяки рідному дядькові та батькові, які вислали нам по три посилки на місяць, і дали можливість нам залишитись живими. До нас приходили сусідські діти, просили їсти, мама ніколи їм не відмовляла, і та сім'я теж чудом збереглася, ніхто не вмер, і нам за те дякували, що мама сердечно віднеслась до дітей, і ніколи їм не відмовляла в їжі.

Отаке лихо ми пережили. Скільки житиму, а страшні роки дитинства не забуду ніколи.

КУЛІБАБА Віра Гнатівна

1926 р. н.

Бачила, що ходили люди спухші від голоду. Але не пам'ятаю, чи вмирали люди з голоду і як їх хоронили. Їли кропиву, лободу. Мати ходила в сусідні села Берізки і Демівку, де люди жили набагато краще, вимінювала одіяла, дорожки, інший одяг на харчі. А в селі для найбідніших були організовані так звані сільські площадки, де варили якусь юшку і годували тільки дітей.

КУЦА Марія Семенівна

1921 р. н.

Мертвих людей скидали на кучі, де тепер братська могила, а потім відвозили на цвинтар. Ми дуже голодали, лежали під хатою, а мама скроплювала нас водою.

Ми були всі опухлі. Чули, що в чужих сім'ях їли дітей, собак, мишей. У нас в сім'ї померли бабка, мамин брат, мій брат.

ЛІТІНСЬКА Марія Іванівна

1928 р. н.

Весна голодомору, як досі пам'ятаю була, посушливою, не було зерна для сівби полів, все забрала держава, останні горщини з печі забирали, не лишали нічого, вигортали з комор останні зерна пшениці. Матір приносила додому очерет, середину віддавала мені, а вершки їла сама. Кожного дня було їсти лише очерет і кружка води, хліба не було, в хаті не було нічого, лише ікона, батько віддав ікону і приніс додому жменю зерна і все. Із урожаю того року було вилучено державою багато зерна. Казали: хліба нема, але він був, я знаю, був лише для тих багатших, а про нас всі забули, згадували лише коли забирали з печі горщики з останньою їжею. Мабуть, якби не очерет, померли, померли б всі, увесь народ, вся Україна.

МАЗУР Ганна Сидорівна

1923 р. н.

Пам'ятаю, як мати говорила, що одна жінка, яка жила недалеко від нас, з'їла своїх двох дітей. У нас була сім'я – тато, мама, бабка, брат і я. Дуже голодували. Батько і мати померли з голоду, поховані на сільському кладовищі без всяких почестей. Ніхто не робив за них поминки. Їли лободу, кропиву, акацію. Батько частину городу засівав житом. Коли жито доспівало, мати змішувала муку із жита з бур'яном і пекла коржики.

МАКУХ Катерина Іванівна

1929 р. н.

Моя матір разом з іншими селянками збирали зерно біля колгоспної комори лише для того, щоб нагодувати своїх дітей. Коли зовсім не стало що їсти, сусідка зарізала свого сина, але так і не змогла його з'їсти – померла. Хліб з хатів забирали зразу, пізніше забирали овочі: картошку і буряк, останній горщик з пшеницею і житом стояв у грубі, там його не могли знайти. Кожного дня мама товкла зерно у товканиці і давала мені, була я одна в неї, мабуть якщо було б нас двоє чи троє – не вижили, померли б від голоду. Весна [...] була посушлива, не було дощів, – ось такий і урожай. Матір ходила за кілометри до іншого села міняла одержу на хліб.

Хліб – це рай, і більше нічого у 1932 році! Ходивши в інше село, матір замерзла і померла. Мене забрала до себе сусідка, в неї було двоє синів, мала вона і корову, яка отелилася, і ми з'їли теля. Якби не корова, померли б всі.

ПЛАЧИНДА Оксана Антонівна

1922 р. н.

У голодомор у кожній хаті був покійник. Вимирали цілими сім'ями. У мене помер батько, 4 сестрички і братик. Ховали тачками. Садовили покійника на тачку і вивозили, а яму виривали, щоб лиш закрити землю, тому що не було сили копати яму. Мені було 10 років, а пам'ятаю все, наче це було учора.

Масово в одну яму не кидали, але масово мерли, люди навіть на ямах, коли копали могили, помирали. А хто вже зовсім не міг викопати, кидав у фосу, ще десь, щоб ніхто не знайшов і не бачив. Було чути по селах багато випадків людодства, особливо дітей. Але мертвих не їли, а різали живих. У нас були чутки, що на Атаманівці і на Слободі також були випадки людодства, але тих людей уже немає в живих. Люди їли собак, все, що живе попадало в руки. З жолудя терли муку, варили з неї лемішку*. Я цього їсти не могла, а їла лободу увесь голод, так на ній і вижила, жарила на сковороді. Рік був урожайний, хліба зародили, але все вивезли, у людей забирали все до фасоліни.

Марко Богачук, мама Боцуланки Тодоски Оксана (прізвища не пам'ятаю) скидали дзвони з церкви, грабували, роздягали людей. Шпичками все продирявлювали, знаходили навіть в печі і в стрісі. Голова сільської ради Петро Колісник, коли помер батько, дав нам 3 кг пшениці.

Це було велике страхіття.

РЯБИЙ Кирило Ксенофонович

1928 р. н.

Жінки їли дітей, старших людей і котів. Їздили на возах і збирали мертвих. Потім вивозили на кладовище. Деякі люди самотужки приходили на кладовище і там помирали. Тато працював у кузні і приносив трошки їжі.

ТВЕРДОХЛІБ Килина Афанасіївна

1921 р. н.

В с. Піщана були випадки людодства. Померлих людей від голоду грузили на підводи і вивозили до ями. Всіх скидали в одну яму на цвинтарі. У нас в сім'ї було четверо душ: батько, мати, старший брат і я. Коли нам [обібрали] хату і садок біля хати, нас вигнали, батька забрали в тюрму. Ми ночували то у родичів, то у знайомих, одним словом, де ніч застане. Я вижила, бо ходила до школи, а там давали ложку варених круп з фасолею. Коли я їла, то які більші фасоліни ховала в рукав і приносила спухшій від голода матері і братові. Пізніше це побачили і мене звільнили від обіду, я дуже плакала. Потім мене знову допустили до обіду.

Крала в садку яблука, пекла їх, продавала, купляла круп. Пізніше нам дали хату без вікон, без дверей. Я ходила назбирала соломи, постелила в куточку, положила там маму, і ми лежимо біля неї. Батько прийшов з тюрми дуже худий,

* Лемішка – страва з густо запареного борошна, зазвичай – гречаного.

просив їсти, а їжі не було. Потім з різі* пекли млинці. Батько наївся, а на другий день помер. Влада стала трохи добрішою і дала нам трохи хліба. Отак я й вижила і допомогла вижити мамі й братові.

ТРОПІВСЬКА Ганна Мойсеївна

1926 р. н.

Голод переживали дуже важко. Масових захоронень не було, а поодинокі могили. Коло базару була хата, в якій жінка зарубала дітей і з'їла. На горищі знайшли голови дитячі. Вижила завдяки тому, що батьки працювали у лісницькому господарстві № 2 і їм давали заробіток їжею, яку приносили дітям. Але і це зароблене забирали бригади. Учасники бригад: Халус Терень і його жінка Ганна, Стефанчук Фросина і її мати Марія. Щоб вижити, навесні робили млинці з лобідки, цвіту акації. А всі сусіди вимерли. Сім'я Матвієнка Пилипа – дружина і двоє дітей.

ШУМЛЯНСЬКА Наталія Григорівна

1925 р. н.

Мама порізала двох маленьких дітей та з'їла їх. Але сусіди, які побачили, що мати зарізала своїх дітей, повідомили в міліцію. Коли вона побачила, що йде міліція до її дому, вона заховала залишки м'яса в пазуху, але більше про неї нічого не повідомляли.

Завертали у рядно, копали невеличку яму, у якій хоронили. Хоронили людей інколи навіть по два чоловіка в одну яму. Хоронили на Старім кладовищі. Їли гнилу картоплю, гнилий буряк, різні бур'яни. Сльози капали у миску, коли їли бур'яни. А саме: щавій, з цвіту акації пекли коржики, їли какіш, який збирали на полі, їли всяку всячину. Ми були жадні на гнилу картоплину. Якщо здохла коняка чи інша худоба, ми її їли. Перше, що попадало нам під руку, ми його їли. Нам потрібно було хоть би пожувати в роті, а не з'їсти його.

с. ПЛОСКЕ

БОГОШУРА Євгеній

Р. н. невідомий

Вживати було важко. Мама брала дітей, виводила на город і заставляла їх збирати бур'яни, лободу. Потім їх макали в сіль і їли. А ще ходили в поле збирати колоски. Потім їх жарили на вогні і їли. Але збирати колоски було небезпечно, тому що за колоски могли посадити в тюрму.

* Імовірно, ідеться про різак веховий або звичайний – рослину з родини зонтичних, що росте в степах, уздовж меж і шляхів, на луках, як бур'ян на полях у всій Україні, крім Карпат. У народній медицині вживають при шлункових хворобах, у хлібопечінні – плоди подібні до тмину, у побуті — для вигнання мух.

Люди вимирали сім'ями, цілими вулицями. Трупів вивозили підводою. На віз, яким вивозили трупи, траплялося, викидали і ще живих людей, щоб не возитися на другий день. Дід Леонтій попросив, щоб забрали його бабу, що помирала з голоду, але на возі не було місця і її не взяли. Потім ця бабка з дідом ще довго прожили разом.

Пам'ятаю один випадок людодійства. Хлопчика (Петра Лісовського) рідний батько зарівав, спік і з'їли. Маму цього хлопчика потім забрали, і вона більше в село не повернулася.

ВИХТЮК Олена Федорівна

1922 р. н.

Голодомор пам'ятаю добре, адже в той час вже була школяркою. Голодні люди сиділи попід плоти і просили їсти. Але дати їм не було що, тому люди часто під плотами і помирали. Хоронити їх не було кому. Пам'ятаю, що в однієї жінки померло дві дівчинки. Родичі загорнули дітей у рядно і понесли на цвинтар. Ями не було, тому мати сама викопала яму, глибиною в коліно. Опустивши тіла в яму, рідні рядно забрали. Одна з дівчаток ще рухала ручкою, але її так і закопали.

Найважчим були зимові місяці. Люди ходили по полі, збирали мишоловки, мушійку, гнилу кукурудзу. Мушійку розтеріблювали руками, потім розтирали в макітрі і варили «кашу». В селі не було ні котів, ні собак, коней, які падали, їх добивали, різали на куски і їли. Пам'ятаю активістів, які ходили по хатах і з допомогою шпички знаходили зерно та інші продовольчі товари. Забирали все, що знайшли, навіть те, що було в печі варене.

Випадок людодійства теж пам'ятаю. В одній сім'ї батьки померли від голоду, старші брати вбили і з'їли спочатку молодшого братика, а потім і сестру. Про це довідався голова сільради. Їх забрали, але вони вже були не при своєму розумі.

ГОРБАЧОВА Таїсія Давидівна

1925 р. н.

Пам'ятаю, що під час голодомору померлі лежали прямо на вулиці. Хоронили померлих на цвинтарі, але без труни – замотували тіло в покривало чи пілку. Вижила я тому, що тітка, Усатенко Віра, працювала в колгоспі, де за роботу давали кашу. Тітка приносила ту кашу додому і ділила між членами родини.

Померли від голоду:

1. Лагодир Каленик (дідусь);
2. Лагодир Григорій Давидович (брат).

ДЕМІВСЬКА Ганна Мойсеївна

1927 р. н.

Жити було надзвичайно важко. В сім'ї було шестеро дітей, із них двоє померли. Крім того померли з голоду мати і батько. Померли від голоду:

1. Лагодир Мойсей Савович (батько);
2. Лагодир Килина Харитонівна (мати);
3. Лагодир Іван Мойсейович (брат);
4. Лагодир Ніна Мойсеївна (сестра).

ІЛЬНИЦЬКА Домна Макарівна

Р. н. невідомий

Активісти ходили по дворах і забирали все, що можна було їсти. Забирали навіть горшки з печі. Їсти не було що, то ж збирали на полі мерзлу картоплю, жолуддя, навесні їли бруньки з липи та вишні, цвіт акації, бур'яни. Їли собак і котів. Коли люди помирали, їх вивозили на кладовище, скидали в спільну могилу і засипали землею.

КОХАНОВСЬКА Тетяна Порфирівна

1924 р. н.

Уже восени 1932 р. спеціальні бригади, організовані місцевою владою, почали збирати в місцевих господарствах селян зерно. Забирали все, що було в сім'ї. В нас залишилося трохи гречки. Батько її змолів і сказав: «Оце з'їмо, а потім що буде, не знаю». Але тієї гречки нам їсти не довелося. Одного разу, коли батьки були на роботі, а ми гралися у сусідів, до нашої хати під'їхала підвода. Коли ми прийшли додому, то замок на дверях був зірваний, а гречки вже не було. Залишилась жменька в горщику, якої активісти не помітили. Після цього батько знайшов роботу в сусідньому районі і забрав сім'ю з собою. Там робітникам давали обіди і батько ділився з нами. Приходилось їсти все: цвіт акації, лободу, бурячиння, жолуді. Ходили на поле збирати колоски, хоч це було і небезпечно, тому що за колоски судили.

Біля нас жила Демівська Павлина. Її чоловік помер з голоду, а вона з'їла двох своїх дочок. Жінку цю кудись забрали, і вона більше в село не повернулася.

КРИВДА Ганна Сергіївна

1917 р. н.

Урожай в 1932 р. був хороший. Але вже восени активісти почали забирати збіжжя. Забирали все, що знаходили. Якщо знаходили жменьку якогось зерна – і то забирали. Мама працювала в полі і ввечері приносила додому черпак юшки, яку давали в колгоспі. Приходилось їсти і коріння, і жолуді, і лободу і навіть перетерту соломку. Померлих хоронили в загальних могилах.

Помер від голоду: Кривда Сергій Миколайович (батько).

ЛЕВИЦЬКА Ганна Сергіївна

1926 р. н.

В сім'ї було четверо дітей. Восени 1932 р. забрали все, що було їстівне. Їли бур'яни, лободу, щавій, жолуддя. Люди ходили попухлі і вмирали прямо на дорозі. Хоронили мертвих у спільній ямі на кладовищі. Померли від голоду:

1. Левицький Сергій (батько);
2. Левицький Андрій Сергійович (брат).

НЕДОМОВНА Надія Григорівна

Р. н. невідомий

В 1932–1933 р. сім'я зі свого кусочка землі зерна зібрали стільки, що його вис-
тачило б на всю сім'ю, щоб не голодувати, але все, до останньої зернини забрала
влада. Жити було дуже важко. Збирали в полі гнилу кукурудзу і їли. Мати носила
на базар все, що можна було проміняти на продукти. Викопували із замерзлої
землі бульбу, варили різне коріння.

НЕДОМОВНИЙ Іван Михайлович

Р. н. невідомий

В сім'ї було четверо дітей, і мама змогла всіх зберегти в ті страшні роки. Мама
працювала біля комбайна і їй давали невеликий пайок, а дітей підгодовували
в дитячих яслах. Але навіть за цих умов, особливо взимку, приходилось їсти
коріння.

НЕПРИЦЬКА Надія Архипівна

1926 р. н.

Голод 1932–1933 р. став для сім'ї справжнім лихоліттям. Голодувала сім'я ду-
же. Їли гнилу картоплю, цвіт акації. Померли від голоду:

1. Жовтий Василь Йосипович;
2. Жовта Дар'я;
3. Жовтий Йосип.

ПИРІЖОК Валентин Максимович

Р. н. невідомий

В 1932–1933 рр. перебував на Донбасі. Жити було дуже важко. Їли все, що
можна було їсти: бур'яни, жолуді, коріння. Померлих з голоду скидали в загальну
яму і закопували. Люди ходили опухлі.

СТАСЮК Євгенія Олексіївна*1926 р. н.*

Приходили активісти зі «шпичками», шукали продукти харчування на горищах, на печі, в печі, протикали стіни, долівку. Пам'ятаю, що старша сестра пошила платтячко, вони хотіли здерти з мене хустку і це платтячко, але я втекла. Шукали в полі гнилу картоплю, збирали жолуддя, мушійку. Все це мама перетирала і пекла коржі. Але два брати померли. Пам'ятаю, як вони кричали: «Мамко, ми їсти хочемо!». Померлих людей кидали в одну яму, без труни.

Померли від голоду:

1. Ткачук Іван Олексійович (брат);
2. Ткачук Григорій Олексійович (брат).

с. САРАЖИНКА**ЖЕЛЄЗНЯК Наталія Юхимівна***1922 р. н.*

Пам'ятаю, як в 1932 році розпочалася хлібозаготівля. Забирали все, ходили з залізними палицями, шпигали ними скрізь: в погрібах, комині, розвалювали печі, забирали все до останньої крихти. Люди боялися їсти варити, тому що якщо надійде бригада, то і горшки поб'ють і повиливають все. Мій батько працював на жорнах. Існувала колгоспна столова, там годували людей один раз на день. Також варили їсти людям, які працювали в полі.

Батько мені сказав: «Як хочеш, дочко, жити, бери сапу і іди в поле: будеш їсти «куліш»». Батько мій був дуже опухлий від недоїдання. В центрі села була точка, де продавали по 50 г горілки і чи по 50, чи по 100 г хліба кожному. Мати ходила через день, брала ту горілку, бо сказали, що це допоможе батькові. Він, мабуть, років зо три був такий. Потім пройшло. Людей за найменшу провину забирали в тюрму. Ми їли все, що можна було їсти: буряки, листя вишні, а цвіт акації був за цукерки.

с. СІННЕ**БУРДІЯН Юхимія Никифирівна***1922 р. н.*

В роки голодовки люди залишились напризволяще. У кого було хоч трохи продуктів, забирали геть. Люди ховали хоч жменьку зерна, хто куди міг. Але знаходили все. І то ж були свої, сільські. Отой Сіфон, Штепа, Машурка, Трофілій

Кирничанський. Такі клятві були, вигрібали геть, ходили зі шпикачками такими, штрикали і під піччю, і по підлозі, і під сіном. Рідко де не знаходили, а то забирали все. Жінки в руки цілували, на колінах просили, щоб дітям хоч квартиру квасолі лишили, та все марно.

А ми всі пухли з голоду. Їли й жаливу*, жолуді, калачики, кору з дуба, гриби, що на деревах росли. Казали старші, що дехто й вмерших їв, котів, собак, лише хто я не пам'ятаю. Мала була. В нас тато помер раніше, а в голодовку вмерли два братика. Один – Василь, а другого я вже й не пам'ятаю як звали. Мати вийшла заміж за другого, Макара. То вже в голодовку умер і вітчим, а потім і мамка. Я залишилась сама-самісінька в пустій хаті. Якось жила, трохи люди жаліли, а то на роботу пішла, то вже якусь бевку давали.

В селі було масове захоронення. Бо похоронять людину, а викопати іншу яму нема кому, то й в ту яму і другого кидають. Труни робили то з воріт, то з заборів, а в кого й цього не було, то в ряднині й хоронили. В селі за ярмом за теперішньою школою жила баба Семениха з дочкою. Вона була чужою в селі, звідкись приїхала, вийшла заміж за Семена сільського. Семен помер чи загинув десь на війні, казали люди. А баба жила з дочкою. Дуже знемогла в голодовку, ледве дихала. То коли їздили підводою померлих збирати, дочка віддала ще живу матір. Та казала, що випила б кислого молока, то, може, їй би легше стало, та дочка так і погрузила разом з чоловіками матір на воза. Бо хто завтра за нею мертвою приїде. Страшні часи були.

А Блажевську Федоню, яка ледь дихала, в 33-му з'їв її зять Ткачук Трохим. А так більше не чула про людоджерство.

КОЗИНСЬКА Євдокія Терентіївна

1924 р. н.

Люди в селі пухли з голоду. Їли, що бачили. Діти ходили з вздутими животами, бо їли бруньки, калачики, мерзлий буряк. Вимінювали на їжу все. Одні люди з села, начебто Балтян Василь і Марія, жили на краю села, то вони хату продали, щоб вижити, а не вижили. Тато помер в 32-му. Мати залишилась з 4 дітьми. Ходила збирала все, що бачила, щоб нас прогодувати якось. А ми їсти просили, а то вже й не просили, бо сил не було.

Якось мати із старшим братом пішли в ліс назбирати лісового часнику, з нього якийсь салат робили. То мати з лісу так і не повернулась, померла. Ми залишились самі. Я з сестрою Хаврошкою виходили в поле і паслись на люцерні. Як вижили, не знаю.

МЕДВЕЦЬКА Христина Никифирівна

1924 р. н.

Я була маленькою, то щоб мене не викрали (а в ті часи малих дітей викрадали і їли), мама з татом брали мене на роботу з собою. Там давали корок каші робочим

* кропиву

і мені теж перепадало. Вдома їсти не було нічого. Тато підробляв в церкві: свічки запалював, ремонтував. Взуття ремонтував. Всю їжу приносив додому, віддавав нам. Та одного дня, опухши, так в церкві і помер. У нього було багато друзів. Мама вдома позбирала всі ослони (лавки), столи. Товариші їх порозбирали й зробили труну. Де поховали батька, я не пам'ятаю. Пам'ятаю, що за теперішньою сільрадою була довга будова. Там я була в дитячому садку. А дорогою, яка йшла поряд, везли на підводах мертвих. Деякі ще ворушилились, видавали дивні звуки, але їх везли і вважали вже мертвими.

Через деякий час я втратила і брата. Він працював на полі, там так і помер. Його ховали вже без труни, дощок не було. Про випадки людожерства не пам'ятаю, хоча кажуть старші, що було.

ЦУРКАН Наталя Сергіївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Перельоти Автономної Молдавської СРР

Голодовку пережила в с. Переліта. Батьки повмирили. Дідусь Ігнатій лежав хворий на лежанці, в якій замурували зерно. Прийшли ті збирачі зерна, діда скинули з лежанки, зерно вигребли геть і забрали до останньої зернинки. Я залишилась сиротою, то мене водили в колгоспні яслі. Якось одного дня я йшла додому, а якісь дорослі вже хлопці взяли мене за руку і вели кудись. А я йшла, бо не розуміла, куди вони мене вели і чому. Чогось наобіцяли мені, то я йшла. Аж тут назустріч трапились тітки з села. Відібрали мене в тих хлопців та й одвели додому. Після цього батькова сестра забрала мене до себе, хоч і мала 9 дітей. А потім тітка Марія з с. Сінного забрала мене до себе в 1934 р.

ЧЕРНЯВСЬКА Мелентіна Андріївна

1924 р. н.

Мені було 9 років. Добре пам'ятаю ті часи. Навпроти нашої була пуста хата, там росло багато бузини-болиголову. Ті стрілки люди їли. Ми теж понаїдалися, двоє діточок вмерло. Моя мама пекла коржики з люцерни. Один раз взяла тих коржиків на роботу, а їх хтось з'їв. Мати прийшла дуже сердита і каже: «В них що, вдома трави немає?»

А котів і собак не було. Які виздыхали, а яких поз'їдали. Казали, що в одної жінки старший хлопець з'їв молодшу сестру. Ховали людей біля цвинтаря. Багато вмирало, лише я не пам'ятаю, хто саме, як їх звали. Пам'ятаю добре, що бабка на-рвала свиріпи (ріпаку), накришила салат, трохи посолила, то він мені і до сьогодні добрий. В нас була корова, то якось було легше. Проте в 33-му мусили її зарізати, бо нічим було годувати. То якось мама купила кісточок з винограду. Спекли коржики з них (передертих), то вони були такі смачні. Та мати мало не вмерла від них. А як достигли жито і пшениця, то люди вмирили дуже.

с. ОБЖИЛЕ

АКУЛОВА Анастасія Павлівна

1920 р. н.

У 1932 р. мені було 12 років, і я добре пам'ятаю той час. Вмирало багато людей. Час від часу виконавці (виконували обов'язки зв'язкового) робили обхід села, щоб виявити померлих. Наша сім'я вижила тільки тому, що у нас була корова, яку не знайшли виконавці. Ми її тримали в сінях від жилої половини хати. У 1932 р. у нас вродили буряки. Роздавали людям, які тут же з'їдали їх сирими. А навесні 1933 р. на городі викопували гнилу картоплю, з якої пекли млинці. Коли з'явилась кропива і інші бур'яни, а пізніше цвіт акації, стало легше переживати голод.

АСАУЛЯК Андрій Андронович

1929 р. н.

Їли бур'ян, міль з дуба, жолуді. В сім'ї людоджерів не було. Приходили і забирали майно, зерно і все інше.

АСАУЛЯК Петро Сергійович

1926 р. н.

АСАУЛЯК Катерина Филімонівна

1928 р. н.

Голод для людини – саме, мабуть, страшне, що є в житті. Не було що їсти. Комуністи, як колись називали «бригада», ходили в кожну хату і забирали в кого що було: зерно, крупи, овочі. Доводилось нам у ці роки вбивати котів і варити з них страви. Їли качани від кукурудзи, перемоловши їх майже у борошно, жаливу. Від такої їжі паморочилась голова, боліло все – живіт, кістки. Людей, які вмерли від голоду, вивозили підводами на цвинтар, скидали всіх в одну яму і закопували. 1933 р. – це велике горе.

Записала учениця 9 класу

А. Асауляк

АСАУЛЯК Марія Миронівна

1924 р. н.

Їли все підряд. Активісти приходили і все забирали (ї їжу, і майно).

БАБІНА Ніна Семенівна

Р. н. невідомий

Коли нас відпускали з хати, ми від голоду лягали на траву і їли її, а потім набухали животи, і люди вмирали. Ховали їжу куди попало, варили борщ із кропиви. Були людоджери.

БАНТОВСЬКА Ганна Петрівна*1922 р. н.*

Мені було 11 років. Приходила влада. Забирали все, навіть з горшків, з карманів витрушували. Всіх померлих скидали в одну яму. Пухли з голоду. Їли щавій, парили жаливу, варили з дуба кору. Добували з колгоспних ям гнилу картоплю, жарили млинці. Людей забирали і висилали в Сибір на північ, на каторжні роботи. Сім'я з нашого села, Пушкар Митрофан і Єфросинія і їхніх п'ятеро дітей: Франя, Наташа, Іван, Борис, – всі померли з голоду навесні 1933 р. Яюсь пам'ятаю, жену корову, питаю тітку Фросину: «Що це ви робите? – А смерть собі роблю!» – і плете мотузок в три коси. А потім, кажуть, що вона повісилась на долині у верболах.

*Записали учні***БЛОКРИЛЕЦЬ Петро Іванович***1928 р. н.*

Під час голодомору було 5 років. Люди лежали на землі, на їхніх ногах були шрами, і з них витікали річки води. Люди харчувалися вареною травою. Багато людей загинуло на очах.

БІЛОУС (САБАТИН) Євдокія Іванівна*1928 р. н.*

На той важкий час мені було 5 років. Голод, в сім'ї було дуже бідно. Нас було п'ятеро в сім'ї, хліба не їли зовсім: що батьки заробили, то бригада забирала. Свої вчинки вони мотивували тим, що вони забирають для того, щоб дати бідним. Одного разу батько приніс трішки зерна кукурудзи, мама поклала його в форму й посажала в піч підсушити, щоб зробити з нього мамалигу. Прийшла з перевіркою бригада з 5 чоловік, почали все обшукувати, відкрили затулу й побачили форму з кукурудзою. Чоловіки з цієї групи не звернули на це уваги, а жінка взяла й висипала в свою торбину.

Ми всі плакали, кричали, благали на колінах, щоб віддали зерно, але все було марно. До цього часу згадую все зі сльозами на очах. Коли бригада заходила до хати, то переривала своїми шпичками все, з скринів все забирали, щоб не могли виміняти на харчі. Ми ходили, збирали насіння трави, соняшникове насіння, яке мати терла в макітрі й затирила бур'ян. Біля нас жила сусідка з дочкою Франею, вони дуже страшно голодували, допомоги не було зовсім. Одного разу Франя прийшла до нас попросити хоч краплю їжі, переступила поріг і впала, що ми їй не робили, вона не змогла вижити. Люди помирали кожного дня, від ранку до вечора дорога на кладовище була чорна від трупів. Хто покійника тягнув в рядні, хто тачкою, інших збирали на воза. Хоронили в одній великій ямі, де не було ні позначок, ні хрестів. Наша сім'я втратила 12 родичів, до цього часу ми не знаємо точного місця їх поховання...

БЄЛІК Марія

Р. н. невідомий

Мені розповідала моя мама Шитря Дарія Никифорівна, 1902 р.н. В сім'ї було 9 дітей. 4 померло в роки голодовки. Мати їздила в Західну Україну і обмінювали речі на продукти. Були загони, які збирали продрозверстку, забирали все і часто, самі те все і розкрадали.

*Записала вчителька Білинської школи
А. К. Чернецька*

БЛОХІНА Лідія Макарівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Коритне Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору я проживала разом із батьком, матір'ю та трьома братами у с. Коритне. Старший брат помер, коли воював на фронті, згодом померли і молодші брати. Вивозили за село навіть людей, які ще дихали. Їли дуже рідко і що попало: збирали гнилу картоплю та робили «млинці», але їсти їх було неможливо. Так тривало два довгих роки.

БОНДУРІВСЬКИЙ Іван Сергійович

1927 р. н.

Про голодомор я пам'ятаю з розповідей. Це був дуже складний час, люди не мали що їсти, їли все що попадало під руки. Траплялося навіть таке, що батьки їли своїх дітей. А неподалік жив один дід, який мав на той час корову. Молоком він заманював дітей до себе, вбивав їх і їв. Пізніше знайшли на подвір'ї у нього викопану яму, в якій були голови дітей. Того діда було прізвище Огородніков.

БОРБЕЛА Іуліта Онисимівна

1919 р. н.

Ходили у ліс за липою, щоб їсти. Під час голоду вмерли дві сестри Марія (30 років) і Сеня, два брати Сава і Міша, і батьки Онисим та Соломія. Всі померли від голоду. Сестра пішла до сусіда украсти буряка, а він її спіймав і підвісив до ляди догори ногами. Її забрали, і вона через ніч померла. Під час голоду, взимку, тим, хто був у колгоспі, давали літр молока. Я вижила завдяки листю. Крали колоски, кого ловили, того убивали. Мене врятували сусіди. Допомогли вижити. Поштарка зарізала свою дитину. Хтось з людей сказав, щоб її убити. Жінка відповіла, що з'їла свою дитину. Люди боялися, щоб вона не поїла їх дітей.

БОРОВСЬКА Павлина Петрівна*1930 р. н.*

Сім'я складалася з п'яти чоловік. Дуже голодували. Я через поріг переступила і впала, а мати дала поїсти і я встала. Їжею для нас було жолуддя, картопля гнила, листя, бурячиння. Людожерів не було. Брат з сестрою померли, і їх кинули в одну яму. Мама працювала в колгоспі і крала по дві картоплини. Середину їли, а твердь садили.

БОЧКОВЕНКО Любов Іванівна*1925 р. н.*

Був сильний голод. Під час голоду померли батько і два брати. Батько – Макаренко Іван Іванович помер у 33 роки. Брат Макаренко Олексій Іванович 1923 р. н. і брат Макаренко Анатолій Іванович 1930 р. н. Мене мама відправила на Донбас до свого брата, щоб я вижила. Мама хотіла йти на поле за колосками, але ми її не пускали. На роботу мама не могла вже йти. Щоб дістати чи купити щось їсти, треба було йти в Балту. Мене мама не випускала з хати, боялася, щоб мене не зловили і не з'їли. Всі сусіди повимирали. Після голоду маму прийняли в колгосп.

БУРДЕЙНА Клавдія Степанівна*1924 р. н.*

Мені було 8 років. Не можу сказати, що в нашій сім'ї був голод. Батько працював на залізниці, отримував пайок, хоч і незначний, але голодні ми не були. Отримував ще й зарплату. Мати вела господарство, годувала двох свиней, одну здавали в державу, а одну засолювали. Були ще качки, я для них збирала ряску. Мати їздила в Тіфліс і обмінювала речі на продукти. Наші сусіди також всі вижили, та й в селі не пам'ятаю, щоб хтось помер з голоду. А ось від хвороб дуже багато загинуло людей. Не було зовсім ліків. Моя сестричка в 5 років померла від запалення легенів. А ось в інших селах району було важко жити. Багато хто з них намагався врятуватися, обмінюючи речі на продукти. Вони приходили зі своїм скарбом на станцію, але не могли уїхати. Чекали по кілька тижнів і багато хто з них помирав від голоду. Ті люди, яким вдалося поїхати в Львів, Кишинів та інші великі міста, намінювали продуктів, але на нашій станції їх часто грабували. І вони оббивали пороги міліції та так і помирали. Я пам'ятаю кам'яний мур навкруги вокзалу, а біля входу лежали пухлі люди. Щодня їх підводою відвозили на кладовище, навіть не сповіщаючи рідним. Вони гинули як бездомні.

*Записала вчителька Зілинської школи
А. К. Чернецька*

БУРДЕЙНИЙ Андрій Феодосійович

1926 р. н.

В сім'ї було шість чоловік: Іван, Сергій, Андрій, Маруся і батьки. Харчувалися лісовими бур'янами. Ями заповнювалися мерцями дуже швидко. Людожерство – було.

ВАЙСЕРМАН Сюня Наумович

Р. н. невідомий

[...] як виживали люди в ті часи. Люди їли все, що бачили: кору дерев, корінці рослин, гнилі овочі, їли, навіть, жаб і комах. Випадки людожерства траплялись, але не дуже часто. Пам'ятаю такі випадки, коли батьки вбивали дуже слабких дітей, щоб спасти сильніших.

Записано зі слів дружини

[...] Василь Миколайович

1921 р. н.

Народився у 1921 р. в Росії, Воронежська область, с. Бабка. Під час голодомору 1932–1933 р. мені виповнилося 11 років. Мати не мала чим годувати своїх дітей. Віддавши останню корову, вона змушена була віддати мене на виховання своєму брату. Вижити в голодомор нам просто поталанило. Взимку поїхали до лісу по дрова. Був дуже сильний мороз.

Птахи (галки) від холоду замерзли на смерть. Я та мій дядько зібрали мертвих птахів, засолили їх та годувались ними усю зиму. Страшний голод був в усіх країнах СРСР. Люди гинуть кожен день десятками. Часто навіть не помічали зникнення будь-кого. Тільки за запахом розуміли, що голод став причиною ще однієї смерті. В Україні був хліб, але «кулаки» ховали його, звинувачували Сталіна в організації голода. На полях була охорона. Люди бігли на поля, їли сиру пшеницю, що було причиною смерті.

ВІТЮК Марія Гаврилівна

1921 р. н.

Коли розпочався голодний 1932 р., мені виповнилося 11 років. Зима була страшною. Кожного дня в селі хтось помирав. Не було що їсти, тому що восени сільські активісти повигрібали у людей все зерно. Навесні ми їли листя щавлю, кропиву, лободу, молодий хрін. До сьогоднішнього дня не можу їсти кропиву.

ВОЙТОВСЬКА Марія Григорівна

Р. н. невідомий

Нічого не можу розповісти про голодомор, так як народилась в с. Демівці, у нас голоду не було. До нас носили одяг, інші речі й міняли на їжу.

ВОЛОДОВСЬКА Ольга Филімонівна

1922 р. н.

Сиділи голодні. Залишилася сама у 4 роки. Сестра, мати, бабуся померли. Виживали так: крали колоски, їли траву, пекли плецики з липи.

ГАВУРА Марія Тарасівна

1925 р. н.

Пам'ятаю такі випадки. Сім'я (жінка і 3 дітей) з'їла свого батька. Ніхто не знає, чи вбили, чи помер сам. Жінка з'їла свою дитину. Прізвище та імен не можу назвати.

ГАЛАСЮК Григорій Григорович

Р. н. невідомий

Люди їли траву, листя, собак, ховрахів, котів. В сім'ї було троє дітей. Мати померла під час голодомору. Брат також. Залишився в живих він та його сестра. Батько помер під час війни. Знайома жінка з'їла своїх дітей.

ГАЛІЦАН Лідія Іванівна

1929 р. н.

Мешкала в с. Перельоти Автономної Молдавської СРР

В роки голодомору проживала в с. Переліта, пам'ятає з розповіді своїх батьків, що в їх сім'ї не голодали, бо дід заготовляв м'ясо, батько був комсомольцем і їх сім'ю лихо обминуло.

ГЕДЕРОВИЧ Іван Лаврентійович

1929 р. н.

Виживали ті, хто був хитрішим та молодшим за людей похилого віку. Взимку їли в підвалі гнилу картоплю. Через політику Сталіна загинули сотні тисяч людей. Мені було тоді 4 роки. Пам'ятаю про масове поховання в селі Гольма-2. Багато людей їхали до інших сіл, щоб виміняти одяг на зерно.

ГЕРМАНЧУК Федора Романівна

Р. н. невідомий

В 1932 р. ми були ще дітьми, але тоді діти були, як дорослі: і по господарству, і дітей бавили. Люди падали, як мухи, їх підбирали і кидали у рови, там вони і помирали. Одна мати шпичкою підколола обох дітей, зав'язала у мішки кожного окремо і сказала їм, що як вилізуть то вб'є.

Люди не могли зрозуміти, чому влада з ними так поводить, прирікаючи на смерть. Забирали у них зерно. Були у людей круподерки, й ті забирали. Люди хитрували як могли, аби вижити. Збирали крупинка до крупинки, дерли і варили куліш. Збирали картоплю, сушили і потім з цієї муки пекли млинці. В одній сім'ї тато вбив дитину (дівчинку). В неї були довгі коси. Сусідка прийшла і запитала де їхня дитина, але вони мовчали. Коли та побачила під хатою косу, вона зрозуміла, що батьки з'їли свою дитину.

Зараз дуже важко про це говорити, бо все це колись бачили і пережили.

ГОЛУБ Ганна Антонівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Саражинка Автономної Молдавської СРР

На той час мені було 8 років. Проживала в селі Саражинка. Коли ходила до школи, то там давали куліш. Мати просила: «Ганю, принось куліш додому». Кожен день носила куліш додому, мати варила буряк, лободу, так їжі вже ставало на п'ятьох. Кожен день помирало багато людей. Ховали їх у глибокому рові. По селі тим часом ширились чутки, що одна жінка з'їла своїх дітей. Мати поїхала до Че-чільника (там працював батько на спиртзаводі), брала брагу та їхала додому. Дома варила в тій бразі траву. Вижили, бо ходили на поле та збирали гнилу картоплю, ходили до лісу по жолуді. Били їх молотками, а мама пекла «млинчики». За час голодомору ніхто з родини не помер.

ГОНЧАРУК Анастасія Михайлівна

1928 р. н.

Від голоду в сім'ї померли: сестра Ганя, брати Іван та Трохим, мама Уляна, батько Михайло. Їли бур'ян, гнилу картоплю, жолуддя. В сім'ї людодів не було. Я на той час була в інтернаті. Там давали шматочок хліба і кашу.

ГОНЧАРУК Дар'я Іванівна*1928 р. н.*

Під час Голодомору загинула сім'я Гончаруків, а саме Гончарук Леонтій. Поїхав з товарищами в місто Балта, щоб продати теля і купити хліба та інших продуктів харчування, коли він повернувся сам додому, заблудився, була сувора зима, поїхав у Мошняги, просився на ніч, йому не відкрили, і він помер від холоду і голоду. Також померла Гончарук Лідія, якій було 3 роки. У ці страшні роки також померли Хащевський Онуфрій, Шаргородська Люся, якій було сім років.

ГОНЧАРУК Акуліна Спиридонівна*1922 р. н.*

1932–1933 рр. були важкі. Люди помирали всі з голоду. Варили їжу із різних трав, їли з акації цвіт. Не було кому копати ям для померлих, і в одну яму кидали по 10 померлих, закутаних в мішки.

ГОНЧАРУК Ольга Остапівна*1927 р. н.*

Хоронили на сільському цвинтарі, померлих збирали підводою. В сім'ї було 12 дітей, їли жолуді, куліш, глей з вишні. Батько ловив пташок (воронів, чорногузів), з них варили юшку. Коли вже зовсім не було, що їсти, батько носив в'язки дров на базар в м. Балту і міняв на крупи. З 12 дітей 8 померли в голодовку. Випадків людоежерства не пам'ятаю.

ГОНЧАРУК Павло Петрович*1925 р. н.*

В голодомор 1932–1933 рр. люди не мали що їсти. Сушили коріння, жорнували його на жорнах і пекли млинчики. Збирали жолуді й ними харчувались. А ще ходили до місць, де колись була закопана картопля. Голодні люди добували вже згнилу картоплю, висушували її, розтирали і пекли млинчики. Міняли цінності на хлібину.

Коли людина помирала, її клали на візок до місць захоронень. Яму копали не глибоку, а таку, щоб собаки не могли дістати. Було що й той, хто візок тягне з померлим, і сам помирав.

Записав учень 10 класу
Р. Москаленко

ГОНЧАРУК Юхима Василівна

1926 р. н.

Розповідала про те, що збирали жолуді, лободу і з них робили млинці. Збирали кісточки з вишень, черешень, розбивали їх та їли. Також розповіла, що проживала одна жінка, яка під час голодомору з'їла свою доньку, а потім збожеволіла. Ходили активісти, які перевіряли в людей чи немає чогось схованого в землі. Часто знаходили і забирали все це. Діти падали на коліна плачучи, щоб не відбирали, щоб залишили їм їжу.

ГОРЯЧКУН Петро Мефодійович

1926 р. н.

Голодували, дітей в сім'ї було багато, їли каштани, жолуді, гнилу картоплю, пекли блинчики з лободи.

ДАБІЖА Олександра Микитівна

Р. н. невідомий

Їли все, що попадало. Кропиву, шишки, бур'яни, ходили по полям, збирали гнилу картоплю. Їли гриби, але часто труїлися ними. Бабуся втратила розум, брати-близнюки померли. Всіх померлих людей скидали в одну яму. Одна родина з'їла маленького сина.

ДЕМЧИК Любов Яківна

Р. н. невідомий

Був яр. І ми ховалися в тому яру, там була бузина, ми її їли. Дуже багато хто помирав у нас на очах. Мати померла.

ДЕРЯБКІНА Лідія Никифирівна

Р. н. невідомий

Їли кору дерев, пацюків, жаб, коріння трав. Їли своїх дітей, людей, випікали з жмені муки та стеблин дерев хліб. Їли листя, мох, тухлу рибу, гнилу картоплю, моркву. Продзагони забирали все до останньої жмені муки.

ДІОРДІЙЧУК Домнікія Іванівна

1916 р. н.

Я з 1916 року народження. Добре пам'ятаю голод 1932–1933 рр. Урожай 32-го року був непоганий, прохарчуватись можна було. Але за вказівкою керівництва проводились надмірні хлібозаготівлі. Спочатку вивезли на заготпункти те, що

належало, а потім все нові і нові розпорядження. Вивезли все товарне зерно та продовольче. В селах були створені спецзагони по збору залишків зерна у господарстві, людей залишали на голодну смерть. У селі Обжиле в такі загони входили: Заболотна Галина Федорівна, Білоконь, Крушельницький Антось. Пам'ятаю, у нас на горищі було відро соняшникового насіння. Вирвавши сніпок із покрівлі будинку, один із загону до зернини змів зерно в мішок.

Залишків зерна гляділи і в грубі, якщо знаходили, розвалювали грубу вщент. Били жорна, в кого були, щоб якщо десь знайшовся качан кукурудзи, не було де його змолоти. Батько мій знайшов два камінці від жорен, і я терла по три зернини кукурудзи на кружалі, кувала ті камінчики, щоб було легше терти. Із круп варили кулешик. Їли бур'яни: лобідку і блекоту. Хати часто-густо були відкритими, а людей можна було бачити в бур'янах, якими вони харчувалися. Деякі вже лежали пухлі, мертві. Жарили перед вогнем постолі, в кого були із шкури. Ходили в ліс за мохом та жолуддям. Із жолудів робили муку на млинчики, а мох парили і теж добавляли до млинців.

У моєї сусідки Ганни було троє дітей. Чоловік помер з голоду, а вона залишилась із трьома дітьми.

Записали учні 6 класу

ДМИТРИЄВА (ДМИТРИВА) Зінаїда Федорівна

1928 р. н.

Батька поховали в голодомор. Була справжня боротьба за виживання. Всі люди їли гнилу картоплю, гнилий буряк. Пили сік з бузини. Багато людей не змогли вижити. Добре, що зараз люди мають змогу нормально харчуватись.

ДОСКОЧ Віталій Андрійович (із розповіді батьків)

1928 р. н.

Людей хоронили на цвинтарі, збирали тіла по селі підводою, діти боялись тієї підводи і ховалися. Хоронили в одній ямі по 10–15 чоловік. Випадків людоежерства не пам'ятаю.

ДОСКОЧ Ганна Іванівна

1925 р. н.

Всіх померлих збирали на підводу, хоронили на цвинтарі в одній ямі, за 2–3 дні збирали 10–20 трупів, закидали землею. Голодували, пекли блини з лободи, жолудів. Влітку було легше, а взимку перебивалися на кулішові один раз на день, який приносила мати.

ДОСКОЧ Сергій Григорович

1925 р. н.

У нашій сім'ї було четверо дітей. Події голодомору пам'ятаю добре, весь жах тих років відчув на собі. Коли померла менша сестричка, якій було 3 роки, бабушка поклала її у мішок і понесла на кладовище. Добре пам'ятаю, що ями на кладовищі потрібно було стерегти, бо їх захоплювали хто міг. Люди падали, як мухи. На краю села жив чоловік Євтух Карльо, у нього померла жінка, і він пішов обходити двох бабусь. Але невдовзі бабусі померли, і він помер з голоду. Люди положили його на тачку і везли на кладовище. На дишлі висіла голова, а ноги терли по землі. Привезли і кинули в першу попавшу яму.

Ніхто не вів ніякого обліку, місцевим керівникам наказувалось не зазначати причини смерті. Пам'ятаю ще один страшний випадок: вижила Бондурівська Настя (мати Гончарука Володі). Настина [мати] вбила маленьку дитину і з'їла, а Настю врятували сусіди. В колгосп забирали все: худобу, зерно. Взимку з колгоспу возили перегній і складали на валки. Мати моя бачила, як з лісу йшов чоловік, «шукав собі здобич». Всю дорогу падав. Дійшов до валок і там ліг. До вечора сильно кричав, а на ранок там і помер.

Вижили, тому що батько заховав у лісі зерно.

ДОСКОЧ Фекла Володимирівна

1925 р. н.

У 1933 р. забирали все зерно до зернинки, шукали скрізь: в хаті, на подвір'ї, по городі. Діти кричали, хапали за руки, їх відкидали, та все одно забирали все. У голодний рік гриби збирали і їли будь-які, що росли в лісі та на полях. Зелені пшеничні колоски досушували, пекли з них хліб, наїдались і помирали з хлібом у руках. У мене помер брат. Він пас у колгоспі свиней. Пригонив свині і, дуже зморений, лягав на землю і лежав. Його просили, що не можна лягати на холодну землю, а він говорив: «Краще в могилі гнити, чим в колгоспі робити».

Часто просипаюся в холодному поту: сниться, що немає хліба... Немає нічого страшнішого за голод!

ДУДІЙ Соломія Трифонівна

1921 р. н.

Я була ще мала, але добре пам'ятаю, як на подвір'я, в будинок приходили чоловіки і все проштирхували залізними палицями, на кінці загостреними. В нас у діжки стояли квашені огірки... До нас прийшла жінка з великими мішками і вибрала з неї все (з діжки). Я запитала матір:

- Мамо, вона бере все?
- Так доню. Нехай подавиться ними!

Людей ховали навіть живцем в спільну яму. Їли жолуді, бур'ян, жаливу, мишей котрі потрапляли до мишоловки. Моя мати ходили до собору в Балті, і біля нього валялася гнила картопля. Її приносили додому і пекли коржі.

В селі було і людодство. По сусідству було вбито маленьку дівчинку Параску і зварено.

На полі збирали колоски.

ЄГЕЛЬСЬКА Ганна Іванівна

1930 р. н.

Я була малою, коли почалось це все страхиття. Пам'ятаю, що весь час сиділа на печі й плакала, просячи в батьків хліба. По домівках ходили бригади з обшуком й все забирали до кришечки. В нас була захована в припічку торбинка з соняшниковим насінням, яке мама перетирала на муку для млинців, і це знайшли при обшукові й забрали. Мати просила пожаліти нас, маленьких, але все було марно...

ЖОСАН Анастасія Хризантіївна

1929 р. н.

Мешкала в с. Перейма Одеської області

Проживала в с. Перейма, в роки голодомору померло три члени сім'ї. Я вижила, бо мати разом зі мною пішла в Молдовію на заробітки. Вимерла половина людей в селі, бо все забирали. Люди йшли в с. Петрівка, вимінювали на хліб різні речі (в с. Петрівці люди вижили, бо село було маленьке, працювали в колгоспі і так не відбирали всю їжу в людей).

*Записала вчителька Білинської школи
В. О. Грабовецька*

ЗАДВОРНА Марія [...]

Р. н. невідомий

Із розповідей своїх батьків мені відомі випадки захоронення. Хоронили в одну яму, навіть живцем. Пам'ятаю мамину розповідь, що до нас в хату зайшов чоловік і запитав батька, чи не бачив його сина. Батько відповів, що його сина зарубав сільський голова. Прізвище та ім'я назвати не можу, бо не пам'ятаю. Виживали, як могли; основним продуктом харчування був жом, який приносила мама із Чечельника.

ЗАДОРЖНЮК Ніна Іванівна

Р. н. невідомий

Під час голодомору я проживала разом із матір'ю у Красних Окнах. Батько працював на пробочному заводі в Одесі. Разом із сестрами ми ходили на поле,

збирати колоски пшениці, потім їх перетирали та робили галушки. Голодувати доводилось дуже часто. Часто виганяли з полів, не давали збирати колоски. Тато отримував дуже маленький пайок. У студентські роки я вчилась в педагогічному училищі. Отримувала пайок: 200 г хліба та стипендію у 200 карбованців. Випадків людожерства у селі було дуже багато.

ЗАРІЦЬКА Антоніна Іванівна

1929 р. н.

Мешкала в Казахстані

Роки голоду не пам'ятаю. Але знаю про цей час зі слів батьків. Ми жили в Казахстані. В 1932–1933 рр. була страшна посуха, це призвело до неврожаю. Лютували загони продрозверстки. Забирали в людей все, але цю продрозверстку розкладали місцеві керівники. Батьки вирішили, що на Україні буде легше жити, і ми переїхали. На Україні батькам прийшлося багато раз міняти місце проживання. Через те, мабуть, вдалося нам вижити.

*Записав вчитель Білинської школи
Ю. М. Чернецький*

ІВАНОВА Анастасія Іванівна

1924 р. н.

Про голод згадую з болем в серці. Кожна людина мріяла про їжу. Їсти не було що, бо сільські активісти, Щербаченко Марія та інші, забирали в людей все до останньої крихти. Мама взимку збирала жолуді в лісі, перемелювала їх, пекли плацики. Навесні їли кропиву, лободу та молодий щавель.

ІВАСЬОВА Ніна Фомівна

1928 р. н.

Їли бур'яни (лободу). Варили куліш. Мама все ховала для дітей, але приходили і все забирали. Забирала Марейка. Я йшла до школи в куфайці порваній, а за пахухою були різні трави.

КАЧУРОВСЬКИЙ Филимон Фадейович

1925 р. н.

Мешкав у с. Лісничівка Автономної Молдавської СРР

Ходив у ясла. Заставляли їсти листя з липи. Поле орали коровами. Весною все зазеленіло, і ми їли лободу. За коняче м'ясо билися. Крали колоски, щоб вижити. Нас було четверо дітей. Весь час ішли дощі. В хаті палили дровами. Було дуже тяжко. По селі їздила підвода і забирала мерців. Їх кидали в одну яму.

КОВАЛЬ Ніна Савівна*1925 р. н.*

Була в той час я маленькою, не дуже ясно все пам'ятаю. Але знаю, що в батька була конячка, яка допомогла нам вижити, таки її не вкрали. Батько розповідав, що в Чернечому батьки з'їли дитину, ми навіть боялися туди йти.

КОВАЛЬ Уляна Давидівна*1921 р. н.*

Мені було 12 років, сім'я складалася з шести чоловік. Під час голодомору помер батько. Всі інші, жінки вижили. Батько помер тому, що йому було потрібно їсти більше, ніж дівчатам, а хліба не було. Хоронили гарно. Мати позичила в сусідки 15 рублів, на які батька і похоронили. В церкві відправив піп, потім понесли на цвинтар. Але так сталося, що яму викопали, а один чоловік на цвинтарі помер і його кинули в цю яму. Мати не знала, що робити, а піп сказав, щоб його не витягали. Тому труну поклали на мертвого. В кого не було грошей на труну, просто кидали в ями та засипали землею.

Мати та ми, доньки, дуже страждали від голоду. Хто був старший, – йшли на ферми, працювали. Там давали хоч щось поїсти. Врятувала нас корова, що давала молока. Мати їздила на базар і продавала масло, сметану. А на ті гроші купляла круп, мамалигу варила.

Про те, що люди їли людей, я не чула.

*Записали учениці 10 класу
Н. Чорна і О. Ярмак*

КОВАЛЬОВ Петро Олексійович*Р. н. невідомий*

Голод був не тільки в селі, був він і в місті. Дуже багато людей загинуло Мені важко про це згадувати. Вбивали один одного, їли людське м'ясо.

Батько отримував за картками хліб, проте його завжди не вистачало.

КОЛОМІЄЦЬ Поліна Максимівна*1923 р. н.*

Пам'ятаю про голодомор 1932–1933 рр. Мені тоді виповнилося 10 років. Це страшне лихо торкнулось і моєї сім'ї. У мене був молодший брат Іван 1930 р. н. У 1933 р. він помер через те, що не було що їсти. Разом із іншими дітьми я ходила на тік працювати. Потім, коли йшла додому, крала качан кукурудзи. Мати з качана варила юшку, а з самої кукурудзи робила муку, дерла на млинкові і пекла млинці. Батько косив лободу і з неї теж пекли млинці. Ходили також на ставок, жали там рогозу, витягали серединку і також пекли млинці. Пам'ятаю також про масове

захоронення людей. Їх ховали на кладовищі біля сторожовки. Була велика яма і туди скидали мертвих і живих, які ще ледь животіли. Звозили людей з усього села на підводах і ховали всіх в одній великій ямі.

В нашому селі були випадки людожерства. Пам'ятаю, як жінка зарубала сокирою свого чоловіка і з'їла.

КОМАРНИЦЬКА Людмила Євменівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Кармелюківка Автономної Молдавської СРР

Жила в с. Кармелюківка. Батько-вітчим попав у кулаки (його батько мав пасіку, її записали на вітчима і вислали в Сибір з мамою Фьоклою Андріївною, братом і сестрою).

Я в той час була у бабусі – маминої мами в Вінницькій області. Мама переживала за мене, на висилці робила в швейній і заробила грошей. Згодом батьки повернулись на батьківщину. Мама у Червону Греблю на Вінничині, а батько встроївся в м. Кодимі на лісорозроботці. Я в основному жила в Чечельнику, кінчила середню школу 1938 р., директор допоміг поступити в Тульчин на педкурси одномісячні, вчилася під час війни в учительському Інституті, була спортсменкою, заробляла стипендію і гроші за одержання таблиць по хімії, біології. Все життя працювала у школі.

*Записала вчителька Білинської школи
Я. Ф. Мунтян*

КОНЮШЕНКО Ольга [...]

Р. н. невідомий

Особливого голоду не було в її сім'ї, вміла малювати, перебивала малюнки на рушники, на хустки, мали корову, ось і так жили.

КОСАНОВСЬКА Валентина Тарасівна

1923 р. н.

Під час голодомору мені було 10 років. В ці роки померли батько та брат. Не мали що їсти. Коли здихала коняка чи корова, люди йшли на ферми. Утворювались навіть черги. Кожному вирізали по шматку цієї мертвятини, яку потім люди варили та їли. Коли не було чого їсти, то рвали листя, траву. Товкли їх та їли з молоком.

*Записали учениці 10 класу
Н. Чорна і О. Ярмак*

КОЛЬЦОВ Василь Фролович*1923 р. н.*

У той час мені було 10 років. Я харчувався тим самим, що і всі: бур'янами, акацією, копали кропиву.

КОТОЛУП Марія Іванівна*1923 р. н.**Мешкала в с. Петрівка Автономної Молдавської СРР*

Жила в селі Петрівка. Мені було 10 років. Сім'я була 7 душ, з них 4 дітей. Батьки мали хату, 70 соток городу. У нас була на городі машина-молотарка (на 6 хазяїнів). Батьки і ми, діти, тяжко робили і мали трошки запасу, не сильно голодували. Брати бабки Катерини приходили до нас із с. Сінної, і ми їх підгодовували, а двоє слабших вмерли. Пам'ятаю, ходили активісти по хатах, забирали де яке було зерно, жменя фасолі. Свої були бандюги і обіжали людей, а кажуть, що Сталін винуватий. Хіба він знав, що тут робиться.

Люди з голоду, з жадності наїдалися зерна і дуже вмирали. Видно, мої батьки користувалися повагою односельців, бо мама краще всіх готувала, пекла, прибирала, прала. Батько любив скотину, землю, але скоро помер. Я в 12 років залишилася сиротою, а мама вміла все робити (строїти хату, пиляти краще за чоловіків). Батько сам возив продрозверстку. Ми були заможні. Було, здавали в колгосп телят, а їх давали молодим сім'ям на розвід.

Думаю, нас спас празник Вознесіння. Ми завжди святкували. Біда нас поминула.

КРАВЦОВА Олександра Федорівна*Р. н. невідомий*

Мати розводила макуху з водою. Також мати кормила дітей лушпинням. Чай робили з стеблин вишні. У той час мені було чотири роки.

КУЧЕР Валентина Данилівна*1930 р. н.*

Голодомор 32–33 рр. пам'ятаю з розповідей своєї мами. Мені на той час було лише 3 роки. Це були дуже страшні часи. Люди пухли від голоду, діточки, просячи їсти, помирали з простягнутими руками. А всіх, хто помирав, збирав їздовий на підводу і вивозив на кладовище. Там скидав усіх в одну викопану яму. Навіть траплялося таке, що загортали тих, які ще дихали, але вже не могли говорити, щоб не їхати за ними на другий день. Через декілька хат від нашої проживала одна жінка, яка під час голодомору з'їла свою доньку, а після того збожеволіла.

ЛПОВСЬКА Леоніда Фомівна

1928 р. н.

Забрали у нас все. Не було що їсти. Була одна корова, – і ту забрали. Їли цвіт акації, якіш. Багато людей ховали в одну яму. В селі проживав батюшка Микита Морозовський з матушкою Палагною і донькою Ларисою. Все, що давали на церкву, він роздавав людям, які не мали що їсти. Самі вони померли від голоду. Страшна смерть. Кожного року я довідуюсь до їх могил.

ЛПОВСЬКИЙ Леонтій Кирилович

1928 р. н.

Люди вмирили по дорозі. Померли дід, баба, тітка і маленький братик (з 1932 року). Забирали хліб з тумбочки.

ЛІСНОВА Любов Леонідівна

1927 р. н.

Мені було 6 років, коли був голодомор. На той час були масові захворювання, і тому багато людей помирало. Коли хоронили людей, викопували яму і кидали трупи туди. Не пам'ятаю, щоб люди їли людей. Вижила тому, що їла суп з кропиви. У суп тільки інколи кидали крупи. Щоб вижити, їла жолуді.

Записав учень 8 класу
І. Полозюк

ЛОБАЧ Євдокія Іванівна

Р. н. невідомий

Було дуже важко, особливо дітям, які їли усе підряд. Вони були немов худоба, яка паслася на траві. Пухли від голоду. На вулицях лежали трупи.

ЛУКАНЧЕВА Марія Михайлівна

1925 р. н.

Голодували, їли траву, розтирали насіння з трав і пекли млинці. Їли гнилі буряки, картоплю.

Записано дітьми

МАЗУРИК Євгенія Семенівна

1930 р. н.

Пам'ятаю, що збирали бур'яни, зокрема кропиву, нарізали і варили з крупами, якщо в кого вони були. Люди ходили у віддалені села, міста і міняли на одержу

(кожух, наприклад). Пам'ятаю випадок, коли дуже не хотілось їсти юшку з кропиви, бо була недобра, то підбіг якийсь чоловік, видер миску, швидко перекинув і випив.

По сусідству жила бабуся зі своїми внуками. Хлопцям було по 17–18 років, вони ходили до річки ловити жаб. Потім жарили їх в печі і їли. Але невдовзі вони все одно померли з голоду. Та такі гарні були хлопці, що коли кидали їх на віз, щоб везти десь схоронити, то були довгі на весь віз. А ще пам'ятаю, як було у мами кілька копійок, то вона сховала мені ті копійки у внутрішню кишеню. Коли прийшли з перевіркою, все одно знайшли і дуже жорстоко себе поводити. Мати держала маленького братика на руках, завернутого в кожух, кожуха забрали, але потім переглянулись і віддали назад, щоб завернути дитину. Забрали все що можна було: крупи, корову, телицю.

Батька також змушували ходити попід хати і займатися грабежами, але він не пішов. Після цього батько змушений був переховуватися у знайомого, десь у віддаленому селі. Жили в селі якісь віруючі, їх називали богомольцями, вони робили схованки у стінах, там ховали що могли, і самі ховались. У них була кукурудза і вони робили з неї лукаші, та й пригощали ними. На той час це були неабиякі ласощі.

Померлих ховали на кладовищі, а декого за городами, по кілька чоловік у ямі.

Пам'ятаю випадок, коли брат із сестрою зарізали своїх двох сестер і з'їли. За такі жорстокі дії людей відсилали на каторгу.

ФОМЕНКО Пелагея Василівна

1928 р. н.

В 1933 р. з березня по листопад знаходилась у колгоспних яслях. Що там давали їсти, не пам'ятаю. Дома залишалися ще старші брат і сестра, батьки, дід, баба, тітка та її двоє дітей. У 1933 р. померли дід, баба, тітчині діти, та рідний брат. Батько помер влітку 1933 р. у жнива, коли зварили у полі баланду із свіжої муки. Після смерті батька в ясла прийшла і старша сестра. У листопаді дітей, у яких ще залишився хтось із батьків, забирали додому, а сироти залишалися в яслах. Дід, баба, тітчині діти похоронені окремо. А брат і батько поховані у могилах разом з іншими односельцями. З розповідей сусідів та рідних знаю, що їли жолуді, буряки. Також з розповідей сусідів знаю, що був випадок, коли жінка порізала своїх дітей, за що її вислали в Казахстан.

МАЛЬОВАНА Палагна Фомівна

1927 р. н.

Пригадую, як важко жилося сім'ї. Адже сім'ю теж оббирали постійно. Щоб вижити продали все, що було, їли все що було, все що вдавалось сховати: квашений буряк, кукурудза, жолуді, буряки. Мали порося, яке зарізали тихцем, сало кинули в мішок та сховали в ямі за городами, їли по кусочку. Під скринєю викопали

яму, в якій ховали кукурудзу. До цього часу пам'ятаю, як молодший брат цілу ніч шукав що-небудь із їжі, хоч вишневу кісточку. В хаті, де пізніше жив Мальований І. І., жила жінка, яку підозрювали в людожерстві.

Захоронення пам'ятаю тільки на кладовищі.

МАНЖУЛЯК Павло Євсейович

1925 р. н.

Померлих хоронили будь-де. В одну яму клали по десять чоловік. Мертвих збирали на підводі і везли на цвинтар.

МАРЧЕНКО Ганна Іванівна

1925 р. н.

Може розповісти про страшні муки, які люди переносили через голод. Хоч наша сім'я вижила вся, але це далось великою ціною. Змушені були їсти все, що трапиться, хоч на полях спіла пшениця та жито. Але спецбригади відбирали все до зернини.

МЕЛАНІЧ Ксенія Марківна

1926 р. н.

Люди вмирали на ходу. Свої люди самі створили голодомор. Забирали все до грама. Їли собак, котів. Крали одне в одного.

МЕЛАНІЧ Надія Романівна

1922 р. н.

З сім'ї ніхто не помер тому, що закопали на городі картоплю. В селі був великий погріб. Туди кидали людей, які крали. Звідти втекти було неможливо. Там була труба, через яку потрапляло повітря. А ще тією трубою кидали людям зернята, щоб вони їли. Їли акацію, калачики. У кого була корова, – той вижив.

МЕЛЬНИК Олена Антонівна

1914 р. н.

Голодомор 1932–1933 рр. – це страшне лихо. У 32-му був великий урожай зернових. Але під керівництвом Сталіна прийшов указ вивозити зерно за кордон. В Україні великий і страшний голод, а за кордоном не вірили. Думали, що то вивозять залишки, а вони вивозили останнє. Нацисти викидали в море, а в Україні люди пухли і вмирали з голоду. Люди як могли, так і виживали. Збирали жолуді, від яких хворіли. Збирали різні бур'яни, особливо лобідку і пекли млинці. А було

таке: мами не могли дивитися на своїх дітей, що вони плачуть [просять] їсти, опухлі від голоду, виносили їх в поле і покидали, щоб не бачити їхніх мук. А було, ще й таке, що мама з'їла свою дитину, та жінка виїхала з села і назад не повернулась.

Люди виживали, як могли. Ховали де бачили, закопували останню крупинку. Але і там знаходили, ходили групами, із шпичками і все переривали поки не знайдуть. Збирали й колоски, але й колосків не було, за один колосок давали 1 рік ув'язнення. На базарах продавали людське м'ясо, люди так і їли, бо хотіли жити. Кожного дня умирало тисячі опухлих, знедолених голодом людей. Лежали покотом, хоронили хто як міг, то на горі, то на подвір'ї, а то скидали всіх в одну яму. Люди ще дихали, а вони так і кидали їх. З ями доносився тяжкий стогін, аж земля дихала, тому що люди були ще живі. Більше двадцяти мільйонів людей загинуло під час голодомору.

Ми хочемо, щоб наші діти, онуки, правнуки ніколи не бачили такого лиха, щоб жили в мирі, злагоді, в достатку. І щоб завжди був хліб на столі.

МЕРКУЛОВ Іван Тихонович

1929 р. н.

Мені на той час було три роки. Тяжко було. Їли бур'яни, жито, кору дуба, гнили картоплю. Крали. Все, що бачили, те їли.

МИРГОРОДСЬКА Любов Олександрівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Троїцьке Одеської області

Під час голодомору я проживала разом із родиною в селі Троїцьке Одеської області. Також у родині було три брати і сестра. Тато сам недоїдав – все віддавав дітям. Помер у 1933 р. Щоб заробити гроші на продукти, продавали на ринку речі. Якось на ринку мати зустріла чоловіка, який пригостив її буханкою хліба та дав 10 карбованців. Згодом родина почала жити краще, почали їсти печиво та цукерки (можливо той чоловік продовжував допомагати). Після смерті матері мене розлучили з сестрою, відправивши до дитбудинку у м. Кривий Ріг. Сестра відправилась до Казахстану.

МІШАНЧУК Андрій Іванович

1921 р. н.

1930 рік – записували в колгосп, а хто не хотів йти, – вигонили з хати, забирали у людей продукти харчування, майно. А хто намагався заховати (закопати) пшеницю, то знаходили і карали за це. 1933 р. – за два з половиною місяці померло 218 чоловік у с. Березівка. Хоронили у ями по 10–12 чоловік без трун. Сім'я наша була велика, 5 дітей і дорослі. Померли 4 дітей і батько. Залишились мати і я. Жити було важко. Не було що їсти. Ловили у річці жаб, у лісах, на полі їжаків – варили

суп. Люцерну різали мілко і робили коржики. Болів живіт, але треба ж було якось жити.

Пізньої осені збирали на полі колоски і зерна жита. Мололи на жорнах, пекли перепічки. Мати з голоду мало не вмерла, я її доглядав. Завдяки перепічкам-коржикам вона вижила. У нашому селі було таке: привезли вбитих людей з Будеїв (сусіднього села). Ці трупи (м'ясо) по шматку роздавали людям, вимочували 3 дні, а потім варили. А що було робити, коли людям хотілося жити, а не вмирати голодною смертю?

Записали учениці 9 класу

А. Гордієнко,

А. Асауляк

МОРОЗ Микола Ісакович

Р. н. невідомий

Їли усе: жолуді, каштани, листя, бур'ян. Коли люди помирали від голоду та холоду, то їх клали на віз та кидали в спільну яму.

МУНТЯН Ніна Дмитрівна

1925 р. н.

Я мало що пам'ятаю з життя моєї родини під час голоду. Батьки працювали в колгоспі, їм варили куліш, а я ходила до дитячого садка. Пам'ятаю, як шматочки хліба я крала і приносила додому.

НІКОЛЕНКО Данило Семенович

1928 р. н.

Були страшні роки. Пішли великі податки. Організовувались колгоспи. У мене був батько, мати, сестра, – всі померли. Іноді заходили хлопці і забирали все, що було, навіть те, що було в руках. Один раз в тиждень їхав віз і збирали в нього мертвих людей. По сусідству, через дві хати, жив хлопець Пилип, якому було 18 років. Я бачив, як його забирали на цей віз. Він був живий, але він не міг опиратися. Так його і поховали з іншими. Дуже знущався над людьми цей голод. У селі жили чоловік та жінка. В нього було двоє маленьких діток. Цей чоловік вбив дітей і зварив їх. Дав юшку їсти жінці. Рештки викинув. Ця жінка спитала: «Де взяв м'ясо?», а він відповів, що сусід дав, різав ягня. Потім знайшли кістки дітей та поставили там хрест. А чоловіка судили.

Хай ніколи не повторяться 32–33 роки!

Записали учениці 10 класу

Н. Чорна, О. Ярмач

НЕДАЙВОДА Валентина Олександрівна

1926 р. н.

Масове захоронення в 1933 році. Збирали мертвих людей на підводі і звозили усіх у яму. Якщо людина була ще жива, тобто дихала, її теж забирали і кидали до ями, щоб наступного дня не їхати. Їли жолуді, цвіт акації, листя. Збирали падаль (померлі коні, кози). Недайвода Володя, повертаючись із с. Слободки, убив у с. Кармалюківці дівчинку, приніс додому і з'їв. Через деякий час засуджений до в'язниці.

Пономарчук (жителька Обжилого) з'їла свого сина Арсенія.

Записав учень 9 класу

О. Сирбу

НОСОВА Ольга Сергіївна

1923 р. н.

Хоронили людей в одній ямі, збирали підводою по селі. Дітей в сім'ї було 6, голодували, ловили котів, собак, чорногузів, варили юшку. Пекли з трави піріжки, їли жолуді, листя з дерев.

ОЛІЙНИК Тетяна Григорівна

1915 р. н.

Добре пам'ятаю період голодовки 1932–1933 рр. Я працювала у колгоспі, здається ім. Чубаря, ланковою. У 1932 р. була засуха, і урожаю майже не було, люди перебивалися тим, що змогли зібрати на полі. Але мене дивує, що зараз комусь хочеться, щоб звучало слово голодомор, геноцид. Да, недоїдали. Да, було важко, але масового мору не було. Люди ходили на роботу, працювали. На роботу з собою брали миски і ложки і на колгоспній кухні варили галушки, бевку, годували людей, дехто ніс додому дітям їжу. У колгоспі врожаю не було, але держава давала на колгосп муку, крупи, з яких і варили обіди. У батька в якийсь період від недоїдання попухли ноги, але ні рідні, ні близькі не зазнали втрат у період голодування. У селі ніяких обшуків не було. Розкуркулили і вислали із села три сім'ї куркулів.

Про голодомор тоді взагалі мови не вели, про людодїство тим більше.

Записав учитель Білинської школи

С. М. Шевченко

ОСАДЧА Марія Василівна

1927 р. н.

Років голодомору не пам'ятаю. Зі слів сестри Решетнюк знаю, що наш батько 1905 р. н. мав в сім'ї 5 дітей. Моя сестричка в півтора року померла, а братик і до

року не дожив. Життя було дуже важке. Люди були озлоблені. Батько накопив сіна і склав копичку, а ми, діти сховали в сіні мішок нута. Сусіди вислідили та й вкрали той наут. Жили ми тоді в Пасицелах.

*Записав учитель Білинської школи
Ю. М. Чернецький*

ОЦЕБРИК Агафія Петрівна

1925 р. н.

У нашій сім'ї було восьмеро дітей, яких мати виховувала одна (чоловік помер в тридцятьому році). Восени 1932 р. люди запасли собі якісь пожитки на зиму, але бригада приходила і все забирала. Ходили з залізними палицями, стукали по землі, де хто заховав якийсь гладущик чи горнятко з зерном, забирали все до зернини. Люди ховали зерно в баньках, навіть у річку під лід, носили ті жменьки зерна, закопували у лісі, щоб потім хоч кілька зерен зварити, але ті бригади знаходили те зерно і забирали. Але крім їжі забирали ще й деякий одяг, чи рядна, так що люди були і голодні, і холодні.

У нашій сім'ї була корівка-годувальниця, завдяки якій ми вижили, якби не молоко, то мабуть усі були б тоді повимирали, так як і другі сім'ї, в яких не було корови і вони зовсім не мали що їсти. Крім молока ще їли насіння з акації, всілякі бур'яни, жарили жолуді, пекли з них млинчики і їли. Старші діти і мама ходили в колгосп на роботу, там їм давали черпак баланди. Я була вдома, бо була найменша.

Біля нас жила сім'я Аліксійчука Дмитра. Сім'я до 1932 р. складалася з 15 осіб. За зиму 1932–1933 рр. померло 10 чоловік (шестеро дітей, дідусь, бабуся, тато і мати). Трохи далі по вулиці жила жінка і троє дітей (старший син і дві доньки). Коли дійшло до того, що зовсім не було що їсти, мати із сином зарубали старшу дочку, варили з неї холодець, їли самі і продавали на базарі. Потім не стало і другої дочки, з нею вони зробили те саме. Коли люди дізналися про це, жінку і сина застрелили.

Хоронити мертвих возили на цвинтар, де і як їх ховали не знаю, тому що була ще дитиною, і на похорони не ходила. Коли хоронили голови сусідських дівчат, на похорон ходила тільки мама.

ПАВЛІВНА Віра Семенівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Новогригорівка на Херсонщині

Родом з Херсонської області, село Новогригорівка. Людей хоронили навіть на городах та на подвір'ї. Забирали весь хліб та все насіння, худобу. Щоб врятуватися, переїхали до родичів у місто Керч.

ПАНЧУК Євдокія Михайлівна*1920 р. н.*

Мені на той час було 12 років. В сім'ї було четверо чоловік: тато Михайло 48-ми років, брат Андрій 23-х, Дора – 1933 р. н. Їли лободу, липу, бевку. Ховали без труни. Викопували ями і просто там залишали мерців. Були сім'ї, що вимирали всі. Працювали люди в колгоспах. Вивозили зерно за наказом Сталіна. Люди пухли від голоду. В колгоспі працювали за кашу. Їздили попід хати і збирали трупи людей.

ПАНЧУК Лідія Семенівна*1925 р. н.*

Нічого не було їсти. Вивозили все зерно. Люди ховали зерно. Усе забирали підряд. Був комсомол, хто поступив у нього, у того зерно не забирали. Їли акацію, лободу та з дерев здирали мох. Сікли бур'ян і варили куліш. У селі була активістка Марейка, яка ходила і шпичкою шукала зерно. На горіщі у горщиках була пшениця з квасолею. Вони це забрали, горщики розбили, а маму побили.

ПАЩЕНКО Одарка Сидорівна*1925 р. н.*

Держава забрала все зі складів колгоспних. Що залишилося в людей, то намагалися сховати і якось виживати. Ми брали хустки, одяг і ходили в Демівку та Любомирку Вінницької області та обмінювали на жменьку зерна, муки. В нас була корова, яка не дала загинути. Одного разу біля нашої хати йшла тітка Докія Рябук, вона була дуже знесилена від постійного голоду і впала непритомна. Ми винесли молока, нагодували чим могли, відходили її. Тітка Докія дякувала нам за це все своє подальше життя.

ПЕРЕПОЛІНА Марія Степанівна*1921 р. н.*

У 12 років я стала свідком голодомору. Виживали, як могли: пекли блинці з лободи та макуха, їли кропиву. Випадків людоджерства не згадую.

ПЕЧЕРСЬКА Раїса Кирилівна*1930 р. н.***ПЕЧЕРСЬКИЙ Андрій Юхимович***1927 р. н.*

На території Березівки і Обжилого було дуже багато масових захоронень людей, що померли від голоду. Багато людей хоронили без домовин. Ті люди, що мали дошки, збивали ящикок і клали туди мертве тіло. У кого не було такої

можливості, просто викопували яму і кидали туди тіло. Вижили ми тому, що жили на околиці села, біля лісу. Там було дуже багато різноманітних трав і дерев. Завдяки ним ми вижили. Спочатку у нас були деякі запаси круп, картоплі. Потім, коли закінчилися всі запаси, ми почали харчуватися травами. Хліб пекли з бузини, він був гіркий, але ми так його і їли. Варили суп з кропиви. Про те, щоб люди їли людей, не пам'ятаємо. Хто помер від голоду 1933 р., теж не пам'ятаємо.

*Записала учениця 8 класу
М. Лазаренко*

ПЕЩАНСЬКА Марія Михайлівна

1930 р. н.

У сім'ї було шестеро дітей, четверо з них померли до голодомору, залишилося нас двоє – я і мій брат Чумак Володимир Михайлович. Про голодомор знаю тільки зі спогадів батьків. Мати працювала у колгоспі, а батько був директором комнезаму. Майже весь урожай забрали активісти-комсомольці, але ходили не один раз, а по декілька разів і все шукали, чи ніхто нічого не сховав. Одного разу прийшли і застали на плиті казан з квасолею, вилили усе у відро і забрали. Прийшовши з роботи, батько дуже здивувався, що забрали останнє, на що надіявся.

ПОЛІШ Семен Никифорович

1926 р. н.

Не було людоджерів. Забирали все, що було. Їшли сильні дощі. На поля ходили жінки. Дітей залишали вдома. Їли все, що тільки можна було їсти.

ПОЛОЗЮК Олена Парфенівна

1923 р. н.

Під час голоду померло багато людей в с. Березівка. Хоронили людей без труни на Березівському кладовищі. Глибоко не закопували, сил не було. Їли бур'яни...

*Записала учениця 6 класу
А. Кривешко*

ПОЛОЗЮК Максим Трохимович

1923 р. н.

В ті часи ходило начальство, забирало в людей картоплю, зерно. Людей залишали без їжі. Не звертали уваги навіть на те, що у хаті були малі діти, старенькі люди. Щоб з голоду не вмерти, люди крали колоски. За це їх саджали в тюрми. Люди їли кропиву. В лісі збирали бур'яни, знаходили в полі гнилу картоплю. Їли жаб, комах, дохлих тварин.

Від голоду вмирало багато людей. Коли вмирало в хаті 2–3 людини, їх замотували в ганчірку і хоронили в одну могилу. Було таке, що коли поховали людину, інші люди, щоб вижити, витягали покійного з ями і їли. В ті роки хто мав цінні речі, міняв на шматочок хліба або крупи. Ті люди, які вижили під час голодомору, цінують кусочок хліба.

*Записала учениця 6 класу
А. Кривешко*

ПОЛОТНЯНКО Клавдія Пимонівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Пасицели Автономної Молдавської СРР

Була велика сім'я: батько, матір, троє дітей, бабка Тетяна. А в 33-му році, в грудні, народився четвертий хлопчик, який згодом помер. Рік був врожайний, але забирали все до останньої зернини. Ходили бригадами, одна відійшла, друга знов починає шукати. Ховали врожай скрізь, і на городі закопували, і в стріху запихали торбинки. Але активісти знаходили все, навіть з пазухи у мами квасолі забрали. Мама тримала Клаву на руках, прижимаючи до себе, і плакала. Дівчинка рукою, як дитина, штовхнула уповноваженого. Так він, схопивши Клаву за руку, кинув її на землю. Ще довго боліла рука у дівчинки.

Вижили завдяки тому, що продали хату, а перейшли жити у подаровану без вікон, обшарпану. На виручені гроші купували в Ананьєві все, що можна було їсти. Ні корів, ні курей не було. Мама десь дістала на Паску висівку і спекла пасочку, та одне яєчко. Бабка Тетяна говорила, що стара, все одно помере і лишала дітям їжу. Весною вона померла. Їли бур'ян, мама десь діставала один літр молока і цим підгодовувала дітей. Клава так висохла, що сині жилки на руках zostалися, а брати почали пухнути. Але завдяки мамі, батькові вони вижили.

*Записала вчителька Білинської школи
О. В. Званчук*

ПОНОМАРЧУК Людмила Федорівна

1921 р. н.

Мені тоді було 12 років, але я добре пам'ятаю, як плакала, бо хотіла їсти, а не було що. Мати моя лежала хвора, опухли ноги від голоду, ледве вижили, бо мамина сестра Тетяна нам допомогла гнилою картоплею, яку добували на Березівському полі у кагатах. Вона ходила з дітьми Сашею і Олею і добувала, а там билися за ту картоплю. Ми брали трохи листя з акації, трохи цієї гнилої картоплі і пекли такі коржі і їли. Саша, Оля і я ходили до Червоного містка і збирали кінський щавель і їли. Нас там старші дядьки гонили, щоб ми не збирали, бо їм буде мало. Але ми втікали і знов верталися рвати.

Їли різний бур'ян, все, що попадало під руки. А в нас було на городі посіяно жито, і як появилися колоски, лише трохи стиглі, я рвала їх, пражила на вогні і їла з мамою. А то мій дядько Максим їздив у Західну Україну міняти різні підходящі

товари на продукти, то ми давали свої пілки, килими, фіранки тюлеві і він привозив нам літрову баночку або дві кукурудзи або жита, на що там міг виміняти, коли трохи картоплі. Тут у селі, у Нечипоруків поміняли тумбочку і велике дзеркало на кормові буряки. Їли їх, так і вижили. Спасибі їм, що виміняли, бо в них долина, і хоч буряки вродили, так що вони теж нам цим допомогли.

Записали учні 6 класу

ПРИСЯЖНЮК Оксана Павлівна

1911 р. н.

У 1932 р. мені виповнилось 21 рік, тому голодомор пам'ятаю добре. У нашої родини забрали все: корову, коня, навіть під піччю знаходили горщики і з них витрушували все. Тато поїхав на заробітки і через два місяці на чужині помер. Від недоїдання у 1933 р. померла і мати. Я залишилась із братом. Їли лопух, кропиву, молочай – все, що тільки на городі росло. Сусідські хлопчики попухли з голоду ще у 1932 р. Людей ховали без трун, скидали в яму з ряднин і закопували. В селі полишались пусті будинки. Голод викосив багато сімей.

ПРИСЯЖНЮК Петро Юхимович

1926 р. н.

Незважаючи на те, що у 1933 р. мені було всього 7 років, я пам'ятаю, що одного дня зайшли до хати якісь люди і почали нищпорити. Під піччю мати заховала зварені буряки, і ті забрали. Мати працювала в колгоспі, їй давали якісь відходи, в них навесні мати добавляла кропиву і варила нам кашу. У сусідів була корова, вони час від часу давали нам молоко. Так ми і вижили. Коли я підріс, мати розповідала, як важко було жити в 32–33 рр.: люди пухли від голоду цілими сім'ями, їх вивозили підводами на цвинтар і скидали в одну яму, закопували.

ПРОКОПИШЕНА Ніна Іванівна

1928 р. н.

Дід приносив трохи крупи і мама її варила на воді. Мене залишала в сараї, а сама йшла на роботу.

РАТУШНЯК Марія Арсенівна

1926 р. н.

Голодомору не пам'ятаю. З розповідей рідних знаю, що сім'я жила в с. Пасицели, де у цей період було дуже важко. Але була пшениця, кукурудза, бо не все забрали. Батьки мололи, варили куліш, клецки і так змогли вижити. Але в 1933 р. батько несподівано повісився, і чому це сталося, ніхто не говорив. Так протягом

багатьох років ця тема замовчувалася. Була у мене сестра Катерина, яка теж вижила у голодомор. Місць масових поховань не пам'ятаю, зі спогадів односельчан знаю, що були навіть випадки, коли люди їли своїх дітей.

РОГОВА Віра Дмитрівна

1921 р. н.

Мешкала в Чернігівській області

В 1932–1933 рр. я проживала в Чернігівській області. Голодомору я не визнаю. В 1932 р. вродив гарний врожай зернових, але не було сільськогосподарської техніки, щоб вчасно зібрати вирощене. В кого з людей був у господарстві кінь, той міг зібрати хліб з поля, а в кого не було чим зібрати – той не зміг цього зробити вчасно. Пішли дощі і зерно проросло на полі. Держзамовлення по заготівлі зерна потрібно було виконати, тому в людей зерно збирали.

*Записала вчителька Білинської школи
Ю. Л. Дубовець*

РОЖКО Ганна Филімонівна

1928 р. н.

Під час голоду їли кропиву, кору дуба, жолуді, ягоди черешень. Пекли плічки. Померла сестра.

РУДА Катерина Тихонівна

1924 р. н.

То важкий був рік, майже нічого їсти, але у нас мамин брат був у колгоспі комірником. І мама до нього ходила потайки, він давав їй відро на тиждень, буряка, картоплі, з пригорщу-дві зерна. Це мама ділила так, щоб хватало на неділю. Варили похльобку і сьорбали юшку. Мама розділить один буряк на нас, семеро дітей. Ходила мама на роботу копати, за це давали баночку відсипної.

*Записала вчителька Білинської школи
Т. П. Форостецька*

САВОВ Йосип Кирилович

1929 р. н.

В сім'ї було четверо чоловік. Першим помер старший брат Василь з 1915 р., наївшись зерна. Коли ми з батьком повезли його хоронити, то він у ямі був уже четвертим. Брати Михайло з 1924 р. і Олексій з 1928 р. теж померли від голоду. Мати Савова Олександра Михайлівна теж померла з голоду, коли мені було 3 роки. Потім ми зарізали коня і заховали в погріб. Активісти мене, малого (3 ро-

ки), підняли за комір і тримали доти, поки я не відкрив їм погріб. Все м'ясо те забрали. Ми їли траву, гриби.

САЗОНОВА Євгенія Дмитрівна

Р. н. невідомий

Наша родина вижила в голодомор завдяки тому, що ми мали корову. Це нас врятувало Але ми бачили, як у нас під забором з'являлись трупи. Я часто згадую тих голодних людей. Сіяли ячмінь, колоски терли в руках та їли. Коли навесні пішла зелень, мама ходила на поле та збирала конюшину. Спогади жахливі.

САМОЛЮК Іван Васильович

1927 р. н.

Голодною була зима 1932–1933 рр., а найважчою – весна 33-го. Мій батько працював в ті роки трактористом в колгоспі, отримував продовольчий пайок. Мама пекла пиріжки (якщо їх можна було так назвати) з ячмінної та кукурудзяної муки, а начинкою пиріжків було бурякове листя. Ця їжа була дуже несмачна, але завдяки їй ми вижили. Була в нас також корова. В моїх батьків на той час було нас двоє дітей: я і моя сестра Марія. Але запам'яталася мені сім'я нашої сусідки Хворостецької Марфи, було в неї четверо дітей. Ростила вона їх без чоловіка. Пам'ятаю, зайшов я до них, а всі четверо дітей лежать на голій підлозі і спухли від голоду. Здавалося, що їхні тіла аж блищать, такі були сильно пухлі.

Моя мама сама в дитинстві росла без батька, зазнала біди, а тому дуже жаліла цих дітей. Коли вона напікала пиріжків з бурячинням, давала мені і казала, щоб я відніс цим дітям, але так, щоб дід не бачив. Бо тоді дід сварився на маму. У нього було своїх ще вісім дітей, крім сім'ї мого батька. Ще люди давали Марфі з її дітьми телячі сухі шкури, вони їх відчищали від волосся, варили і їли. І ніхто з них не вмер, всі четверо дітей пережили голод.

САМОЛЮК Катерина Терентіївна

1927 р. н.

В 1932–1933 рр. мені було 5–6 років. Батько мій працював бригадиром вантажників на Балтській залізничній станції. Село наше тоді було малонаселене, проживали тут в основному сім'ї залізничників. Страшного голоду в нас не було. На залізниці видавали заробітну плату і ще батько одержував продовольчий пайок. Мав він також можливість виписати пільговий залізничний квиток. В Москві в нас була рідня. Батько їздив їх провідувати. З Москви не можна було вивезти поїздом продукти, тому рідні виїжджали на найближчу біля Москви залізничну станцію і там вже давали батькові різні крупи, хліб. Пам'ятаю, як батько привіз з Москви дуже гарний білий хліб, я його з'їла і після цього стало погано. Організм все таки був виснажений.

Ще пам'ятаю, як на залізничну станцію привозили з якогось м'ясопереробного підприємства шлунки великої рогатої худоби. Вантажники старались: нібито ненароком розбили діжку. Шлунки розсипались і вони забирали їх собі, а махом роздавали дітям, які знаходилися поблизу. Мати потім вдома варила нам ці шлунки, і нам ця їжа здавалася дуже смачною. А ще ми не пухли з голоду тому, що в нас вдома була корова.

Запам'ятався мені ще такий страшний випадок. Залізнична станція на той час була відгороджена великим муром. Я бачила, як під цим муром лежав напівголий чоловік і помирав. Мене вразило те, що люди не підходили до нього, ніхто не намагався йому допомогти.

*Записала вчителька Білинської школи
Ю. Л. Дубовець*

САНДУЛ Микола Ілліч

1926 р. н.

с. Білине

Мешкав у с. Байтали Автономної Молдавської СРР

В роки голодомору проживав у с. Байтали Ананьївського району Одеської області*. З великим боєм згадую ті страшні роки. Люди бідно жили, голодували. Крадькома збирали колоски, а хто попадався, строго наказували. Хто зміг зберегти трохи зерна, жорнували, добавляли лободи, кропиви і пекли ліп'юшки, варили різні похльобки, щоб тільки не померти з голоду. Брат і сестра померли з голоду, мені пощастило вижити.

*Записала вчителька Білинської школи
Н. О. Калініченко*

САПОЖИНСЬКА Ганна Юхимівна

Р. н. невідомий

Я вижила чудом. Їли лободу, сушили її, терли на муку і пекли з неї млинці. Ловили жаб, варили з них похльобку. Батько заховав мішок зерна у навозі, знайшли й забрали. Копали землю, знайшли який корінчик – з'їли, знайшли черв'яка – з'їли.

СКРИПНИК Раїса Онупріївна

Р. н. невідомий

Харчувалися лободою, травою. Батька відправили у висилку, а мене з матір'ю вигнали з хати. За один день поміняли місце проживання 7 разів. Під час колективізації помер батько – невідомо де. Про випадки людоджерства чула.

* Респондент зазначає адміністративне підпорядкування села станом на час записування інтерв'ю.

СЛАВИНСЬКА Любов Карпівна

1926 р. н.

Мені було 7 років. Їли бурячиння, акацію, жалива, пекли коржики. Померлих кидали на кучі, а потім відвозили на підводах на цвинтар. Пригадую випадок, коли одна жінка з'їла свого дворічного сина.

СЛАВИНСЬКИЙ Борис Федорович

1927 р. н.

Мені тоді було шість років, харчувалися травою. Люди їли коней. Хоронили померлих, як хто міг: всіма можливими засобами намагались довести тіла до кладовища.

СОСНОВСЬКА Олександра Дмитрівна

1922 р. н.

Умирали по дорозі. Хто працював у колгоспі, отримував їжу. Хто не працював ніде, той вмирав біля плоту.

СОФІЙЧУК Василь Григорович

Р. н. невідомий

Я стверджую, що це був не штучний голодомор. Просто в державі не було хліба. Був поганий врожай. Хто хотів, їхав на заробіток в інші міста, але зароблене рідко доводилось привезти додому, бо по дорозі їх грабували. Хто хотів жити, їли коріння, опілки та працювали в колгоспах. Працював в групі з 6 чоловік, на кожного, якщо пощастить, приходилось по 50 г пшениці.

СПІРОВА Марія Семенівна

Р. н. невідомий

Були масові захоронення. Були випадки, коли людей зовсім не ховали, бо не було сил. Частіше померлих просто їли. Також їли траву, коріння, кору та інше. Без людоджерства багато б хто й не вижив.

СРІБНЯК Любов Терентіївна

1926 р. н.

Мені було 7 років. В сім'ї було чотири чоловіка. Не було, що їсти. Їли жолуддя, цвіт із акації. Ходили в поле, збирали гнилу картоплю. Потім її сушили та перетирали на муку, з якої пекли млинці. Люди помирали дуже. Лежали попід плотами

мертві, на них ніхто не звертав увагу. Якщо хтось викопав яму, то скидали туди всіх, хто на той час помер. До ями мертвих тягли на рядні, а потім його забирали додому.

В людей все забирали. Витрушували навіть із горшків. Батько сховав у скирті соломи діжку із зерном, але її знайшли і все забрали. Пілки і рядна закопали в землю, теж знайшли і забрали. А як не було що брати, то нас вигнали з хати. Ми пішли жити до маминої сестри, у якої теж була дочка і син.

Записали учні 9 класу

СТЕПЧУК Юхим Карпович

Р. н. невідомий

Мешкав у с. Рижавка Київської області

В 1932–1933 рр. я проживав в сім'ї із восьми осіб в селі Рижева* Уманського району, тоді ще Київської області. Всі пишуть, що був неврожайний рік, а я хочу запевнити, що врожай був і непоганий. Мій батько звіз зерно з поля. Щоб зібрати врожай, найняв приватну молотарку з двигуном, який працював на нафті. Цю молотарку тягали з двору в двір. Була у нас хата і невеликий сарайчик, так що увесь врожай насипали в хату: пшеницю, жито, овес, гречку, ячмінь, просо.

Восени 1932 р. приїхав загін комнезаму на чолі з головою сільської ради, який тримав в руках наган. З ними був військовий з гвинтівкою. Голова зі свого нагана застрелив у нашому дворі нашу собаку. Коли зайшли в хату, сказали батькові, що у вас є хліб і державі потрібно віддати його. Вони зібрали все у мішки і забрали. Через деякий час прийшов загін із металевими палицями і стали робити обшук, але нічого не знайшли, бо усе вже було забрано. Мама була зашила у подушку братову в люльці трохи зерна, то сусід зняв з колиски брата і забрав ту торбу. У нас був бичок породи «симентал», то вони, побачивши його, сказали батькові відвезти його в колгосп.

Жити стало дуже важко, і батьки вирішили поїхати на заробітки, але батько працював один і того заробітку на нас не вистачало. Повернувшись назад в наше село, батько вирішив поїхати працювати на копальні, а ми залишилися. Я з хлопчиками бігав на поля і збирали колоски. Це треба було робити обережно, бо весь час ловили активісти і били тих, кого спіймали і забирали зібране. Тому збирали ми недалеко від лісу, щоб можна було вчасно втекти. Так ми дотягнули до зими. Їсти зовсім нічого не було. Одного разу зайшла до нас сусідка і побачила, що ми помираємо, особливо ослабла наша мама. Нічого не сказавши вона пішла, а потім повернулася і принесла 7 буряків (кожному по одному). Ми з братами пішли нарубали верби, а потім довго дмухали, поки розгорілося. Коли прогоріло, мама поставила буряки в жар. Коли спеклися, ми витягнули їх, стали їсти. Тоді мені здавалось, що смачнішої їжі я ще не їв. Поївши, ми дивились у вікно і здалеку побачили свого батька.

Навипередки босоніж по снігу вибігли йому назустріч. Він був дуже суворий і став на нас кричати, щоб ми повернулися до хати. Довго ми відігрівали свої ноги, але це було свято, бо ж батько привіз цілу буханку хліба. Не роздягаючись, він пішов домовитись із сусідом, щоб вивіз нас на вокзал. Вирішив переїхати на Він-

* Рижавка

ниччину, а потім на Хмельниччину, бо там можна було купити чи обміняти щось на продукти. Перезимували зиму там. Потім навесні повернулися додому. Купили корову одну на двох із сусідом, і я її щодня пас. Батько наказував мені, якщо вкрадуть корову, то додому не повертайся. Згадується мені один хлопчик, який наймався пасти корову. Його хазяйка запримітила, що кожного дня одна дійка в корови порожня і зрозуміла, що пастух її виссав. За це вона його нещадно побила. Другого дня під лісом він помер, там його і закопали. Ніяких документів про його смерть і інших померлих ніхто не виписував.

Був страшний голод. З рідні мого батька померло 10 чоловік, а з маминої – сестра і дядько в один день. Наші сусіди Заєць Сергій із жінкою з'їли своїх двох дітей. Після цього їх забрали, хто і куди, – не знаю. Померли Фальківський Дмитро і його жінка, залишилося троє дітей: Бартонь, Олена, Мефодій. Їх забрали до Уманського дитячого будинку.

Голодомор – це не міф, а реальність.

СУЗАНСЬКИЙ Іван Іванович

Р. н. невідомий

Сім'я харчувалась тим, що було: картоплею, бур'яном, листям. Можу навіть показати місця масового захоронення людей.

СУХОДОЛЬСЬКА Євстафія Порфирівна

Р. н. невідомий

Мешкала у с. Гольма Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору ми мешкали у селі Гольма. В сім'ї було п'ятеро дітей. Уся родина вижила. Харчувалися зернами та буряком. Квасили його, солили, варили, робили солодоші.

Померлих хоронили спільно.

Випадки людожерства були.

ТИСЯЧНА Ніна Степанівна

1926 р. н.

В сім'ї було шестеро дітей. Одного з'їли, а двох поховали. Викопували здорову яму і кидали мерців. Їли горобців, колоски мололи і малаї пекли.

ТИСЯЧНА Тамара Полікарпівна

1927 р. н.

Сім'я складалася з семи чоловік. Всі вимерли, крім тата, мами і мене. Їли все, що бачили (гнилу картоплю, бур'яни).

Людей не їли.
Йшли сильні дощі.

ТРАЧ Віра Іванівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Чернече Автономної Молдавської СРР

Я була ще малою, але голод пам'ятаю. Все зерно в колгоспах (тоді їх в Черне-чому було п'ять) забрала держава. Все, що залишилось в людей, забирали місцеві комсомольці. В нас на горищі, в лежаку, батьки заховали мішечок пшениці, при-йшли з обшуком і почали шукати шпичками наші запаси. Довго не могли знайти нічого, але все ж знайшли нашу пшеницю і забрали. Не допомогли ні благання, ні плач малих дітей.

ТРАЧУК Марія Іванівна

Р. н. невідомий

В господарстві була корова – так ми врятувалися від голодної смерті. Їли жолуді, гнилу картоплю. Дітьми бігали на поле, крали соняшник, який вже осипався, перетирали його і варили куліш.

ТРОСТЯНЕЦЬКА Неоніла Трохимівна

1916 р. н.

Коли почався голодомор, у 1932 р., мені було всього 16 років. Вижила завдяки тому, що я, моя сестра і батько працювали у Петровському колгоспі. Я перебирала маленьку картопельку, овес. Коли перебирали, то брали чи картоплю, чи овес в кишені, а дома жорнами мололи овес, варили кашу, куліш. Так харчувалися.

Особливих випадків людоджерства не було. Наша сім'я не дуже голодувала. Про тих людей, які помирали, майже нічого не знаю. Тільки знаю те, що брали померлих на підводи і вивозили в місця захоронення. Цим я не цікавилася, тому що дуже боялася.

Записала учениця 7 класу

О. Довга

УХОЖАНСЬКА Надія Олексіївна

1930 р. н.

Зі слів матері і очевидця сільської жительки Софії знаю, що, батька похоро-нили загорнутим у рядно, в окрему яму; масових захоронень не пам'ятаю. Згадую випадок, що в одній сім'ї за тиждень померло шестеро малолітніх дітей.

ФІЛІМОНЧУК Марія Василівна

1923 р. н.

Під час голодомору мені було 10 років. Мама працювала в колгоспі. Поряд жив чоловік, який, не приховуючись їв людей. Зараз мені 80 років, але я й досі пам'ятаю ці жахливі періоди свого життя.

ФУРМАН Ксенія Андронівна

1926 р. н.

У мене було дві сестри. Старша сестра, Параска, з 1925 р. Менша сестра, Марфа, з 1930 р. Де вони поховані, не знаю (приблизно в східній частині цвинтара). Мама залишила нас вдома. Коли прийшла, то сестри були вже мертві. Ми їх відтягли на цвинтар і присипали землею. Їли липу, коней мертвих, колоски, гнилу картоплю, бур'яни, жолуді.

Були випадки людоджерства. Сім'я Пушкарів спочатку з'їла котів, собак, а потім батьки з'їли дітей. Була у мене каструля, яка лопнула. Ми її заліпили тістом, і так варили. А коли настав голод, ми тісто обшкрябали і з'їли.

Коли люди помирали, їх виносили і скидали у викопані уже ями.

ХАЙТЕР Іда Йосипівна

1927 р. н.

Живу із своєю сестрою та донькою. Жилося тоді дуже тяжко. Приходилося ділити грудочку пшоняної каші на тиждень.

ХЛІВНЮК Агафія Павлівна

1923 р. н.

Було в сім'ї шість чоловік. Тато їздив у Ленінград і привозив нам одяжу. Мати ходила до скирти і вивіювала з січки зерно. Палили в печі і пекли плецики з зерна та бузини. Було холодно, голодно. Йшли затяжні дощі. На вулицях бачили багато мертвих людей. Мерців виносили драбинами на цвинтар. З нашої сім'ї вижили всі.

Було так, що сім'я не мала нічого їсти. Одна жінка зловила свою дитину, розчленувала – і в піч. За коня вчепили цю жінку і гонили селом. Їли коней. Дуже багато вимирало з села.

Я знала дорогу до школи. Дітей в школі було багато. В школі ми підгодовувалися. Ходили попід хати і з печі витягали та забирали хліб. Цього голоду може і не було б, якби в людей не забирали зерно. Ховали в стрісі (між снопами) пшеницю. Бо коли ховали в землю, то знаходили. Це було спеціально зроблено. Вимирали сім'ями. Зимою в хатах палили соломою. Свіжий кізак місили з соломою і сушили, а потім ним палили.

ХМАРА Віра Гаврилівна*1924 р. н.**Мешкала в с. Пасицели Автономної Молдавської СРР*

Жила з батьками в с. Пасицели на другій частині. У мене була сестра Маня. Пам'ятаю, що пухли ми і ледве ходили по селі. Сходилися по 2–5 чоловік до хати, і на ранок знаходили їх мертвими. У нас у колгосп забрали корову, барабан, на якому мололи пшеницю, коня. Батько був грамотний, справляв барабан, працював по магазинах, був на стороні радянської влади.

Мали 25 соток города, їли макух, буряк сирий, а весною – бур'яни, листя з вишень, бурячиння. Пекли млинці з листя. В жнива був урожай. Красти не можна було і за жменю зерна – тюрма. Але люди теребили колоски, їли сире зерно.

Сім'ями виселяли в тайгу. Хто мав спеціальність, тому було легше, а так погибали.

ХМАРА Феодосій Петрович*1915 р. н.*

Мого батька забрали, заарештували як куркуля (мав коней). Він не повернувся з Воркути, був лише один лист. В цей день мама получила розрив серця і померла.

У них були такі «хитринки»: забрали все і повезли двома кіньми. Мішок зерна висипали коняці, а на дітей замахнувся батогом: «З дороги!» Тітка Фросина, мамина сестра, забрала мене в Котовськ, а сестру Хмару Явдоху забрали в Пасицели.

Чудом ми вижили. Все життя працювали.

ЧАБАНЮК Ольга Олександрівна*Р. н. невідомий*

В ті часи було дуже холодно і голодно. Жила в дитбудинку. Давали по 20 г хліба та суп, в якому плавала чечевиця. Недалеко від дитбудинку був військовий шпиталь. Разом з друзями часто босими ногами ходили в шпиталь, ставили концерти. Часто піднімали тривогу. Нам давали суп, в якому плавали декілька крупинок. Голодомор – це бачення смерті.

ЧАУС Ніна Олексіївна*1918 р. н.*

Помирало дуже багато дітей, людей. Але не було ні сили, ні можливості їх ховати. Тому збирали людей підводою та вивозили на цвинтар та ховали у спільній могилі. Весною пробивалась лобода, ту лободу клали у казан, наливали води, і сунули в піч випарюватись. Потім висовували, вижимали і робили клецики. Трохи пізніше у лісах почав пробиватися дикий часник, щавель. Але й під час голоду були такі випадки, що батьки різали своїх дітей і варили, щоб якось вижити.

ЧЕРНЕЦЬКА Галина Євдокимівна

1923 р. н.

В 1932 р. людей заможніх з хат вигонили. У них відбирали хліб. Люди змушені були іти в поле шукати там колоски, буряки, картоплю гнилу. Ішли дощі, і люди збирали гриби. До обіду в полі, а з обіду додому йшли. Пам'ятаю, як брат подруги йшов на Слободку, кудись мав їхати. Зайшов він у потяг, за ним зайшло 3 хлопці. Вони його викликали надвір. Говорили довго з ним. А коли він заходив у потяг, ззаду його вдарили і вбили. Було, що сиділи без води. Батьки не пускали самих дітей нікуди, бо могли їх з'їсти голодні люди.

Померлих хоронили без домовин, кидали в ями, один на одного.

Записала учениця 10 класу

Г. Хащевська

ЧЕРНЯВСЬКА Мелентіна Андріївна

1924 р. н.

Чоловік помер, а вона залишилась: мама, син Петя, дочка Оля. Мама помила дівчинку (хлопчик сидів на печі) і зарубала, хлопчик втік в сільську раду. Гончарук Йосип Фролович був головою сільської ради, прийшли до хати і побачили, що м'ясо, частина якого була пожарена, частина сира, її забрали у в'язницю на 25 років.

ЧЕРЧЕНКО Тамара Миколаївна

1928 р. н.

Страшні роки 1932–1933 рр. пам'ятаю дуже добре, бо таке лихоліття важко забути. До цих пір інколи сняться страшні сни тих літ, тоді мені було 10 років. Пам'ятаю, як допомагала батькам, чим могла: доглядала ще трьох дітей в сім'ї. Але, на жаль, двох діток так і не врятували, тільки найменшого, що мати кормила груддю, врятували.

Чула від батьків розмови, що людей їдять, але не знаю, хто і що. Хоронили масово, бувало цілими сім'ями, вулицями, хто був дужчий, їздив підводою і збирав трупи і навіть живих людей, щоб ще раз не їхати, бо до вечора повмирають все одно. Могили рити на всіх сил не було, тому рили одну на всіх.

Не дай Боже, пережити нікому такого лихоліття.

ЧОРНА Ніна Іванівна

Р. н. невідомий

Дуже багато людей загинуло жакливим шляхом. Скільки точно – невідомо, бо ж ніхто не рахував, навіть не ховав належним чином. Люди просто лежали на вулицях, вмирили. Їжу ховали де могли: закопували, замурували в стіни осель.

По сусідству з нами жив чоловік, який з'їв всю свою родину.

ЧОРНА Пелагія Єфремівна*1930 р. н.*

В 1933 році помер брат Боровський Василь Онуфрієвич від голоду.

ЧОРНА Христина Андріївна*1909 р. н.*

В сім'ї нас було 12 чоловік. П'ять чоловік голод не пережили. Люди вмирали на дорогах, на полях. Ховали їх без трун. Їли бур'яни, гнилу картоплю. Восени гонили людей на буряки, і хто був дужчий, той і вижив. Багато людей до поля не доходили. Інші й на буряках помирали. Хто хотів вкрати буряка, того вбивали і в криницю кидали. Пам'ятаю, що сусід заховав зерно. Але зерно знайшли і сусіда забрали. Більше ми про нього нічого не знали. Зерно, яке було у нас, ховали в комінах. Сільська активістка Марейка зі своєю бригадою ходили по селі і забирали зерно, все те, що можна було їсти, і майно. Була в нас корова. Її доїла старша сестра Юля, яка вже була опухлою. Я була дуже худа, одні кістки.

ШАПОВАЛ Ірина Аксентіївна*1925 р. н.*

Для того щоб вижити, мати квасила буряк, і ми його їли, варили юшку з кропиви. У нас була корова, і завдяки їй ми вижили. Батько сховав пшеницю на городі (закопав), а хтось вночі знайшов і забрав її. Було масове захоронення людей, ховали всіх в одній ямі. Тих, хто ще дихав, але не міг ходити, також стягували кіньми в ту яму, і ховали живими.

Одна жінка зарубала свого сина, варила і їла. Коли про це дізналась влада, то її прив'язали до хвоста коняки і вели до сільради. Цей випадок я бачила на свої очі.

ШАРГОРОДСЬКА Любов Олександрівна*1926 р. н.*

Колгоспи здали зерно державі. Потім з Москви прийшов наказ про додаткову задачу зерна. Були створені продзагони, які ходили по домівках, городах і забирали в людей останню їжу. Шукали за допомогою залізних шпичок, якими тикали в землю, щоб знайти закопане зерно. Люди ховали зерно всюди, але все одно знаходили. У 1933 р. почався голод. Щоб вижити, люди викопували різне коріння, шукали на полях мерзлу картоплю, колоски, весною їли кропиву. Багато людей померли. Деякі втрачали розум і доходили до канібалізму.

ШВЕЦЬ Іван Петрович*1927 р. н.*

Тяжкі були роки 1932–1933. Не дай Бог, щоб теперішні нові українці довели наш народ до такої «демократизації», із якої починав Сталін. Як згадую ті дитячі роки, коли долізеш до воріт, заглянеш через щілинку, бачиш: їдуть «гості» – худі коні ледве плентають, а за ними чотири чоловіки ледве тягнуть ноги – це похоронна команда. Позаду мене чути голос мами: «Це до баби Федори. Уже й Олександр сьогодні помер, а вчора Танасій і Максим померли. І так троє з одної хати Рудого Сімона, а він ще раніше помер». Всіх їх витягли із хати наволоком, викинули на воза і поїхали. Ніхто їх не випроводжав в останню путь, бо баба Федора і їх маленька дочка лежали на землі в соломі опухлі від голоду, але якимось дивом вони залишились живі.

В кінці цвинтаря копали ями не дуже глибокі, але широкі, туди звозили мертвих і ще напівживих, щоб другий раз не їхати, деякі люди вмирили по дорозі, ледь живих ще залишали біля ями, через ніч вони доходили. Так якщо спитати рідних, де поховані їхні близькі, ніхто і не знає, відповідь одна: в кінці цвинтаря. Я, Іван Петрович, як найменший дивом залишився живий, хворів на кривавий пронос. Але завдяки мужності моєї матері Пелагеї Хризантівни, яка працювала у жидів, заробила дві квартирки жита, та завдяки конюхам Оцебрику Антону та Вихристюку, які інколи крали для мене бурячок, я залишився живий. Батько Петро, брат Яків і Марія, щоб не «здохнути», втекли в Ленінград, де загинули під час війни в 1942 р.

Односельчани розповідали, що були випадки, коли люди і дітей своїх їли, але чи мертвих, чи живих, не знаю [...].

Згадую, як був малим, років 5, виходячи на вулицю не гратися, як раніше, а шукав то кропиви, то лобідки, а якщо десь попадеться какіш молоденький (бо досягнути не дадуть), б'ємось з хлопцями за нього. Аж глянь: іде «бригада-банда» з залізними шпичками, веселі та задоволені, сміються. Ми причаїлись в бур'янах, а хто дужчий – почвалав додому, а я лежав у бур'янах, зажмуривши очі. Коли розжмурих, побачив, як маму кинули на віз і кудись повезли. Повернулася мати вночі, знайшла мене у баби Федори, я чув, як вона розказувала бабі, що вони знущалися з неї, насміхалися, штовхали, вимагали, щоб призналася, де закопала зерно. Мати лише плакала і казала, що Бог їм за все заплатить. Пізніше все так і сталося: пішли передчасно всі на той світ, а мати лише на пальцях рахувала: «10–15 злупило, а я їм що казала»...

На другий раз уже взимку ввечері увірвалося до хати чоловік десять, інші по шапах, по горищах шукають їжу. Я сидів на припічку, грів ноги, мама палила очеретом в печі, обклала горнятко з квасолею, що принесла квартиру від жидів з с. Піщане. Один бандит поліз у піч шукати ще горщиків, перекинув нашу довгоочікувану вечерю, все змішалось із попелом, бандюги сміються, курять, а я плачу, мати теж плаче. Вони пішли з хати, а ми голодні лягли спати. Це лише два епізоди, а скільки ще їх було – не перерахуєш...

До Пустового Аврама в хату звозили чоловік 50 з усього села. А в другій половині хати збиралась банда (бригада грабіжників). Як відчинять двері, мабуть

навмисне, щоб ми, холодні і голодні, чули запах коржів-паляниць. От де дівалося награбоване, а кажуть, що для армії!

Голодомор 1932–1933 рр. був в основному штучним: якби не обдирали народ до останньої крихти-зерниці, то цього б не було...

ЯРОВА Іустинія Кирилівна

1926 р. н.

Був тяжкий голод. Люди дуже мучилися, важко працювали, але їсти не було що. У сім'ї було четверо дітей, і всі пережили страшний голод. Попухлі люди виходили на цвинтар і падали там. Даже ями не було кому копати. Хто був дужчим, той і виживав. Зерна було небагато. Варили куліш. В 1933 р. народилася сестра, яка ледь не померла. Були випадки людоджерства: їли дітей і дорослих.

[...] Тетяна Афтимівна

Р. н. невідомий

Пам'ятаю про сусідського хлопчика, родина якого вимерла, а залишився лише він. Повертаючись з роботи, я для своїх чотирьох дітей несла в жмені насіння соняшника. Під тином лежав зпухлий від голоду хлопчина. Він жадібно протягнув руку. Я дала йому кілька зерен, він стиснув їх у кулаці. А коли через деякий час поверталася на роботу, то побачила його мертвим із затиснутим зерням у руці. Дуже хотіла допомогти дитині, але не встигла.

БЕРЕЗІВСЬКИЙ РАЙОН*

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 116, 120; оп. 3, спр. 11)

м. БЕРЕЗІВКА

АНІСІМОВА Валентина Макарівна

1920 р.

Сім'я була велика: мама, тато, сестра і два брати. Коли сталася ця тяжка трагедія, я була в підлітковому віці, мені було 13 років. Наша сім'я належала до християнських, тож люди вони були чесні та совісні. Батько й мати працювали по господарству, мали пару коней та корову. Видавали їм землю, яку вони щорічно обробляли. В свої 10 років я тяжко та невпинно працювала, допомагала своїм батькам.

В 1930 році почали забирати худобу і робити колгоспи. Забирали абсолютно все. Нас виручала пшениця, яку вони сіяли, але й ту невдовзі забрали. 1932 рік був дощовий. Пшениця родила, але ніхто її не збирав. Була інша влада. Якось пішли я з молодшим братом на поле, щоб хоч трохи назбирати колосків. Маленький братик почув стукіт копит. То їхав голова колгоспу. Ми швидко заховалися у яму. Дякувати Богу, що він нас не побачив, а якщо б побачив, це б не кінчилося добром, а кінчилося б тяжкою трагедією для всієї сім'ї. Могли б розстріляти за скоєний злочин. Але все обійшлося добром.

Незабаром прийшла зима. Все завмерло. Урожаю не було. Не було людям чого їсти. Люди дуріли від голоду. Вони просто скаженіли! На той час я ходила в сьомий клас. Я була розумною та кмітливою дівчинкою. Але сталася одна жахлива подія, яка змусила мене покинути школу. Одного разу на уроці математики вчитель пояснював нову тему. Як зараз пам'ятаю, він писав на дошці формулу $(x+y) = \dots$ У мене почалося марення. Здавалося, що ці букви бігають по дошці. І я почала реготати на весь клас. Вчитель підійшов, спокійно взяв мене за голову, та й каже: «Нічого, Валю, нічого – все пройде...»

Після того я тяжко захворіла. Не хотілося жити. Я просила Бога померти, казала сама собі: «Навіщо мені жити в таких тяжких муках».

Але згодом настала весна. І я ніби заново народилася. У нас була одна надія на те, щоб розмерзлася річка Тилігул і щоб можна було ловити рибу. Батько ловив рибу, ми її навіть не чистили, а просто робили з неї юшку. Так тяжко жили люди в той час, як ще не жив ніхто.

Записала учениця 10 класу

А. Ільчян

* 2008 р. близько 200 свідчень мешканців району повністю чи фрагментарно були оприлюднені в ХХІ-му томі Праць Державного архіву Одеської області (Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район / Упоряд. І. І. Ніточко. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 14–72).

АНІСІМОВА Валентина Макарівна*1920 р. н.*

Березівчан від голодної смерті врятувала тюлька, косяки якої зайшли з моря до річки Тилігул. Під весну 1933 року була велика «викачка хліба». Якось нашого батька забрали у «кардиганію»*, бо він не дав хліба. Але ж у нас його не було ні піщинки. Взяли батька, він з нами попрощався, але на ранок повернувся, слава Богу, його дуже в селі поважали.

Якось навесні я лежала два дні голодна, потім пішла на двір, сіла на сонечко і почала мріяти, щоб оце мені померти. Зараз страшно подумати, що мені тоді було краще померти, аніж так мучитись. Мама запухла вся, але ледве принесла мені водички. Батько лагодив якусь сітку, щоб піти вловити риби, бо саме вода розлилась. Він вловив тоді одну маленьку рибку і ніс потай за пазухою, щоб ніхто не бачив, бо могли убити, щоб тільки її забрати. Усі були голодні, мама зварилася рибку, а батько наказав не давати її, а тільки юшку, бо від тривалого голоду було погано. Я попила, мені стало краще. Пішла я знов до клубу, мені стало видно, як батько закидає сітку, витягає її, а на ній аж виблискує дрібненька рибка. Він помахав мені рукою, а я пішла покликати маму і сама хотіла іти, та мама боялася, що я впаду.

Зварили ми тих мальків, не чистячи навіть, і ця нехитра їжа була для нас розкішною. Я знов поїла, мені стало краще, я пішла на своє улюблене місце – невеликий камінь біля річки, щоб було видно поїзди. Повеселіло на душі, я подивилася навкруги, – яка чудова природа! Зеленіла свіжа трава, голубе небо, яскраве тепле сонечко, співають навіть якісь пташки – життя продовжується! Вчора я просила смерті, а сьогодні уже мені понад усе хочеться жити.

Голод – це страшна недуга, великий тягар на душі.

БАГНО Іван Іванович*1890 р. н.**Мешкав у с. Софіївка Одеської області*

Мій прадід Багно Іван Іванович жив у селі Софіївка з дружиною та трьома дітьми: Марією, Ольгою та Петром. Ледарем не був, дбав про своє господарство, вважався заможним чоловіком. Кулаками називали тоді хазяйновитих людей. Вродив того літа гарний врожай, але прийшли з сільради та району люди в «шкірянках» та й забрали все, що вродило. За старою клунею дід Іван викопав яму, вистелив її соломкою та й насипав туди пшениці, щоб весною було чим поле засіяти. Знову приїхали люди з району і стали вишукувати, може щось можна «видушити» з селян. В одного з них у руках був «щуп». Є така залізна палиця, а на кінці, як «лійка» в землю її легко застромити, а коли витягнув – в «лійці» пшениця. Знайшли схованку. Забрали пшеницю, а діда Івана – до в'язниці. Так він звідти і не повернувся.

* Перекручене від кордегардія (фр.: *corps de garde*, корпус охорони) – спеціальне приміщення для варту неподалік воріт фортифікаційної споруди; використовувалися, зокрема й для утримання ув'язнених. Тут – приміщення для ув'язнення селян при сільраді чи райвідділі міліції.

Хату забрали під сільраду, бо добра була хата. Дітей вигнали геть. Старша донька Марія була уже заміжня, тому матір Варвару Кирилівну забрала до себе. Діти пішли на заробітки у світи. В Кіровограді жила Ольга, а Петро у Комінтернівському. На жаль, нікого живих вже немає, лише живими залишилися ті страшні спогади.

Записала учениця

Л. Слабенько зі слів праонуки (прізвище не зазначене)

ГАВРЮТЕНКО Людмила Іванівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Чижове Одеської області

В 1933 році мені було 6 років. Я мало що пам'ятаю, та одне завжди перед очима – постійне відчуття голоду. В сім'ї було 5 чоловік: двоє дорослих та троє дітей.

Дорослі ходили збирати колоски і діти з ними. Їли макуху, кашу із цвіту акації, висівок, борщ варили із лободи. На кожного члена сім'ї був маленький кусень хліба на цілий день. Пам'ятаю, як батько йшов на роботу, я бігла за ним, щоб він відломив крихітку хліба від того шматочку, який він взяв на роботу на цілий день. Це не повинні були бачити інші діти, тому що їм би не хватило. А батько залишався голодним... Так було часто: батько все віддавав дітям, сам пухнув з голоду, тяжко хворів. Згадую ще людей, сусідів, які повмирали від голоду, бо не було що поїсти.

Записали

І. Голік, В. Соколова

ГЕТМАНЕЦЬ Дарія Фомівна

1915 р. н.

Моя прабабуся Гетманець Дарія Фомівна народилася 4 жовтня 1915 р., а померла 19 березня 1998 р. Хоч я її не пам'ятаю, бо була дуже маленька, але про неї мені розповідала моя мама. Прабабуся народилась на Вінниччині в великій і бідній сім'ї. Її мама Соломія дуже рано померла, батько Фома не зміг дбати про дітей, тому прабабусі довелося з восьми років ходити в найми до багатих людей, щоб заробити собі шматочок хліба. Вона своє життя прожила дуже тяжко. Була неграмотною, тому її міг кожен скривдити. В роки голодомору їй було 18 років, тому вона дуже добре пам'ятала ті страшні часи. Люди страждали, пухли від голоду і вмирали. Було дуже жаль дітей, які плакали від голоду і просили їсти. Люди їли все, що було їстівне і неїстівне. Варили кропиву, місили з відходів млинці і їли. Було, що не брезгували щурами і собаками. В селі, де вмерло все населення, вивішували чорний прапор.

Але моїй прабабусі Дарії вдалось вижити і прожити ще багато теж нелегких років, народити п'ятеро дітей і виростити їх.

Записала учениця 5 класу

А. Зубкова

ГОЛОВАНОВА Надія Юріївна

1919 р. н.

Мешкала у с. Софіївка Одеської області

Я народилася 9 січня 1919 р. в селі Софіївка. Через кілька років народився брат, а батько невдовзі помер. Так ми з мамою й бідували втрьох. Я ходила до школи і там мені, як і всім школярам, давали окраєць хліба. Ним я бігла поділитися з мамою та братиком, які від голоду вже опухли. Хоч і не поганий був урожай у 1932 році, та за недбалості керівників і через великі дощі хліб пропав весною 1933 року. Зерно, яке встигли зібрати з поля, відібрали. Та ми не здавались!

Я ходила збирати гілочки та корінці з дерев разом із сусідськими дітьми. Зі свого «врожаю» варили чай. Поруч із нами жила дуже багата сім'я, яка чим могла, тим допомагала нам. Господар їхній був рибалкою і тому час від часу давав по рибинці, з якої мати варили юшку. Нап'ються гаряченького, вже легше стає. Та не один раз в школі втрачала свідомість від голоду! За те що, була дуже здібною ученицею, за проханням вчительки, сільрада вирішила мене нагородити і дали маленьку теличку. Цю худобину ми з мамою змогли хоч і за безцінь продати. На виручені кошти купили зерна і картоплі.

От так я вижила і пережила війну і післявоєнний голодомор. На жаль, мати з братом під час другого голодомору вже не вижили.

*Записала учениця 9 класу**О. Криштопова***ЗАХАРЧЕНКО Михайло Андрійович**

1928 р. н.

Голодна дівчинка, приблизно 13–15 років, щоб не вмерти з голоду, збирала в полі пшеничні колоски. Від виснаження голодом вона заснула прямо в степу. Зі слів очевидців, міліція знайшла її вранці. Дівчинку дуже жорстоко били. Міліціянти не зважали на вік дівчинки, а вона була ще зовсім дитиною! Нікого з них навіть не чіпало її запавші від голоду і залиті слізьми очі, її пухлі руки і ноги. Так на очах у очевидця безвинну дитину за декілька колосків забили до смерті.

*Записали**О. Гетмиченко, Г. Сотіна, С. Гончаров***КОВАЛЕНКО Віра Миколаївна**

1925 р. н.

Зростала я із братом, батька у нас не було, і було дуже тяжко. Мати працювала в колгоспі, робила на трудовні, але ми жили коло млина і наш з братом дід Тарас допомагав з борошном і хлібом. Коли вилучили все зерно в колгоспі, мати прийшла і плаче: «На роботі вилучили все зерно, бо сказали, що не виконали план заготівлі. Чим я тепер вас годуватиму?» А у нас корівка була, і ми годувались тим молоком, але молока було мало, і мати робила з крупи пшеничної, перемішуючи

молоко з водою. Дід Тарас допомагав нам дуже сильно. У нього на городі було закопане в багно зерно в мішечках, і він нам приносив потроху додому, щоб ми мали що їсти. Довелося дорізати корови, мій старший брат Василь дорізав її, нам вистачило на місяць.

КОРОЛЬКОВА Лілія Олександрівна

1932 р. н.

Народилася я в с. Любополь (біля Южного).

Люди в голодомор помирали на ходу. Бачила, що везуть мертву людину на підводі, а перед підводою лежать ще двоє мертвих людей, а далі троє. Все, що було в людей, забирали спеціальні групи людей, потім все те, що вони збирали, відправляли на склади та станції, а потім все це відправляли в Москву. Люди в ті часи їли макуху, борщ з лободи та кропиви, ходили по лиману, ловили тюльку та робили котлети. Отак люди і жили під час голодомору.

КРАВЧЕНКО Олександра Григорівна

1926 р. н.

Мешкала у с. Мар'янівка Одеської області

Проживаючи під час голоду у селі Мар'янівка, сім'я їла суслів, ворон, лободу і їжаків. В 1933 році померла мама і два дядька. Не пам'ятаю, в якому році переїхали на Донбас, а потім знову повернулися в Мар'янівку, де в 1948 році вийшла заміж і після цього переїхала в Березівку.

КРАВЧУК Надія Олександрівна

1928 р. н.

Під час голодомору теж проживала в м. Березівці. Сильного голоду в самій Березівці не було. Але і хліба люди не бачили. Основною їжею були висівки, макуха, інколи картопля. Тому люди дуже хворіли. Батько помер зразу після голодомору від раку шлунку. В школу я пішла в кінці 1933 року, бо під час голодомору діти до школи не ходили. В 1947 році також був голод, але пам'ятаю, що кращим учням школи за відмінні та добрі знання давали хлібні медалі. Дуже шкода, що такі медалі не збереглися для прийдешніх поколінь. Як докази засудження тих страшних часів.

Записали

А. Коваль, А. Риков, О. Шишацький

МЕЛЬНИЧЕНКО Лідія Леонтіївна

1926 р. н.

Мешкала поблизу селища Антоново-Кодинцевого Одеської області

Я пережила голод, війну, розруху. Батьки мої працювали на залізничному вокзалі. Ми жили в хатинці біля самої залізничної дороги. Мені було всього 7 років, як розпочався голод. Врожай 1932 року був прекрасний. Але навесні 1933-го на полях стояли копиці снопів незібраного хліба, покритого зеленою пліснявою. То через дощі, то через халатність керівництва, але хліб пропав. Щоб якось вижити, ми ходили по полях і збирали колоски. Збираючи, щохвилини оберталися. Якщо б нас побачив голова колгоспу, то він би відшмагав батогом, а батька б заарештували. Ми щодня наживали мішок заячих вушок, приносили додому, сідали навкруги і їли.

Завдяки цьому наша сім'я вижила. Як страшне кіно згадую ті часи, а також своє життя, по якому чорними смугами пройшлися Голодомор та війна. Я не скажусь на те, що я пережила, але я не хочу, щоб це побачили наші діти.

*Записала учениця 10-А класу**Н. Флоріна***МЕЛЬНИЧУК Єлизавета Миколаївна**

1918 р. н.

Мешкала в с. Чижове Одеської області

Народилася я у сім'ї робітників та колгоспників і проживала разом з батьком Миколою і матір'ю Вірою у селі Заводівка, згодом переїхавши до Чижова. Ще у 1921 році померли чотири братики і п'ять сестричок. Я навіть не пам'ятаю їх, а через два роки, коли мені було п'ять років, помер батько. Я лишилася з матір'ю одна, але згодом з'явився вітчим Лаврентій.

Тридцять років згадую з жахом. Мені було п'ятнадцять років. Працювала у колгоспі разом зі своєю подругою. Працювали до обіду. На обід їли льон і мокуху перемелену. За трудовень суворий бригадир видавав по жменьці пшениці. Я несла додому зароблений харч і годувала хвору матір. Взимку не їли по декілька днів. Злягла і думала, що скоро зустрінуся зі смертю, пора на небо. Та не судилося вмерти. Вітчим, прийшовши додому з роботи, приніс, ховаючи за пазухою, трішки кукурудзяної муки. Попоївши, я пішла на поправку і згодом одужала.

Дуже любила весну. Коли цвіла акація, бувало так, що їла цвіт акації декілька днів підряд, і здавалось, що нема нічого смачнішого за це. Іноді перебивала голод пасльоном, калачиком, кизилом. На моїх очах мати пухла з голоду. На той час вітчим помер, і потрібно було працювати за двох. Одного разу я зі своєю подругою пішли у поле, де росла пшениця. Тоді не було кому збирати врожай, через те що люди вмирали від голоду. Взяли один сніп пшениці, тому що втрачала матір. Йдучи назад додому, побачила свого друга Павла, який йшов і ніби не помічав мене. Коли я до нього підійшла, він не пізнав мене. Раптом він упав і знепритомнів. Згодом Павло помер.

*Записала учениця 10 класу**Н. Флоріна*

МИХАЙЛЕНКО Ганна Миколаївна*1929 р. н.**Мешкала у с. Журівка Одеської області*

Найгірші спогади з дитинства – голодомор. Мої батьки, Михайленки Наталія Миколаївна та Микола Васильович, працювали в колгоспі. В 1932 році я жила з батьками в Журівці. У нас була своя хата, яку власноруч збудували мої батьки. В сім'ї нас було троє дітей: два братики і я. Одного дня до нас прийшли два чоловіки з ломами. Вони повиривали всю підлогу, шукаючи зерно. Чоловіки все-таки знайшли зерно в коморі і забрали його все. Ми залишились без нічого.

Врожай 1932–1933 років був прекрасний, але ми ходили, прохаючи весь час у батьків їсти. Навесні 1933-го мої батько, мати і середній брат попухли з голоду і помирали. Залишились ми з моїм 12-річним братиком Іванком сиротами. Ховати моїх батьків і брата не було кому. Приблизно з тиждень вони пролежали в хаті. А потім все ж таки приїхала підвода з колгоспу, і моїх рідних вивезли з подвір'я. Проводжали батьків та брата на кладовище тільки ми з братом Іваном, сидячи на підводі. Більше нікого не було. Багато людей вмирало, ховати їх було нікому, бо навіть ті, що залишались живі, не мали сили провести своїх рідних у останню подорож.

Після поховання нас привезли до батьківської хатинки і залишили. Що хочеш, те й роби, а ми їсточки хочемо. Оченята так і бігають, шукають, що до рота покласти. Пішли ми по сусідах. Добрі люди годували нас коржиками: хто з щиру, хто з іншої трави. Ходили, колоски збирали з жита, ячменю. На зиму назбирували листя з берези, вишні, сушили, а потім напарювали і їли. Ось так ми й пережили голод.

В 1934 році голова колгоспу забрав нас в дитячі яслі в Журівці. Там ми почувались і жили краще. В 1936 році, коли моему братові було 16 років, а мені 7, нас відправили з дитячих ясел до нашої домівки. Брат Іван пішов працювати на тракторі, став головою нашої сім'ї. В 1941-му його забрали до армії, а я пішла до школи. В 1947 році також був голод. Але й це якось пережили.

Війна. Загинув брат, а я залишилась зовсім сама. В 1953 році вийшла заміж, 1954-го народила синочка. Переїхали до Березівки у 1958-му, де й зараз живу. Все життя працювала бухгалтером. Одинадцять років тому трагічно загинули мої чоловік і синочок.

Зараз мені 78 років. Живу сама, хворію. Я не жалкую, що прожила таке життя. Вдячна всім, хто допоміг мені вижити, а особливо вчителям. Завдяки їм я 24 червня 1948 року закінчила 7 класів і «вийшла в люди». Було важко, але я життя прожила не даремно!

*Записала учениця 10 класу**Н. Флоріна*

МОВЧАН Фросина Дем'янівна*1917 р. н.*

Я народилася в с. Красний Кут Ширяївського району Одеської області. Закінчила сільгосптехніку в с. Ісаєве, а у 1932 році навчалася у педтехнікумі. Там давали 200 г хліба на добу, борщ з капустою або щось на друге. Моя стипендія була 71 рубель.

Мій батько був бухгалтером у колгоспі, в родині було 6 дітей разом зі мною. Забирали зерно в колгосп, людям лишалося по 100 грам зерна на день. Головою колгоспу був Литовченко. Саме він забирав у нас хліб і, напевно, був причетний до штучного голоду. Було розкуркулення. Ми вважалися підкуркульниками*. Під час голоду сім'ї в селі кудись виїжджали. Одна родина поїхала на заробітки після того, як у них все забрали, бо вони – підкуркульники. А дитину, маленького хлопчика, лишили. Наша родина стала піклуватися про нього. А то так би і вмер з голоду. Потім через кілька років мати його приїхала, а він вже не признав її.

Канібалізму в селі не було. Від голоду ніхто не помер. Мої однокласники бігали вночі в поля, крали колоски пшениці. Миколу впіймали, 10 років за це дали. Все майно забрали. У нас у селі було два склади з кукурудзою, це я точно знаю, але нам забороняли навіть підходити до них. Кого впіймали, тому вже ой нелегко приходилось. Його били до нестями, а потім забирали. Ми вже не бачили їх. А взагалі, було дуже важко. Пробачте, я, може, всього зараз не згадаю, але охоронці люти були. Дуже пильно наглядали за складами. А знаєте, що навіть невинуватих заарештовували. Казали, що за наклепи такі люди отримували додаткове борошно. Але я не знаю, чи чутки це.

Час важкий був. Люди божеволіли, злі були. Але, не всі, дехто піклувався один про одного. Але, повірте, дуже важко згадувати. Нелегко, чесно. Хай Бог милує, щоб таке іще колись повторилося.

*Записала учениця 10-А класу**Н. Флоріна***ПАНАСЮК Ганна Георгіївна***1920 р. н.**Мешкала в с. Орликівка Чернігівської області*

Під час голодомору мені було 12 років. Жила наша сім'я в цей час в с. Орликівка Чернігівської області Семенівського району. Крім мене, у батьків було ще троє дітей. Батько помер рано, а одній матері довелось дуже важко. Працювала мати в бригаді, за що їй і виписували небагато гречаної муки, яку вони пересівали, викидали шелеху, а з того, що залишалось, – варили латурку.

Дуже часто ходила я в ліс та збирала шишки, які потім також їли. Було дуже страшно таке пережити.

*Записала учениця школи І–ІІІ ст. № 3**Л. Слабенько*

* За більшовицькою класифікацією, категорію селян, що підтримували «куркулів» у їхньому протистоянні з комуністичним режимом, називали «підкуркульниками».

ПЕТРОВСЬКИЙ Михайло Іванович

1917 р. н.

В 1932–1933 роках знаходився із сім'єю в м. Березівка Одеської області. Багаторітна сім'я бідувала. Хліба не вистачало, харчувалися лише макухою, буряками. Пішки ходили в навколишні села, але і там люди нічим не могли допомогти.

Записали
Ю. Єрмолова, В. Ковбасюк,
2008 р.

ПОГРЕБНЯК Меланія Федорівна

1918 р. н.

У часи голодомору сім'я проживала в м. Березівка, бідувала. Заробітну плату не видавали, харчів не було. Ходили по полях і збирали залишки зібраного хліба. Допомоги не одержували, бо близьких родичів не було, а сусіди знаходились у такому ж скрутному становищі. Із сім'ї вижило троє, останні вмерли з голоду.

Записали
Ю. Єрмолова, В. Ковбасюк,
2008 р.

ПРОДАН Марія Іванівна

Р. н. невідомий

В часи голоду їли все. Збирали бабки, якіш, льон, макуху, сире зерно. Пам'ятаю, як батько прийшов з роботи і сказав: «Доню, я приніс тобі гостинець». І дістав з карману жменю насіння. В матері було дуже багато хороших речей, і вона ходила в сусіднє село, щоб поміняти ті речі на їжу, щоб нам було що їсти. Якось ми вдома знайшли банку сала. Сало було старим, тому і не їлось, бо не було хліба. Голоду в нашій сім'ї не було.

СЕРДЮК Софія Леонтіївна

1930 р. н.

У нас було що їсти і був хороший урожай. Тільки люди приїздили і почали забирати все, що знаходили, до останньої крихти. А якщо люди не давали, тоді вони їх убивали. Коли закінчилися усі припаси, бабуся ходила у ліс, здирала з дерев кору, збирала гриби, якщо знаходила – різні трави, ягоди. За день вмирали до 20 душ.

СІГОВА Людмила Людвигівна*1912 р. н.*

Рік 1932–1933 був страшний. Мені було вже двадцять років, і я мала власну сім'ю. В родині було п'ять чоловік: я, мій чоловік та троє неповнолітніх діточок. Голод застав сім'ю не в кращі часи. Рятувало лише золото, яке залишилося від рідних. В нашому селі існувала крамничка, де золото можна було обміняти на щось їстівне. Наприклад, за одну сережку я отримала один пуд кукурудзяної муки і півпуда квасолі. З кукурудзяної крупи варили супи і пекли хліб, а квасоля взагалі була рятівницею, саме вона врятувала моїх дітей та рідних. Дуже важко було тим, хто не мав жодної копійки у кишені. Вони мерли від голоду. Та в Березівці не було такого сильного голоду, адже рятували колгоспники. Люди, які працювали, отримували малесенькі, та все ж пайки. Як важко не було, та я пережила цей голод.

СТАНЕВИЧ (ПОСТАЛАТІЙ) Ніна Петрівна*1929 р. н.*

В роки голоду була трирічною дівчинкою. У сім'ї було п'ятеро дітей. Батько був дуже хворий на серце та працювати не міг. Мати працювала в колгоспі. Запам'ятала, як матір час від часу приносила додому макухи і, ділячи її на шматочки, роздавала дітям, кажучи, що це цукерки. Також мені запам'яталася сусідка, котра мала вдома картоплю. У сусідки було двоє дітей. Варячи для них картоплю, сусідка лушпиння від картоплі топтала у попелі, щоб ніхто не бачив. А я зі своїми братами та сестрами мили та їли це лушпиння.

СТЕПАНОВА Ольга Олексіївна*Р. н. невідомий*

У нас в сім'ї голоду не було. У 1932 році була дуже велика засуха, а в 1933-му – дуже добрий врожай. Але незважаючи на засуху, ми все одно мали що їсти: дома була корова, тому завжди було молоко, а молодшого брата, як розповідала мати, годували картоплею з борща. В селі голоду майже не було. Звісно, були чутки, що в других селах люди їли своїх дітей, що дітки пухли від голоду. А ми їли все, що бачили.

ТКАЧЕНКО Василь Тимофійович*1926 р. н.*

У 1933-му мені було 7 років. Наша сім'я вважалася як середняцька, нас не розкуркулювали, як сусідів – три хати стояли пустою. Інші сусіди, Стригуни, віддавши усе, що було в господарстві, зуміли в невеликій ямці у сінях заховати трохи пшениці. Коли і цей запас знайшли, батька забрали в тюрму, а мати та син Іван згодом померли. Доньку Надійку забрали родичі в Основу, і вона вижила.

Я зі старшим братом ходили за село, рвали щирицю, витрушували насіння. Мати додавала до нього якогось бур'яну і смажила матержаники. А ще вона ходила на роботу у с. Середнє – за 6 км, де знаходилася ферма. Там вона доглядала корів, приносила додому трохи сироватки і таким чином сім'я вижила.

ТУРЯТКО Федір Феодосійович

1923 р. н.

Мешкав у с. Яськи Одеської області

Під час голодомору мені було 3 роки, сам звичайно нічого не запам'ятав. Лише зі слів батька знаю, що це таке. Жила наша сім'я в той час в с. Яськи Біляївського району. Годував сім'ю батько. І частенько він їздив до Вінниці, для того, щоб хоча б якесь зерно добути. А працював на фабриці, де виготовляли варення. Звідти і приносив кабакове варення. Так і прогодував батько чотирьох дітей та дружину.

Записала учениця

Л. Слабенько

ФЕДІЧКІНА Валентина Іванівна

1933 р. н.

Мешкала у с. Семихатки Одеської області

Самого голоду не пам'ятаю. Але з розповіді своїх батьків я дещо можу розповісти. Це були важкі часи для всіх людей. Для того, щоб прогодувати себе і своїх дітей, люди змушені були їсти все. Ходили до лісу, рвали лопухи і варили їх, ще збирали бур'яни, кропиву і також їли їх. Пекли коржі з храбусту*. Їли берізку**. Всі люди голодували. Ще пекли лопухи, сушили і жарили їх на пічці, потім їли..

Голодомор приніс не лише страждання і смерть, він посіяв страх серед людей.

Записала учениця

Л. Слабенько

ШЕСТЕЛЬ Олександр Федорович

1921 р. н.

Пам'ятаю, як восени 1932 року було зібрано дуже добрий врожай. І люди вважали, що його їм вистачить на довгий час. Але прийшли «молодчики», так їх називали люди, і відібрали все, весь врожай. Не залишили зерна навіть на буханку хліба. Люди намагалися зберегти хоч щось, всіляко ховали різні харчі, але це їм не допомагало. Людям не було що їсти.

* Діалектна назва осоту – багаторічної трав'янистої рослини родини айстрових; деякі види мають харчові властивості і медичне застосування.

** Берізка польова, також: павутиця, повійка, повій – багаторічна трав'яниста рослина роду берізки, з довгими тонкими і в'юнкими стеблами і довгим стрижньовим розгалуженим корінням; лікарська рослина.

В нашій сім'ї було окрім мене ще три брати та батько з матір'ю. Вони повинні були йти на поля, збирати померзлу картоплю, щоб хоч якось прожити. Перешкоджали їм і там, не давали зібрати хоч якісь харчі. Та все ж вони всіляко намагалися дістати хоч трохи картоплі, щоб годувати сім'ю. Прийшовши додому з поля, вони перетирали померзлу картоплю і змішували з потертим щавлем, випікали так звані «пишки» у формі кола.

Мені було 11 років, коли почався голодомор. І це було дуже важко перенести. Від голоду не було сил навіть вилізти на ліжко. Всі були дуже знеситені.

Та з початком весни становище трохи поліпшилось. Діти бігали в сади рвати зелені яблука, на городах почали рости огірки, помідори. Люди почали ходити на поле, рвати зелені зерна. Прийшовши додому, прожарювали їх і їли.

*Записала учениця
Л. Слабенько*

ЯВОРСЬКИЙ Михайло Костянтинович

1928 р. н.

Коли був голодомор, мені було 6 років. Знаю дуже мало, але пам'ятаю, що був дуже важкий час.

В нашій сім'ї було четверо дітей, я був наймолодший. Батько працював простим робітником на мельниці. Він приносив в кишені трішки зерна додому, так і виживали.

В Березівці не було такого сильного голоду, як в інших селах.

В 1947 році я служив в Німеччині, але там голоду не відчували. А от сестри писали листи і розповідали, що на Україні продовжується тяжке становище. Люди не знають, як далі жити.

ЯНИШИН Олександр Васильович

1924 р. н.

Мешкав у с. Попелівка Вінницької області

Мені було тоді 9 років і я добре пам'ятаю голод 1933-го. В нашій сім'ї було четверо дітей, а жили ми бідно, тяжко працювали, заробляючи на кусок хліба. Та в нашому селі і не було багатих сімей.

Того року урожай зібрали добрий, але восени приїхали уповноважені забирати зайве зерно. Вони забирали не лише зайве, а й все, що бачили. Вони нищпорили і в хатах, і в погребях, і в хлівах. Спеціальними залізними щупами вони протикали копички соломи, стріхи хат, землю в городах, шукаючи зерно. Після їх візитів у хаті майже нічого не залишалось їстівного. Тато з мамою говорили між собою, що прийшла до нас «чорна хмара». Ми, діти, спочатку не дуже розуміли, про що йде мова, але згодом нам стало все зрозуміло.

В сім'ї стало сутужно з їжею. Кожного дня ми ходили збирати листя лободи та інших рослин, гнили картоплю, а мама все те перетирала і пекла з цього місива

млинці. В селі вже не було ні собак, ні котів, навіть горобці стали рідкістю, – все поїли голодні люди. Інколи ми, хлопчак, ходили в поле чи ліс ловити ховрахів чи їжаків. Якщо нам повезло щось вполювати, мати готувала вариво з м'яса. Коли ми наїдались його, цей день нам здавався святом, немов Паска. Через деякий час до нас привезли мамину сестру, якій поїздом відрізало ноги. Ми, малі, не могли ніяк второпати, як ця немічна жінка могла самотійно пересуватись на далекі відстані, до трьох кілометрів, і просити милостиню. Часто вона, повернувшись додому, ділилась своїм «заробітком» з нами.

Згодом моєму батькові запропонували працювати в комнезамі. Йому треба було ходити по селі і забирати в людей останнє, що ще залишилось. Але батько, будучи добрим по натурі, тихенько попереджував односельців про майбутні візити, щоб люди могли щось заховати для своєї сім'ї, своїх дітей. Одного разу дорослі говорили про те, що доведена до відчаю жінка вбила і зварила свою дитину. Мені, малому, стало дуже страшно, і я подумав: «Невже моя мама теж могла б мене з'їсти?»

В той страшний голодний рік багато повмирало людей і в нашому селі, і в сусідніх Шпиківцях, Рахнах та інших. Але, дякуючи Богові, в нашій сім'ї всі пережили голод.

с. АНАТОЛІВКА

СЕРЕТ (КОВАЛЕНКО) Надія Володимирівна

1925 р. н.

*Мешкала на хуторі Ковбаня неподалік с. Доманівка,
з 1933 р. – у с. Анатолівка Одеської області*

Село Анатолівка засноване в 1822 році переселенцями з Тамбовської та Рязанської губерній Росії. Корінними мешканцями села є родини Царьових, Тимофієвих, Рудакових. Однією з них в 1930-ті роки була сім'я Максима Артемовича та Маланьї Антонівни Рудакових, яка мала на той час 5 дітей: Прасковію 1919 р. н., Марію 1921 р. н., Петра 1923 р. н., Ліду 1926 р. н. та Володимира 1928 р. н. Сім'я вела одноосібне життя: тримали 3 коней, корову, свиней, птицю. Мали плуг, кінну косарку та інший сільськогосподарський реманент. Проживали в землянці, тому під час колективізації рахувались середняками, і доля розкуркулювання їх минула.

Найменшою в сім'ї була Ліда, яка до цього часу добре пам'ятає про ті роки... В той час напроти них проживала сім'я Прохіна Василя Григоровича та його дружини Катерини. В сім'ї було 10 дітей. Сім'я також утримувалась за рахунок власної праці, були одноосібниками. Старші діти допомагали батькам по господарству та вихованню молодших. Сусідські діти товаришували з ними, разом бавились, бо належали майже самі собі, адже батьки та старші діти працювали на полі. Врожай 1932 року видався задовільний, але його майже весь забрали, тому зимою, а особливо весною 1933 року їсти було нічого. Діти шукали, де б чого

знайти з'їсти, та його не було, у погрібі ловили жаб та, на жаль, це не допомагало. Батько Василь Григорович та троє дітей: Марія, Євдокія та Семен померли від голоду. З потеплінням та появою зелені – щавля, лободи, калачиків – появилась надія на виживання, і вони вижили.

Люди змушені були відмовитись від одноосібного життя та вступити в сільгоспартіль «Червона зірка», яка була створена під час колективізації в 1930 році. На превеликий жаль, з їхньої родини до цього часу ніхто не дожив. Недалеко від них проживала сім'я, ні вона та інші мешканці села їх прізвище не пам'ятають, яка повністю вимерла від голоду.

Наша сім'я Коваленків Володимира Прокоповича 1890 р. н. та Наталії Іванівни 1895 р. н. мала 5 дітей: Віра 1914 р. н., Ліда 1922 р. н., я 1925 р. н., Іван 1928 р. н., Вася 1930 р. н. – в 1930-ті роки проживала на хуторі Ковбаня неподалік Доманівки Вознесенського району. Сім'я мала два коня, дві корови, свині, птицю, добротний будинок. Під час колективізації з подвір'я забрали всю живність та зерно. Арештували батька та матір, їх відвезли до Вознесенська. Діти лишились з тіткою, їсти було нічого, тому діти ходили на поля, збирали зерно. Інколи тітка приносила шкарлупиння від картоплі, з якого варили латуру. Від такої їжі діти хворіли, але виживали.

Згодом з-під арешту відпустили матір, і нас з нею відправили на виселки в Вологодську область. Везли туди в товарному вагоні. Жили в лісі в бараках, які будували самі переселенці. Опалювались пічкою-буржуйкою, їсти було нічого, збирали гриби, ягоди, коріння та траву – все, що можна було споживати. Від голоду та холоду помер мій брат Іван, якому було 3 роки.

В 1933 році за допомогою батька нам вдалося повернутись назад, але прожити на хуторі Ковбаня ми не могли. Тому переїхали жити в радгосп «Червоний Партизан», в якому працював зоотехніком знайомий батька Заворотнюк. Батько працював чабаном, пас овець. Ми поселились в кошарі. Допомогали чабанам робити бринзу, а що залишалось від неї, то йшло на їжу. Це дало змогу вижити нам. Людей до війни хоронили на старому кладовищі, яке знаходилось поруч з с. Ана-толівка, після війни відкрили нове. На старому кладовищі на даний час залишилось декілька кам'яних хрестів та кам'яна плита з тих часів.

с. БАЛАЙЧУК

ПАРАНЮК Тетяна Григорівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Пашиківці Вінницької області

Наша сім'я була дуже велика, вся родина проживала разом. Ми жили всі під одним дахом: дід і баба, батькова сестра, мати, батько, я і сестра Оля. В нас була садиба в один гектар лісу, один гектар саду, город. А землі в нас не було в степу. Дід був каліка на ногу. Батько став підкуплювати реманент, брав землю в оренду

і обробляв. Сіяв цукровий буряк. А коли організовувались колгоспи, все віддав в колгосп.

Мама моя померла в 1930 році з голоду. Батько, дід і тітка ходили на роботу, давали їм по кружці баланди, й у нас була корова і сушка з фруктів (ми жили під лісом). Збирали жолуді, лісові горішки. Бабуся варила кропиву, і ту баланду ми їли, сьорбали ту юшку. Збирали весною в степу мерзлу картоплю. А хліб пекли з кукурудзяних палок, середину витягували в печі, сушили і мололи на жорнах і з тої половини пекли хліб. Самий той хліб не можна було їсти, треба було запивати бандою.

Батькова сестра жила на Одещині в селі Соколово. Ми переїхали на Одещину, де жити було легше.

ФЕДОРЕНКО Онися Петрівна

1911 р. н.

В нашій сім'ї було п'ятеро дітей: троє хлопців і двоє дівчат. Наша мама померла в 1930 році, коли найменшому моєму братові було два роки. Я була йому за маму і сестру, доглядала його, годувала та прала одяг. Коли настав 1933-й рік, наш батько їздив куди тільки міг міняти на горох, квасолу, пшеницю домашні речі, які в нас були. А люди в Балайчуці дуже голодували.

В 1933 році я вийшла заміж за балайчуцького хлопця Федор[енк]а Семена Максимовича. Він закінчив курси механізаторів в селі Заводівка. Весною 1933-го, коли вже достигали посіви, люди збирались купами, брали ножі й різали колоски, щоб поїсти.

На 10 гектарів поля ставили чотири охоронця, давали їм рушницю і наказували їм стріляти. Моєму чоловіку наказали брати рушницю і йти охороняти посіви. А він сказав начальству, що в своїх односельчан стріляти не буде. Пішов він працювати на тракторну бригаду. Працював трактористом, комбайнером довгий час.

с. ВІКТОРІВКА

ЛЕБЕДЕНКО Євгенія [...]

1914 р. н.

У 1932–1933 роках люди голодували. Якщо когось побачать на полі, що збирають колоски, то їх саджали у в'язницю. Працівники НКВД ходили по дворах, забирали в людей останній хліб, шукали в погрібах, ямах, чи де не закопане зерно. І якщо знаходили щось приховане, також відправляли у в'язницю, залишали людей без засобів існування. У бабусі Євгенії було троє братів і дві сестри, які пухли від постійного недоїдання. Від голоду померли сестра і брат.

Записала учениця 11 класу

І. Лебеденко зі слів Сергія Володимировича Лебеденка (1965 р. н.)

ПИЛИПЕНКО Раїса Олександрівна*1927 р. н.*

Народилась в 1927 році. Зараз мені 80 років. У 1932-му році був голод. В нашій сім'ї було троє дітей. Батько працював на залізниці. Коли забрали все зерно і не було що їсти, їли щиріцю, льон. Терли і робили «плецики» зі щиріці, льону і лободи. Померло дуже багато людей: дорослих, дітей. Виживали ті люди, які влаштувалися на роботу в колгосп. Там їм давали триста грамів крупи в день. В селі помирало по 5–10 чоловік в день. У людей були великі животи і ноги – це були голодні набряки. Коли на нозі лопала рана, то текла не кров, а вода. В 1934 році за мізерні пайки влаштувалися на роботу.

*Записав учень
Є. Парамоненко*

с. ГУЛЯЇВКА**АРЗАМАСОВА (ГРЕБІНЧЕНКО) Марія Яківна***1932 р. н.*

З розповідей своєї тітки пам'ятаю, що батько Яків Савелійович працював у бригаді колгоспу, мати Надія Кирилівна – на різних роботах. В 1932 році, коли я народилася, то була дуже кволою і хворобливою. На голові зовсім не росло волосся. Ніхто не думав, що я виживу. Бригадиром в колгоспі на той час був мешканець села Гуляївка Поштаренко Григорій, який через кілька днів після пологів матір гарапником вигнав на роботу.

В 1947 році мати, будучи вагітною, взяла провину батька за кілька крадених ним колосків на себе, так як думала, що її не посадять, але її посадили. Там вона народила дитину і разом з дитиною померла.

БЕНДА Надія Іванівна*1924 р. н.*

Багато про голодомор 1932–1933 років не пам'ятаю. Пам'ятаю лише те, що не було людям що їсти. Їли макуху, гав, варили шкіряні ремінці. Люди пухли від голоду. Помирали, і не поховані лежали на вулицях, бо не було кому ховати їх. Вижили завдяки тому, що варили гав.

*Записала учениця 11 класу
І. Лебеденко*

БЕРКУТСЬКИЙ Валентин Іванович

1924 р. н.

Мешкав у с. Отрадна Балка Одеської області

В 1932 році мені виповнилося 8 років. В сім'ї, крім мене, було четверо дітей.

Тоді вродила добре пшениця. Її збирали та вивозили прямо з поля. Городів тоді не було. Худоби було мало. До лиману ловити рибу чомусь не ходили, а вимінювали в сусідніх селах декілька рибин. Їли хрін, що ріс на леваді, витягали та їли з корінням, їли щавель, берізку. На місці нашої тракторної бригади був склад. Туди звозили льон. Брати його не дозволялося, але ні охорони, ні замків не було, тому крали та їли. Пам'ятаю, розстелеш той льон на столі і розтираєш, розтираєш... А ще у нас біля хати, невідомо звідки, виросла дика бараболя. Оця бараболя та хрін в окропі були найціннішим делікатесом. Коли цього не було, то їли лободу, смажили берізку та кропиву. Такі харчі сильно забивали шлунок. Люди в селі не помирали. Може, новонароджені діти і вмирили, але того ніхто не знав і не розповідав.

До нас на хутір переселяли людей з інших місць, в хати померлих людей заселяли росіян та інших, які не мали жодних харчових запасів і вмирили через декілька тижнів.

Записав учень 10 класу

В. Хрипун

ВЕРХОВЕЦЬ Людмила Іванівна

1930 р. н.

Народилася в Гуляївці. Пам'ятаю розповіді батьків про важке становище людей в 1932–1933 роках в селі. Влітку люди їли берізку, свиріпу, з яких робили мажоржаники. Забирали в людей все їстівне, тому люди, особливо діти, пухли з голоду. Батьки не могли дивитися, як їхні діти вмирають з голоду, тому ходили попід двори просити хліба, і ті, у кого було хоч щось з харчів, ділилися ними (навіть у такий страшний голодний час). Мій батько ремонтував взуття за харчі. Одного разу він приніс додому навіть курку. В сім'ї було немовля – братик Саша. Коли він просив їсти, мати давала йому кісточку від давно з'їденої курки – посмоктати. Але Саша не вижив, він помер в 1933 році, не доживши й до одного року.

Записала учениця 11 класу

О. Кушнірюк

ВЕРХОВЕЦЬ Михайло Федорович

1929 р. н.

Мешкав у с. Розкішне Київської області

Їжа під час голоду була така: кропива, щавель та інші рослини (трава), капуста, буряк, шипшина, маслина та інші. Їжу шукали, просили. Шукали з братом і батьками. Батько був освічений, закінчив чотири класи, працював бухгалтером. Мати

була неосвічена, ніде не працювала. Внаслідок голоду помер дядько Григор (тракторист), похований у с. Розкішне.

Одного разу ми з братом пішли шукати шипшину і гриби. Брат сказав, щоб я ішов додому, а я заблудився і потрапив до маленької річечки. Там я побачив, як по ній текла кров, і були тіла двох людей, посинівших від голоду. Це я запам'ятав на все життя.

*Записав учень 10 класу
А. Капустян*

ГНИПА Тамара Степанівна

1931 р. н.

Пам'ятаю про голод лише за розповідями матері. Люди, щоб у них не забрали останнє зерно, ховали його в ями. Батька поставили головою колгоспу. Він повинен був у всіх забирати торбочки з зерном. Забирати у тих жінок, які несли його своїм дітям. Він забирав, а жінки плакали і просили лишити їм ці жменьки зерна. Тато не витримав таких страждань матерів і покинув роботу. Його хотіли судити, але він втік в Київську область. Потім батько написав нам і ми переїхали в Доманівський район. Стало легше, бо батько працював в колгоспі та отримував пайок.

*Записала учениця 11 класу
О. Кушнірюк*

ДЕРКАЧ Зінаїда Олексіївна

1926 р. н.

Мешкала в с. Яськи Одеської області

Народилася 5 квітня 1926 р. в Молдові, с. Ришкани. Жили спочатку в Біляївському районі Одеської області в селі Яськи, потім батьки переїхали в Одесу.

В 1932–1933 роках мені було п'ять років і я вже запам'ятала про голод. Взимку, пам'ятаю, не було що вдягнути, в сім'ї було четверо душ дітей, і всі сиділи в хаті. Виходили лиш за тим, щоб набрати снігу, розтопити його на воду і на тій воді варили січку, шкіряні ремені, лапті, подрібнивши їх на маленькі-маленькі шматочки. Варили гнилу картоплю, яку і картоплею не назвеш.

Одного разу хтось із дорослих в сім'ї позвав сусіда, щоб той убив їхню улюблену собаку і злупив її (зняв шкіру), бо вже зовсім не було, що їсти. Варили собаче м'ясо в самій воді, нічого було вкинути у той суп, крім м'яса. Їли, закривши очі і ніс, бо було дуже жалко собаки, і дуже смерділо собаче м'ясо. Частину м'яса віддали сусіду за роботу.

*Записав учень 11 класу
Д. Деркач
зі слів Віктора Миколайовича Деркача (1959 р. н.)*

КИСЕЛЬОВА (БЕЗРОДНЯ) Людмила Кирилівна

1927 р. н.

В сім'ї було 9 дітей. Батько Безродній Кирило працював в колгоспній кузні, мати Безродня Ганна пекла для колгоспу хліб, але собі хліба чи хоча б муки залишити не можна було. З ночвів зішкрібала залишки тіста і варила затірку. Теріли насіння щиріці, запарювали і їли. З лободи пекли матаржаники. Взимку старші дітки ходили по полях і збирали мерзлу картоплю, буряк. Все зерно вивозили, людям нічого не лишали. Мене батьки посілали в сусіднє село Софіївку до родичів по рибу, коли вже зовсім по кілька днів не було що їсти.

КРАВЧУК Софія Омелянівна

1919 р. н.

У людей забирали зерно, худобу, масло. Ті, хто був заможніший, деяке зерно змогли заховати, а у бідних те, що і було трохи, позабирали все. Щоб вижити в ті часи, люди мусили їсти кропиву, лободу, собак, кішок. Від голоду слабли, хворіли. Найслабші гинули скоріше, особливо діти та жінки.

*Записала зі слів доньки
Лідії Василівни Кравчук (1941 р. н.)
учениця 11 класу
І. Лебеденко*

ЛАПІНА Віра Василівна

1924 р. н.

Мешкала у с. Петрівка Одеської області

Пам'ятаю тільки те, що люди дуже голодували. Уповноважені забирали останнє зерно в людей, відбирали все до останньої крихти, якщо не віддавали, то відбирали силою. Люди їли макуху, висівку, кропиву, лободу. В сім'ї я була одна. Пам'ятаю, що люди ходили голі й босі, бідували.

*Записала учениця 11 класу
І. Лебеденко*

МАЛА Галина Денисівна

1936 р. н.

Мешкала у с. Садки Київської області

В період 1932–1933 років наша сім'я налічувала 9 осіб: батько – Бернадський Денис Тимофійович, мати – Бернадська Варвара Григорівна та семеро дітей. Батько та мати працювали у недавно сформованому колгоспі. Вони розповідали, що врожай був, але його примусово скуповували і відправляли до Росії. На городі

особливо не родило, тому на нього не надіялися. Колгосп допомагав лише тим, що роздавав по півкілограма вівсяної муки на людину.

В нашій сім'ї була одна корова, тому родина мала якесь молоко. В інших сім'ях діти не виживали зовсім. Виживали лише в тих, які мали корову чи козу. Поблизу не було водойму, тільки болото, а в ньому риби не було. В лісі збирали жолуді, горіхи, які рідко траплялися, навіть листя з дерев. Їли котів, собак, диких птахів, навіть варені батоги та невичинену упряж. Свійську худобу з'їдали ще влітку та восени, бо не було чим годувати дітей. Багато людей помирало з голоду. Гинули спочатку діти та старі люди. Сильніші, якщо доживали до весни, то виживали. Загалом в селі померло багато людей.

*Записав учень 10 класу
В. Хрипун*

МАРКІНА Раїса Матвіївна

1919 р. н.

Мешкала на хуторі Стадня Балка Одеської області

Їжа була бідна: риба та молюски, яких крали вночі або купували у державних рибалок. Батьки робили у колгоспі «Боротьба за врожай». Я пам'ятаю, як батьки посилали мене до рибалок міняти молоко на рибу.

*Записав учень 10 класу
А. Капустян*

МІРОШНИК (ВІРИЧ) Валентина Сергіївна

1931 р. н.

Про голодомор пам'ятаю мало, більше знаю з розповіді матері Вірич Меланії. Сестра Віра народилася в 1932 р., їсти не було що. Батько Сергій Семенович ходив взимку через річку в село Червоне, де роздобув торбинку муки, яку тримали виключно для дітей.

ПЕЛЕНЧУК Василь Петрович

1922 р. н.

Мешкав у с. Зелене в Бессарабії

Разом з батьками працював на колгоспній фермі, тому інколи міг випити молока, яке мати крапа для мене. Вдома варили лободу, били горобців, сусликів. Зерно, вирощене на колгоспних полях, завозили до складів, але людям не давали. За крадіжку жмені зерна – 5 років в'язниці. В сім'ї ніхто не помер від голоду. По сусідству жила сім'я Равлюк, яка вся вимерла від голоду, бо в них ніхто не працював в колгоспі.

СОКОТУН Таїса Петрівна

1929 р. н.

Мешкала в с. Панчули Одеської області

В сім'ї було четверо дітей: сестри Женя (1922 р. н.) і Надія (1924 р. н.), брат Коля (1927 р. н.) і я. Мені було майже чотири роки тоді. Їли шпаків, горобців, їжаків. З горобців і кукурудзяної крупи, коли хоч трохи її було, варили кашу, яку називали плов. З льону (сімен, листків, стебельців), перетерши, пекли млинці. Пам'ятаю, як братик Коля вкраде млинця, а вночі ділиться зі мною, щоб я мамі нічого не розказала. Дуже ж хотілося їсти! Якось почули дома про те, що за селом є здохла коняка, і моя тітка зі своїм братом, у яких жили всі діти, пішли з сокирами і ножами, пообдирали м'ясо, зварили і їли його. А з кісток варили дуже смачний суп. Їли зелений комиш, із рогози серцевину.

Мій батько був тоді на заробітках. У сусідах була багачка Лукія, жили гарно, бо в них були корови. Мати пасла тих корів, за те Лукія давала їй торбу з харчем на день їсти, а мати те віддавала дітям, щоб не бачила Лукія. Бо та краще свиням віддасть, ніж дітям. Їли також собак і кішок. У мене померли два дядьки. Не дай Бог, щоб ви узнали, що таке голодомор!

*Записала учениця 7 класу**О. Курта***СТРАТОНОВА Ганна Петрівна**

1922 р. н.

Мешкала в с. Кащенці Вінницької області

Батько працював залізничником, з роботи приносив пайок – кашу. Це допомогло вижити. Мати в той час не працювала. В ті голодні роки харчувалися картоплею, яка залишилася на городі, дикою кропивою, кінським щавелем, цибулею.

В пам'яті залишився такий спогад: одного дня під вечір, сидячи біля вікна, почула сильний гавкіт собаки Ральфа. На другий день виявилось, що у нас украли всю цибулю. Для сім'ї то була дуже велика втрата. З цим же Ральфом ми носили їжу в інше село до моєї бабусі. Я несла один кошик з їжею, а собаці чіпляла другий. Іти треба було 10 кілометрів. По дорозі траплялися люди, які намагалися відібрати харчі, але боялися собаки. Пам'ятаю, як ховали кілька курей, бо по дворах ходила комісія, яка відбирала зерно та все їстівне. Забирали тоді навіть квасоллю. Пам'ятаю, як у когось в селі здох бугай від сибірки, а люди пообідали з нього м'ясо і їли.

*Записав учень 11 класу**А. Капустян*

СУХА Ганна Петрівна*1924 р. н.**Мешкала в с. Горлівка Смоленської області*

Народилася в 1924 році в Росії, в селі Горлівка Смоленської області, дівоче прізвище – Полякова. Сім'я Полякових складалася з п'яти чоловік: батька, матері, двох дівчаток-близнючок – Ганни і Лізи, та молодшого братика Власа. В часи голодомору сестричкам було по сім років, хлопчику – чотири. Спочатку жили в достатку, батьки працювали, отримували зарплатню, багато було картоплі, навіть інколи давали і свиням. Були свині, було сало і м'ясо. Іноді навіть ділилися з сусідами. Але невдовзі помер батько, і жити стало важко. Мати лишилася сама з трьома дітьми. Важко було і працювати, і вести господарство як раніше, і за дітьми доглядати. Тому в 11 років я пішла на заробітки – до лікаря нянчити дитину.

*Записала учениця 8 класу
А. Суха*

ЦАРГОРОДСЬКА Людмила Іллівна*1929 р. н.**Мешкала в с. Переселенці Одеської області*

Народилася в 1929 році в селі Анастасівці Одеської обл. В роки голодомору 1932–1933 років мені було трохи більше за чотири роки, але я дещо пам'ятаю. Тоді ми жили в селі Переселенці (колишня назва)*, батько Ілля Трохимович працював у школі. Так як він був учителем, йому давали пайок – три-чотири друшляки кукурудзи на тиждень. Але найбільше рятувала скирта січки. Вночі туди прибігали зайці, і батько брав рушницю і бувало, що за ніч стріляв по 2–3 зайці. Мати тушувала їх, і то була розкіш, коли вдавалося здобути тих зайців.

Ще пам'ятаю, що в сусідів був кінь, але від хвороби сибірки він здох. Колгоспне начальство заборонило його їсти і наказало вивезти його на смітник, але сусіди не віддали його і всі по шматочку м'яса розібрали дохлого коня додому. Пам'ятаю, як прийшла до нас одна бабуся, просила їсти. Мати їй не відмовила, а коли стара жінка пішла, мама сказала: «Мабуть, вона скоро помре, в неї сильно попухли ноги». Ще пам'ятаю, як мама ввечері перебирала висівки, а я питаю: «Це мені буде на завтра?» Мати з плачем відповіла: «Так, доню, тобі». Так жаль було матері чотирирічну дитину, яка про висівки на завтра домовляється як про якісь ласощі, цукерки, на які діти сподіваються в Новий рік!

* Обидва згаданих села – Анастасівка (нині – Настасіївка) та Переселенці (за довідником 1932 р. – Переселенське) – 1932 р. належали до Андрієво-Іванівського району Одеської області; нині – у складі Березівського району Одеської області.

ЧАБАР Тетяна Іванівна

1904 р. н.

ЧАБАР Пилип Архипович

1902 р. н.

В нашій місцевості люди виживали завдяки лиману. Ловили рибу, так і харчувалися. Влітку збирали і варили свиріпу, пасльон. З пасльону варили вареники. В цей час з дворів забирали зерно, худобу, коней. А в 1933 році ходили по дворах і забирали чоловіків, яких більше ніхто не бачив. Так забрали Туманєєва Гната Афанасійовича.

*Записала зі слів доньки
Олени Пилипівни Кузьменко (1935 р. н.)
учениця 11 класу В. Кузьменко*

ШАПОВАЛОВА Надія Яківна

1925 р. н.

Під час голоду їжа була така: щириця, з колгоспу носили латуру, колоски, качани з капусти, зелені абрикоси, навесні збирали на горі бабки (бриндуші). Батьки робили в колгоспі на різних роботах і їм давали пайок – латуру. Від голоду з близьких ніхто не помер. Я пам'ятаю, що в селі не було ні одного кота, всіх поз'їдали. Ми не померли від голоду, тому що купили корову. В Гуляївці люди майже не вмирали, а багато вимерло в с. Маяки. Ще, я пам'ятаю, коли зовсім нічого не було їсти, їли ремені, варили їх і різали шматочками. Люди з голоду падали на ходу.

*Записали учень 10 класу А. Капустян,
учениця 11 класу О. Кушнірюк*

ШАПОВАЛОВА (ПОШТАРЕНКО) Раїса Данилівна

1932 р. н.

Сім'я складалася з 6 чоловік. Батьки працювали в степу. Тим, хто працював, давали по 200 грам зерна за день. Мати вдома варила латуру, шкіри з корів, різали та варили. Виживали за рахунок лиману. Старші хлопці ловили рибу. Все це зі спогадів батьків. Сама нічого не пам'ятаю, так як була мала.

с. ДЕМИДОВЕ

БАБЕНКО Таміла Леонтіївна

1932 р. н.

Я, Бабенко Таміла Леонтіївна, знаю про голод із розповіді мами, бо на той час була новонародженою дитиною. Але мої шестеро братів і сестер були старшими,

і дехто добре пам'ятає той час. Батько наш помер, коли ще мама була вагітна мною. Тому, коли настали скрутні часи, нам було найгірше.

Дома у нас була жерлянка, якою моя мама терла пшеницю або якесь зерно, яке мої брати знаходили. Ще люди приносили зерно, щоб моя мама і їм терла. Вони за роботу мамі давали коробочку від консерви того, що виходило з перетертого зерна. Старшенькі братики й сестрички ще ловили сусликів, голубів, і ми їх їли. Так виживала наша сім'я. Було дуже тяжко. Мені, як найменшій, перепало їжі дуже мало. Я ледве не померла з голоду. Таким чином ми дуже тяжко пережили голод, але з моїх рідних, крім батька, ніхто не помер.

ЛОГВИНЕНКО Надія Григорівна

1924 р. н.

Коли почався голод, мені було 8 років. Крім мене, у сім'ї було ще троє дітей. Харчувалися травою, коріннями, акацією, заячими вушками, інколи вареною та сирою бараболею. Коріння збирали по горах. Мати ходила на поле, знаходила нірки пацюків, розривала їх та доставала декілька зерен. Під час одного з таких виходів її піймали і засадили у в'язницю. Там вони працювали на висадці цибулі. Голодна мама її наїлася і зразу померла. Я залишилася з братиками. В цей час нам доводилось харчуватись насінням баланди*, з якого варили кашу – цим і врятувались.

У сусідів Іванкових померла від голоду мати.

Записали учні 11 класу

МАЗУР Ганна Іванівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Миколаївка Вінницької області

Мені було 4 роки, як почався голодомор. У мене було 2 брати: Кузьма та Павлик. На той час я ходила до ясел. Під час голодомору мати купила на базі нам хліб. Коли ми почали його різати, то виявилось, що в середині знаходилась зв'язана шапка замість хліба. Плакала мати, плакали й ми, діти.

По сусідству з нами жила сім'я з трьох чоловік: батько, мати, дочка. Вони дуже голодували. Одного разу їх мати пішла до лісу, назбирала грибів. Вдома вона їх приготувала, наїлася сама та нагодувала сім'ю. Гриби були отруйні. Жінка почала втрачати розум. Чоловік отруївся та помер. П'ятирічна донька залишилась жити, але стала сиротою, а ще й калікою. Добрі люди піклувались про цю малечу.

Записали учні 11 класу

* Тут, імовірно, йдеться про насіння лободи; порівн: лит. *balánda* – лобода.

МАНДРИК Валентина Іванівна

1925 р. н.

Мешкала у с. Анциполівка Вінницької області

У сім'ї було п'ятеро дітей. Я була наймолодшою в сім'ї. Всі в сім'ї померли від голоду, а я залишилася жива тільки тому, що мене віддали в дитячий будинок. Там усіх годували. Ми ходили збирати різну траву та з неї варили їжу, пекли буряк. Коли бабуся давала мені спечений буряк, то всіх кликала і казала:

– Ідіть їсти сало!..

Всі брати і сестри попухли від голоду і померли, а ховати було нікому. Ховали в саду за хатою, в кінці городу на межі. Ями не закопували, а чекали, коли помре наступний. Їх ховали в одній ямі. Багато померлих людей валялися на вулицях. Їх не було кому поховати, люди були знесилені від голоду.

Люди знімали з себе останні речі і міняли на харчі. Я під час голодомору залишилася круглою сиротою в 8 років. Мусила піти служити до жінки (няньчила дитину, носила воду, пасла корову, допомагала по господарству). За це мене годували, шили дві сорочки на рік і купували одну пару взуття. До школи не ходила, потрібно було працювати, щоб прожити.

Записала вчителька Н. О. Купченко

МАНОЙЛО (ЄФІМОВА) Лідія Іванівна

1924 р. н.

В голодомор була дитиною. На нашій вулиці Садовій, по старому Гадючий хутір, ніхто не помер, хоча дітей було багато. На вулиці жило 48 дітей. Батько працював на огородині, неврожай був дуже сильним, спека, все посохло. Перець посадили – згорів від сонця. Зав'язь – суху, недозрілу – теж їли, а коріння батько носив на розпалювання.

Дощів не було, річка пересохла. А коли десь пройшли дощі, прийшла вода і маленька рибка. Так усі діти, дорослі йшли прямо в воду і ситами ловили рибу. З неї варили баланду (юшку), смажили (без олії), навіть котлети робили. Весною та восени збирали гриби, трутовники*, коріння, паростки шипшини, бабку, цвіт акації, усю траву. Із лободи пекли коржі. Мати ходила в Одесу і там продавала речі, ковдри, за золоті прикраси купувала пшоно, толокно, маїсову крупу. Літом, в жнива, діти з відрами ходили в поле і збирали впале колосся. Так як із-за спеки була дуже низька пшениця, то жатки погано підбирали. Назбиравши за день приблизно 500 грам зерна, несли на гарман. Там міряли, важили і половину віддавали дітям. Бадилля буряка, яке тільки виростало, нарізали, парили, ліпили коржі, які потім смажили.

Більш за все люди, діти вмирали навесні. Пам'ятаю, що під гору, як йти на Мельничний провулок, жила сім'я, там були померлі. Також пам'ятаю, що помер

* Трутовники, трутовики – гриби, що здебільшого ростуть на деревині, мають тверді плодові тіла із здерев'янілими капелюшками; існує безліч видів, частина з них має лікарські властивості, деякі є їстівними (трутовик березовий, сірчано-жовтий, печіковий – теж їдкий – та ін.).

батько Іван Єгорович. Були сім'ї, які знаходили в гної зерно і з нього пекли коржі.

Батько Клетикових мав коня, потім продав чи обміняв його на зерно. Він закопав у гній 5 мішків пшениці. Уповноважені знайшли цю пшеницю, Клетикова засудили, до села він більше не повернувся. У нашій сім'ї був сарай критий і стіни, обкладені стеблами жита, так корова їх з'їла. Була корова, тому з голоду діти не пухли і не померли, загинув тільки батько.

НЕЙКО Любова Григорівна

1927 р. н.

Мешкала на Донбасі

Жила під час голоду разом з батьками. У мами нас було троє дітей. Батько їздив на заробітки. Був у нас менший брат, який помер від тяжкого голоду. Мама працювала на прийомі молока. До війни ми жили на Донбасі. А після війни на саночках приїхали у Яковлівку. Батька відправили в с. Жовтнєве, де він і помер.

НІКІТІНА Поліна Володимирівна

1927 р. н.

Я народилася в 1927 році. В нашій сім'ї було шестеро дітей – всі дівчатка. З батьком та мамою нас було восьмеро. На початку наша сім'я жила разом з дідушем та бабусею. Потім батьки купили землянку та побудували хату. Батьки добре хазяйнували, мали землю, інвентар, пару коней. Коли почалася колективізація, все здали до колгоспу. Всіх людей зобов'язали платити великі податки. Прийшли до нас уповноважені: чоловік і дві жінки. Вони забрали нашу корову. Мама втратила свідомість. Пам'ятаю, як ми кричали, плакали, чіпляючись за її спідницю. Батько заховав мішок пшениці під скиртою соломи. Уповноважені штрикали, довбали піч, стіни в хаті, в погребі, в клуні, шукаючи харчі. Та в нас не було ніяких запасів. Батько йшов на гору, збирав куски подохлих коней та варив собі їжу, мама йому давала для цього окремий казан. А нам вона варила їсти траву, щир. Ми ж, діти, ходили по горам, збирали траву, бабку, дигель*, зривали молоді паростки акації та ялини і все це їли.

Через якийсь час приїхав до нас уповноважений з міліцією, вони забрали батька, арештували і посадили у в'язницю, в Петровівці Жовтнєвого району**. Пізніше ми узнали, що «скоїв» батько – заховав мішок пшениці. Пшеницю у нас забрали. Батько місяць був у в'язниці, а потім його відпустили. Повернувся він дуже слабим, із опухлими ногами. Вдома у цей час не було ні зернини, всі ми хотіли їсти, підтримати батька було нічим. Батько помер, йому було тільки 39 років. 1 травня 1933 р. ми його поховали, цей чорний день назавжди залишиться в моїй пам'яті.

* Трав'яниста рослина з родини парасолькових; також: дягиль (дягіль) лікарський, дудник лікарський, дяглиця, дзенгель. Коріння і плоди використовуються в кулінарії та медицині.

** Село Петровівка з 1925 р. стало центром району; 1927 р. воно дістало назву Жовтень, а район – Жовтнєвий (ліквідований 1959 р.). Від 2016 р. селу повернуто назву Петровівка; нині воно перебуває у Березівському районі Одеської області.

В той час ми та всі наші односельці дуже голодували. Пам'ятаю, що наша хата була вкрита очеретом. Ми, діти, висмикували його, вважаючи, що там є дикий мед. Їли ми і горобців. Із сусідськими дітьми в пошуках їжі ходили по полях, знаходили нори мишей, вигрібали з них просо, вдома його толочили та мама варила нам куліш. Хліба ми в той час не бачили.

Дві мої старші сестрички поїхали в Одесу та влаштувались працювати на міській фабриці. Сестра Люба привозила нам з міста маленькі шматочки тканини, а мама шила з них нам одержу. В цей час сестру Віру взяли на роботу до правління колгоспу. Вона повинна була носити відром муку додому одній жінці. Та вдома пекла хліб для колгоспу. Щоб нас трішки підкормити, мама пришила внутрішню кишеню до Віриної спідниці. Вірі вдавалось набирати з відра дві пригоршні муки, з якої мама варила нам затирку, та цього було недостатньо.

Одного разу сталося так, що сестричка Таня втратила свідомість, впала під кабицею і почала вмирати. Хтось із сусідів приніс нам одне яйце, мама накормила її, і ми врятували сестричку. Потім нам повезло, що сестричку Надію взяли в дитячі ясла вихователькою, зарахували і мене з Тетяною. В дитячому садку ми були дуже виснажені голодом. Тієї їжі було недостатньо нікому. Іноді сестра дозволяла нам поїсти добавку. Але за це карали. Саме в такий раз приїхала комісія з району. Вони запитали, чому діти їдять вдруге. Налякана сестра придумала, що ми запізилися на сніданок, так все і обійшлося.

Ці спогади завжди будуть у моєму серці, ніколи не забути мені тих страждань дитинства.

Записали учні 11 класу Демидівської школи

ОСИПЕНКО Софія Володимирівна

1917 р. н.

Народилася в багатодітній сім'ї. У 1932 році вчилася в 7-му класі 7-річної школи, але не закінчила. Доучилася тільки до Нового року, а після залишила школу із-за голоду. Потрібно було йти працювати в колгосп за шматочок мамалиги і лемешки (рідка каша). Годував колгосп. Спочатку працювала в городній бригаді: копали канали, сіяли землю, возили кінський гній для парників, навесні висаджували буряк.

Одного разу, коли працювала навесні в городній бригаді, до обіду висаджували буряк для отримання насіння. Покликали робочих на обід, але їжа ще не була готова, я, щоб ніхто не бачив, ногою видовбала буряк і акуратно відтягнула його в каналу, потім сіла і з'їла. Удома харчувались так: у господарстві була одна корова. Мама давала по стакану перепущеного молока, тому що потрібно було продати сметану, щоб купити сіль і гас. А ще у мамі була ікона і хрестики, вона їх завезла до Одеси і продала, а на виручені гроші купила крупу, толокно.

Навесні я пішла працювати в польову бригаду. Там сапали городину. Влітку, під час жнив, в'язала снопи пшениці. Рік був урожайний. Стали годувати краще, але хліба ще не було. І ми, робочі, теребили колоски і сипали в тарілки з супом пшеничку, щоб ситніше було. Тайком теребили колоски і зсипали пшеницю

в пляшки від молока, яке брали з собою в поле, і несли додому мамі і молодшим сестрам Наді (1921 р.н.) і Жені (1926 р.н.).

В кінці літа 1933 року зібрали хороший урожай і відвезли на млин, муку давали на зароблений карбованець, люди вдома стали пекти хліб. У вересні того ж року дали людям ще і зерно. А діти знову пішли в школу. Я пішла знову в 7 клас. Закінчила школу в 1934 році і був перший випускний вечір. Під час голоду були різні випадки: їли кашу з толокна на перепущеному молоці, їли коржики з трави, а ще їли кашу з насіння щириці, яка була в силосі, із-за чого позабивали шлунки, що трохи не померли. Але мама приготувала нам напій з жостера*, він діяв як проносне. Так ми врятувалися. Більше ми не їли цю кашу з насіння щириці.

Вітчим працював за договором в колгоспі бухгалтером. Обіцяли дати продукти за роботу, але дали зовсім мало. Вітчим хворів на серце і від образи йому стало погано, коли побачив, що його обдурили. Трапився серцевий напад, і він помер, але не від голоду (9 квітня 1933 р.).

Брат Петя (1917 р. н.), ми з ним були одного віку, працював вістовим. На роботі йому давали шматочок хліба, і він трохи залишав і приносив додому мамі. У сім'ї від голодомору тоді ніхто не помер, одна старша сестра Феня (1914 р. н.) була опухла. Мама рятувала Феню, давала їй більше їжі. А я завжди мила казани, і мама залишала на дні трохи їжі, щоб я поїла.

По сусідству жила сім'я Рудакових. Діти не ходили в ясла, оскільки лежали опухлі, але їм все одно видавали пайок. Мати ходила в ясла за пайком, але дорогою додому виїдала гушавину, а дітям приносила тільки юшку. Діти померли з голоду, залишилися тільки мати і одна дочка. Ще були випадки, коли люди ходили на скотомогильник і брали звідти тварин для того, щоб їсти та не вмерти від голоду.

Записали учні 10 класу Демидівської школи

ПЕТРОВА (ШИНКАРЬОВА) Ганна Іванівна

1914 р. н.

У голодомор 1932–1933 років дуже багато людей померло, на цвинтарях Демидівському, Яковлівському були вириті ями, до котрих звозили і скидали людей. Місця ці не позначені. Уповноважені ходили по хатах, забирали всі харчі. Перекопували городи, всі глечики, банки перевертали. В 1930-х роках відбулося укрупнення колгоспів. Заставляли ходити на роботу. За зиму померло більш за все людей. Навесні відправили людей на засівання кукурудзи. Хлопчики водили коней з плугом, а дівчатка (підлітки) сіяли пшеницю. Намагались хоч трішки в поясах, пазухах принести додому зерняток. Степан Кириненко (прізвисько) зробив колесо з металевим зубом, у вигляді зернотерки, і до нього ходили сусіди дерти зерно.

Пам'ятаю випадок, коли прийшла з роботи, пішла дерти кукурудзу, а коли поверталася, почула шум, гомін. Кинула на городі дерть, а у хаті вже управитель перевіряє. На плиті варилося варево з кукурудзи. Він взяв ложку, помішав, побачив зерна кукурудзи, спересердя кинув ложку в кашу, вилив варево. Від них

** Жостір проносний, лікарська рослина родини жостерові; також: жестір, жерст, проскуриня.*

пішов до Федорової тітки Насті (Калініна, 12), а вона тільки знімала свій пояс. Управитель заходить, а у неї кукурудза сиплеться. Але управитель не повідомив про цей випадок.

Весною їли варево з маленьких кабачків, коржі пекли з бадилля буряків. А коли їхали сіяти кукурудзу, то рвали цвіт акації прямо в підводу. Це був сніданок і обід. Памятаю, що Аксюта Красножон їздила на роботу вся опухла від голоду. Влітку стало краще, почали в колгоспах варити лемішку і роздавати всім потроху.

Також пам'ятаю, що в Сибір вислали Богачевих і Горохових. Вони вважались заможними і говорили, що троє з молодих людей Богачев, Горохов і Матвеев (родичі Тетяни на прізвисько Сарч) служили у білогвардійців, тому ці сім'ї і були вислані з села. Де вони поділися, ніхто не знає, бо до села вони більше не повернулися.

САДОВА Поліна Мартинівна

1916 р. н.

У 1932 році не було врожаю. Ті крохи, що зібрали люди, під чисту вивезли в державу. Людям нічого не залишилося. З осені почався голод. Люди голодували, їли все: собак, котів, мертвих птахів. Люди ловили собак, яких відпускали хазяї. Але не всі змогли врятуватися, помирали прямо на вулицях, в бур'янах.

Нашій сім'ї вдалося вижити, бо у моєї мами було золото, з яким вона поїхала в Одесу та виміняла його на продукти. Так поступали багато односельчан, у яких було якесь добро, його міняли на хліб. Люди нічого не шкодували, тільки б знайти їжу. Майже всі мої односельчани працювали в полі. Там нам вдавалось поїсти трохи зерна, але додому в кишеню, або в жменю брати заборонялось. Та люди хотіли їсти і намагалися принести своїм дітям жменьку зерна, за що вони опинились (не на один рік) у в'язницях. В більшості випадків це були жінки-матері.

Становище селян було дуже складне. Овочі з городу – квасолю, картоплю, буряк – все забиравала комісія сільради, яка заходила в кожний дім, нищпорила по всім закуткам та горищам. Забирали навіть недозрілі овочі з листям. Тоді кожному селянину (кожному двору) треба було здати відповідний продуктовий податок. Сім'ї, які неспроможні були виконати завдання, розкуркулювалися. Ми теж попали до цього списку. Ми вже довгий час були сиротами. Бо наш батько помер ще в 1923 р. Але наша мама та вся сім'я була дуже працювита. У нас в хазяйстві були кури, свиня, корова. За це все ми були віднесені до куркулів. Та й підлягали розкуркуленню. Мабуть, хтось маму попередив про те, що до нас прийде така комісія і забере все, що в нас було. Так і сталося, та мама встигла втекти з маленьким братиком до старшого сина в місто. Ми залишилися самі. А з нашої хати зробили штаб з відправки зерна. В один день ми лишилися корови, свині і всієї живності. Інші чотири «куркульські» сім'ї разом з дітьми вислали до Сибіру.

В цей час ми ходили на роботу у колгосп, за це нам давали латуру – суп, зварений з трави та присипаний якоюсь мукою. Дуже тяжко було дітям, всі вони недоїдали, пухли з голоду та помирали, але в школу ходили. Великим багатством для дитини в той час був кусок макухи. Добре, якщо дитина могла за віком попас-

ти в дитячий сад, там давали якусь їжу; хто ходив на роботу, отримував латуру. Підлітків нікуди не брали, їх помирало більше всього, бо не було де поїсти.

Пам'ятаю, як боролися з голодом взимку. Ми ходили на річку, пробивали лунки у льоді та ловили маленьку рибку. Вона була сильно колюча, та це нікого не зупиняло. Люди лізли в льодяну воду, ставали на криги, ловили рибу друшляком, ситом, хто чим міг. Це було дуже небезпечно, дехто провалювався під воду, його накривала крига.

Цей голод я буду пам'ятати все своє життя! Нехай таке ніколи не повторюється!

Записали учні 11 класу Демидівської школи

ХОРОШЕНКО Лідія Карпівна

1924 р. н.

Виросла я в заможній сім'ї, в якій було четверо дітей. Всі діти вижили під час голодомору. Харчів не було, влада забирала не тільки все зерно, але й забирала речі. Згадую, як зняли червону черепицю з сараю, як приходила Бомсиха (вуличне прізвисько) з двома чоловіками, і з дітей зняли останній козушок та чобітки. Діти дуже плакали. Їли сирий буряк, молоді паростки шипшини, акації. Врятувало те, що в матері були золоті сережки, обручка, пухова хустка, гарна шаль. Їй вдалося двічі з'їздити в Одесу, там обміняла ці речі на макуху і толокно. З толокна варили лемішку і їли. Сусіди були пухлі від голоду. Мати моя давала сусідським дітям небагато макухи. В селі було багато бідних, які гинули від голоду.

ЧЕРНОВА (ГОНЧАРЕНКО) Євгенія Михайлівна

1929 р. н.

Тоді були важкі часи: їсти не було що. У нашій сім'ї було 10 чоловік. На щастя, з голоду ніхто не помер. У той час померлих звозили до ями на горб біля посадки колонами. Біля нашого будинку жив сусід, що мав багато дітей. Він тайком вирив яму на городі і висипав туди пшеницю, щоб під час голодомору годувати дітей, відкопуючи зерно, але весь час не наважувався, оскільки боявся, що дізнається про заховане місцеве населення і донесе владі. Час йшов, а діти у нього гинули, возив він їх трупи на санях до ями (в балку).

У сім'ї Гончаренків батько помер рано, а матір Марія повинна була якось прогодувати дітей. Її сестра Графіна* їздила до Бессарабії і купувала крупу, а дочка Віра працювала в Одесі на суконній фабриці. Там давали пайку (шматочок хліба) за робочий день. Віра спеціально не брала пайку, щоб потім узяти цілий хліб і відвезти додому в село. Ще їли латуру (у кип'ячену воду додавали жменьку муки), пропорція: каструля води і жменя муки. Їли «котлети» з макухи (брали макуху,

* Агрипина (варіанти: Горпина, Горпинонька, Горпиночка, Груня, Груша).

змочували її водою і ставили смажити на розжарену, незмащену нічим сковороду).

Записали учні 10 класу Демидівської школи

ШИКОРЯК Ганна Василівна

1935 р. н.

Пам'ятаю, що мама розповідала про голодомор 1932–1933 років. Це був страшний голодомор, штучно організований керівництвом Радянського Союзу... В нашій сім'ї, не дивлячись на неврожай, було трохи зерна, але його все забирали. Ходили попід хати голодні діти і просили їсти. Викопували із землі здохлих коней, облуплювали їх і варили на вогнищі, а потім їли. Жінки, котрі народжували дітей в полі, не вберігали своїх новонароджених. Новонароджених малюків забирали люди, варили на вогнищі і поїдали. Від голодомору померло багато односельчан. На жаль, прізвища їх вже ніхто не пам'ятає та і документів ніяких не збереглося.

Записала учениця Демидівської школи

Г. Шикоряк

с. ДОНСЬКА БАЛКА

КОНДРАТЕНКО Ольга Іллівна

1927 р. н.

У 1933 році мені було 6 років. Пам'ятаю, що їли калачики, молоду рогозу. У голодомор помер наш тато. Мама дала йому одяг, щоб він поміняв десь на харчі, та він на той час теж ледь ходив, опух. Так він і не повернувся додому. Тоді казали мамі, що він десь в ямі лежить. Вона пішла його шукати, та так і не знайшла, бо не вистачило сил. Тоді мама взяла мене, і ми пішли в місто, там вона хотіла залишити мене, та, нам на щастя, знайшла роботу вбиральниці в міліції. На якийсь час стало що їсти. А молодша сестра так і померла від голоду.

с. ДОНСЬКЕ (ПАНЧУЛИ)

ЖИТНИК Віра Іванівна

1929 р. н.

У нас було в сім'ї четверо дітей: три брати і я, сама менша. Голодомор 1932–1933 років я особисто не пам'ятаю, бо була маленька, але, за словами батьків, це був важкий час. В 1933-му році моїх батьків розкуркулили, забрали зерно, скот

і вигнали з хати. Через короткий час батька забрали в армію, а нас повернули у свою хату. Їсти було нічого. Мама терла в ступці зерно льону і пекла льонники. Біля нас жила сусідка – Везель Антоніна Ігнатівна. У неї було три сини, але в роки голодомору вони вмерли, а найменша донька вижила. Антоніна Ігнатівна заховала трошки зерна в грубу і прохала доньку Марійку нікому не розказувати. Коли прийшли за зерном, Марійка видала секрет, де мама заховала зерно, і все забрали.

У 1945–1946 роках люди теж дуже голодували. Дякуючи моему дідові Йосипу, ми вижили. Він був чинником. Дід чинив шкіру забитого скота і робив з неї упряж для коней*. Потім ходив по сусіднім колгоспам і міняв упряж на зерно. Це були важкі роки в житті кожної людини. Мені дуже тяжко згадувати ті роки.

*Записала учениця Вікторівської школи
О. Сидорко*

с. ЗАВОДІВКА

АНДРУШИНА Катерина Гаврилівна

1928 р. н.

Ніколи не забуду той страшний 1933 рік. Саме тоді померли від голоду мої батьки Харченко Ганна Прокопівна і Харченко Гаврило Миколайович.

*Записали:
Д. Зосько, І. Веселкіна, В. Костенко,
12 листопада 2007 р.*

ГАЛАТ Микола Іванович

1924 р. н.

В страшний рік голоду 1933 року померла від голоду баба Килина. Потім мій брат Льоня, 1923 р.н., як лежав на печі, так там і засох. На тому ж тижні помер і мій батько – Галат Іван Павлович.

*Записали:
Я. Марченко, М. Карась,
2007 р.*

* Ідеться про ремесло чинбарів-лимарів, вони чинили сирцю, сиром'ять, що йшла на виготовлення ременів, упряжі тощо.

ДРОЗДОВА Надія Олександрівна

1927 р. н.

Від голоду в 1932 р. помер дід Кириченко Мирон Антонович.

Записали:

*І. Осипенко, О. Телішевська, А. Мальцев,
2007 р.*

ЄВСІЄНКО Євгенія Яківна

1925 р. н.

Бригада ходила від хати до хати. Зайшли і до нас. Спочатку запитали: «Скільки зерна маєте для держави?» Батько відповів: «Не маю ніякого зерна. Не вірите, – шукайте самі». Тоді почався обшук. Обшукали все у хаті, від горища до комори, а піч навіть обміряли і все за кладкою передивилися. На горищі навіть сволюки виламали – так ретельно шукали нібито приховане. А потім те ж саме у дворі – обшукали нашу конюшню, свинарник, сад увесь перетоптали, скрізь перевіряли «підозрілі» місця довгими щупами.

ЄВСІЄНКО Устина Іванівна

1920 р. н.

Мешкала у с. Городище Вінницької області

Ми жили в селі на Вінниччині. Одна мати від голоду збожеволіла. Вона почала вже їсти свою дитину. Коли про це дізналася сільська влада, то примусили її ходити по селу з залишками дитячого тіла.

Записали:

*О. Рошкович, Т. Війтова, А. Івченко,
2007 р.*

ЖЕЛІХОВСЬКА Аделія Ігнатівна

1922 р. н.

Мешкала у с. Кам'янчани Дніпропетровської області

У 1932 році насправді почався голодомор, а в 1933-му він вже вирував і забрав на цей час дуже багато життів. Хліба не було, люди забули що таке їжа. Моя мама померла з голоду і нас залишилося четверо дітей. На той час була поширена хвороба малярія. Старший брат нас залишив і поїхав у м. Кам'янець-Подільськ на батьківщину бабусі. В селі провели збори, щоб обрати когось, хто б міг нас завезти також до бабусі. В м. Одесі чоловік, який віз нас до бабусі, домовився, щоб нашого молодшого братика забрали до дитячого будинку. А весною бабуся привезла нас додому в рідну домівку. Ми ловили суслів, варили їх, адже їжі майже не було. В сусідньому селі Ульяновці здихали корови, і ми ходили вночі, щоб принести м'яса, а також тягнули м'ясо здохлих коней.

ЛАДИНЕНКО Григорій Макарович*Р. н. невідомий*

Важкими були 1932–1933 роки для жителів Заводівки. Ввесь час хотілося їсти. Були сім'ї, які не витримували голоду і, не дочекавшись молока, різали своїх корів, щоб поїсти. М'ясо закінчувалося і люди помирали. А наша сім'я не позбулася корівки-годувальниці, і вона віддячила: спасла всю сім'ю і навіть сусідів від голодної смерті. Дуже прошу вас, дітки, кажіть своїм батькам, щоб обов'язково тримали вдома корівку, бо вона є годувальницею...

ЛУПАШКО Дарія Омелянівна*1937 р. н.*

Моя покійна мати Кравченко Марія Арсентіївна жила в с. Козачий Яр Любашівського району Одеської області. Вона розповідала, що колективізація привела їх з чоловіком Кравченком Омеляном Аріоновичем до шлюбу, бо батьки жили заможнo і потрібно було відділити дітей, щоб дати їм худобу та інші пожитки, необхідні для життя. Тому в голодні 1932–1933 році молода сім'я з двома дітками і спаслася від голодної смерті, бо була у них корівка. Проте взимку, коли ще не було молока, прийшлося виміняти великий, на всю стіну, домотканий килим, що був приданим, за кружечку крупи та грудочку макухи, бо вже починали пухнути з голоду. Та коли втелилася корівка, мати робила ряжанку, а батько носив на базар, де обмінював її на якусь крупу, потім варили латурку, цим і харчувалися.

А дідусь Кравченко Аріон та бабуся Кравченко Хівронія потрапили таки під розкуркулення, жили з сім'єю іншого сина, корівки не мали. Коли мій батько приносив їм молочка, то вони віддавали дітям та онукам, ті вижили, а ось дід з бабусею навесні 1933 року спухли з голоду і померли.

Мати ще розповідала, що навесні, коли гори зазеленіли, то люди паслися по горах, як тваринки. Таке страшне лихоліття витримали наші батьки.

МАРЧЕНКО Марія Іванівна*1926 р. н.*

Мені було 6 років, коли розпочався голод. Батько і мати працювали у колгоспі, там батько глядів коней. У колгоспі давали їм льон. Мати мала 800 трудоднів, а батько 1000. У сім'ї було ще два брати. Збираючи трави, ловлячи рибу, коли був приплив, вони якимось виживали. Найбільш пухлим від голоду був батько, тому їсти давали першому йому.

Весною 1933 року посадили трохи кукурудзи. Те, що вродило – забирали, мололи випікали маленькі хлібці, іноді варили баланду. Але недовго ми користувалися кукурудзою, що зібрали, тому що до нас прийшли і забрали все, що було. А тих, хто не віддавав – били. Всі сусіди були пухлі від голоду, тому ловили і їли котів, собак, горобців. У 1934–1935 роках жити стало краще, дали трохи пшениці засіяти. Дядько заробив грошей і купив 10 овець.

У 1947 році теж був голод, тому я, вже доросла, була змушена йти працювати у колгосп, щоб якось прогодуватися.

НАУМЕНКО Володимир Дем'янович

Р. н. невідомий

Працював у колгоспі пастухом. Ризикуючи життям, щоб спасти своїх маленьких діточок, носив додому по маленькій пляшечці молока. Це було вночі. Таким чином вижили моя донечка Оля та сестричка Настя. Люди йшли працювати до колгоспу, хоч і були знесилені, бо там отримували маленький шматочок хліба. Люди раді були й цьому окрайчику, бо він не давав загинути від голоду.

ПАСТУХ Антоніна Андріївна

1928 р. н.

В той рік (1933-й) люди пухли, вимирали цілими сім'ями, а активісти проявляли звірячу жорстокість, забираючи все їстівне, не жаліли ні старих, ні малих. В нашій сім'ї було 9 дітей. Кістлява рука голоду забрала аж п'ятьох. Мені бабуся розповіла, що одного разу комсомольці відібрали увесь хліб, залишили один буханець для немовляти:

- А цю хлібину нехай майбутній комсомолец з'їсть.
 - Хай краще помере, ніж буде таким комсомольцем, як ви! – відповіла мати.
- Через деякий час дитина й справді померла.

Записали:

*вчителька Н. М. Ладиненко,
учні А. Ткаченко, А. Осипенко, С. Кривопустов*

ХАРЧЕНКО Марія Федорівна

Р. н. невідомий

Мешкала у с. Онорівка Одеської області

Жили ми в селі Онорівка. Щоб добути їжі, ходили до села Нейково, бо там можна було виміняти крупи на якісь цінні речі. Я зняла свої золоті сережки і віддала за скляночку кукурудзяних круп. Була у нас корівка, але прокормити її було нічим, то ми завели корову до багатшої сім'ї. А натомість нам давали щодня їжу. Так ми й вижили.

ЧЕХЛАТ (ОСНЯКОВА) Віра Олексіївна

1909 р. н.

Під час голоду 1932–1933 років мені було 23 роки. Згадую, що уряд видав закон, щоб усі продукти, усе повивозили, позабирали у людей. Залишилася тільки

худоба, але тварини, які залишилися, також згодом повмирали з голоду. Усі люди повинні були працювати в колгоспі. Якщо відмовлялися, то їх за це страшенно карали. У кожного працівника ноги були пухлі від голоду, але все одно усі ходили на роботу. Працювали задаром, тільки ставили паличку у якомусь журналі. Вирватись звідти було неможливо, бо не давали документів, а давали їх лише по одній причині: вийти заміж. Так працювати було нестерпно: зранку рано встаєш і доїш корів, і аж пізньої ночі за ними наглядаєш. І так кожен день. Отже вирішила піти заміж за свого односельця, який жив в Донбасі після армії. Але не по кохання, а так, аби пошвидше звідси піти.

На Донбасі голод був трохи легший, жити було легше. Коли мені уже віддали документи, то заплатили за 7 років тяжкої праці з 1929 по 1936 роки тільки 50 кг ячменю. Коли я працювала у колгоспі, то жінки брали пшеницю і терли її, а потім непомітно клали собі в чоботи, щоб хоч якось прокормити свою родину. Моя сім'я виживала за допомогою дерева шовковиці, яке росло у них на подвір'ї. Врожай тоді був дуже гарним.

Була у мене сестра Акуліна Олексіївна, 1905 року народження. У неї було троє дітей, і коли одне, саме маленьке, вже геть не могло, дуже плакало з голоду, то вона пішла до голови колгоспу і попросила хоч трохи молока. Той як би погодився, і як тільки хотів видати пляшку, то його жінка сказала: «Кому це ти хочеш дати молока? Цій кулачці?» І він не дав. Наймолодша дитина сестри померла. Крім цієї сестри, у мене було ще чотири. Усі вижили після голодомору 1932–1933 років.

ШАМБОРА Лідія Матвіївна

1922 р. н.

Людам жаль було розлучатися з нажитим кривавими мозолями добром. Один чоловік з розпачу висипав останні кілька відер пшениці у криницю, вона набухла і ми, сусіди, не могли навіть набрати вранці води, бо відро не тонуло. А той чоловік збожеволів.

ШУЛЯНСЬКА (ГАЛАТ) Ольга Андріївна

1924 р. н.

Мешкала в м. Березівка Одеської області

Коли був голодомор 1932–1933 років, мені було 10 років. В 1933 році був план «До двору». Дідуся та бабусю розкуркулили. Нас всіх вигнали і дали на переїзд 24 години, тобто одну добу. А вигнали нас тому, що мій тато вистроїв у с. Заводівка хату, яку ми накрили черепицею. В селі пішли балачки про те, що у нас є дуже багато грошей, а значить треба ділитися з селянами (земляками) – тому нас з моїми сестрами і братами (я в сім'ї була середньою дитиною) залишили в м. Березівці по вулиці Пушкінській. А мама з татом все ж таки переїхали до с. Виноградне. Там тато почав робити в колгоспі, мати була дояркою. Дідуся за те, що він читав релігійні книжки, було вислано, а бабуса поїхала з нами.

В 1932 році була дуже велика засуха. Все зерно викачували по плану «До двору». Забирали все. Так як мама була дояркою, було дуже важко. А в 1933 році навпаки був дуже хороший врожай. Ми збирали пшеницю та варили кашу. Голодували не сильно, але було чути, що люди їли людей.

Записали:

*О. Рошкович, Т. Війтова, А. Івченко,
2007 р.*

с. ЗБРОЖКІВЦІ

ТОМЧУК (СИДОРЕНКО) Віра Іванівна

1925 р. н.

Батьки мої, Сидоренко Іван Іванович та Анна Гаврилівна, жили в будинку при залізничній колії. Родина була велика – 8 дітей. Батьки жили непогано, тримали господарство: 12 корів, 400 овець, 4 пари коней. Мали реманент – плуг, борони, сівалку. Сусіди допомагали одне одному завчасно зібрати врожай, били ціпами збіжжя, а ми, малі, бігали, топтали ногами. Зерна було вдосталь.

В 1932 році приїхало 12 підвод, загрузили все зерно, муку. Мама стояла і плакала, просила залишити хоч дітям на вечерю. На другий день батько взяв торбу через плече і відправився на Сортувальну, де працював, бо обіцяли забрати батька як «куркуля» і відправити на Соловки. Які ж ми були «куркулі»? Все робили власними руками. А знайшлися такі, що написали, що батько має дві хати, а в нас і однієї власної не було. Зосталася наша родина без хліба. Мали багато, а залишилися з пустою коморою. Люди вмирили, падали, як мухи. В степу лежали качани кукурудзи або колоски, які мокли під дощем. Та смільчаків, які ризикували і відправлялися на поля, заарештовували і давали рік в'язниці. Їли люди і сирий буряк, лободу, коріння. Бачила голодні очі своїх однолітків, які постійно щось шукали, аби покласти до рота.

А вижили ми дивом... В 1910 році прокладали колію, мій батько відвозив на конях землю, а платили золотом. Добре сховав батько його, що наглядачі не змогли знайти. У Березівці був магазин, де було багато всякого товару: від одягу до їжі. Я часто ходила з мамою. Бачила, що мама потайки діставала щось з корзини, загорнене в ряднину, віддавала господарю, а він, натомість, давав матері – хліб, цукор, муку.

Пам'ятаю ще, що їздила з мамою в Одесу за хлібом. Ставали по декілька раз в чергу, щоб купити побільше, бо давали лише по маленькій хлібині на руки. Купимо хлібчика, а він був такий важкий, чорний, але здавалося, що смачнішого не їли. Містом, по вулицях лежали опухлі від голоду люди, такі страшні, що й важко було дивитися. Куди вітер віяв, туди й хилилися й падали. А живі нічим не відрізнялися від них, лише ще дихали і хоч трохи рухалися.

Їли все: коріння, цвіт акації, лободу, макуху. Якщо варили галушки, то також додавали траву. Варили коріння і цим напоєм втамовували голод. Часто прихо-

дили і просили милостиню. Моя мама ніколи не відмовляла: від нас відірве – а інших завжди жаліла, особливо голодних дітей.

с. ЗЛАТОУСТОВЕ

БАГУЗОВА Таїсія Пилипівна

1931 р. н.

Мешкала в м. Одесі

Коли почався голодомор, я була дуже мала, тому майже нічого не пам'ятаю. Розповідала мені мама, що їли буряки, траву. А я пам'ятаю лише, що мене з старшою сестрою (5 років) лишала дома мама, залишаючи трохи їжі. Доки мама повернеться додому з роботи, сестра вже з'їсть і свою, і мою частку.

БАРАНЕЦЬ Микола Семенович

1927 р. н.

Народився 4 травня 1927 р. В сім'ї було троє діточок: дві сестри і я. Жили дуже бідно. Тато возив пальне для тракторів. Згодом він захворів, його відвезли в Петрівку до лікарні, де він і помер. Це сталося у 1932-му році. Згадую, як вводили податки на [...], відібрали в них єдине поросся. Оскільки були бідні, не мали що їсти, їли різну траву. Старенька тітка Колісниченко, яка працювала на фермі та варила їсти, давала нашій мамі трішки шкарлупів від картоплі і льон. Ось що тоді їли. Згодом у школі один раз на день давали їсти галушки. З маминих розповідей знаю, що багато людей пухло від голоду.

НАЗАРОВА Ксенія Андріївна

1916 р. н.

Мешкала у с. Молдовани Одеської області

В сім'ї було 9 дітей, четверо з них померло. Мені було 16 років. Стерпіла чимало, але багато чого вже не пам'ятаю. Жили вони тоді на Молдованах (так називалося маленьке поселення між Лисенковим і Златоустовим). Це поселення названо в честь одного маленького та гарного молдованчика. В роки голоду дуже бідували, на полях був неврожай. В селі йшло розкуркулення. Наша сім'я була дуже бідна, тому в нас нічого не забрали. Хто працював в колгоспі, то давали трохи льону, з якого крутили лепашки.

Вживали за рахунок того, що ходили за 7 км в сусіднє село Найси*. Там рибаки ловили рибу, а вони її носили за 30 км в Березівку і обмінювали на 3 баночки круп. Виходили в ніч, а поки доходили, то вже розвиднялося. Також пригадую

* Ідеться про німецьку колонію Нейзац, нині – с. Прогресівка у Новоукраїнському районі Миколаївської області.

свою сусідку Піроженко Ганну, в якій було троє дітей і чоловік. В ці роки вона і двоє діточок померли, а чоловік залишився сам з дівчинкою на руках.

СЛОВСЬКА Сара Миколаївна

1927 р. н.

ІВЧЕНКО Катерина Миколаївна

1929 р. н.

Мешкали в с. Степанівка Одеської області

У 1932 році у нас померла мати. А потім батько загинув на фронті. Жили з нерідною матір'ю. Пам'ятається дуже один випадок, коли якась незнайома бабуся сіла біля наших воріт і померла від голоду. А так більше нічого не пам'ятаємо.

Записали:

В. Антонініна, М. Буйна, М. Михайлов

СУСЛЕНКО Надія Федотівна

1924 р. н.

Коли в 1932 році мені було 8 років, то була сильна засуха, на полях було чорно. Я зі старшою сестрою ходила в скирти віяти соломі, дерти мельничку, яка збереглася до сьогодні. У сім'ї було шестеро дітей і потрібно було всіх нагодувати, а того, що ми приносили (тобто жменьки) не вистачало. Її розводили на піввідра води.

У 1932–1933 роках було розкуркулення, яке не обминуло і нашу сім'ю. Батька визнали куркулем. На той час у нас було дві корови і два коня, а коли приїхали комсомольці, то забрали все начисто: зерно, худобу, косарку, плуг, віялку, а дітей хотіли відправити в Сибір. У матері було дуже хворе серце. Коли вона про це узнала, то впала і втратила свідомість. Згодом на кожну сім'ю почали давати по 2 гектара землі, і сім'ї почали групуватися.

Взагалі в нашій сім'ї було 14 дітей, 7 хлопчиків, яким було по 10–12 років, померло ще тоді від дифтерії та скарлатини, бо не робили тоді прививок. Жили в селі в маленьких хатках, які люди самі будували, накривали їх комишем. Наше село Лосеве* так називалось тому, що там жила пані Лосева, яка збудувала у 1887 році церкву з кольоровим склом, а при вході зліва на склі був гарний напис. Я пам'ятаю, що у колгоспі на сім'ю тоді видавали по 100 грам вівса, з якого ліпили матаржани (так звані млинці). А коли дуже хотілося їсти, то клали під язик маленький кусочок макухи. Також ходили в с. Калинівку, де жила багата сім'я. Вона мала 60 десятин землі, 20 корів та свою молотарку. В цій сім'ї було 5 дівчаток і 5 хлопчиків, які допомагали батькам самостійно обробляти землю. У їх матері було дуже багато коштовностей. Батько обміняв дуже гарні сережки на кружку висівок для дітей. Люди не жили, а виживали в ті страшні роки голодомору!

* Нині – с. Златоустове у Березівському районі Одеської області.

ШМАТКО Микола Якович*1919 р. н.*

В сім'ї було троє дітей. Батько після Першої світової війни повернувся додому без однієї ноги, мати померла. Жили ми тоді з мачухою Фросею. У 1932–1933 роках у людей забирали все, що було, а ми були бідні, тому в нас нічого не забрали. Нашій сім'ї дуже допомагав дядько, який працював трактористом. Вижили за рахунок корови, яку, боячись втратити, держали в хаті. Ось так і вижили.

с. КАРНАГОРОВЕ**НИЩЕРЕТ Захарій Григорович***1924 р. н.**Мешкав у с. Крути Чернігівської області*

Я пережив голодомор та війну. Мені здається, що голодомор набагато важче пережити, ніж війну. На той час я жив у селі Крути Ніжинського району Чернігівської області. Сім'я була велика: дід, баба, мати, дві сестри, три брата і я. Перед голодомором було у нас дві корови, кури та гуси.

Наша сім'я була не багатою, але й не бідною. Усе, що було в господарстві, забрали. Забрали й всі продукти, все до останньої зернини. Наша сім'я жила в кінці села, тож дізнавшись, що ходять по будинках і все забирають, батько встиг заховати в куцах за городом трішки картоплі, цибулі, дві буханки хліба. Все інше забрали. Забрали навіть насіння з гарбузів, що в маленькій мисочці лежало на печі. Дуже погано було те, що голова колгоспу був серед тих людей, що розкуркулювали. Вночі батько приніс все те, що встиг заховати. Вранці мама вирішила зварити суп. Коли чистила картоплю, то прийшов голова колгоспу і побачив це. Нічого не сказавши, він пішов. Через деякий час він прийшов ще з кількома чоловіками. Вони дуже жорстоко побили мою маму, а батька на п'ять років посадили у в'язницю. З усієї нашої сім'ї залишилися лише я, менша сестра і мати. Більшість сім'ї загинуло, адже харчувалися жмихом льону, бруньками липи, щавелем, корінням рогози. Із шкаралупи буряка, картоплі, щавелю мама жарила коржі. Ми забули, що таке хліб. Діти йшли до школи, але назад не поверталася більша частина.

Одного разу, повертаючись зі школи, я втратив свідомість. На той час я був опухлий від голоду. Мене побачила жінка голови колгоспу і, потайки від чоловіка, винесла мені півсклянки молока. Коли я випив його, мені стало краще, і я пішов додому. Люди помирали будь-де. Наприклад, іде чоловік, упав і помер. Сестра моєї мами і її семеро дітей померли. Людей хоронили вночі, щоб не було видно: за хатою, на городі та в інших місцях, тому що потрібно було приготувати обід на поминки, а не було з чого.

Голод – це дуже страшно. Адже люди їли, що прийдеться, а помирали, як мухи. Неповдалік від села ходив потяг. Дехто із села сідали на потяг і їхали в інші області, де голодомор був менш злим.

*Записала учениця Вікторівської школи
М. Михайловська*

с. КОСІВКА

КВАСКОВА Євгенія Олексіївна*1920 р. н.*

Дід наш був середняк. У нас забрали воли, молотарку та інший інвентар. Залишили лише корову. Але що з тої корови, як обложили такими налогами? В місяць треба було здати 360 л молока, 50 кг м'яса, 150 яєць. Та й за город багато платили. Пам'ятаю, я хворіла, їсти не було чого, то мама варила льон і давала нам пити це «пійло», а з висівок пекла «леп'юшки» (так їх називали), і такі вони були смачні! А ще пам'ятаю, якось мама заставила мене зварити борщ. Дала один буряк і трохи пшона, який то був борщ: один буряк і жменька пшона на два відра води! Зварила я, мама поналивала всім, а мені як найменшій «гуцці» трішки. Та старший брат схопив ножа і сказав, що вб'є мене, бо мене кормлять, а їх ні. Трохи згодом стало краще, бо в річці було трохи риби, то її ловили, хто чим міг. Тим і жили...

с. КРИНИЧКИ

МАЙДАНЮК (КУЦЕНКО) Любов Никифирівна*1925 р. н.*

Голод 1932–1933 років пам'ятаю, хоч і не дуже добре, бо була маленькою. Мій батько помер в 1930-му році. Мама – Мавра Семенівна – залишилася одна з дітьми: брат Ваня (1928 р. н.), сестри: Ліда (1923 р. н.), Маня (1920 р. н.) і я.

Урожай в 1932 році був хороший, але його відбирали. Ходили по селу перевіряючи, «партейники», відбирали все їстівне. Нас врятував хресний батько Осадчий Леонтій, який попередив про перевірку. Він допоміг заховати мішки із зерном в груді каміння, а кукурудзу в пічку. Ще розсипали по печі зерно, потім замостили, а на піч дітей посадили. Так і врятувалися.

Дуже важко було взимку і навесні 1933-го року. Їсти не було що, люди пухли від голоду, не було кому їх навіть ховати. Їли собак, коней, корів. Пекли «матаржаники» (крупа, вода, лобода). Весною їли лободу, бриндуші, ґарагози [...], які миші понаносили.

Мама працювала в колгоспі, їй давали 200 грам крупи, яку вона несла додому, щоб поділити на всіх. З цієї крупи варили кандьор (куліш). Запам'ятався один випадок. Мама зварила кандьор, брат Ваня повитягував з нього по крупинці майже всю крупу, а коли прийшла мама, признався, хоча і боявся покарання. А мама не покарала. Тільки нас всіх до себе пригорнула, міцно обняла і дуже сильно плакала.

У повоєнні роки голод теж був, але не такий сильний. Я повернулася з фронту 11 травня, а вже через декілька днів мене разом з іншими дівчатами відправили на Донбас на шахти, потім переслали в Макіївку. Там ми добували вугілля навле-

жачки, киркою і ломом. Було важко, тому я втекла, ледве добралася додому. Але хтось на мене доніс, то мене майже зразу і заарештували, посадили на 5 місяців, а потім відправили в Казахстан на будівництво залізної дороги. Тільки у 1948 році я повернулася в Кринички.

с. КУДРЯВКА

КОМНАЦЬКИЙ Арсентій Антонович

1932 р. н.

В 1932 році наша сім'я вступила в колгосп, а п'ятеро дітей вдома: одне менше другого. В колгоспі нічого не платили. Батьки продали коня і подалися до міста по хліб. Два дні ми чекали батьків, поки вони у черзі брали хліб і назад добиралися.

Одного разу зайшов до їхньої хати якийсь дядько, старцював: «Дайте їсточки, дайте їсточки...» Мама каже: «Де ж я тобі, чоловіче добрий, візьму, як у мене самої п'ятеро дітей голодних. Пухлі в хаті лежать». Той чоловік відійшов недалеко і помер.

Записала донька

Г. М. Войтович

ЛЕВЧЕНКО Г. І.

Р. н. невідомий

За весну 1933 року в нашому селі пройшли чотири хлібозаготівлі. Коли вже вкотре прийшли до нас у хату, мати, щоб урятувати залишки зерна, розсипала його на печі, прикрила рядном і поклала нас, трьох дітей, зверху спати. Але коли у хату увірвалися, ми перелякались, злізли з печі, заховались, а зерно знайшли і забрали. А за підібраний у полі колосок розстрілювали або давали десятирічне ув'язнення.

Наприкінці зими 1933-го голод в Україні лютував. Люди в селах їли мишей, щурів, горобців, траву, борошно з кісток, кору дерев. Іще пам'ятаю, як мама вночі пішла за село і взяла з собою старшого брата, щоб притягти коня, якого вона увечері побачили мертвим. Дякуючи йому, ми врятувалися від голодної смерті.

с. МАРИНОВЕ

БЕККЕР Розалія Фрідріхівна*1927 р. н.*

Я, Беккер (Енгельман) Розалія Фрідріхівна, народилася 11 травня 1927 р. в селі Маринове. Батько – Енгельман Фрідріх Андрійович, мати – Розалія Яківна. На період 1932–1933 років в сім'ї налічувалося 7 дітей. Я була третьою дитиною, старші брати – Федір (1922 р. н.) та Карл (1925 р. н.).

В селі була школа, дитячий садок, церква, театр, млин. Пам'ятаю добре своє дитинство. В 1932–1933 роках ходила в дитячий садок, де давали чорні, як земля, галушки, які були тверді і їх неможливо було їсти. Діти плакали від голоду, але батьки не могли дати ради. В школі батькам видавали макуху, яку мішали з висівкою і пекли макоржаники. До висівки і макухи різали лободу, щир, лопухи. Восени їли мерзлий буряк. Пам'ятаю, що в сім'ї Ольгейзер в голодні страшні роки помер батько. Залишилися дружина та дві дочки: Ольгейзер Лідія Андріївна та Фріда Андріївна.

Пам'ятаю також, що в родині Чистокольських в голодні роки померла дочка Юлія. Серед сімей, яким вдалося вижити в голодні роки, сім'ї М'якіших, Шепотинників, Шуляченків. Голова родини Шуляченко працював на млині, і тому вдалося пережити голод і вижити великій родині.

За свій вік я пережила два голоди, другий – 1946–1947 років. Багато юнаків пішло на fronti Вітчизняної війни і не повернулись.

ЛЕОНТЬЄВА Анастасія Миколаївна*1929 р. н.*

Пам'ятаю розповіді матері. В сім'ї було п'ятеро дітей. Прийшли і забрали все, щоб виконати план. Матері вдалося на городі заховати піввідра картоплі, яку додавали лише для того, щоб був навар і менше хто бачив, що їмо. Прийшли б відразу і забрали все до зернини. Старші брати, Михайло і Павло ходили і збирали зелень (лободу, лопухи, кропиву). Коли закінчилася картопля, то дійсно не було що їсти. Мої брати лежали опухлі від голоду, а я ще виходила на двір.

Тато з мамою ходили на роботу в поле, коли повернулися, то живою залишилася лише я одна. У мене від голоду розпухали ноги і живіт, я не могла ходити. Вони принесли декілька зернин, які вдалося вкрати непомічено, я відразу їх схопила, навіть не жувала, а так проковтнула, настільки хотілося їсти. Щоб врятувати мене, батьки вирішили відвезти мене до міста і там залишити біля притулку. Я мусила зізнатися, що в мене немає батьків, щоб самій врятуватися.

ХРОМОВА Федора Іванівна*1897 р. н.**Мешкала в с. Балайчук Одеської області*

Закарбувалися в пам'яті страшні розповіді бабусі Хромової Федори Іванівни (1897 р.н.), бо ж вона мене виховувала. Бабуся разом з родиною страшний голод пережила в с. Балайчук. Родина складалася з чоловіка, самої Федори Іванівни, сина Олексія (1930 р.н.), дочки Марії (1925 р.н.), прийомного сина Костянтина.

Селом пішли чутки, що ходять активісти і забирають все зерно, картоплю, муку. Бабуся, почувши це, вночі на власному городі виламала кукурудзу, потербила її і разом з глиною замастила в грубі. Грубу розтопила і навмисне закоптила сажею, щоб не було видно свіжовимашченої груби. Серед ночі прокинувся Олексій і все бачив, але на той час він ще погано розмовляв, але розумів, що то – їжа. Довго не ждали молодиків-активістів, на ранок вони вже нищпорили на подвір'ї, в клуні, в хаті. Забрали все, що потрапило на очі. Вже мали йти, але малий Олексій почав плакати і просити їсти: «Ням-ням», показуючи на піч. Ті хотіли розбирати піч, але бабуся почала плакати, благати, що хворий чоловік лежить на печі і не буде кому змурувати нову піч. Пішли геть. Так вдалося врятувати на деякий час родину. Їли траву та рослини, збирали мерзлу картоплю, буряки.

В селі Танівка жили родичі Федори Іванівни, і вона таємно серед ночі ходила туди, бо там був порятунок – лиман, де можна ловити рибу. Риба дрібненька, малесенька, але це їжа, порятунок. Родина вижила, але трагічно склалася доля Олексія. Пережив голод, війну. Після війни працював в колгоспі, плужкуючи виноградники, підірвався на міні, йому тоді було лише 16 років.

*Записано зі слів онучки,
вчительки Маринівської школи
Лілії Андріївни Пасічник*

ЧЕХ (МОСКАЛЕНКО) Оксана Григорівна*Р. н. невідомий*

Проживала сім'я бабусі в 1932–1933 роках в с. Мариновому. Згадувала, що урожай того року був непоганий, але все зерно забрали до колгоспу, щоб виконати план заготівлі. Запасів не залишили ніяких.

Люди, діти від голоду пухли. Наглядачі приходили і виганяли тих, хто міг ще ходити, на поле. Там вони і падали знесилені від голоду. Якщо хтось мав сили ще вийти на двір і піти шукати їжу, то йшли дорогою і падали, не маючи сили підняти хоча б яку стебелінку. Серед поля можна було бачити людей, які цілий день ходили, щоб знайти хоча б один-два напівзігнелих бурячка. Варили кашу (латуру) з кукурудзяної муки, до якої терли буряки, а влітку варили напій з лободи. Так і вижили.

ШЕПТЕКІТА (ГУЦУЛ) Марія Семенівна*1926 р. н.**Мешкала в с. Романівка Вінницької області*

Мати – Гуцул Анна Василівна, батько – Гуцул Семен. Проживали в 1932–1933 роках в с. Романівка Андріївського району Кам'янець-Подільської області. В селі була школа, до якої треба було ходити аж 3 кілометри. Також була церква, але вона була закрита.

В сім'ї було четверо дітей. Андрій менший за мене на рік, Олян – ще менший, сестра Оленка померла вже тут, коли ми переїхали в 1945 році в с. Маринове.

Працюючи важко в колгоспі, мама отримувала пайок – кукурудзяну дерть, яка збилася в грудки. Мама її розтирала, просівала і варила ріденьку кашу. Важко тоді було, жили в землянці. Деяку жменьку зерна зароблять батьки, то активісти відразу ходили і шукали в усіх закутках, все витрушували. За підібрані колоски на полі могли відправити до Сибіру.

Пам'ятаю, як придбала десь мама кукурудзи. Виривши в підлозі сховок, при-трусила соломою. А ми ходили, не знаючи, що ходимо по зерні. Були малі, могли б і похвалитися сусідським дітям, то відразу б прийшли і відібрали. А ходили по хатах із зброєю, з цупкими залізними штриками і всюди ними штрикали, шукали схованки. З городу зібрали хіба що бурячки, та такі тоненькі, наче пальчики. Мама брала їх і виносила на ніч на вулицю, щоб змерзли, щоб стали солодкими. Терла на тертці і варила, засипаючи дертю, макухою або висівкою.

Навесні стало трохи легше. Збирали лободу, щир, молочай, заяче вушко, ко-зелик. Й досі пам'ятаю гіркоту трави, яку доводилося їсти. Пам'ятаю, як йшли до школи в сусіднє село, то дорогою лежали мерці, – розпухлі діти, дорослі. Якщо ніхто не підбирав, то розкльовували тіло птахи.

Жили на хуторі, де було 17 хат. Було страшне лихо, але допомагали один одно-му, чим могли. Чула від дорослих, що одна тітка з'їла своїх дітей, поки чоловік пішов до міста на заробітки. Часто й божеволіли від лиха. Важко згадувати ті страшні голодні дні, коли весь час хотілося їсти. Багато ще пережила за свій вік: пережила війну, але голод – то найстрашніше.

с. МАР'ЯНІВКА**ВОЛКОВА Любова Іванівна***1929 р. н.*

Майже нічого не пам'ятаю, мені в той час було лише 3 роки. Але добре за-пам'ятала розповіді батьків про те, як вони заховали корову, і завдяки їй сім'я вижила. Згодом корова померла, і вони її з'їли. Також пам'ятаю, що у сусідів був кінь, якого теж з'їли. Більше нічого не пам'ятаю.

*Записав учень 11 класу
А. Касьяненко*

ДЗЮБА Ганна Іванівна

1927 р. н.

Народилася в с. Малашевка поблизу хутора Отрадна Балка (Стадня Балка), зараз цього села не існує. Під час голодомору мені було 5 років. Урожай 1932 року був такий, як зазвичай. Та поступив наказ з району вивезти все зерно. Люди не знали з якою метою це робилось, але розуміли, що буде щось страшне. Діти і дорослі вже влітку пухли від голоду. Люди ходили по полях та збирали колоски, зерно з мишачих нір. Неподалік від хати був ставок, люди потайки ловили рибу вночі, варили юшку і годували дітей. В сім'ї було троє дітей: дві сестри і брат. Не помер ніхто, але доводилося досить важко.

Записав учень 11 класу

О. Левченко

КОСЕНКО Єфросинія Дмитрівна

1929 р. н.

Мешкала в с. Познанка Одеської області

В нашій сім'ї було п'ятеро дітей. Борючись з голодом, родина збирала траву, запарювала її водою та робила млинці. Але все одно мама і тато ходили дуже голодні. Одного разу мати, щоб заховати трохи зерна, розсипала його на печі, застелила доріжкою і посадила зверху дітей. Але прийшли активісти, знайшли зерно і, не зважаючи на сльози матері, забрали його. Пізніше в сім'ї померло двоє дітей.

В селі була жінка, в якої помер син, і вона, щоб не померти з голоду, відрізала кожного дня його по шматочку і варила. По закінченню голодомору і після смерті батька і матері, мене і ще двох дітей забрали до інтернату.

СЕРДЮК Афанасій Данилович

1914 р. н.

Коли почався голод, мені було 19 років. Нас всього було в сім'ї шестеро: дві сестри, чотири брати і я, найменший. У 1932 році з нашої сім'ї почали забирати по одному, потім разом двох сестер. Куди – ніхто не знав, навіть батьки. А коли прийшли в черговий раз, я з братом утік з дому. Повернувшись, застали порожню хату. Сусіди нічого не знали. А пройшло вже три дні. Ми зрозуміли, що батьки померли з голоду. Далі нам самим треба було думати, як вижити. На щастя, в нашому селі проживав заможний селянин (прізвища не пам'ятаю), і ми пристали до нього на роботу пасти коров, вдень брали з собою казанок, варили в ньому кашу з молоком, отож і коров напасали, і самі не голодні були.

Записав учень 10 класу

О. Левченко

ШПЕЛЯЄВА Олександра Семенівна

1924 р. н.

В голодовку їли рогозу. Мати ловила взимку в ополонках на річці рибу. Варили пасльон. Я наїлася льонової макухи і ледве не вмерла. В степу по посадках шукали також козелики* (молочай) і їли. В нашій сім'ї всі вижили.

ЯХИМОВИЧ Тамара Федорівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Ставецька Слобода Київської області

Мені виповнилося 9 років. Пам'ятаю, що діти ходили пухлі від голоду. Мама збирали бур'ян і варили. Здорові хлопці ходили на річку і на дні річки збирали ракушки, багато дітей тонуло. В селі дуже багато людей померло від голоду.

Батька забрали взимку, а за що – ніхто не знає. Працював він в районній раді інструктором. Взагалі взимку 1932–1933 років багатьох чоловіків забирали невідомо куди і невідомо за що. За батька мама вже дізналася через кілька років потому, що його розстріляли.

Траплялися випадки в селі, що люди їли померлих, божеволіли від голоду. Прізвищ та імен не пам'ятаю.

с. МИХАЙЛО-ОЛЕКСАНДРІВКА

АВДЄЄВА Любов Антонівна

1920 р. н.

Народилася в с. Сольварка. В родині було п'ятеро дітей. В роки голодомору мені було 12 років. Згадую, що від комуністичної партії приходили люди і забирали останню їжу: де яка була крупа чи мука була, – все забирали до останнього. Пам'ятаю, що їли траву, коріння рослин, з лободи пекли млинчики, зривали листочки з дерев і їли. Дуже багато людей тоді вмирало від голоду, холоду, від виснаженості, і цих людей замотували в рядна і кидали у величезну яму, а потім заривали.

* Див. прим. на с. 211. Козеликами (козельцями) також могли називати деякі інші рослини з родини айстрових, передусім – зміячку (чорнокорінь), квіткову рослину; у їжу вживали її листя та коріння чорного кольору, зовні подібне до коріння моркви. На смак відварене коріння нагадувало спаржу або цвітну капусту. Вірили, що листя рослини рятує від укусів змії.

АВІЛОВА Зінаїда Іванівна*1932 р. н.*

У 1932–1933 роках була ще малою дитиною, але зі своєї дитячої пам'яті та зі слів своїх батьків, пам'ятаю про той час. Це були найстрашніші роки виживання, то дійсно був страшний голод! Розкуркулювали людей, відбирали все до останньої крупинки. А коли прийшла черга і до нашої сім'ї, у хаті вже не було нічого, окрім одного мішка кукурудзи. Але прийшли люди, це були односельчани, і почали відбирати кукурудзу, а в сім'ї було четверо дітей. Тоді батько поїхав до райцентру поскаржитися, де йому відповіли, що не може такого бути. Приїхавши додому, він побачив, що той чоловік продовжує сидіти на мішку кукурудзи, та й каже йому: «То вже май совість, збирайся з двором». Моя мати тишком вигорнула трохи зерна та зварила мамалигу. Якби вона не відвоювала той мішок кукурудзи, то пропали б всі. Згадую, що тоді була малярія, і я захворіла, їсти нічого не було. Просила в однієї бабусі, щоб та продала молока, але вона не захотіла. Потім брат матері дав трохи макухи. Спасалися тоді, чим могли. Їли траву, але вижили.

ГОНЧАРЕНКО Пелагея Савелівна*1928 р. н.*

В ті страшні роки ходили і забирали у селян зерно. А коли батько дізнався, що ходять по хатах, вирішив заховати зерно у грубі. Вирив невеличку ямку, в яку засипав залишки зерна. Коли прийшли сталінські посіпаки, то вони нишпорили скрізь, за допомогою загострених металевих прутів, знайшли і забрали сховане зерно. Батька забрали за те, що він сховав зерно, але згодом відпустили.

Крім мене, в сім'ї був 4-річний Григорій та 2-річна Ніна. Щоб вижити, мати вишкрібала з сівалок залишки зерна, з якого робили так звані матержаники. Одного разу після їх вся сім'я отруїлася. Декілька днів всі лежали і не могли піднятися з ліжка.

Наприкінці 1933 року ситуація поліпшилася. Батько влітку працював на полі: сів, складав солом у скирти і міг час від часу принести жменьку зерна, залишену у сівалках. Влітку 1933 року головною їжею були пагінці кукурудзи, які їли з сіллю, та макуха.

ГОЦОЛЮК Лідія Пантелеївна*1925 р. н.*

У 1932–1933 роках була ще дитиною, але пам'ятаю ті страшні роки голодомору. Тоді одним спасінням для людей була річка Тилігул. Вночі люди таємно ходили до річки та ловили рибу. Мати доставала кочергою з-під стріхи льон, розтирала його в муку і так годувала дітей. Всіх людей в селі, хто був трохи багатший, розкуркулювали, відбирали в них все, що бачили. Якщо знаходили якесь зерно, то сім'ю могли прямо на місці розстріляти. Дуже часто, особливо вночі, приїздив в село «чорний ворон» і забирав людей, не пояснюючи їм, в чому вони винні.

Пам'ятаю, як в село приїжджали по 15–20 старок та забирали зерно та хліб. А потім, за слухами односельчан, все це зерно та хліб викидали в море, аби тільки людям нічого не дісталось.

Люди вночі ходили на поле та шукали недозбирані колоски, потім розтирали їх та з'їдали. Але дуже боялися, щоб ніхто не побачив. Моя мати виробляла з макухи лепахи, щоб якимось прогодувати свою сім'ю. Люди вмирили, ховати їх не було часу, тому клали їх в мішки та несли в посадку, щоб закопати.

ЛЕБЕДЕНКО Марія Федорівна

1915 р. н.

В роки голодомору мені було 17 років. Згадую ті роки, як страшний сон. Зовсім не було що їсти. Щоб якимось прожити, ходила на річку і ловила мальків, потім приносила їх додому, перемелювала та змішувала з подрібненою травою і випікала коржики. Щоб вижити, ходили в поле та збирали колоски пшениці, жита, ячменю, приносили додому і мололи на жорнах. Із цієї крупи варили кашу і так перебивалися з дня на день.

НІКОЛАЄВ Іван Онупрійович

1930 р. н.

На той час мешкав в с. Нафтулівка Вінницької області

У роки голодомору я був ще малий. Їсти не було що, і спасався зеленою цибулею. Дуже добре пам'ятаю, як зривав цілий жмут зеленого цибулиння та їв без хліба. Води питної не було. Вода у нас була привозна, тому що люди жили біля річки, і всі колодязі були з солоною водою. Потім людям роздали землю, хто міг, той обробляв її волами та коровами, поки корови не пропали, бо годувати худобу було нічим. Дуже важкі роки були тоді.

ПЕТРИШИНА Нонна Адамівна

1931 р. н.

То були страшні роки голодомору. Люди продавали всі господарські предмети, навіть подушки, перини. Нас в сім'ї на той час було семеро. Працювали важко. Їли макуху, макаржани (це млинці з вівса), пекли їх на керосиновій лампі. Жити було дуже важко. Від голоду пухло дуже багато дорослих та дітей.

ПОТОЧЕНКО Ніна Антонівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Стрюкове Одеської області

У 1932–1933 роках люди від голоду пухли та вмирили. Їли макуху, пекли в печі буряки. Але насправді нашу сім'ю врятувало зовсім інше. На городі рясно родили

тоді огірки. На зиму їх солили в діжках. Взимку ділилися з сусідами солоними огірками. По степу збирали залишки зерна, колоски, потім мололи на жорнах. Деякі люди ходили на силосну яму, вибирали качанці кукурудзи та їли їх. Також готували страви з проса.

СМИРНОВА Анастасія Володимирівна

1923 р. н.

В нашій родині було восьмеро дітей. В роки голодомору мені виповнилося 9 років. В 1933 році помер батько від голоду, мати залишилася з дітьми. Їй було дуже важко прогодувати нас. Працювала вона в колгоспі, їй трішечки видавали дерті, а харчів дома зовсім не було. Їли ми ріденькі супи з дерті і листочків, щиріцю, лободу, із зерен щиріці варили кашу. Була в нас корова, вона і врятувала нас від голоду.

Жила в селі багатодітна родина Євсєєвих, у них було 10 дітей, батько і мати не працювали. Їжі в родині не вистачало, і почали їхні діти пухнути та помирати від голоду один за одним, а батько клав на тачку своїх померлих дітей і вивозив на кладовище. Там ще тоді була невеличка церква, він заносив туди померлих, клав один на одного, навіть не закопуючи їх, і повертався до хати. Із 10 дітей залишилася лише одна донька, а то всі померли від голоду.

ШЕПОТИННИК Сергій Федорович

1928 р. н.

В ті важкі часи 1932–1933 років ходили та збирали цвіт акації, траву лободи, пекли коржі та їли. Багато людей з села повиїжджало. Згадую, що в селі вся сім'я померла від голоду, залишився тільки батько, який виносив своїх померлих дітей на рядні та відносив до пам'ятника. Люди працювали дуже тяжко. Їли траву, бур'яни, бурячиння, макуху. Пекли хліб на керосиновій лампі.

ЩЕЛКУНОВА Марія Андріївна

1924 р. н.

Народилася я в 1924 році (в документах записали 1926 рік) в с. Вейсове (нині с. Ставкове). В роки голодомору мені було 8 років, і я тоді вже жила в с. Михайло-Олександрівка. Рідного батька не бачила. Мати розповідала, що батько був писар і його вбили, коли мати була вагітною.

Потім мати вийшла вдруге заміж, працювала на полі, потім в столовій кухаркою. Нерідний батько працював на тракторі. Сім'я наша дуже голодувала. Бабусю і дідуса розкуркулювали, і вони дуже турбувалися за нас. Купили нам хатинку, щоб нас не вивезли в табір. Зараз в тій хатинці живе родина Михайликів. Дідуса і бабусю вивезли в табір, і більше вони не повернулися.

с. НОВОСЕЛІВКА

ПЯСЕЦЬКА Зінаїда Павлівна

1923 р. н.

У 1932 році пшениця вродила дуже гарна. Коли привозили пшеницю на гарман, то люди її перевівали, молотили. І лиш після того колгосп давав людям зі 100 центнерів 15 % борошна (пшеницю не давали). У нашій сім'ї було шестеро дітей. Мені на той час було 10 років. Батька ще до 1932 року заарештували і вислали до Сибіру. А репресували його за те, що він не хотів віддавати своє господарство (худобу) до колгоспу і не бажав працювати на колгоспній фермі.

Мати пішла працювати свинаркою, тому що їй нічого не лишалось. Треба було жити і годувати дітей, адже всю худобу, крім корівки, забрали до колгоспу. За роботу на свинофермі ставили палички (трудодні), а зарплатні не було. Зарплатню давали в кінці року, якщо було що давати, а якщо не було – то й не давали. На той час наша хата стояла навпроти заготзерна (елеватора). Я, будучи маленькою на зріст, ходила туди. І робітники, жаліючи маленьку дівчинку, насипали мені у платтячко зерно – пшеничку, яку спішила віднести додому мамі.

Такій великій сім'ї цієї пшениці, звісно, не вистачало, навіть до кінця осені. Потім пшеницю вивезли з елеватора. І стало зовсім скрутно. Прийшла зима, а їсти в сім'ї вже нічого не було. Але на щастя у нас за городом стояло чотири скирти льону. Діти ввечері потайки ходили до скирт і збирали все, що можна було вжити в їжу. Таким чином, нашу сім'ю врятував льон і корівка, яку не забрали до колгоспу.

З льону мама робила муку: спочатку льон треба було проварити, а потім висушити. І аж тоді пустити на молотарку. І тільки після цього виходила мука. Так ми і прожили зиму 1932 року.

Навесні 1933-го року пішла трава, а саме щавель. Щавля у Новоселівці не було. Я з братами і сестрами та сусідськими дітьми, взявши мішки, йшли за щавлем аж до Маринового. А, принісши додому, щавель дрібно різали й кидали в биту муку. З цього мама пекла макоржаники.

На той час, коли люди йшли на поле зібрати корінці кукурудзи, по полях їздили на конях посланці від голови колгоспу і розганяли людей. Голова казав, що краще нехай ті корінці згниють, ніж їх люди зберуть. Але все-таки за весною прийшло літо, і був непоганий врожай. Після збору урожаю людям почали давати муку. Тож тоді люди від'їдалися. В той рік вродила гарна кукурудза. Люди варили з неї латуру (кукурудза з молоком). Ше пригадую, що на вулиці Леніна тоді жили переселенці – німці, яких переселили з хутора для того, щоб будувати МТС у с. Шевченкове. Сільрада знаходилася тоді у Карнагорово. Головою в той час був Карл Ліпних, він був також німець.

Я вважаю, що голод був створений штучно. На щастя, у Новоселівці жодна людина не вмерла з голоду.

с. ПЕТРІВКА

БІЛОУС Наталія Іванівна

1926 р. н.

Зиму 1932 року пережити якось вдалось А ось весною 1933-го року було дуже важко. Коли вже не було що їсти, люди виповзали в балки «пастися» молодою лободою. Так, Грицун Федот з останніх сил виповз в балку (поблизу сучасної школи), наївся досхочу і тут же помер. В багатодітній сім'ї Злонських померла найменша дівчинка. Сім'я голодувала, всі речі мати виміняла на продукти, тому не було навіть в чому поховати. Загорнули в стару ряднину, так і поховали.

ДАНИЛІШИН Микола Захарович

1918 р. н.

В 1930-ті роки не минуло розкуркулення і наше село Петрівку. В селі було створено ревком, члени якого Горбач Павло, Шуляк Микола, Залевський Ілля, Гаєвський Іван, Стефанський Станіслав вважались активістами колгоспного ладу і брали участь в розкуркулюванні своїх односельчан – Копача Йосипа, Іринчук Пантелея, Іринчук Трохима, Гусара Андрія, Іринчук Афанасія, Шевченко Фоми, Мацуї Ганни та Мацуї Павла. «Ревки»*, як їх називали в селі, забирали худобу, віялки, молотарки, меблі. Живність відводили на колгоспну ферму, «усупільнювали», а майно і меблі відвозили в контору і в певний день проводили «торги», на яких бідняки могли за безцінь купити певні речі.

«Ревки» ходили по хатах з метою щось знайти. Частину забраних речей активісти привласнювали. Дехто з «куркулів» не хотів добровільно віддавати своє майно: жінки благали, стаючи на коліна, діти плакали, чоловіки мовчки спостерігали, як їхні односельчани забирають у них нажите важкою працею добро. Син Гусара Андрія Михайло вчинив опір «ревкам», не віддавав корову і свині, намагався заховати залишки зерна, городини та інших продуктів. Його заарештували і вислали на Соловки, звідки він і не повернувся. Заарештовані були Іринчук Пантелей та Іринчук Єрмолай. Відсидівши 10 років в тюрмах, вони теж не повернулися до села.

КОПАЧ Тамара Іванівна

1916 р. н.

Згадую роки голодомору, як страшний сон. Через засуху 1932 рік був неврожайний. Колгосп змушений був здати за рахунок хлібозаготівель все зерно, навіть насіннєвий фонд. Багато сімей, особливо багатодітних, голодувало. Люди їли траву (рижій**, берізку, щиріцю), ловили суслив, зимою збирали замерзлих ворон

* Похідне від ревкоми (революційні комітети) – надзвичайні органи більшовицької влади, що діяли на окупованій території УНР до 1921 р. і відзначалися особливою жорстокістю по відношенню до місцевого селянства.

** Рижій – однорічна олійна рослина родини капустяні. Насіння рижію містить до 46% олії; подібне до іншої популярної олійної культури – ріпака.

і варили їх. Сікли листя щавлю, бурячиння, рижю, додавали туди макуху і пекли на олії з свиріпи коржики, так звані мандроти, матержаники.

МАЗУР Зінаїда Захарівна

1909 р. н.

Мати моя ходила по селах і міняла речі на берізку. Одного разу їй вдалося вимінити розкішний американський платок на пуд берізки і краєчок обрізаного хліба. Цей окраєць запам'ятався дітям на все життя. Дехто з жителів їздив на станцію Кам'яний Міст Миколаївської області. Там на платформах грузили буряки, люди крали мерзлі буряки, які потім терли і варили. Весною 1933 року в колгоспі посадили сорго*. Люди виривали вночі зерно, тому сходи зійшли рідкі і бригадира колгоспу Олексія Ткаченка судили.

ПИЩЕНКО Катерина Іванівна

1926 р. н.

Масової смерті в селі не було. Багатьох людей врятував від голоду голова колгоспу ім. Сталіна Спектор (єврей за національністю). Він мав зв'язки в Херсоні, Умані, Одесі. Діставав дерть, сорго. В колгоспі варили з сорго кашу і давали по дві ложки тим, хто працює. Люди варили кисіль з висівок. Дехто ходив на лиман в сусіднє село Ташине і ловив раки. Більшість петрівчан ходили тайком на степ, збирали насіння берізки, розривали мишоловки з сорго, яке потім мили, сушили, дерли на кам'яних жорновах і варили латуру. Ходили наші жінки і на Середне. Там були скирти. Вони трусили скирти, щоб навіяти хоч трохи зерна.

СЛІПЕНКО Ганна Юхимівна

1926 р. н.

В 1932 році мені виповнилося 6 років, але я добре пам'ятаю, як батько заховав зерно під підлогою, на якій гралися діти. Підлога була застелена невеличкою доріжкою, на якій розміщалося четверо дітей віком від 2-х до 8-ми років. Хто б не заходив в хату, діти гралися і не сходили з доріжки. Правда, коли не було вдома батька і матері, приходили материні брати дядько Василь і дядько Іван, гралися з дітьми, а потім набирали в кишені зерна для своїх сімей, умовляючи дітей нічого не говорити батькам. Від голоду померли діди: Сліпенко Степан і Головенко Арсентій. Моя тітка Грицун Марфа Арсентіївна розповідала, як вона з чоловіком викопала в хаті яму, куди заховала три мішка зерна. Час від часу брали вони звідти по кілька пригоршень зерна і варили латуру чи пекли коржики. Щоб ніхто не запідозрив про наявність у них зерна, жінка по два рази на тиждень мазала глиною долівку, а готувала їсти вночі, щоб ніхто не чув і не бачив.

* Сорго звичайне (також: турецьке просо) – вид трав'янистих однорічних рослин роду сорго родини злакових; харчова, кормова, технічна культура.

с. РОЗКВІТ**КРИЧЕВСЬКА (ФІЛІПЧУК) Любов Василівна***1928 р. н.**Мешкала в с. Сабатинівка Одеської області*

Під час голодомору мені було 5–6 років, жила з батьками на Кіровоградщині. Вижили за рахунок того, що мама збирала лушпайки з картоплі, огризки, додавала туди дерть і варила таку баланду (суп). Коли вже зовсім нічого було їсти, мама ходила по селу, міняла речі, одяг.

Заховати нічого не можна було. Ходили перевіряючі, шукали скрізь. Пам'ятаю, як знайшли в солоні схованих декілька кілограм муки та й пустили її всю по вітру, а мама дуже гірко плакала, бо із тої муки можна було тиждень галушки варити.

Навесну зовсім погано було. Помер мамин брат – Ланнік Мойсей, а в нього залишились дружина і донька. Виживали за рахунок молоденької зелені. Їли тоді матарджаники – це молоду кропиву і лободу мололи, додавали ложку дерті чи муки (як була) і смажили без масла. Їли також цвіт кульбаби і акації, траву калачики.

Після війни також голод був, але не такий важкий. Пам'ятаю, що батька забрали на фронт відразу, а нас з мамою троє дітей залишилося. Село було окуповано румунами. Жили ми тоді вже в Березівському районі. Мені було вже 15 років, і я ходила допомагати жінкам орати землю. За роботу давали якусь їжу.

КРИЧЕВСЬКИЙ Вілен Семенович*1923 р. н.**Мешкав у м. Одесі*

Дуже важко розповідати страшні відомості минулого, а тим паче голоду. Це був справжній голод. Люди пухли на очах і падали мертвими. Я пам'ятаю, як десятилітніми хлопчиками ми бігали по звалищам і смітникам, збираючи пташині кишки, цвілу їжу, щоб потім з'їсти. Ми ходили до школи (одеська районна школа № 19), де були бідні й багаті. У школі були обідні перерви, на них багатим школярам давали їсти: різні каші (більше всього гречану з молоком), якісь бутерброди та рідесенькі супи. Ми стояли тоді біля стінки і дивилися, як вони їдять, а вони бачили нас, і самі не доїдали. Приносили нам молоко, так і рятувалися. Потім мене забрала мати, вона працювала і приносила маленькі шматочки хліба, і цим рятувала мене і себе від голоду.

СЛОБОДЕНЮК Петро Васильович

1935 р. н.

У 1932–1933 роках у нашій сім'ї стався трагічний випадок, пов'язаний з голодом. Для того, щоб якось прогодувати сім'ю, матір з батьком виходили на роботу, залишаючи маленьку дитину одну вдома. Це був мій старший братик, якому виповнилося лише рік. Він дуже хотів їсти, але їстівного під руку нічого не потрапляло і тоді він наївся соломи. Коли батьки повернулися додому, то дитина вже була мертвою. Це було дуже великим горем для батьків, а згодом у них народився я.

СОЛОВЙОВА (ЛОЙЧЕНКО) Ганна Кирилівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Кам'яний міст Одеської області

Нас в сім'ї було семеро. Батько – Лойченко Кирило Васильович, мати – Лойченко Улита Дем'янівна, я, старші сестри: Тася та Оля, старший брат Вася і молодший на рік брат Гриша. На початок голоду старшого брата та сестри Тасі тут не було. Брат був в Умані, а сестра в Мурманську. Батька також вдома не було, бо він працював в каменоломнях в м. Керчі. В кінці літа – початку осені ми з братом ходили в поле і збирали колоски. Мені тоді було років 8–9, а брат був ще меншим. Їжі було зовсім мало.

З нашого села декілька чоловік також були в Керчі, і вони порадили матері, щоб вона з дітьми поїхали до батька в Керч, бо там є що їсти. Вона так і зробила. Але недовго вона там прожила. Одного разу мама щось з'їла і захворіла дизентерією. Її забрали до лікарні, де вона незабаром померла. Коли я довідалася, що мати померла, то її вже поховали. Я довго плакала на городі, а батько заспокоював, казав, що вона скоро прийде. Звичайно, я її не діждалася. Незабаром тато захворів рожею, його поклали в лікарню, а нас сусіди, що їхали в Первомайськ, привезли додому. Через деякий час приїхав батько. Працював в каменоломнях – добував гроші. Робота була дуже важкою, а харчування дуже поганим. Потім він пішов працювати в колгосп. Там давали трохи їсти латуру (щось середнє між кашею і супом з муки). Батько сильно виснажився і помирав з голоду. Він почав хрипіти. Я побігла до тітки. Тітка прийшла, але допомогти вже нічим не могла.

Родичі ледве викопали могилу. Коли батька ховали, я була в школі, стояла на порозі і дивилася як його несли. Людей майже не було (двоє чи троє родичів). Я не усвідомлювала, що сталося. Від голоду не розуміла цієї трагедії. Це була не остання смерть в нашій сім'ї. Скоро помер менший брат Вася. Мене забрали в будинок для сиріт (інтернат) при колгоспі. Давали трохи їсти, але мало. Я дуже опухла, але, що там їла, не пам'ятаю. Старша сестра Оля побачила це і забрала мене додому. На городі і в садку було трохи зелені і фруктів, також були молоді кабаки. Коли рвала вишні, я не розрізняла їх. Це були просто якісь темні плями. Сестра ходила на роботу, а мене клала на порозі, головою надвір, щоб я могла когось покликати, бо ходити була не в змозі. Сестра у взутті приносила трохи зерна. Його молола чи так просто варила. Ось так вона врятувала мене від смерті.

Те, що я пережила, забути неможливо. Заперечувати те, що голодомору не було – це зрадити пам'яті мільйонів померлих в 1932–1933 роках.

СТОЯНОВА Марія Миколаївна

1927 р. н.

В роки голодомору 1932–1933 років я була дитиною. У сім'ї дітей було багато, але, на щастя, батьки працювали в колгоспі, який очолював М. О. Посмітний*. Всім працюючим людям давалися пайки для харчування. Їх було достатньо для існування.

с. РЯСНОПІЛЬ

БАСИСТА Олена Іллівна

1911 р. н.

Мешкала у с. Оленівка Одеської області

Наша родина була великою – 8 чоловік (двоє братів і чотири сестри). Це були страшні роки, якби люди не працювали, вони б не могли прогодувати своєї родини. Їли виключно те, що росло на полі. Ніколи не зітруться в пам'яті ті спогади, коли безсило падали на дорозі голодні пухлі діти. Нашій сім'ї пощастило, бо я працювала продавцем в магазині, тому родина сяк-так перебивалася. А інших хай Бог береже від такого лиха. Пухлі люди, їхні голодні очі та холодний піт на рідних спітнілих обличчях.

ВІРИЧ Любов Петрівна

1921 р. н.

В моїй родині проживало 8 чоловік, 6 дітей і 2 батьків (з них три брати і три сестри). В ті страшні 1932–1933 роки годувались насінням свиріпи. Кожного дня всією родиною ходили в поле за насінням, а хворий батько залишався вдома, щоб наварити на родину мамалиги. В тяжких умовах доводилося збирати насіння й інших трав, щоб було чим прогодуватись. Поки ми були в полі, батько варив їжу в декілька прийомів, тобто насіння заливалось водою 4–5 разів, потім вода зливалася, вариво розливали на столі і ділили кожному залежно від віку. Так як я була найменшою дитиною в родині, то й діставалось мені найменше. В мене була

* Макар Посмітний (1895–1973) – голова колгоспу (в нинішньому Березівському районі Одеської області), талановитий організатор «колгоспного будівництва» в УРСР; прихильник та ініціатор запровадження новітніх технологій у сільськогосподарське виробництво; обирався депутатом Верховної ради СРСР, членом ЦК КПУ; двічі Герой Соціалістичної Праці. У радянській пропаганді став легендарною особистістю, подібно до Олексія Стаханова, Парасковії Ангеліної та ін.

маленька скринька. Одного разу я вирішила ховати туди кусочки мамалиги, щоб пізніше можна було з'їсти.

В родині було маленьке телятко, яке продали, щоб купити хліба. Але виручених грошей вистачило ненадовго. На допомогу прийшли заможніші сусіди, які жаліли малу дитину і інколи підгодовували. Пам'ятаю, як голодували інші родини, особливо важко було малим дітям. У них пухли ноги, тіло робилось дистрофічним, животи були випуклі. Діти плакали, не розуміючи, чому матері не можуть їх нагодувати.

ДОЛГОШЕЯ Іван Іванович

1926 р. н.

З дитинства залишилися спогади голодного життя. Люди тоді були такі худі, мов ходячі скелети. Мати варила їсти з усього, що було під ногами: з трави, кори дерев, жолудів. Коли тепер бачу, що лежить на землі кусок хліба, серце обливається. Адже в голодні роки цей кусень хліба міг врятувати життя якоїсь родини...

ЯКУБЕНКО Іван Михайлович

1928 р. н.

Я був маленьким, тільки пам'ятаю, що завжди хотілося їсти. Їли макуху, цвільний хліб, коли була корівка вдома, то мати ділила молоко по чашечці. А коли не стало й цього, їли лободу, кору дерев, жолуді. Люди були виснажені голодом, тяжко згадувати, що довелося пережити всім в ці роки.

с. САХАРОВЕ

ГАРЛІНСЬКА Раїса Миколаївна

1932 р. н.

Під час великого голодомору в нашій сім'ї голодували не дуже. Жили ми непогано. Батько заробляв добре. Але інші люди пухли від голоду, деякі вмирали. Коли мені було три роки, а молодшому брату півтора роки, батько пішов від сім'ї до другої жінки, мати лишилася сама і годувала п'ятьох дітей. Згодом мати від'їхала до Одеси, заробляти гроші, залишивши дітей на свою маму. Всього у бабусі було 14 дітей і 10 з них вона поховала. В той час була лікарня лише в районному центрі, тому лікувалися вдома самі. Деякі виживали, а деякі вмирали. Коли в сім'ї не було, що їсти, я зі своїми братами ходили на поле і крали пшеницю, пекли калачі. Мати приїжджала рідко і привозила гроші, а одного разу привезла велосипед, на якому сама тяж їздила вночі на поле.

*Записала учениця 8 класу
А. Ротар*

КИРИЧЕНКО Віра Якимівна*1931 р. н.*

Сім'я була велика, то було дуже скрутно, постійно хотілося їсти, лягали спати з постійним відчуттям голоду. Щоб вижити, їли щавель, збирали потай колоски, ловили горобців, їли макуху. Всі померлі родичі поховані в с. Сахарове.

*Записав учень 10 класу
С. Погребняк*

ПАВЛЕНКО Тамара Олексіївна*1930 р. н.**Мешкала в с. Сахарове Одеської області*

Під час голодомору перебувала в с. Сахарове. В тяжкі часи, коли не було чого їсти, споживали макуху, збирали колоски, ловили горобців, ворон, їли суслів, ловили в степу суслів на сільці. Добували їжу, хто як міг. Мати працювала у колгоспі, то приносила пайки, які і рятували сім'ю від голодної смерті. Від літніх людей чула, що від голоду пухли цілими родинами, навіть були випадки, коли люди їли мертвих дітей. Більшість померлих поховано на сільському цвинтарі.

*Записав учень 10 класу
С. Погребняк*

ФІЛІМОНОВА Марія Олександрівна*1932 р. н.**Мешкала в с. Сахарове Одеської області*

Власних спогадів немає, тому передаю почуте від батьків. Народилася в 1932 році в бідній родині. Під час голодомору проживала в селі Сахарове. Їли січку на полі. Брала в руки жмут січки, віяли на вітру, щоб добути зерна, і жували їх. Їли щирицю, ловили горобців, інших птахів. Батько працював у кузні, а мати наймалася працювати на городах.

Батько розповів мені про те, як він ніс додому хліб, зароблений у колгоспі. За ним погналися двоє голодних чоловіків. Хоча він утік від них, але вони, напевно, могли б і убити його за той хліб, настільки вони були голодні. Вони бігли за ним аж до самого дому. Він потім казав: «Вони б розірвали мене за ту їжу!»

*Записав учень 10 класу
М. Перінський*

ШЕЙКО Ганна Прокопівна

1931 р. н.

Мешкала в с. Златоустове Одеської області

Під час страшного лихоліття мені було 3 роки. Батьки були колгоспниками, про голодомор пам'ятаю з їх розповідей. В ті часи, найчорніші та найстрашніші в житті, людей в нашому краї рятував Тилігульський лиман. Селяни ловили там рибу-колючку, варили з неї рідку юшку, хоч і з одної рибинки, аби водичка була чимось засмачена, терли і кісточки з рибкою та їли. Щоб вижити, ловили ховрашків та мишей-полівок. А ще рятувала кукурудза, її дробили і варили до ледь густого стану.

Таке творилося, що згадувати страшно! Від хвороб, які накопичувалися під час голоду, помер старший брат Іван. Батьки також померли від хвороб, що отримали в ті роки, прискорилося їх смерть. Може б і жили довше. Дуже хочу, щоб чорна полоса більше ніколи не приходила.

*Записала учениця 8 класу
О. Чижик*

с. СОФІЇВКА

АРАТОВСЬКИЙ Петро Вікторович

1928 р. н.

В сім'ї було п'ятеро дітей, я був наймолодшим. Мої батьки працювали в колгоспі. Коли до нас приходили і відбирали все зерно, якісь залишки від їжі, то мати дуже плакала і благала залишити трохи дітям, але вони все ж таки забрали. Спочатку я не розумів, що трапилось, чому люди приходять і все забирають, а потім батьки мені сказали, що немає врожаю, і люди голодують. Та на щастя, батько заховав зерно в яслах корів. Кожен день мати брали по жмені зерна і варили.

Середній брат пух від голоду, тому що не було що їсти, і він пив лише одну воду. Сестри почали красти зерно і приносити додому, пекли з цього зерна млинці, щоб врятувати брата. Так і вижили. Ніхто з рідних від голоду не помер, але в селі дуже багато людей пухли від голоду і помирали. Та все ж таки, люди цей час пережили і почали сподіватися на краще життя в майбутньому.

ГОЛОВЧЕНКО Ганна Гаврилівна

1912 р. н.

Мешкала у с. Чорногірка Одеської області

Почалася колективізація. Був гарний урожай зерна, та тільки його вивозили або згодовували худобі, а людям видавалося по 25 грам кукурудзяної муки. А у кого залишалося зерно з попередніх жнив, відібравши його, могли і покарати.

Під час голодомору я проживала і працювала в Чорногірці кухаркою. Щоб вижити і врятувати свою сім'ю, ризикуючи життям, брала зерно і годувала близьких та рідних. А покарання в той час було дуже суворе: за один колосок вкраденого зерна присуджували один рік ув'язнення. Пригадую випадок, коли моя знайома вкрала три колоски, і їй дали три роки ув'язнення. А якось мати вирішила допомогти і прибрати біля машини з зерном, а замість подяки її заперли з покаранням. Були дуже важкі часи, на очах у мене вмирало багато людей, а найважче було спостерігати за тим, як діти пухли від голоду.

Основною причиною великої біди було не стихійне природне лихо, а насамперед факт фізичного знищення українських селян штучним голодом.

ЕМЕЛЬЯНЕНКО Надія Антонівна

1924 р. н.

У сім'ї було сім чоловік. Ми дуже голодували, не було нічого їсти. Під час голодомору помер батько, дідусь і тітка, їли тільки сусликів, яких наловив брат, і рибу, яку ловила мати, і так вижили.

с. СТАВКОВЕ*

АНТОНОВА Клавдія Степанівна

1930 р. н.

Мешкала в с. Демидове Одеської області

Про голод мені розповідала мама, Антонова Віра Мойсеївна, 1910 р.н., бо на той час я ще була дуже мала. Хліба було повно, але не в селян, а на складах, куди його звозили, забираючи у людей, і де добре охороняли. Згодом люди написали Сталіну листа, в якому йшлося про те, що хліба багато у їхньому селі, а люди голодують. Сталін його не отримав. Написали другого листа. Його отримав Калінін. Люди очікували підтримки, а прийшов наказ розстрілювати всіх, хто не віддавав зерно з власної оселі. Люди пухли і помирали з голоду. Згодом все село вийшло в поле, де тракторист на «ХТЗ» орав землю на хліб для селян. На ранок його вбили.

ВОСКОВЕЦЬ Євдокія Диментіївна

1935 р. н.

Мешкала в с. Вовчицьк Волинського воєводства

За розповідями моєї матері, до них у село приїздили з півдня обмінювати одяг та посуд на зерно, картоплю, гречку. У Волинській області голоду не було. Хоч продуктів було небагато.

* До 1945 р. – с. Вейсове.

ЗУБІВ Ганна Дмитрівна

Р. н. невідомий

Мешкала в с. Копач Станіславського воєводства

В 1932 р. у мене було двоє маленьких дітей. В нас була корова на той час, ще було трохи картоплі. Жили бідно, але голоду не відчували. Із східних областей України ішли люди з опухлими ногами від голоду. Вони просили хоча б щось поїсти. До нас прийшла ледве жива вагітна жінка і дуже просила (можна навіть сказати, молила) дати їй чогось поїсти. Я сказала, що ми живемо дуже бідно. Їсти самим не вистачало, але ми поділилися тим, що в нас було: картоплею в мундирах і ріденькою юшкою з кукурудзи. Жінка зі сльозами поїла і сказала, що в трьох попередніх хатах їй відмовили. І таких випадків було дуже багато. Люди, які голодували, носили одяг, речі побуту і міняли на харчі, тому що в них були голодні діти, які вимирали один за одним без їжі.

КИНДА Володимир Іванович

1927 р. н.

Мешкав в с. Чижове Одеської області

Дітей у сім'ї було п'ятеро. Їли траву, смажили матержаники, блинці, після яких хворіли. Люди пухли. Дуже тяжко було. Старші діти ходили на поле, збирали колоски, які потім забирали. Якщо ловили, активісти жорстоко били. Матері ходили до скирт, трусили їх. Натрусять склянку-дві зерна та й на жорна. В 1933 році батько їздив до Одеси по хліб: булку-дві купить, то й добре, а якщо більше – відберуть інші голодні люди.

КОСТЮНІН Федір Семенович

1929 р. н.

Знаю про голод від батьків Костюніних Семена Олексійовича та Парасковії Мартинівни. Померлих від голоду було більше, ніж під час війни. Їли кінський послід, бо там можна було знайти зерна пшениці. Шукали і їли різні корінці, кору дерев. Під корою знаходили черв'ячків та личинок. За знайдений на полі качан кукурудзи чи зірваний колос саджали до в'язниці. Обшукували все: хати, комори, підвали, задні двори. Спочатку збирали тільки зерно, а потім всі інші продукти харчування.

ОНОФРІЙЧУК Олександра Арсеніївна

1931 р. н.

Голод – закономірне звірство сталінської влади. Він є також і розплатою за людські гріхи. Кожного дня помирало дуже багато людей. Вони довгий час лежали там, де їх застала смерть, а через деякий час їх вивозили хоронити, а деяких розривали на шматки і з'їдали.

ПРОВА Віра Матвіївна*1931 р. н.*

Під час голодомору проживала на хуторі Вейсове (нині с. Ставкове). В ті роки я була дворічною дівчинкою і нічого не розуміла. Згодом, коли піросла, моя мама, Ацук Феня Василівна, 1901 р. н., розповідала про те лихо, що їх спіткало. Було їх в сім'ї семеро. Батько загинув, а дві сестри померли від голоду. Мати розповідала, що люди плакали, вмираючи, просили хліба. Розпухали, їли одне одного, шукали їстівну траву, ягоди, гриби. На сьогодні я дуже вдячна Богу за те, що він врятував мені життя.

с. СТЕПАНІВКА**ГРИГОРЕНКО (СИНКЕВИЧ) Аполлінарія Василівна***1924 р. н.**Мешкала у с. Воловодівка Вінницької області*

Я була одна в батьків. Батько Василь, мати – Васирина. Батько помер в 1932 році. Залишились ми з мамою вдвох. Було дуже важко. Забрали в нас все зерно, навіть у глечиках забирали заховане зерно. Їли лободу, кріп, цвіт з акації. Мама ходила на роботу, полола буряки, а я їй допомагала. Мама вже зовсім не могла робити, не було сил. Тоді мама попросила мене, щоб я пішла і нарвала цвіту з акації. Коли я рвала цвіт, то як упала з дерева і прибилась, була без свідомості. Підвода їздила по селу і збирала мертвих і мене підібрали. Коли до мене повернулась свідомість, я побачила, що лежу на підводі з мертвими. Я почала просити тих людей, щоб мене не везли на кладовище.

Вони мені відповіли, що повезуть мене до дитбудинку. Я прожила там до 1937 року, потім приїхала рідна тітка і забрала мене в Березівський район. В 1947 році вийшла заміж, народила п'ятьох дітей.

САБАНЧУК Петро Петрович*1925 р. н.*

В часи голодомору жили ми бідно. В сім'ї було сім дітей, батько та мати. Мені був восьмий рік, коли батька забрали у в'язницю. Його вважали куркулем, бо він мав косарку і драч. Потім батька відпустили, але він дуже захворів. Харчувалися ми під час голоду різними травами, бабками, корінням, шкаралупами, мерзкими овочами. Навіть ці овочі відбирали.

Брат і сестра померли від сильного голоду. Все наше господарство відібрали, залишилась одна корова. До школи ми ходили напівроздягненими, часто босі. В ті часи був утворений загін з молодих людей, комсомольців. Вони ходили зі щупами і перевіряли, де і що заховано. Люди ховали все своє майно в землю, гній,

аби тільки щось зберегти. Малі діти ходили і збирали колоски. За один кілограм колосків судили і саджали до тюрми. Все своє майно люди повинні були віддати бо колгоспу.

Ганна Закливець, яка жила у с. Заводівка, мала 5 дітей. Назбиравши один кілограм масла, вона понесла на базар, щоб його продати. Але її спіймали і посадили до в'язниці на п'ять років. Відсидівши свій термін, вона мала виходити, але почалася Фінська війна і її залишили ще на п'ять років. Чоловіка її забрали на фронт і діти залишились самі. Через п'ять років її відпустили. Життя було тяжким і люди дуже страждали. У 1941 році мене і батька забрали на фронт. Батько там загинув, а я повернулася до рідного села Степанівки.

*Записала учениця Вікторівської школи
А. Дромашкова*

★ ★ ★

ЧОРНОЗУБЕНКО Марія Миколаївна

1930 р. н.

У нас була корова, так що ми голоду не сильно відчували, але засуха була дуже сильною. У мене була сестра Поліна, у якої було троє дітей. Чоловік її дуже любив випити і згодом, в період голодомору він помер. Сім'я осталась без батька. Поліна все віддавала дітям і в 1933 році померла теж. Троє дітей зосталось без батьків. Самому старшому було 10 років і його забрали до колгоспу. Йому давали зерно, але ж дуже мало. На цій крупі і виживало ці троє дітей.

АРАТОВСЬКА Ніна Григорівна

1927 р. н.

В нашому селі теж було скрутне становище. Коли я була маленька, то разом з матір'ю збирали траву і варили. В селі були люди, які вбивали собак і котів, потім їх варили і їли, щоб хоть якось вижити. Якщо хтось вкраде хоть жменьку зерна, то їх судили, навіть і вбивали. Люди зерно закопували в землю, але все одно його знаходили і відбирали. Спогади про цей час залишилися дуже гіркі.

*Записано зі слів чоловіка
Петра Вікторовича Аратовського*

с. ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКЕ (з 2016 р. – с. НОВОКАЛЬЧЕВЕ)

МАЙСТРЕНКО Катерина Олексіївна

1927 р. н.

Мешкала у с. Семенівка Одеської області

Під час голодомору 1932–1933 років проживала в с. Семенівці Арбузинського району Миколаївської області. З 1950 року проживаю в с. Червоноармійське Березівського району Одеської області. Дивишся на сучасних дітей і радієш, що у чудовий час вони живуть, бо гарно одягнені, нагодовані, мають змогу всі навчатися, знають, що таке шоколад, телевізор, магнітофон...

Дивишся на них і сльози котяться з очей, бо пережити роки з 1927 по 1950 і навіть ні разу не промовити «шоколад», не попробувати його, ходити у в'язаних із вовни панчохах і сандалях, пошитих сільським циганом з якихось клаптів, – так виглядала я, «дівка» 20-ти років, у 1947 році. І не краще і до 1950 року, поки закінчувала Первомайське педучилище і почала працювати вчителем початкових класів у Червоноармійській семирічній школі. Це були дуже важкі часи, але не легшими були й попередні, про які я знала від батьків, рідних чи з книг. 1917–1922 роки – революція, громадянська війна, селянські заворушення, партизанські загони, організовані більшовиками ніби й за землю, й за волю. Боролися ніби за правду, а сіяли зло. Війна, розруха, неврожай, голод – це страшні слова. Але найстрашніше – це голод.

Спіткав він і моїх батьків у 1921–1922 роках. Народилися, жили і одружилися у злиднях, але жили надіями на краще. НЕП. Селянам дали землю. Тяглися на коня, і на воза, і на жатку. Косили, молотили у дворі і ціпами, і котками. Здавали зерно державі, але і собі щось залишалося. Пекли чорний хліб. Це вже було щастя, але коротке, бо десь з 1928 чи 1929 року почали «добровільно» організовувати колгоспи. Відібрали і коня, і корову, увесь реманент, навіть птицю. Але батько (як і інші селяни) не хотів іти в колгосп, бо щойно у складчину з сусідами придбали ще й віялку. І все це треба було віддати? А батько мій виріс із землі і зрісся з нею, то як віддати годувальницю-землю, і корову, коли уже народилося троє дітей (1927 р., 1930 р., 1932 р.)? Треба ж годувати сім'ю, а тут натиск, щоб ішов у колгосп. Кілька разів забирали корову, але батько показував якогось папірця і корову повертали. Але одноосібнику і жити ставало важко. А тут настає голод, вірніше навмисне винищення людей.

Я тоді не усвідомлювала всього, але групи людей у нашій хаті з ключками в руках пам'ятаю. Увесь город, сад, подвір'я, у хлівах було протикано отими списками. Коли знаходили схованку із зерном, скільки було крику, плачу! А яким гнівом кипіли очі батька, але не слід вступати у бійку чи велику суперечку, бо ще й у в'язницю заберуть: «індус», «саботажник», «куркуль» – ворог для держави! А мати плаче, кричить, лається, бо сільська «активістка» Наталка витягла вузлик з квасолею, який мама сховала у колисці під головою у моєї 4-місячної сестри. І такий самий гамір, крик, плач у сусідніх дворах.

Добре пам'ятаю пухлих мертвих людей під мурами, лежить хто чи стогне – ніхто не рятує, не допомагає, бо кожен ледве рухається, кудись іде, щось шукає. Жінка під муром сидить, плаче якось глухо: сили не має. Пам'ятаю, як вечорами батькова сестра ходила з драбиною кругом хати, щоб видерти горобців у стрісі, а потім їх варила чи пекла. Тітка жила окремо від нас, я часто з нею ходила вулицями, це все бачила дитячими очима.

Весною 1933-го батько ходив через Буг на поля с. Романівка збирати мишоловки і приносив насіння соняшників. Із села людей не випускали. Сусіди хотіли поїхати кудись, то їх вернули (казала мати). А хто вертався в село з якимись торбами, то на станції відбирали. Один чоловік помер, серце не витримало. Страшно уявити стан цих людей: адже дома його чекала дружина і шестеро дітей.

Батьки розповідали, що одна жінка з'їла свою дитину, а коли сусіди дізналися, почали шукати, то тільки ручку знайшли за дзеркалом. Страшна була зима. Забрали у людей і зерно, і картоплю, і все їстівне. Колгоспники уже нічого не мали. А одноосібники мали своє зерно, тому їх добре трусили, все переривали. Але наша сім'я не пухла з голоду, бо батько ховав потроху зерна у різних місцях вдома і у сестри. У хліві яму знайшли, зерно забрали, а довга яма, я пам'ятаю, була розрита. А у загороді під задніми ногами коня ямку (вузьку) не знайшли. З того зерна дерли крупу так, щоб і сусіди не чули і не бачили, з неї варили якийсь куліш – нас 5 і батькова сестра-вдова. Так і вижили. А влітку 1933-го батько уже не міг терпіти натиску і пішов у колгосп. Одного разу приніс у приполі свити близько 2 кг муки. Була радість, бо свого зерна уже не було, була різна зелень, хоч люди від неї часто весною вмирали.

с. ЧЕРВОНОВОЛОДИМИРІВКА (з 2016 р. – с. МИХАЙЛІВКА)

АНІСІМОВА Раїса Володимирівна

1938 р. н.

Мешкала в с. Тимофіївка Одеської області

В нашій сім'ї було 4 дітей, і щоб вижити та прокормити сім'ю, батько вирішив продати корову Катюшу. Продав і купив рушницю. Мати була проти, але потім погодилася з чоловіком. В хаті на зиму було 2 мішки кукурудзи, яку дали в колгоспі на зароблені трудовні.

Ходив батько на полювання кожного дня. Вбивав зайців, а ще й 2 вовка вбив, лисиць. Заяче м'ясо йшло на бульйон, а звіряче хутро носив у Мостове, де міняв на патрони, на муку, на крупу та матерію. Коли мати жарила коржики, це було справжнє свято!

Батько кормив не тільки свою сім'ю, а й допомагав сусідам. Він брав з собою на полювання сусідського хлопця Цапкаленка Миколу, з яким ділився здобиччю. Навесні мати ходила збирати квіточки з корінцями, їх варили і теж їли.

Люди були в той страшний час іншими. Завдяки людській доброті, щедрості та дружбі ми й пережили той страшний голодомор...

ГЕРАСИМОВА Любов Леонтіївна

1932 р. н.

Їли гнилу картоплю, грис*, кукіль** молотили на буклі, варили качаники, зайчикове вушко. Тяжкі, дуже тяжкі для моїх батьків були часи! Добре, що я була маленька, їжі мені не так багато було потрібно, бо інакше я б не вижила, так казали мені моя мати...

ОВЧАР Ганна Миколаївна

1924 р. н.

Мешкала в с. Ясенове Одеської області

У 1932 році мене за коси у 8-річному віці разом з матір'ю і батьком вигнали з власної хати. Нас називали куркулями. На дворі був сніг, мороз, але, не зважаючи на це, нам не дали навіть одягнутися. Що було далі – тяжко згадувати. У дядька було 5 дітей, 4 з них він поховав, а жінка пухла у лікарні.

Їли гав, котів, собак. Коли вже їх не стало, почали збирати насіння трав, лободу, їли все, що бачили. По сусідстві жінка з'їла власну дочку, а її кістки заховала в садочку. Людожерство в нашому селі стало очевидним явищем. Батьки наказували дітям, які залишалися вдома, щоб не виходили з хат, щоб їх не з'їли. Люди боялися людей...

ПРОКОПОВИЧ Анастасія Ісаківна

1937 р. н.

Мешкала в с. Миколаївка Вінницької області

Під час голодомору люди їли жаб, котів, собак. В пошуках їжі ходили по полях, їли горох, квасець, лободу, кропиву. В кого був кращий організм, той вижив, а в кого ні, той спух, вмер. Ще таке було: чоловік та жінка з'їли свою дочку, а сина прибили і кинули у погріб, щоб потім з'їсти. Але він вижив і втік з погріба батьків. Так він залишився живим. Бабка моя його знала. Люди звали його «душаний Андрій», бо батьки його душили...

* Грис – висівки (діал.).

** Кукіль – однорічна трав'яниста рослина родини гвоздикових; отруйна. Росте як бур'ян з-поміж злакових. Є сировиною для лікарських препаратів.

СКУПА Агафія Гаврилівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Стіна Вінницької області

Добре було літом: рвали лободу, листя з дерев, збирали бриндуші. Ближче поле було засіяне пшеницею і охоронялося. Борони Боже хоч би один колосочок вкрасти з нього! Били до того, що кров виступала, але ми вже настільки були знесилені, що не зважали на біль. Великою була радість, коли батько приносив додому жменю макухи. Мати варила юшку. Отак і виживали!..

с. ЧОРНОГІРКА

КЛЮКОВСЬКА Наталія Антонівна

1916 р. н.

Мешкала у с. Велика Цвіля Київської області

У 1932–1933 роках мені було 16 років. Тяжкі то були роки. Хліба не було. Люди голодували. Весною рвали молоду лободу, кропиву і варили з водою юшку. У сусідній хаті жила одна сім'я: мати, батько й четверо дітей. Мати померла першою: не витримало серце. Батько, дочка й старший син так опухли, що ходити не могли, згодом також померли.

Неподалік села на хуторі жила жінка з двома дочками. Меншій було 8 рочків. Якось її не стало видно. Сусіди запитували, де вона поділась, що довго не бачать її. Сестра відповіла, що дівчинка поїхала до тітки, в сусіднє село. Одного разу сусіди-хуторяни почули на вулиці сморід паленого волосся. Один хлопчик підкрався під вікно і заглянув. Побачив страшне видовище: мати смалила дитячу голову на черені. Повідомили в сільську раду. Звідти зателефонували до району. Все село дивилося, як везли на возі велику бочку, в якій була засолена розчленована дівчинка. Поряд з бочкою сиділа мати і старша сестра, їх супроводжував міліціонер з рушницею. Довго люди не могли отямитись від побаченого. Перед моїми очима ще й досі стоїть та підвода з бочкою. А кажуть, що такого не було. Що то тільки голод, а не Голодомор.

Пам'ятаю, як у село понаїжджало багато чужих людей із залізними палицями. То були продзагони. Жити стало зовсім страшно. Вони ходили з хати в хату і забирали усе збіжжя, чи то було посівне зерно, чи горох, чи пшоно, квасоля. Забирали все. Виливали з горщиків трав'яне вариво з лободи: шукали в тому «супові» зернинки. Хто з людей вступав у суперечку, того садили до в'язниці. Багатьох селян повиселяли до Сибіру.

За межі села не випускали. Стояли навколо червоноармійці з гвинтівками, вартували, щоб ніхто села не покинув. Лежали померлі люди. Хто помер під тисом, а хто біля своєї хати. Усі трупи звозили до однієї ями і закидали землею. Моїй матері наказали виїхати з села за 100 км. Покинули хату, все, що було, і мусили їхати, щоб не засудили. Поїхали на північ до батька. Він був ще раніше репресо-

ваний як «ворог народу». Добрі люди передали написану на клаптику його адресу. Все своє життя я приховувала, що я дочка «ворога народу». Нехай Бог помилює і одведе від нас усіх таку біду!

Записала учениця 8 класу
Г. Власова

ЦАПКАЛЕНКО Зінаїда Іванівна

1936 р. н.

Про перший голодомор в 1932–1933 роках мені розповідали мої батьки. В сім'ї моїх батьків було одинадцять чоловік: четверо сестер і п'ятеро братів, мама, тато. Дякувати Богу, ми всі вижили. Батько працював на мельниці, а мати доглядала за нами. Коли вже вечоріло, то мати ходила на мельницю до батька, змїтала муку із землі і приносила додому. Пекла нам блини і ми так жили.

А в другу голодовку в 1946–1947 років мені було 11 років. Люди їли макуху варену, ходили на поле збирали колоски, кукурудзу. Люди, які були дуже голодні, падали і вмирили скрізь: і на дорозі, і на вулиці, і на роботі, і навіть уві сні. Вони були змучені, навіть не могли розмовляти. Багато хворіли. В інтернаті дітям видавала держава продукти, але діти їх не отримували, тому що працівники інтернату забирали продукти собі, щоб прокормити свою родину. А дітей вони жорстоко били. Я навіть боюся згадувати про 1946–1947 роки.

Голодомор – це неначе війна, але на війні вбивали, а під час голодомору люди помирали самі від голоду. Це дуже жорстоко.

Записала учениця Вікторівської школи
Л. Закарян

ЯРЕМКІВ Ольга Кузьмівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Михайлівка на Сумщині

В 1932–1933 роках я разом з мамою проживала в селі. Люди господарювали самі, колгоспів не було. Були бідніші й багатші. Голоду я пам'ятаю мало. В ті роки мій батько працював інженером дорожнього будівництва в Кам'янець-Подільському. Він нам вислав посилки з продуктами, мукою, крупами. Ми проживали з мамою, і в мене була ще менша сестра Паша на 3 роки. Коли тільки починалися голодовки, матері було дуже важко з нами двома. Потім, коли стало скрутніше, батько приїхав і забрав мене до себе в Кам'янець-Подільський. У нього з продуктами не дуже було погано, їх добре годували. Він мене у себе тримав до 1934 року, привіз додому, як мені вже потрібно було йти до школи і не було вже такого голоду, а в кінці 1934-го батько нас усіх забрав до себе.

На початку 1932 року, коли я ще була в селі біля мами, пам'ятаю такий випадок. Я лежала хвора у ліжку. Бабуся спекла з останньої муки нам хліба, закрили мене в хаті саму і пішли всі по роботам та по господарству. Коли нікого не було

дома, у вікно залізла сусідка і забрала весь спечений бабусею хліб, а потім всі по-приходили додому, а їсти немає що, а я сказала, що сусідка забрала.

Також пам'ятаю ще випадок. У нас була комора, в якій ми тримали трохи продуктів. Нам її підкопали, залізли і все позабирали, а ми лишилися без нічого.

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ РАЙОН

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 130, 131, 134; оп. 3, спр. 12)

с. ДОЛИНІВКА

МУСТЯЦА Ніна Андріївна

1927 р. н.

Мешкала у с. Жабокрич Вінницької області

Народилась 8 листопада 1927 р. в Вінницькій області, Тульчинському районі, с. Жабокрич. Батько з мамою працювали в полі. Вирощували картоплю, коноплі, жито, квасолі. Кіньми обробляли землю, ціпами молотили, жорнами мололи. Все робили вночі, бо вдень працювали на господаря. Пам'ятаю, що в 1933 р. був сильний мороз і випало багато снігу. Всі овочі померзли, зварена з них «баланда» була дуже вонючою. Зерна було мало, тому пекли з борошна і липового листя коржі. Недалеко від нашого городу починався ліс. Батько заховав там клумачок зерна. Пам'ятаю, що декілька раз він приносив в рукавах по жмені того зерна, тоді для нас було свято. Хто мав сили рухатись, блукав по лісі, збираючи замерзлих птахів, звірів. А ще недалеко від лісу була криниця, і одного разу тато в ній знайшов опущену торбинку, в якій була кружка проса. Коли восени потеплішало, мати копала коріння трав, ламала гілки суниць, горобини, малини, калини, вишні і напувала нас цим напоєм. Пізніше вже було організовано кухню.

Записали вчителька Долинівської школи

Т. І. Молчанова та учні 5–8 класу

с. МОЛОГА

ГУЛА Ганна Григорівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Русанів Київської області

Я народилась 1927 р. в с. Русанів Броварського р-ну Київської обл. Рідний батько помер. Матір Анастасія Захарівна (1906 р. н.) вийшла заміж за Солов'я Григорія Володимировича (1911 р. н.). За своє життя матір народила дванадцятьох дітей. Вижило восьмеро: Марія (1933 р. н.), Ольга (1936), Любов (1939), Петро (1941), Катерина (1944), Євдокія (1946), Микола (1952). В 1933 р. моя бабуся по матері працювала в сільській столовій. Робота випадала різна: і поваром, і хліб пекла, якщо те, з чого пекли, можна було назвати хлібом, – лобода, вижимки, листя липи. Матір пекла буряки в печі. Я була хвора на золотуху, протягнула руку

за буряком, а вітчим вдарив по руці. В цей час зайшла бабуса і це помітила. Вона розгнівалась на маму і вітчима, і забрала мене до себе на роботу. Вона там і вдень, і вночі знаходилась. Завдяки їй я і вижила в той важкий час.

...Люди падали і вмирили прямо на вулиці, на дорозі. Батьки мого чоловіка, Анастасія і Іларіон Гулі, вмерли на дорозі під парканом. Їх син Трохим, а в майбутньому мій чоловік, подався на ст. Бобрик і влаштувався в колгосп, який займався розведенням коней, конюхом. Він потроху крав від коней зерно вівса, ячменю – приманював горобців, ловив, смалив пир'я і варив – так і вижив. Горобців тоді було багато...

Наша родина була бідна. Прийдуть нишпорити чоловіки з сільської ради, – а взяти вже нічого. Батьки поклали на піч маленький клумачок з зерном, а мені дали в руки дерев'яну мисочку. Всю хату перекинули, шукають. Дійшли до мене, – а я вдарила по руці мисочкою: «Не віддам останнє!» Чоловік плюнув, розвернувся і пішов. Одного з них звали Костюк Андрій. За довгі ноги прозвали його Шпагін. Ображав людей. У війну разом з сестрою пішов до німців, був старостою. До людей ставився гірше фашистів. Потім виїхав до Німеччини. Повернувся назад після Перемоги. До самої смерті люди його не простили. Так і вмер проклятим...

Мене врятувала бабуса. А люди їли клей з дерев, цвіт акацій, кору з дерев. В нашому селі випадків, коли батьки поїдали своїх дітей, не було. Лише чула потім від матері, що один чоловік зійшов з глузду і вбив свою дружину, щоб з'їсти...

...Дочекались весни 1933 р. Матір запухла від голоду. Не було сили ходити. Ми з вітчимом витягували її на сонечко грітися. Адже в хаті було холодно – дерева рубати на дрова не дозволяла влада. Топили і очеретом, і бур'янами.

Борони вас Боже, діти, зазнати цього лиха! Зараз чуєш нарікання, що важко жити. Всі мають шматок хліба, святого хліба. Запам'ятай це і розкажи іншим.

*Записали керівник історико-краєзнавчого музею Молозької школи
А. О. Стерненко та члени групи «Пошук»*

РЯЗАНОВА Олександра Сергіївна

1927 р. н.

Мешкала у с. Забелишин (Білорусія), згодом на ст. Шкуринська на Кубані

Я народилась 1927 р. в с. Забілишив Хотимського району Гомельської обл. в Білорусії. Мої батьки – Оніщенко Сергій Антонович (1900 р. н.) і Івендікова Марія Михайлівна (1904 р. н.) були простими колгоспниками. На той час в родині було двоє дітей: я і сестричка Фрузя (1930 р. н.). В ті часи з Кубані виселяли заможних козаків і відправляли на Північ – переселяли. А в їхні будинки заселяли інших людей. Так і ми переїхали з Білорусі в Краснодарський край, в станицю Шкуринську Штейнгардтського р-ну.

У нас був кінь. Його вкрали, а батька за це посадили до в'язниці: влада підозрювала, що сам це зробив. Мати залишилась сама з двома дітьми. На полях зерно, а в селі голод. Ми, діти, бігали на поле, шукали, крали колоски. Нас за це били охоронці батогами, ганяли. А ми все одно крали – голод і біль перемагав. З собою нічого не брали. Зерно з колосків збирали в руку і швидко кидали в рот,

жували похапцем і ковтали, щоб знову набрати в руку і наїстися. Пам'ятаю, мати мене, п'ятирічну, посилала на колгоспне поле нарвати замерзлих качанів. Колгосп не встиг зібрати весь врожай. Сама не йшла – могла не повернутися.

Взимку 1933 р. матір покидала нас самих і їхала міняти одяг на продукти. Їздила на потязі до Полтави. Її разом з іншими жінками висаджували. Вони сідали знову, ховалися. Привозила звідти невеличкий клумачок з зерном кукурудзи, ячменю. Ми подрібнювали і варили. А то і цілими варили. Маленька сестричка Фрузя померла від голоду. Випадків людоїдства в нашій станиці не було. А люди їли все, що ще залишилось – кору, клей, листя, квітки дерев і кущів, лободу.

Ми з мамою вижили. Ми ще й війну пережили з її страхіттями, і голод 1946 року. Нікому не побажаю пережити і дня з того страшного дитинства.

*Записали керівник історико-краєзнавчого музею Молозької школи
Стерненко А. О. та члени групи «Пошук»*

с. СТАРОКОЗАЧЕ

ЧОРНА Ганна Петрівна

1936 р. н.

Мешкала у с. Жигалівка Вінницької області

Я народилась в с. Жигалівка Калинівського району Вінницької області. Матьовнича вінницька земля. Але і її не минули страшні 1932–1933 рр. Більше сімдесяти років пролетіли, як одна мить, а це ж ціле життя! Та в людській пам'яті закарбувалися навічно спогади про те лихоліття. Про голодомор дізналась від своєї матері Нечипурук Марії Микитівни та старшої сестри Зіни, які на собі відчували ті голодні роки. Почуте в дитинстві, назавжди залишилось в пам'яті. В сім'ї мого батька Нечипурука Петра Фомича, жителя села Жигалівка, в 1926 р. народилась донька Зінаїда. Через декілька років у молодого подружжя з'явилося ще двоє синів. Ніщо не віщувало лиха.

В 1931–32 роках почали організовувати колгоспи. Люди ж, звичайно, з власної волі не хотіли віддавати владі все те, що заробили тяжкою працею. Тому забирали силоміць все до останньої зернини та квасолини. Крім того, розкуркулених виганяли з власних будинків просто на вулицю. Серед них опинилися і дідусь Микита та бабця Ганна Пиндик. Вони відмовились вступати до колгоспу, тому змушені були піти з села, залишивши все. Батькові з матір'ю (Нечипурук Петро Фомич та Марія Микитівна) нічого не залишалось, як підкоритись долі. Вони вступили до колгоспу, тому їм дозволили залишити корову. Не дивлячись на те, що половину молока потрібно було здавати, це врятувало від голодної смерті всю родину Зінаїди Петрівни.

По селу ж поступово розпочався справжній голод. Люди пухли, вмирали. На кладовищі викопували велику яму, в яку скидали по 23 людини без трун і закопували. Але найстрашніше було те, що розпочалося людоїдство. Недалеко від

Нечипуруків жила, здавалося б, звичайна родина. Та сусіди почали помічати неладне. Ходив по селі дідок, просив їсти, зайшовши до цієї хати, більше не вийшов. Через деякий час бачили, як маленька дівчинка, яка хотіла виміняти намисто на їжу, також не повернулася. А тут у сусіда пропав маленький син. Він звичайно ж кинувся його шукати. Зайшов і до цієї хати. Там побачив двох хлопчиків, які і зізнались, що це вони з батьками з'їли діда і дівчинку. Миколка ж, якого шукали, ще був у хаті, але вже не живий. Коли винесли його матері, вона відразу знепритомніла, бо її дитя було без ніжок. Господар цієї хати на той час вже лежав пухлий, того ж дня він помер, а його дружину забрала міліція. Якби вона потрапила до рук односельців, вони б її не помилювали. Люди все бачили, бо це був ранок, вони йшли на поле обробляти буряки.

На жаль, голод декого перетворив на справжніх нелюдів. Навесні приніс один чоловік додому лушпайки з картоплі, щоб хоч трохи засадити город. Сусідський хлопчик, який вже був пухлий від голоду, бачив все і подумав, що садили цілу картоплю. Коли пішов її викопувати, його схопила господиня, та й від люті просто забила хлопчика до смерті. Інший хлопчик 12 років, побачивши гніздо гави, вирішив вилізти на дерево, думав, що знайде там яйця. Але злізти вниз він не мав сили, розбився.

То ж люди мерли, як мухи. А треба ж комусь працювати в колгоспі. Тому владою було вирішено колгоспників годувати обідом: варили суп і давали скибку хліба. Батько приносив її додому і ділив, кожному припадав шматочок розміром як дві сірникові коробочки. Давали шматочок хліба і дітям. Мати посилала Зінаїду як найстаршу до колгоспу і говорила їй: «Іди, їж за себе і принось братикам, бо вони ще маленькі і не можуть піти з тобою». Так дівчина і робила, але сама ж ще була дитиною.

Одного разу вона пішла з двоюрідною сестрою і та її намовила: «З'їж сама, будеш крепша». Так Зінаїда і з'їла той шматочок хліба, а коли прийшла додому, то побачила двох братиків, які вже виглядали її біля дверей. Коли дізнались, що нема хліба, то, звичайно ж, почали плакати. Мати ж, прийшовши з поля, дізналась про все і сказала Зінаїді слова, які стали уроком на все життя: «Ти, доню, не хочеш вмерти, а що ж братики, хай вмирають?» Навесні, коли все зазеленіло, діти збирали все, що хоч трохи було їстівним: «калачики», цвіт акації. З кропиви мама варила борщ. Також батько іноді приносив з колгоспу лушпайки від картоплі, які мати смажила, про найкращу страву і не можна було мріяти. Час від часу приходили до родини Нечипуруків матеріні батьки, які були розкуркулені та вигнані, щоб хоч трохи підкріпитися.

Згадую як одного разу батько Петро приніс шматок хліба і, звичайно ж, розділив на всіх, не забув і тещу, яка безсила лежала на печі. Їй дістався шматочок величиною з горіх, але і за це вона була вдячна до кінця життя. Потім, вже дорослим внукам, говорила: «Ваш батько був такий добрий чоловік, він не забував навіть мене, для нього чужу людину».

Мати, Марія, розказувала, як одного разу зайшла до них жінка. Вона принесла вишиту сорочку, рушники, щоб обміняти на їжу. «Маріцю, дай мені хоч щонебудь». Мати їй дала, що могла, та сказала, що не візьме в неї нічого, бо не знає,

що саму чекає далі. Жінка пішла, але настільки була безсила, що дійшовши до хати, переступила однією ногою через перелаз, а далі повернутись не могла, так і заглохла.

В сусіда також була корова, але він не хотів вступати до колгоспу, тому до нього повинні були прийти і забрати годувальницю. Щоб цього не сталося, він вирішив її зарізати. Вночі м'ясо закопав в садку. Собака ж, відчувши поживу, сів на тому місці. Наразок прийшли два міліціонери: один місцевий, а інший – чужий, з Пикова. Сільський міліціонер здогадався, в чому справа, але не видав. Нічого не знайшовши, вже мали йти та зупинилися біля опухшого хлопчика, який сидів на порозі. Пиківський міліціонер і питає в нього:

- Пух, наївся мух?
- Ні, блесис, бо бицини.
- А де ж ти взяв?
- У Лапки під хвостом. Біжи, ще й ти наїсися...

Батьки, почувши ці слова, побілили від переляку. Міліціонер, правда, не зрозумів, що насправді приховувалось за словами хлопчика, якого потім так все життя і називали в селі Пухом.

Був на селі чоловік, який шив шкіряні чоботи. Деякі односельці вирішили пошукати в нього на горищі, чи не залишилось шматків шкіри, які можна було б відварити. Те, чого шукали, не знайшли, але, із-за їх необачності загорілось прядиво. Саме був сильний вітер, солом'яний дах запалав, як сірник. Так згоріла вулиця, 14 хат. Хату Нечипуруків врятувало тільки те, що була вона близько біля дороги, згорів тільки дах. Кожен виживав, як тільки міг. Багатьом не вдалося пережити 1933 р.

*Записала вчителька Старокозацької школи
С. А. Чорна*

БІЛЯЇВСЬКИЙ РАЙОН

(з 2020 р. – ОДЕСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 142–146, 151, 157;
оп. 3, спр. 13)

м. БІЛЯЇВКА

ГОНЧАРЕНКО Любова Іванівна

1923 р. н.

1. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–47 рр.?
– Так, пам'ятаю.
2. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирав урожай влада?
– Влада забирав урожай.
3. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Совхозні люди.
4. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Не було винагороди.
5. Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Вони не мали документів.
6. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Не пам'ятаю.
7. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Вони не мали зброї.
8. Як люди боронилися?
– Вони боролися до останніх сил, і не дозволяли забирати майно.
9. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Можна було заховати.
10. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Ганна Мацегонка забиравала в людей їжу та худобу.
11. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– В неділю, по два-три чоловіки.
12. Де можна було заховати продукти харчування?
– В печі, та ще люди робили в коморі ями та клали діжки з зерном та харчами.
13. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Так, цих людей кормили.
14. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Забирали тільки їжу та худобу.
15. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?

– За цим законом люди ходили збирали на полях колоски, терли їх і збирали в мішки та несли додому.

16. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Дозволяли.

17. Хтось охороняв поля, колгоспні комори?

– Не знаю.

18. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Деякі люди цього хотіли.

19. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Не знаю.

20. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– В стайні та на конюшнях.

21. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– З 10-ї до 14-ї години.

22. Скільки разів приходили до хати?

– В неділю, по два-три рази.

23. Коли почали люди помирати з голоду?

– В останні роки.

24. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Держава ними не опікувалася.

25. Хто не голодував у селі і чому?

– Голодували тільки ледачі, а роботящі люди шукали собі їжу та виживали, як могли.

26. Хто зумів вижити?

– Хто робив і трудився.

27. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Ні, не допомагали і не ділилися.

28. Які засоби вживали до виживання?

– Ходили в місто служити у євреїв (прали, варили їсти, прибирали).

29. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Ні, не мали.

30. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Яблука, груші, сливки.

31. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Не їли.

33. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Вживали курей.

34. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

– Можна було.

35. Чи був голод у містах?

– Ні, в місті цього не було.

36. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Точну кількість не знаю, але пам'ятаю, що багато.

37. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?
– Не пам'ятаю.
38. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– На кладовищі самі ховали.
39. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Ні, не платили.
40. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Так, відомі.
41. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Так, поминають.
42. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Так.
43. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Так, є.
44. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Так, встановлені.
45. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Так, вони знають, я їм розповідала.
46. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Радянську владу.
47. Чи знаєте Ви що таке «Торгсін»?
– Ні, про таке не знаю.

ГРИЦЮТА Лідія Євсєївна

1910 р. н.

1. Місце запису: вул. Тініста, 1, м. Біляївка Одеської обл. (до 02.01.1957 р. – село);
2. Дата запису: 15 квітня 2008 р.;
3. Опитуваний: Рогачко (Грицюта) Тетяна Олексіївна, народ. 22.02.1945, м. Біляївка Одеської обл.;
4. Записала: Андрощук Марина Володимирівна, вчитель Біляївської школи № 2;
5. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 і 1946–1947 рр.?
– Так, знаю зі слів мами, Грицюти Лідії Євсєївни, народ. 18.03.1910, м. Біляївка. Мама була з сім'ї, де більше десяти душ дітей. Вижили тільки вона, сестри Маша (1912 р. н.) і Лена (1915 р. н.).
6. Чи відбирали у людей вирожене в полі, городі, хто це робив?
– Ще й як: від птиці до корови, мама говорили. Однак, хоч рибою спасались.
7. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– В колгоспі, пам'ятаю, говорили, що годували – якийсь супчик, згодом і до баланди дійшли з чогось, їли все, щоб вижити, а ще ж треба було робить.

8. Чи чули про «Закон про н'ять колосків»?

– Найбільше лихоліття прийшло, за маминими розповідями, коли вийшов закон про якусь власність. Думаю, це й була згадана постанова. Людей карали, сусідів вивезли, не хотіли здавати корову – єдину кормилицю сім'ї, коли створювалися колгоспи.

9. Де приховували худобу, щоб не забирали в голгосп?

– Де тільки могли, навіть, у плавнях. Сусіди так корову загубили – мабуть хтось з'їв, згадували мама Ліда.

10. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Не пам'ятаю, не говорили.

11. Коли почали помирати з голоду?

– У маминої мами, наприклад, померло багато від голоду двоюрідних братів і сестер. Вона й була свідком, як у їх домі помер один з двоюрідних братиків, який ледь-ледь прийшов у пошуках крихти хліба.

12. Хто піклувався сиротами?

– Район, держава. Діти так по собі не пропадали.

13. Чи допомагали люди один одному?

– Допомогали, хто як міг.

14. Чи згадували і поминали померлих від голоду в церкві за часи радянської влади ?

– Е ні, такого не було. Ми самі згадували їх: Мама називали поіменно, а ми хрестики міняли. Хоча, зараз теж згадуємо, але не всіх можемо назвати імена.

15. Чи знає, на Вашу думку, молодь нашого населеного пункту про голодомор?

– Так, знає – раз запитують про мамині спогади.

16. Кого ви вважаєте винним у загибелі людей тих періодів?

– Мама Ліда часто бідкалась, аж до кінця своїх днів, що і влада винна була, але найбільше – люди, ті, хто хотів бути серед посадовців – «начальства» так сказати.

Дико було, коли проколювали навіть дитячі колиски. Ось я манюня була у післявоєнний голодомор 1946–1947 рр., але вижила серед чотирьох дітей. Мама казали, що самі дивувались, як я хотіла жити серед братів і сестри: Петі, Люби, Кості...

Записала зі слів доньки
Тетяни Олексіївни Рогачко (Грицюти), 1945 р. н.,
вчителька Біляївської школи
Марина Володимирівна Андрощук,
2008 р.

ДОВЖЕНКО Костянтин Васильович

1925 р. н.

Батько – Довженко Василь Олексійович, мати – Довженко Єфросинія Агафіївна. В родині було четверо дітей: Ганна, Костянтин, Іван, Наталія. Жили незалежно, власної землі було мало, бо давали її в певних розмірах тільки на дорослих чоловіків, а окрім названих членів родини з нами проживала також бабуся, дідусь і тітка. Отже робоча сила була, а не було де її використовувати у домашньому господарстві.

Ходили до школи Марцена, що знаходилась на вул. Леніна, 243, до 4-го класу, а потім у 7-літню школу ходили по теперішній вулиці Московській, аж за село. Ми, діти, працювали ще змалку: влітку пасли своїх і сусідських корів на полігоні, тому що пасовиська не було, або в плавнях. Батьки працювали у колгоспі, а згодом і діти: водили коней з плугом, збирали колоски на полі. Люди здебільшого жили бідно.

Спогади про голодомор 1932–1933 рр. дуже обмежені, адже я був ще зовсім маленьким. Вдома ніяких продуктових запасів не було, так як вивозилося все, навіть знаходили закопані бочки із зерном і вином.

Згадую, що односельців, які працювали в колгоспі, годували з великого котла. Цю їжу варили з гнилої картоплі, лушпайок, трави, добавляли трохи зерна. Вариво мало неприємний запах, але люди мали його їсти. Таким чином і виживали ті люди, які працювали в колгоспах.

КАРГЕЙ Варвара Павлівна

1926 р. н.

1. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Так, це були важкі часи.
2. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Прізвищ не пам'ятаю, а от імена Данило, Олександра.
3. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Навіть не знаю, напевне були, а може й ні.
4. Як це відбувалось? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Ніяких документів не було, та і звідки їм узятись?
5. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Так. Висилали, арештовували. Батька били. Сусідів повиводили, так про них і не було чути.
6. Як люди боронилися?
– А як тоді можна було боронитися, адже вони відразу били, висилали, арештовували.
7. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Від них нічого не можна було приховати.
8. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

- Як коли. Коли троє, коли п'ятеро душ приходили.
9. *Де можна було заховати продукти харчування?*
- Ми ховали зерно на городі у землі, на горищі, але вони все одно знаходили.
10. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*
- У нас забирали худобу і продукти.
11. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*
- Ні, не дозволяли. А тих, хто збирав, били.
12. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*
- Ні, звичайно не хотіли.
13. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
- Так, змушували. Побиттям, арештами.
14. *Де переховували худобу, щоб не забирали в колгосп?*
- Худоба велика, де ж її сховаєш?
15. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
- Збирати ходили цілодобово.
16. *Скільки разів приходили до хати?*
- Скільки разів? Не знаю. Як було що забирати, ото й приходили.
17. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?*
- Малих діток відсиляли у дитбудинки, а що було далі, не знаю.
18. *Хто не голодував у селі і чому?*
- Голодували в селі всі, крім влади, бо саме вони ходили і забирали все.
19. *Хто зумів вижити?*
- Мало хто вижив.
20. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Де ж допомагали? Як було у кого що, то самі їли, щоб не померти. Тоді нікому не було ні до кого діла.
21. *Які засоби вживали для виживання?*
- Їли кору акації, молоко з неї гірке, от і їли. Де що побачили, то і їли.
22. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
- Ні, не мали. Адже кожен хотів вижити, а сім'ї були великі, і треба було прогодувати всіх.
23. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
- Найбільше з акації. Її було багато, от ми й їли.
24. *Чи можна було щось купити у місті, виміняти?*
- Ніхто не їздив в місто, та і нічим було.
25. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Ховали на городах, де було місце.
26. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
- Ні, нікому було. А владі до нас яке діло?

Записали учениці 9 класу
К. Урбановська та Ю. Спіян,
2008 р.

НОРЕНКО (ПІДМАЗКО) Галина Захарівна

1925 р. н.

1. *Місце запису:* І пров. Шевченка, 15, м. Біляївка Одеської обл. (до 02.01.1957 р. – село);

2. *Дата запису:* 11 квітня 2008 р.;

3. *Опитуваний:* Норенко (Підмазко) Галина Захарівна, 17.11.1925 р.н., м. Біляївка;

4. *Записала:* Андрощук Марина Володимирівна, вчитель Біляївської школи № 2 та учениця 11-Б класу Норенко Ірина;

5. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 і 1946–1947 рр.?*

– Пам'ятаю обидва: і 1932–1933-го років, і 1946–1947-го років.

6. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?*

– Це і неврожай, засуха, і сплата податків: кожна сім'я повинна була здати яйця, м'ясо, молоко. А ще змушували садити дерева, з яких потім збирали теж податки. То люди, щоб не платити, вирубували їх та й не завжди врожай на фрукти був.

7. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Зерна – ні, а ось картоплю чи інше – ховали. Та її не хватало, то за нею їздили аж у Західну Україну. А до того ж часу їли макуху.

8. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Активісти влади. А як їх звали? Вже повмирали. Бог їм суддя.

9. *Де ж ви ховали продукти харчування від них?*

– Де можна: в погрібі, сараї, підвали – ями викопували.

10. *А як була справа з колгоспами – чи давали їжу тим, хто пішов до них?*

– Давали... Писали в обліковій картці палички за один робочий день, та восени на них нічого не получали, бо не було що давати.

11. *Про «Закон про п'ять колосків» чули?*

– Страшний був закон. Діти і дорослі, хто міг, збирали в полі колоски ячменю в торбинки. От кого піймали, то наказували по-різному: грошовими штрафами, садили, малих діток били.

12. *Звідки ж знали, що люди на полі?*

– Об'їзчики були, їздили на конях і ловили тих, що збирали колоски. А го-
родини взагалі не було на полі що збирать.

13. *Чи люди хотіли добровільно іти до колгоспів?*

– Спочатку добровольці були, та дуже мало їх було. Це було щось нове, незнайоме – ніхто не знав, «чим це пахне».

14. *Отож, з часом, змушували людей йти в колгосп?*

– І таке було. Заставляли всякими мірами. Ось у сусідів (правда, від них нікого не залишилось) забрали реманент, коней, повозку, молотилку.

15. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Часто вечорами і вночі, коли люди були уморені, спокійні, не чекають нічого.

16. *Скільки разів приходили до хати?*

– Ой, хто ж рахував! По-всякому було. Одне знаю – забирали все «вчистую».

17. *А коли почали люди помирати?*

– Знаєш, доню... Добре запомнились, кажись, лютий чи березень 1933 року і весна 1946-го. Йшла я до школи з мамою в мороз, снігу було на рівні з тинами. А з-під снігу рука виглядала, мертва людина лежала. Мама і в школу проводжала, щоб не з'їли. Один раз тільки нога лежала чиясь в 1933-му році.

18. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Забирали у дитячі будинки, давали госмінімум, але й там жили голодно.

19. *Хто зумів вижити?*

– В нашій сім'ї: я, брат Ваня, мама Ліза й батько Захарій, бо корову з'їли. А потім по картоплю до Львова батько подався, а ми поки були на макуху.

20. *Що споживали в їжу з рослин, ягід коріння?*

– Бур'ян, лободу, мідії ловили в річці, коріння айру, ворон, їжаків.

21. *Чи відомі були випадки людоїдства у селі?*

– Чула, а так не бачила. Та ж було напевно, бо мама саму до школи не пускали.

22. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Хоронили ті, хто ще державсь на ногах. Підвода мертвих забирала, а ховали, кидаючи всіх в одну яму.

23. *Чи знає сучасна молодь про голодомор, зокрема, розповідали своїм дітям?*

– Розказувала, та мало, не хотіла лякати малечу. А молодь знає, тільки не вся...

*Записали вчителька
Марина Володимирівна Андрощук,
учениця 11 класу
Ірина Норенко, 2008 р.*

ПАНЕНКО Михайло Іванович

1923 р. н.

Я в своїй пам'яті зберігаю, що робилося в нашому селі в ті роки. Був голод 1932–1933 років. Ми були учнями, ходили в 2–3 класи. В школу ходили з торбами, в яких були книжки і зошити, і був спечений корж малай з кукурудзяної муки. В торбі був не хліб, а крихти, які ми збирали та їли.

Церква була рядом. На перерві ми бігали до церкви і протягували руки, просячи поїсти. В магазинах за хлібом займали чергу в три години ночі. На велику перерву ми всі учні по двоє в ряду йшли на погранзаставу, і нам кожний день давали поїсти. Багато боліли і помирили від голоду. Всіх хоронили без певчих і попів, без музики: попрощались – і загортали в землю. Отак ми вчилися, коли був великий голод. Вмирили не тільки учні, а й учителі. Їх хоронили на цьому ж кладбищі.

*Записали учні 11 класу
В. Поліщук,
А. Малішевська,
2008 р.*

ТАРАСЕНКО Іван Федорович

1931 р. н.

Мешкав у с. Яськи Одеської області

1. Місце запису: м. Біляївка Одеської обл. (до 02.01.1957 р. – село);

2. Дата запису: 10.03.2008 р.;

3. Записала: Андрощук Марина Володимирівна, вчитель Біляївської школи № 2 та учні історично-краєзнавчого гуртка школи;

4. Що ви знаєте про голодомори 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр.?

– Знаю, що перший голодомор був найстрашніший. Так згадувала мати Тарасенко (дівоче Олєфір) Варвара Степанівна, 1904 р. н., з с. Яськи. Так я сам можна сказати, «дитя голодомору». Однак нам було легше, нас у батька Тарасенка Федора Івановича, 1906 р. н. було тільки троє: Я (Іван) 1931 р. н., Марія 1935 р. н., Тетяна 1941 чи 1942 р. н. (згодом померла). Правда, гріх казати, але нам [тоді] було тоді набагато краще: ми ж не були під більшовиками*. Це вже після визволення від німців, – тоді зазнали голоду, але ж всі розуміли, що війна!

5. А чи чули ви про «Закон п'яти колосків»?

– Ще й добре! Колись родич приїздив з Донбасу. Казав, що в часи голодомору щастям був окраєць хліба з печеного буряка, лободи, жмиху. А дядька їхнього (вже й не пам'ятаю ім'я) розстріляли за збирання трухлих колосків в полі.

6. А як люди боронилися, вам відомо?

– Що казати, тоді не було захисту. Мамця говорили, що від голоду страждали не якісь ледарі чи нероби, а люди, які все життя чесно трудились. Господь, знає, як таке могло бути...

11. Які, на Вашу думку, могли бути причини голодомору 1932–1933 рр.?

– Господи, скільки часу пройшло, мені вже 77 років, не стільки старий, скільки «давній». Не помню його прізвища, а знаю, що Григорієм звали, з Харкова. Так от, казав, що в сім'ї їх було, кажись, п'ятеро дітей і весь час хотіли їсти. Ні про що не думали, тільки про їжу. Ще про загони продовольчі помню – ходили селом і робили обшуки, на сльози і благання ніхто тоді не звертав уваги.

12. Не пам'ятаєте, чи всі вижили з цієї родини?

– Кажись, їх троє залишилось: мати, він і ще хтось з дітей. Мати їхня була толкова людина, сама з бідних, тому з жолудів мелених хліб пекла. Я це так запамнив, бо знав, що їдять каштани печені, а про жолуді не чув. З кори дерева варили юшку...

16. Чи згадували і поминали померлих від голоду в церкві за часи радянської влади?

– Такої політики не було. А родичі впоминали «убієних від голоду», особливо на «Проводи».

17. Чи знає, на Вашу думку, молодь нашого населеного пункту про голодомор?

– Думаю, знає – раз прийшли до мене! Чув, і в інших людей діти були! Молодці, треба бути активним, – тоді і життя цікавіше йде!

18. Кого ви вважаєте винним у загибелі людей тих періодів?

* Імовірно, респондент на той час проживав на території Бессарабії, що була окупована СРСР лише в 1940 р.

– Знаєте, все докупи думаю: і неврожай, і засуха, і непомірні здачі зерна державі. Й про людей не можна забувати, – всякі були...

*Записали вчителька
Марина Володимирівна Андрощук,
учні історично-краєзнавчого гуртка школи,
2008 р.*

ФОМЕНКО (РОГАЧКО) Дарія Єрофіївна
1916 р. н.

Народилася у 1916 р. у багатодітній сім'ї. Жили заможнo: мали землю, корів, коней, свій реманент. Таке господарство потребувало важкої праці. Голод 1921–1923 років не пам'ятаю, була ще дитиною, та й батько зумів забезпечити сім'ю хлібом. Але коли мені було 6 років, помер батько, захворівши черевним тифом.

Навчалась у двох класах початкової школи, які розміщувалися в приміщенні, де зараз комунгосп. Потім навчання змушена була залишити і пішла на заробітки – няньчила чужих дітей. Скільки ж було радощів, коли отримала першу платню і мені купили платтячко.

В період колективізації нашу сім'ю, як куркульську (матір і восьмеро дітей), вигнали з власного будинку. Все майно конфіскували, і ми змушені були ночувати на вулиці. Хату перетворили на колгоспний склад, де зберігався хліб, сільсько-господарський реманент. Ніде не могли знайти притулок. Люди боялися «ворогам народу» давати притулок. Аби вижити, погоджувалися на будь-яку роботу.

А тут до всього цього ще й неврожайний 1932-й. На порозі стояв голод. На вулицях Біляївки, то тут, то там з'являлися пухлі від голоду люди. Ставало страшно. Я з однолітками пішла працювати в Майори. Було холодно, одяг блаженський, а робота важка – пропускали снопи через барабан і збирали зерно. Заробила 2 мішечки хліба. Тепер жити стало легше...

*Записали учні 10 класу
та вчитель О. П. Панта*

ЧУМАЧЕНКО Ніна Миколаївна
1926 р. н.

Да, я пам'ятаю голодомор 1932–1933 років. Я не знаю, з-за чого голодували. Знаю, що у 1932-му році не було що їсти, батьки були на куту, а нам – мені і трьом братам – варили молока з цибахами. Було дуже голодно. Не пам'ятаю, чого, чи врожаю не було, чи що. Знаю, що коли були жнива, то на кожна хату давали по 16 кг пшениці, щоб не так голодно було. У 1945 році ще було трохи що їсти, а в 1947-му вже не було що їсти, бо був неврожай.

У 1930-му році партейники забирали хліб. Ішли по селу і збирали хліб і в кувшинах, і в торбинах. Весь! Все кругом забирали. Заховать не було можливості, бо ходили зі шпагою і провіряли і в хаті, і на горищі, і на городі, – кругом. Сусіди не

доносили ні на кого, та і не треба було. Вони самі йшли в кожну хату і все забирали. Документів вони не показували, але знаю, що з Біляївки були, з міста. Хто відмовлявся віддавать, того били і в тюрму садили, і в Сибір висилали. А з хати все забирали. І коней, і корову, і козу.

Я не пам'ятаю, чи мали вони зброю. Люди не боронились, ну і як вони могли боронитись? Просили, плакали. І все одно забирали все. Заховать не було де. Приходило по п'ять чоловік і все забирали. Ті, що йшли до колгоспу, получали якийсь пайок. В 1947-му році мого чоловіка брат прийшов з армії у відпустку, то вони з чоловіком поїхали на гарман, вкрали машину зерна та й поїхали в місто на Привоз. А тут ці хлопці перевіряючі. Коло них було піввідра зерна, а на спеціальному дворі машина стояла повна. Перевіряючі наче хотіли купити зерно та й спитали скільки зерно. Тоді 1 кг коштував 45 рублів, а хлопці сказали, що 20 рублів. Так перевіряючі забрали все, брат втік, а чоловіка так побили, що він 4 тижні не міг ходити.

Поля в 1947 році охороняли, а в 1933-му не помню. В колгосп не хотіли йти. Так людей виганяли з хати, садили в тюрму, а хату відбирали. А тому, хто йшов в колгосп добровільно, залишали корову і свиней. Люди почали помирати в 1947-му році. Не голодували тільки ті, що йшли добровільно в колгосп.

Ніхто тоді друг другу не помагав. Коли не було що їсти, ходили рибу ловити. Де крупненька – продавали, де менша, – самі їли. А на річці льод стояв десь один метр. Як рибаки приїзжали, то діти стояли, плакали і просили хоч маленьку рибинку, щоб мама дома юшечки зварила. А на тому березі ж була Бессарабія. Так наші їздили туди і облігації міняли на їжу.

У нас в селі була одна сім'я, батько був бригадиром, а в сім'ї було 8 дітей. Так діти вночі забили батька та і з'їли. А коли наші війська зайшли в село, то старший син забрав дівчаток, та й поїхав з села. Так більше і не вернулись. Людей хоронили на кладбищі. Були випадки, що і на кладбищі виривали людей з могил і їли. Поминають померлих кожен рік і в церкві щосуботи правлять.

Я своїм дітям розказувала про голод і кожен розказував. Люди не винні в тому, що голод був. От у 1930-му році сильнейший врожай був, а їсти не було що, бо все в людей позабирали.

*Записав учень 10 класу
В. Rogozin'skiy*

с. АВГУСТІВКА

ОСАДЧИЙ Григорій Кирилович

1918 р. н.

Мешкав у с. Адамівка Одеської області

Дід Осадчого Леоніда Григоровича – Осадчий Кирило, його баба Осадча Олена – мати 11 дітей. Під час голодомору 1933 року померло 8 дітей, а один – Осадчий Олександр Кирилович пропав безвісті під час Вітчизняної війни (на війну пішов у 18 років). Люди не мали, що їсти. Вони рвали листя, траву і варили з цього каші, щоб хоч якось вижити. Була сильна засуха. Хто мав менше дітей, тому було легше жити.

Ще діяв «Закон про п'ять колосків». Селян не пускали до міст. Були великі людські втрати. Бідна мати з лободи варила борщ. Пухли з голоду.

*Записано зі слів сина –
Леоніда Григоровича Осадчого*

ОСИПЕНКО Валентина Іванівна

1913 р. н.

В нашої сім'ї було вісім чоловік: батько, мати, два брата та чотири сестри. Брати під час війни загинули на фронті. Батька забрали у 1931 році, у 1933-му його відпустили, але через місяць від побоїв він помер. Посадили за те, що не платили податки.

Голод 1933-го року був дуже страшний. На моїх очах загинуло дуже багато людей, загинули і родичі. Але в сім'ї від голоду ніхто не помер. Куркулів убивали і забирали землі, і на землях створювали колгоспи і багато людей там працювали. Я працювала дояркою, робила на кількох роботах, пасла корів, дивилася за чужим господарством, працювала на полях, щоб більше заробити грошей чи хліба, щоб не вмерти з голоду. У нас в сім'ї було три корови, дві забрали і вигнали нас із хати. Спочатку жили на вулиці, а потім купили хату.

Їли гнилу картоплю, макуху, різні трави, тухле м'ясо та інше. Зарплату платили не завжди, але давали борошно, інколи м'ясо, різні крупи та хліб.

Коли мені було шість років, я бачила Леніна, і до цього часу згадую, як він гладив мене по голові.

Від голоду ми не померли – спасла корова, та, що залишили активісти. Якщо б не ця корова, то сім'я б вся загинула.

Ці роки голоду ніколи не забути. Це те, що залишилося в моїй пам'яті назавжди. Це страшно, як люди їли один одного, їли своїх дітей і сусідів. Я свідок цих страшних подій.

САВЕЛИЧ Лариса Василівна

1925 р. н.

В 1933-му році мені виповнилося вісім років. В сім'ї, крім мене, було ще троє молодших дітей, мама з татом та бабуся. До того часу ми з сім'єю проживали в маленькому селі Болгарка на березі Куяльницького лиману. Та згодом нас переселили в село Августівка. Нас поселили в землянку, де перед тим вимерла вся сім'я – батьки та восьмеро дітей. Моя мама вже була тяжко хворою: від голоду пухли ноги. Наша старенька бабуся підказала мені, як найстаршій з дітей, що аби врятувати матір, треба ходити в поле і виловлювати сусликів. Я, 8-річна, дівчинка, брала два відра води, йшла в поле за село відшукувати нірки сусликів. При чому, якщо біля нірки були людські сліди, то там вже суслика не було – його виловили інші.

Вдома ми з бабусяю сусликів варили, давали їсти хворій матері та молодшим дітям. Шкірки ми з бабусяю вичиняли, сушили і здавали заготівникам, за це вони давали нам по два шматочки цукру. Якщо вдавалося інколи роздобути жменьку висівок, то з кінським щавлем, з лободою їх змішували і пекли коржики. І ще ми з дітьми ловили на лимані креветки, їли їх, а також висушували, перетирали на борошно і теж пекли коржики. Так ми врятувалися від голодної смерті.

с. БЕРЕЗАНЬ

КАТЮЖИНСЬКА Анастасія Федорівна

1924 р. н.

Мешкала у Вінницькій області

Ми жили на Вінниччині до 1955 року, а потім переїхали сюди як переселенці. Голод пам'ятаю добре. Кажуть, засуха була, а я пам'ятаю, як в людей по хатах відбирали, активісти ходили. А за те, що хтось щось заховав, на них доносили, і люди ті десь пропадали зовсім. Приходили вночі і все забирали.

Нас було четверо дітей, а коняку забрали і то мама не давали, то їй пригрозили. Про п'ять колосків не чула, а на полі нічого не можна було зібрати – все ж до одного колоска визбирували на колгосп. Бідні люди йшли в колгосп, бо де мали дітися? А куркулі не йшли. Люди помирали з голоду, як запухнуть руки і ноги, то вже, значить і помре скоро. В кого було що їсти, і жаль був до людей, то харчами ділилися. Але то такі бідові допомагали один одному.

Пам'ятаю, дівчинка одна лишилася сиротою, до школи ходила, то їй і пайок давали – маргарин, макарони і цукерки навіть. А так розвозили дітей по родичах, як хто хотів брати. В нас дядько жив на Волині, то мама туди менших завезла, бо він на заводі робив та й кормив їх.

А ми їли лободу, а літом вишні – кислиці, а на першій порі і на полі мерзлу картоплю вдавалося зібрати. Молоди жолуді на муку, з горобців бульйон варили, дуже помагало, бо ж яка не яка, а птиця. Мертвих у братських могилах хоронили.

На Вінниччині і тепер в лісах є ті могили, а чи хто про них знає? Я про одну знаю, її огородили, вона на краю лісу, і тих людей поминали нишком.

Згадую я ті часи, часто згадую. Дітям от розказувала, внукам. Пам'ятаю тих людей нещасних. І ви їх пам'ятайте і розказуйте про це.

*Записали вчителі Березанської школи
Т. С. Боєчко, Н. З. Ратушняк*

КРОПИВКА Анатолій Костянтинович

1928 р. н.

Мешкав у с. Бакша Одеської області

В сім'ї моїх батьків було 12 дітей (8 хлопців і 4 дівчини). Найстарший був з 1910 р.н., а найменший – 1930 р.н., він помер під час голоду в 1933 році, слідом за ним помер і батько. З дванадцяти дітей 10 померли в період з 1912 по 1933-й роки. Залишилися тільки двоє: Кропивка Олександра Костянтинівна (1912–1995) та я.

Жили батьки непогано: була корова, пара коней, віз, плуг, борони, сівалка, сім десятин землі, свиня, зерно, картопля – усього вдосталь. За розповіддю товариша батька, пізніше дізнався, що врожай у 1932-му році був добрий. Але якось до хати прийшли п'ять здорових чоловіків в чорних камуфляжах (солдати НКВС) і забрали все зерно, коней, корову, картоплю, свиню. Я пам'ятаю тільки те, як вантажили свиню – вона голосно вищала... Плакала дуже мама, сильно плакав і я. Голод сильним був зимою, не було ніяких рослин, які можна було б їсти. Пам'ятаю, що мама весь час нагадувала, що інші люди можуть заманити і вкрати...

Найменший брат (1930 р.н.) не витримав голоду, як і інші брати і сестри, в нього спухли живіт та ноги, і він помер у 1933-му році, а відразу після нього і батько. Залишилися я, сестра Саша і мама. Мама весною рвала різну траву та варила баланду, так і виживали. Весною 1933-го мама пішла в колгосп, туди насильно заганяли людей, але почали давати на один трудовень 400 грам зерна. Я думаю, що голод був, щоб примусити селян йти в колгоспи. А ті люди, які все забирали, приходили через деякий час ще: з довгими палицями із залізними загостреними наконечниками, робили обшук. Вони пробивали в хаті цими палицями земляну підлогу. В сараях, на городі весь час шукали запаси, люди казали, щоб відправити до Росії.

З 1934 по 1940-й роки жили, працювали. Потім війна. Тільки відійшли від війни, як знову голод 1946–1947 років, тоді померла мама. Пролежала опухла тиждень і померла.

*Записала вчителька Березанської школи
В. А. Котелевська,
2008 р.*

ОЛЕФІР Віра Григорівна

1926 р. н.

Я пам'ятаю і 1932-й, і 1933-й... Мені тоді сім років було. Ми добре голодували, ходили з мамою в Зональне Одеського району (тепер с. Дослідне Біляївського району* Одеської області), де за одну хлібінку мама цілий день сапала, а я рвала попереду траву. А дома ще батько ждав і сестра.

В 1946–1947 роках я була помічником конюха, помагала йому. За це давали півбуханки чорного хліба і півкіла макухи. Я після роботи возила воду від ставка, і за це получала ще півбуханки хліба і півкіла макухи. Я так наїлася чорного хліба, що не можу його їсти зараз. Він був такий чорний, – як земля. Голод був, бо не сіяли і не орали п'ять років. Бомбили, переходили туди-сюди, було не до роботи на полях.

Хто ходив в колгосп, давали латуру. Варили в кухні. Кухня була на краю Березані, де зараз хата Макара. Помню і про колоски закон. Охороняли поля об'їзжички. Хто назбирає по п'ять колосків, то судили. Людям по два-три роки давали. Жінки збирали дітям. Не дозволяли навіть збирати після того, як скошили і зібрали врожай. В колгосп іти не заставляли. Всі й так сходилися. В кого плужок, в кого конячка – всі сходилися.

Мій дядько помер від голоду. Йшов за городами та й упав і вмер, то його там і закопали. В церквах ніхто не поминав тих, померлих від голоду. А були такі, що й не голодували. Були заможні, бо в них щось було. А більшість голодували. Багаті бідним нічого не давали. Як хоч, так і живи. Люди не сиділи, а бігали, щось шукали. Бігали... Біля ставка біленькі квіточки росли. Дістаємо корінці від цих квіточок (а вони схожі на горішок), і їмо.

Бриндуші їли. Батько був мисливцем. Вночі уб'є зайця, то ми мали їжу на пару днів. Сестра служила в місті у жидів, вони були трохи заможними, то привезе з міста крупи, муки. Що ми тільки не їли, всього було... Коли помирали люди від голоду, збиралось 5-6 мужиків і відвозили на кладовище. Ніхто не поминав. Не було такої моди.

Записала вчителька Березанської школи

О. Г. Горобець,

2008 р.

СКРИПНИК Христина Кирилівна

1914 р. н.

(Коли задавали питання бабусі, вона плакала і казала, що то були «страшні, криваві муки».)

Може тому голодували, що була засуха, не вродило. Але те, що у людей було, вони знаходили і ховали, щоб прожити і кормити дітей. Щоденна бригада заби-рала все до крихти, і то були люди з того ж села...

Варили борщ з трави, а весною, коли липа цвіла, рвали її, сушили, товкли і таку кашу варили з тої крупи, що з липи. Людям, які йшли в колгосп, давали їжу,

* Із 2020 р. входить до Одеського району та області.

та я туди не пішла, бо то була нечиста сила. Діти помирали від страшного голоду, просили від матері: «Хоть кришку хліба дай, бо як вночі помру, – то і хліба не побачу...». А як діти сиротами зоставалися, то їх виганяли з хатів на вулицю, а хати забирали. В місті голод був слабший, чим у селі.

А отой «закон про п'ять колосків» – то страшна річ. Одна жінка рвала для діток, її зловили і посадили на п'ять років у тюрму. Та й не знаю, де вона ділася. То, діточки, страшно було, дуже страшно...

Записали учениці 10 класу Березанської школи

Ю. Зенченко, В. Кальчева,

2008 р.

ТАТАРЧУК Прасковія Мефодіївна

1924 р. н.

Нас в сім'ї було четверо: дві дівчинки та два хлопчики. Спочатку ми жили в Біляївці. Але потім батько сказав, що треба їхати в село, і ми переїхали в Березань. Тут якраз було заселення і видавали землі. Після недовгого спокійного життя почався голод, це я добре пам'ятаю. Почалися колгоспи, і влада стала забирати в людей худобу, речі. Батько сам віддав коней, корови, підводу. Ті люди, які не хотіли віддавати колгоспу худобу і майно, сварилися з начальством, але їх заставляли. Коні, яких забирали, були в конюшні, вона була там, де зараз будинок культури і магазин. Батько пішов туди конюхом. Я теж покинула школу і пішла працювати, мені тоді було 10 років, а вже мусила боронувати землю, бо треба робити. Батька забрали на Фінську війну, мати пішла в найми. Ми, діти, пухли, а я зовсім не бачила, думала – не доживу.

Ніхто не міг збирати і ховати харчі. А якщо хтось з людей не хотів здавати все сам, то їх наказували. Наш сусід був бесарабцем. В нього були коні, він зранку їхав в Бессарабію і шось там купляв чи міняв, а один раз вернувся, а в нього все забрали. Їжу можна було сховати, але її все одно знаходили. Забирали навіть одержу, перини. Харчі закопували під дерева.

Батько повернувся з війни і забрав нас в Молдавію. Там жила наша баба. Там теже було тяжко. Батько десь робив, бо приносив моркву, хліба з макухи, і ми це їли. А коли баба вмерла, батько хотів її закопати, а ми тоді казали, що може не будемо закопувати, а краще її з'їмо. Батько нас висварив і бабу поховав. Ми знов повернулися в Березань. А тут люди теж помирали. Від Березані до Вигоди було п'ять кладовищ. Мертвих скидали докупи і закопували. А хто і так валявся під забором. А живих заставляли робити. Одним разом сказали, щоб ми пішли в Васи́лівку. Ми пішли, а нас там на два місяці лишили робити.

Голод був. Ми всі пухлі були... Зараз я це всім розкакую. І дітям своїм казала, і внукам. А про це говорити і споминати не можна було. Тихенько вижили – і добре...

Записали учениці Березанської школи

Н. Полховська, О. Луценко,

2008 р.

с. ВЕЛИКИЙ ДАЛЬНИК

ДЖУСЕНКО Марія Федорівна

1921 р. н.

Мешкала у с. Іванівка Одеської області

У нашій сім'ї було троє дітей. Дитинство було важким, весь час допомагали батькам вдома і на полі. Коли почався голод, мені було 11 років. Була корова, яку забрали в колгосп, але потім повернули. Від голоду у батька попухли руки і ноги. Ми весь час хотіли їсти, а мама не знала, чим нас годувати. Їли цвіт акації, траву-бабку, яка росла на полі, заячі вушка*, щавель річковий**. Картоплі не було зовсім.

Влада відбирала у людей зерно, вони віддавали все, що було. Якщо хтось щось приховував і заховане знаходили, то відбирали все, а хазяїв і дітей виганяли геть. Якщо хтось із родичів хотів їм допомогти, то їх теж розкулачували. У сусіда, який був взуттєвим майстром, шукали зерно в дитячих чобітках. Витрушували все, де можна було його знайти.

Страждали і сусідні села. Хлопчик Андрій також пережив страшні роки голодомору, пізніше став моїм чоловіком. Але їх щастя було недовгим. У 1941 р., коли почалася Велика Вітчизняна війна, Андрій Якович пішов захищати свою країну і у перші дні загинув у Брестській фортеці. А спогадом про наше велике кохання був син Миколка, якого я виховала сама. Зараз живу у селі Великий Дальник разом з онуками. Спогади про минуле викликають біль душі і сльози на очах.

КУХАР Віра Василівна

1928 р. н.

Про голодомор пам'ятаю тільки той день, коли якісь люди прийшли до двору, лаялись, кричали на батька, що куркуль (це мій батько, який так тяжко працював у колгоспі), щоб віддав зерно. Мати, Самарська Аграфена Пилипівна, почала плакати. Ми, малі, обхопили мамині коліна і теж плакали. Один з цих чоловіків замахнувся і вдарив найстаршого прикладом. Я з переляку втекла на піч. А з печі дивилася, як ухопилася мати за торбу, як волочили її з тією торбою по підвір'ї.

* Заячі вушка (свинячі, овечі вушка; ботанічна назва: чистець шерстистий) – багаторічна трав'яниста рослина родини глухокропивні; має багато видів. Пухнасті листя рослини покриті сріблястим ворсом. Лікувальна рослина; кореневища (бульби) вживають у їжу.

** Щавель річковий (водяний) – потужна багаторічна трав'яниста рослина родини гречкових, 1–2 м заввишки. Має харчові та лікарські властивості.

Батько, Самарський Василь Олексійович, проклинав владу, казав, що жалітиметься Сталіну. У селі, казали мати, ніхто з родичів і сусідів не помер. Але опухлі з голоду були. Їли траву: батько робив скотником, так привозив силос і ми вибирали там молоді посічені качанці і билися за них. Пам'ятаю, що їли ще калачики, з дерези червоні ягідки*, сікли траву і запікали.

МАРТИНОВА Віра Іванівна

1928 р. н.

Мешкала у с. Визирка Одеської області

Батько – Бабенко Іван Олексійович, мати – Бабенко Марія Іванівна. Нас у сім'ї було троє. Хоча забрали все до крихти, вижили, бо родичі працювали вчителями, їм давали пайки, а вони ті крихти ділили дітям. А в селі їли собак, сусликів, траву, солодкі корінці дерев, кущів.

У мого дідуса було хазяйство: кінь, віл. Як все забрали, у 1933 році від господарства залишилося тільки шкіряні паски від ярма, то їх і жували, щоб не відчувати голоду. Була скирта сіна на городі, – і ту забрали. У моїх сусідів було багато дітей (6 чоловік), так батько їх, що працював у колгоспі, узяв трохи кукурудзи (вузлик). Його засудили як ворога народу і більше у селі його не бачили.

с. ВИГОДА

ЗАГОРОДНЮК Володимир Іванович

1926 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): ст. Вигода Біляївського р-ну Одеської обл.

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09. 04. 2008 р.

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Деде Алла Анастасіївна;

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 рр. або у 1946–47 рр.?

– Да.

5. Як, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Это политика Сталина. Был сделан искусственно голодомор.

6. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?

– Власть. По указу партии.

7. Чи були винагороди від влади за донесення про приховання зерна?

– Были стукачи.

8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

* Інші назви: повій, лаційон, люція, ліція. Йдеться про популярні нині ягоди годжі – плоди повію звичайного (рід рослин родини пасльонових); використовується в традиційній медицині.

– Они были уполномочены. У них были документы.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Если были сопротивления, то были и аресты.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?

– Да.

11. Як люди боронилися?

– Люди не могли сопротивляться.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Никто не знал.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Продотряд.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Представители НКВД, члены партии.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Закапывали.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Да. Было налажено.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Зерно.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Да. Указ политбюро о том, что за 5 колосков – тюрьма.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Нет.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Выбирали.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?

– Заставляли.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Забирали инвентарь, скот.

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Прятали в катакомбах.

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Весь день.

25. Скільки разів приходили до хати?

– Пока не обследуют.

26. Коли люди почали помирати з голоду?

– Осень 1932 г.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?

– Отправляли в детские дома.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Не голодовало начальство.

29. Хто зумів вижити?

– Выживали по разным причинам.

30. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Да.

31. Які засоби вживали для виживання?

– О каком выживании идёт речь?..

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Да.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Лобода, кора дуба, цвет акации, крапива.

34. З яких дерев вживали листя, кору в їжу?

– Я уже сказал.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Собак, котов.

36. Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?

– Да.

37. Чи був голод у містах?

– Был.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Не знаю.

39. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

– Нет.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Были «стахановцы».

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Нет.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

– Не знаю.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Не знаю.

44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

– Не знаю.

45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– Есть.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Нет.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям сусідам, онукам?

– Я рассказывал.

48. Кого Ви вважаєте виним у загибелі багатьох людей?

– Сталин, Ежов.

Записала
Алла Анастасіївна Деде,
2008 р.

МІХОВ Василь Іванович

1927 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Вигода Біляївського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Деде Алла Анастасіївна.

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Да.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Что я могу сказать...

6. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?

– Ходили приезжие с района, председатель СОЗ, члены правления.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Этого я не знаю.

8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?

– Приходили и обыскивали. Никаких документов не предъявляли.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Не знаю.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?

– С пятизарядным пистолетом приезжал с района Завадский.

11. Як люди боронилися?

– Не знаю.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Прятали всё.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Ходили по домам с толстой проволокой и щупали кругом.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Человек 5.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Кто где мог, там и прятал. В землю зарывали.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Давали 3-х литровый глечик баланды с пшеничной крупы.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Брали всё подряд, особенно пшеницу.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Не знаю.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Не разрешали. Кто попадался, – судили.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Обьездчики.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?

– Нет.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Забирали інвентарь, лошадей.

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Скот не прятали.

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Днём.

25. Скільки разів приходили до хати?

– Точно не помню. Примерно два раза.

26. Коли люди почали помирати з голоду?

– Мой отец умер в 1933 г. от голода, мать тоже пухла от голода.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?

– Сирот забирали в детский сад.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Не голодали те, хто сумел спрятать продукты. Работяг раскулачивали – и в Сибирь.

29. Хто зумів вижити?

– Тот, у кого был крепче организм.

30. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Помагали. Особенно кулаки.

31. Які засоби вживали для виживання?

– Разные. Кушали лободу и разные травы, не помню их названия.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Не знаю.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Лобода. А больше не помню.

34. З яких дерев вживали листя, кору в їжу?

– Не помню.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Котов, собак.

36. Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?

– Не знаю.

37. Чи був голод у містах?

– Не знаю.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Не помню. У меня таких сведений нет.

39. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

– Не слышал.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Ездила подвода и собирала умерших. Их свозили в яму и без гроба закапывали.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Не знаю.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Не знаю.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Не знаю.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Не знаю. В церкві давно не был.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Не знаю.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Не знаю.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, сусідам, онукам?
– Я рассказывал.
48. Кого Ви вважаєте виним у загибелі багатьох людей?
– Руководство.

Записала
Алла Анастасіївна Деде,
2008 р.

МУЛЯР Галина Олександрівна

1921 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Вигода Біляївського р-ну Одеської обл.;
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Сопун Ганна Миколаївна;
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Да, пам'ятаю.
5. Як, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?
– Влада забирала врожай і податками облагали.
6. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?
– А Господь їх знає, при владі вони були.
7. Чи були винагородили від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– А я цього не знала.
8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?
– Ніякої папери ніхто не показував.
9. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?
– Зброї у них ми не бачили.
11. Як люди боронилися?
– Хто ж міг проти влади піти?
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

- Як хто вхитрявся.
- 13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*
 - Імена я вже забула, а як шукали, – швидко все перевертали, все перетрусили.
- 14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*
 - Приходили групами до хати.
- 15. *Де можна було заховати продукти харчування?*
 - Можна було закопати в землю, або ж у печі заховати.
- 16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*
 - Щось там трішки давали.
- 17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*
 - Тих, кого розкуркулювали, – забирали, більше зерно, худобу, картоплю.
- 18. *Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*
 - Судили за жменю пшениці.
- 19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*
 - Вночі ходили і збирали підгнившу бараболю чи буряки.
- 20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
 - Об'їзчики їздили на конях верхом і все охороняли.
- 21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?*
 - Як хто.
- 22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
 - Да, змушували: забирали плуги, волів, коней.
- 23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*
 - В основному вирізали.
- 24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
 - А коли їм хотілося.
- 25. *Скільки разів приходили до хати?*
 - Не пам'ятаю.
- 26. *Коли люди почали помирати з голоду?*
 - Я не пам'ятаю. Але зимою вже вмирали.
- 27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?*
 - Ніхто ні за ким не дивився, виживали, як могли.
- 28. *Хто не голодував у селі і чому?*
 - Виживали влада і їхні родичі.
- 29. *Хто зумів вижити?*
 - Кому Бог поміг, той і вижив.
- 30. *Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
 - Зразу помагали один одному.
- 31. *Які засоби вживали для виживання?*
 - Хто міг їсти все підряд, той і вижив.
- 32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
 - А я не знаю.
- 33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

- Щавель, кульбабу, кропиви.
34. *З яких дерев вживали листя, кору в їжу?*
– Я не дуже пам'ятаю, тільки липу і акацію.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Все, що могли зловити.
36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
– Я не знаю.
37. *Чи був голод у містах?*
– Я не знаю, але люди казали, що там було легше.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Хто їх лічив...
39. *Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?*
– Ні, я такого не чула.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– Зразу ховали на цвинтарі, а потім хто де міг.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Ніхто нікому нічого не платив.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Не знаю. Дуже давно звідтіля виїхала.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Поминають всіх, такий звичай.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Завжди поминали.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– В нас церкви є і православні, і католицькі.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Я не знаю.
47. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, сусідам, онукам?*
– Дітям розказувала, а онуки не хочуть слухать.
48. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
– Як кого?! Звичайно – владу!

Записала
Ганна Миколаївна Сопун,
2008 р.

РІПАК Софія Олексіївна

Р. н. невідомий

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): ст. Вигода Біляївського р-ну Одеської обл.

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Маренченко Алла Василівна;

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Да.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Був неврожай, а те, що було у людей, забирали.

6. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?

– Ходила бригада людей.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Не знаю.

8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?

– Якісь документи в них були.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Ні.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?

– Ні.

11. Як люди боронилися?

– Ніяк не боронилися.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Невелику кількість зерна, картоплі можна було приховати.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Приходила бригада людей, було таке, що з сусіднього села люди. Як їх звати, не пам'ятаю.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Не пам'ятаю, скільки точно.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Люди закопували в землю, коли приходили забирати, то хазяї сідали на мішок з зерном.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Не пам'ятаю.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Лише продукти.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Не чула.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Не було що забирати, була засуха.

20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

– Колгоспники.

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?*

– Не всі люди йшли до колгоспу добровільно. Ті, що жили бідніше, йшли.

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Хто був багатший, – їх десь не хотіли, висилали як куркулів, а другі люди боялися і йшли в колгосп.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– В лісах.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– І вдень, і вночі.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

– Приходили декілька разів, поки не заберуть все.

26. *Коли люди почали помирати з голоду?*

– Не помер ніхто в селі.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?*

– Не знаю.

28. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не знаю.

29. *Хто зумів вижити?*

– Всі.

30. *Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Тільки рідні допомагали один одному.

31. *Які засоби вживали для виживання?*

– Всі.

32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Да.

33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Їли кропиву, лободу.

34. *З яких дерев вживали листя, кору в їжу?*

– Не їли.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Не їли.

36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*

– Не пам'ятаю.

37. *Чи був голод у містах?*

– Не знаю.

38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

– Ніхто не помер.

39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*

– Ні.

40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Не знаю.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Не знаю.
42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Не знаю.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Не знаю.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Не знаю.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Церква є.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Ні.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, сусідам, онукам?
– Дітям, онукам розповідала.
48. Кого Ви вважаєте виним у загибелі багатьох людей?
– Не знаю.

Записала
Алла Василівна Маренченко,
2008 р.

ТРОФАНЮК Віра Павлівна
1919 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): ст. Вигода Біляївського р-ну Одеської обл.;
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Сопун Ганна Миколаївна;
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Да.
5. Як, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?
– Забирала все влада, були великі податки.
6. Які забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?
– Всі, хто був при владі, через сільраду.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– На це сказати нічого не можу.
8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?
– Під'їжджали підводою (кіньми) і забирали все підряд, шукали в сіні, в соломі і кругом.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Висилали тільки куркулів, і все їхнє добро забирали, а куди дівали – не знаю.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?
– Такого не було.
11. Як люди боронилися?
– Ніяк не боронилися: кричали, проклинали, плакали.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Важко сказати, бо дуже все перевірялось.
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Спеціальними шпичками кругом шпигали, а як їх звати я не пам'ятаю.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Були представники з району і з сільради, і ходили не менше трьох чоловік.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– Ніде.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– За цілий день на трудовень давали кусок хліба.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Лише продукти і худобу.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
– Хто ходив на поле і хоч трошки колосочків рвав після жнив – в тюрму.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Та ніхто не дозволяв. Але й збирати не було чого, був неврожай.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Були сторожі із самих людей, які вступали в колгоспи.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?
– Не хотіли.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– Заганяли всіх, залякували, що будуть висилати.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– Хто встигав – вирізав.
24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
– Цілий день.
25. Скільки разів приходили до хати?
– Часто.
26. Коли люди почали помирати з голоду?
– Десять під осінь – одиниці, а більше – зимою.
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?
– Не знаю.
28. Хто не голодував у селі і чому?
– Не голодувало начальство, і хто забирав все.
29. Хто зумів вижити?
– Хто хоч трішки був крепшим.
30. Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
– Зразу ділилися, а потім – ховалися.

31. *Які засоби вживали для виживання?*
– Їли все, хто що міг.
32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Не було від кого чекати помочі.
33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
– Лободу, кропиву, висівки, корінці кульбаби.
34. *З яких дерев вживали листя, кору в їжу?*
– Бруньки з липи, листя вишні, стручки з акації.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Я не знаю, ми не їли.
36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
– Можна було дуже багато якоїсь одяжі виміняти на кусок хліба. Чорного...
37. *Чи був голод у містах?*
– Не знаю, що там було.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Не знаю скільки, але дуже багато, в кожній хаті вмирали...
39. *Чи відомі випадки людодства у Вашому селі?*
– Не відомі. Було чути, що в других селах це було.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– Грузили на підводи і за селом закопували.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Не платили нікому нічого.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Я вже цього не пам'ятаю.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Я вже там не живу, то й не знаю.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Всіх поминають.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– Є церква православна.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Є встановлений хрест біля церкви, на цвинтарі.
47. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 років, зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, сусідам, онукам?*
– Дітям, онукам розказувала.
48. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
– Тодішню владу.

Записала
Ганна Миколаївна Сопун,
2008 р.

с. ГРАДЕНИЦІ

ЄПУР Марія Прокопівна

1928 р. н.

Наші батьки працювали в колгоспі. Всім видавали вдень по 200 грам якоїсь перебитої крупи. Мама варила куліш – ото й уся їжа. В кого родина була велика, куліш не рятував. Люди працювали на оранці, а дехто йшов додому на обід та назад не повертався, а пізніше знаходили їх на дорозі мертвими. А дома діти і жінки лежали пухлі від голоду.

ЄПУР Микола Іванович

1929 р. н.

Сум і жах був незабутній. Люди ставали самі на себе несхожими. Не то привиди, не то сновиди якісь. Збайдужілі, отупілі. Не чути було не те що пісні, а й доброго слова. Жінки вишивати покинули. Хіба до цього, коли нічим голодну душу загодити! Не всі однаково голод переносили. Одні пухли, що аж шкіра лопалась і витікала вода. Відкривалися рани. Другі висихали зовсім. Сама шкіра та кістки. На обличчі опухи, під очима набряки. Геть не впізнати, хто вона за людина.

с. ДАЧНЕ

ГРИЦЮК Людмила Богданівна

1919 р. н.

Мешкала у с. Покошичі Чернігівської області

Я жила в період голодомору в селі Покошичі Коропського району Чернігівської області. Згадую той час і на душі відчувається якась пустота, але пам'ятаю те все, як зараз. Було мені тоді 14 років. Село наше було коло лісу і такого голоду, як був в інших селах, у нас не було. Але їсти все одно було нічого. З голоду в нашому селі ніхто не помер, мабуть тому що люди були дуже кмітливі, крім того – ліс поруч.

Обривали листя липи, сушили, перетирали, і такий порошок був замість муки, з якого можна було щось спекти. Але те щось було дуже несмачне, коли порівнювати з нашим хлібом, та в той час годі було шукати смачніше. Зерна кінського щавлю були в нас замість крупи. Я й зараз пам'ятаю той смак. А коли люди орали землю, то збирали гнилу картоплю, а потім заривали в землю і присипали гноєм. Такий насип називався бурт. Буртували картоплю на гірші часи, а коли голод відчувався сильніше, то цю картоплю виривали, вимочували, пекли та їли. Це рятувало життя багатьом людям.

Влітку і восени голод майже взагалі не відчувався. В лісі можна було знайти гриби, ягоди, горіхи. А ось що я ще згадала: розповідь мого чоловіка Миколи Васильовича. Коли він був у полоні в Данії, то чув від одного чоловіка, що служив в порту, таку розповідь: «Судно з пшеницею, зібраною в Україні (УРСР), підійшло до порту в Данії. Робітники порту дізнались, що в СРСР голод, а пшеницю вивозять за кордон. От вони взяли і потопили те судно, мовляв: "Самі голодують, а їжу нам везуть. Не потрібно нам таких харчів!"». Ось воно, що було, – ні самі не їмо, та й іншим не даємо. Скільки ж то пшениці марно потонуло, поки наші з голоду помирали?

ГУЦУЛЕНКО Марія Йосипівна

1925 р. н.

Мешкала у с. Долинське Автономної Молдавської СРР*

Я народилася у великій сім'ї. Коли почався голодомор, мені було лише 8 років, але я пам'ятаю ті роки, і як було важко жити людям. В нашому селі жило дуже багато людей, а після 1933-го року їх залишилося дуже мало. Люди робили з ріпаку коржі і їли, а також терли осот і клали в рот, або якийсь інший бур'ян.

Якось я йшла додому і побачила, що один хлопчик, якого звали Олексій Яшанов, ішовши, заморився і ліг на дорогу. Слідом ішов один чоловік, Павка, у нього в руці був наган, він хотів застрелити цього хлопчика, щоб потім з'їсти, але побачив мене і заховав свого нагана. Я дуже злякалася, але чоловік повернувся і пішов у інший бік. А також в той час пропадали люди. Важкими роками були 1932-й і 1933-й. Багато людей мучилися, пухли і помирали.

НАГІРНЯК Олександра Юстимівна

1914 р. н.

Мешкала у Вінницькій області

1. Місце запису: назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару й нову назву сіл: Одеська область, Біляївський район, с. Дачне

2. Дата запису (число, місяць, рік, коли записана інформація): 6 лютого 2008 р.

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): члени історико-краєзнавчого гуртка Віхель Владислав Валерійович і Авдеєнко Ігор Сергійович

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр., або у 1946–1947 рр.?

– Так, пам'ятаю ці два голодомори, але розповім про той, що був у 1932–1933 роках.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Звичайно, влада забирала урожай.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

* До 1945 р. село мало назву Валеогоцулове, нині – с. Долинське у Подільському районі Одеської області.

– Владою до нас були послані бригади комсомольців. Позабирали геть все, залишили нас без їжі, навіть зняли дах із хати.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Нічого такого не було.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?

– У них не було жодних документів, тільки наказ від влади на відбирання усього майна у людей.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Звичайно, таке було. Мого батька репресували. Тоді за одну ніч було репресовано 44 чоловіка.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Зброї не було, але пам'ятаю, що були шпички, вони ними шукали їжу, одяг.

11. Як люди боронилися?

– Ніяк люди не боролися. Просили, ставали на коліна, плакали.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Нічого не можна було приховати. Находили скрізь, діставали з-під землі.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Влада прислала бригади комсомольців.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Приблизно 5–6 хлопців.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Нічого не можна було заховати.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Нічого ніхто нікому не давав.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу, тощо?

– Забирали все, від їжі до одягу, я пам'ятаю, що у нас було декілька гарних кожухів, але й ті забрали.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чули Ви про нього?

– Так, чула.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Ні, не можна було.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– По полям їздив об'їзний, він охороняв поля.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Упиралися, але їх і били, примушували. Вони плакали, боялися.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Так, змушували.

23. Де перховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Забирали все до колгоспу. Навіть коней забирали. А коні у них дохли. Так люди прокрадалися туди і забирали ці трупи собі на їжу.

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Точного часу не було. Коли кому здумалось, тоді й ходили.

25. Скільки разів приходили до хати?

– До нас приходили разів чотири.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– Найбільш у 1933-му році.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Ніхто ними не опікувався. Сироти вмирали, тільки їхні тіла забирали до загальної ями, куди складали всі трупи.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Не голодував голова сільради і його родичі.

29. Хто зумів вижити?

– Вся моя сім'я вижила із-за того, що при обшуці наша корова втекла. Потім ми її знайшли і з'їли. Тоді я жила у Вінницькій області біля річки Сіб. Як зараз пам'ятаю, що заходила я по груди в воду і ловила мідій. За один раз наловлювала 2–3 відра. Так я годувала свою сім'ю.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Ніхто нічим не допомагав, бо не було чим допомогати.

31. Які засоби вживали до виживання?

– Їли і траву, і буряки, і коріння.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Звичайно, були родичі, але їм не було чим допомогти.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Їли багато трави, найбільш мені запам'ятався кінський щавель. Я зривала листочки з липи. Я добре їх сушила, потім товкла і з них пекла невеликі коржики, хлібці.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Також їли бур'ян, кропиву.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Рідко бувало, але їли собак.

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

– Звичайно, можна було купити буханку хліба, вона коштувала 30–40 карбованців.

37. Чи був голод у містах?

– Ні, не було.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Не знаю.

39. Чи відомі випадки людодства і Вашому селі?

– Сама я не бачила, але чула, що їли своїх маленьких дітей.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Їздив виконавець з повозкою, туди викидали трупи і всіх висипав в загальну яму.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Ніхто нічого не платив.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

– Ні, не знаю.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Так, я завжди поминаю всіх, хто не пережив той час.

44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

– Так, звичайно.

45. Чи є в Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– Церква є.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Є.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Так, я розповідала про голодомор.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Владу.

Записали члени історико-краєзнавчого гуртка

І. С. Авдеєнко, В. В. Віхель,

2008 р.

РАЄНКО Зінаїда Григорівна

1926 р. н.

1. Дата запису: назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару й нову назву сіл: Одеська область, Біляївський район, с. Дачне

2. Дата запису: число, місяць, рік, коли записана інформація: 01.03.2008 р.

3. Ким записано: повне ім'я, по батькові, прізвище.

Члени історико-краєзнавчого гуртка: Сосновська Ганна та Рабічук Ксенія.

Керівник гуртка: Безпалько Людмила Іванівна.

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?

– Так, пам'ятаю.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Нічого не було, нічого не вродило.

6. Якщо відбирали у людей вирощене на полі, городі, то хто це робив?

– Сільрада примушувала платити за город.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Не було нічого і ніхто нічого не доносив.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на збирання продуктів?

– Від сільради приходили люди, забирали все і не мали на це ніяких документів.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Не бив ніхто. Примусово змушували йти на роботу доїти корів.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

- Були з пістолетами.
- 11. *Як люди боронилися?*
- Хто як міг себе захищав.
- 12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*
- Де ж це зерно було?
- 13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*
- Вони приїжджали на конях, прізвищ не пам'ятаю, давно це було.
- 14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*
- По двоє приходило із сільради.
- 15. *Де можна було заховати продукти харчування?*
- У погребі.
- 16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*
- Так, варили якусь баланду і раз на день видавали її людям.
- 17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*
- У 1930-х роках забирали все, а у 1940-х – тільки їжу.
- 18. *Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*
- Хто знаходив п'ять колосків і ніс їх з поля додому, тих людей забирали і судили. Я пам'ятаю Катерину, яка збрала на полі п'ять буряків і за них сиділа у в'язниці.
- 19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки горобини?*
- Боялися вже брати і йшли додому з голими руками.
- 20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
- Голова колгоспу, військові.
- 21. *Чи люди хотіли добровільно іти до колгоспів і як?*
- А куди підеш інакше.
- 22. *Чи змушували людей іти до колгоспів і як?*
- Змушували «нахально» і пригрожували забрати на роботи у Донбас.
- 23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*
- Не було куди ховати, бо в скиртах ходили, «штрикали», щоб не ховали в скиртах зерно.
- 24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
- Удень.
- 25. *Скільки разів приходили до хати?*
- Раз у неділю ходили перевіряли.
- 26. *Коли почали люди помирати з голоду?*
- В 1930-х виносили з хати мертвих по 2–4 душі. В 1946–1947 роках помирили влітку.
- 27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
- Ходили і падали з голоду, вмирали. Їх кидали в ями і засипали землею.
- 28. *Хто не голодував у селі і чому?*
- Не голодував голова сільради і його родичі.
- 29. *Хто зумів вижити?*
- Ті, хто зумів щось приховати.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Ніхто нікому нічого не давав, не відривали від своєї сім'ї.

31. Які засоби вживали для виживання?

– Їли коней, собак.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Всім було важко, кожний за своє.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Які були ягоди? Їли лободу варену.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Листя з дерев не їли, а їли лободу, листя з буряків.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Такого не було.

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

– Ні, не було що купувати і міняти.

37. Чи був голод у містах?

– Теж був.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– А звідки я знаю.

39. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?

– У селі не було чути, а у місті – так.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Самі своїх і хоронили.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Не було грошей, ніхто їх тоді не бачив.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронень людей від голоду?

– Ні не знаю, на кладовище возили уночі тачками.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Кожен своїх поминає.

44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

– Згадують.

45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– Є церква.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Є.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Так, розповідала.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Владу, ну а кого ще.

Записали члени історико-краєзнавчого гуртка

Ганна Сосновська, Ксенія Рабічук,

2008 р.

ШОСТАЧЕНКО Варвара Іванівна*1907 р. н.*

Під час голодомору мій чоловік, дід Павло, працював в колгоспі. Він обробляв землю кіньми, був християнином. Всі жінки (і я) працювали на щоденних роботах по колгоспам. Заробітна платня відрізнялася від сучасної: нам виплачували зерном, овочами. Що вродило – те й мали. Кожен працюючий мав сплатити податок державі відсотками від заробленого зерна або іншого продукту.

Весна 1933 р. була, як усі. Люди готувалися до літньої праці на полі. Моєму синові тоді було 6 років, а ніхто і не думав, через що доведеться йому пройти, невинному дитяті. І ось в жнива влада приїхала і забрала все їстівне і те, що можна приготувати. Всім довелося голодувати, але багато у кого залишилися запаси з колишнього врожаю.

Пам'ятаю, як до нас доходили вісточки з Поділля і північних регіонів України. Там діялося страшне і це допомагало виживати нам з думкою, що є місця, де людям ще важче. Наскільки я пам'ятаю, то в нашому селі люди голодували, але в основному всі вижили.

с. ІЛЛІНКА**КОБЕЛЄВ Сергій Іллєч***1913 р. н.*

1. *Опитуваний:* Кобелєв Віктор Володимирович

2. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або 1946–1947 рр.?*

– Ні, я не пам'ятаю, але мені про голод 1932–1933 років розповідав дідусь Кобелєв Сергій Іллєч, 1913 р.н.

2. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*

– Урожай в ті роки був дуже добрий, але його забирала влада в колгоспи.

3. *Якщо забирали у людей вирощене в полі, на городі, то хто це робив?*

– Так, у людей відбирали все: худобу, вирощене на городі, навіть знаходили те, що люди ховали (зерно). Це все забирали чекісти (міліція).

4. *Чи були винагороди від влади на донесення сусіда про заховання зерна?*

– Я точно не знаю, але напевно були.

5. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей? Як люди боролися?*

– Так, звичайно мали. Вони ходили з гвинтівками. Люди не боролися, куди там боротись, бо посадять на років 10–15.

6. *Як їх звали, тих людей, що шукали заховані продукти?*

– ЧК.

7. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

– Точно не знаю, але щось може і давали.

8. *Чи дозволяли збирати в полі колоски, залишки городини?*

– Не дозволяли, тому що це колгоспний урожай і, якщо побачать, що хтось краде колоски, могли посадити.

9. Чи хотіли люди йти добровільно в колгоспи, чи їх змушували?

– Багатьох змушували, не всі хотіли.

10. Хто не голодував в селі? Чому?

– Не голодували попи, начальство. Люди йшли в церкву не з пустими руками. Люди що мали, то в церкву несли. Начальство було при своїх «кормушках».

11. Що їли? Чи був голод у містах? Скільки людей померло в селі? Чи відомі в селі місця захоронення людей від голоду?

– Їли траву, макуху, кропиву, млинці з шкурки картоплі. В містах голод також був.

Записано зі слів онука
Віктора Володимировича Кобєлева (1964 р. н.)

с. КАМ'ЯНКА

ЛИСЕНКО Лідія Федорівна

Р. н. невідомий

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Кам'янка Біляївського р-ну Одеської обл.

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 10.03.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Цибуля Ірина;

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?

– Так, щось пам'ятаю. Але скажу небагато, тому що була маленькою.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Колективізація, але у 1933 р. був неврожай, влада цим скористалася та зробила штучний голод.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Влада.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Не знаю.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– У підвалах людей дуже сильно били і вбивали на смерть.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Так, але небагато.

13. Де можна було заховати продукти харчування?

– Закопували люди в землю харчі.

14. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Так. Але мало. Тої їжі не вистачало на цілу сім'ю.

15. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Забирали все, крім одягу, рушників та інших речей. Загалом це худоба та продукти харчування.

18. *Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?*

– Так, чула. Як на полі колосок узяв, то засудили на 10 років, як мати там працювала, взяла жменьку, то отримала 10 років.

19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

– Ні. Навіть за залишки колосків в тюрму садили.

20. *Хтось охороняв поля, колгоспні комори?*

– У колгоспах були такі люди, які все це охороняли. Не пам'ятаю, як їх звали.

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

– Звичайно ж, ні. Людям хотілося мати свій власний шматочок землі та свою власну худобу.

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Звичайно, змушували. У людей все забирали, і вони були змушені йти в колгоспи, щоб хоч чимось прокормитись.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Вони не приховували, її забирали та й і все. І коней, і все, що було – все забирали.

24. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– Мабуть, на межі 1932–1933 років. В основному, напевне, в 1933 році.

25. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Ні, тоді того не було. Хоча пізніше вже були такі інтернати при колгоспах, а так не було.

26. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Всі голодували. Не голодували тільки ті, що були при владі, а так всі.

27. *Хто зумів вижити?*

– Вижило небагато.

28. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Так. У кого що було, тим ділились. Ми вижили тому, що в нас була корова, батько робив учителем і якийсь там пайок давали малий. Але то все, що було, ми давали усім рідним. Мати наварить ввечері, води добавить в молоко і якусь там муку, замісить, і потім приходять свої й чужі діти. Навіть учнів батько спас багато, то потім, як вибирали картошку, то всі дівчата приходили допомагати безплатно.

29. *Які засоби вживали до виживання?*

– Варили в великих казанах їжу [...] і всі гурбою їли, хто не встиг – залишився голодним.

30. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Ні. Ми самі якось намагались вижити.

31. *Які засоби вживали до виживання?*

– Споживали все, що можна було з'їсти.

32. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

- З акації пекли різні страви, їли листочки, щоб не померти.
33. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Так всіх: диких собак, кішок та інших тварин, які тільки траплялися.
34. *Чи можна було щось купити у місті, чи вимінити?*
– Загалом ні, тому що в міста не пускали, та й грошей не було.
35. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Не знаю.
36. *Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?*
– Так. Я не бачила, але чула, що дітей їли.
37. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– В колгоспі набирали померлих на вози та й вивозили по 10–15 чоловік, в одну яму ховали.
38. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*
– В основному ні, тому що вони не питають, не цікавляться. Так, може було, сказано два слова. Вони мають інші інтереси.
39. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
– Владу.
40. *Чи знаєте Ви що так «Торгсін»?*
– Торгсін – це здавали усе золото та отримували кусочки хліба, трохи муки. Були такі люди, які міняли гроші та золото на харчі.

Записала учениця Кам'янецької школи

*І. Цибуля,
2008 р.*

с. МАЯКИ

БОНДАРЕНКО Єфросинія Іванівна

1923 р. н.

- 1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл):* с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл.
- 2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація):* 11.04.2008 р.
- 3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище):* Гринчук Зоряна Іванівна.
- 4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?*
– Пам'ятаю, тому що мені на той час було 10 років.
- 5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*
– Зросла засуха і тому нічого земля не вродила.
- 6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*
– Активісти.
- 7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

– Здається були, якщо доносили навіть сусіди.

8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?*

– Забирали все, і ніхто не дивився що сім'я багатодітна, а документів ніяких ніхто не давав.

9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

– Так, якщо люди були проти їхніх законів, то забирали їх у Сибір, а також були покарані.

10. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– Можливо, мали.

11. *Як люди боронилися?*

– Ніяк. Лише ховали зерно.

12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Так, сховати могли.

13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Не пам'ятаю.

14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*

– Я пам'ятаю приходило чотири чоловіки і одна жінка.

15. *Де можна було заховати продукти харчування?*

– Закопували в землю і також в маленькі хованки.

16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

– Давали, один раз на день, кормили баландою.

17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Продукти харчування, худобу, зерно забирали, а одяг – ні.

18. *Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?*

– Я знаю, що одна людина на полі, коли збирали колоски, то три колосочки потербила в руці і кинула до роту.

19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

– Ні.

20. *Хтось охороняв поля, колгоспні комори?*

– Ні, але змушували.

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

– Йшли.

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Добровільно.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Худобу ховали, але її знаходили.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Вдень можна було нічого не боятися, бо ходили вночі.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

– Один раз, але забрали все.

26. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– В нашому селі на початку 1946 р.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
– Кожен сам за себе.
28. *Хто не голодував у селі і чому?*
– Не голодували ті, хто щось заховали.
29. *Хто зумів вижити?*
– Багато хто.
30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
– Сестра в сестри могла вкрасти.
31. *Які засоби вживали до виживання?*
– Біля нас річка і тому все річкове.
32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Тільки дуже близькі родичі допомагали один одному.
33. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Їли все: коріння, траву, курай та ін.
34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
– Близько плавні і річка, то їли рибу, раки, водорості.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– В'юнів було мало, їли котів, собак, та все, що бачили.
36. *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
– Так, купити було можна.
37. *Чи був голод у містах?*
– Голод був і в містах, але не такий сильний.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Звідки я можу пам'ятати, померло від голоду багато людей.
39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
– Так, відомі.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– На нашому кладовищі.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Ніхто нікому не платив.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Цвинтар.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Лише родичі померлих.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Так.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– Є, знаходиться в центрі села, відноситься до московського патріархату.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Вже мабуть і знесли з роками.
47. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*

– Ті, що хочуть щось дізнатися, то все знають головне про голод 1932–1933 рр. та 1947 р.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Сталіна я не звинувачую, був тільки неврожай.

Записала
Зоряна Іванівна Гринчук,
2008 р.

ГОЛОВАТА Марфа Харитонівна
1915 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл.

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 15.03.2008 р.

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Скіба Тетяна Ігорівна.

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?

– Пам'ятаю голод і до війни, в 1932 році, і після війни, в 1946 році.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Врожай забирала влада від села. Забирали все, що находили і скидали в мішки.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

[...]

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Сусід на сусіда кляузничав, але нагороди не було. Просто від злості, що в нього забрали.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Документів в них не було, чи не показували.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Били, коли довго шукали, а потім находили.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– У одного з них була, але не знаю, чи стріляла, чи для страху носили.

11. Як люди боролися?

– Ніяк не боролися.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Закопували на городі в ямі.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Мефодій, Корній, Микита, Авдотій. Були різні, всякі.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Як коли... І п'ятеро, і троє.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Коло маленьких дітей.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Хто був у колгоспі, в тих не брали.

17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Хліб, бараболю, фасолю, поросю. З вбрання нічого не брали.

18. *Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?*

– Двом жінкам, в яких знайшли колоски, дали по року, хоча у них були малі діти.

19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

[...]

20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

[...]

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

[...]

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Так.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Худоби в нас не було.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Вдень і вночі.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

– Приходили три рази, але брати вже не було що.

26. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– У 1933 році.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Забирали родичі.

28. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Ті, що були при владі і зlodії.

29. *Хто зумів вижити?*

– Той, хто міг красти.

30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Так.

31. *Які засоби вживали до виживання?*

[...]

32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Тільки дуже близькі родичі допомагали один одному.

33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Їли все: коріння, траву, курай.

34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Їли лободу, кропиву, цвіт акації.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Пташок не їли, бо і їх не було.

36. *Чи можна було щось купити у місті, чи вимінити?*

– Міняли килим на їжу.

37. Чи був голод у містах?
[...]
38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
– Звідки я можу пам'ятати, померло від голоду багато людей.
39. Чи відомі випадки людодства у Вашому селі?
– Людей не їли.
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– На цвинтарі.
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Не платили.
42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Цвинтар.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Так.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Так.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Церкви нема – розібрали.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Вже мабуть і знесли.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Розповідала.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Винна влада.

Записала
Тетяна Ігорівна Скіба
2008 р.

ГУР'ЄВА Лідія Григорівна
1925 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл.
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 04.04.2008 р.
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Гур'єва Тетяна Григорівна
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
– 1932–1933 роки – дитячі спогади про батьків, у 1946–1947 роках мені був 21 рік, то добре пам'ятаю: голодомор був сильний, багато вмирало людей.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
– Був сильний неврожай.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Нічого не відбирали, був сильний неврожай.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Таких випадків не було.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– У 1946–1947 роках не відбирали, в 1932–1933 роках забрали батьківський друкарський інвентар.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– В 1946–1947 роках такого не пам'ятаю.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Не знаю, не бачила.

11. Як люди боронилися?

[...]

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– В 1946 – 1947р. – невеликі запаси люди ховали, в основному картоплю.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

[...]

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Не приходили.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Продукти були відсутні. Картоплю ховали в погребях.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

[...]

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– В 1932–1933 роках забирали все.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?

– В 1932–1933 роках за колоски могли заарештувати і посадити в тюрму.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Ні.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Об'їзчики.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Бідні так, а заможні – ні.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

[...]

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

[...]

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

[...]

25. Скільки разів приходили до хати?

– В 1946–1947 роках не приходили жодного разу.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– В 1947 р. багато вмирало.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Держава не турбувалась про сиріт. Наша бабуся виховувала мене та мою старшу сестру, – держава навіть не цікавилася нашою долею.

28. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Завмлином, м'ясники.

29. *Хто зумів вижити?*

– Заможні люди, охоронці держмайна.

30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Особливо ділитись не було чим, але по мірі можливості допомагали.

31. *Які засоби вживали до виживання?*

– Їли трави, лободу.

32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Таких родичів не було.

33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Лободу, пасльон чорний, топінамбур.

34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Листки винограду, кульбабу.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Голубів.

36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*

– Міняли одяг на керосин, сірники.

37. *Чи був голод у містах?*

– Так.

38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

– Про це знала тільки влада.

39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*

– Так, в нашому селі жила Ванюриха, яка з'їла свою малолітню дитину.

40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Хоронили в городах і садах.

41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

– Ні, не платили.

42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*

– Таких поховань не знаю.

43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*

– Так, родичі.

44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*

– Так, поминають.

45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*

– Є.

46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*

– Ні.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Так, я своїм дітям і онукам розповідала. Раніше запрошували в школу з бесідами.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– В основному, погодні умови привели до неврожаю, та й роки післявоєнні, розруха, відсутність робочої сили, техніки.

Записала
Тетяна Григорівна Гур'єва

МИХАЙЛІВСЬКА Марія Захарівна

1923 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл. Назва села не змінювалась;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 28.02.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Онофрійчук Олена Василівна;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Так, пам'ятаю, але не все.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Забирала урожай влада в 1932–1933-іх, засуха в 1946–1947 роках.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Влада (1932–1933).

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Ні.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

[...]*

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Ні.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

[...]

11. Як люди боронилися?

– Як приходилося.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Можна.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

[...]

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

[...]

15. Де можна було заховати продукти харчування?

* Тут і далі відповіді немає.

– В землі, стінах.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Давали. Варили якийсь суп.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Худобу.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?

– Ні.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Ні.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Жителі села.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Не хотіли, але йшли.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Все забирали й змушували йти.

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Нікуди.

24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Вдень.

25. Скільки разів приходили до хати?

– Один.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– Перед 1947 р.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Опікувалися.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Хто як.

29. Хто зумів вижити?

– Хто крепший.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Кожен думав за себе.

31. Які засоби вживали до виживання?

– Жмиха, рибу-бобурі. Восени – миші, носили степові горіхи*, гриби.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Ні.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Кору з вишні.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Кінський щавель.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Суслики, котів.

* Імовірно, ідеться про ліщину, «дикі» горіхи, що росли в степових посадках.

36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
– Можна.
37. Чи був голод у містах?
– Був.
38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
[...]
39. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
[...]
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– Де як, в городі...
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Ні.
42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
[...]
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
[...]
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
[...]
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Православна.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
[...]
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Так. Розповідала.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Державу, яка тоді правила.

Записала
Олена Василівна Онофрійчук,
2008 р.

НАДГОРНА Лідія Наумівна

1928 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки, р-н Біляївський, обл. Одеська. Назва села не змінювалась.
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 09.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Халіна Олена Олександрівна;
4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Так, пам'ятаю в 1932–1933 роках.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала врожай влада?
– І неврожай, і засуха. Врожай не збирали, бо його не було.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Забирали у людей розкулачники.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Не знаю, зради у селі не було.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Ніхто продукти не забирав.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Ні, такого не було.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Так, але нею майже не користувалися.
11. Як люди боронилися?
– Хто як міг, так і боронився.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Так, люди ховали.
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Ніхто продукти не забирав, хто як міг, так і виживав.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Три-чотири розкулачника.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– Хто де міг, там і ховав.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Так, ставили трудові палички і в кінці року видавали хліб або зерно, можна було перемолоти на муку.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Худобу забирали, різали, в основному забирали коней для наїждчиків.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
– Чула.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Так, дозвіл був, люди забирали, щоб колоски не пропали.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Щоб не крали, їх охороняли об'їждчики на конях, їздили по полях, щоб ніхто не крав.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
– Хто хотів, той йшов, бо треба було якось жити, а там давали хліб, а хто не хотів, той і не йшов.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– Не змушували, хто не хотів, той і не йшов.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– Не знаю, у мене худоби не було.
24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
– Ходили в основному увечері.
25. Скільки разів приходили до хати?

– Приходили разів два-три.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– Коли почався неврожай, люди які не працювали, помирили з голоду.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Люди, які мали змогу, брали сиріт і виховували, а взагалі здавали в дитячі будинки.

28. Хто не голодував у селі і чому?

– Хто мав якусь птицю, різали, щоб не голодувати, птиця яйця приносила.

29. Хто зумів вижити?

– Люди виживали, хто як міг, в основному виживали за рахунок роботи.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Заможні люди ділились з бідними, давали шматок хліба, молоко.

31. Які засоби вживали до виживання?

– Ну, щоб не вмирати, люди працювали.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Помагали, хто чим міг.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Їли лободу (трава така), цвіт акації, посльон, коріння хрона натирали на терку і їли.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Конський щавель, сакору*.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Голубів, горобців. Вони їли зерно, їх ловили і їли.

36. Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?

– Можна було виміняти за мелену кукурудзу – яйця, молоко.

37. Чи був голод у містах?

– Голод був у містах у 1946–1947 роках.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Відомостей нема. Кожен день по два, по три чоловіки.

39. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

– Ні, такого не траплялося в нашому селі.

40. Де і хто хоронив померлих від голоду?

– У кого були родичі на кладовищі, а у кого ні – хоронила держава.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Колгосп виділяв по можливості гроші на поховання.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

– В основному, на кладовищі.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Так, на проводи.

44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

– Так, поминають.

* Ідеться про осокір (чорну тополя) – дерево родини вербових, лікарську рослину.

45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Церква є. Одеський Агафангел.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Так.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Трохи знають. Так, розповідали онукам та дітям.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Владу.

Записала Олена Олександрівна Халіна,
2008 р.

НЕЗДОЛІЙ Анастасія Тимофіївна

1921 р. н.

1. Місце запису: назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл.
– с. Маяки, р-н Біляївський, область Одеська. Назва села не змінювалась.
2. Дата запису: число, місяць, рік, коли записана інформація.
2 грудня 2007 р.
3. Ким записано: повне ім'я, по батькові, прізвище.
Антонова Тетяна Сергіївна.
4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр. або у 1946–1947 рр.?
– Да.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
– Забирала урожай влада.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Комсомольці, комуністи.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Були, хвалили.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Самоправно.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Били і висилали.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Мали зброю.
11. Як люди боронилися?
– Тікали.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Можна, але знаходили.
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Вилами, штиком. Партійні.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Від 5 до 12 людей.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– В ямі, клуні, в сіні, соломі.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Давали баланду.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Забирали все.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
– «Закон про п'ять колосків» – злочин. Чули.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Не дозволяли.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Комуністи, продотряди, партійні.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
– Не хотіли.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– Змушували, їх заганяли.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– Знаходили і забирали.
24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
– Цілодобово.
25. Скільки разів приходили до хати?
– По декілька раз.
26. Коли почали люди помирати з голоду?
– Восени 1932-го.
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
– Сироти вимирали. Держава не опікувалася.
28. Хто не голодував у селі і чому?
– Голодували всі. В неоднаковій мірі.
29. Хто зумів вижити?
– Сильніший вижив.
30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
– Кожен сам за себе.
31. Які засоби вживали до виживання?
– Їли все – живе і мертве.
32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
– Не мали допомоги.
33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
– Все споживали.
34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
– Липу, каштан, жолуді.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Горобців, горлиць, черв'яків. Собак.
36. *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
– Не можна.
37. *Чи був голод у містах?*
– Не пам'ятаю.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Дуже багато.
39. *Чи відомі випадки людодїдства у Вашому селі?*
– Да, відомо.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– Звозили в одну яму на полі.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Не платили.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Невідомі.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Не поминають.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Згадують і поминають.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– Є церква. Християнська.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Не встановлені.
47. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*
– Не знає. Розповідала.
48. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
– Владу.

Записала Тетяна Сергіївна Антонова,
2007 р.

САВЧУК Олена Лук'янівна

Р. н. невідомий

1. *Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл):* с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл. *Назва села не змінювалась;*
2. *Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація):* 15.04.2008 р.;
3. *Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище):* Грицюта Яна Сергіївна;
4. *Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?*
– Голод пам'ятаю у 1932–1933 роках.
5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?*

– Причина – засуха, влада забирала урожай частково.

6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

– Сільський голова з представниками з району.

7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

– Не пам'ятаю.

8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?*

– Документів на забирання зерна ніяких не давали.

9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

– Людей з нашого села не виселяли, як люди не хотіли здавати зерно, їх били.

10. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– Мав зброю представник району.

11. *Як люди боронилися?*

– Зброєю у людей були вила та граблі.

12. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Частину урожаю можна було приховати: копали у городі льох, засипали соломою, землею...

13. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Шукали у хаті, сараї, у льоху, який знаходився у хаті.

14. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*

– Приходили двоє, іноді троє чоловіка, жінки не ходили.

15. *Де можна було заховати продукти харчування?*

– Ховали в сіні, на горищі.

16. *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

– Хто йшов до колгоспу, їжу не давали.

17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Одяг забирали, люди бачили на цих активістах свої речі. Забирали у мого батька кожух, платки у матері.

18. *Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*

– «Закон про п'ять колосків»... Люди з голоду йшли у поле, збирали колоски...

19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

– Ні. Їх саджали у тюрму.

20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

– Поля, колгоспні комори охороняли місцеві селяни.

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

– Люди добровільно в колгосп йти не хотіли.

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Заможні селяни, щоб не забирали худобу, йшли у колгосп.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Худобу не ховали.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Увечері.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

- На протязі всього часу.
- 26. *Коли почали люди помирати з голоду?*
 - Весною 1932 р. почали помирати люди, були пухлі від голоду...
- 27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
 - Була комуна, де можна було піти на роботу, там давали хліб, кормили людей.
- 28. *Хто не голодував у селі і чому?*
 - Голодували всі.
- 29. *Хто зумів вижити?*
 - Заможні люди, охоронці держмайна.
- 30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
 - Допомогти ніхто нікому не міг, бо не було чим.
- 31. *Які засоби вживали до виживання?*
 - Їли кінський щавель, качани з кукурудзи, товкли, запарювали та їли.
- 32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
 - Родичів багатих не було, ніхто не допомагав.
- 33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
 - З ягід вживали брусницю, глід.
- 34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
 - Вживали ми в основному кульбабу та листя винограду, різні трави.
- 35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
 - Їли все, що можна було спіймати – птахів, диких тварин...
- 36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
 - До міста було далеко, міняти не ходили.
- 37. *Чи був голод у містах?*
 - Так
- 38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
 - Не знаю.
- 39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
 - Так...
- 40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
 - Хоронили в городах...
- 41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
 - Хоронили самі.
- 42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
 - Ні, невідомі...
- 43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
 - Так, родичі.
- 44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
 - Так, поминають у церкві.
- 45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
 - Церква є.
- 46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
 - Встановлений хрест на сільському цвинтарі.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Молодь знає про голод 1932–1933 років. Завжди розповідаю своїм дітям, онукам про голодомор...

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Винна влада у загибелі людей.

Записала
Яна Сергіївна Грицюта,
2008 р.

СТРЕЛЬБИЦЬКА Лідія Йосипівна

1921 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 17.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Гуменюк Василь;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Так, пам'ятаю.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Були дуже великі податки та забирала урожай влада.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Це робила влада, тобто, представники сільської ради.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Ні, винагород не було.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Ні, документів вони не мали.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Так, застосовували покарання, арешти...

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Так, мали зброю.

11. Як люди боронилися?

– Вони убивали людей.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Ні, не можна.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Обшукували домівки. Представник сільської ради – Анфіса Григорівна.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Приходило четверо-п'ятеро осіб.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Не можна було заховати ніде.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Так, давали.

17. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Так, забирали худобу, одяг...

18. *Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?*

– Якщо людина зірвала п'ять колосків, то його судять. Так, я чула про «Закон про п'ять колосків».

19. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

– Ні, не дозволяли, але люди тайком пробіралися.

20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

– Охорона.

21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*

– Ні, не хотіли.

22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*

– Так, змушували.

23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*

– Ніде не переховували, не було де.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– В різний час.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

– Приходили часто.

26. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– Під час голодомору.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Деякі сироти помирали, а держава навіть нітрохи не піклувалася про них.

28. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не голодувала влада, тому що вона відбирала продукти.

29. *Хто зумів вижити?*

– У того, у кого було хоча б зерно.

30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Так, у виживанні від голоду люди допомагали одне одному та ділилися продуктами

31. *Які засоби вживали до виживання?*

– Продукти. Їхали в Західну Україну, щоб проміняти зерно на одяг.

32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Так, допомогу мали від родичів.

33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Споживали в їжу і рослини, і ягоди, і коріння.

34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– З рослин м'яти...

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Нічого не споживали.

36. *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*

- Ні, не можна.
- 37. Чи був голод у містах?
 - Так, був.
- 38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
 - Багато помирало людей.
- 39. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
 - Так, відомі.
- 40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
 - Людей ніхто не хоронив, просто закопували в землю.
- 41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
 - Ні, не платили.
- 42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
 - Ні, не відомі.
- 43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
 - Так, поминають.
- 44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
 - Так, поминають та ставлять свічки в церкві.
- 45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
 - Церква є.
- 46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
 - Так, встановлені.
- 47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
 - Трохи знають. Так, розповідали онукам та дітям.
- 48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
 - Владу.

Записав
Василь Гуменюк,
2008 р.

ШЛЯХОВ Іван Дмитрович

Р. н. невідомий

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл., назва села не змінювалась;
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 15.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Федоренко Євген Валерійович;
4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
 - Пам'ятаю.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
 - Причина: засуха, неурожай.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

- Ніхто не забирав, бо нічого не вродило.
- 7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
 - Не було
- 8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?
 - Ніхто не забирав.
- 9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
 - Не пам'ятаю.
- 10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
 - Ніхто не забирав.
- 11. Як люди боронилися?
 - Не було такого.
- 12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
 - Не було що, був неврожай.
- 13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
 - Не пам'ятаю.
- 14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
 - Нікого не було.
- 15. Де можна було заховати продукти харчування?
 - Не було що ховати.
- 16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
 - Давали.
- 17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
 - Не забирали.
- 18. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?
 - Чув.
- 19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
 - Ні.
- 20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
 - Абещики*.
- 21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
 - Йшли.
- 22. Чи змушували людей іти до колгоспів і як?
 - Добровільно.
- 23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
 - Не було що ховати.
- 24. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?
 - Не ходили, бо не було що брати.
- 25. Скільки разів приходили до хати?
 - Не бачив ні разу.
- 26. Коли почали люди помирати з голоду?
 - Не пам'ятаю.

* Від рос. «объездчики».

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
– Створювались дитячі колонії, дітей там годували, одягали, навчали.
28. *Хто не голодував у селі і чому?*
– Не знаю, хто як жив.
29. *Хто зумів вижити?*
– Багато вижило.
30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
– Допомагали.
31. *Які засоби вживали до виживання?*
– Садили розсаду.
32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Мали.
33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
– Споживали горобинці*.
34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
– Споживали акацію.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
– Не пам'ятаю.
36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
– Хліб в Одесі.
37. *Чи був голод у містах?*
– Не знаю.
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Не пам'ятаю.
39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
– Не було такого.
40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– Не знаю.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Не знаю.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Не знаю.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Поминаємо всіх.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Не знаю.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– Будується.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Не встановлено.

* Горобинці, також: горобине око, дика гречка; ботанічна назва – грицики звичайні, одно- або багаторічна рослина з родини капустяних; здавна вживається в їжу.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Що був неврожай, знають.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Неврожай.

Записав

Євген Валерійович Федоренко,
2008 р.

с. МИРНЕ

КАЧУРОВСЬКА Тетяна Петрівна

1927 р. н.

Мешкала на Житомищині

Дуже добре пам'ятаю, скільки жити буду – таке не забуду. Постійне відчуття голоду переслідувало мене всю зиму 1933 року, аж до тепла. Ні про що не хотілось думать, тільки б поїсти: «Їсти, їсти, їсти...» Мені вже було майже 6 років, дуже їсти хотілось, але ніхто з нас, дітей, не казав мамі, щоб дала їсти. Мовчали, терпіли, маму жаліли. Знали, що вона, якби могла, все віддала б, аби нас нагодувать. Зима 1932–1933 років і весна 1933-го були дуже голодні. 1946–1947 роки для нас такими страшними, як 1933-й, вже не були. Неврожай на зерно в 1946 році був, але їли картоплю, квасолю, було багато молока, курей, яйця, м'ясо. В 1947-му муки, крупи не хватало, але вижили.

За одержу батько виміняли у Львівській області мішечок пшона. В 1932 році в нас дома і в людей, сусідів урожай був добрий. Хоч я була ще малою, але бачила, як багато мішків, куп зерна було на току. Я думаю, наша сім'я із таким запасом зерна не голодувала б. Ще його і продати могли, і комусь допомогли б, завжди так робили. Але забрали все до грама, не залишили ні поїсти, не посіять.

В 1932 році, десь тижня через два після жнив, почали ходити бригади (в нас їх називали «червоні банди»), забирали в людей хліб на хлібозаготовку. До нас під'їхала підвода, стала біля воріт, в двір зайшли дві жінки (місцеві активістки) з різних сіл по одній: з Червоного лану Канюка Настя, з Бабиної Лози – Кучеренко Наталка, з Головок – Зборовська Рузя (особливо була жорстока з людьми). З ними – представник району з пістолетом і дві їздові місцеві, які грузили і відвозили зерно на залізничну станцію. Погрузили все зерно, яке в батька було на току, забрали все з комори. Які були крупи, муку, просо, гречки було з мішок, квасолі в мамі було багато – все забрали.

Мама просила, щоб залишили на насіння, бо зведеться така родюча квасоля, але той, з району, сказав: «Не положено, велено сдать всё». Сушки було в мішку багато – і ту забрали. У всі горшки заглядували, по всіх вуглах, сарайчиках шас-

тали. Трошки насіння льону було в торбинці, гарбузового насіння, – все ці жінки повигрібали і на підводу позаносили.

Особливо усердно вони нишпорили у тих, хто не був у колгоспі. В нас таких сімей було дві. В них вигрібли все, навіть у старої баби у пазусі шукали. Товстою проволокою штрикали по всьому городу, шукали закопане зерно. А як не було вже чого забирати, то одна активістка зняла з крючка хазяйчиного фартуха, зав'язала ним бочонок з квашеними буряками і його винесли. Пройшли роки і за цей фартух вже діти, які залишились живі, виказували тій активістці: «Буряк наш з'їли, – віддайте материн фартух».

Чи були винагороди за донесення про приховання? В нас таких не було. В нашій хаті була колгоспна канцелярія, якби такий випадок був, то ми б знали. Ніяких документів ніхто не показував, та їх ніхто і не потребував. Всі люди були налякані розкуркуленням, яке було два роки тому. Були випадки, що людям давали по 10 років за непокору наказам. Мій батько приховав трошки. В повітці, де були дрова, викопав яму, туди поклав торбинку зерна, трошки житньої муки та трохи пшона. Засипали землею, склали наверх всі порізані дрова, і все це так, щоб ніде ні землянки, щоб нічого видно не було. Якби знайшли, то батька посадили б, адже шукали та нишпорили скрізь.

В нашому колгоспі був головою молодий хлопець Грицько. Як в селі почали вмирати люди, по його вказівці на колгоспному дворі з фуражного зерна і відходів пекли хліб, варили супи і в обід годували людей, а також дітей у яслах. Місяців два-три так годували, поки не взнали в районі. Приїхала районна комісія, міліція, забрали Грицька, посадили в тюрму. Цілий місяць тягали по допитах, всіх по очним ставкам. Тоді батько мій написав письмо-ходатайство (він робив колгоспним бухгалтером), всі люди в колгоспі підписались під ним, що Грицько собі нічого не брав, ніякої вигоди не мав, зерно брав не посівне, а кормове для свиней та корів. Випустили Грицька, але пригрозили: «Не дай Бог іще раз повториться, – получиш 10 років мигом!».

В нашому селі забирали тільки продукти харчування, все, що можна було їсти. Всі люди чули про «Закон про п'ять колосків». Голова колгоспу збирав збори, пояснював всім, попереджав, щоб були обережні, щоб не посадили. А в 1947 році Слісарчук Настю за якісь дві жменьки колосків посадили на 5 років. Не дозволяли колоски збирати і після збору урожаю. Діти бігали по полях, збирали, але об'їзчики на конях, гонили і пльотками шмагали по спині і ногах. Були спеціальні сторожа з ружжами, вони охороняли день і ніч. Їздили вони на конях, звались об'їзчиками.

В колгоспі люди йти не хотіли. У мого батька до колективізації було 2 гектара посіяно зерна, 50 соток посаджено хмелю, 50 соток саду. Як мала бути колективізація, а головою сільради був батьків двоюрідний брат, він його попередив: «Петро, продавай все, що можеш, бо ти підпадеш під статтю про розкуркулення». Батько й продав майже все: коня, корову, машину-молотарку, віялку. Прийшли розкуркулювати, а нічого нема. Земля, постройки, сараї, але за це не розкуркулювали. Так мій батько остався в селі.

Все забрали у колгосп. На нашому дворі став колгосп, в хаті канцелярія. В наших сараї завели худобу: коней, корів з усього села, хуторів. На нашій землі сіяли, рвали наш хміль, батьку залишили 50 соток землі з майже 4 гектар садиби, дали роботу бухгалтером і рахівником, бо був грамотним. А після Вітчизняної війни поставили головою ревізійної комісії, і так він робив аж до пенсії. Ленін після революції в 1920-му році землю дав, а Сталін її жорстоко у 1930-му забрав.

Тим, хто не хотів іти в колгосп (а таких зразу було багато), їм погрожували, залякували. Казали: «Не підете в колгосп, – заберемо землю, а вас – у Сибір!» Іду ніхто ніде не переховував, всі знали що в кого є, як його сховаєш. Може хтось з тих, що жили по лісах, і сховав, я за них не знаю.

Один раз ходили забирати зерно зразу після жнив, другий раз в жовтні чи листопаді. В нас раз шукали і позабирали все. В других людей по два рази. Коли організувався колгосп, у нашій хаті поселився якийсь уповноважений з району. Прізвище його було Бут. Нас з хати вигнали, ми перейшли жити в комору. В одній кімнаті жив Бут з сім'єю, а в другій була канцелярія. Хоч він нас і не празнував, але більше в нас не шукали зерно і не приставали з хлібозаготовками.

В 1933-му, десь після Різдва, люди почали ходити по хатах і просити їсти. До нас приходили, просили. «Дядечку, голубчику, виручте, дайте хоч що-небудь, бо помрем: вже два дні нічого не їли!» І батько давав, що міг. Нікому не одказував, поки було що дати. Тоді багато людей жили по хуторах. Три сім'ї – і майже всі вимерли: від села далеко, то як до них прийшли, а вони вже всі мертві. В одній такій сім'ї залишилась дівчинка, а в другій – хлопчик. Їх привели в канцелярію записувати в яслі. Вони були такі худі, як тріски: не діти, а тіні. Дівчинка Надя Половинка і її брат Прокоп залишилось двоє з великої сім'ї, Іван Назарчук один з сім'ї зостався. Всіх таких сиріт в яслі звели. Яслі були у великій хаті двох незаміжніх дівок. Ці дівки варили дітям їсти, доглядали за ними. Продукти давав колгосп.

Були люди, які не дуже постраждали від голоду. В мене був хрещений Василь, батьків старший брат. Він жив вдвох із жінкою, дітей у них не було. Обоє дужі, здорові. Пасіка в нього була, корова добра, ще він був мисливцем. Часто приносив зайців і по три штуки, рази два козулі приносив. Нас підкормлювали, спасибі їм, добрі люди. Голодували в основному ті, в кого була сім'я велика, а ще ті, хто лінувався робити.

Була в нашому селі сім'я Пікулів. В них до колективізації було 40 десятин землі, вони нічого не садили і не сіяли, хоч дорослих в сім'ї хватало. Всю землю здавали людям в оренду. За землю люди накладали їм скирди снопів із зерном, насипали кагати картоплі. То в них половина цього чужого урожаю пропадала в полі, вони лінувались перевезти його додому. А по чужих сараях шастали, шукали що б вкрасти.

Вижили всі ті, що мали силу робить. В колгоспі за роботу гроші не платили, а зерна потрошку давали. Весною 1933-го пішли великі дощі, майже кожен день ішов дощ. Вся озимина стояла в воді. Щоб її спасти, всі, хто міг ходять, ходили і копали канали в полі. За метр канали давали 1 кг пшениці фуражної. Моя мама за день по коліна у холодній воді копала по 5 метрів каналів і приносила додому по 5 кг пшениці. Потім пшеницю товкла в ступі і пекла коржі. Бідна моя мама, як

вона тяжко робила – орала, сіяла, полола поля від бур'янів, копала, пиляла дрова – різали ліс. Її ноги опухли і були як колоди.

Голод зробив навіть добрих людей скупими. Були такі, що закривали двері на замок, як бачили, що до них хтось іде просить. В нас теж був недостаток в їжі, але мама завжди щось знаходила і давала людям, які приходили просить. Хліба не було. Мама пекла коржі з листя липи і клена, його сушили, перетирали, насипали в корито дерев'яне, добавляли, якщо було жменьку муки або висівок, а як не було, то трошки соди, солі і води, замішували і пекли в печі. Весною рвали молоді пуки з сосни, вони трохи кислі, але їли їх з охотою. Нас спасав ліс: тільки сніг з землі, – всі, хто міг ходити, збирали в лісі ковпаки*. А їх вродило в 1933-му як ніколи. Мама обварювала їх в воді, тоді обжарювала або тушила, вони дуже смачні.

Після ковпаків щавель по луках піднявся. Рвали його мішками, вдома варили борщ по три рази на день. В нас була добра корова, вона давала 8 літрів молока три рази на день. Утрішнє і обіднє мама відносила в молочну, вечірнє оставалось нам, було трошки сметани в ці пісні борщі, а якщо мама давала сиру, то це був празник. В борщі, крім води і щавля, нічого не було. Те зерно, що батько закопав, з'їли і роздали ще до Різдва. На кінець травня почали в лісі ягоди спіть. Суниця, малина, а згодом вишня. Кожен день приносили додому суницю і малину, їли хто скільки хотів. А якщо набирали дуже багато, то мама носила в Малин на базар. Туди 9 кілометрів пішки і назад з кошем на спині. На базарі продавала або вимінювала на сіль, сірники, соду, мило. А як попалась вишня, то мама кожен раз приносила буханку чорного хліба, більше в руки не давали.

Моя мама родом була із заможної сім'ї. У діда Махтея Бузенка, маминого батька, було 40 десятин землі: 20 десятин орної та 20 сіножаті і лісу. Було дві пари коней, корови, свині. Сім'я була велика і дружна. Троє синів і три дочки. Моя мама найменша в сім'ї. Всі діти були одружені і мали свої земельні наділи, кожному батько давав по 2 десятини орної землі. Як прийшов час колективізації, то всю дідову сім'ю, всіх до одного виселили – розкуркулили і вивезли в Росію. На Україні залишилася одна моя мама з сім'ї.

Всіх родичів поселили в м. Рослав Брянської області. Чоловіки робили на велосипедному заводі, жінки на меблевій фабриці. Їм платили зарплату і продуктовий пайок. Кожного місяця вони передавали нам посылку 8 кг – трошки муки, крупи і макаронів. Цією посылкою ми ділились з батьковою сестрою тіткою Дотєю. В її сім'ї було 9 чоловік – 5 дітей і 4 дорослих. Ці посылки нам дуже помагали, піднімали дух життя. Посилки передавали поїздом, поштою не дозволяли.

В голодомор копали корінь лопуха і їли його сирим. Рвали листя клена, липи, берези. Сушили його, тоді терли і пекли коржі. Такі вони нудні і гіркі, але коли пухнеш з голоду, то будеш їсти все, що тобі дають. Їли голубів, куропаток – батько ставив сілки. В 1933-му мама за вишні, гриби приносила додому сіль, сірники, мило, соду, хліб. За одяжу їжу не міняли, бо її не було.

В містах теж був голод, але не такий сильний, як на селі. В Малині жив мого батька двоюрідний брат. Робив начальником станції, йому давали зарплату і продуктовий пайок, їхня сім'я не голодувала. Другий брат робив на заводі токарем,

* Ідеться про сморжі (строчки, рядки).

йому теж давали зарплату і пайок. А от хто не робив на підприємствах, в них був голод. Ці люди теж шукали їжу, як і в селах. В нашому селі на хуторі жила сім'я Ковальчуків. Чоловік, жінка і двоє дітей – хлопчик і дівчинка. Вони не записались в колгосп, тому все зерно і продукти в них вигребли особливо усердно. Голод в них почався, мабуть, раніше, ніж у всіх останніх. Цей Зінько ходив по родичах, просив їсти, але в тих теж нічого не було. Довго їх не було видно на селі, і голова сільради поїхав до них додому подивитись, що в них робиться. До хати зайшов, – а там всі мертві. Вони з'їли перш дітей, а тоді й самі дорослі померли. Брат їхній прийшов хоронити і знайшов в хаті дитячі кістки.

Колгосп виділив людей, якби бригаду і підводу з конями. І бригада їздила по домам, по дорогам, питала чи треба допомогти хоронити, підбирали людей по дорогах (бо люди мертві валялись скрізь) і відвозили на кладовище в загальну яму, чужих людей скидали в одну могилу. Від голоду було дві великі могили на кладовищі і хрест стояв. А пройшли роки і там вже нічого не осталось. Хрест давно згнив, могили не підсипались, дощі їх розрівняли, барвінком заросли і сліду від них нема. Похоронникам ніхто не платив. Поставили їм трудовень в колгоспі, може поїсти давали і все.

Скільки я пам'ятаю, померлих в голодомор завжди поминали на проводи і в поминальні суботи. В церкві поминали завжди: і за часів радянської ваді, і зараз, і обидві наші церкви відносяться до українського патріархату. На сьогоднішній день спеціального хреста померлим від голоду нема.

Мої діти і внуки знають про голодомор, родичі, сусіди: при нагоді я всім розповідаю. Сучасна молодь не вся знає про голод. Я думаю, що всі невинні жертви на совісті Сталіна і місцевої влади тих років. Сталін видавав жакливі накази, а місцеві хотіли вислужитись перед радянською владою і боялись, що самі постраждають за невиконання указів. От і старались вигрібти все од людей, обідить, унизить, засудить. Одним словом, знали, що кожду людину чекало без продуктів, але совісті не було, щоб зупинитись і пожаліти свій народ, коли його не жаліли чужі.

МАК Едуард Данилович

1918 р. н.

Голод в німецьких колоніях Гросслібентальського повіту* був після громадянської війни як наслідок неврожаю в Україні та в Росії. Раніше на цей випадок був непорушний запас посівного матеріалу і зерна (на хліб, для сім'ї, на корм худобі), який допомагав вижити у важкі роки, а тепер амбари були розрушені війною, заповнювати їх було нічим. Почався страшний голод по всій Україні і Росії, який забрав мільйони людей. У Фройденталі* теж вмерло багато дітей та старих. Допомога прийшла з-за кордону, особливо із США, які поставляли в Радянську республіку велику кількість консервів та одягу.

* Ідеться про Гросслібентальську волость з центром у с. Гросслібенталь; історична назва – Аккаржа, у 1802–1918 рр. – німецька колонія мала назву Гросслібенталь, у 1918–1945 рр. – Велика Аккаржа; згодом – смт Великодолинське, нині – селище в Одеському районі і області.

* Від 1945 р. – Мирне.

Так звана «Американська кухня» один раз на день забезпечувала кожну дитину їжею, саме це врятувало велику кількість людей від голодної смерті. В 1930-ті роки кожен житель села мав присадибну ділянку, власну корову, багато птиці, що допомагало вижити в ті страшні часи.

Свідків 1932–1933 років в селі Мирному не лишилося, так як в 1944 році фройдентальці назавжди покинули своє рідне село.

Записали учні Мирненської школи

ПЛЕСКО Варвара Федорівна

1920 р. н.

Згадувати все те дуже боляче. Було дуже страшно. Голод – то страшно. Ми весь час хотіли їсти. Весь час колупали травичку, листочки щавелю і їли. Забирали все до зернинки. У мене з карману витрусили кукурудзу, били, як почали на мене кричати. Я мала була, злякалася. Наказали вивернути кишені і забрали все до зернинки.

А мама взяла трохи кукурудзи у качанах та й заховала у сніг, та то трохи поїли потім. Але не надовго того хватило.

ТАРАСЮК Іван Григорович

1924 р. н.

Я малим іще був, в мене батько помер в голодовку, я тільки пам'ятаю, як ми із трави робили коржики, пекли їх і їли.

ФЕДУНЦЬО Віра Терентіївна

1923 р. н.

Сім'я наша в ті страшні роки вижила тільки тому, що дядько із-за кордону прислав пару великих мішків темної муки, і ми потихеньку пекли хліб – мішали муку із лободою, корінням, пекли коржики, давали сусідам, у яких були дітки. Сім'я була велика, але матері вдалося зберегти корову. Багато людей думали, що і зараз переживемо, а потім буде легше. Але поїли, а легше не було, було страшно і голодно.

с. НОВА ЕМЕТІВКА

МАЗУРЕНКО Єфросинія Йосипівна

1912 р. н.

1. *Прізвище, ім'я, по батькові:* Мазуренко Єфросинія Йосипівна
2. *Дата народження:* березень 1912 р.
3. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод?*
– Так. Звичайно, я пам'ятаю всі три голоди.
4. *Скажіть, будь ласка, які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?*
– Сильна була засуха, повисихали криниці, не було навіть води, на полях був неврожай.
5. *Тобто, це були головні причини?*
– Мабуть, так.
6. *Чи допомагала тодішня влада бідним, сиротам?*
– Дадуть якусь присуду на село, а ви діліться, як хочете. Хто був сильнішим, чоловіки собі відбирали, а ми сиділи голодні.
7. *А чи були випадки, що люди вмирали з голоду?*
– Так. І не лише люди. Було, що біля нашого двору проходив кінь. Ішов і впав, навіть, скотині не було що їсти.
8. *А чи пам'ятаєте ви імена людей, що померли від голоду?*
– Ні, імен не пам'ятаю.
9. *З вашого роду ніхто не помирав від голоду?*
– Мій рідний дядько зі своїм сином раніше були пішли на заробітки. І цей син, а йому тоді було 16 років, в дорозі помер від голоду.
10. *Ви могли б згадати його ім'я?*
– Нечай Олекса Кіндратович.
11. *А що ви вживали в їжу?*
– Їли лободу, щавель, отруби (і то якщо були), ловили сусликів...
12. *А чи були випадки, що вживали в їжу собак, котів?*
– Тоді на вулиці не було ні однієї собаки. Вийдеш з хати: ні душі.
13. *Чи були випадки канібалізму?*
– В нашому селі – ні. Але слухи доходили із сусідніх сіл. В нас людей не встигали хоронити, правда, так хоронили: замотували в покривала і заривали в землю.
14. *Скажіть: дозволяли ловити рибу в лимані?*
– Так, але потім було дуже важко її продати: інспекція відразу забирала.
15. *Чи допомагали люди один одному?*
– Щоб дуже допомагали – ні. Особисто мені передавала деякі сухарі моя знайома з міста, вона працювала в столовій. А так кожен сам за себе.
16. *А були випадки, що люди доносили один на одного?*
– Так, багатьох людей навіть відправляли в заслання. Коли мені, як я говорила, передали ті сухарі, то мені довелося їх ховати по кущах на городі, бо хтось доніс і приїхала інспекція. А одній жінці хтось навмисно підкинув зерно, а потім доніс.

17. *В колгоспи вас змушували йти? Чи приймали добровольців?*

– Ой!!! І в тюрми саджали. Тоді саме йшло розкуркулення. Мама мені тоді говорить, що ми бідні, нас не тронуть, бо нема що забирати. Тоді людям нічого не пояснили, ми не думали, що й землю будуть забирати. Тож мама не хотіла йти в колгосп і прийшов указ, щоб її забрати до тюрми. Тоді мій чоловік подав заяву про вступ до колгоспу.

18. *А що було з тими, хто не хотів вступати до колгоспів?*

– До двору прислалі указ здати 50 пудів зерна, а потім все одно відправляли в заслання.

19. *Чи пам'ятаєте Ви імена тих, кого було заслано до Сибіру?*

– Лише одного пам'ятаю: Рачок Іван.

20. *А як називався перший колгосп і в Малинівці, і в Еметівці? Був один колгосп чи два окремі?*

– Колгосп імені Сталіна, а в Августівці був інший.

21. *Ви пережили три голоди, а який з них був найстрашнішим?*

– Особисто мені, найбільш запам'ятався голод 1922–1923 років. Це саме було моє дитинство. Я пам'ятаю, як малою залазила на дерево абрикоси, рвала і їла листя. Страшно згадувати.

22. *Що було з дітьми, коли помирали батьки?*

– В мене в сім'ї було 6 дітей. Батько помер, коли я була ще малою. Ми залишилися з мамою. Найменше померло відразу.

23. *Як звали цю дитину?*

– Вона ще була не хрещена. Люди бачили, що мама лишилася одна з 5 дітьми і хотіли розібрати за своїх, але мама не віддала, лише сказала, щоб брали старших дітей на роботу, як прислугу.

24. *В часи голоду Ви попадали до міста, там люди також голодали чи було краще ніж в селі?*

– Ні, було так само. Одного разу ми поїхали рибу продавати, та іде жінка, а ми саме коржик їли, та вона й каже: «Хорошо вам, коржики кушаєте».

25. *Чи поставлені якісь пам'ятні знаки жертвам голодомору?*

– Ні. Про це не прийнято було раніше навіть говорити.

26. *Щоб ви хотіли побажати нинішньому поколінню?*

– Щоб ніколи не знали більше такого лиха і цінували сьогодення, цінували старших і не забували минулого.

с. ПАЛІЇВКА

МАСЛОВСЬКИЙ Іван Андрійович

1928 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Паліївка Біляївського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 05.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Слюсаренко Марія Миколаївна;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Да.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Вважаю, що влада.

6. Якщо забирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив ?

– Приїзжали з району і йшли в сільраду.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Ні.

8. Як це відбувалося? Чи ті, хто відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Ні.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Ні.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб?

– Ні.

11. Як люди боронилися?

– Не знаю.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Можна, але дуже тяжко. Кругом находили.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Повертались, шукали по декілька раз.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Не знаю.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Замуровували у грубу, але і там находили.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Мої батьки зразу пішли в колгосп, ми не голодували.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Забирали корів.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Не знаю.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

- Ні, не дозволяли. Хто попадався, того садили в тюрму.
20. *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
- Не знаю.
21. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгосп?*
- Люди не хотіли йти в колгосп і тоді забирали продукти.
22. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
- Не знаю.
23. *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*
- Не знаю.
24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
- Забрали в нас корову після війни. Її відвезли за 15 км, а вона втікла і прийшла додому.
25. *Скільки разів приходили до хати?*
- Вони так перекидали все в хаті, а потім вертались по декілька разів.
26. *Коли люди почали помирати з голоду?*
- Багато вмирало.
27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалась держава?*
- Не знаю.
28. *Хто не голодував у селі і чому?*
- Хто працював в колгоспі.
29. *Хто зумів вижити?*
- Хто працював в колгоспі і умів сховати.
30. *Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Да.
31. *Які засоби вживали для виживання?*
- Якщо знаходили гнилу картошку, їли і так виживали.
32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
- Мабуть.
33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- З лободи варили суп.
34. *З яких дерев вживали листя, кору в їжу?*
- Гриби називали «ізби»*. Хто з людей не міг видужати, їв ці гриби і помирав.
35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- Не помню.
36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
- Ходили, міняли сіль, тряпки.
- [...]
38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
- Не знаю.
39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
- Ні. Невідомі.

* Очевидно, ідеться про трutowик – деревний гриб, що паразитує на стовбурах і гілках; формою нагадує хатки (рос. “ізби”), їстівний лише за певних умов обробки.

40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
– На кладовищі.
41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Родичі померлих.
42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Не відомі.
43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Не знаю.
44. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*
– Не знаю.
45. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*
– Немає.
46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
– Ні.
47. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, сусідам, онукам?*
– Да, розповідала внукам.
48. *Кого Ви вважаєте виним у загибелі багатьох людей?*
– Не знаю.

*Записала
Марія Миколаївна Слюсаренко,
2008 р.*

с. ТРОЇЦЬКЕ

ГЕТМАН Пелагея Андріївна

Р. н. невідомий

В 1922 году голод в Украине был в результате засушливого года и, конечно, плохого урожая на полях и на приусадебных участках. А вот голод 1932–1933 годов был искусственным. Урожай на хлеб и другие культуры был высокий. В 1932 году люди из-за того, что хотели кушать, ходили в ночное время по полям, воровали пшеницу, кукурузу, а если их ловили во время воровства, то сажали за решетку на 10 лет. Представители власти приходили и забирали всё, что было во дворе: зерно, птицу, овощи, скот. Приходило по два человека, каждую неделю. Были такие случаи, что некоторым хозяевам удавалось спрятать свое имущество, но односельчане (соседи) выдавали их, и этих людей затем жестоко наказывали за спрятанное. Людям приходилось прятать зерно в доме, скот резали и прятали в бочки. Был «Закон о пяти колосках»: если голодный человек пошёл в поле и собрал колоски, которые лежали на земле, его отправляли в Сибирь. В период голода людям приходилось кушать корни и верхшки растений наподобие диких животных.

Затем власти начали организовывать колхозы. Сначала люди не хотели идти, и правительство сделало так, что у них не было выбора. Люди ходили на работу только из-за того, что их там кормили два раза в день, еда была очень скудная. Голодные умудрялись прятать еду, несли домой и кормили членов семьи, которые остались дома. Ели лепёшки из макухи, а также из семян сорняков. Люди, которые долго не ели, начинали распухать, и если дальше нечего было кушать, умирали. Некоторых не хоронили на кладбищах, потому что не было такой возможности, их хоронили в погребках, на огородах, на пустырях.

Несмотря на то, что правительство забирало имущество народа, оно заботилось о детях, которые были без родителей и жили на улице.

Записала
Л. А. Гетман

с. УСАТОВЕ

ЗАЙКОВА Віра Михайлівна

1924 р. н.

Мешкала у с. Кубанка Одеської області

Я родилась в 1924 году в с. Кубанка Одесской области в крестьянской семье. Мои родители обрабатывали землю, данную им советской властью после Октябрьской революции. Они имели пару лошадей, корову, самый необходимый простой сельхозинвентарь, приусадебный участок. За счёт этого хозяйства они в это время и жили.

В 1929 году началась по всей стране коллективизация сельского хозяйства. Крестьян заставляли для совместной обработки вступать в колхозы (С.О.З.). Крестьянам, вступившим в колхоз, необходимо было сдать землю, скот и сельхозинвентарь, но крестьяне крайне неохотно вступали в неведомый им колхоз, со слезами расставались со своими кормилицами.

Мои родители одними из первых вступили в колхоз, так как обрабатывать землю индивидуально, не имея современных сельхозмашин, было очень тяжело. Трактор в то время был редкостью, диковинкой. Вступившим в колхоз было обещано выдавать ежедневно молоко для детей и горячие обеды. Но вскоре обещание было забыто, так как в 1932 году во многих районах Советского Союза был неурожай, а население крупных городов нужно было кормить, поэтому крестьян обязали сдавать государству излишки зерна. Но излишков зерна ни у кого не было. Те, у кого сохранилось зерно, ночью тайно копали ямы, чтобы спрятать в них свое зерно. Но власть села и активисты обыскивали крестьянские дворы и найденное зерно отбирали. Так, по доносу соседей, в нашем дворе было найдено спрятанное моими родителями зерно и конфисковано, а мой отец был осужден на тюремное заключение.

Наша семья из пяти человек, как и многие другие односельчане, остались без средств существования. Работающая в колхозе мама получала на трудодни семена льна и горчицы, но они были не съедобны, – вызывали расстройство желудка, дизентерию. Мы, дети, весной питались листьями крапивы, мать-и-мачехи и другими дикорастущими растениями. Разоряли гнезда птиц, забирали птичьи яйца и птенцов, ловили сусликов, варили и ели их.

Летом питались овощами с огорода, собирали колоски, а зимой было очень тяжело. По всей Украине начался голод. Люди из других областей, что бы не умереть от голода, истощенные, больные, голодные покидали свои жилища и отправлялись куда глаза глядят, из села в село просить милостыню и помощи. Но они обращались к таким же обездоленным, какими были они сами и которые ничем им помочь не могли. Очень многие из них проходили и через наше село. Случалось, что они умирали на дорогах и на улицах села от голода.

Живя в таких условиях, мы, дети, ежедневно обязательно посещали школу, но это была необыкновенная школа, – в ней не слышно было веселых детских голосов, смеха или песен. Истощенные, худые – кожа да кости – бледные дети были похожи на маленьких старичков. Они нередко засыпали на уроках. Чтобы не упасть от слабости, они передвигались, держась друг за дружку. Сюда дети приходили не для того, чтобы научиться читать и писать, а для того, чтобы получить после уроков выдаваемый им мизерный кусочек мамалыги и несколько ложек супа.

Во многих семьях это было единственное питание ребёнка, но его было недостаточно, поэтому истощенные дети начинали пухнуть от голода и, если вдруг не приходили в школу, всем было понятно, что они находятся при смерти или же уже умерли. Немногие семьи Украины пережили 1932–1933 годы без потерь. Умирали от голода старики и дети. Вымирали полностью целые семьи.

МАКСИМЕНКО Василь Петрович

1928 р. н.

Мешкав у с. Барвінки Київської області

Я, Максименко Василь Петрович, народився 4 січня 1928 року в с. Барвінки, колгосп «Ленінська перемога». Батько Максименко Петро Ничипорович 1902 р. н., мати – Максименко Олена Іванівна 1904 р. н. Батьки працювали в колгоспі. Народили і виховали 8 дітей.

Син Максименко Микола, 1923 р. н., помер після голодомору у 1937 р. Син Володимир помер під час голоду у 1934 р. від запалення легенів. Син Степан помер в 1935 р. від дифтерії. Решта дітей, сини Іван і Федір, дочки Марина та Олена вижили.

Батьки працювали в колгоспі на різних роботах. Під час голоду рили канави на полях для стоку води. Урожай збирали гарний у колгоспі, але були великі держпоставки, і все зерно вивезли. Роки видалися дощовими, тому на картоплю урожаю не було. Моя сім'я жила в дерев'яній хаті. Мали з хазяйства корову, тримали не в хліві, а в хаті, щоб не вкрали злодії. Корова врятувала нашу сім'ю молоком. Мали на той час 0,6 гектар землі, де вирощували картоплю собі і корові. Жили не в хуторі, а в селі, де Ганни Климової хата.

Я знаю, були активісти в селі, наші сільські люди, ходили по хатах і забирали продукти (просо, пшеницю, квасолі). Хоча сховують і на піч до дітей, і те знайдуть. Клади вузлик з горохом, просом до немовлят у колиску, і те заберуть. Сім'ї таких активістів жили гарно, ні в чому не нуждалися. Всі вижили з їхніх сімей. Це такі, як Камінський Петро, Філоненко Василь, Філоненко Микола, Дяченко Григорій.

Під час голодомору рвали цвіт з яблуні та їли. А ще рвали з липи листя, сушили на печі, товкли у ступі і пекли липові пампушки. Ось таке їли тоді бідні люди. На полях рвали дикий щавель гороб'ячий* і їли.

Для того, щоб вижити, наш батько поїхав з бригадою робітників на заробітки у Ленінград, там вони будували лісництво. Працювали тяжко, але їм давали продукти: пшоно, муку, цукор, олію. Мати годували свою сім'ю, ще й сусідам давали. Батько там заробляв столові буряки і картоплю, різав кружечками, сушив і висилав у посилці нам додому. І ми так харчувалися. Батько з Ленінграда мусив їхати додому, бо треба були робочі в колгоспі.

А ті сім'ї, які їли пампушки з липи, померли. Опухали руки і ноги. І люди не виживали. Хліб мати пекла з різних домішок, стоколосу**. Ось увечері посіли їсти, ото мати й просять, щоб батько мені одрізав хоч трохи товщу скибку хліба, бо дуже я їсти хотів. Батько й мати ходили уночі до хлібопекарні, різали вручну дрова, щоб на ранок заробити для сім'ї буханець хліба. А вранці ідуть на роботу в колгосп. В колгоспі працювали важко, орали кіньми, а тоді сіяли вручну зерно. Платили дуже мало – трудовень (це плата), а в кінці року платили зерно (стоколос – це відходи), по 200 г зерна на трудовень і 2 копійки зарплати.

Перебули голод 1932–1933 років, почали піднімати сільське господарство. Україну почали визнавати як державу, і стали люди краще жити... Але в 1939 році розпочалась війна. Західну Україну звільняли від Польщі. Батька забрали в жовтні 1939-го на польську війну. Там його і вбили. З нашого Чоповицького району загинуло у цій війні 70 чоловік. Це розповідали поранені, які повернулися.

Я пішов у школу, навчався до 4 класу, а тоді розпочалася війна в 1941 році. Учитись не було можливості, пішов працювати конюхом з 13 років. Пас коней по 1943-й, для того, щоб дали коні матері обробити город. У 1943 році наше село звільнили у жовтні від фашистів. Тоді знов почав відроджуватися наш колгосп, але чоловіки всі були на війні. Жінки і малі діти, такі як я, орали, косили, пасли коней. Я все робив у селі і дома з матір'ю, бо старший брат Іван теж був на війні, а я був за старшого. Великі були податки: здати 40 кг м'яса, молока 500 л, яєць – 400 штук на рік. Сільгосподаток – 700 карбованців, тому мусили працювати дуже важко.

Записала вчителька Усатівської школи
М. В. Гринькова

* Гороб'ячий, або горобиний щавель – представник роду щавель родини гречаних; відносять до розряду бур'янів; застосовується в народній і лікарській медицині.

** Стоколос – рослина з родини злакових, більшість видів якої ростуть як бур'ян (стоколос польовий, стоколос житній та ін.); стоколос безостий – вид, що культивується як кормова культура для великої рогатої худоби, коней, овець, кіз. З насіння стоколоса готували киселі, каші, бовтанки.

с. ШИРОКА БАЛКА

ДУРБАЛО Килина Андріївна

1924 р. н.

Мешкала у м. Біляївка Одеської області

1. *Місце запису:* с. Широка Балка Біляївського району Одеської області
2. *Дата запису:* 3 лютого 2008 р.
3. *Ким записано:* Рудницька Світлана Іванівна
4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод 1932–1933 років?*
 - Про голод 1932–1933 років знаю, але пам'ятаю погано, мені на той час було лише 9 років.
5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?*
 - На мою думку, причиною голоду були великі податки.
6. *Якщо забирали у людей вирощене в полі, на городі, хто це робив?*
 - Вирощене в полі і на городі забирала місцева влада.
7. *Як це відбувалося? Чи ті люди, що збирали, мали якісь документи на збирання податків?*
 - Ніяких документів у них не було, але всі люди знали їх в обличчя.
8. *Чи мали зброю ті люди, що відбирали хліб у людей?*
 - Так. Уповноважені збирати хліб до хати приходили зі зброєю.
9. *Як люди боронилися?*
 - Та як можна було боронитися? Ніяк. Коли приходили до хати, то жінки плакали, благали залишити хоч трохи хліба для малих діточок, але все марно.
10. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*
 - Приховати якусь частину продуктів і зерна було майже неможливо, хоч у людей були великі сім'ї. Заховане шукали в хаті, в сараї, в погребі, і навіть на городі.
11. *Скільки їх приходило до хати? Хто це був?*
 - Приходило до дому по 3–4 чоловіки, переважно місцеві, озброєні.
12. *Чи давали їжу тим, хто вступав до колгоспу?*
 - Так. Людям, які вступили до колгоспу, спеціально пекли хліб і давали по маленькому шматочку. За це люди і йшли до колгоспу, щоб вижити.
13. *Збирали лише зерно і продукти харчування чи і інші речі: рушники, одяг, худобу?*
 - Хто не хотів іти до колгоспу, у тих забирали і продукти, і одяг, і худобу.
14. *Чи дозволяли збирати в полі колосочки, залишки городини?*
 - Після того, як на полі зібрали зерно чи городину, нікого туди не пускали, навіть малих дітей.
15. *Скільки разів приходили до хати?*
 - До нашої хати приходили один раз, бо вигребли все, що змогли.
16. *Коли почали люди вмирати з голоду?*
 - Поки було літо та осінь, якісь ягідки та фрукти в саду, то трохи люди ще трималися, а як до зими все повиїдали, то й стали помирати.

17. *Хто зумів вижити?*

– У Біліївці не голодували багаті, у яких не все забрали. І середняки, які зуміли щось приховати, ну і ті, хто був при владі.

18. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Люди в той час хоч і були дуже бідні, але один одному допомагали виживати, давали хоч шкурки від картоплі, щоб ті варили дітям.

19. *Що споживали в їжу: рослини, птахів, тварин?*

– Як розвеснилося, зійшла травичка, то варили лободу, кропиву, ловили рибу.

20. *Хто хоронив померлих від голоду?*

– Хоронили родичі, а якщо родичів не було, то сусіди на городі чи на кладовищі.

21. *Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм онукам, сусідам?*

– Звичайно, розповідаю і дуже боюся того часу.

22. *Хто, на Вашу думку, винен у смерті багатьох людей?*

– Винним у загибелі багатьох людей я вважаю владу, яка забирала все, не думаючи про людей та їх дітей.

*Записала
Світлана Іванівна Рудницька,
2008 р.*

КИЦЕНКО Марина Іванівна

1918 р. н.

Мешкала у с. Побірка Вінницької області

1. *Місце запису:* с. Широка Балка Біліївського району Одеської області

2. *Ким записано:* Самочорна Олена Петрівна

3. *Дата запису:* 1 лютого 2008 р.

4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?*

– Звичайно, пам'ятаю, мені на той час вже було 14 років.

5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*

– З 1931 року почали людей заганяти в колгоспи. Збирали людей по 10 хат, і буквально насильно зганяли в колгосп. А як дожили до жнив, то що у людей вродило на власній ниві, то все й забирали, бо це вже колгоспне.

1933 рік... Весна холодна, йдуть дощі, до пів літа йдуть дощі, люди, що працювали на полі, зябли і там й помирали.

6. *Якщо відбирали у людей вирощене на полі, городі, то хто це робив?*

– А це там, наверху, дали указ, брали людей, в основному чоловіків, і посилали по хатах, а свої ззаду ходили і їх перевіряли. Та що там казати, як до нас прийшов рідний дядько, батьків брат, і забрав із погріба все, що там було: і бараболю, і бурячок, і квасольку – все.

7. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– Ні. У них були спеціальні шпички: заходять до хати і кругом штурхає тими шпичками: в подушки, по ліжкам, в землю, кругом.

8. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, овочів, продуктів?*

– Ні. Не можна. Та й не було що ховати. У нас ще у 1932-му була коровка, худенька, але молока давала, нам вистачало. Наша сім'я складалася з 4-х чоловік: я, мама, тато, братик. Поки було молочко, поки і все було добре, а потім корова стала менше давати молока. Пам'ятаю, прийшла до нас сусідка та й просить: «Дайте хоч пляшку молочка», і дає мамі скатертину, а мама каже: «Я тобі, Килино, й так дам, а скатертина тобі може згодитися на потім». Вже ближче до жнив, не знаю, чи може того, що мама мало здавала податку, чи хтось щось наговорив, а корову в нас прийшли та й забрали. З тих пір братик став хворіти і до кінця жнив помер.

9. *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

– Ну, то я ж сказала, що корову забрали, а нам потім стала трохи допомагати тітка – мамина сестра. Вони були трошки багатші, бо в них було більше землі, а чоловік був дуже гарний столяр, робив гарні лави, столи. А тато, щоб ми не померли з голоду, позичив у одного чоловіка 10 рублів, а той чоловік був недобрим, його всі люди називали: Іван (він Іваном звався), навіть діти малі біжать і кричать: «Іван іде!» То він оце сьогодні позичив, тато пішов та купив нам барабольки, бо братик був дуже слабкий і дуже просив барабольки, а завтра вже Іван на порозі: «Віддавай 10 рублів!» Тато каже: «То ж іще немає, може Іван продасть лаву чи стіл, то я тобі і поверну». А Іван: «Відкривай скриню!» А я ж на скрині сидю, я зараз маленька, а тоді ще мала була. Він мене зіштовхнув зі скрині, відкрив, забрав батьків кожух. Оце за 10 рублів.

10. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– Коли вздумалось, тоді й прийшли. І вдень, і ввечері. Одні прийшли, пішли, а за ними другі. То як ті вже все вигребли, то звідки ж воно візьметься?

11. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Хто там ким опікувався. Ніхто. У нас по сусідству залишилося два хлопчики: одному років з п'ять, а другому десь, мабуть, три. То старшенький, бачу, несе водичку у горнятку. «А що ти будеш робити?» – питаю я в нього. А він каже: «Буду бур'ян варити!». То він вижив, а маленький помер.

12. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали у їжу?*

– Ну, хто мав сили працювати, то тим давали отруби: 100-грамовий стакан на людину, а що там наїдку з тих отрубів, як там же нічого немає, одні лушпайки. А сусідка наша, в неї вмер чоловік і син, вже не мала сили ходити на поле сапати буряки, то вже не годна була собі води з криниці витягти. То взяла вона горнятко і пішла до річки, набрала в горнятку водички та й сидить. А тут припливла жаба, та й дивиться на неї. Вона її палицею вдарила. І що ви думаєте? Роздерла і з'їла. (Плаче). А потім мені казала: «Ти знаєш, Марино, мені всередині неначе помазало, неначе я м'ясо з'їла!». І ось вона завдяки жабам вижила сама і спасла доньку. А якби ж я знала, то я б, можливо, могла б спасти і чоловіка з сином. Вона ходила до річки, шукала жаб, варила і таким чином вижила.

13. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– Виділялось 5–6 чоловік, які на драбині звозили померлих до ями, кидали, і так залишали. А якщо хтось був гарно одягнений, то знімали з нього одягу і забирали собі. Отаке було.

14. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*

– Ну спеціального знаку чи навіть хреста не було. Їх хоронили то в одній ямі, а як вона була повна, то копали іншу. Знаєте, одного місця не було.

15. *Чи розповідали Ви своїм дітям, онукам, сусідам про голодомор 1932–1933 рр.?*

– Ну, а як же! Як тільки свята, всі сідають за святковий стіл, а в мене серце болить і за братика, і за маму, і за тата, – за всіх. Онук Діма, коли був менший, то все просив: «Ба, розкажи ще мені про своє життя». Він навіть не вірить, що можна їсти жаб, варити бур'ян. А вже став дорослішим, то по інакшому став дивитися на ці проблеми, ім'я яким – виживання.

16. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*

– Люди, що ходили й забирали все, вони не винні, вони виповняли наказ зверху. Вони інакше не могли. Треба ж було якось вижити. Ніхто не мав права не виконати наказ «вождя всех времён и народов».

Записала

Олена Петрівна Самочорна,

2008 р.

с. ЯСЬКИ

ІЛЬЧЕНКО Тамара Іванівна

1923 р. н.

Два роки підряд була велика засуха. Осима пшениця піднялася, але дуже низька, приблизно 25 см – один рік, на другий рік – ще нижча. Люди були вимушені хліб зрізати не серпом, а рвали руками. Потім хліб звозили додому і молотили. Врожай був дуже малий.

Влада на місцях ходила і збирала зерно. Їх не хвилювало, чи багатодітна родина, чи в сім'ї зовсім дітей немає. Я пам'ятаю, розшукували зерно, ломали половники, де молотили зерно. У нас була велика піч, бо у родині було 7 дітей, її розламали, шукаючи зерно.

Я вважаю, що влада зверху не винна, це все на місцях робилося, весь цей безправний хаос, вона не могла знати, що робиться в маленьких селах та містечках.

Потім, згодом, почалася колективізація. Деяким людям подобалося в колгоспах, говорили, що не треба купувати для сівби все потрібне, реманент з власних коштів; деяким не подобалось. І потім потихеньку все стабілізувалося. Але те, що було пережито, не можна забути, ці страшні і голодні 1932–1933 роки.

МАРТИНЕНКО Сергій Никифорович*1922 р. н.*

Того, що зимою 1932 року в селі був голод і тривав аж до нового урожаю збіжжя 1933 року, ніхто з очевидців страшного лиха, а також сумлінних дослідників цього періоду заперечувати не буде. У 1931 році колгоспи «Червоний партизан» та «Червоний турбай» об'єднались в один колгосп під назвою «14-річчя Жовтня».

У 1932 році на полях, після засухи був неврожай. А вже 1933-го на полях трьох Ясківських колгоспів зібрано було по 15 ц зернових, по 250 ц картоплі з гектара. В цей час виходить постанова Ради селянських депутатів Ясківської волості про колективізацію земель. Колективізацію в Ясках зустріли вороже. На придушення селянського бунту, крім військових частин прикордонників, прислали групу чекістів.

Прізвища їх і досі на вустах старожилів, що пережили важкі часи приниження людської гідності, свавілля можновладних чинів: Лубунець, Коророчук, Якульський, Швальов, Закопирін та інші. Вони мали чітко спрямовані завдання: розкуркулювати заможних і всіх, хто протистояв створенню колгоспів, колективізації. Це було у 1933 році

Наша сім'я складалася з чотирьох чоловік. Жили не багато, не бідно.

У дім прийшли уповноважені, активісти та військові з прикордонної застави. Ми не знали, що заарештували батька Никифора Івановича і повели у сільраду, потім на заставу. Минуло п'ять днів – забрали нас всіх з дому. Маленький братик сховався і залишився у сестри, на той час уже заміжньої. Потім нас відправили на станцію Вигода. Посадили у товарний вагон. У дорозі нам дали поїсти. Привезли у місто Архангельськ. Звідти нас направили у район Ведмежих гір. Там були дерев'яні бараки, у них нари – стелажі у три яруси. Таким чином ми опинилися у бараках. Морози стояли 26–32 градуси. Доводилося ходити в ліс шукати щось попоїсти. Переважно знаходили гриби, здобуваючи їх у дуплах запасливих білок та інших гризунів. Пам'ятаю, що дуже голодували.

До нас доходить, що багато таких, як ми, вже загинуло з голоду. Їсти варили на багатті. Тоді сім'я ще була з батьком. Пройшло декілька днів, батька забрали від нас, і вислали. Ми, діти, залишилися з мамою. У приміщенні бараку було дуже холодно. Доводилося спати по черзі цілу ніч, підкладати у піч, грітися біля вогню. Та найбільше дошкуляли морози, до яких ми не звикли у нашому Придністров'ї. Дуже тягнуло на рідну землю, яку ми любили, де залишилися наші близькі. Спробували втекти з того поселення. Нас повернули назад.

Записала директор Ясківської школи

В. І. Волошина

СПІЯН Надія Тимофіївна

1924 р. н.

Великий голод в Україні забрав життя мільйонів невинних людей. Пам'ятаю, як збирали колоски пшениці на полях, нас, дітей, ловили, палками били, відвозили додому, а дома забирали всі харчі, які були в хаті.

Щоб вижити, ми ходили в плавні, збирали гриби, сікли бур'яни, добавляли щось і пекли блини. Керівники влади час від часу навідувались в кожну домівку і відбирали будь-який харч.

Голодомор – це страшний злочин проти українського народу.

с. ГРАДЕНИЦІ

ЙОВВА Олександра Тимофіївна

1906 р. н.

Мешкала у с. Градениці Одеської області

1. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?*

– Причини голоду – засуха, неврожай.

2. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

– Вирощене у людей відбирали комуністи.

3. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

– Доноси сусідів були (дядько Федя Журавель доносив). Приходили у двір із залізними щупами і шукали зерно. Люди строїли подвійне горище і між нього у дірку насипали пшеницю, а потім замазували дірку. Або у хаті (у сінях) викопували яму, насипали у скриню зерно, муку, ховали в яму, зверху замазували землю, застеляли рядюшки і ставили стіл.

4. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

– За зберігання зерна людей розкулачували, забирали все, знімали з хати черепицю і висилали хазяїнів на висилку.

5. *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

– У людей у стріхах були заховані ружжа і в будь який час вони могли боронити сім'ю, ну потім і самі розплачувалися смертю.

6. *Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

– Приховували зібраний урожай у погрібній ямі, закладаючи її каменем.

7. *Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?*

– Часто у хатах нишпорили вори (з місцевих жителів), крали і речі, і продукти.

8. *Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?*

– Збирали у полі колоски вночі, ховали мішки, клумаки у посадку, теребили зерно у бутилки і тікали додому. Сашка Зутірку за сумку колосків засадили на 4 роки, а ще 3 сусіди із висилки так і не повернулися.

9. *Чи змушували людей іти до колгоспів і як?*

– Людей заставляли іти в колхоз, забирали всю пшеницю дома, діти пухли з голоду, скотину забирали, а люди з неохотою йшли в колгосп.

10. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості? Де і хто хоронив померлих від голоду?

– Багато людей помирало з голоду. Було й таке: принесуть на кладовище покійника, а там вночі вже вкинули два-три і ховали в одній ямі по 5–6 чоловік.

11. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу? Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу? Чи відомі випадки людодїдства у Вашому селі?

– Їли все. Рвали розгозу і їли солодке коріння, а потім сушили її і робили муку, їли земляні горішки*, тварин, а людей не їли. Такого не було.

12. Чи можна було щось купити у місті, чи вимінити?

– Часто зерно і муку міняли на одержу. Гриша Панкратій був трактористом-комбайнером, привіз нам підводу хліба, а мама дала йому хромові чоботи, шаль барашкову, костюм, пальто. Так ми вижили. Куплять чогось не було грошей, а ходили в Троїцьке і сиділи в черзі, щоб купити буханку чорного хліба.

13. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Померлих від голоду поминають на Проводи, правлять панахиди в церкві. І тепер також.

14. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Розказуємо дітям, онукам і дуже боїмося, щоб це не повторилося.

ПАВЛОВА Марія Максимівна

Мешкала у с. Градениці Одеської області

На світі весна, а над селом надвисла чорна хмара. Діти не бігають, не граються, сидять по дворах, на дорогах. Ноги тонюсінкї, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похилена лицем до землі, майже не має, одні зуби зверху. Сидить дитина і чогось гойдається всім тілом: назад-вперед, назад-вперед, – скільки сидить, стільки і гойдається. І безкінечна сумна пісня напівголосом: їсти, їсти, їсти...

ПАРОВІН Надія Іванівна

1925 р. н.

Мешкала у с. Градениці Одеської області

Мій батько був простим селянином, на шії якого були дружина, шестеро дітей і стара мати. Пізно восени 1932 році стали приходити уповноважені й забирати все, що бачили. Вони встигли побувати скрізь: у хаті, в хлівах, у погребі, жодна щілина не випадала з їхнього зору, все обшукали. Після таких візитів у хаті не залишалося ані крихти. Жили сутужно: їли траву, кропиву, лободу, листя з дерев, про хліб зовсім забули.

* Земляний горіх, арахіс – однорічна трав'яниста рослин родини бобових з надзвичайно поживними плодами, що виривають під землею; вважається, що на півдні України з'явилася наприкінці XVIII ст.

ПЕРЕКИТНИЙ Михайло Гордійович

1925 р. н.

Мешкав у с. Градениці Одеської області

Добре пам'ятаю зиму 1933 року. Ми тоді казали, що у цьому році додалося ще три місяці: терпень, тухлень, дубень. Багато дітей ходили пухлими від голоду. Голова роздута, як м'яч, очі в глибоких щілинах. Один одного питали, чи можна з'їсти кішку або ворону? Пам'ятаю хліб із тертої картоплі, потовчені в ступі качани кукурудзи, полову, лободу...

БОЛГРАДСЬКИЙ РАЙОН

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 103; оп. 3, спр. 14)

м. БОЛГРАД

БАХТЄЄВА Зінаїда Павлівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Мала Рогоза Харківської області

В 1932–1933 годах в этой местности страшного голодомора не было. Детство было тяжелым, не было одежды и обуви. Свой хлеб прятали от других людей. Детям давали одежду от погибших солдат. В 12–13 лет они уже работали на заводе. Условия были жесткими: опоздавших на 5 минут сажали в тюрьму на 5 лет. На работу необходимо было приходить в определенной обуви – вырезали из толя подошву и к ноге привязывали проволокой. Переехала в Болград, когда было 19 лет.

БОДАК Олена Никифирівна

1924 р. н.

Мешкала в с. Бодаки на Полтавщині

В 1932 году ей было 9 лет, но хорошо помнит то голодное время. Кроме неё в семье было ещё четверо детей, которые воспитывались отцом, мать умерла в 1930 году. Жили очень тяжело, и отец поехал в Харьковскую область, чтобы обменять вещи хоть на какие-то продукты. Там заболел и умер. Дети остались одни. Спаслись благодаря людям, которые из жалости их подкармливали. Вспоминает, что в районном центре были организованы продотряды, которые выезжали в сёла и раздавали детям макуху (куски величиной с ладонь), которую нужно было сосать. Так её хватало на более длительное время, и голод был не настолько острым. Все дети были очень худые, болели дистрофией. Жители села разобрали их по разным семьям. Самый младший ребенок 5-ти лет умер.

ВОЛОШИНА Катерина Василівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Джугастрове Одеської області

Во время голода 1932–1933 годов ей исполнилось 7 лет. Во время голода работала в колхозе. За работу им выдавали полкило хлеба. Семья была многодетная. Варили макуху на обед.

ГРЕБЕНЮК Антоніна Василівна

1930 р. н.

Мешкала в с. Некрасове Вінницької області

В семье было семеро детей, все выжили. Про голодомор 1932–1933 годов ничего не помню. Только, по словам родителей, знаю, что был сильный голод, кушать нечего было. Ели все, что попадалось на глаза: гнилую картошку, траву, кору деревьев, ловили мышей, собак. Даже были случаи каннибализма.

ЄРМАК Поліна Тимофіївна

1931 р. н.

Мешкала в с. Пристін Харківської області

Это было ужасно. Мама рассказывала, как отбирали всё. До капли, до зёрнышка. Нас было двое детей. Я и мой братик были ещё очень маленькими, чтобы понимать что-либо. Мама насыпала пшеницу в наволочку, расстелила её на печи, поставила сверху кожух и приказала нам с братиком лечь на него: «Вы дети, вас не тронут...» Но – нет! Подняли нас, вытащили всё, и зёрнышка не оставили!

В день умирало по 20 человек. Люди гибли, как мухи. И за каждого умершего радовались, потому что они больше не мучались. Дети умирали с улыбкой на глазах. Они сначала худели, становились очень-очень худенькими, потом пухли на глазах и умирали.

Они дети, и им казалось, что всё очень хорошо, и они улыбались.

Ели всё, что только можно было проглотить. Из скорлупок картошки и зёрнышек делали лепёшки и ели их. Всегда со всеми делились. По маленькому кусочку дети ставили в рот эти лепешки и сосали, чтобы ощутить вкус. Чтобы был рядом голодный ребенок, а я ела и не поделилась?! Боже упаси! Такого не было никогда!

А эти продотряды смотрели, как люди мучаются – и смеялись. Увозили всё: и скот, и еду и все-все-все. И никто не знал, куда это отвозили. У людей было всё, но это всё отбирали, и поэтому называется «голодомор» – морить голодом.

Но моя семья выжила. Непонятным образом, чудом, мы выжили. И я жива до сих пор. СЛАВА БОГУ!

ЛАХРОМА Сергій Федорович

1933 р. н.

Мешкав у с. Антонівка Вінницької області

Про голодомор ничего не помню, только рассказы родителей. Родители говорили, что никто не забирал хлеб, просто его не было. Урожая в то время не было, много полей пустовало, их не засеивали, а если бы их обрабатывали, то никогда бы не было этого голодомора. До голодомора в их семье было 12 человек. Все члены семьи выжили. Их кормили иногда молоком, разбавленным водой, и лепешками. Считаю, что не тогда был голодомор, а сейчас.

ПАВЛОВА Ольга Іванівна*1933 р. н.**Мешкала в с. Будне на Сумщині*

Ольга Ивановна практически ничего не помнит о голодоморе, потому что была ещё маленькой, но по словам матери она рассказала нам, что советская власть приходила к ним в дом и просто под веник убирала весь хлеб, муку, не оставляя ни крошки. Также люди придумывали различные способы для выживания. Они ложили хлеб, зерно в мешок и замуровывали в печи, но вскоре всех вычислили, и, заходя в каждый дом, ломали печи. В семье Ольги Ивановны было 9 детей, она была девятой. По её словам: «Я выжила только благодаря нашей единственной корове, кормившей нас сначала только молоком, а потом и мясом». Также благодаря золоту матери дети спаслись.

С 1947 года четыре года прожила в г. Сарате. В 1951 г. переехала и осталась жить в г. Болграде. Благодаря мужу её сестры она сюда приехала. 32 года работала в школе учителем русского языка, сначала в Болградской школе № 2, а позже – в школе № 3.

Проживает в хороших условиях, живёт одна, здорова.

ПОНОМАРЕНКО Василь Іванович*1929 р. н.**Мешкав у м. Ананьїв Автономної Молдавської СРР*

Во время голодомора 1932–1933 годов ему было 4 года. Плохо помнит события. Но знает, что во время голода умерли его родители и родня. Ребёнка отправили в Ананьевский детдом. В детдоме в основном кормили рыбьим жиром, солёной капустой.

ТИХОНРАВОВА Євгенія Андріївна*1928 р. н.**Мешкала в с. Грицівка Вінницької області*

Жила в Хмельницкой области, Грицевский район, село Грицевка. Мне было 5 лет. В семье 6 человек детей. Отец, мать. Чтобы сохранить пшеницу, мама наложила на печку пшеницу и подстелили детям, чтобы прикрыть пшеницу. Проверка КГБ*: согнали детей, пшеницу забрали. Выжили мы за счёт фасоли, фасоль спрятали в собачьи будки, а потом по амбарам закопали. Было очень тяжело. Ели собак, но мама не разрешала маленьким детям есть собак, более взрослые ели. Я ходила в поле собирала колоски, а потом измельчали на жерновах и делали муку. Если ловили, то отбирали колоски.

* ГПУ

с. ГОЛИЦЯ

СТОЯНОВА Марія Євменівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Адамівка на Черкащині

Родилась я на берегах Днепра в живописном селе Адамовка в семье колхозников. Семья наша была большая: отец, мать и пятеро детей (Володя, Татьяна, Мария, Галя, Василий). Во время голодомора 1932–1933 годов мне было десять лет. Всем хотелось выжить. Отец работал в стройбригаде, на работе один раз в день ему давали похлёбку-кашу и чёрный хлеб. Он часто не съедал свою порцию, а приносил домой, чтобы накормить нас.

Мои родители хотели иметь коров, поэтому держали тёлочку. Но тяжелое положение заставило их принять решение зарезать её. Это нас и спасало. Мама готовила нам жидкую пищу. Во время голода мы, дети, хотели помочь родителям, поэтому собирали рогозу, цветы акации, варили травяные каши. В нашей семье никто не умер, а многие соседи умерли от голода.

с. ЗАЛІЗНИЧНЕ

СКОРИЧ Дмитро Петрович

1929 р. н.

Мешкав у с. Борівка Вінницької області

События тех страшных дней, которые остались в моей детской памяти (мне тогда было 4,5 года) происходили в селах Могилев-Подольского района Винницкой области. Этот район расположен на левом берегу р. Днестр. Что я в таком возрасте видел и что в 76 лет «сидит» в памяти до сих пор? Голод – это ужас! Умер мой дедушка по отцовской линии, умер младший брат (дедушка весь опухший был, а брат – очень-очень тощий). Мы ходили с мальчишками (бегать не могли) друг к другу во двор, дом, и мне пришлось видеть соседей, которые жили недалеко от нас.

По улице через два дома от нас умер Свояченко Амвросий (осталось двое детей); через дом умер Борисов Гордей (осталось 3-е детей). За нашим домом умерла соседка Анастасия Вергелес, еще через дом – Степанида Вивдич. Через три дома жил мой друг детства Миша Копецкий. Мы с ними присутствовали, когда на наших глазах умирал его отец Павел. Мать и сестра друга плакали, мать хотела сложить ему руки на груди, но они все падали (умершие от голода покойники не застывают). А через несколько дней умер брат друга Василий. Это я написал о тех умерших, которых видел своими глазами. По рассказам родителей, по всему селу были сотни умерших от голода.

Зимой 1932 года был случай каннибализма. Попросился старик переночевать к одним людям. Они его пустили, а утром к ним зашла соседка и, заглянув в печку, увидела, как из глиняного горшка свисало запястье руки. Соседка в шоке повернулась и ушла, а затем сообщила в сельский совет. Приехала милиция и нашла в мешке куски человеческого мяса. Тех людей забрали. Больше о них никто не слышал. А дом все время пустовал, оброс кустарниками и пугал нас, детей, когда мы возвращались со школы. Это я написал о том, что я видел своими глазами. Это следствие, а причина этого в следующем.

В 1929 году ЦК ВКП(б) принял постановление о проведении коллективизации. Это означало, что все, что было в хозяйстве крестьян, нужно было свести в один большой двор – лошадей, быков, коров, овец, повозки, сеялки и другой сельхозинвентарь. Землю отобрали, крестьяне стали колхозниками, должны были ходить на работу в колхоз. За работу в списках против каждой фамилии ставили палочку так называемую, трудодень. Об этом можно поговорить отдельно.

Крестьяне увидели, что такое хозяйствование только вредит делу и все, кто свел свое хозяйство в колхоз, разобрали назад домой. Это, естественно, вызвало гнев в ЦК ВКП(б) и правительстве. Они решили силой согнать в колхозы. Многие уже видели этот колхозный «рай» и не хотели возвращаться назад. Их окрестили кулаками и этапом сослали в Сибирь, Урал. Все их имущество разграбили, дома сожгли. Хорошие же дома оставили под конторы колхоза, детские сады, магазины, почту. В 1932 году весь урожай зерновых собрали и вывезли на ж/д станцию. Бригады коммунистов, комсомольцев, актив бедняков ходили по дворам, выискивали везде зерно и всё, что находили, ссыпали в мешки, уносили или увозили. Увозили всё до зернышка, крестьяне оставались без ничего.

Весна и лето 1933 года выкосила огромную массу людей. Весна для нас, мальчишек, была уже не страшна. Почему? Мы расползлись по лугу возле речки, откапывали корни отдельных растений, которые не очень горчили, и поедали их. Ловили в речушке рыбу, зеленые вишни, цвет акации белой и таким образом выживали, кому не суждено было умереть. А позже, через 2–3 года, пошли в школу и все хором с учительницей вместе кричали: «Спасибо великому Сталину за наше счастливое детство!» Все дети пели пионерский гимн под мелодию интернационала.

Написал то, что видел и испытал на себе. Жил дальше и шагал со всеми по жизни. За пройденное и содеянное не стыжусь. С 1938 года – юный пионер, с 1944 – комсомолец, с 1951 года по 1991 год – член КПСС.

P.S. Несколько слов о фоне, на котором всё это воспринималось

В селе тишина, а село очень большое, более 2600 дворов. Не слышно было собачьего лая, никто не пел, не кричал, за покойниками никто громко не плакал, за ним никто не шел, не сопровождал. Хоронили без гроба, положили на повозку и поехали, а он-то качается, трясется. Не видно было огоньков по селу, не было чем светить. Представьте себе такое состояние – село мёртвое. Вы, родившиеся много позже войны, о таком и слышать не могли. Ваши дедушки и бабушки этого тоже не знали, т. к. они до 1940 года были в составе Румынии и о колхозах знать не знали. Они помнят только колхозы 1960–1980-х годов, когда перевели колхозы

на денежную оплату и когда можно было «потрудиться» ночь-другую и обеспечить себя на некоторое время продуктами.

Наведу для интересующихся маленькую справку о трудодне. Колхозники на постоянной работе (охранники, а их было в колхозе до 50-ти человек, все объекты охранялись), женщины на полевых работах зарабатывали по 22 трудодня в месяц, т. е. 0,75 в день. Нужно добавить, что расстояние до посевов, которые обрабатывались, было до 6 км. Пешком туда и обратно! Оплату по трудодням давали натурой, т. е. зерном. На 1 трудодень платили по 300–500 г., иногда и 1 кг. Вдумайтесь: 22 трудодня в месяц по 300 г. Получается по 6,6 кг в месяц. А в той семье по 2–4 детей – и им 6 кг зерна на месяц!

А каждому подворью колхозному нужно было сдать государству: с/х налога до 1500 руб., страховку до 60 руб., самообложение 20 руб., займа до 500 руб., 200 л молока (независимо есть корова или нет), 200 шт. яиц и 40 кг мяса. Вот такая была «вольготная» жизнь колхозников с 1933 по 1941 годы, и с 1944 по 1970. Мы, комсомольцы и коммунисты тех времен, жили под гаслами наших «серых кардиналов»:

Нам солнца не надо – нам партия светит!

Нам хлеба не надо – работу давай!

Кто хотел заглянуть между строчек этих гасел, те пошли в Воркуту добывать уголь, на Колыму золото мыть, или на лесоповал – Сибирь-то большая! Кто берёт под сомнение эти строки, можно поспорить.

с. ОРІХІВКА

ВАЛЕНТЮК Надія Семенівна

1928 р. н.

Мешкала в с. Баштанків Одеської області

Нас было двое детей в семье: старший брат Володя (1922 г. р.) и я. Мы с братом ходили с котелками, и нам выдавали одинаковые порции похлебки, приготовленной на воде из рубленой лебеды, сушеных толченых желудей, незначительного количества муки или кукурузной крупы. Нам было проще выжить в те времена, так как жили мы возле леса, откуда брали жёлуди, дрова. Весной сдирали почки, тем и питались. В нашем крае не было такого явления, как людоедство. Зимой спали на соломе, постеленной на земле. Утром ее кидали в печку и расстилали новую солому, которую воровали из колхозных скирд. Топили печки дровами, принесенными из леса. Но, бывало, лесничий заметит, что ты рубишь дерево или несешь на спине дрова, перевязанные веревкой, разрубил веревку – дрова и упадут на землю. Строго было с этим, – не давали рубить деревья...

У нас в селе был колхоз им. Молотова, председателем которого был Иванков Кифир, очень хороший человек, делал всё, чтобы спасти односельчан от голода. Мой отец был бригадиром. Урожай тех лет был неплохой. Однако к нам домой врывались комсомольцы и полицаи, находили припрятанные запасы, высыпали

в торбы, мешки и забирали все наше добро себе, даже уже приготовленный обед для семьи. Вместе с горшками забирали.

Много людей умирало голодной смертью в те грозные годы. Бывало, в семье умрет человек, домашние пойдут и выкопают для него яму, придут через некоторое время с покойником, а там уже яма заполнена чужими трупами. За день умирало большое количество людей: и малых, и взрослых. Ходили по дворам с подвоядой и забирали их всех. Для них рыли одну большую яму, куда кидали и кидали. Очень страшная картина...

Того, что мы пережили в те годы, невозможно передать словами. Невозможно также без горьких слез говорить об этом. Это надо видеть воочию. Никому не желаю испытать такого горя, что мы испытали.

СТАНЕВА Дар'я Семенівна

1921 р. н.

Мешкала в Чернігівському районі Чернігівської області

Люди ели все, что им попадалось съестного: и траву, и животных (кошек, собак, крыс), и даже людей. В некоторых семьях даже своих детей убивали, запекали в печках и ели всей семьей. А некоторые воровали и чужих детей (заманивали их игрушками), убивали их, пекли на костре и ели. Детей закрывали дома, чтобы их не съели. Ужасное явление... Все свои вещи люди меняли на еду. Кто не мог достать еду, умирал от голода. Из лебеды делали лепешки. Кукурузные стебли сушили, делали из них муку и также пекли лепешки. Ели даже кожаные вещи: ремни, обувь... Люди были худые с отечными ногами, большим животом, глаза выражали голод. Много людей пухло от голода. Чтобы согреться, пустые дома люди разбирали и сжигали.

Голод был искусственным. Зерно и продукты забирали уполномоченные от власти люди. Забирали всё, что было припасено семьями. Весной в поле некому было выйти, так как многие умерли зимой. Да и семян на посев не было...

ВЕЛИКОМИХАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. –РОЗДІЛЬНЯНСЬКИЙ і БЕРЕЗІВСЬКИЙ РАЙОНИ)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 171–173, 177;
оп. 3, спр. 15, 31)

с. БЕССАРАБКА

КОЛІВАШКО Лідія Іванівна

1925 р. н.

Про голодомор 1932–1933 рр. я не раз чула від своїх батьків. Часто вони з мамою сідали і згадували людей, які не вижили в голод, не повернулись з війни. Пам'ятаю один із спогадів. На 1932–1933 рр. у сім'ї Ляховецького Івана Демидовича було шестеро дітей, всі вижили. Найстаршому, Павлові, було 11 років (1921 р. н.). В колгоспі на той час видавали по 100 г муки, щоб зробити баланду. Батько послав старшого по муку, а мати тим часом наскла лободи. А Павло поки доніс ту муку та по дорозі і з'їв її. Коли Павло прийшов, батько накинувся бити сина, але не міг через опухлі ноги. Сів старий та й розплакався.

У сім'ї Колівашко Андрія Григоровича померли з голоду хлопці Іван і Микола. Померли з голоду:

Южбабенки-Лямба (одна жінка, 1900 р. н.);

Шмільові (два хлопці, 1920 р. н.);

Цибульський (1925 р. н.);

Кальченко, 1900 р. н. (залишилась жінка з дітьми);

Козак, мама, 1900 р. н. (залишилось 4 дітей);

Сиротюка Якуба жінка, 1900 р. н. (залишилось 3 дітей);

Бордюжа, 1925 р. н., хлопчик;

Гончаров (хлопчик 1925 р. н.);

Кинач Олексій, хлопчик.

с. БЛАГОЄВЕ

МІЛЬ Феодора Андріївна

1919 р. н.

Мешкала в с. Перекопівка на Сумщині

Голодомор... Страшні були часи. Народилася я 1919 р. і жила з двома бабусями, татом, мамою, братом Тимофієм та сестрами Параскою, Поліною, Феклою в

с. Перекопівка Глинського р-ну (тепер Роменського Сумської обл., дуже великому, як наші три Червонознам'янки). Жителів було дуже багато, але після того страхиття 1932–1933 рр. населення у селі зменшилось у три рази. Дуже багато людей, особливо дітей, помирало.

На той час я була підлітком і мене дуже вразив той жахливий випадок, який стався в нашому селі. У новоствореній сім'ї Пшенечникових (не пам'ятаю чи це їхнє було прізвище, чи їх так прозивали) народилася дівчинка, якій під час голодомору було трішки більше року. Батьки її дуже любили, а сталося так, що страшно в це повірити, але це факт. Взимку голод довів батьків до відчаю і вони потайки обрізали м'які частини тіла своєї рідної дитини і з'їли, а останки закопали під снігом. А весною про цей жах дізналися люди всього села. Одні їх засуджували, а інші мовчали... Ось така страшна історія. Наша родина дуже страждала через те, що перед голодомором нам підпалили будинок і ми переїхали до дядька, перезимували, а потім батько збудував нам хату на хуторі, недалеко від села.

Врожай 1932 р. був багатим. Ми, як і всі люди нашого села та хутора, обробляли свою землю і зробили хороші запаси на зиму: пшениця, картопля, буряк та інші. У нас була своя худоба і ми надіялись на те, що добре підготувались до зими. Але потім у нас забрали коней, овець, корову, телицю, свиней, навіть комору на два відділення забрали і багато-багато мішків хліба вивезли – це був перший побор в нашому селі. Рідні плакали, але мовчали. Потім був другий побор – вивозили з двору все, що бачили, а в третій раз – це було тверде завдання – вивезли все.

І знову прийшли комсомольці Захарко (не пам'ятаю прізвища), Денисенко (не пам'ятаю імені) та Яків Федан. Це були дуже великі, сильні хлопці. Вони отримали наказ і виконували його. Знайшли у нас захований мішечок з борошном, і то не повний, забрали, а всі жінки нашої родини та сусіди кинулись до комсомольців і почали виривати його, а ці «бусурмани» били їх. Все позабирали. А вижила наша родина завдяки такому випадку. Наша картопля зберігалась у льоху, а мілку картоплю ми насипали під драбиною, щоб згодувати худобі, але потім обвалилася стіна в льоху і засипала цю картопельку. І всі про неї забули. А коли все у нас забрали, мати згадала про неї, розрила землю і потайки нас нею годувала. А ще ми їли кашу з висівок та «лепешники» пекли в печі. Їх готували з пшоняної висівки з ріпаком.

Запам'ятався мені ще один такий випадок. Наші сусіди посадили відро картоплі, а одна голодна вагітна жінка пішла на город вночі рити ту картоплю, а господар розрубав її сокирою навпіл, а в неї у череві були близнята: в одній половині одна дитина, а в іншій – друга. Ще багато можна згадувати про ті страшні роки, але мені дуже боляче, бажаю всім людям здоров'я, миру і щоб ніхто ніколи не пережив такого голодомору, який випав на нашу долю!

Записала вчителька Першотравневої школи

В. С. Георгієва,

2007 р.

с. ВАСИЛІВКА

ДОКУС Євгенія Василівна

Р. н. невідомий

1932–1933 рр. – це час голоду, час страху за виживання. Цей рік не минув і нашу сім'ю. Було нас в сім'ї 6 чоловік. Батьки працювали в колгоспі «Червоний переселенець», а ми, голі й голодні, сиділи дома, виглядали батьків з роботи. Я пам'ятаю, що урожай був хороший, але чому люди голодували не знаю, їсти не було нічого. Батько з мамою приносили із колгоспу «продссуду» – 300 г, і мама ліпила якісь маторжаники з бур'яном і давала нам їсти. Ми, маленькі, ходили в ліс ловили їжаків, копали бараболю, ловили птахів, – і це було у нас свято.

Вживав хто як міг. Ще тяжче нам стало, коли батько на току вкрав 5 качанів і його посадили у в'язницю. Мама, здоївши корову, наливала нам по капельці молока, а збирала і носила в Молдавію міняти на хліб. Старші брати почали пухнути, але мама, як і інші люди, пішла на такий ризик: коні в цей час хворіли на сибірку. Але люди розбирали їх на куски і годували сім'ю. От дякуючи цьому наша сім'я і викарабкивалась з цього лиха.

РЕШЕТНИК Марія Кіндратівна

Р. н. невідомий

Голодували, як і всі. Їли дохлих коней, їжаків, а ще пригадую, мама пекла коржики з якоїсь муки, бур'яну і мішала туди опилки, – щоб були ситі. Я пам'ятаю, коли ми їздили в село Мініцьке Фрунзівського району, то я бачила похорони людей. Вони були такі страшні – худі, як стеблинки. Люди падали з голоду як мухи.

*Записали
вчителі та учні Стоянівської школи,
2007 р.*

с. ВЕЛИКОЗИМЕНОВЕ

ВІННИК Ганна Онуфріївна

1925 р. н.

Моє дитинство пройшло у важкі та голодні роки. В пам'яті спливають такі випадки: в селі не було двору, де б від голоду хтось не помер. Щоб вижити ми, діти і дорослі, ходили на поля, збирали колоски, рвали траву, викопували бульби і їли, а також ловили горобців, ворон. Батьки працювали в колгоспі, але зарплати не отримували. Вживали, як могли. Деякі йшли пішки до міста, щоб влаштуватись

на роботу і отримати хоч якогось хлібця по карточках. Важкі часи ми пережили. Не дай, Боже, нікому їх більше пережити.

*Записали учні та вчителі Великозименівської школи,
2007 р.*

ОСТРОВСЬКИЙ Олексій Маркович

1925 р. н.

Моє дитинство промайнуло у важкі часи радянської влади, коли почалося розкуркулення більш заможних селян, які працювали не покладаючи рук, щоб прогодувати свою родину. Але влада вважала їх злочинцями, і чимало невинних людей загинуло під час колективізації. Я часто згадую 1932–1933 рр. Мені тоді було 8 років. Я пригадую те, як вмирали в нас в селі з голоду. Нам, малим хлопцям (нас у батьків було троє), батько зробив тачанку, на якій ми вивозили померлих людей на цвинтар. Дуже важко приходилося нашій матері, яка ділила саїчку, яку приносив тато, на два дні. Але у нас була корова, яка рятувала нас і багатьох дітей, які просили хоча б пінки, від голодної смерті. Дуже часто нам доводилося ловити сусликів, щоб вижити і не вмерти від голодної смерті. З боєм згадую ті часи, які ми пережили, і не бажаю нікому такої долі.

*Записали учні та вчителі Великозименівської школи,
2007 р.*

ВЕЛИКОКОМАРІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА (села Великокомарівка, Грушка, Трохимівка)

ІВАНОВ Петро Васильович

1927 р. н.

В ці роки від голоду страждали майже всі. Сім'ї були великі, прогодувати їх було дуже важко. Зерно, яке вирощували селяни, потрібно було здавати для відправки в Москву та Ленінград. Частина зерна залишали собі для того, щоб прокормити свої сім'ї. Зерно закопували в землю в схованки, щоб не знайшли представники влади і не відібрали. В роки голодомору люди жили дуже важко, але смертельних випадків в селі не було.

ІВАНОВА Олена Федорівна

1912 р. н.

В ті далекі роки виживали за рахунок того, що мати вміла із тирси робити щітки для білування. Ми їх міняли на любі харчі, хто що дасть, аби врятуватися від голоду. А коли вже нічого не залишалося, сікли лободу, варили її, а насіння щавеля

перетирали мілко і варили кашу. Хату обігрівали дровами з лісу. По дорозі в ліс збирали по одному зернятку пшениці і, як скарб, в жменьці несли додому. Але тяжка біда забрала з життя двох моїх доньок – Валю і Клаву. Вони були в такому віці, коли не могли їсти все підряд, от і повмирали, їх могилки знаходяться в с. Трохимівка. Це – вічна пам'ять про голодомор.

ІВАНОВА Марія Степанівна

1925 р. н.

То був дуже важкий час. Краще б не згадувати. Не взнати було людей. Всі днями ходили голодні, з запухлим обличчям. Збирали в полі бараболю, колоски, а вдома мати з них робила млинці. Пригодився і молочний початок кукурудзи. Його відварювали, додавали щавель, бараболю. Це був борщ.

КОСЕНЬКА Вікторія Пилипівна

1925 р. н.

Мешкала в с. Острівка Одеської області

Я народилась у с. Острівка Савранського р-ну Одеської обл. В сім'ї було четверо дітей. В роки голодомору в селі був колгосп. В сусідніх районах в той рік був поганий врожай, але в рідному колгоспові добре вродила картопля і зернові. На кожне свято з колгоспу на кожну сім'ю виділялася певна кількість харчів. Я пам'ятаю, як ходили люди з сусідніх районів, голодні, знесилені, просили милостиню. Деякі з них помирали прямо на дорозі.

РИЖИК Ніна Михайлівна

1926 р. н.

Чи пам'ятаю я голодний 33-й рік? Хіба можна це страхіття забути, скільки б років не прожив. Я була ще зовсім малою, але, як зараз, бачу ті страшні картини. Моя рідна тітка Ганна впала під тинем голодна і померла, а бабуся – на полі з міцно затиснутою торбинкою в руках (несла дітям харчі, виміняла за красиву хустку трошки квасолі і гороху). А чи можна забути, як в кропиві ми знайшли русяву голівку маленької Насті (наша сусідка з'їла свою донечку, щоб вижити самій). Її жінки вбити хотіли, та дід Опанас зупинив, сказав, що Бог її покарає, вона й так уже проклята долею.

Як зараз бачу «млинці» з лободи і кропиви, які ми їли щоденно. «Кашку» з акації, коли зацвітала, зернятка сухої ожини та калини. Це ті картини, що все життя пам'ятала. Ночували під магазином, чекаючи хліба (іноді привозили і давали по 100 г на одного члена сім'ї). Та хіба цього замало! Але що тривожить, що зараз наші онуки цієї правди не знають, вони чули про геноцид, але не знають, що ж це таке. А голод після війни? Це теж геноцид? Мого рідного дядька зарізали бандерівці, бо він віз мішок картоплі для своїх маленьких діточок. Чому про це не можна говорити зараз? Це ж було!

ЦУКАНОВА Тетяна Герасимівна*1922 р. н.**Мешкала в с. Ташлик Автономної Молдавської СРР*

Роки голодомору я пережила у рідному с. Ташлик Григоріопільського р-ну в Молдавії. В сім'ї було п'ятеро дітей. Коли мені виповнився рік, від важких пологів померла мати. Батько, інвалід Першої світової війни, привів додому мачуху, в якій теж було п'ятеро своїх дітей. В господарстві була корова, конячка. В той час колгосп наділяв кожну сім'ю 2 га землі. Сумісними зусиллями ми обробляли ту землю. Але знову прийшла біда. Захворів і помер батько. Мачуха забрала все, що було в господарстві, і переїхала зі своїми дітьми в сусіднє село. Ми, сироти, залишилися самі. Це були голодні 1932–1933 рр. Щоб не вмерти від голоду, ми збирали на колгоспних полях мерзлий буряк. Вдома на соломі його трішечки піджарювали напів-сирий, напівгнилий їли, щоб хоч трішки вгамувати голод.

В хаті було холодно і ми, щоб геть не замерзнути, лягали разом на підлозі біля плити, яку палили соломою. На засіданні колгоспу прийняли рішення, по якому кожна сім'я мала брати на один тиждень дітей-сиріт до себе. Так ми і кочували з сім'ї в сім'ю. Деякі люди відносилися добре, але деякі дуже ображали. В ті важкі роки люди самі не мали що їсти, а тут ще такий важкий тягар. Діти наймалися батрачити: пасли худобу, поралися на чужих городах. Влітку було легше, можна було поїсти диких яблук, вишень. Я зі слізьми на очах згадую ті роки. Але най-болючіше те, що я не можу згадати обличчя своєї матері.

сmt ВЕЛИКОМИХАЙЛІВКА**ВАРБАНЕЦЬ Варвара Никифирівна***Р. н. невідомий*

У моїх батьків нас було троє: я та моїх два брати. На наше дитинство і юність випало нелегке випробування. До цього часу дивуюсь, як ми змогли вижити в таких умовах. Жили ми бідно, але дружньо. Мама була дуже богомольною, вона щиро вірила в Бога, ходила до церкви пішки за 11 км. Вдома нас учила, і заставляла молитись, щоб Бог дав нам сили і спас всіх людей. Може ці молитви і допомогли нам. А також віра і надія на краще. Роки голодування були дуже страшні і важкі. Я пам'ятаю страшні ночі, коли приходили люди, наче нормальні, але зі злими помислами. Вони, не дивлячись ні на що, відбирали саме святе – хліб. Тикали штиками, заглядали в скирди, у всі потаємні місця, щоб забрати все зерно. Я не знаю, вірніше, не пам'ятаю, як мамі вдалось приховати трішечки зерна в днищі дерев'яного ліжка. Цей невеличкий запас спас нас на деякий час. Потім ми збирали трави, здебільшого лободу, бадилля картоплі, буряка і варили баланду (похльобку). Врожай на картоплю був невеликим, тому її їли, не чистячи від кожури.

Мама часто ходила разом з іншими батьками, яким дуже боляче було дивитись у вимучені голодом очі дітей, в колгоспні комори. Вони випрошували у сто-

рожив хоч жменьку висівок, щоб кинути у баланду. Коли вони побачили, які там здоровенні криси бігають, то стали просити, щоб сторожі зловили їх їм, щоб хоч якийсь кусочок м'яса зварити для дітей. Деякі сторожі йшли на поступки, а інші боялись залишитись без роботи. А ті, які вижили, дуже важко, з біллю згадують про ті події. Не дай Боже нікому пережити таке.

ВОЛКОВ Дмитро Якович

1925 р. н.

Мешкав у с. Антонівка Одеської області

Я народився в великій сім'ї в с. Антонівка. Нас було 9 чоловік. Коли почався голодомор, мені було лише 7 років. З настанням 1932 р. в селі прокотився голодомор. Не було ніяких продуктів харчування і приходилося їсти кропиву, калачики, квіти акації, всяку траву. Доходило до того, що люди були змушені ловити в полі ховрахів та горобців під стріхою, щоб якось прожити. Вночі мати брала одного сина і вони ходили по полям до солом'яних скирд обвивати зерно. Поля охоронялися охоронцями, котрі ловили людей і притягували до відповідальності в сільраду. Навіяне зерно відбирали і карали. Доходило, що діти починали пухнути з голоду: їх мати намагалась викормити різною травою.

Якщо в будинках було 1–2 кг зерна, все вилучалося. Люди були змушені навіть вбивати і їсти котів та собак. В селах люди просто вмирали з голоду. Групи активістів ходили по будинках і залізними штиками по хатах та городам шукати зерно. Якщо знаходили – то вилучали і карали. Тато доглядав худобу і йому вдавалося інколи приносити в кишені зерно. Його мололи на борошно саморобною мельничкою і так виживали. Це вважалося злочином. Вночі ходили на поле і збирали колоски пшениці, ячменю, жита. І за збір колосся притягували до відповідальності до суду. Це було страшне, жакливе явище. Це було винищення українського народу шляхом голодомору.

Записав учень Великомихайлівського навчально-виробничого комбінату

О. Барабаш, 2007 р.

МАНЖУЛ Мотрона Євстратіївна

1911 р. н.

Мільйони людей були приречені на вимирання від голоду. Не обминув голод і нашої багатодітної родини. Щоб якось прохарчуватися, батьки та старші діти сідали в товарний потяг і їхали до міста. Там вони намагалися обміняти якісь хатні речі на продукти: квасолю, кукурудзу. У вагон набивалося так багато людей, що декого навіть виштовхували, і люди гинули під колесами потягу. Ще згадую, що варили кашу з акацієвого цвіту та юшку з лободи. Невеликий шматок хліба мали поділити на трьох. Я працювала в колгоспі. Тишком приносила колоски пшениці додому. Тербили їх і часто їли сирими. Батько помер від голоду, а ми всі якось вижили.

ШАКИ Ніна Леонтіївна

1924 р. н.

Батьки: Шевченко Леонтій Данилович, Шевченко Тетяна Тимофіївна, в сім'ї четверо дітей: Люба, Ніна, Ліда, Іван. Батьки працювали в колгоспі на трудовнях. Голодомор 1932–1933 рр. пам'ятаю погано, більше залишився в пам'яті голод 1946–1947 рр., адже в 1932 р. мені було лише 9 років. Але мало чим розрізнялися ці два голодомори.

Пам'ятаю, що там, де тепер школи № 2, був дитсадок, і мій менший братик ходив туди, було дуже голодно. І ми, старші сестри, збираючи по полях колоски, картоплю, інші сільгосппродукти, приносили йому до паркану і годували його, ховаючись: адже могли відібрати інші голодні діти. А бувало, чекаючи на братика під забором дитсадка, кухарі виносили нам напівмерзлу картоплинку, бурячок.

с. ВЕЛИКОПЛОСКЕ

БАКЛАНОВ І. І.

Р. н. невідомий

Моя бабуся, яка померла вже більш як двадцять років тому, добре пам'ятала той час, розказувала про організацію колгоспів у селі. І завжди вона згадувала про це негативно. Мені, вихованому у радянській школі, це було незрозуміло. Бабуся казала, що вони вели одноосібне господарство і тому не знали тих злиднів та голоду, які зазнали ті, хто все своє майно та худобу віддали до колгоспу.

*Вчитель історії Великопосківської школи,
2007 р.*

БАТУРІНА Лідія Сафронівна

1925 р. н.

Чула, що цей голод був штучним, наші місцеві активісти вигрібали все, що можна було їсти. Напроти мене, де жив Табунщиков Ісаак, на городі поховані два чоловіки і одна жінка. Це дитячі спогади. Хто те робив, той не голодував.

БЛИНОВА Параска Іванівна

1926 р. н.

Не хочу навіть згадувати, як було важко. Не жили, а гнили. Про хліб навіть і не мріяли. Траву варили і їли, шишки жували, земляні горішки копали. За 20 км ходили за жолудями, а потім на камінцеві товкли, кашу варили. В Тирасполь ходили милостиню просити.

ГОЛУБОВА Олена Ісидорівна

1927 р. н.

Боже, як важко тоді було жити. Як зараз їдять кури, свині, так і ми тоді їли кісточки з винограду, макуху, коржі з лободи. Ми просто існували. Я ще пішки ходила до Тирасполя, на плечах тягнула мішки, зерно якесь продавати, щоб отримати грошей і купити щось поїсти. А мій старший брат у полоні був на Фінському фронті. Жінка його з дітьми з голоду пухли. Вона писала моїй мамі, щоб чим-небудь допомогла. А чим ми могли допомогти, коли самим нема що їсти. От вона й померла.

*Записали вчителі та учні Великопосківської школи I–III ст.,
2007 р.*

ЗВОННІКОВА (ЗВОНИКОВА) Єфросинія Юхимівна

1928 р. н.

Часи були важкі. Ходили по дворах і вигрібали все зерно, муку, і все, що можна було їсти. Були сім'ї, в яких було по 8 дітей, а лишилось четверо. Плачуть діти, просять їсти. Один початок кукурудзи варили і ділили між всіма дітьми. Початок від кукурудзи мололи на камінчику і варили кашу, пекли коржі.

ЗЮЗІН Дмитро Федорович

1927 р. н.

Дуже важко жилося на той час. Комісія ходила попід хати і забирала у людей зерно. Батько був на чолі такої комісії. Коли вони зайшли до нас додому, то у нас все забрали. Зерно у нас зберігалось на печі. Ми його вкривали собою. Їли виноградні зерна, пекли хліб з жому, добавляючи траву. Деякі люди їли собак і котів. В нашій сім'ї помер молодший брат Гнат. Потім через декілька років почали давати потроху зерна і людям стало трохи легше.

КОВАЛЬОВ Петро Полікарпович

1927 р. н.

Тоді я був маленький, майже нічого не пам'ятаю. Сім'я у нас була велика. У 1932–1933 рр. був голод, йшло розкуркулювання. У людей забирали всі харчі, запаси зерна. У нас були великі зернята соняшника. Під час того, як забирали зерно, батько сховав зернята у велике решето і накрив таким самим решетом з ручками. Коли перевіряючий поліз на горище (він був високого зросту), наступив на ручки решета і зерно розсипалось. Їх забрали у нас. Пам'ятаю, як закривали церкви. Батько в той час був головним на складі, де видавали зерно, і деколи приносив трохи в кишені. Ми його розтирали на камінні, робили муку. Пам'ятаю, як помер з голоду наш сусід.

КОЛЕСНИКОВ Савелій Андріанович

1925 р. н.

Розруха після революції, громадянська війна сприяли голодомору 1932–1933 рр. Харчувалися всім, чим прийшлося: різні трави, особливо лобода (котлети із лободи). У нас померли сестри Ксенія та Олександра Колеснікови.

КРАВЦОВА Лідія Сидорівна

1926 р. н.

Побирались по багатих людях. Нас (мене і мати Бурунову Феодосію Леонівну) вислали в 1933 р. на Урал. Вигрібали все зерно, але жити можна було.

КУДЕЛІНА Лукерія Федорівна

1923 р. н.

Я пам'ятаю, що йшло розкуркулювання. У нас забрали двох коней, а батька вислали до Сибіру. Ми в той час пухли від голоду, споживали траву.

МЕЗЕНЦЕВА Марія Пилипівна

1924 р. н.

Батько працював сторожем на пилорамі. Всі з сумками приходили і стояли в черзі за опилками. Батько теж приносив їх додому. Ми з них коржі пекли, їх їсти було неможливо. Але ми їх якось жували. А ще ми гризли сиру кукурудзу. Деякі люди вбивали собак і котів і їли. Взагалі, життя було неможливе.

МОЛЧАНОВА Тетяна Іванівна

1924 р. н.

Дуже багато людей померло, багато отримали невиліковні душевні травми. Багатьом людям допомогли родичі. Багато хто з жителів з шести років робили в колгоспі, щоб заробити на прожиття. Також в ті роки траплялось таке, що більш забезпечені сім'ї «розкуркулювали». У нас вислали батька, а мені потрібно було доглядати за дітьми більш заможніших селян, щоб хоч якось прохарчувати себе.

МОСКВИЧОВ Тарас Васильович

1926 р. н.

Батько був репресований, мати виховувала нас одна. Не дай бог нікому пережити таке. На жаль, все менше залишається свідків тих жакливих подій. Але молоде покоління повинно пам'ятати все. Пам'ятати, до якої трагедії може привести маніакальне бажання злочинної влади будь-якою ціною побудувати світле майбутнє для своїх громадян!

НЕСТЕРУК Марфа Іванівна

1924 р. н.

Страшний був голод. Люди вмирали молоді й старі. Траву їли. Мені тоді було 8 років. Ми зараз краще годуємо свиней, ніж тоді харчувались ми. Звичайно, хто працював, тому було легше – їм давали по 200 г хліба. Жінки брали на роботу з собою горщик з вареною лободою. Йде людина і на ходу падає, вмирає. Було й таке, що людина людину їла. Батьки їли дітей. Але все ж їх потім люди забирали, карали в той же час. З останків кісточок дітей їм робили низки на шию і гнали по селу, поки вони не помирили. Але після цього більше не повторювалось. Всі люди ходили виснажені, схожі один на одного. Ходили люди від влади, забирали все, на горища лазили, шукали. А мій сусід не хотів нічого віддавати, він заради свого господарства 25 років служив в армії. І вибив собі яму, сів туди і сказав, що краще помере, ніж віддасть цим нелюдам все. І помер. А після його смерті його дружина, щоб залишитись в живих, віддала все до нитки. Ось так ми й жили.

ОЧЕРЕТНОВА Єфросинія Іванівна

1924 р. н.

Без сліз неможливо згадувати ті роки. Я тоді була маленька, але цей голод до цього часу пам'ятаю, мурашки по тілі біжать. Пам'ятаю, як на камінчику товкли зерна від винограду, траву гірку відбирали, а те, що лишалось, варили і їли. Більше нічого не хочу згадувати...

ПОЛЯКОВА Ганна Пилипівна

1932 р. н.

Я тоді була ще маленькою, мало що пам'ятаю. Але деякі події зберегла моя дитяча пам'ять. Дещо розказувала мені мати. Голод, звичайно, це дуже жахливо. Вмирало дуже багато людей від голоду. Наш сусід, молодий хлопець, вмираючи від голоду, благав: «Дайте хоч шматочок хліба – і я не помру!» Люди їли земляні горіхи, траву, пекли коржі з розмелених виноградних зерен. Мати розказувала, що в селі траплялися випадки людодїства. Один батько вбив свою малолітню доньку, зварив її у печі та з'їв.

ПОЛЯКОВА Марфа Григорівна

1925 р. н.

Важко було: варили траву, макуху і їли. Я не навчалася, безграмотна. Нам казали, що на полі підбивати грамоти не треба. А зараз розписатися навіть не знаю як. І взагалі, я мало що пам'ятаю.

РОЗВАЩУК Тетяна Іванівна

1928 р. н.

Мені тоді 5 років було. Дещо пам'ятається, а в основному погано. Хліба не було. Моркву, капусту сиру гризли. Соломою печі топили, а ми з братами потім на ній сиділи. А якщо у дворі з'являвся хоч який-небудь мішечок зерна, тоді все-одно приходили і забирали. Люди вмирали від голоду. Іде опухла людина і раптом упала. Все, помер. А в 1934 р. нас вислали до Сибіру.

с. ВОРОБІЙОВЕ

ГРИГОРЕНКО Віра Минівна

1923 р. н.

Весь час хотілося їсти. Люди ловили сусликів, варили і їли. Щоб вижити, збирали щир, його їли з сіллю, щавель, цвіт акації. В кого було зерно чи макуха, ховали куди могли, закопували в землю. Люди пухли з голоду, помирали. Я була найстарша в сім'ї. Ходила працювати на людей і мене там годували, але я не забувала про сестер, приносила їм харчі. Так ми й вижили.

с. ПІРЖЕВЕ

ФОМЕНКО Лідія Матвіївна

1920 р. н.

На 33-й рік рідний брат Тимочка був в армії і тому сім'я отримала пайок, який зберіг життя членам родини. Дуже сутужно жилося в ті страшні роки. Люди їли качіш, лободу, калачики, варили лататуру з висівок, різних відходів від зернових. Гинула худоба, і її обливали карболкою, закопували на Петровському могильнику. Люди вночі розривали цей могильник і цю здохлятину вимочували і варили. Сусіди пухли з голоду, часто помирали прямо на вулиці, додому не дійшовши.

Записала учениця 10 класу

С. Саєнко

ЧУМАЧЕНКО (ШОСТАЩЕНКО) Пелагія Степанівна

1926 р. н.

У сім'ї було четверо дітей. 1920 р. народилася Маруся, 1922-го – Коля, 1933-го – Михайло, в 1934 р. – Петро. Батьки працювали в колгоспі. З їх слів ці роки були дуже важкими, їсти було нічого. Батько сім'ю покинув, а мати сама виховувала

дітей. Працювала мати постійно в степу, зранку намішає макухи з лободою, і цю їжу діти їли самі цілий день. Бігали до саду, збирали корінці та грони з винограду. Пам'ятаю, що брати померли всі троє під час голодомору. Був сильний дощ, мати пішла в степ, один з них сперся на спину так і заляк, а на другий день померли ще два брати.

Мама прийшла з степу і дуже плакала, ми плакали з сестрою, ходили дуже погано, бо були пухші ноги. На другий день мама отримала 1 кг мамалиги і 100 г тюльки, розділила між нами, а сама нарвала хрону і пішла працювати у степ. Братів ховала увечері сама, в саду викопала яму, застелила травою і закопала. Люди помирали скрізь, де йшли там і падали: на дорозі, в степу, в хатах. Пам'ятаю що один день в хаті було справжнє свято. Коли ми з сестрою знайшли в саду ніжки від пташки, мати їх запекла в плиті і ми їх їли. Мати теж ходила погано, бо були пухші ноги і лопали, їй пекли.

с. ГІРСЬКЕ

ГЕНЧЕВА Тамара Миколаївна

1928 р. н.

Мешкала у с. Новоселівка

В сім'ї було 6 чоловік, після голодомору залишилось лише четверо. Двоє померло від страшного голоду. Пам'ятаю не багато, лише те, що була корова, худюча від голоду. Маленькі діти бігали, збирали десь їй трохи соломи поїсти. Мати доїла корову і та краплина молока, рятувала дітей від голодної смерті.

РОМАНЕНКО Марія Несторівна

1925 р. н.

Мешкала у с. Новоселівка

В сім'ї було 14 чоловік. Після голодомору живими залишилось лише четверо. Пам'ятаю, що мамі було дуже важко нас виглядіти. Ходила мама до німців, просила у них м'ясо з дохлих коней, з того варила їжу і давала по маленькому шматочку. Так і вижили.

СЛАВІНСЬКА Марія Петрівна

1925 р. н.

В сім'ї було 7 чоловік. Дуже важко пережила сім'я ті страшні часи, коли не було що їсти. Виживали, як могли.

с. ГРЕБЕНИКИ

КАЛЬНЄВ Іван Миколайович

1921 р. н.

Під час голодомору не було що їсти і ми зарізали коня. Їли коней, баланду. Людей рятувала взаємна допомога. У наших сусідів була корівка. То вони ділились молоком зі всіма сусідами, у кого були малі діти. А ми, старшенькі, всі ходили по травичку і годували нашу «кормилицю». Вона й рятувала нас від голодної смерті.

ПЛАКУЩЕНКО Олександра Єфремівна

1924 р. н.

Мешкала у Автономній Молдавській СРР

Голод – страшенна біда людства. Історія містить чимало свідчень цього лиха. Від голоду гинули люди. Жили ми дуже важко. Наші батьки намагались нагодувати своїх дітей, лишаючись самі голодними. Пощастило тим, що в селі були створені дитячі ясла, в яких дітей годували, а також працювала школа. Мене повели до школи і там після уроків давали так званий суп, в якому плавали декілька крупинок. Пощастило нам тим, що наше село розташоване біля Тирасполя. Багато наших жителів та родичів жили і працювали в місті. Вони отримували пайки. Наш дядько приходив раз у тиждень на вихідні і приносив нам частину свого пайка.

ПЛАКУЩЕНКО Євдокія Єфремівна

1928 р. н.

Я була дуже маленька, але добре пам'ятаю, як чекала дідуся, коли повернеться з міста. Він їздив до Молдавії, де обмінював коштовні речі на хліб, на крупу. Таким чином намагались нагодувати всю родину. В нашій родині ніхто не помер від голоду, але ми недоїдали, хворіли. Бабуся нас лікувала травами, так ми і вижили.

ФУРДУЙ Ніна Семенівна

1923 р. н.

Я була маленька. Але мама розповідала, що у 1932–1933 рр. люди ходили, збирали кропиву та лободу, додавали висівки і варили баланду. Пам'ятаю, що мама говорила, що у сусідів померли від голоду Ганя і Ваня Богданові. Їм було 12 і 10 років. Вони пухли від голоду, потім приключилась хвороба і померли.

ЯРОВА Лідія Гнатівна

1923 р. н.

В 1931 р. ми жили в Роздільній. А 1932-го приїхали в Гребіники. У 1933 р. старшому брату було доручено організувати колгосп. Він був головою колгоспу. Люди поступали до колгоспу. При колгоспі давали раз у день суп, щоб підтримати людей, щоб могли працювати. А також брат, ризикуючи собою, давав пайки для сімей, коли у людей стали помирати маленькі. В цей період у Босої Ніни помер син Сергій Максимович. Дітей маленьких брат розпорядився здавати в дитсадок на день і їх там годували, а їх батьки ходили в колгосп на роботу.

*Записали вчителька Л. Т. Маврадіна,
пошукова група Гребениківської школи,
2007 р.*

с. ІВАНІВКА

ВОЛІТАРСЬКА Олена Якимівна

1927 р. н.

Коли мені виповнилось 1,5 роки, померла мати, а мене, малу, забрали до себе тітка і дядько. Роки голодомору пам'ятаю добре і згадую зі сльозами на очах. В селі був один колодязь, куди всі ходили по воду. По дорозі знесилені люди падали від голоду. Для того, щоб прокормити сім'ю, люди копали різні корінці, їли щавель, збирали траву, цвіт акації. Це була вся їжа.

с. КІСТЕЛЬНИЦЯ

СЕНЧИШИНА (ПІНЧАК) Параска Григорівна

1927 р. н.

В сім'ї було двоє дітей. Коли почався 1932 рік я пам'ятаю, їжі було мало. Але все ж таки сім'я не голодувала. Було трішки борошна, пекли хліб. А в сусідів було п'ятеро дітей. Їм було дуже важко. Від голоду помер батько.

*Записали вчителі
та учні Великокомарівської школи,
2007 р.*

ШЕВЧЕНКО Дмитро Йосипович

1924 р. н.

Ходив я до школи. Школа була поділена на 2 класи. В школі давали кашу. Ми її називали латуркою. Пам'ятаю, як з нас, менших, сміялися старші учні. Ми з дому принесли великі тарілки, надіялися, що більше каші дадуть, але каші дали, як завжди, – трошки. Наша вчителька Софія Феофанівна вивела нас у поле. Сказала, щоб ми швиденько збирали зернятка по стерні (поле вже було скошено). Але тільки ми почали збирати, нас прогнав бригадир. Дуже кричав на нас, на вчительку. А вчительці, мабуть, важко було дивитися на голодних дітей. Ось вона і повела нас у поле.

Коли почався страшний мор, то їздили кіньми з возом по хатах збирати трупи людей. Було дуже страшно. Хочу розповісти про дядька Юхима. Коли його розкуркулювали і забрали все майно, всі продукти, в нього відняло мову, бо в хаті залишилися п'ятеро дітей. Кормити їх було нічим. Урожай був хороший у нас, а хліба у людей не було. Все забирали.

с. КІРОВЕ
(з 2016 р. – с. ВИШНЕВЕ)

ДОВГАНЬ Надія Миколаївна

1924 р. н.

Роки голодомору 1932–1933 рр. були дуже тяжкими та голодними. Активісти ходили по хатах та забирали в кого що було. В ці роки я навчалася в школі, яка знаходилася в теперішньому приміщенні контори товариства «Колос». Дітям, які добре в школі навчалися, давали баландичку. Я брала частину цієї баландички та несла додому для меншої сестрички. Моя сім'я перенесла голодовку легше тому, що в нас була корівка на дві сім'ї. Зранку ми доїли, а ввечері друга сім'я. Так і вижили. Люди, хто міг та мав щось із золотих речей, їздили в Одесу та міняли їх на торбинки з мукою в «ТОРГСІНІ».

Була сім'я з трьома дітьми, які пішли з села, а через деякий час повернулися батьки без дітей, то говорили, що вони дітей поїли. Дуже багато людей померло. Не було в чому ховати. Багатьох ховали в загальних могилах. Кладовище тих років не збереглося. На його місці зробили місце під ставок.

*Записали учні і вчителі Кіровської школи,
працівники сільради,
2007 р.*

КЛИМЕНКО Олександра Ігнатівна*1927 р. н.*

Від людей в 1932 р. забрали все: худобу, курей, коней, собак, котів, зерно, картоплю і все, що вродило на городі. Почався голод. Годували людей баландою, яку варила на колгоспній кухні Гончар Марія Василівна. Вона прожила 104 роки, і все життя мала справу з казанами. Жила в кінці села, де зараз живуть Платонові. На кожну дитину в сім'ї давали по ополонику баланди. І батькам давали, а трактористів годували краще: їм давали по два ополоники баланди і молоко. В селі був прокурор колгоспу Обнявко Павло Кирилович. Прокурором над людьми був Погрібний Іван Іванович, якого люди не любили і прозвали ще й Орлом. Вони злі були, змушували людей працювати вночі, сіяти кукурудзу. А люди виснажені, спати хочуть. Хто засипав, того просто трактором переїжджали. Зерно кіньми возили на станцію Веселий Кут, а там мішки носили на спині по тонкій дошці на елеватор.

Крім злих людей пам'ятаю і добрих. На свинофермі годувала свиней Ліза, уповноважена від партії. І дівчинка Шура випросила в неї жменю дерті. Але не донесла додому, де на неї чекала хвора мати, голодні сестрички і братик, якому був тільки рік, з'їла по дорозі із бурулькою з льоду, так їй дошкуляв голод. Прокурори на горе і злидні людей не звертали ніякої уваги. До померлих було їм байдуже. Приходилось самому батькові копати могилу для своєї дитини. В селі було тоді багато циганів, які жили там, де зараз живе Мойсей Ф. Шура з сестричками ходила посівати їх на Різдво і цигани пригостили дітей харчами. Дівчатка почали їсти і забрали кусочок хліба мамі, то цигани їх дуже побили.

Закінчилося це у 1934 р.

ОНУФРІЄНКО Надія Іванівна*1924 р. н.*

Жили впроголодь, бо все забрали в колгосп і вивезли. Люди підбирали з землі зернинки. Щоб вижити, їли все, що могли знайти. На свята пекли млинці – маторжаники – з лободи, лопухів, бурячиння з висівками. Святковою стравою була каша з меленої кукурудзи. На Пасху ласували – гризли макуху. Але не всім вдалося вижити, особливо взимку. Навіть трав не було, якими спасалися влітку. Люди ходили пухші, а як зовсім не мали сил, то й не підіймалися. Були в селі лихі люди, які доносили на односельців. В однієї сім'ї знайшли по наводці закопане зерно і всю сім'ю вислали в Сибір.

Щоб не так хотілося їсти, гріли теплу воду і давали пити дітям. Легше було тим, в кого була корівчина. А якщо дохли корови, то їх люди доїдали.

с. МАЛОЗИМЕНОВЕ

КАРАДИМОВА Валентина Володимирівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Затишшя Одеської області

У 1933 р. був непоганий врожай, але людям нічого не дали, а потім почали забирати те, що було. Села майже обезлюдніли, земля не оброблялася або, у кращому випадку, оброблялась як-небудь і заростала бур'янами, бо істинних хліборобів винищили як куркулів. Люди говорили: «Куркуль (рос. «кулак») у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака замість подушки, а о 3-й годині біжить на поле працювати. Середняк на поле виходить о 5-й годині. А незаможник – той, хто о 9-й годині з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою простує до сільради».

Голод застав мене, коли було 5 років. Раніше я жила в с. Затишшя. Коли згадую мамині розповіді, у мене і зараз волосся дибки стає. Батько працював у шахті м. Макіївки, там і загинув. Малий брат загинув на війні. Знайомі розповідали, що американці на літаках кидали їжу. Батько моєї знайомої говорив: «Я хотел человеческого мяса», такий був голодний: «Хорошо, что был хлеб, он меня спас». Дітей, які вмерли, різали на куски і роздавали сусідам. Коли було мені уже 8 років, мама розповіла, що забрали чоловіка, жінку і дитину 4 років, їх заарештували. А інших троє залишали без батьків. Як вони могли себе забезпечити, що могли знайти? Сильно люди бідували!

У Воркуті мій дідусь вижив, його мали розстріляти, але пощастило. Розповідав, що влаштувався на роботу збирати качани капусти, кидав заарештованим вилами. Енкеведіст говорив: «Не подходи близко, а то они тебя с твоими одходами сожрут».

ПАЛАМАРЧУК Ніна Романівна

Р. н. невідомий

Я народилася і проживала в с. Толмачівка, нині Поліно-Осипенкове Березівського району Одеської області. Поховані тут мої батьки, дідусь помер 1919 р., бабуса, брат в с. Цибулівці. А зараз живу в с. Малозименове, переїхала сюди після стихії, затопило наш будинок. Пережила голод, війну. Ветеран війни. Розповідати дуже багато, тільки мало часу слухати. Скільки прийшлося бідувати, голодувати, від куль ховатися. Але пройшла через тяжкі муки і залишилася живою. А люди вмирали сім'ями, селами. Батьки, щоб спасти дітей від голодної смерті, везли їх у місто і там підкидали до лікарень або ще десь.

Батько працював директором школи. Дядька забрали і заарештували. Відібрали все: і хліб, і худобу. Ходили голодні. Але в нас на городі було багато картоплі, її не забрали, тому, що батько був у цій комісії. І ми кормили все село цією картоплею. Навіть відходи від картоплі приходили і забирали, щоб їсти. А часи були страшні. Якщо знаходили кілограм зерна – заарештовували і садили на 5 років.

Пам'ятаю, померла одна сусідка від голоду, її не було в чому і поховати, тіло кинули в яму і засипали.

Небагато залишилось нас таких, які пам'ятають про це. Може, залишаться на білому папері спогади тих страшних днів як дань пам'яті тим, хто не пережив лихі часи, або не дожив до спокути.

с. МИГАЇ

МАЗУРЕНКО Анастасія Семенівна

1919 р. н.

Мешкала в с. Тростянець, згодом в с. Три Криниці Одеської області

В 1932 р. мені було 13 років. Це були дуже важкі часи. Весь час хотілося їсти. В сім'ї було четверо дітей. Спочатку жили в українському Тростянці*. Мали в господарстві коней, корову, вівці. Батько багато працював, щоб якось прогодувати сім'ю. Але в часи колективізації, коли все було вивезено з двору, жити стало набагато важче. Тому переїхали жити в село Три Криниці до батькового брата. І тут було не краще. Але батько наймався на всяку роботу в селі. Сім'я жевріла, перебиваючись з пшениці на лободу, какіш, кропиву, щавель.

В той рік дуже багато помирало людей. Їх вивозили на кладовище на дрогах, бо нікому було виносити. Люди були дуже виснажені, худі і вмирили прямо на дорогах, в полі. Ми вижили тільки завдяки нашому батьку, який працював день і ніч, щоб не дати вимерти дітям з голоду.

*Записали учні та вчителі Мигаївської школи,
2007 р.*

ШЕВЧУК Марія Андріївна

Р. н. невідомий

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю дуже добре. Батько загинув на Фінській війні, а у матері залишилось шестеро дітей. У хаті не було не тільки хліба, навіть будь-якої крупи. В основному їли траву: кропиву, козелики, ґалагани**, акацію, виноградну лозу, лободу. Це були основні продукти харчування на той час. Мати була ткалею, був верстак і мати разом з нами, дітьми, дуже важко працювала, щоб заробити кілька жменьок крупи. Сім'я з'їдала все зароблене за кілька хвилин і у нас був дуже великий страх, як вони житимуть далі. Люди в селі вмирили на ходу. Дуже мерли чоловіки. Померлих не встигали хоронити. Всі діти в сім'ї залишились живими, але з жахом і сльозами згадують ті часи.

* Тобто, в українській частині села, де проживали також поляки і євреї.

** Народна назва оману високого – багаторічної рослини родини айстрових (також: дев'ятисил); популярна лікарська і харчова рослина.

БОГАЧЕНКО Володимир Дем'янович*1925 р. н.*

Від цих безсердечних людей не можна було сховати бодай хоч крихту для голодних дітей. Вони приходили вдень і вночі – Бенштейн Р., Губер, голова сільської ради, Дубосарська І., Мостовенко. Запитання було одне і те ж: «Де хліб?» А потім починався обшук. Шукали в хаті, на горищі, в коморі, виходили надвір і обшукували сарай, перекопували і сад, і двір, а у хаті перевіряли підлогу, навіть балки на горищі знімали. У них був спеціально заточений прут, яким вони все протикали і, забираючи останнє, пояснювали, що хліб потрібний державі. Я пам'ятаю, як мої батьки приховали два кілограми пшениці, але й це знайшли і забрали.

В ті ж роки у батькового брата Федора забрали з хати жесть для того, щоб покрити нею сільський клуб. А в діда мого взагалі забрали хату – це називалось «розкуркулення». А був мій дід дуже хазяйновитим і роботящим, все своє життя тяжко працював на землі. Зробили з дідової хати колгоспну баню, а потім, через деякий час, запропонували йому знову цю хату, щоб дід викупив її в колгоспі за 380 крб. Отак знущались над народом.

Трохи пізніше, в 1932–1933 рр. мій дядько Федір і мій дід Максим померли від голоду. А ще пам'ятаю, померли від голоду наші сусіди – старенькі Вершови, дід та бабуся Деречини та моя сестра Любов, якій було тоді всього 7 років. Дуже важко згадувати про ті часи, а ще важче було їх пережити. Вмирили від голоду наші рідні, сусіди, знайомі, і ніхто нічого не міг зарадити і допомогти. Добре, що події тих років не залишилися поза увагою, так і повинно бути, бо це – історія, історія нашої країни і нашого народу.

с. НЕЗАМОЖНИК (з 2016 р. – с. ЗАМОЖНЕ)**РОМАНСЬКА Тетяна Афанасіївна***1924 р. н.**Мешкала в Одеській області*

Голодомор, на мою думку, не був спеціально організований. Був великий неврожай, посуха, все погоріло, ще гірше, ніж в нинішнє літо 2007 р. Залишалась на полях одна солома. В коморах в кожного щось потрошку було. Я жила тоді в Голованівському районі на Кіровоградщині. Тоді він був Одеської області. Мати, я – 8-річна дівчинка, і батько-інвалід. Після збору урожаю дозволяли збирати соломі, а якщо залишалось декілька стебел пшениці, суворо забороняли брати собі.

Весною 33-го року посіяли, не було урожаю. Ті люди, що вже не мали що їсти, в лісі збирали жолуді, робили муку і робили млинці. З акацієвого цвіту робили борошно, добавляли в муку і пекли млинці, вже трохи солодші. Ми навіть тримали свинку, давали сухий буряк і соломі. Багато людей врятувалося тому, що була ко-

рівка. В яслах дітям давали, коли з'явилось зерно, супчик, баланду. В дитячих яслах давали галушки, я навіть додому мамі приносила, вона була рада гостинцю. Урожай 33-го був добрим, уродила пшениця, картопля. Я вважаю, не можна казати, що голод 33-го був спеціально організований, держава, як могла, допомагала людям. Ніхто не виїздив нікуди, залишались на місці, переживали горе разом. Колгосп давав пайки, в кого були діти або старенькі, пайки були більші. На трудовні давали трохи зерна – 0,5 кг на трудовень. Такої засухи не пам'ятали ні мама, ні батько. Коли був добрий урожай, давали 2–3 кг зерна на сім'ю.

*Записала вчителька Першотравневої школи
Л. В. Варбанець*

с. НОВОБОРИСІВКА

КРИВОРУЧЕНКО (КРИВОРУЧКО) Надія Петрівна

1926 р. н.

Все, що було нажите: все господарство, весь хліб з горища, весь одяг – все забрали. У мого дідуся був погріб, де зберігали продовольство і вино. І цей погріб в період голодомору влада спустошила геть. Їсти нам доводилось траву, лободу, щавель. Одного разу бабуса пішла за село нарвати лободи, а поряд було поле з пшеницею. Вона, страшенно боячись, зірвала два колоски, принесла додому і дала чоловіку скуштувати. Той щиро подякував їй і... помер.

Пам'ятаю випадок, що стався з моїм дядьком. Він працював рахівником у колгоспі. Одного разу повіз звіт у Гросулове і взяв шматочок мамалиги, щоб потім пообідати. Відзвітувавши, він підійшов до повозки, але їжі там не було – вкрали. Він хотів поскаржитись, а міліціонер заарештував його, обізвавши куркульським сином.

НОВОБОРИСІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

(села Новоборисівка, Добрий Лук, Дурбайли, Іванівка, Мацкули,
Поплавка, Преображенка, Путилівка, Райки, Тятри)

БОБКО Ніна Іванівна

1927 р. н.

Пам'ятаю, що у одних наших сусідів діти опухали з голоду, у інших – теж, тому що не було що їсти, вони пекли коржі з трави, лободи. Наші батьки заховали в ліжку 1 кг муки, трохи круп. Ось ми з братом сиділи на них, в цей час прийшла якась жінка і два чоловіки, які шукали будь-яке продовольство, але, на наше щастя, не знайшли. Крім того, мій батько заховав у колгоспну соломку мішок кукуру-

дзи, що нас також спасло. А так забирали все. Звичайно, було дуже важко. Ми потайки збирали колоски, хоч за них багато людей у тюрмах сиділо. В колгоспі на трудовень нічого не давали, це я пам'ятаю. Але пізніше отримувала по 50 г зерна на трудовень, а за рік – півтора відра зерна.

ЗАМОСЯНЧУК Ніна Іванівна

Р. н. невідомий

Мешкала у Вінницькій області

Я народилася через рік після голодомору 1932–1933 рр. на Вінниччині. Моя мама часто згадувала свою велику сім'ю, більша половина якої не вижила. Їх було 11 дітей, а залишилось лише четверо. Важко уявити, яке це страшне горе, коли батьки ховають своїх діток. Мама добре пам'ятала, як за селом у кар'єрі скидали туші хворих корів, поливали їх солярою, щоб ніхто не їв. Але люди, вимучені голодом, незважаючи на ризик, вночі розривали скотомогильник, адже вдома були голодні діти і їх треба було хоч чимось годувати. Також зі страхом переховували кожне зернятко, щоб вночі дати діткам поїсти.

*Записали учні і вчителі Новоборисівської школи,
2007 р.*

МЕЛЬНИЧЕНКО Валентина Михайлівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Сталіне Одеської області

Батьки і троє дітей проживали в с. Краснознам'янка*. Батько і мати працювали в колгоспі. Голод був страшний. Щоб вижити, вимушені були за гроші діставати макух, іноді пшеничну крупу. Від голоду померли наші сусіди Костанджі.

НАГОГА Марія Михайлівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Визирка Одеської області

Я проживала у с. Визирка Комінтернівського району. Батьки працювали в колгоспі. В пам'яті залишилося те, що коли прийшли збирати по селі хліб, зайшли і до нашої хати і спитали чи є вдома зерно. Батько сказав, що немає (в сім'ї троє малолітніх дітей). Я, втрутившись в розмову, сказала: «Зятька, ти брешеш, є в клуні мішок кукурудзи». Зерно забрали. Виживали на тому, що мати варила, пекла буряк, дуже голодували. Через деякий час батько поїхав з села, знайшов роботу в селищі Чабанка, де був військовий гарнізон. В середині 1933 р., восени, вночі зібрав сім'ю і вивіз з села. Всі вони мали страшний вигляд – одні мощі. На початку 1934 р. сім'я повернулася в с. Визирка.

* До 1930 р. село називалося Катаржине, у 1930–1961 рр. – Сталіне, 1961–2016 рр. – Червонознам'янка, нині – с. Знам'янка у Березівському районі Одеської області.

РОМАНЮК Марія Іванівна

1922 р. н.

Мешкала в с. Поплавка Одеської області

В той час ми жили в с. Поплавка. Сім'я складалася з 5 чоловік, з них троє дітей: я 1922 р. н., сестра 1925 р. н. і брат 1931 р. н. Їли ми куліш, в який додавали лободу, щир, цибулю. Від голоду у мене пухли ноги. В 1933 р. я почала працювати у кол-госпі. Коли йшла додому, брала у пазуху трохи зерна, тоді вже легше було жити.

СКАНЖАЛОВА (СКАЖАЛОВА) Олена Яківна

1928 р. н.

Мешкала в с. Городниче Одеської області

Наша сім'я проживала тоді в селі Городниче Ширяївського району. В сім'ї було 6 дітей. І ми, і батьки вижили лише завдяки нашій годувальниці – корові. Ті, що мали корову, врятувалися від голоду. Ми їли траву, листя. Мати наварить казан щавлю, забілить молоком – ось і вся їжа. Собак в селі не залишилось – їх з'їли. Їли також їжаків, дохлих коней. Людей помирало багато, тому їх грузили на підводу, вивозили за село, скидали на землю й зверху трохи присипали землею. Адже ями не було кому рити, ті, що залишались живими, були зовсім знесилені.

ТЕРЗЕМАН Валентина Олексіївна

1927 р. н.

Про цей час з розповіді матері знаю лише те, що коли запасів їжі в сім'ї не залишилось, мій дідусь зняв килим зі стіни і пішов в інші села, щоб обміняти його на продукти. Але, на жаль, не повернувся. Можливо, десь в дорозі й помер від голоду.

ЦАП Катерина Іванівна

Р. н. невідомий

В той час наша сім'я з 7 чоловік (5 дітей) жила в селі Шевченкове Роздільнянського р-ну. Ми збирали колоски і варили кашу. Терли один буряк і варили такий борщ. Бувало, їли цвіт акації, лободу. Також міленько різали лободу, домішували трохи муки і смажили без масла на сковороді такі млинці. Називали їх маторжаники.

НОВОПЕТРІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА (села Новопетрівка, Вакарське)

ГЛУШКО Раїса [...]

Р. н. невідомий

У 1933 р. я була мала, але запам'ятала те тяжке горе. Прийшла до нас до хати комісія, все позабирала з продуктів, була в горщику квасоля – і ту забрали. Більше у нас нічого не було. Багато хто з дітей залишалися сиротами, бо їхні рідні всі повмирали від голоду. Та були в нас такі люди, що в них у серці жеврів вогник сердечності. Вони ходили по хатах і забирали дітей-сиріт у патронат. Правда, пізно почали забирати, і багато діток були вже такі, що нічого не могло їх врятувати. Я хочу, щоб наше молоде покоління ніколи не забуло нашого горя.

ЛАВРЕНЮК Тамара [...]

Р. н. невідомий

У 33-му мені було менш 5 років, не могла я всього запам'ятати, але що їсти хотілося і що я плакала з голоду – це запам'ятала. Страшне робилося тієї весни. Їли все, що можна і не можна: цвіт акації сушили, пекли і ліпили оладки, рвали корені, рогозу, кінський щавель. Картоплю ту, що держали на посадку, перебирали кілька разів, вибирали більшу, посадили кілька відер завбільшки як квасоля; на цьому й картопля кінчилася.

*Записали учні та вчителі Новопетрівської школи,
2007 р.*

РЕКЛІЗОН Марія Олексіївна

1928 р. н.

У 1933-му мені було 5 років. Мені так чітко запам'яталося, як мама сушить лушпайки з буряка, мішає з половиною і пече коржі. От уже почали косити хліб, із першого врожаю намололи муки, спекли хліба в колгоспі й давали людям. Це було літо 33-го. Але мама була вже пухла, той хліб її не врятував. Все життя я працювала і ніколи й ніде не чула ані слова про той страшний голод, який посиротив тисячі людей. Забути про це не можна.

ЦИБУЛЯК Ганна [...]

1928 р. н.

У 1933 р. мені було 5 років, і я не все пам'ятаю. Жили ми бідно, але все ж була своя городина, корова, і ми не голодували. Добре пам'ятаю, як прийшли якісь люди і почали вигрібати все, що вродило на городі. Доводилось ховати все, що залишалося, але все ж знаходили і забирали. Коли все забирали, під руки їм попалась

квасоля, і її теж вигребли до зернини. Тоді взялись за одяг. Забрали все краще і взяли на торги.

Взимку ще якось жили. А весною почалося страшно. Коли вже зовсім не було що їсти, збирали лободу, кропиви, варили, потім пекли якісь кльоцки. А якщо де здохне коняка, то за возом ішло півсела, аби потім здерти шкуру і м'ясо забрати. А ще пам'ятаю, що люди дуже помидали, а у рідних не було сил їх ховати. Чоловіки від колгоспу їздили декілька разів на день, збирали мертвих і ввозили в одну велику яму. Мертві лежали і на печі, і на подвір'ї, і в погребі, бо їх не встигали вивозити.

с. НОВОСЕЛІВКА

ПІДЛІСНЯК (ПІДЛІСНИК) Марія Касьянівна

1922 р. н.

Мешкала у с. Никорицеве Одеської області

В сім'ї було 6 чоловік. Після голодомору залишились всі. Запам'яталось як мати ховала крупи, а діти знаходили і їли сирими, бо дуже хотіли їсти. Ще їли акацію, какіш та іншу зелень.

НОВОСЕЛІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

(села Новоселівка, Гірське, Кардамичеве, Артема / Трудомирівка)

ГАЄР Параска Петрівна

1911 р. н.

Мешкала на Сумщині, згодом у Харкові

Я народилася у 1911 р. в Сумській області. В сім'ї було 5 чоловік. Після голодомору залишилось четверо. Якось люди везли маленьких дітей топити в болото, а ми з однією дівчинкою втекли (наша машина їхала остання)*. Потім проживала у Харкові. Дуже голодна спала під мостом, спухла, доходила до смерті. Опухлою я потрапила до лікарні. Там їсти не давали, і я попросила сестру Полю (старшу), щоб вона мене забрала, не хотіла помирати в лікарні. Вона не хотіла мене забирати, боялася, що я помру в дорозі, але забрала і повезла мене додому. Я їй говорила: «Забери мене, а якщо помру, викинеш мене з поїзда». Довезла мене. Отак я і вижила.

*Записали учні та вчителі Новоселівської школи,
2007 р.*

* Незрозумілий сюжет про утоплення маленьких дітей міг бути навіяним дитячими страхами; можливо, йдеться про перевезення машинами дітей-сиріт, адже респондентка зовсім не згадує про батьків. Імовірно, що спогади стосуються голоду 1921–1923 рр.

СТРЕМОУХ Аксенія Федорівна

1927 р. н.

В часи голодомору вся сім'я пухла від голоду. Я була тоді ще дуже мала й погано пам'ятаю, але що дуже хотілося їсти, це пам'ятаю добре. Їли калачики, гнили картоплю, дохлих тварин і все, що хоч трохи було їстівне. Я не хочу згадувати ті страшні часи. В 1944 р. мене відправили працювати в шахту на Донбасі, мені було 17 років. Працювали дуже важко, копали в шахті до 1 км вниз. На шахті працювали 3 роки.

В 1946 р. повернувся з армії батько, але мене не відпустили з роботи на зустріч з батьком, бо нікому було працювати на шахті, а я на той час була найкращим працівником.

УГЛАКОВА Надія Григорівна

1926 р. н.

Я народилася у Кіровоградській області. Під час голодомору в сім'ї було 5 чоловік. Дуже запам'яталося, як восени ходили з мамою збирати мерзлу картоплю. Потім смажили її на вогні. Оце така була їжа. Це, напевно, і врятувало сім'ю, тому вижили всі.

ЧАБАНЕЦЬ Віра Спиридонівна

1928 р. н.

Я народилася в селі Трудомирівка. Сім'я була невелика: тато, мати, я маленька, мої братик та сестричка. Родина жила в спокої та достатку до 1931-го р. Але з часом життя перетворилося в пекло. Голод і холод переслідували людей. Мати була домогосподаркою, а батько працював на складі. Іноді він приносив додому жменьку зерна, з якого потім пекли млинці. Держали корову, що спасала сім'ю від голоду. Люди виживали, як могли. Смерть та страх панували над землею. У матері почали пухнути ноги, але, на щастя, батько помітив це. Потрібно було щось робити. Родина переїхала на Кубань. На той час туди переїхало п'ять сімей. Життя поліпшилось. Так родина вижила в ті голодні часи.

с. ОЛЬГИНОВЕ

МАТРОС Надія Антонівна

1924 р. н.

В сім'ї було четверо дітей. Пам'ятаю важкий 1932–1933 рр. Був неврожай. Хліба майже не було. Їли щир, лободу, щавель, листя буряків. В сім'ї була корова, тому сім'я вся вижила. Батько, Куценко Антон, ходив на заробітки в Цебрикове до

німців, які за роботу розплачувалися продуктами, макухою. З макухи, кукурудзи, висівок робили ліпахи.

Не пам'ятаю вимирання сімей від голоду. Кожен рятувався, чим міг.

ОСАДЧЕНКО Марія Петрівна

1925 р. н.

Сім'я була велика, 5 дітей (2 дівчинки та 3 хлопчика). Мати звали Вірою Юхимівною, тата – Петром Матвійовичем. До голодомору наша сім'я жила заможнo. Була гарна, велика та простора садиба. Мали багато худоби: четверо коней, дві корови, вівці, свині, кури, гуси. Були свої знаряддя праці: плуг, сапи, граблі, а також мали 8 десятин землі, яку отримав батько від радянської влади. Під час голодомору мені виповнилось 7 років, але все пережите закарбувалося в пам'яті і серці навічно.

Це було влітку 1930 р. Почалося розкуркулювання заможних селян. Забирали у нас все і звозили до колгоспу. У сім'ї Прокопенків забрали коней, овець, свиней, підводу, бричку, плуг, сапи, граблі, а найголовніше, відібрали те, що вирощене власними силами – зерно, картоплю, буряки, моркву, але птицю і гусей залишили. Згадую, як до нас прийшли «щупи» (так ми називали людей, які забирали майно) і почали забирати зерно. Мати намагалася трохи зерна приховати. Вона на піч насипала півклуночка кукурудзи, застелила його рядниною, а мене з малим братом Грицьком посадили зверху. Але «щупи» поскидали нас, малих, і згребли останнє зерно. І так в усіх жителів села. Обурені мешканці почали протестувати. Сорок чоловік посадили до в'язниці. Мого батька теж забрали. Із сорока чоловік повернулися лише двоє: мій тато та сусід.

Протягом 1932–1933 рр. люди почали голодувати. Нам доводилося їсти дохлих ворон, собак, кішок. Із молодшим братом ми ловили ховрахів, ласок, зайців. Їли щавель, суніці, збирали гриби, їли коріння різних трав, які знаходили в лісі. Мати варила кашу із зернят щиру. Так прожили 1931 р. 32-го пішла до 1 класу. Мати в той час готувала в школі їсти дітям: варила макуху і додавала молоко, розведене водою. І в цьому ж році жителям села дали трохи зерна. У 1933 р. у наше село привезли хліб і почали давати кожній сім'ї. Повернули худобу та знаряддя праці, дали зерна. Під час голодомору в сім'ї ніхто не вмер.

СНІГУР Олександр Олександрович

1928 р. н.

Пам'ятаю, що в 1932–1933 р. у нашому селі був голод. Владою були створені бригади, до яких наймали бідняків, ледарів. Ці люди ходили по дворах з ключками і штурхали ними в скиртах соломи, сіна, в подушках, на городі – крутом: шукали зерно. Що знаходили, все забирали до останнього грама, не лишали нічого. Дещо людям все таки вдавалося приховати. Це і врятувало їх від голодної смерті. В нашому селі смертей не було, але багато людей ходили пухлі від голоду. Їли все:

лободу, какіш, бабки, козелики і ще багато різних трав. Якщо з'являлась висівка чи ще якась дерть, то з лободи пекли матражаники. Це був найкращий харч. Крім рослин, їли і тварин: ховрашків, суслів, горобців, ворон – все, що попадалось в руки. Це був справжній делікатес.

Дуже багато найжджало голодних людей з західних областей. Вони ходили по хатах, вимінювали на харчі свій домашній крам: вишиванки, рушники, подушки і таке інше. Але, так як ми самі були голодні, то підтримували їх, хто як міг. З голоду повмирали в нашому селі тільки ті, хто ходив з тими ключками. Влада про них більше не дбала, а люди добре пам'ятали їхні вчинки. Тому їх навіть на поріг хати не пускали.

Пам'ятаю, як вижила наша сім'я. Чутки про голод у західних областях і що привело до такого голоду вже долітали до людей. І тому майже у кожного господаря були схованки. Такі схованки були і в моїх батьків. В хаті між пічкою і стіною схованка на мішок збіжжя. Цю схованку не знайшли. У курнику була ямка, теж приблизно на мішок, прикрита курячим послідом. І ще прямо біля криниці стояла діжка з водою, наполовину заповнена кукурудзою. Вода в діжці замерзла, це і врятувало схованку від ключки шукачів зерна. Таким чином ми врятувалися від голодної смерті 1933 р. Хліба не бачили до самого 1941 р. При окупації румунами їли лише мамалигу, а в 1947 р. знову голод. Радянська влада запам'яталася мені голодом, холодом і поневіряннями.

ПЕТРІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

(села Петрівське, Козакове, Наливайкове, Підколінне)

КІРОВА Марія Костянтинівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Катаржине Одеської області*

Народилася в селі Катаржине Цебриківського району. З боєм згадую про роки голодомору. У родини не було ні землі, ні їжі. Саме в той час дідусь працював у поміщика, який дав йому лише невеликий клапчик землі, для того, щоб він збудував будинок. Люди змушені були їсти листя з лободи, каткалоши, комиш, какіш. Листя лободи парили і робили з нього маленькі котлети. Заманювали горобців до сараю, ловили їх, а потім їли. Бувало таке, що їли жарених пацюків і все говорили, що це кролик. Наша родина також голодувала, мати з жінками ходила сапати на поле і бувало таке, що знайдуть бур'ян під назвою каткалоши і було чим нагодувати дітей. Багато людей в нашому селі повмирало від голоду та хвороб.

листопад 2007 р.

* Нині – с. Знам'янка у Березівському районі Одеської області.

КУЧЕРУК Михайло Павлович

1926 р. н.

Мешкав у с. Козакове Одеської області

Жив в селі Козакове. У батька і матері було у сім'ї було п'ятеро дітей. У цьому році зібрали урожай непоганий, але все забирали до колгоспу. А якщо було мало, то могли залишити, але це було дуже рідко. Коні здихали від якихось хвороб, ветеринари обливали їх керосином і закопували. Батько нам відкопував, вимочував у воді, смажили і їли, хоча й пахло керосином. Півлітрова баночка кукурудзяної крупи коштувала тоді 100 руб., а буханка хліба – 300. Навіть в Одесі, на базарах, продавали шкаралупи від картоплі. У нас була жирна кобила. Ми її зарізали, наварили м'яса. Я, наївшись, іду до свого друга Івана і кажу: «Іван, іди до мене, там є ще півказана м'яса кобилиці, а м'ясо, як з качки, таке смачне».

Люди пухли від недоїдання. Але все одно, хто працював, той що-небудь заробляв. Була у нас корова, свиня. Працювала наша сім'я на полі. Навіть жінки працювали і діти. А ввечері, коли йшли з поля, співали. Хоч голодні, але співали. Весело було. Всі дружні були, один одному допомагали, виручали з біди. А я, малим ще, вилізу на кришу хати і кричу: «Товарищи! Товарищи! Хватит есть всё кабак, да кабак, кушайте вареники с сыром и борщ!» А люди кажуть до мого батька: «Закрий йому рота!» Батько відповідає: «А що я йому зроблю, – він їсти хоче!».

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКА Ганна Федорівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Петрівське Одеської області

Жила в селі Петрівське. Мені було тоді шість років, як почався голод. У цьому році зібрали урожай непоганий, але все забрали. Я бачила, як тато з мамою заховали зерно під ноги хворої бабусі і накрили простирадлом. Вони думали, що до хворого ніхто не підійде. В мене був двоюрідний брат – комсомолец. І якось він мене запитав: «А де ви зберігаєте пшеницю?» Я була ще тоді малою, не розуміла, і розповіла йому про все. Він забрав у нас зерно, виніс все до останньої зернини, а воно було у нас останнє. Залишились ми без нічого. В 1933 р. батько і мати почали ходити на роботу у колгосп, у колгоспі давали по півлітри молока на кожного працюючого. І ми зустрічали на вулиці батьків з роботи. Тут іде мама і несе баночку з молоком. Ми кричимо: «Мамо, мамо! А що це ти там несеш?» Мама підійде, дасть нам по ковточку того молока і сльози в неї по очах. Каже: «Не ждїть, діти, добра, його нїде не буде. Будуть люди, матимуть гроші, але не буде в них добра і сердечної любові».

Їсти нема що. А ящірок, їжаків, лободу варили, батько носив нам комиш. Їли ще [...]*: на полі рожевою квіткою квітне, а вже восени з цієї квітки з'являються горішки, ми їх чистили і їли. Нам часто мати варила прай** з молока. Той прай був для нас святом. А то в садку вишневі листя рвали і їли. Словом, «паслися». Мати

* Назва рослини нерозбірлива; очевидно, йдеться про земляний горіх, арахіс.

** Вода, забілена борошном, або молоко, в якому розводили трохи борошна і додавали солі. Со- лоне пїйло викликало спрагу, яку втамовували водою, при цьому притуплювалося відчуття го- лоду; порівн. текст на с. 499.

часто плакала. А батька вночі приїхали, заарештували за те, що він вкрав торбинку кукурудзи в колгоспі. На заслання він і помер, від тяжкої праці і складних умов перебування. І залишились ми четверо: я, двоє братів і мама. Якось мати вирішила вкрати жменьку пшениці в колгоспі, заховала за піччю і притрусила попелом. Але прийшли до нас і всю пшеницю повигрібали.

В 1933 р. мамі дали за хорошу роботу в колгоспі теличку. У нас вже була корова, свиня і жити було легше. Ми свиню зарізали і прожили майже рік. Помирали загалом старі люди під час голодомору, а ми, молоді, вижили завдяки нашим батькам, тому що вони недоїдали, дітей своїх годували.

с. ПЛАТОНІВКА

МАКСИМЕНКО Ольга Антонівна

1926 р. н.

Дітей було 9, двоє з них померло під час голодомору. Я була найменшою. 1932–1933 рр. були холодними, дощовими. Це були страшні роки. Дуже був поганий врожай, не було що їсти. Люди їли 1 раз на добу. Пекли коржики з трави, цвіту, а якщо була жменька висівок, то це було свято. Збирали влітку фрукти (дички), а от взимку, навіть страшно згадувати, не було нічого їстівного.

с. ПЕРШОТРАВНЕВЕ

ЮРДИК Варвара Федорівна

1925 р. н.

Мені було 7 років, коли настали ті страшні часи. Батько працював ковалем, мати – в колгоспі. Працювали на трудовні, а на них нічого не давали. Заробітної плати батьки взагалі не бачили. Міняли буряк на макуху і перемішували з лободою, пекли млинці. Багато дітей мого віку поопухали та померли від голоду. Батьки працювали в колгоспі вдень і вночі, але нагодувати своїх дітей так і не могли. В деяких родинх помирали від голоду по кілька чоловік.

*Записав учитель Першотравневої школи
В. В. Габер*

ПЕРШОТРАВНЕВА СІЛЬСЬКА РАДА
(села Першотравневе, Благоеєве – з 2016 р. Мартове,
Данилівка, Незаможник – з 2016 р. Заможне)

НІКОЛАЄВА Валентина Степанівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Данилівка, згодом у с. Юрашеве Одеської області

Голодомор 1932–1933 рр. без сліз і болі в душі згадувати неможливо. Дуже тяжкі, страшні були тоді часи. Мені тоді було 6 років. Спочатку наша родина мешкала в селі Данилівка, а коли стало дуже важко жити, ми переїхали до бабусі в с. Юрашево. Жили з бабусею я, сестра Міла і моя мати. Приходили до нас дорослі чоловіки і забирали все, що можна було їсти: картоплю, борошно, зерно, квасолю, моркву, буряк. Залишили нас без нічого. Проколювали залізними штирями підлогу, стіни, стелю, навіть піч проколювали. Ретельно все обшукували, щоб ніхто ніде нічого не міг заховати. Це було дуже страшно.

В ці голодні роки старенька бабуся і маленька сестричка Міла повмирали від голоду. Багато людей пухли від голодування, страждали і вмирали. Страшно було на це дивитися. Мусили ловити горобців, варити лопухи, щавель, лободу, її більше всього тоді було. Коли вже зовсім нічого було їсти, я пішла по сусідніх селах просити їжу. Люди давали мені хто що міг, а інколи я кілька днів нічого не їла, не пила. Голодна, холодна спала в сараях, курниках, бур'янах просто під відкритим небом, як цуценя. Маму я не бачила дуже багато часу, скільки я блукала – не знаю, але знаю, що довго.

Мама мене не шукала, тому що сама від голоду була дуже слабкою. Зібравши всі свої сили, вона добралася до радгоспу «Розкішний», там люди їй допомогли. Трішки підгодували її, вона поправилася і почала шукати мене. Добрі люди допомогли їй мене знайти. І разом ми повернулися в село Данилівку. В Данилівці ми теж продовжували голодувати, аж поки не настало літо 1933 р. Тоді вже стало легше.

Записала секретар Першотравневої сільради

Г. Г. Ніколаєва

2007 р.

с. ПОЛЕЗНЕ

РОМАНЮК Юрій Григорович

1927 р. н.

Під час голоду їли різну траву: лободу, щавель, какіш. З лободи робили коржики, пекли їх та їли. Коли вмирали коні на фермі, їх вивозили за село, а люди йшли слідом. Там коней розрізали й вирізали м'ясо. Кожен приносив додому, те м'ясо

ділили, кожному давали потрохи й їли. За 100 карбованців купували ріпакової макухи, продавши останні речі. З макухи робили млинці: заливали макуху водою і давали їй настоятись, а потім пекли. Пічку палили різним гіллям, бур'яном, який ходили збирати всі – дорослі й малі.

с. ПОЛІНО-ОСИПЕНКОВЕ

БОНІВА (КОСТЬ) Лідія Дмитрівна

1927 р. н.

Мені було 5 років, коли застала біда. Ми жили на той час в Червонознам'янці. А як туди потрапили і звідки приїхали, не пам'ятаю. У такі роки діти безтурботно граються, тому що про них піклуються батьки. А я тоді думала лише про їжу, що б поїсти? Я не одна дитина в сім'ї, нас було троє, і ой як важко батькам вдавалось нагодувати нас хоч чим-небудь. Мої батьки свого часу жили небідно. Все було: худоба, земля, птиця. Наживали це роками, а забрали в один день. Батько і мати мали своїх робітників, які допомагали в роботі, готували бринзу, молоко, сир. Складали у схованку біля криниці, і там все знайшли і забрали. Худобу – в колгосп, що відбудовувався після Першої світової війни. Пам'ятаю, діти ходили до церкви, щоб поїсти, священник давав, але всіх прогодувати не міг. Один хлопчик, внук Домаськіної Ніни, помер біля церкви від голоду, там і поховали.

Що їли ми? Звісно не те, що зараз, гріх скаржитись. А тоді їли сорго, яке відби-
рали на полі у мишей, слимаків, кидали їх у казан, а вони виповзали, ми знову їх туди. Какіш (трава така) в'язками носили, на болгарській «сусай»*. Із свиріпи робили коржики, у ступі товкли, добавляли ложку муки, води і жарили. Муку ми не крали, а давали мамі і папі. Вони робили на фермі, а там кожному давали по ложці муки. А ще варили «прай»: у воду кидали ложку муки і побільше солі, щоб пити побільше води і не так хотілося їсти. Збирали гнилу кукурудзу і сиру їли на полі.

Все їли, не перебирали, що смачне чи не смачне. Багато моїх знайомих вми-
рали від голоду. Їх вивозили до цвинтаря. А декого навіть ще живими, але на це ніхто не звертав уваги. Бувало, просто мертвих залишали на цвинтарі, бо копати ями не було кому, і за ніч собаки все з'їдали. Пам'ятаю людей, які вмерли від голоду в 1932–1933 рр. Це Джебей Андрій, Свистунів Петро, Глушко Мотрона. А ще біль-
ше уже, на жаль, забула.

* Див. прим. до с. 33.

ПОЛЕЗНЕНСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА (села Полезне, Багачеве, Бессарабка, Водяне, Гіржове, Фрасине)

БАРАБАШ Агадія Данилівна
1923 р. н.

Сім'я наша жила на той час не дуже заможньо. У 1932 р. восени почали енкаведисти ходити попід хати та забирати у селян зерно. Причини цього збору нам не пояснили. Батько мій був чесною та відданою партії людиною. Мати все тихенько сварилася на нього. Щось заховати було неможливо. Шукали скрізь – горіще, підвали, дошки з підлоги зривали. А в кого знаходили, то десь забирали і більше тих людей ніхто не бачив. Тому все, що було, ми віддали добровільно.

Мій брат Микола був на 2 роки старший за мене. У 1933 р. він помер. Я і тато були крепші за маму та брата, тому мабуть і вижили. У 1931–1933 рр. жив на квартирі у нас тодішній голова артїлі. Не пам'ятаю ні його ім'я, ні прізвища. Але приїхав до нас він з міста Одеси. Був невеличкого росту і трішки гладкий. У 1932 р. приховав він трішки соргового насіння і через день приносив у кишені насіння. Мама варила соргову мамалигу і видавала маленькими шматочками, але більший шматок віддавала голові.

На цьому місці, де зараз живе Рая Тамайчук, жила сім'я Пананіник. Я добре їх запам'ятала. Бо Никифор і Славко були моїми однолітками. Їх мати Клавка із виноградної лози перетертої пекла маленькі хлібці та варила суп із жабами. Але голодовки не пережили, всі вимерли. Я з татом на таці везли їхні тіла на кладовище. Серед кладовища була вирита траншея, куди і складали пухші тіла. Та траншея зараз не видна. На ній зверху поховали Сліпенків. Ще хочу сказати за біженців з Кишинева. Їх було десь до сотень. Як ішли зі сторони Богуславки, так дорога і була встелена трупами. Батько із ослабленими людьми розмовляв. Ми дізналися, що багато районів були оцелені військами. У нашому селі жила Анюшка Новікова, тож вона їм варила суп жаб'ячий, лободяники. Мати моя вмерла не з голоду, а з якоїсь іншої хвороби. А брат спух з голоду, бо не вмів чекати. Все пив воду та пив. А я ні. Тож живу й досі.

*Записали працівники Полезненської сільради,
2007 р.*

с. ПОПЛАВКА

ГАЙДАЄНКО Марія Онисимівна
1914 р. н.

В сім'ї було 5 дітей. Батьки працювали в полі, мали кусочок городу й те, що там виростили, тим і харчувалися. В період колективізації забрали в колгосп корову

з двору, залишки зерна. З того, що було сховано, по ночам пекли хліб, допоки вистачало борошна, а потім варили очистки від картоплі, варили гнилу картоплю, лободу, кропиву. Потім дорослі та діти збиралися по 5–6 чоловік і ходили на заробітки до Молдавії, працювали там з ранку до ночі за кусок мамалиги.

с. СЛОВ'ЯНОСЕРБКА

ЛУПІЛОВ Володимир Савелійович

1921 р. н.

Все своє життя я прожив у селі Слов'яносербка. Голодомор 1932–1933 рр. пам'ятаю добре, хоча він не був такий страшний, як післявоєнний. В селі від голоду в ці роки ніхто не помер. У нас дома було що їсти. Батьки тримали господарство: корову, курей, коней. Жили тоді ще без колгоспу. В сім'ї було 10 чоловік, із них 5 дітей. Пам'ятаю, вчився в школі, нас годували кашею з кукурудзяної крупи, кислою капустою, навіть давали ячмінний хліб, 100 г на учня.

СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

(села Слов'яносербка, Антоно-Ковач, Олег)

ЗАРОВНА Лідія Кирилівна

1926 р. н.

В ці роки наша сім'я жила на балці. Господарства не було. Нашу сім'ю розкулачили, батька забрали, а мати з трьома дітьми попросилася до чужих людей на зиму. В школу ми не ходили тому що жили дуже бідно. Але з голоду не помирали. Наша мати ходила на роботу в будинок інвалідів, який знаходився за селом, де зараз знаходиться сад. Ми цілий день були голодні і чекали вечора, коли прийде мати і принесе нам з роботи щось поїсти. Від голоду в ті роки ніхто не помер. Люди жили бідно, але їсти мали що, тому що ходили працювати в німецьку колонію і в будинок інвалідів.

*Записали учні і вчителі Слов'яносербської школи,
працівники сільради,
2007 р.*

КІР'ЯКОВ Василь Олексійович

1926 р. н.

Мешкав у с. Мочарівка Автономної Молдавської СРР

Я народився в селі Малаешти, на Україну переїхали в 1927 р. в с. Мочарівка. В сім'ї було шестеро дітей. Мали два коня, корову та інше господарство. Батько не виконав план по хлібоздачі, і його забрали до в'язниці. А у нас все забрали: коней, підводу, корову і навіть придане сестер. Люди нам допомагали, хто чим міг, так і вижили. В сім'ї залишилися всі живі. Рвали траву і продавали, щоб купити хліба. Потім мати і сестра почали працювати в колгоспі, купили теличку. Згодом повернувся тато, працював чабаном у колгоспі, потім був завідувачим складом. Про те, чи був голодомор, не пам'ятаю.

МАТЕНКО Марія Варфоломіївна

1925 р. н.

Мені тоді було 8 років. Була сильна засуха. Люди тримали вдома коней, але їх забирали в колгоспи. Також забирали сівалки, плуги. Не забирали у колгосп корів та зерно. Люди продавали на базарі у місті Тирасполі яйця, а купували муку, зерно, тканину. Потім в колгоспі стало людям добре. Давали потрохи зерна, жити стало краще. Хто був дуже бідний, їм давали пайки. Було жити в ті роки важко, але люди з голоду не помирали.

СЛОБОДЯНЮК Віра Семенівна

1927 р. н.

В ті роки мені було шість, про голодомор я не пам'ятаю. У сім'ї було троє дітей. Батьки тримали господарство. Сім'я не бідувала, тому що батько мав «плотню», виготовляв вікна і двері, які йшли на продаж.

Коли утворилися колгоспи, батька розкуркулювали, забрали все у колгосп, а батька відправили до в'язниці. Мати з дітьми залишилися в селі, бідували. Люди нам допомагали, так і вижили. З голоду в сім'ї ніхто не помер.

с. СОКОРОВЕ

БІЛАК Марія Андріївна

1912 р. н.

Під час голодомору я працювала на колгоспній кухні, варила людям баланду. Роздавали по ополонику, а вони стоять в черзі і плачуть, щоб тільки їм дали поїсти і вистачило всім. А баланду варили з меленої цвілої кукурудзи, підмішували трави, шкурки буряків, мерзлої картоплі. Мололи солому, добавляли, що під руку попаде, і пекли хліб. Людям, які працювали в колгоспі, давали по 0,5 кг хліба, а іншим – по 200 г. Люди пухли від голоду, вимирали сім'ями. Вимерла сім'я Філіпенків – син, дочка і батько, сім'я Швидких: батько помер на печі, двоє дітей в постелі. Кидали людей мертвих в вириті ями, застелені соломкою. Кладовище було за селом. А в 1934 р. навезли стільки зерна, що не було куди дівати.

с. СОШЕ-ОСТРІВСЬКЕ

ДУБІЖА Тетяна Василівна

1918 р. н.

1932–1933 роки були дуже страшними. Мені на той час було лише 14 років. У нас не було дитинства. 1932 р. був неврожай. На полях було чорно. У селі не було жодної тварини. Та й людей було мало. Багато хто помер. Люди їли все, що могли знайти: какиш, берізку, їжаків, мишей... Покійних не оплакували. Хоронили людей без труни, бо хто ж мав їх робити? Всі були знесилені від голоду. Усі були пухлі. Страшно, навіть згадувати ті роки. Ми ходили до школи. Але хто міг думати про навчання, коли всі хотіли їсти. Соромно за тих, хто не хоче вірити, що це не казки. За тих, хто не пам'ятає цієї трагедії. Кожен повинен знати історію своєї країни.

*Записали вчителі та учні Соше-Острівської школи,
2007 р.*

ДУБИНА Ганна (Галина?) Олексіївна

1922 р. н.

В сім'ї було четверо дітей, я – найстарша. У 1933 р. від голоду, якраз на Великдень, померла наша мама. Батько привіз із Одеси чотири хлібини. До цих пір пам'ятаю, що дві були довгі і тонкі, дві – трохи коротші. Вдома було трохи картоплі. З цього зробили поминальний обід. Батько був у колгоспі чабаном, управляючим. Через рік після смерті мами він оженився. Мачуха була з розкуркулених, з – під міста Тирасполя. Вона була дуже доброю жінкою, жаліла нас.

Я ходила до школи. Була дуже слабкою, бо не було що їсти. Пам'ятаю, що врожай був хороший. У людей все забирали. Вони падали, як мухи. Їли лободу, копали в лісі картоплини. Це було насіння рослин. Картоплини були дуже маленькі. Але люди дуже раділи, коли їх знаходили. По хатах ходили перевіряючи. Вони скрізь шукали зерно. Серед них були і місцеві, і чужі. Чужі більше жаліли нас, ніж свої. У батька було трохи зерна. Ми ховали його в сундук. Коли приходили перевіряючи, ми сідали на сундук. Одного разу один із них запитав:

– Чому ви там сидите?

Ми відповіли:

– Тато сказав, щоб ми тут сиділи, бо нас заріжуть.

А насправді ми там ховали зерно. Так було кожного разу, коли приходили перевіряючи. Тато зробив жорна. На них мололи зерно в коморі з того й варили їжу. Пам'ятаю, як до нас додому прилізла жінка. Їти вона не могла, а повзла. Просила хоч ложечку каші. Незабаром вона померла. У нас вдома лободу не їли. Мололи виноградне листя, додавали трохи борошна. З цього пекли млинці. Треба було пильнувати, щоб їх із хати не забрали чужі діти. Бо старші діти могли зайти до хати, забрати їх і з'їсти. Померло дуже багато людей. Серед них – родичі, сусіди.

Записали учениці 10 класу

К. Косиндяк, С. Саєнко

КРАВЦОВА Марія Григорівна

Р. н. невідомий

Я народилась у с. Соше-Острівське Фрунзівського р-ну*. В 1932–1933 рр. у нашому селі був голод. Влада створила бригади, до яких входили ледарі. Вони ходили по дворах і забирали в людей всі харчі, які знаходили. Все забирали до останнього, не лишали нічого. Але дещо людям все-таки вдалося приховати. Це і спасло їх від голодної смерті.

В нашому селі дуже багато людей померло від голоду, дуже багато людей пухло від голоду. Їли все: лободу, какіш, калачики, щир і все, що можна було їсти. Але наша сім'я не дуже голодувала, хоча в нас забрали пару коней, корову, зерно. Але одну корову ми ховали, я вже не пам'ятаю, де саме і як її ховали, але добре пам'ятаю, як мати нишком ходила її доїти, а ми чекали, коли вона принесе нам молока. Ще ми закопали на городі в 7 різних місцях на глибині два метри пшениці і кукурудзи. Ми викопували яму, застеляли її соломкою, потім стелили шматок матерії і висипали туди зерно, а зверху знову стелили матерію, соломку і все засипали землею. Це зерно не знайшла бригада і цим ми спаслися. А ще наш батько займався лікуванням людей і вони нам приносили хто що мав.

А по селі люди помирали, де прийдеться: хто вдома, хто посеред вулиці. Потім, хто був сильніший, їздили на підводах збирали мертвих та звозили на кладовище,

* До 1927 р. – Захар'ївський, у 1927–2016 рр. – Фрунзівський, згодом – Захарівський район; ліквідований 2020 р.

там викопували невелику яму і скидали всіх туди та засипали землею. Тож люди і не знали, де поховані їхні рідні, бо таких ям було багато.

с. ТРОСТЯНЕЦЬ

ЛУК'ЯНЧУК Христина Петрівна

1926 р. н.

Під час голодомору помер батько, а з 11 дітей в сім'ї лишились лиш четверо. Мені було 6 років. Згадую, як хотілося їсти, плакала, а мати, пригортаючи до себе, повторювала: «Все буде добре, потерпи трохи». З поля батько приносив колоски, ховаючи їх під одяг, а вночі, щоб ніхто не бачив, на жорновах їх мололи. Діти ходили копати дикі бульби і пекли їх на вогнищі.

Записала учениця 10 класу

К. Косиндяк

ТРОСТЯНЕЦЬКА СІЛЬСЬКА РАДА **(села Тростянець, Малоплоске, Новоантонівка,** **Орел, Покровка, Привілля)**

РАДУШЕВА Феодосія Іванівна

Р. н. невідомий

У мене було семеро братів і сестер. Хоча в той час було дуже важко, ми ходили до школи. Ходила я в батьківській фуфайці та постолах. Постоли в сучасний час можна уявити, як підошва з прив'язаним до ноги шнурком. Але в той час це не була підошва, а шматок міцної тканини. Крім одягу, ще й не було що їсти, а їжа – це головне для людини. Щоб прогодувати себе, діти два рази на тиждень бігали в Тирасполь. В цьому місті розвозили хліб і юрби дітей бігали за будкою, в якій його розвозили і просили хоча б маленький кусочок хліба. Я, отримавши шматочок хліба, приходила додому і ділила хліб із усіма.

Ввечері знову відправлялась до міста, так як отриманого хліба діставалось буквально по кришечці. А якщо удавалось у місті отримати трішечки макухи, з радістю поверталась додому. Вдома із цих 200 грамів макухи робили таку баланду: макуху ставили в казан на 15 л, добавляли щавлю, лободи, лопуха, доливали водою. Щоб пропалити хату, діти ходили за бур'яном до с. Мале Плоске. В хаті часом було так холодно, що замерзала вода.

Записали вчителі Тростянецької школи,

2007 р.

сmt ЦЕБРИКОВЕ

БИШЛЯГА Ніна Іванівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Долинське Автономної Молдавської СРР

В ці роки ми проживали в с. Долинське недалеко від Орджонікідзе*. В даний час цього села уже немає. В селі на той час був уже створений колгосп, де працювали мої батьки. В нашій сім'ї було троє дітей, які навчались в Орджонікідзівській середній школі. Це був неврожайний на зернові рік. Для виконання заготівель хліба, і не тільки хліба, були призначені уповноважені від району. У нас дома він забрав на припічку останню торбу з фасолею. Уже з осені 1932 р. в колгоспі почали варити обіди для колгоспників, де їли і діти один раз в день. При створенні колгоспу були здані до нього всі коні, а корови чомусь лишились по людях.

Важко було взимку. Крім картоплі й молока, не було більше нічого. З весни смажили млинці з подрібненого листя щиру. Від голоду в селі ніхто не помер. Через село проходили подорожні, пухлі від голоду, але то були не місцеві жителі. Пам'ятаю випадок, коли мати нас, дітей, посадила годувати, а сама вийшла надвір. В цей час до хати зайшла якась жінка з маленькими (мабуть, від голоду) очима, підбігла до столу і в одну мить наш обід з'їла. Ми лише злякано дивилися на неї. Після чого вона швидко втекла з хати.

ГОНЧАРЕНКО Єфросинія Миколаївна

1925 р. н.

Голод почався ще у 1932 р., в цей рік врожай був непоганий, але увесь хліб забирали, вивозили. По домівках ходили уповноважені, які збирали все зерно по людях. Сім'ї залишались голодні, не було що їсти. Люди вмирали з голоду так, що живі не встигали їх закопувати.

Наша сім'я вижила завдячуючи батькові, який працював на свинофермі. Свиней кормили добре. Давали їм кукурудзяну дерть з молоком, але на ферму нікого не впускали, крім людей, які там працювали. Батько йшов на смерть, щоб нас прогодувати. Він набирав у сподні штани дерть, прив'язував їх до ніг і так приносив нам їсти, ми вижили. А старший брат, який був на заробітках на Кіровоградщині помер з голоду. Наші сусіди розривали мишачі нірки і їли те зерно, собаче м'ясо їли, але не врятувались від голодної смерті, теж повмирали з голоду.

* Нині – с. Армашівка у Петровірівській сільській громаді Березівського району Одеської області.

ГРИШАЄВА Валентина Григорівна

1923 р. н.

Мешкала в с. Воробйове Одеської області

У 1933 р. мені було 10 років. Жила наша сім'я у Воробйовому (тепер Чапаєвська сільрада). У сім'ї було 6 дітей. Батько з мамою працювали батраками у Чапаєвому в німецьких колоністів. Восени батька оголосили куркулем. Його, Григорія Татунця, було заарештовано, а нас з матір'ю вигнали з хати і не дозволили взяти з собою зовсім нічого. Багато допомогла та приютила на першій порі моя двоюрідна сестра із Зименового Богаченко. Старша сестра з чоловіком перебралися до тітки в Іжицьке, в якій було четверо дітей і вони теж голодували. Старші брати, хоч і були підлітками, подалися до Одеси на заробітки.

Словами не можна описати, яке це страшне було відчуття голоду. Мати ходила по хатах, просила їсти. Часто приходила з порожніми руками, а ми напивалися води та й лягали спати. Добрі люди не дали нам померти. Принесе мама жменьку крупи чи макухи, ми її зварили та їли цю баланду. У всіх були від голоду великі животи та пухші ноги. У старшої сестри шкіра на ногах лопала та текла рідина.

Якось до нас прийшов її чоловік з Іжицького. Сам хитався від голоду. Мама жебракувала, а я варила баланду. Зять попросив їсти. Я йому налила один ополоник. Він з'їв та попросив ще. Скільки житиму – стільки картатиму себе за те, що відмовила тоді йому. Адже потрібно було лишити матері та молодшим... Через тиждень зять помер від голоду. Мій дядько, щоб врятувати сім'ю, пішов до Ширяєво міняти одягу на харчі, та так і не повернувся. Шукати його ні в кого не було сил. Що з ним сталося, ніхто не знає...

Так ми пережили ту жахливу зиму. Навесні стало легше – збирали і їли лободу, щир, особливо – кокіш. Пережили ми таке, що не побажаю нікому. Люди добрі, закликаю вас: зробіть все, щоб цього жаху більше не повторилося!

КАПУКА Віра Якимівна

1922 р. н.

Про голодомор я знаю не з розповідей, пережила його сама. У нас, дітей, не було дитинства, ми не бачили ні цукерок, ні бананів, і навіть самого основного – хліба. Жадібні були до макухи, їли різну зелень – какіш, козелики, від яких ніякого наїдку не було.

Розповім такий страшний випадок. В одній сім'ї померла доросла дівчина. Для неї викопали яму на цвинтарі. Яма була не глибокою, бо ж люди були голодні та безсилі. Про те, що є викопана яма, дізналася ще одна жінка. Її чоловік уже помер. Сама вона і троє менших із п'яти дітей вже опухли від голоду. Розуміючи, що їх чекає, вона погрузила на тачку тіло мертвого чоловіка і ще живих діточок і повезла на цвинтар, вкинула їх у ту яму, де вони і померли. Туди ж положили і дівчину, для якої вирили цю могилу. Хоронили людей без труни, бо хто ж мав їх робити і з чого? Мати тих діточок через два дні теж померла. Біля нас по сусідству

жили люди, де господар дому теж був уже в поганому стані. На городі вже з'явилася зелень, листочки. І він їв все це. Одного дня я прийшла до них, а дочка каже, що наш тато спить довгий час. А виявилося, що їх тато вже мертвий.

Покійних не оплакували. Здавалося, що навіть раді тим, що страшні муки для когось вже закінчилися. А нас, живих, ще мучить цей невгамовний жах, нестерпне бажання їсти і точить думка про те, щоб вистачило сил винести з хати й поховати вже померлих рідних. Страшні були ті роки, роки голоду й холоду. Болить в грудях за тими 7–10 мільйонами, які повмирали. Соромно за тих, хто не хоче вірити, що це не казки. Особливо соромно чути від депутатів Верховної Ради – комуністів, які заперечують, що то був Голодомор, а не «просто неврожайний рік».

КОВАЛЬ Олександр Петрович

1928 р. н.

На той страшний час мені було п'ять років, але голодомор я запам'ятав назавжди. Пам'ятаю, як я з хлопчиками ходив на поле підбирати колоски, а наглядачі не дозволяли збирати зерно. Вони били нас батогами аж до нестями. Рятувало нас лише те, що ми тікали в ліс, який був поряд. Дуже запам'яталися мені уповноважені від влади, які ходили по хатах і шукали по всіх закутках зерно, щось їстівне і забирали все до грама. Конфісковане зерно вивозили і викидали у Дніпро. Доводилось мені розгрібати мишачі схованки на полі. Те зерно мама мила і варила. Так ми і виживали. Дуже важко про це згадувати і не дай Бог, щоб це хтось пережив.

ТИМОФЄЄВ Андрій Васильович

1923 р. н.

Мешкав у с. Бердинове Одеської області

Я народився під час цього лихоліття у с. Бердинове, тепер – Ширяївського району. У 1933 р. мені було 10 років. Селище наше було невелике, майже хутір. Жили у ньому багато за тодішніми мірками. Мій дід, його три сини та їх родини жили дружно, працювали разом та не бідували. В 1932 р. врожай був не такий великий, як завжди, але під маркою хлібозаготівлі в нас вигребли все до зернинки, забрали скотину, повозку та інший інвентар. З голоду ми не пухли, адже мати поміняла на їжу все, що було в хаті. Навесні варили та їли берізку, лободу.

Цікаво, що по сусідству з нами жили кілька єврейських сімей, то їх зовсім не чіпали, тільки українців.

*Записали учні та вчителі Цебриківської школи,
2007 р.*

ЧУПА Катерина Степанівна

1923 р. н.

Наша родина пережила 1932–1933 рр. на Західній Україні, голодомору як такого не було. Але з розповіді людей, які приходили до нас, в селах міняли одяг на хліб, картоплю. Я пам'ятаю їхні розповіді. Одна жінка здалеку розповіла, що з їхнього села від голоду повмирили цілі сім'ї, найбільше помирили діти і старі люди. Вона виміняла в моєї матері шматок сала за теплий одяг. Мати вдобавок дала їй торбину картоплі, жбанок соленого сиру. Жінка обливалася гіркими слізьми і дякувала нам, цілувала матері руки.

ЦЕБРИКІВСЬКА СЕЛИЩНА РАДА

(сmt Цебрикове, села Іринівка, Малоцебрикове, Мардарівка,
Новопавлівка, Новороманівка, Оленівка, Ольгинове)

МАСНЮК (ЗБРОЖИК) Варвара Порфирівна

1926 р. н.

Мешкала в с. Пасат Автономної Молдавської СРР

На той час я мешкала в селі Посад Балтського району Одеської області. То були страшні часи, люди не мали що їсти і рятувалися, хто як міг. Збирали вечорами колоски на полях після зібраного урожаю, щоб була хтось не побачив та не відібрав. Дуже часто люди їздили на Західну Україну, щоб поміняти на картоплю все те, що мали. На той час була дуже сувора зима і люди, зморені голодом і холодом, приїздили додому ледь живі, а дехто й не витримував, помирили в дорозі.

Дуже багато людей з села повмирало. Вмирили всі: і старі, і молоді, і навіть діти. Ще зовсім молодими від голоду повмирили мої односельці: Бондарчук Олена, Грабовська Нюся. Не обминуло страшне лихо нашу сім'ю. Якось одного разу нам вдалось назбирати трішки колосків, намолотивши їх, мама спекла хліба. Батько прийшов з роботи дуже стомлений, виснажений холодом і голодом. Він дуже хотів їсти і, з'ївши шматок хліба, помер. Родина залишилась без господаря. Ще важче стало жити. Тіло поклали в гарбу і повезли на кладовище. Для своїх дітей мати наварила повидла і поклала у велику банку. Прийшли якісь чоловіки, та й забрали все повидло. Мати не втрималась, вибила банку їм з рук і сказала: «Нема моїм дітям – не буде нікому!»

СОКОЛЯНСЬКА Єлизавета Терентіївна

1915 р. н.

Щонайгірше згадуються 30-ті роки з різними болючими епізодами. До Цебриківського колгоспу «Країна Рад» в Переп'ятівці нас взяли, але швидко вигнали

звідти, бо ми такі-сякі, виявились розкуркуленими. Ніби не влада винна у тому розкуркулюванні, а самі наші батьки себе розкуркулювали.

Перейшла тоді наша родина до німецького колгоспу «Сель труд», що також був на переп'ятівській половині Цебрикового. Тут було більше людяності, особливо запам'ятала бригадира Маєра Курта. Забрали його, бідного, до війни. А за що? Коли уже геть не було чого їсти у 33-му, він своєю волею, відчуючи відповідальність перед колективом, зробив важливий крок. З першого ужинку врожаю 33-го р. навантажив дві гарби снопів пшениці, відправив до Цебрикового, де була молотарня, обмолотив їх і роздав членам бригади по пару кілограмів. Люди тоді цим врятувалися від голодної смерті, але Маєр не уник кари від держави – його невдовзі забрали і більше про нього уже ніхто нічого не чув.

А хіба краще ставилися тодішні керівники до всіх нас, звичайних селян. Хіба це було законно, так зване розкуркулювання, коли комнезами забирали усе, що потрапляло їм на очі у звичайній селянській хатині? Пригадую, від комсомольських (чи яких там) загонів мусили батьки ховати останні запаси зерна, але вони усе знаходили і забирали. Вже на дні у діжках під сяким-таким мотлохом була у нас замаскована кукурудза в зерні. Щоб дістати якусь жменю звідти, опускали в діжку малого ще Толю, брата мого, щоб він дістав. І що ж, і це забирали. Чого ще можна було чекати від влади безбожників?

ШТОВБАНЬКО Роза Давидівна

1928 р. н.

На території селищної ради населення голодувало вже навесні 1932 р. і так тривало до того часу, аж поки не було зібрано новий урожай в 1933 р. Смертельних випадків не було, так як общинні традиції німців-колоністів дещо згладили катастрофічний стан, вони допомагали вижити місцевому населенню. В період голодомору населенню було дуже важко, однак в німецькій школі дітей харчували дворазовим харчуванням: на сніданок обов'язково давали стакан молока і хліб з повидлом, на обід – суп, кашу.

с. ЦИБУЛІВКА

ПРИСТАЖ Марія Іванівна

Р. н. невідомий

Проживши 90 років і йдучи з життя, вважаю за гріх не нагадати сьогодишньому поколінню ці жахи сталінського голодомору. Я народилася в с. Цибулівка, тут виросла, пройшла голодомор, війну. У нас в сім'ї було дев'ятеро дітей. Всі мої брати і сестри пережили голод. Але війна забрала моїх братів – загинули на фронті. Мій батько помер після війни у 1921 р. Він похований в с. Цибулівка за моїм будинком. Мати – у селі Брашеванівка. Батько працював на полі, а мати – на фермі.

Ніхто з нас не очікував цього страхіття. Мені було тоді чотирнадцять років. Пам'ятаю, ніби це було вчора, як мій менший брат Федір, повзав «рачки» по подвір'ю, опухлий від голоду, і пальцями розплющував запухлі очі, шукаючи, де пробилися із землі пагінці лободи або трави, званої у нас калачиками, з їстівними зернятками. А коли розквітла акація, то його, як найлегшого, підсадили на дерево (бо самі не могли вилізти – не вистачало сили) і з повною пазухою акацієвого цвіту, «кашки», він спускався на землю. Люди повзали, бо не могли ходити. Саша, мій середній брат, розказував, що одного разу він бачив «відьму», а це була просто жінка, яка опухла від голоду, і вона йому прошепотіла: «Сашко, кинь мені кашки...», а він від жаху втік.

А ще з жахом згадую, як якось до наших воріт підійшов сусід Солодков з сокирою в руках і примовив: «Ну-ка подходи ближче, и мы полакомимся свижачком твоим и твоего братца»... Геть з глузду з'їхав від голоду, бідолаха. А сама я голод пережила по-іншому – у війну поранених з поля бою, під кулями, виносила. Та коли, після поранення, поверталася з госпіталю додому, якісь покидьки вкрали всі документи і куди я не писала, щоб їх поновити – нічого не допомогло. Поки живі були мої соратники – однополчани, сподівалась на те, що повірять їх свідченням і хоч раз на рік згадають та вшанують за пережите. А тепер уже ні на що не сподіваюсь. Маю мізерну пенсію і, слава Богу, добрих сусідів.

Усе це – моторошні сторінки мого життя. Правда невмируща, але я її вже мабуть не дочекаюсь, помру.

ЦИБУЛІВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА (села Цибулівка, Малозименове, Поліно-Осипенкове)

ЙОВЕНКО (ДОВЖЕНКО) Ніна Іванівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Кірове Великомихайлівського району Одеської області

Народилася я в с. Кірове. Мені було 12 років, коли завстав голод. Викачували хліб, збирали податки. Селяни обурювались, казали: «Раніше дерли шкури, а тепер до кісток добираються». У 1933 р. люди вмирали на вулицях, під тинном, в неопалених будинках. Щоб якось вижити, їли собак, котів, птахів, а весною – траву, листя. Були випадки людодства. Щоб народи світу не довідалися про страшний голодомор в Україні, комуністичні вожді дали вказівку міліції, щоб ті не випускали людей із сіл. Вимерло 10 млн. людей.

У моїй сім'ї було семеро дітей. Батько працював теслярем, мати – на полі і виховувала дітей. Город не можна було тримати. Одну корову, або три вівці – все, що могли собі дозволити. Сплачувати податки: 40 кг м'яса в рік та 250 яєць. Ми тримали сад, якщо вчасно не сплачували податки, за ніч могли

спилати все. Віником вимітали зерно, не залишали нічого. Брати загинули на фронті. Я, як старша, дивилася за молодшою сестрою Лідою. Мати не витримала тяжкого життя, захворіла і померла в 1933 р. Батько одружився другий раз, привів мачуху із трьома дітьми. Я вирішила піти з дому, пізніше заочно навчалася в інституті на факультеті математики. Працювала у школі під Молдовою у 1939 р. Потім перебралась до с. Поліно-Осипенкове, працювала з Кость Клавдією Карпівною.

Була розкуркулена, а сусіда мого, Драгунова Федора, вигнали у Казахстан. У нашому селі від голоду померло два чоловіка. Знущалися над Ганевич Катериною Василівною. Ховали в мішках зерно, тримали під головою. Але все одно знайшли і забрали. Як згадуєш – неможливо повірити, що ми пережили і витримали все це. Своєму ворогу не побажала б.

Записали вчителі Цибулівської школи

І. В. Ткаченко, С. В. Машкевич,

2007 р.

с. ЧАПАЄВЕ

(з 2016 р. – с. ВОРОБІЇВКА)

БАБЧЕНКО Надія Пилипівна

1922 р. н.

Мені виповнилося 10 років. Наша сім'я голодувала, як і всі інші. Уповноважені ходили по селу і забирали зерно. Ми збирали воронячі яйця, бур'яни (щир, лободу), все це йшло на їжу. Дідусь помер, а батько був пухлий. Брат Іван служив у міліції і одержував продовольчі пайки, тому нашій сім'ї було легше, ніж іншим. Пухлі з голоду люди ходили працювати на колгоспні поля. Кожній людині давали норму, хто її виконував, отримував 600 г ячменю. З нашої сім'ї працювали троє, і ми мали змогу заробити півтора кілограми ячменю. Бували випадки, що люди помирали на полі, або по дорозі додому. Рідні забирали їх та ховали.

РУСНАК Єлизавета Павлівна

Р. н. невідомий

Мешкала у с. Тарасівка Одеської області

Під час голодомору я перебувала в селі Тарасівка Чапаєвської сільської ради. Було дуже важко. Їли все, що бачили: траву, котів, собак. Люди пухли з голоду. Багато хто помирав. Важко було дивитися, як помирають маленькі діти, близькі родичі. Не дай Бог пережити таке знов.

Записали вчителі та учні Чапаєвської школи,

2007 р.

ЧАПАЄВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

(з 2016 р. – Воробіївська сільська рада; з 17.07.2020 р. – у складі
Знам'янської сільської територіальної громади Березівського р-ну)
(села Чапаєве, з 2016 р. – Воробіївка; Воробйове, Юрашеве)

ЛАГУНОВА Лідія Костянтинівна

1924 р. н.

Мені виповнилось 10 років. Мати залишилася вдовою (батько помер) з 7-ма дітьми. Ще важче було тим сім'ям, де не було годувальника. Я вдячна своїм бабусі і дідусеві, які допомагали у скрутні часи. Дідусь брав речі, які залишилися після батька, і обмінював на якісь харчі, на крупу, щоб прогодувати дітей. А бабуся йшла до кухні, де варили їжу людям, які працювали в полі, і те, що пристало до казана, відшкрібала потім, принісши додому, перемивала і варила таку лататуру. Ще дуже часто бабуся готувала маторжаники з лободи, з зерен винограду, які перетирала і пекла для дітей. Хоча вони були дуже гіркі, але їли. Люди лежали на подвір'ях опухлі і безсилі. Багато людей померло: Ліда Топчинська, мій брат Павло Лагунов та багато інших. Ситуація покращилася, коли на присадибних ділянках дозріли овочі, фрукти. Ось так і вижили. Тому наше покоління знає, яка велика ціна шматочка хліба.

АЛБУЛ (ВЛАДІМІРОВА) Олена Павлівна

1923 р. н.

*Мешкала у с. Василівка Одеської області**

У 1933 р. мені було 10 років. Народилася я у с. Василівка Миколаївського району. Від тифу помер батько. Мама залишилась з 4 дітьми. Нічим було платити податки: 500 яєць, 500 л молока, 40 кг м'яса. У нас забрали корову. Сім'я голодувала. Мама, щоб спасти нас, продавала подушки, кофти, платки і купляла ячмінь. Весною на плавнях ми, малі, рвали какіш, козелики, бабки. Наїдалися, не відчували голоду. Одного дня, коли мама була на базарі, ми наїлися насіння білої акації. Ледве не помирали. Люди спасли кислим молоком. А двоюрідна сестра наїлася насіння дурману – зійшла з розуму, стала інвалідом на все життя.

Щоб ми не вмерли з голоду, мама ходила трусити полову. Бувало приносила зерно. Часто активісти зустрічали і забирали його. Коли гарбами возили снопи пшениці, ми, діти, смикали колоски. Активіст Толя Нікітін боляче бив нас бато-гом по ногах. У колгоспі дуже часто стали гинути коні. Казали, що здихали. А піз-

* На час опитування мешкала у смт Великомихайлівка.

ніше ми дізналися, що конюхи навмисно вилами вбивали їх, щоб чимось допомогти людям.

На Пасху мама жарила ячмінь. Давала кожному жменьку. Так святкували. У селі в голубінках, на складах, було багато тонн хліба. А ми, учні 2–3 класів, ходили по селу з червоним прапором і вигукували разом з учителькою: «Хліб треба державі, державі треба хліб!» Нашу сім'ю спасала від голоду двоюрідна сестра Настя. Вона ходила на роботу в колгосп і приносила в кишенях зерно. Голодували. Ходили опухлі, але канібалізму у нашому селі не було. А в Павлівці, куди я ходила у 8 клас, жив Гриша Домбровський. Його бабуся варила холодець з людей і продавала.

Страшні були роки! Боляче згадувати.

МОГИЛА Ольга Мойсеївна

1925 р. н.

Мешкала в с. Саражинка Автономної Молдавської СРР

В 1933–1934 рр. я проживала в с. Саражинка Балтського району разом з татом, мамою та меншим братиком Кірюшою та сестричкою Катеринкою. В селі був великий голод, їли хто що міг. Як ми проживали зиму – страшно згадувати. Боялися вийти надвір. В селі були випадки, що запрошували дітей до сусідів, а потім їх з'їдали.

Колгоспів тоді ще не було. Люди не хотіли йти в колгоспи, тому в них забирали коні, корови, хліб (зерно). У нас під ліжком була викопана яма, де ми ховали зерно. Ходила бригада з 6 чоловік. Палицями штрикали скрізь, знаходили і забирали. Великі податки були. Треба було здати 360 л молока, 180 яєць, 40 кг м'яса. Їсти було нічого. Багато людей за зиму померло. А саме страшніше почалося весною. Ми були маленькими і їли, що починало рости, їли молочай. Із вишні брали клей і листя і клеїли «вареники» потім їли їх. Почався кривавий понос. Мій п'ятирічний братик і трьохрічна сестричка померли. А мене врятували. Люди помирили щодня. Їздила по селі підвода, забирали померлих і скидали у яму біля кладовища.

Забороняли збирати колоски на полі. З хат забирали все їстівне. Не дай Бог ще колись, комусь жити в таких умовах.

ОСАДЧА Клавдія Трохимівна

1913 р. н.

Народилась я у далекому 1913-му в бідній, але чесній і трудолюбивій родині. Батько помер ще зовсім молодим, а мати залишилася з чотирма діточками, билася як риба об лід, щоб прогодувати їх, виростити порядними людьми. Своєї землі родина не мала, то працювала на чужій. Змалечку заробляла свій хліб і я, з весни до пізньої осені трудилася в полі, яку тільки роботу не доводилося виконувати: допомагала орати, поганяючи коней, сапала, збирала урожай. Спритна, кмітлива дівчинка швидко вчилася новій справі. Людське життя пов'язане із сподіваннями, бо без віри, надії, любові воно перетворюється на пекло. З вірою у краще жила і я. Хоча життя було мінливим, як осіннє небо, то посміхалося лагідним сонечком, то

затягувалося чорними хмарами. Сумні і трагічні почуття огортають душу, коли згадую нелегкі часи. Важкі ті спогади.

У двадцять років прийшло до мене перше кохання. Щастя ледь ще тільки посміхнулося, а доля вже готувала нові випробовування. Побралися ми з Борисом у 33-му, в саму голодовку. Важкий був рік. Люди дуже бідували. Голод мучив усіх, а надто страждали діти. Мій менший брат Костик вилазив на дахи будинків, верхівки дерев, шукаючи гав'ячі гнізда. З впольованих ним гавенят мати варила юшку. Ходили крадькома на поле, шукаючи колоски. Хоча за них могли і до в'язниці посадити. Знайдені колоски за пазухою, крадькома несли додому. Дуже допомагали єврейські сім'ї, які жили по сусідству. Дякуючи Богу і добрим людям, всі члени родини пережили той страшний рік. Ще багато було хорошого в моєму житті і важкого.

Коли розпочалася війна, у мене вже було троє дітей. Чоловік пішов на фронт і весь тягар відповідальності за сім'ю ліг на мої плечі. Назавжди запам'ятала дні румунської окупації. Досі не можу забути сповнені відчаю очі своєї подруги Хіні, яку востаннє бачила за колючим дротом облаштованої румунами в клубі в'язниці для євреїв. Добре пам'ятаю і бої, що точилися за визволення Великої Михайлівки весною сорок четвертого. Після бою вся богуславська гора була встелена тілами загиблих. Серед них рідні, друзі, знайомі. Їх імена навіки залишилися в моїй пам'яті. Війна закінчилася, потроху почало налагоджуватися життя.

Та 1947 р. приніс з собою нові біди. Голод 47-го для мене був страшнішим, ніж голодомор 33-го. Я бачила, як голодують мої діти, і серце розривалося. Несила було чути дитячий плач, їхні прохання: «Мамочко, я хочу їсточки». В хвилини відчаю просила смерті для себе. Безсонними ночами мені не давала спокою думка: як врятувати дітей?! Одного разу завітала до нас родичка з Тирасполя. Бачачи, як страждає родина, запропонувала забрати меншу дочку. Хоч як розривалось материнське серце, я погодилася: так буде краще. Дуже сумувала за дитиною, а як стало краще, забрала додому.

Старша дочка ходила до сусідки. Та чистила картоплю, а шкірочки віддавала їй. З тих картопляних відходів я варила дітям суп. Ніколи не забуду, як маленький син, ще навіть усіх букв не міг вимовляти, образився на мене, що дочці я насипала більше отого супу. Заплакавши, він жалісно так на мене подивився і сказав: «Я теж їсточки хочу». Хіба можна таке забути?! Сумно і гірко від тих спогадів. Але я не нарікаю на життя. Було багато в ньому сумного, але були і світлі, радісні моменти. Нині мені дев'яносто чотири. Живу в достатку. Ні в чому не маю потреби. Радують і зігрівають теплом дочка Валентина, онуки, правнуки, праправнуки.

СТУКОНОЖЕНКО Олександра Несторівна

1928 р. н.

У нас була велика родина: дідусь Іван, бабуся Марія, мама Феня Власівна, батько Нестор Іванович, старша сестричка Люся і я. Жили дружно. Dorослі працювали на землі. Люся ходила до школи. Я пасла корову. У 1933 р. батька забрали на будівництво Дніпрогесу. Жити стало важко і страшно. У селі з'явилися люди

з залізними прутами – «шпигачками». Без дозволу активісти заходили у кожний двір і шукали зерно. Знаходили – забирали. Одного дня люди з залізними прутами прийшли й до нас. У сундуку знайшли декілька жмень пшениці і квасолі. Віником вимели все. Мама хватала активістку Раю за руки й кричала: «Що ж я дітям завтра дам їсти?» «Хай подихають, як цуценята!» – була відповідь. Багато людей в селі померло від голоду. Мертвих, як курчат, кидали на підводу і везли на кладовище. Там скидали в одну яму всіх, навіть тих, хто ще ворушився.

Ми вижили завдяки тому, що їли кормовий буряк, який мама закопала на городі. Потай, вночі, ненька приносила і різала всім по кружальцю. Дідусь Іван разом з односельчанами ходив різати дохлих коней. І якщо вдавалося, то приносив конину. Але їли тільки я і він. Мама, бабуся і сестричка – не могли.

У школі дітей годували: давали кашу і хліба. Сестричка одного дня прийшла заплакана. Всіх дітей покормили, а їй сказали, що товста. Значить дома є що їсти. Так прожили зиму. Весною раділи. Виросла трава. Розцвіла біла акація, їли квітки. Мама варила з лободи «борщ», з какішу робила салат. Ходила на поле, збирала «мишоловки» (зимові запаси польовок). Побачили. Забрали зерно. А маму покарали – закрили на всю ніч у сільраді. Страшний був рік. Пройшло 74 роки, а забути не можу слова активістки Раї: «Хай подихають, як цуценята!».

ІВАНІВСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – БЕРЕЗІВСЬКИЙ РАЙОН)

*(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 187, 188, 191;
оп. 3, спр. 16, 31)*

с. АДАМІВКА

ДЕМИДОВСЬКА Анастасія Афанасіївна

1927 р. н.

Мешкала у с. Никонівка Чернігівської області

В 1933 році мені було 6 років. Мій батько був заможним селянином. Коли почали розкуркулювати заможних селян, а в бідних забирали все, мене віддали до дідуся й бабусі, бо батьків відправили в заслання. Бабуся і дідусь жили бідно. Коли прийшли до нашої оселі, то почали шукати зерно. Моя бабуся заховала в печі відро муки, але вони знайшли і все забрали. В селі, хто був заможний, всіх розкуркулили і відправили у Сибір. Моїх батьків теж відправили в заслання, там вони і повмирали від голоду і холоду. Я була маленька і пухла від голоду, у мене попухли ручки. Ми їли акацію, листя трави, конюшину. Дідусь з бабусею померли від голоду. Люди в селі вмирали, хто де впаде. Діти пухли від голоду і увесь час кричали і плакали, що хочуть їсти.

СОЛОЇД Ольга Федорівна

1929 р. н.

Пам'ятаю, як батьки заховали два мішки жита і заложили сіном. Прийшли два чоловіка і знайшли ці мішки. Вони заставили батька винести все сіно і забрали зерно. Мати заховала у ямі під ліжком жир і сало, вони його теж знайшли і забрали. Ми залишилися зовсім без їжі. Ходили по горі, ловили сусликів і їли. Ще збирали пасльон. Мати їздила в місто і міняла одяг на зерно. Сусіди голодували ще гірше. Вони знайшли телячу шкіру, варили і їли. А ще ми ходили по посадках, їли зелені ягоди і траву. Багато дітей і дорослих ходили по селі опухлими. Моїх дядька з тіткою розкуркулили і вивезли в Сибір, там вони й загинули. Ще пам'ятаю, як ми гралися неподалік сусідньої хати і зазирали у вікно. Ми побачили, як жінка клала в казан дитячу ніжку – варити. Ми дуже злякалися, почали кричати і побігли додому, щоб розказати мамі. Незабаром приїхали на возі з району і забрали ту жінку.

ЯКИМЧУК Віра Михайлівна

1928 р. н.

Мені розповідали мої батьки про цей страшний голод. Мати, коли розповідала, завжди плакала, їй було важко про це згадувати. Батьки говорили, що уро-

жай в той страшний 1933 рік був, але приходили в кожен дім уповноважені (так тоді називали цих людей) і всі запаси зерна забирали, відвозили на станцію Буялик до складів. Люди були змушені збирати щавель, свірипу засипали висівкою, варили і їли. Люди їздили на базари і міняли на одяг зерно та різні продукти. Все це дома ховали, щоб не могли знайти уповноважені, тому що вони приходили і шукали скрізь продукти, зерно і все забирали.

с. БОГУНОВЕ

ГУПАЛЮК Анна Платонівна

1925 р. н.

Народилася я в 1925 році. Отже, в 1932 році мені було 7 років, але як же я його добре запам'ятала, бо була дуже голодною. Наша сім'я жила тоді в селі Анно-Покровка. У нас була земля, були коні, інвентар, повозка, корова. Все забрали в колгосп. Батько був десятихатник. Весною 1932 року, коли сів у полі, він дуже застудився. Хворів він недовго, незабаром помер. Залишилася мама з 4 дітьми (всі дівчатка), але в колгосп не пішла. Матуся все повимінювала на харчі. Їсти не було що. Померла найменша сестра. Недалеко від нашої хати було поле з колосками. Ми крали колоски, теребили їх і їли. Одна з сестер наїлася колосків так, що їй стало погано, вона була в дуже тяжкому стані. Ми думали, що вона помре. Але добра сусідка зуміла її вилікувати.

Мама пішла працювати у с. Фрілінг. З роботи вона приносила хоч кулачок зерна. І ми варили «похльобку». Кидали зерно, лободу, кропиву і їли. В 1933 році я з сестрою пішла працювати в колгосп. Ми прибирали в конторі, розносили пошту. Так і вижили.

КИРИЛЕНКО Анна Іванівна

1918 р. н.

Я народилася в 1918 році. Мені судилося народитися в час, коли старе трощили, ламали, а нового ще не побудували. Зараз мені 89 років, а тоді, коли був голод, було 13-14. Гостра дитяча пам'ять закарбувала все, що бачила, що чула, і зараз я, мов у дзеркало, дивлюсь у своє голодне дитинство. На зиму батько з матір'ю завжди запасали багато продуктів. Сім'я у нас була велика, дітей було 10 душ. Прийшли активісти і все забрали. Почали ми голодувати. Разом з мамою ми ходили в поле і збирали мерзлу картоплю. Варили її та їли. Пам'ятаю, як одного разу зайшли до нашої хати так звані активісти (а вони приходили часто) – дужі дядьки з залізними щупами, з мішками. Вся наша сім'я була вдома, сиділа на голих лавах, бо в хаті вже не було нічого, все поміняли на харчі. А активісти прийшли, почали довбати долівку і стіни. Не знайшли в хаті нічого – полізли на горище. Але й там нічого не знайшли.

Голодували. В селі не було ні котів, ні собак – всіх поїли. Коли не було що їсти, то їли навіть мертвих. У мене померла сестричка. Так її витягли з труни і з'їли. Одного разу я побачила, що на дорозі лежить дохлий кінь. Я прибігла і сказала батькам та сусідам. Вони скинули коня в окоп, а потім пішли туди, порубали на куски. Дома варили щось схоже на супчик. Отак ми виживали. Коли стало краще жити і було що їсти, я все думала, що вже ніколи того хліба не наїмся.

ОНІЩУК Олександр Йосипович

1929 р. н.

Мешкала у Янушпільському районі Вінницької області*

Народився 1 січня 1929 року в Янушпільському районі Житомирської області. Жажливі часи голодомору пам'ятаю, як зараз. В сім'ї нас було п'ятеро дітей. Двоє померло до голодомору. Нас у матері залишилося троє: я, брат (1925 р. н.) та сестра (1931 р. н.). При колективізації забрали все господарство, а батька відправили в Сибір. В 1933 році мені було чотири роки. Повиїдали собак, котів. Матері різали своїх дітей і їли. Одного разу мати побачила під стріхою горобине гніздо. Дістали маленьких пташенят і з'їли їх. Бо дуже хотілося їсти. Збирали бур'яни: листочки лободи, споришу, кропиви. Варили з них супи. Люди пухли від голоду і помирали. Більше помирали чоловіки. По селі їздила повозка, збирала мертвих. Навіть ледве живих кидали на повозку. Пам'ятаю, як мати прийшла з роботи і погукала мене: «Сашко, іди сюди!». Якийсь собака забіг в сарай. Мати наказала притримати двері, а сама кулаком забила її. В той день ми добре поїли. До нас часто заходив дід, батьків батько, і запитував нас, малих, що ми їли. Прийшов він і цього дня. Мати теж його нагодувала. А коли настала весна, стало легше. З'явилися бур'яни. В селі була невеличка річечка. Діти збирали в ній ракушки і їли. Коли батька везли в Сибір, йому вдалося втекти, але його поранили в ногу. Він жив в Росії. Ми з мамою залишили хату і поїхали до батька.

ШВЕДЕРСЬКА Єлизавета Никифирівна

1927 р. н.

Я народилася 5 лютого 1927 року в сім'ї Шведерських Никифора Захаровича та Єфимії Григорівни. У 1932 році, коли почався голодомор, мені було всього п'ять років. На той час батько був трактористом. На тракторній бригаді в обід давали по шматочку хліба. Батько приносив хліб мені. Я з нетерпінням чекала на нього пізно ввечері, тому що дуже хотіла їсти. Але бували і такі дні, що тато не приносив хліба додому, і тоді я починала кричати і плакати: «Дай хліба! Я хочу хліба! Я хочу їсти!». У 1933 р. у сім'ї народилася ще одна дитина. Мати залишала братика вдома і йшла на роботу, а я доглядала за ним. Їсти було нічого. Варили

* Янушпільський район у 1932–1937 рр. перебував у складі Вінницької, у 1937–1957 рр. – Житомирської області. Янушпіль перейменований на Іванопіль (1946); нині – смт у Бердичівському районі Житомирської області.

латору. У киплячу воду додавали трохи кукурудзяного борошна та трохи солі. Їли прямо з казана, який не треба було навіть мити, тому що все вимазували, бо дуже хотілось їсти. Також варили затірку, їли макуху. Пляшки олії вистачало на цілий тиждень. Навесні їли квіти акації, заячі вушка. Було в запасі трохи квашених огірків, але багато їх не з'їси. Із худоби тримали корову. Щоб її прогодувати, із матрасів вибирали лушпайки, а самі спали на підлозі, яку притрушували соломкою. Ще давали стерню. Коли мати доїла корову, то молоко порівну ділили на три сім'ї (Шведерських, Заломаїв, Слободяників). Так і виживали. А зима була дуже холодна. Випадало так багато снігу, що засипало хати і не можна було вийти на двір. Груби палили сухими стеблами соняшника, коров'ячим кізком, який сушили влітку, сухою травою перекотиполе. Можна було побачити таку картину: іде по дорозі людина, падає і помирає. Люди помирали від голоду, як мухи.

с. ДЖУГАСТРОВЕ

ЛИМАРЧУК Ганна Давидівна

1932 р. н.

Мешкала у с. Хижівка на Житомищині

Народилася 7 липня 1932 року в селі Хижівка (тоді Янівського*, нині Баранівського** району Житомирської області). Батьки: Горпина та Давид – селяни. В сім'ї було 8 дітей: 6 хлопців і 2 дівчат. Батьки розповідали, що в 1932–1933 рр. в селі померли близько 200 чоловік. Мій батько робив домовини, дуже бідували від голоду, зовсім не було що їсти. Їли траву, бо влада тоді забирала все, що можна було. Насіння, щоб сіяти городи, не було, тому вони заростали травою, а в колгоспі нічого не давали за працю і зробили штучний голодомор. Отак люди попухли і помирали. В нашій сім'ї ніхто не помер з голоду, врятував батько. А померли наші сусіди односельці.

ЯЦЕНКО Лідія Пилипівна

1930 р. н.

Народилася 10 жовтня 1930 року в селі Джугастрове (Іванівського району Одеської області) в багатодітній сім'ї, де було 9 дітей. Тата звали Жириновський Пилип, а маму – Параска. Про голод знаю зі слів матері. Вона розказувала мені, як від голоду паморочилася голова. В хаті нічого було їсти. Особливо важко було взимку. Ловили зайців, птахів, але не завжди батькові щастило. Померло в селі мало людей, в основному діти. Був добрий голова колгоспу Посмітний Герасим***, який сім'ям, які особливо голодували, давав зерно.

* Яруньського

** З 2020 р. – Новоград-Волинського району Житомирської області.

*** Брат Макара Посмітного Герасим був головою сусіднього колгоспу (див. вище прим. на с. 357).

сmt ІВАНІВКА

ВІКТОРОВА Євдокія Кузьмівна

1925 р. н.

Я хочу розповісти про свою сім'ю, про те, як нам вдалося пережити цей жахливий голод. Вперше зі страшною несправедливістю, яка була початком наших бід, ми зіштовхнулися в середині листопада 1932 р. Повертаючись зі школи (а ходила я в перший клас), почула крики своєї матері. Дивлюсь, з нашого двору виїжджає гружена підвода, а мама, плачучи, біжить їй вслід. За підводою, що вивозила наші останні продовольчі припаси, ішов голова сільради Железняк і ще два озброєні чоловіки. Вони відштовхнули матір від підводи і поїхали. Мама розповіла, що намагалася сховати під скриню хоч відерце картоплі. Але голова сільради знайшов і її.

На щастя вони не забрали буряки, які були закопані на городі. Це хоч трішки нас підтримувало. Мама терла на терці ці буряки і притушковувала у казані, а потім ділила між нами по дві ложки. Запивали ми чаєм, завареним з гілочок вишні, але, звичайно, без цукру. У нас ще було заховано трохи кукурудзи в качанах, яку не знайшли. А наш директор школи кожний день дітей 1–2 класів збирав разом і хитро випитував у нас, чи не знаємо ми, в кого з односельців є приховане зерно чи інші якісь продукти. За цю інформацію обіцяв нагороджувати подарунками.

І одного разу моя подруга (сусідка), учениця 2-го класу, Віра Чуковецька «продала» нас, сказавши, що бачила у Горбаченків кукурудзу. Я швиденько прибігла додому і розповіла про це мамі. Ми негайно перетеребили руками цю кукурудзу і зсипали в діжку, яку заховали в купу соняшникових палок. Вранці знову голова сільради Железняк був у нашому дворі, але йому не вдалося знайти цю діжку з кукурудзою. Весь цей час ми стояли перелякані і трусилися від страху: адже якби знайшли у нас хоч щось, батька забрав би «чорний воронок», а назад додому вже ніхто не повертався. І так до самої весни мати варила ту кукурудзу і ділила її між нами.

А навесні буряки і кукурудза закінчились. Добре, що на городі почав рости щир, і мати варила його, зціджувала, а потім пекла млинці на сухій сковорідці. А потім на городі почав підростати молодий бурячок, який нам мама теж варила. А ще я зі своїм трирічним братиком Борисом щипали на подвір'ї кушки зеленіх калачиків, після чого ми лягали спати, щоб зекономити сили. Ще пригадую, як у нас в колгоспі напіводягнені чоловіки і жінки косили пшеницю та жито косами, сколовши ноги на стерні до крові. А скосивши, в'язали в снопи і клали в копи (копа – це 60 снопів, складених навхрест). Все це залишилося на полі зимувати, бо районне та місцеве начальство не дозволило молотити зібраний урожай.

Весною 1933 р. всіх зігнали на поле, щоб розгорнути те, що залишилося від тих копів. Все, що не згнило, заставили спалити. Людям восени нічого не дали на трудодень, жодного грама зерна. Мені тоді було сім років, і все це я дуже добре пам'ятаю. Але все ж у нас на Одещині не було такого страшного голоду, як на Київщині. Справа у тому, що мої батьки родом з Київської області Макарівського району і звідти до нас доходили чутки, що люди там пухнуть з голоду і вмирають

«як мухи». Були випадки, коли, щоб врятуватися, люди їли людей, навіть своїх рідних та близьких. Ці нещасні люди, втративши розум від голоду, не розуміли, що роблять, а потім і самі вмирали, втративши людську подобу. Про це нам розповідали батькові і мамині родичі, яким пощастило вижити в цьому жахові.

*Записали вчитель Н. В. Васильків та
члени загону «Пошук» Іванівської школи ім. Б.Ф. Дерев'янка,
2008 р.*

сmt ПЕТРІВКА

ГОРИЦЕНКО Віра Михайлівна

1926 р. н.

Мешкала у с. Донська Балка Одеської області

1. Місце запису: сmt. Петрівка Іванівського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису: 25.03.2008 р.;

3. Ким записано: Алказ Сергій, Купріянов Дмитро;

4. Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Я пам'ятаю голод у 1932–1933 рр. й як у нас комуняки усе відбирали, залишали людей у голоді й у холоді. Під час тих страшних подій мені було років 6-7, ми жили в селі Донська Балка Березівського р-ну Одеської обл.

5. Якi, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Я вважаю, що голод 1932–1933 рр. був спричинений колективізацією, розкуркулюванням всіх верств суспільства. Забирали все: зерно, корови, коні, забирали усю їжу. Головною причиною голода була спроба покорити український народ.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Комуняки відбирали у людей вирощене зерно в полі, та все, що росло в городі.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Звичайно, були нагороди. А хто приховував хліб, їх судили. Мій батько отримав два роки тюрми за спробу приховати мішок зерна. Тоді були люди, які отримували винагороду за донос на своїх односельців.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Звичайно, мали документи, й на основі цього забирали хліб. Вони називали себе уповноваженими.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, вислання, арешти?

– Застосовували: били, саджали у тюрми, як мого батька.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Звичайно, мали. Пістолети мали, рушниці мисливські.

11. Як люди боронилися?

– Люди ніяк не боронилися, бо боялися, просто плакали. Іноді хапалися за мішок із зерном, та їх відштовхували.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Люди намагалися приховати, як мій батько, але приховане знаходили щупом, зерно забирали, а людей саджали у тюрми. Моїм батькам вдалося приховати трошки буряків в городі. Та що там ті буряки, коли нас, дітей, в родині було четверо – брат та троє дівчат, і в 1932 р. мати залишилася з нами одна.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Як їх звали я не пам'ятаю, але називали їх «вповноважені», або «розкуркулювачі». Шукали скрізь: і в хатах, і на дворі.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Приходили по 5–8 людей, були в них підводи. Приходили активісти та начальники колгоспу.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Приховати було неможливо. Вони шукали будь-де: у ліжках, у чашках, у печі.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Давали баланду з висівками й по 100 г хліба тим, хто працював. Нам, дітям, не давали нічого, а працювала в нас тільки мати, бо батька арештували й посадили у тюрму. Ми, діти, ходили до дитячого садочка, де нас годували баландою з макухою один раз на добу.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Забирали не тільки продукти харчування, забирали худобу, коней. Ми жили бідно, а в багатих забирали й рушники, й одяг.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Так, закон такий був. За 5 колосків, зібраних на колгоспному полі, давали 5 років тюрми.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Нам не дозволяли, нас заставляли збирати – три кілограми в колгосп, один – собі.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– Так, вони охоронялися. Їх охороняли об'їзчики. Це були місцеві активісти, вони не працювали у полі, їм надавали коняку, мисливську рушницю й нагайку. В порівнянні з нами вони добре харчувалися. Їх годували за рахунок колгоспу.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Люди йшли, але не всі. Їх примушували силою. У колгоспі було важко, люди працювали з ранку до вечора, за маленький пайок, тому бажаючих було небагато.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Звичайно, змушували. Людей залишали зовсім без їжі, й в них не було вибору.

23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Ніде не переховували. Куди ж кобилу сховаєш, коли обшукували скрізь, навіть у чашках.

24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*

– З ранку до вечора. Приходили й шукали їжу кожного тижня.

25. *Скільки разів приходили до хати?*

– Приходили регулярно. Як всі хати обійдуть, так знов повертаються.

26. *Коли почали люди помирати з голоду?*

– Люди почали помирати десь через місяць після того, як почали відбирати хліб.

27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*

– Я пам'ятаю тільки, що їх кудись вивозили.

28. *Хто не голодував у селі і чому?*

– Не голодували начальники колгоспу й активісти, тому що частину відібраного хліба залишали собі.

29. *Хто зумів вижити?*

– Вижило більше півсела. З наших родичів не помер ніхто. Люди постійно шукали щось їсти, боролися за виживання, але держалися дружно, підтримували один одного, допомагали.

30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Допомагали усім, чим зможуть. Особливо допомагали дітям. Якщо в кого була їжа, нею ділилися з сусідськими дітьми.

31. *Які засоби вживали до виживання?*

– Їли траву, яка росла будь-де, листя з кущів. Ми жили на березі лиману. Там ловили не тільки рибу, але й диких птахів.

32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Всі наші родичі жили в нашому селі та в сусідньому. Що в них було, тим і допомагали, так саме й ми.

33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Лободу, кропиву, листя капусти, буряка, моркви, їли шипшину, терен, льон, листя кульбаби, кінський щавель тощо.

34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– В Донський Балці тоді не було дерев, тому їх кору не вживали.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Сусликів, на яких ми робили пастки й витравлювали їх водою. Шкурки ми здавали до колгоспу, а м'ясо їли самі. Ще полювали на їжаків й зайців, диких гусей, шукали їх яйця, ловили рибу у лимані.

36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*

– Ми нічого не купували, бо не було грошей. Та й міняти було нічого.

37. *Чи був голод у містах?*

– Я не знаю. До міста ми не ходили.

38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

– Пам'ятаю, мати розповідала, що померло біля півсела.

39. *Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?*

- Ні, такого не було. Я такого не згадую.
- 40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
 - Ховали на місцевому кладовищі у мішках. Ховали родичі, а якщо родичів не було, то сусіди.
- 41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
 - Ні.
- 42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
 - Так. Ховали на кладовищі.
- 43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
 - Так, але тільки близькі та родичі.
- 44. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?*
 - Так, на могилах є хрести в усіх померлих, кам'яні.
- 45. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*
 - Сталіна. Тільки його та його оточення.

*Записали
Сергій Алказ, Дмитро Купріянов,
25 березня 2008 р.*

с. СОКОЛОВЕ

КОСТЕНКО Євдокія Іванівна

1915 р. н.

1. *Місце запису:* с. Соколове Іванівського р-ну (Янівського р-ну) Одеської обл.;
2. *Дата запису:* 04.11.2007 р.;
3. *Ким записано:* Пасічник Наталя, учениця 7 класу, Кириленко В. В., вчитель школи І–ІІІ ст., с. Джугастрове;
4. *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?*
 - Так, трохи пам'ятаю.
5. *Які, на Вашу думку, могли бути причини голодомору у 1932–1933 рр. або 1946–1947 рр.?*
 - Неврожай, великі податки, все забирала держава.
6. *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, хто це робив?*
 - Це робили люди, які прибули з району.
7. *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*
 - Не знаю.
8. *Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?*
 - Не знаю.
9. *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*
 - Я таких випадків не пам'ятаю. Розкуркулили декілька сімей. Що з ними сталося, я не знаю.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Мали.
11. Як люди боронилися?
– Не боронилися, бо з владою не повоюєш.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Можна. Батько викопав яму і засипав зерно. А потім склав купу гною. А сусіди в яму закопали зерно, а зверху склали сухий перегній, яким взимку палили.
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Шукали ті, хто приїздив. А голова ходив з ними, але нікого не видавав.
14. Скільки їх приходило до хати? Як їх звали?
– Групами 3–4 чоловіки. Імен не знаю. Чужі вони.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– В ямах, за городом, під деревом.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Так. Небагато, але давали.
17. Чи забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Пам'ятаю, що брали лише харчі.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули ви про нього?
– Чула, але вже пізніше. Знаю що в сусідньому селі жінку так покарали, яка взяла жменю зерна.
19. Чи дозволяли в полі збирати колоски, залишки городини?
– Ні, не дозволяли.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Активісти.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
– Бідні йшли, бо куди дітися. Самим важко було. А хто був заможнішим, той ішов, бо боявся, що засудять.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– З м. Одеса приїхав Григорій Загреба – робітник із заводу і агітував людей і люди записалися.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
– Хто записався в колгосп, той привів худобу. Хто коней, хто корів. Деякі різали і їли.
24. В який час ходили забирати в людей зерно, продукти?
– Не пам'ятаю.
25. Скільки разів приходили до хати?
– Якщо віддали, то раз. А якщо не знаходили, або мало, то приходили ще.
26. Коли почали люди помирати з голоду?
– Сім'я Якименків померла в 1933 р.
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
– Не знаю, у нас таких не було.
28. Хто не голодував у селі й чому?

– У кого була корова, хто отримував зерно з колгоспної комори, хто допомагав один одному.

29. *Хто зумів вижити?*

– На моїй пам'яті – то всі. У кого була їжа – ділилися.

30. *Чи допомагали люди один одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

– Так.

31. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Мабуть, мали.

32. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

– Лободу, щавель, щир, заячі вушка, пасльон.

33. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Ми кору не їли.

35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

– Зайців, якщо пощастило зловити, ховрахів.

36. *Чи можна було щось купити в місті, чи вимінити?*

– Люди ходили, бувало, що поверталися з пшоном, шкурками від картоплі.

37. *Чи був голод у місті?*

– Був, але думаю, що менший.

38. *Скільки людей померло в селі? Чи є такі відомості?*

– Три чоловіка.

39. *Чи відомі випадки людодіства в селі?*

– Ні.

40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– На кладовищі, односельці, частіше родичі.

41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

– Не знаю.

42. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голодомору?*

– Так. На цвинтарі в с. Соколове.

43. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*

– Так, я обмітаю могильні каміння, хрести. Учні рвуть траву, прибирають.

44. *Чи згадують і поминають від голодомору в церкві? Тепер і за часів Радянської влади?*

– Так. На проводах поминають тепер, а при радянській владі хто в церкву ходив?

45. *Чи є у вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*

– Ні.

46. *Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голодомору?*

– Ні.

47. *Чи знає сучасна молодь села про голодомор 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*

– Так. Часто розповідаю. Зі школи учні приходили.

48. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*

– Час такий був. Мабуть, влада у Москві.

49. Чи Ви знаєте, що таке «Торгсін»?
– Чула.

Записали
учениця 7 класу Наталя Пасічник,
учитель В. В. Кириленко,
4 листопада 2007 р.

ШЕЛЕСТ Марія Савелівна

1927 р. н.

Мешкала в с. Юрківка Вінницької області

Проживала я зі своїми батьками та молодшим братом Іваном. Про події, які відбувалися 1932–1933 рр., майже не пам'ятаю, але деякі епізоди залишилися незабутніми на все життя. Мені було лише 6 років. Одного разу селом, недалеко від нашої хати, їхала підвода, наповнена кукурудзою. Недовго думаючи, я побігла за нею. Заскочивши на підводу, я почала скидати кукурудзу на землю, навіть не здогадуючись, що мене можуть почути, я крикнула брату Іванові, щоб він збирав кукурудзу. Візник, почувши ці слова, дуже розлютився. Він взяв батога із усієї сили вдарив мене по спині. Ще й досі через спину простягається рубець, який не дозволяє забути той жахливий день.

Дуже важкими були ті часи. Люди не їли по чотири, а то й більше днів. Втративши останні сили, де йшли, там і падали. Найважче було взимку. Влітку було трохи легше. Люди ходили працювати на поле, і за їх роботу давали трішки зерна. З родини Шелестів на полі працювали батько та мати, а я з Іваном ходили за село і збирали насіння різних трав, з яких потім варили кашу.

Їли не лише кашу з насіння, а й ховрахів, збирали яйця диких птахів та будь що їстівне. Вже після 1933 р. життя стало кращим. В селі побудували школу. В 1935 р. я вступила до першого класу, а через 6 років шкільного навчання почалася війна.

У повоєнні 1946–1947 рр. жителів села знову спіткало горе. Голод 1947 р. був ще страшнішим від жахів 1932–1933 рр., але люди пройшли й крізь це випробування долі.

ГРИГОРОВА Віра Яківна

Р. н. невідомий

Мешкала в Одеській області

В сім'ї було шестеро дітей – два брати та чотири сестри. Під час голодомору 1921 року померла мати. Батько виховував нас, дітей, сам. В період голодомору 1932–1933 років батько та брати померли, а дівчата розійшлися хто куди – шукати

роботу. По дорозі якась жінка, побачивши мене, обезсилену дівчинку, поділилася шматочками пресованої макухи. В 15 років я знайшла роботу в радгоспі ім. Ворошилова Троїцького району. Але брати мене не хотіли, поки не надала довідку про те, що я з сім'ї маломіцного середняка. Працювала біля свиней. Одягу та взуття я не мала, грошей не платили, одягала плаття з мішковини, а ноги були босі.

Радгосп був розташований на колишній території панського маєтку, де було землі близько 1000 га, підсобні приміщення, двоповерхова будівля. З цікавістю я поглядала на величезний будинок, бо жили в бідній хатині, одного разу піднялася тихенько по драбині на поділ і побачила розкидані початки кукурудзи. На той момент я забула про все інше і тільки думала про те, що така кількість їжі може спасти життя не тільки мені, бо проживала я з жінкою, в сім'ї, в якій було троє дітей. Я цим дітям пригоршнями носила тереблену кукурудзу. Зі сльозами згадую, як від голоду падали люди прямо на території радгоспу, трупи лежали по декілька днів, а потім їх скидали в ями і загортали землею. В цей час вимирали цілі села. На знак про це вивішували чорний прапор на початку та в кінці села. Такої долі зазнали села Абрамове, Їжицьке Троїцького району Одеської області. В селі Дубове були випадки канібалізму, люди їли людей, своїх родичів, сусідів.

ЛОЗОВСЬКА Наталія Йосипівна

1912 р. н.

Мешкала у с. Лозоватка Одеської області

Я народилася в 1912 році в с. Лозоватка (Роздільнянського району). Перед самою колективізацією мені вдалося продати баришнику Пилипчику корову. Тому, коли прийшли забирати все в колгосп, в мене були заховані гроші за корову і вони їх не знайшли. Я вже була замужня і мала трьох дітей погодків. Найменша дівчинка вмерла, бо я не мала в грудях молока, і в усьому селі ніде було взяти й краплі молока. Бідне невинне дитя кричало, кричало та й вмерло. А дві старшенькі донечки вижили. Ще мали ми у запасі 5 кілограмів муки. Цей запас зробив мій чоловік, місячи глину. З глини робили паці і будували колгоспні свинарники. З тими грошима ми дуже ховалися. У Левчучкої Віри також були гроші за продану свиню. То ми бігли туди і назад до станції Роздільна і там вночі на «чорному базарі» купували круг макухи, торбинку пшона, або вимінювали щось за тараню. Інколи нам вдавалось зловити рибку і засушити її. Я й зараз відчуваю смак лободи й кропиви, коли дочка каже: «Мамо, їкте зелений борщ». В тому голодному 1933 році в нім була лише вода, лобода й кропива. Та й зварити його не часто вдавалось. Люди, можна сказати, полювали на траву й зривали все до останнього листочка.

Сім'я Плохотнюків із 5 чоловік вся вимерла. Букач Володя і сім'я із 7 чоловік вимерли від голоду. Не мали сили вийти з хати, так всі і вмерли.

Я думала, що вже кінець світу і всі ми вмеремо, але, слава Богу, вижили. Поставила на ноги своїх дітей, діждалася своїх онуків і правнуків. Бажаю їм і всім українцям жити в мирі і злагоді, достатку, мати гарне здоров'я і дожити, хоч би, як я, до 95 років.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ РАЙОН

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 196–198, 201;
оп. 3, спр. 17, 31)

с. БАГАТЕ

СТОЙКОВА Галина Іванівна

1927 р. н.

Мешкала у м. Бар Вінницької області

Я родилась в 1927 году в г. Бар Винницкой области. Городок наш был очень маленький и больше был похож на село. Обстановка в городе была очень напряженной. Люди жили в страхе перед завтрашним днем. Отец каждый день, уходя на службу, предупреждал маму, что может не вернуться. Под репрессии могли попасть как те, кто был проводником сталинской политики, так и те, кого считали «неблагонадежными».

В то время городским жителям было намного легче. Они получали пайки, которыми и спасались от голода. Трудно пришлось крестьянам. Селяне пешком шли в город в надежде обменять вещи на хлеб и крупу. Они были одеты в лохмотья, многие умирали прямо по дороге. На улицах города каждый день можно было увидеть опухших от голода детей. Я помню, как мы отдавали им свои скудные завтраки (лепешки), которые мама давала нам в школу.

После войны наша семья жила в Бессарабии. Здесь голод был в 1946–1947 годов. Мой отец работал на железной дороге. И у меня до сих пор перед глазами – маленькие, оборванные дети, которые стояли вдоль железной дороги между станциями Калиновка 1 и Калиновка 2. Многие из них были опухшими от голода. Они стояли с надеждой, что кто-нибудь из пассажиров проезжающих поездов кинет им кусок хлеба. Но голод 1932–1933 годов по своей силе был страшнее. Он унес миллионы жизней. Многие от страха, голода и горя сходили с ума.

*Записала вчителька історії Богатянської школи
Наталія Георгіївна Генова*

с. КАМ'ЯНКА

КАРАЙВАНСЬКА Марія Гордіївна

1929 р. н.

Мешкала в с. Вітовці (нині – Супоївка) на Київщині

Голодомор 1932–1933 років пам'ятаю погано, бо була ще малою. Але про ті часи мені розповідала мати – Перетятко Євдокія Данилівна (1904–1995).

Сім'я в нас була дуже велика. Жила мати тоді з свекрухою, яка все тримала під контролем. Люди помирили, не було що їсти. Мати говорила, що ніколи не пробачить собі та не забуде, як помер дідусь прямо в неї на руках. Недалеко від нас він проживав. Та одного дня прийшов і попросив ложки борщу. Мати не могла йому нічого дати, так як наша сім'я була дуже великою, а свекруха занадто сувора.

*Записала учениця 9 класу
Яна Бондарець,
5 лютого 2008 р.*

с. КИРНИЧКИ

КАРАЖЕКОВА Віра Петрівна

1920 р. н.

Я, Каражекова Вера Петровна, родилась 22 июля 1920 года. Детство моё проходило не очень хорошо. После моего рождения моя мама, Вельчева Анна Николаевна, заболела очень страшной болезнью, у неё опух живот. Отец мой, Вельчев Пётр Афанасьевич, работал пастухом. Меня воспитывали мои сестры и братья. Мама умерла в 1931 году, когда мне было 11 лет.

В следующем году, после смерти матери, наступил страшный голод. Это было в 1932 году. Сначала мы жили нормально, но через месяц приходили люди и всё у нас забирали. Когда папа узнал, что всё забирают, он взял всё зерно и спрятал. Некоторое время зерно не находили, но однажды нашли и забрали всё. Тогда папу чуть не убили. То, что мы кушали, было невыносимо. Мы пекли блины из травы. Брели лопух, он высыхал, и выпекали из него блины. Отец был хорошим охотником, он ловил голубей, ворон и приносил, чтобы мы кушали. Слава Богу, у нас в селе не было случаев людоедства. А в соседних селах такие случаи происходили. Спасло нас то, что отец был пастухом, у нас была брынза. Папа и братья, сестры прятали брынзу в овечьи шкуры, зашивали и прятали в подвал. Папа говорил: «Когда нечего будет есть, тогда мы это будем кушать».

Спустя некоторое время отец стал работать и ему давали по килограмму хлеба. Мы ели этот хлеб с таким аппетитом, как будто мы никогда не видели хлеба. Потом и я ходила с отцом работать, и тогда уже нам давали побольше хлеба. Так мы и выживали.

Этот голод я никогда не забуду. И сейчас я даже говорю своим внукам и правнукам, что голод – это очень страшно.

Если кто-нибудь спросит, что страшнее, война или голод, то конечно же я отвечу: «Голод – это очень страшно и ужасно».

*Записала член пошукового загону
Юлія Негруца*

МУЗИЧЕНКО Пелагея Іванівна

1912 р. н.

Мешкала у с. Писарівка Вінницької області

Во время голода 1932–1933 годов я с семьей жила на Винниччине. Нас было четверо в семье. У нас забрали весь хлеб, есть было нечего, даже крупы, если находили, то забирали. Муж сбежал, потому что когда он нас записал в «середняки», вышел приказ его арестовать. Я осталась с двумя детьми, когда пришла бригада активистов и все обыскала. Забрали все, нашли под кроватью последний буряк и картошку. После активист решил меня раздеть. Я была в тулупе и держала на руках больного ребенка. На ногах у меня были сапоги мужа, которые я посыпала пеплом, чтобы они своим блеском не обращали на себя внимание.

– А ну, снимай с себя тулуп.

Обозвал меня плохими словами. Ребенка кинул на землю, и потянув меня за рукав стянул с меня тулуп. Мы с ребенком плакали.

– Ты смотри, она еще хочет в таких сапогах ходить, давай, снимай!

– Да как же я буду босиком ходить? Разве я их украла, они ведь тебе не подойдут – размер маленький.

– Не твое дело!

Стянул с меня сапоги. Осталась я босая и голодная с двумя детьми на руках. В доме ни картошки, ни буряка, а уж о другой еде и говорить нечего. Спасибо соседке, то картошку в фартуке принесет, то буряк. От голода мы все опухли. Старшим детям было легче, так как им в школе давали раз в день пищу, больше всех мучался младший – Сережа. На работу в поле я ходить не могла, да и одеть было нечего. Соседка как-то принесла мне кофту и юбку, но было стыдно надеть чужое, а она меня утешала:

А им не стыдно ходить в том, что с тебя стянули? Я тебе это дарю и нечего стыдиться. Я одела и ходила на поле, где били кукурузу. Тайком грызла кукурузные зерна.

Родители мои умерли от голода. С соседом договорились и вместе для его и моих родителей выкопали яму. Он остался сторожить, чтоб никто не положил

туда своїх покойников, пока мы не привезем своих. Отец был замотан в одеяло, а мама лежала в ящике, который мы насилу соорудили. Яма оказалась мала, и нам пришлось откапывать на дне яму, чтобы поместить туда ноги отца. Так в одной яме мы похоронили соседских и моих родителей.

*Записав учень 9 класу
Суворівської школи
Дмитро Попазов*

ТИМОФЕЄВА АКСИНІЯ САВЕЛІЙНА *1913 р. н.*

Помню, когда на поле подобрала пару колосочков, початок кукурузы и спрятала в одежду, меня обыскали и, найдя спрятанное, побили, хотели посадить в тюрьму. Спасло то, что у меня 6 детей: 2 своих и 4 приемных (от второго брака). Отделалась большим штрафом.

Ели мы сусликов. Водой заливали их норы, они выбегали, а мы ловили, ставили ловушки. Мололи из курая олей и добавляли в еду по полложечки*. Мама очень экономила. Мужчины, которые работали в рыбной артели, обменивали рыбу на продукты (кукурузную крупу, свеклу) у тех, кто жил позажиточнее, у людей из соседних сел. Все это делали тихо, чтоб никто не знал.

Прятали, что могли и где могли: закапывали в огороде, под кручей (на берегу озера), прятали на чердаках. Что-то находили и забирали. Не смотрели, что в семье шестеро детей. Хоть мы и просили, умоляли не забирать, ведь как прокормить семью.

Страшно было то, что дети, рождавшиеся в 1932–1933 годах, умирали. У матерей не было молока выкормить их, не было достаточно еды прокормить. Дети рождались слабенькие, нежизнеспособные. И в селе нет людей, родившихся в эти годы...

Что мы пережили и как мы это пережили, до сих пор не верю... Единственное, что у Бога прошу, чтобы наши дети, внуки, правнуки не знали больше такого горя.

*Записала вчителька
Муравлівської школи
Світлана Іванівна Тимофеева*

* Тобто, вичавлювали олію з курая; курай – рід рослин родини амарантових. Має багато видів. В Україні поширений курай содовий; зростає на солончаках, солонцюватих луках, берегах морів і солоних озер. Лікарська рослина. В Італії листя та пагони готують як овочі. В деяких країнах – кормова культура.

КІЛІЙСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 211–213, 216; оп. 3, спр. 18)

м. КІЛІЯ

ГІБА Анна Дмитрівна

1920 р. н.

Мешкала в с. Богданівка Харківської області

1932–1933 года я очень хорошо помню. Мы были единоличники. Осенью убирали урожай, а они приходили и всё забирали. Это были приезжие, и с ними был староста – глава сельсовета, тоже участвовал. Они всё забирали, тыкали штыком, чтобы земля провалилась – искали продукты. Нагрузят подводу и увозят.

У нас всё было: и зерно, и корова, и урожай был. А они всё забирали. А мы, малые, бежали за ними, а они все выкидывали в реку. Они делали нам голод. Но мы не умерли. У нас ни один человек не умер. Мы жили 15 км от Харькова. Там мы могли поменять что-то.

У нас железная дорога была, и на поездах рабочие видели нас и бросали нам уголь, мы его собирали и несли 15 км в Харьков и там меняли на сахар, спички. Самое страшное – это голод.

Записав начальник архівного відділу Кілійської райдержадміністрації

Євген Миколайович Патлатюк,

2008 р.

ГРЕЧАНА Катерина Яківна

1929 р. н.

Мешкала у с. Богданівка Одеської області

В 1932–1933 годах мне уже было 5 лет, и я очень хорошо помню эти страшные годы. Урожай может и был, не помню. Но я хорошо помню: село небольшое, всего 50 дворов, но все люди были голодные, пухлые, и что это было, что ходили по домам, стучали ломом, нет ли какой ямы, засыпанной пшеницей или чем-то. Прямо стучали по всем домам и даже по огородам, по чердакам лазили, не спрятали ли люди где-то зерно, ячмень, кукурузу. Это я очень хорошо помню. Кто это мог давать такие указания: не спрятали ли где-то что?

А голодали мы так. Семья у нас была: родители и четверо детей, и мы все голодные. Самые малые Надя (1931 г. р.) и Володя умерли в 1932 году – именно в 1932-м, потому что нечем было их кормить. У нас ничего не было, молока нет, кормить таких детей нечем было. Выжили только те, кто мог ходить. Ели траву, петрушку, квасок. Вместо хлеба ели мамалыгу. А мы, старшие, жевали щавель, лучок какой-то жевали. Было настолько голодно, что моя двоюродная сестра, дочь

брата моей мамы, была настолько голодная, что мы когда её видели, закрывали двери на засов. В семье маминого брата все умерли, и родители.

Помню, что кони дохли, ели это мясо, хлеба не было. Помню, что в 1932–1933 годах урожай был, и неплохой. Мать и отец были в колхозе, и мать взяла, где они там работали, вырвала несколько колосков жита, и кто-то или донёс, или увидел, и маму чуть не посадили в тюрьму. Это я хорошо помню, что мать плакала: «Дети голодные, а меня в тюрьму посадят».

Этот голод я очень хорошо помню. У нас умерло двое детей, у брата мамы умерло четверо, и в селе очень много умирало: то там лежит мертвый, то там. Пухли с голода. Самое страшное в жизни – это голод. Села полностью вымирали и ни Ленин, ни Сталин не помогли. Это все специально делали. И не дай Бог, кто-то возмущался: увозили неизвестно куда. Очень тяжело было.

*Записав начальник архівного відділу Кілійської райдержадміністрації
Євген Миколайович Патлатюк,
2008 р.*

с. ВИЛКОВЕ

ПЕТРОВА (БІЛОУС) Прасковія Юрївна

1920 р. н.

Мешкала у с. Припутні Вінницької області

Батько – Білоус Юрій Васильович, селянин, мати – Білоус Мар'яна Лук'янівна, домогосподарка. Звичайна на той час родина: батько займався розведенням домашньої худоби, обробляв ланку; мати виховувала дітей. Родина жила щасливо, але прийшов 1932 рік...

Почалися жнива, збирали врожай. Надійшов указ: «Здати в державу «поставку» зерна». Люди погодились, почали здавати. Після першої «поставки» збільшили розмір хлібозаготівлі, це суттєво вплинуло на матеріальний стан родин, але люди виконали і цей наказ. Незабаром знову третій наказ про здачу зерна. Віддаючи майже останнє зерно, люди знову виконали зобов'язання. Почалася паніка серед селян, не розуміючи політики держави, вони чітко розуміли, що зерно, яке залишилося, не зможе вигодувати родину до наступних жнив. Але знову прийшов наказ: «Здати зерно». Батько зрозумів: якщо здати останнє зерно, його дев'ять дітей, дружина і він загинуть. Розуміючи, що йде проти закону, він ховає залишок пшениці в льох, прикриває діжкою з капустою та старанно приховує. Не виконуючи зобов'язання перед державою, він стає ворогом; його засудили, дали два місяці позбавлення волі та наклали стягнення у розмірі 150 карбованців. Грошей не було, заплатити він не зміг, тоді на цю суму держава забирає все: майно, худобу; дружину і п'ятьох дітей виганяють з будинку та розоряють його.

Відсидівши два місяці, повернувся батько, з ним повернули і розорений будинок, проте щастя тривало недовго, господаря знову забирають, та вже на чотири

місяці. Родина залишається одна, а в державі лютує голод. Як змогли дочекатися батька і не померти – невідомо, проте діждалися. Для держави та всіх ми були «ворогами», всі двері перед нами були зачинені. Сховане зерно потрібно змолоти, на млин не пускають, доводиться робити жорна та молоти пшеницю руками. Вигадали свій рецепт хліба: в борошно додавали суху терту картоплю і випікали.

Картини голоду завжди постають переді мною, згадую, що кожен день бачила знесилених людей, які просили шматочок будь-якої їжі, доводилося ділитися останньою картоплиною. Буханець хліба на той час коштував 100 карбованців, це були фантастичні гроші, таких грошей не було. Навесні 1932 р. зерна вже не було, а до жнив далеко. Повсюди тільки і чуто: «Смерть! Голод! Хочу їсти!»

Що робити? Батько вирішує їхати до Дніпропетровська, купити там бичка, сподіваючись на те, що м'ясо та картопля якось протримає родину до наступного врожаю. Він не помилився, з'явилося м'ясо – і дружина вигадала новий рецепт. Дві картоплини, сто грамів молотого вівса, шматочок м'яса, шість літрів води – таку страву їли щодня.

1933 рік... Нарешті жнива!!! Здавалося, що найстрашніше закінчилося, проте лихо панувало в Україні. Почалася епідемія дизентерії, люди вмирили один за одним, це було страшніше, ніж голод. Захворіла мати, її поклали до лікарні. Через декілька днів захворіли і діти – місць у лікарні не було, як і ліків, діти самотужки переживали цю хворобу. Але і це витримали...

У 1937 році представники НКВД без будь-яких пояснень забирають батька, родичі й досі не знають, за що його арештували і де він помер. Ми зрозуміли, що залишилися самі. Арешт батька та страшна хвороба підірвали здоров'я матері. Старші брати Іван та Василь почали працювати в колгоспі, заробітну плату отримували хлібом (300 грам). Щоб допомогти родині, я теж пішла до колгоспу, але, подивившись на мене, бригадир пожалів її. Після голоду та дизентерії я не мала сили на важку працю. Мене відправили збирати колосся та обгрібати скирти. Про роботу, яка приносить достатній заробіток, ми не могли і мріяти, бо носили клеймо: «діти ворога народу».

*Записали вчителі Вилківської школи
Т. Ю. Кравченко, Г. Г. Солопенко*

с. ДМИТРІВКА

РОША Єпістимія Степанівна

1928 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Дмитрівка Кілійського р-ну Одеської обл., стара назва села – Думитрешти Ізмаїльського р-ну;

2. Дата запису (число, місяць, рік, коли записана інформація): 16.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, прізвище, по батькові): Лупу Василіса Кирилівна;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Да, помню.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
– Неурожай, засуха, местная власть забирала урожай.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Да, забирали, это были люди с нашего села.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Не знаю.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на збирання продуктів?
– Не было никаких документов, ничего не показывали. Просто приходили и забирали без спроса.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Да, были случаи, когда людей избивали, если сопротивлялись, не хотели отдавать зерно, вещи.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Да, имели оружие.
11. Як люди боронилися?
– Люди не сопротивлялись, потому что не было смысла.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Прятали, но если находили, всё равно забирали.
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Искали везде, пока не находили. А как звали, не помню.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Приходили по 5–6 человек, люди с нашего села.
15. Де можна було заховати продукти харчування?
– Делали двойные стены и между ними прятали зерно, продукты.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– Давали понемножко, чтобы не умирали с голоду.
17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?
– Забирали и продукты, и одежду, животных.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?
– Да, знаю про такой закон, за пять колосков людей судили.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Для себя не разрешали.
20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?
– Колхозные поля охраняли сторожа, люди с села.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
– Нет, люди добровольно не хотели вступить в колхоз.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– Людей заставляли вступить в колхоз, кто не хотел, тем не давали продукты.
23. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

- Животных прятали в стог сена.
- 24. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
 - В основном ходили забирать зерно у людей ночью.
- 25. *Скільки разів приходили до хати?*
 - Ходили по 3–4 раз, пока не забирали всё.
- 26. *Коли почали люди помирати з голоду?*
 - Умирать начали с 1947 года.
- 27. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
 - Если маленькие дети оставались одни, то государство о них не заботилось.
- 28. *Хто не голодував у селі і чому?*
 - Не знаю таких, по-моему, голодовали все.
- 29. *Хто зумів вижити?*
 - Сумели выжить только те, которые смогли что-то припрятать.
- 30. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
 - Не очень.
- 31. *Які засоби вживали до виживання?*
 - Кто как мог, как старался, так и выжил.
- 32. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
 - Были, которые и помогали другим, но не так много.
- 33. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
 - Употребляли в пищу корни земляного ореха, цветы акции.
- 34. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
 - С акации.
- 35. *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
 - Употребляли в пищу сусликов.
- 36. *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
 - Да, в городе Килия. Люди ездили пешком и меняли вещи, ковры домотканые на кабак, зерно.
- 37. *Чи був голод у містах?*
 - Голод был и в городе, но не так сильно, как у нас.
- 38. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
 - Точно не знаю, но много людей умерло с голоду.
- 39. *Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?*
 - Да, были случаи.
- 40. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
 - Умерших людей хоронили на кладбище, был организован специальный отряд под названием «Стрибки»*.
- 41. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
 - Тем, кто занимались захоронением, ничего не платили.

* «Яструбки», «стрибки» – похідне від рос. «истребители»; так у повоєнні роки називалися в Західній Україні винищувальні загони (створювалися НКВС здебільшого із зрадників) та групи сприяння їм з сільського активу; організовувалися для ліквідації учасників національно-визвольного руху. Окремі респонденти з Одещини впевнено називають «стрибками» загони для поховання померлих під Голодомору 1932–1933 рр.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Людей хоронили на кладбище.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Поминають.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Да, поминают в церкви и сегодня, и тогда.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– В селе есть церковь, и она относится к Московскому патриархату.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлих від голоду?
– Нет.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Об этом периоде мы рассказываем и детям, и внукам, и правнукам.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Советская власть.
49. Чи знаєте Ви що таке «Торгсін»?
– Нет.

с. СТАРІ ТРОЯНИ

БЕЖЕНАР Дмитро Миколайович

1928 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Старі Трояни Кілійського р-ну Одеської обл.;
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 15.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Драгомір Олена Іллівна;
4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Помню голод 1932–1933 гг. и также 1946–1947 гг.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?
– Государство собирало урожай, была засуха большая и неурожай.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Стрибок Байрактар Дмитрий, Байрактар Пётр и Дугу, эти стрибки должны были охранять села, а они ходили по дворам и воровали.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Ничего.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Нет, они ходили с оружием.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Людей били, закривали в сільський совет.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Да.

11. Як люди боронилися?

– Забирали зерно и ничего не могли сделать, следовательно Митченко приставил пистолет к груди и хотел меня убить, а тем временем подвода приехала и забрала два мешка муки и два мешка последних зерна.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Нет, щупали, ходили и проверяли, находили все и еще вдобавок били.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Стрибки.

14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

– Четыре-пять человек.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– Невозможно было.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Тем людям, которые были в колхозе, давали еду, делали на поле борщ.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Забирали только зерно и еду.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?

– Существовал такой закон: кто украл пять колосков, того садили в тюрьму.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Нет, не пускали.

20. Хтось охороняв поля, колгоспні комори?

– Группы людей.

21. Чи змушували людей іти до колгоспів і як?

– Создавали условия, чтобы люди сами хотели.

22. Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

– Мой отец собирал все вещи, скотину в один хлев и сам охранял их с вилами.

23. В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

– Ночью.

24. Скільки разів приходили до хати?

– Много раз.

25. Коли почали люди помирати з голоду?

– В 1947 г., а в 46-м в Молдавии тоже был очень большой голод, ездили в Польшу за картошкой.

26. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– Умирали с голоду.

27. Хто не голодував у селі і чому?

– Все голодали.

28. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– У нас была корова, и соседка приходила и просила сыворотку хоть чуть-чуть, но моя мама дала немножко молока и муки. Ходил на балку, собирал папур*.

29. *Які засоби вживали до виживання?*

– Папур и пропускали его на муку, у нас было четыре человека в семье и все выжили.

30. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

– Никто никому не помогал.

31. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

– Варили борщ из щавеля и крапивы.

32. *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*

– Не было.

33. *Чи був голод у містах?*

– Да.

34. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

– Третья часть села.

35. *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

– На кладбище хоронили по пять человек в одну могилу, не было кому хоронить, люди были бессильными, не было гробов, заворачивали в рогожку и кидали в яму.

36. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

– Нет.

37. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*

– На кладбище.

38. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*

– Да.

39. *Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?*

– Да.

40. *Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?*

– Да, церковь есть. Христианская.

41. *Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?*

– Конечно.

42. *Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?*

– Погоду, потому что не было дождей и не было урожая, потому и был голод.

43. *Чи знаєте Ви що таке «Торгсін»?*

– Нет.

* Болгарська назва рогозу – багаторічної трав'янистої болотяної або прибережної рослини. Відома, зокрема, як харчова, кормова і лікарська рослина; у їжу споживали молоді стебла та кореневище.

КАРАЙВАН Марія Павлівна

1928 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Старі Трояни Кілійського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 16.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Драгомір Олена Іллівна;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Помню голод 1932–1933 гг., а також 1946–1947 гг.

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Государство забирало весь урожай (1946–1947 гг.).

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Закривали родных в сельский совет и требовали, чтобы выдали всё зерно.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Такого не было.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Государство изымало зерно и люди сами отвозили зерно на ст. Дзинилор.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Арестовывали.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Они приходили с оружием.

11. Як люди боронилися?

– Брали людей под конвоем.

12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

– Кто был более грамотным, те закапывали в землю мешки с зерном.

13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Байрактар Дмитрий и Байрактар Пётр.

14. Скільки їх приходило до хати?

– По четыре, по пять человек.

15. Де можна було заховати продукти харчування?

– В основном люди не прятали.

16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Не помню.

17. Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Вещи, скот не забирали.

18. Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

– Нет, не слышала о таком законе.

19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

– Нет.

20. Хто охороняв поля, колгоспні комори?

– В колхозе не работала, работала в детдоме.

21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

– Да, люди сами шли в колхоз.

22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

– Потому что их заставляли идти в колхоз.

26. Коли почали люди помирати з голоду?

– В 1946 г. люди начали умирать с голоду, я помню, как на подводе собирали трупы – это дед Назар, и отвозили на кладбище.

27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

– В 1947 году сирот забирали в детдом.

28. Хто не голодував в селі і чому?

– Семья Дерменжи не голодали, у них был запас, они смогли его надёжно спрятать.

30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

– Никто ничего не помогал, потому что ничего не было.

31. Які засоби вживали до виживання?

– Я на чердаке собрала стакан пшеницы и отнесла дяде Пете сделать крупу, а он дал мне один стакан муки, и я сварила кашу на воде, и вот так я спасалась.

32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

– Нет.

33. Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

– Не было такого.

34. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

– Нет, только варили из фруктов компот.

35. Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

– Дети ловили голубей, воробьев и варили.

36. Чи можна було щось купити, чи виміняти?

– Нет.

37. Чи був голод у містах?

– Да.

38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

– Очень много.

39. Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

– Нет.

40. Де і хто хоронив мертвих від голоду?

– На кладбище.

41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

– Нет.

42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

– Кладбище.

43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

– Да.

44. Чи згадають чи поминають померлих від голоду в церкві тепер і за часів радянської влади?

– Да.

45. Чи є у Вашому селі церква ? До якого патріархату вона відноситься?
– Да, церковь християнская.
46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
– Нет.
47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
– Да, и очень много.
48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
– Не знаю.
49. Чи Ви знаєте, що таке «Торгсін»?
– Нет.

МОКАН Микола Петрович

1927 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару і нову назву сіл): с. Старі Трояни Кілійського р-ну Одеської обл.;
2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація): 15.04.2008 р.;
3. Ким записано (повне ім'я, по батькові, прізвище): Драгомір Олена Іллівна;
4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?
– Помню голод 1932–1933 гг. и также 1946–1947 гг.
5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?
– Неурожай.
6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?
– Стрибки – Байрактар Дмитрий и Байрактар Пётр.
7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?
– Ничего.
8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?
– Государство изымало зерно.
9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?
– Арестовывали.
10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?
– Они приходили с оружием.
11. Як люди боронилися?
– Люди никак не защищались.
12. Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?
– Зерна у нас не было, мы кушали макуху, а из кукурузы делали кашу (ма-малыгу).
13. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?
– Кто прятал в землю, то находили и отбирали.
14. Скільки їх приходило до хати? Хто це був?
– Четыре человека.

15. Де можна було заховати продукти харчування?
– Нигде.
16. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
– В колхозе делали кашу и кормили людей, которые были в колхозе.
18. Що таке «Закон про п'ять колосків?» Чи чули Ви про нього?
– Нет.
19. Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
– Нет.
21. Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
– Не знаю.
22. Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
– Их заставляли идти в колхоз.
27. Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?
– Умирили с голоду.
28. Хто не голодував у селі і чому?
– Все голодали.
30. Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
– Никто, ничего.
32. Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
– Нет.
33. З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?
– Борщ из трав варили и ели.
36. Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
– Не было.
37. Чи був голод у містах?
– Да.
38. Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?
– Много.
39. Чи відомі випадки людодійства у Вашому селі?
– Нет.
40. Де і хто хоронив померлих від голоду?
– Кладбище.
41. Чи платили тим, хто займався похованням померлих?
– Нет.
42. Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?
– Кладбище.
43. Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?
– Да.
44. Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?
– Да.
45. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
– Да, церковь христианская.

46. Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Нет.

47. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Конечно.

48. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Природу.

49. Чи знаєте Ви що таке «Торгсін»?

– Нет.

УРСУ Марія Іллівна

1923 р. н.

1. Місце запису (назва села (район, область) повністю. Бажано вказати стару й нову назву сіл): с. Старі Трояни Кілійського р-ну Одеської обл.;

2. Дата запису (число, місяць, рік коли записана інформація) 15.04.2008 р.;

3. Ким записано (повне ім'я, прізвище): Драгомір Олена Іллівна;

4. Питання: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 або у 1946–1947 рр.?

– Помню

5. Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?

– Государство забирало весь урожай.

6. Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

– Не было дождей и не было урожая.

7. Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

– Такого не было.

8. Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

– Государство изымало зерно.

9. Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Арестовывали.

10. Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

– Нет.

11. Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

– Байрактар Дмитрий и Байрактар Петр.

12. Скільки їх приходило до хати?

– По четыре, по пять человек.

13. Де можна було заховати продукти харчування?

– В основном люди не прятали.

14. Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Не помню.

15. Забирали лише продукти харчування чи і інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?

– Скот не забирали.

16. *Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?*
– Не знаю.
17. *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*
– Нет.
18. *Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?*
– Да, сами шли в колхоз.
19. *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
– Потому, что их заставляли идти.
20. *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
– Ночью.
21. *Скільки разів приходили до хати ?*
– Много раз.
22. *Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?*
– Умирили с голоду.
23. *Хто не голодував в селі і чому?*
– [Голодали] все.
24. *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
– Никто, ничего.
25. *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*
– Нет.
26. *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
– Не было такого.
27. *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*
– Нет, только варили компоты.
28. *Чи можна було щось купити , чи виміняти?*
– Нет.
29. *Чи був голод у містах?*
– Да.
30. *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*
– Очень много.
31. *Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?*
– Нет.
32. *Де і хто хоронив мертвих від голоду?*
– На кладбище.
33. *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*
– Нет.
34. *Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?*
– Кладбища.
35. *Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?*
– Да.
36. *Чи згадають чи поминають померлих від голоду в церкві тепер і за часів радянської влади?*
– Да.

37. Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

– Да, церковь христіанская.

38. Чи встановлені в селі Хрести, пам'ятники померлим від голоду?

– Нет.

39. Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–1933 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

– Да, очень много.

40. Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

– Не знаю.

41. Чи Ви знаєте, що таке «Торгсін»?

– Нет.

с. ЧЕРВОНІЙ ЯР

РЯБУШЕНКО Ольга Андріївна

1924 р. н.

Мешкала в с. Антонівка Автономної Молдавської СРР

Я народилась та жила до 1947 р. у с. Антонівка (Гижицьке) Ананьївського району Одеської області. В 1947 р. переїхали в Миколаївську область, вийшла заміж; в 1980 році переїхали разом з чоловіком в с. Червоний Яр, до дочки Дорож Валентини Василівни, де живу і зараз. Сільська рада нашого села була разом із сусіднім с. Жеребково. Сьогодні с. Антонівка немає, залишився від села тільки цвинтар, де поховані мої батьки та деякі рідні.

В 1932–1933 роках я була ще дитиною, мені було 8 років, до школи ще не ходила, багато чого не пам'ятаю, проте як люди голодували в цей період часу, я запам'ятала на все життя.

Чому був голод? Мабуть тому, що не був врожай. У нас була корова, та не було чим її годували. Батьки брали покриття дому (камиш, мабуть), варили та давали корові, але це ненадовго вистачило, потім її порізали.

Я не пам'ятаю випадки, щоб насильно забирали врожай, щоб люди доносили один на одного (можливо, батьки нам, дітям, про це не говорили), ніби батько добровільно давав свої запаси, як тоді нам пояснювали, щоб допомогти містам Ананьїв, Одеса, де люди геть голодували та не мали що їсти, ніби в містах було ще скрутніше. В цей час кожний був за себе, ніхто нічим нікому не допомагав, кожні самі по собі виживали.

Багато людей в селі помирали чи від голоду, чи від хвороби, не знаю, можливо і від голоду. У нас лежала хвора сестра, вона старше за мене, та просила у мене щось попоїсти. Я приносила їй листя винограду. Вона теж померла. Страшний був період, батьки хоронили своїх дітей, сусіди хоронили батьків.

Мій батько був роботящою людиною і нас теж змусив працювати. Я була ще маленькою, і мене залишали вдома доглядати за братами та сестрами менш за мене

(разом з нами жили діти тітки нашої, що померла, вони були менш за мене, та я була їм за няню), а вони йшли на поле до колгоспу. Я обов'язково мала робити «лепешки» із кропиви. Коли вони вертались додому, то приносили своєрідний куліш (якась зварена трава «картошина» чи щось інше на воді та солі). На сніданок, чи на вечерю нам батько давав по шматочку макухи. Біля нашого села був лісочок, де майже всі ходили та там кормились різними ягодами.

В нашому селі люди пам'ятають один випадок людодства: дівчинка пішла в лісок попоїсти та не вернулася додому. А коли стали обробляти городи, то знайшли її голову на сусідньому городі. Але більше про такі випадки не чули.

Як я вже говорила, села Антонівка вже немає, а церкви тим паче, бо ще за мій час її розібрали та з цього матеріалу зробили школу у сусідньому селі Жеребкове.

Можливо, я багато деталей цього періоду не пам'ятаю, проте батько наш дуже старався, щоб ми вижили. І сьогодні ще живе одна із моїх сестер, що старше за мене. Я часто своїм дітям, онукам розповідаю про цей страшний період мого життя, щоб вони цінили все, що мають зараз, щоб ніколи не відчували ці страшні події, які забрали життя багатьох людей.

Записали

С. Я. Рижало, Л. В. Бурлак,

15 квітня 2008 р.

КОДИМСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 222, 223, 227;
оп. 3, спр. 19, 31)

с. БАШТАНКІВ*

ДЯЧЕНКО Петро Анатолійович

1925 р. н.

Я пам'ятаю голодомор 1932–1933 і 1946–1947 років. Була сильна голодовка. Я вважаю, що у всьому цьому винен Йосип Віссаріонович Сталін і комуністи, які забирали у людей все. Ходили забирати хліб у людей бригади з чотирьох-п'яти чоловік. При забиранні хліба, людей, які були проти, вбивали. Помирали люди часто. Тих, кого хоронили, навіть викопували, щоб було що їсти. Забирали навіть худобу: коней, корів, телят, а також забирали, крім хліба, одяг і інші речі побуту. Щодо закону про «п'ять колосків», то це був закон, за яким судили, або засилали в Сибір, за те, що люди збирали колоски після жнив. В 1932–1933 роках люди почали помирати з голоду, бо не було що їсти. В кінці голодомору дітей-сиріт відправляли до притулків. Не голодували тільки ті люди, що змогли приховати більше запасів, і мали корову. Оскільки продуктів не було, ділитися було нічим.

В їжу споживали різні трави, ягоди, гриби. Точних даних про те, скільки людей загинуло, невідомо. У нашому селі був один випадок людодства. Жінка-односельчанка вбила свою дитину – дівчинку і варила її для того, щоб з'їсти. Місця захоронення у нашому селі померлих – кладовище, яке існує і нині. Я вважаю, що винним у смерті багатьох людей була тогочасна влада.

Записала учениця 9 класу

Тетяна Бакан,

10 квітня 2008 р.

МАКОВІЙЧУК Надія Терентіївна

1923 р. н.

Голод 1932–1933 років і 1946–1947 пам'ятаю дуже добре, бо я вже була великою дівчинкою. Дуже важко довелося нам його пережити. Причиною голоду була засуха та неврожай, а ще насильницьке забирання зерна. Виживали, як хто міг. Те, що ми виростили в своєму городі, підтримало нашу сім'ю. Приховувати зерно не дозволяли, але мама старалась, як могла. Ховала під піч у горщиках, а ще закопувала в землю. Влада забирала все, що знаходила. З мамою я ходила працювати в колгосп. Нам давали їсти юшку.

Ми вижили тому, що була в нас корова.

* Усі записи засвідчені респондентами та головою сільської ради В. В. Дяченком.

Про закон «П'ять колосків» чула, кого зловили, що збирав колоски, судили на 5–8 років.

Дуже багато людей померло в той страшний голод. Люди спухали й падали прямо на дорогах. Сиріт забирали в патронати. Не голодували в селі ті, хто був при владі. Вижили вони, а ще ті сім'ї, яких підтримували родичі. Їли все, що бачили: бур'яни, жолуді. Випадків людодства не пам'ятаю. Померлих людей ховали на цвинтарі. Ніхто про померлих в голод не згадує. Винними в загибелі людей вважаю владу.

*Записала художній керівник сільського будинку культури
Т. В. Корчинська,
15 квітня 2008 р.*

МУРАХОВСЬКА Марфа Зиновіївна

1920 р. н.

Так, я пам'ятаю про страшне лихо 1932–1933 рр. Це було велике горе і біда. Всім людям страшенно хотілося їсти. Діти пухли від голоду. Причинами голоду була погана влада на той час, багато шкоди завдала велика засуха. По домівках ходила бригада з 10 чоловік, вішали на ворота дощечку, на якій була позначена буква «С»*. А на другий день приходила бригада і вони виганяли людей з домівки, часто відправляли у Сибір. Тим часом самі забирали все, що було в хаті: їжу, одяг, худобу.

За донесення на сусіда не було ніякої винагороди, а ще й били тих, хто доносив. Ті, що відбирали їжу, не мали жодних документів, а якщо питали за документи, то ще й били голову. До людей застосовували великі покарання: до смерті били, відправляли у Сибір, били дітей. Зброєю у тих, хто відбирав їжу, були великі кулаки. Люди нічим не могли боронитися, хто міг утікав, а інших били. Приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів було просто неможливо, бо шукали скрізь. Шукали в печі, в сіні, в стріхах, де можливо було заховати. У селі був куркуль Коваль, він був циганом, і ця людина з бригадою відбирали все, що було можна. Сховати не міг ніхто.

Тим, хто робив у колгоспі, давали з їжі гнилу сою і 50 г хліба. У полях не дозволяли збирати колоски, залишки городини. Поля і колгоспні комори охороняли колгоспники. Усі люди опиралися, та їх гнали кнотом. Люди ніяк не хотіли іти в колгосп і опиралися на чотири ноги, але ввечері визивали сотню людей і питали: «Підеш у колгосп – не будемо розкуркулювати, не підеш – розкуркулимо». Також забирали худобу, хто зумів швидко продати, мав хоч якісь кошти. Забирали все у білий день. Приходили разів по 6 до однієї хати. Померлих забирали на одну підводу, одних клали головами в одну сторону, інших – в іншу. На підводі клали по 40 чоловік. Дітей, які не мали батьків, забирали в інтернати, там були страшні умови. Не голодували у селі лише комуністи, багаті, ті, які мали власні поля. Я зуміла вижити тільки тому, що була дуже хитра. Наша сім'я жила біля млина і я хо-

* Тобто. «саботажник». П'я позначка виводила для сільських активістів родин за межі правового поля і дозволяла показове розграбуння як метод тероризування інших господарств. З іншого боку, такі господарства могли бути призначеними на виселення до Сибіру. У грудні 1932 р. після інспектування районів Одеської області Л. Каганович запропонував показово виселити 500 родин «саботажників» хлібозаготівель, а також 500 голів селянських родин.

дила туди, щоб знайти хоч одну зернину. Де впала зернинка я її збирала, але сторож Юзя бив усіх макогоном. Одного разу перебив мені ніжку, рана досі не загоїлася.

Від родичів ніхто не мав ніякої допомоги, кожний старався для себе. В їжу вживали калачики, кору з берези, кропиву, ріпицю, лободу. Диких тварин їли здебільшого мисливці. У місті можна було купити, але все дорого: хліб з горошку* – 100 рублів, крупа – 10 рублів. У містах не було голоду. У селі померло дуже багато людей, з однієї хати помирало чоловік зо 7. У моїй сім'ї було 12 чоловік, лишилось – 4, а ті померли. В нашому селі дуже їли людей. Одна жінка Дуся Лукашенко, яка зарізала свого чоловіка і порубала маленького сина. Ще хотіла зарубати свою дочку, але та втекла до бригадира и розповіла про свою мати-людожерку. Бригадир пішов до хати і побачив, як жінка кладе батькову голову в піч шмалити, щоб зварити холодець. Але, на жаль, це не один такий випадок у нашому селі.

Померлих від голоду ховали в одній ямі по 10 і 15 чол. За часів радянської влади померлих від голоду людей не поминали. В нашому селі є хрести, пам'ятники жертвам голодомору. Сучасна молодь мало знає про голод 1932–1933 рр. Я багато розповідала про це своїм дітям і онукам. Розповідаю і буду розповідати. Я вважаю, що у голоді винна більшою мірою влада.

*Записали учениці 10 класу
Олена Володимирівна Манюк, Ганна Геннадіївна Гільмільрова,
10 квітня 2008 р.*

МУРАХОВСЬКИЙ Никифір Григорович

1927 р. н.

Роки голодомору 1932–1933 років мені запам'яталися добре, мені було вже шість років. В усьому винна влада. Мій батько помер на роботі в голодний рік.

Про покарання та висилку не пам'ятаю.

З продуктів майже не було що ховати, але все, що знаходили – відбирали.

Люди йшли до колгоспу, щоб вижити, бо там давали їсти – баланду. На тих дітей, що залишалися сиротами, навіть ніхто не звертав уваги, як могли, так і вживали, якщо комусь це вдавалося.

Мене в 1944 році забрали в армію і тоді я чув про закон «п'ять колосків», людей засуджували за вкрадене зерно на багато років.

Помирали люди від голоду масово. Їхала підвода селом і збирала померлих, а потім скидали у одну яму на цвинтарі.

Звичайно, були такі сім'ї, які не зазнали голоду, але це були одиниці. Нас рятувало те, що з Писарівки привозили брагу і ми ходили просили, щоб напиться її. Варили цвіт акації, збирали жолуді. Коли я був маленьким, то бачив як моя бабуса біля річки зарізала собаку, – дуже злякався й утік.

У цей час поминають померлих в голод людей. Тоді це було заборонено.

В усіх цих бідах була винна тільки влада.

*Записала працівник сільського будинку культури
Л. В. Казновська,
16 квітня 2008 р.*

* Див. прим. на с. 605.

СЛИВКА Михайло Сафронovich

1924 р. н.

Так, я пам'ятаю ці страшні роки голоду, коли всю їжу забирали, навіть не давали хліба. Мені дуже хотілося їсти. Люди опухали з голоду і помирали на полях. Кожній хаті давали наряди.

Я не мав що їсти, і пішов у поле взяти два качани кукурудзи. У полі мене зловив солдат і відібрав ті качани. Люди боронилися, хто як міг: хто в погріб, хто по хатах. З їжі в хаті нічого не можна було приховати, бо все зразу ж знаходили. Люди ніяк не могли сховати продукти, тому що все забирали. Тим, хто ходив до колгоспу, їжу давали, давали навіть їхнім маленьким дітям.

Солдати забирали не лише їжу, а й борони, плуги, коней. Це все йшло в колгосп. Колоски не дозволяли збирати, говорили: «Не чіпай, хай краще згниє!». Поля охороняли колгоспники, щоб в поле ніхто не заходив і нічого не брав. Той, хто йшов в колгосп добровільно, тому давали їсти. Той, хто не хотів – помирав з голоду. Людей змушували йти до колгоспу, а тих, хто не хотів – відправляли до Сибіру. Худобу не можна було сховати, бо де її знаходили, там і вирізали, щоб ніхто не їв. Люди почали помирати, коли не було що їсти. Ніхто ніяку опіку сиротам не давав. Не голодували ті люди, які мали вівці, свині, і ті, які працювали в колгоспі. Зуміли вижити ті люди, які мали їжу.

Люди один одному не допомагали, тому що самі були в скрутному становищі. Для виживання люди вживали бур'яни, лободу жарили, варили жолуді. Така була їжа. Споживали котів, щурів. Кору їли з вишень, верби. У містах голоду не було, там були магазини, фірми, фабрики, які підтримували армію зброєю. Тим, хто хоронив людей, не платили, вони самі це робили, щоб не було неприємного запаху. Якщо він не поховав би померлих, то його вбили б. Людей, які загинули під час голоду, поминають. В церкві їх також поминають попи. Але, на жаль, у моєму селі немає церкви. Померлих ховали у братські могили, робили ями на 6–7 чоловік.

Я вважаю, що в цих страшних подіях винен голод і влада. Я розповідав своїм дітям про голод, але вони не всьому вірять. Вони навіть не здогадуються, як це страшно.

Записав учень 10 класу

Роман Волошин,

10 квітня 2008 р.

СЛІДЯНСЬКИЙ Сергій Юхимович

1928 р. н.

Я пам'ятаю ті тяжкі роки голодоморів 1932–1933 і 1946–1947 років. На мою думку, причинами голодомору стала засуха та збирання податків. У людей забирали вирощене в полі та на городі 20 уповноважених сільською радою людей. За донесення на сусіда ніяких нагород не було, при «забиранні» вони не пред'являли ніяких документів. Людей висилали, але не били, приходили без зброї. Люди їхали в міста, а ті, хто залишився – жили, як могли. Люди приховували, що могли і де

могли: копали ями, затоптували соломною, ховали на горищі, в печі. Заховані продукти забирали уповноважені сільської ради. Приходило дві-три людини. Тим, хто був у колгоспі, давали їжу. Забирали лише продукти харчування, а якщо розкуркулять – абсолютно все. Колоски в 1947 році почали збирати, бо не було урожаю. Тому запровадили закон про «п'ять колосків». Збирати в полі колоски і залишки городини не дозволяли. Люди не хотіли добровільно іти в колгосп, але були змушені, бо побачили, що ті, які були у колгоспі, жили краще.

Ходили забирати у людей зерно й продукти в будь-який час, до мене приходили разів два-три. Люди почали помирати від голоду тоді, коли закінчилися всі запаси. Для малих сиріт організовували патронати. Не голодували ті сім'ї, які записалися в колгосп. Мій батько зробив це рано, тому до нього ставилися по-благливіше. Люди допомагали один одному у виживанні. Для того, щоб вижити, ми ходили збирати жолудя, трави, гриби, ягоди. Ніхто не знає, скільки точно померло людей. Їх хоронили родичі на кладовищі, яке існує і понині. Їх щороку поминають на Проводи, Гробки, Зелені свята. На кладовищі встановлено хрест пам'яті жертвам голодомору. Звісно, сучасна молодь повинна знати про трагедію голодомору якомога більше. Я вважаю винними у тому, що люди страждали у таких нелюдських муках, владу і дуже радий тому, що тепер цікавляться тим часом.

Записала учениця 9 класу

Тетяна Бакан,

10 квітня 2008 р.

ТЕРЕФЕРА Марія Харитонівна

1926 р. н.

Голод у 1932–1933 роках пам'ятаю.

Влада урожай забрала і це могло бути причиною голоду. Були прислані на село чужі люди, і люди з села, які підчинялися владі. Це вони забирали вирощений урожай. Ті, що відбирали, ніяких документів не показували. Куркулів розкуркулювали і висилали, а куди – не знаю. Так ті люди і не повернулися назад. Розкуркулили і вислали Путренко Мільяна, Піговича Петра. Зброї ніякої не було, а з палицею ходили.

Прийшли відбирати зерно, то люди зовсім не боронилися, а стояли тихо і мовчки дивилися. Приховати нічого не можна було, бо все знаходили і забирали. Заховані продукти шукали залізними палицями по всій хаті, кругом хати, у грубках. Скрізь штурхали і все, що находили забирали. Це – Кирилишин Іван Філімонович, Марія Маркіянівна, Сава Гладущик – жителі села, а Васильчук Григорій – присланий.

Приходили до хати по два-три чоловіки, брали за барки і віддавай все. На той час не було ні худоби, ні курей, ні одягу, а забирали лише зерно. Потім почався організовуватись колгосп. І тих, хто пішов до нього, почали годувати. Варили «баланду», що голову можна мити, і давали по черпачку.

Про п'ять колосків чула і знаю. Збирали колоски після уборки і здавали в колгосп, а також старались украсти хотя би по п'ять колосків. Тих, кого спіймали, судили і давали великі строки, по п'ять років за п'ять колосків. Колгоспні комори

охороняли сторожі. В колгоспи іти люди не хотіли, а їх примушували. Визивали, вимагали підписи, забирали зерно, якщо не підчинявся. Зерно забирали, продукти у людей. До обіду спали, а всю ніч гуляли, а з обіду, коли вставали, йшли на промисли. Приходили за зерном по два-три рази на день.

Люди помирали з голоду на ходу, ховали без труни, кидали в одну яму по п'ять-десять душ.

Малі сироти мучилися, блукали по селі, держави на той час, як і не було. А вже потім дітей забирали в патронат, який був у нашому селі. Було там тридцять дітей. Не голодували в селі ті, хто були по «блату» з властями. Забирали зерно Жданович Андріян, Жданович Сафон.

Вижили ті, хто зумів сховати зерно. Одне одному ніхто не допомагав у виживанні у голоді. Продуктами не ділилися. Кожен жив для себе, щоб вижити. В їжу споживали: кропиву, акацію, щавель. Їли все, що було можна. Людей у селі померло дуже багато.

Випадки людодіства відомі. Це Бакан Юлії мама з'їла свою дитину.

Хоронили померлих на цвинтарі, а хоронила їх влада. Місця захоронення померлих не пам'ятаю, але знаю, що на цвинтарі.

Ніхто їх не згадує в церкві, бо її немає в нашому селі.

Винними в загибелі багатьох людей вважаю владу, комуністів.

Записала директор сільського будинку культури

Г. А. Олійник,

15 квітня 2008 р.

ТКАЧ Ганна Гнатівна

1921 р. н.

Звісно, я пам'ятаю голод 1932–1933 і 1946–1947 років. Винуватим в цьому було тогочасне правління. В людей навіть відбирали їжу люди-односельчани. Якщо люди доносили на своїх сусідів, то не отримували за це обіцяної нагороди. Ті, що відбирали, не мали ніяких документів, вони забирали самовільно, а тих, хто не хотів віддавати – засилали до Сибіру. При забиранні хліба, над людьми знущалися, як хотіли, проте зброї вони не мали. Що-небудь приховати було неможливо. Для цієї справи висилалися спеціальні бригади, які забирали хліб у людей. Не завжди їх приходила однакова кількість. На той час продукти не ховав ніхто, бо знали, що все найдуть. Тим, хто був при колгоспі, давали якийсь суп чи кашу малими порціями. Забирали не тільки їжу, а й речі побуту та інше. Звісно я чула про закон «п'яти колосків». Це був закон, за яким судили людей, які приховували хліб. Збирати на полі колоски не дозволялося навіть після збору урожаю, за це судили. Поля і колгоспні комори охороняли охоронці, на яких казали «ланові».

В колгоспи люди йшли добровільно, тому що там: по-перше – годували, а по-друге – ставились поблажливіше. Хоча іти в колгоспи людей змушували тоді, коли вони були проти цього. Худобу ніде не приховували, бо її в той час не було. Люди помирали дуже часто, буквально годинами. Малими сиротами почали опікувати-

ся тільки тоді, коли голодомор почав «затихати». На селі голодували всі. Рідко хто виживав, мала кількість залишилась. Хоч і хотілось з кимось поділитись, та не було чим. Їли різні бур'яни, а саме: лободу, гнилу картоплю, жолуді, буряк (у кого був). Ми не отримували ніякої допомоги. В сусідніх селах і містах такого голоду, як у нас не було. Померло дуже багато людей, але я точних даних не знаю. У нас траплялися випадки людоїдства: одна жінка-односельчанка вбила дитину і зварила її. Загиблих хоронили їх родичі на цвинтарі, що існує й понині. Всі повинні знати про це велике лихо – голодомор. Я розкажу про це своїм дітям та внукам. У такому страшному лихові винен Йосип Сталін, я повністю впевнена в тому, що якби не він, то нам би не довелося все це терпіти.

*Записав учень 9 класу
Євгеній Казновський,
10 квітня 2008 р.*

ФЕДОРЕНЧУК Андрій Іванович

1926 р. н.

Так, голод був. Весь час влада забирала все. З боку влади були жорстокі знущання. Не вийшов на роботу – покарання. У людей відбирали все комуністи. За донесення на сусіда про приховання зерна від влади були винагороди.

Солдати забирали все до зерна. Вони приходили з патронами, лякали людей зброєю. Щоб зберегти життя, ми мусили все віддавати. Звичайно, тому хто працював у колгоспі було легше, там давали яку-небудь їжу. Але все-таки були люди, що ділилися всім, чим мали. Їли все, що було в хаті: мишей, котів. Весною їли лободу, кропиву – всі трави.

Померлих закопували в братські могили. Ховали на цвинтарі.

Ми поминаємо загиблих в роки голодомору, тому що дуже прикро за те, що сталося. Як кажуть, без сліз не згадаєш. Жаль, що церкви в селі немає. В нашому селі недавно поставили хрест пам'яті жертвам Голодомору 1932–1933 років.

Я багато розповідав своїм близьким, родичам, знайомим про страхіття голодомору. Вони співчують, але все ж не знають, яка це страшна біда. Я вважаю, що найперша вина в цьому страшному горі належить владі. Саме вона спланувала це страшне лихо.

*Записала учениця 8 класу
Ніна Шпак,
11 квітня 2008 р.*

ЦУРКАН Віра Зіновіївна

1926 р. н.

Я пам'ятаю голодомор 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр. Це були страшні роки для нас. Ми їздили в саму Западну*, щоб прогодувати свою сім'ю, тому що люди не мали що їсти і пухли з голоду.

* Західну Україну

Причини голоду були: неврожай, засуха, податки, влада все забирала собі. За донесення на сусіда винагороди не було, навпаки, ще й після били, інколи навіть до смерті. А за те, що ми питали їх, є чи ні в них якісь документи, щоб відбирати в нас наше, то з нас дуже знущались, навіть слова не давали сказати. Зброєю проти нас були їхні кулаки.

Приховати якусь частину зерна було просто неможливо, тому, що де б ми не ховали, то скрізь находили. Ховали ми і в сні, і в печі, навіть під стріхою. Шукати заховані продукти приходило 5–6 чоловік, яких направляла влада.

Добровільно до колгоспу йти ніхто не хотів, тому прислали сотників, які силою примушували йти в колгосп, якщо хтось відмовлявся – відправляли в Сибір на ув'язнення.

Збирати у полі колоски чи залишки городини категорично заборонялось, поля і колгоспні нори охороняли сторожі. Малих дітей-сиріт забирали до інтернату, там їх годували і одягали, але умови були надто жорстокими. Людей, які на селі не голодували, не було, хіба що ті, що все відбирали. І тому тільки вони вижили, адже майже все село вимерло.

Був так званий закон про «п'ять колосків» – це означало, що людина, яка працює в колгоспі, не мала права щось узяти, бо буде дуже тяжко покарана. Коли не було зовсім що їсти, то споживали жолуддя, акацію, кропиву, насіння із рослин, лободу, ріпицю.

В наш час люди дуже мало знають про голодомор 1932–1933 рр. А тим паче, поминають померлих, але я розповідала про це лихо всім своїм знайомим і буду розповідати.

Записали учениця 9 класу

Юлія Сич,

учениця 10 класу

Ганна Гільмірова,

11 квітня 2008 р.

ШВЕЦЬ Ганна Панфілівна

1929 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. Причиною голоду був неврожай і посуха. Вирощене у людей в городах ніхто не забирав, але урожай був дуже малий. Люди, як могли, приховували свої запаси. Всім, хто пішов до колгоспу, давали їжу. А мої батьки не хотіли йти до колгоспу, то від них забрали худобу і всі запаси.

Пам'ятаю, що за те, що зірвеш п'ять колосків, судили всіх. Старалися ховати колоски, хто куди міг. Малі діти йшли збирати колоски, ховали їх в штани, а я зав'язувала під волосся в хустці. Дуже багато людей померло від голоду. На сиріт не звертали уваги, вони здихали на дорогах.

Багато людей, хто мав городи та обробляв землю, не голодували. Хто вступив до колгоспу, ті вижили. Рідні сім'ї ділились харчами, але їх не вистачало. Харчувалися бур'янами, щавелем, кропивою, цвітом дерев.

Померло дуже багато людей, кількість не знаю. Випадків людодїдства не пам'ятаю. Померлих людей ховали на кладовищі.

Завжди згадую голод і плачу.

У загибелі людей вважаю винною державу.

Записала художній керівник сільського будинку культури

Т. В. Корчинська,

18 квітня 2008 р.

с. БУДЕЇ*

БАЗАРНА Євдокія Порфирівна

1916 р. н.

На початок голодомору в сім'ї було шестеро дітей, я – найменша. Допомогало вижити те, що була корова. Зерно ховали в комині, в гладущиках. Інколи ходили в поле вночі збирати зерно з мишачих нірок. Сусідка Ліда Суханюк назбирала зо два кілограма зерна, то за це отримала два роки тюрми.

По селі ходили бригади, забирали зерно, квасолю, що найдуть. Шукали шпичками, палицями. Пам'ятаю тих, хто був в бригаді: Карасюк Семен, Десятник Гавриїл, жінка на прізвище Сосок (дуже була жорстока). Пізніше цю жінку односельці вбили і поховали десь у лісосмузі.

Вижити легше було тим, хто робив у колгоспі, бо за роботу давали раз на день «баланду».

Наші сусіди Задорожні, щоб вижити, пішли на роботу всі, і навіть маленький Кирило. Але йому не дали їсти, бо не робив. То він засовував голову в порожній котел і вилизував залишки.

Від голоду померли наші сусіди Карасюк Ірина та її п'ятеро дітей, Михель Тодор.

Записала вчителька

Людмила Вікторівна Ясніцька,

квітень 2008 р.

БОРЩ Петро Семенович

1926 р. н.

Тяжко було дуже. Кормилися ріпицею. Я ходив в ліс, збирав мох. Потім ми його сушили, терли і пекли з нього хліб.

В 32-му році померли моєї жінки два брати. Вона з 1927 року, а вони були менші.

А то бувало ходили по жолуддя. Ще збирали горох на івашківському полі. Але сторожі гонили нас, стріляли.

В 33-ому році я вже ходив на роботу в колгосп. Коло ветпункту варили баланду, і її нам давали за роботу.

На старому кладовищі хоронили людей, скидали в одну яму по кілька душ.

Записала бібліотекарка сільської бібліотеки

Алла Петрівна Кузнєцова,

квітень 2008 р.

БОЯРСЬКИЙ Андрій Феодосійович

1929 р. н.

Зі слів матері, згадую про те, що у 1932–1933 роках всі дуже голодували. Може б не так тяжко було людям, якби не активісти, які совісті не мали і Бога не боялися. Забирали у людей останнє, навіть видирали з рук дітей. Могли і побити людину, тому їх дуже боялися. Мама розповідала про самих жорстоких – Десятника Гаврила і Гоцького (ім'я забув).

Записала вчителька

Галина Миколаївна Боярська,

квітень 2008 р.

ВАНГУЛОВА Фекла Іванівна

1922 р. н.

Мешкала у с. Оленівка Автономної Молдавської СРР

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Ми тоді жили в селі Оленівка. Жили бідно, мали якусь худобину. Але мабуть комусь здавалося, що ми дуже заможні. Тому нашу сім'ю розкуркулювали і вигнали з хати. Голодували, скиталися. Потім заслали в Томську область, в тайгу «за болото».

Записала вчителька

Галина Миколаївна Боярська,

квітень 2008 р.

ВАПНЯР Афанасій (Опанас) Федорович

1926 р. н.

Я пам'ятаю, що нашій сім'ї жити було в цей час дуже важко, з дому забрали все. Сховати можна було лиш тоді, якщо закопаєш на полі, в корчах. Але ми закопати нічого не встигли. Знаю, що ходили бригади, забирали зерно, крупи, муку, картоплю. В них були шпички, залізні палиці, якими вони штурхали кругом, що знаходили, – забирали. Приходив Кучер Наум, Кушнір Дмитро.

В нашій сім'ї від голоду не помер ніхто, а в сусідки Гафуні з чоловіком було шість хлопчиків, найстарший Федя, інших не пам'ятаю. Щоб вижити, батьки кудись поїхали на роботу, чи пішли кудись міняти одяг на продукти, а дітей залишили. Діти зразу перебивалися, як могли, а потім пішли шукати їжу на городі.

Випорпували коріння, гнилу картоплю, черв'яків, а як нічого не стало, вони, блукаючи по городі, так і померли. Мама Гафуня потім приїхала, але діти вже були неживі, їх закопали сусіди на городі. Батько додому так і не повернувся, більше про нього ніхто нічого не чув. А Гафуня знов пішла з дому і десь так і пропала.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

ГАНОВА Марфа Порфирівна

1921 р. н.

Люди виживали, як могли. Всі продукти ховали. Тато пшеницю закопав під підлогою. Але прийшла бригада, шарила кругом, пшеницю знайшли і забрали. Ми збирали жолуді, лободу і їли їх.

В сусіда у 1933 році померли з голоду четверо дітей.

*Записала вчителька
Галина Олексіївна Баграновська*

ГНАТЮК Олександра Харитонівна

1914 р. н.

Найбільше запам'ятала з тих часів про бригади, що шукали та відбирали зерно. І не лише зерно, а і всі продукти, які знаходили в хатах, і забирали, не дивлячись на голодних, опухлих дітей. Забирали також одяг, і нікуди його не відправляли, а використовували самі. Жили за рахунок чужої біди. Особливо лютувала Сасиця (Сосок Олександра). Так її ненавиділи, що під час війни односельці здали її німцям як комуністку, а ті її розстріляли.

*Записала педагог-організатор
Лариса Дмитрівна Зубко*

ДЖУРИНСЬКА Марія Марківна

1926 р. н.

Страшні були роки. Люди голодували, вмирали під тинами, плакали опухлі діти. Забирали все: харчі, худобу, одяг. Перевіряли льохи, залізними палицями проштрикували підлогу. Сховати вдома нічого не вдавалося. Мамин тато з голоду опух і помер у 1932 році.

*Записав учитель
Павло Іванович Євтушевський*

ДЖУРИНСЬКИЙ Василь Тимофійович*1930 р. н.*

В голод я був ще малим, та пам'ятаю, як батько розповідав, що з нашої сім'ї не помер ніхто. Страждали від голоду, бо все забрали. У нас із татом залишилося два качани кукурудзи і квасоля, а Гоцький Гриша і Боярський Онуфрій забрали і те. А сусіди Бурдейний Терень і його жінка Бурдейна Палагна померли, а залишилася мала дитина Надя, – її забрали родичі.

На тому місці, де зараз живе Підвисоцький Іван, там жінка зарізала свою дитину, поклала в піч, а коли витягала з печі, щоб їсти, то сама впала і померла, навіть тіло почало розливатися. Її наказав Бог. Ще пам'ятаю, розповідала бабка, що в хаті Чибісова Миколи раніше жила жінка з дітьми. Свою одну дитину, яка вже була при смерті, вона зарізала і разом з іншими дітьми з'їла.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

ЗУБКО Юхима Зіновіївна*1912 р. н.*

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Я працювала в колгоспі за кусок хліба і баланду. Багато хто так тяжко працював, щоб вижити.

З цих, що приходили забирати зерно, пам'ятаю Шунька Харитона. Раз, коли прийшла бригада, ми останню жменю кукурудзи кинули в сніг. А коли Шунько з бригадою поїхав, визбирували зернини з снігу.

*Записав увчитель
Павло Іванович Євтушевський*

КОРІЙЧУК Микола Воніфатійович*1924 р. н.*

Ми з братом Саньєю пасли худобу в Греблі. Сестра Марія лишалася з матір'ю. Коли сестра почала пухнути з голоду, мати відправила її з дому до братів, щоб ішла просити їсти попід хати, а сестра встидалася, та й не могла вже ходити. Мама її вигнала з дому, а Саня знайшов її на дорозі і довів до Греблі. Потім бачив її – вона бавила в яслах дітей. Просив, щоб повернулася додому, вона відмовилася, бо сердилася на маму, що та вигнала її з дому. Казала: «Краще помру на дорозі від голоду, а додому не вернуся ніколи». З тих пір нічого про неї не чули.

А ще Саня розказував про двоюрідну сестру Полю. Дві жінки з Івашкового наймали дітей буцім на роботу, а насправді різали їх, а м'ясо продавали. Так от цю сестру Полю, казав Саня, також зарізали. Потім цих жінок нібито забрали в міліцію.

Знаю про тих, хто ходив по селі і забирав хліб у людей. Це Зубко Філя, Данильчук Фівроня, Рудковський Аврам. Але сама люта була Сосок Олександра.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

КОРІЙЧУК Ніна Семенівна

1919 р. н.

За часів створення колгоспів і голодомору маминого батька Боярського Івана вислали, а хату забрали під колгоспну контору. Дід так і не повернувся. Сім'я перейшла жити до родичів. На початку голоду від хвороби помер батько Семен, а мати залишилася з чотирма дітьми. Мамині родичі допомагали вижити, хто чим.

Пам'ятаю, як приходили бригади Вапняр Марко, Вапняр Федот, Баландюк Гріша, Баштанар Антон, Зубко Міліян, Явдоня, і одного разу була якась чужа єврейка. Федот і Міліян забрали двох останніх курок і халяви від хромових чобіт, що знайшли на горищі.

На печі мама заховала трохи зерна, а ми були також на печі. Ця єврейка тягнула мене з печі, щоб перевірити, що там є, а я ухопила качалку і вдарила її. За це арештували маму і забрали з собою. Ми бігли за ними через усе село, плакали. Дядько Йосип Шатрицький, побачив це і сказав: «Не жалієте її, то пожалійте хоч цих сиріт», і тоді маму відпустили.

А ще пам'ятаю, по сусідству жили Галецькі Семен та Марфа, у них було шестеро дітей. В голод померли всі діти і батько, а мати зійшла з розуму.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

КУЗНЕЦОВА Ксенія Кирилівна

1918 р. н.

Голод я пам'ятаю. Трохи раніше репресували батька. Ми лишилися з мамою і меншим братом. Під час голоду мама з братом дуже пухли, а я чомусь – ні.

Ходили по селі спеціальні бригади, забирали зерно, продукти, бувало й одяг. Та й в тих бригадах люди різні були. Один побачить щось сховане і промовчить, а другий до зернини витрусить. Була така Лящівська – дуже клята, всюди нишпорили.

На одній з нами вулиці була сім'я. То тато з матір'ю так попухли, що й не виходили нікуди (так вони потім і померли), а двоє дівчаток (сестри) ходили за баландою, що варили на «пляцу». По дорозі меншу сестру дядько (не пам'ятаю, як його звали) заманив до себе. Старша чекала, чекала, а вона не вийшла. Старша повернулася додому, але батьки не мали сили шукати дитину. Так вона і пропала. Той дядько, казали, убив її.

*Записала бібліотекарка сільської бібліотеки
Алла Петрівна Кузнєцова,
квітень 2008 р.*

ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Степанович

1933 р. н.

Мама розповідала про голод 1932–1933 років. Казала, як ховали зерно в грубці. А ті, що шукали навіть попіл вигорнули і знайшли таки мамину схованку

і забрали зерно. Мама часто згадувала тих «шукачів»: Яворського Володимира, Цвігуна Данила.

*Записала вчителька
Наталя Василівна Муқан*

МАКАРСЬКА Олена Опанасівна (Афанасіївна)

1919 р. н.

Багато не пам'ятаю. Згадую, що померлі від голоду лежали прямо на дорозі, і їх звозили до ями і скидали туди.

Ще пам'ятаю, як мати казали про сусідню сім'ю. Батько помер раніше, а жінка залишилася з двома дітьми. Ми чули, що дуже плакала одна дитина, за два тижні мати з'їла двох дітей. Сама теж потім опухла від голоду і померла. Люди помітили, що в хаті довго не йшов дим. У вибите вікно почули сморід, відкрили двері і знайшли ту жінку біля порога. Та в казанах кістки від дітей, та обрубані зогнили дитячі руки і ноги.

*Записала Надія Федорівна Ділімарська,
квітень 2008 р.*

МАКАРСЬКА Параска Мефодіївна

1931 р. н.

Пам'ятаю з розповідей матері про ті голодні роки. Не було нічого, люди їли бур'яни, від них пухли і вмирали.

Ходили назначені люди, забирали продукти. У мами були приховані дві курки. Прийшла ця бригада, знайшли ті кури. Мама дуже плакала, просила, щоб лишили. А вони прямо на подвір'ї скрутили курям шиї і забрали. Мати казала, що в тій бригаді ходили тато і дочка – Макарьський Афанасій і Макарьська Ольга.

*Записала
Надія Федорівна Ділімарська,
квітень 2008 р.*

МИХАЙЛОВСЬКА Ольга Марківна

1926 р. н.

Із розповідей матері знаю і пам'ятаю сама, збирали жолуді, рвали акацієвий цвіт, все це їли. Корову батьки тримали в хаті, бо боялися, що вкрадуть. Забрали у нас воли, коні, побили вікна. Ікони познімали і повикидали на дорогу. Серед цих активістів були Михайловський Василь, Саша-партійна (Сосок Олександра). Було 4 качани кукурудзи, і ті забрали.

*Записала вчителька
Галина Олексіївна Баграновська*

МУКАН Михайло Васильович

1924 р. н.

Люди помирали прямо на полях. Померлих складали всіх в одну яму.

По селі ходили бригади активістів, які відбирали хліб, худобу, що в кого було. Серед них – Яворська Дарка, Лящівська Домна, Осятинський Федось. У нас забрали корову.

Пам'ятаю, що в той час померли сусіди: Думанський Андрій, Войтенко Віктор, Струсевич Параска.

*Записала бібліотекарка сільської бібліотеки
Алла Петрівна Кузнєцова,
квітень 2008 р.*

МУКАН Онисія Данилівна

1924 р. н.

Батько помирав цілий тиждень. Весь час просив: «Їсти, їсти!», а не було чого дати.

Мати була дуже спухла, а прийшла бригада, вистроїли опухлих людей і погнали на поле. А ми, маленькі, плачемо коло воріт, бо мама пішла.

Братчик Гриша, 3 роки, і сестричка Ліда, 6 років, сиділи в картоплі, що зійшла на городі, і все просили їсти, а не було. Там в тій картоплі братчик і помер. Нести на цвинтар не було кому. Попросили дядька, взяли мішок, кинули туди ту дитину і понесли. Прийшли до ями, а там вже декілька душ, кинули туди мішок і пішли додому.

Трохи було зерна в торбині і маленьку сестричку мати посадила на ту торбину. Але прийшли, ту дитину в сторону турнули. Воно верещить, а ті крупки забрали і пішли.

А ще вночі приїздив «чорний ворон», і забирали людей.

*Записала бібліотекарка сільської бібліотеки
Алла Петрівна Кузнєцова,
квітень 2008 р.*

РУДКОВСЬКИЙ Віталій Іванович

1929 р. н.

Через те, що мій батько служив в армії, у нас не забирали все до останньої крихти. Сам я не пам'ятаю, але з розповідей батька чув про справи бригад, які відбирали у людей харчі.

Пам'ятаю розповіді про самого злісного чоловіка з бригади. Це Десятник Гаврило. Він ходив саме по нашому кутку, вивідував, нищпорив всюди. В одній хаті забрав останню квартиру квасолі.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Боярська,
квітень 2008 р.*

САВЧУК Семен Ілліч

1922 р. н.

Мені було 10 років. Жили ми дуже бідно. В 1933 році помер мій батько. Через три місяці померла мама. Дві старших сестри забрав мамин брат у Балту. Там вони працювали при лікарні.

Я залишився сам, голодував дуже. Вже опухлий ішов дорогою і впав. Підібрали люди. Тоді в селі був притулок для сиріт, туди мене і віддали. В притулку давали одяг і годували. Там я прожив до п'ятого класу.

Ще пам'ятаю, що в тому ж 1933 році померли сусідські хлопці Базилевичі Федір і Тодось.

*Записала вчителька
Наталя Василівна Муқан*

СЛОБОДЯН Олександра Миколаївна

1929 р. н.

1927 року у нашої сім'ї забрали корову в колгосп. Мали ми ще коней. Двоє коней дід віддав у колгосп, собі залишили одного коня. Батько розповідав про бригади, що забирали зерно. Ходили із шпичками, проштрикали підлогу, сіно, – шукали схований хліб. З маминих спогадів запам'ятала, що в бригаді були Пастух Павло і Пастух Семен, мабуть брати.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

СУХАНЮК Галина Олександрівна

1925 р. н.

Особливо страшний голод був навесні 1933 року. Люди їли дохлих коней, собак. Уже не було що забирати, а бригади ще ходили по хатах, вишукували останні зернини. В бригаді була Муқан Палагна, яка дуже знущалася над людьми.

А нам помагала Михайловська Хівроня – давала з картоплі лушпиння. Мама варила нам таку собі баланду.

*Записав учитель
Павло Іванович Євтушевський*

ТАРАСЕНКО Ольга Василівна

1925 р. н.

Тоді нас було семеро в сім'ї, я – найменша. Батьки ховали зерно на горищі, видовбували ямку і в неї насипали, що мали. Мали корову, хоч і поганеньку, та це теж допомагало виживати.

Жінка Суханюка Микити Федора, ходила вечорами попід хати, підглядала, де горіло світло – значить люди щось вечеряють. А на ранок в ці хати приходили бригади і шукали.

Батько Мукан Василь опух і помер від голоду у 1933 році. Моя сестра Галамага Марія нарвала легурди* для настилу коло покійника. А сусіди, що прийшли на похорон, покушали цю траву (вона солодка на смак) і з'їли всю, цілий мішок.

Мама ходила в колгосп, шарувати норму. Якщо вишаруєш 0,4 га – дають 200 гр. хліба.

*Записала вчителька
Людмила Вікторівна Ясніцька,
квітень 2008 р.*

ТУЧНА Варвара Кузьмівна

1926 р. н.

Мати працювала на колгоспному полі, а я, маленька, разом з нею. Бо мамі давали баланду за роботу, і вона мені давала їсти. Пам'ятаю, що голодували страшно. Люди їли траву, акаційовий цвіт. На акацію треба було залазити повище, бо низом швидко об'їдали.

До нас додому, як і до інших, приходили активісти забирати надлишки, як вони це називали. І забрали у нас корову. Я пам'ятаю бригадира тих активістів – Олійника Мойсея, дуже жорстокий був дядько.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Боярська,
квітень 2008 р.*

ЦУРКАН Марія Дмитрівна

1932 р. н.

В нашій сім'ї тоді було четверо дітей. Мама казала, що, не дивлячись на це, забрали все: худобу, зерно.

Батька заарештували, реалібували після смерті.

У сусідів помер хлопчик Підмогильний Ваня, йому було 6 років.

*Записала вчителька
Галина Олексіївна Баграновська*

ШОСТАК Ганна Максимівна

1923 р. н.

Ті голодні роки пам'ятаю, бо вже вчилася в школі. Познущалися над нашою родиною: дядька засудили, забрали корову, воли, вівці, зерно. Забирали це люди з

* Легурда (левурда, левверда; також: черемша, дикий часник; бот. назва – часник ведмежий, цибуля ведмежа) – багаторічна трав'яниста рослина родини цибулевих. Харчова, лікарська культура.

бригади: Довгий Марко, Михайловська Федося, Муқан Палагна. Особливо не любили і боялися активістку Палагну.

Одного разу прийшов сусід і сказав мамі, що тата записали до такої ж бригади, і що йому завтра треба буде йти забирати у людей зерно. Коли тато дізнався про це, то втік до Одеси, бо не хотів бути в цій комісії.

*Записала працівник сільради
Наталка Михайлівна Джуринська,
квітень 2008 р.*

ЯВОРСЬКА Катерина Пилипівна

1925 р. н.

Пам'ятаю, що 1932–1933 роках був голод, можна було побачити прямо на вулиці лежали померлі. Врожай був, та бригади ходили забирали все, що було. До нас приходив Зубко Філіп Давидович, Тимановська Євдокія, Вапняр Марко Івович, Яворська Ганна, Янковський Лавро з Слободи і якийсь чужий – він був головний. Мама лежала хвора, під нею було заховано трохи зерна і квасолі, знайшли і забрали, в гладущику була сушеня, то Тимановська забрала й сушеню, розв'язували снопи кукурудзиння і перетрушували їх, чи нічого не заховали. Коли прийшли другий раз, то побили жорна. Ми самі їли жаливу, легурду, жолуді, гнилу картоплю, яку мама розтирала на муку і пекла млинчики, коржі. Брат мій помер. Коли його хоронили, то викопали яму на цвинтарі, а коли його принесли, то яма вже була повна чужих тіл. Мене батько віддав до діда. В нього були коні, його примушували возити на станцію Абомеліково дрова, за що давали один кілограм муки. Бабка варила колотуху, кришила у воду жаливу, цвіт акації і добавляла туди трошки муки.

У сусіда Харитона були збереження зерна, він переховував їх у полі, закопав. Коли сім'я не мала зовсім що їсти, він вночі ходив відкопував і приносив стільки, щоб вистачило зварити на один раз. Так вижила їхня сім'я.

Пам'ятаю, ще бабка розповідала, що коло Федоні Майстер жила Янковська, вона хотіла зарізати свою дочку Любу та дитина встигла вирватися, допомогли люди, вони почули крик. У Люби на шиї залишився шрам, її так і прозвали – Недорізана. Втекла від мами, викопала балган і там жила. Про долю її мами більше нічого не пам'ятаю.

Ще чула від людей, що ті, хто забирав продукти від людей, сходилися в одну хату, там їли, пили, гуляли, але сама я цього не бачила.

*Записала вчителька
Галина Миколаївна Олійник,
квітень 2008 р.*

ЯНКОВСЬКА Марія Никифирівна

1930 р. н.

Мама померла, коли мені було три місяці. Тато найнявся пасти корови в Молдавію, повернувся тільки восени 1933 року. За нами доглядала баба Сєня. Вона

розказувала, що я така була опухла, що живіт був більший, чим голова. Мене здали в ясла, але ніхто не дивився за мною, добавки не давали, бо не було батьків і думали, що все одно не виживу.

Пам'ятаю, як ішла з ясел додому і впала у велику калюжу, мало не втопилась. По дорозі проходив Данило Янковський, витягнув і відвів назад у ясла, сказав, щоб обмили. А коли узнав, що я – Никифорова дочка, то не дуже був радий, бо з бідної сім'ї.

Старших братів обходили сусіди Отченаш Павло і Гафіна, які не мали своїх дітей. Так брати і вижили. Одного разу брат Микола в лісгоспі вліз у кіш з кукурудою і взяв 10 качанів, сховав вдома. Бригада прийшла з обшуком, залізли через вікно, шукали в комині, навіть вибрали попіл, що знайшли – забрали. Брат сховався, тому і не арештували.

Баба Сеня пішла працювати в поле, що на ставах, – там був гарний врожай. Добиралася до поля накарачках два дні, така була знесилена. За день нажала один сніп. За весь час заробила 3 кг пшениці. Казала баба, що бригадир пожалів їй і дозволів взяти стільки, скільки зможе донести.

*Записала вчителька
Людмила Вікторівна Ясніцька,
квітень 2008 р.*

с. ГРАБОВЕ*

ПИРОЖАНСЬКА Євгенія Григорівна

Р. н. невідомий

Дуже мене схвилювала розповідь, яку я почув і прочитав про голодомор 1932–1933 рр. Це страшне лихо, яке спіткало нашу країну, наше село, наші родини. Моя мама мені розповідала про спогади моєї бабусі, Пирожанської Євгенії, яка відчула ці страшні події на собі.

В 1933 р. моя бабуса була підлітком. Страшне лихо зазирнуло і в їхню оселю. Мати бабусі дуже голодувала. Щоб врятувати свою матір від смерті, бабуса поїхала в західні райони України. Там вона наймитувала у заможних людей. Та коли бабуса повернулася додому, то її матір була вже присмерті, тому що не було що їсти. Коли [вона] побачила свою дочку і хліб в її руках, у матері заблищали сльози і повернулося бажання жити.

Ось так моя бабуса врятувала свою матір від голодної смерті.

*Записала зі слів онука
вчителька Грабівської школи
Ольга Григорівна Коваль,
19 листопада 2007 р.*

ПРИГОРУК Віра Онисимівна*1929 р. н.*

Дуже важко було жити під час голодомору. Я була в той час ще малою дитиною, але ці події мені врізались в пам'ять і я їх буду пам'ятати до смерті.

Люди пухли з голоду і помирали. Одного разу моя мати пішла до людей на обід за умерлих. На обіді були лише борщ, якщо можна б було його назвати борщем, і капуста. Мати хотіла принести щось дітям, але принести було нічого. Діти повилазили на тин і з нетерпінням виглядали свою матір. Але вона гірко заплакала і сказала: «Я вам, діти, нічого не принесла».

Одного разу мій дідусь зварив своїм правнукам картоплі, бо діти дуже просили їсти. Але цю картоплю бабуся берегла на садіння і тому забороняла комусь торкатися її. Дідусь зварив кожному по картоплині. Потім прийшла бабуся і тяжко побила дідуся. А ми, діти, дуже плакали і просили її, щоб вона не била дідуся, що винні ми, бо просили їсти.

Ми, малі, не розуміли тоді, що бабуся хотіла нас вберегти від голоду, від смерті, бо насіння – то було святе.

Отакі були страшні часи. Дай Бог, щоб ніхто в світі не пережив того, що довелося пережити нам.

*Записала вчителька Грабівської загальноосвітньої школи
Надія Онисимівна Дворецька,
19 листопада 2007 р.*

с. ЗАГНІТКІВ***АВКСЕНТІЄВА Марія Микитівна***1928 р. н.*

Важко жили у 1932–1933 рр. Не мали що їсти, одягти. Люди, які мали, що їсти, то в них все забирала влада. Згнали людей в колгосп, щоб ті працювали задарма. Люди в той час їли жолуді і лободу. Людям, які пішли до колгоспу, давали черпак баланди. У селі не голодували багаті люди. У нашому селі невідомі випадки людоїдства.

*Записав учень 8 класу
Олександр Рудий,
14 квітня 2008 р.*

БОДАЧІВСЬКА Катерина Петрівна*1930 р. н.*

Я народилася 1930 року. Склад сім'ї: брат – Бодачівський Петро Терентійович, народився 1936 року, помер; мати – Бодачівська Ганна Петрівна, народилася 1912 року, померла; тато – Бодачівський Терентій, народився 1912 року, його життя було коротке, помер 1943 року. Разом із родиною проживали на вулиці Сонячній, 13.

Я була ще мала на той час. Влада забирала муку і майже все, що можна було їсти, та худобу. А потім вони самі ділили між собою, – це було у 1933 році.

Ми з родиною дуже бідували, не було навіть що їсти. Щоб перебити голод, ми ходили на поле і рвали там лободу, товкли її, а потім жарили млинчики, жолуді мололи на муку [...].

*Записав учень 11 класу
Михайло Желізняк,
14 квітня 2008 р.*

БОНДАТІЙ Дементій Євдокимович

1929 р. н.

Я пам'ятаю голодомор. Влада щодня ходила по хатах і виганяла людей. Люди жили по коморах. Ходили шарлатани по хатах і переривали все, а що находили, то забирали. Їсти в колгоспі не давали. Людей, які крали колоски, влада ловила і за «п'ять колосків» судили. Помирати від голоду почали з 1933 року. Сиріт держава не опікувала, вони виживали самі. Не голодували ті люди, яким не назначено померти. Люди не допомагали один одному, бо не було чим. Кожна людина крада для себе, коли була така можливість. Їли лободу, жолуді, кору дерев. Ховали людей на старому цвинтарі. Вважаю, що винен у голодоморі Сталін.

*Записала учениця 9 класу
Катерина Ковбель,
15 квітня 2008 р.*

ВІЩІНСЬКА Парасковія Михайлівна

1929 р.н.

Ходили обірвані, без одягу та голодні. Забирали їжу, не залишаючи жодного шматочка. Ставали на плиту грітись. Але не карали і не били, тільки забирали все. Збирали жолуді та їли, мололи на жорна.

Голова сільради був Кучук Іван, який виїхав у Західну Україну. Селян виганяли з хат, забирали худобу і всі пожитки. Людям залишалося їсти кропиву, коріння та гнилу картоплю.

Від голоду помирали тисячі людей. Держава не опікувалася про дітей-сиріт. Багато людей вмирало під тинами. Ховали померлих у ямах, а хто мав труну, того ховали так.

*Записав учень 10 класу
Євген Трохимчук,
14 квітня 2008 р.*

ДРАГОМЕРЕЦЬКА Агафія Тимофіївна

1923 р. н.

Роки голодомору 1932–1933 рр. пам'ятаю дуже добре. Це були дуже важкі і страшні часи. Я постійно згадую і пам'ятаю цей час. Сім'я в моїх батьків була велика: шестеро дітей. Мені було тоді 9 років. Я з двома старшими братами допомагали, як могли. Коли наступила осінь, ми з радістю збирали урожай з свого городу, і не могли уявити, що після цього ми не будемо мати що їсти. Одного разу прийшли люди (представники влади) і забрали все до грамінки. Я згадую, як мати дуже плакала. Але для того, щоб вижити, ми їли жолуддя, пляцики з цвіту, гнили картоплю. Я з мамою ходила пішки на Молдавію, аби виміняти щось на жменю круп. Одного разу, коли везли на спиртовий завод кукурудзу, я з своїми братами та сестрами збирали загублені качани і їли навіть сирими. Це були дуже важкі, страшні роки.

Записала учениця 10 класу

Юлія Буздуган,

14 квітня 2008 р.

ЖУРБА Яким Тихонович

1928 р. н.

Я пам'ятаю 1946–1947 роки. Це був важкий період. Мені було 5–6 років. Не було що їсти, не було хліба. Також багато забирала влада. Вони чудово розуміли, що люди не мали що їсти, але їх це не цікавило. Насильства не було, але засуджували. Я сам не пам'ятаю того, щоб люди платили податки, але чув від своєї матері. У нас на селі дозволялось сіяти зерно і збирати (це під час голоду), але платили «патент» з гектара 2–3 центнера, якщо було. Все, що залишалось, – собі.

Записала учениця 9 класу

Богдана Мазур,

13 квітня 2008 р.

ЖУРБА Соломія Олександрівна

1921 р. н.

Я пережила два голодомори 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр. Звичайно, краще б цього не було і не було б чого згадувати. Причиною була засуха, неврожаї. Я навіть пам'ятаю, як це відбувалось. Це були молоді люди, ходили групами. Забирали їжу, одяг, речі, худобу. Вони не мали при собі ніяких документів. В народі їх називали «продзагони». Чула про «п'ять колосків». Так званий закон. У нас він не діяв. На своїй землі дозволялось збирати колоски. Людей змушували іти до колгоспу. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, виселяли в Росію, на інші землі. Доки влада не забирала усе – не відчіплювалась, а за те, що люди чинили опір – карали. Дуже багато людей померло. В селі залишилось переважно молоде населення. Для мене

ці роки згадуються з превеликим жалем. І тому воліла б не продовжувати розмову. Вибачте.

*Записала учениця 9 класу
Богдана Мазур,
13 квітня 2008 р.*

ЗАЧИНСЬКА Ганна Іванівна

1923 р. н.

ЗАЧИНСЬКА Олена Іванівна

1927 р. н.

Напевно, ті страшні роки ніхто не забуде. Точно сказати ми не можемо, які були причини голоду, але знаємо, що все забирала в народу влада. Покарання застосовували до тих, хто крав, щоб нагодувати свою родину. Їжу ховали під стріхи, закопували в землю. Останню зернину забирали групи сільської ради, або їх називали активістами. З хат забирали не лише їжу, але й цінні речі, одяг. Про закон про «п'ять колосків» ми чули, але в нас такого закону не було. Коли настав голод, то люди не зразу вмирали, бо були деякі заховані запаси, а потім, коли закінчилося заховане зерно, то люди почали втрачати розум, а потім вмирати.

Держава про дітей-сиріт не піклувалася, про них піклувалися люди, які забирали їх до себе і годували, чим могли. Не голодували тільки ті, які мали роботу. Вживали ще ті, в яких була худоба, але трохи пізніше забирали і худобу. Люди ділилися, чим могли. Їли багато рослин, які засушували, а потім варили з них кашу. Їли слимаків, що траплялися лише в деяких місцях, а хрящове м'ясо дрібно рубали, перемішували його з листям і їли. В селі дуже багато померло людей від голоду. Люди ховали померлих у яму, а хто мав труну, то ховали в неї.

*Записала учень 8 класу
Дмитро Помагайбус,
14 квітня 2008 р.*

КОВБЕЛЬ Ольга Тимофіївна

1929 р. н.

Під час голодомору довелося натерпітися лиха. При колгоспі працювали активісти, які проводили обшук домогосподарств. Я ходила працювати в колгосп, то отримувала по черпаку баланди. Люди вмирали цілими сім'ями. Частину зерна заховували в ямі за хатою. Закон «про п'ять колосків» я не знаю.

*Записав учень 8 класу
Дмитро Помагайбус,
14 квітня 2008 р.*

КОРЖОВСЬКА Ганна Олександрівна*1933 р. н.*

Голод почався після війни. Було дуже страшно в ці роки. «Я не розумію, як ми це все пережили». Починаючи з 1932 року, нічого не було, а якщо щось десь збереглося, все забирала влада. Держава не щадила нікого, забираючи як їжу, так і побутові речі. Зерна приховати не могли. Все відбирали. У нас в сім'ї було 5 дітей. Якщо десь у бочці було зерно, приходила влада, витруювала з цих бочок останнє зерно. Крім того, багато людей висилали. Одних просто виганяли з дому, а іншим могло повезти, – їх переселяли в інші краї, за межі України. Коли влада дізнавалася, що у когось щось приховано, то вони самі все забирали. Таких людей я з трудом пригадую, адже це було давно. Одне на той час спасіння для людей було те, що людям, які працювали у колгоспі, давали їжу. Але ж ви самі повинні розуміти, що то за їжа і стільки її було. Були випадки, коли колгоспна влада жорстоко була батогами діток, що приходили з батьками на роботу і збирали зерно, яке осипалося зі снопів. Було шкода для голодних дітей навіть того зерна.

Невдовзі почали люди помирати. Померлих людей було скрізь: під тинами, на дорозі у степу, одним словом, скрізь. Про сиріт держава навіть і не думала піклуватись. Ну, звичайно, яке їм до цього діло? Не голодували лише заможні селяни, які були при владі. Вижили лише ті, які вірили, напевно, в Бога, ті, які хотіли жити. Ніхто нікому не допомагав, продуктами не ділилися. Якщо в когось було зерно, то вони думали лише про себе. Їли жолуді, жаливу, м'якоть від соняшника. Від цієї їжі деякі люди помирали, але скільки їх померло, я не пам'ятаю. Ніколи не бачила, щоб люди їли один одного. Померлих від голоду ховали на кладовищі, кидали в яму, закопували. Я не чула, щоб людей, померлих від голоду, згадували в церкві. Винних у загибелі багатьох людей важко назвати.

*Записав учень 10-Б класу
Ілля Гуровський,
14 квітня 2008 р.*

КОТІШЕВСЬКА Ганна Павлівна*1923 р. н.*

Пам'ятаю ті роки, мені на той час було 10 років. В 1932–1933 рр. причиною голоду було не тільки неврожай і засуха, а й влада, яка у той час відігравала важливу роль. Вирощене в полі, городі зерно забирала влада, не залишаючи людям надії на життя. Влада забирала все: як їжу, так і речі. Якщо дізнавались, що у когось десь щось заховане, у ту ж мить забирали і жорстоко карали. Покарання було жорстоким: людей били, арештовували, виселяли за межі країни. Я навіть пригадую розповідь про одну сім'ю, яка приховала від влади сніп сіна. Їх жорстоко покарали, розстрілявши всю родину. Це було жахливо. Цю розповідь я згадую з великим болем у серці і гіркими слізьми. Таких випадків було дуже багато. Були люди, які все ж таки могли приховати. Звичайно, таких були одиниці. Це ті, хто був на посаді. Таких людей я не пам'ятаю.

На той час єдиним спасінням була їжа, яку люди діставали у колгоспі після тяжкої праці. Звичайно, ви і самі розумієте, яка то була їжа. Але її їли тому, що хотіли жити. Я навіть не розумію, що влада робила з тими речами, які забирала. Адже деякі селяни мали і худобу, і урожай. Це все було у них відібране. Я навіть чула про такий закон, як «п'ять колосків», – колгоспники, яких було засуджено як «саботажників» та «підричників соціалістичного господарювання на селі». Невдовзі люди почали помирати. Зерно почали вивозити за кордон. І людям видавали лише на трудовень по 50–100 г зерна. Діти-сироти, які були більш дорослішими, тікали до міст і опікувались самі, адже державі було не до них. Не голодували в селі ті, хто міг якось викрутитись із цієї ситуації, виїжджали до міст і мали великі запаси зерна.

Були люди, які ділилися один з одним. Їли в той час з лободи млинчики, з кропиви, з ягід варили компот, коріння викопували, терли його і також вживали у їжу. Я не пам'ятаю, скільки було людей померлих. Напевно, третя частина села. Я чула про випадки людодїства, але у нашому селі такого випадку я не знаю. Померлі були скрізь: під тином, у степу, просто на вулиці. Звичайно, їх хоронили на кладовищі, виривши яму і просто прикидавши землею.

Тепер ці події поминають у церкві, у школі і просто дома. Пам'ятаючи, що і їх рідні це пережили. На мою думку, причин було дві: по-перше, неродючість, а по-друге, влада.

*Записала учениця 9 класу
Вікторія Ропотан,
13 квітня 2008 р.*

КУМАТРЕНКО Марія Марківна

1928 р. н.

У 1932–1933 рр. це була «Красна метьолка». Іван був бригадиром. У нас забрали поле і плуг. В селі зуміли вижити ті, хто мав худобу і зерно. Люди допомагали один одному у виживанні від голоду. У селі померло багато людей. Померлих від голоду хоронили в ямах, на цвинтарі. Я вважаю винним у загибелі багатьох людей сільську владу.

*Записала учениця 11-Б класу
Тетяна Сокур,
15 квітня 2008 р.*

МАЗУР Тетяна Гаврилівна

1920 р. н.

Про голод 1932–1933 рр. знаю дуже добре. В той час люди їли все підряд: бузину, лободу, випікали млинці. Позичали зерно в тих людей, в яких були запаси. За півпуда кукурудзи віддавали 6 пудів чисто вивіяної пшениці. За наказом голови сільської ради Герасименко, ходили по селі люди і збирали всі запаси зерна та одяг. Пам'ятаю, до нас прийшов комсомолец Анголов, хотів забрати зерно з

горища та якийсь метал, що був там теж. Цей комсомолец нас пожалів і нічого не забрав.

*Записав учень 10 класу
Михайло Софич,
14 квітня 2008 р.*

МИХАЛКОВА Анастасія Прокопівна

1933 р. н.

Я народилася 1933 року в Загніткові і добре пам'ятаю голод у нашому селі. Причиною голоду, на мою думку, є те, що влада забирала весь урожай. Разом з мамою ми ходили до шершенецького лісу і закопали там останню жменьку картоплі, а коли прийшли за нею, то нас зловили і дуже сильно били. Приховати було нічого, тому що влада приходила і забирала все до останньої крихти і дуже били за це. Моя мати ходила до колгоспу і там давали якусь баланду, яку неможливо було їсти. Люди не допомагали один одному, а якщо помагали, то це було рідко. В 1947 році відбулося поховання людей на старому цвинтарі. Мого рідного батька з ще одним чоловіком поховали в одній ямі, тому що не було кому копати ями.

*Записав учень 11 класу
Євген Бодачевський,
14 квітня 2008 р.*

МОГИЛІВСЬКА Катерина Юхимівна

1918 р. н.

Сім'я: батько – Заболотний Юфимій Іванович, мати – Заболотна Домка Сергіївна, сестри – Феодосія, Фросинка, Олена, брат – Ваня.

Зразу були бідняки, середняки, повідомленики* і куркулі. Прийшли наші на прізвище Кучуки, забрали кукурудзи з 80 кг і кругом гляділи, стукали залізною паличкою скрізь і ніде нічого не знайшли. Була корова, яку не забрали. Коні батько продав ще до голоду, бо не було чим заплатити податки. І батько вирішив піти в колгосп «Коганович» у 1933 році. Землю здавав у колгосп і працював там, косив пшеницю, а я йому допомагала. Щось трохи заробив, але сім'я була велика і не вистачало. В 1932 році всю їжу забрали і вивезли поїздом, ніхто не знає, куди, а хто не хотів віддавати, того били або висилали із села, але тільки молодих, а старих не чіпали. Батькова мама Тереса мала трохи запасу і нам потроху давала на баланду, так пережили голод. А в моїх сусідів теж не було що їсти, бо в них все забрали. Вони мусили їсти гнилу картоплю, з якої пекли оладки. Картоплю збирали на смітнику, її викидали багачі. Коли пішли в колгосп, то там давали їсти безоплатно, якусь баланду. Кожен виживав, як міг.

*Записав учень 10 класу
Євген Заболотний,
14 квітня 2008 р.*

* Термін в офіційних документах не виявлений; імовірно, на локальному рівні застосовувався до т. зв. «експертників» – селян, що обкладалися індивідуальним податком; експертниками могли бути не лише заможні селяни, а й незаможні родини, які не підтримували дії сільської адміністрації. Розмір «експертного» податку міг ледь не вдвічі перевищувати загальний розмір податків.

МОГИЛКО Олена Яківна

1920 р. н.

Народилася у 1920 році. В 1933 році було 13 років. В цей час вже працювала на полі. Це був самий жахливий рік в нашому житті. Проживала з батьком та матір'ю. Того року людей хотіли зморити голодом. Бригада людей ходила по хатах і забирала все, що було у дворі, не залишаючи навіть крихти. Шукали на горищі, в погребі, в усіх місцях, де можна було сховати. Доводилось держатися за пару зерен, але і ті вони забирали. Якщо не було в домі продуктів, забирали одяг. Люди ховали їжу під стріху, закопували в землю, вмуровували в стіни, а потім потроху діставали. Врятовувало тільки сусідство з Молдовою. Через кордон ходили міняти одяг на хліб, молоко. Дідусь шив одяг, брав із Молдови замовлення, вночі шив, а ранком відносив на базар. З базару приходив годівник і приносив хліб та молоко. Врятовували від голоду сусідів та родичів, вділяли по малому шматочку. Ще була діжка квашених яблук з висівками.

Ділили сусідам по пару яблук та кварти висівок. Забирали з хліва і всю живність. Нехай Бог милує, щоб таке повторилося. Живемо зараз добре, лиш не годні цінувати. Молоді не знають, що то відірвати шматочок хліба для дитини, коли в самої аж в очах темніє від голоду. Одна радість – ті, хто зробив цей голод, покарані Богом.

*Записала учениця 10 класу
Катерина Трохимчук,
14 квітня 2008 р.*

ПАСАТЕЦЬКА Олена Дементіївна

1921 р. н.

Сім'я була велика, злидні були й без голоду, а під час голоду вже й казати нічого. У нас залишилося трошки якогось зерна, то одного разу прийшли люди, представники влади, і забрали все до зернятка. Люди, які могли виїхати, забирали все, що можна та виїжджали цілими сім'ями. Ті, що залишалися, ходили в ліс, збирали сухі корінці, жолуді, лободу, кропиву і оце їли. Не голодували лише заможні селяни, які були при владі. Ніколи не бачила, щоб люди їли один одного. Голод то була чума-холера, яку не покарали. Смерть стала звичним явищем. Померлих щодня збирали по селу і хоронили у ямах, на цвинтарі.

*Записав учень 10 класу
Віталій Мельник,
14 квітня 2008 р.*

ПУГАЧ Катерина Ісаківна

1920 р. н.

І нікого не цікавила доля людей. Їли в той час бур'яни, гнилу картоплю. Багато людей з села їздили до Західної України, де міняли особисте майно на продукти

харчування. Смерть не обминула ні одну сім'ю. Кожний день на сільське кладовище вивозили померлих людей. В 1932 р. в колгоспі зародили непогані врожаї зернових культур, проте заробітної плати колгоспники не отримували. На урожай, який вирощували на присадибних ділянках, нараховували великі податки. У кого була корова, то рятувались. Незабутні роки страшного голоду назавжди залишились в моїй пам'яті.

*Записав учень 10 класу
Костянтин Коваленко,
14 квітня 2008 р.*

РАФАЇЛОВА Єлизавета Григорівна

1929 р. н.

Голод 1932–1933 років я чула з розповідей своєї мами, Могилко Марії Ульянівни, 1900 року народження. На той час в сім'ї було четверо малих дітей: Могилко Афанасій Григорович, 1925 року народження, я, Могилко Анастасія Григорівна, 1931 року народження і Могилко Ганна Григорівна, 1933 року народження. Найменша сестричка померла від голоду. За продуктами їздили в Західну Україну. Їли жолуді, жаливу, траву.

*Записала учениця 11 класу
Мар'яна Бурденюк,
12 квітня 2008 р.*

РОТАРЕНКО Дарія Ананівна

1932 р. н.

Я народилася 1932 року і дуже добре пам'ятаю, як старші люди розказували про те, що був голод у ці роки. Влада забирала весь урожай. Урожай забирали спеціальні люди, яким була доручена ця робота. З мого досвіду я пам'ятаю, що харчі можна було приховати, але це було дуже ризиковано. Заховані продукти шукали наглядачі. Держава не опікувалася багатодітними сім'ями. У селі не голодував тільки один чоловік – голова села, тому що йому давали продукти харчування. Люди не допомагали одні одним. Ми харчувалися гнилою картоплею та жолудями, мохом та водою з калабатини. Вжити змогли тільки моя бабуся, сусідка. Люди були жадні і тому не допомагали один одному. У селі померлих не було. Випадків людодства в нашому селі я не пам'ятаю. Так, я розповідала своїм дітям і онукам, яке було страшне життя. Навчила цінувати хліб та поважати усіх людей, які пережили ці страшні дні.

*Записав учень 8 класу
Дмитро Близнюк,
13 квітня 2008 р.*

РУБАНСЬКА Євдокія Федорівна

1924 р. н.

Було мені 8 років. При голоді померла мама Рубанська Ганна. Заставляли виламувати качани кукурудзи, щоб на осінь не було що їсти. Коли чули, що представники влади перевіряють, то, навіть ще не доварену їжу, закопували з казаном в землю. Люди продуктами не ділилися. Споживали їжу з рослин, ягід, коріння. Я не пам'ятаю, скільки померло людей у селі. Ховали їх на старому цвинтарі. Винним у загибелі багатьох людей я вважаю тих людей, що забирали від нас все: продукти, одяг, худобу.

Записав учень 10 класу

Володимир Хміль,

14 квітня 2008 р.

РУБАНСЬКА Марія Михайлівна

1921 р. н.

Моя родичка Авксентієва Тетяна Степанівна померла під час голоду 1933 року. Вся сім'я голодувала, їсти не було що, тому йшли в ліс, збирали жолуді та коріння, дома варили, та їли все це. Часи були дуже важкі, люди виїжджали в Західну Україну, де можна було заробити на шматок хліба. У людей активісти забирали зерно, вирощене на городі. Я чула про закон «Про п'ять колосків». Малими сиротами держава не опікувалася. Людоїдства в нашому селі не було.

Записав учень 10-А класу

Олександр Подуран,

12 квітня 2008 р.

СІМАШКЕВИЧ Василь Захарович

1928 р. н.

Я народився 1928 року. Добре пам'ятаю, як до нас приїхала тітка з Житомирської області. Лиш очі лишилися, здається, кістки торохтіли під шкурою, розказувала таке, що аж волосся їжачилося. В їхньому селі людей навіть їли, а село як називається, забув, бо малий тоді був. А в нас не дуже, як у них, було страшно, бо хоч зерно з половою було, то таки припасли мішечок чи два, я там що пам'ятаю, як малим був. Знаю, що дуже хліба хотіли. А ще мати сказала, щоб не ходили в поле за колосками, бо будуть вбивати.

Записала учениця 9 класу

Катерина Ковбель,

13 квітня 2008 р.

СЛИВІНСЬКА Марія Олександрівна

1932 р. н.

Пам'ятаю голод 1946–1947 років. Причиною голодомору був тогорічний неврожай. У людей продукти не забирали. Інколи людей карали, били, арештовували. Приховувати від влади частину зерна, продуктів, овочів не було потреби, тому що влада не шукала і не відбирала. Тим людям, які пішли до колгоспу, їжі не давали. Про закон про «п'ять колосків» не чула і нічого не знаю. У полі ні в якому разі не дозволяли збирати колоски, залишки городини. Усі поля охороняли охоронці. Від голоду помер брат мого чоловіка Сливінський Олександр Омелянович 1925 р. н. в 1933 році.

Записала учениця 8 класу
Катерина Могилко,
14 квітня 2008 р.

СПАТАР Феодосій Павлович

1928 р. н.

У сім'ї було четверо дітей, батько – інвалід Першої світової війни. Були надзвичайно бідні. Голоду зазнали сповна. Я старший, а після мене ще три. Їсти не було що. Менший братик зовсім опух. Мама збирала жолуді, розтирала їх з корою і пекла такі млинці. Аж в горлі дерло від них, язик дерев'янів, але й того були жадні. Уже була весна, мені йшов шостий рік. Я вже весною збирав щавель, бруньки зривав з дерев, оце все їв. У животі весь час гуркотіло, це дуже добре пам'ятаю.

Мама ходила до колгоспу. Коли там приносила бевки, якої там давали. Сама була суха та чорна, весь час плакала, а тато дуже ругався, але так, щоб ніхто не чув. Хліб снівся ночами. Здається, вже почали забувати, який він. Весною нанашка* Катя привела нам козу. Якби не вона, то виздыхали би. Вона нас врятувала від голодної смерті.

Записала учениця 9 класу
Катерина Гуменна,
15 квітня 2008 р.

СТАТНИК Тетяна Опанасівна

1926 р. н.

В 1933 році батько Колеснік Панас Євлівич був членом партії, поїхав в с. Ставки Вінницької області і забрав усю сім'ю. Там він бачив, як люди помирили з голоду. Хоронили по 5–6 чоловік разом в одній ямі. Батько брав мене на велосипед, довозив до села і я ходила, просила хліба, обманювала євреїв, що я сирота. А ще з іншими дітьми ми ходили в млин і просили макуха і висівок. Батько звідкись привозив маляс, ми пекли коржики та їли їх, через рік ми всією сім'єю переїхали

* Хрещена мати; хрещений батько.

в с. Кукули. Там нам жилося легше. Потім його перевели в Піщанку. В хатині, в якій ми жили, не було груби, тому ми самі ліпили, як ластівки. Через рік батька перевели в с. Баштанків. Там також був голод від якого люди пухли.

*Записав учень 10 класу
Михайло Желізняк,
14 квітня 2008 р.*

СТЕБЛЕЦЬКА Віра Ігнатівна

1923 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1933-го. В сім'ї росло троє дівчаток і хлопець. Батьки мали п'ять гектарів поля, мали господарство: корову, коні, птицю. Почалась колективізація. Батько хотів вступити до колгоспу, але мати була категорично проти, і ми стали одноосібниками, самі працювали біля землі. Але недовго: землю забрали, вивели корову, коней, з хати забрали все, лишили лиш те, що було на нас. Та й ще змушували платити податки, якщо не хочеш іти в колгосп. Щоб якось вижити, тато ходив у яр бити камінь, продавав його – з того й жили. Податки не було з чого платити, і тата забрали. Але спасибі, що хоч не в тюрму посадили, а послали на різні роботи десь під Вінницею. Голодували страшно, не знаю, як і вижили. Аж перед самою війною батька випустили.

*Записала учениця 10 класу
Ірина Рубанська,
14 квітня 2008 р.*

ТКАЧ Марія Никифирівна

1919 р. н.

Я добре пам'ятаю голод, бо була тоді уже підлітком, але згадувати про ті часи не хочеться, бо находилися полями у пошуках колосків. Хоч і знайдеш який колосок та додому не принесеш, бо ще на полі його від тебе й заберуть. Наїлася я під час голодомору глухої кропиви* й моху з дуба, що й до цієї пори гіркий присмак забути не можу. Щоб не померти з голоду, прадід мій мусив і хату поміняти на старішу, лише для того, щоб далі хоч дещо з продуктів і можна було для дітей придбати, бо ж сиділо нас на печі аж шестеро розкритих ротів. Люди пухли від лободи, яку їли, багато померло. Смерть підкошувала людей на дорозі, на полі, дома. Померлих не встигали хоронити, тому було таке, що в одну яму по кілька душ скидали та й закопували. Не дай Бог такого горя нікому. Добре зараз жити та нема уже віка, бо мені 90 років, але жити все рівно хочеться.

*Записав учень 10 класу
Максим Рубанський,
14 квітня 2008 р.*

* Глуха кропива – рослина родини глухокропивих, має багато видів; біла – медодайна, лікарська; пурпурова – медодайна, харчова рослина.

ХМІЛЬ Олена Петрівна

1927 р. н.

Я мало пам'ятаю про голод 1932–1933 рр. В той час ми їли квашений буряк, гнилу картоплю. До нас приходили люди (прізвищ я не пам'ятаю) з с. Крикливці, просили їсти. На мою думку, причиною голоду був неврожай. Люди, які пішли до колгоспу, їм давали їжу. Наша сім'я вижила вся, бо була у нас свиня.

*Записала учениця 11 класу
Діана Могилко,
15 квітня 2008 р.*

ШВЕЦЬ Марія Андріївна

1921 р. н.

Страшний голод 1932–1933 рр. приніс багато горя нашій сім'ї. 1932 рік був неврожайний. Люди голодували, збирали на полях загублені колоски пшениці. Селяни були голі та босі, тому що більшість з них виміняли одяг та взуття на їжу. Люди, які мали здоров'я, йшли на роботу в колгосп, за що їх там годували. Більше, діти, не хочу згадувати ті роки.

*Записала учениця 10 класу
Вікторія Швець,
15 квітня 2008 р.*

с. ІВАШКОВЕ

АНТОНЕНКО Ганна Михайлівна

1930 р. н.

Коли розкуркулювали людей, забирали весь хліб.

Було троє дітей, а вижила тільки я. А сестри померли, бо не було що їсти. Мама водила мене і пригинала акацію. Я їла, бо була вся спухла. Їли собак, котів, гнилу картоплю, жолуді.

Чи було зроблено голод навмисне, не знаю, бо була мала.

Мама казала, що замастила зерно на припічку, щоб не забрали. А хто відмовлявся здавати зерно, висилали їх. Хто пішов в колгосп, давали їсти куліш. Моя баба варила в колгоспі. Дядько Павло пішов перший в колгосп, то був багатший. А мій тато не пішов, то все забрали. Після того він пішов.

Сусіди не допомагали одне одному. Люди копали самі для себе яму.

Тепер згадують про голодомор, а раніше замовчували. Але ті, хто пережив те страхіття, пам'ятатимуть до скону.

*Записала бібліотекарка Івашківської школи
Галина Петрівна Піддубна,
14 квітня 2008 р.*

АНТОНОВСЬКА Фросина Микитівна

1928 р. н.

Про голод 1932–1933 рр. добре пам'ятаю. На мою думку, причиною голоду була засуха і податки, які в той час були непосильні.

Активісти відбирали у людей вирощене зерно, овочі, фрукти.

Пам'ятаю, як людей били, якщо вони цю бригаду по 5–8 чоловік не пускали до хати. Частину зерна можна було приховати лише за межами своєї садиби.

Комнезамівці та комсомольці шукали зерно з гостроконечними палицями. Були зі зброєю, іноді погрожуючи тюрмою. Не пам'ятаю, як звали цих людей. До колгоспу заганяли силоміць. Тим, хто пішов у колгосп, давали один раз на добу пайок, який батьки приносили додому нам, дітям. Мені невідомо про закон про «п'ять колосків». Найбільше людей померло навесні 1933 року.

Малих сиріт забирали до дитячих будинків, зокрема в Чечільник Вінницької області. Виживали ті, хто був при владі. Я не знаю, скільки людей померло під час голодомору, але знаю, що майже кожному сім'ю спіткало це горе.

Про випадки людодівства чула, але прізвищ цих людей вже не пам'ятаю.

Померлих від голоду збирали на гарбу і ховали, іноді по 3–4 людини в одній ямі.

У нашому селі немає пам'ятників, хрестів померлим від голоду. Під час Провід всі рідні поминають їх.

У всіх негараздах я звинувачую владу, яка керувала в той час.

Записала вчителька Івашківської школи

Ніна Василівна Олійник,

14 квітня 2008 р.

АТАМАНЧУК Агафія Микитівна

1923 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1932–1933 років. Помирали люди. Поки викопали яму, то вже вона заповнена іншими людьми так, що ховати вже не було де. По дорозі йшло двоє людей: дідусь з бабусею, гнали корову, попадали. Їхав позаду віз – забрали померлих.

Сидять люди під хатою. Йде живий, торкнувся їх, а вони вже померлі.

У 1933 р. був вимушений голод.

Активісти били селян, виселяли з хати. Якщо опирався хтось, висаджували на дах голого. Поки зняли (а це було взимку), то людина вже помирала.

У другому, третьому класах діти і вчителі кричали: «Вимагаємо кусок хліба!»

Записала педагог-організатор Івашківської школи

Тетяна Тимофіївна Мельник,

14 квітня 2008 р.

БЕСАРАБ Марія Василівна*1932 р. н.*

Голоду 1932–1933 рр. не пам'ятаю сама, лише про нього знаю з переказу матері, яка розказувала, що у нас забрали півхати, коней, плуга, щоб батьки йшли в колгосп. Хто не хотів йти до колгоспу – арештовували й виселяли з села. Від сільських активістів щось з продуктів заховати було неможливо. Про закон «п'ять колосків» чула від матері. За цим законом арештовували і забирали до тюрми тих, хто з поля, навіть після зібраного урожаю, брав більше п'яти колосків. Взагалі до поля не допускали охоронці нікого, а якщо хтось і підходив і встиг знайти колосок-два, – били. Поля і колгоспні комори охороняли охоронці з сільських активістів. Добровільно йшли до колгоспу ті люди, які не мали нічого з сільського реманенту, худоби, а ті, які були заможні, працьовиті, – не хотіли йти в колгосп, тому в них примусово забирали все, а їх самих виселяли з села. Переховати худобу, щоб не забрали, було неможливо.

Забирати у людей зерно, продукти приходили кожен день і лише, коли бачили, що в сім'ї хтось починав пухнути з голоду або вже помирав, тоді більше не приходили. Люди споживали в їжу лободу, червоний горошок*, жолуддя. Від батьків чула про випадки людодідства у нашому селі. В село наше прийшла дівчинка з Будеїв. Одна жінка, не пам'ятаю уже її ні прізвища, ні імені, заманила до себе, вбила і з'їла її.

Винними у загибелі багатьох людей вважаю сільських активістів.

Записала секретар сільської ради

Галина Григорівна Козоріз,

14 квітня 2008 р.

БЕСАРАБ Галина Федорівна*1933 р. н.*

В роки голодомору була немовлям, тому сама про голод нічого не пам'ятаю. З розповіді мами знаю, що урожай влітку 1933 р. був нормальний. Голод був викликаний тим, що, за рішенням Сталіна, у селян забрали все, навіть дрібне збіжжя. В основному винними у смерті людей були свої найманці, які готові були і душу витрусити з людини, аби вислужитися. Допомогали і зраджували свої односельці, не боячись гріха і проклять.

Записала бібліотекарка

Віра Прокопівна Герега,

15 квітня 2008 р.

БЕСАРАБ Пелагея Ігнатівна*1926 р. н.*

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю з розповідей батьків. Причиною голоду була засуха. А те, що все-таки виростало на городі, відбирали у людей. Це робили Фасоля

* *Горох польовий (також: червоний горошок) – однорічна рослина з сімейства бобових; здавна є надзвичайно цінним продуктом харчування. Особливо поживне коріння, солодкувате на смак (його називали «бульби», «бульбочки», «солодка картопля»); порівн. прим. на с. 605.*

Варівон, Чернега Максим. Документів у них на це не було. Деяких людей висилали з села. Зброї при збирачах не було. Люди не боронилися. Приховати від збирачів щось ніяк не можна було. Ці люди палицями з залізними гачками прощупували все в хаті і на дворі. Декому вдавалося щось приховати на городі в ямах.

У нас була корова, але її не забрали. Збирати людям у полі колоски чи залишки городини не дозволяли.

В колгосп, хто хотів, той і пішов, пішли і мої батьки. Забирати в людей зерно, продукти приходили вдень. В нас були двічі. З голоду люди почали помирати в квітні - травні 1933 року. Малими сиротами держава не опікувалась. Не голодували ті, хто мав щось їсти, корову. Одне одному у виживанні не допомагали, кожен думав сам за себе. Споживали в їжу лободу, щавель. В місті на одяг можна було щось вимінити.

Випадки людодіства в 1932–1933 рр. були. Жінка заманювала до себе чужих дітей, вбивала і їла їх.

Померлих хоронили на старому кладовищі. Померлих від голоду поминали тоді, коли були живі їх родичі, в основному ще за радянських часів. Церква в нашому селі є, а до якого патріархату вона відноситься – не знаю. Пам'ятників померлим від голоду немає, а хрест є.

Сучасна молодь села знає про голод 1932–1933 рр. з розповідей бабусь, дідусів, батьків.

Винною у загибелі багатьох людей вважаю владу.

*Записала секретар сільської ради
Галина Григорівна Козоріз,
15 квітня 2008 р.*

БОЦУЛ Ганна Варівонівна

1931 р. н.

Про голод пам'ятаю мало. Обшукували все, забирали, що знаходили, вигонили з хати, забирали зерно і реманент.

*Записав учитель Івашківської школи
Сергій Анатолійович Василик,
17 квітня 2008 р.*

БОЦУЛ Надія Яківна

1928 р. н.

Голодомор 1932–1933 рр. майже не пам'ятаю, лише з розповідей батьків.

Моя мама закопала діжку кукурудзи під підлогою, де в хліву стояла корова. Зерно в нас шукали всюди – в хаті, на горищі, в печі, в льоху, по подвір'ї. Це були здорові чоловіки, їх було троє. Їм'я і прізвища їх не пам'ятаю. Зброї при них не було.

Хто пішов працювати в колгосп, тому там на обід давали якусь юшку-куліш, а хто ще виконував усю задану роботу, тому давали ще і кусочок хліба. Про закон «п'яти колосків» не дуже знаю, чула від старших лише те, що хто брав на полі колоски, того судили. Поля охороняли ланові.

В колгосп йти добровільно не хотіли, та хто не йшов, в того забирали худобу, свині.

В селі були такі люди, що не голодували, бо мали корови, свині. Таких було зовсім мало. Більшість людей вмирили з голоду, бувало по двоє-троє людей за день. З хати виносили померлих, збирали на підводу, вивозили і скидали усіх в одну спільну яму.

Наша ж сім'я вижила завдяки діжці кукурудзи, про яку я уже говорила. Кукурудзу пускали на жорна, а з тієї муки варили куліш і пекли коржі.

Винною у загибелі людей вважаю сільську владу.

Записала вчителька Івашківської школи

Неоніла Станіславівна Філіпович,

15 квітня 2008 р.

ВОЛКОДАВ (СТЕЦЕНКО) Епістимія Денисівна

1927 р. н.

Мого розкуркуленого діда – Боцула Феодосія Гнатовича, якого у 1933 році заслали до Сибіру, хату відібрали. Вона була віддана у власність колгоспу.

На селян накладалися непосильні податки. Таким чином примушували йти в колгоспи.

Всі дії по виселенню людей, збору зерна у селян здійснювали комсомольці, комнезами. Пам'ятаю Фасолю Гаврила (який жив через один будинок).

У мого батька було 2,5 га землі, але його не розкуркулювали, бо була дуже маленька, старенька хатинка.

Зерно можна було приховати. Антін Боцул заховав у діжці у лісі кукурудзу, то мала сім'я, що їсти. Комсомольці палицями перешукували все.

Селяни, які ввійшли до колгоспу, харчувалися. Якщо дві особи, то давали два пайки кулешу, який батьки приносили ще й нам, дітям.

Про закон «п'яти колосків» ми чули, але за це не вбивали, лише судили.

Діти колгоспників росли в дитясях. Хто вмів заховати зерно, той вижив. Сусіди ділилися, чим було, з нашою сім'єю.

Пам'ятаю випадки людодійства в нашому селі: Параска Кітчиха з'їдала дітей.

Якщо були в померлих родичі, то ховали їх на кладовищі, а якщо не було нікого, то в загальній ямі, коло ферми. Відомо, що жінку, яка померла на Грабарці, поховали прямо за її будинком.

Активісти, які ходили по селу, зброї не мали.

В їжу люди споживали акацію, кропиву, жолуддя, левурду.

Записала вчителька Івашківської школи

Ніна Василівна Олійник,

14 квітня 2008 р.

ГЕЛАС Анастасія Тарасівна*1923 р. н.*

Пам'ятаю, коли почався голод, мені було дев'ять років. В ті часи голод спричинила комуністична влада, що в 1928 році змусила селян продати перед жнивими торішній запас за низькими цінами, що й призвело до голоду. Була призначена допомога голодуючим, але бюджет вкоротили. За те, що селяни не хотіли користися радянській владі, їх безжалісно вбивали. Люди змушені були ховати зерно, продукти, але цього не вистачало, щоб утримати сім'ю. Тоді ми їли товчену кору з дерев, жолуді, мерзлу капусту, з кропиви варили юшку, а влітку їли ягоди, восени виходили в поле, шукали картоплю, що залишалася в землі після збору, збирали корінці буряків. В жнива люди харчувалися колосками пшениці, що загубилися на полі. Селяни, які працювали в колгоспі, отримували їжу. Та цього було замало. В селах виживали лише ті, що допомагали радянській владі винищувати український народ. Божеволіючи від голоду, люди їли своїх немовлят. Деякі вважають, що голодомор був для Сталіна засобом подолання українського націоналізму. Голод стався внаслідок насильницького запровадження комуністичної програми в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі. Сталін наказав відноситися до голоду як до неіснуючого явища. До загибелі мільйонів селян привело холодно-кровне рішення Сталіна вилучити в українських селян всі запаси, а потім обкутати тих, що голодують, завісою мовчання, заборонити яку-небудь допомогу.

*Записав учитель Івашківської школи**Сергій Анатолійович Василик,**14 квітня 2008 р.***ГЕРАГА Митрофан Юхимович***1928 р. н.*

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. На цей час був малим (4,5 роки), але добре пам'ятаю, як не було що їсти і їсти хотілося постійно. Пам'ятаю, як мертвих людей вивозили підводами. Вважаю, що причиною голоду стало те, що все їстівне забирали від людей.

З розповідей батьків знаю, що сім'я відразу вступила до колгоспу. В тих, хто був у колгоспі, не так спочатку забирали все зерно. Пізніше, восени, бригада, що забирала зерно, не обминала жодної хати. Витрушували з горщиків зерно, квасолю, все збіжжя. Перевіряли кругом: на горищах, в сіні, на печі. Люди ховали зерно, хто як міг. Забирали не тільки зерно, а рилися в скрині і забирали з неї те, що подобалось.

Батьки перемішали зерно з половою і прикрили. Як сміття тримали його. Вночі мама відвідала, жорнувала і пекла хліб чи коржики. Пекли коржики з перетертого жолуддя. Якось дотягнули до весни. Потім пекли млинці з лободи, липи, всякої зелені.

Для сиріт створили патронат. Там були Олекса Таран, Наталя Коваль, Настасійка.

Про закон про «5 колосків» не чув, але про те, що не дозволяли збирати колоски і поля охоронялися, чув.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
15 квітня 2008 р.*

ГЕРЕГА Ніна Вікторівна

1932 р. н.

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю лише з розповідей батьків.

Причиною голоду була засуха, неврожай, а що вродило, забиравала влада. Ходили по хатах комсомольці і забирали всі продукти харчування, які знаходили. У сім'ї було трошки гороху і той забрали. Шукали в горшках і на дворі в соломі. Сім'я мала корову і свиню. За одну ніч їх вкрали, потім знайшли в лісі тільки шкіру з корови.

Приходили сусідки Дуня, Гайдук Явдоха, Гайдук Ганна. Прохали щось попоїсти, а вони за те, казали, що щось допоможуть робити.

Люди помирали з голоду в хатах, на дорозі. Їх ховали по 3–4 в одній ямі. Дітей носили мішками на старий цвинтар.

*Записала вчителька Івашківської школи
Світлана Іванівна Мельник,
15 квітня 2008 р.*

ГОНЧАР Марія Василівна

1930 р. н.

Батько робив у церкві дзвонарем. За те, що він не пішов в колгосп, його засудили, відправили в Чечільник.

Ходили в ясла. Брат крав додому крихту хліба для мами. А мати Марія захворіла. І тим кусочком хліба підтримали її і вона вижила. Мама упала на землю, а дочка почала плакати: «Мамо, не умирай, я не хочу їсти». Мати одужала. Батька забрали додому, який пробув у тюрмі два тижні, ослаб. Коли він лежав, йому привижався хліб, хотів їсти. Батько помер. Його батьки не прийшли на поховання. Сусід Федір зробив домовину, викопав яму, поміг поховати.

Не було врожаю, був голод. Активісти не приходили, бо не було, що брати. Хто не давав, того били, висилали із села. Хто пішов до колгоспу, тому давали пайок. Мати, поки могла робити, тоді отримувала його, а коли захворіла, нічого не давали. Не чули про закон про «5 колосків», але з поля не можна було нічого брати.

Над селом знущалося керівництво. В місті не було так. Там давали карточки, по яких одержували пайок.

В колгосп здавали всі худобу, яку мали.

Була у Москальовому Яру жінка, яка дівчинку зварила і носила холодець на базар продавати. Вона побачила ту дівчинку з мамою на базарі, попросила її до себе корову пасти. І потім зварила. Забрали цю жінку в тюрму.

Згадують про голодомор в церкві. Є цвинтар, де поховані люди, які померли в ті роки. Наше сільське керівництво винно в тому, що на селі відбувався голод. В тому, що забирали від людей усе до крихти.

*Записала педагог-організатор Івашківської школи
Тетяна Тимофіївна Мельник,
14 квітня 2008 р.*

ГОНЧАРУК Ганна Василівна

1927 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. На той час була малою дитиною, років п'яти. Дещо пам'ятаю, а дещо з розповідей мами знаю.

Батько був дбайливим господарем і не хотів вступати в колгосп. Сім'я вважалася куркульською. Пам'ятаю, як нас на зиму вигнали з власної хати. Бригада, яка забирала зерно по селі, так і залишилась жити в нашій хаті. Коло хати було багато дров заготовлено і нарубано. Мати просила батька, щоб він пішов із заявою в колгосп, але батько не хотів. Тому сім'ю вигнали з хати і ми пішли попід хати. Мати повіддавала дітей в найми по хатах, батько виїхав зовсім. Так як я була найменшою, то ходила з вагітною матір'ю попід хати. Напровесні мати вступила до колгоспу і нам дозволили повернутися в нашу хату. Коли ми зайшли до неї, то не впізнали. Все було забрано, пограбовано, залишились лиш стіни.

Братик, який народився, невдовзі помер. Старші брати робили в колгоспі, сестра в наймах, а я була вдома. Сиділа найчастіше на порозі. Часто плакала, хотіла їсти. Приходила матушка, що жила неподалік, і давала кусочок хліба чи ще чогось.

Про закон про «5 колосків» не чула.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
15 квітня 2008 р.*

ГОНЧАРУК Марія Митрофанівна

1929 р. н.

Марія Митрофанівна була свідком голоду 1932–1933 років.

У 1932 році не дали зібрати врожай, згнила картопля, а у 1933 році влада забрала все, що було в людей. Забирали свої односельчани за показом інших.

У 1933 році був вимушений голод, бо увесь врожай влада забрала у сім'ї, а забирали усе, що було в хаті, не дивлячись на те, що залишали дорослих і дітей голодними. Хто не хотів віддавати, їх висилали до Сибіру.

Люди були вимушені йти до колгоспу, там давали їсти. З колгоспу нічого не можна було взяти. За Законом «п'ять колосків» давали 5 років тюрми.

Помирати люди почали зимою і весною 1933 року. Померлих від голоду поминають в церкві і на цвинтарі.

*Записав директор сільського Будинку культури
Віктор Іванович Міщенко*

ДУДНИК Ганна Федорівна

1927 р. н.

Мені було 6 років, коли був голод 1932–1933 рр. Врожаю не було.

Приходили комсомольці, які забирали останнє зерно, документів не показували, а якщо хто за них питав, то били.

Мого батька, який мав коні, корови, домашнє господарство, розкуркулили за те, що він не хотів іти в колгосп.

Його, як і інших людей, які не бажали іти в колгосп і були більш-менш заможні, посадили у в'язницю в Чечільнику. Хто не хотів іти в колгосп, то били, знімали останнє, забирали з-під дітей останню ряднину, верхній одяг. Були серед цих активістів і такі, які забране з людей продавали на базарі. Активісти ходили без зброї, у кількості 5-6 чоловік. При собі вони мали загострений дріт, за допомогою якого проштрикували землю і знаходили зерно.

Врожай не було де сховати тому, що його скрізь знаходили. Тим, що добровільно йшли в колгосп, давали баланду. Маму заставили написати заяву у колгосп і їй повернули хату, а також давали їсти. Приносила баланду і нам. Батько помер у в'язниці, оголосивши голодування.

Закон про «п'ять колосків» я пам'ятаю. Це закон, коли людині давали за 5 колосків 5 років тюрми.

На полях у колгоспах була сторожа, яка не давала збирати зерно, коренеплоди. Були такі, що, побачивши, як людина взяла колоски або коренеплоди, доносили. За доносом людей засуджували.

Активісти до нас додому ходили не один раз, бо шукали батька, який декілька разів утікав із в'язниці.

Не голодували ті люди, які були в колгоспі. Їм трохи залишали худоби і їжі. Хто мав корову, пили молоко. Людям, які не бажали йти в колгосп, то активісти били і ручні жорна, щоб вони не могли змолоти собі навіть жолудів.

Моя мама мала родичів у с. Червона Гребля, які були більш-менш заможними і нам допомагали. Ходили в ліс, наймалися до того, хто був багатшим. Люди трохи ділилися лушпинням з картоплі, буряка; хлібом не ділилися.

Ходили до с. Лисогірка до кагатів, де були залишки гнилої картоплі. Збирали оту гниль, билися за той крохмаль, щоб принести додому. Назбираємо жолудів, зжорнуємо їх, мати напече з них млинців, поділить між нами.

Було дуже багато померлих. Люди їли людей. У нашому селі жила жінка, її прозивали Кігчиха, яка вбивала дітей і їла їх. А також продавала на базарі холодець з них.

*Записала вчителька Івашиківської школи
Світлана Іванівна Мельник,
15 квітня 2008 р.*

ДУДНИК Петро Іванович

1929 р. н.

Хоч врожаї були невеликі, але, якби начальники не забирали зерно, то голоду не було б. Люди, які робили в колгоспі, не голодували, а ледачі були голодні.

Люди помирали прямо на дорозі, ховали часто в одну яму багатьох. А то за-копували на городі.

Багато людей вимерло, але скільки, я не знаю. За поховання ніхто нікому не платив.

Людей, які були в колгоспі, не чіпали, а лиш грабували тих, хто не хотів іти в колгосп.

Померлих в голод поминають в церквах.

Сиріт забирали в патронат (була порожня хата).

Хто робив, той не здох.

Записала вчителька Івашківської школи

Олена Антонівна Герєга,

16 квітня 2008 р.

ЖУК Анастасія Климівна

1928 р. н.

Про голод у 1932 р. я знаю зі слів матері.

Не знаю, які могли бути причини голоду. Не можу відповісти на запитання, хто відбирав у людей вирощене в полі, городі, чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна. Не пам'ятаю, як це відбувалося, чи застосовували до тих людей покарання, побиття, вислання, чи й боронилися люди.

Вважаю, що можна було приховати якусь частинку зерна, продуктів. Не пам'ятаю, хто шукав заховані продукти, скільки їх приходило до хати.

Мій батько помер у 1933 році – Жук Клим Іванович. Залишилося 3 хлопчики і я. Завдяки корові ми вижили. Тим, хто пішов до колгоспу, давали в кінці робочого дня по 3 мірки зерна. Не пам'ятаю, чи забирали продукти харчування, чи й інші речі – одяг, рушники. Чула, що за «5 колосків» судили. У полі не дозволяли збирати колоски, залишки городини.

Колгоспні поля, комори охороняли хлопці на конях. Люди не хотіли добровільно йти в колгоспи. Батька примусили відігнати худобу до колгоспу. У будь-який час доби могли зайти забрати зерно, продукти.

Померати від голоду почали у 1933 році. Не пам'ятаю, що було з малими сиротами. В селі я не знаю, хто не голодував. Люди допомагали один одному у виживанні, зокрема, родичі.

У їжу вживали цвіт акації, кору яблуні.

Диких тварин, птахів, плазунів не вживали в їжу.

У місті можна було щось купити або виміняти на зерно. Про голод у містах мені невідомо.

Я не знаю, скільки людей померло у селі.

Випадки людодїдства у нашому селі мені відомі. Неподалік стояла хата, біля Марії Круковської. Там жили люди, які їли людей, собак, котів.

Померлих хоронили на кладовищі. Ніхто не платив за поховання.

Якщо ще є рідні, то поминають померлих на Проводи. У нашому селі є церква. Хрести не встановлені.

Молодь села знає про голод 1932–1933 рр., розповідала і я їм про це.

Хто винен у загибелі багатьох людей, я не знаю.

Записала секретар сільської ради

Галина Григорівна Козоріз,

14 квітня 2008 р.

ЖУК (ПОГОРІЛА) Єфросинія Якимівна

1928 р. н.

У сім'ї нас було 8 дітей: 5 синів і 3 доньки. Пам'ятаю голод 1932–1933 років. Голод був «штучним». Активісти: Погорілий Спиридон, Фасоля Варивон, Іван Ілліч Козоріз (старший) – комсомольці. Відбирали все зерно, реманент, худобу у селян. Бесараб Іван, Палясний Костянтин їм допомагали.

Заховати вирощений урожай було неможливо. Перевіряли все палицями з наконечниками гострими. Якщо знайшли у печі якусь форму зерна, то все висипали і перетоптували. Ходили здебільшого ввечері, коли всі вже були вдома. Було їх 5–6 чоловік.

Про закон про «5 колосків» не пам'ятаю. Всі поля охоронялися, суворо було заборонено ходити по полях і збирати втрачений під час збирання врожай.

Пам'ятаю випадки людодїдства. Кітчиха Параска заманювала малих дітей і з'їдала їх.

Іноді люди помирали на вулиці. Ніхто не опікувався дітьми-сиротами. Вони снували по вулицях, просто помирали серед дороги.

Для того, щоб вижити, їли жолуддя, бур'яни, акацію, все, що було зелене. Ховали померлих в загальній ямі на кладовищі. Поминають померлих на Проводи, якщо є кому.

Наша церква належить до Московського патріархату. Священник Зубрій Анатолій Іванович опікується місцевим кладовищем. Його огорожено, поставлено хрест.

На іншому кладовищі поставлені дерев'яні хрести.

Записала вчителька Івашківської школи

Ніна Василівна Олійник,

15 квітня 2008 р.

ЗАГРЕБЕЛЬНА Тетяна Семенівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Ободівка Вінницької області

Батьки вступили до Комуни. Працюючим членам давали обіди, люди дуже бідували, але важкі роки пережили.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
14 квітня 2008 р.*

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ Яків Федорович

1922 р. н.

Голодомор 1933 р. сім'я пережила дуже тяжко, рятувались від голодної смерті бур'янами, грибами, цвітом акації, буряками, сушенею.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
14 квітня 2008 р.*

КАДИРОВА Євфросинія Петрівна

1930 р. н.

Я росла в сім'ї, де виховувалось 6 дітей. Батьки вступили до колгоспу. В колгоспі людей годували, їжа була дуже бідна: каша, куліш, але це рятувало від голодної смерті. Дуже тяжко захворів 6-річний Іванко. Батьки рятували дитину, як тільки могли: млинцями з бур'янів, відваром з сушені, квашеним буряком та кислими огірками. Більш поживних продуктів харчування сім'я не мала. Іванко видужав. Дітей, які залишились сиротами під час 1932–1933 рр., збирали в місцевий патронат, там за них піклувався місцевий колгосп. В роки голодомору були випадки людоїдства, тому батьки боялись дітей залишати без догляду. Померлих від голоду ховали родичі, а хто не міг сам поховати своїх рідних, то по селу їздила підвода і збирала померлих. Їх ховали в одній ямі. З тими, хто займався похованням, розраховувалися продуктами харчування. В нашому селі є цвинтар, де стоїть хрест пам'яті жертвам голодомору. Кожного року навесні жителі села поминають померлих від голодомору. На цвинтарі править батюшка панахиду.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
14 квітня 2008 р.*

КАРПИНСЬКА Марія Митрофанівна

1928 р. н.

Голод 1933 р. пам'ятаю із розповідей батьків.

У 1932 році людей розкуркулювали, знущалися, висилали людей з хатів, збирали податки. Продукти у людей забирали, не показуючи документів. В хатах копали ями і туди в діжку ховали продукти, а зверху засипали землею, щоб не було видно. Людям, що йшли в колгосп, давали трошки їсти. Не давали нікому збирати ні колосків, ні городини. До людей ходили кілька разів, поки щось не відберуть.

По містах такого голоду не було. Як люди помирили, то ховали їх на загальному цвинтарі у ями, а то й на городах.

Був у селі такий чоловік, говорили на нього Чумак. Він закликав до хати дітей і десь їх дівав. Одного разу закликав і мого брата. Та батьки дізналися, що він там і силою відчинили двері, забрали його.

У нашому селі в церкві поминають тих, хто помер у голодовку. На кладовищі встановлено хрест.

*Записала вчителька Івашківської школи
Тетяна Іванівна Бесараб,
14 квітня 2008 р.*

КАРПІНСЬКА Ніна Григорівна

1931 р. н.

Про голодомор 1932–1933 рр. пам'ятаю лише з розповідей матері. Більше пам'ятаю голод 1946–1947 рр. Мати розповідала, що хліб забирали. Ходили по селу комнезамівці, комсомольці ввечері, коли сім'я сідала вечеряти. Якщо в хаті була скриня, то іноді рилися в ній, забирали домоткані рушники, доріжки, кращий зимовий одяг, як-от: кожухи, свитки, шапки, чоботи хромові святкові.

*Записала вчителька Івашківської школи
Ніна Василівна Олійник,
15 квітня 2008 р.*

КАРПІНСЬКА Ніна Іванівна

1932 р. н.

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю з розповідей батьків. Тим, хто пішов в колгосп, давали половник супу. А залишки зерна чи городини не дозволяли збирати. Сестри з мамою ходили вночі на поле. Що встигали поночі наляпати на стерні, те і було наше. Охоронці часто виїжджали на конях на поле і вночі, та моїм рідним щастило з ними не зустрітися. З голодуючими мало хто ділився. Але бувало й так, що ходить попід двір голодна людина, то в кого залишався в казанку куліш, то й ділилися з нею. Їли в основному з рослин лободу, жалку кропиву, з цвіту акації пекли млинці, з жолуддя розмеленого варили куліш і пекли теж млинці, але вони були не смачні, гіркі.

*Записала вчителька Івашківської школи
Неоніла Станіславівна Філіпович,
14 квітня 2008 р.*

КИРИЧЕНКО Ксенія Павлівна

1921 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1933 року, бо було на той час 12 років. Сім'я була велика, жили досить так бідно, та ще й забирали все до останньої зернини. Ходили в ліс збирати жолуді, потім їх сушили, перетирали на жорнах і пекли на воді коржики. Ділили, як могли, бо ці коржики були замість хліба. Люди помирали цілими партиями, виживали лиш ті, хто мав десь трошки якогось зерна і ті, хто був «кулаком».

Людей хоронили на двох кладовищах. Був такий чоловік, що копав ями для померлих. Його за це годували, а як хто не мав чим погодувати, то за це розраховувався колгосп, тільки, щоб трупи не валялися по селі. Це був наказ Сталіна.

*Записала
Ірина Володимирівна Бесараб,
17 квітня 2008 р.*

КОВАЛЬ Анастасія Василівна

1926 р. н.

Пам'ятаю, коли був голод. В ті часи голод спричинила радянська влада. За те, що селяни не хотіли коритися радянській владі, їх вбивали, відбирали одяг, їжу, зерно. Люди ховали зерно, продукти, намагалися вижити, врятувати себе і дітей від голодної смерті. В селах виживали лише ті, що допомагали радянській владі.

Від голоду люди божеволіли, їли своїх немовлят. Ми їли корінці від буряка, гнилу картоплю, лободу, жолуді. Не було такого, щоб допомагали один одному, кожен боровся за себе як міг. По селу їздила підвода, що збирала людей, які вже померли, їх викидали на підводу, як непотрібних. Люди падали на дорогах та гинули. Вони гинули не те, що кожного дня, а щохвилини. Часто на підводи закидали тих, що ще були живі, але вже зовсім знесилені. Говорили «дійдуть». Ось до якого голоду призвела радянська влада.

Сталін наказав відноситися до голоду як до неіснуючого явища. До загибелі селян призвело холоднокрівне рішення – забрати і вивезти все.

*Записала вчителька Івашківської школи
Людмила Анатоліївна Погоріла,
15 квітня 2008 р.*

КОВАЛЬ Євдокія Панасівна

1922 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 років. Активісти села ходили по дворах і забирали врожай. Документів ніхто не показував. Хто їх посилав – не знаю. Людей, які не хотіли віддавати хліб, карали. Хліб шукали всюди, не можна було нічого заховати,

все знаходили і забирали. Шукали довгими загостреними прутами. Активісти забирали не тільки хліб, а все, що було в хаті.

Під час голоду люди їли жолуді, цвіт акації, ягоди, зелені яблука, навіть бур'яни, пирій*, лободу, щавель.

До колгоспу люди вступали примусово. Хто не вступав, відбирали все, виганяли з хати, висилали до Сибіру.

Тим людям, які вступили до колгоспу, давали їсти. З колгоспу нічого не можна було взяти. За п'ять колосків давали 5 років тюрми.

З голоду люди почали помирати зимою і весною 1933 року. По селу їздила підвода, яка збирала померлих і відвозила на цвинтар, там їх ховали.

Померлих від голоду поминають в церкві і на цвинтарі.

Записав депутат сільської ради

Павло Єремійович Андронюк,

17 квітня 2008 р.

КОВАЛЬ Наталія Трохимівна

1926 р. н.

Пам'ятаю я голодомор і 1932–1933 рр. І хоча мені в 1932–1933 рр. було лише 7 років, та я пам'ятаю, що навесні 1932 р. дуже йшли дощі і був гарний врожай. Але восени цього року була страшна «викачка» всього урожаю. Приходили в кожену хату і все забирали, грабували. Це була, так звана тоді, контракція, яку повинні були виконувати всі, хочеш ти цього чи ні.

Пам'ятаю, що Волковських з хати вигнали через те, що знайшли в них зерно. Колгоспні комори стеріг Лизогуб Пилип. На заслання вислали Радішевського, Волковського Яника. Там їх і розстріляли.

Зерно люди ховали всюди, але майже скрізь його знаходили палицями з залізними гачками. Шукали зерно такі люди як Сандул, Червиченко, Хантила, Фасоля Гаврило і Дудник Кифір.

В колгоспі людям їсти давали куліш, горох. В тих, хто не йшов в колгосп, забирали не тільки продукти, а й одяг, який продавали збирачі в сусідніх селах. В нас хотіли килим забрати, та батько перед їхнім приходом заховав його у столярський верстат. Мама міняла всі речі, одягу на продукти. На поле йти збирати колоски чи качани кукурудзи забороняли. А хто це намагався робити, то дуже били. Охороняли поля ланові. В колгосп людей змушували йти, а хто не йшов, в того забирали останню худобину. В цьому випадку людей виручав ліс: ягоди, гриби, черемша, жолуддя. І то людей перестрівали і забирали цю поживу.

Держава піклувалася про сиріт. Мене і ще трьох братів після смерті батька, матері, братика від голоду віддали в інтернат. Опікуном нашим був Климчук Данило. В інтернаті нам було непогано. На кожного з нас давали по 400 гр. хліба. В той час не голодував той, хто зразу пішов в колгосп. В них була і корова, і їжа. Голодуючим допомагали лише рідні. Мені ж доводилося теж їсти бруньки з липи, кропиву, качани з кукурудзи.

* Пирій – злакова багаторічна трава, бур'ян; лікарська рослина (використовуються кореневийица).

Померлих з голоду ховали без домовини, замотували в тряпки та й вивозили на старий цвинтар. Своїх рідних, що померли в 1932–1933 рр., ми поминаємо завжди, наймаємо кухлики.

В загибелі багатьох людей від голоду вважаю винною владу.

*Записала вчителька Івашківської школи
Неоніла Станіславівна Філіпович,
15 квітня 2008 р.*

КОВАЛЬ Олена Іванівна

1932 р. н.

Про голод я мало знаю і чула. В нашій сім'ї було 4 дітей і батьки. Голодовку перенесли, всі вижили. Мама померла в 44 роки, але не в голодовку. Пам'ятаю, розповідали мені про сусідку Могилівську Дарку, що в неї вбили чоловіка, а діти повмирали і вона сама носила їх на цвинтар і клала в ями, в яких уже були покійники.

Ще жила сім'я Сурихи Оксани, яка через голод вся померла.

*Записав учитель Івашківської школи
Сергій Петрович Боцул,
16 квітня 2008 р.*

КОЗОРИЗ Пелагея Іллівна

1924 р. н.

Пам'ятаю добре голод 1932–1933 року, 1946–1947 років. Причиною голодомору був неврожай, засуха. Не пам'ятаю, хто відбирав у людей вирощене в полі, на городі. За винагороду активістам від влади теж не пам'ятаю. Пам'ятаю, що приходили вони до хати без дозволу і починали шукати зерно і все, що з продуктів заховане. Коли приходили відбирати хліб, то люди зачинялися, але все одно вдиралися в будинки. Жодного кілограма зерна, квасолі не можна було ніде заховати. Добре пам'ятаю Теклю Козоріз, яка шукала в будинках заховані продукти. До хати заходило по 2–3 чоловіка, які перевертали глечики, навіть у печі. Тим, хто пішов у колгосп, давали куліш. У багатьох односельчан забирали і одяг, і худобу.

Ми чули, що є такий закон про «п'ять колосків», знали, якщо на колгоспному полі збирати зерно, то будуть судити. Жодного колоска не дозволяли збирати у полі. Вже не пам'ятаю, хто охороняв поля, колгоспні комори. В колгоспи добровільно йти ніхто не хотів, людей змушували йти, бо забирали все. Худобу переходували в хлівах, щоб її не забирали в колгосп. Не всі голодували в селі. Ті, що зуміли заховати зерно, ті й вижили. Під час голоду допомагали, здебільшого, один одному рідні, нам допомагала тітка Тетяна та дід Іван.

Коли з'явився щавель, молода кропива, то тоді стало легше. До кукурудзяної крупи підмішували жолуддя, кору дуба. В колгоспи добровільно йти ніхто не хотів, людей змушували, бо забирали все. Худобу переходували в хлівах, щоб її не

забирали в колгосп. Протягом цілого дня ходили забирати у людей зерно, продукти, до кожної хати приходили по декілька разів.

Люди почали помирати з голоду у 1933 році, мій батько Ілля помер з голоду у 1947 році. Дітей, які залишалися круглими сиротами, відправляли в дитячі будинки.

Записала секретар сільської ради

Галина Григорівна Козоріз,

15 квітня 2008 р.

КОРОВКО Олена Сузанівна

1931 р. н.

1932–1933 роки я пам'ятаю з розповідей батьків. Тоді був неврожай, люди їли гнилу картоплю, розтерте жолуддя. Ходили попід хати сільські дядьки і забирали зерно, продукти, одяг. Винагороди були від влади за донесення на сусіда про приховування зерна. Якщо сусід побачив у сусіда якісь продукти чи зерно, то часто було, що доносили на сусіда, а за це отримували зерно. Документів якихось на вилучення продуктів активісти не мали. А до людей мені невідомо, які покарання застосовували, знаю лише, що їх забирали в тюрму, а звідти вже рідко хто виходив. По хатах ходили без зброї. Прийшли до хати, забрали все і пішли. Проти них люди ніяк не боронилися, лише діти кричали і плакали. Продуктові припаси люди ніде не могли сховати, пробували ховати у грубку – і там знаходили. Шукали палицями з залізними гачками гладкі сільські дядьки. Один там шукав, другий в іншому місці. До хати приходило двоє-трое. Навіть ходили групами. Заховати продукти від них просто було неможливо. Може дехто і зумів заховати, але моїм батькам це не вдавалося.

Тим, хто пішов у колгосп, їжу давали. На полі був великий котел, там і варили куліш або давали додому грам 100 муки. Забирали в людей не лише продукти харчування, а й одяг, худобу. Про закон «п'ять колосків» знаю. Тоді за п'ять колосків чи за качан кукурудзи садили в тюрму. В колгоспі після збирання врожаю не дозволяли збирати колоски, залишки городини. Поля і колгоспні комори охороняли сільські чоловіки. В колгосп дехто йшов добровільно, а багатьох забрали в тюрму за супротив. Людей змушували йти в колгосп, іноді просили, багато чого обіцяючи. Худобу ніде не могли від сільської влади сховати, знаходили всюди і заганяли в колгосп. До людей заходили забирати зерно, продукти і вранці, і вночі, і вдень. Забирали в людей все кожен день, що їстівного знаходили, аж поки люди в хаті не починали помирати з голоду, тоді вже переставали з'являтися в тій хаті.

Про тих, хто залишався живими, держава не дбала. У селі всі голодували, за винятком тих, хто прислужував владі, бо в них не забирали корів, свиней. На вулиці, де я жила, зі ста душ померло тридцять. Сусіди виносили своїх дітей з хати і викидали у викопану яму. З голодуючими ніхто нічим не ділився, тому що ділитися було нічим. Коли не було що їсти, то їли кропиву, лободу. Людоїдство було у 1933 році в нашому селі, так говорила моя мама.

Померлих від голоду згадують в нашому селі в церкві. Згадували їх і за часів радянської влади, згадують і тепер. Пам'ятника померлим від голоду в селі немає, а пам'ятний хрест є. Сучасна молодь знає про голод 1932–1933 рр. Дітям я розповідала про голодомор. Діти вірять тому, що було, а онуки – ні.

У загибелі багатьох людей винною я вважаю владу.

*Записала вчителька Івашківської школи
Неоніла Станіславівна Філіпович,
14 квітня 2008 р.*

КОСА Фросина Андріївна

1930 р. н.

Причиною голоду було те, що була сильна засуха, не було довго дощу. По хатах ходили бригади і відбирали в людей те, що знаходили. До нас і на нашому кутку ходив з бригадою Чухрій, батько Антоновської Ганни. В них ніяких документів не було і ніяких вони пояснень не давали на те, що відбирали. Ходили без зброї. Були випадки, що активісти били людей. Крім зерна забирали і худобу. Люди дуже голодували, ходили збирати колоски, але їх гонив лановий. Не давали збирати колоски, староста гонив з поля, ним був Олени Косої батько (Сивини). Люди погоджувались іти в колгосп, бо там давали трохи їсти.

В голод 1933 р. помер батько і брат Іван. Голод 1933 р. дуже страшний, бо голод 1947 р. був легший, виручала Західна Україна. Нашій сім'ї ніхто не допомагав, виживали самі, як могли. Влітку їли лободу, пекли лободяники, їли акації цвіт, порпали бульбочки червоного горошку. Тих, хто помирав, вивозили підводами, ховали без домовини. Скидали в яму по декілька покійників.

*Записала фельдшерка Івашківського фельдшерсько-акушерського пункту
Світлана Іванівна Андронюк,
15 квітня 2008 р.*

КОСТЕНКО Максим Олексійович

1926 р. н.

Пам'ятаю голод, бо сам ледь не помер від голоду. Це був штучний голод, тому, що хліб в людей був, але його забирали увесь до зернинки. Це була така команда на чолі з Линчицьким Янком. Кличка в них була «комнезами». Вони говорили, що це було дорученням влади. Люди помирали масово. Була така людина, яка копала ями для померлих, за це люди давали поїсти, а якщо в кого не було, що дати, то розраховувався колгосп. Були випадки людодства в селі. Люди пухли від голоду та вмирали на ходу. Виживав тільки той, хто був при владі.

*Записала працівник сільського будинку культури
Галина Іванівна Міщенко*

КОСТЕНКО Ольга Матвіївна*1929 р. н.*

Хоч була і зовсім малою, але добре пам'ятаю голод 1933 року. В пам'яті збереглася та картина, як ми сиділи в хаті, а прийшли забирати все. Діти почали плакати, а мати сказала; «Забираєте все – забирайте й дітей», – і почала нас виводити на вулицю. Але ті, хто прийшов забирати, лише посміялися. Проходили цілими командами, бувало вдень, а то й вночі. Перевертали догори дном все, що тільки можна було. Пам'ятаю, мати заховала в баночці трішки якогось зерна, але його знайшли і забрали, а баночку розбили зі злості. Годували нас мерзлими буряками, листям з вишні, жолуддям.

Померлих людей хоронили на кладовищі, бувало таке, що викопують яму для покійника, поки його привезуть, а там уже 3–4 людей мертвих.

*Записала працівник сільського будинку культури
Галина Іванівна Міщенко*

КРИНИЦЬКИЙ Максим Давидович*1930 р. н.*

З розповідей батьків знаю про голодомор 1932–1933 рр., а про голод 1946–1947 пам'ятаю небагато. Пам'ятаю, як приходили двоє чоловіків з сільської ради забирати зерно, якого в нас не було. Тоді взялися шукати. Те, що було заховано батьками – все знайшли. Приховати щось було неможливо. Голодні люди виходили на поле після збору урожаю, але за знайдений ними навіть один качан кукурудзи чи жменю зерна – судили. Поля охороняли ланові, а зібраний урожай колгоспний – комірники.

Добровільно йти в колгосп ніхто з хороших господарів не хотів, але їх зивали до сільської ради і примушували погрозами. Той, хто йшов все-таки в колгосп, свою худобу не переховував, бо тоді в нього її не забирали. Зерно і продукти приходили забирати майже кожен день. Масово почали люди помирати навесні 1933 року. Не голодували в селі лише начальники. Один одному допомагали лише рідні. Наша сім'я не мала допомоги ні від кого. Ми їли кропиву, лободу, жолуддя, варили листя липи. З диких тварин, птахів, плазунів їжу не вживали. В містах можна було щось з їжі купити чи вимінати, лише б було за що купити і за що вимінати.

Померлих від голоду ховали на цвинтарі. Тим, хто займався похованням померлих, нічого не платили. Померлих поминають на Проводи, Зелені свята, згадують і поминають в церкві лише тепер, а за радянської влади не поминали. Сучасна молодь знає про голод 1932–1933 рр., так як про це їм розповідають рідні.

Винною у загибелі багатьох людей вважаю тодішню владу.

*Записала секретар сільської ради
Галина Григорівна Козоріз,
15 квітня 2008 р.*

МЕЛЬНИК Марія Омелянівна

1933 р. н.

Мати родила в чужій хаті, бо вигнали зі своєї хати (рідний брат, який був активістом). Пішли в чужу хату жити. Забирали все. Тато був столяром. Поробив дерев'яні столи, лавки, прийшли і забрали (Дудник Кифір). Ходили свої люди і забирали все, що було. Одну жінку виганяли із хати [...], а вона їх «обробила». Чула за «5 колосків». Наказували, висилали із села. Люди помирали з голоду, не було що їсти. Хто мав трохи зерна, той і вижив. Віддавати зерно не хотіли, бо треба було годувати трьох дітей. Батько допомагав сім'ї своєю роботою. В колгосп пізніше пішов, на пилорамі працював. Була в селі жінка, яка їла дітей. Чула від батьків про це.

Записала педагог-організатор Івашківської школи

Тетяна Тимофіївна Мельник,

15 квітня 2008 р.

МЕЛЬНИК Текля Яремівна

1929 р. н.

Голод 1932–1933 рр. не пам'ятаю, бо мені було 3 роки. З розповіді мами знаю, що зразу було що їсти. А потім, коли почали шибати по хатах активісти, то їсти не стало зовсім. Забирали усе, що було в хаті. Отоді люди і почали помирати. Із розповідей сестри знаю, що ніхто не дозволяв збирати колоски. Людей, дітей ловили, навіть били. Їли жолуддя. Терли його на муку і пекли коржики. Дерли мох, сушили, робили муку. Батько з колгоспу приносив кукурудзу, яку ховав на полі лісника і мама пекла кукурудзяні пончики, додаючи туди дрібно порізану лободу. Їли мерзлу конину. Сестра розказувала, що на їжу міняли все, що можна було виміняти: взуття, одяг. Говорили, що у Яру жила баба Кітчиха, яка із своїм сином їла людей. Людей померло багато. Ніхто не знає скільки.

Раніше про голод 1932–1933 рр. взагалі не згадували. Це тепер можна про нього розказувати і не боятися. А раніше боялися про це говорити. Нині чуємо і по радію, і по телевізору, і в газетах пишуть. Померлих згадували родичі і близькі на Проводи, в церкві. На цвинтарі найбільше було поховано померлих від голоду. Недавно встановили хрест, а батюшка його освятив.

Записала бібліотекарка

Віра Прокопівна Герєга,

16 квітня 2008 р.

МІЩЕНКО Олена Микитівна

1927 р. н.

Добре пам'ятаю голод і 1933 року і 1946–1947 років. В 1933 році влада забирала хліб. Організовували такі команди, ходили попід хати і кричали: «Вимагаємо залишки хліба», а забирали не залишки, а що тільки було, до останньої зернини.

В них були такі залізні палиці, якими вони шукали зерно. Їх називали «грабіжниками». Пам'ятаю, як ходили на поле, коли зібрали урожай: назбираємо чого трішки, а сторож і те забере, та ще й палицею зверху наб'є.

Помирали люди на очах, як мухи, навіть страшно згадувати. Були в селі випадки, коли їли людське м'ясо, не говорячи про чужих дітей, а їли навіть своїх дітей. В нашій сім'ї такого не було, але ми їли, що тільки було на землі. Не знали, чи можна його їсти, чи ні, чи добре воно, чи ні. Були випадки, коли помирали від отруєння.

Записала працівник сільського будинку культури

Галина Іванівна Міщенко,

17 квітня 2008 р.

ОЛІЙНИК Василь Климович

1928 р. н.

Про голодомор 1932–1933 рр. трохи пам'ятаю, а трохи знаю із розповідей. Причиною голоду був неврожай. Хто відбирав у людей вирощене в полі, на городі, не знаю. Чи мали активісти якісь документи на вилучення у людей продуктів харчування, мені невідомо. Не мали вони зброї. Батьки розповідали, що людей, які чинили супротив владі, висилали з села. Активісти ходили із палицями-шпичками і по городі, і по хаті, і по господарських прибудовах, шукаючи зерно. Їх приходило по 4–5 чоловік. Ніхто від них не оборонявся. Тим, хто вступив до колгоспу, давали їсти. Варили великий котел супу, різні похльбки, кашу, а увечері давали стакан муки. Все забирали лише в тих, хто не пішов до колгоспу. Що був такий закон про «п'ять колосків» не чув, але знаю, що збирати те, що залишилося у полі, не дозволяли. Поля пильно стерегла сторожа. Добровільно йти в колгосп не хотіли, змушували насильно писати заяви. Щоб вижити, старались йти в колгосп. Під час голоду ніякої допомоги ні від кого не мали. Дітей-сиріт забирали у місцевий притулок. Вживали в їжу цвіт акації, спориш, кропиву, щавель, листя з дерев. Акацію навіть стерегли. Скільки померло людей від голоду – не знаю, багато. Була жінка Кітчиха, яка дітей заманювала, вбивала і їла їх м'ясо. Будеївську дівчинку, яку узяла пасти корову, убила. Коли сестра дівчинки викликала міліцію, то знайшли м'ясо в горшку, а голову в зільниці. Вона і мене та других дітей заманювала.

Хоронили людей на старому цвинтарі. Їх поминають рідні на Проводи, у церкві. Дітям та онукам розказую про ті страшні часи. Винним у загибелі багатьох людей вважаю неврожай.

Записала секретар сільської ради

Галина Григорівна Козоріз,

15 квітня 2008 р.

ОЛІЙНИК Галина Іллівна

1928 р. н.

Дуже добре пам'ятаю голод 1932–1933 рр. Причинами його, на мою думку, були неврожай і засуха. Але влада теж винна, бо забирала увесь і той врожай, що

люди зібрали за таких несприятливих умов. Вирощене у полі, на городі відбирали у людей активісти села. Хто не віддавав зерно, яке знаходили, забирали силою. Може хтось і ховав, але це було зробити майже неможливо. Закопували в землю, ховали за іконами, в стрісі т. д. Коли активісти заходили до хати, батьки садовили дітей на горшок із зерном. Кифір Дудник (Бомба), який був у складі групи, що відбирала у людей харчі, піднімав дітей і забирав зерно. Приходили і вдень, і вночі, і вранці, і ввечері.

Тим, хто пішов до колгоспу, давали куліш. Поля охоронялися. Коли ми пішли в поле збирати колоски, Бабський Михайло нас нагайкою гнав. У хаті Городенського був дитбудинок (де жив Коровко Іван). Не голодували ті, хто був ближче до комори.

Люди споживали в їжу жолуді, кропиву, лободу, цвіт акації, різне коріння, плоди диких яблунь, груш. Ніхто нікому не допомагав, бо не було чим, всі люди голодували. Біля нас жив Мокій. У них було 7 дітей. Вони всі померли і батьки їх поїли. Померлих на кладовище тягли на ряднах, бо не було кому нести, і скидали в одну яму. Їх поминають рідні у церкві. Встановлено хрест на місці, де найбільше хоронили померлих від голоду.

*Записала медсестра Івашківського фельдшерсько-акушерського пункту
Олександра Григорівна Колісник,
15 квітня 2008 р.*

ОЛІЙНИК Ганна Ізотівна

1926 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 років. Мені було 6 років, коли почався голод. Знаю добре, що в цей час помирало багато людей, тому, що в хату, де вони проживали, приходили люди з нашого села, перевертали все в хаті, та забирали все, що було з харчів. Забирала врожай влада. Колгоспні поля охоронялися лановими, які не дозволяли ні взяти, ні вкрати. Худобу не можна було ніде заховати, тому її і не ховали. Вжити вдавалося лише тим, хто щось заховав, та й не голодували лише ті, що мали їсти. А їли переважно жолуді, бур'яни. Люди вмирали часто, хоронили їх на цвинтарі самі рідні, або родичі. Поминають цих людей в церкві та на кладовищі.

*Записала
Ірина Володимирівна Бесараб*

ОЛІЙНИК Марія Максимівна

1928 р. н.

Пам'ятаю голодомор 1932–1933 рр. трохи із розповідей батьків. Сільські активісти приходили до людей і забирали все зерно з наказу керівництва. Документів не показували. Хто не йшов в колгосп, того висилали із села. А хто ішов в колгосп сім'єю, тому нічого не було. Про колоски не чула. Люди самі ходили на поле

і збирали колоски, але їх звідти гонили. В той час забирали худобу, зерно. Худобу держали в сараях, а потім в сінях, хаті.

Записала педагог-організатор Івашківської школи

Тетяна Тимофіївна Мельник,

15 квітня 2008 р.

ОЛІЙНИК Олександра Іванівна

1930 р. н.

Голод 1932–1933 рр. сама не пам'ятаю, лише з розповідей батьків. Причиною голоду був неврожай. А вирощене на городі в нас забирали Палясний Сафон, Фасоля Варивон. Не знаю за що, але з села вислали Антипа, Марка. Приховати щось з зерна чи продуктів було неможливо. Шукали по хаті і по подвір'ї палицями з залізними на кінці шпичками. Мати було заховали зерно в горшку в печі, але його там знайшли. Тим, хто пішов в колгосп, давали на обід баланду. У нас забрали худобу, тому що ми не були родичами комусь з начальства. Про закон «п'ять колосків» знаю, бо за жменю знайдених на полі колосків з нашої рідні посадили в тюрму Стасю. А збирати у полі колоски чи залишки городини не дозволяли. Поля і колгоспні комори охороняли Харитон, Корній. Дехто з людей хотів іти в колгосп, інших змушували.

Забирати в людей зерно, продукти приходили в будь-який час. До хати до нас з обшуками приходили багато разів. Почали помирати люди з голоду навесні 1933 року. Не голодували лише ті, хто відбирав хліб, ті ж і вижили. У виживанні голодуючим допомагали лише рідні. Люди їли гнилу картоплю, жолуддя, пекли з них коржі. Нашій сім'ї допомагала бабуса Соломія. Вона дала нам поросю, пшеничних висівок. З рослин ми споживали лісові ягоди, солили бурячиння. З диких тварин траплялося їли і зайчатину. У місті посуду міняли на крупи. Там голоду не було. Відомостей про померлих у селі у мене немає, знаю лише те, що їх було дуже багато. З розповідей батьків знаю і про людодство в селі. Померлих хоронили безкоштовно на старому цвинтарі. Їх поминають рідні на Проводи, Зелені свята в усі наші часи. Церква в нашому селі є, але не знаю до якого патріархату вона відноситься. Померлим від голоду в селі встановлений хрест. Сучасна молодь про голод 1932–1933 рр. знає. Про нього я теж розповідала своїм дітям, онукам. У загибелі багатьох людей від голоду я вважаю винною владу.

Записала секретар сільської ради

Галина Григорівна Козоріз,

15 квітня 2008 р.

ОЛІЙНИК Олександра Михайлівна

1921 р. н.

Причиною голоду була засуха, неврожай. Зібраний врожай забирала влада. Ходили по хатах комсомольці і забирали хліб. Шукали скрізь: і надворі, і в хаті.

Ховали зерно в горшки, у грубу, замащували глиною і все одно знаходили, стукали паличкою, піднімали дітей (тому що дітей садили на те місце). Шукав хліб по хатах Дудник Кифір.

У нас у сім'ї не було страшного голоду. Що було на городі, те й їли. Зерно забирали, але була корова. Тато поїхав на Дон і привіз звідти мішок муки. То ми мали, що їсти, хоч трохи. У сім'ї від голоду ніхто не помер. А були люди, які помирали. Іде людина по дорозі, сіла під плотом і померла. Ховали людей, хто міг: сусіди, родичі. Везли підводою на старий цвинтар і кидали в яму по 3–4 людини без домовин.

Я чула закон про «п'ять колосків». Метушевська Сіма взяла в колгоспі 5 буряків, то її заарештували на 5 років.

Під час голоду люди допомагали один одному, сусіди ділилися одні з одними. Давали сиротам загиблих людей їсти, забирали в патронат.

Батько пішов у колгосп. Забрали у колгосп коня. Ми вважалися багатішими людьми, бо у нас була хата непогана і вікна з віконницями. У кого хата була покрита жестю – це був куркуль. Цих людей виводили на вулицю, кричали, що вони куркулі, чіпляли дощечку на шию і водили по селі, показували цю людину, ганьбили.

*Записала вчителька Івашківської школи
Світлана Іванівна Мельник,
14 квітня 2008 р.*

ПАЛЯСНА Ганна Юхимівна

1927 р. н.

Про голод 1932–1933 рр. пам'ятаю. Влада забирала урожай, тому й голодували. Вважаю, що у людей відбирали вирощене енкаведисти. Не пам'ятаю, чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна. Документів на збирання продуктів не було. Покарання до людей застосовували різноманітні: вислання, арешти і навіть вбивали. Ті, хто ходили відбирати хліб, не мали зброї. Люди не боронилися від них. Приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів було неможливо. Свої сільські люди шукали у своїх односельців залізними палицями, вигортали піч, грубки. До хати заходили 7 чоловік, від сільської ради уповноважений Федір Бабський, Сафон Палясний. Продукти не можна було ніде заховати. Хто пішов до колгоспу, тому давали їсти один раз на добу.

Активісти забирали все, що їм сподобалось: і худобу, і продукти, скрині, одяг, били жорна. Про закон про «п'ять колосків» мені відомо. Судили за п'ять колосків. Ні залишки городини, ні колоски не дозволяли збирати. У колгоспі не хотіли люди йти добровільно, їх змушували йти, забирали худобу, їжу, і люди, щоб не померти з голоду, йшли в колгосп. Приховати худобу було неможливо. Збирачі зерна, продуктів ходили здебільшого вночі. Приходили стільки разів, поки не заберуть все.

Люди з голоду почали помирати з осені 1932 року, а найбільше померло навесні 1933 р. Діти помирали. Держава не опікувалась ними. Рідко хто виживав, якщо забирали якісь родичі. Хто був при владі, той не голодував на той час. Хто силоміць пішов у колгосп, той зумів вижити. Між собою люди не допомагали один

одному, лише близькі родичі. Для того, щоб вижити, їли жолуддя, зелене жито, дикий горошок*. У місті можна було щось купити, але не було що міняти і не було за що купувати. Не знаю, скільки людей померло в селі. У нашому селі були випадки людодійства. Померлих хоронили живі родичі без труни, в рядні. Ніхто не платив тим, хто займався похованням. В нашому селі хоронили всіх на старому кладовищі.

Померлих від голоду поминають, якщо живі рідні, які їх пам'ятають, на Проводи. Тепер поминають, а за радянської влади церкви були закриті і ця тема була заборонена. Пам'ятника померлим від голоду у нас в селі не встановлено. Про той час я розповідаю дітям та онукам, а сучасна молодь мало цікавиться подіями того часу. Я вважаю винними у загибелі багатьох людей і владу.

*Записала медсестра Івашківського фельдшерсько-акушерського пункту
Надія Анатоліївна Підгаєцька,
15 квітня 2008 р.*

ПАЛЯСНИЙ Петро Макарович 1928 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. У 1932–1933 роках урожай забирала влада. Вважаю, що вирощене в полі, городі забирали енкаведисти. Не знаю, які винагороди давала влада, але заохочувалося донесення на сусіда про приховування зерна. Ті, що відбирали зерно, не показували ніяких документів. Ніхто про документи й не питав. До людей застосовували різноманітні покарання – від побиття і висилання – до розстрілу. Люди, які ходили відбирати хліб, не мали зброї. Якусь частину зерна, продуктів, овочів не можна було приховати. Заховані продукти шукали свої сільські люди: Федір Бабський, Сафон Палясний, інші. Приходили по 7–8 чоловік: сотник, представник від сільської ради, десятники. Заховати продукти було неможливо: перевертали все, протикали землю залізними палицями, вигортали з печі весь попіл. Тим, хто пішов у колгосп, давали їсти в обід, один раз на добу. Активісти забирали з будинків все, що їм сподобалось: худобу, одяг, продукти, розбирали сарай, били жорна.

Про закон «п'яти колосків» знаю: за п'ять колосків садили в тюрму. Залишки городини, колоски у полі не дозволяли збирати. Поля охороняли ланові, колгоспні комори – сторожі. Люди не хотіли йти добровільно в колгоспи, їх змушували. Коли забирали все з хати, то щоб не померти з голоду, йшли туди. Там хоч раз в день давали миску кулешу. Заховати худобу було неможливо. В будь-яку пору доби ходили забирати у людей зерно, продукти, здебільшого вночі. Приходили до хати по кілька разів, щоб забрати все. Люди почали вмирати з голоду восени, більше взимку, а найбільше вже навесні. Держава не опікувалась малими сиротами. Вживали ті, кого забирали родичі.

У селі не голодували ті, хто пішов у колгосп. Між собою допомагали один одному тільки близькі родичі. Засоби виживання були різні. Їли усе, що тільки

* Дикий горошок (віка посівна, горошок посівний, мишачий горох) – кормова культура з сімейства бобових з рожевими або бузковими квітами. Рослину здавна вживали в їжу. Насіння використовували замість хлібних злаків, хоча борошно виходило гіркуватим на смак. Знайшов застосування в народній медицині (порівн. прим. на с. 781).

можна: жолуддя, зелене жито, цвіт акції, дикий горошок. У містах можна було щось купити, але не було що міняти і не було за що купувати. Не пам'ятаю, скільки людей померло у селі. У нашому селі відомі випадки людодства. Хто з родини був живий, той і хоронив померлих, виносили в ряднині, так і ховали без труни, часом в одній ямі по 2-3. Нікому не платили за поховання померлих. В селі хоронили всіх на старому кладовищі.

Якщо живі рідні, які їх пам'ятають, то поминають на Проводи. Тепер поминають, а за радянської влади церкви були закриті і ця тема була заборонена. У нашому селі є Святопокровська церква Московського патріархату. В селі не встановлено хреста, пам'ятника померлим від голоду. Розповідаємо дітям та онукам про голод 1932–1933 рр., але сучасна молодь мало цікавиться подіями того часу. Я вважаю винними у загибелі багатьох людей влади.

*Записала медсестра Івашківського фельдшерсько-акушерського пункту
Надія Анатоліївна Підгаєцька,
15 квітня 2008 р.*

ПЕТРИЧЕНКО Ганна Василівна

1924 р. н.

Був хліб, але забирала влада. А як появлявся хліб, люди наїдалися і помирали. Вивозили їх підводами. Батьків не було, діти були самі. А представники влади забирали хліб. Сховати нічого не ховали, бо не встигли. Забирали свої місцеві. Їм платили і вони забирали. Мама назбирала грибів і гнилих помідор. Від цієї їжі захворіла сестра – здуття живота – так і померла. Рідні не бачили, коли забирали померлих, бо самі не могли вийти, не мали сили. Скільки людей померло, не пам'ятаю, бо була ще мала.

Були випадки, що люди їли людей. Жила така сім'я недалеко від нас. Пам'ятаю, як вели людоджерку: їй почепили відро з м'ясом на шию, а вона хапала звідти куски і їла. Коли проводили її повз наш двір, батько перескочив через ворота і почав її дуже бити, бо вона з'їла мою сестру, яка пасла їй корову. Ця жінка заманювала до себе дітей, вбивала, варила з них холодець і носила на станцію Кодима, продавала.

Хоронили померлих на цвинтарі. На якому, не пам'ятаю, але врзалося в пам'ять, що селом їздила підвода, на яку вантажили померлих. Говорили, що їх скидають в одну яму. Які причини голоду, не знаю. Був урожай, був хліб, а люди помирали.

*Записала бібліотекарка Івашківської школи
Галина Петрівна Піддубна,
16 квітня 2008 р.*

ПІДДУБНА Антоніна Миколаївна

1924 р. н.

Про голодомор пам'ятаю. Була ще мала, але пам'ятаю, як їли жолуді. Хліб був, але забирала влада. В селі був Кифір Дудник. Приходив і забирав хліб. Мама каже:

«Лишіть хоч трохи хліба». Але він забрав і побив горшки. Мама збирала гнилу картоплю, пекла млинці. Вижило тільки двоє дітей, решта померли від голоду.

Коли йшли в колгосп, то брали з собою дітей, щоб поїсти кулішу, якого там давали. Був по сусідству дід Захарко, то він не голодував, в нього були воли. Їли лободу, жолуді, гнилу картоплю. Людей померло багато. На цьому цвинтарі, що біля ферми, викопували ями і кидали в них по декілька людей. Люди їли дітей.

Теперішня влада згадує про померлих від голоду. Батюшка правив на цвинтарі панахиду. Встановлено хрест. Хто був винен у тому, що був голод, не пам'ятаю, бо була мала.

*Записала бібліотекарка Івашківської школи
Галина Петрівна Піддубна,
14 квітня 2008 р.*

ПІДДУБНА Марія Миколаївна

1927 р. н.

З розповідей батьків голод 1932–1933 рр. трохи пам'ятаю. На мою думку, причиною голоду було те, що весь урожай забрала влада. У нас забрали весь хліб, не дивлячись на те, що жив у нас якийсь Хільман, якого з Москви прислали для ви-качки хліба. Цей чоловік розгортав нас (дітей) на печі, шукав під тією рядниною, на якій ми сиділи, чи мати не насипала зерна. Ті, що відбирали, не мали ніяких документів на збирання продуктів. Шукали зерно навіть у стріхах, розшивали хати. Так, у Кислиці Івана та Жука Дем'яна зробили. То вони у нас ночували, бо не було їм де дітися. Люди боялися йти до своїх хат. Тож приховати якусь частину зерна чи продуктів було неможливо. Пробували люди ховати продукти в ямах у льохах. Ми вижили завдяки тому, що теж діжку з зерном закопали в льоху в ямі. А ще була корова. Тим, хто пішов до колгоспу, давали сьорбу, а ми дома її розводили молоком. Забирали в людей лише продукти.

В колгосп добровільно йти не хотіли. Коли мій батько пішов записуватися в колгосп, то повертаючи назад йому сказали: «Ми що, на твоїх дітей будемо робити?» Хто ж не йшов до колгоспу, в того забирали худобу. Забирати зерно, продукти до нас приходили вночі.

З голоду почали помирати весною 1933 року. Малих сиріт забирали в патронат, там їх годували. Не голодували лише ті, хто верховодив в селі – начальство. У виживанні від голоду люди не допомагали одне одному, рятував кожен себе. Люди їли бур'яни, а нас рятувала корова. Допомоги ми не мали ні від яких родичів, бо ті і самі голодували. Люди їли лободу, кріп, цвіт акації. В місті мати міняла молоко на кукурудзу. З нашого роду померли від голоду мої бабуся та дідусь. Сливінській Віктор кожен день вивозив покійників на цвинтар. Це робив він безплатно. Відомий мені і випадок людодїства. У Москальовім Яру жінка заманювала пастушків до себе, вбивала, варила і їла їх.

Померлих від голоду в нашому селі всіх ховали на старому цвинтарі. Їх поминають рідні на Проводи, Гробки, Зелені свята в усі часи. Церква є в нашому селі. А загиблим від голоду встановлений в селі хрест. Про голод я розказувала своїм

дітям і онукам. Сучасна молодь про голод знає. Винною у загибелі людей від голоду вважаю владу.

*Записала секретар сільської ради
Галина Григорівна Козоріз,
14 квітня 2008 р.*

ПІДДУБНИЙ Іван Кирилович

1933 р. н.

Пам'ятаю голод зі слів батьків. На полі «Пні» були кагати з картоплею. Вона була погнила, чи, може, було вивезено навмисне. Люди ходили вночі, розпорпували кагати і крали картоплю, щоб поїсти. До ранку треба було втекти, бо били, щоб не крали. Били ті, які були наглядачами. Покійна дружина Анастасія, згадувала, що у неї було 3 сестри. В хаті не було нічого, на печі тільки свитинка. Прийшов Сафон і з-під однієї з сестер витягнув свитинку і забрав. А на святий вечір старша сестра принесла своїм голодним сестрам кутю і квасоллю. Лиш зайшла до хати, щоб врятувати сестер, а Сафон прийшов, забрав ті горнятка і порозсипав по снігу – нехай куркульські діти поздиhaють з голоду. Влада зробила голодомор, щоб люди повмирали. Був хліб, все родило.

*Записала бібліотекарка Івашківської школи
Галина Петрівна Піддубна,
17 квітня 2008 р.*

ПІДДУБНИЙ Микола Кирилович

1928 р. н.

Про голод пам'ятаю зі слів своїх батьків. Тато казав, що був хліб. В колгоспі все було, але були такі люди, які забирали урожай. Це були: Кифір Дудник і Сафон Палясний. Люди їли картоплю гнилу і жолуді. Мої батьки пішли в колгосп, бо там давали куліш і кашу. Мама хотіла вкрати, щоб нагодувати нас, то її побили і вигнали з колгоспу.

*Записала бібліотекарка Івашківської школи
Галина Петрівна Піддубна,
14 квітня 2008 р.*

ПОБЕРЕЖНА Емілія Іллівна

1926 р. н.

1932–1933 рр. були важкими. Ходили босі, не було взуття. А в школі ховали ноги під парту, бо було холодно. В школі годували погано. Забирали все до грама, влада винна в тому, що був голод. Це був наказ від Сталіна. Все забирали комсомольці. Нікому ніхто не давав винагород. Активісти ніяких документів не показували, бо не мали. Тих людей, які вимагали показати документи, били. Непокірних

теж били, вивозили за село і розстрілювали. Мали зброю всі. В них були пістолети. Люди не боронилися. Зерно та інші продукти, хто зумів, ховав тихо, щоб ніхто не бачив. Активісти шукали заховане гострими палицями. Вони приходили групами по 5–6 чоловік. Забирали лише продукти. Поля охороняли сторожі. За п'ять колосків судили і садили в тюрму. Хто не хотів іти в колгосп, відправляли в Сибір. Були дитячі притулки, куди віддавали сиріт. Виживала фізично здорова сім'я. Люди споживали жолуддя, лободу, левурду, різне коріння. Їли навіть людей. Тих, хто помирав, збирали на підводи, везли на цвинтар і скидали в одну яму. Їх кругом ховали, на різних кладовищах.

*Записав учитель Івашківської школи
Сергій Анатолійович Василик,
15 квітня 2008 р.*

ФАСОЛЯ Ганна Тихонівна

1932 р. н.

Про голод не пам'ятаю, бо була маленька. Із слів батьків, які розповідали про голод 1932–1933 рр. Був голод, бо не було, що їсти. До них не приходили активісти. Чула про «5 колосків». Хто збирав колоски на полі, того наказували, вивозили із села. Сиротам давали їсти (в яслах). У кого був хліб (зерно), той і не голодував. Мати мене годувала молоком, щоб дитина вижила. Були випадки людодїдства. Жила жінка, яка убивала дітей, варила їх і їла.

*Записала педагог-організатор Івашківської школи
Тетяна Тимофіївна Мельник
14 квітня 2008 р.*

ФАСОЛЯ Гафія Миколаївна

1924 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1933 року. Їли все: і жолуддя, з якого мама пекла коржики, і акацію молоденьку, бурячиння. Дуже пам'ятаю, як приходили компаніями забирали все, що було. Ми були малі, плакали, але ніхто на наші сльози не звертав уваги. Старий був з рушницею, а ті з палицями. Виводили худобу з клуні, з другої половини хати, а ми малі дивилися в щілини та слухали. Ходили на поле, ховаючись, збирали залишки на полі, бувало щось приносили, а більшість забирав староста. Люди пухли від голоду, помирали ходячи.

*Записала
Ірина Володимирівна Бесараб,
4 квітня 2008 р.*

ФАСОЛЯ Катерина Федорівна

1930 р. н.

Голод 1932–1933 рр. не пам'ятаю, бо мені було лише три роки. Мама розповідала нам із меншою сестрою, що зерно, продукти закопували в землю. Говорила, що приходили активісти, а як їх звали, я не знаю. Забирали все: і їжу, і одяжину. Приходили і ввечері, і вдень.

Мама вступила в колгосп. Там давали їжу. Вона приносила в черепку баланду. Для дітей виділяли по одній порції. До поля людей не допускали. Активісти гонили людей з поля, як собак. Били і дітей, і дорослих.

В їжу вживали все: і рослини, і мишей, і горобців, шпаків, жолуді. Їли кашу з пшона, яке батько таємно закопав на городі. А також мерзлу конину, м'ясо здохлих тварин, птахів, цвіт акації. Була баба Кітчиха в Яру, яка їла людей із своїм сином. Людей померло багато. Хто їх тоді рахував?

Зараз про той голод згадують, розказують, а за часів радянської влади мовчали. Померлих згадують на Проводи, в церкві. На цвинтарі є хрест, який вказує на місце поховання померлих від голоду.

*Записала бібліотекар
Віра Прокопівна Геріга,
16 квітня 2008 р.*

ХЛІВНА Марія Петрівна

1931 р. н.

Голод 1932–1933 рр. не пам'ятаю, бо була мала. Знаю з розповідей матері. До нас приходили із комітету продзаготовки. Мій батько заховав під комин зерно. Вони знайшли і дуже побили батька. Забрали все із хати. Ми дуже плакали. У нас була багатодітна сім'я. Батько, Косий Петро Михайлович, помер від голоду. Якого року народження він, – я не пам'ятаю. Дуже тяжко було мамі.

Держава нами не опікувалася. Жили, як могли. Ходили босі. Лиш вечір – бігли до хати, бо боялися мерців. А вогню не було, щоб світити. Вживали, хто як міг. Нам ніхто не допомагав, а як іншим – не знаю. Ходили скрізь: і в ліс, і в поле, щоб знайти якусь їжу. Їли цвіт акації, кропиву, жолуді, бузину, листя вишні.

Людей померло дуже багато. Біля нас жило три сестри. Вони були різного віку: Марія, Палагна, а третю, як звали, не пам'ятаю. Дуже були опухлі, ноги здоровенні, наче надуті. Не ходили зовсім. Так і задубіли в хаті на ліжку. Кажуть, у Москальовому Яру баба була Кітчиха, яка із сином з'їла дівчину, яку найняла буцімто пасти корову.

Померлих поминали і поминають родичі у церкві і на Проводи. Раніше про голод мовчали, а тепер розказують скрізь: по радіо, телебаченню, пишуть в газетах. На кладовищі є хрест, встановлений на місці, де ховали померлих від голоду. Вважаю, що винними у загибелі багатьох людей був уряд, влада.

*Записала бібліотекар
Віра Прокопівна Геріга,
15 квітня 2008 р.*

ЦЕРКОВНЮК Ганна Романівна*1931 р. н.*

Про голод 1932–1933 рр. не пам'ятаю. Знаю лише з розповідей. Тато казав, що забирали все: і зерно, і худобу. Ходило начальство. Трусили, шукали. Хто зумів, той дещо сховав. Виживав, хто як міг. Дуже багато людей померло. Начальству жилося краще, бо воно мало доступ до всього. Людей суворо судили за будь-яку провину. Брата Івана засудили на сім років за те, що взяв яблука. В селі був інтернат для дітей. Дівчинка сусідська Галинка спочатку жила у родичів, а потім в інтернаті.

Люди їли все, що можна було їсти. Навіть людей. Тато розповідав про жінку, яка заманювала до себе дітей, вбивала, м'ясо складала в діжку, їла і продавала на станції холодець, зварений з того м'яса. Була ще одна жінка, що ловила малих дітей. Мої родичі дивилися, щоб мене не вкрали.

Татів рідний брат Юстин прийшов з тюрми опухлий. Ступив на підвір'я. Саме вишні достигали, а він вмер з голоду. Людей померло багато від голоду. Хоронили і на цвинтарі, і на городі. Жінку Катерину і двох хлопчиків Грішку і Мішку поховали на городі.

*Записала вчителька Івашківської школи
Росина Петрівна Козоріз,
15 квітня 2008 р.*

ЦЕРКОВНЮК Іван Васильович*1927 р. н.*

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю. У людей забирали хліб. Робила це районна влада. Активісти ходили з хати в хату. Забирали все. Не залишали ні зернини, ні картоплини. Залізними палицями штрикали усюди. Був серед них Бабський Федір Прокопович. Тато сховав на горищі між ділями зерно в канавочку і замастив глиною. Активісти штрикали і прокололи. Посипалось зерно. Примусили зібрати. Забирали лише їжу. Не знаю, чи забирали худобу, речі. Тим, хто вступав до колгоспу, були поблажки. Хто не йшов у колгосп, відправляли вагонами на північ. Не голодував Козоріз Іван Ілліч і його рідні, бо був комірником. А ще ті, хто заможніше жив. Прості люди допомагали одне одному, ділилися, чим могли.

Я ходив у дитясла. Тьотя Тодоска була завідуючою, а баба Дарка роздавала їжу. За все судили строго. За п'ять колосків давали п'ять років тюрми. Гончар Роман Іванович відсидів півтора року за качани кукурудзи. Особливо важко було навесні 1933 року. Щоб вижити, їли все: цвіт акації, калачики, жолуді, різне коріння. Були випадки, коли їли людей. Це Кітчиха Марина. Людей померло багато. Хто як міг, так і хоронив. У Куліковської Дуні померли брати Діма і Антось. У Тернавського Василя – мама, у Зенона – сестра Югена.

Згадують і поминають померлих від голоду в церкві родичі. За часів радянської влади про голод замовчувалося, а зараз говорять скрізь і пишуть в газетах. Вважаю винними у тодішньому голоді владу, керівну верхівку і Сталіна.

*Записала вчителька Івашківської школи
Росина Петрівна Козоріз,
15 квітня 2008 р.*

ЧЕРНЕГА Олександра Костянтинівна

1930 р. н.

Сім'я не голодувала, бо батько був польоводом. До таких не приходили і нічого не забирали. Причина голоду – недорід, а вимагали великі податки. Відбирали свої ж сільські люди, які служили в управі. Людей не били, але приходили і забирали, що хотіли. Залазили через вікно, коли людей не було вдома, і викрадали харчі. Вбивали маленьких дітей, не жаліли нікого. Могли вбити за один буряк, і ніхто не відповідав. Люди харчі закопували в землю, ховали в межигрубах, а зверху садовили дітей. Хто працював у колгоспі, то тим давали там їсти. Батьки брали з собою на поле дітей і так виживали. Закон про 5 колосків – це те, коли людей ловили з 3–5 колосками та судили до 3 років.

*Записала вчителька Івашківської школи
Олена Антонівна Герега,
17 квітня 2008 р.*

ЧЕРНЕГА Олександра Федорівна

1926 р. н.

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю. Урожай був, але його увесь забирали. Приходили свої сільські активісти і вимітали все до зернини. Могли приходити по декілька разів. Траплялося, що сусід доносив на сусіда. Ті, що робили обшук, ніяких документів не показували. Зброї не мали, але мали палиці-шпички, за допомогою яких шукали заховане. Люди ніяк не оборонялися, але були у великому розпачі й горі – нічого не можна було сховати від пильного ока активістів. Забирали не лише зерно, а й одяг, рушники. Тим, хто пішов у колгоспи, давали сяку-таку їжу. Суворо заборонялося збирати у полі колоски. Був закон про «п'ять колосків». Людей могли відправити до тюрми за будь-що. Жили у постійному голоді і страхі. Активісти могли прийти не лише вдень, а і вночі. Сиріт забирали в сільський інтернат. Людей померло дуже багато. Ховали часто по декілька чоловік в одну яму. Їли різне коріння, жолуді, ягоди, лободу. У селі була жінка, яка їла дітей. Її судили.

*Записав учитель Івашківської школи
15 квітня 2008 р.*

ЧЕРПІТА Ганна Матвіївна

1923 р. н.

Про голод пам'ятаю дуже мало. Ходили в поле, шарували, були дуже голодні, їсти не було що. Померлих, де хто міг, там і закопував, а ті просто валялися на дорогах. Ходили збирати на поле колоски. Їли левурду, корінці дерев. Більше нічого не пам'ятаю.

*Записала вчителька Івашківської школи
Олена Антонівна Герега,
16 квітня 2008 р.*

ЧОРНОВА Явдокія Василівна*1926 р. н.*

Пам'ятаю голод 1932–1933 років. Був важкий час, весь врожай забрала влада, забрала худобу, птицю і все, що було в людей. Приховати щось було неможливо, бо шукали скрізь. Приходили виконавці такі, як Олійник Ілько, Дудник Кифір і інші. Мали при собі металеві палиці, якими все шукали. Таким чином, влада створила штучний голод. Щоб вижити, люди збирали по лісі ягоди, жолуддя, їли листя акації. Масово почали помирати люди. Помирали скрізь: і в хатах, і на подвір'ї, і на дорозі. Для того, щоб поховати померлого, люди приховували трошки зерна тій людині, яка його закопає. Були в селі й випадки людодїства. Малих дітей заманювали до хати і на печі їх різали, розшматовували на частини і складали в діжкі. Таких дві жінки були в селі, пізніше їх викрили.

Записав директор сільського Будинку культури

Віктор Іванович Міщенко,

17 квітня 2008 р.

ЯЦЕНЮК Марія Артемівна*1927 р. н.*

У 1932 році ми не мали що їсти. Ходили по городі, збирали листя з вишень, клей (застиглий сік) і робили голубці. Що стало причиною голоду, я не знаю. Хто відбирав у людей вирощене в полі, на городі, не знаю. Ніхто ніяких документів на збирання продуктів не мав. Про дозвіл на обшук не питали. Прийшли, зробили обшук, тай усе. Не знаю, чи мали вони зброю і чи хто від них боронився.

Ми нічого не могли приховати, бо в нас була велика сім'я. Тим, хто пішов до колгоспу, давали горох і варили гороховий суп. Не знаю, чи забирали ще щось, окрім продуктів. Про закон «п'ять колосків» не чула. Але добре пам'ятаю, що збирати у полі колоски не дозволяли. За це суворо наказували. Хто не голодував у селі, не знаю.

Вижив той, кому дав Господь вік. Людей померло багато. Хоронили скрізь, де прийдеться. Померлих згадували і згадують рідні, поминають в церкві під час Провід. Я розповідала своїм дітям і онукам про ті страшні роки. Винною у загибелі багатьох людей вважаю тодішню владу.

Записала соціальний працівник

Світлана Михайлівна Мельник

м. КОДИМА*

БАБІЙ Марія Никифирівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Червона Гребля Вінницької області

Народилась у с. Червона Гребля**. Пам'ятаю цей час від карба до карба. Батько був без ноги, сидів дома, плів мотузки. Мати хворіла на тиф, лежала. В сім'ї була корова, якою орали поле. Збирали жолуді, копали горошок, що розовим цвіте. В день давали на палички 200 гр. муки. Причиною голоду було те, що влада урожай забирала, у кого були жорна, – розбивали.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

14 квітня 2008 р.

БАБКОВА Фросина Потапівна

Р. н. невідомий

Нас в сім'ї було 7 дітей. Але ми всі вижили. Бо батьки працювали в колгоспі, брали нас з собою. Нам всім давали пайок. Був неврожай, то було нелегко. Але хто не ледачий, той і виживав.

Записала вчителька

Тетяна Анатоліївна Христанчук,

15 квітня 2008 р.

БАЛАНОВСЬКА Віра Луківна

1926 р. н.

Мешкала у с. Абомелікове Автономної Молдавської СРР

Під час голоду проживала в с. Абомелікове Кодимського р-ну. Мого дідуся в 1929 році розкуркулили, він виїхав до Києва. З Києва прислав торбинки з сухарями та зерном. Зерно заховали в банці за образами, але його знайшли і забрали.

Моя мама ходила до колгоспу, а зі мною залишалася її сестра. Коли прийшов загін, який забирав хліб, дідуся не було, а вони питали хазяїна. Бабуся не казала, тоді вони накидали соломі в комірчину, запалили її і замкнули там бабусю. Але все така змилювалися і відпустили її. Мати в колгоспі брала зерно, ховаючи в чоботах. Також зерно ховали в землі.

Вважаю, що голод був штучним. Пам'ятаю, що людей били, розстрілювали, прив'язували до підводи і тягнули. Все це робили односельці, навіть ті, які стояли

* Усі тексти засвідчені в. о. голови міської ради О.А. Мелешком.

** Так с. Попова Гребля (нині – у Гайсинському районі Вінницької області) називалося у 1923–2016 рр.

на службі у церкві. Сильніших примушували рити траншеї і скидати туди слабших. Земля дихала. Це була економія куль. Люди їли собак, котів, дітей і старих людей. Могили були і особисті, і братські.

*Записала вчителька
Віра Іванівна Станішевська,
15 квітня 2008 р.*

БАЛАНОВСЬКА Ганна Іллівна

1928 р. н.

Пам'ятаю голод. До сьогодні не виношу запахів акації та жолудів, бо наїлася їх під час голоду. Як утворювалися колгоспи, не платили, давали куліш. Мама брала дітей на поле, щоб ми поїли. В сім'ї було 4 дітей. Розкуркулювали, батька репресували. Були коні, вівці, корова, кури. Але хата – як «шевченківська». Забрали все. Було на подвір'ї каміння, навіть його забрали і пропили пролетарії. З хати нас вигнали і поселили там інших. Мама ходила щодня у сільраду і просила, щоб хату віддали. Півхати вернули.

Комсомольці приходили і забирали все. Навіть сукно з овець, а у волосі мами шукали золото. Про батька нічого не відомо, йому дали вільну висилку і більше ми про нього не чули (батько Чернійчук Ілля Леонтійович). Ще до сьогодні пам'ятаю запах бурячиння, – його теж їли під час голоду.

*Записала вчителька
Ольга Дмитрівна Макогонюк,
15 квітня 2008 р.*

БАЛАНОВСЬКА Євдокія Яківна

1923 р. н.

БАЛАНОВСЬКИЙ Михайло Федорович

1923 р. н.

1932 рік – влада примушувала людей вступати до колгоспу, забирала у них худобу. Якщо люди не погоджувалися вступати до колгоспу, то погрожували вислати сім'ю до Сибіру. Люди ховали зерно, одяг у сусідів, закопували на городі, подвір'ї. Місцеві представники влади приходили до людей і відбирали у них все до останньої зернини. Люди, які прислужувались владі, отримували пайки, а також люди, які працювали на полях, отримували трудовні, а за них давали шматок хліба або полоник бевки (суп з кукурудзяної муки). За законом про «п'ять колосків» людям не дозволяли ходити на поля і збирати колоски. У людей, яких спіймали, відбирали колоски і судили їх. Траплялися випадки канібалізму.

*Записала вчителька
О. А. Михель*

БАШКИРДИНА Наталія Кирилівна

1927 р. н.

Я, Башкирдина Наталія Кирилівна, народилася 12 вересня 1927 року в Кодимі. Пам'ятаю, що носили їсти людям, які самі пішли вмирати на цвинтарі в польських склепах на старому цвинтарі. Мотузкою спускали в склеп, а бабушки дивилися. А потім сама бігала і давала хліб. Хто вижив, той і виліз з склепа.

Приходили і все забирали, навіть квасоллю за комином забрали. А було 5 дітей. Батько робив в заготзерні. Шукали зерно. Заставляли розписатися за те, що забрали, й прийти за штрафом 300 руб. Худобу забирали. Щастя, що не вислали.

Записала завідувач відділу обслуговування районної бібліотеки

Г. Ф. Бондаренко,

19 квітня 2008 р.

БОЙКО Анатолій Лукич

1926 р. н.

Важкі були роки. Мені було всього шість років, а сестра тільки народилась. Важко було батькам, все, що було, забрали. Забирали і виноградники. Батьки змушені були йти працювати у колгосп. Ми, малі, чекали, що батьки принесуть якоїсь їжі. Я також працював, допомагав батькам. Пам'ятаю, що сусідку побили навіть за ті колоски, які вона зібрала вже з ораного поля.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

14 квітня 2008 р.

БУРМІСТР Ніна Олексіївна

1925 р. н.

У 1932 р. мені було всього 8 років, але на все життя у моїй пам'яті залишилася така картина. Пам'ятаю цвинтар, молодого чоловіка в червоному світері, який копає собі могилу. Потім нарвав бузини, застелив яму і ліг в неї. На другий день він вже був мертвим. Люди могилу потім засипали.

Весна 1933 р. У нас на городі була грядка з цибулею. Ми з меншим братом заглянули у вікно до сусідів і побачили на ліжку буханку спеченого хліба. Вдома нікого не було, ми вийняли шибку, взяли хліб, сіли на грядку з цибулею і з'їли всю буханку. Батько прийшов з роботи, йому розповіли сусіди, що бачили нас. Він взяв брата і сказав що в нашій сім'ї злочинів не було, тому йде брата вішати. Я тоді дуже плакала і запам'ятала цей урок назавжди.

Записала вчителька

Н. С. Борова

ГАРЗИНСЬКА Ганна Макарівна*Р. н. невідомий*

Забирали продукти харчування, майно, залишилася одна подушка. Клуною розібрали, забрали коні, корову, віз сіна. Вивозили сім днів з подвір'я. Бригада з 3–4 чоловік шукала продукти, ходили із залізними палицями. Їли жолуді, лободу, по базарі збирали розсипану кукурудзу. Пам'ятаю випадок: пішла я до сестри батька, яка була заможніша. Просила їсти – вона не дала. Ми самі пішли до неї в сарай, взяли кукурудзи, принесли додому, пожорнували в крупу, зварили і їли. А батько за це потім нас наказав: бив, вішав нас на коромислі. Мати нас спасла. Голодомор згадую як найстрашніше лихо в моєму житті.

*Записала вчителька
Світлана Яківна Гладких,
15 квітня 2008 р.*

ГЕРАЩУК Федір Васильович*1927 р. н.**Мешкав у с. Тхорин на Житомирщині*

Під час голодомору було 5 років і нічого не пам'ятаю. Але з розповідей матері знаю, що у мене був старший брат Микола, який помер під час голоду. Життя було дуже важке. Доводилось їсти траву, цвіт акації, жолуді. Коли настало літо, збирали гриби і цим харчувались. Восени 1933 року сім'я перебралась жити в м. Овруч і матеріальне становище покращилось.

*Записала вчителька
Т. І. Стефанюк*

ГІЛЬ Олександра Іванівна*1928 р. н.*

У нас у сім'ї було п'ятеро дітей, три братика і нас дві сестри. Мені в 1932 р. було 5 років. Пам'ятаю, що мій старший братик 9-ти років Тимоша був дуже голодним і пішов на станцію. Там росла акація, яка саме розцвіла. Коли він зривав і їв цей цвіт, якраз зупинився поїзд, що йшов на Ленінград. З поїзда вийшов офіцер, підійшов і запитав, чому він їсть цвіт, а коли зрозумів, що він голодний, запросив у вагон поїсти. Поїзд рушив і брат поїхав. Ніхто не знав, де він. Потім сусіди обвинувачували нас, що ми з'їли братика. Після цього маму паралізувало.

Наш батько працював на будівництві лікарні, одержував пайок, на який жила вся сім'я. Потім він пішов до директора школи Сухіна і попросив, щоб він відпустив мого старшого брата на будівництво. Брат почав працювати з батьком і тепер одержували два пайки. А дальша доля мого братика Тимоші була такою. В офіцера з поїзда були старі батьки і мій братик жив у них, а коли бабуса померла, його віддали в дитбудинок в Ленінграді.

Весною 1933 р., коли цвіли садки, прийшов наш сусід і сказав, що приніс нам велику радість. Це був лист від брата, який писав, що йому там у Ленінграді дуже добре, але хоче додому.

Коли я з мамою поїхала за братом, то ми два дні обходили всі дитбудинки і нарешті знайшли його в дитбудинку на окраїні міста. Він коли нас побачив, дуже плакав, просив пробачення в мами. Мій брат Тиміш загинув у 1944 р. під Орґеєвом.

*Записала вчителька
Н. С. Борова*

ГОНЧАРУК Валентина Пилипівна

1930 р. н.

Пам'ятаю, що дуже хотіла їсти. По хатах ходили комуністи, відбирали все. У нас була худоба, коні, своя земля. Нашу сім'ю розкуркулили, забрали зерно, усе забрали. Їли лушпайки з картошки, чорну віку (трава), квасолу жарили. Сусіди їздили в Ленінград, вимінювали речі на їжу. Добиралися на грузових поїздах. Було таке, що їх скидали з поїзда. То були дуже тяжкі часи.

*Записала вчителька
Алла Іванівна Бакаліна,
15 квітня 2008 р.*

ГРАБАР Наталя Іванівна

1930 р. н.

У 1932–1933 рр. урожай забирала влада. Забирали худобу, одяг, рушники. Постійно хотіла їсти. Ходила вся запухла. Навіть збиралась шматочок свого тіла відрізати і з'їсти.

Мого брата вбили за те, що він пішов рвати черешню, бо дуже хотів їсти. Ще пам'ятаю, що жінка біля кладовища продала свою хату за буханку хліба. Потім з'їла і померла. Тим, хто пішов до колгоспу, давали їжу (варене зерно).

*Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості
Г. Г. Єфімова*

ГРАБАР Ольга Федорівна

1928 р. н.

Мешкала у с. Шершенці Автономної Молдавської СРР

Трохи пам'ятаю, як батьки приховали хліб. Ходили бригади – не знайшли. Хліб уродив, чоловіки ходили вночі і різали колоски. Батько нарізав мішок колосків. Дома мішок поклав до стіни і підпер коритом. Все обшукали, а під корито не заглянули. Мати все, що було із одягу, обміняла в Загніткові на зерно, за хустку

давали банку пшениці. В Польовці варили горілку, і люди ходили туди за брагою. Сушили мох, лободу і пекли коржі. Хліб в колгоспах був, але людям не давали.

Записала директорка Кодимського районного історико-краєзнавчого музею

З. В. Севастьянова,

11 квітня 2008 р.

ГРУБИЙ Іван Миколайович

1928 р. н.

Був малий, але пам'ятаю, як ходили по хатах бригади активістів і євреїв, забирали продукти, худобу, лазили на горища, шукали там зерно. На городі кололи шпичками землю. Мама заховала трошки крупи в глиняну баньку, і там знайшли і витрусили. Їли коріння, ягоди, листя жаливи, ворони і сороки, мох.

Записала вчителька

Алла Іванівна Бакаліна,

15 квітня 2008 р.

ДАРНОПИХ Ганна Маркіянівна

1930 р. н.

Мешкала у с. Смолянка Автономної Молдавської СРР

В сім'ї було 3 дітей. Батько працював у колгоспі, можливо, приносив трохи зерна, тому сім'ю голод так не торкнувся, як інших. Пам'ятаю лише, що мама спеке, бувало, хліб, сховає під фартух і біжить швиденько ровами до своїх батьків, щоб їх підкріпити.

Батько був освічений – мав 3 класи церковно-приходської школи, багатий життєвий досвід. В 1937 р. його та ще 2-х односельців (один – батько Ющенко Ганни Малентіївни, інший – батько 6-ти дітей, прізвища не пам'ятаю) за наклепом якогось Гуменюка (так згадувала мати і вважали люди) заарештували. Батька перед цим хтось з односельців попереджував: «Тікай, бо мають взяти», але він не захотів рятуватися таким чином. Вважав, що нічого поганого не зробив, що нічого втікати. Приїхали вороги машиною беззвучною, поставили її за кущами бузку. І забрали батька. В хаті крик, плач. Судила їх «трійка» у Балті. Звинуватили в причетності до діяльності якоїсь банди в Слобідці і засудили до 10 років ув'язнення в таборах Читинської області. Один з односельців повернувся в село через 6 років, інший (батько 6-ти дітей), очевидно, наклав на себе руки. А батько повернувся в 1947 році, відбувши весь строк ув'язнення.

Записали вчительки

Л. І. Ткач, Г. Г. Єфімова,

14 квітня 2008 р.

ДЕДА Тетяна Яківна

1922 р. н.

Пам'ятаю голод у 1932–1933 рр. Влада забирала весь урожай, тому люди і голодували. Забирали худобу, одяг, рушники, навіть казани з щойно приготовленою їжею. У хаті знайшли три запечених буряка і маму за це дуже побили.

В ті роки люди їли клей з вишень, лободу, жолуді, цвіт акації. Були навіть випадки, коли їли людей.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

14 квітня 2008 р.

ЄВТОДІЙ Ніна Пилипівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Лабушине Автономної Молдавської СРР

Забрали всі продукти, забрали коней в колгосп. Батьки теж пішли. Тато працював на тракторі, мама – у полі. В колгоспі варили їсти. Мама носила на руках сестру Марусю, а мене водила за руку, і нам там давали їсти. Тато іноді приносив кусочок макуха, і ми гризли. Весною 33-го їли лободу. Ляляли сильні дощі, люди не могли обробити поле, бо були дуже зморені. Вночі приходили, забирали чоловіків навіть з бідних сімей. Потім їх ніхто не бачив.

Записала директорка Кодимського районного історико-краєзнавчого музею

З. В. Севаст'янова,

10 квітня 2008 р.

ЖДАНОВА Параскева Кузьмівна

1927 р. н.

Мені розповідали батьки, що був голод у 1932–1933 рр. В ті роки був урожай, але його забирала влада, – групи з району ходили по хатах і вилучали зерно, продукти.

Люди їли мох, цвіт акації, лободу, жолуді.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова

ЗАДОРЖНА Тамара Григорівна

1926 р. н.

Я, Задорожна Тамара Григорівна, народилася 6 червня 1926 року в Кодимі Одеської області на вул. Горького, будинок № 7, де проживаю і зараз. Батько був трактористом, возив голову виконкому. На городі були буряки, кабаки. Їх пекли і їли. Також у нас була корова. Крали люди дуже, батько корову замикав на штабу і така штаба була і в хаті. За хатою була скирта соломи. Одного ранку встали, а біля

скирти чужий кінь їв солому. Мама на кутуні* варила кашу у 12-літровому казані. Кидала туди стакан крупи і молока. Всі їли, на нашій вулиці ніхто не помер. Також варили акації цвіт, у сусідів була акація, брали казан, в нього лили воду, добавляли молока і листя акації. Їли також клей з вишень. Мама якось брала золу, запарувала її і цідила, робила з цього дріжджі. У кого не було документів – забирали. В кол-госпі давали їсти. В яслах давали баланду. Люди просили їсти, моя мама давала всім. Батько був серйозний, але кусок хліба давав завжди.

Записала бібліотекарка районної бібліотеки

Н. М. Суханюк,

19 квітня 2008 р.

ЗАХАРЧЕНКО Ганна Миколаївна

1928 р. н.

Голод добре пам'ятаю. Дуже бідували. Драли берест**, листя липи, товкли, з цього варили галушки. Їли цвіт акації, жолуді, мерзлий буряк, гнилі фрукти, макух варили. Людей померлих по 2–3 в яму кидали.

Записали вчительки

Лариса Іванівна Мельник, Галина Петрівна Синжерян,

15 квітня 2008 р.

КІРГЧЕНКО Ніна Яківна

1928 р. н.

Забрали зерно, курей, яйці. Їли жолуді, кропиву, часто давали морожену картоплю. Зі спогадів матері батько наївся галушок з бур'яну – заворот кишок і помер. В 30-х роках під час засухи згоріла хата. Відбудували.

Записала директорка районного історико-краєзнавчого музею

З. В. Севаст'янова,

18 квітня 2008 р.

КОБЗАР Христина Якимівна

1921 р. н.

Голод пам'ятаю. Батьки ходили в поле, збирали кукурудзу, мололи її разом з жолудями і пекли з цього коржі. Брали ще в Писарівці брагу. Зерно ходили забирали у людей. Форму зерна, заховану під скринєю, знайшли і забрали. А в гною батько закопав, то не знайшли. Малі брати померли від голоду.

Записали вчительки

Лариса Іванівна Мельник, Галина Петрівна Синжерян,

15 квітня 2008 р.

* Кутуня (діал.) – кухонна плита.

** Берест – кора берези, на третину складається з т. зв. «березової камфори»; має протитоксичну, протистресову, гепатозахисну, протиспазматичну, знеболювальну та ін. властивості.

КОВАЛЕНКО (ШВЕЦЬ) Зіна Сергіївна

1926 р. н.

Мешкала у с. Мала Мечетня Кривоозерського району Миколаївської області

Я, Коваленко (Швець) Зіна Сергіївна, народилася 8 грудня 1926 року в с. М. Мечетні Кривоозерського району Одеської області, нині Миколаївська область, в сім'ї селянина-хлібороба. Зараз проживаю в м. Кодима, вул. Дідейчука, 19. Мені було років три, батьки обробляли землю, сіяли, косили косою хліб, в'язали в снопи і возили додому гарбою, коли звозили усе збіжжя, наймали молотилку, людей і молотили. Зерно йшло разом з половиною, дівчата носили ряднами в клуню. Потім віяли на вітрі і відвозили за 30 км у Любашовку, так звану контрактацію. Вивезли майже увесь хліб, трошки залишили в горщиках пшениці і в снопах кукурудзи. Батько запряг коні, склав увесь інвентар на віз і відвіз у колгосп. Прийшов додому пішки з батогом в руках. Була корова, це був уже десь 1933 рік, та годувати було нічим, розшивали клуню й соломі давали корові. Часто йшли дощі, по селі ходила бригада з комсомольців і комуністів із загостреними залізними шпичками, заходили в хату і забирали зерно, крупу, все, що попадало на очі. Тато йшов з дому, коли приходила бригада, мама дуже плакала не давала висипати з горшків, але ніхто її не слухав і забирали все. Дякуючи корові, ми, двоє дітей і двоє батьків, залишилися живі.

Де були великі сім'ї чи хати під залізним дахом, виганяли з хати, батька забирали, кудись виселяли, а сім'ї залишались без харчів і вмирили всі. По селі їздила підвода, забирала мертвих і відвозила на цвинтар. В одну яму всіх складали. Коні, яких забрали в людей, здихали, люди голодні йшли різали куски дохлого м'яса і їли, [але] це не рятувало їх від голодної смерті. Дуже багато людей вимерло від голоду, залишились порожні хати.

В селі було дуже тихо, десь 1937–1938 рр. можна було почути вечором пісню молодих хлопчиків і дівчаток.

Записала методистка районної бібліотеки

Д. М. Паламарчук,

18 квітня 2008 р.

КОВАЛЬЧУК Григорій Феодосійович

1924 р. н.

Пам'ятаю, що у 1932–1933 рр. був голод. Причиною голоду було те, що урожай весь вивезли. В Чорному морі топили кораблі з зерном.

В ті роки люди їли лободу, жолуді, цвіт акації. Були випадки, коли померлих людей кидали в яму, різали і продавали м'ясо на базарі.

У загибелі багатьох людей я вважаю винним сталінський режим.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

15 квітня 2008 р.

КОЛЕСНИК Галина Сергіївна

1928 р. н.

Мешкала в Одеській області

Я, Колесник Галина Сергіївна, проживаю по вулиці Театральній, 27. Народилася 8 лютого 1928 року. Проживали в Савранському районі. Жили в лісі. Батько був лісником. Не було хліба. Було молоко. Хліб забрали. Приходили голодні люди, які їли навіть бур'ян. Речі були забрали, але віддали.

Записала завідувачка відділу обслуговування районної бібліотеки

Г. Ф. Бондаренко,

19 квітня 2008 р.

КОЛОДИНСЬКА Ганна Микитівна

1930 р. н.

Мешкала у с. Якимове на Полтавщині

Батьки мені розповідали, що був голод у 1932–1933 рр. Причиною голоду було те, що урожай забирала влада. Були групи активістів, які ходили з шпичками по хатах, городах, шукали і забирали зерно, продукти. Тих, хто щось намагався приховати, карали, били, висилали. Приховати щось було неможливо. Тим, хто пішов до колгоспу, давали їжу (варене зерно). Забирали худобу, одяг, рушники. За «п'ять колосків» висилали, засуджували. В кінці 1932 – на початку 1933-го почали масово гинути люди. Діти-сироти залишалися самі, держава ними не опікувалась. Не голодували в селі ті, хто пішов до колгоспу. В ті роки, щоб прокормити родину – брата Івана 1923 р. н., сестру Марію 1926-го та мене – мама їздила в Молдавію за буханкою хліба. Люди один одному не допомагали, тому що не було чим ділитися. В ті роки люди їли цвіт акації, жолуді, лободу. Померлих від голоду людей вивозили на кладовище й ховали в одній ямі. У загибелі багатьох людей я вважаю винною владу того часу.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

15 квітня 2008 р.

КОЛОДИНСЬКИЙ Борис Іванович

1925 р. н.

Пам'ятаю, що був неврожай. Людям не було що їсти. Наша сім'я теж голодувала. Їли гнилу картоплю, лободу, каштани. Було дуже важко. Комсомольці від людей забирали все, що можна було взяти.

Записала вчителька

Ольга Дмитрівна Макогонюк,

15 квітня 2008 р.

КОРЧИНСЬКА Надія Андріївна

1925 р. н.

Корчинська Надія Андріївна, народилася в 1925 році 6 січня, дівоче прізвище Ковалішина. Голодні роки запам'ятала тим, що дуже заслаб тато. Слабий тато ледве ходив. Зробилося погано, він упав і лежав. Мама не було дома, зайшов чужий чоловік, зняв з нього чоботи. Тато помер в лютому 1933 року. У нас була корівка, її переховували в незакінченій хаті через сіни. Хтось з сусідів доніс про корову, приходили її забрати кілька разів, але мама дуже плакала, просила, щоб не забирали, бо вона не зможе прогодувати малих діточок. По хатах ходили жида. Було трохи зерна й квасолі, ховали на горищі, закопували у землю. Приходили ті жида, дуже трусили, просили дати драбину, лізли на горище, ходили передивлялися скрізь. Те, що знаходили, все забирали.

Записала працівниця Дитячої школи мистецтва

Л. М. Радішевська,

16 квітня 2008 р.

КОСИНКОВА Марія Степанівна

1933 р. н.

Мешкала у с. Писарівка Автономної Молдавської СРР

Я, Косинкова Марія Степанівна, народилася 9 квітня 1933 року в селі Писарівці. Зараз проживаю по вулиці Комсомольська, 43. З розповіді своїх батьків добре запам'ятала, що ходили по хатах комуністи і відшукували, де було зерно, бодай маленьку жменьку і забирали її. Мама ховала зерно в гладущиках під піччю, заховати не було місця, бо гляділи всюди.

Записала працівниця Дитячої школи мистецтва

Л. М. Радішевська,

16 квітня 2008 р.

КОСМАЧЕВСЬКИЙ Михайло Макарович

1929 р. н.

Мешкав у с. Петрунівка Вінницької області

Ми жили в селі Петрунівка Крижопільського р-ну Вінницької обл. Був малий, але пам'ятаю, коли забирали зерно по хатах, то шукали кругом. Висипали все з горшків, совочками порпалися в грубці, в печі, навіть на припічку копали, чи не заховали чогось там. До того ж був неврожай. Люди голодували, вмирали. Але в нашій сім'ї вижили всі.

Записала вчителька

Тетяна Михайлівна Петрик,

15 квітня 2008 р.

КУЗЬМЕНКО Лідія Йосипівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Круті Автономної Молдавської СРР

У 1932 році був слабкий урожай зернових. До того ж село зачепили хлібозаготівлі. Представники влади ходили хата в хату. Вони навіть попід припічками шукали зерно і забирали все до зернини. Сім'я наша жила непогано. У діда була земля, тримав корову, вівці, свині та все це здали в колгосп. Мама моя варила на кухні в колгоспі і нам щось перепадало, але не завжди. Рятуючи дітей від голоду, вона робила млинці з бурячиння і лободи. Люди в селі були запухлі від голоду. Деякі ходили на поле і зрізали колоски, але їх ловили і судили за це. Один хлопчик, Коробчинський Володимир, ходив до сусідів, щоб щось украсти. Батько увесь час його гонив. А одного дня взяв і прив'язав сина на ланцюг. Володі все ж вдалося звільнитись. Він знайшов десь трішки жита, з'їв і невдовзі помер опухлий.

В селі траплялись випадки людоїдства. Одна жінка, заманивши чужу дитину до себе, розрізала її навпіл і почала варити другу половину. Коли прибігла мати за донькою, було уже пізно. Таких трагічних випадків було чимало.

*Записала вчителька**А. О. Цвігун***КУЦА Тетяна Андріївна**

1909 р. н.

Нехай Бог милує всякого хрещеного пережити таке коли-небудь. То був страшний голод. Причиною голоду було те, що урожай забирала влада. Його збирали на підводи. І пшениця була своя, і кукурудза. А як почали шибатися по хатах активісти та вимітати все до зернини, то й залишили людей на вимирання.

*Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості**Г. Г. Єфімова,**10 квітня 2008 р.***КУЧАНСЬКА Ольга Іванівна**

1929 р. н.

Голод пам'ятаю зі слів мами і тітки. Вони в 1933 році залишилися сиротами. Їхні батьки померли від голоду. Їли гнилу картоплю, збирали мох з дерев. Тітка працювала в с. Шепетівці. Вона кожен день приносила в пазусі жменьку зерна. Цим зерном вона підгодовувала свою сестру – мою маму. Малу сестру найняв паламар пасти вівці. За це він давав дівчині кружку молока. Допомогала дітям сім'я Козорізів.

*Записали вчительки**Лариса Іванівна Мельник, Галина Петрівна Синжерян,**15 квітня 2008 р.*

КУЧАНСЬКА Софія Гаврилівна

Р. н. невідомий

Голодували. Мама казали, що була засуха. Ходили в ліс, збирали ягоди, корінці, лободу. Щоб їли людей, такого не чула. Дітей-сиріт держава забирала в ясла. Бригада ходила по хатах і забирала все, що було. Від голоду пухли ноги, руки. До сьогодні економлю, кришки не лишаю.

*Записала вчителька
Світлана Яківна Гладких,
15 квітня 2008 р.*

КУЧАНСЬКИЙ Василь Артемович

1927 р. н.

На час голодомору 1932–1933 рр. мені було п'ять років, мало пам'ятаю. Але мама пізніше розповідала, що зовсім не було що їсти, в сім'ї було п'ятеро дітей. Всі вижили завдяки тому, що мама вступила до колхозу, тому з сім'ї не забрали корову. Завдяки тому, що в хаті було молоко, всі члени сім'ї залишились живими.

Ще пам'ятаю із розповіді матері, що неврожай не було, але не виконали хлібопоставку в державу, тому забирали всі харчі, які були в сім'ях. Пам'ятаю з розповіді про бригаду, яка ходила по хатах і забирала харчі: Робінович Фотина – комсомолка, Куций.

В основному харчувались рослинами, збирали жолуді, полову. На молоці варили третій буряк і також їли. Дуже добре запам'ятав епізод, коли йшли з мамою до сусідки, під тином сиділа маленька дівчинка і плакала, що хотіла їсти, а коли ввечері повертались назад додому, вона вже лежала мертва.

*Записала вчителька
Л. В. Діхтяр*

ЛЕОНТЯК Григорій Наумович

1926 р. н.

Було дуже важко, голодно. Пролетарії ходили по людях, відбирали все до крупинки, худобу, коні. Люди в лісі ховали корови, щоб не забрали і щоб якось вижити. Їли лободу, жолуді, мох. Хто був в колгоспі, видавали крупи, муку. Хто зумів заховати якісь речі, то потім вимінював їх на їжу у євреїв. Був неврожай, то де які були гнилі буряки чи картошка – все їли. Я з тих пір жадний до хліба.

*Записала вчителька
Валентина Анатоліївна Петлюхова,
15 квітня 2008 р.*

ЛИСА Валентина Михайлівна

1931 р. н.

Мешкала у с. Лисогірка Автономної Молдавської СРР

На той час була ще зовсім малою дитиною, але знаю про голод від бабусі – Єлизавети Анатоліївни Бурдус. У 1932–1933 рр. проживала у с. Лисогірка Кодимського району Одеської обл. Жили так, як і всі селяни: шарували норми, працювали за кусень хліба. Щоб якось прогодувати сім'ю, батько вночі закопав 14 кг жита в городі. Як виявилось, сусід бачив, що батько ховав зерно. Невдовзі батька арештували та кинули до в'язниці на 7 років.

Луков Єфрем, Луков Степан, Олійник Мирон були на той час виконавцями політики Голодомору. Вони нещадно грабували селян, забирали у них останній кусень хліба. Траплялися випадки людодівства. Жила в селі жінка, підозріла особа. Вона постійно запитувала людей, чи не йде хто в місто. А в місто треба було йти через ліс: саме там, у лісі, вона й чекала на свою «здобич».

*Записали
шкільний психолог В. В. Мазур,
педагог-організатор В. М. Сорочан*

ЛЮБІНСЬКИЙ Петро Аксентійович

1920 р. н.

Мешкав у с. Луги Вінницької області

Я пам'ятаю голод у 1932–1933 рр. Я тоді працював в колгоспі. Головою колгоспу був Паламарчук. За трудовень давали по черпакові пшеничної каші. Ходила бригада комуністів, бригадиром якої був Онуфрієнко Кифер, і забирала всі продукти. Люди їли жолуді, цвіт акації, лободу, лушпиння з картоплі. Найбільше людей померло весною 1933 року. Вважаю винною владу.

*Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості
Г. Г. Єфімова,
15 квітня 2008 р.*

ЛЮТИНСЬКА Раїса Омелянівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Круті Автономної Молдавської СРР

Ми тоді жили в селі Круті Кодимського району. Був неврожай, та ще й бригади активістів відбирали у людей останнє. Не мали що їсти. Мама з кропиви і лободи варила суп. Активісти забирали не тільки зерно, а й майно. Люди вночі ходили в поле, визбирували колоски, жорнували їх на муку і пекли млинці. А кого ловили пролетарії, того карали, били, навіть могли посадити в тюрму. Ми вижили, бо пішли в колгосп, а там давали пайку.

*Записала вчителька
Валентина Анатоліївна Петлюхова,
15 квітня 2008 р.*

МАКСИМІШИНА Ольга Мефодіївна

1931 р. н.

Проживаю по вул. Комсомольська, 15. В сім'ї Максимішиних нас було троє дітей – старший брат і дві сестри. Ми жили в Кодимі по Мельничному провулку. Батьки робили в колгоспі. Жили дуже бідно. Мама розказувала, за хорошу роботу татові дали мішок жита. Зароблений мішок розсипали в хаті по землі і покрили соломою. До хати прийшло 4 чоловіки, один з них був жид Фавель. Торкнув маму, все зерно згорнули, кинули на підводу і поїхали. Дуже голодна весна. День довгий. Ми плакали, просили хліба. Вижили тільки за того, що їли кормовий буряк, сушені сливки*, з сивої лободи жарили млинці. Весняний борщ варили з кислиці (дикі маленькі яблучка)**. З розмови батьків я чула, що тих людей, що ходять попід хати і збирають зерно, називають чекістами.

Тато сів на полі і набрав у холяви чобіт віко мішанки і приніс додому. Сусідка з ферми принесла глечик малясу. Мама нажарила млинців. Я маленька дуже хотіла їх їсти, плакала. Мама не могла відігнати від гарячих млинців, аж босою ногою мене під стіл загонила, боялася, щоб не було погано.

Записала працівниця Дитячої школи мистецтв

Л. М. Радішевська,

16 квітня 2008 р.

МИХАЛЬОВА Любов Іларіонівна

1923 р. н.

У 1932–1933 рр. мій батько був лісником, жили в лісі. Сім'ю було «розкуркулено». Тітка дуже розпухла від голоду, але якось вижила. Саме більше людей голодувало в селі Пиріжна. Рятувалися тим, що їли ягоди, жолуді, коріння

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

15 квітня 2008 р.

МРОЧКО Параска Макарівна

1921 р. н.

Наша сім'я працювала в колгоспі. Але було голодно. Був неврожай. В колгоспі давали пайок. У тих, хто не йшов у колгосп, відбирали городи, худобу, зерно. Селяни приховували худобу в лісі. Їли жолуді, сливки, гнілі буряки. Люди їздили на Западну жебрати. Але їх не пускали до хати, нічого не давали, навіть били.

Записала вчителька

Віра Іванівна Станішевська,

15 квітня 2008 р.

* Імовірно, ідеться про терен колючий – цінний харчовий і лікарський продукт.

** Насправді ідеться про квасеницю звичайну (оксаліс), або щавель заячий – трав'янисту рослину родини квасеницевих, цілком їстівну, з кислотерпким смаком; застосовується в народній медицині.

ОБУШЕНКО Лідія Пантелеймонівна

1932 р. н.

Мешкала у с. Пиріжна Автономної Молдавської СРР

В 1933 році жили в с. Пиріжна Кодимського р-ну, лише після війни перебралися в місто Кодиму. Про голодомор знаю від мами. В сім'ї у нас було 4 дітей, крім мене ще три брати. Вижили всі. Батько працював на залізниці, йому давали пайок (кусок хліба). Активісти ходили по дворах, шпичками перевіряли на городі, шукали зерно.

Ходили в ліс, збирали жолуді, мололи, пекли коржики. Було два сусіди: Склярук Сімон та Сімон Шута (прізвисько). Ходили по хатах, забирали продовольчі запаси. Мого діда Браславського Івана розкуркулили і вислали у Брацлав. З тюрми не повернувся, пропав.

*Записала педагог-організатор
Агнеса Борисівна Славінська,
15 квітня 2008 р.*

ОЛІЙНИК Марія Костянтинівна

1924 р. н.

У 1932-1933 рр. в їжу споживали рослини, ягоди. Помер батько – Рибак Костянтин Олексійович, брат – Рибак Сергій Костянтинович та брат батька – Рибак Онисій Олексійович. У загибелі багатьох людей я вважаю винною владу того часу. Згадуємо і поминаємо померлих як за радянських часів, так і тепер.

*Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості
Г. Г. Єфімова,
14 квітня 2008 р.*

ПАЛАМАРЧУК Валентина Степанівна

1932 р. н.

Про голодомор знаю від батьків. Наша родина жила в Кодимі. Коли почався голод, то відбирали від нас їжу. Часто приходили вночі і забирали все дочиста. Де-хто з людей закопував продукти в лісі, на городі. А тим, хто працював в колгоспі, давали сяку-таку їжу. Нам з мамою допомагав вижити Паламарчук Павло Кузьмич. Він працював на фермі, то приносив трохи макуха і четвертушку молока. Їли в той час лободу, парили жаливу, збирали в лісі жолуді. Про випадки людоїдства не знаю.

*Записала вчителька
Ольга Іванівна Каташинська*

ПРОКОПИШИНА Ганна Іванівна

1927 р. н.

У 1932 році моя родина жила в містечку, біля старого кладовища. Сім'я наша складалася з п'яти членів. Батько й мати були роботящі, тому, навіть незважаючи на тогорічний неврожай, в родині були деякі запаси зерна. Коли влада забрала восени останнє зерно та глечик квасолі, вона забрала тата з мамою, яких невдовзі розстріляли. Пам'ятаю, як ми з моєю сестрою і братом сиділи голі під хатою, зима була, їсти хотіли. Наш сусід дід Пилип кожного дня приносив нам по кусочку мамалиги. На жаль, брат, більшу частину віддаючи нам, спух від голоду і помер. Людей, які помирали, кидали в яму і закопували.

*Записала вчителька
В. Д. Єлькіна*

РЕВА Олексій Федорович

Р. н. невідомий

Пам'ятаю, що було голодно. Їли корінці, шелуху, жаливу. Ходили по хатах активісти, забирали зерно, майно, картошку. Весь час хотілося їсти. Пухли ноги, руки. Не могли ходити. Ходили в поле, збирали колоски тайком, перетирали в жорнах на муку, пекли млинці. Отак і вижили.

*Записала вчителька
Оксана Вікторівна Козярчук,
15 квітня 2008 р.*

САДКІВСЬКА Фекла Яківна

1924 р. н.

Голод пам'ятаю. Дуже голодували, був неврожай. По хатах ходили активісти, забирали все, навіть з миски висипали зерно. Їли жаливу, жолуді, цвіт акації.

*Записала вчителька
Ольга Дмитрівна Макогонюк,
15 квітня 2008 р.*

СНІГУР Анатолій Іванович

1927 р. н.

Мешкав у с. Луги Вінницької області

Найтяжчий період – з квітня 1932 р. по вересень 1933 р. Сім'я діда (по лінії мами) була заможною, жили в добротній хаті – дід був об'їждчиком у лісі, мав 7 дітей. В 1932 р. їх вигнали з хати, а в ній приміщення лісництва зробили.

В холодну ніч 1932 р. прийшли активісти, бо батько не був членом колгоспу. Голова Лесков кладе бумагу на стіл, складає акт. Я, малий, в кожусі з мамою на печі. Забрали все, навіть куклу з кужеля. 6 саней загрузили – скрині, лавки, рема-ненти, казани, навіть білизну. Лише ікони залишили. Хату забили на ланцюжок,

повісили замок, а нас з мамою вигнали на вулицю. Мороз. Мама йде і я. Лесков сказав сусідові, щоб прийняв нас до себе, а той у відповідь: «Забрали все – беріть і їх». Нашу хату за 200 рублів (3 курки коштували тоді так само, казала мама) купив колгоспник. Так само розкуркулили в селі 10 сімей.

Ми жили в добрих людей, а батько 7 років ховався від репресій, аж поки в 1939 р. не вийшов указ Сталіна про припинення переслідувань. В 1942 р., при румунах, ми переселилися в свою хату, а той колгоспник – в колгоспну гончарню.

Багато сусідів померло від голоду. Ми жили при дорозі, і я бачив, як несли померлих. Сиджу на призьбі і бачу, несуть на драбині, прив'язаних за руки і ноги, 4–6 людей щодня. В травні 1933 р. сусід покликав нас, дітлахів, на кладовище, пообіцяв нагодувати. В казанку – мамалига, цибуля. Розказав все це на могилці, де донечка його була похована, порізав ниткою мамалигу і пригостив нас. А внизу, бачимо, чоловік 8 померлих привезли. Одна на всіх яма глибока. Скинули в неї сімох, а у восьмого чоловіка ноги довгі – не вміщається. То йому їх лопатою відрубали і кинули в яму. Ходили по селі слухи і про випадки людодіства. Отакі болючі спогади мого дитинства.

Записала вчителька

Л. І. Ткач

СОЛОП Василь Павлович

1927 р. н.

Мені було п'ять років, коли розпочався голод. І хоча був малий, я вже розумів, що це таке. Пам'ятаю, коли мама ввечері поверталася з поля, а я, малий, сидів на печі і виглядав її в маленьке віконечко, а вона приносила кусочок хліба. Я ломив його на маленькі шматки, їв і казав: «Це хліб, а це сало». Тоді люди їли навіть щурів, варили шкіру із взуття. Їли кульбабу, кропиву. Зимою вигрібали замерзлий буряк і варили, до цих пір пам'ятаю цей сморід.

Були такі випадки, коли ховали померлих навіть у городах під деревами. У загибелі багатьох людей я вважаю винною владу того часу.

Записала директорка Центру дитячої та юнацької творчості

Г. Г. Єфімова,

14 квітня 2008 р.

СТАДНИК Іван Васильович

Р. н. невідомий

Був ще малий, але пам'ятаю, що дуже хотілося їсти. Часто приходили по ночам пролетарії і забирали не тільки зерно, а і їжу з горщика. Тато ходив в колгосп і давали пайок. Отак і вижили.

Записала вчителька

Оксана Вікторівна Козярчук,

15 квітня 2008 р.

ТРОЯНОВСЬКА Мотрона Петрівна

1926 р. н.

Жити було дуже важко, не було що їсти. Батько ходив копати поле, і за це йому давали кусок хліба. Але цього було дуже мало. Їли все, що можна було. На той час євреям жилося краще. Батько був столяром, то трохи підробляв у євреїв, а вони за це давали щось поїсти. Також у батьків було поросся. Вони його зарізали, м'ясо склали в діжку і закопали. Частину цього м'яса, а також одяг, йшли у місто і міняли на пшеницю.

У нас в сім'ї, на щастя, ніхто не помер. Але я пам'ятаю, що дуже багато людей вмирало. Не встигали копати їм ями на кладовищі. Люди вмирали на вулицях. Людей складали в одну яму і закопували. Ніхто один одному не допомагав, кожен намагався вижити сам. Навіть родичі не допомагали своїм близьким. У нашому селі було випадки людодійства. Жінка з'їла свого чоловіка та доньку, а син зміг втекти.

Записала вчителька

О. А. Михель

ТРОЯНОВСЬКИЙ Іван Степанович

1926 р. н.

Голодомор пам'ятаю. Нашу сім'ю було розкуркулено, вислали на Урал (1933 рік).

Розкуркулював сам голова колгоспу. А в нас було 4 вівці, 1 корова, хата з віконницями, конна молотилка.

Мій брат Троянівський Стас Степанович помер від голоду (1925–1934 рр.) Батько на Уралі працював на лісорозробках разом з мамою. Було тяжко, тато хворів, а мама відрубала пальця вказівного під час роботи в лісі. Тікали з Уралу з малою дитиною. Дитина в дорозі померла. Їх піймали і батька дуже били.

Допомагала нам сестра Огінська Марія. Вона жила в Лабушній і слала посилок на Урал нам. Чоловік сестри Огінський Іван Філофілович писав листа Калініну і в 1935 році нам дозволили повернутися до Кодими (через два тижні батько помер в Будеях).

Записала вчителька

Ольга Дмитрівна Макогонюк,

15 квітня 2008 р.

ТЮТЮН Іван Петрович

1924 р. н.

Мешкав в с. Проців Київської області

В 1932 році мав я 8 років. Голод пам'ятаю, що весь час хотілось їсти, мав апетит. Був неврожай, колективізація, примусово забирали все. Ходили бригади активістів і шукали все з палицею. Бідняки йшли в колгосп. Хто не хотів вступати в колгосп, – виселяли, розкуркулювали.

Мої батьки були середняками. У сім'ї четверо дітей. Все віддали у колгосп: худобу, одягу. У мене з-під голови забрали подушку. У мамі – козушанку. Залишили ми корову, яку весь час ховали у хатині, замикали, щоб не вкрали. Щоб якось прожити, мати віддала своє кільце, сережки у Київ в обмін на хліб. Молоко від корови і ряжанку здавали у Києві на Подолі, продавали і купували хлібину, яку батько різав на кусочки.

Пам'ятаю, що весь час хотів їсти – пив багато води і почав пухнути. Врятувала мене двоюрідна сестра – її батько робив комірником. Ми навчались в одному класі. Дуже опухли ноги. Два тижні не ходив. Сестра приносила по кусочку хліба. А весною стало краще, – цвіла акація, з щавелю і лободи варили суп і їли. Щавель возили в Київ і продавали. Їли лушпайки, полову. І зараз страждаю від надмірного апетиту, з'їдаю все, якщо щось є на столі, дуже жадібний до їжі.

В селі повмирало багато людей. Вони безсилі були, вмирали на дорозі, ховали їх родичі.

*Записала вчителька
Оксана Вікторівна Козярчук,
15 квітня 2008 р.*

ФУРМАН Ольга Олександрівна

1925 р. н.

Голодували, але батько працював в колгоспі, отримував зерно і крупу. Він тяжко працював. Тому й вижили. Більше не пам'ятаю нічого.

*Записала вчителька
Тетяна Анатоліївна Христанчук,
15 квітня 2008 р.*

ХУДИК Надія Адамівна

1921 р. н.

Мешкала у с. Кленове Вінницької області

Ми тоді жили в селі. Було дуже важко. Всіх заганяли в колгосп, забирали землю, коні, худобу. По хатах ходили активісти і відбирали всі запаси їжі. Шукали кругом, навіть в одязі. Не було що їсти. З жолудя жорнували муку і пекли такі млинці. Тато наймався до попа і робив за їжу.

*Записала вчителька
Валентина Анатоліївна Петлюхова,
15 квітня 2008 р.*

ЦЕХМЕЙСТЕР Зоя Леонтіївна

1929 р. н.

Я, Цехмейстер Зоя Леонтіївна, народилася 3 травня 1929 року в Кодимі. В дитинстві жила по вулиці Комунарній навпроти старого кладовища. Нас було троє

дітей. 1932–1933 рр. була маленька. Але з розповіді батьків і сама пам'ятаю, як було. Було дуже голодно. Батьки казали, що це комуністи навмисно робили, щоб люди з голоду пухли і вмирали. Люди, як мухи падали. Їх на підводі скидали і везли на цвинтар. На цвинтарі був польський склеп, і їх туди скидали. Ці, що ходили по хатах і забирали останнє, що при хаті було поживне, – це жида. Пам'ятаю їх прізвища: Айзінберг, Котлов і жінка Магазінер. Суворі були, ні на що не реагувала. Брала віник, лізла на горище, зм'ятала там все до зернинки. Ходили з шпичкою і голобали скрізь. Найдуть, заберуть. Мама з нами ходила в ліс, збирали жолуді, пускали їх на жорна, а потім пекли лапошки (блинчики). З лободи варили борщ.

*Записала працівниця Дитячої школи мистецтв
Л. М. Радішевська,
16 квітня 2008 р.*

ЧЕРНІЙЧУК Ганна Сазонівна

Р. н. невідомий

Дуже голодували, їли траву, жолуді. Щоб людей їли – не пам'ятаю. Але тварин (собак, котів) їли, бо дуже хотілося їсти. Ходили по хатах активісти, вигрібали все і забирали. Люди ховали на горищі зерно, але партійці зм'ятали і забирали. Ніяких документів у них не було. Приходили і вдень, і вночі.

*Записала вчителька
Тетяна Анатолівна Христанчук,
15 квітня 2008 р.*

ЧЕРНІЙЧУК Тетяна Леонтіївна

1923 р. н.

Я, Чернійчук Тетяна Леонтіївна, народилася 15 липня 1923 року в Кодимі. Проживала по вулиці Котовського, в даний час по Комсомольській, 32. Батько робив на почті. В сім'ї нас було четверо дітей: три сестри і один братик. Батькова сестра на той час робила в сільській раді. Це були страшні роки. Ми ходили в дранті. Не мали що їсти. Щоб ніхто не дочекав бачити такої біди. В 1933 році я, підліток, добре запам'ятала, як дуже хотіла їсти. Сестри і братик плакали. Просили маму, щоб щось дала їсти. Мама варила лободу, із напівгнилого картоплиння робила млинці. Помню, як у ступці толочила мама зерно і варила бевку. Хоч тітка і робила в сільській раді, але до нас теж приходили з перевітками. Згадую, як бігала по подвір'ї і почула, що дуже гавкають собаки і сваряться люди. Це єврей Бузя ходив по дворах і відбирав зерно. На лежанці коло печі мама замастила десь 5 кілограм пшона, але Бузя глядів всюди. Простував і то замащене зерно. Знайшов. Плакали ми діти, благала мамця, нічого не допомогло. Зерно забрали.

*Записала працівниця Дитячої школи мистецтв
Л. М. Радішевська,
16 квітня 2008 р.*

ШЕВЧУК Ольга Карпівна

Р. н. невідомий

Було дуже важко. Приходили вночі. Трусили мішки, горщики перевертали. Забирали все, що можна було їсти. Ніяких документів нам не показували. Їли кору, жолуді мололи, пекли млинці. Де ховали тих, що мерли, не знаю. Кожна сім'я боялась за своїх.

*Записала вчителька
Світлана Яківна Гладких,
15 квітня 2008 р.*

ШЛАПАК Василь Микитович

1928 р. н.

Мешкав у с. Пиріжна Автономної Молдавської СРР

Ховали кукурудзу в грубці, та бригада виконавців забрала. Рвали акацію, сушили, потім їли. Рвали листя з вишні, мачали в сіль та їли. Виходила з хати ледь жива людина, – і тут могли забрати разом з померлими, як казали, щоб знову не вертатись. Дві сестри Шлапак Євгенія та Шлапак Марія і брат Шлапак Прокіп померли від голоду у 1933 році.

*Записала директорка районного історико-краєзнавчого музею
З. В. Севаст'янова,
10 квітня 2008 р.*

ШУТУРМИНСЬКА Євдокія Михайлівна

1933 р. н.

Мешкала у с. Чорномин Вінницької області

Зі слів матері, Красножон Ганни Віхтівни, знаю, що в колгоспі варили «бовку»* з ячменю, гороху, квасолі та давали їсти на роботі. Батьки приносили цю «бовку» додому та давали дітям. В мами було троє дітей. У 1933 р. збирали жолуді, мололи та пекли пиріжки. Врятувала корова, яку тримали в хаті, щоб ніхто не бачив, бо могли вкрасти голодні та зарізати на м'ясо. Мамин брат Красножон Філя Віхтович помер від голоду в 1933 році. Батьків чоловіка – Шутурминського Василя Вендиктовича та Шутурминську Федору, які проживали у м. Кодимі по вул. Шевченка, вислали в Комі АРСР. П'ятеро дітей залишилися в родичів – Митників.

*Записала директорка районного історико-краєзнавчого музею
З. В. Севаст'янова,
16 квітня 2008 р.*

* Див. прим. на с. 240.

с. КОТОВЦІ
(з 2016 р. – СЕРГІЇВКА)

БАСЬКО Агаф'я Олексіївна

1931 р. н.

В 33-му году нас заганяли в колгосп. У нас була пара коней, корова, плут, борона, то хотіли це забрати. То тато з мамою і з нами втекли в якесь село на Вінниці, не пам'ятаю, як і називалося.

Мама розказувала, що ховала кукурудзу на припічку під рядно, а ми, діти, на рядні сидимо, то так і сховали. Чула, що й закопували, щоб не забирали. Їсти дуже мало було, шукали, що могли, і до скирти кralися. А колоски як збирали на полі, то лиш поспробуй взяти що додому, – сварили, а я чула, що й в тюрму садили. Хто на полі робив, їсти не давали. А хто був на роботі построєний, то ті не голодували. Розказували, що в Грабові жінка з'їла дівчинку, сестричку Васі Молдовського.

Записав

Федір Олександрович Бендас,

11 квітня 2008 р.

БІЛОКОНЬ Марія Петрівна

1932 р. н.

Не пам'ятаю нічого про той голод, бо ще лиш народилася. Чула, що в колхоз заганяли, лиш розжилися трохи та й забрали все, і коні, і воли, а як жили, як ще й дотепер живі. Може хто й розказував та вже забула, бо пам'яті нема, стара вже. Як тяжко жити було, що я, думала, що доживу? Мені вже 76 років.

Записав

Федір Олександрович Бендас,

14 квітня 2008 р.

ГОНЧАРУК Ніна Марківна

1926 р. н.

Голод 33-го року трохи лиш пам'ятаю, бо мала була, а 47-й рік пам'ятаю краще, бо вже й на роботу ходила. В 47-му році був неврожай, бо дощу не було, а в 33-му мама казала, що позабирали все зерно із колхозу і по хатах ходили та забирали. Люди ховали що могли, та бригади ходили, і шукали і по горіщах, і по горшках, і в сіні. Я не пам'ятаю, хто ходив і шукав, але це були сільські, чужі не ходили. Ходили до тих, хто не хотів іти в колгосп. Хто робив, то тих годували трохи на полі. Варили в селі ріденьку кулешку таку та вивозили і давали по черпачку, а як де задержався, то і не хватало.

Дехто зовсім не мав що їсти, і ніхто не помагав, то пухли та вмирали. А весною мама розказувала, що як їхали в Западну за картошкою, то бачила, як на станції носили ковбаси на плечах та продавали. А якийсь чоловік купив, почав їсти, а там пальці з пагністями*, то він її зашмагнув, її хтось схватив та тікати.

В нашому селі в 33-му році померла дівчинка від голоду Бачинська Ольга Семенівна.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
11 квітня 2008 р.*

ЛУЖАНСЬКА Ксенія Олексіївна

1933 р. н.

Тато розказував, що забрали все, бо він не хотів іти в колхоз, не хотів віддавати коні, плуга, борону, бо це все забирали. Забирали і зерно, шукали і забирали все бригади.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
11 квітня 2008 р.*

МАГАЛАТІЙ Тетяна Іванівна

1922 р. н.

Як почали розкуркулювати, то тато з кіньми втік, бо думав що без нього нас не будуть виганяти, та нас однако вигнали з хати, а хату забили дошками, то ми на подвір'ї своєму вогонь палили та грілися вночі, а менших дітей забирала сусідка на ніч, щоб ніхто не бачив. Нас було четверо дітей і мама. Потім ми на ніч через верх залазили до хати, а через тиждень хтось розказав, то нас знов вигнали з хати. Це за те, що не хотіли іти в колгосп, бо в тата було землі багато і зерна дуже багато забрали, то тато сховав два мішки в кущі, а хтось побачив та вкрав, то ми дуже голодали. Потім ще кілька раз приходили дошукували та нічого не було. Вуйна** нам помагала дуже, варила кукурудзу та приносила. Тато як приїхав, то пішов у колгосп їздовим, а мене брав коні водити як орав, той в школу не пустив, так я й не навчилася ні читати, ні писати. Дуже дехто голодував, а хто годен був украсти, то не голодував, або у кого сторож знайомий. Та таких мало було, більше мучилися з голоду. Як можна було з гуральні взяти жменю браги то добавляли полови та пекли коржі які-небудь. Тяжко було жити, бо вивозили все туди до кацапів, а нам нічого не лишали.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
13 квітня 2008 р.*

* Пагності, пагністі – нігті людини.

** Вуйна, також вуйчина — тітка, сестра матері або дружина вуйка (материного рідного брата).

МЕЛЬНИК Олександра Сергіївна

1926 р. н.

Я пам'ятаю, як в 32-році забирали в нас коні, а тато не давав, то його як побили, що і встати не міг, то потім уже записався в колгосп, щоб дітей прогодувати. А як почали все забирати, то він замурував у клуні в стіну два мішки жита, а до стіни пристроїв ясла для овець, то як шукали, не могли знайти, а вночі він витягав камінь, набирав мисочку зерна, то ми так і перезимували. Хліб шукали цілу зиму. Бригада ходила часто. Сьома Мельник, Войтенко Костя, Гріша Гогоман. Ці найбільше ходили. Хто в колгоспі був, то до тих менше ходили, а хто ні, то з хат виганяли, іди куди хочеш. А їсти приходилося, що попало: і жолудики, і кору теребили та коржі пекли, а весною цвіт об'їдали, як осельця*. В кого не було кому допомогти, то пухли з голоду. Дуже тяжко було, аж не вірю, що я це пережила.

Це, що я розказала, раніше не можна було говорити. Ви не кажіть, що це я сказала, бо прийдуть за мною та будуть таскати.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
13 квітня 2008 р.*

НЕДБАС Степан Степанович

1930 р. н.

Про голод 32–33 років майже нічого не пам'ятаю. Ще зовсім малим був, то й не звертав уваги, чи то голод чи ні. Узнав про нього вже в дорослому віці, але голодомором його не називали. Причиною вважали засуху. Мати розказувала про колективізацію, як заганяли в колгосп. Але деякі й самі йшли, а хто не хотів іти і не здавав зерно, то у них забирали. Мій тато зразу віддав пару волів, то мама казала, що дуже сварилася з ним.

Білоконь Олександр упирався, не хотів іти і других відговорював, то його вислали кудись з сім'єю, а вернувся аж перед війною.

Більше зразу йшли в колхоз і віддавали все, що казали, але не у всіх однаково забирали. У кого забирали лиш коні і реманент, а в декого і свині, і вівці, і корову, що було, а чого – не знаю. Вони може активістами були. В 33-му році мій тато помер, напевне з голоду, а може від болячки якої, я не пам'ятаю.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
14 квітня 2008 р.*

ПОЛІЩУК Борис Васильович

1932 р. н.

Я чув, що був голод у 33-му, але нічого сам не пам'ятаю. Мама моя добре пам'ятала, та й мені розказувала та я позабував все. Говорили, що в колективізацію забирали все в колгосп. Та я не пам'ятаю, чи брали в нас що, чи ні. Напевне,

* Гусенички (діал.).

забрали чи самі віддали, бо тато і мама робили в колхозі, а як підріс, то я тоже робив у колхозі, тоді всі робили.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
14 квітня 2008 р.*

ПОЛЩУК Ольга Федорівна

1924 р. н.

Я пам'ятаю 33-й рік. В 33-му загорнули в людей все, що їсти нічого не лишилося. Забирали лиш зерно, а більше нічого не брали, бо й брати не було що. Кому воно треба то дрантя. Ховали люди, як могли, і закопували в діжках і хто як годе́н був. Ходили і забирали вредні люди, бо хотіли добре жити. Хто забирав, то не голодував. Вони що важили чи мірали. Здавали на склад скільки хотіли та пили, тверезі не ходили.

Хто хитро жив, то не голодував, а люди вмирали. На роботу як ходила, то як збирала колоски, то складала трохи в пришиту під подолком кишеню. То трохи додому приносила, але більше голодні сиділи, чим їли. Винні в цьому ті, що розкуркулювали, бо забирали і собі добре, а якби трохи лишали, то люди не голодували.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
13 квітня 2008 р.*

ПТАШЕНЧУК Мотрона Андріївна

1933 р. н.

Чула, що був голод у 33-му, але нічого не пам'ятаю. Потім уже чула, як розказували, що дуже тяжко було, не було що їсти. Все поз'їдали, ні котів, ні собак не було. Мама казала, що у нас не забирали, бо не було що забирати. В нас не було ні коней, нічого. Пішла в колгосп, бо там трохи давали, щоб прожити. А були люди, що у них багато позабирали. Чого вони в колгосп будуть іти, як у них і так було, та потім пішли, як позабирали все. Та і у колгоспі тоже не дуже давали, не хватало, то мама казала, що закриє нас у хаті, двері підопре та йде вночі на поле за чим-небудь, бо виздыхали б. Приходилося красти, як хоч жити.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
14 квітня 2008 р.*

ТОКАРЧУК Андрій Степанович

1926 р. н.

В 32-му році мені було 6 років, то що я можу пам'ятати? Потім уже, як був старший, то чув, що говорили за голод. Казали, що бригади ходили та витрушували

все. Не всіх трусили. Як пішов у колгосп, то тоже забирали, але трохи і лишали, а хто упирався й не хотів, то тих і висилали. Леонтія Рибака і Грішу Білоконя вислали разом з батьками в Сибір, та потім поверталися. Як хто зметикував, як сховати, щоб не найшли, то ті мали що їсти. Але ж багато й не сховаєш, бо найдуть. Казали, що дуже вмирили й пухли. Мотра Коза померла прямо на дорозі, бо я бачив що впала та сказав мамі, а потім її ховали на цвинтарі. Віз дід якийсь на возі, а ноги бомбаються, то я запам'ятав.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
13 квітня 2008 р.*

ТРОЦЕНКО Ганна Романівна

1929 р. н.

Пам'ятаю трохи, що мама розказувала, або від людей чула. Наша сім'я була велика, п'ятеро дітей. Вася помер перед голодом. Тато з мамою в колгоспі були, а як не підеш, коли забрали пару коней, віз, борону з плугом, на чому ж будеш робити? І землю ж забрали. Мама нас з собою брала на поле, зробить холодок, а сама шарує та бігає до нас, чи ми на місці. Там і їсти давали, я не пам'ятаю, що їли. А були такі, що робити не могли, то тим було дуже тяжко. Чула, що одна жінка дітей мала багато, а робити не ходила, бо не могла, то з'їла свою дівчинку, щоб другі не помирали. Тато казав, що добре жити почали були, та тож як все забрали, то мусили голодувати.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
14 квітня 2008 р.*

УМАНЕЦЬ Харитина Гаврилівна

1921 р. н.

В 33-му році мені було вже 12 років, то я добре пам'ятаю, як ходили по хатах бригади та шукали зерно. До нас прийшли, та в нас нічого не було, і нічого не забрали, бо ми бідні були, сім'я велика, двоє дітей померло перед голодом, а одне в голодовку. Вижили ми, бо мама закопала в ясла діжку з житом. Хто робив на полі, то там давали по черпакові бевки, а мама брала мене з собою на поле і як записували усіх, то вона давала мені граблі, бо хто не робив, того не записували і їсти не давали. Коли в жнива збирали колоски, то дивилися, щоб ніхто з собою не взяв. А я по бур'янах до клуні пробиралася та теребила зерно в дійничку, а дома на жорна мололи, добавляли ще кори чи полови та пекли коржі. А було й таке, що не було що їсти, бо я чула, що жінка з'їла двох своїх дітей, і мама нас нікуди самих не пускала, бо крали дітей.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
13 квітня 2008 р.*

ЦИМБАЛЮК Ганна Костянтинівна*1927 р. н.*

Я не пам'ятаю голоду, бо була ще мала. Я тоді й не знала, що то був голод, не розуміла. Потім я уже узнала, що нас розкуркулювали, забрали пару коней, плуг, борони і ще там що, і зерно теже. Тата засудили і вислали, бо не хотів іти в колгосп. Його ще не вислали були, то він закопав у великій хаті два мішки пшениці, та ми їх не викопували, бо боялися, що заберуть. Бо часто ходили перевіряли бригада уповноважених. Іван Бабчицький, Чичера – прізвисько таке було, Назар Бабчинський. Ходили попід хати, забирали та пили на складі. Їсти не було що, то дядько Іван, тітчин чоловік, помагав нам. Скільки йде на долину, то дасть нам по жменці кукурудзи чи пшениці. Мама було поїде в западну, то ціле літо там робить та привозить нам то картоплі, чи квасолі. В 33-му дуже голодні сиділи, мої брат і сестра наїлися грибів, то чуть не вмерли. А тітка Христя взяла мене з собою в Кацапку, то під Кацапкою дві дівчинки сиділи просили їсти. Тітка дала їм по кусочку коржа, і ми пішли, а назад ідемо, а вони вже мертві були.

*Записав**Федір Олександрович Бендас,**13 квітня 2008 р.***ШАНСЬКА Мотря Антонівна***1926 р. н.*

В 33-му році, як був голод, то тяжко було жити, вдома нічого не було, бо позабирали все, то мама з татом нас лишуть дома, а самі на Западну та наміняють там на які харчі яку одежу, тай привозять нам.

То ми не дуже голодували, а ще й сусідам помагали. А коли в Одесу возили з Західної, то там торгували. Лиш мама розказувала, що страшно було в Західну їхати на бочках, бо гаками скидали. А коли бригада лиш взнає, що в тебе шось є, то приходять і перевіряють, щоб забрати. Іван Бабчинський ходив, Васька Загуранський, дід Талім.

Чула, що по других селах людей крали та варили ковбаси з них.

*Записав**Федір Олександрович Бендас,**13 квітня 2008 р.***ШВЕЦЬ Ірма Дмитрівна***1926 р. н.*

В 32-му році мені було 6 років, то я дещо пам'ятаю. На станцію повивозили все із складу, а потім сказали, щоб здавали люди, хто що мав з зерна. Я не пам'ятаю, чи віддав тато яке зерно чи ні. Хто не віддав, то до того ходили, їх комунарами називали. Ірина Бурмістр була в них головна. Назар Бабчинський ходив, Аркадій Бабчинський, а Мішка Цимбалюк був у них кучером, бо вони на бричках їздили.

Помню, всі були в кожанках. Хто віддавав, то йшов у колгосп, а хто не хотів, то заставляли, а декого і виселяли. На полі як робив хто, то давали кулешку трохи. У жнива ходили збирати колоски, та ще й дехто дивився, щоб додому не ховали, а дехто не дуже дивився. А Колю Гончарука за колоски так хтось побив, що думали, що вже не буде.

Наша сім'я не голодувала, бо тато був директором школи, то йому пайок давали, а були такі, що дуже голодували.

У Гані Зодорожної, то троє дітей маленьких померло в голодовку, то я пам'ятаю, як їх ховали на цвинтарі. Весною 33-го то дуже тяжко було. Ми бувало бур'яни їли, а вже як позацвітало все, то їли цвіт, зеленину, то аж животи боліли. А у Гані діти від зеленини померли. За дітьми тоді дуже дивилися, самих не пускали, бо крали дуже. По дорогах багато чужих ходило.

*Записав
Федір Олександрович Бендас,
14 квітня 2008 р.*

с. КРУТІ

ВИШТАЛЬСЬКА Міла Леонтіївна

1931 р. н.

Про голод 1932–1933 років не пам'ятаю, а за 1946–1947 роки пам'ятаю, бо тоді хліба не було, картошки не було і ніяких круп. Мама їхала у Западну, міняла там на картошку і хліб одягу, хустки, рушники.

*Записала
Ганна Тимофіївна Муляр,
14 квітня 2008 р.*

ВИШТАЛЬСЬКА Анісія Марківна

1927 р. н.

Пам'ятаю, що тато пішов на роботу і мама, а нам лишили трохи макуха, а коли тато з мамою прийшли з роботи, то макух уже вкрали.

За врожай 1932–1933 років не пам'ятаю, хто відбирав зерно теж. Зерно ховали в припічках та закопували на городах. Палашка Рашківська ходила і залізними палицями копала припічки, що знаходили, то забирали: і хліб, і одягу, і зерно.

Про колоски пам'ятаю, що як зібрав на полі і зловили, судили і вивозили із села.

Померлих ховали на цвинтарі, без трун: так в чім померли і хоронили, по кілька чоловік в одну яму.

ГЛАДКОВСЬКИЙ Микола Микитович*1927 р. н.*

Мені було 6 років, я пам'ятаю, що приходили перевіряти, чи є зерно, шпигали шпичкою. Зерна не знайшли, забрали корову, потім прийшов наказ її повернути, але вони її зарізали і нам віддали 6 овець.

Під час голодомору 1929–1933 років в нашій родині ніхто не помер. В 1933 році був неврожай, засуха. За 1947 рік нічого не скажу, бо був на фронті.

*Записала
Наталя Володимирівна Нараєвська,
15 квітня 2008 р.*

ДЕРЕВ'ЯНКО Надія Пилипівна*1933 р. н.*

Чого був голод у 1933 році, батьки розказували, що ходили, забирали хліб. Заможні люди ховали у припіч. Останній хліб забирали. Із місцевих ходили, бо їх заставляли, якщо були партійні. Серед них були різні: одні забирали все, а другі трохи лишали хліба. Відомо, що це пішло від Сталіна, хоч він виграв війну, але багато людей загнав у гріб. Голод був того, що забирали від людей, а урожай був. У солом'яних корзинах ховали в землю люди зерно, щоб не забрали.

У 1946–1947 роках голод був через неврожай, через засуху. Картошку зовсім не копали. Тербили зерна на полі і потім пекли коржі, це була для нас їжа. На полі сідали спочивати буцім і тербили, а чого ховалися – не пам'ятаю.

Мені тоді було 13–14 років, ходила на громадиння. Батько їхав у Западну і привозив картошку, лушпайки сушили і потім на жорно жорнували і пекли коржі. На Паску напекли коржів, а потім потрохи макуху як солодке їли.

В 1946 году вислали маму, Дзівановську В. П., бо вона була слаба і мало робила. Багачі були, яких на висилку, та й вони відкупилися, а підкладали бідних беззахисних. Було, що через наговор людей висилали, хоч вони і робили. Брата вислали, а він на заводі робив шліфувальником.

Забирали не тільки зерно. Це було уже і при мені в 1946 році. Та приходили (Кіпер, він семенівський) забирали, мама не мала звідки платити податок, забирали пілки, свиню, хотіли забрати теля, та ми всі почали плакати, на коліна падати, я в обморок впала, відливали водою, а куди вони йшли, – не знаю: чи собі, чи куди?

Моєї тьоті сина Кіндратія в 1933 році Станішевський Адам видав за 6 качанів, подали в суд, дали 3 роки. Після тюрми йшов з Абомеліково ще з одним крутяном і ніс сухарі у торбі. І той крутян вбив його і зтягнув у жито вище села. Цілий тиждень його шукали і не могли знайти, йшла одна жінка на станцію і чула що хтось стогнав. Та й вона сказала, що чула, але коли пішли, то він був уже мертвий.

Діти умирили, а куди ж їх заберуть.

Не голодували у селі Анісія Дікандрова, Адам Станішевський, Матвійчук Федя, бо були заможні і мали запаси. Не помагали бідним, які голодували.

Я пам'ятаю, що мама моя жаливи нарве, зварить щось трошки, ужорнує і напече жаливників, і так ми їли, і варила суп-куліш без картоплі, бо було нас сім душ. З лободи не варили, бо пухли від неї. Було, що їли людей. Мама розказувала, що її кума якось зварила холодець, розклала його, а коли мама пішла туди, то побачила від рук пальчики, а вона чужу дитину зварила. Та й каже: «Ой, Танька, мене дуже всередині болить», і пішла з хати, а через час казали, що її чоловік зарізав сусідську дитину. Вони жили коло жидівського цвинтаря.

Людей, які вмирали, клали в мішки і запорпували.

Батьюшка в церкві поминає вмерших під час голоду, таке розповідає, що ми всі плачемо.

*Записала
Олена Петрівна Харковенко,
17 квітня 2008 р.*

ДОВБИШ Надія Порфиріївна

1930 р. н.

Пам'ятаю, що був голодомор у 1932–1933 роках та 1946–1947 роках. Батько поїхав в Одесу на заробітки, а до нас додому прийшли і хотіли забрати корову, то мама билася із Станішевським Євдокимом. Вночі мамі вдалося продати корову. Приховати продукти неможливо було, тому що скрізь шукали, навіть хто закопав у припічку, то вони там колупались і знаходили та збирали все, що знайшли. Забирали в людей не тільки їжу, а й інші речі.

В той час люди їли макуху, бевку, куліш. Людям, які пішли до колгоспу, давали якусь їжу. Пам'ятаю, що ходили і збирали колоски.

В 1947 році ми не дуже голодували, тому що мамі дозволили доїти корови, які давали зовсім мало молока, то вона брала трохи його додому.

Винними у загибелі людей вважаю владу.

*Записала
Ганна Петрівна Пазина,
16 квітня 2008 р.*

ДОВБИШ Петро Йосипович

1929 р. н.

Голодомор 1932–1933 років пам'ятаю. Приховати зерно, продукти було неможливо тому, що приходили до хати і все забирали. Допомогали одне одному люди рідні.

Тітка розповідала, коли мене взяли до Слобідки, тому там моя тітка варила їсти, то коли поїли і встали із-за стола, то я позбирав всі кришинки, які були на столі та з'їв.

На мою думку, причиною голоду було все разом: і неврожай, і засуха, і влада.

Голод 1946–1947 років не відчували.

*Записала
Ганна Петрівна Пазина,
16 квітня 2008 р.*

ЛАУР Дар'я Никифорівна

1927 р. н.

У 1932–1933 роках померли Маньковська Настасія (сестра двоюрідна), її син Маньковський Станіслав Єрмійович (рідня), сусіди померли.

Мама десь в поході була, а батько лежав спухший від голоду, принесла якийсь бур'янів.

Батько Лаур Никифор, мама Лаур Єфросинія.

Тортика Іван Якович помер у голод.

Записала

Любов Іванівна Пастушенко,

15 квітня 2008 р.

ЛУЖИЦЬКА Лідія Сергіївна

1925 р. н.

Мешкала у с. Лабушна Автономної Молдавської СРР

Пам'ятаю, що в 1932–1933 роках та 1946–1947 роках був страшенний голод. В 1932–1933 роках урожай трохи був, але все, що вродило, забирала влада. В 1946–1947 роках був неврожай. Хоча на складах було зерно, біля нього військова охорона не допускала до зерна.

Відбирали в 1932–1933 роках все комсомольці. В 1933-му році до нас в сім'ю прийшли комсомольці забирати кукурудзу (мама була дочкою попа, тому її в колгосп не прийняли), мама взяла рушник і хотіла нас повішати, комсомольці налякалися і пішли.

Приходили, постукали, найшли й забирали, проти влади ніхто не виступав. А люди вмирали, як мухи попід канави, бувало йдеш по воду і бачиш. Приховати нічого не можливо було, з горщиків все висипали. В мене дядько був комуніст, йому мама принесла папшой* садити, а він: «Сказано всім віддати – віддай!». Вона принесла до нас і заховала. Забирали Домця, Павлуша.

Крім продуктів, забрали коня, плуги, борони. Пам'ятаю закон про «5 колосків». Одна жінка натеребила в пляшку пшениці, їй дали 8 років і вислали на Воркуту.

Почали люди помирати навесні 1933 року. Були такі, що зуміли ховати продукти, ті й не голудували, а також ті, які були при владі. Іще бузину, жолуді, лободу, картоплю гнилу збирали по полі та їли, але сильно пухли.

Третя частина села померли. Хоронили на цвинтарі без гробів. Винна влада – така була тоді.

В 1947 році ми продали корову, я поїхала в Західну Україну купила картоплі, продала в Одесі, мали що їсти.

Записала

Ольга Анатоліївна Деревянко,

14 квітня 2008 р.

* Папшой, папшою, папушою, папушойка – кукурудза (з молдавської, румунської: răpășoi).

МАНЬКОВСЬКА Надія Архипівна

1931 р. н.

Про голодомор 1932–1933 років пам'ятаю із розповіді батьків, а от про 1946–1947 роки пам'ятаю дуже добре. Бо, щоб вижити, разом із односельцями їздила у Западну Україну. Там міняла одягу, пілки, рушники, подушки на картоплю, хліб і крупи. Пам'ятаю, як їхали на товарняках напівроздягнені у зимову пору. Ноги примерзли до кирзових чоботів, але щоб вижити, мусили їхати.

Батьки розповідали про голодомор 1932–1933 років. До хати приходили активісти, такі як Рашківська Палашка, Руснак Фома, Тортика Андріан та Наум Подкалюк. Вони залізними палицями вертіли у припічках, у печі, на мисниках. Кругом гляділи, а якщо знаходили, то забирали все, ніби здавали у сільраду, але потім люди про них говорили, що то вони забирали все собі.

Мама навіть згадувала, що жінка Наума ходила у спідниці, яку забрали з хати. Мама впізнала, та боялася говорити, бо вони могли б її побити, навіть убити. То були страшні часи, люди боялися виходити вечорами надвір. Були чутки, що батьки їли своїх дітей, а от прізвищ тих не пам'ятаю.

Померлих людей хоронили на цвинтарі, але без трун, просто скидали по кілька чоловік у одну яму, і ніхто даже не плакав.

МАНЬКОВСЬКИЙ Василь Архипович

1928 р. н.

Я трохи пам'ятаю голод, бо мені тоді було 5 років. Казали, що був недорід, організовувались колгоспи і все забирали у людей в колгоспи. Чув, що був випадок у Крутих, що якийсь дід з'їв чужу дитину, і його засудили. Але прізвище того діда не пам'ятаю. З розповідей батьків пам'ятаю, що попід хати забирати зерно ходила Рашківська Пелагея, приблизно 1897 р. народження. Від голоду вмирали ті, що не могли ходити на роботу, бо тим, хто робив, варили якусь баланду.

*Записала
Віра Автономівна Перепелиця,
15 квітня 2008 р.*

МОМОТЛИВА Лідія Софронівна

1925 р. н.

Голод пам'ятаю. Було у мене тоді дві сестри: Лужицька Марія Софронівна (1912 р. н.) та Чумакова Ксенія Софронівна (1918 р. н.).

Коли забирали зерно, то висипали квасоллю, накрили дрантюхами, а ми там спали. Коли забрали зерно, а я була мала, та й кажу: «Ага-ага, а квасоллю не забрали». Вони вернулись і квасоллю забрали. Забирали зерно: Василь (біля лікарні жив) і його мама ходила, така була активістка. Забирали лише харчі, одяжі не було.

Проміняла хромові чоботи на їжу, залишилась з сестрою. Їли жолуді, коріння, бузину. Батько їхав у Рибницю на електростанцію возом. Женився на другій, взяв

з 3-ма дітьми. Мені було три роки. Мачуха була хорошою. Жінки помирали молодими, тепер добре жити, є що їсти.

У сестри помер син Маньковський Іван Юхимович, спух з голоду, пішов десь і помер, вік не пам'ятаю (був ладненький).

У 1946 році я вийшла заміж. В Резині робила на пошті телефоністкою-машиністкою. Через Дністер добиралась додому. Батько забрав додому, щоб не втопилась, бо лодкою добиралась додому. Тут і вийшла заміж, влаштував батько на роботу, теж на пошті, в тій хаті, де Машка жила.

Людей тоді померло багато. Хоронили на цвинтарі.

ОНУФРАК Надія Федорівна

1928 р. н.

У 1932 році мені було лише 4 роки, тому нічого не пам'ятаю. Згадую лише деякі розповіді матері про ті роки. Нас у батьків було троє, мама важко працювала сама, бо батько хворів. Був голод, люди помирали. Чим це було зумовлено, не знаю. Про це в сім'ї мовчали...

Більше пам'ятаю 1946–1947 роки. Мені тоді було 16 років. У 1946 році була засуха, неврожай, почався голод. Люди не мали що їсти, у колгоспі теж нічого не давали, бо й там не було. Не бачили ні хліба, ні муки. Влада ж змушувала селян платити податки за землю, за скотину. Ми не мали чим сплачувати, та й скотини у нас не було. З хати нічого не забирали.

Люди, які працювали у колгоспі, нічого не отримували, годували бевкою.

Добре пам'ятаю, як у село ввійшли радянські війська. От ті забирали все, що бачили: їжу, худобу, одяг. Це було наприкінці війни, та й тоді був вже голод. Ходили збирати колоски на полі, за це карали, але не арештовували. Я цього не пам'ятаю.

У 1944 році почалася мобілізація молоді для будівництва, на шахти. Це було насильно. Я потрапила до Кривого Рогу. Працювала на заводі, там було легше, бо була карткова система, – можна було хоч щось отримати з продуктів.

Пам'ятаю один випадок. Приїхала в село, привезла на карточку хліб, ковбасу, дала бабам, вони хліб їдять, аж трусяться, а ковбасу бояться їсти. Взагалі, у ці роки у людей була жадібність саме до хліба. Я отримувала три хлібини на місяць, могла їх з'їсти за день-два, а потім голодувати.

Люди помирали з голоду у 1946–1947 роках, щоб хоч якось протриматись, споживали в їжу різне: бур'яни, лободу, наша мама пекла млинці з вишневого листя; їли навіть собак і котів, але щоб людей, – не пам'ятаю.

За часів радянської влади померлих з голоду не згадували, бо про це й не говорили, та й до церкви заборонялося ходити. А зараз не знаю, бо вже стара.

Думаю, що вижити в ці роки зуміли ті, хто мав деякі запаси, у кого були родичі в інших регіонах України, наприклад, ми з сестрою їздили на Західну Україну, там обмінювали різні речі на продукти.

Не знаю, хто винен у смерті людей під час голодомору. Можливо, Бог, що не дав врожаю.

*Записала
Віта Миколаївна Ткачук,
16 квітня 2008 р.*

СКРИПНИК Анатолій Феодосійович

1930 р. н.

Я пам'ятаю голодомор 1946–1947 років, а по розповідях мами і 1932–1933 років. Мама розказувала, що голоду в сім'ї не відчували, бо було багато буряка і дві корови. Інші люди в ці роки пухли, вмирали від голоду. Перед цими роками була засуха (в 1947-му – 3 роки підряд) і був недорід у 1945-му, а в 1946-му почався голод.

В 1946–1947 роках – продукти не забирав ніхто, по розповідях в 1932–1933 роках – забирали через продрозкладку: вертіли залізними шпичками в припічках та стінах. В основному це робила місцева влада, хотіла вислужитися. Деякі люди могли заховати так, що не знаходили (у 1933 році). Пам'ятаю закон про «п'ять колосків», – за це судили.

В 1946–1947 роках в колгоспі давали баланду (мука і вода). Тоді люди більше помирали зимою, жили в хаті в одній половині, а другу розбирали, продавали балки і купували за це їжу. В їжу споживали жолуді, лободу. Їли собак.

Дітей-сиріт забирали в дитячі будинки. Ті люди, які були багатші, мали багато одежі, їхали в Західну Україну, міняли на продукти, займалися спекуляцією, – ті не голодували. Ті, які були самотні, старі, без чоловіків, – умирали. Померлих ховали на цвинтарі, без обідів, поминок.

*Записала
Ольга Анатолівна Деревянко,
14 квітня 2008 р.*

СТЕПОВА Євдокія Марківна

1925 р. н.

Пам'ятаю 1932–1933 роки добре, бо батько помер у 1933 році від голоду, він дуже спух і просив їсти, їсти.

Пам'ятаю, що врожай був, але приходили, як їх тоді називали, активісти села Рашківська Палашка, Фома Руснак і забирали зерно, коржі з полиці. Брат Юхим сховав у ринву трошки зерна, а Палашка видерла від нього і забрала, понесла собі додому. Забрала і кофтини, і спідниці. А потім ми бачили цю одежу на ній.

Хто пішов у колгосп, то давали по літрі тієї баланди, яку варили у великому котлі. Збирали колоски, а як хто-небудь із тих активістів побачить, то судили і забирали із села. Дехто так і не вернувся. Люди вмирали і ховали їх в одну яму. Померлих хоронили на цвинтарі без трупів, в чому було.

Пекли коржі, добавляли в них жолуддя, лободу і всілякі бур'яни.

У тій хаті, де живе зараз Требусовська Надя, була маленька хатка, жінка померла, а чоловік на ім'я Ксенофонт зарізав дітей і поїв їх.

*Записала
Ганна Тимофіївна Муляр,
14 квітня 2008 р.*

ТОПАЛЬСЬКА Олена Михайлівна*1922 р. н.*

Я пам'ятаю голодомор 1932–1933 років, мені вже було 11 років. Я сама ходила на ферму, брала там дохлу конину, приносила додому, варили і їли її. А ще моя мама, Яворська Марія Іванівна, робила блинчики з усяких бур'янів.

Тоді ходили попід хати і все зерно забирали. До нас приходили двоє, але я не пам'ятаю їх, хто це і як їхні прізвища. Дуже важко було щось заховати, хіба відносили кудись подальше від хати і закопували в землі. А потім можна було скористатися тим зерном, якщо хтось ухитрявся.

Що таке закон про «п'ять колосків» я добре знаю, бо мою маму Яворську Марію Іванівну засудили у 1933 році за те, що вона назбирала колосків, на один рік, і вона відсиділа. На полях були охоронці, і вони все бачили.

Від голоду (бо багато недоїдали і не було чого їсти) померли в липні 1933 року мої дві сестри: Яворська Феодосія Михайлівна, 1912 року народження і Яворська Віра Михайлівна, 1914 року народження. Феодосії тоді був 21 рік, а Вірі – 19. Де їхні могили, я не знаю, бо мама казала, що їх кудись відвозили. В ті часи, я чула, що в с. Семенівці люди їли людей.

Я всім своїм дітям і онукам розказувала про страшенний голод 1932–1933 років і вчила їх дорожити кожною крихтою хліба – і я не бачила ніколи, щоб вони кинули десь в урну, чи куди кусочок хліба.

На мою думку, винні у тому голоді керівники, влада.

Голод 1946–1947 років теж пам'ятаю. Я їхала в Западну Україну, міняла всяке дрантя на зерно. Мене скидали з поїзда і забирали все.

с. ЛАБУШНЕ**БЕЗПАЛЬКО Феодосія Іллівна***1925 р. н.*

У 1933 році, коли був сильний голод, мені було 8 років. Нас у батьків було двоє дітей, ще був брат, Наум, але його убили у війну. Жили дуже бідно, так як і всі. Не було що їсти, а те, що було, забирали. Ходили із залізними прутами. Колупали кругом: і в комині, і в хаті, і на дворі. Пам'ятаю, батько мав у трьох торбинах квасолу, зерно, сховав у комині, високо підвісив. Але й там знайшли і забрали.

У 1946–1947 роках теж був голод, був недорід. Ми їли бузину, копали коріння бузини і їли.

Батько здав худобу і пішов у колгосп. Там давали їсти, 100 грамів хліба, іноді бевку. Як і всі люди, батько дуже не хотів іти в колгосп, але заставили.

Багато людей померло. У церкві відправляли по них панахиду.

Був у нас в селі випадок, коли жінка, звали її Докія, з'їла дочку.

А більше нічого не пам'ятаю.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
15 квітня 2008 р.*

БУРАЧКОВСЬКА Степанида Іванівна

1921 р. н.

Росія забрала хліб. Пшениця була – як море. Заголили всю Україну від хліба. Шереметиха Килина, Лужецька Ірина, Струсевич Андруша, Бедрій Василь (він нам пробив горщик) – оце була бригада. Бувало, приходили по 10 душ. Ніяких документів не давали. Ходили з залізними палицями. Навіть горщик пробрили з помідорами.

Люди ховали в стіну, у грубку. Сава Рожко мішок пшениці в грубці сховав. Добре, що вдалося чоловікові.

Пожалітися не було кому.

Ленін землю роздав, по гектару на їдока. Тато тяжко робив, та й мав коней і волів. А ще мав молотарку, яку купив у складчину з братом.

При Сталіні настали страшні часи. Землю забирали в колгосп і худобу також. За добром своїм мусили йти і люди в цей колгосп. А хто не йшов, – того розкуркулювали і висилали. Висилка була. У нас сусідів вислали. Я бачила, як везли. Діти їхали на возі з начинням. Так назад і не повернулись.

За наше добро нас тоже признали куркулями. Мали вислати. Та нас спас добрий чоловік – Рожко Дмитро. Захистив, він був експертний. Він сказав Подлісовському Омеляну (той хотів вислати нас, щоб заселитись у нашу хату): «Якщо їх висилаєте, то і я поїду з ними». Тоді й відступились. А він на той час був начальником у колгоспі.

З хати тоді забрали все, навіть останній гребінець з вікна. Що забирали, – продавали в магазині: рушники, хустки...

Коли забирали коней у нас, сідали верхом. Одного посіпаку кінь убив.

Голод почався в 1932 році, а в 1933-му люди вмирили всі підряд: і малі, і старі.

За 200 грам пшениці садили на роки в тюрму. Я рвала колоски. Лановий побачив і доганяв. Ледве втекла. Збирати не можна було ні колоски, ні городину. Лановий був і сторожем.

Їли калачики, ріпак, жолуддя, сусай, листя з вишні, цвіт акації (варили його з молоком). З половини пекла мама пляси. Жорна розбивали посіпаки. Їли здохлих коней, шкіру варили і їли.

В колгосп заставляли йти на роботу. Мені було 11 років, і я кидала папушойку в ямки. То ми, діти, одну зернину в ямку, а другу – до рота. Так їсти хотіли.

Люди пухли з голоду. Думали, що всі пропадемо. Вмерших ховали на цвинтарі. Якщо хтось викопає яму, то до рання накидають кілька душ. Ховали без труни – у чому були. Такі були похорони.

Гарна була наша церква. Розібрали, розкидали. А наші дзвони Міхалушка скинув. Вони й лопнули. У церкві зробили склад з пшеницею. У війну церкву відкрили. Чоловіки зробили вітвар. Ольга Демидова принесла ікони, книжки, які встигла спасти. Ікони були трохи наші, а частина – з Лісогорської церкви. Деякі і тепер є.

А при радянській владі я була старостою церкви 12 років. І церкву перекрила. Люди скидались, – хто скільки міг.

Хто винен, що такі були часи? Сталін і ті люди, що це робили. Людиною треба оставатись завжди, – що б не було.

*Записала
Галина Миколаївна Єремєєва,
14 квітня 2008 р.*

ГЛАВАЦЬКА Євдокія Миколаївна

1932 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю з розповідей діда свого, але не все. Ходили люди по хатах, все забирали, били людей нагайками. У діда хату забрали, коней. Все, що забирали, вивозили в Кодиму, бо по городах не вистачало. Чули, що прийшов якийсь приказ від когось.

Дуже страшно було: пухли люди і вимирали. Пух живіт, попід очі.

Дід мав гвинтівку. Бив у лісі зайців. Але потім ходив до складів, пробив дірку і засипав у гвинтівку зерно. Сам говорив, що ходив на засідку. Брагу приносив дід. Доливали її в муку кукурудзяну і пекли хлібчики.

У радгоспі діркою натікало зерно, яке дід приносив додому.

Їли жолуді, збирали гнилу картошку на полях і пекли блинчики.

Ходили збирати колоски. Колоски приховували десь коло тіла. Дуже охороняли поля румуни, з конячкою і нагайкою. Не раз прийшлося від них тікати. Били людей так, що вже потім і встати не могли.

На Гурдецькому варила баланду Попогрепська Докія для робочих. Цю баланду давали один раз на день. А Уліян Лужицький на волах привозив хліб по 2 кусочки в день.

Мама варила дома мамалигу. Отак і виживали. Пекли хліб кукурудзяний – малайчики.

Їхали в Западну, міняли все на продукти. Одна жінка поїхала і коли верталась, то її гаком стягнули з поїзда, вона вбилась.

Маму були вислали на північ, і бабу тоже.

А мамину сестру були закрили в погребі і тримали там голодну довго за те, що вона сказала, коли ходила комісія: «Що ж ви робите, нащо забираєте в людей усе? Вони ж, як мухи, попадають і повмирають. А так тяжко роблять!»

*Записала
Наталя Вікторівна Іванцова,
12 квітня 2008 р.*

ГЛАВАЦЬКА Феодосія Гаврилівна

1913 р. н.

Урожай у 1933-му році був. Але забирали все. Були активісти села і ще приїжджали з району. Але наші були жорстокіші від приїжджих. Особливо Сидір Печерський, дуже був недоброю людиною. Брав коцюбу і штурхав у печі, у припічку, у комині. Мій брат закопав діжку з пшеницею, але не знайшли. А я ходила в поле.

Там давали бевку, так і вижили. Деякі зовсім уже були безсилі. Просили: «Дай кусочок хліба і я виживу, зараз встану». Але того хліба не було ні в кого.

Люди пухли і дуже помирали. Копати ями не мали сили і сапою викопували ямку, щоб туди поставати мерця. Але бувало так, що приносили мерця, а в тій ямі вже двоє лежать. Сварилися, але так і лежали на них зверху.

Ходили збирати колоски. Марфу Андронову судили за це уже вагітну. Дали три роки. Так вона в тюрмі і народила дитину.

Люди їли жолуді, чистили їх і товкли. Якщо була житня мука, мішали з жолудями і пекли коржі. А у нас була корова, ми посіяли жито, змолотили, кидали в молоко і мали що їсти. Ходили на поле і нам давали 100 грамів [муки] і бевки. Тому ми хотіли ходити на роботу. Ходили красти колоски на полі, терли і їли. Людина була, як звір. Вона була голодна і ні на кого не зважала. У нас Килина Палесіка з'їла свою маму. Варила і їла.

Ходили забирали все наші і з Кодими приїжджали. Жорстокі були такі, що і дітей не жаліли. Ще з Кодими були м'якші, а наші були такі жорстокі, що готові душу з людини забрати. Печерський Сидір ходив із заступом і ковиряв кругом: і в комині, і в печі. З ним ходила Манька на прізвисько Циганка – активістка. Спочатку, коли лиш організувався колгосп, то йшли на роботу з музикою і звідти. На роботу ходили за чавунку і на Грабівське поле. Платили тоді 15–20 копійок за вихід.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
15 квітня 2008 р.*

ГОДУНОВА Мотрона Прокопівна

1922 р. н.

У 1933 році я ще малою була, але добре пам'ятаю той голод. А в 1947-му вже й сама їздила в Западну міняти якісь пілки, одержу на продукти.

Да, судили, висилали окремих людей. Було так, що цілими сім'ями висилали. Була сім'я Євтодія Дем'яна. Вислали всю його сім'ю. Так вони звідти не вернулися. Лиш одна дочка вернулася – Штіфана. В неї в селі лишилася пуста хата, потім Андрій Маркович її взяв за маму, жив у тій хаті, доглядав її.

Ніяк не можна було бідному оборонитися від влади.

Усе забирали. Я пам'ятаю: тато взяв мене на віз, та й поїхав до колгоспу, а там забрали коні, віз та й прийшов зо мною додому пішки.

Був такий закон, що навіть за колоски, що збирали в полі, садили в тюрму. Багато наших людей сиділо в тюрмі (Даруня Коломієць).

Родичі деякі помагали. Знаю, у татової сестри було шестеро дітей. А нам було трохи легше. Та й тато давав їм дещо.

Їли лободу, жолуддя, шулуху з проса. Ходили в ліс навесні, збирали жолуддя. А воно було вже проросле, дуже животи боліли від нього.

Какали, що один чоловік порізав дівчинку і з'їв. А хто – не знаю.

*Записала
Антоніна Федорівна Січкарь,
13 квітня 2008 р.*

ГОРОДИНСЬКА Ганна Кирилівна*1927 р. н.*

1932 році не було дощу, не було урожаю. Їли з перекотиполя насіння. Нас в сім'ї було семеро дітей, батько, мама. Але у нас була корова. Ми рвали траву, сніпки рвали з хати і годували корову. Так ми вижили. Сусіди приносили нам дрантя, щоб дали хоч стакан молока. Міняли. А багато людей помирало, по 3–4 чоловіка з хати. Ховали без труни. Брали на ряднину і волочили на цвинтар, а потім забирали додому.

Малими ходили ми за колосками. Лановий був Корній Чорний. Гонив людей і дуже бив. Онофрея Бурлаку так побив, що у того підкинулась падюча хвороба (епілепсія). Ходили по хатах і все, що було, забирали. Ми посідали на припічку, а вони думали, що там щось сховане. Поковиряли весь припічок. Приходили групами: Тьома Лужецький, Сидір Печерський і третього не пам'ятаю.

Батько мав коня, корову, віз і все віддав у колгосп. Він не хотів іти, його заставляли. І він мусив відігнати все, прийшов додому лиш з батогом.

*Записала**Галина Іванівна Тримуруш,**14 квітня 2008 р.***ГОРОДИСЬКА Ніна Терентіївна***1931 р. н.*

Сім'я наша була велика: тато, мама, 2 сестри, 2 брата і я. Коли був голод, мені було 2,5 роки. Нікого з сім'ї не пам'ятаю. Потім розпитувала людей про свою рідню. Казали, що мій тато – Городиський Терентій Лазаревич – був першим головою сільради. Аж 15 років. Розумний, мабуть, був чоловік. Тато помер на початку літа. За три тижні не стало. Сибірська язва у нього була на нозі.

Якось циганка (із Сербів, либонь, була) просила у мами чогось їсти. Взяла маму за руку і сказала: «Ти вже головного випровадила. Скоро знову будеш мати похорон». А старші сестри (Гані було 16 років, а Тасі – 13 років) кажуть: «Нінка наша десь помре. Мале, не витримає голоду». Але вийшло так, що вони разом захворіли на дифтерію. Горло спухло, не мали чим дихати. Ганя померла рано, а Тася – ввечері. Ховала мама їх разом, як наречених. Брати мої, два хлопці – 6 і 8 років – тоже помирали від того, що животи поспухали. Отак за одно літо мама поховало 5 чоловік.

Казали старі люди (нема їх уже зараз), що була канава вище старого цвинтаря, через увесь цвинтар тягнулася. Туди і кидали людей.

Мама родом була з Шершенців. У 14 років залишилася сиротою. І я повторила долю своєї мами. Вийшла заміж мама. Жили у с. Грабове. Самій тяжко було жити. Її взяв чоловік з двома хлопчиками (дочки були вже заміжні). А жінку поховав. Так я і жила з ними. А в 14 років, як не стало мами, ходила в поле, вже мусила робити. Там давали баланду, похльобку. Під час війни 2 рази пішки приходили з мамою в село навідати могилки наших рідних.

Зерно у голод забирали свої. Бувало, що били. Найчастіше люди ховали зерно у печі. Забирали не лише продукти, а й худобу (корову).

Сестра Ганя (це вже пізніше розказувала мені її подружка) ходила за колосками. Якось благополучно. А було, стріляли ті, хто охороняв поля, поверх голів дитячих. Онуфрей Бурлака пішов разом з дітьми за колосками. Ледве не попали йому в голову, вроді били його. Від того часу страждав на чорну хворобу – епілепсію. Аж до смерті слабий був.

Випадки людоїдства були. Страшно повірити. Килина Зайчиха, коли дізналась, що вмерла її сусідка, взяла ніж, почала різати ноги, руки, кров, каже, бризкала. А саме надійшов Порфирій, побачив, почав сваритися. Тоді по всьому селу розтрезвонив. А потім, коли Килина робила в полі і сварилася, бувало, з жінками, то вони її довго це випоминали.

А Рожко Михайло, як найшов за образами зерно (у наших сусідів), то дівчинка 8-ми років була в хаті, почала верещати, а він її так бив, що вся спина була чорна. До смерті забив.

*Записала
Олена Степанівна Мурашко,
14 квітня 2008 р.*

ГРИГОР'ЄВА Ольга Максимівна

1930 р. н.

Голод 1932–1933 років сама не пам'ятаю. Мама розказували, що викопували зерно. Дехто вбивав теля чи корову і ховав у діжку м'ясо. Приходили, находили і забирали. Навіть коли находили стакан зерна, – і той забирали. Ходив Сидір Печерський і Тьома.

Вижили тільки ті, хто пішов у колхоз, бо там давали їсти.

*Записала
Любов Іванівна Пелех,
14 квітня 2008 р.*

ЄВТОДІЙ Василина Несторівна

1921 р. н.

Ходила з мамою в Писарівку за брагою. Крали там її. Мама несла на коромислі у відрах, а я одним відром, та й не могла нести. А потім уже несла не у відрі, а в торбині. Поки донесу додому, – юшка стече, лишалася лиш гуща. Щось там мама добавляла та й пекла коржі, варила юшку.

Пам'ятаю, мама ходила в Круті за якимись харчами.

Чула, що розказували: нижче Ліди Городиської була хата, там жили якісь люди, до них прийшла дівчинка (сільська), і вони її з'їли.

Померших брали в пілку, несли на цвинтар (старий), кидали в загальну яму. А якщо хтось далеко від цвинтара, то їхала підвода по вулиці і кидали на віз усіх померлих.

*Записала
Антоніна Федорівна Січкарь,
14 квітня 2008 р.*

ЄВТОДІЙ Федір Дорофійович

1924 р. н.

Роки 1932–1933 років були дуже важкі. Люди мерли, як мухи, пухли з голоду. Їли акацію, лободу, жолуді. Яке зерно і мали, то ховали, бо забирали. Де могли ховали, закопували. Бо ходили активісти села, гляділи кругом і забирали. Залишали лише з їжі те, що було на столі. Залізними палками кругом колупали. Мій дядько, Євтодій Янош, був заможний. Мав корову, коні. Йому казали: «Йди в колгосп». А він каже: «Я вмру, а туди не піду». Забрали у нього все. Але він все рівно не пішов.

Казали, що в селі були випадки людоїдства, але я не пам'ятаю.

Не дай Бог, щоб хтось побачив голод.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
14 квітня 2008 р.*

КАМІННА Хіонія Корнилівна

1922 р. н.

Трохи пам'ятаю голод. Причина голоду – забирали врожай. Приходили свої: Пася, Бенедьова сестра, дід Тані Беспалько. Вперед вилізли на горища, а потім почали джолобати припічок, скрізь гляділи. Коли ті жінки лізли на горища глядіти зерно, то ми з Франкою тягнули їх за ноги. Може, хтось щось і ховав, а нам не було що ховати. Поліцаями* були: Тимоша Бурлака, Гафіїн тато.

А тато тримав колгоспні вівці. Здав воли, вівці, віз. Лиш купив – ще й не їздили ним нікуди. Брат пішов у армію, а йому давали пайок. Ми той пайок їли і підкріплялися. Мама пекла коржики, та й давала мені в школу. А хлопчики налетять, заберуть і з'їдять.

Тут, де Ганька Сафонова жила, ми копали лободу та їли. А то йшли за чавунку, там була колись картошка посаджена. То ми її виколупували і їли. Вона була як крохмаль.

Тим, хто йшов у колгосп, давали їсти. У моєї мами сестра, чоловік і діти (3 дівчини) повмирали. Мого чоловіка тато і сестра вмерли. Забирали їжу, а ще вони побоювались, бо в нас брат був у армії.

Збирали колоски. У Саші засудили двох сестер за колоски на 8 років.

Голод почався весною. У 1933-му році люди почали вмирати масово. Дітей-сиріт брали в садок, там вони жили і їли. Ті, що йшли в колгосп, ті й вижили. Ділитися не було чим. Помогти – ніхто нікому не помагав.

* міліціонери

Їли лободу. У 1946 році їздили у Западну Україну і там міняли одяг на їду.

Відомостей про те, скільки вмерло людей, не знаю. Ховали на старім цвинтарі по 5–6 у яму. Поминаю їх, даю хліб за вмерших від голоду. Де саме поховані рідні – не знаю. Усі записані у мене в грамотку, поминаю в церкві.

У нашому селі я не чула про людодство.

Думаю, що винна держава. У голод били людей, у льох закривали і там били.

Записала

Любов Іванівна Пелех,

14 квітня 2008 р.

КОДИМСЬКА Марія Филімонівна

1927 р. н.

Мама Пася (чоловікова мама) розказували, що забирали до зерна, до крупиночки. Люди розбивали ліжанку, засипали пшеницю і змащували. А ті, хто ходили, стукали залізною палицею (а воно, каже, дзвенить, якимось там гуде, якщо там щось є). Печерський Сидір сусід був мами Пасі, у кумах були з нею, а також не пожалів. Ті вже, що з ним прийшли, хотіли йти, а він останній виходив із хати та й каже: «Идите сюда, тут что-то есть». Так розбили ліжанку і все дочиста забрали. А було у мами Пасі 7 дітей.

Рожко Михайло задушив дівчинку (сестру Льоні Лужанського). Шарив по хаті, винюхував у всіх закапелках, не міг нічого найти. А вдома була лиш ця дівчинка, 8 чи 9 чи, може, 7 років їй було. Він тоді за образ подивився, а там у торбинці зерно, може, стакан його там було. А вона як звереснула, почала кричати, плакати, він її і задушив. Килина (мама її) була на роботі, бо давали там кандьор і хліб. Кандьор вона там їла, а хліб приносила дітям, щоб не повмирили з голоду.

Влада забирала урожай, все вивезли. Формували загони із своїх (бандою їх називали). Дуже жорстокі були, ні грама не жаліли людей. Помню деяких: Печерський Сидір, якийсь Михайлушка (казали так люди) і Васишин. У них же були свої діти. Але їхні сім'ї не голодували.

Бувало самі люди, сусіди, доносили один на одного за приховане зерно.

Висилка була пізніше, у 1946 році. Бабу Вірку висилали. Де Гнат Кодимський зараз живе, жив його дядько з жінкою, три дочки мали. Так вони як поїхали, так і не вернулися.

За хатою у нас була яма для буряків, там закопували кукурудзу (зерно). Обклали спочатку мішки соломкою. Слава Богу, не найшли. А зерно пшениці ховали у горщиках, гладущиках, закопували в землю на городі чи прямо в хаті. Але кругом знаходили.

Ходили активісти бригадою, по 4–5 чоловік. Ходили рано, ввечері, коли хотіли, коли хтось, може, доносив. Коло нас було поле, жито там посадили. А одна жінка пішла вночі, 3 снопи жита принесла додому, сховала зразу. А на другий день раненько вже прийшли глядіти. Судили ту жінку, 8 років дали. Так вона і не вернулася. Може, вмерла в тюрмі? Не знаю. Було таке: хай згниє на полі, а не зачіпай!

Хотіли, щоб Україна вмерла. Поля охороняли, лиш вони знали, коли і як. Коморів не було, все вивозили зразу з поля.

Моя мама, Василина, носила з Писарівки брагу. Набирали прямо в мішки. З неї пекли коржики, добавляли бур'яни, особливо глуху жаливу, що зараз свиней годуємо. Жолуддя в лісі збирали, товкли, на жорнах перемелювали і пекли коржики. Ходили по полях, збирали картоплю гнилу, буряк, приносили додому, промивали і був як крохмаль, бур'ян (щир, жаливу, лободу). І так виживали. Ні жиру, ні олії – нічого не було. З дуба кору здирали, цвіт акації (він солодкий) їли. Котів і собак не було, – всіх поз'їдали. Здохлячих коней, корів тоже їли.

Були випадки людодства. Була колись хата в рипі, жила там жінка Шкопиха (не знаю, чого її так називали). Умерла вона з голоду. А Килина Зайчиха, покійничка вже, пішла туди, різала ту жінку. А Порфірій (Істинин) бачив. Не могли люди її простити це. Все село гуділо. А на полі жінки не раз їй випоминали. І нічого вона на це не могла сказати.

Коли вмирали, по 5–10 душ в одну яму складали. Хто перший приніс мерця, той викопував яму. Поки копав, люди ще приносили вмерших. А бувало, що відкрити яму так і лишали, щоб люди мали куди класти мерців.

Вище старого цвинтаря це місце. Ніхто тоді й хреста не клав. Каже, не можна було, може, й забороняли.

Зараз поминають їх, як є кому, що ще з рідних не повмирали.

Батьки мої мали і віз, і коні, і борони. Тато рано відвозив у колгосп, а мама увечері забирала. Так було декілька раз. А тоді тато таки вговорив маму, переконав. Але мама дуже проти була. Жаліла до смерті, що вступила в той колгосп. А з іншого боку, ті, хто не йшли в колгосп, жили дуже бідно, ледве виживали. Таких сімей у селі було мало.

*Записала
Олена Степанівна Мурашко,
13 квітня 2008 р.*

КОЖУХАР Анісія Захарівна

1919 р. н.

У 1929 році залишилася з татом (мама померла, коли їй було 55 років, у неї була ядуха). Нас, дітей, було у сім'ї дев'ятеро: 6 хлопців і 3 дівчини. Я була найменша.

У 1932 році урожай був хороший, йшли дощі. Прийшов тесть Петі Мерецького і забрав хліб. У нас лишилося 3 пуди папшої. Склецок лежав, а я лягла на той мішок і кричала: «Гвавт! Гвавт!» А вони (комісія з кількох чоловік) підійшли до мене і кинули до стіни. А тоді забрали той мішок, я за ними йшла до самої гори і кричала. То була весна.

Забрали в тата воза, коня, лишилася лиш одна корова. Я в 13 років робила колотуху* і продавала, а на ті гроші купила крупи 2 стакана. На казанець (4 літра) кидала стакан круп і варила бевку. Крупа крупу гонила. А потім нарвала з акації

* Колотуха – традиційний український кисломолочний продукт. Порівн. текст на с. 567.

цвіту, кинула в молоко. А тато каже: «Їжмо та думаймо, що то макарони». Не було що їсти.

Колгоспу тато не противився, бо дуже боявся тюрми: там зразу люди вмирали. Хто не хотів ставати в колхоз, забирали в Кодиму, відбивали бебехи, і потім ті люди вмирали.

А в селі по хатах ходили свої люди. Вони залазили на горища, розкривали навіть хати, так гляділи. Як найдуть, що заховав, то ще й у хаті прямо й наб'ють. Максим Рошуля і Струсевич Анісій, – у нас були ці двоє.

Одного разу накопала картоплі гнилої та й напекла коржиків цілу миску. Покликала свою товаришку. Майже всі з'їли, лишила трохи татові.

Коли мені було 14 років, прашували з татом норми. Два бурячка спекли й один огірок – і так цілий день робили. На полудень тоді варили і давали бевку. А ввечері варили бевку дома. Тато вже спух, не міг робити. А сусіди казали, щоб я брала його з собою, щоб хоч там поїв. Так я і зробила. Тато, як міг, помагав (через силу). Потім трохи розтух. Тато продав корову. Купили теля, зарізали. Тато випив дві кварта крові. Я зварила з шкурки 40 тарілок холодцю. Половину продала на базарі. Потім знов купили корову.

Збирали колоски. Гонили з поля. Навіть у пазусі гляділи, чи не сховали колоски. Ото що тільки терли і їли на полі, ото твоє й було. Скидали навіть чоботи й панчохи: перевіряли, чи не заховали там зерно. Від усіх забирали. Нікому не лишали. Тільки ті лишали хліб, хто його забирав.

Вмирало багато людей у 1933 році.

Ніхто нікому не помагав, бо й самі не мали.

Хто з голоду вмирав, того в пілочку загортали і ховали на цвинтарі. Мало хто лишився. Хата в хату вмирали. Тільки ті лишилися, хто йшов у колгосп і їли там бевку.

Ніхто не помагав хоронити від голоду. Свої своїх ховали. Очі закрили, закутали, вирили яму і туди ховали тіло, а зверху засипали землею. Ніхто нікого не наймав, не платив. Хоронили самі. Всі від голоду ховані на цвинтарі внизу.

У 1934 році дали нам муки по 50 кг. Та ми так утішилися! Давали і пшеницею. Ми дерли її на жорнах і ті крупи їли. А потім ходили жиди і купляли вишні. Так уже з'явилися гроші. І стало легше.

Забирали все весною. Ще нічого не було. Вмирали тисячами.

Про випадки людодівства не чула. Їли собак, котів. Коло хати не було ні собак, ні котів.

У всьому винна влада. Думаю, це все спеціально зроблено було. У кожному селі була банда. Голод ще довго був.

*Записала
Любов Іванівна Пелех,
12 квітня 2008 р.*

КРИЖАНІВСЬКИЙ Феодосій і Дарія [...]*Р. н. невідомий*

У них було 5 дітей і їх двоє. Батько був ветеринар. Було в нього 12 моргів землі під Березником. У колгосп він дуже не хотів іти. Його силою заставили. Спочатку забрали пшеницю всю і кукурудзу, фураж для коней, а потім самих коней.

В сім'ї була Федосія (1916 р. н.), Христя (1919 р. н.), Настя (1922 р. н.) і найменша Харитина, їй було 5 років, був ще Василько – 2 роки. Сім'я була не мала. А забрали все. Була квасоля в горшку. Мама сховала її на горищі. Прийшли з обшуком. Мама висадила дітей на горище. Забрали з горища і ту квасолю. Мама кинула Ваську з горища на них, але спіймали, і каже: «Забрали квасолю, беріть і дітей». Хотіла і тих кидати. Вони лишили і пішли.

Був випадок. Сусід наварив рідкої мамалиги, покликав діда й бабу в гості. Ті наїлися і до вечора дід помер, а через 2 дні – баба. А Васька з Харитиною пішли на цвинтар збирати гриби, їсти хотіли, поїли і Васька на цвинтарі і помер, а Харитина до вечора дожила ще і померла.

Ховали людей на старому цвинтарі, прямо скраю. Замотували в пілку.

Дуже крали одні в одних. Викопували вікна, заходили на горище. Була біля цвинтаря хата. Там жили учителі. Вчили дітей, допомагали людям. Федосію взяли до школи, щоб замітала. Давали стакан крупи на три дні. А маму забрав Баркар (більш заможний), вона пасла корови. Теж давали так само, як Федосі. Потім його вислали на 3 роки в Сибір. У нього є внучка, вона зараз живе в Іллічівську. Люди добром згадують його. Він був активіст. І коли мали робити обшук, він попереджав людей сам і через вчителів. У нього теж була сім'я велика – 8 душ.

*Записала Галина Іванівна Триморуш зі слів онучки Євдокії Рибак,
15 квітня 2008 р.*

КУРКА Марія Василівна*1926 р. н.*

Коли був голод, мені було 5 років, але я все добре пам'ятаю. Ми дуже голодували. Батько носив брагу з Писарівки, а вона була з черв'яками, так варили й їли.

Батько мій був у таборі, а мама до нього ходила і плакала там, падала на коліна, просила, щоб дали що-небудь, бо діти пухнуть з голоду. І привозила нам цукор грудочками, хліба. У нас ще була корова, і ми вижили. А люди падали, мертві лежали на дорозі, чорні, очі наверхи. Килина Заєць узяла ніж і прийшла до нас, хотіла кусок урізати з живої корови м'яса, але ми не дали. Знаходили померлих і в бур'янах, і там же ховали. Ховали і на старому цвинтарі. А новий цвинтар відкрили в 1934 році.

Їли листя з дерев, ягоди дикі.

У 1932–1933 роках не було врожаю, не було дощів, усе вигоріло. Поля не були засіяні. Люди в 1933-му не хотіли іти в колгосп. А хліб забирали в людей, щоб засіяти. Засіяли, а він не вродив. Хліб вивозили, щоб не допустити війни. Сталін думав, що відкупиться хлібом. Люди склали таку частушку:

Ой, Україна хліборобная,
Хліб германцям отдала, –
Сама голодная.

А запасу в кормах не було. Ходили по горищах, шукали хліб. Корній Чорний був дуже вредний, все забирав. Одного разу виліз на горище глядіти, а мама забрала драбину, він там і сидів.

А в 1946-му році, коли був голод, їхали в Западну. Везили туди хто що мав. За 2 метри матерії давали 2 кг зерна, картоплі. Гречку варили так із шелухою, бо щоб більше було. Ми робили в колгоспі. Там давали їсти. Варили бевку з макуха. Тяглової сили не було. Копали самі люди, діти. За 10 соток давали 1 кг хліба. У 1946-му були уже карточки. На карточку давали 700 гр хліба.

Все це пам'ятаю, як зараз бачу.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
15 квітня 2008 р.*

МАРЧУК Леонід Каленикович

1929 р. н.

Я жив сиротою, мама моя після родів померла, а я з батьком жив коло його батьків. Коли мені було 4 роки, помер і батько. Я так і жив коло баби, у них ще був син Борсук Сьоня. Не дуже голодували. Нашу хату батьки мого тата продали за 3 пуди кукурудзи. Пекли малаї, варили мамалигу. Так вижили. Мені не було ще і 12 років, як я уже волами возив снопи. Були снопи малі, а були й такі великі, що я не міг підняти. А бригадир бив мене, що я не міг піднімати.

У нас була корова, я її доглядав. Було у нас молоко, ще потрохи давали людям. Дідів брат жив у Ленінграді і він вислав нам посилки. Це була нам велика підмога.

Пам'ятаю, що ходили і гляділи хліб у людей, у нас теж були, але нічого не знайшли. Ходив з активістами Сидір Печерський. Не жалів нікого, забирав усе, що бачив.

Потім я виїхав, завербувався в Донбас, працював на шахті. Там голоду не було. Їли 3 рази в день в столовій на талони. Давали карточки на хліб. Були й гроші. Я вислав бабі. Жити там було дуже добре. Не голодували. Ось і все, що пам'ятаю.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
15 квітня 2008 р.*

МИТИЧЕНКО Лідія Іллівна

1925 р. н.

У 1933 році мені було 8 років. Я мало пам'ятаю, бо була ще мала. Але дуже пам'ятаю, як голодували люди, особливо в 1933 році та вмирали прямо на вулиці.

Нас було в сім'ї троє дітей, батько, мати. Ми не дуже голодували, бо батько був активістом у колгоспі, партійним. Він отримував пайок, який допомагав нам вижити. Але все рівно ми їли жолуді. Мочили їх, потім сушили, товкли і пекли

коржики. Добавляли туди лободу. Їли цвіт акації, варили його – це було наче тісто. Їли люди не лиш рослини, а й кішок, собак.

Наша сусідка Тетяна поховала малу дитину, якій було 3 роки. Ми її понесли на цвинтар. Мати не могла копати яму. Але прийшли на цвинтар, а там хтось уже почав копати, то жінка положила дитину туди, вкрила тряпкою, навіть не хватило сили краще накрити. Помолилася Богу і пішла.

Батько мій був не сільський. Він пристав до матері у прийми. А в діда було господарство, і він усе нехотя віддав у колгосп. Була в нього і своя земля, яку він із батьком обробляв. Одні люди хотіли йти в колгосп, а інші – ні. Щоб заохотити людей йти в колгосп, там грала музика, танцювали.

Ходили і гляділи по хатах хліб. Що було – забирали. А багаті закопували, гноїли хліб, а не віддавали. Шкідництво було. Україна була ще не укріплена. А щоб засіяти поля, повинні були ходити і глядіти хліб.

Батька забрали на Північ. Там робили в лісах. Михась Козубченко був із ним. Він приїхав, а батько там помер. Нас довго ненавиділи, як сім'ю ворога народу. Лиш коли Горбачов прийшов до влади, тоді ми отримали листа, що батько реабілітований.

*Записала
Галина Іванівна Тримуруш,
14 квітня 2008 р.*

ПЕЧЕРСЬКА Ксенія Якимівна

1914 р. н.

Голод 1933-го був сильний, такий як і в 1947-му році (так казала мама). Ми рвали калачики, їли, ягоди з дерези. А коли уродило жито, то теребили і їли. Рвали вишні стиглі і варили борщ з вишнями. А в 1948-му році уродила кукурудза і пекли малаї. Давали нам по кусочку, щоб на довше вистачило. А ми не наїдались, ще хочемо. А старший брат украв один малай, виліз на піч, і покликав мене, і ми його моментально з'їли.

У 1933-му році Докія (її називали Глуха) з'їла свою дочку. А троє померло, вона хотіла і тих їсти, але надійшла сусідка і я, і не дали. Взяли драбину, положили всіх і віднесли на цвинтар. А найстарша утекла, не хотіла їсти сестричку. Казала: «Як я буду свою сестру їсти?»

Ходили активісти по селі і забирали все, що бачили. Дід заховав два мішки ячменю в купі гною. І там знайшли і забрали. Дід робив у Кодимі. Звідти приносив гроші, і ми так вижили.

Розкуркулювали. Хто не хотів коритися, того висилали з села. Дуже вредний був Сидір Печерський. Він і при румунах бив нагайкою, такий же самий був і Барабаш Захарій.

Ось це я пам'ятаю, що розповідала мені моя мама, і що я пам'ятаю за другий голодний рік.

*Записала
Галина Іванівна Тримуруш зі слів Лідії Дмитрівни Печерської,
15 квітня 2008 р.*

РИБАК Анастасія Леонтіївна

1921 р. н.

Урожай 1933-го року був. Але Сталін скомандував його вивезти. За чавункою була дуже гарна кукурудза. Дуже великі качани, по 2 на стеблі, червона. Батько возив на підводі і ховав трохи, по кілька качанів, приносив додому. Мама ховала в стріху, щоб потім крупі якоїсь трохи зробити. А сім'я у нас була велика, нас 5 дітей, тато і мама (7 чоловік).

Ходили активісти і забирали все; витрушували з гладущиків, горшків, забирали з собою. Наші самі не йшли глядіти, а брали представників з району. Серед наших ходила Таня Рижа (прізвисько).

Пам'ятаю, батько приніс жита і поставили в полову, перемішали, то й це знайшли і забрали, разом з пологою. Мама взяла торбу квасолі і сховала в лежанку, а миша натеребила. А прийшли глядіти і побачили те, що миша натеребила. Тьома Лужецький був. Сколупав залізною палицею всю лежанку. Мама плакала, бо була зима і не мали б де спати.

Ходили в Писарівку за брагою на завод. Я була сама старша і з татом брали бочки і їздили. Привозили, вона вистоїться, рідке зливали, а густе їли.

Мама моя була із заможної сім'ї, мала добре придане, а потім виміняла все на хліб. Тато привозив брагу, а мама хліб чи муку, пекли з тієї браги пляцики і їли.

Ходили з сестрою Мотрею за колосками.

І в колгосп люди не хотіли йти. Примушували їх. Здавали все. У 1933-му році склала такий вірш:

Їли люди лободу

Та й падали на ходу.

*Записала
Галина Іванівна Триморуш,
14 квітня 2008 р.*

РУСОЛ Юхим Микитович

1928 р. н.

Пам'ятаю голод добре. Був грабіж самий натуральний. Забирали кожну жменюку зерна. Де бачили – там і забирали, з мисочки навіть. Штурхали стіни, печі.

Мама тримає Гришу на руках, а тато як зібрав урожай (підводу десь зерна), заховав пологою. Вони, ці бандити, не дивляться, що діти малі, що інвалід у хаті, віють той суржик (пшеницю і жито). А дядько з віялки всипав мамі відро пшениці у спідницю (спідниця широка була). Мама сиділа і боялась ворухнутись. Вона не хотіла йти в колгосп, так і вмерла, не будучи в колгоспі. Потім обклали нас податками. А який міг бути там податок, як мама мала трьох дітей!

Тато лагодив воза на подвір'ї, хотів їхати до кацапа за грисом, бо не було що їсти. Скоро тато вмер з голоду.

Мама брала мене, щоб я кидав кукурудзу в ямку. Приходимо з поля, а тато лежить на печі і плаче. Мама пожарила кукоші і каже: «Дай татові, нехай поїсть».

А тато вже їсти не може. Рано я встаю, а тато лежить на лавці померший. А Гриша дає мені форму з кукурудзою і каже: «Дай татові їсти, уже вмерлому». Я дуже добре це пам'ятаю.

Судили за колоски. За жменю колосків прийшов гайдамака і видирає то зерно. Лящевський чи Оляшевський було його прізвище.

Люди вмирали, хоч і хліб був.

Дід Фанась Печерський віз зерно в Кодиму. Але не довів у Кодиму, а висипав у рипу, прикрив сміттям. Після того, як вони, банда, перевірили кругом, він уночі пішов і забрав те зерно.

Ті діти, що лишились, нікому не були треба, ніхто ними не опікувався.

Було п'ятеро дітей. Двоє померло в голод. Тоня поганяв коні. Але туди (на роботу) поїхав, а назад привіз його мертвого.

Голодували всі. Тим, що ставали в колгосп, давали баланду. Так вони виживали.

Порфирій покійний казав, що Килина витягувала бебехи з умершої і хотіла їсти. Та дід її побив і забрав звідти. Більше таких випадків не знаю. Котів, собак, коней – їли.

Влада винна у смерті людей.

*Записала
Любов Іванівна Пелех,
12 квітня 2008 р.*

САВІН Макар Семенович

1927 р. н.

Я добре пам'ятаю голод. Страшний був час. Не було що їсти. Урожай, який уродив, увесь забрали. Хто ховав у грубку, у катруцу, в стіну, закопував у хаті. Гляділи залізними палицями. Забирали останню жменьку зерна.

У нас у сусідстві був страшний випадок. Моя сестра мала подружку Таню і пішла до неї гратися. Це недалеко. Дивиться: такий голод, а тато і мама Тані м'ясо їдять. Їй стало страшно: кругом голод, і в Тані вдома не було що їсти, а вони десь узяли м'ясо. Сестра втекла додому і розказала нашому батькові. Батько пішов ще з одним чоловіком до Таніних батьків. Двері підперті зсередини – не можна відчинити. Подивилися у вікно, а батьки з двох боків грубки сидять. Батько з тим чоловіком висадили двері. До них, – а вони вже задубіли. Стали шукати малечу – а її нема. На печі знайшли тільки куски. Дівчинку звали Таня Лужецька. Було їй 6 років.

*Записала
Галина Миколаївна Єремєєва,
14 квітня 2008 р.*

ЧЕРНОМОРЕЦЬ Євдокія Миколаївна

1924 р. н.

Був неврожай. Люди дуже вмирали.

Четверо дітей було в нашій сім'ї. Померли двоє братів і сестра з татом. Лишилися я і мама.

Сидір Печерський приходив і забирав зерно, навіть з горшків позабирали. Не можна було нічого заховати, бо ще й били. Забирали тільки їжу. Збирали колоски і віддавали у колхоз.

Хто помирав від голоду, ховали по декілька чоловік у могилу (на старому цвинтарі).

У всьому винне государство.

Записала

Любов Іванівна Пелех,

13 квітня 2008 р.

ШВЕЦЬ Євгенія Мойсеївна

1927 р. н.

Я пам'ятаю мало голод. Але наша сім'я теж голодувала. Людей, пам'ятаю, знаходили на дорогах померлих, чорних, з очима викоченими. Ми були в яслах, ходили гратися і в бур'янах знаходили вмерлих людей. Більше тоді сіяли кукурудзи, пшениці не було.

[Після війни] я виїхала в Донбас на роботу. Там не голодували. Ми робили на шахті, і нам давали добрий пайок. Я приїхала додому, була сестра дома з дитиною, і навезла їй хліба, сушеної риби, консерви, тушонки, то вона все це як побачила і заплакала. А я ще з однією посиділа й кажу: «Тікаймо назад звідси, бо помремо». А ще, щоб їм залишилось більше, що їсти з того, що привезла.

Там, на Донбасі, давали 3 рази в день їсти в столовій. Їли добре. По карточках давали хліб, буханка 1 кг 200 гр. Так ми вижили, а в селі дуже голодували. Я підтримувала і свою сестру з дочкою, бо чоловік загинув. Допомогала харчами й грішми.

Записала

Галина Іванівна Тримуруш,

15 квітня 2008 р.

с. ЛИСОГІРКА

БАБІЙ Наталія Юхимівна

1930 р. н.

Народилася в с. Лисогірка у 1930 році. З розповіді батьків пам'ятаю голод як страшну трагедію. Людям не було що їсти, щоб вижити їли жолуді, бур'яни, збирали гнилу картоплю по полях. Що вродило в полі, навіть в комори не засипали, все пішло державі, казали, що для робітників. І насіння свого не залишили. Голод був не по тій причині, що був поганий врожай, а штучно створений партійним

керівництвом. Працівники влади на селі заходили в кожний двір і забирали все зерно, яке люди виростили. Штучний голод привів до знищення цілих родин, які не мали що їсти і чекали голодної смерті.

Правда, тоді всі люди були старі, згорблені, сірі, брудні. Навіть діти були, як бабусі, зморщені, зажурені. І посмішок ні в кого не було, як не було і веселощів в житті.

Записала вчителька

Г. А. Бабчинська,

14 квітня 2008 р.

БАРМАЛЮК Іван Микитович

1929 р. н.

Мешкав у с. Кримпутька Одеської області

У 1929 році батько вступив у колгосп. Віддав пару коней, воза, плуга, борону. А хто не хотів віддавати, то забирали насильно. У 1933 р. був голод. Цей голод зробила влада, мені тато розказував. Люди ховали у ямах, що мали. Совети ходили попід хати з такими шпичками і гаками і гляділи кругом. Мама сховала трошки квасолі у печі, – і ту забрали. Із-за пазухи куски хліба витягували і забирали. Гляділи у соломі, в хатах, в сараї землю гобали. У нас хата була бурдій – землянка. Потім, коли кінчився голод, то тато купив за три пуди кукурудзи і три пуди буряка.

У 1947 був недорід. Люди міняли хати на зерно. У 1947 колгоспникам давали в колгоспі їсти, і ми, діти, також туди ходили їсти. А додому не дозволяли носити їсти.

Хто збирав колоски, то садили в тюрму. Умирили від голоду зимою, а весною уже трохи було легше. Людоїдства у нас не було.

Записала вчителька

О. С. Червонюк,

14 квітня 2008 р.

КОЛЄСНІК Галина Іванівна

1926 р. н.

Мешкала у м. Кодима

Пам'ятаю голод 1932–1933 рр. У цьому була винна влада. Пам'ятаю, мати заховала у горщиках жито у печі, а вони прийшли все забрали. Прізвища їх я не пам'ятаю. Ми жили у Кодимі. Батько наш був військовим, але все рівно ми дуже бідували, були страшенні злидні. Годували поросят, але батько колов їх у погребі, щоб ніхто не чув і не виказав. Щоб не прийшли і не забрали. Їли куліш (кукурудза несіяна, варена на воді).

Дуже добре пам'ятаю голод 1946–1947 рр. Ми продали хату, переїхали жити до с. Лисогірки. Батька уже не було, він загинув у 1941 році. Мати захворіла, а їсти не було що. От вона і померла у 1946 році. Залишились ми сиротами. Врожаю не було, їсти не було. Я ходила по сусідах, просила поїсти. Були добрі люди такі, як

Гайдай, ім'я не пам'ятаю, він давав мені хліба кусочок та трохи борщу. Ми навіть не отримували пайок, який держава повинна була давати за батька. Біля нашої хати було поле, засаджене кукурудзою, але ми не брали з поля нічого, тому що боялися. У нас у селі був випадок, що за колоски Феня Рябоконт відсиділа 8 років. Для того, щоб не померти, ми збирали все, що можна продати (одежу), і відвозили у Западну, міняли на хліб, картоплю та різні крупи.

Важко було, але ми вижили і пам'ятаємо ті важкі, страшні часи.

Записала вчителька

Л. В. Мелеши,

14 квітня 2008 р.

КОРНА Іван Фокович

1926 р. н.

Народився в с. Лисогірка (Французьке)*. Запам'ятався мені 33-й рік голодом, страхами, людоїдством. Батько помер, коли мені було 3 роки, в сім'ї залишилося з матір'ю 2 брати і сестра. Пам'ятаю, що в 1932–1933 рр. у с. Французьке була створена комісія, яка ходила по хатах села і забирали все, що було в запасах людей з їжі та продуктів. Їли кропиву, свинячу лободу, деколи варили баланду з води та грису, нам було трохи легше, бо у нас була корова. Того року дуже вродила картопля, урожай був гарний, але усю хорошу картоплю забрали, залишити лиш дрібну. Хто їв кропиву, той не мав отьоків. Збирали коров'яки, сушили і йшли палити в хатах, хоча жили біля лісу, але дров брати не можна. Було створено комісію, яка ходила по селу, сюди входив голова селищної ради та члени комісії. Головою селищної ради був Букетов, людина, яка старалася допомогти селянам, часто ходив сам по хатах. Розпорядження було надано від уряду, але все робили на місцях, місцева влада.

Записав вчитель

А. І. Круковський,

22 жовтня 2007 р.

ЛЕБЕДЄВА Парасковія Федорівна

1928 р. н.

Причиною голодомору в Україні була влада. Які крихти запасу люди запасли, то приходила влада і забирала. Ховали на припічку зерно під пілкою, мурували за ніч двійні стіни. Загони в шкірянках ходили і стукали по стіні, розломували і відбирали до зернини. Документів на відбирання зерна та обшук хат, комор ніхто не показував, бо їх не було. Хто не хотів віддавати запаси хліба, виганяли з хати, перевертали все, знаходили і забирали. Активісти зі зброєю були і чужі, і односельчани. Крім хліба, нічого не брали.

Хоч я була і мала, але зі слів матері чула, що за «п'ять колосків» садили за ґрати. Все охоронялося людьми, які називали себе комуністами. В колгоспи йшли

* До 1945 р. село мало назву Французьке; нині – с. Лисогірка у Кодимській міській громаді Подільського району Одеської області.

ті, у кого зовсім нічого не було, а потім, хто добровільно не йшов, забирали корови, коні та плуги до колгоспу. Ходили по хатах більше вночі, приходили багато разів, щоб забрати все до зернини. В нашому селі було 360 дворів, за два роки 200 хат залишилося пустими. Люди мерли в хатах, під плотами, а деякі йшли сідали під цвинтарем і там під муром помирали, бо в селі не було, що їсти. Хто був при владі, той не голодував. Родичі, в кого була велика сім'я, одержували допомогу від своїх родичів. Їли шкарлупу від картоплі, копали горішки в посадці. Продавали, міняли біля поїздів речі на шматок хліба. В місті на базарах можна було обміняти речі на якийсь харч, але робили облави і люди залишали все і тікали хто куди.

Люди, які помирали в селі, якщо по одному – робили одну яму, а якщо багато – копали братську могилу, ховали, можна сказати, одне одного. У селі є братська могила і всі люди підходять і батюшка править службу. Церква у селі є християнської віри, на кладовищі встановлено хрест жертвам голодомору 1932–1933 років. У загибелі мільйонів людей винна влада.

*Записала вчителька
Л. А. Погорєлова,
14 квітня 2008 р.*

ЛУКОВ Андрій Васильович

1930 р. н.

Голодомор 1932–1933 років пам'ятаю дуже добре, так як був малий та голодний. Об'ївся молодого жита з колоссям, яке крали на городі у Барановського Федота. Мене мати ледве врятувала: з пухлим животом залили в мене чекушку водки, поки я не вирвав. Батьки в колгоспі до 1932 року не працювали, сім'я була із бідних, але була корова, то під час перевірки, не знайшовши зерна дома, забрали з поля корову, а малого брата, що був пастухом, побили. Їх було троє: двоє чужих та Павла Новосада батько.

Через втрачену корову мати дуже побивалася, батьки змушені були піти до колгоспу працювати, а ми, малі, пасли худобу за якийсь харч. Особливо було важко взимку 1932–1933 років. Довелося розтирати жолуді, мерзлу бульбу на муку і пекти млинці. Пам'ятаю, як приходили пухлі сусіди, у них текли ноги.

У голод 1946–1947 років працював на цегельному заводі. Носив рамки для формування цегли. Неодноразово чув, як із села їздили до Західної України, міняли речі на зерно чи хліб. Батька мого за крадені піввідра мною колосків голова колгоспу Коломієць оштрафував на 100 трудоднів і попередив, що посадить до в'язниці, а мене з братом побив батою.

Думаю, що в смерті багатьох односельчан винною є влада, тому що загони активістів з села під її вказівкою збирали останні продукти, навіть корови у сім'ї.

*Записала вчителька
Л. А. Погорєлова,
14 квітня 2008 р.*

ЛУКОВА Зінаїда Василівна

1926 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Тато мій вчителював, а мама сиділа вдома. В сім'ї було троє дітей. Жили на Дьомовці – так називали частину села, мали корову. До нас з обшуком не приходили і корову не забрали, але по сусідах ходили чужі та сільські активісти, такі як Новосад і другі, та забирали силою хліб і корову. У сусідів – сім'я Люберанських, – в них померло двоє дітей: 1924, 1928 року народження. Наша сім'я чим могла, тим і помагала, роздавала молоко. Думаю, що допомогло нам вижити в роки голодомору те, що у нас не забрали корову і батько був на посаді.

Тато загинув на війні, то я замолоду робила в колхозі. Голод 1946–1947 років переносили легше, помагав колгосп, але багато односельчан їздили на товарняках і бочкарях у Западну та й міняли на харчі одяг.

Записала вчителька

Л. А. Погорєлова,

14 квітня 2008 р.

ЛУКОВА Марія Василівна

1918 р. н.

Важко переживали роки голодомору. Мені було 14 років. Був страшний голод. Влада забирала в людей все до останньої крихти. У нас сім'я була велика. Але ми не голодували, бо у нас була корова. Її спочатку у нас забрали, а потім вона втекла з колгоспу. Ми її переховували. Пасли вночі в лісі. А ще 2 мішки кукурудзи тато закопав на городі, от так і пережились. Мати їздила в Західну Україну за хлібом, картоплею, збирали жолуді, сушили бур'яни, – ось була наша їжа.

Записала вчителька

М. М. Перепеляк,

13 квітня 2008 р.

ЛУКОВА Марія Феодосіївна

1929 р. н.

Про голод 1932–1933 років пам'ятаю погано. За переказами батьків наша сім'я була заможна, мали коней, корову. Коней забрали до колгоспу, а корову в голод змушені зарізати. З переказу матері пам'ятаю, що їли жолуді, цвіт акації, цибулю. Батьки були в колгоспі, ми з братом знаходились в яслях. Що там їли, не пам'ятаю.

За голод 1946–1947 років пам'ятаю, що мати часто їздила до Юрківки, Вінницької області, і там, якщо вдасться, вимінювала речі на хліб, пшеницю, ковбасу. Одного разу односельчани, що їздили з матір'ю, знайшли в ковбасі рештки людини, дитячі нігтики.

Думаю, що насильне забирання зерна привело до голоду, і в цьому винна влада тому, що батьки розказували, що врожай у 1932 році був добрий.

Записала вчителька

Л. А. Погорєлова,

14 квітня 2008 р.

ЛЮБЕРАНСЬКА Лідія Юхимівна*1931 р. н.*

Голодомор 1932–1933 років не пам'ятаю, лише знаю з розповідей, а голодомор 1946–1947 рр. трошки згадую. Була засуха, недорід. Приходили до людей додому і забирали те, що люди виростили. Гляділи скрізь: заглядали в піч, шукали в стрісі, та на горищі, перекопували в сараї землю, висипали все до останньої крупинки з горнят, витрушували з торбинок все, що там було, так що заховати щось з їжі не було можливості. На те, що мають право забирати продуктів, корів та коней, документів ніхто не пред'являв. Коли організували колгоспи, то люди ходили полоти сапами пшеницю, жито, бо було дуже заросле. За це в обід людям вивозили їсти варену баланду. Люди ставали в чергу і їм наливали в котілки. Нароблялися дуже тяжко. Хліба не було. Якщо в когось була кукурудза, то пекли малаї і їли з часником. Колоски на полі збирати не дозволяли, тих, кого ловили, навіть дітей, то судили. Головою був Ласкарунський, він був дуже недобра людина. Заходив у подвір'я і придивлявся кругом, водив очима, чи випадково десь не загубилося зерно, чи нема розсипаного. Було два колгоспи – старий і новий. Ходили охороняти поля і комори люди, яких називали ланковими, із представниками влади. Приходили забирати продукти і худобу більше ввечері і уночі, бо вдень людей не було вдома, вони переховувалися у лісі разом із худобою. Люди, хто міг, допомагали одне одному вижити. Це в основному родичі, сусіди допомагали продуктами. Так як їсти не було що, то їли цвіт акації, бульби, жолуді сушили, перетирали, а потім жарили млинці просто на сковородці без олії. Палили бур'янами, соломкою, коров'яком, бо дрова у лісі не дозволяли брати. Багато людей ходили вимінювали хто що мав (посуд, одяг) на жито, і то його ховали як могли, щоб не знайшли. Серед усіх жителів села були такі люди, які мали що їсти і одітися, але другим не помагали. Це були ті, хто був ближчим до влади. Одягатися не було в що, то люди сіяли коноплі, потім робили полотно і шили сорочки, та полотняні штани. То як у полотні лишалося терміття, то так дерло по тілі, що хотілося плакати. Помирали багато людей від голоду. Прізвищ не пам'ятаю, ані як звали. Пригадую, що від голоду помер Улас Самозван. Хоронили померлих на кладовищі, вивозили кінями. Рідні та знайомі поминають, як годиться, всіх померлих, а також померлих від голоду на проводах. Встановили на цвинтарі хрест, як пам'ять про тих, хто помер в роки голодомору. Винними у загибелі багатьох людей вважаю владу.

*Записала вчителька**О. Л. Круковська,**16 квітня 2008 р.***ЛЮБЕРАНСЬКИЙ Михайло Іванович***1926 р. н.*

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років. На мою думку, голод був через засуху і неврожай, а в людей не було запасу продуктів, на городах не вродило майже нічого, картопля, гичка вся висохла...

Були роздані бригади, котрі ходили по дворах і пропонували давати зерно державі. Хто не давав, вони шукали по горищах, коморах. Я в той час ходив у перший клас. Моя мама була тожє включена в цю бригаду і часто брала мене з собою. Та бригада була в основному із працівників сільради і колгоспу. Люди в основному не опиралися, а говорили: шукайте. Ті, в котрих був невеликий запас, ховали. В основному шукали зерно, але його не було.

Не виживали ті, у котрих не було схованого запасу. Помогло багато те, що в сусідньому селі Писарівка був спиртзавод, і люди доставали брагу і вживали в їжу, а ще мололи дубові жолуді.

Скільки померло в нашому селі, сказати не можу, але дуже багато, особливо весною 1933 року. Хоронили в основному сільради і колгосп, котрий до голодовки був. Котрі робили в колгоспі, їм трохи помагали продуктами. Померлих ховали на спільному цвинтарі.

Сучасна молодь знає про голод 1932–1933 рр., так як старше покоління про це все розкажує. Я вважаю винним в загибелі багатьох людей не тільки природу, що так сталося, а головне в тому, що не було запасу продуктів.

Рідні і знайомі, всі, хто знали померлих від голоду, завжди поминають їх.

Записала вчителька

О. Л. Круковська,

14 квітня 2008 р.

МАРТИНЮК Наталя Никифорівна

1930 р. н.

Мені було 2 роки, коли був голодомор 1932–1933 р. Я нічого не знаю і не пам'ятаю, а пам'ятаю голодомор 1946–1947 року. Гірко і страшно ворошити минуле. Мій батько був бригадиром, то нам було трошки легше, тому що він отримував на себе і на нас. Хоч мало, але приносив кожного дня. Голод ще був і тому, що була засуха, неврожай хліба і люди голодали, такими страшними очима дивилися один на одного, що тяжко передати. До нас не приходили відбирати ні хліб, ні те, що було вирощене на городі, мабуть, дякуючи батькові. І корова у нас була. А по людях ходили, забирали все до зернинки, до пилінки – начальство. А коли я підросла і пішла в колгосп, і не лиш я, а багато людей, у колгоспі давали черпалок баланди, але таке, що зараз і собака не буде їсти. Копали у садку, а саме на фільварку згорів хліб, і так розгорнули той хліб, змололи і пекли хліб такий, як вугляр, і так і їли, бо хотіли їсти. У садку волочили волами, коровами, чим хто мав. Багато людей не могли по тій ріллі ходити, ніхто на це не дивився, люди падали і там вмирали, бо ходив наглядач, піднімати не дозволяли. Збирати колоски я не ходила, а люди ходили і діти тожє. Це робити не можна було, люди кралися і боялися, бо коли застане наглядач тебе на полі, – то за жменьку зерна чи за 5 колосків зерна карали і висилали. З нашого села вислали трьох за колоски.

З голоду люди вмирали коли не було що їсти. Начальство, влада забирала все, люди не мали нічого в хаті і тоді пухли з голоду і вмирали. Я робила на заготзерно. Ходила у татових чоботях, я не могла у них іти, бо були дуже великі, я їх скидала

і несла в руках, а йшла боса. З мамою домовилася, і вона приходила на те місце, де ми умовилися, я просилася в туалет і жменьку чогось я крала і виносила мамі, а мама мені приносила грудочку мамалиги і я верталася, вставала десь у куток, щоб ніхто не бачив, і їла, бо видирали. А була одна подруга моя, Зіна Лисичка, вона така була спухша, що пішла два дні зі мною і більше не ходила, бо не могла не мала сили. Люди були готові на все. Мама з'їла свою дитину. Ніхто ні про кого не піклувався, ніхто нікому не допомагав, кожен думав за себе. Їли жолуді, гнили картоплю брали, вонь така була, кидали трошки муки і пекли пляцики, різні бур'яни дрібно різали, також пекли. Люди помирали кожного дня, вивозили, чим хто міг, померлих на цвинтар. А зараз, якщо є рідні померлих від голоду, то звичайно поминають на Проводи, Гробки, Зелені свята. У загибелі багатьох людей вважаємо винуватим начальство.

Записала вчителька

В. В. Немирівська,

14 квітня 2008 р.

ОЛЕКСАНДРОВА Марія Олексіївна

1928 р. н.

Народилася я у 1928 р. в с. Писарівка. В 1932–1933 рр. мені було 5 років. Батько мій був батюшкою при церкві, а мати – матушкою. В сім'ї зростало троє дітей: Федір, Ксенія, Маша. Батьки тримали велике господарство: двоє коней, корова, свині. Під час голодомору влада забирала у людей все їх нажите добро. Мій батько встиг закопати з церкви цінні речі. Коли прийшли комуністи до нашої хати, вони забрали худобу, свині, машину, що молотити хліб. Вимагали від батька золото, яке було при церкві. Батько з церкви їм нічого не дав, і за це його з мамою дуже побили і закрили в погребі. Коли на ранок їх прийшли відкривати, то вони вже були мертві.

Старша сестра Ксенія ходила в колгосп на роботу, а ми з братом були ще малі і зростали в колгоспних яслях. Там ми харчувалися і одягалися. Були важкі роки, люди не мали що їсти, який був врожай, влада все забирала. Люди їли траву, кору з дерев, жолуді. Багато померло з голоду. В селі встановлено хрести, пам'ятники голодомору. Наші діти і ми згадуємо і поминаємо померлих від голоду, відвідуємо їх могили на Писарівські проводи, на Зелені свята.

Записала вчителька

Г. А. Бабчинська,

14 квітня 2008 р.

ОЛІЙНИК Василина Семенівна

1928 р. н.

Народилася в с. Лисогірка 1928 р. Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. У моїй сім'ї тоді було 2 дітей: я і Олександра. Один хлопчик помер при народженні. Були люті часи. Люди пухли з голоду. Якись люди вночі приходили і загібали все, що

було їстівне в хаті. Шукали палицями: штрикали в пол, перекидали все. Заховати ніде не можна було, бо кругом знаходили. Худобу також забирали у колгосп. Люди були вимушені йти працювати у колгосп, бо там давали їжу. На колгоспних ланах була пшениця, але за 5 взятих колосків давали 5 років ув'язнення. Пам'ятаю, як ми, діти, сиділи на призьбі і чекали тата. Тато працював у колгоспі, їздив на конях. З Писарівки привозив брагу. Мама щось домішувала в брагу і давала нам їсти.

От так ми і вижили. Тітка Мар'янка, мамина сестра, захворіла і померла. Не дай, Боже, перенести те ж саме коли-небудь.

*Записала вчителька
М. М. Перепеляк,
13 квітня 2008 р.*

ПАВЛЮК Марія Олексіївна

1925 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Батьки мали своє поле, врожай 1932 р. заховали, почувши про насильне забирання пшениці, але прийшли Гуцол Трохим, Ясиновий (імені не пам'ятаю) з чужим в шкіряних куртках, та забрали два мішки зерна, що знайшли в попелі та криниці. Батько помер у 1932 році з голоду, до цього робив у лісі за шматок хліба, мати мусіла йти до колгоспу. За роботу в колгоспі мамі – вдовиці і нам, як сиротам, дали теличку. Так і вижили. Їли гриби сушені, ягоди, цвіт акації. Брати пасли худобу за харчі. Я ходила в ясла. Люди були такі слабкі та попухлі, що вмерших не було кому ховати. Мою двоюрідну сестру поховали в пілці, ніхто не прийшов на похорон.

Голод 1946–1947 років сім'я перенесла легше. Брата було вбито на війні, він був льотчиком, а я робила в колгоспі. За крадене зерно дуже наказували. Був випадок, що із сім'ї Рябоконів посадили в тюрму. Але були люди, такі, як Зіновій Пушкар, він спеціально виходив із складу, щоб я з Параскою могла набрати зерна у своє взуття і понести додому. Багато односельчан та мама їздили у Западну та міняли коври, хустки.

У голодоморі 1932–1933 рр. вважаю винною владу, яка насильно відбирала в людей, те що вродило на полі.

*Записала вчителька
Л. А. Погорєлова,
14 квітня 2008 р.*

ПАСТУШОК Олена Марківна

1921 р. н.

Мешкала у с. Байбузівка Одеської області

Я народилась в селі Байбузівка Савранського району Одеської області 5 січня 1921 року. Голод 1933 року пам'ятаю добре. Не можна сказати, що тоді був неврожай, хліб вродив, і його зібрали, але заставляли все здати, все до грама. А хто хотівдесь сховати, то йому не вдавалось, бо по селу ходила бригада і все кругом обшукувала шпичками. Забирали лише продукти. Рушники, одержу не забирали. Доку-

ментів в них не було. Скрізь знаходили: і під підлогу ховали, і в сараях, і навіть в гній пробували. Але і там знаходили.

На той час я вже була сиротою і виховувалась в інтернаті. Інтернат знаходився в Байбузівці, і в ньому, крім мене, було ще троє вихованців. І нас з учителькою теж заставили ходити по долині біля річки і збирати клунки попід деревами, в кущах, в ярках. Люди їли корінці, цвіт з дерев, бур'яни. Людей вмирало дуже багато. Не встигали їх ховати, то складали на одну підводу по кілька чоловік та так і ховали в одній ямі. Ховали їх на цвинтарі. Був в бригаді один чоловік, для людей дуже вредним був, нікого не жалів, сам дожився до того, що зарізав свою дочку Онисю і поставив в піч варити. Але донесли, приїхала з району міліція, вийняли з печі казан та й несли в сільську раду. Дуже гарна була дівчина. Дуже жалко і страшно було. Головою кол-госпу в той час був Антін Сусленко. В нього теж вмерло дві дочки, а одна залишилась. От його сестра взяла мене і завела в сільську раду. Там був якийсь начальник з Одеси. Він завів мене до однієї жінки. Вона вже виховувала троє сиріт і не дуже хотіла мене брати. Але начальник каже: «Беріть, дивіться яка хороша дівчина, там де троє, то буде й четверта». І вона мене взяла, була дуже доброю. Була в неї свинка, яку вона тримала з сестрою одну на двох. От вночі в снігах закололи ту свинку, в снігах і шмалили (тоді комини широкі були), до самого ранку розбирали, мучились. Але все одно хтось винюхав, вранці прийшла бригада, все забрали, навіть той жир, що коло кишок був забрали з казанчиком. Ми і не попробували. Ще й кричали: «Тайний забій!». Після голоду залишилось багато порожніх хат, присилали жити переселенців. Але дуже мало з них прижилося в нас, багато виїхали назад.

Записала секретар сільської ради

Т. В. Коса,

15 квітня 2008 р.

РЯБОКОНЬ Валентина Федорівна

1930 р. н.

Нас у батьків було семеро дітей. Два брати умерли від голоду у 33-му. Батьків розкуркулювали. Діда забрали в тюрму. Там він умер. Як з подвір'я забрали діда, то й забрали корову, пару коней, воза, дві свині. Нас усіх вигнали з хати. А бабушка померла прямо на подвір'ї. Потім забрали батька і закрили у підвалі на три доби. Не давали їсти й пити. Там було дуже холодно, і він застудив легені і вмер. Мамину рідну сестру вислали в Сибір з маленькими дітьми. З голоду і холоду діти померли в дорозі. Моїх двоє братів померли з голоду. У голод люди їли жолуді, гичку з буряків, здохлих коней, гнилу картоплю. Активісти ходили попід хати і забирали все. Моя мама трошки пшениці розстелила на печі і сказала, щоб ми полягали зверхи. Їх прийшло у хату 12 чоловік. Брали маму за барки і питали, де сховала зерно. Вона, бідна, призналася, то вони постягували нас з печі і забрали ту пшеницю.

Дуже тяжко було зимою. А коли прийшла весна, то стало трошки легше. Хлопчик був назбирав трошки колосків то голова його дуже побив. Потім йому дали п'ять років тюрми і він там помер. Сусіди потрошки помагали. Навесні хтось дав мамі трошки крупи. Мама послала мене нарвати бурячиння і так усе зварила.

Як ми тоді наїлися! Самі вони, хто забирав у нас хліб і зерно, не голодували, а те зерно потім у коморах гнило. Нам старші люди розказували.

А ще у нас був у голод страшний випадок. Жили мама, дві дочки і син. Хлопчиків було 8 років. У нього ще ручка була кривенька. І мама заставила одну з дочок відрубати йому голову. Тіло вони зварили і їли, а голову закопали в гній. Собаки з гною ту голову випорпали, а сусіди побачили і заявили. Ту жінку засудили із дочкою, і більше ми їх не бачили. Дуже страшно було.

Записала вчителька

О. С. Червонюк,

14 квітня 2008 р.

ТРАЧ Антон Тимофійович

1925 р. н.

Пам'ятаю голодомор 1932–1933 р. дуже добре. 1932 р. влітку були сильні дощі і люди не могли зібрати врожай, їх розстрілювали за те, що на полях гнили снопи. В цей час були створені бригади по 3–5 чоловік, які ходили по хатах і відбирали у жителів все, що було вирощене у полі і на городі. Ті, хто відбирав у людей зерно, не мали ніяких документів і були без зброї. Вони ходили із шпичками і ними проколювали все, шукаючи схованку. Над жителями не знущалися, але забирали все, навіть з горшків, що були на плиті, витрушували зерно. Навідувалися до осель постійно, так що приховати щось було дуже важко. Батькові вдалося закопати ящик з зерном, а ще у нас була корова, лише завдяки цьому нам вдалося вижити. Тим, хто вступав до колгоспу, давали баланду, дітям також давали по полонику баланди. Одного разу, коли ніс додому своїм сестрам їжу, розбив глечика, і всі залишилися голодні.

Про закон «п'ять колосків» чув і розповів, що це судили дітей за те, що вони збирали колоски. Судили Рябоконт Феню, Рябоконт Федю, Дубік Ольгу. У полі не дозволяли збирати ні колоски, ні залишки городини. Колгоспні комори охороняли спеціально призначені люди. Добровільно в колгосп ніхто не хотів іти працювати, але їх змушували. Помирати почали, коли зовсім не було що їсти. Сиротами ніхто не опікувався, вони були нікому не потрібні. Голодували всі, а вижити вдалося лише тим, кому вдалося заховати зерно і тим у кого була корова. Сусіди ділилися їжею, коли бачили, що сусіди пухли з голоду. Влітку було трохи легше, бо можна було їсти жолуді, цвіт акації, гниль, коріння. Людей від голоду померло багато: падали просто на полі, на дорозі. Хоронили їх родичі і сусіди на кладовищі. Гробів не робили, а завертали в рядно – так і закопували. Випадків людодійства не пам'ятаю. Голод, на мою думку, був створений владою спеціально, її і вважаю винною у загибелі людей.

Записала вчителька

А. А. Жеребкіна,

14 квітня 2008 р.

ТУРКОВСЬКА Фросина Юхимівна*1930 р. н.*

Я, Турковська Фросина Юхимівна (дівоче прізвище Цвігун), дуже добре пам'ятаю голод 1946–1947 рр., а голод 1932–33 рр. погано пам'ятаю, так як мені було лише три роки. Але дещо пам'ятаю із розповідей моїх батьків, особливо з розповідей матері Цвігун Євдокії Стратонівни.

Причиною голоду 1932–1933 рр., вважаю, була влада, тому що тоді були бригади чоловіків, які ходили і відбирали хліб у людей. Були і у нас. Пам'ятаю, як мати розповідала, що до нас прийшли три чоловіки, серед них був Федя Новосад, інших не пам'ятаю, і забрали зерно. Зерно зберігали під ліжком, яке було зроблене з дошок. Дошки лежали на мішках з зерном та були накриті пілочками. І ми, маленькі, я, мої брати Антон та Іван, лежали на тому ліжку. Чоловіки довго не шукали, вони зразу підійшли до нас і почали витягувати мішки з зерном. Мати дуже плакала і казали: «Майте, хлопці, совість, що я буду давати дітям їсти?» Приховати нічого не можна було. Мати просила: «Хлопці, лишіть хоч щось, я все ж якийсь тиждень дітей погодую». А їсти хотілося. Одного разу я залізла у сусідське жито і зірвала декілька колосків. Мене кликала мати, а я не хотіла звідти виходити. А коли мене мати побачила у сусіда у городі, вона кричала: «Дитино, виліз з жита, бо тебе уб'ють». Я вибігла з городу, забігла у хату, зтербила ті колоски, а зерна жувала.

Причиною голоду у 1946–1947 рр. вважаю, що була засуха та неврожаї. Мати працювала у колгоспі. Там давали їжу, вона не їла, а приносила нам. Пам'ятаю випадок, коли мій старший брат Антон приїхав з міста Стрий, де він працював військовим, до нас у відпустку, був це 1947 рік. Мама варила борщ з квашеного бурячиння, називали його «тюра» (1 ст. муки, квашене бурячиння) я підійшла до матері і тихо її попросила, щоб вона цієї «тюри» хоч при братові не варила. Він почув тай каже: «Не видумуйте, що ви їсте, те й я буду їсти». Потім він отримав військовий пайок. То ж ми трохи поїли. Та скоро брат поїхав, і ми знову бідували. Мати продовжувала працювати у колгоспі. Батька на той час ще не було з війни. Нас у матері було шестеро дітей (Антон, Іван, я, Вася, Маруся, Галя). Для того, щоб не померти з голоду, ми збирали гнилу картоплю сушили, мололи, пекли коржі, квасили бурячиння. Також збирали жолуді, мололи і пекли з них коржі. Нам, дітям, нічого не було, а наша мати чуть не померла (дуже здуло живіт). Дякувати маминому двоюрідному брату Чванько Антону, він приніс нам два відра кукурудзи. Ми її змололи та й мали з чого їсти варити. Так ми і наша мама «вчуняли». Міняти у нас нічого не було. Але у нас була корова, яку ми продали. На ці гроші мати поїхала у «Западну» і привезла звідти жито, кукурудзу.

Важко забути ті страшні роки. Я завжди згадую і розповідаю дітям та онукам, як важко нам було вижити у ті роки.

Записала секретар сільської ради

Т. В. Коса,

15 квітня 2008 р.

ШЕВЧУК Анастасія Кирилівна

1927 р. н.

Я пам'ятаю голод 1932–1933 рр. та 1947 р. 1932 рік був урожайний, але причиною голоду стало те, що наказом влади у людей забирали хліб. Коли до нас приходили забирати хліб, мати нас відвела до Лукова Дьоми, щоб ми не злякалися тих, хто у нас відбирав хліб. Адже вони гляділи шпичками, де тільки можна було: і у хаті, на подвір'ї, на городі, перевіряли, чи не закопали. Для того, щоб не померти з голоду, ми їли печений буряк, «грисняник».

У 1947 році причиною голоду була засуха, неврожаї. Їли лободу, жолуді, варили «баланду», зеленими сливками закислювали борщ.

Пам'ятаю, як захворів батько, то мати продала трохи буряку і купила півлітра горілки, щоб вилікувати батька, тому що він був «зпухлий» від голоду. Так його мати і відходила. У 1947 році їздили у «Западну», возили туди одягу та й вимінювали на продукти. Люди допомагали один одному. Чим могли, тим ділилися.

Не дозволялося збирати у полі колоски, залишки городини. Люди навіть боялися цього робити тому, що існував закон про «п'ять колосків». У нашому селі є люди, які відсиділи за ці колоски: Рябоконт Феня, Дубік (Мартинок) Ольга Захарівна.

Про ці страшні часи не забуваю. Часто розповідаю своїм дітям та онукам.

Записала вчителька

Л. В. Мелеша,

14 квітня 2008 р.

с. МАЛА СЛОБІДКА

БОЙКО Олексій Іванович

1932 р. н.

БОЙКО Марія Омелянівна

1931 р. н.

Ми не пам'ятаємо ці страшні роки голодомору, були дуже ще малі, але з розповідей наших матерів дещо знаємо.

В ті часи всі люди працювали в колгоспі і біля хати теж садили картоплю, квасолю, моркву, бурячок. Урожай був в ті часи голодомору хороший, але все забирали не тільки з колгоспу, а й те, що виростили на своїм городі. В ці страшні роки 1932–1933 року померла моя сестричка Бойко Олена Іванівна. В кожній хаті хтось помер, а були й такі хати, що всі вимерли.

Я хотіла б додати, що тоді померли мої дід з бабою Маринчук Григорій і Маринчук Марія.

Відповідальний за те, що робилось в селі, був чоловік на прізвище Лукашко, він дуже ображав людей і погано ставився до своєї дружини. Коли він помер, дружина, прощаючись з ним, склала дулю, всі присутні були задоволені.

Було дуже страшно, не доведи господи, таке бачити і пережити.

*Записала
Л. Є. Бондар*

БУРЛАКА Катерина Пантелеївна

1926 р. н.

В нашій сім'ї було семеро дітей. Батько побачив, що Колеснік Гавриїл, який був організатором, ходить і відбирає від жителів всі продовольчі запаси, закопав дуже глибоко зерно пшениці, і мати пекла такі блинчики з кропивою. А старша сестра нам носила «сусай» і ми, менші, смоктали оте молочко. Отак і вижили.

*Записала
Валентина Іванівна Муқан*

ДРОЗДА Марія Тодорівна

1932 р. н.

У сім'ї було четверо дітей. Знаю про голод тільки з розповіді батька та матері.

Коли наступав вечір, вся сім'я сідали біля столика вечеряти. Мама викидала на стіл пахучу мамалигу і розпочинала свою сумну та невеселу розмову про страшне та не забуте слово «голод». Батько Тодор вступав у розмову мамину і, плачучи, дивився на гарячу круглу мамалигу і промовив: «Якби тоді у 1932 році була ця мамалига, мої батьки б вижили з братами».

Померли мого батька батьки – батько Авріян Пантелеймон, мати – Авріян Фросина та двоє синів Олексій та Федір. Померли від голоду, рятуючи своїх інших дітей. «В тому році врожай був непоганий», – розповідав батько. «Але увесь хліб намолочений забирали під мітлу і вивозили. Люди умирали в селі, як мухи. Кожен день їздила підвода по селі, збирала мертвих і відвозила на цвинтар. У кожній хаті хтось помирав».

*Записала
Юлія Михайлівна Антонюк*

КОСТЮК Олена Павлівна

1929 р. н.

Батьки працювали в колгоспі ім. Чапаєва. Урожай 1932 році був зібраний не гірший за попередні роки. Але зловісна примара нависла над нашим селом. І не посуха чи недорід стали причиною голоду.

На селі був штаб, який відбирав у людей до останньої зернинки, не звертаючи уваги на дітей, які пухли і помирали від голоду. В мене був брат, народився він у 1928 році – Булат Євгеній Павлович, який помер 1933 році. Як ми не ховали хліб, зерно, картоплю, але знаходили і відібрали все; рвали і їли лободу, сусай, клей з черешень.

В 1933 році батька мого Булат Павла Якубовича, який народився 1901 році, забрали в тюрму в Балту. Мати їздила до нього кілька раз, але її не пустили до нього. Через деякий час ми почули звістку, що його виправдали, але додому він так і не повернувся. Були такі чутки, що його розстріляли. Дуже важко це все згадувати.

*Записала
Л. Є. Бондар*

ПАГУЛ Антоніна Семенівна

1930 р. н.

Знаю про голод тільки з розповіді своєї матері.

Мама розповідала про свого брата Мельничука Данила Петровича, який народився у 1881 році. Був високий, здоровий чоловік. В 1932 році їсти не було що, якщо де в кого залишилося, то ховали за образом, у печі, горшках. Активісти, – так звали тих людей, які забирали зерно, – забирали все, не дивились, що плачуть діти. Так, мій дядько помер, йому був 51 рік. Люди помирали під хатою, тином. Були розпухлі руки, ноги текли. А сестра Данилова рвала лободу, щоб їсти. Якась жінка до неї крикнула, що її брат помер. Але сестра не здивувалась цьому горю, тільки тихо зітхнула, доїдаючи лободу, і сказала, що теж помирає. Було дуже страшно в селі, сумно, не доведи Господи, таке бачити і пережити. Село стояло чорне, в кожній хаті кожен день хтось помирав. Село було велике, тут проживало багато людей. В кожній сім'ї було по 5 і більше дітей.

Майже жодну хату не обминуло це страшне горе.

*Записала
Юлія Михайлівна Антонюк*

с. ОЛЕКСІЇВКА

БЕЗИК Марія Степанівна

1932 р. н.

Із розповідей своїх батьків пригадую, яким страшним був голод. Мені робили квачі, куди клали муку варену кукурудзяну. Не померли з голоду лише завдяки тому, що батьки приховали трохи зерна. Родичі не мали змоги допомагати, так як самі голодували. Активісти села забирали все зерно, одяг, рушники. Заставляли платити податки. Згадую свою добру сусідку, яка ділилася чим могла, не дала немовляті померти. Так, завдяки людській доброті залишилася я живою до сьогоднішнього часу.

*Записала бібліотекарка Олексіївського будинку культури
Т. В. Шпак,
12 квітня 2008 р.*

БІЛА Юхимія Євдокимівна*1925 р. н.*

В хаті, де ми проживали, було пусто, харчу ніякого, а дуже хотілося їсточки. Мама ходила на поле, порпала картоплю, яка залишилась там з минулого року. Та картопля була мерзла і погнивши, дуже тяжко смерділа. Мама клала ту картоплю в піч, висушувала, потім перетирала, сіяла з неї муку та й пекла нам блинці. Моя менша сестричка Женя, 1930 року народження, наївшись тих блинців, захворіла, в неї почались галюцинації. Сусідка, тітка Параска, порадила дати багато води і відмила шматочок «хліба». Так, завдяки доброті людській, і була врятована моя сестричка.

*Записала заступник директора школи з виховної роботи
Т. Г. Кобзар*

БОГОМАЗОВА Олександра Григорівна*1918 р. н.*

Була тоді підліткового віку. Виживали, хто як міг. Засуха 1931–1932 років звела збіжжя до мінімуму. Сім'ї були великі, був страшний голод. Представники влади – Пужанська Лікерія, Бурковчиха Олена, Заведія Софрон – ходили від хати до хати і забирали в людей останні збереження. Пам'ятаю, що невеличка кількість зерна була схована на припічку, де сиділи малі діти. Дітей силоміць зняли і зерно конфіскували. Ті, хто ходив до колгоспу отримували по 100 г вівсяної муки за весь день роботи. Односельці, сусіди, як могли допомагали один одному, то склянкою молока, то коржиками з лободою, ріпицею чи жолудями. Хоронили людей на кладовищі, хто був сильніший. Місце захоронень не пам'ятаю, але ті страшні роки засуджую.

*Записала бібліотекарка Олексіївського будинку культури
Т. В. Шнак,
12 квітня 2008 р.*

БРОВАНІЙ Іван Семенович*1928 р. н.*

П'ять років мені було. Пам'ятаю, як вночі прийшли люди у військовій формі і людина з села. Почали все перекидати на горищі. Знайшли заховану кукурудзу і забрали.

У сім'ї було п'ятеро дітей, всім дуже хотілося їсти. Мама виміняла швейну машинку на ячмінну крупу. Діти вижили тільки тому, що батьки приховали трохи зерна. Пам'ятаю, як по селу їхав чоловік волами і забирав померлих людей, їх ховали в одній ямі.

Засуджую владу того часу: Постишева, Кагановича, І. В. Сталіна. Про голод розповідаю своїм дітям та онукам і хочу, щоб такого страхіття не було.

*Записала вчителька географії
Н. Г. Куматренко,
21 квітня 2008 р.*

ВАСИЛЕНКО Марія Андронівна

1921 р. н.

У ті страшні часи 1932–1933 років голод прийшов на Україну. Люди божеволіли від голоду. Батьки для того, щоб нас малих врятувати ходили на колгоспні поля, крали (зерно, картоплю, кукурудзу). Стереблене зерно ховали до кишені, за пазуху і намагалися принести додому. Від нестерпного голоду їли навіть котів і собак. Вживали всіма можливими способами, але ніякої допомоги від держави не отримували.

Записала вчителька історії

О. О. Бойкова,

10 квітня 2008 р.

ВОЛЯНСЬКИЙ Терентій Савович

1932 р. н.

Голод 1932–1933 років не пам'ятаю, але пам'ятаю розповідь своїх старших братів і сестер та батька з матір'ю.

То були страшні часи. Батьки для того, щоб хоч якось прогодувати велику сім'ю, ходили на колгоспні поля, збирали загублені колоски. Кукурудзу ховали в снопи, відкопували стару гнилу картоплю з ями, збирали жолуді. Головним було пережити зиму. Навесні збирали перші паростки рослин, варили їх і вживали в їжу. До колгоспу ходили старші діти та наші батьки. За цілий день роботи отримували по 100–150 грам вівсяної муки. Хоронили померлих від голоду людей на кладовищі, але без труни і всяких церемоній. Допомоги від держави не отримували.

Записала вчителька географії

Н. Г. Куматренко

12 квітня 2008 р.

ГРУДКО Раїса Корнійвна

1921 р. н.

Пам'ятаю, добре пам'ятаю, як люди помирали з голоду. Урожай, здається, був не поганий, а приходили додому і забирали все. Людей, що ходили, було кілька, – це Заведія Іван, Марчук, Мальчишин. Вони працювали у сільраді. Мого тата Броварного Корнія Парфентійовича та його брата Броварного Софрона Парфентійовича вислали кудись у Росію, бо знайшли зерно в лежанці, яке він не хотів віддати. Ще висланими були Білий Іван та Красюк Петро.

Пам'ятаю, що з голоду в 1947 році помер Юренко Дем'ян, ховали цих людей на кладовищі хто міг. На краю села жив чоловік, пам'ятаю лише кличку «Кундар», до якого ходили діти з Загніткова, просячи їсти, і звідти не виходили. Люди говорили, що він їх вбивав і з'їдав. Більше про таке не чула ні від кого.

Записала заступник директора школи з виховної роботи

Т. Г. Кобзар,

12 квітня 2008 р.

ГУДЗЬ Зінаїда Степанівна

1930 р. н.

У батьків були корова, вівці. Сховати це не було де, активісти села забрали. Батька побили за те, що чинив опір. Вжити вдалось завдяки тому, що батько викопав у хаті яму і закопав зерно. Заведія Софрон кийком штурхав землю, але не знайшов нічого. Мама дуже плакала, просила, щоб не забрали її єдину сорочку і рушник, але на це ніхто не звертав уваги. Діти плакали, просили їсти, мати готувала млинці із гнилої картоплі, акацієві млинці, корчували жолуді і варили баланду. Про страшний голод 1932–1933 років розповідаю своїм дітям та онукам і бажаю Всевишнього, щоб такого більше не повторилось.

Записала вчителька географії

Н. Г. Куматренко,

10 квітня 2008 р.

КИТРАР Антоніна Степанівна

1928 р. н.

Голод 1932–1933 років згадую зі сльозами на очах. Пам'ятаю, як прийшли до хати активісти села і почали шукати зерно. Батько не хотів віддавати, просив, щоб залишили, але, не подивившись на малих голодних дітей, забрали зерно, квасолю та одяг. Голод вирував по всьому селі, голодні діти ходили в ліс, збирали мох з дерев, гриби, ловили голубів та ластівок, приносили це додому і споживали. Прошу Бога, щоб такого страшного голоду не було ніколи. Згадую, як страшно хотілося їсти.

Записала вчителька історії

О. О. Бойкова,

14 квітня 2008 р.

КУМАТРЕНКО Микола Леонтійович

1928 р. н.

Ті голодні роки 1933 та 1947 років пам'ятаю добре. Була призначена бригада сільських жителів – активістів, які забирали в голодного народу продукти та ще й пропивали їх ввечері. Зброї в них не бачив, але були металеві пруті, які пхали в землю і шукали зерно. Боронитись не мали чим, а просто помирали з голоду. Людьми, які пішли до колгоспу, давали в день півстакану висівок, хоча люди вступали до колгоспу неохоче, бо треба було віддати все – і худобу, і реманент. Таких людей, що не голодувало, не було. Споживали все – і акацію, і вишні, і будь-який бур'ян, який можна було їсти. Ловили горобців, обсмажували їх і споживали. Винною вважаю радянську владу, яка довела до цього.

Записала учениця 9 класу

Анастасія Куматренко,

12 квітня 2008 р.

НЕДБАЙ Параска Яківна

1919 р. н.

Дуже добре пам'ятаю голод 1932–1933 років і хочу, щоб ніхто не знав такого страхіття. Пам'ятаю, як Пужанська Лікерія, Білий Іван і представник із району прийшли під обід і почали шукати зерно, але не знайшли, бо батько замурував його в стіну. Одяг, рушники забрали. Вижила завдяки тому, що ходила в колгосп, де давали 100 г хліба і баланду із круп. Кучук Олена та Бублик Петро попухли з голоду і померли. Поховали їх на сільському цвинтарі. Не голодували в селі ті, що зуміли приховати трохи зерна. Діти, в яких померли батьки, залишалися напризволяще, ніхто ними не опікувався. Не голодували Цуркан Фрізон, Кучук Василь. Дуже важко згадувати стареньким про свавілля влади, яка залишила в їхніх серцях велику рану.

Записала бібліотекарка Олексіївського будинку культури

Т. В. Шнак,

11 квітня 2008 р.

СОЛОВЕЙ Кузьма Якимович

1929 р. н.

Знаю про голод зі слів батьків. Засуха зробила свою справу. Ті сім'ї, що зібрали незначний урожай, не могли використати його. Представники влади ходили і відбирали у населення зібраний урожай. Заховати майже було неможливо. Ховали в скрині між одежею, в печі, в глечиках, носили на поясі, в пазусі. За те, що люди підбирали на полі загублені колоски, забирали до міліції, судили і відправляли в табори.

Винуватими у голодоморі вважаю тодішню владу.

Записала вчителька географії

Н. Г. Куматренко,

11 квітня 2008 р.

ФОДЧЕНКО Євгенія Григорівна

1928 р. н.

В ті роки у нас з дому забрали корову, за те, що батько не хотів вступати до колгоспу. Доки була корова, доти був і харч. А потім було зовсім погано, разом з матір'ю ходили на поле, збирали згнившу картоплю, бур'ян, жолуді і пекли млинці, замість хліба.

Тих, хто вступив до колгоспу, годували харчем один раз в день.

Записала заступник директора школи з виховної роботи

Т. Г. Кобзар,

10 квітня 2008 р.

ШЕВЧУК Надія Логвинівна

1919 р. н.

Пам'ятаю ті страшні 1932–1933 роки, коли в сім'ях не було ні крупинки, крихти хліба для приготування їжі. Змушені були перетирати сіно на муку і пекти з них коржики. З настанням весни збирали зелені листочки, які також споживали в їжу. Причиною голоду вважаю відсутність дощу протягом двох років та свавілля влади, яка забирала будь-які збереження у людей.

*Записала вчителька географії
Н. Г. Куматренко,
12 квітня 2008 р.*

с. ПЕТРІВКА**БАЛУКОВА Марія Юхимівна**

1927 р. н.

Дійсно був голод у 1932–1933 рр. Не було що їсти, люди пухли від голоду, помирали. А все тому, що ходили бригади активістів і забирали у людей зерно, продукти. Люди ховали, де могли, – у печі, у погрібах, закопували на городах, але все рівно знаходили і все забирали. Приходилось харчуватись тим, що можна було зібрати на полях, в лісі. Варили лободу, збирали мерзлу картоплю, буряк, мололи жолуді, варили баланду з води і бур'янів. Тим, хто був у колгоспі, давали пайок і вони вижили. Хто помирав від голоду, тих ховали самі родичі, декого збирала спеціальна бригада, яка звозила трупи і ховала.

*Записала
Л. П. Кушнір*

ЗАРУБІНА Ганна Степанівна

1929 р. н.

В 1933 р. був важкий голод, не голод, а голодомор. Люди не мали що їсти, пухли від голоду, масово помирали. По хатах ходили активісти, забирали все, що було: їжу, рушники та інші речі. Ходили без зброї, бо люди дуже боялися влади і не боронили своє майно та їжу. Активісти ходили по 4–5 чоловік, продукти знаходили кругом, де можна було сховати: під стріхою, закопані на городах. Тоді існував суворий закон «п'яти колосків». За один колос, зібраний на полі, давали п'ять років тюрми. Зуміли вижити ті, хто ходив на роботу в колгосп і отримував їжу. Хто міг триматись на ногах, ходили в ліс, збирали жолуді, ягоди, лободу, яку сушили, і варили баланду. В нашому селі були ті, хто зумів таємно утримувати корів. Худобу ховали в хатах. Коли її знаходили, то людей карали, відправляли до в'язниці.

*Записала
Г. Є. Носач,
16 квітня 2008 р.*

КУШНІР Григорій Антонович

1925 р. н.

КУШНІР Наталія Стратонівна

1926 р. н.

На час голодомору нам було по 7–8 років. Страшно згадувати без сліз. Ми пам'ятаємо, як влада забирала урожай. Це було жахливо. Люди вмирали від голоду. Деякі люди намагалися заховати продукти харчування, але активісти відразу їх знаходили, наче хтось їм указував на те місце. Вживали люди, збираючи для їжі лободу, кропиву, жолуді. Їх перетирали та пекли коржики.

Записала
Г. А. Прокопенко

ПРОДАНЮК (ПРОДАНЧУК) Ганна Карпівна

1925 р. н.

Голод пам'ятаю і у 1932–1933 рр., і у 1946–1947 рр. Урожай забирала влада. Тих, хто відбирав урожай, люди знали в лице і про документи не запитували. Коли приходили за урожаєм, то били тих, хто не віддавав добровільно, чи виселяли, не пам'ятаю. Ті, хто ходив, мали нагани і батоги. Забирали все: і худобу, і хати. Продукти ходили шукати чужі люди, але їх супроводжувала жінка на прізвисько Дарка Крециха.

Про закон не пам'ятаю. У полі не дозволяли збирати колоски, а як побачать, що хтось підняв колосок, то били палкою, а якось жінка й померла від того, що наїлася пшениці на голодний шлунок. У колгосп примушували йти. А коли позабирали з хати всі продукти, то щоб хоча щось поїсти, мусили йти в колгосп, бо там давали по черпакові баланди. Помирали, але скільки, невідомо. Людоїдства не було. Ховали померлих на кладовищі. Померлих від голоду пам'ятають. У селі нема церкви. Молодь про ці події знає, розповідали їм свої родичі.

Записала
О. М. Траченко,
16 квітня 2008 р.

РУССОЛ Євдокія Андріївна

1928 р. н.

Пам'ятаю голод, але не можу назвати причини голоду. У сім'ї було четверо дітей, але одна дитина померла. Чому? Назвати причини не можу. Пам'ятаю, що батько ходив у колгосп і там давали пайок. Тим і харчувалися, завдяки тому і вижили. Пам'ятаю випадок, коли до хати прийшли якісь люди і перевіряли, чи є харчі. Мати наказала дітям сидіти на скрині, але дітей грубо скинули і все з скрині забрали. Пам'ятаю, як батько ховав торбу із маком в коминкові, щоб потім поміняти його на якісь харчі. Батько часто кудись їздив і щось там вимінював на продукти.

Тут, де зараз знаходиться школа, було поле, де росла пшениця. Діти потайки бігали і збирали колоски, які мама потім розтирала і варила юшку. Але збирати

колоски не дозволяли. Нам вдалося вижити, але у сусідів померли всі: і дорослі, і діти. Прізвища сусідів не пам'ятаю.

Записала
Н. П. Пастух,
14 квітня 2008 р.

с. ПИРІЖНА

ГОНТАРУК Гаврило Іларіонович

1922 р. н.

Урожай був, але все забирала бригада Сталіна. У бригаді і мій нанашко був. Били тих, хто ховав продукти. Було, що мій батько і мати принесли кукурудзу і ховали в яму у коморі, ми їли її, і вижили. Пиріжнянські люди, ті, хто працював на Сталіна, ходили з палицями і стукали по городі, по стінах, їх було звати Кравець Павло, Костенко Йосип, Ніколішин Терентій. Мій батько у колгоспі годував свині мамалигою, соєю, крав і приносив додому. Забирали в нас лише їжу. Був закон, він означав: вкрадеш 5 колосків – будеш сидіти 5 років в тюрмі. Ніхто нікому не допомагав, бо сам нічого не мав. Жолуді, лободу, конюшину люди їли. Дуже багато загинуло тоді. Був такий випадок, що одного чоловіка поховали живцем, кинули в яму. Він ще говорив, а його засипали землею. Хоронили на цвинтарі в великих ямах, всіх разом.

Винен у всьому цьому Сталін і Комуністична партія, вони винні, вони зробили так, щоб люди, які були проти Сталіна, померли.

Записала
Інна Малик,
14 квітня 2008 р.

ГРАНЧАК Марія Степанівна

1926 р. н.

Про те, що сталося, не можна забути. Буває, навіть зараз сниться. Але дай Боже, щоб ви, діточки, цього не знали. Я думаю, що винна держава, бо хто керував, той і винен. Був тоді неврожай і засуха, а що й вродило, – забрали. Люди вмирали з голоду, а ще й били їх. А кого там було бити? Як воно, голодне, ледве на ногах держиться, а вони вдарили раз та другий, людина впала та й додихає.

Ховали тоді все, що можна було заховати. В ті часи кожне зернятко було дороге. Пам'ятаю, мама дала горнятко з омелясом*, щоб я заховала. Я то заховала в куточку на горищі, але прийшли і забрали. Тоді забрали й скриню з дрантям, образочок, рушники. Їжі було тоді мало, ледве вистачало, бо сім'ї тоді були великі.

* Ідеться про меляс, див. прим. на с. 150.

Одного разу прийшла сусідка, їсти просила. Та де взяти, як у самих нема нічого. Багато, дуже багато повмирало тоді, а вмирили хто де: на дорозі, в хаті. Ховали всіх разом, в одній глибокій ямі, і тих, хто ще дихав, але не ворухився, забирали також, щоб на другий день не їхати. Було таке, що і людей їли. Одна жінка з'їла свою дитину.

Зараз згадують про померлих, поминають їх у церкві.

Я думаю, що винна держава, що таке було.

*Записала
Юлія Сребрій,
13 квітня 2008 р.*

ГУДЗЬ Марія Ополлівна

1931 р. н.

Я була ще мала. За податками ходили по хатах, все забирали: «Давайте яйці, давайте, що на городі вродило: жито, пшеницю. Давайте і все!» Сільські робили, вони вже повмирили, їх нема. Нічого не можна було приховати, кругом копали, залізними палицями гляділи, з горшків висипали, чисто все забирали, все на світі. До колгоспу забирали скотину, хто йшов, все забирали. Забирали і рядна. Все, що попадало, все забирали. Вмирили люди. Вмирили, так де йшов, там впав, на підводу закидали і везли. У кого була долина, в них була картопля, буряк був, а хто на горі жив, там нічого не було. Засуха була, нічого не було. Хто лишився, ходив по полі, збирав що-небудь: барабольки, кропиви, що ще лишилися. Хто там допоможе? Ніхто нікому не помагав. Багато людей померло. Хто знає, скільки їх померло? Бог знає, скільки їх пішло. Була жінка, яка з'їла свою дитину. По три душі в яму кидали та закопували. Їх закопували на цвинтарі. Як є їхні діти, та й згадують, а так хто згадає. Винні ті, що ходили і забирали все.

*Записала
Мар'яна Кушнір,
12 квітня 2008 р.*

КИСЛИЦЯ Меланія Дмитрівна

1923 р. н.

Невже про голодомор 1932–1933 рр. можна забути? Таке не забувають, особливо ті, хто його пережив. Бо ж забирали все, що знаходили. Пам'ятаю, що ховали зерно під лежанкою, думали, що не знайдуть, а вони прийшли з довгими залізними палицями, і так все подвір'я тикали раз у раз в землю, і знайшли.

Їсти майже не було що, досить нічого не було, та ще й все забирали. Їли качички (рослина така), і все, що можна було тільки їсти. Люди навіть людей їли, бо не було що їсти. Вмирили на дорогах. Померлих скидали в одну велику яму, і ніхто про них не згадував, крім рідних. Кругом ями, в які жбурляли людей. Вони туди падали, а назад вибратись не могли, бо ями були великими, а сил вже не було.

Я думаю, що більше за все винне керівництво. Винне в тому, що така величезна кількість ні в чому невинних людей вмерла.

*Записала
Марина Недвалюк,
14 квітня 2008 р.*

КОЗУБОВСЬКА Марфа Улянівна

1928 р. н.

Пам'ятаю, як батько варив лободу, щоб ми не вмерли з голоду. Бо тоді дуже багато людей померло. Їли ми тоді все: конюшину, лободу, коріння. Легше ставало весною, хоч якась їжа була. Було коріння, квітки, листя на деревах. Коли настала весна, всім стало трохи легше. Хоч що-небудь можна було поїсти. Бо були зимою випадки, коли люди людей їли. Про тварин я вже не кажу. З'їли всіх: і котів, і собак також з'їли. Ніхто нікому не допомагав, не було чим. Хто винен? Не знаю, хто винен.

*Записав
Михайло Кравець,
13 квітня 2008 р.*

КОМАР Василь Олексійович

1929 р. н.

Голод 1932–1933 рр. пам'ятаю. Хата у нас була дуже стара. Причиною голоду була засуха. Покарань, арештів у нас не було. Тим, хто пішов у колгосп, давали їсти, там була спеціальна кухня. Люди почали помирати тоді, коли настали неурожайні дні. Малі сироти пропадали найчастіше, а держава не звертала на це уваги. Людей, які б не голодували, в селі не було. У нас майже півсела вимерло. Люди не могли один одному допомагати, тому що ніхто не мав харчів. Їли жолуддя, цвіт акації, варили коріння. Я не пригадую випадків людодїства в селі. Померлих хоронили на кладовищі. На всіх була одна яма. Рідко коли копали яму для одного покійника. В загибелі багатьох людей вважаю винною природу.

*Записали
Володимир Шевчук, Роман Сірий,
13 квітня 2008 р.*

КОСТЕНКО Андрон Никандрович

1925 р. н.

До голодомору у нас було і що їсти, і урожай добрий. Але потім почалася колективізація. В людей забрали все, що можна було їсти. Під час голодомору я ходив в перший клас чи другий, точно не пам'ятаю. До сьогоднішнього дня пам'ятаю одну історію. Бігли ми зі школи, а саме везли повну підводу людей, що вже помер-

ли з голоду. На дорозі впала вимучена жінка. Люди, що везли мертвих, зупинилися і забрали ще живу жінку з собою. Сказали, що вони не будуть по десять раз їздити і збирати мертвих. Люди почали пухнути і вмирати. Я в сім'ї був один, не мав ні сестри, ні брата. Люди тоді були злі, ніхто ні з ким не ділився, навіть родичі. Батьки боялися пускати дітей на вулицю. Але в школі давали їсти, тому ми туди бігли із задоволенням. В людей не було тоді шансів вижити, але вижили, правда, не всі. Я думаю, влада вина в тому, що сталося.

*Записала
Марина Дідичук,
13 квітня 2008 р.*

КРАВЕЦЬ Ксенія Павлівна

1926 р. н.

Голод я пам'ятаю, забрали у нас все, що можна було їсти. Ми їли лободу, акацію. В один день вмирало дуже багато людей. А хто рахував, скільки їх померло? На одній підводі, яка вивозила людей на цвинтар, було більше десятка людей. А це ж не один день чи місяць. Померло тоді сила-силенна людей. Ніхто нікому не допомагав. А що хто міг дати, коли сам нічого не мав? Не було де взяти та й вкрасти не було де. А кому і вдавалося, то за це наказували. Хто був в колгоспі, їх там годували. Все позабирали від людей, скажені були, прийдуть і шукають, а знайшли, то вже як не проси, – не слухають. А були ж з нашого села, по сусідству жили. Як звати, не пам'ятаю. Винна держава, влада винна.

*Записав
Михайло Кравець,
13 квітня 2008 р.*

НЕДБАЛЮК Ніна Іванівна

1929 р. н.

У сім'ї нас було восьмеро чоловік. З них шестеро дітей. Слава Богу, ми всі вижили. Ми були голодні, як собаки. Їли все, що можна було вважати їжею. Збирали жолуддя, з нього пекли коржики і їли. Бо зерно в нас забирали, нікому не вдавалось щось заховати. Не допомагав ніхто нікому. А чим поможеш, коли і сам не маєш? Дехто, хто міг, ходив до колгоспу. Там давали їсти черпак юшки, в якій плавало кілька крупинок. Вмирало багато, ховали в ямах всіх разом. Не знаю, що і хто кому винен. Знаю, що було таке страхіття і все.

*Записала
Марина Дідичук,
11 квітня 2008 р.*

ОБЖЕЛЯНСЬКА Ольга Юхимівна*1930 р. н.*

Що я пам'ятаю? Мені було два роки. Сестра казала, що їла цвіт акації жменями. Ходили люди, якщо було щось їсти, то забирали все. Сестра казала, що ходив забирав Петрик Яків – організатор. Вже його нема і сім'ї теж. Не знаю, чи застосовували покарання. Давали їсти тим, хто ходив до колгоспу. Моеї сестри чоловік був головним в колективізації. Давали їм хліб з жолуддя, а вони давали мені. Хто ходив збирати колосся, того ловили і садили в тюрму. А в дітей відбирали торбинки з зерном. Не знаю, що було з сиротами, бо у мене були й тато, й мама. Не знаю, чи хто ділився. Якби хто з старих, вони знають. Знаю, що нас вигнали з хати, ми до діда пішли жити. Хто цим керував не знаю. Чула від мами, що Петрик, а ім'я не пам'ятаю. Знаю, що людей багато вимирало, ховали на старому цвинтарі. Їздила підвода, підбирала мертвих, а якщо ще хтось був живий, брали й кидали в яму. Закопували й живих, бо не хотіли другий раз їхати. Згадують їх, батюшка згадує в поминальну суботу, але не всіх. Хто їх всіх пам'ятає? Рідних нема. А хто винен, держава.

*Записала
Анастасія Обжелянська,
11 квітня 2008 р.*

ОБЖЕЛЯНСЬКИЙ Микола Антонович*1930 р. н.*

Пам'ятаю, тоді мені було чотири роки, а братові десять. Тоді я був у кожусі, в якому була кукурудза, то приїхали люди і забрали і кожух, і кукурудзу. То був зовсім не голод, якщо забирали у людей хліб, влада так зробила, щоб усі повиздихували. Вони все забирали. Коли людина ще не померла, то вони викидали її на віз і закопували живцем у спільну яму.

Я ще пам'ятаю, що бачив, як чоловік, що сидів на возі з померлими людьми, запитав чоловіка, який сидів на землі, чи не має той закурити. В того не було цигарки, тоді той сказав своєму напарнику: «Кидай на воза, закопаємо. Все одно з нього не має пользи. Не сьогодні – завтра здохне...». Більше я нічого не пам'ятаю.

*Записали
Аліна Костенко, Інна Стефанюк,
14 квітня 2008 р.*

ОЛІЙНИК Лідія Матвіївна*1916 р. н.*

Був дуже тяжкий час. Я та люди їли гнилу картоплю, жолуддя. Відбирали все, нічого не залишилося. Хто пішов в колгосп у 1929 р., в того залишився хліб, і вони не голодували. Люди їли людей, котів, собак. Підводою їздили та підбирали мертвих та навіть напівмертвих людей. Людей не хоронили, а скидали в спільну яму. Закон «п'ять колосків» – це покарання за жменю пшениці. Могли засудити на п'ять

років. В моїй сім'ї помер брат та його двоє дітей Іван та Петро – 1910 року народження. Причина голоду в тому, що влада забрала останнє зерно.

*Записали
Тетяна Шепітко, Олеся Чудак,
10 квітня 2008 р.*

ПЕНТЮК Іван Федорович

1917 р. н.

Голод я пам'ятаю. Все, що мали люди, забирали. З району давали наказ, щоб забирали в людей хліб. Щось встиг заховати, а потім знайшли, тому було непереливки, бо били і знущалися потім. Приходили люди, були між ними і з нашого села, все перевіряли такими спеціальними палицями. Скрізь ними шукали: в стінах, в хаті, на городі. Одежі не забирали, а лише зерно, бараболю, крупи. На полі, хто робив, трохи годували, і то, що то за їжа? Але хоч не вмирили. Вивозили їх підводами, кидали в одну велику яму і прикидали. Ті, що грабували, вони не голодували, а ті, що були без нічого, їли жолуді, кору, траву і собак. Хто ділився? Не було чим, бо все забирали. Одна жінка, Господи прости, з'їла свою дитину, щоб вижити. Згадують їх, і старі люди, і в церкві за упокій читають. Хто винен? А хто, як не держава. Вони вижили, а люди?

*Записав
Валерій Гук,
12 квітня 2008 р.*

ПЕНЧАК Марія Дем'янівна

1924 р. н.

Два роки була засуха. Їздили в Польщу в вантажних поїздах на вугіллі, за зерном. Все, що було, забирали. А що залишилось, встигли заховати, ховали в горнятках на печі. Сільська влада виділяла три чоловіка, які забирали все, що було у людей. Годували лише тих, хто у колгоспі був на полі, і то лише один раз у день. Давали горох, в якому було більше води.

В людей забирали в основному їжу, а одяг був людям немилий, ходили в чому мали. Взяти щось на полі, щоб зварити, не було як, бо був суворий нагляд за робітниками. Люди почали дуже помирати у 1933 році. Сиріт забирали у патронат, який був на місці теперішнього дитячого садка. Там була така довга будівля, там жили діти, їх трохи годували. Були такі люди, що і не голодували. Але ніхто нічим не ділився. Де взяти? Тут своїм ледве вистачало. Були випадки, що людей їли. Одна жінка в нашому селі з'їла свою доньку, а другу заквасила в діжці. Ті, що ще якось трималися, хоронили тих, хто вже вмер. Хоронили і без труни, і без почестей. В одну яму – і все. Згадують, та лише рідні.

Хто винен? Держава!

*Записав
Олександр Тимінський,
11 квітня 2008 р.*

ПЕТРИК Ганна Данилівна*1930 р. н.*

Врожаю не було, була засуха. Влада забирала весь урожай. Не можна було нічого заховати. Куди? Нищпорили скрізь. Наші шукали зерно, Склярук, Сімон, Явтух, Павло Костенко. Заховати не було як, все знаходили й забирали. Почали помирати в 1933 році. Батьки помидали, а діти жили самі, хто вмер, а хто й вижив. Вижило менше людей, як вмерло. Більше половини села вимерло. Дуже було таке, що жінка з'їла дитину. Споминають про них, більше рідні, і то вже всіх не згадують. Я знаю, хто винен? Влада, а хто ще?

*Записала
Марина Мальчевська,
12 квітня 2008 р.*

ПЕТРИК Марія Хомівна*1927 р. н.*

Нас було в сім'ї 7 чоловік. В голод померло 4 дитини. Влада забрала хліб у людей, щоб всі вимерли. Ми не мали що їсти, бо мама не варила, не було з чого. І не палила в хаті, було холодно, а запалити не було чим. А в колгоспі людям давали якусь бовтанку і то було добре. Перевіряли по хатах, чи не залишилось в когось щось. А якщо знаходили, то забирали, а людей ще й били. Це називалось не п'ять колосків, а кіло пшениці чи колосків. За кіло пшениці чи колосків давали аж 5 років тюрми. Бригадири гонили людей з полів. Пам'ятаю, як жінка приходила, просила зерна, а в нас не було.

А ще приніс хтось грибів. Ми їх понаїдалися і отруїлись, довго ми валялися під хатою, але не вмерли. Ніхто не пам'ятає, скільки померло. Сім'ї були великі і по 10, і по 15 чоловік. А після голоду хати були порожні. Хто їх згадає, хоронили не так, як зараз хоронять, поминків ніхто не робив і не робить. Влада винна, а хто, прості люди?

*Записали
Юлія Колдубенко, Тетяна Каган,
13 квітня 2008 р.*

РУДИК Ольга Павлівна*1926 р. н.*

Забирала урожай влада, а винен Сталін. Бригада забирала все, що в людей було. Били людей – тих, хто ховав хліб, і судили за це їх. Не могли заховати, тому що шукали скрізь, і дуже сильно били за те, що знайшли. Посилали з колгоспу, була бригада. У ній був Тимінський Антін. Давали трохи тим, хто в колгоспі працював, їсти, ті вижили, і то не всі. Забирали харчі, в нас забрали телицю тільки, барана, що орав поле, скрині, забирали з держави (бригада така). Ще був закон, він засуджував, якщо вкрадеш чотири качана, то садили на чотири місяці, два

качана – два місяці. В 1933 році дуже багато померло людей. Ніхто не піклувався сиротами, вони падали з ніг і здихали. Не голодували в селі ті, хто працював в колгоспі, ті, хто був за Сталіна. Зуміла вижити бригада, бо вона забирала все в людей, і крали, носили додому до сім'ї. Це такі як: Петрик Дем'ян, Носульчак Антон, у нього був рідний брат і троє дітей, брат просив, щоб той щось трохи дав, але він нічого не дав, а забрав і те, що той мав. І його брат із трьома дітьми здохли.

Ніхто не допомагав нікому, бо ніхто нічого не мав. Жолуді збирали, з них пекли коржі, цвіт акації сушили, збирали після оранки горошок. Одного разу жінка знайшла гнилої картоплі кучку, люди збирали, їли. Дуже багато-багато сусідів моїх померло, десь 15 душ. Був один випадок, що одна жінка, звати Марія, порізала і з'їла свою маленьку дочку, бо знала, що вона здохне, а та дуже хотіла їсти. Возили померлих наші люди. Назначали тих, хто працював в колгоспі. Це був Стефанюк Кифір, возив підводою на кладовище. Збирали людей по дорозі, у яму кидали по сім душ. Ховали на старому кладовищі.

Винні в цьому Сталін і наші люди, бригада, це мої сусіди, вони забирали все, це такі як: Носульчак Філат і його брати Симон та Григорій, Шпаченко Василь.

В моїй сім'ї загинули мої рідні: брат Студенюк Дмитро, сестри-близнята, їм було по 8 років, Ганна та Ольга.

*Записала
Інна Малик,
14 квітня 2008 р.*

СЕРЕБРІЙ Надія Устинівна
1928 р. н.

Пам'ятаю з розповідей батька. Ходила бригада, забирала зерно, крупи. Можна було щось заховати, але пізніше приходили і забирали. Моєму татові якось вдалося трохи приховати, то ми мали що їсти. Та не надовго того хватило. В когось щось залишилося (корова чи коза), накладали такі податки, що віддавали все, що було дома, та ще й були винні. А якщо вкрав хто де що, то був такий закон, якщо вкрав п'ять колосків – давали п'ять років тюрми. Одну жінку за жменю зерна засудили аж на сім років. Люди почали дуже вмирати, бо вже не було нічого їсти, і не було де взяти. Малих дітей брали в якісь притулки, там давали їм їсти. Люди ділилися чимось, якщо мали, бо й в самих не було. У всьому винна держава.

*Записала
Юлія Дідичук,
13 квітня 2008 р.*

ШВЕЦЬ Євдокія Гаврилівна
1927 р. н.

Люди помирали, йшовши по вулиці, позаду них їхала підвода, яка підбирала ще живих людей. Я в свої три роки залишилась сиротою, хоча вона (моя мати)

померла не від голоду, але її смерть була теж жахливою. Здебільшого з розповіді батька я чула, що влада забирала все, навіть одяг, в якому були одягнуті люди. Ніхто на сиріт не дивився, але за них після голодомору молилися односельчани.

Їсти не було що. Пили брагу, привозили її з Чечільницького району, їли коріння лопухів та інших рослин, а також людей, собак. Щоб сховати хоч якісь продукти харчування, люди ховали їх в скриню та закопували під землю, але навіть це не допомагало. Приходили наглядачі із спеціальними «ковінками» і відкопували скрині. В колгоспі їсти не давали, а тільки примушували працювати, що теж позначилось на здоров'ї людей.

*Записали
Тетяна Шепітко, Олеся Чудак,
10 квітня 2008 р.*

ШЕПІТЬКО Ольга Йосипівна

1927 р. н.

Причиною голоду був неврожай, а що вродило, то забрала влада (кулаки)*. Щось трохи ховали в сіні, в хатах викопували ями, там ховали їжу. Та кулаки шпичками все перевіряли й забирали. Хто робив в колгоспі, тому давали щось поїсти, та того було дуже мало, люди все одно вмирали. Ніхто ніким не опікувався, ледве своїх хватало прогодувати. Були такі, у кого лишилася корова, ті вижили. І то треба було віддавати молоко. Люди їли все, що можна було їсти: жолуддя, акацію, леорду. Але і це не допомагало, померло дуже багато людей. Хоронили близькі, а якщо не було кому, то їздила підвода і забирала всіх, хто помер, хоронили всіх разом.

Відомі ті, хто допомагав кулакам, та вже їх нема. Так, згадують зараз тих, хто тоді помер. Батюшка в церкві за упокій їхніх душ молиться.

А хто винен в цьому? Неврожай і влада.

*Записав
Володимир Пантелішен,
13 квітня 2008 р.*

ШЕПІТЬКО Юхтима Петрівна

1923 р. н.

У 1933 р. люди дуже голодували. Причиною голоду було те, що забирали у людей урожай, були великі податки. Вирощене в полі і городі забирала в людей сільська влада. До людей покарання не застосовували, ніхто не бив. Якусь частину зерна можна було приховати, але до нас не ходили забирати, тому що ми були бідні. Люди з села ходили з залізними палицями і шукали приховані продукти. Це такі як Заболотний Парфеній, Петрик Мартіян, вони все забирали. А тим, що йшли до колгоспу, варили їсти, давали рідкий гороховий суп.

* Неодноразово називаючи владу «кулаками», респондентка наголошує на факті збагачення тих, хто відбирав у людей майно, що було звичайною практикою в часи Голодомору.

Забирали в людей тільки їжу, одягу не брали. Про закон п'ять колосків чула. Це хто вкраде – судили. З голоду люди почали помирати у 1933 р. В той час всі голодували в селі, хата в хату. Зуміли вижити ті, хто збирав жолуддя, цвіт акації, корінці, леорду (черемшу). Я не знаю, скільки померло тоді людей в селі, про випадки людоїдства не пам'ятаю.

Померлих від голоду зараз поминають і по телебаченню, і в церкві, а в радянські часи не згадували, не можна було. Держава винна в загибелі людей.

*Записав
Олександр Ісько,
14 квітня 2008 р.*

с. ПИСАРІВКА

АДАХОВСЬКА Анастасія Іванівна
1927 р. н.

Голодомор 1932–1933р. пам'ятаю погано, тому що мені було лише 4–5 років, але дуже пам'ятаю, що ми голодували. В 1931 р. наша сім'я переїхала до Писарівки, тому що в Писарівці був завод, на якому виробляли брагу і її давали людям. Батьки наші добавляли у цю брагу траву, жаливу, люцерку і пекли такі малаї і так люди виживали. У наше село приїздило багато людей, тому що тут був завод, і завдяки цьому виживали, але все ж таки помирали люди, пухли від голоду. Голодомор 1933 р. по розповіді моїх батьків був штучним. Врожай був, лиш ходили забирали. А в 1947 р. була засуха. Багато людей їздили в Західну Україну – чоловіки на роботу, а жінки їздили міняти рушники, намисто, гребінці.

*Записала
Олена Петрівна Магалатій,
15 квітня 2008 р.*

БЕЛІНСЬКИЙ Володимир Михайлович
1930 р. н.

З розповідей батьків знаю, що причиною голоду було те, що влада забирала врожай. Урожай був добрий, але все вирощене люди змушені були віддати. Спеціальні бригади ходили по хатах і забирали все – не лише продукти харчування, а й худобу. Народився і виріс я у селі Верхня Слобідка Піщанського р-ну Вінницької обл. Це село польське, багато проживало заможних селян. В колгосп батько пішов одним з перших, бо хто відмовлявся – забирали хату і вся сім'я залишалася на вулиці. Сусід Хілковський не здав у колгосп нічого. Його вночі забрали і більше його ніхто не бачив. А на другий день забрали коней.

*Записала
Г. В. Белінська,
15 квітня 2008 р.*

БІЛОКІНЬ Марія Никифирівна*1933 р. н.*

1933-й не пам'ятаю нічого, бо тільки народилася.

А от в 1947-му залишилося троє малих дітей, померла мама. Була засуха, ходили в ліс громадити листя для худоби, а сиротам давали пайок і так ми вижили, їли жолудики, ходили в завод за брагою: з неї робили бражники. Старший брат робив на заводі, старався щось під пахвою принести додому. Мама померла не з голоду, а від тифу. В 47-му пішла в школу, в третій клас. Таким сиротам, як я, давали по грінці хліба.

А в 33-му був тяжкий рік, хоч був врожай, ходили попід хати бригади і все витрушували, забирали. Так казали старші люди.

Записала

Н. І. Адаховська,

13 квітня 2008 р.

ВАСИЛИНИЧ Іван Дем'янович*1929 р. н.*

Засухи не було, рік був урожайним. На спиртовому заводі було повно зерна, кукурудзи, ячменю. Увесь урожай забирали. Забирали зерно наші односельчани по вказівці з району – чоловік 20 ходили вдень, а вночі пили. Серед збирачів – Дмитро Лісовий, заправляла ними жінка – Шутяк Катерина.

Заставляли вступати в колгоспи. На дітей сиріт ніхто не звертав уваги, кожний рятувався, як міг. Їли насіння, листя з лободи, пекли хліб з жолудів та браги. Похорони ніхто не організовував. Коло заводу помирали люди з інших сіл. Їх викидали на підводу і хоронили в спільних ямах. Хліб шукали скрізь, і в комені, і на печі. Ходили навіть вночі.

До тих, хто вступив до колгоспу, ставились краще. Охоронцями комор і полів були місцеві, вони сиділи на вулиці. Худобу не забирали. Ті, хто збирав – не голодували.

Коли в 1932 р. вбили голову, то самих молодих забрали – 176 чоловіків, вернулися одиниці.

Помагали люди один одному, як тільки могли, особливо родичі. В 1932–1933 рр. колективізація залишилася. З нашого села вислали, розкуркулили 20 сімей. Померло – близько 200 чоловік.

Записала вчитель

Т. М. Ворсуляк,

15 квітня 2008 р.

ВОРОНЮК В.І.

1925 р. н.

МЕЛЬНИЧУК Г.Ф.

1925 р. н.

Причини голодомору – колишній голова колгоспу Безсмертний. Під його керівництвом була створена бригада, яка ходила по дворах і забирала зерно, буквально витрушували все – з круп, зерна. Люди завдяки спиртзаводу виживали. На завод возили цукор, пшеницю, ячмінь, рис, перегонили на спирт і вивозили. Кругом заводу люди ходили і просили, помирали. Хто працював на заводі, по жмені у чоботи крали зерно, ділилися з рідними і сім'ями. З густої браги пекли хліб, варили борщ (кислий). Мололи на жорнах жолуді (збирали в лісі), лісники виганяли їх, бо це жолуді на посадку. Були податки за дерева, молоко, яйці. Трусили людей: Шутяк Катерина, Гонтарчук Арсеній.

*Записав
В. М. Шпак,
15 квітня 2008 р.*

ВОРОНЮК Дмитро Порфирійович

1928 р. н.

Пам'ятаю, як мати пішла брати брагу на завод. Пекла бражники, кислючі, що аж губи заколювали. Чай з малясом. У ліс ходили за жолудиками, терли їх на жорнах. Після зими збирали у полі перемерзлу картоплю.

Роман Морозюк ходив з бригадами і забирав нахапом все, що було в хаті по скринях. Позабирав і в себе вдома. Під час війни на фронті не був. Був як румин, при них був головою сільпо. Був таким вредним.

Семеро пацанів у сім'ї. Забирали все, що було. Мама ховала для дітей на печі стакани з чимось. Батько не здав коні в колгосп, бо треба для сім'ї. Роман каже: «Що, Порфирій, хочеш туди, де білі ведмеді?» Взяв і вивів коней із шопи, забрав січкарю. Ходив за брагою, аж із Плоті, з-за Крутів. Черга за керосином, як від черги (збір худоби) до церкви. Роман проводив своїх і сюди, коли привозили в сільпо. А люди з ночі стояли.

Хто був у колгоспі, давали 200 г зерна на трудовень. Колгоспні поля охороняли: Іван Городиський, Сімон, Сяник. Їхали з автоматами. Коні і свині крали. За двох відправляли туди, де білі ведмеді. Допомогати не могли. Всі були голодні. У кого помирали діти, мами самі їх носили на цвинтар.

*Записала
Н. В. Шутяк,
13 квітня 2008 р.*

ВОРОНІЮК Надія Андріївна

1933 р. н.

Той що ж говорити, як я лиш родилася. Не пам'ятаю нічого. А в 1946–1947 рр., щоб не тато, то були б виздихали. Тато їздив у Западну, від нього забрали килим, мали дати продуктів, не дали нічого, в придачу ще й набили. В нас була добра корова, нас мама годувала кашою та мамалигою. Досить не було нічого, а ще ходили забирали з горшків.

*Записала Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.*

ГАЙВОНІЮК Сергій Олександрович

1926 р. н.

У 1932–1933 рр. нас було в сім'ї шестеро батько, мати і четверо дітей. Я – наймолодший. Мені було сім років. Вже треба було йти до школи, а я сидів на припічку в гребінній сорочці*, іншої одежі не було. Почали організовувати колгосп. Тато мав одного вола і спрягався з своїм батьком, бо і в нього був віл. Так обробляли свої землі раніше. Вола забрали. Млинів не було. Тато зробив жорна. Коли почались обшуки – жорна розбили. Як було вбито Безсмертного – голову, то перевірили тих хто мав зброю. Мій тато був мисливцем – приходили нюхали рушницю.

На кожне господарство накладали контракцію. Але обшуки проводились все одно, хоч би й сплатив контракцію. Врожай був та організація колгоспу така була – людей згнали в колгоспи, бо люди не хотіли йти. Обшук проводили бригадою 4–5 чоловік, її посилала сільрада. Зброї вони не мали. Пам'ятаю прізвище – Гонтарчук (цебеда). Залізними палицями шукали закопане: в хаті, на городі, кругом хати. Викачували все. Тим, хто вступав до колгоспу, давали підтримку – хліба, малясу відро. Працювали вручну, копали лопатами, бо в колгоспі всього один трактор.

Мої рідні вижили. Ми їли ляпки – з процідженої через мішковину браги, мачали їх в маляс, бо не можна було сухі проковтнути. Пам'ятаю, як ми з сестрою бігли до спиртзаводу, щоб вкрасти качан кукурудзи. Міліціонер зловив сестру, вона з переляку замочилася. Ті, хто працювали на спиртзаводі, мали перепустку, відривали марки і отримували на них брагу. Кукурудзу лушили вручну, ховали якусь жменю за пазуху. Чужі приходили з інших сіл, ділилися з ними. Було багато опухлих від голоду.

*Записала вчителька Т. М. Ворсуляк,
15 квітня 2008 р.*

ГОРОДИСЬКА Ганна Степанівна

1925 р. н.

Мені було 9 років. В той рік народилась моя сестра Маня. Ходили по хатах Аксеній Гонтарчук – голова сільради, Вера Шмондрик, Волковська Марія, Шутяк

* На південно-східному Поділлі гребінним (грибінним) називалося грубе полотно з конопель. Нитка випрядалась із волокна, залишеного після вичісування на гребінці. Зазвичай з такого полотна шили штани, жорсткі рушники.

Катерина (пізніше стала головою колгоспу). Забирали все зерно, все, що було їсти (квасолу). Стукали по стінах, горищах, землі залізною палицею, визначаючи так, де сховали зерно. В той рік вбили голову колгоспу Безсмертного. 60 чоловік забрали і вони вже не вернулись.

Люди ходили в ліс, збирали мох з дерев і варили його. Все їли. Ходили до заводу за брагою, з якої пекли млинці. З Сербів та Грабового дорога була вкрита померлими, які теж ішли за брагою. Пам'ятаю, у Гані Співак (Наумиха – прізвисько) померло двоє дітей. Вона сама винесла їх на цвинтар і закопала. На завод звозили кукурудзу. Вона була огорожена сіткою. Ми, діти, пролазили під сітку і крали. Але її охороняли і гнали звідти. У той рік помер мій дід. Нести на цвинтар його не було кому. Вивезли волами. Дитину, яку мама народила, я носила, бо мама не мала сил.

Комуністи Аксеній Гонтарчук, Шутяк Катерина, Михайло Ярошевський (голова колгоспу), Волковська збирались у одній хаті і пекли, варили, пили горілку. Ми, діти, бігли туди, але нас гнали.

Записала вчителька
М. Є. Поліковська,
14 квітня 2008 р.

ГОРОДИСЬКА Любов Леонтіївна

1929 р. н.

1. Якщо відбирали вирощене в полі, на городі, то це робив і як?
З сільради бригада, хлопці до 20 років. Жорстоко поводитися і били, турляли.
2. Чи арештовували людей, відсилали в Сибір?
Ні, але одну жінку судили за вбивство своєї дитини. Вона щезла.
3. Чи мали зброю ті, що відбирали зерно?
Не пам'ятаю.
4. Як люди боронились?
Не пам'ятаю.
5. Чи можна було приховати харчі?
Можна, ховали під сподом печі, в лісі в дуплах.
6. Хто, і як шукав харчі?
Активісти із села шукали.
7. Чи давали їжу тим, хто був у колгоспі?
Давали.
8. Чи чули про «Закон про п'ять колосків»?
Не чула.
9. Чи дозволяли збирати залишки урожаю з полів?
Люди збирали, крадучись.
10. Хто охороняв колгоспні комори?
Не пам'ятаю.
11. Як змушували йти до колгоспу, хто змушував?
Не пам'ятаю.
12. Коли найбільше почало помирати людей з голоду?

Взимку й навесні.

13. *Хто не голодував і чому?*

Ті, хто робив у заводі і начальники колгоспу.

14. *Хто зумів вижити?*

Ті, хто був заможніший, і міг їхати обміняти побутові речі, одяг на їжу.

Записала

Ірина Федорівна Кейдалюк,

30 листопада 2007 р.

ДЕМЕНЧУК Ольга Леонтіївна

1930 р. н.

1932–1933 рр. я пам'ятаю зі слів своїх батьків. Ті роки були неурожайні. Люди ходили в ліс збирали жолудики. На завод наші люди кралися і брали брагу, цідили і пекли коржики, варили маляс, хто міг дістати. Люди вмирали майже у кожній сім'ї, але людодїства не було. Люди їли лободу, жаливу, листя з сливок, з вишень. В 32–33 роках збирали колгоспи і більшість людей віддавали коні, плуги, а були такі люди, які не хотіли йти до колгоспу, то відбирали силою. У моїх батьків була пара коней, то вони віддали їх до колгоспу і віз, і плуги. Люди, які вмирали, то хоронити на цвинтарі сходилися сусіди, родичі і хоронили. У людей, яких збереглося зерно з попередніх років, то ходили бригади і висипали, знаходили. Люди, які померли в голод, їх родичі поки були живі, то завжди ходили на цвинтар і згадували про них. Люди, які відбирали зерно, були агресивні. Були такі випадки, що і били людей. Це такі: Гонтарчук Аксентій, Шмондрик Вера, Шутяк Катерина. Люди в селі як могли, так і допомагали один одному. Мій батько працював на спирто-заводі солодовником, то йому на сім'ю давали пайок на місяць – 8 кг зерна на кожного члена сім'ї. Запаси зерна, хто приберіг з попередніх років, закопували у дворах, хто де міг приховувати, а мої батьки викопали у сараї яму і там заховали, що мали. Одежу ніяку не забирали.

Записала

Н. Демянчук,

15 квітня 2008 р.

ДЕХТЯРЬОВ Петро Іванович

1925 р. н.

Мешкав у Харківській області.

Народився в Харківській області. Мені було 9 років, в сім'ї було 7 дітей. Мама померла під час голоду. Ми залишились самі з батьком. Їли пасльон, буряк. В селі був багатий хазяїн-пан. Він нам допомагав, давав картоплі і бобів. Його прізвище Вишгородський. Потім нас, малих, забрали в дитбудинок.

Записала вчителька

М. Є. Поліковська,

13 квітня 2008 р.

КАТАШИНСЬКА Марія Савівна

1932 р. н.

Нічого не пам'ятаю, тому що була ще малою. А з розповіді матері також нічого не дізналася, тому що вона померла, коли мені було 13 років. Тільки з розповіді свекрухи дізналася, що було у неї дві сестри старших, але в голод померли.

Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.

КРАСОВСЬКА Меланія Олексіївна

1929 р. н.

Було розкуркулювання, того був і голодомор. Я була мала і мало що пам'ятаю. З голоду померли брат і тато. Їли мох, а лободи наїлися. У нас була яма з буряком. Почали викидати буряк наверх. Я прошу, щоб хоч один лишили. І що, думаєте, лишили? Ні. Ніхто не чинив опір владі, боялися зачіпати. Мій брат захотів з вилами напасти на бригаду та мама спинила. Так він і помер з голоду на долині.

Записала
Н. М. Кейдалюк,
14 квітня 2008 р.

КОВАЛЬЧУК Дарія Захарівна

1920 р. н.

1. Якщо відбирали вирощене в полі, на городі. Хто це робив і як?

Все, що вродило на полях, забирала держава. Приходили бригади і все, що бачили, і знаходили забирали.

2. Чи арештовували людей, відсилали в Сибір?

Людей, які не хотіли підкорятися владі, карали, забирали до Сибіру. Наприклад, якщо селянин не хотів підкорятися вищій владі, його били і відправляли до Сибіру.

3. Чи мали зброю ті, що відбирали?

Зброя, у цих бригад невідомо, чи була, можливо й була, та використовували її не до кожного.

4. Як люди боронилися?

Боротися було неможливо, люди були дуже виснажені і не мали сил для боротьби.

5. Чи можна було приховати харчі?

Харчі було неможливо приховати, тому що ці бригади забирали в людей останні запаси, вони навіть витрушували із горщиків останні крупы, забирали останнє борошно. Видирали від дітей, тоді коли люди мали надію на те, що від дітей не заберуть. Запаси люди закопували в землю, але ці бригади все одно знаходили. Вони приходили із шпичками і пронизували їх в землю.

6. Хто і як шукав харчі?

В 1932 р. було важко знайти харчі. Одні люди їли жолуді. Які збирали в лісі. Збирали мох на деревах, його перетирали на жорнах і це була мука. Але у нашому селі Писарівка все-таки вижити для людей, мабуть, було легше. Тому що у нашому селі був завод, на якому із кукурудзи гонили спирт. Кукурудзи там було тонами, а люди помирали від голоду. Біля заводу можна було взяти брагу, щоб потім пекти бражники, а люди, які йшли з інших сіл, хапали і пили її, потім після неї хто під тином помер, хто під заводом, не відходячи від місця. Помирали під відкритим небом. Та деякі люди не боялись лізти через дерев'яну огорожу. Вони робили дірки в огорожі і пролазили туди, там набирали кукурудзи, і, мабуть, так і виживали.

7. Чи давали їжу тим, хто був у колгоспі?

Тим людям, які працювали в колгоспі за норму буряка, давали кусок макуха і все. Норма буряка була 4 рядки по 1000 м.

8. Чи чули про закон «5 колосків»?

У нашому селі закон про «5 колосків» людям був відомий так: дуже добре працювали колгоспники на полях, щоб ніде не залишити ні колосочка, а хто намагався украсти, впіймавшись, був засуджений до 5 років.

9. Чи дозволяли збирати залишки урожаю з полів?

Нізащо не можна було збирати залишки урожаю. На полях все дуже добре підбирали. Навіть якщо і нічого не було, стояла охорона.

10. Хто охороняв колгоспні комори?

Колгоспні комори охороняли охоронці. А охоронцями були прислані люди.

11. Як змушували йти до колгоспу, хто змушував?

Людей змушували йти до колгоспу, тих, які не хотіли, відправляли до Сибіру.

12. Коли найбільше почало помирати людей з голоду?

Найбільше людей почало помирати навесні.

13. Хто не голодував і чому?

Не голодували, мабуть вищі ланки людей. Ті, які ходили в бригадах, які підкорялися владі.

14. Хто зумів вижити?

Більше виживало тих людей, які були у складі тих бригад, які відбирали у простого люду все, що можна було.

Записала

Т. А. Бабіна,

14 квітня 2008 р.

КОВАЛЬЧУК Ольга Миколаївна

1931 р. н.

Мені було два роки, я зовсім нічого не пам'ятаю. Баба Афія розповідала, що я дуже була спухла, великий живіт. Мама варила з лободи борщ, а я не могла зовсім їсти, і пила тільки юшку. Пам'ятаю, як говорила баба, що ні в 1933, ні в 1947 році колоски збирати не дозволяли. Більше нічого не знаю ні я, ні мій чоловік Ковальчук Григорій Пилипович.

Записала вчителька

О. С. Ворсуляк,

13 квітня 2008 р.

МАКОШИБА Федір Дмитрович

1930 р. н.

Людей змушували вступати в колгоспи, лякали Сибіром. В будь-який час могли прийти бригади (не менше трьох) і вдень, і вночі, щоб забрати у людей якісь крупи. Селяни вимирали з голоду, а «активісти» не голодували. Весною 33-го року було страшно. Їли жолуддя, траву, розкривали хати і молотили покрівлю. Померлих ховали на цвинтарі родичі, але без домовин.

Записав
Л. В. Белінський,
15 квітня 2008 р.

МАРІСІЧ Ганна Тихонівна

1924 р. н.

Під час голодомору 1932–1933 рр. мені було 8 років, спогади неповні, згадую лише дещо. Наприклад, людям, які працювали в колгоспі, на польових кухнях варили їжу (пшоняну кашу). Вважаю, що в нашому селі багато людей спаслось від смерті завдяки спиртзаводу – вживали «барду» – відходи виробництва*. Її цідили, сушили, мололи, і пекли «бражники». Крім цього, були відходи від переробки проса, їх також добавляли. Використовували в їжу кінський щавель. З нашої сім'ї нічого не забрали, так як нічого було забирати.

Записала
Н. В. Шутяк,
13 квітня 2008 р.

НЕДБАС Мотря Олександрівна

1927 р. н.

Їхали в Западну купляти картошку на поїздах. Люди такі були, що скидали з поїзда. Їхали на товарняках, тяжкий був голод.

Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.

ПАЛАМАРЧУК Антон Сергійович

1925 р. н.

1933-й рік я пам'ятаю. Як люди ходили всі босі, обдерті. Їсти зовсім нічого не було, а тільки брагу, яку приносили з заводу, цідили її на мішковину, робили бражники і їли. Також збирали жолуді, цвіт акації, жаливу, листя вишні, в'ялий

* Барда – рідина світло-коричневого кольору, що залишається після відгонки спирту з браги; використовується як корм для худоби.

бур'ян, літом рвали і варили. Часто люди їхали в Западну і привозили звідти їжу, по жмені пшениці і картоплі. Деякі люди тримали худобу. Цю худобу часто викрадали один в одного і різали в лісах, або продавали на другому селі. Багато людей продавали свої хати, щоб прокормити своїх дітей. Дуже багато людей помирали, нещасні душі. Були випадки, що їли своїх дітей. Попадюк Наталія і її дочки з'їли свого брата, зарубали його, а кишки і голову закопали в городі. Її засудили. Вона не повернулася в село. В наше село літом приходили люди з різних сіл, їли брагу і уже додому не поверталися, помирали на дорозі. По селу ходили різні бригади, відбирали зерно, все, що дома знаходили, витрушували. Їжу пісню людям не давали. Якщо виростив пшеницю на полі, викосив її, то при нас на полі все забирали. Був спеціальний тік, відібране зерно там молотили, відсиляли. Якщо збирали колоски, їх дуже били, іноді там же за 5 колосків убивали, а також судили. Забирали бригади не тільки їжу, а й все цінне, що було в хаті. Люди між собою, як могли, допомагали один одному. Коли посилали у колгоспи, ті, хто міг робити, їм було легше. Бригади вже не ходили додому. А людям давали допомогу, варили баланду і давали на полі по 100 г хліба. В других містах не було голоду, люди возили звідти їжу. Жінки іноді віддавали дітей в друге місто, щоб вони змогли залишитися живі.

Записала вчителька

Т. М. Ворсуляк,

15 квітня 2008 р.

ПАЛАМАРЧУК Ольга Петрівна

1933 р. н.

Голодомор у 1932–1933 рр. я не пам'ятаю. Тільки з розповідей, а у 1946–1947 рр. я пережила, – мені тоді було 14 років. У 1933 р. причина голодомору була влада, а 1946–1947 рр. – неврожай, засуха. У 1933 р. були згруповані бригади, які ходили хата в хату і відбирали тільки їжу і зерно. З нашого села я пам'ятаю з розповідей таких: Шмондрик Віра, Арсентій Гонтарчук. Зерно хто де міг, там і ховав. У 1933р. у Ганни Боярської у льоху була ще одна яма замаскована, і вони там змогли приховати трохи зерна, покійна Ганна казала, що то була наша рятувальниця. Вони уже і 1947 р. теж ховали туди продукти харчування, бо боялися, що знову прийдуть і заберуть. А ще зерно ховали в коліски з дітьми, але знаходили і все відбирали. Поля охороняли ланові і нікому не дозволялось ні жодного колоска зірвати, а якщо зірвав, то посадять в тюрму. Так у 1932 р. Альоша Гоцуляк піймав хлопчика Побережника Альошу, якого побили і посадили в тюрму і він так і не вижив – помер.

За моєї пам'яті уже зимою 1947 р. почали масово вимирати люди. Навесні у Співак Ганни Наумівни померли дві дочки: одну вона ще похоронила – через декілька днів пізніше взяла мертву на плечі і віднесла на цвинтар і там допомогла її Марія Кейдалюк викопати ямку і похоронити, а Ганна, мати дитини, не мала уже сил вернутися додому і упала у яроч під ворота Кейдалюк Уляни. Та Уляна винесла маленьку кислу помідору, і Ганна її з'їла, полежала до вечора і прийшла додому, і так вона і вижила.

А іще люди рятувалися тим, що йшли на спиртзавод, брали брагу в торбинки. Навіть приходили із сусідніх сіл. Їли, щоб вижити, бур'ян: калачики, жаливу, лободу, жолудики з дуба. Варили їх, обчищали від шкаралупи і їли, пекли коржі із жолудиків. 1932 р. їхали у Западну Україну і міняли на фасолю, картошку хто що міг, і рушники, гребінці. Ніхто, мабуть, не знає скільки вимерло людей у той час. Помирали люди всюди, де заставала смерть і голод. Їх звозили в одну яму і закопували.

Ці роки запам'ятаються назавжди. Голодомор залишиться в пам'яті не одному поколінню.

*Записала
Олена Володимирівна Сауляк,
15 квітня 2008 р.*

ПАЛАМАРЧУК Олексій Сергійович

1923 р. н.

Пам'ятаю, що був недорід. Люди їли гнилу картоплю, крали брагу на заводі, пекли з висівок млинці, батько продав корову у Загніткові і купив 50 кг грису. Картошку, зерно, яке залишалося, ховали в печі, скрині, закопували. Поліцаї перекопували все. Коли не знаходили – крали. Дракуш (Гоцуляк Олексій) убив двох дітей, у селі багатьох засудили.

Багато вмирали на ходу. Я приніс в школу два качани кукурудзи, яку батько вкрав на полі, вчительці, а вона віддала дітям. Пам'ятаю, що у нас забирав хліб Аксинтій Гонтарчук, він був поліцаєм. Я думаю, що винен не тільки недорід, а місцеві багатії, які наживалися на бідних, тому що забирали не тільки зерно, а одежу і пілки.

*Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.*

ПАТРАМАН Єфросинія Кірсеївна

1924 р. н.

В колгоспі працювала. Робили із братових відцідок хлібчики, із колосків робили також хлібчики, так і їли. Зерно не лишали, залізними штирями із скринь витрушували усе що було. Із горщиків теж витрушували і забирали, перевертали усе, що було на їхньому шляху. Міліція забирала усе, ходили з нагайками, хто не підчинявся – били до смерті. Люди ішли до колгоспу, їм давали 10 грамів хліба, за те, що вони перекопають 10 гектарів землі. Забирали усе: речі побуту, одяг. Діяв закон про «п'ять колосків»: хто брав п'ять колосків – того засуджували на смерть. Особливо дітей. В 1932–1933 роках помирали люди з голоду. Їх вивозили на поле і, навіть не закопуючи, там залишали. Сиротами держава не піклувалася. Їх ніхто не хотів брати під опіку. Бідолашні діти нікому не були потрібні. Хто був заможніший, той залишився живий. Куркулі обирали бідних і так виживали. Люди ні-

чим не ділилися. І якщо навіть мали, то не давали, бо самі були голодні. Їли траву, жолудики, ягоди, якщо пощастило, бувало якесь зернятко. Багато людей померли від голоду.

Був випадок, коли жінка зарубала свого сина і так пережила голодомор [не пам'ятає прізвища]. Багатих людей вивозили і хоронили. Бідних просто вивозили і кидали в ями, не закопуючи. Всіх людей хоронили на кладовищі. Волами вивозили і хоронили будь-якими силами. Уряд винен у всьому, що сталося.

*Записала
Ю. А. Пасічник,
14 квітня 2008 р.*

ПОПАДЮК Лідія Семенівна

1933 р. н.

Я була мала, не пам'ятаю нічого, але мати розповідала, що в них була коняка й тієї конякою ми возили листя, жолуді з лісу. Під час колективізації забрали конячку, і мати з батьком пішли працювати в колгосп.

*Записала
Ю. А. Пасічник,
14 квітня 2008 р.*

САУЛЯК Анастасія Іллівна

1928 р. н.

Мені було 5 років, я мало що пам'ятаю. Дуже хотіла їсти. Думала, що ніколи не наїмся. Діти не гралися, сиділи під мурами, під призьбами із спухшими ногами і просили їсти. Ніхто не возмущався, бо всі боялися, що прийдуть і виселять всю сім'ю.

*Записала
Н. М. Кейдалюк,
14 квітня 2008 р.*

ХМЕЛІВСЬКА Клавдія Семенівна

1929 р. н.

Люди лежали по дорогах. Через них текла вода, а вони не могли піднятись, най Бог милує, голодні, холодні. А коли гляділи зерно, то все забирали з горшків. Їли жолуддя, кропиву. Померлих не було кому підбирати, деяких хоронили в одну яму.

*Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
13 квітня 2008 р.*

ШЕВЧУК Віра Миколаївна

1920 р. н.

Вимирали люди, падали попід мури, по дорозі їх збирали на підводу і відвозили на цвинтар. Жили близько коло пункту. Була клуня, в ній тримали дерть, вона краща, ніж брага. В 1947 році родила дитину, нічого нема. Мама спекла маленький коржик, поставила на грубку, щоб потім мені дати. Сусідка Ганька Співак своїх двох дітей несла сама на руках на цвинтар. А в них худі і довгі ручки і ноги висять, а вона несе. Віднесла на цвинтар, а сама верталась додому і впала в селі біля Кейдалюка. Вони дали їй кусочок коржа, і так помалу вона пішла в село. Їли котів, собак. Ходили попід хати, збирали все, що було. А наша сусідка в тій бригаді. Дома в нас хлівчик в мурі, і ми в нього замурували зерно, вона вказала, і прийшли, все забрали. Люди здихають, а вони п'ють, їдять і співають. В цій бригаді були Килина Співак, Шмондричка, Шутячка.

Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
13 квітня 2008 р.

ШМОНДРИК Ольга Яківна

1922 р. н.

В сім'ї з голоду ніхто не вмирав. Красти не ходили, їхали в Западну, вимінювали дрантя на продукт. Хоронили померлих на сільському цвинтарі. Мій батько копав неділю яму для померлого родича.

Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
13 квітня 2008 р.

ШУТЯК Галина Іванівна

1930 р. н.

В 33-му була мала і не пам'ятаю нічого, а в 47-му за 3 виконаних сотки давали 400 грамів хліба, а в полудне по мисочці гороху. В сім'ї від голоду ніхто не помер. Куди їхали люди – туди їхав тато і привозив продуктів.

Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.

ШУТЯК Марія Яківна

1930 р. н.

Я була маленька, тато приніс браги, а я повзала по землі, пальчиком збираю і кажу, що добре, а мама перебирає грис від сміття і плаче. А в 1946–1947 рр. тато

був у Западній, а нас троє вдома, ходили на пунтовське шарувати, а нам давали в миски того їдла, їмо, цмокаємо, а його все видуло і ми лишились голодні.

А в той голод ціна на вовну ніяка, килими стоїли півтора десятка яєць. Пішов тато міняти килим, та й приносить його назад додому, каже, як умру, то хоть буде в що завернути. Ходили в Попів ліс збирати гнилу картоплю, поточимо з водою і кладемо на плиту. Подарували нам одну курочку, а прийшли забирати, курка була на горищі, драбини нема, то той чоловік став на двері і поліз на горище, я плачу, а він забрав ту одну курку.

Маєш одну корову, то дай 500 л молока, а як не було молока, то тато ходив в Загнітків, купляв і здавав. Палити не було чим, то носили із садка бур'яни і ними палили. Ми бідно жили, у нас не було що забирати.

*Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
14 квітня 2008 р.*

ЯРОШЕВСЬКИЙ Борис Якович

1929 р. н.

Я був маленький. Знаю, що їли брагу. А вже в 46-му забрали у ФЗО, проживав у Дніпропетровську. Їсти давали по карточках. Звідти втік, приїхав додому та й пас на пункті худобу.

*Записала
Ніна Іванівна Адаховська,
13 квітня 2008 р.*

ЯРОШЕВСЬКА Ніна Володимирівна

1928 р. н.

1. Якщо відбирали вирощене в полі, на городі, хто це робив і як?

Забране у людей, зібране на полі, кукурудзу, пшеницю – все вивозили на спиртзавод і переробляли на спирт. Спирт вивозили кудись за кордон. Зголоднілі люди крали брагу, і тато теж ходив, трішки украде тієї браги, принесе, а ми у мішку зцідимо її і з того, що залишиться, пекли ляпки та їли. Але і цього було мало, в нашій сім'ї було двоє дітей, мати та батько. Так як мені було лише п'ять років, я не пам'ятаю, хто збирав зерно, але пам'ятаю, що забирали все до єдиної крихти.

2. Чи арештовували людей, відправляли в Сибір?

Я не пам'ятаю.

3. Чи мали зброю ті, що відбирали?

Зброї я не пам'ятаю, бо була малою.

4. Як люди боролися?

Люди боролися, як могли. Дуже тяжко працювали в колгоспах. Зверху ніякої допомоги не було.

5. Чи можна було приховувати харчі?

Приховувати нічого не вдавалося, та і не було що. Приходили і забирали все, що залишалося.

6. *Хто і як шукав харчі?*

Як хто міг: їли жолудики, гнилу картоплю, яка два роки стояла в погребі, бур'яни, сире зерно.

7. *Чи давали їжу тим, хто був у колгоспі?*

Тим людям було трішки краще. У них було більше шансів щось украсти. Але їм ніхто нічого не давав. У людей, які мали багато землі, їх виганяли з хати і забирали землю.

8. *Чи чули про закон про «5 колосків»?*

Так, чула, але пам'ятаю не багато. Були люди, котрі в колгоспі вкрали декілька колосків і їх за це судили.

9. *Чи дозволяли збирати залишки урожаю з полів?*

Ні, не дозволяли. Були сторожі, які охороняли і не пускали людей. А на полях гнили залишки урожаю. Навіть якщо і комусь удалося вкрасти якогось буряка, все одно забирали, а людей били.

10. *Хто охороняв колгоспні комори?*

Комуністи та деякі люди із села. Більшість людей боялися красти в колгоспах, боялися, щоб їх не вбили і не вислали.

11. *Як змушували йти до колгоспу, хто змушував?*

Були комуністи, які силою гнали людей у колгосп, заставляли копати, садити, шарувати.

12. *Коли найбільше почало помирати людей з голоду?*

В 33 році, коли було забрано все, не було що їсти, деякі запаси скінчилися, люди тижнями нічого не їли, вони божеволіли від голоду, були злі, наче пси, пухли та вмирали.

13. *Хто не голодував і чому?*

Ті, які підчинялися владі, які скоріше пішли в колгосп, та ті, які мали хоч якусь владу.

14. *Хто зумів вижити?*

Зуміли вижити сильніші, ті люди, які хоч якось зуміли приховати якесь зерно, які працювали. Наше село було трішки заможніше, люди мали більше шансів вижити, бо в нашому селі був завод. До цього заводу приходили люди з інших сіл, щоб хоч трішки вкрасти якоїсь браги. Але багато з них померло, не дійшовши до своєї домівки, вони помирали під відкритим небом.

Записала

Н. С. Недбас,

13 квітня 2008 р.

с. СЕРБИ

БІЛОКОНЬ Ольга Захарівна

1922 р. н.

Голод 1932–1933 років не обминув нашу хату. Страшні події назавжди залишилися у моїй пам'яті.

Мені було 10 років, я добре пам'ятаю, як одного разу ввечері до нас постукали у вікно. Батько відчинив двері і до хати зайшли 5 чоловік, з ними був наш сільський житель Гурмач Іван. У всіх чоловіків у руках були залізні штирі, якими вони колупали стіни, піч, підлогу. Нас у хаті було 8 чоловік: 5 дітей, 2 батьків і дідусь. Ми всі слідкували за їхніми діями. Раніше мама з татом закопали банку зерна під лавкою і цю банку вони знайшли і забрали. Мама дуже плакала і просила, щоб не забирали, бо чим вона буде годувати сім'ю, але її ніхто не слухав.

Одним спасінням була для нас корова, яку чомусь не забрали того разу, але пізніше таки забрали її.

Ми, малі, ходили до вітряка, там була яма з картоплею. Та картопля погнила і перетворилася на білі бульби. Ми брали ці бульби, приносили додому, мама їх терла і виходила така мука. З цієї муки пекли коржики і їли їх.

Ще ходили в Писарівку і купували, а хто і крав просо, з якого варили похльобку.

Ходили в ліс, збирали жолуді, які перетирали і пекли з них коржі. Дуби у лісі були поділені, якщо хтось пішов до іншого дерева, то могли навіть вбити.

Потім батько влаштувався на роботу в Кодиму, чоботарем біля солдат. Лагодив їм взуття. За роботу давали йому окраєць хліба чи жменьку яких-небудь круп. А ввечері дві мої сестри Ліда і Надя ходили через Ліски в Кодиму і батько віддавав свій заробіток. Але були такі випадки, коли сестри нічого не приносили, бо їх переходили дорослі і забирали.

Коли прийшла весна, то збирали різні бур'яни, з яких пекли млинці, трошки муки кукурудзяної і багато нарізали бур'яну і цим були раді.

А коли з'явилися перші колоски на житі, то ми крадькома бігали в поле і рвали ці колоски, видувували з них молочко. На полі були сторожі, які весь час гонили людей, а як когось спіймають, то дуже били. Нашу сусідку Марію навіть засудили на 4 роки за кілька колосків, які вона несла додому дітям.

Мати ходила в колгосп на роботу, важко працювала, зате щодня отримувала миску якоїсь баланди. А тоді й мене брала на роботу, бо я була найстарша дитина в сім'ї. І вже з 10 років я працювала в колгоспі на різних роботах і в полі, і в садку.

Записала вчителька Сербівської школи

Людмила Володимирівна Ковальчук,

21 квітня 2008 р.

ГНАТЮК Степан Хомич

1926 р. н.

Щось приховати від влади було неможливо. Забирали все з горшків, навіть варене.

Мій брат Гнатюк Іван Хомич – був у цій бригаді, що ходила до людей. Він бачив, що робили неправильно і підказував людям, до кого мають прийти. А дядько мій – Гнатюк Яків носив баланду людям, які працювали на полі.

Був такий закон «про п'ять колосків», це була правда. Хто хоча б 5 колосків узяв з поля, навіть коли воно було убране, був наказаний.

Пам'ятаю, Гнатюк Йосип помер в голод. Коли був похорон, то я ніс хореньку, думав, що мені дадуть пообідати, але не прийшлося, бо не було що.

Всі люди тоді голодували, виживали тільки сильніші і ті, що десь сховали зерно, а потім потрошки брали його і їли. Всякі бур'яни збирали, вони навіть не встигали виростати.

Випадків людодівства у нашому селі не було, я такого не чув.

Людей, які помирили, хоронили на кладовищі в різних місцях. Ховати не було в чому, просто замотували в якусь ряднину, так і клали в яму.

Записала художній керівник Будинку культури

Марія Леонтіївна Ковальчук,

21 квітня 2008 р.

ГРУШАНСЬКА Євгенія Василівна

1928 р. н.

Незважаючи на те, що мені було лише п'ять років, голод 1932–1933 років запам'ятався мені на все життя. У 1932 році була трохи засуха, але врожай, хоча не великий, а був, але активісти села заходили до кожної хати і забирали зерно, яке знаходили.

Одного такого вечора і в нашу домівку зайшли більшовики (так ми їх називали). Батько лежав на скрині, а я з братом на печі. Більшовики наказали батькові злізти із скрині і почали там шукати зерно. В скрині вони нічого не знайшли, бо зерна там не було. Тоді один з них нагнувся до печі і витяг звідти горщик із зерном. Взяли те зерно, та й пішли. З того часу я з братом почала ходити до лісу збирати жолуді. Мама потім терла їх у макітрі і пекла коржі, які ставила високо на полиці, поділивши на порції. Але ми так хотіли їсти, що все таки діставали ті кулочки і надломлювали їх. Ці коржі і врятували нам життя.

Записала вчителька Сербівської школи

Інна Дмитрівна Білоконь,

18 квітня 2008 р.

ГРУШАНСЬКИЙ Григорій Якович

1924 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю.

Сім'я наша жила бідно, а в голодні роки стало ще гірше. Не було хліба, картоплі, все забрали, батько не встиг заховати. Лишилося трошки дрібних картоплин та трохи кормового буряка, бо були у повітці позаду хати. Потім батько сховав і це. Все ділилося маленькими частинками для приготування їжі, щоб на довше залишилося.

Мені на той час було 8 років. Крім мене, в сім'ї було ще три брати, наймолодшому Феді не було і року. Пам'ятаю, як часто плакала мама, журився батько. Ми, хлопчики, бігали в поле і рили землю, шукаючи зерен, які сирими з'їдали. Робили це крадькома. Дома їли юшку, яку мама варила з підгнившого буряка. Весною мама в цю юшку добавляла бур'яну. Дуже важко було ввечері засинати, бо у шлунку було порожньо.

Пам'ятаю, як ми дітьми гризли кору дерев, навіть їли кісточки від зігнивших слив, черешень. Серед нас були такі діти, які мали що їсти, їхні батьки якось зберегли зерно. Але з часом приходили і до них, шукали і забирали те, що було сховано. Було так, що одні доносили на других. Після цього ці хлопці вже не ходили з нами. Вони розуміли, що поплатилися їжею за свій язик.

Тато ходив у ліс навіть зимою і шукав під снігом якісь гриби, жолуді, різну траву, хоча дуже боявся, щоб не зустріти когось, і тому ходив вночі.

Ми тоді хліба довгий час не бачили, я вважаю, якщо є хліб, то можна жити.

Я до цих пір не можу залишати крихти на столі. Збираю їх у жменю і їм, бо набідувалися ми тоді, але залишилися живими.

Дуже хочу, щоб таке більше не повторилося ніколи.

Записала вчителька Сербівської школи

Надія Семенівна Грушанська,

21 квітня 2008 р.

ДЕРЕБЧИНСЬКИЙ Микола Никифорович

1926 р. н.

Голод 1932–1933 років я пам'ятаю. В той час діяв сталінський закон, який наголошував, що той, хто украде з поля 2–3 колоски, той піде в тюрму до 7 років. Забирали у людей все: зерно, худобу, одяг, платки, рушники. На подвір'ях обшукували залізними шпичками.

Їсти не було що, збирали ягоди, жолуді, коріння, так виживали.

Голодували всі. Вимерло багато людей в селі.

Малими сиротами ніхто не опікувався.

При Сталіні була задача: знищити український народ, він зробив штучний голод.

Записала вчителька Сербівської школи

Світлана Григорівна Цимбалюк,

16 квітня 2008 р.

ДУДНИК Ольга Фомівна

1922 р. н.

Пам'ятаю про голодомор дуже мало. Весь час хотілося їсти, а їсти не було. Ходити не було в чому, одягу не було. Мама ходила в ліс, там збирала ягоди і жолуді, цим і виживали.

Попід хати ходили активісти, забирали зерно, бо урожай був непоганий. Їсти давали якусь баланду тим, хто ходив в колгосп на роботу обкопувати дерева в садку, але всіх на роботу не брали: тільки тих, хто був дужчий.

Влада все забирала, того люди і голодували і помирали з голоду.

*Записала вчителька Сербівської школи
Світлана Григорівна Цимбалюк,
14 квітня 2008 р.*

ЖЕЛЄЗКО Євгенія Іванівна

1925 р. н.

Нас у сім'ї було 4 дітей. Тато спух від голоду, бо мама все ховала від чоловіка, бо хотіла дітям дати. Діда вислали десь далеко.

Були в селі активісти, вони ходили і все забирали у людей, був такий Андрій Макогонюк. Ховали зерно у грубку – і там знаходили. Було так, що прийшли щось забрати, нічого не знайшли, то забрали стіл.

Тато ходив в колгосп на роботу, там йому щось давали їсти.

Був такий закон, що забирали за колоски. Токарчук Марію Семенівну (Танасиху) забрали на 8 років за колоски, лишилося дві дочки. Нікому діти не були треба, влада ними не опікувалася.

В селі всі голодували, ніхто нічим не ділився, бо не було чим ділитися. Це в кого корова була, то може хто молоком ділився. В кого була корова, ті вижили. Моя мама варила їсти в колгоспі і нам приносила, а я дві норми робила за себе і за маму, так і вижили.

Сталін винен, що такий був голод, але хто що міг сказати, всі боялися.

*Записала завідувача бібліотекою
Катерина Михайлівна Трембовецька,
18 квітня 2008 р.*

КОНСТАНТИН Харитина Олексіївна

1925 р. н.

Я пам'ятаю голод 1933 року. У 1947 році був неврожай, того й голодували, а в 1933 році вродила пшениця, але все забрала влада. Люди ходили на поле, щоб хоч у жменю зерна взяти, але їх жорстоко били. Коли господарів не було дома, приходили і забирали усе, що було в хаті. Їжу забирали, якщо була, одяг, навіть худобу. Тим, хто ходив на роботу в колгосп, давали якусь баланду, варили лупину від картоплі. Коли закінчувалася їжа і не було де взяти, люди помирали. Батьки помирали раніше за дітей, бо все віддавали дітям, а дітки потім залишалися сиротами і нікому не були треба. Влада на це не звертала уваги.

Вижити могли тільки ті люди, які змогли себе прогодувати, але ніхто нікому не допомагав. Їли листя з дерев, траву, ягоди, коріння якісь збирали.

Померлих від голоду хоронили на цвинтарі.

Я вважаю, що тодішня влада була винна у голоді, бо якби у людей не забирали все, що в них було, то так би і вижили, а так скільки людей даром померли.

Записала секретар сільської ради

Олена Петрівна Фаріон,

17 квітня 2008 р.

МИТНИК Ганна Григорівна

1925 р. н.

Я пам'ятаю ці голодні роки. Тоді був трохи неврожай. А що вродило, то приходили сільські активісти, такі як Замчевський Кірсей і ще з ним такі самі. Вони приходили з палицями і погрожували ними, могли когось і вдарити, або горшки побити, щоб щось знайти. Люди не боронилися, бо боялися, що заберуть кудись чи посадять в тюрму. Але якщо було зерно в хаті, то старалися кудись його сховати, щоб не знайшли. Придумували різні схованки, десь на печі, в куточку, чи в подушку, але це не завжди рятувало.

Були такі, що ходили на поле красти, то їх били жорстоко, а то й судили. Поля охороняли ланові. У них були нагайки.

Влада хотіла, щоб люди йшли в колгосп, а люди не хотіли. Заставляли насильно, а хто не хотів йти в колгосп, в того прийшли все забрали, а самих висилали.

До хати могли прийти в будь-який час. У нас в хаті були один раз такі бригади. Прийшли, все забрали, що їм було треба, та й чого було ще ходити.

У кого не було що їсти, ті помирали. Діти-сироти, які залишилися без батьків, сиділи попід плоти і плакали, щоб хтось що-небудь їм дав, а хто що дасть, коли дома свої роти такі самі сидять.

Хто як міг, так і виживав. Держава нікому не допомагала, навіть самим бідним. Їли листочки, жаливу, кору молоду з дерев. Хто не був брезгливий, їв котів, собак.

Скільки людей в селі померло, я не знаю. Було так, що вся сім'я вмирала з голоду.

Якщо були родичі, то хоронили померлих, а якщо не було кому хоронити, то була така підвода довга і збирала померлих по дорозі. Хоронили на кладовищі, а тепер якщо є кому згадувати, то згадують померлих в ті страшні роки.

Записала працівник Сербівського Будинку культури

Олена Миколаївна Бендас,

22 квітня 2008 р.

МУРАХОВСЬКА Єфросинія Семенівна

1919 р. н.

Я вже не пам'ятаю багато. Люди помирали в 1933 році від голоду. Було так, що людина йшла і помирала на дорозі, якщо були якісь родичі, то хоронили на цвинтарі, або у себе на городі. Якщо не було кому хоронити, то так і лежали, аж доки не їхала підвода і не збирала ці трупи. Їх хоронили на цвинтарі в одну могилу.

Пам'ятаю, що урожай тоді був гарний, і зібрали багато, але все кудись забрали, вивезли з села, потім худобу забирали, в кого була.

Люди їли жолуді, парили лободу, навесні шукали якихось грибів, коріння копали. Влада все це бачила і нічого людям не допомагала, навіть уваги на це не звертала.

В тюрму садили тих, хто хотів приховати якесь зерно.

Записала вчителька Сербівської школи

Ольга Миколаївна Антонова,

18 квітня 2008 р.

ПОПАДЮК Степанида Олексіївна

1918 р. н.

Я пам'ятаю голодний 1933 рік. Мені було 14 років, я вже працювала в колгоспі. У 1932 році трохи була засуха і врожай був малий. У нашій хаті нічого не забирали, бо не було що забирати. А в кого було зерно, то закопували. А худобу не було куди сховати.

Але були такі бригади, які забирали в людей, більшість у багачів. Була бригада під керівництвом Александрова. Зброї у них не було, але були палиці, ними погрожували. А потім багачів висилали з села, їх було 17 сімей. Люди не боронилися, бо це їм не допомагало. Приходили по 4–6 чоловік. До однієї хати могли приходити по кілька разів, навіть пізно ввечері, або вночі.

Хто ходив на роботу в колгосп, давали їсти, варили баланду, так і жили. Хто добровільно йшов в колгосп, до тих не дуже придиралися, а хто не хотів йти в колгосп, тих висилали.

Були такі люди голодні, що ходили в поле, зривали колоски, то їх судили за це. Заборонялося збирати колоски навіть після збору врожаю, але люди все рівно ходили.

Коли не було що їсти, люди пухли з голоду і помирали, якщо залишалися діти без батьків, то їх забирали багачі в найми, як більші, а малих кудись забирали, може в якісь притулки.

В той час могли вижити тільки заможні селяни, або ті, що хитрували. Багато кому пощастило і вони вижили в ті голодні роки.

Люди один одному виживати з голоду не допомагали, як хто міг, так і виживав. Їли лободу, цвіт акації, кропиву, ловили горобців, ворон, собак. Це не завжди рятувало і люди помирали з голоду, бо не було що їсти. Випадків людоїдства в нашому селі не було.

А хоронили померлих на нашому кладовищі, а тепер хто може, той поминає своїх дідів, батьків, братів чи сестер.

Записала працівник Сербівського Будинку культури

Олена Миколаївна Попадюк,

22 квітня 2008 р.

САУЛЯК Єфросинія Іванівна

1925 р. н.

Пам'ятаю, що дуже голодували. Їсти в хаті нічого не було. Мама збирала жолуді, молола їх, варила з них кашу. На поле боялися йти, щоб не вислали, чи в тюрму не посадили. Зимою дуже було страшно. У людей розпухали обличчя, ноги, животи. Тих, хто помирав, звозили й кидали в ями, а потім закопували.

Весною 1933 року стало легше. Збирали листочки з дерев, щавель, кропиву їли, якісь корінці викопували. Все, що зеленіло, з'їдали, так дехто і вижив, а хто і помер.

Записала вчителька Сербівської школи

Світлана Григорівна Цимбалюк,

16 квітня 2008 р.

СУЧІЛОВА Марія Леонтіївна

1925 р. н.

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років. Це був дуже жорстокий час. Пам'ятаю, як наші сусіди пішли на роботу в колгосп, а один з односельчан заліз до них у хату і викрав усе, що можна було продати або обміняти на базарі. Сім'я після цього голодувала, спухли з голоду і померли діти.

А от начальники наші, бригадири, не голодували. До голоду 1933 року бригадир жив у бідній хатині, а коли прийшла зима, то купив хату під бляхою у вдови з п'ятьма дітьми, давши їй за це два мішки зерна і трохи грошей. Вдова поселилася у старій хатині, але була рада, що діти залишаться живі і не будуть пухнути від голоду.

Пам'ятаю, як малими навесні ми бігли на поле і збирали травичку, яку їли і були дуже раді, що вже є що їсти.

Записала вчителька Сербівської школи

Інна Дмитрівна Білоконь,

16 квітня 2008 р.

ТРЕГУБЧАК Віра Андріївна

1928 р. н.

У голодний 1933 рік у нашій сім'ї було 5 дітей, вижили всі. А як вижили: носили з Писарівки брагу, пекли коржі з бур'яну і цвіту.

Мала я була, але пам'ятаю, як одна жінка постелила мішок біля криниці, сіла, щоб погодувати дитину, так і померла.

Бабка Оляна прийшла до нас, посиділа трошки, пішла від нас стежкою, так і померла.

З голоду померли дядьки Мураховський Григорій Артемович та Мураховський Дмитро Артемович. Дід Нікон Трегубчак жив у нашій хаті через сніи, теж помер з голоду.

Тоді багато людей померло, я вже не пам'ятаю, хто ще. Якщо діти лишалися сиротами, то їх кудись забирали і відвозили, а куди – не знаю.

Ходили такі бригади, в тому числі Ваня Гурмач, Женгал Олена, і забирали в людей все, що бачили, постіль перекидали, з-під голови забирали сховане.

А що залишалося з їжі, то надовго його все рівно не вистачало. Всі люди голодували і всі були в постійному пошуку, щось знайти їстівне. Навіть їли різні гриби сирими в лісі, бо не було сили терпіти, щоб прийти додому і зварити їх. Були випадки, що помирали від них, бо збирали всі підряд, а не тільки їстівні.

Сусіди наші теж бідно жили. Щоб хтось хотів чимось поділитися, то не було чим.

У кого була корова, ті так не бідували, або в кого сім'я була мала.

Записала бібліотекарка Сербівської школи

Людмила Олексіївна Желєзко,

22 квітня 2008 р.

ТРЕГУБЧАК Текла Кирилівна

1922 р. н.

Коли був голодний рік, мені було майже 11 років. У мене були батько, мати, молодші дві сестри. Всі ми голодувала, бо не було що їсти, але якось вижили.

Тоді був такий час, що всіх заганяли в колгосп, а люди не дуже хотіли йти. Не хотіли йти в колгосп заможніші селяни. У них була худоба, коні, поле і їм було шкода все здавати в колгосп. А в кого нічого цього не було, як у мого батька, то йшли в колгосп, бо їм було однаково, все рівно нема що віддавати.

У 1932 році урожай був невеликий, але можна було вижити, але влада для того, щоб люди йшли в колгоспи, забирала все. Більше ходили забирали в заможних: і худобу, і зерно, і знаряддя, а в бідних не було що забирати. Але були такі активісти як Гурмач Іван, вони ходили і забирали навіть останню кашу з горщика.

Зимою ще якось люди перебивалися тим, що зосталося, а весною 1933 року вже було страшно дивитися на людей. Ходили в ліс, збирали листя, коріння, траву, – від цього пухли, бо що можна було ним наїстися.

Весною люди саме більше помирали. Отак іде по дорозі, впало і померло. Ніхто тоді ні за ким не плавав, ніякі обіди не робили. Хоронити не було в чому, так замотають у якусь ряднину, занесуть на цвинтар і там закопають.

Батько ходив в колгосп на роботу, там щось давали їсти, а ми їли кукурудзяну кашу, бо кукурудзи у нас вродила, а батько закопав їх на городі. Мама вночі піде відкопає, набере трошки кукурудза, змеле на крупи, зварить, то так ми вижили. А крім цього, у нас нічого більше не було їсти.

Записала секретар сільської ради

Олена Петрівна Фаріон,

21 квітня 2008 р.

ТРЕМБОВЕЦЬКА Єфросинія Григорівна*1925 р. н.*

Ті тяжкі роки дуже важко згадувати. Перед очима постають худі постаті дорослих і дітей. Наша сім'я, як і багато інших у нашому селі, голодувала. Вдома не було ні крихти хліба, ні зернини. Батько з матір'ю увечері бувало приносили кілька картоплин нам, дітям, але хіба можна було ними наїстися.

У нашій сім'ї було троє дітей. Пам'ятаю, восени мама заховала у рушник зерно кукурудзи, виложила тонким слоєм і прибила знизу до лавки, щоб ніхто не знайшов (так думали ми). Щовечора мама діставала звідти жменьку зерна, молола на жорнах і варила нам рідкий куліш. Але коли до хати прийшли представники влади, шукати приховані продукти, то знайшли зерно і забрали не лише його, а й нашого батька. З тих пір наше життя стало ще гіршим.

Щоб вижити, всі люди працювали з ранку до темного вечора, щоб заробити їжу. Тому, хто виконував норму – давали жменьку зерна. Моя старша сестра Юстина теж пішла на роботу, щоб заробити кусочок хліба, але її не взяли, бо була дуже худа, вона ледве ходила.

Щоб вижити, люди їли абсолютно все: траву, землю, собак, котів, мишей, ловили горобців, збирали гриби. Бувало, розривали скотомогильник і вже падалицю брали і варили, щоб отримати навар.

То були важкі часи. Багато людей померло з голоду. Померлих хоронити не було в чому, отак замотають у якусь ряднину, та й закопають на цвинтарі. В той час ніякі обіди, ніякі поминки ніхто не робив, бо не було з чого. А тепер ми скільки будемо жити, стільки і будемо згадувати померлих в голодний рік.

Записала завуч Сербівської школи

Лариса Григорівна Заболотна,

17 квітня 2008 р.

ХОРТЮК Віра Антонівна*1924 р. н.*

Я пам'ятаю голодний 1933 рік. Тоді урожай був, але влада забирала навіть той колосок, що на землі лежав, бо загубився. Був у нас бригадир Капрал, він усе і забирав. Якесь зерно удома сховати не було як, бо прийдуть і заберуть. З горнятка варену кашу забирали, зварене виливали. Це наші місцеві так знущалися. Ховали їжу біля дитини в колисці, і там знаходили і забирали.

Вживали, хто як міг. В кого була менша сім'я, або хто заможний був, ті вижили. Якщо в кого корова була і не забрали, ті теж вживали. А тоді їли все, що знаходили: жолудики, кропиву, лободу.

У нашій сім'ї було 9 дітей, у нас була корова, в голодний 1933 рік всі діти вижили.

А в сім'ї чоловіка помер його батько, Хортюк Захарій, в голод і двоє малих братів, а як звати не пам'ятаю, за 2 місяці всі троє померли. Поховані на цвинтарі. Ми їх згадуємо і поминаємо.

На цвинтарі хоронили і інших померлих від голоду, якщо є родичі, то поминають їх.

*Записала завідувача бібліотекою
Катерина Михайлівна Трембовецька,
18 квітня 2008 р.*

ХОРТЮК Євгенія Дем'янівна

1924 р. н.

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років. Тоді весь урожай забрала влада. Ходили старости, наші місцеві, і все забирали. Хто не хотів віддавати, то забирали силою, а потім висилали кудись. Не можна було нічого приховати, бо шукали скрізь. Забирали не тільки їжу, а й одяг, інші предмети.

Хто ходив в колгосп на роботу, то давали обідати, якусь баланду варили.

Був такий закон про «п'ять колосків». Забороняли у полі збирати колоски.

Коли забирали з хати останню їжу, люди довго голодували і помирили, якщо діти залишалися одні, сиротами, держава їм не допомагала. Люди давали їм їсти, хто що міг уділити від себе. Ті, хто мав худобу, так не голодували. В кого була корова – було молоко. Хто хотів вижити, їли жолуді, збирали ягоди, корінці якісь копали.

Померлих хоронили на кладовищі сільському.

*Записала працівник бібліотеки
Людмила Володимирівна Куцак,
21 квітня 2008 р.*

ЧАБАН Ксенія Федотівна

1919 р. н.

Мій тато був куркулем. У нас було своє поле. Потім прийшли такі, як Юхим Драгомерецький, Михайло по прізвиську Батрак, забрали все, і коней забрали, тата вислали. Тато не хотів віддавати, бо у нас було багато дітей, але вони забрали силою. Влада так наказала робити, то так вони і робили.

Після того ми вже голодували, ввечері завжди лягали спати голодні, а раненько вставали, бо хотіли їсти. У нас, правда, лишилася корова, то ми так і вижили.

За п'ять колосків висилали, давали 8 років тюрми – був такий закон, Ольку Станішевську посадили.

Дітям, які лишилися сиротами, ніхто не допомагав, виживали, як могли.

Люди, які не мали що їсти, їли лободу, жолуді збирали. Ті, хто мав корову, не дуже голодували, бо мали молоко. Якщо зовсім не було що їсти – пухли і помирили, їх хоронили на цвинтарі.

*Записала завідувача бібліотекою
Катерина Михайлівна Трембовецька,
18 квітня 2008 р.*

сmt СЛОБІДКА

АЛБУРОВИЧ Фросина Йосипівна

1928 р. н.

Мешкала у с. Довжок Вінницької області

Голод 1932–1933 років майже не пам'ятаю. Зі слів моїх батьків знаю, що в 1932–1933 роках у людей відбирали продукти харчування, арештовували, відсилали тих, хто не хотів добровільно здавати зерно у колгосп. Незнайомі заходили в кожну хату, шукали продукти харчування, протикаючи все шомполами.

У 1932–1933 роках люди не дуже тяглися до колгоспу. А хто йшов до колгоспу, то їх годували.

У селі люди не допомагали один одному продуктами харчування, тому що кожен хотів вижити і щоб вижила його сім'я. У їжу вживали лободу, кропиву, калачики, буряк, молочай, жолудь. У 1933 році багато померло людей. По селі їхали возом, збирали померлих і хоронили у загальній могилі.

На той час був закон про «п'ять колосків», за яким не дозволяли нічого брати з колгоспу та колгоспних полів. Все, що збирали люди, забирав лановий, а людей карали та засуджували.

Сьогодні важко згадувати ті роки, але люди повинні пам'ятати, поминати рідних на Проводи, Зелені свята. Я те що знаю, чула за ці страшні роки, розповідаю своїм дітям, онукам.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

АНТОНОВА Софія Андріївна

1925 р. н.

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років, коли у людей відбирали всі продукти харчування. Хто відбирав продукти, не пам'ятаю. Відбирали також коней, корів, свиней і віддавали у колгосп.

Людям, які працювали у колгоспі, варили в їдальні «баланду».

За декілька колосків пшениці, що людина вкрала на полі, могли розстріляти або давали 10 років ув'язнення. Під час голодомору вимерло майже все село. До людей застосовували покарання (били, колотили), хто не віддавав продукти. Мого батька розстріляли і кинули в яму, як собаку, а сестра не відомо як померла.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

АНТОНЮК Євдокія Антонівна

1925 р. н.

В сім'ї нас було 6 чоловік, всі вижили, багато працювали. Була корова. А потім прийшли і забрали корову. Мама поїхала в Кодиму, кудись пожалілася, і корову повернули.

В той час існував закон про «5 колосків». Але не завжди відбирали ті колоски, були добрі люди і серед керівництва.

Коли приходили відбирати продукти, скрізь тикали шпичкою: в хаті, на горі, в полі, де могли заховати зерно.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

БАКСІЧЕВА Ольга Андріївна

1926 р. н.

Голод почався в 1932 році. По селу ходили «партійні люди» і відбирали всі запаси зерна. Люди трохи, як могли, приховували продукти (всипали в торбинки зерно і закопували в землю, замурували в грубки, печі, стіни), щоб не вмерти з голоду. Приходили «партійні люди» і все обшукували, протикаючи довгими залізними палицями. Відбирали все: худобу, птицю, продукти харчування, залишаючи сім'ї без зернини.

Люди їли те, що змогли приховати від влади, коли не було нічого – їли лободу, м'ясо собак.

Вмирало дуже багато людей, серед них і діти. Скошені поля охороняли військові з вогнепальною зброєю. Вбивали тих, хто хотів взяти хоч декілька колосків.

*Записав учень 6 класу Слобідської школи
В. Рознатовський,
16 квітня 2008 р.*

БАЛАНЮК Євгенія Володимирівна

1922 р. н.

Мешкала у с. Стримба Автономної Молдавської СРР

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Це були страшні часи. Мого батька судили за те, що він вкрав в колгоспі коня. Ми залишилися з матір'ю. Сім'я була велика. Жили бідно. По селі ходили представники влади і забирали все: продукти, худобу, одяг, речі. Ми їли гнилу картоплю, жолуді, траву, здохлих коней. Але так і не змогли всі вижити. В моїй сім'ї від голоду померла мама, брат і 2 сестри. Нас, дітей, що залишилися, забрали в ясла для сиріт.

Я була найстарша із всіх членів своєї родини. Дуже хотіла їсти, і тітки мене брали в колгосп шарувати буряки. За цю роботу в колгоспі давали черпак «баланди». Ось так я і вижила. В ті роки померло більше півсела.

Під час голодомору судили людей за декілька колосків, зібраних на полі.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

БАРАНОВСЬКА Галина Олександрівна

1929 р. н.

Роки голоду 1932–1933 років особисто не пам'ятаю, тому що була зовсім маленька, але мама мені багато чого розповіла.

Мати працювала в колгоспі і заробила в 1932 році 700 трудоднів, але на них нічого не отримала. Батько був хворий і не працював.

Біля будинку на городі мама в 1932 році виростила жито, мала його вже жати, але одного разу, повернувшись з роботи, побачила, що жита немає.

Комісія ходила по селі, збирала продукти, вижала і забрала наше жито.

Наприкінці 1932 року наша сім'я виїхала на Далекий Схід. Там, недалеко від Владивостоку, ми прожили 2 роки. Батьки працювали на залізниці, отримували пайок. Голоду там не було.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

БАСКАКОВА Юлія Степанівна

1925 р. н.

Добре пам'ятаю голод 1930-х. Тоді у людей відбирали все – і худобу, і продукти. По селу ходили представники влади, гонили людей на роботу, у колгосп забирали корів, свиней, коней. Колгоспникам варили і давали «кандьор». Город дозволяли садити. За сиротами наглядали родичі, держава не допомагала сиротам. За декілька колосків пшениці, що людина вкрала на полі, могли розстріляти.

Під час голодомору вимерло багато людей. До людей застосовували покарання, хто не віддавав продукти. Їли все, що можна було. З жовтої акації варили борщ. У Слобідці були випадки людоїдства. Батьки дітям не дозволяли ходити в гості, вести розмову з чужими людьми.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ГОРБЕШКО Лідія Василівна

1928 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю. Причиною голоду вважаю дії влади, яка забрала весь урожай у людей та зробила великі податки.

Тих людей, що відбирали продукти, у селі називали «чорні».

До людей застосовували покарання, виселення, арешти.

Люди закопували зерно, щоб хоч якось пережити голод. «Чорні» ходили по селу, шукали продукти скрізь, тикаючи палицями. Крім продуктів, забирали всі речі: рушники, одяг... За один вкрадений колосок було 7 років ув'язнення.

В селі не голодували тільки ті, хто зумів приховати їжу.

У 1932–1933 роках мертвих людей вивозили підводами на кладовище і хоронили в одній могилі.

Винними у загибелі людей вважаю тогочасну владу.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ГРОЗА Володимир Іванович

1924 р. н.

Мешкав у с. Новомиколаївка Одеської області

Голод 1932–1933 років пам'ятаю, хоч мені і було 5 років. В селі розкуркулювали усіх, забирали до колгоспу худобу, продукти харчування. Більшовики шукали скрізь. Їсти не було нічого і приховати не можна нічого. Всіх, хто не хотів йти до колгоспу, засуджували. Пам'ятаю, опухли від голоду мати, бабуся, брат, сестра. У кінці 1932 року масово почали вимирати люди.

У селі люди не допомагали один одному продуктами харчування, тому що кожен хотів вижити і щоб вижила його сім'я. У їжу вживали лободу, щавель, жолуді. Скільки померло людей, не знаю. Померлих хоронили родичі.

На той час був закон про «п'ять колосків», за яким не дозволяли нічого брати з колгоспу та колгоспних полів. Все, що збирали люди, забирав лановий, а людей карали та засуджували. Сьогодні важко згадувати ті роки, але потрібно...

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ГУТАРЕВА Євгенія Степанівна

1926 р. н.

Мешкала у с. Дібровка Автономної Молдавської СРР

Добре пам'ятаю голод 1932–1933 років. Голоду не було б, тому що був добрий урожай. Але підлабузники влади ходили від двору до двору, вистукували залізними палицями, шукали скрізь і забирали все до крихти. Якщо хтось із людей не хотів віддавати продукти, їх забирали вночі і вивозили не знати куди.

Мій дідусь в сараї викопав яму і заховав трохи зерна, отак ми і вижили.

Підлабузники влади забирали не тільки продукти харчування, а й одяг, речі, худобу. Люди їли кропиву, корінці, собак, котів. Дуже багато померло людей восени 1932 року.

Діти залишалися сиротами, вимирали з голоду, тому що влада ними не опікувалася.

Померлих ніхто не ховав.

Розказували старші люди, що у Фернатії була банда, яка вбивала людей навмисне і м'ясо переробляли на ковбаси. Місцева влада про це знала, але ніяких заходів не вживала, тому що хотіла вислужитися перед керівництвом.

Не голодували тільки в ці роки активісти, їх родичі та знайомі.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ЖИГАН Зінаїда Мартинівна

1927 р. н.

Голод 1932–1933 років пам'ятаю добре. Мені в 1932 році було 5 років.

Мого батька заарештували, нас з мамою залишилось троє. Їсти не було нічого. Попід хати їздила комісія та забирала всі харчі, навіть одяг. У нас була корова, ми її ховали в сіннику, але прийшли, знайшли і конфіскували. Було трішки крупи, а щоб не знайшли, ми її ховали в ринку. Коли приходила комісія, ми клали ринку з крупою на ліжку, зверху закладали подушками, і самі сідали зверху, щоб не знайшли. Крупа закінчилась, і нам довелося їсти лободу та кропиву. Так і вижили.

Хто працював в колгоспі, тих трохи годували. Ніхто не хотів іти працювати в колгосп, але людей гонили на роботу. Влада забирала весь урожай. Були масові арешти та висилання людей.

Навесні 1933 року почали помирати від голоду люди. Комісія їздила по селі, збирала всіх померлих і скидала в одну яму. Цю яму загортали через три дні. Дуже багато дітей залишилося сиротами, але ними ніхто не опікувався, вони вмирили просто на вулиці, попід плотами. Не голодувала тільки комісія, створена урядом. В нашому селі комісія складалася із Мрецького, Пащенко...

Скільки людей померло в нашому селищі, я не можу сказати. Підрахунків ніхто не вів, людям було не до цього.

Я вважаю винними в голодоморі Сталіна та його прибічників.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

КАРПШИН Святослав Олександрович

1928 р. н.

Я пам'ятаю голод 1933 року. По селі ходили представники влади, шукали продукти скрізь і забирали. Люди, для того, щоб вижити, їли все: жолуді, коріння...

За дітей, яких батьки померли від голоду, не турбувалися. Вони виживали, як могли.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

КОЛЕСНИК Костянтин Васильович

1927 р. н.

Під час голоду 1933 року мені було 5 років. Ті роки я пам'ятаю, але не все.

Пам'ятаю, що видавали по 25 кілограм муки. Люди робили дірочки в металевому крузі і жорнували крупи. Так харчувалися. Нас було в сім'ї семеро. Жилося дуже скрутно. Їли все, що доводилось: жолуді, корінці... Так і вижили.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

КУРОВСЬКИЙ Степан Бориславович

1929 р. н.

Мешкав у с. Стримба Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору 1932–1933 років люди не могли собі залишити зерна, овочів, тому що час від часу по селі ходили представники радянської влади і забирали у людей всі продукти. Знаходили продукти спеціальними щупами в землі, сіні...

Людям, які ходили працювати в колгосп, давали їсти. За збирання колосків на полі, людей арештовували та відправляли до Сибіру.

В селі голодували всі люди, але допомагали один одному, чим могли.

Померлих людей хоронили на кладовищі у спільну яму. Хоронили місцеві жителі, за що в сільраді за кожного похороненого отримували хліб.

У той час людей померлих у церкві не поминали, тому що церква була закрита, а через декілька років зруйнована.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

ЛЮТА Катерина Антонівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Климентове Автономної Молдавської СРР

Пам'ятаю голод 1933 року. Вважаю, що причиною голоду був неврожай.

В 1932 році в людей забирали продукти харчування, але хто це робив – не пам'ятаю. В колгоспі людам давали по 200 гр хліба та деякі продукти. Не дозволялося збирати на полі колоски, овочі, тому що існував такий закон, за три вкрадених морквини давали 5 років ув'язнення. Людей в селі під час голоду померло небагато. Їли ми жолуді, гнилу картоплю, лободу. Померлих хоронили на кладовищі, деяких в ріллі. Було все...

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

МАЦІЛЕЦЬКА Зінаїда Іванівна

1929 р. н.

Мешкала у с. Дібровка Автономної Молдавської СРР

Пам'ятаю голод 1933 року. Той період був дуже важкий. Не було що їсти. Представники з сільської ради ходили по селі, обшукували, перевіряли, чи люди не приховували зерно, овочі, фрукти. Якщо щось знаходили, кидали людей на підлогу і били палицею. Для того, щоб вижити, люди їли різні рослини, сусай, листя вишні, жолуді. Багато людей померло.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

МЕЛЬНИЧУК Олексій Федорович

1928 р. н.

Голод трохи пам'ятаю. Причиною голоду вважаю неврожай.

Батьки ховали зерно, але його знаходили представники влади і забирали. Бідне населення добровільно йшло в колгосп, де кожного дня давали пайок – 100 грамів зерна. Також їли макух, сусай, молочай.

Багато односельчан померли. Хоронили їх спеціальні люди, які отримували пайок. Люди не мали змоги допомагати один одному, бо голодували всі.

Голод не був створений навмисно, але є вина радянської влади.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

МІЛОВА Ольга Семенівна

1924 р. н.

Мешкала у с. Гонората Автономної Молдавської СРР

Добре пам'ятаю голод 1932–1933 років. Мені було 8 років. Причиною голоду, на мою думку, було те, що були великі податки на все, неврожай.

Пам'ятаю, як у людей забирали урожай, вирощений в полі, городі, відбирали все. Це робили представники з райцентру. Шукали залізними палицями та віниками все змیتали. Забирали худобу, коней. Доводилося їсти нам самі рослини – кульбабу, кропиву, сусай, печериці. Неможливо було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів, тому що все обшуковували. Заборонено було збирати у полі колоски, залишки огородини.

Моя сусідка Броня зібрала пучок колосків – за це її відіслали в Якутію на 5 років. Люди йшли в колгосп, тому що їх примушували. Вони навіть і не розуміли, що це таке. Йшли, бо віддали в колгосп всю свою худобу, тому й виходу не було.

Багато людей померло. В нашому селі одна жінка з'їла доньку Ліду, а потім сама померла вслід за нею. Ніхто не займався похованням померлих, їх хоронили прямо на городі, бо не було чим вивозити і не було сил ховати.

Я вважаю винною владу в тому, що був голод.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

МОЖАРА Євгенія Юхимівна

1923 р. н.

Добре пам'ятаю страшний період голоду 1932–1933 років. Мої батьки розлучилися, і я проживала з батьком та бабусею в с. Мала Слобідка.

Багато людей працювали в колгоспах, бо так можна було отримати 100 грам зерна. Дітям-сиротам ніяких харчів влада не давала.

Навесні ми збирали лободу, цвіт акації. Ввечері, коли поверталася бабуся з колгоспу і приносила зерно, ми готували їжу. Пізніше ходили на поля і крали колоски. Приховати зерно було неможливо, тому що представники влади робили обшуки і забирали все. Люди не мали змоги допомагати один одному, тому що голодували всі.

Масово люди почали помирати в 1933 році. Залишалися малі сироти, якими ніхто не опікувався. Населення Малої Слобідки зменшилося вдвічі. Померлих людей хоронили рідні.

За часів радянської влади про голод 1932–1933 років ніхто не згадував.

Я зі сльозами на очах згадую пережитий голод і вважаю, що винуватцями є радянська влада, яка хотіла знищити Україну та український народ. Урожай був хороший, але все забирали і вивозили, залишаючи українців на очевидну смерть від голоду.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ОСТРОВСЬКА Ганна Йосипівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Мараковня Харківської області

Голод 1932–1933 років майже не пам'ятаю. Батьки розповідали, що був голод. Казали, що був неврожай. Я не пам'ятаю, чи забирали все і хто забирав. Але чула, що в нашому селі забирали тільки продукти харчування. Люди їли все, що було, варили баланду, жолуді. Померлих хоронили на кладовищах.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ПІДПISOVСЬКИЙ Олександр Іванович

1926 р. н.

Мешкав у с. Стримба Автономної Молдавської СРР

Що я пам'ятаю про голод 1932-1933 років? Мені було всього шість років тоді, і я бачив, як представники радянської влади шукали схованки зерна та овочів відбирали у людей усе. Коні, зерно, овочі, свині, корови – все це здавалося у колгосп.

Людям, які працювали у колгоспі, варили в їдальні «баланду».

Дітей-сиріт влада поселяла в спеціальному будинку, де їх доглядали і годували.

За декілька колосків пшениці, що людина вкрала на полі, могли розстріляти або відправити в Сибір.

Під час голодомору вимерло майже все село. Траплялися і випадки людодства, коли батько зарізав і з'їв одного із синів.

Хоронили померлих двоє місцевих жителів. За це їм давала сільрада їжу. Хоронили на сільському кладовищі у спільну яму.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

ПІДМОГИЛЬНА Надія Дементіївна

1925 р. н.

Мешкала у с. Кармелюківка Автономної Молдавської СРР

Голод 1932 року пам'ятаю. Представники влади приїжджали із залізними палицями, обшукували все в хаті. Якщо знаходили щось, забирали. Не можна було приховати нічого, посильні шукали скрізь. Забирали хліб, зерно. Той, хто знав про голод раніше, ховали собі продукти далеко від хати, щоб ніхто не знайшов. Їли все, що бачили: жаливу, дикі кислички, коріння, молочай...

Людям, які працювали в колгоспі, давали ріденький куліш. Люди були такі голодні, що падали на дорозі і помирали. Скільки померло тоді людей в нашому селі, я не знаю.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

РОТАР Лідія Андріївна

1929 р. н.

Мешкала у с. Мала Слобідка Автономної Молдавської СРР

Голод 1932–1933 років мені запам'ятався на все життя, хоч я була малою.

Нас в сім'ї було 5 дітей: Олена, Саша, Ваня, Павло і я. Батько працював на залізниці головним кондуктором на товарному поїзді. Мати з дітьми була вдома, не хотіла йти до колгоспу. Сім'я мала корову, поросята, жили заможнo.

Одного дня нам підкинули біля криниці пусті колоски. Міліція арештувала маму, був суд, і маму вислали на 5 років на будівництво Білomor-каналу. Ми залишилися з батьком. Невдовзі Олена вийшла заміж у с. Круті і забрала корову.

В 1933 році батько взяв мене і Сашка, і ми поїхали до мами. Там батько мене залишив, і я з мамою була в тюрмі ще 2 роки. Через 3 роки мати повернулася додому.

Я пам'ятаю, як у 1933 році були дощі, і все на полях гнило. По селі ходили агенти, забирали все до крихти. Батько їздив у Вапнярку, купляв зерно, ховали в грубку, піч, щоб ніхто не знайшов.

Людям, які працювали в колгоспі, варили і давали «баланду». На той час головою колгоспу була Трахаєва.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

РЯСНА Валентина Порфирівна

1923 р. н.

Мешкала у м. Бірзула Автономної Молдавської СРР

У 1933 році мені було 10 років, і я добре пам'ятаю голод. Щоб ми з братом не померли, нас мати віддала в дитбудинок в м. Балту, згодом перевезли в м. Ананьїв. У місті Ананьїв ми спали на соломі, з нами поводитися жорстоко. Що ми їли, не пам'ятаю. Ми їли все, тільки б вижити. Біля дитбудинку діти з'їдали всю траву.

Коли нас мати везла до дитбудинку, я бачила і запам'ятала, що на дорогах лежали опухлі від голоду люди. Що творилося в селах, я не знаю, бо проживала в місті. Не голодували тільки вчителі. Їм влада видавала продукти харчування та білий хліб. Щоб ніхто не бачив, що в них є, вони закривали двері на ключ і їли.

Чула колись про такий випадок. Мати зарізала свою меншу доньку і поставила варити в піч. Це побачила старша донька і почала голосно плакати. На плач прийшла сусідка, і побачила це все. Вона дала матері з донькою окраєць хліба. Після того випадку мати зійшла з розуму.

Померлих людей під час голоду збирали і хоронили в одній могилі. Хто це робив, я не знаю. Я не вважаю нікого винним, тому що я тоді була мала.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

СІДЛЕЦЬКА Олександра Петрівна

1924 р. н.

Мешкала у с. Климентове Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору у нашому селі ходила по людях бригада із 9 чоловік і все забирала. Відбирали у колгосп худобу – найперше свиней, корів, коней, а також продукти, взагалі усе.

За декілька колосків пшениці, що людина вкрала на полі, могли розстріляти або давали 1 рік ув'язнення за 1 колосок.

Під час голодомору вимерло багато людей.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ТВАРКОВСЬКА Ольга Іванівна*1930 р. н.**Мешкала у с. Березівка Одеської області*

Про голод 1932–1933 років не пам'ятаю, але багато пам'ятаю про голод 1946–1947 років.

Багато чого про голод 1933 року мені розповідала мати. Мама казали, що по селі ходили представники влади і забирали все: продукти, речі... Приховати щось було неможливо. В нашому селі насильство не застосовувалось.

Люди допомагали один одному вижити. В ті часи їли жолуді, соняшник.

Пам'ятаю, у нашому селі був чоловік, з яким довгий час ніхто не спілкувався. Пізніше я дізналася, що він з'їв трьох дітей, і його засудили на 10 років.

Мама розповідали, що померлих людей хоронили на кладовищах.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

ТВАРКОВСЬКИЙ Леонтій Леонтійович*1928 р. н.**Мешкав у с. Піщанка Вінницької області*

Я пам'ятаю голодомор 1932–1933 років. Це був штучний організований голодомор, для того, щоб встановити жорстоку владу.

Місцева влада забирала худобу і здавала в колгосп. По селі їздили люди із залізними палицями, на кінці заточеними, і втикали ними скрізь: в стіни, підлогу, стелю. Забирали всі продукти харчування, приховати щось було дуже важко. Люди, щоб вижити, їли жолуді, кропиву, гнилу картоплю. Люди допомагали один одному, чим могли. Не голодували в селі тільки ті, хто підпорядковувався владі.

Під час голодомору сусід на сусіда доносили в КДБ*. Вночі приїжджав «чорний ворон» і забирали людину, надягнувши на неї наручники. І по цей день ніхто не знає, де ті люди.

В колгоспі людей годували. Але це не допомогло багатьом людям. Люди лежали мертві по всьому селі. Пам'ятаю, коли мені було 4 роки, хоч я був зовсім дитиною, але мені запам'ятався один випадок.

Одного дня я з меншою сестрою блукав вулицями села. По селі їхала підвода, її тоді називали «гараба». З двох боків підводи були драбини, з яких висіли мертві тіла людей. Раптом підвода зупинилася. На підводі сиділи 3 чоловіки, двоє молодших і один старший від них на декілька років. Це були люди, які забирали всі запаси і збирали мертвих людей. Один чоловік підвівся з підводи і пішов до кущів. Підійшовши до кущів, побачив напівмертвого чоловіка. Ці люди взяли чоловіка. Закинули на підводу, щоб потім не повертатися, і поїхали. Я і досі пам'ятаю, як його сіро-голубі очі вже ледве живим поглядом обвели нас. Йому було всього 28–30 років. З підводи виднілись руки, ноги, голови людей, померлих від голоду.

* ДПУ

Людей померло багато. Ніхто не знає, де вони поховані, закопували і затоптували.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

ТКАЧ Ольга Семенівна

1921 р. н.

Мешкала у с. Будеї Автономної Молдавської СРР

Під час голодомору мені було 11 років, тому все пам'ятаю дуже добре. Навесні 1932 року був дуже сильний голод. Люди не могли працювати, падали від голоду. В колгоспі варили і давали бевку. Людей гонили з поля, забороняли збирати колоски. Представники влади в шкіряних куртках, з портфелями, ходили від хати до хати і забирали продукти харчування. Люди їли все, що можна було: лободу, цвіт акації, левурду, корінь лопуха. Багато людей померло, діти залишалися сиротами. Влада ними не опікувалася. Померлих хоронили в одній могилі, хоронила сільрада.

Голову колгоспу зняли з партії за те, що приховав зерно на насіння.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

ФЕДОРЧЕНКО Ольга Миколаївна

1922 р. н.

Мешкала у с. Цицелівка на Житомирщині

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років, а також голод 1946–1947 років. Причинами голоду 1932–1933 років були: неврожай, податки, хлібозаготівлі.

На той час не можливо було приховати вдома якісь продукти. Приходили більшовики із залізними шпичками, шукали скрізь, забирали не тільки продукти харчування, а й полотно, інші речі. Люди почали масово вимирати навесні 1933 року. Дітей, які залишилися сиротами, держава забирала в інтернати, притулки.

Люди один одному не допомагали, кожен виживав, як міг. Я ходила просила їсти, але мені ніхто не давав. Їли жолуді, лободу, кукурудзу, гнилу картоплю. Померло дуже багато людей, дуже...

Відбирали продукти не тільки приїжджі з району, але й місцеві жителі. Точних прізвищ їх не пам'ятаю, але знаю, що ходив наш сусід на прізвисько Лаврик. Мого батька під час голодомору було заарештовано і вислано до Архангельська.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Василівна Баланюк*

ЯВОРСЬКА Ксенія Яківна

1925 р. н.

Мешкала у с. Тимкове Автономної Молдавської СРР

Добре пам'ятаю голод 1932–1933 років. Мені було 7 років. Причиною голоду, на мою думку, було те, що влада забирала урожай і навіть всі пожитки, які були у людей.

Пам'ятаю, як мама заховала у печі кусок хліба, але і його знайшли та забрали. Шукали залізними палицями та віниками все змітали. Забирали худобу, коней. Нам приходилося їсти кропиву, печериці, кульбабу, сусай.

Багато людей померло. Але я не чула, щоб в нашому селі їли собак чи котів, а тим більше людей.

Тих, хто помирав, хоронили на кладовищі. Хоронили ті, хто був з сусідів живий.

Тим, хто йшли до колгоспу, давали їжу – кашу вівсяну та тюльку.

Я не знаю, хто винен в тому, що був голод.

*Записала заступник директора з виховної роботи
Вікторія Васиївна Баланюк*

с. СМОЛЯНКА**БІЛОУС Ірина Артемівна**

1930 р. н.

Мені на той час було 2 роки. Зі слів батька Артема Васильовича знаю, що батьків заставляли вступити до колгоспу. Батько згодився, а мати Ксенія Архипівна була проти. Згодом приїхали представники з району і визвали маму до контори і сказали приказним тоном вступити, мама не згодилась, після чого мою вагітну маму було тяжко побито й після цього вона пішла в могилу.

Вжити людям в той час було дуже важко, практично неможливо. До нашої хати приходили «активісти» односельчани, стукали залізними палицями в комен і валили грубку – шукали зерна. Батько заховав трішки зерна в запічку, але не вдалось їм знайти, так ми і вижили. Коли я вже підросла, то бігала в ліс по жолуддя, рвала левурду, робила сушенню з грушок, потім варила і їла, були ще на полі кагати сухо-гнилої картоплі, то ми ходили і їли той крохмаль.

Хто не вступав до колгоспу – забирали все майно, а худобу було обов'язково здати, незалежно чи ти вступаєш до колгоспу, чи ні.

Влада також ввела дуже суворий закон «Про п'ять колосків». У 1947 році Бондар Макар взяв в кишеню 200 г зерна. Був засуджений до в'язниці на 1,5 роки, а баба Юхима, взяла пучок колосків, то дуже благала голову колгоспу Тихона Гуменюка, щоб той не заявив до міліції, але він дійсно цього не зробив, пожалів її, так у неї було четверо дітей. В нашому селі були діти сироти, їх було душ п'ять, а жили вони в хаті батьків Інтролігатор Хівронії Мелетіївни. Ця дівчинка була

кругла сирота, її батьки теж померли з голоду. Держава про дітей сиріт не піклувалася. Діти їли попіл, часом хто із жінок змилується та принесе трішки бурячка у подолку, висипе на землю, то вони одне з перед одного за той бурячок і під постіль, бо боялися односельчан з залізними палицями, які навіть приходили до дітей-сиріт, стукаючи, грюкаючи, щоб знайти їстівне.

Серед цих багатьох односельчан «доброзичливців» був і Феодосій Білоус. Він ходив до людей в 1947 році, забирав в основному птицю, а його дружина Наталка скаржилася, що її вже пучки болять скубти кури. Він часто з косою переходив людей на границі з посьолку, які ішли з базару і забирав все, що вони несли, хто трішки зерна, чи крупы – все забирав до крихти.

З нами по сусідстві жила сім'я Архипа і Ганни Євтушевських, то діти їхні порозходились по світі і вижили, а пожилі батьки не мали здоров'я нікуди іти і померли, сидючи під хатою.

У 1947 році я трішки допомагала дітям, теж сиротам Зіні, Саші, Келі Пастухам, то суп занесу з жолуддям, то сушених грушок. Я їх підтримувала, доки їхня мати приїде із заробітків. Потім тітка Юхима наварить вареників з гречаної муки, то дасть мені один, то той вареник для мене був така смакота.

Люди помирали, як мухи, де їх догнала смерть, чи на дорозі, чи дома. Трупби збирали їздові і відвозили на кладовище в братську могилу. Були і такі випадки, що люди були напівживі, їх заодно збирали і вивозили до могили, щоб на завтра було менше, мовляв: «З нього все одно толку не буде». На сьогоднішній день на братській могилі встановлено хрест, та було відправлено панахиду. Що не було зроблено за радянських часів, а зараз поминають загиблих і на проводах, і в церкві та зелені свята. І слава Богу, що ми не погубили їхні душі.

Записала завідувачка сільського клубу

Алла Олексіївна Бондар,

10 квітня 2008 р.

БОНДАР Христина Миронівна

1922 р. н.

Голод я пам'ятаю добре, але я вдячна своєму батькові. Наша сім'я складалася з семи чоловік: батько, мати, п'ять нас дітей. Ми не голодували так, як інші люди, бо ми мали корову. Також батько їздив у Западну, там міняв речі, звідти привозив нам сою, зерно.

Пам'ятаю, що у нашої тітки Горпини померла з голоду дочка Оля, і я з своїм братом Никифором винесли її на мішечкові у братську могилу, і не пам'ятаю, як помер з голоду Панкратій, він теж з 1922 р. н.

Іду я в село, а він сидить під плотом опухший і каже: «Я їсти хочу». Доки я повернулася, то він помер.

БУРЕЙКО Марія Андріївна*1928 р. н.*

Голод 1933 року пам'ятаю, був врожай, але був голод. Забирали зерно як тільки находили, де сховане (з розповіді матері). Хто забирав зерно, не пам'ятаю, була ще малою, але мати говорила, що забирав якийсь Штраховчук. Я збирала під містком зерно, яке хтось розсипав, то він підійшов до мене й те забрав.

Батько на полі нарвав колосків, щоб перевірити, чи можна молотити на зерно, то побачив Федька. Той продав і заявив на нього, то його побили, ставили доски на груди і ставали на них і підстрибували, і так батька побили, що через два дні він помер, так розказувала мати. Чи давали їжу тим, хто йшов в колгосп, не знаю. На полі, хто працював, давали таку «баланду». Їли кістки з черешень [...]. Про закон «п'ять колосків» не чула. Коли люди почали помирати, не помню. Не голодував той, в кого була корова, а мати попросила півлітру молока у сусідки, то вона не дала, батько просив постелити йому на лавці, бо як помре, то ми його не підніmemo. Як ліг спати, то на ранок не встав. Батько казав, одягніть мене в нижню білизну, а верхню ще хтось буде носити. Їли лободу, кропиви. З голоду помер тільки батько Бурейко Андрій Самоїлович. Про людоїдство не пам'ятаю. Хоронили в спільній ямі на кладовищі і ніхто нікого не поминав.

*14 квітня 2008 р.***ВЕРБЕЦЬКА Іволита Афонівна***1933 р. н.*

Голоду 1933 року не знаю, а от 1947 рік перенесла голод.

Мати розповідала, що батько у 1933 р. на Саражинській границі впав і помер, носив міняти килим на харчі, не виміняв, йшов до дому і помер. Хто відбирав зерно 1933 року – не знаю. Про покарання чи арешт не чула.

Зі слів матері – їли мох з ясену, сушили, теребили і пекли коржі. Ще уціліла сім'я завдяки грушці, що росла на подвір'ї, до якої майже всі сусіди приходили збирали грушки і їли. Чи забирали речі – не знаю. Про закон «п'ять колосків» не чула.

Люди помирали в 1933 році зі слів матері, а в 1947 році вижив той, хто мав корову, вона була «годувальницею» того часу. Про сиріт не знаю. Той не голодував у селі, хто мав трошки зерна, корову.

В голод ніхто нікому не допомагав, кожний думав про свою сім'ю. Скільки померло від голоду в селі – не знаю, і ніхто їх не рахував. А хоронили померлих людей від голоду 1933 р. (зі слів матері) на кладовищі, їхала підвода і хто помер – збирали і всіх везли на кладовище і хоронили в одній ямі. Ніхто нікого не поминав, не до того було, кожний старався вижити.

15 квітня 2008 р.

ГОРБАТЮК Агафія Логинівна

1929 р. н.

Голод 1932–1933 років забрав у мене рідного батька – Логина, рідних сестру Ксенію і брата Карпа, та й сама була опухша, на грані смерті, але Бог укрупив мене.

В 1932 р. був урожай гарний, восени почали все забирати в людей і кудись відправляти. Групи шукачів ходили до кожної хати, погрожували і забирали все. Попереджували, хто заховає хліб, того буде вислано на Сибір. Люсикову дочку було вислано. Але все ж таки хто зумів, той заховав. Хто не хотів іти в колгосп, в тих забирали все до крихітки. Сталін створював групи шукачів, які шпичками шукали в людей зерно і відбирали. Те зерно цвіло, кільчилось, гнило, а люди пухли від голоду. Фока Жовтоножка ходив і забирав у людей худобу, зерно.

Люди почали помирати з голоду у 33 році. Сім'ї, які мали що їсти, ніколи не ділились з чужими людьми. Рідні ділились: ми з братом Карпом знайшли одну кукурудзочку і поділились пополам. Виживали лише ті, хто мав худобу і зумів приховати зерно. В одного діда хата була покрита сніпками і він за кожен сніпок заховав по качанові кукурудзи. Їли мох з дуба, жолуддя, кістки з вишень, гнилу картоплю. В 1947 році Поляки садили картоплю, а ми з Нілею з поїзда зійшли і випорували. Я з Кодими несла 3 відра картоплі, траси не було, ледь прийшла, тому я завжди даю людям на насіння картоплю. Винен у всьому лише Сталін.

ГОРБАТЮК Єлизавета Лук'янівна

1930 р. н.

Про голод 1933 я нічого не пам'ятаю, а 1947 – да, тоді був неврожай.

Причини голоду не знаю, була мала. З розповіді матері, що в 1933 році забирали все з хати, що було їстівне, мати зварила борщ з кислого буряка, то як прийшли забирати і, обшукавши, не знайшли зерна, то борщ з горщиком забрали. За покарання, арешти не знаю. Зерно закопували в сараях, на городі, хто де міг придумати де сховати. А у 1947 році батько взяв трішки в карман зерна, то знайшли і викопали і дали 1 рік тюрми.

Хто працював в колгоспі на полі, давали баланду. Копали землю цілий день за 100 г хліба в 1947 р. Збирали колоски, теребили і здавали в колгосп. Але люди помирили з голоду в 1947 р., був неврожай.

Ніхто нікому не міг допомогти, бо не мав чим. Хто мав корову, і зміг приховати трохи зерна, той і вижив. Збирали на дубах, ясенях мох, сушили, мололи, жолуді теж мололи і пекли коржики. Людей померло з голоду дуже багато. Були випадки, що з'їдали дітей, прізвище не пам'ятаю, мати розповідала. Хоронили померлих в спільну яму на кладовищі, хто в чім був. Тоді ніхто не поминав нікого, бо не було церков, не до того було, думали, як вижити.

16 квітня 2008 р.

ГУМЕНЮК Федонія Іллівна*1927 р. н.*

Я пам'ятаю голод 1932–1933 років дуже добре, так як і 1946–1947 рр. Це були важкі роки. У 1947 р. я сама їздила на бочкарові в Західну Україну з Бурдейним Миколою та Піщанським Петром. Свої речі, вовняні рядна, міняли на жито. Мій батько в Західній Україні поміняв за килим два відра кукурудзи, а коли повертались додому, то на Обжилянському полі перейшли злодії і відібрали зерно. Пастух Олександрі відрізав поїзд ногу.

Були створені групи шукачів, які ходили до кожної хати, робили обшуки і забирали все, варення в горшках. Попереджали, що відвезуть до Сибіру. Забирали Александров Пилип та Шунько Харитон. Людей могли побити і арештувати. Активісти пили, гуляли. Хто не йшов у колгосп – забирали худобу. У нас забрали коні і корову. Хто взяв хоч трохи зерна в колгоспі, той не залишався не покараний.

У 1947 р. Бондар Макар за 300 г пшениці сидів 5 років у Баку. Немировська Фекла за пучок колосків відсиділа 4 роки на півночі, різала ліс. Тимошки Огаркова брат відсидів 5 років за те, що сказав, що не правильно дали медаль Піщанській Марії (пожартував), а Митрофан доніс в контору.

Взимку 1933 року люди почали помирати з голоду. За відро кукурудзи Бондар Олена віддала хату, а сама пішла до самотньої бабки. Не голодували ті, хто працював біля зерна, але й тих зважували до роботи і після. Ті люди виживали, хто мав корову, козу. Мій батько знайшов кагат гнилої картоплі, ми її сушили і пекли коржі з того крохмалу. Родичі родичам допомагали, а всі інші були байдужі. Кожен думав про свою сім'ю.

В нашій церкві згадують і поминають померлих від голоду в 1932–1933 рр. Я завжди поминаю Пастух Анастасію, Артемового Якіма (помер у Саражинці під плотом, там і поховали), Сивака Омеляна, Кимлика, Голімбієвську Мар'яну, Мукана Івана.

*Записала**Ніна Терентівна Александрова,**14 квітня 2008 р.***ДЕРЕШ Степан Семенович***1930 р. н.*

Мені було 3 роки в ті роки, як помер мій батько від голоду. Пам'ятаю, як його хоронили, звали його Дереш Семен Полікарпович.

В 1934–1935 роках нам, дітям, які залишились без батька або матері, видавали пайок у вигляді продуктів – хліб, крупи.

Тяжко було жити тоді, в шість років я випасав людям корови, щоб вижити.

*Записала секретар сільської ради**Н. М. Заворотна*

КРАВЕЦЬ Текля Євдокимівна

1928 р. н.

Голод 1932–1933 років я пам'ятаю, тому що він забрав моїх односельчан. Лихий Артем і Текля померли одного дня. Кобець Євдоким Іванович, Кобець Ксенія, Король Леван, Дереш Авраам померли від голоду. Глуха Текля була ще жива, але теж забрали, тому що на другий день не було б кому вивезти і поховати.

Мого батька арештували, він у тюрмі й помер. Петро Ласоветин застрілив сам себе.

Тим, хто працював у колгоспі, давали баланду і по 200 г хліба. Я працювала ланковою, то мені давали 400 г хліба. Групи шукачів ходили до кожної хати, робили обшук, забирали все, що хотіли. У нас забрали коня, навіть скриню. Дуже карали за крадене зерно. Кравець Микола за кілограм винограду зеленого відсидів 5 років на Донбасі. Виживали ті люди, які мали худобу. Люди їли, що під руки попаде. Їли жолуді, левурду, черемшину, цвіт акацій, скарлупу з картоплі. Хто помирав, тих кидали у братську могилу, на якій встановлено хрест. У церкві на великі свята, особливо в піст, священник поминає тих, хто помер від голоду в 1932–1933 рр., а також 1946–1947 рр.

*Записала
Меланія Іванівна Томіна,
14 квітня 2008 р.*

ПАСТУХ Марія Трохимівна

1925 р. н.

Голод я пам'ятаю добре, мені на той час було сім років. Було дуже важко жити, люди не мали, що їсти, масово вимирали. У нашій сім'ї з голоду помер старший брат Іван. Батько возив в Одесу на обмін рушники, скатерки, підвіконники, все що хата мала, а звідти привозив нам харчі: просо, рибу, макух. Влада була дуже сувора, забирали у людей зерно і вивозили на червоний тік, закликали до колгоспу, багато людей боялися вступати, за що були покарані.

У 1947 році теж ми не були голодні, ну, звичайно і не були ситі. Наша мама їздила в Західну Україну і звідти нам привозила продукти, так ми і пережили голод. Слава Богу живем до теперішнього часу.

ПЩАНСЬКА Дар'я Петрівна

1930 р. н.

Пам'ятаю голод 1932–1933 роки погано, лише знаю одне, що люди помирали масово, не було що їсти.

1947–1948 роки пам'ятаю добре, це неможливо ніколи забути. У моїй пам'яті залишився той «хромовий» куліш на все життя. Куліш був приготовлений з ячмінної дерті у мідному котлі і ми його їли.

У 1947–1948 роки людям порівняно з 1932–1933 жити було легше. Багато хто з нашого села їздили у Западну на заробітки. Також міняли речі на продукти, а добирались люди товарними поїздами. Нашій сім'ї допомагала вижити корова. Батьки мали корову в 1932–1933 роки та 1947–1948 роки. Хто до нас звертався по молоко, то мама завжди ділилась. Ми їли в основному молоко та жолуддя, ле-горду, пекли млинці з гнилої картоплі.

Дуже суворий був закон «Про п'ять колосків», пам'ятаю, що тітка Марушка Довга взяла п'ять качанів, то їй дали один рік тюрми, а дома залишилися п'ятеро дітей. У нашому селі від голоду померло дуже багато людей. Ми знаємо поіменно лише сімдесят чоловік.

Були й такі, як Сава Заворотний та Харитон Шунько, дуже погано відноси-лись до людей, все забирали до крихти, не шкодуючи навіть дітей. Харитон був й відвідав мою сусідку тітку Макрину, але у неї не було ні крупи, ні зерна, то він зна-йшов діжечку квашеної капусти, ну так як вона була йому не потрібна, то він узяв і нагидив, а дитя її взяв за ноженята і викинув на сніг, так воно бідне і померло.

Життя було не мед, хто зумів вижити, то це доля або чудо.

Записала завідувачка сільського клубу

Алла Олексіївна Бондар,

10 квітня 2008 р.

ПІЩАНСЬКА Ольга Пимонівна

1929 р. н.

Голод 1933 року пам'ятаю погано, а 1947 рік знаю добре, бо перенесли з ма-тір'ю та сестрою. Причини голоду не знаю, була мала. Фотій Бондар сховав зерно на кладовищі і зробив як могилу, то їхня сім'я всі і вижили. В них була корова і було зерно. А хто не зумів сховати, то забирали все підряд, і продукти і одяг. Була така бригада, «десятихатники» називались, що шукали скрізь, де тільки могли. Від голоду помирали дуже багато. Їх хоронили на кладовищі в спільну яму. Про лю-доїдство не знаю.

А хто ходив в колгосп на роботу там, на полі, їм давали їсти. Виживав той, хто мав корову, зміг сховати зерно. А ми їли мох з ясена, осередки з качана кукурудзи, осередок з соняшника, варили як куліш, а куліша не було ні грама, так і виживали. 1947 року їли гнилу картоплю. І ніхто нікому не допомагав, бо не було що і своїм їсти.

Поминати ніхто нікого не поминав, бо і церков не було, правда, кожен поми-нав своїх рідних.

17 квітня 2008 р.

СЛІПІЙ Олександр Корнійович

1925 р. н.

У ті роки я був малий, пам'ятаю, – помер мій дід Трачук Данило, по батькові не пам'ятаю, помер з голоду. Додому приїздила підвода, замотали діда в рядно,

викинули на підводу і повезли на кладовище. Багато хто помер на той час, прізвищ їх не пам'ятаю.

*Записала секретар сільської ради
Н. М. Заворотна,
20 квітня 2008 р.*

ХЛІВНЮК Марфа Мефодіївна

1926 р. н.

1932–1933 роки не пам'ятаю, а 1946 рік запам'ятався краще. В 1946–1947 роках був неврожай, в ці роки в людей не забирали нічого. Зате за кілограм украденого зерна судили. В 1946 році ніхто не ховав, зрідка сусіди могли вкрати щось поїсти.

Тим, хто працював у колгоспі, варили куліш і давали по 200 г хліба. Фрасина варила, а Кондратюк Апатій і Наконечний Порфер різали і важили хліб. З голоду мало хто помирав, викручувалися, як могли. Купляти зерно не було за що. Їздили в Західну Україну, возили цвяхи й там міняли. Ходило багато старців, їм давали, що могли. На полі, біля салаша, були кагати картоплі. Вона погнила, люди дізналися, добували кагати і сушили картоплю і пекли з тієї муки млинці.

У 1933 році дуже багато помирало людей, хоронили на кладовищі, скидали у братську могилу.

У 2007 році була перша панахида в нашій церкві, а до того часу просто поминали померлих в роки голодомору.

Ті, хто ходив в колгосп на роботу, то в полі давали якусь лемішку. Батько здав коні, воза в колгосп, але нам нічого не дали. Крім продуктів і зерна, в нас нічого більше не забирали. Хто не здавав «контрактацію», то одного разу зібрали таких людей в центрі села, викопали яму і при всіх на очах розстріляли, то тоді в той час як зірвалася буря, що аж земля гуділа, то ті «десятники» злякалися і повтікали. Про закон «п'ять колосків» нічого не чула.

Люди помирали з голоду в 1933 році, а 1947 році був неврожай, то теж умирали з голоду. Коли залишались діти-сироти, ніхто на них не звертав уваги, ніхто ними не піклувався. Не голодував на селі той, в кого була пасіка, корова і той, хто зумів сховати трохи зерна, ті і вижили. Ніхто нікому не допомагав, бо в кожного не було що їсти.

У нас була корова, то ми й вижили, але їли листя з буряка, варили на молоці 1933 року, а в 1947 р. їли жолуді, кропиву, мох з дерев, пекли такі коржики.

Скільки людей загинуло від голоду – не знаю. Людоїдства в селі не пам'ятаю.

Хоронили померлих без труни, в старому одязі в спільній ямі, а як кого і в лісі, і біля дому. Ніяких поминок не робили, тоді не було церков. Тепер уже надумали поминати, як ми пережили таке нещастя.

*Записала
Меланія Іванівна Томіна,
14 квітня 2008 р.*

ШУНЬКО Хіврона Афанасіївна*1928 р. н.*

Голод пам'ятаю, хоч і було лише п'ять років. Причиною голоду було те, що забирали зерно в селян, забирали до останньої крихти. Забирали свої сільські люди: Шунько Харитон, Бондар Митрофан, Халатіон прізвища не знаю. А сховати зерно: пшениці, кукурудзи, ячменю неможливо було, бо ходили «десятихатники», так називали тих, хто збирав зерно. Шукали зерно скрізь: і в хаті, і сараї, залізними палицями штурхали будь-де, щоб знайти. З розповіді матері, батько висипав торбинку кукурудзи в ґрунт і запалив бумагу, а зерно почало пахнути в хаті, так один з десятичників каже: щось там зерно, то і те вигорнули і забрали. Мали ми поросю, так зарізали його і сховали трохи сала і м'яса на горищі в снопах соломи, чим була покрита хата, той там знайшли і забрали, потім ділились між собою і їли своїми сім'ями. Були у нас жорна, то люди приходили до нас молоти зерно, а ми після помолу змітали крупу, що залишалась поза каменем, те і їли, зваривши ріденький куліш з щавелю, кропиви. Але хтось пожалівся на те, що є жорна, то прийшли і розбили їх на 4 частини.

*14 квітня 2008 р.***ЯЦЕНЮК Ніна Єразимівна***1928 р. н.*

Голод 1933 року пам'ятаю, але не дуже добре. Причин голодомору не знаю. 1933 року забирали все: продукти, коні, скриню з речами. Батько в половину сховав зерно, то «десятихатники» не знайшли і ми так вижили. На плиті стояв борщ в горшкові, то Халатійон (прізвища не пам'ятаю) забрав геть і борщ. Продукти ховали, хто де міг: на горищі, і закопували, і в соломі. Хто відбирав продукти – не пам'ятаю.

Хто працював у колгоспі, їх забезпечували продуктами і одягом, але не всіх, в основному своїх родичів. Існував закон «п'ять колосків»: хто вкраде 5 качанів кукурудзи, чи назбирає колосків, то давали 5 років тюрми.

Люди помирали з голоду наповал, їхала підвода і збирала, хто в кого вмер, і везли на кладовище, там їх і хоронили в спільну яму. Сиротами, що залишались без батьків, ніхто не піклувався.

В селі не голодував той, хто мав корову, зумів сховати зерно. Люди не могли допомагати один одному, бо не було для своїх хатніх, що їсти, не те щоб з кимось поділитись. Їли щавель, кропиву, мох з дерев, гнилу картоплю.

14 квітня 2008 р.

с. СТРИМБА

РОСКОЛА Марія Аркадіївна*1927 р. н.*

У 1947 році був голод, але не дуже важкий. А в 1933 р. був важкий голод. Люди не мали що їсти і пухли від голоду. Вмирили, а ховати не було чим. Продукти забирала Дарка, Юстини мама. І чоловіки ходили, але прізвищ їх не пам'ятаю. Вони забирали все. Документів вони не пред'являли. Зброї у них не було ніякої. Люди плакали, просили залишити хоч трохи хліба, але їх ніхто не слухав, забирали останній хліб.

Продукти забирала Дарка. Сховали на горищі в горщиках, а вона й туди полізла. Гляділи скрізь. Закопували у землю, замурували у стіни. Забирали не лише продукти, а й худобу. У колгосп йшли добровільно, бо в них не було вибору. Хто працював у колгоспі, то їм давали їсти якийсь куліш. У нас були кілька разів.

Ми їли жолуді, перетирали їх на борошно і робили якісь балабушки. Їли жаливу. Їли собак, котів, навіть здохлятину їли. Був випадок, коли мама з'їла свою доньку, а потім сама померла. Хоронили на цвинтарі, кожного в окрему яму, але місця невідомі.

*Записала
О. В. Загребельна,
16 квітня 2008 р.*

ТИХОЛАЗ Тетяна Пилипівна*1923 р. н.*

Дуже страшні й важкі часи ми пережили. У сім'ї нас було п'ятеро дітей, мати, батько і ще старенький дід. Тато був коваль, працював у колгоспі і отримував пайок: по 300 г борошна давали на місяць на дитину. Мати сиділа з нами вдома, страшенно опухла від голоду, віддавала все нам, щоб ми не плакали, не просили їсти. А наш дідусь ходив у Рибницю на роботу, хоч його не дуже брали працювати, бо був уже старий і важко працювати не міг. Коли йшов із Рибниці із заробітків, його вбили. Так він поплатився за окраєць хліба. Голодні люди були готові на все. Згадується, як батько приніс торбинку пшениці, але марно – прийшли, знайшли і забрали. Що ми тільки не їли: баланду варили, з гнилої картоплі робили коржики і пекли. Їли здохлу скотину, навіть шкуру варили з неї. Жаливу парили, їли мох з дуба.

Отакі були 1932–1933 роки – люди помирали прямо на дорозі у пошуках їжі. Вони вже не усвідомлювали, куди йшли. Страшно було слухати плач голодних дітей. Опухлі трупи закопували, кидаючи до ями без трун. Та яка там труна, навіть одягу не було пристойного. Кращий одяг знімали з покійників і носили.

*Записала
О. В. Загребельна,
14 квітня 2008 р.*

ЮРЧУК Олімпіада Пилипівна*1923 р. н.*

На час голодомору 1932–1933 рр. мені було 9 років, а я пам'ятаю все, наче це було вчора. Страшно згадувати, не те щоб розповідати.

У господарстві мали коні, свиню, корову. Батько любив хазяйнувати. Але приходили активісти й забирали все до колгоспу. Потім прийшли і забрали всі запаси врожаю, який ми мали. Почали ми продукти ховати, заховувати, все одно знаходили і відбирали. Приходили із загостреними шпичками і гляділи у припічку і призьбах, усе перевертали, розбивали. Зостався на горищі горщик з квасолею, і той забрали.

Люди у пошуках їжі ходили по полях. Збирали суху померзлу картоплю, сушили її, ліпили коржі, пекли і їли. У лісі збирали жолуді, жорнували на жорнах і варили баланду. Хліб пекли із лободи та крупи, яка ще десь залишалась. В селі була хата (ясла), куди відводили малих дітей. З нашої сім'ї ходили троє, дві сестри Маруся і Галя, і брат Міша. Їм там давали трохи їсти і кусочок хліба розміром із сірникову коробочку. Вони той хліб ховали за пазухи і приносили нам додому, ділили по крихті. Батько і мати працювали в колгоспі, де теж отримували пайок, якого не вистачало і їм наїстись, адже працювали важко. Сестри Маруся і Галя померли з голоду майже в один день.

*Записала**Г. П. Балтян,**15 квітня 2008 р.***с. ТИМКОВЕ****БОЛЬШАКОВА Єфросинія Афанасіївна***1930 р. н.*

У 1933 році був штучний голод через те, що забирали у людей їжу. Відбирали їжу Капелан, Стьопов. Василь Корявий шукав заховані продукти. Мій батько викопав яму і закопав кукурудзу. На другий день там зерна не було. У нас забирали лише продукти.

У 1933 році люди почали помирати з голоду. Їжу давали тим, хто робив у колгоспі. Тому, хто виоре 4 га землі, давали 400 г хліба. У нашому селі не голодували ті, хто обробляли свою землю.

Люди не допомагали одне одному. Ми їли жаливу, бурячиння. У нашому селі були випадки людодства. Одна жінка спіймала дівчинку і зарізала її. Людей хоронили на полях, канавах. Я думаю, що винна держава. Мій чоловік просидів у в'язниці 3 роки за те, що він узяв 1 колосок пшениці.

*Записав**Анатолій Максимович Савчук,**17 квітня 2008 р.*

ГАПЧИН Петро Дорофійович

1922 р. н.

Мешкав у с. Кирилівка Автономної Молдавської СРР

В 1924 році наша сім'я перебралась на землі «Попове одая» і разом із іншими одноосібниками заснували село Кирилівка. В 1930 році створився колгосп імені Сталіна.

В 1932 році врожай вродив добрий. Пшеницю та ячмінь розвозили по сараях до кожного господаря і засипали до стелі, тому що свого складу колгосп не мав. Зерно мали давати на трудодні, але не дали: все вивезли до грама, організували бригади по викачці хліба. Ходили хата в хату, забирали все зерно, насіння, квасолу. Ходили із гаками, шукали по всьому господарстві: на городі, на горищі, в сараях. Головою бригади був Балтянський Ісак Ізраїлович. З ним ходили Авренєв Кирило Степанович, Войнорович Агафія Іванівна та п'ять чоловік із Тимкова, але прізвищ їх не пам'ятаю.

По Кирилівці побиття, висилання, арештів не було. Люди почали помирати уже взимку 1932–1933 років. Померли від голоду: Абаза Тихон та його син Михайло, Арифтеєв Михач та його син Василь, Прудкий Порфирій та його брат Василь. Померлого клали на підводу та відвозили на місцеве кладовище. Хоронили без труни, в одязі.

Наша сім'я в кількості восьми чоловік зуміла вижити тому, що батько викопав яму в сараї, де стояла корова, і там заховав кілька мішків пшениці. Щупали гаками, тупали ногами, чи немає пустот в сараї, але хліба не знайшли. Винним у загибелі людей вважаю тодішній уряд.

*Записав
Анатолій Максимович Савчук,
22 квітня 2008 р.*

ЖИГУЛІНА Дарія Степанівна

1922 р. н.

Голод розпочався на початку зими 1932 року. Споживали жолуді, лободу, рис, бур'ян. Дуже багато помирало, я не пам'ятаю. Зерно та інші продукти не можна було заховати. Полторак Петро, Вербич Дмитро шукали «шпичками» повсюди. В колгоспі ті, що працювали, то їм давали на обід «баланду». Їжа називалася «белка», тому що у воді заварювали муку, так і виходив білий, рідкий розчин.

Люди один одному нічим не допомагали. Люди виживали тому, що працювали, але не допомагали, бо не було чим. Їли всі люди жолуді, лободу.

Був один випадок. Задворна Марфа заманювала дітей. З'їла сусідку, прізвище якої я не пам'ятаю. Ховали померлих на кладовищах, без трун. Їх не згадували за часів радянської влади, а зараз згадують. Сталін та його люди винні у смерті багатьох людей.

*Записав
Анатолій Максимович Савчук,
21 квітня 2008 р.*

КІЛЬЧЕВСЬКА Ганна Ігнатіївна

1927 р. н.

В 1933 році я ходила до дитячого садка, де на обід кормили баландою. Баланду варив Максим Берляка, для робітників колгоспу та для дітей дитячого садка. Відвідували садок діти сім'ї Кіпер Олександра та його дружини Параски, Сергій та Ксеня, а також сусідський хлопчик Сташко Михайло. По дорозі додому Ксеню і Михайла запросили до хати Затворної Марусі, де їх зарізали, голови закопали, а м'ясо відвезли на другий день в село Круті на базар.

Сім'ї, які тримали корову, змогли вижити в люту зиму 1932–1933 років. Сім'ї, які вступили в колгосп, одержували кухоль баланди на кожного працюючого. Великі сім'ї, батьки похилого віку та діти не могли прожити. Кожного дня в селі відбувалось кілька поховань: то батьки на візочку везуть дітей на кладовище, то діти везуть своїх опухлих, померлих батьків.

Записав

Анатолій Максимович Савчук,

16 квітня 2008 р.

КІЛЬЧЕВСЬКА Дарія Афанасіївна

1930 р. н.

Постановили в колхозі забирати зерно у людей, розкуркулювати. Цих людей називали «партейні». «Партейні» висилали цілі сім'ї із села. Одна із сімей, яких виселили, були Тотоки. Ходили також «партейні» хата в хату та забирали все, що знаходили із продуктів чи зерно. Дітей сиріт, якщо не забирали родичі, то забирали у колгосп, там був приют, де годували всіх. Люди один одному не допомагали, тому що не було що дати. Їли бурячиння з молоком, мох з мукою. Був один випадок: Задворна Марія з'їла двох дітей Мишка та Сеню. М'ясо продавала на базарі. Ховали померлих на кладовищі, могили є, ми їх відвідуємо.

Записав

Анатолій Максимович Савчук,

22 квітня 2008 р.

КРАВЧУК Надія Сергіївна

1927 р. н.

Голодомор 1933 року пам'ятаю, хоча була ще мала. Разом із мамою і сестрою Ганною (1924 р. н.) ходили в поле, збирали зерно, щоб ніхто не бачив. Що встигли кинути до рота, то було їх. Дома варили лободу, терли жолуді і кропиви. У сусідки була корова, то вона приносила нам батлашку молока (2 стакани), щоб кормити маленьку Валю (1932 р. н.). Мама ділила молоко на всіх.

Причиною голоду вважаю те, що врожай забирали по наказу Сталіна. До людей застосовували покарання. У селі були випадки людодства, у сім'ї сестри

Кіпера Сергія з'їли двох дітей. Люди помирали на дорозі, попід плотами, в садках. Хоронили на місцевому кладовищі.

Записав
Анатолій Максимович Савчук,
15 квітня 2008 р.

ЛЕСНІК Гликерія Федорівна
1926 р. н.

Я пам'ятаю голодомор. Все почалося з того, що організовували колгоспи. Не було ні зерна, ні скотини, і це все забирали у людей. Одяг не забирали, яке зерно знаходили, те і забирали, забирали корів, коней та всю іншу худобу.

Також пам'ятаю, що не було що їсти. Ми їли щир, жолуді, грис. Макух нам приносила сусідка і ми його їли з водою. У кого не забирали корів, то їли молоко з жолудями. Може й були випадки людодства, але я такого не пам'ятаю.

В мене померло три брати й одна сестра. Ми їх ховали на кладовищі. Тим людям, що не хотіли працювати, нічого не робили, але може й робили, я вже не пам'ятаю. Вживали ті, хто був сильнішим та працював у колгоспі.

Записав
Анатолій Максимович Савчук,
20 квітня 2008 р.

ПОЛТОРАК Наталія Ігнатіївна
1919 р. н.

Пам'ятаю обидва голодомори. Причиною голоду стало вивезення зерна Сталіним. До людей не застосовували покарання. Не можна було приховати зерно, бо забирали з горища кожний качан кукурудзи. Забирали зерно співробітники Сталіна. Їжу давали працівникам колгоспу. Забирали у людей і хліб, і речі: одяг, худобу.

Люди помирали в 1932, 1933, 1934, 1935 роках. Діти-сироти помирали з голоду, як і дорослі. У селі всі голодували. Люди допомагали один одному під час голоду. В їжу споживали рослини, ягоди, коріння. Людей в селі не їли, тільки худобу. Людей вивозили за село і ховали в одній могилі. У наш час згадують про померлих від голодомору.

Записав
Анатолій Максимович Савчук,
22 квітня 2008 р.

САЙЧИН Олена Іванівна
1929 р. н.

- Чи пам'ятаєте Ви, що був голодомор у 1932–1933 рр.?
- Так.

- Чи забирали врожай? Хто забирав?

- Забирала врожай влада. Це був Ткач. Також до людей застосовувались побиття та арешти. Мого батька заарештували, бо він був куркулем і нас вигнали з хати. Моя мачуха була вагітна і ми жили в сараї. Нас били, а бабця казала: «Побійтеся Бога». Ткач відповідав, що закон для всіх однаковий і виключення немає ні для кого.

- Хто тоді в селі були при владі, в колгоспі? Чи забирали одяг?

- Я не пам'ятаю всіх, але головним з них був Ткач. Колгосп я не пам'ятаю.

Одяг не забирали, а все інше забирали.

- Ви пам'ятаєте, коли почали помирати люди?

- Ні, не пам'ятаю.

- Голодували всі? Чи була людям надана допомога?

- Так, голодували всі. Людям допомагали не продуктами, а хто як міг. Моя бабуся копала лободу і варила. Ми її їли.

- Померло багато людей?

- Так, людей померло багато. Я пам'ятаю, що бабуся сказала, що якась жінка зарубала свою дитину, щоб покормити їще трьох. Померлих хоронили на кладовищі. Люди, які помидали, їх вспоминали і вспоминають і зараз. Немає кого вивувати.

Записав

Анатолій Максимович Савчук,

22 квітня 2008 р.

ТОТОК Марія Мефодіївна

1932 р. н.

Народилась в 1932 в с. Круті. Пам'ятаю голод в 1946–1947 роках. Про голод 1932–1933 років знаю тільки те, що у 1932 році був неврожай, а у 1933-му був голод.

У нашій сім'ї було четверо дітей. Роки були дуже важкі, їсти не було що. Крупи жорнували, пекли малаї. Збирали мох та жолуді. Жолуді варили цілими або перемелювали на жорнах. Люди помидали дуже часто. Сидячи під хатою, опухлі, лише перекидались і вмирали.

Згадую один випадок людодства в селі. В хатині, де проживали Поліна та Архип Вакарчуки, жила жінка Олена, котра зарізала і з'їла сусідку-дівчинку. Померлих завивали в пілочки чи в якесь дрантя, відносили подальше від хати і закопували. Ховали сусіди і родичі, якщо були, або просто сусіди.

Записав

Анатолій Максимович Савчук,

17 квітня 2008 р.

ЯВОРСЬКИЙ Володимир Якимович

1931 р. н.

Пам'ятаю про голодомор у 1932–1933 і 1946–1947 роках. Причиною голоду стало вивезення хліба Сталіним. Відбирали у людей зерно. Люди, що робили в колгоспі отримували трішки їжі – баланду.

До людей застосовували покарання і побиття. Неможливо було приховати ні зерно, ні овочі, тому що ходили люди з шпичками і забирали врожай. У людей забирали тільки продукти. Учнів, які знайшли в полі колоски, відправляли на тік, щоб вони віддали колоски.

Люди почали помирати в 1933-му році. Мама сиріт віддавали в дитячий будинок в Борщах. Усі голодували в селі. Люди допомагали один одному і ділилися харчами. Споживали вишні, сливки, кропиву. Людоїдства в селі не було, їли ко-ней. Ховали людей на кладовищі. У Радянському Союзі людей не згадували. Винен у голоді уряд Сталіна.

*Записав
Анатолій Максимович Савчук,
18 квітня 2008 р.*

с. ФЕДОРІВКА

БЕСАРАБ Ганна Захарівна

1923 р. н.

Мешкала у с. Будеї Автономної Молдавської СРР

Я народилась в селі Будеї, добре пам'ятаю і голод 1932–1933 років, і голод 1946–1947 років. В 1932 році врожай був, а в 1946 році була засуха, тоді нічого не вродило. Думаю, що в 1932 році була винна влада, що був голод. Бо тоді все забирали. По селі ходила комісія. Люди були з нашого села і з ними був один начальник з міста. В них не було ніяких документів. В наших людей оружя не було, були лиш в начальника. Були доносчики, але я не помню їх фамілій і не знаю, чи їм щось за це давали. Наверно давали. В 1929 році утворився в нашому селі колхоз. Моїх батьків в 1929 році чи в 1930 році розкулачили і вислали в Сибір, в місто Томськ. Батька звали Янковський Захар Трохимович, а маму Янковська Мотра Афіянівна. Батько через 25 років вернувся додому, а мама не вернулась, померла в Сибіру. Тато хотів вернутись раніше, але йому хтось підказав, щоб не їхав, а ще трохи почекав, бо його можуть забрати. А татів двоюрідний брат вернувся, тиждень побув дома, побачив дітей, а потім приїхала машина і забрала. Більше його ніхто не бачив. А тато ще трохи там побув, а потім приїхав і його не забрали. Нас у батьків було четверо дітей: я, брат Василь, брат Дмитро і сестра Маруся. Ми лишились жити коло діда Афіяна і баби Тані. Ті, що ходили по хатах, забирали все до галузки, даже на сімена не лишали. Нічого не можна було сховати, бо скрізь знаходили. Люди скрізь пробували ховати, а вони знаходили і в баньках, і в гор-

щиках в печі, і в гладущиках. Люди закопували зерно і там вони находили. Рушники, одержу, коври в нас забрали, коли розкулачували, а комісія не забирала цього. Тим, хто пішов до колхозу, давали по 200 г хліба чорного і баланду. То дід з бабою їли в полі баланду, а нам приносили додому хліб. За колоски садили в тюрми вже після 1946 року. Тоді за жменьку зерна чи пучечок колосків могли посадити. В діда з бабою була корова і був кінь. В колхоз забирали тільки коні з упряжкою, вози. А худобу лишали, і свині лишали. Але різати не розрішали. А люди ж не мали чим годувати. То були такі, що вночі різали і парили, щоб не було чути [запаху], паленою соломкою. Нам допоміг вижити наш тато. Він в Омську був комендантом при общежитті, він був дуже хорошим костоправом, міг допомогти і людям, і худобі. За це його там всі любили і поважали. Він нам кожен місяць прислав дві посилки: одну з сухарами, а другу з крупами. В кожній було по 16 кг. Більше не розрішали. Помню, як баба кидала ті сухарі на молоко чи воду, а вони напарувались і ставали шапкою. Разом з дідом жили ще його сини Гріша і Андрій, і невістка Сонька. І всі ми вижили. З нашого роду не вмер ніхто. А другим було тяжче. Чим вони могли допомогти, як і самі нічого не мали. Щоб вижити, їли кропиву, лободу, другі бур'яни, з бур'янів і вижили. Тих дітей, які лишилися без батьків, забирали до патронату. Председатель колхозу найняв три жінки. Вони дивилися за дітьми. Одна їсти варила, друга стірала, а третя дивилася за дітьми. Председатель і до нас приходив, питав, чи дід нас не обіжає. Але дід нас не обіжав. Він нас ростив здоровими. Заставляв рано бігати по жаливі з росомою. І ми не слабували. Повмирало дуже багато людей. Прямо пухли від голоду, по вулицях так і лежали. По селі їздила підвода, 4 чи 5 чоловік, збирали всіх померлих. Бувало, що і в одній ямі ховали. Бо ями не вспівали копати і не мали сили. Ніхто нікому не платив за це. Люди казали: «Сьогодні я піднімаю і висаджую, а завтра може висадять мене». Ховали на цвинтарі. Розказую про це все своїм племінникам, другим людям.

ВІЛЬЧИНСЬКА Клавдія Семенівна

1931 р. н.

Мешкала у с. Грабово Автономної Молдавської СРР

Я народилася в селі Грабово. Голодомор помню. Помню, як була маленька і мама посадила мене на печі на мішок з зерном. В ньому було з відро чи півтора зерна. Мама думала, що пожаліють мене і не тронуть, не заберуть те зерно. А вони швирили мною з усієї сили і все одно забрали. Я тоді дуже налякалась. А ще казали мама і тато, що забрали в колхоз корову, їсти не було що, мама пішла ту корову здоїла, хотіла взяти молока додому, але не дали. А маму чуть не били. Ділитись люди не могли, не мали чим, бо забирали все до грама: і з горшечка, і з гладущика*, і з мішка. Людей вмирало дуже багато. По кілька душ в яму ховали. Починалась жалива, то їли її, і другі бур'яни їли. А в 47 році був неврожай, не було дощу і нічого не вродило. Тоже дуже багато людей вмирало. Стара Гаврилиха сказала дітям, щоб з'їли її. Але діти дуже плакали, не могли так зробити. Тоді самий старший Іван пішов в Буди, щоб шось вимінити.

* Гладущик – глек для молока з широким горлом.

ГОНОРІВСЬКИЙ Іван Микитович

1928 р. н.

Голод 1932–1933 років я пам'ятаю. І голод 1946–1947 року теж. В 1946 році віяли дуже гарячі вітри. Була засуха. Буряк посіяли рано, він зійшов і почав засихати. То пробували поливати з бочок. Але це нічого не дало. А в 1932–1933 році винна влада, бо врожай був, вродило, а хотіли зробити колективізацію, щоб всі йшли в колхоз. Хто був бідніший, той сам йшов в колхоз, а хто трохи заможніший, той не хотів йти, але заставляли. Забирали коні, плуги, борони, вози. Щоб було чим робити на полі. Ходили по селі люди з колхозу. Ходив Коломієць Мойсей. Документів в них не було. Даже на піч вилазили. Висипали все з горшків. Не лишали нічого даже на семена. В мого батька теж забрали, але він в колхоз все рівно не пішов. Лишив нас з мамою і пішов в Бірзулу. Восени вернувся, але мама його не захотіла приймати назад. Каже: «Ти нас лишив, то йди собі». А мама пішла в колхоз, бо не мала куди дітись. Тим, хто пішов в колхоз, давали їсти. На Федорівці живу з 1929 року, але не пам'ятаю, щоб люди вмирали з голоду. А по других селах був. Чув, що і вбивали людей, і дітей їли. Одяг, рушники не забирали. Але люди були такі бідні, що в них і не було нічого.

ЗАДОРОВНИЙ Дмитро Васильович

1928 р. н.

Мешкав у с. Баштанкове Автономної Молдавської СРР

Я народився в селі Баштанково. Голод 1932–1933 років пам'ятаю. Врожай тоді був. А хотіли зробити колхоз, то все забирали, все до грама, кругом гляділи палицями. Колхоз організували в 1929 році. Хто був бідний – сам йшов в колхоз, а хто багатший, той не хотів, то забирали силою: коні, вози, худобу. По селі ходила бригада, очолював її 25-тисячник з Москви Верлан Яків Омелянович. З наших людей ходили Піщанський Федір, Кострицький Андрій, Галічан Гріша, Кушнір Дмитро Йосипович. За 10 років зробили колективізацію. В голод вмерли мої батьки Задорожний Василь Дем'янович, Задорожна Марія Тимофіївна, мій дід Довбаш Тимофій. Дід відслужив в армії 25 років, все витримав, а з голоду вмер. Помер ще дід Задорожний Дем'ян, з нашого села Гончарук Роман, Ярошевський Дмитро. Люди вмирали від голоду, по вісім чоловік ховали в одній ямі. Хто йшов в колхоз, тому давали їсти баланду. Для дітей, які лишились сиротами, зробили патронати. В нашому селі їх було аж три, в кожному було приблизно по 60 дітей. В один патронат я ходив до дітей гратись. Їсти їм давали з колхозу. А моїй бабці люди трохи давали їсти для мене. Розказую людям про голодомор, своїм дітям і онукам.

КРУТІКОВА Оксана Юхимівна

1927 р. н.

Я народилась в селі Лисогірка в 1927 році. Помню голодомор. Помню, як ходили забирати Коломієць Мойсей, Коломієць Терентій. Старший брат заховав за

сундук качани кукурудзи, але знайшли і забрали. А їли бур'яни всякі: кропиву, лободу, мох з дубів. Находили суху гнилу картошку, добавляли мох і пекли коржики. Люди вмирали, бо не було що їсти, їх підводою везли на цвинтар.

МУКАН Ганна Єфремівна

1920 р. н.

Я народилась в селі Будеї. Мій тато Струсеви́ч Єфре́м Теренти́йович, а мама Параска Гаври́лівна. Голод 1932–1933 років пам'ятаю. Голод був, бо все забирали, робили викачку. В тата забрали коняку з возом в колхоз. Кругом находили, в печі в горшках, на печі, закопували люди даже в гній, там тоже знаходили. Ходила бригада з сільських людей, а з ними була одна руська. Прийшли до нас, знайшли в клуночку жменьку кукурудзи. Ми просимо: «Не забирай, там же трошки». А вона каже: «Ничего. Зернко к зернку, будет мерка». Ходили без оружя. Люди пухли з голоду і вмирали. По селі лежали. Потім їх везли на цвинтар. Було, що їли дітей. Одна жінка з'їла свою дитину. Фамілій я не помню. То тато мені сказав, щоб я ніколи ні до кого не заходила в хату. А таке було, що жінка пригласала мене зайти. Але я послухала тата. Їли жаливу, лободу, калачики. Помагати люди один одному не могли, бо самі нічого не мали. В нанашка була грушка «лимони»*, то він дозволяв набрати. Потім тато вмер, і ми лишились самі. Нас було четверо дітей. Я була середуща. Мені було 13 років і я пішла на Федорівку найматись до людей. Бавила дітей. Ото цілий місяць бавлю, мені пошили плаття. А на другий місяць ще щось. Думаю, що винна влада, розкулачували людей, щоб організувати колхоз.

ЦВІГУН Василь Федорович

1929 р. н.

Що був голодомор 1932–1933 років, я не пам'ятаю, бо був ще малий. Але знаю, бо розказували. Я народився в с. Лисогірка, коли мені було два тижні ми переїхали жити на Федорівку. Мій батько звався Федір, і землемір, який нарізав наділи, тоже звався Федір, того й село назвали Федорівкою. Коли батько пішов в колхоз, у нас забрали коня, мама так затужила, що в неї серце заболіло і вона померла. Я ще малий був. То мене носили до мами Марусі Бондаренко, щоб вона мене годувала. Маруся тоді була тоже маленька і в її мами було молоко. Так я і вижив. А від людей чув, що все забирали, що люди їли бур'яни. Але на Федорівці цього не було. До нас наоборот приходили міняти на продукти. Моя тітка виміняла швейну машинку.

А в 1946–1947 був голод, бо була засуха. Тоді не вродило. Наш колхоз був самий кращий на район. І дали великий план по зерну. Бухгалтером був в колхозі Цвігун Філіп та й каже: «Хіба з соломою». Хтось доніс і його посадили. Дали 7 років. Стільки ж відсиділа Туся Цвігун, коли йшла з роботи і взяла в кишеню колосків. Бурлака Єфим взяв карман зерна, коли сіяли в Круглику. Тоже сидів

* «Лимонка» – давній український сорт груші народної селекції.

7 років. Тоді менше не давали. Відсиляли на роботу в ліси, туди, куди люди самі не хотіли їхати.

*Записала секретар сільської ради
Т. В. Коса*

с. ШЕРШЕНЦІ

БАРКАР Віра Семенівна

1931 р. н.

Я, Баркар Віра Семенівна, народилася 15 жовтня 1931 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Під час голоду ходили бригади із залізними палицями, шукали хліб, всюди в печах, в погребках, горищах. Помер від голоду маминої сестри чоловік Михась Купцов. Були дитячі ясла, де годували дітей. Дорослі та старші діти ходили в ліс, збирали мох з дерев, і з нього пекли коржі. Фактів людоїдства в селі не знаю.

*Записав директор Будинку культури
Юрій Григорович Трунько,
7 квітня 2008 р.*

БАРКАР Єфросинія Трохимівна

1926 р.н.

Я, Баркар Єфросинія Трохимівна, народилася 1926 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

До колективізації родина була заможною, батько був муляром. У господарстві був увесь сільськогосподарський реманент, мали багато землі, було декілька корів, але все забрали у колгосп. У родині було п'ятеро дітей, але у голод не помер ніхто. Покійна мати уміла все дуже добре розподіляти. Варили їсти з кропиви, лободи, мололи на борошно все, що тільки можна було. Також пам'ятаю, що тих, хто працював у колгоспі, підгодовували: видавали їжу на пункті, який був розташований на території сучасної плотні, біля річки.

*Записала вчителька
Олена Григорівна Баркар,
9 квітня 2008 р.*

БАРКАР Єфросинія Трохимівна

1926 р. н.

Я, Баркар Єфросинія Трохимівна, народилася 1926 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Пам'ятаю, вмерло троє дітей:

Кіпер Олена Трохимівна, Кіпер Феодосія Трохимівна, Кіпер Микола Трохимович.

У Кіпера Трохима Давидовича забрали коні, воза і весь інвентар, корову. На печі під дітьми були крупи, але й ті знайшли і забрали.

В Котика Івана забрали коні, воза і весь інвентар. Сім'ю вигнали з хати, а його самого забрали в Балту в тюрму, де він і помер.

Забирали зерно Герасим, Антон (Беглец).

Людей, які вмирали, привозили на підводі і кидали в яму без труни.

Записав директор Будинку культури

В'ячеслав Кондрачук,

7 квітня 2008 р.

БАРКАР Марія Максимівна

1932 р. н.

Я, Баркар Марія Максимівна, народилася у 1932 році, записана січнем 1933 року, в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Родина була дуже бідною, мати залишилася сиротою з 4 років, батько – з 12. Коли я народилася, батько запропонував матері мене десь залишити – вони ще молоді, потім діти ще будуть, а так, мовляв, не вбережуть, і самі помруть. Але мати не погодилася.

Були випадки, коли дітей (новонароджених) залишали десь у лісі, у яру. Батько багато їздив або йшов пішки у Котовськ і Гнівань Вінницької області, обмінював якісь речі на продукти. Винесли з хати все, що тільки можна було.

Навесні варили кропиву, лободу, щир (амарант). Трішки відварювали і відціджували, а потім пекли, як коржики (пляцики). Відвар пили.

Записала вчителька

Олена Григорівна Баркар,

9 квітня 2008 р.

БАРКАР Микола Іванович

1920 р. н.

Я, Баркар Микола Іванович, народився в 1920 році в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Під час голоду 1932 році помер дід Конон Купцов і брат Гріша.

По селу ходили бригади, шукали хліб, продукти, але речей, рушників, одяг не брали. Пам'ятаю двох членів бригади: Іван Баркар «Константинець», Герасимчук (який жив на «посьолку»). Бригада розмішувалась у дядька Каркуши, у нього їли, пили, жили. Зібраний за неділю хліб бригади відправляли «Красним обозом» з червоними прапорами в Кодиму на станцію.

Їсти не було що. Збирали мох, сушили і пускали на жорна. Пам'ятаю, як з татом ходили в село Загнітків, там був спиртзавод, де у шалашах була кукурудза, яку

охороняли солдати. Я сидів у яру, а батько по одному качанові приносив і залишав біля мене. У деяких селян була худоба, у колгосп забирали тільки коні. Людоїдства у нашому селі не пам'ятаю. Померлих від голоду вивозили возами на цвинтар і там ховали, трун не робили зовсім, ями копали неглибокі.

*Записав директор школи
Юрій Григорович Трунько,
7 квітня 2008 р.*

БУРДІЯН Андрій Костянтинович

1925 р. н.

Я, Бурдіян Андрій Костянтинович, народився 1925 році в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У родині було багато дітей, померли від голоду сестра Гафуня 11 років і брат Григорій (Лигорка) – 10 років. Зі старшою сестричкою Гафуньою ходили пішки у Городок, де була військова частина. Там на смітнику шукали їстівні залишки (риб'ячі голови, шкурки), збирали їх, мили, варили і це їли.

Пам'ятаю, що мама виміняла вовняний килим на вузлик кукурудзяного насіння і два цукрових буряки. Насіння хотіла посадити у Дімбраві (так називається місцевість), пішла садити, а батько поїв того цукрового буряка, і в нього віднялися ноги, наче паралізувало. Після того батько вже довго не жив, скоро і помер.

Жили біля Кайтанівки. Батько заховав трохи зерна у криниці. Там не знайшли, а шниряли всюди, розривали підлогу під ліжками, печі, припічки.

Пам'ятаю, що померлих ховали на цвинтарі, на згірку (в акаціях), складали по кілька померлих у яму, без усякого обрядкування.

*Записала вчителька
Олена Григорівна Баркар,
7 квітня 2008 р.*

БУРМІСТР Ганна Тихонівна

1928 р. н.

Я, Бурмістр Ганна Тихонівна, народилася в 1928 році в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Батько був ветеринар, тримали корову. Я на той час ходила в ясла, де нас годували, давали бідненький супчик. По селу ходили бригади, шукали продукти, заглядали під подушки, де лежали діти. Пам'ятаю, що одного із бригади звали Фоківич. Наші родичі Логин, Роман їздили кудись і міняли речі на продукти.

*Записав директор школи
Юрій Григорович Трунько,
7 квітня 2008 р.*

ГАЛАК Юхим Максимович

1930 р. н.

Я, Галак Юхим Максимович, народився 1930 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Із розповідей батьків знаю, що вдома у нас були тільки кури. Мама продавала яйці і купувала крупи в Одесі, за що її посадили в тюрму. Сусід Баркар називав її спекулянткою. У колгоспі на трудовень давали дуже мало, трохи підгодовували дітей.

*Записала вчителька
Ольга Василівна Логвіна,
7 квітня 2008 р.*

ДЕРЕЦЬКА Ксенія Олексіївна

1924 р. н.

Я, Дерещька Ксенія Олексіївна, народилася 1924 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Дуже важко було вижити у ті роки. За те, що люди не хотіли вступати в колгосп, їх заарештовували, переслідували. Батьки вступили в колгосп не спочатку, а пізніше. У сім'ї нас було троє: мати, Дерещька Домініка Василівна, батько, Дерещький Олексій Софронович, і я. Мені тоді було 8 років, але на все життя запам'яталось те, що відбувалося у ті роки.

Були створені бригади, які ходили по селі і відбирали все, що тільки можна було відібрати. Їжі не було ніякої, тому мати збирала мох, розтирала у макітрі. Це було нашим порятунком. Багато людей у ті роки помирили з голоду. Добре пам'ятаю, як тато нажав снопик кукурудзи та змолот пуд муки. Щоб не відібрали, тато торбинки з мукою, пошиті з рушників, заховав на даху у соломі. Але хтось побачив, як він вночі ховав, і доніс. Прийшла бригада, розгорнули соломі і знайшли ті торбинки з мукою. Одна із них впала й розірвалася. Мати почала просити, щоб залишили хоча б цю торбинку, але забрали і її, тільки пригорщу муки дали.

*Записала вчителька
Ольга Миколаївна Кобзар,
16 січня 2008 р.*

КІПЕР Анатолій Якович

1930 р. н.

Я, Кіпер Анатолій Якович, народився 1930 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

В мене померло від голоду дві сестри: Кіпер Любов Яківна, Кіпер Марія Яківна. Люди не мали що їсти, споживали жаливу, жолуді, калачики, лободу, щир. Ходили спеціальні бригади і забирали все, що знаходили у людей: останні крупи,

кукурудзу чи пшеницю. Це були бригади по збору сільгосппродуктів. Членами цієї бригади були: Кавтанатій Ганна, Телятник Григорій.

*Записав директор Будинку культури
В'ячеслав Кондрачук,
7 квітня 2008 р.*

КІПЕР Віра Григорівна

1932 р. н.

Я, Кіпер Віра Григорівна, народилася 1932 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У сім'ї моїх батьків померло троє дітей: Безсмертний Михайло Євтодійович, Безсмертний Петро Євтодійович, Безсмертний Семен Євтодійович. У Кобилянського Григорія Яковича забрали пару коней і лошака, 2 свиней по 80 кг, 6 овець, а самого Григорія Яковича репресували невідомо куди. Забирали у людей такі жителі села: Пашко, Кавтанатій Ганна, Телятник Григорій.

*Записав директор Будинку культури
В'ячеслав Кондрачук,
7 квітня 2008 р.*

КУШНІР Микола Гаврилович

1927 р. н.

Я, Кушнір Микола Гаврилович, народився 1927 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У 1932–1933 роках батько ходив у село Глиное, що під містом Тирасполем, на заробітки. За місяць заробляв пуд кукурудзи, яку ніс вночі полями, щоб ніхто не відібрав. Одного разу тато приніс зерно і сховав у хмиз, а на ранок прийшла бригада по заготівлі насіння і шукали той мішок з кукурудзою. У тій бригаді були Герасим, Лук'ян Юфрим і Пашко. Батько взяв вила і вигнав їх. А вранці приїхала міліція і забрала батька в місто Балту в тюрму. Люди вмирали де хто. Трупі підводами звозили на цвинтар і ховали по 5–6 душ в одній ямі.

*Записав директор Будинку культури
В'ячеслав Кондрачук,
7 квітня 2008 р.*

ЛАГОВСЬКА Ірина Олексіївна

1921 р. н.

Я, Лаговська Ірина Олексіївна, народилася 1921 році в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У сім'ї було сім душ: п'ятеро дітей і двоє дорослих – тато і баба. Нашу сім'ю розкулачили. Була люта зима, а ми спали у хліву. По селу ходили бригади і заби-

рали все, що було. Тато втік з дому і переховувався, тому що його хотіли забрати. Вдома з'явився тільки через два тижні. У 1933 році тато бив у кар'єрі камінь, за це отримував по півкілограма хліба і ділив на всіх. З Писарівського спиртзаводу привозив брагу, яку теж їли. Баба і тато спухли від голоду, але якось вижили.

*Записала вчителька
Ольга Миколаївна Кобзар,
7 квітня 2008 р.*

МАКАРОВ Андрій Никифорович
1925 р. н.

Я, Макаров Андрій Никифорович, народився 1925 році в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У 1932–1933 роках голод був тому, що влада забирала весь урожай. Люди доносили один на одного, хоча винагород за це ніхто ніяких не мав, доносили від злоби: у мене забрали, хай і в сусіда заберуть. Мій батько заховав зерно під кіньми, накрив плитками – знайшли і забрали. Людей, у яких знаходили зерно, збирали у сільраді, закривали в погребі з щурами, а потім висилали. Пам'ятаю тих членів бригад, які відбирали у людей зерно: Мельник Семен, Ямпольська Катерина, Кіпер Антон. Приходили по п'ять-шість душ три-чотири рази на тиждень.

Поля охороняли ланові, сторожі. За п'ять колосків садили в тюрму. Кіпер Михайло був лановим, його зловили з п'ятьма колосками і посадили в тюрму. Але все-таки ті, що збирали хліб, голодували менше. Зуміли вижити ті, у кого були корови. А взагалі їли все, що бачили: цвіт акації, жолуді, мох з дерев, котів, собак, жаб. Кажуть, що був навіть випадок людодїства. Істратій мав жінку Олю. У них була дитина 3–4 років. Вони ту дитину зарізали, заховали у погребі і з'їли. Люди помирали, як мухи. По селу їздила підвода, збирала померлих і ховала на цвинтарі. Спеціального місця для цього не було, знаю, що ховали по декілька душ в одній ямі.

*Записала вчителька
Тамара Григорівна Буткова,
7 квітня 2008 р.*

СВЕРДЛИК Ганна Володимирівна
1913 р. н.

Я, Свердлик Ганна Миколаївна, народилася 1913 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

1932–1933 рік був роком посухи і неврожаю, тому люди їли траву, листочки з дерев, пекли коржі з жолудів. А якщо в когось щось із їжі було, то забирали спеціальні бригади, які були створені на той час. Члени цієї бригади перевіряли всюди, і якщо щось знаходили, то відразу ж забирали. Вночі люди йшли на поле, збирали в спідниці колоски і приносили їх додому. Але члени цієї бригади зразу

ж приходили й забирали ті колоски, напевне, хтось із сусідів за винагороду від влади, видавав людей, які збирали ці колоски. Якщо хтось із людей мав корови, то їх тримали у сінях, а то їх забирали і різали. У однієї вдовиці, прізвища не пам'ятаю, жила біля Кайтанівки на краю села, зарізали корову, яка мала ось-ось народити теля. Люди міняли одяг на насіння, квасолію.

Багато людей не мали зовсім що їсти і помирали. Вимирали цілі сім'ї. Сусіди, які були ще живі, збирали їх, кидали на віз, відвозили на цвинтар і ховали в одній гробниці. Хто ще міг стояти на ногах, ті ходили на роботу. За один трудовень давали по 50–100 г зерна.

*Записала вчителька
Марія Дмитрівна Лаговська,
9 квітня 2008 р.*

СТАНКЕВИЧ Ксенія Данилівна

1924 р. н.

Я, Станкевич Ксенія Данилівна, народилася 1924 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У моєї мами було семеро дітей. Четверо померло з голоду, залишилася я, наймолодша, і два брати. Їсти не було що, але батьки знаходили вихід: збирали мох, жолуді, перетирали у макітрі і пекли коржики. Вони були дуже недобрі, якісь терпкі, але мусили їсти, що є. Споживали різні бур'яни, калачики, цвіт акації, листочки з вишень. Мама поховала зерно у баночках. Деякі знайшли і висипали, але дещо залишилося і нам. Легше було вижити тим, у кого були корови. Ніхто нікому не хотів допомагати. Не признавали, чи то брат, чи сестра. Могли видирати один в одного їжу, навіть макух. Хто мав гарні шалики, пілки, їхали у Западну (Західну Україну) і міняли там на картоплю.

Були створені бригади, які ходили по хатах і залізними палицями дзьобали скрізь, шукаючи зерна. Ці бригади складалися із трьох-чотирьох душ, серед яких були і чужі люди.

*Записала вчителька
Марія Дмитрівна Лаговська,
7 квітня 2008 р.*

ТРУНЬКО Григорій Микитович

1932 р. н.

Я, Трунко Григорій Микитович, народився 18 вересня 1932 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Від голоду помер серед поля в Дімбраві (так називали місцевість) рідний дядько Лукаш Данилович Трунко. В голод люди збирали мох і котики з ліщини, сушили і пускали на жорна. Бригади шукали хліб. Людей, у яких знаходили хліб, забирали в Кодиму. Але деякі люди ухитрялися ховати так, що бригади

не знаходили. Із розповідей рідних пам'ятаю, що у бригаді шукачів був Єфрем Бурдіян.

*Записав директор
Юрій Григорович Трунько,
7 квітня 2008 р.*

ЦАПОК Віра Миколаївна

1927 р. н.

Я, Цапок Віра Миколаївна, народилася 1927 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Із розповідей діда Мазепи Петра Семеновича. Прийшли три чоловіки і сказали, що треба поділитися з країною. Дід віддав половину свого зерна: 5 мішків кукурудзи і 6 мішків пшениці. У моїй сім'ї з голоду не помирав ніхто.

*Записав директор Будинку культури
В'ячеслав Кондрачук,
7 квітня 2008 р.*

ЧЕГУРКО Ольга Тимофіївна

1929 р. н.

Я, Чегурко Ольга Тимофіївна, народилася 1929 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

Сама я нічого не пам'ятаю, але з розповідей своєї матері знаю, що у нашій сім'ї була корова, яка спасала від голоду (корову десь переховували). Землі було мало, та ще й неврожай. Був великий податок, який виплатити було не можливо. За несплату податку забирали майно (рушники, хустки тощо), все з горища (квасолі, крупу, кукурудзу). Заможні люди не голодували, вони ховали хліб в скалах, не ділилися з голодуючими. Дерещка Фімка розказувала, що її рідна сестра і та не допомагала. Люди помирали, а ховати не було кому. Скільки померло – ніхто не знає точної цифри.

Від голоду у 1933 році померла і батькова мама – Грицик Марина. Всіх померлих ховали на цвинтарі. У колгосп пішли добровільно, батько був їздовим, мама – нормовицею.

*Записала вчителька
Ольга Василівна Логвіна,
8 квітня 2008 р.*

ЧЕГУРКО Феодосія Сергіївна

1915 р. н.

Я, Чегурко Феодосія Сергіївна, народилася 1915 року в селі Шершенці Кодимського району Одеської області, де і проживаю на даний час.

У нашій сім'ї було 10 дітей. До 1932 року жили заможнo: були і коні, і корови, свині, вівці, гуси, кури. Володіли великим наділом землі. Скільки точно – не пам'ятаю, але працювали всією сім'єю з ранньої весни до пізньої осені. Тато мав молотилку, косилку, січкарню, тобто весь сільськогосподарський реманент. Земля давала багатий урожай, ми голодні не були ніколи. Але цей урожай був не лише від Бога. Кожен із членів сім'ї (від дворічної сестрички до найстаршої) мав свої обов'язки: старші доїли корів, чистили від худоби, середні пасли її, а найменша перебирала квасолу, нагут. Коли справлялися зі своєю роботою, то не сиділи вдома, а йшли на заробітки. Запам'яталося, що ходили змащувати глиною тік за 30 копійок в день. Важко було працювати, зате жилося легко і весело. Кожна із робіт супроводжувалася співом. Пісні лунали із кожного куточка села.

Та ось прийшли 30-і роки. Від нас забрали все. І не тільки в нас, забирали в усіх. Люди намагалися заховати хоча б щось із харчів: ховали зерно в горщиках, в печі, в грубці, в стрісі, закопували в землю прямо в хаті, притрусивши соломою – знаходили все і забирали все.

Наш тато були головою сільради до 30-х років, та це не допомогло, не залишили нічого. Вжити із цього нам допомогла корова, яка була на той час у нашому господарстві. Мололи жолуді, варили на молоці, пекли коржики із лободи, кропиви, «свинячого вуха». Навіть цим ділились із сусідами, які на той час уже були дуже хворі, опухли. Вранці вони уже сиділи у нас біля воріт і чекали, щоб щось дати, навіть помий після миття посуду просили, щоб дати пити. Люди помирилися, як мухи. Трупи збирали спеціальні бригади і волами возили на цвинтар ховати. У 1933 році померла наша мама, ми залишились напівсиротами. Більше ніхто із членів родини не помер з голоду.

*Записала вчителька
Наталя Григорівна Васалатій
11 листопада 2007 р.*

КОМІНТЕРНІВСЬКИЙ РАЙОН (з 2016 р. – ЛИМАНСЬКИЙ РАЙОН, з 2020 р. – ОДЕСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 1, оп. 24; оп. 2, спр. 240;
оп. 3, спр. 20)

с. ВИЗИРКА

КУЛІЧЕНКО Григорій Юхимович

1923 р. н.

Мешкав у с. Оленівка Автономної Молдавської СРР

Голодомор почався ще у 1932-му році, коли мені було 9 років. Урожай був непоганий, але увесь він забирався «під мітлу». По селу ходила комісія, і в кого було зерно, забирали.

В 1933 році ходили в поля з ножами і зрізали траву какіш. Їли замість хліба лободу, висівки, стружки від дерева. Ловили горобців, відривали їм голови, парили і вискубували пір'я. За день вмирили десятки людей. Пухли старі та малі від голоду, вмирили цілі сім'ї. Мертві люди лежали просто під тинами. По селу їздила підвода, на якій були два чоловіки, що забирали мерців.

Найбільш незахищеними від голодомору були ми – діти, бо не було чого їсти. Пам'ятаю, як боляче було ходити, пухли ноги, вони були схожі на колоди. Вдень частенько забирався в комору до попа, де крав кукурудзяне борошно, а потім в полі разом з перетертою травою варив кашу. Від матері часто попадало за такі крадіжки, бо якщо вкрав зернятко, то миттєво розстрілювали.

У сім'ї нас було троє дітей: Лідії було на той час 12, мені – 9, а Михайлику – 4 роки. Михайло весь час плакав, а мене мати виганяла на двір гратися, щоб не просив їсти. Ми намагалися ходити до школи, де давали черпалок бульйону, в якому була гнила кукурудза.

На початку 1933 році у нас була корова. Мати на день виділяла кожному по кружці молока та шматку хліба. А ти діли, як хочеш. Потім корову забрали. Зерно, пшоно та сало батько ховав у різних місцях: закопував на городі, у скрині зробив друге дно. Обшукували нас майже щодня, що знаходили, відразу забирали. До матері приходили сусіди, односельці просити, щоб дали щось поїсти. Мати ніколи і нікому не відмовляла, завжди ділилася, за що її в селі і поважали.

З нашої сім'ї ніхто в голод не помер. Всі залишилися живі, хоча хворі і кволі.

Важко про це все згадувати, біль стискає груди. І гіркі думки не дають спокою. Дай Боже, щоб все це було тільки в минулому, щоби ніколи не повторювалось.

Записала учениця 6 класу

Жанна Мусієнко

МИЗА Зоя Андріївна

1928 р. н.

Мешкала у с. Ярошенка Вінницької області

Коли почався голодомор, мені було 5 років. Багато з тих років не пам'ятаю. Пам'ятаю лише, що був голод. В сім'ї було троє дітей, я (найменша) і два брати. Найбільше вкарбувалося в пам'ять те, що весь час ходила за мамою та просила їсти, а їсти не було що. Пам'ятаю, що діти не бігали, не гралися, сиділи по дворах, на дорогах. Ноги у всіх тонюсінкі, складені в калачики, і кожен хоче їсти.

Чого тільки не їли в той час: і лободу варену, і висівки запарені, і гнилу картоплю. Хліб пекли з борошна, якщо його можна було дістати. Хто ходив весною на роботу, давали відсипне: 200 г муки або крупи. До цього давали перетертого берестяного листа, а найчастіше сушену лободу, бурячиння. Люди в селі їли мишей, щурів і горобців, кісткове борошно і кору дерев. Обшуки були щодня, з конфіскацією худоби та зерна. Тисячі людей, не знаходячи порятунку, вмирали на вулицях.

Хай подібне ніколи не повториться.

*Записала учениця 6 класу
Жанна Мусієнко*

ТЕРЕЩЕНКО Ніна Гаврилівна

1914 р. н.

Коли почався голодомор, мені було 19 років. З голоду в селі померло, мабуть, душ троє, не більше. У 1932-му році з колгоспу і селянських сімей збирали великі податки. Не пояснюючи нічого, заходили в сараї, погребі, хати і шукали зерно. Все знайдене забирали. Моїх рідних ледве не заслали на Соловки, бо були роботящими і мали запаси.

Найбільший голод був навесні 1933-го року. Хліба не було. Варили «латуру» – муку з водою, якщо вдавалося знайти трохи муки. В степу шукали щавель, лободу, горішки, якими і годувалися.

У 1933-му році був великий урожай. Колгоспникам почали видавати зерно. Але на один трудовдень – не більше ніж 200 грамів. Цього не вистачало, і голод продовжувався.

*Записала учениця 6 класу
Жанна Мусієнко*

с. КАЛИНІВКА (ПОПІВКА)

КРАСНОЧУБЕНКО Ніна Пилипівна

1924 р. н.

Перший колгосп мав назву СОЗ (Спільний обробіток землі) «Перемога». Головою цього СОЗ був Іван Христосик, а активістами – Юрій Мороз, Яків Ворона, Максим Русак, Панченко Паша, Шпак Надія.

З 1931-го на 1932-й рік почався голод, забирали все в колгосп – худобу, реманент, птицю. Заходили до хат, трусили, печі розвалювали, в скирти дивилися, забирали все невідомо куди. Хто не давав – вигонили з хати. Дмитра Чухрая вигнали на Соловки. Мусія Благодаря вигнали з хати і забрали цю хату для сільради (сьогодні це садиба Гоф Катерини). По селі їздили підводи і все вивозили невідомо куди. Так було в 1932-му році, а в 1933-му почався голод, бо все забрано. Поля засівали, але людям нічого не давали, а трудовні відмічали паличками. На роботу виганяли всіх, нікого не лишали. За крадіжку суворо карали. Так, Івана Обращенко, Андрія Пляжника, Роголя Миколу за вкрадений картуз ячменю засудили на 3 роки. Восени, коли зібрали врожай, на трудовень дали по 200 г зерна, – це десь 20–30 кілограмів на рік.

Люди виживали за рахунок лиману. Риби було тоді вдосталь. Жінки ловили її прямо спідницями. Це були переважно бички і коропа. Рибу чистили, виймали печінку, яку жарили і закривали в пляшки. А саму рибу в'ялили, сушили в печах, складали в дерев'яні бочки, зимою варили і додавали жарену печінку як зажарку. Пекли макуха (так називався хліб), який робили з макухи і трішки муки. Жарили льон і його ілі. Якщо не було що їсти, то на обід була тільки макуха.

Спочатку у колгосп у людей позабирали корів, але із цього спільного господарства нічого не вийшло, і людям роздали їх назад. Але був дуже великий план на здачу молока – здавали на пункт прийому (сьогодні це приміщення старого дитячого садка), прийомщиком був Петро Брайченко. Молоко сепарували, а вночі люди стояли в чергах, щоб взяти якусь літру-дві перегону, давали ще по одному літру сироватки.

Взимку 1932-го року активісти з інших сіл приїздили і все забирали. Однією із них була Тамара Гломаздин (жителька с. Першотравневе). Вона в нас ночувала і казала, щоб люди не здавали кукурудзяну муку, бо це не хлібна рослина, але люди пекли кукурудзяний хліб. Активісти за допомогою металевих прутів по городах в землі шукали, чи нічого не закопано.

Весною 1933-го року, коли почалась посівна, на полі варили горох і давали тим, хто працював. А коли йшли додому, ввечері – по 2–3 ложки муки, висівки чи крупи, з яких варили дітям їжу.

В 1933-му році хліб трішки вродив. Перше зерно було обмолочено першою молотилкою і відвезене до млина. Борошно почали давати людям. Мама принесла торбинку борошна і спекла перший хліб за два роки, і я маленька (9 років) понесла краєць татові на степ.

У ці роки виживали сильніші люди, як правило, дорослі, а ось діти помирали частіше. Серед дорослих померли Ладоненко Тетяна, Благодар Микола, Чухрай Ярина, Шаповаленко Ілько. Повністю вимерла сім'я Романа Брайко (жінка – Дуня, доньки – Гаща і Паша).

Частенько було, що з інших сіл приходили люди до нас. Серед них були і діти. Один хлопчик не витримав, з'їв сиру рибу, так на вулиці у нас під муром і помер. Пам'ятаю, як ще зайшов чоловік із дівчинкою, які просили їсти. Мама наварила бурячиння, вони вибирали його і їли. Буряки вродили невеличкі, мама не давала багато, але ми крали і їли. У тата нашого ріс тютюн, який тато вимінював у рибаків на рибу, цим і рятувались.

Ще і в 1934-му році бідували люди. За працю в колгоспі знову писали палички (трудодні) і на кінець року колгоспники отримували зерно. В господарстві люди тримали курей, збирали яйця і обмінювали їх у лавці (перший магазин) на продукти.

Хліб, забраний у людей, із сіл вивозили уповноважені з району, і ніхто не знав, куди. Голодомор був не через неврожай, а через те, що все забирали.

Записали вчитель історії

Л. В. Захарович,

керівник краєзнавчого гуртка

Н. В. Ніколаєва

с. СВЕРДЛОВЕ (з 2016 р. – с. ІВАНОВЕ)

КУТУЗАКІ Марія Степанівна

1926 р. н.

У нашої сім'ї було троє дітей. Старша сестра Шура 1919-го року народження, середня – Дуся 1924-го року народження і я – молодша. Під час голоду мама намагалася заховати зерно, але це було дуже небезпечно, тому все забрали. Ми ходили полями і збирали мерзлу картоплю, мама її пекла і давала нам їсти. Ще матуся брала бурячиння, додавала жменьку крупи і варила. Зараз собак краще годують, аніж ми їли в ті часи.

Після війни була страшна засуха, голод. Я працювала на залізниці й нам давали по 400 г хліба на добу. Багато дітей бігало на станцію, коли приходили воєнні і просили хліба. Деякі солдати давали хліба. Хто міг знайти їжу, – той вижив. Мій чоловік пішов на поле і вирвав 8 колосків з корінням. Його спіймали і засудили на 8 років.

Світ мав би розколотися надвое, сонце мало б перестати світити, земля повернутися, – від того, що діялося. Але світ не розколовся, Земля обертається, як їй належить, і ми ходимо по цій землі зі своїми тривогами і надіями, ми, єдині спадкоємці всього, що було.

Записали учні Сverdловської школи

с. ШОМПОЛИ

АНУФРІЄВА (СОЧЕСЛО) Ганна Мойсеївна

1912 р. н.

Народилася я в 1912-му році. Мій батько, Сочесло Мойсей Гнатович, ще в 1898-му році, втікаючи з полону турецького, прийшов на постійне проживання в с. Шомполи, де і зустрів мою матір – Галину Петрівну. Побралися вони в 1899-му році і стали жити разом з батьками моєї матері – корінними шомполянами. В сім'ї народилося 10 дітей, які прожили довге життя, і в малолітстві всі вижили. Найстарший брат – Сочесло Семен Мойсейович, 1902-го року народження, єдиний, що мав вищу освіту, працював агрономом, був у 1937-му році репресований і відправлений у Сибір, де після звільнення залишився жити.

Добре пам'ятаю страшні роки голоду 1921-го року, коли нашу сім'ю розкуркулили, – забрали дві корови, двоє коней, все зерно, що було збережене. Тоді у нас залишився тільки один мішок муки. Землю, кілька десятин, засіяну – забрали у колгосп, що називався «За краще майбутнє». Всіх заганяли до колгоспу. Але батьки разом з 7 дітьми переїхали до м. Одеси. Жити було важко. В 1924-му році повернулися до с. Шомполи. Батько пішов працювати на залізничну станцію, де йому платили гроші, яких у колгоспі не давали. Я працювала на трикотажній фабриці, але з 18 років пішла працювати до колгоспу.

В 1933-му році головував у колгоспі Щербина Іван Петрович, який все робив, щоб люди могли протриматися. Велику допомогу надавали підприємства м. Одеси, які мали землі у нашому колгоспі. Багато людей з села вдень на підводах від'їжджали на роботу до міста, а ввечері повертались додому. Їздили на конях. За роботу їм давали по буханці хліба. Я працювала в полі і на фермі. В кінці 1933-го року нас – батька та трьох сестер – заарештували і як розкуркулених, відправили на роботу до ферми с. Капрани, що біля с. Сербка. Там господарював єврей Мешко. Я працювала біля свиней. Умови життя були дуже погані, як ми вижили, навіть і не знаю. Таких як ми, в цьому господарстві було душ 30, також розкуркулених з різних сіл. Люди хворіли, голодували. Там ми пробули півроку. Нарешті нам було дозволено повернутися додому.

Записала співробітниця

Архівного відділу Комінтернівської районної державної адміністрації

Тетяна Іванівна Моряк

ФЕДОРЕНКО Іван Іванович

1914 р. н.

Я народився в 1914-му році на хуторі Сухотін, що в 3 кілометрах від с. Шомполи. У моїх батьків було троє дітей, які дожили до старості. Я в сім'ї найменший. У 1923-му році нашу сім'ю визнали куркулями і забрали три корови, коня, все зерно. Батьки виїхали до м. Одеси. Але почалася паспортизація і ми були вимушені

повертатися до рідного села. Жити було ніде. Хату, землю – все забрали. Батько привів нашу сім'ю в хату свого престарілого батька. Жити було дуже важко. Їли кінський щавель, очистки від картоплі. В селі люди дуже бідували, але смертей у зв'язку з голодом тоді не було.

У 1932-му році в нашому селі значну територію земель було передано залізничній дорозі, заводам м. Одеси. Ми, селяни, обробляли ці землі. За роботу нам давали хліб. Також щодня ми здавали молоко, яке возили до міста, за що отримували платню. Я працював у полі. Пам'ятаю, як моя сусідка Катерина, у зв'язку з тим, що в неї були малі діти, не змогла виробити мінімум трудоднів і її за це судили. Вона повинна була відробити свій борг протягом місяця.

Записала співробітниця

Архівного відділу Комінтернівської районної державної адміністрації

Тетяна Іванівна Моряк

ШНАЙДЕР Петро Карлович

1929 р. н.

Мешкав у с. Сербка Одеської області

Коли почався голодомор, мені було 5 років. Люди дуже голодували і вимирали цілими сім'ями. У нашій сім'ї було четверо дітей. Найменшу сестричку звали Роза, їй було 11 місяців, і вона померла. Спочатку ми жили у Березівському районі с. Стародонська Балка, а у 1933-му році переїхали у Сербку до знайомих батька. По всіх хатах ходили люди з НКВС і збирали все, зерно вимітали до останньої зернини. Деякі люди закопували зерно, картоплю, але активісти знаходили і забирали. Було навіть таке, що ловили їжаків, шмалили і їли їх. Ні худоби, ні птиці у людей не було, все забирали у колгосп, а хто не віддавав, то їх відправляли на північ. Люди пухли від голоду, помирали, а хоронити їх не було кому, так і лежали кругом мерці.

Ми вижили тільки тому, що батькові вдалося знайти роботу на залізничній станції Сортувальній. Йому давали хлібні картки по 600 г чорного хліба на члена сім'ї.

Записали учні

Шомполівської школи

КОТОВСЬКИЙ РАЙОН (з 2016 р. – ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 250, 253; оп. 3, спр. 21)

с. БОРІЩІ

БУЛАХЕВИЧ Г. О.

1924 р. н.

У моєї бабусі було четверо дітей. З її слів, у село приходили чоловіки, які забирали у них все зерно і картоплю. Коли ж прийшли до неї, то вона сказала, що в неї нічого не вродило, тоді вони почали обшукувати всю хату і сарай. Нічого не знайшли, бо бабуса все зерно ще влітку закопала в лісі, під великим дубом. Коли прийшла зима, бабця ходила на те місце і брала трішки зерна. Так вони прожили зиму. Але коли прийшла весна, зерно почало закінчуватися. Тоді вона почала годувати своїх дітей картоплею, яка ще залишилася в зерні, яке лежало під великим дубом.

Записав
Тимофій Дідик,
вчителька Л. Г. Лукомська

ВОЛОШИНА Людмила [...]

1934 р. н.

То були дуже важкі часи. Люди, які не мали чого їсти, помирали. Дехто збирав шкаралупи від картоплі, рвав бузину і робив маленькі тістечка. Батько пішов один раз на поле, щоб вибрати з комбайна пшеницю, ту, що залишилась в комбайні після збору врожаю, й поклав трішки в кишеню. Потім йшли три чоловіки, які не лише забрали пшеницю, а й побили його за це. У деяких людей була картопля, і в них було що їсти.

Записав
Тимофій Дідик,
вчителька Л. Г. Лукомська

ЗАТИКА Лідія Кирилівна

1951 р. н.

Жінка розповіла про тяжке життя під час голодомору свого батька, Затики Кирила. В ті страшні часи помер його молодший брат від голоду, вся сім'я опухла, бо не було що їсти. Люди ходили по селу і просили їсти, деякі падали просто на дорозі і помирали.

КРОЙТОР Валентина Олексіївна

1925 р. н.

В ті важкі 1932 – 1933 роки відчувалась нестача їжі. Чужих людей, які б ходили по селі й забирали хліб, не було. Але був місцевий житель на прізвище Кулатов. Він ходив по хатах, мав довгу залізну шпичку й, зайшовши у подвір'я, тикав нею у скирду з соломою, тикав на городі, все намагався знайти схованки з харчами й добром. Знайдене забирав із собою. Люди розповідали, що якось й до нього навідалися з обшуком. Видав Кулатова його маленький син, який випадково розповів, що батько переховує щось у схованці під собачою будкою.

*Записали учитель Борищанської школи-інтернату
Олександр Вікторович Коновалов,
учні 8 класу Людмила Рай,
Костянтин Туркас*

МОГИЛКО А.А.

Р. н. невідомий

Бабуся розповіла, що голод 1933 року вважають штучним. Люди похилого віку кажуть, що Сталін вивіз з України всю пшеницю. В Росії голоду не було, а тільки в Україні. Українську пшеницю наказав вивезти і викинути в море. Українців не пускали в Росію.

*Записали
Т. Цуркан,
вчителька Л. Г. Лукомська*

ШВЕЦЬ Павло Деонісійович

1922 р. н.

Народився я в селі Зелений Кут. З ранку нас із братом Сергієм (1925 р. н.) батьки відводили в ясла, щось на зразок дитячого садка, а самі йшли до радгоспу на відробітки. У вечорі ми вже самі повертались додому. Наша вихователька відправила мого брата додому за горщиком. Вона сказала, що залишилось трохи куліша, й ми його можемо забрати, щоб разом із батьками могли повечеряти. Ми з братом по черзі несли його додому. Цей горщик пік нам долоні, й ми завертали його в листя лопуху. Цей гарячий горщик запам'ятався на все життя. З приходом весни з дітьми ходили в ліс, там шукали кропиви. Їли солодкий цвіт акації.

*Записали учитель Борищанської школи-інтернату
Олександр Вікторович Коновалов,
учні 8 класу Людмила Рай,
Костянтин Туркас*

КРАСЮК Параска Антонівна

1910 р. н.

Мешкала у с. Будеї Автономної Молдавської СРР

(нині – Кодимського району Одеської області)

Про голодомор я дізналася від своєї прабабусі, її звали Красюк Параска Антонівна. Народилася вона у 1910 році в Будеях. В ті часи їй було всього 12 років.

Вона розповідала мені, що голодомор починався з того, що солдати ходили по будинкам і збирали податок. З кожним разом цей податок зростав. Дійшло до того, що у селян залишилось дуже мало харчів. Люди почали менше з'їдати їжі. Від цього вони пухли з голоду. Батьки робили все, щоб нагодувати своїх дітей. Люди від нестачі їжі ходили збирати жолуді, різні ягоди, відривали від дерев кору. Вони її різали скибками і варили, а потім їли. Також ходили на поля збирати трухляву картоплю, її толочили руками і смажили маленькі млинці. Люди їли покрівлі з солом'яних будинків. А коли приходили збирати податки, селяни ховали, куди могли, залишки харчів. Деякі матері, щоб не бачити смерті своїх дітей, просто вбивали їх. Люди помирали з такою швидкістю, що їх просто збирали возами і скидали в ями та на кучі. Люди були вимушені їсти все, що бачили. Тобто, котів, собак, горобців та різних інших птахів. В селах було зовсім порожньо.

*Записали
учениця 8 класу Борицівської школи-садка
Анастасія Євтодій,
вчителька Л. Г. Лукомська*

с. ВИШНЕВЕ

СТУПНИЦЬКА Олександра Федорівна

1917 р. н.

В сім'ї було 10 чоловік, з них 8 дітей. Мали 10 десятин землі, свій реманент, пару коней. На осінь 1932 року був хороший урожай. Зібрали урожай жита, пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшнику, картоплі. А вже в жовтні-листопаді їздили по селах бригади і збирали все. Мати просила батька закопати трохи урожаю, але він не хотів, бо не вірив, що все заберуть.

Одного дня приїхала бригада на п'яти возах і забрала все, навіть борошно з висівками. До хати зайшла жінка із тієї бригади. Вона була одягнена в чорне шкіряне пальто і чорну шляпу, подивилася по хаті, заглянула в піч. Наказала витягти з печі горнятко з варениками і забрала з собою. Мені тоді було 15 років, і я добре це пам'ятаю. Діти довго плакали, бо хотіли їсти. Згодом я з батьком поїхала до Грузії на заробітки. Працювали там важко на будівництві. Пропрацювали там зиму, а весною повернулися додому.

Привезли 4 сумки борошна. А вдома мати за цей час проміняла на висівки все, що було в хаті – килими, білизну. Мати і діти були опухлі від голоду, не могли тримати в руках склянку з водою. Спочатку моя мама варила з того борошна матурку (вода з борошном) і давала дітям по 2 ложки. Так ми всі вижили.

*Записала учениця Вишнівської школи
М. К. Мельниченко*

ФУРМАН Ганна Юхимівна

1909 р. н.

З голоду одні пухли, інші висихали. Отак і ми з чоловіком: він пух, а я вихуділа. Він ходить не може, тільки сидить в садку під деревом.

Їли люди бур'яни (як тільки весною вони з'являлися). Ми теж варили і їли, але в нашій сім'ї ще не так було голодно, бо дядько був мельником. Ми приходили час від часу на хутір до дядька, щоб обмести легенько все, що осіло кругом. Так можна було назмітати стакан-два такої муки. То так і засипали бур'янець тими змітками. Все ж не пусте. А ще люди збирали равликів, варили і їли. От і ми назбирали равликів, залишили їх у відрі до ранку, а вони вранці порозлазилися, роги виставили. Ото ми побачили ті ріжки і не їли їх, – зібрали і викинули.

У хаті не було нічого їсти, а в нас була дворічна дитина. Вона від голоду ходити перестала. Ми ще з осені, коли була яка картоплина, чистили її тоненько і лушпиння не викидали, бо ж весною треба було щось у землю кинути. То свекруха зварила того лушпиння і нагодувала дитину. Я як побачила ту чорну масу, яку їсть дитина, – то серце кров'ю облилося.

А взагалі-то урожай був непоганий, але хлібозаготівля велась кілька разів і люди вивезли все, що було, а як не давали, то приходили бригади і все перевертали в коморах, в хаті і навіть, якщо десь в горщечку знаходили, – забирали.

Записали учні Вишнівської школи

с. ГЛИБОЧОК

КОБЕЛЕЦЬКА Ганна Сидорівна
КОБЕЛЕЦЬКИЙ Андрій Іванович

Р. н. не відомі

Цей період ми дуже добре пам'ятаємо. Засухи і неврожаю не було. Хліб вродив гарно. Але весь хліб в селян забирали, підводами вивозили з кожного двору. Впо-вноважені групами ходили по дворам, забирали все «під мітлу». Звичайно селяни як могли, так і переховували частину врожаю: закопували на городі, переховували у інших родичів чи знайомих. Все це робили вночі, остерігаючись не тільки представників влади, але й сусідів, які могли видати. Селян, які вперто не хотіли від-

дати весь хліб, викликали в сільраду, або насильно приводили. Погрожували висилкою, тюрмою і навіть розстрілом.

Селяни все віддавали, все до останньої зернини, а самі пухли з голоду, їли собак, котів, мертвих тварин, мерзлі буряки, траву, лободу. На вулицях валялись трупи. Їздили спеціальні підводи, на які навантажували їх і звозили до загальних ям на кладовищі. Люди вимирали цілими сім'ями. На шляхах, безлюдних або малолюдних місцях небезпечно було ходити навіть серед білого дня, тому що поширювалось людодство. Особливо небезпечно було ходити повнотілим. Жахливі події періоду Голодомору важко пригадувати, але про це мають знати прийдешні покоління.

*Записала вчителька
П. А. Кобелецька,
2007 р.*

с. ГОНОРАТА

НОВІКОВА Марія Максимівна

1927 р. н.

Пригадую 1932 р. Мені було 5 років. Мого брата засудили за колоски на три роки на важку працю. В нашій родині було скрутно. В нас забрали останню корову. Свою молодшу сестричку я годувала макухом, який зав'язувала в марлю і давала смоктати, тому що у матері не було молока. Але це все було дарма, – вона пухла від голоду і померла на моїх очах. Ми пекли млинці з лободи, а якщо потай вдавалось назбирати колосків на полі, то пекли з перетертих колосків. В теплу пору було легше. Збирали гриби, ягоди, клей з дерев. Взимку вдавалось назбирати мерзлої картоплі та буряків. Так я вижила.

*Записала Н. Звіркова,
2008 р.*

ЧЕРНЕЦЬКА Олександра Гаврилівна

1929 р. н.

У хату зайшли двоє чоловіків, почали шукати по хаті зерно. Забрали все: пшеницю, кукурудзу, фасолю. Почали простукувати біля стін, лежанку. Одному з них показалося, що в лежанці є пустота, вони взяли і розвалили лежанку, але нічого не знайшли.

ЧЕРНЕЦЬКИЙ Омелян Іванович

1925 р. н.

Під час голоду 1932–1933 років мені було 7 років. У сім'ї було п'ять дітей. Голод пережило лише троє. Менші сестра Валя і брат Толя померли під час цього голоду.

с. ДІБРОВКА

ТРАНДАСИР Анатолій Олексійович

1937 р. н.

Із розповідей своїх батьків Анатолій Олексійович знає, що не було чого їсти людям. Вони дуже тяжко трудилися на полях. Потім офіцери* приходили до кожної хати і питали, чи є зерно; хто казав, що нема, – виводили з хати і розстрілювали всіх, від малого до старого. Дуже тяжко було, коли вони збирали це зерно на полях, хто ставав відпочити – били батогами, а деякі взагалі люди падали, бо не було у них сил, тих теж розстрілювали. Також не було чим кормити худобу, люди стягували солому з хати, сушили її і давали худобі. А деякі вже й солому не могли їсти і вмирали. Тож дуже багато людей помирало, розстріляних було дуже багато. Але ж все таки, деякі залишилися і вижили.

*Записала
вчителька Борищівської школи Л. Г. Лукомська,
учениця 10 класу Олена Сисак,
14 жовтня 2007 р.*

с. КАЧУРІВКА

БЕСАРАБ Катерина Андріївна

1946 р. н.

Моя бабуся, Білоченко Олена Трохимівна, розказувала, що в них була діжечка, яка колись наповнювалася салом, а в 1933 її розбивали на клепки і варили по шматочку, а коли в діда, Білоченка Петра Макаровича, опухли від голоду ноги, бабуся з надією думала про його смерть, щоб її дітям залишилася більша пайка юшки. Але дід, на своє горе, вижив, щоб потім страшною смертю померти на Соловках. Старші діти моєї бабусі розійшлися хто куди. Найстарший син Григорій пішов до Одеси пішки. Мати дала

* На той час сільські дільничні міліціонери не мали офіцерських звань; офіцери з'явилися серед них лише в повоєнну добу. Документальні підтвердження фактів подібних каральних акцій під час вилучення збіжжя нам невідомі; утім, це не означає, що такі операції не проводилися.

йому на дорогу качан кукурудзи. Він з'їв його ще біля Мардарівки, а потім ще й качан згриз.

Родина моєї матері, Волощук Лідії Іванівни (1920 р. н.), вимерла вся. Її мати Марія померла, залишивши дворічне дитя, яке «пішло» слідом за нею. Сиріт залишилося п'ять. Згодом померли ще четверо. Вижила тільки моя мама, та тому, що її забрала у свою сім'ю старша заміжня сестра. Несла вона її на плечах, тринадцятирічну, ледь живу, з села Оброчне у Валігоцулове (нині Долинське).

Записали учні Качурівської школи

БІЛОЧЕНКО Олена Олександрівна

1926 р. н.

Мій покійний чоловік, Білоченко Павло Петрович, у 1933 році (було йому 13 років), щоб не померти з голоду, йшов у ліс, з гніздів гав вибирав яйця і там же їх пік на вогні. Додому повертався не дуже голодний, бо вдома нічого не було. А в сусіда Тимофія Бесараба був син Василь, який різав шкіряне решето на шматки і варив його, та не протягнув. Коли ще зівав, батько його сказав бригаді, що збирала мертвих: «Беріть його. Він скоро дойде». Захоронювали трупи на сільському кладовищі. Всіх скидали в одну яму. Нині всі знають, де знаходиться це місце. Там стоїть кам'яний хрест, який встановили односельці.

Записали учні Качурівської школи

ДОРОШЕНКО Євгенія Василівна

1927 р. н.

Моя свекруха, Дорошенко Мотря Пилипівна (1900 р. н.), в 1933 році була вдовою, виховувала чотирьох синів: Василя – 1915 р. н., Ілька – 1916 р. н., Миколу – 1920 р. н., Дмитра – 1925 р. н. І от в 1933 році у неї відібрали пару коней, корову, все зерно, яке було вирощене на їх землі, доглянуте нею і її синами. Вона дуже плакала, падала на коліна і просила не забирати корову, адже треба було кормити чимось дітей. Забрали все.

Їй доводилося ходити зі старшими синами в поле, щоб здобути їжу. Розгрібали мишачі кучі, збирали зерно, приносили додому і дерли на кам'яних жорнах, потім вже варили баланду і їли. Найменший Дмитро завжди плакав, бо не наїдався. Старший брат Ілько віддавав частину своєї їжі Дмитрові, щоб тільки він не плакав. Мати старшим синам насипала трішечки більше, адже вони багато працювали, а малий Дмитрик плакав на печі: «Боже, Боже, кинь мені шматочок хліба». Того року рання зима була, і на полях залишилися цукрові буряки, бо не встигли їх зібрати. Мати ходила в поле, киркою викопувала буряки, пекла в печі їх і по шматочку роздавала дітям. Збирали також насіння мушійки, дерли її та варили, з лободи жарили маторжаники. Вижили всі.

Моя мати, Мартинюк Югіна Корніївна, розповідала, що в селі Мардарівка була сім'я, яка мала трьох дітей. Коли найменше померло з голоду, батьки, для

того, щоб врятувати двох інших дітей, варили і кормили старших дітей м'ясом померлої доньки. Їли собак та котів. За дохлу конину сварилися, кому попадуть ребра, а кому – туші.

Записали учні Качурівської школи

КАМІННА Онисія Іларіонівна

1909 р. н.

Я народилася у селі Мардарівка. В 1930 році вийшла заміж в село Качурівку. А в 1933 році до нас прийшли розкулачувати. Забрали все, що мої батьки дали мені в придане (одній із дев'яток дітей): одягу, подушки, сундук. Нічого не залишили із зернових. Мене закрили у сільраді і тримали там два дні, примушуючи зізнатися, що ми куркулі. Чоловіка забрали в Тираспіль, там він працював біля коней. Я повернулася до своїх батьків у село Мардарівку, там і пережила голод. Чоловік повернувся у 1934 році.

Записали учні Качурівської школи

КАПУСТЯНСЬКА Олена Василівна

1925 р. н.

В 1933 році мені було лише 8 років. Наша мати посилала нас в Журавський ліс збирати жолуді. Ми збирали їх на тачку і привозили додому. Дома ми їх підсушували, перемелювали і пекли такий собі «хліб». Збирали щавій, товкли його і пекли з тієї маси блини. На полі збирали із куч мишоловок зерно. Багато люди помирили, хоронили їх без труни.

Записали учні Качурівської школи

КОЛОСА Костянтин Павлович

1920 р. н.

Коли мені було 7 років, померла моя мати, а через три місяці помер і батько. Залишилося нас семеро дітей-сиріт. Ми тримали корову. Старша сестра давала кожному по склянці молока рано, опівдні і ввечері. Ми кормили корову, – корова кормила нас. Навесні рвали щавель і варили з нього кашу на молоці. Місили щавель із висівкою і жарили коржі. Зарізавши теля, з'їли спочатку м'ясо, а потім зачищали від шерсті шкіру і варили. В полі шукали мишоловки, зібране зерно вивівали, а потім варили.

Люди вмирали в хатах, на дорозі, на полі. У селі було 43 хати, померло за цей страшний рік 20 людей, їх ховали без труни в одну яму. Ми вижили всі.

Записали учні Качурівської школи

с. КОСИ

БУРДЕЙНА Лідія Артемівна

1920 р. н.

Під час голодомору мені було 12 років. Звичайно, важко розповідати і згадувати жахливі події, що трапилися в той час. Люди вмирили, встеляючи своїми тілами дороги. Я пам'ятаю, що ми їли все, що можна було їсти. За кусень хліба, за травинку, за пагінець один одного могли навіть вбити. Деякі люди в розпачі від того, що не можуть знайти їжу, їли землю. Я пам'ятаю, як помирала моя молодша сестра, – їй було 10 років. І помирала вона повільно, пухнучи від голоду. Ніхто з сусідів один одному не допомагав, намагалися виживати самі. Помирали і дорослі, і малі. В ці роки поширився канібалізм. Навіть в нашому селі були випадки, коли їли один одного, але такі люди жили недовго, тому що самі люди з села їх вбивали. Мені здається, що голод – це та сама війна, де страждають невинні люди, а винні так і не визнають своєї провини. Дуже важко розповідати про те, що пережили.

Записала Н. Галла

КАЗЕРАЦЬКА Ганна Олексіївна

Р. н. невідомий

Поруч з нами жила сім'я Ганли Івана. Він, його дружина, донька Дарка та син Олексій померли вже влітку 1933 року. Коли недостигше жито вже побіліло, вижали, обмолотили, посушили. Напекли з борошна нестиглого жита коржів і наїлися. Вмирили в страшних муках. Через тиждень повернулася їхня донька Марія з міста та й поховала всіх у садочку, бо не мала чим відвезти всіх на кладовище. Нині це місце знаходиться на дні ставка, бо жили вони біля річки Сухий Ягорлик.

Записали вчитель Косівської школи

*Н. В. Бондар,
учні 7–8 класів*

ЛЕБІДЬ Марія Федорівна

1926 р. н.

Під час голодомору померли всі її рідні. Залишилася живою лише вона, бо того дня залишилася ночувати в тітки. Сім'я Данильчуків померла, отруївшись молоком. Людям, які довго голодували та їли, на наш погляд, не придатні для споживання речі, звичайне молоко було отрутою.

Записали вчитель Косівської школи

*Н. В. Бондар,
учні 7–8 класів*

РУСНАК Марія Пилипівна

1926 р. н.

В селі були випадки людоїдства. Біля цвинтаря жила жінка, Ганна (прізвища не пам'ятаю, Наталчина, так її називали в селі). Вона разом із своєю матір'ю та братом вбили і з'їли жінку, що зупинилася в них на ніч переночувати. Наступного разу в їхній хаті залишилися ночувати подорожній, вони замовляли про вбивство. Чоловіка положили спати на лавці під вікном. Брат косою замахнувся на чоловіка та випадково потрапив у вікно. Чоловік прокинувся і втік. Саме він і розповів, що в тій хаті частували його м'ясом, солодкуватим на смак.

Записали вчитель Косівської школи

*Н. В. Бондар,
учні 7–8 класів*

с. КУЯЛЬНИК

АВРОНОВА Галина Федорівна

1923 р. н.

Я народилася в 1923 році. В 1933 році врожай зібрали добрий, але після того, як населення здало його державі, настав голод. Зими в ті роки були суворі. Сім'я мала присадибну ділянку 25 соток. Часто приходили голодуючі люди і просили хліба, проте давати було нічого. Самі не мали чого їсти. У дворі росли фруктові дерева, але їх зрізали. У колгосп здали корову. Врятувало сім'ю те, що поруч знаходився ліс, і звідти ми приносили жолуді, збирали траву, різні коріння. Їли котів і собак. В селі жила бабуся з двома онуками-сиротами. Знайшли у неї глечик з борошном і її записали у куркулі. Таких людей часто відсиляли з села, забирали все, що у них було. Дуже важко було пережити зиму 1933 року.

Весною та влітку почав дозрівати хліб, то я бігала до цього поля і їла колоски. Але багато їсти було не можна, бо той, хто переїдав, вмирав. Хоч мені було 10 років, і я пам'ятаю дуже мало, але приводить до жаху, як ми з матір'ю жили в ті скрутні роки.

Записали учні 9 класу Куяльницької школи

МАРУК Іван Маркович

1929 р. н.

В роки голодомору їли лободу, щавель, цвіт акації. У нас в сім'ї був кінь, але дід його зарізав, щоб було що їсти і врятуватися від голоду. Постраждали не тільки українці, а й молдовани, росіяни, білоруси. Я вважаю, що в цьому не винен російський народ, а винні представники влади. Вони ходили і витрушували все з комор, горщиків, казанів, а людей залишали без нічого. Самі пиячили й вели

огульне життя. Я вважаю, що в смерті мільйонів людей винен Сталін. У 1933 році помер дідусь, який підхопив туберкульоз у в'язниці.

Записали учні 9 класу Куяльницької школи

с. ЛИПЕЦЬКЕ

БУРЛАКА Глафіра [...]

1926 р. н.

Добре пам'ятаю, як ми потерпали від голоду, а взимку ще й від холоду. Спали ми на печі, яка майже не топилася, бо не було чим, а батьки накривали нас, малих, різним одягом, шматтям, щоб ми хоч трохи зігрілись. Хліба не стало до нового року. Ми їли кукурудзяні качани, стебла, лущиння з зерна, сушену соломку та трави, які мама збирала влітку.

Пам'ятаю, що в казанку було багато води, і щось там плавало, а ми намагалися ложками його зловити і з'їсти. Раніше батьки сідали з нами до столу, а в ті голодні роки спочатку їли ми, а потім вже дорослі. А ще в нас була корова, яка давала не так багато молока, бо годувати її теж не було чим, але в кого у дворі була корова, той і вижив. Ми були дуже худі, ноги і руки, як трісочки, а у мамі опухли ноги і живіт. Вона дуже від цього страждала.

Записала учениця 11 класу Липецької школи

Марина Ісаєва

ТІОР Марія Петрівна

1927 р. н.

Голодна смерть ходила по селу. Майже в кожній хаті лежали мертві. Нікому було ховати старих одиноких людей, їх збирали хлопці, стягали на воза та везли за село. Я була тоді малою, але пам'ятаю, як сусідка біла палкою пса, який був нашим улюбленцем. Я почала плакати і просити її відпустити собаку. У вікні сусідчиної хати виглядали обличчя моїх подружок, її доньок, які теж плакали, витираючи очі кулачками. Моя мама почула мій плач і крик, вибігла на вулицю, глянула в ту сторону та й потягла мене додому. Довго вона не могла мені в очі дивитись, бо вчила доглядати тварин, а тут навіть не заступилася. Це вже потім я зрозуміла, що того пса вбивали, щоб з'їсти, бо дуже було голодно.

У тієї сусідки не було своєї домівки, бо вони не були колгоспниками, і все їх майно разом з хатою та худобою конфіскували, а їх всіх вигнали на вулицю в чому вони були вдягнуті, забрали чоловіка. Його більше в селі не бачили. А тітка Маруся, так звали сусідку, зі своїми трьома дітьми оселилася у сестри, яка жила не-

далеко від нас і у якої було своїх шестеро дітей. Так вони й жили, хоча троє діточок з тієї хати, самі менші, голод не пережили, повмирали.

*Записала учениця 11 класу Липецької школи
Марина Ісаєва*

с. ЛЮБОМИРКА

ГЕРАСИМОВИЧ Клавдія Іванівна

1926 р. н.

Про голодомор 1933-го написано чимало. В моїх же спогадах, крім усього, йдеться про певний досвід людей, які в смертельно критичній ситуації, живучи в більшовицькому пеклі, врятували не тільки себе, а й своїх ближніх. І розповідаю я не для того, щоб люди могли скористатися нашим досвідом, якщо не приведе Господь, деś повториться 1933-й рік, а для того, щоб змусити людей повірити в себе і не втрачати цю віру навіть тоді, коли здається, ти вже стоїш однією ногою в могилі. Я розповідаю для того, щоб люди боролись і перемагали. Мільйони жертв тридцять третього стукають мені в серце. У той страшний рік наша родина вижила завдяки батькові.

Комісари і гепоушники, комсомольці і активісти (особливо останні), очма-ніли від більшовицьких обіцянок, шомполами і списками нищпорили по городах, горищах, погребях і забирали усе – від недопеченого хліба в печі до горщика вареної картоплі або пшоняної каші.

Люди чорними, опухлими привидами бродили по сірому селу. Сідали проти вікон советських установ, сподіваючись, що влада над ними зглянеться. Чекали на милостиню, хоч на якусь допомогу. Та дарма. І бідолахи тихо вмирали.

*Записала учениця 8 класу Любомирської школи
Ганна Чорнобай*

с. МАЛА КІНДРАТІВКА

КОЗАЧЕНКО Василь Іванович

1925 р. н.

Від поголовного голоду в наших краях рятувало підприємство, яке виросло напередодні трагедії. Хоча я був дуже малий, все ж таки бачив обличчя голоду: страшне, загрозливе, люте.

Моя мати, Мотря Юхимівна, спекла запашного хліба для цього підприємства. Збиралася виїняти його з печі. Але перед цим взяла здоровенного чавуна з лущинням для свиней. Поставила на підлозі. Саме в цю мить і увійшов до хати чоловік з опухлим обличчям і набряклыми руками. Нічого не кажучи, він при-

пав до чавуна і, хапаючи та пхаючи в рота чорне лушпиння, жадібно дивився на господиню.

– Чоловіче, чоловіче добрий! Я тобі хліба дам! Почекай!

Вона хутенько дістала хлібину, врізала кусень теплого свіжого хліба. Голодний чоловік заходився їсти паляницю.

– На тобі ще склянку молока! – проказала мати.

Попоївши чоловік подякував матері і хотів іти.

– Звідки ж ти, чоловіче? – спитала мати.

– Здалека. Думав, що не дійду вже, впаду від безсилля.

Я був тоді ще малим, але побачив голод 1933 року в образі чоловіка, що завітав до нашої хати.

*Записала учениця 8 класу Петрівської школи
Любов Булгак*

ШВЕЦЬ Леонід Миколайович

1921 р. н.

Я все добре пам'ятаю. Нас у батьків було четверо дітей і старенька бабуса. Корівку з двору забрали, меншенька сестричка померла з голоду, а як помирала, то все бубличка просила. Наші близькі сусіди, у яких було в сім'ї 9 душ, всі померли з голоду. А в інших сусідів батько з матір'ю пішли на роботу, а в скриню замкнули окраєць хліба – останнє, що мали. Старший син, Сергій, якимсь дивом відкрив ту скриню, з'їв крайчик і повісився. Страшно згадувати пережите, але і забувати не маємо права.

*Записала учениця 8 класу Петрівської школи
Любов Булгак*

с. МАЛИЙ ФОНТАН

БЕЛЕГА Євгенія Петрівна

1931 р. н.

Події 1932–1933 років пам'ятає сама, хоча була тоді малою. Частину інформації отримала від батьків, Ставінчук Єфросинії Андріївни (1910 р. н.) та Петра Степановича (1904 р. н.). Євгенія Петрівна каже, що їсти не було зовсім, хоча пшениця вродила непогано. Все що було, позабирали, їли варені шкаралупи від картоплі, робили з листя коржі. Від голоду в лікарні помер її дід, Єрощук Андрій.

*Записали вчитель історії Малофонтанської школи
В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

БОЙКО Софія Семенівна

1926 р. н.

Софія Семенівна розповіла, що під час голодомору жила в місті Бершадь Вінницької області. В Малому Фонтані мешкає сімнадцять років. В сім'ї, крім батька й матері, було двоє дітей. Пригадує, що від голоду помер її дядько, а батька за те, що не здав вчасно реманент, осудили на 6 місяців. Він так і не повернувся. З їхньої хати комсомольці винесли все, що могли, навіть останнє покривало з ліжка, бо сім'я не заплатила «податок».

Багато померло сусідів, мати й старша сестра розпухали з голоду і, аби щось поїсти, збирали бур'ян, листя з дерева, висушували, та робили «хліб», який був чорним на вигляд. Сусід вбив жінку, дітей та з'їв їх. Його потім вбили сусіди. По місту їздила підвода і збирала трупи, звозили їх в загальну яму, де й ховали. Пригадує, що якось їхала підвода, сусідка попросила забрати чоловіка, хоча той ще був живий, бо все одно завтра помре, а невідомо, коли підвода буде їхати ще раз. Деколи з ями вилазили люди, що їх туди кидали ще живими. Родичі їх віддавали, бо не було чим кормити.

Записали вчитель історії Малофонтанської школи

*В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

ЗАМАРАЄВА Поліна Григорівна

1927 р. н.

Пам'ятає, що було дуже важко про кормитися, – їх в сім'ї, крім батька й матері, було четверо дітей. Хоча врожай і був, але все повивозили, тому ходили по полях і збирали зерно, що там лишилося, вибирали качани, що лишилися від кукурудзи (мати працювала конюхом, тож могла принести), – те й варили, додавали трохи половини (щоб було густіше). Під час голоду помер дядько Поліни Григорівни.

Записали вчитель історії Малофонтанської школи

*В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

МІТРОФАНОВА Антоніна Яківна

1927 р. н.

Антоніна Яківна розповіла, що їх родина була великою, – батько з матір'ю та трійко дітей. Вони змогли пережити голод завдяки тому, що батько працював на залізничній дорозі та привозив із Петербурга мішки з хлібом, що там находили на смітниках*. Але від голоду померла її тітка, Остапчук Агрофіна, та двоє її дітей.

* Очевидно, йдеться про запліснявілий хліб, який викидали на смітник.

На краю села жив чоловік, в якого часто ночували люди, що йшли в Котовськ на базар. Якось в нього на подвір'ї знайшли людський череп. Як потім встановила міліція, він вбивав одиноких людей, робив холодець та продавав на базарі.

Записали вчитель історії Малофонтанської школи

*В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

ПАТАЛАНКО Семен Юхимович

1925 р. н.

Розповів, що хоч і був врожай, але весь хліб позабирали. З голоду по селі вми-
рали люди. В сім'ї, крім батька й матері, було троє дітей, але всі вижили. Від голоду
помер дядько, Паталанко Сергій. Щоб щось поїсти, варили кропиву, збирали
листя з дерев, варили щавель, торічну картоплю (в'ялу, гнилу), гнилий буряк.
Розповідає, що вбивали людей в селі (сам не бачив, але говорили сусіди, що циган
вбив своїх родичів, щоб зварити собі поїсти). Деякі їли м'ясо померлих коней.

Записали вчитель історії Малофонтанської школи

*В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

ШИМБАРЬОВА Анна Михайлівна

1927 р. н.

Жінка розповіла, що їм було не дуже важко жити, хоча й недоїдали, але «по-
жувати» завжди щось було, хоча в їх сім'ї, крім батька й матері, було ще четверо
дітей.

Записали вчитель історії Малофонтанської школи

*В. О. Зуєв,
учні 8 класу*

с. МАРДАРІВКА

БОНДАРЧУК Валентина Миколаївна

1922 р. н.

Я народилася в селі Перешори. В 1932 році, коли розпочався голод, мій батько
вже цілих два роки працював в колгоспі. Вимагали, щоб і мати пішла, але у неї
було ще двоє малих дітей, братові було 2 роки, а сестричці 5 літочок. Батько
працював, і бувало, що приносив додому загорнену в матерію якусь сіру кашу.
Вона нам здавалася такою доброю. Їсти не було чого. Мама в макітрі товкла

прадіво* заливала потім його водою, а ми, малі, сиділи на печі і мокали в це диво-їжу коржі з лободи та висівок.

Сусід наш, дядько Семен, прізвище не пам'ятаю, в колгосп працювати не хотів іти. В нього нишпорили на подвір'ї й в клуні у пошуках хліба. Та й на городі знайшли якісь баняки з їжею, забрали їх. А в нього дітей було четверо, старша дочка моя однолітка, плачуть, їсти хочуть. А той, хто забирав харчі, відштовхнув мале дитя, переступив, та й пішов. Потім цей хлопчик по осені та й помер. Я боялася вийти на вулицю, коли його ховали. А дядько Семен на слідуючий день пішов робити до колгоспу, щоб хоча врятувати тих дітей, що zostалися.

Бувало таке, що в колгоспі здохне коняка, та й дозволять її розділити між тими, хто працює. Батько принесе, мама вріже маленькі кусочки, зварить. Батькові більший шматочок. Двері щільно закриває, щоб ніхто не прийшов. А те, що залишилося, ховала під ляду. Я до цих пір, як бачу кришки хліба на полу, згадую малого сусіда. Не дай Боже на ваш вік таке горе.

Записала учениця 11 класу Мардарівської школи

Інна Швець

БУРДЕЙНА Лідія Степанівна

1924 р. н.

Народилася я в Миколаївській області в селі Долинки. В сім'ї було троє дітей, я найстарша. Батько був росіянин, а мати українка. Сім'я жила бідно, батько був в Донецьку на будівництві. В 1931 році отримав травму і повернувся додому. В колгосп пішов радо, бо свого господарства не мав. Все життя вірив, що колгосп – то гарна справа. Був мірошником. Але дома був гарним майстром, як черевики підремонтувати та кому діжку зробити. Поважали його. Коли почався голод 1932 року, його примушували ходити по дворах та шукати, хто що заховав. Батько соромився та сильно переживав, щоб не скривдити особисто нікого. Якось при вилученні запасів у однієї сім'ї він сховав під куфайку вузлик з їжею, а коли залишали двір, то кинув його в сіни.

Траплялось таке, що вранці прийшовши до колгоспної клуні бачив, що хтось вночі через тоненьку шпариночку згортав зерно, він загорнить і нікому не скажить. А сам додому приносити боявся. Їли малай; рідко, але бувало мама приносила кукурудзяну крупу. Мама працювала також в колгоспі. Мама могла вночі піти, насобиранти мерзлого буряка, а батько не ходив.

У мами був брат, який жив на Одещині, дядько Кузьма, то його в 1933 році вбили за нехитрі харчі, які він віз з Одеси додому. А вбив його ж односелець. Так що під час голоду одні втрачали людські якості, а інші – ні.

* Прядиво; тут – насіння коноплі, з якого в такий спосіб готували конопляне молоко (подрібнене або розтерте замочене насіння заливали водою).

МУЗИКАНТ Олександра Максимівна*1923 р. н.*

Я народилася в селі Поплавка, Качурівської сільської ради. Моя сім'я, коли почався голод, так і жила в тому селі. Було два старших брата, Василь та Іван, 1915 та 1917 р. н. Були ще й сестри – 1920, 1926 та 1928 р. н. Батька мого в 1930 р. забрали і вислали до Воркути. Причина була в тому, що ми мали одну корову, 9 овець, пару коней та пару волів. Було також трішки курей та гусей. Мали 6 десятин землі. Сім'я була велика і на землі та по господарству працювали самі, працювали важко. До колгоспу тато вступати не хотів, хоча мама і просила його.

Батька, коли забрали, все з двору вивезли на колгоспний двір, не залишили нам нічого. Як колгосп називався – не пам'ятаю. До нас в хату заселили якусь чужу сім'ю з 11 чоловік, а ми вийшли в кухню і там жили. Зимою наші квартиранти сушили свої речі та й спалили хату. Нас взяла до себе стара сусідка, баба Климиха. Інші трохи боялися, бо ми вважалися куркулі. Старшого брата Василя весною 1933 р. також забрали, мамі не сказали, куди (потім він казав, що відправили їх до Челябінська, на будівництво).

Основною їжею було: терли жолуді, лободу парили, потім робили як коржі, називали їх лободяники. Їли ще сусай. Та польовий горошок, бо в нього солодка картопля. Весною 1933 р. повернувся батько, саме в цей час дві менших сестрички не ходили, лежали опухші від голоду. Шкіра лопала, а пальці на руках світилися. Тоненькі, як соломинка... Батько привіз з собою сухарів. Одну сестру, Тасю, врятував, а Марія померла з голоду. Тато на другий день пішов працювати на залізницю, з ним також пішов і брат Іван. Там вони отримували пайки. Так і вижили. Але в колгосп не пішли.

Бідували дуже ті, хто не йшов в колгосп. Хоч і важко було, але один у одного не крали, і на колгоспне поле нас мати не пускала. Помирало тоді людей багато, могли прямо на дорозі. Але дуже болить те, що врожай у 1932–1933 роках був, але хліб в людей забирали.

ПРИТУЛА Віра Єфимівна*1924 р. н.*

Важко було жити, один одного боялися, ні про що намагалися не говорити. Хліб зародив не поганий, але вимагали від колгоспу здати зерно. Для людей нічого не залишили. З дворів виносили все, що у кого знаходили, навіть квашенину. Навіть птахи в небі не літали, бо їх поїли. Була в нас корова, кормили її очеретом з даху хати. А потім відвели в колгосп. Мати пішла в колгосп працювати. Рідко, але бувало, що приносила молока. На селі не було чути голосів, сміху, але часто можна було побачити, як везуть труни з мертвими. А за ними йдуть 4–5 чоловік і з них також хтось падає. А підвестись вже немає сили. Так і вмирали, де впадуть.

с. МИХАЙЛІВКА

АНДРУСЕНКО Сергій Михайлович

1927 р. н.

Пам'ятаю, як у людей відбирали все. Як до нас прийшли два чоловіки і забрали зерно, вигнали худобу. Мати померла, а ми з сестрою залишилися з батьком. В сусідній оселі померли всі. Їх склали на візок і скинули в загальну могилу. Коли помер наш батько, ми злякалися, що нас теж разом з батьком вивезуть на кладовище, тому ми сховалися, – я під пічку, а сестра під ліжко. Коли забирали батька, сестру помітили і забрали, а я опинився в дитячому будинку.

*Записала Л. Козаченко,
2008 р.*

с. МУРОВАНА

АСАУЛЯК Володимир Павлович

1928 р. н.

В 1933 році, як такого, села Муровано не було*, люди жили по долинам, невеликими хуторками, ми з мамою жили на Нізові, і я добре запам'ятав, як мама прибігла з поля і мені крикнула: «Володька, вилазь на горище і розкидай по ньому фасолю, а то йдуть уповномочені з району і шукають харчі». Я виліз і розкидав по горищі, зробив те, що мені сказали. В цей час в хату зайшли ці уповномочені, забрали у нас декілька мішків зерна і заставили мене, малого, змести ту фасолю, яку також забрали і, хоча мама дуже плакала, ми залишились без нічого.

Як наша сім'я вижила, не знаю до нинішнього часу, мама продавала якісь речі і купляла висівки, з яких робили похлебку, а сусіди наші померли. Пам'ятаю, що в той час нас, малих дітей, лякали, щоб не відходили від хати, тим, що можуть з'їсти. Страшні часи.

*Записав учень 8 класу Мурованської школи
Дмитро Макаров*

* До 1945 р. село називалося Феліксове Перше; нині – с. Мурована у Куяльницькій сільській громаді Подільського району Одеської області.

КОПЕЛЬЧУК Олена Филімонівна

1926 р. н.

Олена Филімонівна пригадала, що в сім'ї Русавського Андрія було троє дітей – два хлопчики з 1927 року і дівчинка. Вони пішли в ліс збирати кору, зілля, ягоди, і їх там зарізав Могильний І. та з'їв. За це його вислали десь у Сибір на 10 років.

Їх сім'я теж ходила збирати кору дерев. Одного разу на них напали якісь хлопці, але їх, дітей, врятувала мати Олі Савенчук. Взяла Олену на плечі, а менших дітей за руки, і втекли. Отакі жахи були.

*Записав учень 8 класу Мурованської школи
Дмитро Макаров*

ШИНДРИК Іван Данилович

1928 р. н.

Голод 1933 року добре запам'ятав, хоч були ми тоді зовсім малі. Селом ходили комуністи, як вони себе називали, із такими залізними прутами і штрикали по городах, чи де хтось не приховав зерно, а якщо знаходили, то грузили на підводи і вивозили в Бірзулу. У нас була велика сім'я, ми мали корову. Їли лободу, сусай, калачики, так і вижили. Батько говорив мені потім, що він ловив на полі зайців і ворон, а хто не міг це робити, то й помирали.

*Записав учень 8 класу Мурованської школи
Дмитро Макаров*

с. НЕСТОЇТА

МАРТИНЮК Олександра Степанівна

1923 р. н.

Жили ми тоді в селі Кошари. В матері нас було троє: я з Дунею та старша сестра Ганна. Мати зранку до ночі працювала в колгоспі, аби щось заробити та нагодувати нас. Ми з Дунею весь час плакали та просили їсти, а сестра Ганна пекла млинці з лободи та нам не давала, бо також дуже хотіла їсти. До нас приходили чужі люди у формі та палицями шпигали підлогу, шукаючи зерно, але в нас його не було. На людей було страшно дивитись: на одних була лише шкіра й скелет, а інші – неймовірно товсті, опухлі від голоду, їхні тіла були майже прозорі, а замість очей – щілини.

Пам'ятаю, як страшна звістка прокотилась селом: в сусідньому селі Миколаївці жили людиїди. З села Миколаївка через село Глубочок проходив шлях до міста Котовськ. Людей, які добирались до міста, почала до себе «гостинно» запрошувати сім'я, що жила на узбіччі Миколаївки, щоб «нагодувати та напоїти». Але після таких «пригощань» ніколи більше подорожніх живими не бачили. Не бачили більше й молоду дівчину, що мала гарну й довгу косу, з села Олексіївка. Лише коса,

яку знайшли в околицях Миколаївки, нагадувала батькам про їхню доньку. Підозрілою здалася господарям, що жили напроти така «гостинність» їх сусідів. Повідомили вони відповідні органи. Міліція, яка прийшла перевірити цих людей, знайшла таємний підвал, заповнений кістками та людськими черепами.

*Записали вчителька Нестоїтської школи
Світлана Михайлівна Лунгул,
учениця Анастасія Ладиженська*

ТАТАРОВ Микола Антонович

1941 р. н.

Мій дід, Татаров Федір Гаврилович, в ті часи був головою колгоспу імені Фрунзе, який розташовувався на території теперішньої Нестоїтської сільської ради. В роки голоду видавав людям по жмені зерна для того, щоб вони могли хоч трішки прохарчуватись. За це був покараний радянською владою, на два роки його відіслали до в'язниці в місто Одесу.

*Записали вчителька Нестоїтської школи
Світлана Михайлівна Лунгул,
учениця Анастасія Ладиженська*

ЦАРАН Ніна Іванівна

1923 р. н.

Неврожайним був 1932 рік на Одещині. Селяни, щоб мати хоч який посівний матеріал на наступний рік, почали приховувати зерно, навіть викопували ями у підлозі будинків і сипали туди зерно. Але активістам, які були озброєні залізними прутами, стукаючи по підлозі, вдавалося знайти схованки. Сумна доля була у тих людей, в яких знаходили приховане зерно: їх відсилали до Сибіру, забирали у них майно, навіть страчували.

В селі настав голод. Багато односельців зовсім не мали що їсти. Вони збирали на полях кукурудзяні рильця, а також кору та листя дерев і їх їли, пекли млинці з лободи, взимку шукали по полях картоплю, яку не зібрали, висувували її і вживали картопляну муку. Голодували не лише люди, а й тварини. Люди їли мертвих коней, собак, котів, ловили пацюків, яких також їли. Я до цих пір пам'ятаю солодкуватий смак конини. Але випадків канібалізму в нашому селі не було. Батьки з дітьми ходили на поле збирати колоски, за що несли відповідальність, адже в СРСР діяв «Закон про п'ять колосків».

*Записали вчителька Нестоїтської школи
Світлана Михайлівна Лунгул,
учениця Анастасія Ладиженська*

ЧЕРНЕГА Ольга Сергіївна

1925 р. н.

Пам'ятаю ті голодні часи. До нас прийшла чужа жінка, залізла на горище й забрала всю кукурудзу, їсти було нічого. Вдома їли макух, але й його було обмаль. Ми з дітьми ходили полями, верболозами, шукаючи бодай якусь рослину, але знаходили лише гіркий сусай (молочай) траву, і збираючи його говорили: «Сусай, сусай, на тобі гірке, дай мені солодке». А ще багато людей виходили в поле, беручи з собою відра, наповнені водою. Шукали нори ховрахів, наливали в них води, злякані тварини вистрибували з нір, а люди їх ловили для того, щоб з'їсти.

*Записали вчителька Нестоїтської школи
Світлана Михайлівна Лунгул,
учениця Анастасія Ладиженська*

с. НОВОСЕЛІВКА

БОНДАРЕНКО Степан Гаврилович

Р. н. невідомий

В колгосп приїжджали уповноважені, вимагали план по хлібозаготівлі, сварили та стукали кулаком по столі. Якщо ми не виконаємо план, то посадять до в'язниці. Гроші селяни не отримували, а на трудовень видавали насіння соняшника, цукор, зерно. Роки 1932–1933-ті для мого рідного села були дуже важкими, голод заходив у кожну хату. Антисанітарні умови спричинили поширення серед населення епідемій дифтерії, тифу, скарлатини. Багато дорослих і дітей в цей період помирало від голоду і хвороб.

*Записав учень 7 класу Новоселівської школи
Сергій Віденко*

СИДОРУК Дмитро Прокопович

1925 р. н.

В сім'ї було 5 дітей, збирали лободу і перемішували її з висівками, випікаючи коржі. Все було дорого, їжу дістати було важко. Була корова, коли отелилася, то пили молоко, але й на нього було покладено план заготівлі. Допомогали сиротам, в селі було багато сиріт, бо дорослі старались дати вперед їсти дітям, а самі не доїдали.

*Записав учень 7 класу Новоселівської школи
Сергій Віденко*

СКАЖЕНЮК Марія Михайлівна

1919 р. н.

Сім'я дуже бідувала, не було що їсти. Ми висохли, з роздутими животами та звислими кінцівками ледве човгали ногами по підлозі, встеленій соломою. Пригадую: мати бідкалася в хаті, батько в задумі сидить: «Чим нагодувати нас, дітей?». Але якось вижили.

Записав учень 7 класу Новоселівської школи

Сергій Віденко

с. ПЕТРІВКА

БРОДЕЦЬКА Віра Павлівна

1925 р. н.

Під час голодомору мені було вісім років. Нас у сім'ї було три сестри. Пам'ятаю, як приходив дід Олекса з залізною «шпичкою» і штрикав нею в землю, чи не закопали бува хліба. Їсти не було що, то ми ходили і збирали цвіт лободи, щоб мама нам матаржаники пекла.

Голод був страшний, люди помирали сім'ями. Одного разу до нашої хати прийшов чоловік їсти просити, потім вийшов і помер біля воріт. Я налякалася страшно. Одне в пам'яті залишилось: постійно дуже хотілось їсти.

Записала учениця 8 класу Петрівської школи

Любов Булгак

с. РОЗАЛІВКА

ГЕРЧИС (СВЕКЛА) Віра Йосипівна

1924 р. н.

Батько мій, Герчис Йосип Норматович, був литовцем. Ще в фінську війну був відправлений з далекої домівки на риття окопів. Коли за указом Леніна земля, на якій проживала сім'я батька, відійшла до Литви і кордон був закритий, батько мій не встиг повернутися на Батьківщину. Молодим хлопцем залишився на чужині без рідних та будь-якого статку. Не будучи громадянином країни, не отримав землі. Деякий час працював у односельчанина Щербини Андрія, який мав свою досить чисельну родину, і в основному займався тим, що скуповував свиней у односельчан, різав та реалізовував їх. Жив зі своєю сім'єю з прибутку. Пізніше його взяв до себе більш заможний односельчанин, Василенко, в якого були землі, худоба, за чим і глядів мій батько. Та в 1919 році господар його чи то злякавшись, що нова влада притягне його до відповідальності за те, що має робітника, чи ще

з якихось причин, повідомив батька, що більше утримувати його не може, і тому краще одружитись, ще й корову йому дав. Тоді мій батько і посватав матір Надію Григорівну, яка проживала з батьками та ще чотирма сестрами в дуже маленькій та убогій хатчині.

Посагу за матір'ю не було, бо ще одна молодша сестра вийшла заміж в сусіднє село, і все, що мало перейти матері, віддали на чужину сестрі. Батько з матір'ю ще певний час поневірялись по чужим людям, які приютювали їх на ніч, так як у батьків у дуже малій хатчині місця не було, де навіть новий ліжак поставити. Батько певний час працював на вугільному складі у Бірзулі, але хати своєї ще не мали. Тоді голова колгоспу, Бойко Степан, а він був людиною доброю, милосердною, вболівав за долю людей, а надто йому підлеглих, запропонував батькові вступити до колгоспу.

Записали учні 8 класу Розалівської школи-садка

ЩЕГЛОВА Клавдія Григорівна

1938 р. н

Батьки мої, Дмитрієва Марія Андріївна, 1909 р. н., та батько, Гуцол Григорій Кирилович, 1912 р. н., одружилися в 1932 році. Мати була (по тим міркам) з невеликої сім'ї Дмитрієвих, Андрія та Марфи, які мали чотирьох дітей: Любу, Маню (матір Клавдії Григорівни), Нелю та Володю, який помер під час голоду 1947 року. Сім'я батька була більш численною. Сім'я Гуцолів, Кирила Пантелійовича та його дружини, Мелани, нараховувала вісім дітей: Миколу, Афанасія, Софію, Марію, Олександра, Євдокію, Івана та Григорія (і ще четверо дітей в ранньому віці померли). І хоч сім'я батька була більшою, за давнім звичаєм молодий привів дружину в батьківський дім, де вони й жили через сні з батьками.

Не всі жителі села одразу прийняли колгоспну систему з початку колективізації. Батько Кирило Пантелійович був церковним старостою, і хоч сім'я не мала статків, підлягав розкулачуванню, бо не вступив до колгоспу як церковнослужитель. Дружина його разом зі старшими дітьми працювала в колгоспі, але тінь батька-старости впала на все сімейство. А ще й син його, Гуцол Микола Кирилович, відмовився вступати до колгоспу, за що був відправлений на виправні роботи разом з Білоусом Макаром, Бурлакою Якимом та Бурлакою Арсенієм, подальша доля яких невідома.

1932 рік нічим не відрізнявся від попередніх років: погодні умови були гарні, перепадало достатньо дощів, урожай восени був зібраний напрочуд багатий. Але влада хотіла, щоб всі люди були рівні, від багатих забрати все, та й і від бідних – останнє те, що було. Сім'я мала на той час 3–4 десятини землі, корову та курей. Сім'ю Кирила Пантелійовича прийшли розкулачувати сільські активісти: Ухожан Ганна Іванівна, Бойко Надія Василівна, Кубик Іван. Вони ходили з хати в хату і

нишпорили скрізь, аби знайти хоч якесь сховане зерно, штрикали дерев'яними палками в бочки з засоленими помідорами та огірками, квашеною капустою, псу-ючи запаси на зиму. Не знайшовши нічого, вигнали сім'ю з хати. Перебувши ніч на вулиці з дітьми, вранці Марія Андріївна, замотавши дітей в сяке-таке ганчір'я попрямувала до головного начальства в Бірзулу. Не пам'ятаю, як його звали, але районний партійний начальник приїхав сам з комісією і, не знайшовши нічого, а побачивши злидні, повернув чисельний сім'ї хатину. Пізніше його теж було репресовано.

Батьки мої одразу по одруженні вступили до колгоспу в 1932 році. Мали 3 десятини землі, пізніше придбали корову та курей. В 1935 році народився їх первісток Сергій, в 1938 році – я, Клавдія, в 1943 році – Микола, і добре пам'ятаємо голодовку 1947 року.

Записали учні 8 класу Розалівської школи

ЩЕРБИНА Надія Андріївна

1916 р. н

У 1929 році розпочалася організація колгоспу в с. Думово (Розалівка). При вступі в колгосп потрібно було здати все майно в колективне володіння. Мій батько, Щербина Андрій, протягом багатьох років відмовлявся від вступу, за що його було восени 1932 року заарештовано і відправлено на виправні роботи.

Зростала я (на фото 1957 рік), на той час в невеликій сім'ї. Дітей було всього п'ятеро, та дві старші сестри Люба і Валентина були одружені і проживали окремими сім'ями. З матір'ю нас залишилося троє. Мені на той час виповнилося 16 років, сестрі Пелагеї (на фото) 13 років, брату Константину – 10.

Після арешту батька нас виселили з будинку, відібравши майно та рештки зібраного врожаю. Деякий час жителі села нас підгодовували і надавали можливість переночувати. Згодом голова колгоспу Бойко Степан, який був милосердною людиною, надав нам притулок, але з умовою, що ми підемо працювати в колгосп. Всім, хто працював в колгоспі, давали щодня їсти з загального котла, голодним залишався лише брат, який працювати не міг, а молоко на нього не давали, так як батьки до колгоспу не вступили і він вже не вважався малою дитиною. Ми з сестрою, самі не доїдаючи, приносили сховану їжу брату.

Працювали в колгоспі зі сходу до заходу, постійно відчували голод. Виснажлива робота і недостатнє харчування призвели до того, що в мене почали пухнути коліна. У матері вже не було надії на те, що я виживу. Але з настанням весни, я, як і всі навколо, почала їсти все, що з'являлося з землі, і так залишилася живою. Батька ми більше не бачили. Брат Костя, який пережив голод, загинув на фронті.

Записали учні 8 класу Розалівської школи-садка

с. СТАНІСЛАВКА

ВОЙТКО Надія Софронівна

1928 р. н.

За весну 1933 року в нашому селі пройшли чотири хлібозаготівлі. Щоб врятувати зерно, тато висипав його на горище. А коли до хати увірвалися, то почали шукати зерно. І знайшли на горищі. Тим часом мати забрала драбину і благала не забирати, бо не буде чим годувати дітей. Закінчилося це тим, що батька забрали і було трохи не розстріляли за приховування від держави зерна. Батька все-таки не розстріляли, бо його врятував знайомий товариш, який працював в органах по хлібозаготівлі.

Моя бабуся розповідала, що багато людей вивозили на північ за невиконання плану хлібозаготівлі. Прибувши туди, люди розгортали сніг руками, робили ямки, щоб сховатися від морозу і не замерзнути. Потім вони рубали дерева, а там, куди їх привезли, було багато лісів, і будували будиночки, де й жили, їсти там не було що, тому їли кору дерев, мишей, навіть померлих тварин, і взагалі все, що можна було їсти. А коли доживали до весни, то йшли в ліс, збирали гриби, коріння, шукали пташині гнізда. Таким чином моя бабуся вижила, а жилося там дуже важко.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

ГАЛАБУРДА Ніна Семенівна

1909 р. н.

В 1933 році мені було 24 роки, була заміжня. Моя дитина померла в голод. Жили бідно, їли коржики з бур'яну та борошна. Батьки їли менше, старалися більше віддати дітям.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

ГЛАДКИЙ Костянтин Степанович

1922 р. н.

[НОТАТКИ ЗАПISУВАЧА]

В сім'ї було троє діток. Сестричка ще маленькою померла в голод. До голоду сім'я була не дуже бідною. В кінці літа 1932 року ще було що їсти, був буряк, морква. Коли почали вилучати зерно, а потім і все, що можна було забрати, батько вночі зарізав корову і м'ясо закопав в землю. І так вони перезимували до весни.

Пам'ятає, як на вулиці здох чийсь кінь. То їх сусід Тарковський Олексій розібрав його, промив і потім їли це м'ясо.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

МАКОГОН Андрій Лук'янович

1925 р. н.

[НОТАТКИ ЗАПISУВАЧА]

Їх в сім'ї було десять чоловік. Андрій Лук'янович був середнім сином. Сім'я була бідною. Пам'ятає, як голодні люди збирали колоски пшениці, залишені на полях, щоб прогодувати себе і своїх дітей. В селі на той час конфіскували продовольчі та посівні фонди, припинялися постачання товарів. Серед населення проводились репресії, особливо серед тих, хто пробував приховати навіть трохи зерна, щоб пережити зиму. Заможних селян розкуркулювали, висилали із села. Бідняків примушували важко працювати на колгоспних полях. Батьки теж працювали на полі, теж збирали колоски, їх теж били... Особливо важко було багатодітній сім'ї навесні. Появилися перші бур'яни – лобода. Менші брат і сестра спухли, померли.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

МАЛЬОВАНА Ніна Федорівна

1928 р. н.

Народилась я в селі Кошарах. В голод смертність була невисокою. Бо в колгоспі варили кашу із кукурудзяної крупи. Батьки зливали юшку, а кашу давали мені їсти. На кожного члена колгоспу давали по літрі каші. За допомогою цього ми й вижили. Смертність була невелика, а якщо й була, то в малозабезпечених сім'ях, де було багато дітей. Але я не пам'ятаю, щоб хтось із знайомих сімей помирав.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

ТОПАЛЬСЬКА Олена Андріївна

1929 р. н.

Батько помер ще до голоду. Мати залишилась з трьохрічною дитиною. Жити було важко без чоловічих рук. Не мали чого їсти, у що вдягнутися. Все зерно забрали більшовики. Мати заховала трохи зерна, та й те знайшли. А її за це тяжко

побили. Найважче було жити ранньої весни 1933 року. Трави ще не було, то вбивали собак, котів і їли.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

ТРЕМБУС Агафія Феодосіївна

1929 р. н.

В нас був батько і працював, тому ми і не померли з голоду. Біда була тим сім'ям, які залишилися без годувальника. З розповіді матері пам'ятаю, що в селі люди голодували, помирали. Від голоду померли Чубар Іван та Олена.

Важко було пережити кінець зими – початок весни 1933 року. Рвали бур'яни, мили, додавали кукурудзяної крупи, жарили коржики і їли. В тих людей, які багато їли бур'яну, пухли животи і ноги. Деякі помирали. Смертність була в бідних сім'ях. В 1932–1933 році розкуркулювали заможних селян. Заможними вважали тих, у кого був коні, воли, корова. Розкуркулили сім'ю Войтків, Маковіїв.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

ШУМЕЙКО Ніна Тихонівна

1925 р. н.

В той рік не було що їсти. Люди пухли і помирали від голоду. Тих людей, які були заможними, розкуркулювали і вивозили з села. Куди – ніхто не знав. Хати продавали на торгах. Вивезли із села Созанського Івана Яковича, Маляновського Трохимовича, Навроцького Іллю.

*Записали вчителька Станіславської школи
В. В. Созанська,
учні*

с. СТАРА КУЛЬНА

БОГАР Сергій Іванович

1923 р. н.

Колективізація, як мені розповідав батько, почалась у 1927–1928 роках. У колгоспи людей примушували йти. Більш багатих людей (куркулів) вислали в Сибір, і вони звідти не повернулись: Стефан Погоній, Федір Кабак, Іван, але прізвища не пам'ятаю. В них забрали все, а самих з невеликими пожитками вислали. Колгоспів

у нас в селі було три: «Ворошилов» – голова Черній Павел Миколайович; «Молдова роши» – голова Мартинович; «Трас ноу» – голова Стеля Моїсей*.

Перед голодом (1931 р.) по селу ходили комуністи-активісти, які казали, що потрібно здати все зерно державі (спочатку усно). Але потім, бачачи, що люди не здають, почали в них відбирати. Пам'ятаю прізвища людей, які збирали зерно: Богар Іван, Берекет Олексій, Кабак Петро, Мошняга Марія. Ламали навіть кам'яні зернотюрки, щоб нічого не мололи. Голод в селі був, і навіть сильний; багато людей померло. Хто помер з сусідів – не пам'ятаю, адже був маленьким. Пам'ятаю, що хотілось дуже їсти, і я завжди шукав їжу (бур'ян, птахів). Мати мене вигодувала тільки тому, що батько був партійним активістом і працював з матір'ю в колгоспі, їм за це давали баланду. А ті, хто не працювали, то не мали чим нагодувати навіть маленьких дітей.

Записали вчитель Старокульнянської школи

О. М. Дерев'янка,

учениця 10 класу Тетяна Битко

ТИМУШ Дар'я Іванівна

1915 р. н.

Колгоспи відкривали у нас в селі у 1928 р. В колгоспи йшли не дуже. З куркулів пам'ятаю тільки одну родину – Андрій Качалюк, він жив у нашому районі. Троє людей ходили й забирали в колгосп все: фураж, пшеницю, тварин, навіть курей. Я пам'ятаю ім'я та прізвище тільки трьох: Мартинович, Приколиба Володимир і Олексій (прізвища не пам'ятаю). Качанюка з сім'єю відправили кудись, їх ніхто більше не бачив.

Голод пам'ятаю добре, адже мені були 17 років. У нас відібрали все: і коня, і кукурудзу, корову, взагалі все, що було. Батька відправили у тюрму на п'ять років, за те, що вкрав для нас небагато кукурудзи. У мене в родині померло два брати і бабуса. Їли бур'ян, ворон, померлих коней (колгоспних), їжаків. Тоді в селі померло дуже багато людей. У сусідів, що пам'ятаю: в Урсатія Луки (6 дітей), в Урсатія Миколи (жінка і двоє дітей). Людей збирали в підводу і ховали в спільну могилу на кладовищі. Хто копав могили і збирав трупи (таких було двоє), отримував в день по кілограму кукурудзи та борошна.

Записали вчитель Старокульнянської школи

О. М. Дерев'янка,

учениця 10 класу Тетяна Битко

ЧЕРНІЙ Євдокія [...]

1918 р. н.

Були засновані у нас в селі колгоспи, їх три. У нашому районі села колгосп називався «Ворошилов». Нас просили перейти в колгосп, але ми з родиною не перейшли. За це нас вигнали з дому восени, забрали усю велику рогату худобу

* Молдовські назви колгоспів: «Молдова рошу» – «Червона Молдова», «Трасеу ноу» – «Новий шлях».

і коня в колгосп, також дуже сильно побили батька. Зимою того ж року нам віддали хату, але в ній вже нічого не було. До голоду ми ще якимось перебивались, а тому і вижили.

Перед голодом ходили по хатах люди і шукали всюди зерно, навіть на городах. Пам'ятаю, як звали людину, яка у нас шукала, – Мардар Микола. Після того, як забрали зерно, почали шукати інші продукти – картоплю, буряк, квасолю та крупи. Після цього почався страшний голод. Багато людей померло. У нас в родині померла сестра, брат та батько, але вижила мати, бабуся та сестра з братом. Їли в голод все що знаходили: їжаків, кору, бур'ян, ворон.

Записали вчитель Старокульнянської школи

О. М. Дерев'янка,

учениця 10 класу Тетяна Битко

с. ФЕДОРІВКА

АНТОНОВА Ольга Максимівна

1928 р. н.

Народилася в Черкаській області, в селі Хлистунівка Городищенського району. Сім'я була великою, але від голоду ніхто не помер. Жили біля залізничної станції, поруч були розташовані заводи (цегельний, цукровий), люди мали роботу, було стужно, але голоду не було.

Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка

Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич

ПІДЛЯРЧУК Лідія Іванівна

1917 р. н.

Дуже тяжко пережили голод. В сім'ї було четверо дітей, мати сама, батька забрала трійка. Наймолодшій Нюсі було два роки. Худюща, тільки живіт поперед. Їли все, що можна було прожувати. З лободи готували мотиржаники (млинці з лободи і дерті). Сім'я мала корову, та її забрали в колгосп. Коли прийшли забирати, мати шепнула нам, щоб ми чіплялися за хвоста та кричали і плакали, може пожалують. Де там, ніхто на нас не звернув уваги.

А ще пам'ятаю, як прийшли активісти забирати зерно, мати наказала мені розсипати квасолю по горищу. Але вони не полінувалися, зібрали все до зернинки.

Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка

Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич

ГРАБОВЕНКО Лідія Вікторівна

1926 р. н.

В період голодомору батьки працювали в колгоспі, це і рятувало. На трудові давали трішки висівки. Цього було мало, але достатньо, аби не померти. Дуже хотілося хліба. Коли було геть сутужно, їли буряк, збирали гриби. Найкраще пам'ятаю те, що дуже мерзли, не було у що вдягнутися.

*Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка
Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич*

КАЧУР Февронія Касіянівна

1911 р. н.

В 1930 році я вийшла заміж. Батьки подарували нам чотири вівці і лоша. Такими господарями себе відчували! Та не надовго, бо незабаром все забрали в колгосп. В колгоспі на працюючих варили сою. Величезний казан заливали водою і засипали соєю. Вода ставала чорною як смола. Виливали, заливали новою. І таке їли. Та що там соя, люди їли навіть дохлу конину, їсти хотілось увесь час. Вийдеш у поле коней поганяти і бур'ян молочайник рвеш і їси.

Попід хати ходили активісти і забирали геть усе. Коли бачили, що дим іде, прибігали і заглядали у піч: чи раптом хліб не печеш. Від голоду в нашій хаті помер свекор, Качур Аріон Омелянович. А в сім'ї Гонзів померло два молодих хлопця. Один впав і більше не піднявся, прямо біля кам'яного хреста (знаходився приблизно нижче школи в районі присадибної ділянки Стоян Галини Ісаківни).

*Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка
Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич*

КИБЕНКО Любов Михайлівна

1921 р. н.

Пам'ятаю, як ходили і забирали зерно і харчові припаси насильно. Люди дуже голодували; взимку шукали під снігом мерзлі буряки, картоплю, шукали нори мишей, забирали звідти зерно. Навесні, коли появлялася лобода, варили її, якщо було лободи вдосталь, то пекли з неї блини, їли також і акацію. Від такої їжі люди пухли і вмирили. Мертвих скидали на підводу і вивозили.

До школи ходила лише один рік – 1932–1933 р. Мати була сліпа і дуже хворіла, не було що їсти, тому в школу я більше не ходила. Пішла на роботу в колгосп.

*Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка
Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич*

СТУПНІЦЬКА Параска Микитівна*1924 р. н.*

Народилася я в селі Дубове Літинського району (нині Жмеринського) Вінницької області. Там перебувала і під час голодомору. В сім'ї було восьмеро дітей. Четверо з них померло від голоду (три брати і сестричка). Сестра просила їсти. Я знайшла картоплину, дала їй, а вона не мала сили донести її до рота. Я кажу їй, мовляв, якщо ти не хочеш, то дай мені. А вона зіжала в руці ту картоплину і хрипить. Коли сестричка померла, однесли її на кладовище, але не було ями, тому тіло покинули просто неба. Брат пішов, забрав її та з'їв.

У вас у всіх були пухші ноги і животи. Люди падали безсилі прямо на вулиці, на дорозі. Ми ходили з палицями, шукали, може яка торбинка чи шматок хліба лежить під тілом.

Тіла померлих збирала спеціальна бригада на підводі і відвозила за село, де скидали у спільну яму. Я бачила, як одна жінка впала біля дороги і не могла поворухнутися. А саме їхала ось ця підвода. Її і погрузили до підводи. А вона проситься: «Покиньте мене, я ще буду жити». Один з чоловіків відповідає: «Буду я знов за тобою їхати». Ось так і скидали в одну яму і мертвих, і напівмертвих. Ті, в кому ще жевріло життя, попорпаються трохи і теж помирають. А весною... Не дай Бог, щоб ви бачили, діти, те що бачила я. Весною люди паслися. Ставали навколішки, рвали траву і їли. А хто не міг руками, хапали ротом. Як ми вижили серед цього страхіття, не знаю.

*Записали учні 8 класу Федорівської школи-садка
Олена Крупська, Сабіна Салімова, Артур Юркевич*

с. БОРЩІ**МОСКВИЧ Василіса Василівна***1922 р. н.*

В 1933 році жила у селі Мережичі*. У батька й матері було четверо дітей. У цьому році зібрали урожай непоганий, але все забрали. Розповідали люди, що пшеницю погрузили на баржі і потопили в Дніпрі, а потім бачили пророслу пшеницю, яка йшла до Черкас. А в Мережичах пшеницю ховали у висохлій криниці. Комуністи засипали зерном криниці у Сіленка, Дудченка, Марчика. В той час крім того, ходили попід хатами і все забирали, прийшли з сокирами – розібрали клуню. Батька в колгосп не прийняли, бо він нічого не мав, тому, що все господарство було дідове. Ходили не тільки по дворах, а й по хатах. Забирали все, що їм подобалось. У нас забрали скатертину зі столу, рядно з лежанки. У скрині лежало материне намисто, їй його подарував хрещений поляк. Поляк був бездітним, і тому намисто, за яке можна купити корову, подарував похресниці. Намисто забрали,

* Імовірно, йдеться про с. Межиріч, нині – у Черкаському районі Черкаської області.

«бо ви ще винні гроші в сільську раду». Мати заховала в піч квасоллю, в горшки – жито. Все знайшли. Остались голі й босі. Батько поїхав на заробітки в Донбас.

Сидимо з матір'ю, голодуємо. Мати пішла в комуну, щоб собі щось заробити поїсти. На роботу її не взяли, тітка дала три картоплини, і вона повернулася назад. За цей час менша сестричка померла. Я поклала її на піч, а матері немає. Сусід зробив труну для дядька, то сестру похоронили разом із ним. А матері немає. Брат Мишко каже: «Я не вмиру, бо вже сніг розтає». Та коли мати знов пішла у пошуках їжі, Мишко помер. Я обмила його, поклала на столі. Повернулася мати, знайшла на горищі дошки, збили труну. Сусід запряг корову, одвезли Мишка на цвинтар.

Коли мати ходила на заробітки, ми сиділи в хаті, чекали, і не виходили, бо не було в чому. У сусіда була одна дитина, їм було трохи легше, то вони інколи заносили нам воду до хати.

ЛЮБАШІВСЬКИЙ РАЙОН (з 2020 р. – ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН)

(Державний архів Одеської області, ф. 8236, оп. 2, спр. 270, 274; оп. 3, спр. 22)

с. АГАФІЇВКА

ВАЩУК (СКОРБА) Ганна Іванівна

1923 р. н.

В батьків, Ващука Івана Петровича та Антосі Йосипівни, було п'ятеро дітей: Микола, Павло, Петро, Дмитро і я, Ганна. Ми жили в селі Календове (Чайківка Врадіївського району). Батько збудував хату, придбав двох коней, свині, корову, курей. Коли була «розкулачка», у нас забрали все і винесли з хати. Батько виривав землянку, в якій ми і жили. Ось тоді почалась голодовка. Не було що їсти. Від голоду в 1933 році померли батько і брат Мітя, їх разом поховали в одній могилі. Могили копали не глибоко, потім знову розкопували. Щоб ховати інших померлих.

А як ми бігали за кінями, що вже мали здохнути! Тільки з того м'яса нам діставалося зовсім мало, бо все село йшло за тим м'ясом. І якщо дістався невеличкий шматочок кінського м'яса, то там на місці ми його і з'їдали. Потім від голоду померли Микола, Павло і Петро. Залишилась я з матір'ю вдвох, переживши і голодомори, і війну, і всі інші біди. Мати померла в 1978 році, а я ще й досі живу на білому світі. Багато людей померло з голоду, дуже багато, всіх і не згадаєш. Скількох людей ось цими руками перетягнула на кладовище, скількох поховала! Це Малаховська Олена, Стемберська Маруся, Хитраж Зіна, Корж Семен, Скорба Тетяна, Селянін Петро, – вони поховані під Чайківкою в Романівці. А Барановська Дуня і Ігнатенко Дуня пішли в поле за какішом та й не вернулись більше. В мене, як пам'ять, збереглася хустинка від матері, якій вже більше 100 років.

*Записали О. А. Чумак,
учні Агафіївської школи*

КОТЮЖИНСЬКИЙ Андрій [...]

Жили ми в селі Пилипівка. Мали двох синів: Миколу 1927 р. н. та Сергія 1930 р. н., які померли з голоду в 1933 році. Ми щодня працювали в колгоспі, щоб отримати шматок хліба. Якось мені пощастило в полі вкрати кілька кілограм зерна, які я заховав у штанину. Дізнавшись про це від сусідів, активісти села прийшли шукати вкрадене. Шпичками «поштурхували» всю хату: підлогу, стіни, стелю, матраци, сіни, горище. Все обшукали, нічого не обминули, та марно. Так з нічим і пішли. А я зерно засипав у рукав сорочки і на горищі заховав на балці, піднявши стріху з очерету. Цього рятівного зерна вистачило сім'ї на тиждень, але,

на жаль, врятувати старших синів нам не вдалося. А на Михайлівці був випадок, коли майже все село вимерло з голоду, з однієї сім'ї залишилась жінка Оляна з трирічною дитиною. Через маленьку дитину жінка не могла ходити на роботу в колгосп, щоб отримати якусь порцію баланди. І коли дитина померла, жінка її зварила і з'їла.

*Записали О. А. Чумак,
учні Агафіївської школи*

СУХОВЕРХОВ Сергій Васильович
1929 р. н.

В мене було ще два брати старших – Віктор і Михайло. Наша мати була вагітна меншою сестричкою, яка народилася 1932 р., пожила кілька місяців і померла, тому що в матері не було молока. Маленьку сестричку поховали серед степу, викопавши невеличку яму, насипали соломи, а труну сплели з різок та прутиків й зробили маленький хрест. Жили ми в землянці, яка мала дві половини, і в одній половині жили мама і я, менший син, а в другій – старший син і батько. В роки голодомору їли різні коріння, шукали гнізда пташок, їли їхні яйця та самих пташок. Лікувалися відварами різних трав. А навесні всі йшли «пасти калачики», їли цвіт акації, пили відвари лікарських рослин. Отак і вижили.

*Записали О. А. Чумак,
учні Агафіївської школи*

с. АГЕЇВКА

СТЕПАНОВА Ксенія Павлівна
1920 р. н.

Мені на той час було 13 років, і я добре пам'ятаю ті страшні часи. Сім'я наша складалася з семи чоловік. До 1932 р. нам жилося непогано. А під час колективізації забрали батька як куркуля і лише в 1987 р. його реабілітували. Пам'ятаю, як заготівельники разом з комнезамівцями ходили з хати в хату і забирали все, аж до стакана квасолі. Як вони шукали! Немов нишпорки всюди лазили. Люди ходили опухлі, голодні. Півсела вимерло. Померли сім'ї Степанових – шість чоловік, Нечайко – шість, Калінчуки – сім чоловік. Сім'я Заторських, Матейків та інші. В селі з'їли всіх собак, котів, ловили ховрашків, їли різні трави.

Наша сім'я, слава Богу, залишилась жива. Бо батько в кінці городу, у глинищі, позаховував у різних місцях зерно – ячмінь та цукрові буряки. Заготівельники не знайшли ці запаси. А мама приносила потрохи зерна до хати, тато в гільзі від снаряду розтирав його на муку. Додавали лободи, цвіту акації, і мама варила лемішку, або пекла плацики та варила буряки. Молодшеньким більш-менш хватало

поїсти, а старший брат Василь ледве не помер з голоду, то його положили до колгоспного ізолятора, там колгосп виділяв харчі для таких, як він, то брат вижив.

Пам'ятаю, як на уроках історії вчитель Подолян, замість того, щоб пояснювати уроки, випитував, де батьки ховають зерно. А ми не розповідали, бо і не знали. Останній раз мама спекла хліб на Михайла у 1932 р. Та якось активісти довідалися, що у нас є буряки, шукали і знайшли. То ми почали хватати ті буряки і їсти, їли із нами і ті ж заготівельники, бо були дуже голодні. Голова колгоспу, Степанов Кирило, був доброю людиною. Щоб підкріпити людей перед збором врожаю 1933 року, він наказав скосяти ділянку поля і зібраним зерном годувати людей. Та коли узнало про це вище керівництво, його засудили, відіслали до Кривого Рогу. Траплялося й людодівство. По дорозі з Агеївки до Кривого Озера на горі жила сім'я Рудів, то розказували, що вони ловили людей і їли їх. Голоду не було від неврожаю, а був голод від того, що все, вирощене у 1932 р., було забрано у селян.

Записав учень 9 класу

О. Банар

с. БОБРИК ПЕРШИЙ; с. БОБРИК ДРУГИЙ

БОГУСЕЄВИЧ Оксана Павлівна

1927 р. н.

Мешкала у с. Янишівка Одеської області

Наша сім'я жила небідно. Проте захворів і помер батько. Залишились ми з матір'ю, я і сестричка Людмила 1932 р. н. Активісти забрали все до останньої крихти, навіть подушки, які потім продавали. Мене догнали в кінці городу біля садка і зняли ботіночки, залишивши босоніж на снігу. Мама працювала на полі, з раннього ранку до пізнього вечора. Ми з сестричкою були у дитячому садку, сестричка дуже плакала, аж поки не померла. Залишившись зі мною удвох, мама, плачучи, залишила хату, все що було в хаті, і пішла зі мною в с. Михалково* Кривоозерського району Миколаївської області, де жили її мати, брати і сестри, які і допомогли нам вижити. А вже потім, в 1951 році, коли я вийшла заміж і повернулася до с. Янишівки, ми викупили свою ж таки хату у колгоспі.

БОГУСЕЄВИЧ Федір Григорович

1926 р. н.

Нас у батьків було четверо, жили заможнo, проте у 1932 р. важко захворів батько і дуже швидко помер. Ми залишилися з матір'ю. Батьки побудували нову гарну хату, працювали не покладаючи рук, хата стояла над дорогою в центрі села, і мамі нічого не залишилось робити, як помінятися на стару хату в долині, біля

* Нині – с. Михалкове у Кривоозерському районі Миколаївської області.

річки, там був добрий город і на річці очерет, яким палили. На городі працювали ми, діти, а мама в полі. Дуже було важко, жили впроголодь, але вижили всі діти. А у батькового брата Панаса було 10 дітей, 9 померло. Залишилась одна донька Ганна.

ДОРОШЕВСЬКА Олена Іванівна

1918 р. н.

Наша сім'я жила біля майданчика (дитячого садка), тому ми бачили, що там часто вмирали діти, особливо немовлята, адже матері від зорі і до зорі працювали на полі, а діти інколи навіть залишались ночувати в майданчику. Одного разу дівчинка Літньовських не прийшла додому декілька днів, стривожена мати прибігала до майданчика, виявилось, що вже декілька днів пройшло з того часу, як дитина пішла додому. Дитину почали шукати, а потім одна з дівчаток, що відвідувала дитячий садок, прийшовши рано, стала пити воду, тоді завідувача дитячим садком Жухевич Юзефа запитала: «Чому ти так рано воду п'єш? Чогось смачненького наїлась?» Вона розповіла, що її мати заманила дівчинку до хати, зарізала її, наварила м'яса, і вони наїлися. Коли пішли до цієї жінки, то знайшли в заростях очерету то голівку, то ручки, то ніжки. Цілий тиждень ходили відшукували частини тіла дитини, складали в коробочку і носили на цвинтар.

Наш город виходив до дороги. Тому ми часто бачили, як везли повну підводу мерців. Мій брат Павло був у бригаді, що збирала по селі трупи, їм за цю роботу давали 1 кг хліба. Павло розповідав, що досить часто бували випадки, коли ще живу людину клали на воза і везли на цвинтар. Пам'ятаю сім'ю Рахліцьких, 10 чоловік, 8 дітей і батьки – вимерли всі. Досить рідко траплялись сім'ї, де ніхто не помер.

РЯБОЩУК (КУШНІР) Ольга Денисівна

1927 р. н.

Нас у батьків було двоє, я і молодша сестра 1930 р. н. Добре пам'ятаю, що в 1932 р. був добрий врожай, проте розпочалася колективізація. Сім'я наша жила небідно. Мали коней пару, воза, сільськогосподарський інвентар. Батькові сказали активісти пригнати коней з возом і інвентарем на тік. Батько вагався, проте йому пригрозили, що зашлють в Сибір. Так батько запряг коней, загрузив підводу зерном і повіз на тік, всі ми дуже плакали, але батько неподалік на попелищі закопав трішки відходів і ходив вночі, щоб трішки принести. Вночі мололи і варили баланду.

А сусіди наші голодали гірше, у них була велика сім'я. Одного разу помітили, що десь ділася їх найменша дівчинка, рідні казали, що вона померла, проте їм не повірили, бо дівчинка ще була досить жвава. А коли почули запах вареного м'яса, то зайшли до хати і побачили жакливе: вбиту дівчинку порубали, м'ясо посолили і склали в казан під лавкою, а частина м'яса варилася на плиті, важко й страшно згадувати.

СТОЦЬКИЙ Микола Григорович*1920 р. н.*

У 1933 р. я допомагав дорослим збирати мерців, які падали, як мухи, де попало. Люди були голодні і пухлі з голоду. Пам'ятаю, одна бабуса не могла вже ходити, кожен день вона приповзала до колгоспної кухні, де давали черпак баланди лиш тим, хто міг працювати, і просила їсти, її звідти гонили, мовляв, немає що їсти і тим, що працюють, поки вона не померла з голоду прямо біля кухні. Коли ми збирали покійників, дехто ще дихав, дехто благав не забирати, адже він ще живий. Всіх збирали на підводу і везли на цвинтар, там скидали до ями, як дохлих тварин на скотомогильнику.

*Записав учень 9 класу**О. Банар***ТАВТОРКІНА Надія Йосипівна***1927 р. н.*

Мені було 7 років, коли почався голод в 1932 р., було дуже важко, їли гнилу картоплю, пасли лободу, жалицю. Весною їли цвіт з акації. Батько ходив міняв рядна та подушки на їжу. Мама працювала в колгоспі, приносила горщик баланди. Я наливала кропиви, різала міленько і все це переварювали, щоб було густіше. Баланда – це суміш дертих різних круп з водичкою. Ще з поля мама приносила скибку хліба і ділила по куснику всім. В хаті була піч, застелена рядном, а на печі лежала хвора бабуса, під нею трохи ячменю, гороху, квасолі. Прийшли активісти, стягнули бабку з печі, уже мертву, геть з рядном. Зерно посипалось, діти почали плакати, а я стала збирати зерно, мене почали бити, активісти забирали все, навіть з печі горщик і жменю каші.

Кожен день по селі їздила довга повозка (бендюг), збирали ще теплих людей, які ще дихали, і без труни, всіх разом до ями кидали. З голоду вмерли троє із нашої сім'ї, залишилась я і сестра, так прожили рік, потім був маленький врожай, добре вродили кабаки, варили кашу і так вижили.

*Записала О. Є. Камінська***НОВІЦЬКА Людмила Іванівна***1922 р. н.*

У пам'яті міцно викарбувались ті страшні події. Сільський активіст з групою приїхав увечері. Забрали все, навіть з нас з сестрою платячка зняли. А наступного дня в школі я побачила доньку активіста в моєму пальто. Коли вчителька спитала, чому в чужому одязі, та відповіла: «А це вже моє». Все, що було в господарстві мого батька, стало чийось. Хоча не розумію й досі, чому розкуркулили саме батька. Що мав, так це недобудовану хату, корівчину, город та жінку і двох дівчаток. Годувальницю забрали: ні крихти в хаті, ні зернини.

Взимку разом з матір'ю діти йшли в поле, збирали залишки сої. Роздлубували лід, знаходили мишачі схованки і обережно вибирали колоски мишію. Ті колоски батько перебирав, а потім молов у ступці. А мати варила з цього криштива кашу. Навесні стало легше. З'явилася кропива, лобода. Варили юшку, пекли «блини». Минуло багато років, а я до цієї пори не їм зеленого борщу. Він нагадує мені голодний тридцять третій...

Наша невелика родина, на щастя, вижила. Влітку вже дали перше зерно. То були хвилювання, тривоги і радощі, які важко передати. Млин ще не робив, зернята мололи в ступці чи на жорнах, але нарешті у хаті було чути запах найсмачнішого продукту – хліба.

Записав Ю. Федорчук

ОЛІЙНИК Галина [...]

1938 р. н.

Мій батько працював у колгоспі, і кожен день він приносив додому жменьку пшенички, мукички та 0,5 л олії. Так, на щастя, ми не знали того страшного голоду, який скошував інші сім'ї, але жахливі картини голодомору затаврувались в моїй пам'яті на все життя. В мене була подруга, яка жила в багатодітній сім'ї. І коли величезна кількість народу вимерла, то управителі вирішили «помилувати» бідних, трудящих селян. Вони дали указ, щоб привезли «картоплі», але ця «картопля» мала вигляд перегною. Адже вона була повністю гнилою, але люди йшли і брали її, щоб вижити. Від неї так несло смородом, що на відстані п'яти метрів їло очі. Сім'я моєї подруги сушила «картоплю» на сонці, потім перетирали її та пекли млинці. Це було огидно, але прагнення жити змушувало їх це їсти.

ЯВОРСЬКА (ЧАБАН) Таїсія Олексіївна

1929 р. н.

В нас була заможна сім'я, в мого дідуса була своя кузня, 30 десятин землі, коні, корова. В 1932 році був багатий урожай, зерно все вивезли, з дому також все забрали. Так звані «активісти» забрали навіть кукурудзу, квасолю, гарбузи. У нас хата була вкрита бляхою, кругом були стоки. В ці стоки батько засипав зерна і замурував. Кожного вечора частинку зерна брали, мололи і варили затірку. В нашій сім'ї було троє дітей: брат і сестри близнюки. На день мама робила нам квачі (в ганчірку замотувала трішки затірки і коли дуже хотілося їсти, ми їх смоктали).

Ми вижили тільки тому, що батько і дідусь поїхали на Каспій, там добували нафту, вони передавали дещо з продуктів і речей. Мама ходила і міняла ці речі на продукти. За це маму, а часом і бабусю садили в «холодну». Одного разу активісти шукали зерно і розвалили піч, забрали останній гарбуз. Мама казала, що в сусідки від голоду померли п'ятеро синів. Вона сама вивезла їх тачкою на кладовище. Легше стало весною, коли появилася лобода, зацвіла акація, із її цвіту пекли коржики. Тоді здавалось, що нічого смачнішого за ці коржі нема. Правда, до цього часу я не переносю запаху акації. Для мене запах акації – запах смерті.

с. ВЕЛИКА ВАСИЛІВКА

ГРИГОРЕНКО Іван Степанович

1925 р. н.

В 1933 році від голоду померла мати, Григоренко Єлизавета.

ДЕМБІЦЬКА Марія Наумівна

1927 р. н.

Від голоду померла бабуса по маминій лінії Телятникова Тетяна Гаврилівна. У батьковій родині з 14 дітей живими залишилося лише 6. Назавжди запам'яталося, як шестирічною дівчинкою з сусідським хлопчиком Петром хоронили його маму, Дорошенко Агафію. Дорослих не було. Всі були в колгоспі на роботі. Удвох, обв'язавши покійну очеретом, за лямки витягли на кладовище. Там маленькими дитячими рученятами вигребли яку могли яму і поховали покійницю. Таким же чином похоронили сусідку, дружину Дубова Гаврила, який помер роком раніше.

Найбільше тоді людей повмирало з голоду на Галанівці. На сьогоднішній день і запитати нема в кого. Місцевих старожилів не залишилось. Пригадую лише імена кількох вдів, чоловіки яких повмирали під час голодомору, – це Мотя, Єлизавета, Устя.

МОРОЗЮК Федосія Никифорівна

1927 р. н.

Важкий був рік 1932. Неврожай, викликаний складними погодними умовами, був відчутний. Але справжнє горе несли з собою активісти з «мітли». Батько Никифор Євдокимович з матір'ю Єлизаветою Юстимівною потайки вночі закопали мішок пшениці під будкою собаки Фріми. Не забарилися і активісти: голова колгоспу Мартинюк Іван Григорович, Солоїда Дем'ян і баба Гася Солоїда. Поки чоловіки шукали зерно, баба Гася почала улесливу розмову зі мною, малою: «Скажи Федосю, а чи є в тата пшеничка?» «Є, бабко Гасю. В собаки під хвостом», – відповіла я. Голос баби Гасі відразу перемінився: «Тю на тебе, дурепо. Придумала ж таке». Так і пішли непрохані гості ні з чим.

Створюючи колгоспи, радянська влада відбирала в селян майже всю землю. Для сім'ї Морозюка Никифора в цьому були і свої переваги. Нашу вчорашню землю, що підступала аж під саму хату, засіяли колгоспним житом. Мати пошила мені та Іванку, меншому братикові, по торбині. Вночі ми, діти, заходили у поле і ножицями зрізали колоски. Дома сушили їх на плиті і терли на саморобних жорнах. Мати змішувала муку з лободою і випікала маторжаники.

Наскільки небезпечні були такі походи, гадати не треба. Колгоспна сторожа впіймала на житньому полі вісімнадцятирічного Ваню Мазуренка (зведеного брата Житкова Василя) і, побивши, кинули до льоху. Страшними були останні години

його життя. Знесиленого, але живого, Ваню до ранку з'їли пацюки. В селі Михайлівка доведена до відчаю Феня (дівоче прізвище Коростій), аби врятувати старшу доньку, зарізала і зварила меншу. Перелякана дитина втекла від матері, так ніколи до неї і не повернулась.

Дещо легше стало жити в 1935 р., в колгоспі на трудодні видали трохи ячменю і кукурудзи. Лободу замінило бурячиння і капуста. Ох, і смачні ж були маторжаники. Назавжди запам'ятала ту урочисту мить, коли тато в присутності всієї сім'ї на клинчики ділив маторжаники. Коли я попросила в тата ще однесенький, він відповів: «Я думаю, тепер можна».

Хто пережив те лихоліття, не забуде його ніколи. Коли я чую нарікання людей, що зараз жити стало тяжко, пригадую мамині слова: «Лише б голоду не було!»

Записав І. А. Кудлач

ШКАРУПА (ШКАРЛУПА) Віра Єфремівна

1928 р. н.

Я була малою дитиною, всього досягнути і запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути. Першим помер батько, Чабан Єфрем Антонович. Тяжко і довго мучився. Весь опух. Лежав, не маючи змоги підвестися. Мати, довідавшись, що активісти з «мітли» хочуть забрати у них єдину корівоньку, швидко, за півціни, продала її. А вже під вечір у двері стукали сільські активісти Солоїда Дем'ян та Колісніченко Артем. Нашвидкоруч сховавши гроші у затулу, побігла відчиняти двері, що ледь витримували удари кованих чобіт. Та де там. Нишпорки швидко знайшли гроші. Забрали все до копійки. Не зупинило їх навіть те, що господар, хрипівши, конав на лаві. Хоронили його через кілька днів на ряднині, бо на труну вже коштів не було. Слідом за батьком померли брати Дмитро і Федір, сестри Тетяна і Онися. Вижили лише мама, я і сестра Катерина.

с. ГВОЗДАВКА ПЕРША

ДЯЧЕНКО Сергій Маркович

1925 р. н.

Весну 1933 р. добре пам'ятаю як найстрашнішу та найтрагічнішу на той час. Батько й мати працювали в колгоспі, був ще брат Павло та сестра Олександра. За цілий день роботи батькам давали по ложці борошна. Так за три дні мої батьки заробляли на маленьку хлібину. До голодомору ми жили добре, в нас була корова, коза, кінь та 10 га землі. Я пам'ятаю, як одного вечора прийшли якісь люди і вимагали від батька податок, він віддав все зерно, а через три дні знову прийшли і забрали козу та корову. А в третій раз прийшли і забрали коня, якого не хотів

віддавати батько, і самого батька. Його відправили в Одесу в тюрму, звідти він не повернувся. Я більше батька не бачив.

Потім настали скрутні часи. Ще приходили уповноважені і забрали навіть останні батькові чоботи, в яких був взутий мій брат Павло. Ми удвох з ним почали самі шукати їжу, це були торічні кісточки від вишень, ми їх били та горішками кормили кволу сестричку. Їли ми лободу, кропиву, ловили ящірок, ховрашків. Весною 1933 р. було чогось багато ящірок, ми їх ловили, пекли на вогнищу. Мати позаду хати викопала яму і закопала там картоплю. Вранці мати давала кожному з нас по картоплині, але надовго картоплі не вистачило. Тому ми, як могли, самотійно шукали їжу, і слава Богу, вижили.

ЄПУР Марія Олександрівна

Р. н. невідомий

Скільки житиму, ніколи не забуду 1932 р. Опухлі селяни лежали безпомічні в хатах. Кожного дня забирали нові трупи. Вozом їхали по селі, збирали і в хатах, і на дорогах трупи, а потім закопували в одну спільну яму. Начальники, обходивши будинки, не залишали селянам ні трохи картоплі, зерна, гороху, – забирали все, навіть худобу. Були випадки, коли батьки вбивали рідних дітей, щоб прогодуватись. Спочатку люди в селі поїли всіх курей та іншу живність, потім перейшли на собак і котів. Біля нас близько кордону з Ясеново жила сім'я, яка їла людей. Ми їли траву різну, мати варила баланду, а коли були приморозки, збирали мерзлу картоплю і пекли млинці з неї.

НАУМЕНКО Ганна Тимофіївна

Р. н. невідомий

Я приносила малесеньке горнятко баланди зі школи, щоб розділити її з хворою матір'ю. Та більше лежала, бо не мала сили піднятися з ліжка. Дякувати Богу, на дворі вже стояла весна. Приносила додому зелені бур'яни, а мати, ледве доповзаючи до плити, готувала з них пляцики. Тільки ми з мамою і залишились. А от моїм старшим братам та сестрі не судилося вижити. Груня, Андрій і Сашко померли. Добре пам'ятаю, як ховали з мамою їх, і як заради мене із останніх сил тягнулася до життя мати. Вночі дуже хотілося води, та й просила матір подати. Та тільки шепотіла: «Не можу, донечко, встати!» І я рачкувала до відра, щоб втамувати спрагу й голод.

Записала В. Васильєва

СТЕПАНЕНКО Марія Никифорівна

Р. н. невідомий

У нашій сім'ї було п'ятеро дітей. Жителі села не хотіли віддавати останню їжу з хати, тому що потрібно було дітей годувати, але це нікого не цікавило. Помер мій брат Василь, у дядька мого померло четверо дітей, дружина і племінник. Моя тітка жила в Грузії, вона сказала, якщо ми не приїдемо до неї, то всі помираємо. Моя мати продала трьох овець, і ми поїхали в Одесу, а звідти на пароході в Грузію. Потім через три роки ми з матір'ю повернулися додому в Україну, де і зараз проживаємо.

с. ГВОЗДАВКА ДРУГА

БУЙВОЛ Єфросинія Михайлівна

Р. н. невідомий

За весну в нашому селі пройшли 4 хлібозаготівлі. Коли в черговий раз прийшли до нас у хату, мати, щоб урятувати залишки зерна, розсипала його на печі, прикрила рядном і покликала нас, п'ятеро дітей, зверху спати. Але коли заготівельники увірвались у хату, ми перелякались, злізли з печі, заховались, а зерно знайшли і забрали.

БУР'ЯН Василь Артемович

1918 р. н.

До 30-х років ми жили порівняно добре, мали хліб, різні продукти, худобу. До нашої хати під'їхала підвода з групою людей, на чолі з уповноваженим по хлібозаготівлі з Любашівки. Забрали все: хліб, худобу, знаряддя праці, навіть залишки мамалиги зі столу. Восени 1932 р. на деревах не було листків, в селі не було ні собак, ні кішок – все з'їли голодуючі. Деякі люди ще мали якісь продукти і ходили в Ясенову на базар продавати, але по дорозі їх убивали. Мої сестри вмерли, і їх віднесли в спільну яму на кладовище. Я врятувався тим, що їв млинці з щавлю й іншого бур'яну.

БУРЛАКА Домініка Фоківна

1913 р. н.

У 1932 р. мені було майже 20 років, і я добре запам'ятала ті страшні часи. Цілий рік не було дощу, і пшениця не вродила, люди не мали що їсти, і вони змушені були їсти все, що знаходили. Я біля печі заховала два мішка пшениці і потроху кормила дітей, але так, щоб ніхто не знав. Вранці я ходила по дрова, а коли поверталась, то діти махали рученятами і просили їсти. Я пам'ятаю, що в селі була

братська могила. Туди зносили людей, які вже майже вмерли. Людям, які носили і кидали в ту могилу трупи, давали по 100 г хліба. Одного чоловіка кидали кілька разів в ту могилу, але він все одно вибирався звідти і вижив.

КІР'ЯК Дарія Карпівна

1917 р. н.

Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. В селі уже все чисто поїдали, ловили мишей і горобців, мурашок і земляних хробаків. Мололи кістки на борошно. Їли різну траву, листя та бруньки, кульбабу, реп'яхи, щавель та кропиву. В селі зникли коти, собаки, коні й худоба. Померлих було дуже багато, їх тіла клали на підводу, яка забирала, щоб поховати, бо в рідних не було на це сил. Хто був сміливішим, йшов на поле красти пшеницю, бо могли за це розстріляти на місці, або забити палицями до смерті.

КОПИЦЯ Василь Прокопович

Р. н. невідомий

На початку 30-х років почалася колективізація, і забрали зерно ніби на посів. 1931 р. був неврожайним. Але помирати почали в 1932 р., у 1933 р. померло 25% населення села. Найродючіша у світі земля була густо вкрита мерцями. До цього голоду держава штовхала село, яке відмовлялося прийняти колгоспну систему. За планом партії наказували вивезти з сіл усе зерно, навіть посіви. Люди не бажали вступати до колгоспів, і тому забирали не лише колгоспне, а й те, що знаходили по хатах у людей, не залишаючи ні зернини. Учні 6 та 7 класу хоронили померлих, із сільради посилали семеро хлопців копати ями, семеро возили, хоронили по 5 чоловік у яму.

Люди їли бур'яни, почалася дизентерія.

КРАСІЛОВСЬКА Марія Лук'янівна

1923 р. н.

Тоді мені було всього 10 років. В сім'ї нас було четверо. Я була найстаршою. Коли вся сім'я поралась біля дому, у двір ввійшли два чоловіки в міліцейській формі. Без дозволу увійшли до будинку і перерили все верх дном, забрали знайдені пожитки і пішли.

Потім всіх чоловіків родини забрали на фронт, а згодом і дівчат, але не на фронт, нас відправили у Ворошилоград, що на Донбасі. Мене з іншими направили ремонтувати квартири, а потім на шахту добувати вугілля. Нам видали спеціальний одяг, і ми почали добувати вугілля кирками, сидячи на колінах. Але забої почали валитися, ми, зігнувшись, тікали звідти.

З Донбасу пішки пішли додому, голодні, ми просили в людей переночувати і дати хоч крихту хліба. Але нас знову піймали і на 5 місяців закрили в Одеській

тюрмі. Ми шили одяг солдатам, а ночували на цементній підлозі в камері. Згодом все закінчилося, але дома було ще гірше: солдати не залишили ні крихти хліба і забрали корову, розстріляли собаку, спалили хату. Цього і ворогу не побажаю.

Записали вчитель Гвоздавської школи

В. М. Левенець,

учні С. Іванова, Я. Ремовська, О. Косюга,

С. Буйвол, Г. Третьякова, О. Кир'єва

МАРЧУК Акуліна [...]

Не маючи що їсти, люди пекли хліб з висівок та домішками трави, варили юшку з бур'яну. Їли бруньки з дерев. У селі зникли коні, вівці, корови, кури і качки, ловили гав та горобців і споживали. Доходило до людодства. Бувало, видобували з-під снігу жолуді і пекли з них щось подібне до хліба, іноді додаючи трохи висівок чи гнилої картоплі.

Я пам'ятаю, що ходили спеціальні бригади від хати до хати. Такі бригади склалися з моїх односельчан, сільради, декількох комсомольців, іноді й декількох учнів. Пригадую, що така бригада прийшла і до моєї домівки. Вони запитали: «Чи маєте зерно?», але ніякого зерна в мене не було. Вони не вірили і шукали в хаті, на горищі, в коморі, виходили надвір і обшукували там все. На горищі виламали сволоки, простукали підлогу в хаті, перетоптали весь двір і сад. Я згадую, що люди були з роздутими животами, навіть діти, всі ходили сині, як наче живі трупи.

ПОПОВА Ганна Терентіївна

Р. н. невідомий

У селі була епідемія малярії. Люди ходили лікуватись до лікаря Абрама Купермана. Туди йшли групами, тримаючись один за одного, щоб хтось не відійшов від групи, бо одиноких вбивали і поїдали. Мої старші брати і сестри померли з голоду, а я з сестрою були найменші, тому нам давали більше їсти. Поїдали все, що можна було, робили коржі з лободи та листя, взимку терли голі качани з кукурудзи, сіяли і їли таке борошно. Село, яке берегло давні традиції, перетворилося на пустку, люди дичавили, їх гнітив страх, добрі звичаї заступила жорстокість та ненависть. Одна сім'я вижила тільки тому, що запрошувала до себе попоїсти, а самі не випускали їх з хати, вбивали і поїдали...

ШТИРБА Варвара Іванівна

Р. н. невідомий

На полі годували колгоспників ріденькою баландою з макухи або дерті, а замість хліба давали маленькі плецики з сої. Восени ще якось трималися люди, поки були картопля, бурячок, а навесні всі попухли, ходил по полю, хитаючись. А хто

падав, то часто вже й не вставав. Поля ж були під наглядом сторожа. Маленькі діти прохали у нього колоски зерна, а коли не давав, то декілька чоловік відволікали, а решта рвали колоски.

*Записали вчитель Гвоздавської школи
В. М. Левенець,
учні С. Іванова, Я. Ремовська, О. Косюга,
С. Буйвол, Г. Третьякова, О. Кир'єва*

с. ІВАНІВКА

БОГАЧЕНКО Надія Степанівна

1922 р.н

Голод 1933 року пам'ятаю дуже добре. Жахливий був час. Люди мерли, як мухи, ми були маленькими, і щоб врятувати нам життя, мати роздала нас бездітним нашим родичам по одному, так ми і вижили. Їли все: баланду, макуху, варили юшку з перемерзлих залишків картоплі, яку знаходили на полі. Випадків людодїства в селі і не пам'ятаю, а собак і кішок їли. Пам'ятаю, мати розповідала, що кликали її недалекої сусіди в гості, зайшла вона в хату, а вони всі пухлі лежать.

БОНДАРЕНКО Ніна Ісаківна

1917 р. н.

Нас у матері було п'ятеро. Я – найстарша. Кожного ранку раненько встану, беру сокиру, торбу та йду у поле, шукаю гнізда мишей. Бувало по три кварта зерна приносила. Перебирали його, мили, товкли, а тоді вже і варили. Менші брати і сестричка пухлі були, але вижили. А вмирало людей дуже багато.

БОРОДАЧУК Олена Яківна

1917 р. н.

У нашому селі Степанівка і в 1932 р., і в 1933 р. були добрі врожаї. А голод був через те, що весь хліб і всі крупи, все, у кого що було, позабирали. Впевнена, що нас спеціально хотіли виморити голодом, бо якщо й не знайшли свого часу якусь жменю зерна у людини і вона пізніше варила його, то комсомольці ходили по хатах і виливали з горщиків те вариво. У нашій сім'ї було сім чоловік: батько, мама і п'ятеро дітей. Першим помер від голоду батько. Ховали його мовчки, без труни, без поминок, без поховальної процесії. Потім помер старший брат і мама, за ними і старша сестра. Вони жаліли молодших, всіляко нас підтримували.

Та не вдалося врятувати від кістлявої руки смерті молодшого братика. Він вже не міг ходити, лежав на травичі і пасся, як пасеться худоба. Так і вмер з травичкою

в ротуку. Залишилася я одна. Мені було дуже страшно. Я й тепер найбільше в світі боюся голоду. Не війни, не грози, не якогось іншого страхіття, а саме голоду. Наші сусіди справа і зліва вимерли, увесь наш куток був суцільною пусткою, я теж була опухла і ледве пересувалася. Удвох з подружкою ми шукали по гарманах*, де завалялась якась зернинка, і збирали одну по одній, несли додому, варили і їли. Ось що голод робив з людьми.

ГНИДЮК Меланія Стефанівна

1927 р. н.

Миші в нірки носили зерно, моя мама ходила по полі і збирала зерно, щоб вижили діти: в сім'ї нас було 9 чоловік. Приносила мама і соломі, ми в ній порпалися і находили зерна пшениці. Весною росла лобода, із неї ми пекли коржики. Дуже багато людей повмирали, їх прямо вивозили на возах в одну могилу. Люди їли людей, була страшна біда. Ніколи це забути не можна. То моліться Богу, щоб цього більше не було! Бережіть кожну крихту хліба!

ДОВГАНЮК Олена Григорівна

Р. н. невідомий

Дуже хотілося їсти мені з братиком Аркадієм та із сестричкою Клавою. Ми все просили у мами і тата хоч кусочок хліба, а мати все сиділа на стільці біля печі і гірко плакала, не відповідаючи на прохання, бо не було що дати їсти ні дітям, ні собі. Незабаром знесли батю, ледь вимовляє слова, опух, не може стати на ноги. Він попрохав у мами хліба, благав, щоб вона знайшла хоч крихту хліба. Мати збрала всі сили, зірвалася з місця і побігла до сусідів з надією, що хтось приховав хліб від представників влади і дасть їм окрайця. Збиваючись з ніг, мати все бігала від одного будинку до іншого, та все марно. Дехто двері зовсім не відкривав, а деякі відкривали, та хліба не було. Під час голодомору померла моя сестричка Клава, а потім братик Аркадій, а ще попереду них помер батю. Залишились лише я з мамою. Влітку ми їли млинці із лободи, збирали гриби, ягоди. Незабаром злягла і мати, а вже через декілька днів вона померла. Мені було одній дуже тяжко виживати в ті страшні дні, це просто диво, що я вижила.

Записала учениця 7 класу А. Довганюк

КУЛЬЧИЦЬКА Клавдія Соловеївна

1917 р. н.

До 1929 р. люди жили непогано. Вільно трудилися, любили землю, плекали її, як свою дитину. До кращого, думалося, йшло. А тоді колективізацію почали, що заганняють в колгоспи, придумали завдання для селян заготовляти хліб державі.

* Тут: тік, на якому молотять хліб спеціальним котком (гарманом) або возячи по снопах воза з вантажем. На Одещині гарманом також називали город, виноградник.

Одне завдання виконали – добавляють. Сезон збиральний закінчився, зерна не стало, а вони ще добавляють. Не виконали заготівлі, – забирали людей, вони зникали невідомо куди. Чи в тюрму, чи висилали. Так натискували чи висилали, якщо не йшли. Отже, люди, котрі в колгосп не йшли, помирали з голоду, ті, що в колгосп пішли, – теж помирали.

КУЦЕЛ (МАРТИНЮК) Ганна Іванівна

1925 р. н.

Мені було сім років, коли мого батька Мартинюка Івана Микитовича почали розкулькурлювати. У батька були коні, косилка, сівалка та плуг, а залишились після всього голі та босі. А наші сусіди Савранчуки Тихон та Параска, аби не вмерти з голоду, зарізали свою доньку Ганю, збожеволіли, зварили холодець і продавали. Батько поїхав до Одеси в пошуках їжі, щоб ми вижили. Ми з мамою ходили в поле, збирали мишоловки (нірки мишей), забирали в них насіння мушійки, зерно, товкли це все, варили і їли. Собак, котів різали і їли. Батько привіз трохи муки, вівсянки, цукру. Так ми, діти, і вижили. А батьки повмирали.

РАКУШНЯК Зінаїда Федорівна

1928 р. н.

Так закрутилося в світі, що від голоду померли мої сестри Параска і Христина, її син Ванько, згодом Дмитро і Федір. А в дворі вже не було ні курки, ні кішки, ні собаки. Все поїли. Здох у колгоспі кінь – труп у скотомогильній ямі розхапали, як вовки голодні. Лісного Мирона забрали в тюрму. Без нього вже померли мати, дочка Галина. В степу лежали просто неба, поки труп вороння не розклювало.

САВРАНЧУК Любова Мойсєївна

1911 р. н.

Стояла серед степу голого хатка. В хатці жили три сестри – Галка, Софія, Параска. А ми грядку пололи. Аж чуємо крик. Тато наш стоїть осторонь, ми були подумали, що може на нас нападають, балачки йшли селом, що ті три сестри ловлять дітей і ріжуть. Пололи грядку далі. Але біжать тато, а в житі крик, дві сестри зав'язали третю сестру мотузкою, у роті стирчить ніж. «Вона нас хотіла зарізати, – пояснили сестри, кричачи, ніби звірі, в яких намагалися забрати здобич, – а ми їй це зробили!» Бігла я і дивилась, що ж буде далі? А сестри потягнули мертве тіло додому. Невдовзі дим повалив із димаря: Софія і Параска варили Галчине м'ясо в печі, щоб самим не померти з голоду.

СТЯГАЙЛО Поліна Олександрівна

1902 р. н.

Причепойда Ганна пішла в Любашівку заміняти хоч кружку крупів для дітей (а їх було четверо: Клава, Катя, Льоня і найменшенька Марійка. А сусідка, стара жінка, яку називали в селі Бабійка, закликала Марійку до своєї хати і зарізала її. Помивши і розклавши в казани, тіло дитини засунула в піч. Голову кинула в старий колодязь. Мати, повернувшись з Любашівки, шукала дитину. Але дівчинки не було. Пізніше люди сказали жінці, що Бабійка з'їла її дитину.

Записала Т. Я. Стягайло

с. КОЗАЧИЙ ЯР

ДЗЮБЕНКО Марія Мойсеївна

Р. н. невідомий

Мого батька звали Скоп Мойсей Борисович. В 1933 р. нашу сім'ю розкуркулили. Батька арештували і вислали. Ми так і не діждались його і не знали, що з ним сталося. Під час розкуркулення місцеві «активісти» забрали у нас все, що було в господарстві: пару коней, підводу, швейну машинку, всі знаряддя праці, корову, курей. Винесли все, що було в хаті. Постягували навіть одяг з дітей. Вигнали з хати маму та п'ятеро малолітніх дітей, не лишивши й окрайця хліба.

СКОПА Явдокія Лук'янівна

1907 р. н.

Літо 1932 р., не можна було назвати неврожайним, хліба були густими, і люди раділи врожаєві. Коли було зібрано врожай, попід хати почали їздити активісти, які забрали не лише зерно, а все їстівне з хати. Селом котився плач і лемент селян, які розуміли, що їх чекає голод. У мене на той час було двоє дітей – дві донечки: Ганнуса 5 років і Маруса 3 роки. Восени ми ще так-сяк перебивалися якимось їдлом: то з лободи млинці пекли, то варили латуру (з кукурудзяної муки і води: на казан води жменька муки) і тому були раді. З приходом зими їжу стало доставати важче: заховані на зиму запаси – кукурудзу, насипану в пляшки і запхану в стріху – знайшли активісти. Явившись до обійстя, активісти щупами обшпирили все, дійшли і до стріхи – забрали три пляшки кукурудзи, зі столу забрали три картоплини, яку принесла бабуса Акуліна дітям, ось тоді я зрозуміла, що вижити буде важко, а може й неможливо.

Коли їсти не було абсолютного нічого, понесла на базар у Волохонське (с. Троїцьке)* платок – виміняла кіло картоплі, розділила на дві неділі. Діти просили їсти, а дати їм не було що. Першою померла Марійка, а через два місяці померла і Ганнуса, поховали їх поряд. Настільки була виснажена голодом, що не було сили піднятися з ліжка, але з хати зуміла виповзти і тут знайшов мене сусід, який жив заможнo. Жалість, яку проявив сусід (хоча на той час ніхто нікого не жалів) і врятувала мене від смерті. Прийшла весна, появились калачики, зацвіла акація, з'явилась надія, що виживу. Я вижила, виростила трьох дітей одна, без чоловіка (чоловік загинув під час Великої вітчизняної війни), але двох донечок, яких втратила через бездушність і черствість чиновників, не можна забути – це був біль всього мого життя. Мені 100 років, а до цих пір боюся залишитись без хліба.

КОСЕНКО Євгенія Яківна

1923 р. н.

Тепер ми живемо, як багачі, все є, було б здоров'я. Коли були малі, – жилося б, та дуже важко було, а тепер – жити, та вже ніколи. Страшно і тяжко згадувати той 1933 р., мені на той час було 10 років. В сім'ї було нас четверо дітей, мама і тато. Добре пам'ятаю страшну картину, як люди (діти і дорослі) пухли з голоду, не мали що їсти, дуже худючі, знесилені і голодні падали по дорозі і помирали. Лежали по канавах по декілька днів, хто міг – хоронили без труни, просто кидали в яму. А хто не міг, не мав сили поховати тіло своїх рідних, так вони і лежали, але потім їх кидали в яму і загортали.

Пам'ятаю, що весною їли лободу, якіш і калачики, мама варила зерна кукурудзи в казані і так і їли, а якщо на дні пригорить, то аж билися між собою, бо то було найсмачніше. Старшій сестрі на той час було 15 років, жила вона в м. Первомайськ у тітки, а працювала в одних людей, доглядала за малою дитиною. Одного разу приїхала вона додому і привезла в торбинці трохи муки і ще дещо, що їй дали, то ми дуже раділи, бо їсти дуже хотілось. Також пам'ятаю, була весна, голод всіх знесилив, а в нашому селі жили люди, в яких була дівчинка років 11, біленька та дуже гарна, приходила гратися з нами, а потім її не було видно, пройшов час, а її так і не знайшли. Розповідали, що вона з голоду попухла, чи померла, чи її з'їли. Дуже страшно про це згадувати і не віриться, що таке могло трапитись. Не дай Бог пережити таке моїм внукам чи правнукам. Не доведи, Господи, до такого горя!

Записала О. С. Дарієнко

* Нині – с. Троїцьке у Любашівській селищній громаді Подільського району Одеської області.

ЦИМБАЛЮК Ганна Артемівна

1928 р. н.

Жили ми недалеко від степу, мені було 5 років, наскільки пам'ятаю, прийшли під вечір «колупаї» (як називали в народі), колупали в печі, підлогу, стіни, що знайшли – забирали, один в хаті, інший курей, свиней – все, що було, забирали. Вигнали нас на двір, забрали навіть одяг. З голоду померли батьки, коли стали сиротами, нам давали з колгоспу дещо перекусити. Був випадок, коли залишився клунок муки, та й і той викрали з під голови вночі. Їли все, що могли: лободу, бур'ян. Палили комишем. Люди валялись по дорозі опухлі, їх збирали і всіх разом закидали землею. Іноді натрапили на місце, а з-під землі стирчить рука, нога. Жахливо!

Записав Є. Плошник

ГОЛОВАЧЕНКО (ГОЛОВАТЧЕНКО) Віра Артемівна

1922 р. н.

В ту осінь жито вродило чудово, але все забрали «колупаї». З цього пухли перш за все діти, навіть дорослі. Моя сестра теж розпухла, але вижила, хоча надії вже не було. Сестра була мала, ледь-ледь виступила озимина, а вона ходила й їла. Пам'ятаю, на фермі здихали коні, а люди їх їли. Їли кішок, собак, мишей. На зиму збирали бур'ян, не було такого, щоб на дорозі валявся штурпачок, чи на городі був бур'янчик, все рвали, лиш би вижити. Краще, щоб такого більше ніколи не повторювалось!

Записав Є. Плошник

ПОЛОЗНЮК Єлизавета Артемівна

1917 р. н.

1932 рік. Вже наближалась до завершення колективізація. Багатьох заможних селян нашого села було виселено до Сибіру та північних областей країни, хоч «розкуркулювання» ще тривало. В селі проживала заможна родина Єпурів, яка мала корови, коні, плуг, та прийшли активісти і забрали все, на подвір'ї плакав господар, а в хаті побивалася в горі його дружина з дев'ятьма дітьми, знаючи, що їх чекає голодна смерть. Ходили слухи, що їх вивезли до Сибіру, а дев'ятеро дітей помирали один за одним. Спочатку вони ходили попід хати, але людям самим не було що їсти. Так не стало всієї родини Єпурів, залишився тільки пустир за селом, де вони жили, люди його так і звуть: Єпурський.

Мені під час голодомору було 15 років. Мати зібрала з городу картоплю, буряк, квасолю, та й в колгоспі дещо вродило. Та біда була в тому, що по хатах ходили у шкірянках представники з області, з району разом з нашими активістами і збирали з хат все, видирали буквально з наших ротів картоплю, кусок хліба та інше. Втаїти від них нічого не можна було. Заховала мати у печі глечик пшениці, – знайшли, забрали, а піч розвалили, залишились ми на зиму і без хліба, і без

печі. Щоб хоч якось прожити, батько пішов на заробітки до міста, але й там селянин не міг заробити. З дому мати винесла все, що могло становити цінність, – обміняла на продукти.

У селі не стало собак, котів, горобців, ворон, – все поїли люди. Було таке, що здихали в колгоспі коні, то кому попаде хоч шматок тої конини, – це була велика розкіш. Я з меншою сестрою ходили на поле, збирали мерзлу картоплю, але й за неї можна було отримати нагайкою по спині. Весною спасав сухий бур'ян, потовчений на муку, пізніше зацвітала акація, зеленіла лобода, оце було наше їдло. Зараз діти живуть і все мають, ще й батьків не шанують. Не знають діти ціну хліба. Дай Боже, щоб вони ніколи не пережили такого лиха, як ми. До цих пір, як бачу хліб на землі, очі наповнюються слізьми: якби цей шматок в 33-му – можливо б і не помер мій молодший братик та ще тисячі таких, як він!

*Записав учень Катеринівської школи
Є. Ватаг*

с. КРИЧУНОВЕ

ШАЙТАН (БАДЮК) Поліна Миронівна

1911 р. н.

Я народилася у сім'ї заможних селян. Була у Бадюків своя земля, воли, коні, корови, роботяща сім'я працювала від зорі до зорі. Нас розкуркулили, забравши все, зароблене важкою працею, мозолистими руками. Слава Богові, не вислали до далекого Сибіру, тож залишились живі. Але страшний-страшний 1933-й пройшовся таки косою смерті по родині. Померли з голоду бабуся Катерина, брати Микита та Артем. З боєм згадується, як активісти забирали хліб, усі продукти, навіть сукні та одяг поздирали з них.

Їли лободу, кропиву, паслись, як худоба. Зварена латура була смачнішою понад усе. Якби не брат Югин, якому завдяки підробленій довідці вдалось виїхати на Донбас, то сім'я загинула б уся. Югин прислав посилки, а дядько, який проживав у сусідньому селі, приносив трохи зерна пшениці та вівса.

*Записала вчителька Кричунівської школи
С. Полуденко*

с. КРИЧУНОВЕ

ПІЩАНЕЦЬКА Дарія Іванівна

1922 р. н.

Моєму двоюрідному братові Піщанецькому Андрію в 1933 р. було 17 років, від голоду він був зовсім знесилений, лежав на призьбі під хатою і життя ніби покидало його. В ті страшні роки по селі їздив чоловік на підводі і звозив у братську могилу померлих, звали того чоловіка Фільоня Лебеденко. Братська могила була викопана на кладовищі, як довга траншея і, по мірі наповнення трупами, засипалася. Приїхав Фільоня по Андрія, а Андрій просить його, щоб він його не забирав на кладовище, бо він ще ж живий. Але Фільоня сказав, що до завтра він все одно помре, чого ж йому по два рази їздити. Забрав хлопця на підводу та й викинув у траншею на кладовищі. Та не дуже засипав. Андрій вночі вибрався з-під трупів та й приповз додому і прожив майже до 80 років.

Мати моя, Піщанецька Тетяна, народила в 1933 р. хлопчика Якова. Через півроку дитина померла, бо у матері не було молока і кормити його було нічим. Мати ходила працювати в колгосп, там працюючим давали щось поїсти, вона захворіла від голоду та непосильної праці і померла. Ми, троє дітей, лишилися з батьком, який всіма силами намагався нас прокормити, щоб не помирали.

Страшна трагедія відбулася в сім'ї моєї подруги дитинства Мороз Катерини. Їхній батько був засуджений і знаходився в м. Ананьїв під арештом. В їхній сім'ї було чотири донечки, Келя – 1920 р. н., Катерина – 1922 р. н. та дві менші – 1924, 1926 рр. н. Мати поїхала дізнатися про долю батька, а діти залишилися самі вдома. Найстарша дівчинка убила сестру 1924 р. н., варила її, їла сама і кормила молодших. Коли мама повернулась, то застала тільки кістки. Все життя Катерина страждала від цих спогадів, вона не їла м'ясо сестри, і Келя її біла за це.

Записала Л. В. Ганченко

с.мт ЛЮБАШІВКА

АЛБУЛ Микола Петрович

Р. н. невідомий

В тяжкі голодні роки колгоспна комора була місцем, де видавали по черпаку каші. І хоч у повному розумінні слова назвати її кашею не можна було, усім вона здавалась надзвичайно смачною. Мені було всього чотири роки у післявоєнний 1947 р. Може, я нічого й не запам'ятав би, якби не відчуття постійного голоду. Жив я на с. Миколаївці у Любашівці, де був колгосп імені Хрущова. Так от, напроти нашого помешкання дислокувалась тяглова сила – коні та воли. Головував тоді Петро Тимофійович Колісніченко. Ми дуже у 1947-му голодували. Якось,

коли я стояв біля конюшні, голова запитав: «Їсти хочеш?», я тільки кивнув головою. Він олівцем на папірці щось написав, і я побіг до матері. Вона прочитала й каже, що голова макухи виписав. Одержавши її, змочила у воді, лушпиння сплило. Залишилась гурда. Мати десь дістала пригоршню житнього борошна й наварилла вареників з тією гурдою. Вони здавались найсмачнішими в світі. Я й досі пам'ятаю той смак.

Минали роки, але ми з мамою дуже часто повертались до цієї теми. А ще вона розповідала мені про голодомор 1932–1933 рр. У маминій родині було одинадцять дітей. Її батько Кузьма Миколайович був бригадиром рілньничої бригади. Якось у нього на току знайшли трішки порослого зерна. Батько, а мій дід, знав, що добром це не закінчиться. І вночі таки по нього прийшли, й через декілька днів у клубі судила горезвісна «трійка», вирок був страшний – розстріл. З тих пір він як у воду впав. Ніхто з нас не знає, де його могила. Без господаря голод розкошував у домі. Покійників було по три на ніч, вже й сліз не вистачало на оплакування. Вижили тільки бабуса й моя мати. Вона збирала все, що могло бути їстівним: клей з дерев, кісточки з вишень. Вбрана була у сукню з домотканого полотна, а більше нічого не було, а ще одні кістки та шкіра й великий живіт від води, без волосся на голові. Та ще й воші заїдали. Люди втрачали розум, навіть до людюїства доходило.

Записав Ю. Федорчук

БАЖЕНОВА Клавдія Венедиктівна

1925 р. н.

Жили в с. Перейма Балтського району. Сім'я складалася з п'яти чоловік, і всі вижили. Мати робила в лікбезі, а батько – в колгоспі. Я пам'ятаю, що на той час були сильні дощі, і ми рвали бур'яни (накривались клейонкою, щоб не змочитись). Батьки боялись, щоб нас не вкрали і не з'їли, бо в нашому селі був такий випадок. Я вважаю, що голод був через погану погоду і, відповідно, поганий врожай.

БЕЗТАКОВ Павло Микитович

1927 р. н.

В сім'ї було шестеро дітей. Скільки я пережив! Збирали буряки. Ловили їжаків, обсмажували їх і їли. Здавалося, нічого смачнішого не їв ніколи. Ловили ховрахів, розривали їхні нори, забирали зерно, заготовлене тваринами. Ходили по ріллі, збирали перемерзлу картоплю, добавляли бур'яни і мама робила гогацики. Старші поїхали на Донбас, де працювали і отримували пайок. Дуже страшно було бачити опухлих людей на вулиці. Здавалося, що іде повна людина, а на наступний день знаходять її труп – на ходу померла. Хоронили без трун. Виривали яму, клали туди людину, прикладали зверху дошками і засипали. Щоб ніхто і ніколи не пережив те, що пережив наш народ.

Записала Г. К. Лісніченко

БОГУСЕВИЧ Ніна Пилипівна

1918 р. н.

Я народилася на хуторі Дмитрівський при долині села Демидово, нині мешкаю в смт Любашівка, вул. пров. Мічуріна, 2/2. Про Голодомор 1930-х років пам'ятаю, як сушню з яблук ховала під подушкою, але прийшли комсомольці, знайшли, забрали і варили узвар у сусіда. Від голоду на хуторі померли Максим Заболотний, 1861 р. н., і Софія Заболотна, 1863 р. н.

БОЙКО Варвара Устимівна

1937 р. н.

Це були важкі часи. Їсти було нічого. Тому їли все, що бачили і могли дістати. Їли траву «калачики», ловили горобців, які залітали у сіни, їли собак, пекли їжаків. Іноді вдавалося сховати у торбинці трішки фасольки десь у печі, а то, бувало, прийдуть з довгими шпичцями та штурхають у кожен куточок та у сіно – і знаходили та відбирали ту останню фасольку. Також, іноді, у полі вдавалося знайти колоски, – це було порятунком. А якось бабусин батько, Устим, зарізав теля, бо нічим було його годувати, засолив у бочці, а потім сховав за лежук (комін). Та якось до нас прийшли «провіряючи», але ніхто з сусідів не хотів лізти на комін, щоб перевірити, чи не сховали там щось. Та дядько Горивон сказав: «Я полізу». Він виліз подивився-подивився і зробив вигляд, ніби нічого не помітив, тай каже: «Ні, нічого тут немає, ні-ні, нічого не видно, тут геть усе підмечено». І зліз. Отож, люди раділи за кожну зернину, яку мали. Вони голодували, а там на складах, під охроною, цілими пудами гнив хліб...

*Записала учениця 10 класу
Юлія Мостова*

ВАСИЛЮК Ганна Семенівна

1929 р. н.

Під час голоду 1932–1933 рр. наша сім'я проживала в селищі Любашівка. Сім'я складалася з трьох дітей і тата з мамою. Батька звали Глинський Семен Федотович, мати – Глинська (Ковальчук) Анастасія Фадеївна. Жити в той час було дуже важко. В багатьох сімей забирали все майно. Мій батько без заперечень віддав до колгоспу свою скотину: корівку і коня. Його у 1932 р. засудили на два роки. І засудили його за те, що сховав мішок зерна під грубою для своєї сім'ї. А в той час це заборонялося. Наш будинок відібрали. Ми були змушені жити на найманій квартирі. Діти (я і мої братики) залишилися зі своєю матір'ю в холоді, голоді і бідності. Мати, залишаючи мене і братиків, ходила в пошуках їжі. Їжа у нас була така: лобода, картопля померзла, що залишилась після збирання і переорювання, і какіш.

У будинках розводилися пацюки, які пооб'їдали нам, малим дітям, пальчики на руках і ногах. Менший братик Борис, який народився в 1932 р., не вижив і помер із голоду в 1933 р. Старший братик Микола (1925 р. н.) пішов від нас, щоб знайти щось поїсти і щоб нам з матір'ю було легше жити. Через декілька місяців він повернувся додому знесилений і опухлий від голоду і вмер. Похоронити їх не було за що, тому лежать вони у братській могилі. Після смерті братів залишились я і мати. Ми вирішили піти до бабусі в село Заплази. Не дійшовши до половини дороги, мати не змогла йти далі, бо у неї попухли ноги. По дорозі саме в той час йшла жінка гарно одягнена і дала кусочок коржа. Цей кусочок і підняв мою маму на ноги. У бабки ми застали ту ж саму трагедію. Трішечки з нами поговоривши, бабушка померла. Не хоронячи її, ми з мамою повернулись додому.

У серпні 1933 р., будучи маленькою, я ходила у поле щоб зірвати трішечки колосків. Мати дуже хвилювалася за мене, бо тоді за кожен зірваний колосок засуджували на два роки тюремного ув'язнення. Під час жнив 1933 р. мати працювала на елеваторі. І життя наше трішечки покращилось, тому що мама із елеватора могла принести жменьку зерна, з якого ми навіть варили куліш.

ГАЛІБОРЩ Єфросинія Дем'янівна

Р. н. невідомий

Проживала я у 1932 р. в м. Батумі зі своєю сестрою Марфою. Інші родичі (батько, мати і сестри) жили в селі Яновка на Одещині. Коли одна з сестер захворіла (Катерина), ми приїхали з Батумі, щоб їй допомогти. Але в неї все забрали: пшеницю, кукурудзу, корову з телям і все, що було. Вилікувавши Катерину, ми всі троє пішли на роботу в колгосп. Нам давали на день по 200 г хліба і 100 г масла в неділю. Якщо хтось візьме пшеницю без дозволу в колгоспі, його судили, могли вбити, вбивали дуже часто, бо в кожній сім'ї було до 10 дітей. І ці діти, як і інші, хотіли їсти. Або садили на потяг і відвозили в Сибір.

Діти пухли з голоду, могли по неділям не їсти, взимку багато повмирало. Якщо на вулиці було літо, то ми їли якіш, збирали клей з дерев і завертали у вишневий листок і їли. Одним словом їли, що бачили, тільки щоб як-небудь прожити ці страшні роки. Було тоді й таке, що їли своїх дітей, тільки йшли з села куди-небудь, щоб це село і люди не нагадували їм, що сталося з їхніми дітьми. Коли ввечері Катерина поверталась з роботи, вкрала трохи зерна, щоб повечеряти. Приходили додому, розтирали пшеницю пляшкою і пекли коржі, добавляли висівки. Або пекли без пшениці та висівки. Якось батько ввечері, чи навіть була вже глибока ніч, назбирав мішок кукурудзи і сховав на горіщі, щоб якщо хтось шукатиме, не змогли знайти. І цьому він хвалився своїй двоюрідній сестрі, а сестра пішла і розказала в колгосп. Там покарали і її, і мене за те, що [батько] сховав від колгоспу мішок кукурудзи.

Записала М. Галіборщ

ГАРБУЗ Марфа Григорівна

1925 р. н.

У нашій сім'ї було троє дітей. Я була меншою. Страшні спогади за ті часи, їжі не було. Влада забирала у нас все. Ми їли кормові буряки, які збирали в полі. У свої 8 років я працювала в колгоспі: перевівала зерно у коморі, там нас замикали. Ми побачили, що у мішках зберігалась макуха, сильно попсована мишами. Я набирала по жмені цієї макухи в штани, і вдома варили її. Сестри теж працювали в колгоспі, їм давали за роботу по мисці кулішу у день. Вони приносили його додому, де мама кришила в нього лободу і так ми кормилися. Виручала нас корова. Але коли не стало зовсім що їсти, а корову чим кормити, мама повела її в село Троїцьке на базар і обміняла на три пуди кукурудзи. Чула також, що у нас в Любашівці було і людодівство.

Записав К. Рябенко

ГАШУК Антоніна Павлівна

1921 р. н.

На той час проживали в Кіровоградській області*. Добре пам'ятаю голодомор. В 1933 р. помер батько, мати залишилася з дітьми. Їли траву, листя з дерев, фрукти. Варили баланду з бур'яну, притрушували висівками з проса. В сім'ї вижили всі.

ГИБЕЦЬ Віра Трохимівна

1924 р. н.

Батько помер, коли мені було 2 роки. Мати залишилася з трьома дітьми. Я була найменшою в сім'ї. Я добре пам'ятаю 1933 рік. Мати робила в колгоспі за тарілочку латури з кукурудзи. Вибилася з сил і захворіла. Вся була пухла і діти попухли. Уповноважені забирали все з хати, всі продукти, корову забрали, навіть 2 яйця з вікна. За заховану кукурудзу хотіли маму навіть засудити. Їсти не було що, тому їли лободу, збирали мерзлу картоплю. Мати не витримала, шкіра потріскала на ногах і в 1933-му померла від голоду (влітку на шаровці** впала і померла). Це було перед жнивими, просила мене хоч вишеньки їй знайти та принести. Мене забрали в яслі, а старша сестра працювала в полі. Жила після смерті матері з сестрою і братом, з їх сім'ями. Братова жінка ображала мене. В 1944 р. мобілізували на роботу на Донбас, завод ім. Кірова.

* Кіровоградську область утворено в січні 1939 р.

** Тобто, під час шарування, розпушування ґрунту.

ГІЛКА Наталя Андріївна

1924 р. н.

Жили в с. Сирове. Я жила з батьками і сестрою. Під час голодомору вижив батько, а мати померла від голоду в 1933 році. Після смерті матері батько повернувся з Одеси (там він працював до голодомору) і жив з нами. Рвали лободу, варили її, пекли коржики, аби що-небудь з'їсти і не вмерти.

ГЛАДКА Валентина Петрівна

1923 р. н.

Мені було 10 років, коли почався цей страшний період. Якось одного разу я разом з сім'єю пішли на кладовище під час провід. Біля тих могил, де були поховані наші родичі, була вирита величезна яма, але для чого – ми не знали і поцікавились у людей, які були поблизу. Вони сказали, що зараз мають привезти з в'язниці людей, які там померли. І тут приїхали возні з ув'язненими, віз був повний людей, вони були мертві. Ці люди були хто в легкій сорочці, хто без сорочки, хто в білизні, але найбільш мене вразила гарна жінка років за 40, з довгим чорним волоссям, вона теж лежала на тому возі. Потім возні наказали людям, які зібралися біля цієї ями, кидати мертвих ув'язнених, але вони відмовились. Тоді ці ж возні пішли по кладовищу шукати чоловіків. І тут прийшли чоловіки (а віз стояв близько біля ями), перевернули віз і люди попадали в цю яму, як дручки. Це була братська могила. Цей епізод і досі в мене перед очима.

Їли ми все: щавель, цвіт акації, какіш, дикий часник, листя з вишень. Ловили горобців, гав, собак, але собаки теж були дуже худі, тому сильно ними наїстись було неможливо. Люди вимирали, як мухи. Одного разу я ходила за коровою, а збиралися вони біля церкви, і поки не було череди, я вирішила піти назустріч. Ідучи, я побачила мертвого чоловіка, який лежав, скрутившись, біля дороги. Злякавшись, я побігла назад. Неподалік від нас жила сім'я Будяченків (Володя та Маня), у них було семеро дітей, але від голоду вони повмирали, залилось тільки троє. Також одного разу зник сусідський хлопчик Ванюша, так ніхто і не дізнався куди. Люди зникали безвісти. А на базарі тоді продавали холодець, казали, що він зроблений з людей, і в ньому можна було побачити дитячі пальчики.

Люди пухли з голоду, ходили з величезними животами. Наша сім'я тримала корову, тому нам було легше. Ми пили молоко, яке мати ділила на всіх членів родини. Вдень корова була на вулиці або в сараї, а вночі її забирали до хати, бо могли вкрасти і з'їсти. В той час діти ходили до школи. Я ходила в першу школу в третій клас. В школі нас годували: клали череп'яні мисочки і насипали по 1–1,5 ополоники кулішу. Одного разу восени люди збирали пшеницю в копи. Але на наступний день пішов дощ, і пшениця поросла. Школярі вимушені були іти на поле і розбирати ті копи пшениці.

Записала учениця 10 класу К. Сакал

ГНИДЮК Серафима Карпівна

Р. н. невідомий

Сім'я мешкала у селі Майорському Любашівського району. Голод 1933-го залишив болючу відмітину на собі. Того року, знесилений недоїданнями, помер батько. Він довго хворів, а голод просто довершив справу. Нашим колгоспом керувала дуже душевна людина. Він буквально з-під поли виділяв односельцям висівку, аби лиш вижили. Знав, що районне начальство йому цього не пробачить. Так пережили найстрашнішу зиму і весну. Ледь дотягли до літа. А коли достигли перші колоски пшениці нового посіву, голова колгоспу, а це був Кирило Степанов, дозволив людям викосити й обмолотити по клаптику поля. Звісно ж, наступного дня його забрали в район. Не захотіли люди віддати свого голову на розправу. Народ підняв справжню бучу. Чоловіки осідлали коней, посадили на підводи дітей та жінок і попрямували до райвиконкому. Був крик, гвалт, погрози, але селяни виявились налаштованими дуже серйозно. І очільник району врешті-решт таки здався. «Іди і давай людям те, що намірився», – сказав він Степанову на прощання.

Записала Т. Підгорна

ГУДЗЕНКО Марія Федотівна

1920 р. н.

Під час голодомору я проживала в с. Гольма Балтського району. Сім'я складалася з трьох чоловік. Батько працював в колгоспі біля волів, мати – на різних роботах. Пам'ятаю, що зовсім не було, що їсти. Їли лободу, шкаралупи. Мати ходила в с. Заплази красти кукурудзу в торби, шкаралупи збирала, клала в малаї. Ходила через ліс, там було багато води, вона йшла по ній. Ходила мати в постілах, щоб швидко ходити і тікати. Ходила по хатах міліція, але в нас не було що брати. Батько був у приймах у мами і не дуже старався. Він був на Фінській війні. Я була в піонерському таборі в с. Янишівка в 1933 р. Один чоловік хотів мене зловити і зарізати, я ледве втекла. Мати пережила голод 1947 р., і осінню померла від астми. Ми вижили тільки із-за схованки пшениці на степу.

ДЕМ'ЯНЕНКО Ольга Василівна

1921 р. н.

Мені тоді було близько дванадцяти років. Я з мамою, татом та з двома меншими сестрами жили в селі Шевченко, яке знаходиться на півдні Одеської області. Один день дуже мені запам'ятався. Це було десь на початку 1933 р. Я з мамою та сестрами були вдома. До нас прийшли якісь чотири чоловіки і спитали, чи є в нас щось поїсти, а моя мама відповіла, що в них вже не має навіть хліба. Тоді вони почали кричати і сказали, якщо ви зараз нам нічого не дасте, то ми заберемо все, що є.

Потім вони почали обшукувати дім, але нічого не знайшли. Але один з них пішов подивитися в сарай і знайшов там небагато сухарів. Він їх забрав, і вони збиралися йти. А тим часом прийшов батько з торбиною висівок. Ті люди хотіли забрати в нього торбу, але батько сказав, що він їм не віддасть. Тоді вони почали його бити, мати почала кричати на них, щоб вони відпустили і не били батька. Але вони і її почали бити. Батька вони кудись забрали, і з того часу ми його більше не бачили, а мати залишили. Добре, хоч і її не забрали, а то не знаю, як би ми прожили без неї. Вона без батька робила все, навіть і чоловічу роботу.

Записав учень 10 класу Є. Іваненко

ДОЦЕНКО Дарія Григорівна

1924 р. н.

Сім'я складалася з семи чоловік. Проживали на той час в Любашівці. Мати працювала в колгоспі, а батько на залізничній станції. Мати і дві сестри мали 3 норми. Давали по черпаку латури 1 раз в день. Осінню 1932 року йшли сильні дощі, не було де працювати, і нам не давали латури. Мати йшла шукати кукурудзу, а два уповноважених вночі, побачивши матір, забрали її в мобілізацію. За 4 качанчики її засудили на 8 років тюрми.

Я була дуже голодна, і в сусідському городі нарвала жменьку вишень, – за це сусід побив мене. Розкулачили, мене з хати вигнали і забрали лавку. Діти жили по людях на селі. Батько поїхав в Одесу і зразу ж захворів і помер. Старших сестер забрали в дитбудинок, а мене – в дитячі ясла в комуну. Матір спочатку відправили в Одесу, а потім посадили в вагони і відправили в Силікан*. Через півтора року її звільнили. Після цього там і жили. Брата за кусок поцвілого макуха теж засудили і він помер на засланні.

ЖЕРУН Євгенія Омелянівна

1921 р. н.

Ми жили в с. Дмитровка (Козачий Яр). Сім'я складалася з трьох чоловік. Обоє батьків працювали в колгоспі. Господарства не було ніякого. Ніхто під час голодомору не помер з моєї сім'ї. Ми добавляли в крупу лободу і пекли коржики. Збирали трухляву кукурудзу, їли цвіт акації, ка-кіш.

* Ідеться про місто Солікамськ на Уралі (Пермський край); сюди для роботи на родовищі калієво-магнієвих солей звозилися десятки тисяч політ'язнів, спецпереселенців, засланих людей.

ЖУЖЕЛЬ Марія Петрівна

1923 р. н.

Жили на хуторі Сирівський. Сім'я складалася з шести чоловік. Батьки працювали в колгоспі: мати – в степу, батько – машиністом на млині. Була у нас корівка, кури. Всі з сім'ї вижили під час голодомору. Батько приносив трохи висівок, мукички. Варили куліш, добавляючи траву. Пам'ятаю, як лежали на дорогах мертві люди, бачила пухлих людей. Страшні були часи... Дуже багато горя принесли.

ЗАБОТКІНА Акуліна Іванівна

1922 р. н.

Проживала в 1932–1933 рр. в с. Агафіївка. Сім'я була із 6 чоловік. Батько і мати працювали в колгоспі. В голодомор 1932–1933 рр. їли лободу і гнилу картоплю. В 1933 р. батько і сестра померли від голоду. Я була в сім'ї найменшою. В 14 років шарувала нарівні з чоловіками. Рідну сестру за колосок притягнули до міліції, побили, і вона повернулася в с. Бобрик до старшої сестри. Там вона і померла від голоду.

ЗАПОРОЖЧЕНКО Марія Климентіївна

1920 р. н.

Наша сім'я проживала в Любашівці, складалася з семи чоловік. Батьки працювали в колгоспі на різних роботах. Мені було 12 років, і я пішла працювати в колгосп. З голоду ніхто не помер з моєї сім'ї. Була у нас корова, свині, коза, кури, – це допомогло нам вижити.

ІВАНОВА Мотрина Іванівна

1923 р. н.

Я мешкаю в смт Любашівка, вул. Островського, 39. В ті часи Голодомору проживала в с. Михайлівка Агафіївської сільської ради. Село раніше відносилось до Врадіївського району. Пам'ятаю, як ми, діти, сиділи на холодній печі і їли глину. Від голоду з нашої родини померли семеро:

1. Токар Микола Іванович – 1922 р. н.
2. Токар Євген – 1930 р. н.
3. Дід – Токар Кіндрат – 1870 р.н.
4. Бабуся – Швець Євдокія – 1850 р. н.
5. Син – Швець Володимир Федорович – 1893 р. н.
6. Дочка – Швець Марія Федорівна – 1900 р. н.
7. Син – Швець Федір Федорович – 1885 р. н.

КАЛЮЖЕНКО Олена Йосипівна

1922 р. н.

Я мешкаю у смт Любашівка, вул. Шевченка, 56. В Любашівку я переїхала в 1939 році, де згодом вийшла заміж. А до того наша сім'я проживала в с. Козачий Яр. Батьки працювали в колгоспі. Моя мама з с. Новоселівки. Нас було шестеро дітей. Я все пережила. Я жила через хату біля дідуса і бабусі наших батьків, Максима і Софії. Вони були хазяїнами, мали землю. Прийшли два комсомольця і посадили їх в погріб. Батько як побачив, злякався. Жили заможнo, але все у нас забрали: коня, підводу, сівалки, плуг, борону і навіть трішки муки. Щоб вижити, поміняли килим на буряк. Бабуся і дідусь померли з голоду в степу у соломі. Батьків з братом мати не змогла врятувати тому, що їй погрожували. [...]

КОСИНСЬКА Поліна [...]

1924 р. н.

Того страшного року їй виповнилося дев'ять. Вона пам'ятає, що врожай був непоганий, на городах росла городина. Та коли колгосп не виконав план хлібоздачі, по селу почали ходити місцеві активісти і забирали зерно, буряки, сухофрукти і навіть одяг. Батьки, що змогли, закопали в землю. Та все було знайдено активістами. Почався голод. Вони ходили в поле і збирали те, що залишилося після збору врожаю: мерзлі буряки, картоплю, теребили колоски мишівки. Мама варила лемішку, і так вижили.

Записала Г. Г. Лісніченко

КОТОВИЧ Олександр Ілліч

1919 р. н.

Добре пам'ятаю осінь 1932 р., коли ходила комісія по людях. Шукала прихованого хліба. Я був свідком, як до нас прийшла ця комісія. Вони прийшли в обідню пору і почали нишпорити по сараях, у погребі, на горищі, на городі, але хліба ніде не було. Тоді, раптом, одна із жінок, що входила до складу цієї комісії, побачила, як зі стелі текло зерно. Невдовзі комісія виявила, що батько настелив ще й другу стелю, а між ними настелив зерна на чорний день. А миша проточила стелю... Забрали з хати і хліб, і пару коней, і підводу. Також забрали все начиння з хати і одяг. Батька мого заарештували. Зосталось нас шестеро дітей і мати.

Не минув голод і нашої хати. Мати ходила кожного дня на поле, тому що потрібно було висапати 7 соток землі, щоб дали черпак густої баланди. Щоб нас прогодувати, рвала лободу, видушувала в долонях і пекла в печі. До лободи додавала сухий мох, що росте на дереві, перемішувала – і в піч. Тоді ці плачики ставали пухкіші. Неначе на соді. Крім плачиків жилились гнилою картоплею. В таких умо-

вах вижило нас п'ятеро братів. А сама наймолодша сестричка Софійка дуже схудла, захворіла і невдовзі померла. Мені на той час було 13 років. Я був найстарший і дуже добре пам'ятаю цю трагічну сторінку з мого життя і пам'ятатиму до кінця своїх днів.

Записала О. Трофайлова

КУЛЬЧИЦЬКА Раїса Семенівна

1908 р. н.

В цей рік я тільки-но вийшла заміж. Жили в селі Янишівці. Пам'ятаю, як ми ще затемно бігли до колгоспної контори, щоб записатися на роботу. Мали копати городи розкуркулених. Якщо не встигали, то це було вже страшне горе, – бо ті, хто працював, отримували миску якогось супу. Дома добавляли в нього жалицю-кропиву і так існували.

У кого були гроші, купували ячмінь, мололи його, добавляли фрукти, особливо вишні, і пекли плацики.

Багато людей поопухали, повмирали. На жаль, пам'ять не зберегла їхні імена. Лише пам'ятаю, що часто, ще живих, викидали на підводу і везли на цвинтар. Активісти ходили із шпичками, шукали зерно. Шукали кругом, довбали груби, навіть розбирали їх. Я сховала у глечики трохи кукурудзи, то і ту знайшли і забрали. Правда, світ не без добрих людей. Людям був наш голова колгоспу, Дриз. Чи то таке прізвище, чи прізвисько, не пам'ятаю. Він, як міг, допомагав людям.

КУМАЙГОРОДСЬКА Ганна Іларіонівна

1926 р. н.

Родом я із села Бокове Любашівського району. В сім'ї нас всього було дев'ятеро. Жили ми дуже добре й щасливо. Але прийшло і в нашу сім'ю горе в 1932–1933 рр. Настав голод. Він не щадив нікого, ні дітей, ні дорослих. До нас приходили і забирали все, що було: картоплю, пшоно, навіть гнилий буряк. Почали вмирати мої братики і сестрички. Ми їли тоді все, аби тільки щось було у наших шлунках, аби тільки вижити. А коли десь кінь чи корова здихали, ми бігли до нього щоб дістати хоча б кусочок того м'яса. Ми не дивилися, чи воно добре, чи ні, їли все, що попадало під руки. Це було прагнення жити.

Але згодом стало ще гірше. Люди почали божеволіти. Спочатку ловили собак, котів, а потім – вбивали один одного, не розуміючи, що вони роблять. Ще я дуже добре пам'ятаю таку історію, як до наших сусідів прийшла міліція щось перевірити. І знайшли вони холодець не з курки чи свині, а з маленької дитини.

Записав Є. Пересунько

КУШНІР Ксенія Федорівна

1922 р. н.

Сім'я складалася з восьми чоловік, шести дітей, я була четвертою. Я пам'ятаю все. В нас в роду ніхто не помер. В нас була корова, знаходилась в коридорі, щоб не вкрали. Жили в с. Антонівка. Мати працювала в дитсадку поваром, а батько на різних роботах в колгоспі. Приносив юшку із колгоспу. Пам'ятаю, як ходили в с. Заплази на зернопункт і порпали кукурудзу. Корова-кормилиця нас врятувала. Мати померла в 1935 році від раку шлунку.

КУШНІРЕНКО Пелагея [...]

1912 р. н.

Я із сім'ї середняків. Чоловік помер у 1932 році. Я ж купувала на базарі хлібину за 100 карбованців, а потім розрізала її на 10 частин, перепродувала і таким чином заробляла на життя, годувала своїх трьох дітей. Їли пшоно, кукурудзу, варили мамалигу, інколи перепадав шматочок хліба. В цей же час я працювала дояркою в колгоспі, коли вдавалося, приносила додому молоко. Мені у цьому році виповнилося 95 років, і я рада, що зберегла своїх дітей.

ЛАБЕНСЬКА Агафія Іванівна

1914 р. н.

Роки голодомору пам'ятаю. Дуже важкі були 1930-ті роки. Люди вимушені були виживати. Рятувались бур'яном, фруктами, мерзлою картоплею, яку порпали. Ніхто з моєї сім'ї не помер під час голодомору.

ЛЕВИЦЬКА Галина Семенівна

1926 р. н.

Добре запам'ятала все горе і страждання, які приніс із собою голодомор 1932–1933 рр. Як і кожній людині, що пережила цю трагедію, мені надзвичайно важко згадувати той час. Це нещастя не обминуло жодну сім'ю, яка жила тоді в моєму рідному селі Майорському Кривоозерського району Одеської області. Вмираючи

з голоду, люди були змушені харчуватись кропивою, лободою, ловили горобців та інших птахів. Наша сім'я вижила тільки завдяки тому, що зберегла свою єдину корову, на відміну від інших односельців.

Всю худобу люди вирізали, щоб не віддавати її колгоспу. Але навіть це було не самим страшним для мене. Якось батько поїхав ще з деякими односельцями до Одеси, проте вже не повернувся: в дорозі його вбили і з'їли свої ж друзі, бо він був самим молодим серед них. І такі випадки були не поодинокими, тому що люди були доведені до крайнього відчаю, вони жили лише інстинктом самозбереження. Зараз пригадую, що канібалізм був поширений і в навколишніх селах. Мені мама розказувала, що в сусідньому селі молода жінка, збожеволівши, вбила і з'їла свою власну дитину, проте в той же день вона померла сама. І це тільки малесенька доля всіх тих страждань.

Записала учениця 10 класу

В. Гінкул

ЛУБЕНСЬКА К. І.

1925 р. н.

Мені було 8 років, коли розпочався голод, і пам'ятаю розповідь батька Лубенського Івана Родіоновича, він працював тоді в колгоспі. Голод починався у 1932 р. і захватив повністю 33-й. Голод був не тому, що не було врожаю, а тому що в 1933 р. з Москви прийшов указ, не пам'ятаю скільки, ну багато треба було здати хліба державі. Прийшов указ в Одеську область, а область дала указ на райони. Хліб вивезли, план виповнив колгосп. Через тиждень повинні були давати хліб на трудові колгоспникам. Але приходить знову указ, вивезти весь хліб, а сімена здати на елеватор. В колгоспах було пусто. Голова колгоспу встиг видати людям потрошки хліба, пам'ятаю, мій дід приніс півмішка пшениці. Люди жили бідно, бо в сім'ях було по четверо, п'ятеро і більше дітей. Городини були по п'ятдесят соток, садили картоплю, кукурудзу і різну городину, але всього урожаю вистачило лише на пів зими.

Гроші зовсім не давали. Так почався голод. Люди продавали все, що у них було, а коли вже не було що продавати, люди почали умирати від голоду. Я була ще малою, але пам'ятаю як сусідів, моїх ровесників, виносили мертвими з хатів. На вулицях багато людей і дітей просили їсти, але, знецілені і голодні, більше вже не піднімалися. Голодувала вся Україна. Тоді говорили люди, що хліб вивезли в Росію, не знаю, правда чи ні – там теж був голод у більшості районів. Уряд України не подбав про свій народ, а з людьми і з дітьми повівся, як ворог. Все, що я пам'ятаю і чула від батьків, розповіла. Врожай тоді був хороший.

Записав Е. В. Белік

МАКОДЗЬОБ Ольга Василівна*1914 р. н.*

Мої батьки, Людмила Іванівна і Василь Борисович Зеленчуки, жили в 1912 р. в Новогорівці Ананьївського району. В 1932 р. мати з батьком пішли працювати в колгосп. І я з ними пішла працювати тому, що потребувалась робоча сила. З літа 1932 р. держава забирала урожай, і їсти не було чого, а в колгосп підеш працювати, то давали щось, щоб ми не вмерли з голоду. А справжня голодовка почалась зимою, при якій умирали мільйони людей, деякі люди навіть їли людей. Ми їли макуху, – це відходи соняшника, цвіт акації, пекли з трави млинці, а картоплю і цукор не бачили з початку 1932 р. І палити було нічим, і їсти було нічого. Мали трошки землі: все літо працювали з пустими шлунками, з нетерпінням чекали кінця сезону, урожаю, а в вересні-місяці весь урожай забрали, а ми залишились без нічого.

Більше всього мені запам'ятався випадок: наші сусіди мали 12 дітей. Найменшому було 1,5 роки, а мати знову була вагітна. Але куди народжувати 13-го? Але все-таки вона народила, дитина прожила 2 чи 3 дні і померла. В цей час було таке становище, що їли і собак, і котів, і всіляких комашок, а своя дитина не гірше кішки чи собаки. Вони дитину не поховали, а з'їли. Якби вони цього не зробили, то могли б втратити інших дітей. Ця жінка, яку звали Валентина, цього не змогла пережити і з'їхала з глузду. Таких випадків було дуже багато. В 1932–1933 рр. була голодовка, але народ назвав цей страшний рік голодомором тому, що продукти і урожай були, але все забрав колгосп: основа держави була пустою, і потрібно було її наповнити, для цього повинен був страждати народ. Цей один нещасний і не бажаний рік був таким довгим, як наче пройшло мільйон років.

*Записала учениця 10 класу**Л. Мінасян***МАЛАНЮК Валентина Петрівна***1923 р. н.*

Я народилася в сім'ї робітника. Батько працював за торгом сільпо, мати – помічницею повара. Я дуже добре пам'ятаю все. Батько взявся хазяйнувати. Мав весь сільгоспінвентар, але він його здав у СОЗ і почав там працювати. Був грамотним, мав чотири класи. Мала брата (1931 р. н.) і сестру (1928 р. н.). Була у нас корівка. Під час голодомору вона знаходилась в сінях, щоб не вкрали. Завдяки їй і вижили.

Я до цих пір все пам'ятаю. В 1933 р. старші йшли на поминки до братика (в 1926 р. маленьким помер). Я хотіла піти теж. Тепло було... А наші могилки скраю. Люди сумні, голодні. Але недалеко велика яма викопана. «А що це за яма?» – питають люди. «Це привезуть мерців», – відповідають інші. Коні ледве довели, повний віз мерзлих мертвих людей. Одні чоловіки і лише одна

гола – жінка. Я ще не бачила голих людей і почала плакати. Люди всі полякалися. Прийшли якісь чоловіки і повикидали всіх мерців в одну яму. Не було чим закидати. Ледве знайшли черпаки. Мені вже 84, а й досі перед очима та гола жінка і мерзлі трупи... Їли бур'яни, какиш, лободу, листя. Якось йшла з подругою Раїсою і побачила на вулиці труп людини. Взяли підводу і повезли ховати. Знаю, де могила померлих від голоду, можу показати. На старому кладовищі вся моя рідня.

МАЛИНОВСЬКА Антоніна Григорівна

Р. н. невідомий

Добре пам'ятаю, як з братиком з ложечками йшли 1,5 км у ясла, щоб поїсти баланди з вівса. Нас, дітей, батьки ховали, щоб не з'їли ті, що втратили розум від голоду. Вижили лише тому, що ховали в хаті корову. Молоком ділилися з сусідами і родичами.

МАЛЮТА Марія Яківна

1912 р. н.

Жила у Врадіївському районі, але я нічого не пам'ятаю ні про голодомор, ні про своїх батьків.

МІЛОВ Микола Аксентійович

Р. н. невідомий

До кінця 1932 р. всю зиму 1933-го з хати в хату ходили продзагони з костуром і щупом... Моя 14-річна сестра мала якусь роботу у коморі. Там працівників підгодовували вареною соєю. А ми з мамою опухли від голоду. [...]

Записала директор історико-краєзнавчого музею

Л. Ланова

НАПАДОВСЬКИЙ Іван Григорович

1915 р. н.

Мої батьки були куркулями, як потім називали тих, хто не хотів віддавати своє майно в колгоспи. Потім почалася колективізація. Людей заганяли в колгоспи. В 1932 році не було урожаю, а якщо і був в колгоспах, то відправляли в Росію. Хліб на елеваторі був, але людям його не давали і людям не було що їсти, вони пухли з голоду. Були такі випадки, що матері їли своїх дітей, їли мертвих коней. У мене в сім'ї померло два діда, чотири дядька, дві бабусі. Я працював на елеваторі, і після закінчення зміни, коли всі йшли, я крав качан кукурудзи і приносив додому, і ми її варили і їли. Потім я пішов в колгосп тому, що там можна було

поїсти юшку. В 1933 р. був урожай, і людям почали давати пшеницю. І люди мали що поїсти.

Записала учениця 10 класу

О. Карасьова

НЕДАЙБОРЩ Семен Іванович

1922 р. н.

Жили ми тоді в с. Бобрик Другий. В нашій сім'ї голод не відчувався, тому що сестри працювали на складах з зерном в Заплазах і приносили зерно, звичайно, вони його крали. Але всі крали, хто як міг. Мати варила куліш, зерно терли на жорнах (два камені) і пекли паляниці. Сусіди рвали лободу, варили її, потім здушували і пекли млинці (плацики). Тоді кожен боровся за життя. Був в селі чоловік, що міг найти все, де б не заховали. В однієї сусідки було шестеро дітей, вона вкрала трохи зерна, за це її засудили на два роки.

Записала учениця 10 класу

О. Карасьова

НЕЧИПУРЕНКО Любов Павлівна

1923 р. н.

Я мешкаю в смт Любашівка, вул. Привокзальна, 26. Раніше проживала в с. Новоселівка Троїцького району Одеської області. Пам'ятаю, що у 1932–1933 роках від голоду померли:

1. Сніжінський Олександр – 1913 р. н.
2. Сніжінська Фросина – 1913 р. н.
3. Сніжінська Людмила – 1920 р. н.
4. Сніжінська Марія – 1919 р. н.
5. Богаченко Єфросинія – 1913 р. н.
6. Богаченко Максим – 1914 р. н.
7. Адаменко Іван – 1915 р. н.

Їх поховали у селі Новоселівка.

НЕЖИНСЬКА Тетяна Денисівна

1923 р. н.

Прізвище батьків – Папушой. Жили в с. Романівка Агафіївської сільської ради. Сім'я складалася з семи чоловік. Обоє батьків працювали в колгоспі. Було господарство, але розкулачили, все забрали, закрили хату і мати повела дітей в полівник жити і їсти. Потім нам повернули хату. Батько дуже хворів (катаракта шлунку), не витримав голод і 1933 р. помер від голоду. Мати з дітьми вижила завдяки бур'янам.

ОЛЕКСІЄНКО Володимир Тимофійович

1912 р.н

В моїй сім'ї, крім матері і батька, було ще три сестри та два брата. Після війни помер батько. Жили з нерідним батьком. Під час голодомору мені було 20 років, жив я в Батумі (голоду там не було). Повернувся додому весною 1933 р. Був приголомшений, побачивши попухлу з голоду сім'ю. В Батумі я заробив трохи грошей, і на ці гроші вони купили корову. Тримали її в другій частині хати, так як тоді дуже крали. Більше половини села вимерло.

ОЛІЙНИК Любов Яківна

1923 р. н.

Проживає в смт Любашівка, вул. Привокзальна, 32.

Батько – Демченко Яків Трифонович, 1874 року народження, проживав в с. Бобрик-ІІ. Помер в 1933 році від голоду, похований в с. Бобрик-ІІ.

Мати – Демченко Євдокія, 1879 року народження. Померла у 1933 році від голоду, похована в с. Бобрик-ІІ.

Олійник Параска, 1848 року народження. Померла у 1933 році. При розкуркуленні вигнали з хати в сусідню покинуту хату, в якій померла від голоду без нагляду.

ОСТЮЧЕНКО Марія Іванівна

1927 р. н.

В ці важкі часи мені було всього 5 років. Хоча була малою, але добре пам'ятаю, як хотілося їсти. В нас була корова Зорка, здорова така, а все хазяйство було в хаті загороджено, адже не було сараю... Та й прийшов бригадир і забрав, звісно, не хотілося віддавати, матір тяжко дивилася на свиней, курей, за якими довгі роки доводилось глядіти, але хіба ж щось скажеш. В ті часи колгосп, в якому працював мій батько, називався «8 Марта». Мати Євдокія Микитівна працювала «нормовичкою» в полі, а батько Іван – конюхом. Бригадири часто мінялися, спочатку був Гнидюк Іван, потім – Мошняцький Роман, а потім Нагаєць Олекса, але не давали вони спуску людям.

Важко було щось вкрати, адже людина за людиною слідкувала, вкрав щось – інший взяв і доповів. Тоді вже не можна було уникнути тюрми... Але діти були голодні. Всім працюючим в колгоспі давали баланду, в склад якої входила якась крупа з водою. Їсти цю їжу було дуже важко, але мати тихенько ішла на пасовище, знаходила свою корову і здоювала трішки молока, яке потім добавляла дітям в баланду. А так чим могли, тим і живилися. То листків з дерева позриваємо, горобців їли, траву, цвіт дерев, а були й такі, що равликів на полі ловили, щоб не прийти до дому з пустими руками. А взимку і того не було.

В хаті холодно, що одягаєш, – тим і накриваєшся, не встигали лід з підвіконь збивати, та ще й їсти геть не було що. Але все ж таки діти вижили завдяки тому,

що батько Іван віддавав їм свою зароблену тарілку баланди, так як не міг дивитися, як голодує сім'я. «З'їж щось, – моя сестра просила батька. – Та я не голодний», – відповідав той. А сам спух і помер в 1933 р. від голодування. Похований на старому кладовищі біля стадіону «Колос». З жалем і сльозами на очах згадую батька і сумую, що не можу побачити навіть його могили, так як її згорнули, як і всі інші.

*Записала учениця 10 класу школи-гімназії
Л. Чудіна*

ПЕРЕСУНЬКО Анна Іларіонівна

1926 р. н.

Це були 1932–1933 рр. В той час ми проживали в селі Бокове. В нашій сім'ї було десятеро дітей. Кожного дня до нас приходили люди, які робили на пана і перевіряли, чи немає пшениці або ще чогось. В той час мені було сім років. Одного разу батько поїхав на базар і проміняв килим за мисочку муки. Мати почала пекти коржі, я в цей час сиділа біля печі коло мами, потім мама сказала мені, щоб я лягала спати, а я не хотіла, бо думала, що вона сама з'їсть, а мені не дасть.

Ми з моїми сестрами бігали до панських будинків, там була яма, в яку висипали гнилу картоплю, яблука, помідори, ми це все збирали і відносили додому. Біля нас жила жінка, у неї була маленька дитина, якось моя мати пішла до неї і побачила, що на столі стояли дитячі пальчики. Це було дуже жахливо. В колгоспі варили баланду з висівок і давали потрошки людям, деякі навіть і помирили в черзі, не діждавшись своєї черги. Було дуже багато смертності, не встигали всіх ховати, в моїй сім'ї залишилась тільки одна я, всі мої брати і сестри померли.

ПЕТРЕНКО Агафія Ігнатіївна

1913 р. н.

Жили ми в с. Правдіно* Білозерського району Херсонської області. Сім'я складалася з семи чоловік. Мати працювала в колгоспі, у полі. Батько помер ще до голодомору, брат – у 1933 р., був увесь пухлий. Лише мати з дітьми вижила.

* Правдине, нині – село у Білозерській селищній громаді Херсонського району і області.

ПКАРСЬКИЙ Василь Олександрович

1924 р. н.

Я пам'ятаю той час. Мій батько хазяйнував. Було в нього 5 десятків землі. Мав коней, корову, вівці, сільськогосподарський інвентар. Було в моїх батьків шість синів і одна дочка. Я був п'ятий. До голодомору розкулачили, все забрали. Діти спали на печі. Там і варили їсти. Жили бідно. Тато не міг терпіти несправедливість. Ходив кожний день в сільську раду, просив повернути йому все. Діти їли лободу, щавель, цвіт акації, але батько не міг це їсти. Він не витримав голодомору і в 1933-му помер. Мати і діти вижили.

ПЛОШНИК Михайло Олександрович

1923 р. н.

В 1932 р. я проживав в с. Катеринівка (колишньої Троїцької сільської ради). На той час батьків вже не було. Їх розкулачили, забрали коня, корову, сільськогосподарський інвентар (плуг, борона та ін.). За невиконання плану контрактації батька засудили на 5 років. Повернувся він у 1935 р. А матір відправили на Урал на лісозаготівлю і повернулася вона лише після закінчення Великої Вітчизняної війни. Я в цей період пас свиней та телят колгоспників. Нас було семеро дітей. Під час голодомору померла старша сестричка Віра і братик Костя. Хату в нас теж забрали. Я жив у яслах. В колгоспі були вівці, і ми вижили завдяки коров'ячій і овечій сироватці, яку пили і меншим діткам теж приносили. Рвали бур'яни, спориш, какіш (який жарили), цвіт акації, листя вишень, недозрілі фрукти.

ПОДОЛЯН Любов Антонівна

Р. н. невідомий

Сім'я, в якій я зростала, була багатодітною. Було 8 дітей, мама з татом, тож сім'я складалась з 10 чоловік. Наша сім'я і так потерпала від недостатку, а ці роки стали найважчими та найстрашнішими в житті, а для деякого останніми. Я була тоді ще малою, тому всього не пам'ятаю, але саме головне знаю. Всім відомо, що в цей час влада залучала селян до колгоспу. Але не просто залучити, а й силою відбирали все, що знаходили в селян. А мій батько хотів приховати конячку, але вони знайшли ту конячку і забрали і її, і батька разом з речами сім'ї. І він зник безвісти. І по цей день ми не знаємо, де він.

Але найстрашніше чекало попереду. Постійний голод, недостатки призвели до смерті 4 дітей. Щоб вижити, потрібно було їсти все, що попадалось під руки. Але ще розвивався канібалізм. Люди жорстоко вбивали людей, та їх їли. Поряд з нами жила сім'я, в якій було двоє дітей, вони завжди гралися разом (хлопчик

і дівчинка). А потім хлопчикадесь не стало, ми спитали дівчинку, де дівся її братик. А вона відповіла, що мати голову відрубала і закопала, а все інше вони з'їли. Це просто жахливо.

Записала учениця 10 класу А. Албул

ПОЗНАНСЬКА Ганна Іванівна

1932 р. н.

Сама я була ще занадто малою, щоб запам'ятати усе, що відбувалося під час голодомору 1932–1933 рр. Проте добре пам'ятаю розповіді своєї матері. На той час моя сім'я проживала в селі Олександрівка. Оскільки воно дуже маленьке, то в ньому одразу стали помітними зникнення жителів села. Це викликало занепокоєння і страх селян. Як виявилось потім, зниклі стали жертвами канібалізму. Також моя бабуся згадує, що цих людей заманювала до себе одна з найбільших сімей, яка жила на околиці Олександрівки. Про їх злочини жителі села дізнались, коли знайшли в їхньому погребі ціле захоронення людських останків. І на жаль, в Любашівському районі це був не єдиний випадок. Аби вижити, мені з братами і сестрами, – адже сім'я була багатодітною, – доводилося ходити на поле і розгрібати мишачі нірки, збираючи в них припасене зерно. Також вони варили лободу, ловили горобців та сусликів.

*Записала учениця 10 класу школи-гімназії
Г. Гончар*

ПУСТОВА Анастасія Костянтинівна

1919 р. н.

Під час голодомору я проживала з батьками в с. Олександрівка Кричунівської сільської ради. Мала двох братиків менших за мене. Добре все пам'ятаю. Батьки працювали в колгоспі. Мали в господарстві корову. Уповноважені забирали все, ходили з щупом, все висипали, навіть з горщиків. Ми все збирали щавель, лободу, лили туди молоко і варили. З нашої сім'ї ніхто не помер. Померли з голоду дві дівчинки маминої сестри.

Біля Кричунівської школи був цвинтар. Був хлопчик, Шевчук, який помер від голоду. Лежали люди на вулицях, під забором. Люди з'їдали дітей, один одного. Батьки наказували ні до кого не підходити, хто кличе, бо можуть убити і з'їсти. Ми пекли коржики, шукали скислу кукурудзу. У моїх батьків руки пухли, ледве вижили. Страшно все це згадувати.

РАДЧЕНКО Федосія Гаврилівна

1928 р. н.

Я була ще маленькою і пам'ятаю мало. Але одне запало в душу. Коли ми спали на печі, вночі прийшли люди, зайшли в хату і залізними палками проривали землю, шукали їжу, яку ми могли заховати. Була в нас корова і теля, але все забрали, а батька посадили у в'язницю. Дуже важко згадувати ті страшні часи.

Записала учениця 10 класу О. Карасьова

РУДНИК Наталя Петрівна

1920 р. н.

Проживаю в смт Любашівка, вул. Маяковського, 22.
У 1932–1933 рр. у селі с. Бобрик-ІІ померли від голоду:

1. Солощук Петро Миколайович – 1886 р. н.
2. Солощук Мойсей Петрович – 1921 р. н.
3. Солощук Єфросинія – 1907 р. н.
4. Солощук Василь Миколайович – 1900 р. н.
5. Солощук Захарій Васильович – 1926 р. н.
6. Солощук Євдокія – 1890 р. н.
7. Солощук Олена – 1923 р. н.
8. Солощук Ольга – 1925 р. н.

РЯБЕНКО Феодосія Марківна

1898 р. н.

У 1932–1933 роках був голод. Люди страшенно голодували. Щоб не вмерти, збирали на полях гнилі буряки, картоплю, з них варили баланду. Хто міг, стріляв горобців, ворон. Було у нас пів мішка борошна, і то вкрали. Коли почався голод, до нас прийшла комісія сільради (в основному такі люди, яких тепер називають бомжами), шукати продукти. Серед них був чоловік, який колись хотів зі мною одружитися, а я йому відмовила. І от він найстаранніше шукав хліб. Колись у сільських хатах були під вікнами лавки, і ми у тому місці, де стояли відра з помиями, закопали трохи зерна. Цей чоловік штиком сантиметр за сантиметром штурхав землю під лавкою і перед тим, як він уже доходив до дверей, де стояли відра, мій брат сів на лавку. І той, мабуть, посоромився зігнати його, так залишилося у нас зерно. Його ми потрохи мололи, добавляючи траву, варили баланду і так вижили. А сусіди повмирали.

Записала Г. К. Лісніченко

САВЧУК Марія Петрівна*1921 р. н.*

Нас в сім'ї було шестеро: я, дві сестри – Надя і Ніна, брат Іван та батьки. Під час голодомору 1932–1933 рр. було дуже важко і страшно жити. Важко, бо не мали що їсти, а страшно, – бо люди їли людей. З дітей у сім'ї я була старшою і мала в цей час 11 років. В нас в сім'ї знаходилась корова, яку ми повинні були або продати, або ж віддати в колгосп, до якого насильно заганяли людей. Продавши свого поставачальника молока, за ті гроші купували їжу. Коли гроші закінчились, то теж записались в це об'єднання і ходили раз у день по узвар – це рідко зварений овес чи макуху. Я з рідними завжди сиділи в закритому будинку, і тільки інколи ми виходили всі разом на вулицю. На вулиці не знаходилось ніякого звірення, та й людей живих не завжди побачиш удень.

Під час голодомору в селах вимерло багато селян. Їх вивозили за село і викидали в одну яму; також ще забирали тих, хто був майже мертвим або ж просив у них хліба. Так минали дні, але коли прийшла весна, було набагато легше. Люди всі паслись, їли бруньки із дерев, різних комах, що проснулись від зимового сну. Трохи далі ходили садити на полі зерно й кілька зернин ховали й приносили додому. Хоча взимку і весною було важко жити, влітку було набагато краще. Кожен з нас ходив рвати лободу та інші рослини, і ми варили лободяники. В кінці літа, коли колосок досягав, люди збирали зерно на полі, а я, Надя, Ніна й Іван носили їм воду у відрі, і кожен з нас збирав собі колоски й старанно ховав, щоб наглядачі не помітили. Так ми й жили в цей важкий час, і в моїй родині залишились всі живі. Й за це я дякую Богу.

*Записала учениця 10 класу**О. Васько***САКАЛ Надія Андріївна***1915 р. н.*

Наша сім'я проживала в Любашівці. Було шість дітей. Батько і мати, сестри і брат працювали в колгоспі. Тим, хто працював, давали юшку і 200 грам хліба. Відламували по кусочку хліба найменшим в сім'ї. Господарства не було ніякого. В 1933 році був добрий урожай, молотили і видавали трішки муки: на трудовень давали по 40 г. муки. Ніхто в моїй сім'ї не помер від голоду. Їли хліб з соєю. Колгоспну худобу було важко прокормити, тому кормили очеретом. Трава не встигала виростати.

СВІТЛИЦЬКА Тетяна Петрівна

1922 р. н.

Ми жили в Бернацькому*. Нас розкулачили, вигнали з хати, все забрали: четверо телят, чотири корови, четверо коней і лошат, дві косилки, фургон, дві підводи, два плуги, культиватор. Батька повішали**, тому що не хотів йти в колгосп. Я пішла в 12 років прицепщиком до тракториста. Мати пішла на норму. Вижила на какішові, більше нічого не було їсти. Ходили по людям працювати, збирали мерзлу картоплю в степу.

СЕРБІН Людмила Михайлівна

1917 р. н.

На той час я проживала в с. Новокарбовка. Сім'я складалася з восьми чоловік. Батьки працювали в колгоспі, батько – конюхом. Були в господарстві вівці. Щоб вижити, ми ловили сусликів, рвали бур'яни. Із шести дітей залишилося лише двоє, інші помирали. В 1942 р. мене забрали в Німеччину. Була там 4 роки. Батько в кінці 1933 р. помер.

СИСА Марія Пантелеймонівна

1925 р. н.

На той час я проживала в с. Шкарбінка. В нашій сім'ї було п'ятеро дітей: 3 хлопчика і 2 дівчинки. Я була найменшою. Батько працював писарем, а мати – в колгоспі на різних роботах. Старші діти також працювали в колгоспі, отримували пайок. Я ходила в ясла, а в жнива збирала колоски і клала на підводу. Хто більше назбирає колосків, тому давали премію – трусики, маечку.

Батько захворів від недоїдання і в 1933 р. помер. З матір'ю залишилося п'ятеро дітей. Я бачила, як сусідка з голоду попухла і вмирала. У нас була корівка, яка нас і врятувала. Квасок, лобода, акація – все не встигало відростати: ми все виривали і для себе, і для корови.

Пережили голод і 1947-го року, але тоді вже було легше.

* Село Мар'янівка (Бернадське) Любашівського району Одеської області.

** Факти вбивства голодних селян не є поодинокими. Вбивства здійснювалися сільськими активістами та районними уповноваженими із хлібозаготівлі. Це були цілком свідомі і цілеспрямовані акції упокорення. Уповноважені та їхні поплічники демонстрували у такий спосіб наявність "мандату" від влади на будь-які дії для виконання хлібозаготівлі. Їхньою метою було залякати непокірних селян і примусити їх здавати зерно.

СЛАТВІНСЬКА (ТОДОСІЄНКО) Наталія Мойсейвна*1920 р. н.*

Моя сім'я проживала на Бобрицьких хуторах. Гірким спогадом врізались в пам'ять розкулачка та голодомор 1932–1933 рр. На мої дитячі роки припав важкий час. Коли я навчалася у другому класі, до нас прийшли, як їх називали в селі, «комсомольці» і забирали з хати все до останньої тарілки (особливо запам'яталось гарне вирізьблене ліжко, яке моєму татові подарував за роботу пан Цибульський), проте батьки встигли заховати деякий одяг, рушники, тканину в комині. Робити уроки не було на чому. Підлога була пристелена сіном, саме на ньому і доводилось писати.

Наступного дня в школі, коли вчитель Ковальов Григорій Семенович почав перевіряти домашнє завдання, помітив, що у мене воно було виконано неохайно. Він поцікавився, що стало причиною цього. На запитання вчителя я не могла нічого відповісти, а тільки схлипувала. Тоді подружка розповіла про те, що нас розкулачили. Григорій Семенович пішов до складу, куди звозили майно розкуркулених селян, аби домогтися, щоб у сім'ях, де є школярі, залишали хоча б столи, адже в таких умовах діти не могли навчатися. Після цього його оголосили ворогом народу і вислали, а дружина із двома синами переїхала до своєї родини в Янишівку.

Після жнив почали відбирати усі продовольчі запаси. Моя сім'я, в якій було дев'ятеро дітей, закопували зерно в діжках, ящиках на городі, а потім засівали його. Та це не дало результатів, адже комсомольці знали свою роботу і щупами знайшли сховане зерно. Запам'яталось і те, як я з молодшою сестрою Домкою з дна ями, звідки комсомольці забрали пшеницю, виджолобували затолочені зернятка. Посеред подвір'я стояла похилившись нерозібрана стіна старої хати. Саме під нею і була та схованка зерна, яку не знайшли. Це і врятувало сім'ю від загибелі. Також з трепетом згадую свого дядька, який проживав у Криму, де не було голодомору. Щоб сім'ї його сестри було легше, він забрав до себе найстаршу дочку Килину. Часто привозив хліб, м'ясо чи пересилав його.

Частенько доводилось ходити на поля «пастиись»: збирати пагони та корінці рослин, мишині схованки зерна. Пригадую, одного разу мій брат у такій схованці знайшов стільки зерна, що воно не помістилося в мішок. Варили «компот» з гілок дерев, смажили млинці із примерзлого буряка, готували юшку із гнилої картоплі. Стільки смертей я не бачила навіть у війну. Згадую про те, як одного разу була за крок від смерті. Батьки забороняли мені виходити на двір одній, адже селом вже ходили чутки про канібалізм. Але мені, малій дівчинці, так хотілось погратись із своїми однолітками, і я побігла до своєї подружки. Оскільки це був хутір, то будинки були розміщені далеко один від одного. На своєму шляху я зустріла батькову сестру, яка і врятувала мене від смерті, адже в тій сім'ї, як говорили серед людей, батьки, дійшовши до відчаю, з'їли одну із своїх дочок.

Записала учениця 10 класу школи-гімназії

О. Гулько

СОЛОВІЙОВА Катерина Петрівна

1930 р. н.

В 1932 р. проживала в с. Бернадському. Батьки були живі, мали двох дітей. Батьків розкулачили. Забрали двох коней, корову, дві вівці, одну телицю, сільськогосподарський інвентар (косилку, парову машину, борону). Під час голодомору батько був тяжко хворий, лежачий. Його повішали уповноважені. Ми з матір'ю ледве вижили. Їли бур'яни, мерзлу картоплю, збирали трухляву кукурудзу.

СОЛОМ'ЯНЧУК Валентина Степанівна

Р. н. невідомий

Ми жили на околиці Любашівки, нині це вулиця Будьонного. У сім'ї було п'ять дітей. І хоч я зараз зовсім сліпа, у мене перед очима, як живі, картини 1933 року. Попереднього я не пам'ятаю, а от весна 1933 р. асоціюється у моїй пам'яті з цвітом акації. Ми, малі діти, їли цвіт акації, їли калачики, якіш, листя з вишень, ягоди пасльону, лаційону*. Говорили, що в той рік був недорід. Це неправда. Там, де живуть сім'ї Калюженків, Щуренків, поруч було поле, засіяне пшеницею. Після збору урожаю складені у копи снопи не обмолотили, і після дощу вони проросли. Нас ніби магнітом тягнуло до них, але охоронці не підпускали. Батьки категорично заборонили ходити на поле, боячись за наше життя.

З голоду померли брати. Говорили, що багато людей померло в той час, але я цього не бачила, бо мати не дозволяла виходити нам з господи, боялася, щоб нас не з'їли. Коли вже стало зовсім важко, батько з мамою поїхали до Ленінграду за харчами (батько працював на залізниці, у нього був безкоштовний квиток). Родичі в Ленінграді насушили сухарів. І хліб, привезений з міста, врятував нам життя.

СТАКАЛЮК Любова Володимирівна

1921 р. н.

Проживала я на той час в Любашівці. Сім'я складалася з п'яти чоловік. Мати працювала в колгоспі на польових роботах. Батька влада зробила ворогом народу і засудила на 10 років. Він будував Комсомольськ-на-Амурі. Через 7 років повернувся. Його переслідували, і він змушений був виїхати в с. Сергіївку разом з сім'єю. Наша сім'я вижила завдяки корівці та бур'яну. Я була в сім'ї найстаршою. З 6 років працювала в колгоспі на польових роботах разом з батьком.

В 1940-му закінчила 10 класів, потім педагогічний технікум й 35 років пропрацювала в Сергіївській школі.

* Ідеться про дерезу, або повійзвичайний (див. прим. до с. 393).

ТКАЧУК Галина [...]*Р. н. невідомий*

Голодомор 1933-го, Велика Вітчизняна війна, голод 1947-го... Минули роки, а гіркі спомини й думки залишились в пам'яті народній назавжди. Як змогли люди витримати, винести на своїх плечах три величезних горя за такий короткий проміжок часу? Всього за якихось 14 років стільки важких втрат і непоправимих бід! Пам'ятаю своє рідне село Степанівку мальовничим, ніби з каритини художника, яке змінювало кольори залежно від пори року. Біленькі хатки – як дикувинні птахи повсідалися у зелені садки. Біля річки Кодими нагнулись верби до води, милуючись своїм відображенням. На світанку лунає різноголосий спів, чути, як на калині кує зозуля.

Ця чудова казка дитинства скінчилась дуже раптово. Того дня мати розповіла мені про великий голод, який спіткав людей у цьому райському куточку в страшному 1933-му. Мати розповідала і втирала раз по раз сльозу. Я перелякалась, бо ніколи не бачила, щоб дорослі, тим більше такі, як моя сильна і мужня ненька, так довго і гірко плакали. Наплакавшись вволю, вона розповіла мені таке, від чого сонце потьмяніло і сутінки на все життя залягли в душі. У ті часи сім'ї були великими. Десять-дванадцять душ дітей було майже у кожній родині. Тож працювати старшим доводилось до сьомого поту. Великим трудом добивався найменший достаток. Клаптик землі у полі вважався мало не святим, бо все життя селянина залежало від нього.

Мої батьки мали все: млин-вітряк, плуга, ткацький верстат, коня, корову, садочок, виноградник. Через вічну зайнятість вони майже не бачили своїх дітей. Пізніше їх назвали куркулями і розкуркулили, точніше, забрали все, що можна було забрати, навіть нитки від верстата не залишили. Знайшлися «хазяї» з гострими пазурами, які загребли все добро, як вони казали, «в колгосп». Але куди воно пішло насправді, ніхто не знає. А восени 1932-го прогупотіла під вікнами хвиля грабунку. Сільські активісти винесли з двору останню зернину, витрусили усі закапельки, висівку – і ту забрали, навіть печений буряк з попелу пічного вигребли. Серед тих сталінських служаків були, що найгірше, родичі, мати впала на коліна перед одним з них, вчепилася за ноги з криком: «Ти ж родич! Що робиш? Дітей на голодну смерть залишаєш?» Та марними виявились ті розпачливі благання. Пощади не було нікому. Родич штовхнув маму в груди, і вона застогнала не тільки від болю, а й від сташної безвиході та образи.

У людей вибору не було. Залишилось їсти бур'яни та полювати за всім, що рухалось. Ловили голубів, котів, собак, жаб, ховрашків і т. ін. Коли тварин не стало, почався справжній голод. По селу валялись розпухлі від голоду люди. Їхня шкіра лопалась по всьому тілу. З ран витікала сировиця, і всюдишущі мухи відкладали туди яйця. Стояв страшний сморід. Моїх двох старших братиків і сестричку, а також дідуся з бабусею, померлих від голоду, тато з матір'ю ледве віднесли на цвинтар. Вони й самі вже майже не рухались, але останній обов'язок перед рідними все таки виконали. Мамині очі тоді залишились сухими – навіть плакати в неї не було сил. А взагалі, померлих ховали там, де впав. Багато одно-

сельців, котрі ще могли пересуватись, ішли на цвинтар своїм ходом. Сподівались, що хтось їх кине до ями, коли настане смерть.

Записав Ю. Федорчук

ТКАЧУК Ніна Федорівна

1925 р. н.

В 1932–1933 роках проживала в с. Шкарбінка Троїцької сільради. Батько і мати працювали в колгоспі на різних роботах. Молодша сестра з 1928 р. ходила в яслі. Там давали картопляники із щиру. Мати була вся пухла. Пішла в Балту пішки до татової сестри і вона дала їй кабак, 3 літра молока, яке вночі сестричка сама випила, така була голодна. Ми ледве вижили. Батьків брат помер від голоду в 1933 році.

ФРОЛОВА Надія Степанівна

1928 р. н.

Я тоді була малою. Ніхто з нас, тоді ще малих дітей, не міг собі навіть уявити, який то буде важкий час. Хліб того року вродив, але нам його не давали. А зрозумівши згодом, що і не дадуть, мама з тіткою змушені були ногами ходити на поле, щоб зрізати хоч декілька колосків. Коли взагалі не було чого їсти, ми з братами та сестрами зривали лободу й акацію, з яких потім мама робила млинці. Ловили жаб, щурів, полівок. Збирали по полю торішню картоплю, їли її сирою, а подекуди і навіть гнилою. Якщо мати пекла щось із тіста, то це тісто в основному було з висівок. А якщо й траплявся якийсь сухий шматочок хліба, то це було справжнім святом. Але таке траплялося дуже рідко. Із корінців дерев та кори варили куліш. Згодом, звичайним явищем стало те, що ми почали їсти собак, котів, трупи великої рогатої худоби, коней. Були навіть випадки канібалізму. Це було дуже страшно, коли люди змушені були вбивати своїх односельчан, щоб якось вижити.

Багато з людей, а особливо старих та дітей, просто пухли з голоду і вмирали. Голодомор того року забрав чимало людських життів. Померлих було важко ховати, бо навіть сил не було. Діти цих років були страшні: худі ноги, великі животи, величезні очі, що, здавалося, мають ось-ось вилізти з орбіт. Ці очі дорослі тоді називали «мертвими»: погляд таких очей не виражав нічого, окрім безнадії, приреченості і жаху. Такий погляд був пустий і, навіть, холодний. Потім ми з батьками змушені були залишати свій дім і подалися до міста. Але нас спинила міліція, батька заарештували, а ми з мамою повернулися додому. Щоб вижити, ми їли все, що рухалось. Згодом наше село наполовину стало пусте: кому вдалося виїхати, а хто просто вмер.

*Записала учениця 10 класу
М. Душенко*

ЧАБАНЮК Андрій Дорофтейович

1923 р. н.

Я мешкаю в смт Любашівка, пров. Малий, 15, а раніше жив у селі Комарово. Мій батько Чабанюк Дорофтей Ана-толійович воював в імперіалістичній війні. Помер у віці 70 років у 1932 році від голоду.

ЧАБАНЮК Микола Іванович

1924 р. н.

Проживали на той час в с. Катеринівка. Наша сім'я складалася з семи чоловік. Я був найстаршим. Батьки працювали в колгоспі «Паризька Комуна» на різних роботах. Корову в 1932 р. продали і проїли. Батько помер від голоду, привезли його на санках і похоронили, ніхто його не проводжав. Мати залишилася одна з п'ятьма дітьми.

Я пас телята, свині. Був битий не раз за те, що худоба заходила в людські городи. Важко передати, як ми голодували... Я ночував по селі. Ноги попухли в мене, я, як тварина, лазив, щоб хоч травинку знайти і з'їсти. Вмирали підряд всі люди по вулицях. Взимку взуття не було, влітку ходив босим. Повертаюся я зі школи і тільки чую людський крик і бачу сльози... Всі чоловіки вмирали. Дітям давали якусь страву, пайок. Хто не працював, тому нічого не давали. Варили різну траву, лободу, какіш. Навіть їли собак, дохлих коней, щоб лише вижити... Пам'ятаю, як батько зі слізьми на очах просив шматочок хлібу, але де його було взяти! Не дочекався він, помер... Я не можу про це спокійно розповідати, у мене болить душа за нього.

Записав Е. В. Белік

ЧАХОЯН Катерина Іванівна

1924 р. н.

В 1930–1933 рр. проживала в Любашівці по вул. Будьонного. Сім'я складалася з шести чоловік. Батько працював на залізничній станції машиністом. Він був хазяїном, тримав корову, коня, мав плуг, сівалку, підводу. Коли розкулачили, батько поїхав в Макеевку. Там працював теж машиністом. Забрав всю сім'ю, маленькі дві сестрички померли на початку голодомору. Одну картопельку ділили на двох, а коли жили вже на Донбасі, то батько отримував пайок, приносив додо-

му. Ми будували там хату. Згодом мати застудилася і померла. Я залишилися з батьком і сестрою.

ШЕВЧЕНКО Єфросинія Трохимівна

1910 р. н.

Жила під час голодомору в Любашівці. Дітей своїх не було. Працювала в колгоспі, а після війни – на пекарні. Сім'я була велика. Під час голодомору ніхто не вмер. Брат Яків працював в колгоспі на тракторі і допомагав сім'ї вижити, не вмерти.

ШЛІКАР Марія Миколаївна*

Р. н. невідомий

У 1932 році були створені продзагони, які їздили селами і забирали рештки врожаю минулих років. Ось тоді люди й почали ховати хліб. Моя мама також склала на горищі п'ять лантухів пшениці й наказала нікому про це не розповідати, бо зерно заберуть, а її заарештують. Та одного дня до нас прийшов сусідський хлопчик, старший від мене на п'ять років. Мовчки поліз до ляди, якою зачинялося горище. Я закричав, вчепився в його ногу, та він мене відштовхнув. Оглянувши горище, зіскочив додолу й пішов. Того ж дня увечері всі лантухи у нас забрали. А коли я при нагоді сказав хлопцю: «Це ти нас викрив», він спокійно відповів: «Так. Хіба я боюся тебе? Мені батько наказав перевірити ваше горище, потім нам за це дали мішок пшениці». До кінця 1932-го і всю зиму 1933 р. з хати в хату ходили продзагони. Щоденно. Склад їх мінявся, незмінними залишилися тільки кривий Сергій з костуром і щупом та присадкувата Лізка – жінка років сорока. Мама понесла на базар свій одяг, килими. За килим давали баночку крупи, за оздоблене бісером пальто – дві баночки. Проте харч нам не дістався: Лізка вишкребла з казана недоварену кашу.

Моя чотирнадцятирічна сестра мала якусь роботу у коморі. Там працівників підгодовували вареною соєю. А ми з мамою опухли від голоду. Якось у школі хтось сказав, що біля станції є багато кукурудзи, і я пішов подивитись. Справді, на пустирі стояло безліч кагатів з качанів, які від снігу й морозу збилися у моноліт – не відірвати. Та все ж я спромігся відколупати кілька качанів і вкинути у торбинку з книжками. А тут – сторож з бендаркою. Подивився на мене і швидко сховався. Бачите, й за таких обставин можна лишатися людиною. Я зміг відколупати не більше десятка качанів. Приніс додому, почав виймати і давати мамі. А тут на поріг Лізка з кривим Сергієм. Я кинувся на піч, та Лізка вчепилася за торбину, підтягла до себе і ткнула кулаком у груди. Сумка залишилася у неї. Сергій боровся

* Спогади надані сином Марії Миколаївни Шлікар; ім'я не зазначене.

з мамою за один качан. Лізка кинулася йому на допомогу. Так ми програли бій, а переможці гордо пішли далі.

Через долину від нас стояла хатинка розкуркуленого й відвезеного кудись Сивака. Хатинка маленька, зате на подвір'ї була велика конюшня. Сюди поставили всіх колгоспних коней. Кормів не було, і тварини тихо вмирили. Люди ділили туші на частини і цим харчувалися. Вдома ми спочатку з'їли кішку, потім собаку, а потім до конюшні пішла мама. Кращі шматки діставались конюхам, тим хто сильніший, а мама приносила шкіру. Обсмалювала її, шкребла, різала і варила. Виходили трубочки у коричневій воді. Ми їх з'їдали, запиваючи підсоленою юшкою.

В якийсь день учителька повела мене до колгоспного дитсадка, куди звеліли приходити після школи обідати. Я знав туди одну дорогу. Часто зустрічав підводу – то везли мертвих. У кущах жовтої акації побачив двох сестричок Лобжанських – 4 і 6 років. Вони сиділи, тримаючись за руки. Наступного дня на цьому ж місці побачив їх уже неживими.

Якось їду додому – за мною хлопчик років семи. Мама посадила нас за стіл, дала «трубок», почала розпитувати, хто він. Хрипким нерозбірливим голосом відповів, що на станції загубив маму. Ми ніяк не могли розібрати прізвища. Розтлумачила сестра – Шерепетін. Я взяв його з собою до дитсадка. Обід ще не був готовий, і ми чекали. Познайомившись з новачком, пустуни почали вигукувати: «Шіріпірі! Шіріпірі!» Хлопчик присів біля стіни, притиснув коліна до грудей, натягнувши на них одєжину, і затих. Тут сказали, що обід готовий. Всі побігли, а я підійшов покликати Шерепетіна. Торкнув за плече, і він повалився на бік. А ще через день дізнався, що найзавзятіший із пустунів Іван заснув і вранці вже не прокинувся.

Десь у ці дні до нас прийшла мамина сестра Маланка, яка жила за шість кілометрів від Любашівки, мала велику сім'ю. Старша донька вже була заміжня. Вона і її чоловік померли від голоду. Ще одна виїхала на Кавказ. Лишилися з матір'ю дві молодші. Хтось їй сказав, що бачив дівчаток мертвими. Вона знайшла, але їх тільки так об'їли собаки, що ледве пізнала. Віднесла остатки на цвинтар, руками розгребла частину свіжої могили і поховала.

– Я вже людське м'ясо їла, – повідомила тітка Маланка.

– Боже мій! – вигукнула мама.

– Не лякайся, я не живе їла. Сусідка померла. Зібрався куток та й вирішив: навіщо гарне м'ясо у землю закопувати? Вона ж з голоду померла, ніякої зарази. Частину з'їли, рештки поховали. Добре м'ясо, тільки трохи солодке...

Тітка поїла у нас «варанців» з кінської шкіри і пішла. Більше ми її ніколи не бачили і нічого про неї не чули. Чи дійшла додому? Вже в 1960-ті роки ми з учнями допомагали збирати врожай у селі Коропаченці (теперішня Агафіївка). Мені хотілося побачити хату тітки Маланки, та про неї ніхто не знав. Взагалі виявилось, що корінних мешканців у селі не залишилося – вимерли. Там живуть переселенці. З двоюрідною сестрою, яка виїхала на Кавказ, зустрічався років сорок тому. Розповідала, що в Грузії голоду не було.

Пригадую хату свого іншого діда – Яструба. Щоб зайти до неї, треба було згинатися, бо стріха дряпала обличчя. Потім сісти на поріг, спустити вниз ноги

і на спині «з'їхати» в яму. А щоб вийти, слід було піднятися на три круті сходинки. Оце був куркуль. У 1931 році його розкуркулили, забрали землю і вигнали з дому. Влаштувався на залізницю, де давали пайок, і став представником робітничого класу.

ШПАТ Марія Федорівна

1925 р. н.

В 1932–1933 рр. проживала на Бобрицьких хуторах. В 1939 р. знесли село. Сім'я складалася з п'яти чоловік. Батько працював в колгоспі на різних роботах, а мати – на полі. Давали один раз на добу бурду (висівку просяну), але я сама її не з'їдала – несла в котілочку дітям. Їли лободу, листя з вишень. Батько був весь пухлий, лежав на землі і ледве вижив.

А в 1947 р., під час другого голодомору, вкрав три кілограма пшениці з гармана, і його засудили на 8 років. Через 5 років він попав під амністію. Я під час голодомору 1947 р. працювала на будівництві сільхозтехніки. Давали один раз в день поїсти похльобку (кашку з остюками) і 200 грам хліба. Кусочок ховала для дитинки своєї. Купували на станції висівки з проса і варили лабуду (пів баночки всипали). Пізніше працювала коло телят (1947–1948 роки). Набідувались сильно. Брат весь був пухлий. З 1947 р. крали колосочки, щоб якось прокормитися. Нас проганяли з поля. Все, що було в хаті, забирали.

ЯКОВЛЄВ Леонід Данилович

Р. н. невідомий

Мені було лише три роки, коли приходили якісь люди, я завжди ховався, так казала мені мати. Вони не казали чого і кому, але забирали все до останньої крихти хліба. Одного разу, коли батько з матір'ю запитали, з якою метою вони це роблять, відповідь була сухою: «На користь держави». Ці люди забирали все: худобу, птицю, запаси їжі. Згадується один випадок, який розповіла мати. Коли вкотре прийшли ці люди (яких батьки просто жахались), я, будучи зовсім маленьким, з жахом вхопив останній кусочок сирого буряка, заліз під стіл і з жадністю почав його гризти.

По декілька днів не було й крихти в роті. Ми їли все, що хоч трохи поживне. Напівсвідомі ходили по полях, городах в пошуках гнилої картоплі. Перерізану й перетерту картоплю, перемішану з водою, їли за щастя, – після стількох днів хоч щось та плавало в шлунку. А здебільшого харчувались травою. Мати наривала лободи або ж кропиви, сушила її, перетирала, потім насуху жарила млинці. Часто мої брати й сестри були без свідомості, але потім знову приходили в себе. Звичайно, були й не поодинокі випадки канібалізму. Адже люди, нічого не відчуваючи, окрім нестерпного голоду, без здорового глузду вбивали навіть рідних.

Одного разу наша односельчанка вирішила відвідати рідного брата, що жив у сусідньому селі. Приїхавши, жінка хотіла обійняти брата, якого довго не бачила, але очі його були якісь не такі, а неначе у звіра, що нарешті знайшов здобич. Жінка розповідала, що брат взяв ножа з такими словами: «От і пообідаємо». Зрозумівши ситуацію, налякана жінка встигла втекти. Всього нас було четверо: я, старший брат і дві сестри. Батько й матір були змушені йти в колгоспи, де тяжко працювали, адже там давали баланду. Йшли рано, а приходили пізно ввечері. Сестричка померла від тяжкої хвороби, а я з братом і сестрою в той час, як батьки були в колгоспі, ходили найматись. Ми пасли гусей, копали городи, виконували якусь домашню роботу, аби хоч щось заробити. Отак ми й виживали. Пройшли і голодомор і війну, настраждались. Тепер не страшне мені майже нічого, лиш би здоров'я було.

Записала учениця 10 класу

В. Яковлева

с. НОВОКАРБІВКА

ГРАЖДАН Дмитро Архипович

1917 р. н.

В сім'ї нас було 7 дітей, в 1933 р. біля батьків залишилося тільки троє: 2 брата і сестра. Батько був людиною доброю, роботящою. В 1926 р. побудував хату, мали свій город, корову, дві-три вівці. Почали утворюватись колгоспи. В 1928 р. в колгоспі було чоловік 10, а в 1933 р. уже селяни працювали в колгоспі. Батько був бригадиром колгоспу «12-річчя Жовтня». На території села Новокарбівка було 2 колгоспи: «12-річчя Жовтня» та «Серп і молот». Головою колгоспу «12-річчя Жовтня» був Анчербак Павло, а колгоспу «Серп і молот» Бордюженко Захарій. Мама працювала на городині, мені було 16 років, закінчив 7 класів, далі не вчився, а пішов працювати в колгосп.

Орали коровами поля, косили пшеницю, в'язали снопи, я ці снопи складав на підводу і відвозив на гарман. Кожен день нам давали 100 г насіння соняшника, зерна зовсім не отримували. Врожай був дуже хороший, але все зерно здавали, людей залишили зовсім без хліба. Мама молола насіння соняшника, добавляла цвіт акації, щавель, пекла «мандрики». Нас рятувало те, що було молоко, ложку сметани можна було замінити на крупу. Ті, хто не працював в колгоспі, зовсім нічого не отримували, у них забирали всю худобу, люди пухли з голоду. Скирти соломи перемолочували по два рази, а зерно здавали на елеватор. Виходили на роботу ще затемно, приходили – було вже темно. Ходили дуже далеко, поля були в с. Чайковецьке, с. Сирівське. Батько давав норму, я повинен був вишарувати один рядок, а братик і сестричка по половині, а дома допомагали мамі.

ЖИВОР Іван Олександрович

1929 р. н.

В 1933 р. мені було 4 роки, в батьків я був один. Батько працював на МТС, їм давали пайки, мама працювала в колгоспі. За роботу їм давали макуха. Я знаходився цілий день в дитячому садку. Чим нас кормили – не пам'ятаю. Але особливого голоду наша сім'я не відчувала. Проти нас жила сім'я Живора Романа Федоровича, то вони в 1933 р. вимерли з голоду. Люди ходили в місто, але їм там хліба не давали. Моя жінка, Галина Макарівна, народилась в 1933 р., її врятувала від смерті сестра, викормила травною.

ЛУКАШЕНКО Павліна Семенівна

1923 р. н.

В сім'ї було 8 дітей, У 1933 р. мені було 10 років. Пам'ятаю, як мама першою вступила в колгосп у 1928 р. Відвела коні, корову, воли. Сестра 1913 р. н., 2 брати 1916 і 1918 р. н. працювали в полі. В цей час прийшли активісти і з дому забрали все, навіть моє пальто, у хаті залишились лише кабаки, мама палила піч і пекла кабаки. А через 2 дні знов прийшли активісти і шпичками копали землю в хаті, шукали зерно.

Сусіди принесли мисочку борошна, мама на 12-літровий казан сипала 2 склянки борошна і варила, щоб надовше було. Активісти забрали й те все. А на Сирівському, де жила мамина сестра, навіть наган приставляли до грудей людям, щоб не заважали забирати все з хати. Люди були дуже дружніми, допомогли нам вижити в цей нелегкий час.

НІКІТЕНКО Віра Лаврентіївна

1924 р. н.

Ми жили в маленькій земляночці, до колективізації жили заможнo. У нас були коні, підвода, корова, та ще в 1930-му забрали все. Пам'ятаю, як били маму, коли забирали корову, а вона не давала. Мені було 7 років, нас було 5 дітей, старші Марія та Степан самі хазяйнували, а менші Ніна та Шура померли з голоду. Батьки ходили на роботу, на трудовні отримували макуха. Пам'ятаю, що в мене забрали навіть платтячко.

ПАПУШОЙ Анастасія Дмитрівна*

1923 р. н.

У ті далекі роки я, десятирічна дівчинка, відчула і пережила увесь жах очікування голодної смерті, грікі втрати рідних, близьких та друзів. Старого батька

* Респондентка свідчить про події в с. Новороманівка Одеської області (нині – село у Цебриківській селищній громаді Великомихайлівського району Одеської області).

моєї матері Христі поховали в одній могилі з малолітнім онуком Михайлом. Зліг у сиру землю брат Олександр. Не врятували їх від голодної смерті два мішки з пшеницею, заздалегідь закопані під хатою батьком Дмитром. Після двох розкуркулень, влаштованих місцевими «активістами», наша сім'я залишилась без засобів для існування. Мали тільки ту одежину, яку мати одягнула на нас, дітей (переховувала нас на кладовищі, щоб не роздягли). Опухлі від голоду Дуся з 12-річним братом Василем розоряли в степу мишачі нірки, пекли з акацієвого цвіту плацики. Їли все, що можна було жувати кровоточивими деснами. На чудового килима виміняли у любашівського єврея Фельмана пуд кукурудзи. Згодом часто ходили милуватись на той витвір мистецтва. А селом підводою звозили померлих страшною смертю.

Записав Ю. Федорчук

с. НОВОСЕЛІВКА

ГАМАК Зінаїда Павлівна

Р. н. невідомий

Хоча їй і було тоді лише п'ять років, ті роки дуже запам'яталися. У сім'ї було четверо дітей. Батько, Гамак Павло, мав вівці, одну свиню, а ще був завідувачим колгоспної комори. Тому не дивно, що в 1932 році до них часто навідувалися члени продзагонів. Забирали харчі, перетрушували все, нищили кругом. Але тато вирізав вівці, м'ясо заховав у ліску біля кар'єру, а зерно закопав глибоко в землю. Пам'ятає, що коли їй дуже хотілося їсти, то піде в комору, полиже стінки бочки, де колись був засолений сир, то ніби полегшає. Мати увечері, інколи, варила кашу з висівки. Все робили потайки, щоб ніхто не взнав, бо одного разу колишні друзі напали на них. Страшно було, куди не глянь, люди мруть, як мухи, і нічим їм допомогти, бо й самі часто голодували. Але, слава Богу, якось пережили. Ще й тепер, говорила бабуса, заходиться серце, коли згадуєш ті роки, і відразу хочеться їсти.

с. ОЛЕКСАНДРІВКА

ЛОЗІНСЬКА Наталя Кіндратівна

1932 р. н.

Згадує розповіді своїх рідних, матері. Зі слів матері розкажує про те, що її чоловіка брат Підашов Іван Петрович похоронив свого батька Петушенко Петра на кладовищі у с. Бернацьке (нова назва Мар'янівка), а проживали самі у яру Довгеньке. Сам Іван Петрович був безсилений голодом, коняка теж ледве тягла воза.

На кладовищі виривав яму по коліно і ледве з воза скинув ногами свого батька у ту яму. Обезсилений, це він робив цілий день. Це була сім'я на прізвище Пітушенко, але діти, як пішли вчитися у школу, змінили прізвище на Підашови.

ЗАЛОВСЬКА Марія Федорівна

1930 р. н.

Жили ми біля залізничної станції, на базарчику продавали дещо з продуктів у т.ч. і раки варені. Люди купували їх, виїдали м'ясо, а шкарлупи викидали, так ми ж, дітвора, оті шкарлупи підбирали і їли, аж не віриться (тепер на раки дивитись не можу). Того року люди дуже їли траву: кропиву, калачики, лободу. Цвіту акації наривали цілими оберемками, снопами, посідаємо і їмо. Тепер навесні, коли зацвітає акація, я не можу чути її запаху. Та деякі люди в селах мали і запаси продуктів. Один чоловік сховав картоплю в яму, перестелив соломкою і ще чимось, вона і збереглася. Люди натрапили на цю яму та й нишком брали картоплю. Я теж ходила, потім дядько підстеріг, і саме в той момент, коли я вилазила з ями, кинув по мені вилами, але не вцілив, була б загинула.

Один чоловік з нашого села поїхав до м. Харкова, привіз звідти полови з проса, її мама довго м'яла, перетирала на муку, виробляла з неї ліпшочки і пекла, так і виживали. Якось татів брат приніс телячу шкуру, мав пошити мені якесь взуття, а мама мені наказала, щоб я занесла ту шкуру тітці, щоб та її покришила, та навар якийсь буде. Я розповіла це тітці, а вона заплакала, всипала в гарячу воду крупи, обгорнула тканиною, щоб напарилось, та й відіслала мене з нею додому. Мама була дуже вдячна. Дядько приносив нам мерзлу картоплю, так і спасались. А ще закарбувався в пам'яті спогад дитинства, як дідусь мене, маленьку, трьох років, ніс на руках на город, а в руках я тримала два вареники з вишнями, що бабка дала. Страшний був голод, люди дуже пухли, вимирали сім'ями.

Записала учениця 8 класу

К. Тулба

ПИСАТЮК Лідія Василівна

1927 р. н.

Почалось все з розкулачки, Сім'я жила добре, у сім'ї було 12 дітей, батьки багато працювали, тож їсти було що. Коли уряд наказав забирати майно у тих, хто заробив його нечесним трудом, батько вирішив, що їм боятися нічого, але згодом до їхньої оселі теж завітали «гості», вони побили скло у вікнах, ікони в хаті, вигнали на холод всю сім'ю, забрали все: корову, коня, підводу, пшеницю, а також винесли все, що було в хаті. І зробили це ніхто інші, як хрещені діти нашого батька й мати. Сім'я почала дуже бідувати, не було що їсти, одяг порвався, а надворі лютувала зима. Одні добрі люди впустили нас в маленькі сніги в хаті.

Будинок повернули лише після того, як батько написав листа до уряду. Одягшили із мішків, діти помирали один за одним. Невдовзі захворів і батько, він

також помер. З 12 дітей біля матері залишилося двоє. Коли настала весна, з'явилася перша трава, діти її рвали, а мати варила, щоб хоч щось поїсти. З настанням літа стало трохи легше, мати і старший брат Іван працювали на полі, щось трохи й собі перепадало. Мати розповідала, що на кожному полі, де працювали люди, стояв наглядач, який слідкував за тим, щоб ніхто з людей не взяв лишнього. Коли помічали, що хтось візьме хоч зернину, то дуже карали, могли відправити до виправної колонії.

*Записала учениця 8 класу
К. Тулба*

БЕЗДІТНА Надія Олексіївна

1928 р. н.

Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок, та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати все до нитки. Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача? І спалахнув в Україні великий голод, а за ним прийшла смерть.

Ми були дуже бідні і голодні. Тоді вже був колгосп. Я ходила в дитсадок разом з братом, там давали трохи баланди, по одному ополонику. Дома мама ще докришувала щавлю, бурячиння і переварювала, то їли всі. Одного разу я йшла і упала з бідончиком і вилила ту баланду, то дома всі плакали, бо не було що їсти, так і полягали спати голодними.

Здихали коні: ввечері здохнуть, а на ранок люди пообрізали, варили і їли. Одна жінка з'їла свою дитину і з'їхала з глузду. Люди пухли з голоду, умирали сім'ями. Їх замотували у рядно та й кидали у яму, це був страх і плач. А як виріс качіш і зацвіла акація, то це і їли. Батьки мої були неписьменні, то я не знала ні однієї букви. Як пішла до школи, то не вміла тримати навіть олівця. Ми всі, обірвані і босі, ходили по снігу, бо не було за що купляти, а їсти не було, ми навіть і не уявляли, який то хліб. А коли мама спекла хліб з висівками, то ми не знали як його їсти.

*Записала учениця 8 класу
К. Тулба*

с. ПЕТРІВКА

ТИЩЕНКО Єва Федорівна

1928 р. н.

В родині було п'ятеро дітей, я була найстаршою. Коли зібрали врожай, його почали масово вивозити, а з будинків, де могли бути клумаки з пшеницею, картоплею та іншим, забирали геть від людей. Ті люди не звертали уваги на благан-

ня матерів і на голодні очі дітей. Вони виносили все до останньої крихти, до останньої зернини, навіть корівку, яка могла бути останньою надією на порятунок. Одного разу, коли я і моя матір пішли на норму, то меншенька сестра нарвала лободи і зварила її у самій воді. Потім спекла клецики та нагодувала сім'ю. Ось так ми прожили все літо. Ми всі були худі, на нас була лиш шкіра та кістки. Такими кволими і замученими голодом ми ходили на поле.

Але одного разу я не витримала голоду і впала, у мене були вже спухлі ноги та руки, я була бліда, як смерть, і здавалось, що вже нічого не врятує мене. Але мама пішла до колгоспу і, впавши на коліна, почала благати шматочок хліба. Той зжалься і дав маленький кусень, він був дуже цінним і дорогим, адже він і клецики врятували мене від погибелі. Взимку ми товкли камінням виноградну лозу, варили її та їли. Вона була огидною, неприємною і несмачною, але прагнення жити брало верх.

Люди їли мертву худобу і навіть були випадки, коли матір задля спасіння п'ятьох дітей в жертву приносила одне, тобто були випадки людодїства. Люди божевільні, втрачали здоровий глузд і ставали рабами голоду. Це була страшна картина, коли опухлі від голоду люди, йдучи по дорозі падали, це вже нікого не шокувало. Мертвих і навіть трішки ворушившихся людей кидали на підводи, як мішки, одне на одне, їх ніхто не ховав в труну, їх скидали в здоровецьку могилу, як сміття. Там могло їх бути більше сотні.

с. СЕРГІЇВКА

САМОЙЛЕНКО-ГРАЖДАН Галина Прокопівна

1925 р. н.

Мешкала у с. Новокарбівка

Наша сім'я складалась з восьми чоловік. Старший брат Олександр 1911 р. н. працював вчителем в с. Боярка, нині Ананьївського району, йому там давали пайок, яким він з нами ділився. Середній брат Григорій 1917 р. н. вчився в школі с. Троїцьке, жив в гуртожитку біля школи, але його там не годували, бо батьки обоє живі були, як він там вижив, до цих пір страшно згадувати. Мати Катерина Олексіївна 1888 р. н., з дому йому нічого не могла дати, бо вдома четверо малих дітей було. Голодували страшно, попухли всі, животи великі, ноги, руки худючі. Батько Прокопій Андрійович 1870 р. н. із сином Антоном 1922 р. н. в полі знайшли «мишоловку», яку миші заготовили собі на зиму, але там було лише насіння реп'яхів, бо й миші не мали, що собі заготовити на зиму. Батько з Антоном зварили ті реп'яхи і з'їли їх, так через кілька годин помер Антон, батько хотів його поховати, але й сам помер, так вони лежали на лавці біля столу, не було кому їх поховати, а в самих сил не було, так і лежали вони кілька днів у хаті, поки не дали знати старшому брату Олександру, він забрав зі школи брата Гришу, і поховали батька разом з Антоном без труни в одній ямі.

Зараз ми знаємо, що вони поховані на старому цвинтарі в с. Новокарбівка, але їх могили так і не змогли знайти, не поставили тоді ні хреста, ні камінця, а горбочок розрівнявся. Тоді багато там горбочків тих було. Після смерті батька брат Олександр взяв в сільраді довідку про смерть батька і заніс в Троїцьку школу, де вчився брат Гриша, щоб тепер йому давали в школі їсти, бо він напівсирота. Та й мамі на дітей почали давати трохи муки. До цього часу помер менший брат Василь 1932 р. н., ховала його мама сама, де – не знаємо. Брат Гриша ходив пішки в Любашівку, щоб виміняти якогось зерна чи муки на одяг, та вимінявши, не зміг донести додому, бо напали на нього людоїди і він, щоб спастись, викинув все, що наміняв, та й втік. Отак і від смерті спасся, бо багато вздовж дороги валялось одрізаних людських голів. Коли весна прийшла, їли траву, особливо добрі були калачики, якіш і цвіт акацій. До цих пір люблю з'їсти китичку акації, спасла вона нас тоді в 1933-му!

Записала А. В. Штимбуляк

МАРАЧКОВСЬКИЙ Василь Максимович

1929 р. н.

Мати розповідала, що активісти, наші ж односельці, збирали останній хліб, шукали його скрізь. Шпичками для сіна шпигали скирди, шукаючи зерно. Рвали лободу, з неї мама пекла млинці, на полі збирали мерзлу гнилу картоплю і їли.

ЗАЛЕВСЬКА (НАПАДОВСЬКА) Ганна Андріївна

1925 р. н.

У голодному 1932 р. мені було 7 років, пішла у Гуляйпільську початкову школу, учителем був Яків Петрович. У школі нам давали їсти по одній ложці чечевиці. Пам'ятаю, як батько Нападівський Андрій Васильович засіяв дуже рано город столовим і цукровим буряком. То люди приходили і рвали листя буряка, а пізніше просили хоч шматочок буряка, то батько так і роздав його людям. Голодні люди ходили по стерні, збираючи гриби сморжі*, пекли їх і їли, збирали колоски на стерні. Нападівська Діна Григорівна 1924 р. н., збираючи в полі колоски і гриби, впала і померла там. Їли ми траву козелець, калачики, якіш, цвіт акації, листя вишні. На Пасху у селі організували кухню, зварили пшеницю і давали на кожну сім'ю по одному ополоніку на кожного члена сім'ї. Нашій сім'ї дали також тієї пшениці.

В нашій сім'ї були діти: старші мене сестра Тетяна 1921 р. н., брат Іван 1923 р. н. і молодший мене брат Василь 1928 р. н. Мама і батько, як могли, рятували нас, дітей. Батько і найменшенький братик Василь від голоду були попухли, але вся наша сім'я вижила. Для дітей, батьки яких працювали, організували дитячий садок. Там варили якусь юшку і давали дітям. Млина у селі не було. Зібрані колоски мама пускала на маленькі жорна і робила крупу, потім пропарювала листя буряка

** Інші назви – строчки, рядки.*

і обсипала його крупкою, жарила «лепешки» і давала нам їсти. Добре пам'ятаю дітей, з якими училася в одному класі у школі, які померли у голодовку. Це Золовська Надія Микитівна 1925 р. н., Нападівська Тетяна Миронівна 1925 р. н., Щасливець Наталя Іванівна 1925 р. н. Недалеко біля нас жила сім'я на прізвище Козоріз, імен не пам'ятаю. У сім'ї було дві маленькі дівчинки, які з голоду померли, потім і жінка: одержала ополоник пшениці, яку роздавали на Пасху у селі, наїлася тієї пшениці, і до вечора вона померла. Померлих людей, а іноді ще й напівживих, кидали на підводу і звозили на кладовище і кидали у яму. Ось що робив голод. Урожай був, а де дівалось зерно, я не знаю...

ПАРСЕНЮК Олена Пантеліївна

1926 р. н.

У 1932–1933 рр. проживала з батьками у селі Нововоздвиженка. У господарстві тримали корову, могли продати молоко і купляли трохи круп і висівок. Посадили жито, а потім перебили і їли. Батько їздив на базар, міняв килими на цукровий буряк. Їли цвіт акації, гнили картоплю, пекли з лободи клецки, їли траву-калачики.

ШУГАЙЛО Лідія Григорівна

1933 р. н.

У голодні роки наша сім'я проживала в с. Криве Озеро Миколаївської області. Мама мені розповідала, як активісти у нас у хаті шукали хліб. Знайшли трішечки борошна, зняли у матері з голови хустку, висипали в неї борошно і забрали. У селі проживала одна жінка, яка ловила дітей, варила і їла. Голови і кістки викидала в полі у пшеницю. У жнива люди знаходили ці залишки. Всі її дуже боялися. Найгірше людям було у 1933 році.

с. СОЛТАНІВКА

ГУТ Анастасія Данилівна

1931 р. н.

До війни проживала в селі Буриловому Кривоозерського району разом зі своїми батьками та братами й сестричками (в сім'ї було 15 дітей). Від голодної смерті нашу сім'ю врятувало лише те, що нас розкуркулили і виселили до міста Горький, що в Росії. А сім'я мого дядька залишилася в селі. Коли батьки повернулися із дітьми з Росії, то ні дядька, ні членів його родини не застали в живих.

Записав учень 10 класу

В. Монько

ДІКУСАР Віра Іванівна

1925 р. н.

На той час мені було вісім років. Будучи ще дитям, я пізнала життя з найжахливішого боку. У батьків нас було дев'ятеро, важко втримати таку велику сім'ю. Надзвичайно важко жилося нам: злидні, бідкування, голод. З ранку до ночі всі думали лише про їжу. І не лише думали, а кожен, всі гуртом, шукали її. Як не як, було це восени, після жнив. Піду на поле, десь бурячки назбираємо, а десь жменю зерна, яке потім мололи в жорнах. Так потроху запасались, все ховаючи. Взимку під товстим прошарком снігу знаходили суслячі і мишачі нори, з яких також виривали зерно. В останні місяці зими було найважче: запаси були вичерпані. Навесні рвали всіляку траву: лободу, калачики та кропиву. А робили з цією травою все, що приходило в голову: жарили млинці, варили кашу, суп. Отак всі гуртом і виживали. В деяких сім'ях люди втрачали глузд і їли власних дітей. Про таке жахливе видо-вище розповідала сусідка. Люди пухли, вмирали від голоду.

*Записала учениця 10 класу
О. Лопушинська*

КУМАЙГОРОДСЬКИЙ Дмитро Федорович

1924 р. н.

На той час я проживав на хуторі Балаєвського, в районі теперішньої Сергіївки. З нашої сім'ї не загинула жодна дитина. Але я неодноразово бачив випадки*, коли люди окрайцем хліба заманювали дітей, щоб спіймати їх і з'їсти. Ми рвали лободу, ловили горобців, пацюків, щоб хоч якось прогодувати себе.

*Записав учень 10 класу
В. Монько*

с. ТРОЇЦЬКЕ**БАРДА Валентина Митрофанівна**

1926 р. н.

Дуже важкими, неспокійними були 1932–1933 рр. Мені тоді було 8 років, не все я розуміла, що робилося тоді в країні, в господарстві, між людьми. Не бачила я, щоб в людей щось відбирали. Знаю, бачила, що поля, городи були виснажені сонцем зовсім, голі, пусті, ніякої рослинності не було, нічого не вродило. Почався голод. Люди вмирали, і багато. Наша сім'я з семи чоловік і трьох дітей – сиріт тітчиних – вижили тільки тому, що в нашої мами були дорогі ювелірні вироби. Мама їх міняла на пшоняну крупу, горішки. А вже літом наступного року ми

* Респондент, напевно, хотів сказати: «неодноразово чув про випадки».

збирали колоски жита, пшениці, підсмажували їх, їли, – так і вижили. А коли організувались колгоспи, то всім працюючим людям щодня давали гарячу страву.

Записала вчителька

Г. І. Соловійова

ГЕРАСИМЕНКО Григорій Васильович

1928 р. н.

В 1933 р. я був 5-річною дитиною, тому мало що пам'ятаю. Але один випадок, який дуже вразив мене, запам'ятався на все життя. Це була осінь. По хатах майже щодня ходили комсомольці і все перевіряли, шукали хоч якісь запаси їжі. Штрикали шпичками в долівку хати по садках, по городах, в скиртах соломи. Забирали все, що знайдуть. Після розкуркулення ми жили з батьками матері. Пам'ятаю, що дід Микола був здоровим чоловіком, але важка праця і страшний голод підкосили діда, і він помер. В хаті горе, а комсомольці приходять і шукають, що б іще забрати. Батько сховав був трохи зерна. Приготував його для того, щоб пом'янути діда.

І от коли діда понесли на кладовище, нікого вдома не було, крім мене, прийшли комсомольці і все забрали. Хтось матері переказав, що з хати все забирають. Вона покинула похорон і прибігла додому. Комсомольці повантажили все збіжжя на віз і від'їжджають. Мати плаче, кричить і мене висаджує на воза та каже: «Забирайте дитину, чим я буду його годувати?» Комсомольці мене знімають, а мати знову висаджує та плаче й приповідає. Їм набридло це, і вони грубо зіштовхнули мене з воза. Я впав, забився. Дуже плакав. Плакав від болю, а ще тому, що дуже плакала мама.

Записали учні 7 класу

ГРЕЧЕШНЮК Матвій Матвійович

1921 р. н.

Пам'ятаю, як було мені тринадцять років, в той час в 1932–1933 рр. був голодомор. Пам'ятаю, як в селі вмирили люди, пухли від голоду. В моїй сім'ї у мами та мого брата Колі попухли ноги. Я вирішив піти на роботу. Робота була не з легких. Я возив кіньми глину в колгосп. За три літніх місяці заробив десять кілограмів муки. Мама тоді напекла коржі. Ми були дуже задоволені.

Записала вчителька

Г. І. Соловійова

МИХАЙЛЕНКО Марія Костянтинівна

1925 р. н.

Народилася у простій селянській сім'ї Жарука Костянтина Парфентійовича та Явдохи Федорівни. Наша сім'я складалася з 5-х чоловік: тато, мати і троє ді-

тей – Марійка 1925 р. н., Галинка 1928 р. н. і Миколка 1930 р. н. Я була найстаршою, на той час мені виповнилося всього 7 років. Але всі тогочасні події я добре пам'ятаю.

Батьки працювали в колгоспі. Вдома було дуже важко з їжею, одягом і взуттям. Не було ні хліба, ні крупи, ні картоплі. В колгоспі варили латуру (варена у воді чорна мука), а видавали її по одному ополонику на кожного члена сім'ї. Батьки були на роботі, а тому за їжею в колгосп ходила я. Я, семирічна дівчинка, глечиком приносила їжу на всю сім'ю. Одного разу трапилась біда. Я несла глечик з дорогоцінною їжею. Попереду йшов чоловік. Він йшов дуже повільно, а потім впав і помер. Я злякалася і випустила глечик.

Глечик розбився, їжа розтеклася. Вся сім'я залишилася голодна. Їжі, яку видавали в колгоспі, на цілу добу для сім'ї не вистачало. А тому на полі шукали мишачі гнізда. Забирали їх додому. Батько на камені розтирав ті колоски і варили з них якусь страву. В сусідстві жила сім'я трохи заможніша, в них була картопля. Іноді від них я приносила шкірочки, які варили для найменших членів сім'ї – Галинки та Миколки. Навесні 1933 року стало трохи легше: пекли млинці з цвіту акації і кропиви, ловили їжаків і сусликів. Вживали, як могли.

Записав учень 9 класу

Р. Михайленко

МІНЕНКО Клавдія Григорівна

1927 р. н.

Сім'я складалася з чотирьох чоловік. Жити було дуже важко: вікна в хаті були вибиті, закриті мішками, груба напівзавалена, одяг розпродали або виміняли на їжу, всю худобу було конфісковано. Спали на соломі, розтрушеній по долівці, вкривалися рядном. Батько повернувся з громадянської війни поранений, працював дуже важко, ходив по людях, просив хоч трішки їжі, щоб нагодувати своїх дітей. І від голоду та важкого життя батько помер в 1933 році взимку.

А що їли? Взимку їли те, що давали люди, а літом було добре, бо був щавель, щир, жолуді. Збирали, висушували, дрібнили, перемелювали, кришили кропиви і замішували млинчики. Пекли на солоній воді. Варили суп з зелені та дрібки крупи. Це була найкраща страва. Весною 1933 р. матір з дітьми переїхала в наше село, тут був Ленінський колгосп. Жити стало краще: цвіла акація, цвіт її їли, запарювали чай, була макуха з щавлем, варили кашу, і так врятувалися від голодної смерті. Мати працювала в колгоспі дуже тяжко, волами, коровами орали землю, вручну засівали, поля були дуже далеко від села (10–15 км). Діти дома порались на городі, садили, варили, старші бавили менших. Важкий був час, дуже важкий. Не дай Бог, щоб це страхіття знову повторилося!

Записали учні 9 класу

А. Бондурівський, О. Малаховський

ОСАДЧА Марія Ільківна

Р. н. невідомий

Пам'ятаю, я була ще малою, коли зимою темним вечором до нас зайшли три дядьки. Я їх не знаю. Сказали забирати дітей і забиратись геть. Батько взяв на руки мене, мама – меншу сестричку і вийшли з хати без нічого. Була темна зимова ніч. Снігу було багато, і батьки з нами двома пішли попід хати, щоб десь переночувати. З хати не дали нам навіть ложки взяти. На другий день батьки з нами на руках пішли в Демидове, там проживала мамина сестра, і ми жили в неї. У неї було троє дітей, усіх п'ять душ, та нас четверо. Бідували і голодували всі разом. Їли, що могли. Всі люди в селі мучились від недоїдання. Тітчина найменша дитина, ще грудна, померла, бо в тітки від голоду не було молока і не було чим її годувати.

РАДЧЕНКО Дмитро Іванович

1921 р. н.

В 1931 р. почали організовуватися перші колективні господарства, які дуже підтримали бідні люди і середняки. Більш заможніші до колгоспів не вступали. На початку 1933 р. сім'я йшла пішки до Любашівки, де проживав на той час рідний брат матері Карасьов Андрій, який був чекістом. Рідна сестра, Клавдія, залишилася вдома. Батько Іван влаштувався працювати сторожем на елеваторі. По селах їздили озброєні люди і перевіряли кожен дім, комору, горище на наявність зерна. У них були довгі гострі шпички, якими вони шукали заховані запаси. Якщо знаходили – зразу конфіскували. Жити було нестерпно важко. Сотні людей помирало щодня. На вулицях і дворах не було ніякої живності. Люди з'їдали все: корів, коней, котів, собак... З лободи варили суп, із щиру пекли балабушки. В цей час частими були випадки канібалізму. Багатих людей (куркулів) розкуркулювали, забирали все майно і відправляли в Сибір, але без дітей. Діти залишились тут. Із цих дітей залишилась на сьогодні тільки Цимбалюк Поліна, яка проживає в селі Козачий Яр.

Записала вчителька

Г. І. Соловйова

ФІЛЬ-ОСАДЧА Марія Степанівна

1924 р. н.

На той час в нашій сім'ї було четверо: батько Степан Семенович, мати Ганна Калениківна, та двоє дочок Олександра і я, Марія. Старша сестра Олександра носила з колгоспу додому за гарну роботу лушпиння з картоплі в перемішку з макухою. Це було для сім'ї свято. А у всі інші дні матір пекла плацики з бурячиння. Найважче стало, коли продали корову, тому що треба було заплатити податки. Неодноразово викликали батьків до колгоспу і допитували, чи не було на подвір'ї і в садку та на городі ям із захованим зерном. Коли ми з Сашою залишалися вдома самі, то рвали і їли зелені жерделі. Та одного разу отруїлися, потім додумались, стали варити жерделі. Вони були дуже кислі і несмачні.

Весна 1932 р. була дуже голодною. Ми ледве діждалися літа. Мати рвала зелене жито, молотила і варила нам кашу. Я на все життя запам'ятаю першу житню хлібину із дозрілого зерна. Наші сусіди взагалі не мали що їсти. Вони йшли на скотомогильню і зрізали з мертвих коней м'ясо, варили та їли його. А ще ми їли молоді пагони акації та какішу, обчищали кору та їли. Люди на моїй вулиці ходили пухлі. Пам'ятаю, що до нас весь час приходив сусід Лисий Василь. Він був пухлий і дуже голодний. Їм було ще важче, бо в сім'ї було п'ятеро дітей. Моїй матері було жаль його, і вона завжди пригощала плечиком із бурячиння.

Записала вчителька

Г. І. Соловійова

с. ЧАЙКІВКА

САКАЛ Дарія Ксенофонтівна

1924 р. н.

Коли почався голод, мені було 9 років, сім'я в нас була велика, з 10 чоловік: вісім дітей (один хлопець і сім дівчат) та батьки. Голод в нашому селі почався навесні, коли й так нічого не було, та ще ходили по селі активісти і все забирали до останньої крихти. Люди їли мишей, терли лободу та пекли з неї «манзурики» (млинці). Батько мій працював в колгоспі в с. Кричунове, в якому ми тоді жили, мама не працювала – сиділа дома з дітьми. Працювали також ще дві старші сестри, одна дояркою, а друга – поваром в колгоспі. Вони приносили з роботи одна молоко, а інша зерно, суп з соєю. Коли вони щось приносили, для нас це було свято.

Спасала нас від голоду також школа, в школі давали гарячі сніданки, а бувало, що і печиво, і цукерки. З дому всі діти брали глечики і зливали туди те, що нам давали, тому що дома були батьки, сестри, брати. В 1932–1933 рр. люди помирили як мухи. Коли ми йшли до школи, то бачили, як хоронять людей, здебільшого в одну яму, їх просто звозили і кидали на купу. Ті люди, що були більш забезпечені, то їх хоронили з почестями. Коли помер наш дідусь, то його донька, наша тітка, яка була заможнішою за нас, то поховала його в окремій ямі, за всіма обрядами, але коли всі родичі пішли на другий день до його могили, то тіла там вже не було. Вже потім ми дізнались, що тіло розкопали наші односельчани і з'їли його. Також ми часто бачили, як люди йшли по дорозі і вмирили, також зустрічались нам тіла дітей, які не дійшли до школи. І так було кожного дня.

с. ЯНІВКА

ДОВГАНЮК Анна Григорівна

1929 р. н.

Сім'я наша була велика – сім дітей, я була найменшою. Батько помер ще до голодомору. Мати працювала на полі, водила коней з плугом. Додому не можна було взяти навіть однієї пшенички, але знайомим з її роботи вдавалось красти пшеницю, і їй теж трішки давали, але що ж нам та маленька пригоршня пшениці на 8 чоловік?! Все ж таки і за це спасибі. Саме завдяки тим хлопцям я жива і до цих пір. Але представників влади дивувало те, що як така велика сім'я може жити без їжі, отож вони прийшли в дім і почали все перевіряти, проте так нічого і не знайшли, тому, дуже розлючені, вони пішли, а зерно насправді було в стіні. Якось я побачила, як мого брата забирали кудись на дошці і запитала: «Куди це його забирають, чому він не ворушиться, він що – спить?» Але у відповідь почула, що мій брат Андрій помер і його забирають поховати у спільній могилі.

Записала учениця 7 класу

А. Довганюк

с. ЯНИШІВКА

ЗДАРСЬКА Броніслава Іванівна

1925 р. н.

Мої батьки, Шишко Іван Іванович, 1888 р. н., та Шишко Антоніна Станіславівна, 1896 р. н., мали дві доньки – Анелю, 1923 р. н., та мене. Я пам'ятаю, як ходили по селу місцеві комсомольці та забирали у людей хліб. Його нікуди не вивозили, а самі ж забирали. Мій батько заховав в очереті зерно, та все одно його знайшли і забрали. Навіть буряк, що був заготовлений на зиму в ямі, забрали весь. Важко було нам після цього, бо мама поїхала в Ростов вимінювати хліб на різні цінні речі. А тато зарізав дворічну телицю і варив нам таке вариво з м'ясом, то так і жили. Мама, коли повернулася, плакала і розповідала, що їхати до Ростова доводилося зверху на вагонах. Це було небезпечно, бо розбійники на ходу стягували валізи, і людина вже не мала за що виміняти хліба.

Таких людей, як мама, що покидали домівки через необхідність добути їжу для сім'ї, було дуже багато. Наша мама везла для обміну столове срібло. Ми бідували, але вижили. А от сім'я Федора Шияновського голодувала так, що їли старі розмочені шкури, цвіт акації, лободу. Сім'я у них була велика – п'ятеро дітей та батьки. Та все ж пережили це лихо і вони. По сусідству з нами жила Філя Щуренко, в котрої було четверо дітей. Двоє з них зникли. Люди говорили, що їх з'їли. Помер-

лих у нас хоронили без домовин, завивали в простирадло і клали до могили. Спільної могили не було.

*Записали вчитель Л. І. Томашко,
учні*

КАЛІНЧУК (ЛЕВАНДОВСЬКА) Розалія Станіславівна

1924 р. н.

Коли почали заганяти в колгоспи, батько не хотів вступати. Думав, що ще зможе хазяйнувати індивідуально, але як стали накладати план здачі зерна державі, побачив, що вже не викрутиться, бо поки один план виконав, відразу дають додатковий, виконав другий, слідує за ним третій, а сіяти ниву вже немає чим, а треба ще й дітям їсти. Тож вирішив податися до Одеси, щоб знайти роботу. Мішок пшениці приховав і залишив маму з трьома дітьми на господарстві. Хазяйство мав продати після працевлаштування...

Минуло небагато часу, як до нас приїхали комісія на чолі з уповноваженим з району. Сказали, що на нас є заява на прихований хліб. Мама божилася, що немає, але вони стояли на своєму і пішли зі шпичками по обійстю на те саме місце, де було закопане зерно. Зерно відкопали і забрали, а маму взяли на приціл гвинтівки, щоб не втекла, і відразу заходилися збирати все, що було. Забрали пару коней, корову, двох свиней, курей, увесь сільськогосподарський інвентар, винесли з хати навіть одєжину, яку знайшли на печі. Не обминули і погреб, який почистили до грама. Коли закінчили те пограбування, мама плачучи, попрохала охоронця, щоб принесли соломи, аби діти мали на чому лягти спати. Та ніхто з тих комісіянтів не задумався, чим діти на тій соломі вкривються.

Через десять днів після арешту мамі влаштували виїзний суд, щоб все село знало, як карають тих, хто не підкоряється владі. Старша сестра попрохала у своєї подруги Галі пальтечко і пішла побачити, як розглядатимуть справу. Коли зачитували обвинувачення, деякі односельчани скандували, аби матері присудили розстріл. Суддею була жінка, в якої, мабуть, діточок не було взагалі, то вона з засідателями «змилювалася» над матінкою і винесла вирок – 10 років ув'язнення без права переписки і сім років висилки. За п'ять пудів зерна, вирощеного тяжкою селянською працею вона відбувала покарання в холодному і суворому Хабаровському краї, де 9 місяців зими і мороз буває мінус 50 градусів.

За маминим судом почався суд і над нашою хатою. Комсомолец Ляховецький ромалював дьогтем стіни, написавши: «Тут живе ворог влади, що гноїть хліб у ямі». Нас, трьох діточок, голодних і холодних, заїдали до ран воші, від яких солома ворушилася. А найгірше стало, коли голова сільради, також селянин, вигнав нас серед зими, голих і босих, з хати, заявивши батькові, що він купив нашу хату. От тоді настав пік страждань. Голод і холод, чужа гола і холодна хата, палити нічим і їсти нічого. Я, майже гола і боса, ходила селом, просила милостиню, коли десь щось траплялося, несла додому і ділилась тими крихтами із сестрами. Я й сьогодні собі не уявляю, як ми, голодні, опухлі, вижили в ті жахливі роки.

Батько писав у Москву до Петровського декілька разів, прохаючи, щоб звільнили нашу маму, хоча вже і не надіявся, що вона ще жива. У жовтні 1934-го матір таки звільнили, і вона приїхала в село. Через місяць її викликали у Любашівку і повідомили, що вона вільна, і її судимість знята, як незаконно засудженої. Як приїхала, знайшла нас у чужій хаті, а згодом пішла прохати, щоб повернули рідну домівку. Тільки той, що забрав її задарма, просив заплатити йому 450 карбованців. Своє він отримав, родичі батьків і сестри склались і віддали йому всю суму.

Не можу забути, як село обп्लутав жахливий голод і холод, але дітей зігрівало материнське серце, а в мене і цього не було. Це болюча рана на моєму серці.

Записав Ю. Федорчук

П'ЯТКО Марія Олександрівна

1927 р. н.

Сім'я у нас була велика, 8 чоловік. Мене названо Манею на честь старшої сестри, що померла маленькою у 1919 році. Батькам вдалося зберегти під час голодомору всіх живих на той час дітей, але набідувалися ми дуже. Їли все, з лободи варили борщ, пекли млинці, було несмачно, та мусили їсти, щоб вижити. Декому було ще гірше. Сім'я моєї сестри Здарської Теклі геть попухла від голоду. Справжня трагедія сталася в сім'ї Шевчука Гаврила. В нього відразу померло три доньки. Їх і хоронили в один день.

*Записали А. В. Горячківська,
учні 9 класу*

РЯБОВАЛЕНКО Лідія Степанівна

Р. н. невідомий

Хоча я тоді була малою дитиною, але й досі пам'ятаю, як до нашої бідної багатодітної сім'ї прийшли активісти. Шпичками шпигали скрізь і таки знайшли трохи відходів зерна, захованих у комині. Забрали все. Голод не відпускав ні на хвилину. Батько наказав дітям іти до рову, де ріс вишневий садок. Ще з минулого року там залишились кісточки з вишень. Назмітавши їх, товкли і їли. Так і вижили. А коли зазеленіла кропива, вже почали варити баланду. Поряд з нами жила родина Богусевича Панаса. Там було десятеро дітей. Вимерли майже всі. Залишились лише мати і донька Ганна.

*Записала учениця Янишівської школи
О. Гуславська*

СЛАБЧЕНКО Євгенія Марківна

1914 р. н.

Мої батьки були заможні, батько дуже любив землю, сад, коней. Також була у мене молодша сестра Ліда. Пам'ятаю, що сонце ще не піднялось, а ми їхали в поле, і поверталися темно. На той час мені було лише 13 років, ніхто не думав, що

станеться така біда. Почалась «розкулачка». Позабирали все, дім розвалили, залишили лише клуню. Сім'ю вислали у м. Вологда, мені йшов 16 рік, а сестрі 6 років. Нас поселили в церкві, всі церкви були забиті людьми, а людей привозили і привозили, а коли настала зима, люди почали помирати. Вночі вмерлих складали один на одного, то за ніч виростала стіна з мертвих. Люди почали боятись епідемії і написали Сталіну. Він дозволив дітям повернутись додому. Я з сестрою повернулись в Янишівку, жили у родичів Сенчуковської Ганни. Кожен день приходили комсомольці, забирали все, хоча вже не було що забирати.

В хаті осталась одна лавка, яку ніяк не могли винести, тоді вибили вікно і через вікно забрали. Хтось дав трішечки муки тітці, вона в макітрі заколотила млинців, а тут прийшли комсомольці, хотіли видерти її у тітки, але вивернули все на землю. Але були серед комсомольців-активістів і такі, що пізно вночі приходили і попереджали, що завтра будуть знову обшукувати хату, тоді я ховалась у річці Кодимі, з мукою чи крупою на голові, або переходила річку і сиділа в кущах с. Степанівки, поки тітка не виходила і махала білою хустиною, що значило «можна повертатись додому». Коли я побачила, що тітці дуже важко і їсти немає, то поїхала в м. Дніпродзержинск на роботу. Тоді багато людей їхало в місто, щоб вижити. Я жила в гуртожитку, де і познайомилась зі своїм чоловіком, а батьки мої повернулись через 7 років заслання. Я зі своїм чоловіком прожили разом 63 роки, дуже часто згадували та розповідали дітям і внукам про голод і війну. Дай Бой, щоб ніколи, ні діти, ні внуки, ні правнуки не пережили на собі, що таке голод.

Записала Л. В. Слабченко

СТОЦЬКИЙ Анатолій Володимирович

1925 р. н.

Мені було лише чотири роки, але добре пам'ятаю окремі епізоди того страшного часу. Пам'ятаю, як плакав батько, коли померла його мати, моя бабуса, від того, що не було що їсти. Поховали її без труни. Дідусь залишився в хаті один, його хата була недалеко від нашої. Якось мати сказала занести дідусеві варений буряк. Я прийшов до його хати. Довго грюкав у вікно та двері, ніхто не відчинив. Повернувся і розказав батькам. Пішли всі до дідуса, а він лежав у ліжку, в кожусі, мертвий.

Постійно хотілося їсти. Мама ходила у поле, там стояли скирти соломи, у полові шукала зерно. Варила баланду. З полови і кількох зерен пекла млинці, весною скубали будь-яку зелену рослинку. З маминої родини померли її три брати, ховали всіх в одну яму. По селі їздили на підводі Щіпановський Є. В. і Стрембіцький Ф. К., вони були фізично сильніші, за таку роботу їм видавали по одному кг макуха. Пізніше, коли я став старшим, мама часто згадувала ті часи. Вулиці позаростали бур'янами, було дуже мало людей, ніхто нікуди не ходив. Були лише вузьенькі стежки та слід від підводи.

Записала Г. О. Ковальчук

ШИШКО Вікторія Францівна

1924 р. н.

Я пережила різні негаразди: і голодомор, і війну, і розруху... У Росії голодомор був у 1921 р., а у нас в 1932 не вродило [...]. У 1933 р. пшениця була дуже крупна. Хто мав хліб, закопував його в землю. Деякі сім'ї в нашому селі жили добре, декому доводилося працювати за макуха та один буряк.

*Записали Г. Михнєвич,
учні 5 класу*

Наукове видання

«Я вийшов із смерті...»

Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення

Книга 1

Відповідальний редактор

Валерій СМОЛІЙ

Упорядники

Лілія БІЛОУСОВА, Геннадій БОРЯК

Редактори

Леся ЯВОРСЬКА, Світлана БЛАЩУК

Оригінал-макет та художнє оформлення

Світлана БЛАЩУК

Науково-допоміжні роботи

Світлана БЛАЩУК, Надія ЛІСУНОВА

В оформленні книги використано:

на титулі – дереворит Ростислава Глукка (1927–1990) із задньої обкладинки видання
Oleskiw Stephen. The Agony of a Nation: The Great Man Made Famine in Ukraine 1932–1933.

Foreword by Malcom Muggeridge. London: Ukrainian Publishers Ltd., 1983

на обкладинках і шмуктитулах – зарисовки зразків народного малярства Одеської округи,
виконані студенткою Оленою Бричевською (1928), з видання:
Степова Україна. Орнамент [зразки настінних розписів] / авт. передм., керівник проф. В. Х. Заузе.
Одеса: Одеський політехнікум образотворчих мистецтв, 1929

на форзацах:

Адміністраційна мапа Української Соц. Рад. Республіки. Січень 1922 р. /

Видання Народнього комисаріату внутрішніх справ.

Уложив та рахував С. Хургін. 1:1 880 000. Харків: 1-я Госуд. Худож. Литография, 1922

Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Територіальний поділ за обласною системою врядування: Адм. межі – на 1 березня 1927 р. /
Видання НКВС УСРР та ДВУ. 1:1 250 000. Москва: Типо-Литография В.Т.У. им. тов. Дунаева, 1927

Підписано до друку 15.11.2023 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 54,8. Обл.-вид. арк. 54,8.

Видано ТОВ «Юрка Любченка»

e-mail: u19-07@ukr.net

тел.: +38(098)444-06-68

м. Київ, просп. Берестейський, 50

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4685 від 06.03.2014

Я11 **«Я вийшов із смерті...».** Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Книга 1 / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Лілія Білоусова, Геннадій Боряк. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. LXXXVI, 864 с.; іл.

ISBN 978-617-8295-26-4

У цій книзі вміщено зібрані свідчення мешканців Південної України – очевидців Голодомору 1932–1933 років, записані у 2007–2008 рр. у рамках масштабного проекту «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Свідки згадують події передусім в Одеській області – одній із п'яти областей України після адміністративно-територіальної реформи 1932 р., до якої у період Великого Голоду входили території сучасних Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської областей; загалом же очевидці мешкали у 21-й з теперішніх областей України. Переважна більшість свідчень є осмисленням тогочасних подій людьми, що перебували у дитячому віці, і є специфічним відтворенням одного з найбільших злочинів Кремля проти народу України в нашій національній історії. У пам'яті дітей та з розповідей їхніх батьків закарбувалися найстрашніші моменти життя власних родин під жорнами репресій більшовицької влади: голод і виснажлива боротьба за життя, смерть батьків, рідних і сусідів, знущання активістів, конфіскація майна, канібалізм. Відображено почуття і психологічний стан селян у роки Великого Голоду, який мав непоправні наслідки і вплинув на все подальше життя тих, хто пережив штучний Голодомор.

Для широкого кола небайдужих читачів.

УДК 94:341.485(=161.2)](477-13)"1932/1933"

МАПА

MAINTENANCE
\$15,000,000, AND 40 PERCENT DEDUCTIBLE

НАРОДНОГО КОНЦЕПТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ.

Grade 9/10

УЧЕНИК

умовні знани:

- ☐ *Apyceta* na *epitro* *hypodermis*
- ☐ *Sclerodermis* *hypodermis*
- ☒ *Hypodermis* *epitro*
- ☐ *Sclerodermis* " "
- ☐ E. H.
- ☐ F. H.
- ☒ G.
- ☐ H.
- ☐ I.
- ☐ J.
- } *epitro*

gawort na poytet 6 Typhie

